شايار ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئىلگىرىكى ھەر نۆۋەتلىك ئەزالىرى

شايار ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: لى چۈەنرېن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: جى شيۇڭنەن، ھېمىت رېھىم، ياڭ خۇڭ، شېن كېجىڭ

ئەزالار: ئابلا نەجمىدىن، خۇا لىي، ۋاڭ باۋخۇ، شى خېتىاڭ، ۋاڭ جوڭشيەن، جېڭ فۇۋېن، جاڭ گۈيشېڭ، دۇ گوچىڭ

1987 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى

شايار ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: جاڭ لياڭجيې

مۇئاۋىن مۇدىر: دۇەن رۇزېڭ

ئەزالار: توختى بەكرى، ياڭ لەنپىڭ، لۇ فاجېڭ، جاڭ گۈيشېڭ، دىڭ رۇڭلوڭ، دۇ گوچىڭ

1992 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى

شايار ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: جاڭ لياڭجيې

مۇئاۋىن مۇدىرلار: دۇەن رۇزېڭ، لۇ فاجېڭ، ۋاڭ باۋخۇ، داۋۇت روزى

ئەزالار: جۇ ۋېينۇڭ، ياڭ لەنپىڭ، جاڭ گۇيشېڭ، دىڭ رۇڭلوڭ، ۋاڭ زېپۇ، شېرىپ بەكرى، ليۇ مىڭ، لى پېڭخەي، ليۇ لىگۇڭ، يۇ جېنسەي ، قۇربان نەجمىدىن، نايىپ تايىپ، شيا چيۇبەي، مەھەممەت مەخسۇت، لۇي زوگۇاڭ، ليۇ دېچېڭ، چياڭ شۇلىن، چو ۋۇخەن، ساۋ مىڭۇ، ليۇ شياۋسۇڭ، ئابلا قۇربان، خالىق ئىمىن، سېيىت نۇر، كامىل كېرەم، ھەسەن يۇسۇپ، شۇي شىجۇڭ

ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مەسلىھەتچىلەر: كامال سېيىت، شېن كېجىڭ، ھىمىت رېھىم، ما پېيشيەن، قاسىم ماخسۇر

1993 - يىل 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى

شايار ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: جاڭ لياڭجيې

مۇئاۋىن مۇدىرلار: توختى بەكرى، يۈ شيۇچېڭ، لۇ فاجېڭ، ۋاڭ باۋخۇ، داۋۇت روزى، ياڭ لەنپىڭ

ئەزالار: جۇ ۋېينۇڭ، چېن بوچىن، جاڭ گۇيشېڭ، ۋاڭ زېپۇ، ليۇ مىڭ، سى چيۇخۇڭ، لى پېڭخەي، ليۇ لىگۇڭ، يۇ جېنسەي ، قۇربان نەجمىدىن، ئابلا ئىسلام، شيا چيۇبەي، مۇسا ياقۇپ، لۇي زوگۇاڭ، ليۇ دېچېڭ، چياڭ شۇلىن، چو ۋۇخەن، ساۋ مىڭۇ، ئابلا قۇربان، ليۇ شياۋسۇڭ، خالىق ئىمىن، سېيىت نۇر، كامىل كېرەم، ھەسەن يۇسۇپ، شۇي شىجۇڭ

ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مەسلىھەتچىلەر: كامال سېيىت، شېن كېجىڭ، ھىمىت رېھىم، ئىسمايىل سادىق، ما پېيشيەن، قاسىم ماخسۇر

1994 - يىل 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى

كىرىش سۆز — I

لى دۇيۈەن①

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» پۈتۈن مەملىكەت ۋە پۈتۈن پارتىيە «پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇش، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىشىكنى كەڭ ئېچىۋېتىش، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاش»نى ئومۇمىيلىق قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا دۇنياغا كەلدى، بۇ ناھىيىمىز مىقياسىدىكى زور خۇشاللىنارلىق ئىش، بۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مېۋىسى، شۇنىڭدەك بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا ئۈزۈڭ قىلىشقا بولىدىغان ئىشەنچلىك ماتېرىيال بولۇپ ناھايىتى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. مەن ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتىنىڭ كىرىش سۆزنى يېزىشنى ماڭا ھاۋالە قىلغانلىقىدىن تولىمۇ ھاياجانلاندىم ۋە چوڭقۇر تەپەككۇر دېڭىزىغا چۆمدۈم.

مەن 1950 - يىلى شايار ناھىيىسىگە كېلىپ خىزمەتكە چۈشتۈم، بۇ دەل يېڭى جەمئىيەت بىلەن كونا جەمئىيەت ئالمىشىۋاتقان، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قالاق، ئىقتىسادى ناچار، تۈرلۈك ئىشلىرى جانسىز ھالەتتە تۇرغان دەۋر ئىدى. پۈتكۈل ناھىيە خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىپ، خەلق دېموكراتىيىسىنىڭ يېڭى تەرتىپىنى تۇرغۇزدى. 1994 - يىلى يازدا مەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتنىشىپ شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن يەنە شايار ناھىيىسىگە باردىم. ناھىيە بازىرىغا كىرگىنىمدە يوللارنى تونىيالمايلا قالدىم. تۈپتۈز ئېلىنغان كوچىلار، قاتار-قاتار سېلىنغان بىنالار كۆز ئالدىمدا تۇرۇپتۇ، بازارلاردا سودا سېتىق ئىشلىرى گۈللىنىپتۇ، يېزا - كەنت ئارىلىقىدا يۆل - باراقسان ئورمان بىلەن قاپلانغان يوللار ياسىلىپتۇ، ئېتىزلاردا زىرائەتلەر بولۇق ئۆسۈپتۇ، مەكتەپلەردە بالىلارنىڭ كىتاب ئوقۇش سادالىرى ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. . . شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرىكى قاقاس مەنزىرىلەر قالماپتۇ، مەن چىن قەلبىمدىن پارتىيىنىڭ خەلقنى بېيىتىش سىياسىتى ياشىسۇن! دەپ توۋلىۋەتتىم.

شايار ناھىيىسى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئەزەلدىن تەزكىرە تۈزۈلۈپ باقمىغان، تارىختىن قېلىپ قالغان «شايار ناھىيىسىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى» 1000 خەتكىمۇ يەتمەيتتى، پايدىلانغىدەك تارىخ- تەزكىرىنىڭ بولماسلىقى، شايار ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا نۇرغۇن قولايسىزلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. «جاھاننى ئىدارە قىلغۇچىلار تارىخنى، ئەلنى ئىدارە قىلغۇچىلار تەزكىرىنى ئەينەك قىلىدۇ»، پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تەزكىرە تۈزۈشكە زور ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ئاجراتتى. شايار ناھىيىسىدە ھازىر ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان رەھبەرلەرنىڭ تەزكىرە خىزمىتىگە بىۋاسىتە قاتنىشىشى ۋە ئۇنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى شۈبھىسىزكى دۆلەتكە، خەلققە نەپ يەتكۈزىدىغان بىھېساپ ساۋابلىق ئىش. تەزكىرە تۈزۈش تۈرى كۆپ بولغان، ئىنچىكىلىكنى تەلەپ قىلىدىغان يېزىق قۇرۇلۇشى، شايار ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغانلىقى، ھۆججەت - ماتېرىياللارنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەك بالايىئاپەتنىڭ يۈز بەرگەنلىكى تەزكىرە تۈزۈش

خىزمىتىگە نۇرغۇن قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى. تەزكىرە خادىملىرى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرنى تەدبىقلاپ، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، شىجائەت بىلەن ئىشلەپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن بىر مىليون خەتتىن ئاشىدىغان تەزكىرىنى پۈتكۈزدى. تەزكىرە خادىملىرىنىڭ مۇنچىۋالا شۆھرەت قازىنالىشى ئۇلارنىڭ جاپادىن كەچمىگەنلىكىدە؛ شايار ناھىيىسىدىكى خەلق تەزكىرە تۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئىشلىگەن ئەزىمەتلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ. مەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شايار ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە ھەمدە تەزكىرە خادىملىرىغا چوڭقۇر ئېھتىرام بىلدۈرىمەن.

شايار بىر گۆھەر زېمىن، يېرى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى ئەمگەكچان ھەم ئاددىي ـ ساددا، مىللەتلەر ئىتتىپاق ھەم ئىناق. ھازىرقى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتقان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، شايار خەلقى كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۆزىنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىش ۋە خەلقنى تەربىيىلەش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، شايارنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشى ئۈچۈن ھەسسە قوشقۇسى.

---

① لى دۈيۈەن، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ سۈيدې ناھىيىسىدىن. 1918 ـ يىلى تۇغۇلغان. 1938 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئىنقىلابقا قاتناشقان، شۇ يىلى 8 ـ ئايدا پارتىيىگە كىرگەن. 1949 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئەترەت باشلاپ شايار ناھىيىسىگە كېلىپ، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغان، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تۇنجى شۇجىسى بولغان.

كىرىش سۆز — II

جاڭ لياڭجيې[1]　　توختى بەكرى[2]

دۆلەتنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى يولغا قويۇلۇپ زور غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلگەن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا يەنە بىر قېتىم شانلىق ۋەزىيەت يارىتىلغان پەيتتە «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشردىن چىقتى. بۇ خۇشاللىنارلىق ھەم تەبرىكلەشكە تېگىشلىك ئىش شۇنداقلا شايار ناھىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى چوڭ نەتىجە. ئۇ ھازىرقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ، ئەۋلادلارغا تېخىمۇ نەپ بېرىدۇ. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشرگە بېرىلىش ئالدىدا، بىز تولۇپ - تاشقان خۇشاللىق بىلەن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ تەزكىرە تۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا خىزمەت قىلغان يولداشلارغا چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەزەلدىنلا تارىخ يازىدىغان، تەزكىرە تۈزىدىغان ئېسىل ئەنئەنىسى بار، ئالدىنقىلارنىڭ ساۋاقلىرى كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولىدۇ. شايار ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغىنىغا 100 يىلمۇ بولمىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شايار ناھىيىسىگە بەگ تەيىنلەپ ئەۋەتىلگىنىگىمۇ 300 يىل بولمىدى. خىلمۇ خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەزەلدىن تەزكىرە تۈزۈلمىگەن، تارىختىكى نۇرغۇن قىممەتلىك ھۆججەت - ماتېرىياللار، مەدەنىيەت مىراسلىرى تارىخنىڭ توپا - توزانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان، بۇ بۈگۈنكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا نۇرغۇن قولايسىزلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. بۈگۈنكىدەك گۈللەنگەن دەۋردە تەزكىرە تۈزۈش تولىمۇ زۆرۈر، ئەلۋەتتە. ئىلگىرىكىلەر قىلىشنى ئارزۇ قىلغان ئەمما قىلالمىغان چوڭ ئىشلارنى تاماملاش بىز بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى. شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن بېرى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە تەزكىرە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بارلىق تەزكىرە خادىملىرى كەڭ - كۆلەمدە ماتېرىيال توپلاپ، ئىنچىكە دەلىللەپ، ساختىسى بىلەن ھەقىقىتىنى پەرقلەندۈرۈپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ساقلاپ قېلىپ، ئازكەم 10 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ مىليون خەتلىكتىن ئارتۇق چوڭ ئەسەرنى تۈزۈپ، بۇ مۇرەككەپ ھەم زور يېزىق قۇرۇلۇشىنى تاماملىدى. بۇ ھەم ئۇلارنىڭ يۈرەك قېنى ۋە قان تەرىنىڭ جەۋھىرى ھەم يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاقىدار تارماقلار ۋە ناھىيىدىكى ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقى، ھەمكارلاشقانلىقى، ئورتاق يېتەكچىلىك قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

«تەزكىرە» بىر جاينىڭ قامۇسى بولۇپ، ھەممە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا قەدىمقىلەردە «ئالەمدىن مالەمگىچە، قەدىمقىدىن ھازىرغىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى تەزكىرىدىن تېپىلار» دېگەن گەپ بار. دېمەك، ھەممە كەسىپ ۋە ساھەلەرگە، خىلمۇ خىل مەزھەپ ۋە ئېقىملارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى تەزكىرىدە تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شاياردەك مۇقەددەس گۈزەل زېمىندا يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئەمەلىي ئەھۋاللار مۇجەسسەملىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەممە ئىشلار، شايارنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىدە ساھە، كەسىپلەرنىڭ گۈللەنگەنلىكى ۋە خارابلاشقانلىقى، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان - قازىنالمىغانلىقى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» شۈبھىسىزكى مانا شۇنداق بۇرچنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ تەزكىرە كۆپچىلىكنىڭ شايارنى تونۇشى، شايارنى چۈشىنىشى، شايارنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ۋە بۇ ھەقتە ئۆز - ئارا ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئۇچۇر يولى ئېچىپ بېرىدۇ. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى ئىلمىي تەدبىر بەلگىلەشتە ئىشەنچلىك ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ خەلق ئاممىسىغا بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىزم ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بارىدىغان ياخشى دەرسلىك.

شايار ناھىيىسى ئەسلى قەدىمكى كۇسەننىڭ بىر قىسمى شۇنداقلا كۇسەن مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، ئۇ شانلىق تارىخقا ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە، تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شاياردا جەمئىيەت ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغان، ئىقتىساد روناق تاپمىغان، خەلق تۇرمۇشى غورىگۇلچىلىك ئىچىدە قالغان، مەدەنىيەت يۈكسەلمىگەن، قىسقىسى ھەممە تەرەپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە مىسلىسىز ئۆزگىرىش بولدى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق، جەمئىيەت مۇقىم بولدى، ئىقتىساد تەرەققىي قىلدى، خەلق تۇرمۇشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى ۋە يۈكسەلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ كۈچلۈك تۈرتكىسىدە شايار ناھىيىسىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى يىلمۇ يىل يېڭى پەللىگە ئۆرلەپ، «مەملىكەت بويىچە پاختا ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە» ۋە «ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى» گە ئايلاندى. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان سۆزى ئېلان قىلىنغان ۋە پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، ناھىيىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئىدىيىدە ئازاد بولدى، قارىشىنى يېڭىلاپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دادىل يول ئېچىلىپ، يېڭىلىق يارىتىپ، ئۇدا 10 يىل ئاشلىق ۋە پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىشنى قولغا كەلتۈردى، سانائەتمۇ كۆرۈنەرلىك ئۇنۇمگە ئېرىشىپ تېز تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ۋە 4 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى تۇتۇش بىلەن بىرگە پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە پارتىيە قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتتى، تۈرلۈك ئىشلاردا زور يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى، نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولدى. بۈگۈنكى شايارغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يول - كوچىلار رەتلىك، قەۋەتلىك بىنالار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئىقتىساد ئۇچقاندەك يۈكسەلگەن، بازارلار ئاۋات، مىللەتلەر ئىتتىپاق، جەمئىيەت مۇقىم بولۇپ، خەلق خاتىرجەم ياشىماقتا. شايار دەل گۈللەپ ياشناش، جۇش ئۇرۇپ يۈكسىلىشتەك تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرماقتا؛ بۇ شايار ناھىيىسىدىكى 170 مىڭ مۇنەۋۋەر ئوغۇل - قىزلارنىڭ ھالال مېھنىتىنىڭ، ئورتاق تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئىشىنىمىزكى «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» بۈگۈنكىلەرنى نەپكە ئىگە قىلسا، كېيىنكىلەرنى تارىخ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، ئالدىنقىلارغا ساۋاق بولغان بولسا، كېيىنكىلەرگە ئۈرنەك بولىدۇ. ئۇ جەزمەن جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ دائىملىق قورال كىتابىغا ئايلىنىپ، شايارنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا ئۆزىنىڭ تېپىلغۇسىز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

① جاڭ لياڭجيې: خۇنەن چاڭشادىن. 1940 - يىل 2 - ئايدا تۇغۇلغان. 1959 - يىل 12 - ئايدا ئىنقىلابقا قاتناشقان. 1963 - يىل 12 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1991 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىنىشتىن بۇرۇن يېڭى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىشچى - خىزمەتچىلەر لىيەنىنىڭ لىيەنجاڭى، ئۇرباغ گۇڭشېسىنىڭ شۇجىسى، يەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇئاۋىن ھاكىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

② توختى بەكرى: ئاقسۇدىن. 1946 - يىل تۇغۇلغان، 1966 - يىل 10 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. شايار ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىنىدا ھاكىملىققا سايلانغان.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئومۇمىي بايان، كەسىپلەر تەزكىرىسى، شەخسلەر ۋە قوشۇمچىدىن تەركىب تاپتى. چوڭ ئىشلار يىل تەرتىپى بويىچە ئالدىغا بېرىلىپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەممە ئىشلار كۆرسىتىپ بېرىلدى؛ ئومۇمىي باياندىن كېيىن ناھىيە ئەھۋالى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىندى. كەسپىي تەزكىرىلەر تۈرلەر بويىچە تىزىلىپ، تارىخىي پاكىتلار شەرھلەندى، چوڭ ئىشلار، ئومۇمىي بايان، قىسىملار تەرتىپكە كىرگۈزۈلمىدى.

2. بۇ تەزكىرە قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەممە ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئۇنىڭدا ھازىرقىسى تەپسىلىي، قەدىمكىسى قىسقا بايان قىلىندى. يۇقىرى چېكى ئومۇمەن 1902 - يىلدىن باشلاندى، بەزى ئىشلار باشلانغان ۋاقتىدىن تارتىپ يېزىلدى، تۆۋەن چېكى 1993 - يىلغىچە بولدى.

3. بۇ تەزكىرىدە تۆت ئاساسىي پرىنسىپ يېتەكچى قىلىندى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى، يامان ئىشلار يوشۇرۇلمىدى، ساختىپەزلىك، كۆز بويامچىلىق، مۇبالىغىچىلىك قىلىنمىدى، تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىندى، ئىشلار ئادىل، ئۆدۈل بايان قىلىندى.

4. بۇ تەزكىرىدە يېزىق ئاساس، خەرىتە، جەدۋەل ۋە سۈرەتلەر قوشۇمچە قىلىندى. كەسپىي تەزكىرىلەر جەھەتتە تۈر بويىچە قىسىم، باب تەسىس قىلىندى. مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىدى. بايانلاردا پەقەت پاكىتلا يېزىلدى، باھا بېرىلمىدى، مەزمۇن چىن ماتېرىياللارغا سىڭدۈرۈلدى.

5. يىل ناملىرىنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: 1949 - يىلدىن كېيىنكى يىللار مىلادىيە يىل نامى بويىچە يېزىلدى، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقىلىرى مىلادىيە يىلنامىسى بويىچە يېزىلغاندىن سىرت سۇلالە نامى ئىزاھلاندى ھەمدە مىلادىيە يىلنامى بېرىلدى.

6. مەمۇرىي ئورگان ۋە كارخانا - كەسپىي ئورۇنلارنىڭ نامىدا بىردەك 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان «شايار ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى»دىكى ۋە ئالاقىدار يىللاردىكى تارىخىي ناملار ئۆلچەم قىلىندى.

7. سانلىق مەلۇماتلار ئومۇمەن ستاتىستىكا ئىدارىسىدىن ئېلىندى (ستاتىستىكا ئىدارىسىدا يوق سانلارنىڭ ئورنىغا ئالاقىدار تارماقلار تەمىنلىگەن سانلىق مەلۇماتلار ئېھتىياتچانلىق بىلەن تەكشۈرۈلۈپ ئىشلىتىلدى)، ئۇنىڭدىن قالسا ئارخىپخانىلاردىن ئىزدەپ تېپىلغان سانلىق مەلۇماتلار ئىشلىتىلدى. باھا جەھەتتىكى سانلىق مەلۇماتلاردا شۇ يىللىق باھا ئاساس قىلىندى. ئايرىم ئىزاھات بېرىلمىدى.

8. ئۆلچەم بىرلىكى جەھەتتە ئۆلچەملەشتۈرۈش - ئۆلچەم قانۇنىدا بەلگىلەنگەن بىرلىك قوللىنىلدى.

9. شەخسلەرگە تەرجىمىھال تۇرغۇزۇشتا ناھىيە تەۋەسىدە چوڭقۇر تەسىرى بار كىشىلەرنى كىرگۈزۈش ئۆلچەم قىلىندى. شاياردا كۆپ يىل ئىشلىگەن ھەمدە بىرقەدەر زور تۆھپە قوشقان ياقا يۇرتلۇق زاتلار، ئەسلى شايار ناھىيىسىدىن بولۇپ، باشقا جايدا كۆپ يىل ئىشلىگەن، ناھىيە، تۈەندىن يۇقىرى ۋەزىپە ئۆتىگەن، كاندىدات ئالىي ئۇنۋانى ئالغانلاردىن يۇقىرىلار بىردەك تەزكىرىگە كىرگۈزۈلدى، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن شەخسلەر تۈر بويىچە ئايرىلماي، ۋاپات بولغان يىلى بويىچە تىزىلدى.

10. تەزكىرىنىڭ ماتېرىيالى ئاپتونوم رايونلۇق، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئارخىپخانىلاردىن، رەسمىي تارىختىن، كونا تەزكىرىلەردىن، ئالاقىدار گېزىت - ژۇرناللاردىن، مەخسۇس ئەسەرلەردىن ئېلىندى. ئالاقىدار زاتلارنىڭ ئەسلىمە ماتېرىياللىرى تەكشۈرۈپ دەلىللەنگەندىن كېيىن تەزكىرىگە كىرگۈزۈلدى.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز I
كىرىش سۆز II
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە
ئومۇمىي بايان 3
چوڭ ئىشلار 15

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى 89
§ 1 . تەرەققىيات جەريانى 89
§ 2 . زېمىن دائىرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى 91
قوشۇمچە: ناھىيە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە
ئىزدىنىش 94
II باب مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 94
§ 1 . ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى مەمۇرىي رايون-
لارغا ئايرىلىشى 94
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا
ئايرىلىشى 99
III باب ناھىيە بازىرى 105
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيە بازىرى 106
§ 2 . شايار بازىرى 107
IV باب يېزىلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 108
§ 1 . گۈلباغ يېزىسى 108
§ 2 . تويبولدى يېزىسى 109

§ 3 . قىزىلبايراق يېزىسى 110
§ 4 . يېڭىمەھەللە يېزىسى 111
§ 5 . قايلور يېزىسى 112
§ 6 . ئورباغ يېزىسى 112
§ 7 . تارىم يېزىسى 113
V باب ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 113
§ 1 . 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى 113
§ 2 . 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى 114
§ 3 . نەسىللىك چارۋا فېرمىسى 114
§ 4 . ئۇرۇقچىلىق مەيدانى 115

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

I باب گېئولوگىيە، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 119
§ 1 . گېئولوگىيە 119
§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 125
II باب كىلىماتى 128
§ 1 . مېتېئورولوگىيە ئامىللىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 128
§ 2 . تۈت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى 133
III باب گىدرولوگىيە 135
§ 1 . دەريا ـ ئېقىنلار 135
§ 2 . كۆللەر 140
§ 3 . يەر ئاستى سۈيى 141
IV باب تۇپراق ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر 143
§ 1 . تۇپراق 143
§ 2 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك 148
V باب ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى 149
§ 1 . ياۋايى ھايۋانلار 149
§ 2 . ياۋا ئۆسۈملۈكلەر 151

VI باب تەبىئىي ئاپەت 154
1 § كەلكۈن ئاپىتى 154
2 § . قۇرغاقچىلىق ئاپىتى 156
3 § . بوران ئاپىتى 157
4 § . يامغۇر ئاپىتى 158
5 § . چاقماق - تۇزانلىق يامغۇر 159
6 § . مۆلدۈر 160

ئۈچىنچى قىسىم

نوپۇس

I باب نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشى 165
1 § . نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى 165
2 § . نوپۇسنىڭ تارقىلىشى 169
II باب نوپۇس قۇرۇلمىسى 172
1 § . مىللەت قۇرۇلمىسى 172
2 § . جىنس ۋە ياش قۇرۇلمىسى 173
3 § . نىكاھ، ئائىلە قۇرۇلمىسى 174
4 § . مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى 175
5 § . كەسىپ قۇرۇلمىسى 177
III باب پىلانلىق تۇغۇت 178
1 § . ئاپپاراتلار 178
2 § . تەشۋىقات - تەربىيە 178
3 § . تۇغۇت چەكلەش 180
4 § . مۇكاپاتلاش، جازالاش 181

تۆتىنچى قىسىم

يېزا ئىگىلىكى

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ... 188
1 § . فېئودال يەر مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى مەزگىلىدىكى يېزىلارنىڭ ۋەزىيىتى 188

2 § . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى 190
3 § . ھەمكارلىشىش ـ كوپېراتسىيىلىشىش 193
4 § . خەلق گۇڭشېسى 195
5 § . مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى 196
Ⅱ باب تېرىقچىلىق 197
1 § . ئاپپارات 198
2 § . زىرائەت سورتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىشى 199
3 § . زىرائەت ھوسۇلى 201
4 § . كېۋەز 203
5 § . تېرىقچىلىق تېخنىكىسى 206
6 § . تۇپراقنى ياخشىلاش 209
7 § . ئوغۇت 210
8 § . ئۆسۈملۈك ئاسراش 212
Ⅲ باب ئورمانچىلىق 214
1 § . تەبىئىي ئورمان 215
2 § . بەرپا قىلىنغان ئورمان 216
3 § . ئىگىلىك باشقۇرۇش 219
4 § . كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش 223
5 § . ئورمانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش 227
Ⅳ باب چارۋىچىلىق 227
1 § . ئاپپارات 228
2 § . فېرما ۋە فېرمىلارنى رايونلارغا ئايرىش 229
3 § . ئوتلاق ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ـ ئوتلاق باشقۇرۇش 230
4 § . چارۋا نەسلى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش 235
5 § . نەسىل ياخشىلاش 241
6 § . كېسەللىك ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش 243
7 § . بېقىش، پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنۇم 245
Ⅴ باب باغۋەنچىلىك 250
1 § . مېۋە تۈرلىرى 250
2 § . ئۈزۈك 255
3 § . قوغۇن ـ تاۋۇز 257

§ 4 . ساقلاش ۋە پىششقلاپ ئىشلەش 258
§ 5 . كۆكتات 260
§ 6 . گۈل 262
§ 7 . كېسەللىك، ھاشارات زىيىنى 263
VI باب قوشۇمچە كەسىپ 265
§ 1 . ئۆي قۇشلىرى 265
§ 2 . پىلىچىلىك 267
§ 3 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش 269
§ 4 . بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق 271
VII باب دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى 274
§ 1 . دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى 274
§ 2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 279
§ 3 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات سەۋىيىسى ۋە ئۈنۈمى 280
§ 4 . رېمونت قىلىش - ياساش 281
§ 5 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ماي بىلەن تەمىنلەش 282
§ 6 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش 283
VIII باب سۇچىلىق 284
§ 1 . سۇ بايلىقى 285
§ 2 . سۇغىرىش رايونلىرى 292
§ 3 . سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 296
§ 4 . سۇچىلىقنى باشقۇرۇش 312
§ 5 . ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - زەي
چىقىرىۋېتىش ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى تۈرلىرى 315
IX باب يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۈنۈم 320
§ 1 . كەسىپ قۇرۇلمىسى 320
§ 2 . ھاسىلات ئۈنۈمى 323

بەشىنچى قىسىم

سانائەت، يېزا بازار كارخانىلىرى

I باب سانائەت 327
§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 328

§2 . سانائەت تۈرلىرى 332
§3 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 345
II باب قول سانائىتى 346
§1 . قول سانائىتى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 346
§2 . ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى 349
III باب يېزا - بازار كارخانىلىرى 351
§1 . يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى 351
§2 . كەسىپ ۋە مەھسۇلات 353
§3 . يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تىجارىتىنى باشقۇرۇش 355

ئالتىنچى قىسىم

قاتناش، پوچتا - تېلېگراف

I باب قاتناش 359
§1 . رابات ۋە قەدىمىي يوللار 359
§2 . ئۇلاغ كۈچى ترانسپورتى 360
§3 . تاشيول 361
§4 . ترانسپورت 367
§5 . قاتناش باشقۇرۇش 370
II باب پوچتا - تېلېگراف 372
§1 . پوچتا 374
§2 . تېلېگراف 381

يەتتىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب باج 389
§1 . باج ئاپپاراتلىرى 389

§ 2 . چەك سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى 390
§ 3 . باج تۈزۈمى ئىسلاھاتى 393
§ 4 . باجنى باشقۇرۇش 395
§ 5 . سودا ـ سانائەت بېجى 397
§ 6 . فوند يىغىش ئەھۋالى 398
II باب مالىيە 399
§ 1 . مالىيە كىرىمى 399
§ 2 . مالىيە چىقىمى 400
§ 3 . زايوم تارقىتىش ئەھۋالى 404
III باب پۇل مۇئامىلە 405
§ 1 . پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قوشۇنى ... 405
§ 2 . پۇل ۋە ئوبوروت 410
§ 3 . تۈرلۈك ئامانەت پۇللار 415
§ 4 . كرېدىت 418
§ 5 . تۇراقلىق مۈلۈككە مەبلەغ سېلىشنى باشقۇرۇش 423
§ 6 . سۇغۇرتا 424
§ 7 . بوغالتىر ھېساباتى ۋە ھېسابنى سېلىشتۇرۇپ راسچوت قىلىش 426
§ 8 . نەق پۇل كاسسىسى 428
§ 9 . ۋاكالەتچىلىك كەسپى 429
§ 10 . يېزا ئامانەت قەرز كەسپى 429

سەككىزىنچى قىسىم

سودا

I باب بازار سودىسى 435
§ 1 . بازارلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى 435
§ 2 . بازارلاردىكى تاۋار سودىسى 437
II باب خۇسۇسىي سودا 437
§ 1 . خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىياتى 437
§ 2 . خۇسۇسىي سودا جەھەتتىكى سېتىۋېلىش ـ سېتىش 439

III باب كوللېكتىپ سودا 440
§ 1 . ھەمكارلىق ماگىزىنى 440
§ 2 . زىيالىي ياشلار ماگىزىنى 441
§ 3 . باشقا كوللېكتىپ سودا 442
IV باب تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى 443
§ 1 . ئاپپاراتىنىڭ تەرەققىياتى 443
§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر 445
V باب دۆلەت ئىلكىدىكى سودا 452
§ 1 . ئاپپاراتىنىڭ تەرەققىياتى 452
§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر 455
VI باب ئاشلىق ـ ياغ 467
§ 1 . ئاشلىق ـ ياغ بازىرى 468
§ 2 . ئاشلىق ـ ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش 469
§ 3 . ساقلاش ۋە توشۇش 474
§ 4 . ئۇن ـ ياغ تارتىش 477
VII باب تاشقى سودا 478
§ 1 . ئاپپاراتىنىڭ تەرەققىياتى 478
§ 2 . سېتىۋېلىش ۋە پىششىقلاش 478
§ 3 . تاشقى سودا تاۋارلىرى 479

توققۇزىنچى قىسىم

ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب پىلان 488
§ 1 . پىلان تۈزۈش 488
§ 2 . پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى 491
II باب ستاتىستىكا 496
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى 496
§ 2 . ستاتىستىكا نازارەتچىلىكى 497
III باب باھا 499
§ 1 . ئۆزگىرىش جەريانى 499

§ 2 . باھا باشقۇرۇش 500
§ 3 . باھادىكى ئۆزگىرىش 503
IV باب ئۆلچەم 511
§ 1 . ئۆلچەمدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۆلچەم باشقۇرۇش 511
§ 2 . ئۆلچەشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش 513
V باب سودا ـ سانائەت مەمۇرىيىتى 514
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى 514
§ 2 . سودا ـ سانائەتنى باشقۇرۇش 515
§ 3 . كارخانىلارنى تىزىملاش 517
§ 4 . ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش 519
§ 5 . ماركا باشقۇرۇش 520
§ 6 . تاۋار باشقۇرۇش 520
VI باب ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 523

ئونىنچى قىسىم

شەھەر ـ يېزا قۇرۇلۇشى

I باب شەھەر ـ بازار قۇرۇلۇشى 529
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى 529
§ 2 . ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش ۋە پىلاننى يولغا قويۇش 530
§ 3 . بىناكارلىق 542
§ 4 . لايىھىلەش، قۇرۇلۇش قىلىش ۋە تېخنىكا نازارەتچىلىكى 544
II باب يېزا ـ كەنت قۇرۇلۇشى 545
§ 1 . يېزا ـ بازار قۇرۇلۇشى 545
§ 2 . يېزا، كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى 547
§ 3 . ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇسى 550
III باب ئۆي ـ زېمىن باشقۇرۇش ئەھۋالى 552
§ 1 . پىلانلاش، باشقۇرۇش 552
§ 2 . ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى باشقۇرۇش 552
§ 3 . شەخسىي ئۆيلەرنى باشقۇرۇش 553

§ 4 . يەر ـ زېمىن باشقۇرۇش 553
§ 5 . مۇھىتنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ۋە ئاسراش 558

ئون بىرىنچى قىسىم

پارتىيە گۇرۇھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

I باب گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى 564
§ 1 . ئاپپارات 564
§ 2 . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى 565
II باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى 565
§ 1 . ئاپپارات 565
§ 2 . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيەتلىرى 570
§ 3 . پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى 572
§ 4 . تەشۋىقات ـ تەربىيە 580
§ 5 . بىرلىك سەپ خىزمىتى 583
§ 6 . پارتىيە مەكتىپى خىزمىتى 584
§ 7 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش 584
III باب ئاممىۋى تەشكىلاتلار 587
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار 587
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار 589

ئون ئىككىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

I باب ھوقۇقلۇق ئورگان 602
§ 1 . ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 602

§ 2 . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى 603
§ 3 . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 609
§ 4 . سايلام 613
قوشۇمچە: مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك كېڭەش 614
II باب ھۆكۈمەت 614
§ 1 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ۋە مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت . 614
§ 2 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 617
§ 3 . مۇھىم ھۆكۈمەت ئىشلىرى 626
§ 4 . مەمۇرىي تەپتىشلىك 628
III باب خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 629
§ 1 . ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئاپپاراتى 629
§ 2 . سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرى 630
§ 3 . سىياسىي كېڭەش خىزمىتى 632

ئون ئۈچىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

I باب غەمخورلۇق ۋە نەپىقە خىزمىتى 637
§ 1 . نەپىقە، قوشۇمچە ياردەم 637
§ 2 . ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش 638
§ 3 . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش 640
II باب ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش 642
§ 1 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش 642
§ 2 . نامراتلارغا ياردەم بېرىش 645
III باب نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى 646
IV باب ئىجتىمائىي كاپالەت 648
§ 1 . مېيىپلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش 648
§ 2 . يالغۇز، تول ياشانغانلارنى بېقىش 649

3 § . يىغنۇبىلىش، قايتۇرۇش 650
4 § . روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى بېقىش 652
5 § . يېتىم باللار ۋە تاشلىنىپ قالغان بوۋاقلارنى بېقىش 652
6 § . دەپنە ئىشلىرى 652
V باب نىكاھنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش 653
1 § . نىكاھ ئەھۋالى 653
2 § . نىكاھ تىزىملاش 654

ئون تۆتىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

I باب جامائەت خەۋپسىزلىكى 657
1 § . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى تەپتىشلىك 657
2 § . مىنگو دەۋرىدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە ساقچى ئىدارىسى 658
3 § . خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى 660
4 § . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش 661
5 § . جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى قىلىپ تۇتۇش 662
6 § . ئاماللىق باشقۇرۇش 662
7 § . نوپۇس باشقۇرۇش 669
8 § . ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوت ئۆچۈرۈش 670
II باب خەلق تەپتىشلىكى 672
1 § . تەپتىشلىك ئاپپاراتلىرى 672
2 § . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى 673
3 § . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 674
4 § . قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى 674
5 § . تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى 675
6 § . ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى 675
7 § . ھەق تەلەپ مەمۇرىي تەپتىشلىكى 676
III باب سوت مەھكىمىسى 676
1 § . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى سوت تۈزۈمى 676

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى سوت تۈزۈمى 677
§ 3 . خەلق سوت مەھكىمىسى 677
§ 4 . سوتلاش خىزمىتى 679
IV باب ئەدلىيە 683
§ 1 . ئاپپارات 683
§ 2 . ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى 683
§ 3 . ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى 684
§ 4 . خەلق مۇرەسسەچىلىكى 684
§ 5 . قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى 685
V باب شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى 686

ئون بەشىنچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى

I باب كادىرلار 697
§ 1 . كادىرلار ئەھۋالى 697
§ 2 . كادىرلارنى باشقۇرۇش 698
II باب ئىشچىلار 702
§ 1 . ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى 702
§ 2 . ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 703
§ 3 . كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەش 705
III باب مائاش 706
§ 1 . مائاش تۈزۈمى 706
§ 2 . مائاش تەڭشەش، دەرىجە ئۆستۈرۈش 708
IV باب ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى 710
§ 1 . ئەمگەك مۇھاپىزىتى 710
§ 2 . دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققانلارنىڭ تەمىناتى 711
§ 3 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى 712

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

I باب ئەسكەر تۇرغۇزۇش 715
§ 1 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگو دەۋرىگىچە قوشۇن تۇر-
غۇزۇش ئەھۋالى 716
§ 2 . شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى 717
§ 3 . ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قوراللىق ساقچى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ... 718
II باب ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئەھۋالى 719
§ 1 . يالالنما ئەسكەر 719
§ 2 . ئەسكەر ئېلىش 719
§ 3 . پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش 721
§ 4 . مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش 721
§ 5 . زاپاس قوشۇن 721
III باب خەلق ئەسكەرلىرى 723
§ 1 . تەشكىلى 723
§ 2 . ھەربىي مەشق 726
§ 3 . خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى 728
IV باب خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى 729
§ 1 . خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئاپپاراتى 729
§ 2 . خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى 729
V باب ئەسكىرىي ئىشلار 730

ئون يەتتىنچى قىسىم

مائارىپ

I باب كونىچە مەكتەپلەر 738
§ 1 . شوتاڭ 738

§ 2 . مەدرىسلەر 740
§ 3 . ئويۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى
خەلق مەكتەپلىرى 741
II باب ئادەتتىكى مائارىپ 744
§ 1 . بالىلار مائارىپى 744
§ 2 . باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى 745
§ 3 . ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى 749
III باب چوڭلار مائارىپى 757
§ 1 . دېھقانلار چوڭلار مائارىپى 757
§ 2 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر چوڭلار مائارىپى 759
IV باب ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلەر قوشۇنى 763
§ 1 . ئوقۇتقۇچى مەنبەسى 763
§ 2 . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاش تەمىناتى 764
§ 3 . ئوقۇتقۇچىلار ساپا قۇرۇلۇشى 764
V باب مائارىپ باشقۇرۇش 767
§ 1 . مائارىپ ئاپپاراتلىرى 767
§ 2 . ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش 769
§ 3 . خىراجەت 770

ئون سەككىزىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

I باب ئاپپارات 775
§ 1 . پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى 775
§ 2 . پەن - تېخنىكىنى تەتقىق قىلىش ۋە كېڭەيتىش ئاپپاراتلىرى 776
§ 3 . پەن - تېخنىكىغا دائىر ئاممىۋى تەشكىلات ئاپپاراتلىرى 778
II باب پەن - تېخنىكا قوشۇنى 780
§ 1 . سانى ۋە مەنبەسى 780
§ 2 . جايلىشىش ۋە يۆتكىلىش ئەھۋالى 782

III باب پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى 782
IV باب پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرى 787
§ 1 . ئىلمىي تەكشۈرۈش 787
§ 2 . پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى 789
§ 3 . پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش 790
§ 4 . ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى 790
V باب پەن - تېخنىكا گېزىت - ژۇرناللىرى 791
§ 1 . «شايار پەن - تېخنىكىسى» 791
§ 2 . كەسپىي خەۋەرلەر گېزىتى 791

ئون توققۇزىنچى قىسىم

تېببىي دورا، سەھىيە

I باب ئاپپارات، قوشۇن 795
§ 1 . مەمۇرىي ئاپپاراتلار 795
§ 2 . تېببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرى 796
§ 3 . تېببىي دورا بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتلىرى 797
§ 4 . تېببىي داۋالاش قوشۇنى 798
II باب تېببىي داۋالاش 799
§ 1 . تېببىي داۋالاش تۈزۈمى 799
§ 2 . تېببىي داۋالاش مۇئەسسەسلىرى 801
§ 3 . تېببىي داۋالاش تېخنىكىسى 803
§ 4 . تېببىي داۋالاش تور - نۇقتىلىرى 804
III باب يۇقۇمدىن ساقلىنىش 805
§ 1 . پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش 805
§ 2 . يەرلىك كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش 806
§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش 809
IV باب ئاممىۋى تازىلىق 810
§ 1 . يېمەكلىك تازىلىقى 810
§ 2 . ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى 812

V باب ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 812
§ 1 . ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش 812
§ 2 . بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 813
VI باب دورا باشقۇرۇش 814

يىگىرمىنچى قىسىم

مەدەنىيەت، تەنتەربىيە

I باب مەدەنىيەت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى 818
II باب ئاممىۋى مەدەنىيەت 821
§ 1 . مەشرەپ 821
§ 2 . قوشاق 823
§ 3 . خەلق ماقال - تەمسىللىرى 826
§ 4 . خەلق چۆچەكلىرى 827
III باب خەلق ھۈنەر - سەنئىتى 830
§ 1 . ئويمىچىلىق 830
§ 2 . كەشتىچىلىك 831
§ 3 . كىگىزچىلىك 832
§ 4 . نەقىش قويۇش 833
§ 5 . ياغاچ قېلىپ بىلەن گۈل بېسىش 833
IV باب ئەدەبىيات - سەنئەت 834
§ 1 . ناخشا - ئۇسسۇل، دراما 834
§ 2 . ئەدەبىي ئىجادىيەت 835
§ 3 . رەسساملىق، خەتتاتلىق، فوتوسۈرەتچىلىك 838
V باب رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو 841
§ 1 . رادىئو 841
§ 2 . تېلېۋىزىيە 842
§ 3 . كىنو 842
VI باب كۇتۇپخانا ۋە ئارخىپچىلىق 845
§ 1 . كۇتۇپخانا 845

§ 2 . ئارخىپچىلىق 847
VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسار ئەتىقە 850
§ 1 . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 850
§ 2 . قەدىمىي خارابىلىكلەر 851
VIII باب تەنتەربىيە 854
§ 1 . ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە 855
§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە 856
§ 3 . مەكتەپ تەنتەربىيىسى 857
§ 4 . مەشىق، مۇسابىقە 858

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

I باب مىللەت 865
§ 1 . يەرلىكلەر 865
§ 2 . ئۇيغۇرلار 866
§ 3 . خەنزۇلار 873
§ 4 . خۇيزۇلار 874
II باب دىن 875
§ 1 . ئىسلام دىنى 875
§ 2 . بۇددا دىنى ۋە باشقا دىنلار 878
§ 3 . دىنىي ئىشلار ۋە ئۇنى باشقۇرۇش 879

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

خەلق تۇرمۇشى

I باب بازار خەلق تۇرمۇشى 885
§ 1 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر كىرىمى 886

§ 2 . ئىستېمال سەۋىيىسى 887
I باب دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى 888
§ 1 . چىلك سۇلالىسى، مىنگو دەۋرىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى 888
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى 889

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى

I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى 896
§ 1 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى 896
§ 2 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىش ئىزلار 897
II باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش 899
قوشۇمچە 1 : شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش توغرىسىدا قارار 899
قوشۇمچە 2 : تەشەببۇسنامە 901
قوشۇمچە 3 : ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەبرىك خېتى 902
III باب ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش 904
IV باب «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى 905
§ 1 . «پاسكىنىچىلىق» نى تۈزەش 905
§ 2 . «قالايمىقانچىلىق» نى تۈزەش 906
§ 3 . «ناچارلىق» نى تۈزەش 906
V باب ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش 907
§ 1 . ئەلا مۇلازىمەت 908
§ 2 . ئەلا تەرتىپ 909

§ 3 . ئەلا مۇھىت 910
VI باب مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش 911
VII باب مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى 912
VIII باب ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە 913
§ 1 . ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئۆلچىمى 913
§ 2 . مەدەنىي ئائىلىلەرنى باھالاش پائالىيىتى 914

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

شەخسلەر

I باب شەخسلەر تەرجىمھالى 918
II باب شەخسلەر جەدۋىلى 930

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

قوشۇمچە

ساقلانغان كونا تەزكىرىلەر 961
تارىخىي ماتېرىياللاردىن كۆچۈرۈلمە 977
ئاخىرقى سۆز 991
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز 994
«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى 995

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

1

شايار ناھىيىسىنىڭ يېرىنىڭ شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس، غەربتىن شەرققە پەسىيىپ بارىدۇ، يېرى ئاساسەن تۈز. شىمالىي قىسمى بوستانلىق بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان، ئېتىز - ئېرىقلاردا زىرائەتلەر بۈك باراقسان ئۆسكەن، كەنت - بازارلار بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرغان، ئاھالىلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان، ئۇ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي پائالىيەت رايونى بولۇپ، ناھىيە ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 2.75% نى ئىگىلەيدۇ، ئەمما ناھىيە نوپۇسىنىڭ 86% تىن كۆپرەكى مۇشۇ جايدا. ئوتتۇرا قىسمى تارىم دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك بولۇپ، كۆلىمى 5000 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ رايون بۈك باراقسان توغراقلىق ۋە ئورمانلىق، ئوتلاقلىقلار بار بولغان، دەريا - ئېقىنلار گىرەلىشىپ كەتكەن، كۆللەر تەرەپ - تەرەپكە تارقالغان، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە قۇش ۋە ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلار بار بولغان، ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقى مول ۋە سۈپىتى ياخشى تەبىئىي چارۋىچىلىق رايونىدۇر. جەنۇبى قىسمى تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، بىپايان قۇملۇق، قۇم تاغلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن. كۈن نۇرىدا دېڭىزدەك ۋىلىلداپ ئالتۇن دۇنياسىنى ھاسىل قىلىپ، ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم كۆرۈنىدۇ. 1980 - يىلدىن كېيىن، نېفىت تەكشۈرگۈچى زور قوشۇن ناھىيىنىڭ 80.4% نى ئىگىلەيدىغان 26 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق قۇملۇق رايونىدا نېفىت تەكشۈردى. ھازىر بۇ يەر قىزىل بايراقلار لەپىلدەپ تۇرىدىغان، ماشىنا ئاۋازى گۈلدۈرەپ تۇرىدىغان، نېفىت - گاز ئېتىلىپ چىقىدىغان جايغا ئايلىنىپ، ئىلگىرىكى چۆل - جەزىرىدىكى تەنھالىقتا تولغان غېرىبلىق مەنزىرىسى تامامەن ئۆزگەرتىلدى.

ناھىيە تەۋەسىدە ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل، ھۆل - يېغىن ئاز، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ، كۈننىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، يىللىق، كۈنلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ھاۋا كىلىماتى تىپىك ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرغاق رايون كىلىماتىغا تەۋە. قۇم بوران، قۇرغاقچىلىق، مۆلدۈر، قارا يامغۇر، ئۈششۈك ئاپەتلىرى كۆپ يۈز بېرىدۇ، تارىختا كەم ھوسۇل ئېلىنغان يىللار ۋە قەھەتچىلىك پات- پات كۆرۈلۈپ تۇراتتى. پەقەت يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تۇپراقنى ياخشىلاپ، شورنى تىزگىنلەش، ئورمان بەرپا قىلىپ، شامال - بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئارقىلىق ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى.

شاياردا قەدىمدىن تارتىپلا مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. يەرلىك مىللەتلەر مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا مۇشۇ زېمىندا كۆپىيىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ خەنزۇلار بۇ يەرنى ئېچىپ ئىگىلىك باشقۇرغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تۆرە - ئەمەلدارلارنىڭ چوقۇندى - ئەگەشكۈچىلىرى، غەربىي سەركەردە ۋە لەشكەرلەر، بوزيەر ئاچقۇچىلار، باي سودىگەرلەر ۋە شۇنىڭدەك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلىنغان قاچاقلار، تەبىئىي ئاپەت زۇلۇمىدىن ئۆز جېنىنى ئېلىپ قاچقانلار، ئۇرۇش ۋەھىمىسىدىن، بالا - قازادىن ئۆزىنى قاچۇرغانلار ئارقا - ئارقىدىن بۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، كۆسەندىكى يەرلىك خەلق بىلەن ئىناق ئۆتۈپ تىرىكچىلىك قىلغان. ھۇنلار، جۇرجانلار، ئېفتالىتلار، تۈرك، تىبەت ۋە

قىرغىزلار بۇ يەردىن ئۆتكەن. جېنيۈەن 15 ـ يىلى (799 ـ يىلى) ئۇيغۇر قوۋمى كۇسەنگە كەلگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچېڭ يىللىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەنگە قەدەر، كۆپ قېتىم بىرىكىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان ئاھالىلەر بارلىققا كەلگەن. 13 — 14- ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى كىرگەن. موڭغۇل خانلىقى باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، تارىمنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن. تارىختا يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەت ۋە يىپەك يولىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن كەلگەن، داكچىن، پارس، ئەرەب سودىگەرلىرى ناھىيە تەۋەسىدە ئىز قالدۇرغان. مىڭ، چىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار %95تىن ئاشقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، باشقا مىللەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بۇ جايغا كۆچۈپ كەلگەن. 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 23 مىللەتتىن بولغان 165 مىڭ 391 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلانغان.

2

شايار — «شاھ يار»دىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «شىنجاڭدىكى يۇرت ـ مەھەللىلەر تەزكىرىسى»دە، «شاھ ـ قەبىلە باشلىقىنىڭ نامى؛ يار ـ نەپقە بېرىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى سۆزلۈك قوشۇلغاندا ئىلگىرىكى بەگ خوجىلار ئۆز قەبىلىسىگە يار. يۆلەكتە بولۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان. شايار ئەسلى كۇسەننىڭ جەنۇبىدىكى چوڭراق كەنت ئىدى.

كۇسەن غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇ 36 شەھەر دۆلىتى ئىچىدە خېلى كۈچلۈك، ئاھالىسى كۆپ، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان جاي ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار، بۈگۈرلەردە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن، «خەنزۇلار ئۆستىڭى» نىڭ خارابىسى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. شىنماڭنىڭ تيەنفېڭ 3 ـ يىلى (16 ـ يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى قوۋملارغا باشلامچىلىق قىلىپ شاياردىكى ئۆچقات شەھىرى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەن چاۋ، رېڭ شاڭ، دۇەن شى، لياڭ جىن، بەن يۇڭ قاتارلىق قورۇقچىبەگ، ئەمىرلەشكەر ۋە تۆرە ـ ئەمەلدارلار مۇشۇ جايدا ئەسكەر تۇرغۇزغان ۋە بوز يەر ئاچقان؛ ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلاپ جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەردىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىغىچە بولغان 200 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا، ھازىرقى شايار تەۋەسىدىكى يانتاق شەھەر قەدىمىي شەھىرى ئەينى چاغدىكى ھەربىيلەر بوزيەر ئاچقان مۇھىم جاي ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ بۇ يەردە تۇرغۇزغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىدىن يۈەن سۇلالىسىغىچە بولغان نەچچە يۈز يىلدا شايار كۇسەننىڭ بىر مەمۇرىي رايونى بولۇپ كەلگەن، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى ۋە رەسمىي تارىخلىرىدا شايار مۇھىم قىسىم، بابلارنى ئىگىلىگەن ۋە شانلىق نەتىجىلەرنى ياراتقان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) چىڭ ئارمىيىسى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ خوجا جاھاننى تىنچىتتى. ئىككىنچى يىلى، ھاكىمبەگ تەسىس قىلىنىپ، ئۈچىنچى دەرىجە قىلىپ بېكىتىلىپ، مۇستەقىل مەمۇرىي رايون قىلىندى. تۇڭجى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى)، يۇقىرى قاتلام دىنىزات راشىدىن دۆلەت ئىچىدە يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن، ئۇگەن دەرياسىدا سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىشلەمچى دېھقانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇش قوزغاپ، ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشكەن ھاكىمىيەتنى تۇرغۇزدى. تۇڭجى 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى) ياقۇپبەگ كۇچا، شايارنى

بېسىۋالدى. گۇاڭشۇ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ زوزۇڭتاڭغا قاراشلىق لىيۇ جىڭتاڭ قىسمى بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. گۇاڭشۇ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) ناھىيە تەسىس قىلىندى، ناھىيە كۇچا بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قارايدى. كۇچا 23 كەنتنى ئاجرىتىپ، شىمالىي، شەرقىي، غەربىي يېزىلارغا ئايرىدى ھەمدە ھەربىرسىگە شاڭيې قويدى. 1919 ـ يىلى يېزا رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، 6 رايونغا ئايرىلدى، ھەممىسىگە دورغا بەگ (رايون باشلىقى) قويۇلدى، بۇ رايونلارنىڭ قارمىقىدا 49 چوڭ كەنت، 2 كىچىك كەنت (مەمۇرىي كەنت) بولدى. 1930 ـ يىلدىن 1940 ـ يىلغىچە 18 مەمۇرىي كەنت توقسۇغا ئايرىپ بېرىلدى، 1945 ـ يىلى رايون يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، قارمىقىدا باۋ، جيا تۈزۈمى تەسىس قىلىندى، ناھىيە بويىچە بىر بازار، 6 يېزا، 52 باۋ، 790 جيا بولدى.

1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، قارمىقىدا 4 رايون، 13 يېزا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. 1953 ـ يىل 9 ـ ئايدا، 5 رايون، 23 يېزىغا ئۆزگەرتىلدى؛ شۇ يىلى 7 ـ ئايدا، سايئېرىق يېزىسى كۇچاغا، يېڭىئېرىق يېزىسىنىڭ تىگىن، پايس كەنتلىرى توقسۇغا ئايرىپ بېرىلدى. 1958 ـ يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت ئورنىنى گۇڭشې ئالدى، 5 رايون 5 گۇڭشېغا ئۆزگەرتىلدى. 1960 ـ يىلى تارىم گۇڭشېسى، 1978 ـ يىلى «قىزىل قوغدىغۇچىلار» گۇڭشېسى قۇرۇلدى. 1984 ـ يىلى يېزا، كەنت تۈزۈمى ئەسلىگە كېلىپ، خەلق گۇڭشېلىرى بىردەك يېزىغا ئۆزگەرتىلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بىر بازار، 7 يېزا، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق 4 دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى، 137 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 225 تەبىئىي كەنت، 520 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 4 ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدە بار بولدى. ئەدلىيە نازارىتىگە بىۋاستە قاراشلىق تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى شايار ناھىيىسىدە.

3

قەدىمكى كۇسەنلىكلەر سۇنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان. شايار ئۆگەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى قوشۇلىدىغان جايغا جايلاشقان، بۇ يەردە دەريا سۈيى مۇقىم ۋە ئاستا ئاقىدۇ، يەر يۈزى باراقسان ئورمان ۋە قويۇق ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، غەربتە ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ، بىپايان قۇملۇقتىن قۇمتاغ ۋە كروران ئارقىلىق تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە ماڭسا كۇسەنگە بارغىلى بولىدۇ، بۇ جاي يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللىرى ئوتتۇرىسىدىكى غول قاتناش لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ، قەدىمكى كۇسەن ئېلىنىڭ كۆجۈم مەھەللىلىرى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، ئېتىز يوللىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، ئاشلىق ـ تۈلۈكلىرى ئېشىنىپ تۇرىدىغان باياشات جاي، شۇڭىدەك غەربىي يۇرتتىكى كاتتا شەھەر ۋە ئېسىل مەنزىرىلىك جاي بولۇپ، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد مەركەزلەشكەن قەلئەلەر قويۇق جايلاشقان جاي. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان تارىم دەرياسى قىرغىقى ۋە ناھىيە تەۋەلىكىدىكى قۇملۇق ـ شورلۇقلاردىكى قەدىمىي شەھەر خارابىلىكلىرى مەسىلەن، ئەجنەم قەبرىستانلىقى، بوستان توغراق قەدىمىي شەھىرى، ياتاقباش قەدىمىي شەھىرى، ياتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى، «خەنزۇلار ئۆستىڭى»، يورۇق شەھەر قەدىمىي شەھىرى، بۇدباش قەدىمىي شەھىرى ۋە باشقا قەلئەلەرنىڭ ئىز ـ خارابىلىرى ئەنە شۇ يىللاردىكى ئاۋات مەنزىرىنىڭ دەلىلىدۇر.

شايار خەلقىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش تارىخى ئۇزۇن. شايار نەسىللىك ئات، كالا ۋە قويلار كۆپ، بۇغداي، گۈرۈچ، كۆممىقوناق، زىغىر قاتارلىق ئاشلىق ۋە يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى، قوي، كالىلارنىڭ يۇڭ ـ تېرىلىرى، پىيما، كىگىز قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى كۆپ چىقىدىغان مادىي

بۇيۇملار مول، خەلقى باياشات جاي. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپلا «بەش جۇلۇق پۇل» نىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى چاغدىكى كىمخاب توقۇش تېخنىكىسى، تۆمۈر تاۋلاش ھۈنەر - سەنئىتى ۋە ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇلى ئەينى چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغان، كېۋەز تېرىش ۋە يىپەكنىڭ كۆپ چىقىشى توقۇمىچىلىقنى ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرغان، بۇ يەردىن ئۈزۈم كۆپ چىققاچقا ئېسىل ئۈزۈم ھارىقىنىڭ داڭقى سىرتلارغا تارقالغان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشلىرىمۇ كۈنسايىن گۈللەنگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يىپەك يولىدىكى بېرىش - كېلىش نەتىجىسىدە، بۇ جاي تاۋارلار توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جايغا ئايلانغان، غەۋز سودىگەرلىرىدىن ئېلىنغان باج بىلەنلا «تۆت بازاردىكى ئارمىيە - ھۆكۈمەت» نىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلغان. ھازىرقى زاماندا تېپىلغان قەدىمكى ساپال قاچىلاردىن دېھقان ئائىلىلىرىدە ئەينى چاغدا نەچچە يۈز جىڭ ھاراق سىغىدىغان چوڭ ئىدىشنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. توققۇزباش قەدىمي شەھىرىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى شەھەر ئىچىدىكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ كۆمۈرنى يېقىلغۇ ئورنىدا ئىشلەتكەنلىكىنى، بۇغداي، گۈرۈچ خەلقنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن، مىللەتلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە داۋاملاشقان، نەتىجىدە ئىقتىساد خارابلاشقان. چيەنلۇڭ يىللىرىدا توپىلاڭ تىنچىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىقتىساد سەل تەرەققىي قىلغان. جياچىڭ 25 - يىلى (1820 - يىلى) غا كەلگەندە، جاھانگىر خوجا قوقەن خانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەرگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىغان، ئۇرۇش 7 يىل داۋاملاشقان. شايار، كۇچا ئالدىنقى سەپ ياكى 2 - مۇداپىئە لىنىيىسىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى ئۇرۇشتا تېگىشلىك مەسئۇلىيەت ۋە چىقىمنى ئۈستىگە ئالغان. تۇڭجى 6 - يىلى (1867 - يىلى)، ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى شايارنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، خەلقنى ئېغىر كۈلپەت ۋە ئازابقا قويغان، تاجاۋۇزچى قوشۇن خەلقنىڭ يەر - مۈلۈك ۋە ئۆيلىرىنى، قوي، كالا، ئاشلىق ھەتتا خوتۇن - قىزلىرىنى بۇلاپ كەتكەن، نەتىجىدە ئېتىز - ئېرىقلار چۆلدەرەپ قاقاسلىققا ئايلىنىپ قالغان، ئاھالىلەر زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتكەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە يولغا قويۇلغان ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ۋەزىيەتنى تىنچلاندۇرۇش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش رولىنى ئوينىدى. بىراق بۇ خىل ئەھۋال ئۇزۇن داۋاملاشمىدى، بەگلەرنىڭ زورلۇق بىلەن ئالۋان ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىۋېلىشى، ئەمەلدارلارنىڭ نەسپانىيەتچىلىكى بىلەن ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن ئىقتىساد يەنە خارابلاشتى. گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) چىڭ ئوردىسى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن بەگلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلدى. بۇ تۈزۈم ئۈزۈل-كېسىل ئۆزگەرتىلمىگەنلىكتىن بەگلەر ئەسلى قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، شاڭيۇ، ئەمەلدار ۋە سۇ زومىگەرى بولۇۋېلىپ، خەلقنى يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شاياردا يەنىلا كونا تۈزۈلمە يولغا قويۇلدى، گەرچە ئىقتىساد زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلمىغان بولسىمۇ، بىراق جايلار تىنچ، جەمئىيەت مۇقىم بولدى، ئىشلەپچىقىرىشمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە ئەسلىگە كەلدى، مەسىلەن پىلە بېقىپ يىپەك تارتىش، كېۋەز تېرىش ئارقىلىق قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلدى، خۇرجۇن، تاغار، خالتا قاتارلىق خەلق ئىشلىتىدىغان يۇڭ يىپ بىلەن توقۇلغان خالتا - تاغارلار، يۇڭ ئەديال، گىلەم، ماتا، يىپەك رەخت (كىمخاب) قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلدى؛ چارۋىچىلىقتا كۇچا كۆرپىسى يېتىشتۈرۈلدى، خۇرۇمچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۆتۈك، باش كىيىم ۋە ئېگەر- جابدۇق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، تۆمۈرچىلىكتە يېزا ئىگىلىك قورال - سايمانلىرى ئىشلەپچىقىرىلدى، بولۇپمۇ شايار پىچىقى پۈتۈن شىنجاڭغا داڭق چىقاردى. مىنگونىڭ 17 - يىلى

(1928 ـ يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، مىلىتارىستلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇشقا باشلىدى، نەتىجىدە باھا شىددەت بىلەن ئۆرلەپ، ئىشلەپچىقىرىش يەنە خارابلاشتى. مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلىشىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش، تىنچ بىللە تۇرۇش، قۇرۇلۇش قىلىش» تىن ئىبارەت ئالتە سىياسەتنى يولغا قويۇشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەت تەرتىپى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. كوممۇنىستلاردىن گاۋ دېڭباڭ بىلەن كوممۇنىزم ئىدىيىسىگە مايىل لى گۈەنجۇلار ئىلگىرى ـ كېيىن شايارغا كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىدى، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ باردى، يول ـ كۆۋرۈك ياسىدى، مەكتەپ قۇردى، باج قانۇنىنى تۈزۈپ چىقتى، باج ـ سېلىقلارنى ئازايتتى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي قىلدى، قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشىمۇ ياخشىلاندى. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقنى ئېغىر دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى نەتىجىسىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت خەلقى قوراللىق كۆرەش قوزغىدى. شايار خەلقى ئۇرۇش بالايىئاپىتىنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. ئۆلار، ئاشلىق، ئوت ـ چۆپ تاپشۇردى، ئەسكەرلىككە تۇتۇلدى ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك توشىدى. بۇ ھال تاكى 1949 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى. باھا تېز ئۆرلەپ، كۈندە نەچچە قېتىم ئۆزگىرىپ توردى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق زور دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى.

شايار قەدىمكى كۈسەننىڭ بىر قىسمى، شۇنداقلا كۈسەن مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى. بۇ يەردە ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ چىن، خەن دەۋرلىرىدە يېزىق قوللىنىلغان، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ كارۇشتى يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى قوللىنىلغان. شايار يىپەك يولىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى مۇشۇ جايدا بىرىككەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىراھمان يېزىقى بىلەن تۈرك يېزىقىمۇ قوللىنىلغان. كۈسەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى، شايار كۈسەن ئۇسسۇلى، كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ماكانلىرىنىڭ بىرى. كوچا ئۇسسۇلىنىڭ نەپىسلىكى ۋە مۇزىكا رېتىمىنىڭ يېقىملىقلىقى كىشىنى مەھلىيا قىلىدۇ، ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان. بۇددا دىنى مەدەنىيىتى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىلا ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. بۇددا دىنى ئۇستازى، تەرجىمان كۇمارا جىۋا كۈسەندە تەربىيىلىنىپ يېتىشكەن ئالىمدۇر. كۈسەن مىڭئۆي سەنئىتىدىكى رەسىملەر، ئويمىلار ناھايىتى يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە. كۈسەن مەدەنىيىتى ۋەتىنىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

كېيىن ھەربىي تەپرىقىچىلىق، ھاكىمىيەت بۆلۈنۈش، ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىش تۈپەيلىدىن ئىقتىساد خارابلاشتى، مەدەنىيەتمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ چۈشكۈنلەشتى، تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيىدە دىنىي مەدرىستىن سىرت، بىرمۇ مەكتەپ يوق ئىدى. «ئوقۇيدىغان ئۇيغۇرلاردىن 20 نەپچىسىلا بار ئىدى، بىلىمدارلار يوق ئىدى، دىنىي مەدرىستە ئوقۇيدىغانلار ئوندىن بىرنى ئىگىلەيتتى. . . ». ناھىيە بويىچە %99 تىن ئارتۇق كىشى ساۋاتسىز ئىدى. شۈەنتۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) شۆتاڭ قۇرۇلۇشقا باشلىدى، جەمئىي 3 شۆتاڭ قۇرۇلدى، ئوقۇغۇچىسى 100 گىمۇ يەتمەيتتى، 1911 ـ يىلغا كەلگەندە شۆتاڭ بەشكە يەتتى. شۇ چاغلاردا، مەكتەپ خىراجىتى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق ۋە كىيىم ـ كېچەك خىراجىتىنى بىردەك ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالدى، ئەمما، ئادەت كۈچى ۋە دىنىنىڭ ئاسارىتى تۈپەيلىدىن ئوقۇغۇچى سانى ئىنچىكە ناھايىتى ئاز بولۇپ كەلدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ھۆكۈمەت مالىيىسى قىيىنچىلىققا ئۇچراپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋە مائارىپ يەنە چۈشكۈنلىشىپ كەتتى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، يەرلىك ئورۇنلاردىن مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ باشقۇردى، سەنئەت ئۆمىكى، دراما ئۆمىكى تەشكىللەپ، مەدەنىيەت ۋە مائارىپتا يېڭى ۋەزىيەت ياراتتى. شېڭ شىسەينىڭ ھەقىقىي ئەپت ـ بەشىرىسىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى

چۈشكۈنلىشىشكە ئەگىشىپ، بىر مەھەل گۈللەنگەن مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى غىل ـ پال كۆرۈنۈپ قويۇپلا يوقاپ كەتتى.

4

1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، تارىخنىڭ يېڭى سەھىپىسى ئېچىلدى. 1957 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدە زور ئۆزگىرىش بولدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئارقىلىق يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەندى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ياخشىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى، ئىشلەپچىقىرىش زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ئاران 196 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 12 مىڭ 681 توننا ئاشلىق ئېلىنغانىدى، يىل ئاخىرىدىكى چارۋا 160 مىڭ تۇياق ئىدى، 1957 ـ يىلغا كەلگەندە، تېرىلغۇ يەر 393 مىڭ 600 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 13 مىڭ 785 تونىنغا، چارۋا 194 مىڭ 200 تۇياققا يەتتى. پۈتۈن كۈنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپ 1950 ـ يىلدىن ئىلگىرىكى 20 دىن كۆپىيىپ 1957 ـ يىلى 74 كە يەتتى، ئوقۇغۇچى 10 ھەسسىدىن ئاشتى. 1956 ـ يىلى شاياردا تارىختىن بۇيانقى تۇنجى خەنزۇ مەكتەپ قۇرۇلدى. قول سانائىتى ئەسلىدىكى ئاساستا تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق ۋە كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش (ئەمەلىيەتتە تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق) ئىشلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ئەينى چاغدا سودا ۋە قول سانائەتكە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. بازارلار ئاۋاتلاشتى، سېتىۋېلىش ـ سېتىش تەڭ جانلاندى، باھا مۇقىم بولدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. جەمئىيەت كەيپىياتى ۋە جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلاندى، كادىرلار پاك ـ دىيانەتلىك، خەلق تىرىشچان بولدى، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش، پاھىشىۋازلىق قىلىش، قىمار ئويناش ۋە زەھەر چېكىشتەك قىلمىشلار تۈسلىش بىلەن بىللە، ئوغرى ـ يالغانمۇ ئازايدى، ئامانلىق ساقلاش ئەھۋالى ياخشى بولدى. 1958 ـ يىلى «سول» ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئوبيېكتىپ شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيىتىگە پەرۋا قىلماي كەڭ كۆلەمدە «پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش» دولقۇنى قوزغالدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلق بىردەك ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش ھەممىسى تاغدا پولات تاۋلاپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا تەسىر يەتكۈزدى، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ئىسراپ قىلىندى، بۇنىڭ بەدىلىگە تاۋلانغان پولات ـ تۆمۈرلەر كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلققە زۇلۇم سېلىپ، مال ـ مۈلۈككە زىيان يەتكۈزگەن بۇ ھەرىكەت ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن ئىقتىساد ۋە تەرەققىي قىلغان ئىشلەپچىقىرىشنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. ئارقىدىنلا يېتىپ كەلگەن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتىدە مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىلىرى ۋە مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرىغا قارىغۇلارچە ئاساسسىز مەلۇم قىلىندى. ئاشلىق مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن تۈپ سان ئاساسىدا سېتىۋېلىنغاچقا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخىمۇ زور زىيانغا ئۇچرىدى، خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىمۇ زور دەرىجىدە زەربىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قانات يايدۇرۇلغان «خەلق گوڭشېسى قۇرۇش» ھەرىكىتىدە تەڭسىز باھادا يۆتكەش بولغا قويۇلۇپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسى ۋە ئەمگەك كۈچى بىردەك ھەقسىز تەمىنلەندى. مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، خەلق ئىگىلىكىدە ئېغىر تەڭپۇڭسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئىشلىرى توختاپ قالدى. ئىقتىساد بىر ئىزدا توختاپ قالدى (پاكى چېكىندى)، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئايرىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاشلىق قەھەتچىلىكى

كۆرۈلدى. 1962 ـ يىلدىن كېيىن «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت تۆت سۆزلۈك فاڭجېن ۋە ئىقتىسادقا دائىر يېڭى سىياسەتلەر ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ھەمدە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1966- يىلى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 579 مىڭ موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 33 مىڭ 836 توننىغا، يىل ئاخىرىدىكى چارۋا 319 مىڭ 700 تۇياققا يېتىپ، 1957 ـ يىلدىكىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 185 مىڭ مو، 20 مىڭ 151 توننا، 125 مىڭ 500 تۇياق ئاشتى.

1966 — 1976 ـ يىلغىچە بولغان 10 يىلدا شايار ناھىيىسىدە مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدىكىگە ئوخشاش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلدى. 10 يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق خەلق ئىگىلىكىنى ۋەيران قىلىش گىردابىغا ئاپىرىپ قويدى. 10 يىلدا ناھىيە بويىچە ئېلىنغان ئاشلىق 30 مىڭ توننا ئەتراپىدىلا تۇردى، يىل ئاخىرىدىكى چارۋا 1965 ـ يىلدىكى 358 مىڭ 300 تۇياقتىن 74 مىڭ 500 تۇياق ئازلاپ كەتتى، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى، ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ۋە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى پۈتۈنلەي تۆۋەنلەپ كەتتى ۋە بىر ئىزىدا توختاپ قالدى. كەڭ پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئامما لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى بىلەن كۈرەش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېتىز رەتلەش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىش، سۇ ئامبىرى ياساش قاتارلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ ئاساسىي ئوزۇقلۇق ئاشلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشيەنىدە چىڭ تۇرۇلدى، قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىش، تارىخىي دەۋرلەردىكى سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىش ئارقىلىق، ناھىيە خىزمىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش ئىزىغا سېلىندى. 1978 ـ يىلى يېزا سىياسىتى ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ يەرنى ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بەشتە ياخشى يېزا ـ كەنت قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزگەرتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ـ سانائەتتە پەيدىنپەي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، داشقازان چېقىپ تاشلاندى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا، تاشقى سودا تۈزۈلمىسىدە يېڭى ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى. 1984 ـ يىلغا كەلگەندە يېزا، كەنت ھاكىمىيىتىنى تەرتىپكە سېلىش قۇرۇلۇشى تاماملاندى؛ ناھىيە بويىچە تۇپراق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، تۇپراقنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيلىك كوئېففىتسېنتىنى تەھلىل قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئومۇمىي پىلانى تاماملىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى ۋە تەرەققىياتىنىڭ توغرا يۆنىلىشى بېكىتىلدى. چارۋىچىلىقتا قورۇلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، يادا قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى توغرا ئىزغا سېلىندى. شەھەر، بازار قۇرۇلۇشى تەرەققىي قىلىشقا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى پىلانلىنىشقا باشلاندى. 1993 ـ يىلغا كەلگەندە، ناھىيىنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 171 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 240 مىليون 298 مىڭ 800 يۈەنگە يېتىپ، 1978 ـ يىلدىكىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 166 مىليون 431 مىڭ 300 يۈەن ۋە 205 مىليون 595 مىڭ 200 يۈەن ئاشتى، خەلق تۇرمۇشى كىيىم پۈتۈن قورساق توق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. ناھىيە بويىچە يار ـ يۆلەك بولىدىغان نامرات ئائىلە 30% تىن كۆپرەك ئازايدى.

1984 ـ يىلدىن كېيىن، زىرائەت كەسىپ قۇرۇلمىسى تەدرىجىي تەڭشىلىپ، بىر يىلدا بىر پىشىدىغان زىرائەتلەر بىر يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدىغان ياكى ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم پىشىدىغان زىرائەتكە ئۆزگەرتىلدى.

يېزا ئىگىلىك سېلىنمىسى ئاشۇرۇلۇپ، كەسپىي ئائىلە ۋە پەن - تېخنىكىدا ئۈلگە كۆرسىتىش ئائىلىلىرى چىڭ تۇتۇلدى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىشى، ئېكولوگىيىنى قوغداش، سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى چىڭ تۇتۇلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە سۇ چىقىرىش سىستېما قۇرۇلۇشى تاماملاندى، غول، تارماق ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى، يەرنىڭ شورلىشىپ كېتىش دەرىجىسى تۆۋەنلىدى، سۇغىرىلىش نىسبىتى ئۆستى، تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى ئاشتى. ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىقنى كېمەيتمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلىپ شايار ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە كېۋەز تېرىلىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە»لەر قاتارىغا كىردى. 1993- يىلى 66 مىڭ 5 . 248 توننا ئاشلىق، 18 مىڭ 478 توننا پاختا ئېلىندى. چارۋىچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەندىن كېيىن، چارۋىنىڭ قولدىن چىقىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئاشتى، چارۋا نەسلىنىڭ يېڭىلىنىشى بىلەن گۆش، يۇڭ، تېرە قاتارلىقلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى كۆزنايىن كۆپەيدى. 1993 - يىلى چارۋىچىلىقنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 39 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ماي - خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، پولات ئەينەك زاۋۇتى، چويۈن قازان - پارقازان زاۋۇتى، يىپەك زاۋۇتى، پاختا بوتقىسى تاختىيى زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ھەمدە ئىلگىرىكى ئاساستا ئۇن زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى ۋە ئىلمە توقۇلما فابرىكىسىنىڭ تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلىپ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى، شايارنىڭ نوقۇل يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشتەك كونا قىياپىتى ئۆزگەردى. سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن سودا ئىشلىرىمۇ جانلاندى، ناھىيە بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 52 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ باش فاكتېرى: ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش، پاختىنى ئاشۇرۇش، مېۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، يىلچىلىككە تۇتۇش قىلىش؛ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باش فاكتېرى: ھەر يىلى سانائەت تۈرىگە 10 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىش، يىلىغا ساپ ئاشۇرۇلىدىغان مەھسۇلات قىممىتىنى 10 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش، مالىيىنىڭ كىرىمىنى يىلىغا بىر مىليون يۈەندىن كۆپرەك ئاشۇرۇش دەپ بەلگىلەندى. ئەمەلىيەت بۇ فاكتېرنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، ھەممە ئىشلار مۇشۇ فاكتېر بويىچە مۇقىم ئىلگىرىلىدى.

1984 - يىلدىن بۇيان، قاتناش، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىدا تېخىمۇ زور تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە يۇقىرى دەرىجىلىك تاشيول يوق ئىدى، ھازىر 3 - دەرىجىلىك تاشيول 93 كىلومېتىرغا يەتتى، ناھىيە - يېزا تاشيولىدىن 6 سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 140 كىلومېتىرغا يېتىدۇ، ھەر خىل ماشىنا - ئاپتوموبىل 200 دىن ئاشىدۇ، يېزا، مەيدانلارغا يولۇچىلار تۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قاتنايدۇ. ناھىيىلىك كۇتۇپخانىدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە 15 مىڭ كىتاب ساقلىنىۋاتىدۇ، يېزا - مەيدانلاردا مەدەنىيەت مەركىزىي پونكىتى، 80% تىن كۆپرەك مەمۇرىي كەنتتە مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە 3 تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، 16 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، 129 باشلانغۇچ مەكتەپ بار، ئوقۇغۇچىسى 30 مىڭ 319، ئوقۇتقۇچىسى 1601.

تارىم نېفتلىكىنى قېدىرىپ تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، شاياردا مول نېفت گاز بايلىقى بار ئىكەن، ھازىر يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفت گاز چىققانلىرىدىن «تارىم ئوتتۇرا قۇدۇقى»، «يىڭمەھەللە 1 - قۇدۇقى»، «يىڭمەھەللە 5 - قۇدۇقى» قاتارلىقلار بار. شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادى بازارنى يېتەكچى، بايلىقنى تايانچ قىلغان، نېفت ئېچىش ۋە پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى پۇرسەت دەپ بىلگەن يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى.

5

شايارنىڭ ئەسلى تەزكىرىسى بولمىسىمۇ، لېكىن تارىخىي ھۆججەتلەردە بەزى دەلىل ئىسپاتلار بار. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مەدەنىيەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى بىلەن باغلىنىپ تۇرىدۇ. تارىخىي ھۆججەتلەردە يەنە خەلقنىڭ شاد خوراملىقىنىڭ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ سىياسەتنىڭ مۇقىملىقى بىلەن باغلىنىپ تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىمۇ دەلىللەر بار. شايار ھازىر مىللەتلەر ئىتتىپاق، جەمئىيەت تىنچ، سىياسەت مۇقىم، كادىرلار بىلەن ئامما بىردەك بولغان كەيپىياتتا تۇرماقتا. كىشىلەرنىڭ روھىي قىياپىتى ئەزەلدىن بۈگۈنكىدەك روھلۇق، كۆڭلى بۈگۈنكىدەك ئازادە، ئىرادىسى بۈگۈنكىدەك ئۈلۈغۋار بولۇپ باقمىغانىدى. شۇڭا، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىمۇ ئەزەلدىن بۈگۈنكىدەك ياخشى پۇرسەتكە ئىگە بولۇپ باقمىغان.

قىيىنچىلىق بىلەن پۇرسەت، خىرىس بىلەن ئۈمىد بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شايار خەلقى تارىخنىڭ قاتتىق سىناقلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئېغىر بالايىئاپەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، قىيىنچىلىق ۋە مۇدھىش كۈچلەر بىلەن نەچچە ئەسىر جان تىكىپ ئېلىشتى. ھەر مىللەت خەلقى يېڭى نىشاننى توغرا تونۇپ، قەتئىي تەۋرەنمەي، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىدىغانلا بولسا، چوقۇم بىر شانلىق نىشاندىن يەنە بىر شانلىق نىشانغا يېتەلەيدۇ.

چوڭ ئىشلار

چوڭ ئىشلار

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلدىن مىلادىيە 1993 ـ يىلغىچە)

خەن سۇلالىسى دەۋرى

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 — 220 ـ يىلغىچە)

گاۋزۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلى)

هۇنلار بىلەن توخرىلار ئۇرۇشتى، توخرىلار مەغلۇپ بولدى. دۇنخۇاڭ بىلەن چىلىنتاغ ئارىلىقىدا ياشاپ كەلگەن توخرىلار غەربكە كۆچتى، ئۇلارنىڭ بىرقىسىم قەبىلىلىرى كۇسەنگە ماكانلاشتى.

ۋېندى 6 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 ـ يىلى)

هۇنلار كىروران، ئۇسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەرنى ئەل قىلدى؛ كۇسەن، شايار قاتارلىق جايلار هۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

ۋۇدى خانىنىڭ يۈەنشۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 126 ـ يىلى)

جاڭ چيەن ئۆنجى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىپ چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى، شۇندىن ئېتىبارەن كۇسەن بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسى باشلاندى.

تەيچۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلى)

لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۇرۇش قىلىپ غەلىبە قۇچتى، بۇ ئىش غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن لى گۇاڭلى كۇسەندە قوشۇن تۇرغۇزغاندا كىما شاهزادىسى لەيدەننىڭ كۇسەندە تۇرغاق بولغانلىقىنى كۆرۈپ، كۇسەن بېگىگە غەزەپلىنىپ: «غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان

تۇرسا، كۇسەن بەگلىكى نېمە دەپ كېما شاھزادىسىنى تۇرغاقلىقتا ئالىدىكەن» دېدى، شۇنىڭ بىلەن لەيدەن پايتەختكە تۇرغاقلىقتا ئەۋەتىلدى.

غەربىي يۇرتقا قويۇلغان يالۋاچ چېرىكچى ئەسكەرلىرىگە باشلامچىلىق قىلىپ، ئۇرۇمتاي (بۇگۇر)، لوپنۇرلاردا بوز يەر ئېچىشنى باشلىدى.

جىيخې 1 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 92 - يىلى)

لەيدەن ئۇرۇمتايدا تۇرۇشلۇق بوز يەر ئاچقۇچى چېرىكچىلىككە ئەۋەتىلدى.

جاۋدى خاننىڭ يۈەنفېڭ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى)

فۇ جيېزى ئۇلپاربېگى بولۇپ پەرغانىگە ئەلچىلىككە باردى، قايتىشىدا كۇسەندىن ئۆتتى. كىرورانغا يۈرۈش قىلىپ، كىروران بېگى ئەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ۋاپىسراتۇجىنى بەگلىككە تەيىنلىدى.

كۇسەن بېگى تۇرە گۇ يىنىڭ كۇشكۇرتىشى بىلەن لەيدەننى ئۆلتۈردى.

شۈەندى خاننىڭ بېنشى 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71 - يىلى)

چاڭلو بېگى چاڭ خۇي غەربىي يۇرتتىكى ئەللەردىن 47 مىڭ ئەسكەر توپلاپ، كۇسەنگە ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. قوشۇنلار تېخى قوشۇلماي تۇرۇپلا، كۇسەن بېگىگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ لەيدەننى ئۆلتۈرگەنلىك جىنايىتىنى ئەيىبلىدى. كۇسەن بېگى گۇناھىنى تىلەپ، گۇ يىنى باغلاپ چاڭ خۇيغا يېنىغا ئاپاردى، چاڭ خۇي گۇ يىنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

دىجيې 1 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 69 - يىلى)

ئۇسۇن بېگى كۇنشۇمى بىلەن خەن سۇلالىسى مەلىكىسى جيې يۇنىڭ قىزى دى شى پايتەختتىن سەنتۇر چېلىشنى ئۆگىنىپ قايتىپ كەلدى. كۇسەن بېگى جياڭبىڭ ئۇنى ئېلىپ قېلىپ ئۇنىڭغا تويلىشىش تەلىپى قويدى.

دىجيې 4 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 66 - يىلى)

جياڭبىڭ بىلەن دى شى خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇن ئېلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن توي قىلدى.

يۈەنكاڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 64 - يىلى)

جياڭبىڭ بىلەن دى شى چاڭئەنگە سالامغا باردى، شۈەندى خان ئۇلارغا نەچچە ئون رەقاس سازەندىلەرنى

تەقدىم قىلدى ۋە يۇقىرى مەرتىۋە، كاتتا سوۋغا بەردى. جياڭبىلاڭ كۆسەنگە قايتقاندىن كېيىن، گوردىنى خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە باشقۇردى، خەن سۇلالىسى بىلەن تۇغقان بولۇپ، ئالاقىسى كۈندىن ـ كۈنگە قويۇقلاشتى.

شېنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلى)

غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى جېڭ جىي لوپنۇر، كۆسەن بەگلىكلىرىدىن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن يۆتكەپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن باتسقانى شانشادنى كۈتۈۋالدى.

شۇ يىلى باتسقان قولىدىكى 12 مىڭ كىشىنى باشلاپ خېچۈگە كەلدى. باتسقان شانشاد شۈەندى خان بىلەن كۆرۈشتى، خان ئۇنىڭغا ئىتائەتمەن بەگ دەپ نام بەردى.

گەنلۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 51 ـ يىلى)

خەن سۇلالىسى قوشۇنى كۆسەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. ھازىرقى شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە خەنزۇلار چاپقان ئۆستەڭنىڭ خارابىسى بار.

يۈەندى خانىنىڭ جيەنجاۋ 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 36 ـ يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبېگى گەن يەنشۇ، ياندىش چېرىكچىبېگى چېن تاڭ ھۇن تەڭرىقۇتى ڧۇتئۇشىنى جازالاشقا ماڭدى، شىمالىي قوشۇن ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتۈپ، ئونسۇ ئارقىلىق تەڭرىتاغدىن ھالقىپ قىزىلقورغانغا باردى.

چېڭدى خانىنىڭ ياڭشو 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 22 ـ يىلى)

ئۇسۇنلارنىڭ كىچىك كۈنبېگى كۆسەنگە بېرىپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دۇەن خۈيزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى.

ئەيدى خانىنىڭ يۈەنشۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ يىلى)

توخرى بېگىنىڭ ئەلچىسى يىسۈن كۆسەن ئارقىلىق ئىچكىرىگە بېرىپ، ئوركانىبەگىنىڭ شاگىرتى جىڭ لۇغا «بۇددا نومى» ئۆگەتتى.

شىنماڭنىڭ تيەنفېڭ 3 ـ يىلى (16 ـ يىلى)

غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى لى چۇڭ، بەھيۇەت سانغۇن ۋاڭ جۈن قوشۇن باشلاپ كىنگىتكە كىردى، ۋاڭ جۈننى مۇكتۇرمە قوشۇن ئۆلتۈرۈۋەتتى، لى چۇڭ قالدۇق قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، كۆسەننى قوغدىدى.

گۇاڭخۇۋدىنىڭ جيەنۋۇ 5 - يىلى (29 - يىلى)

خېشى سانغۇنى دۇرۇڭ خەن سۇلالىسىنىڭ نامىدا ساكارائۇل بېگى كاڭغا «خەن سۇلالىسىنىڭ ساكارائۇلدىكى تۆھپىكار، پەزىلەتلىك بېگى» دەپ نام بەردى ھەم ئۇنى غەربىي يۇرتنىڭ باش ئوتتۇقبېگى قىلىپ تەيىنلىدى، كۇسەن ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جيەنۋۇ 17 - يىلى (41 - يىلى)

ساكارائۇل بېگى شان خەن سۇلالىسىغا ئۆزىنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگلىكىگە تەيىنلەشنى تەلەپ قىلدى، خەن سۇلالىسى دەسلەپتە ئۇنىڭغا تامغا بەردى، كېيىن يەنە تامغىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇنى چوڭ سانغۇن قىلدى. شان يەنىلا قورۇقچىبەگلىك نامىدا كۇسەن قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى.

جيەنۋۇ 22 - يىلى (46 - يىلى)

ساكارائۇل بېگى شان كۇسەن بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى زېلونى بەگ قىلىپ تىكلىدى.

جيەنۋۇ 26 - يىلى (50 - يىلى)

كۇسەنلىكلەر زېلونى ئۆلتۈردى، ھۇنلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۇسەنلىك ئاقسۆڭەك سىندۇنى بەگ قىلىپ تىكلىدى.

مىڭدى خانىنىڭ يۇڭپىڭ 16 - يىلى (73 - يىلى)

كۇسەن بېگى جيەن سۇلى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، سۇلى بېگى چېڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ سول قول بېگى دۇتىنى سۇلىغا بەگ قىلدى.

يۇڭپىڭ 17 - يىلى (74 - يىلى)

ئەمىرلەشكەر بەن چاۋ ھىلە بىلەن دۇتىنى تۇتۇۋېلىپ، سۇلىنىڭ ئىلگىرىكى بېگىنىڭ جيەنى جوڭ (سادىق) نى بەگ قىلدى.

يۇڭپىڭ 18 - يىلى (75 - يىلى)

ھۇنلار كىنگىت، كۇسەن ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى چېن مۇنى

ئۆلتۈردى؛ كۇسەن، قۇملار قوشۇن چىقىرىپ سۇلىغا ھۇجۇم قىلدى، بەن چاۋ پەنتۇ قەلئەسىدە تۇرۇپ، قەلئەنى ئەپچە يىل ساقلىدى.

جاڭدى خاننىڭ يۈەنخې 4 ـ يىلى (87 ـ يىلى)

بەن چاۋ ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ 25 مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ساكارائۇلغا قايتا ھۇجۇم قىلدى، كۇسەن بېگى ئەۋەتكەن سول قانات سانغۇن ئونسۇ، قۇم، سەپەربايلاردىن 50 مىڭ لەشكەرنى قۇتقۇزۇشقا ئاتلاندۇردى. بەن چاۋ ھىلە بىلەن ساكارائۇلنى ئالدى، كۇسەن سانغۇنى قوشۇننى چېكىندۇردى.

خېدى خاننىڭ يۇڭيۇەن 3 ـ يىلى (91 ـ يىلى)

10 ـ ئايدا كۇسەن، قۇم، ئونسۇ بەگلىكلىرى خەن سۇلالىسىگە قايتا ئەل بولدى.

شۇ يىلى خەن سۇلالىسى كۇسەن بېگى يۇلىدۇنى بىكار قىلىپ، سۇۋارنا بانى بەگ قىلدى. بەن چاۋ ئەمىرلەشكەر ياۋ گۇاڭنى ئەۋەتىپ سۇۋارنا بانى كۇسەنگە يولغا سالدى، يۇلىدۇنى پايتەختكە ماڭدۇردى.

شۇ يىلى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قايتا قۇرۇلدى، بەن چاۋ قورۇقچىبەگ بولۇپ داۋانقۇم قەلئەسىدە تۇردى.

يۇڭيۇەن 6 ـ يىلى (94 ـ يىلى)

كۈزدە بەن چاۋ كۇسەن، پىشامشان قاتارلىق 8 بەگلىكنىڭ 70 مىڭ ئەسكىرىنى ۋە 1400 ئەمەلدار، سودىگەرلىرىنى باشلاپ كىنگىتكە يۈرۈش قىلدى، كىنگىت بېگى گۇاڭ بىلەن، لوپنۇر بېگى فەنئىڭ كاللىسىنى ئالدى.

يۇڭيۇەن 7 ـ يىلى (95 ـ يىلى)

خەن سۇلالىسى خانى لىۇ جاۋ كۇسەنگە بارلىق جۇشۇرۇپ بەن چاۋنى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگلىككە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا مىڭ تۈتۈننى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى.

يۇڭيۇەن 14 ـ يىلى (102 ـ يىلى)

8 ـ ئايدا بەن چاۋ كۇسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدىن ئايرىلىپ پايتەختكە قايتتى، ساقلاۋچى چېرىكچىبەگ رېن شاڭ قورۇقچىبەگ بولدى.

شاڭدى خانىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى (106 - يىلى)

خەن سۇلالىسى ئوردىسى رىن شاڭنى پايتەختتكە قايتۇرۇپ كېتىپ، شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى دۇەن شىنى قورۇقچىبەگ قىلىپ ئەۋەتتى.

9 - ئايدا غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر ئىسيان كۆتۈردى، دۇەن شى بىلەن يانداش چېرىكچىبەگ لياڭ جىن ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ، كۇسەن بېگى سۇۋارنا با بىلەن بىرلىكتە كۇسەننى قوغدىدى. كۇسەندىكى ئەمەلدار، يۇقرالار بېگىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئونسۇ، قۇم بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە نەچچە ئون مىڭ ئەسكەر بىلەن قەلئەنى قورشىۋالدى. لياڭ جىن ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، كۇسەننى قايتىدىن تىنچلاندۇردى.

ئەندى خانىنىڭ يۇڭچۇ 1 - يىلى (107 - يىلى)

غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بىكار قىلىندى، كۇسەن خۇنلارغا قارام بولدى.

يەنگۇاڭ 3 - يىلى (124 - يىلى)

3 - ئايدا كۇسەن بېگى سۇۋارنا يىلىڭ قۇم، ئونسۇ بەگلىرىنى باشلاپ ئۆزىنى باغلاپ، بەن چاۋنىڭ قېشىغا بېرىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى.

شۇندى خانىنىڭ يۇڭجيەن 2 - يىلى (127 - يىلى)

بەن چاۋ غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ لاڭ بىلەن ئىككىگە بۆلۈنۈپ كىنگىتكە ھۇجۇم قىلدى، كۇسەن بۇنىڭغا ماسلىشىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شايار ناھىيىسى تەۋەسى يەنە خەن سۇلالىسىگە قارىدى.

خۇەندى خانىنىڭ يۇڭشۇ 4 - يىلى (158 - يىلى)

غەربىي يۇرت دورغابى سول قانات سانغۇن لىۋ پىڭگونى تەرتىپ ساقلاش ئۈچۈن كۇسەنگە ساقلاۋچى قىلىپ ئەۋەتتى. شۇ چاغدا لىۋ گوپىڭنىڭ نامىدا ئابىدە تۇرغۇزۇلغان، بۇ ئابىدە ھازىر باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قاراتاغدا تۇرماقتا.

لىڭدى خانىنىڭ جيەننىڭ 3 - يىلى (170 - يىلى)

كۇسەن غەربىي يۇرت دورغابى جاڭ يەننىڭ پەرمانىغا ئاۋاز قوشۇپ، قوشۇننى كىنگىتتىكى ئالدى، ئارقا قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنىغا بىرلەشتۈرۈپ، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن سۇلىغا ھۇجۇم قىلدى.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى

(220 — 580 ـ يىللىرغىچە)

ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېندىنىڭ خۇاڭچۇ 3 ـ يىلى (222 ـ يىلى)

كۇسەن بەگلىكى ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى، ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ساقلاۋچى چېرىكچىبەگ قويدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە ئەسلىگە كەلدى.

ۋېي سۇلالىسىنىڭ گەنلۇ 3 ـ يىلى (258 ـ يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بويەن لوياڭغا بېرىپ، «چەكسىز پاكلىق ـ باراۋەرلىك دەستۇرى»نىڭ 2 جىلدىنى، «بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇش تەپسىرى»نىڭ بىر جىلدىنى تەرجىمە قىلدى.

ۋۇدى خانىنىڭ تەيشى 2 ـ يىلى (266 ـ يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بويۇەنشىن چاڭئەندە «تەڭرىقۇتقا ئىتائەت»نى تەرجىمە قىلىش ئىشىغا قاتناشتى.

شيەنىڭ 5 ـ يىلى (279 ـ يىلى)

كۇسەن بېگى ئوغلىنى جىن سۇلالىسى ئوردىسىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى.

تەيكاڭ 5 ـ يىلى (284 ـ يىلى)

كۇسەن بېگىنىڭ ياندىش ئەلچىسى چاڭزىخۇ سانسكرتچە 4 جىلدلىق «ئاۋاپاچاشا سۇترا»نى دراماراكشانىڭ خەنزۇچە تەرجىمە قىلىشىغا تاپشۇردى.

تەيكاڭ 7 ـ يىلى (286 ـ يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بو يۇەنشىن دراماراكشانىڭ «نىياسادەبھارماپۇندارىكا سۇترا»نىڭ 10 جىلدىنى تەرجىمە قىلىپ بېكىتىشكە قاتناشتى.

خۇيدى خاننىڭ يۇڭخېن 1 - يىلى (304 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بويۇەن راھىبلىقتىن ۋازكېچىشكە ئۇنىمىغاچقا، چىنجۇ ئايمىقىنىڭ بېگى جاڭ فۇ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بويۇەن «بۇدساتۋا»، «ۋىنتكانا بۇدساتىۋا سۇترا»، «دانىشمەنلەرنىڭ بەش قۇت دەستۇرى» قاتارلىقلارنى بىر جىلدتىن تەرجىمە قىلغان.

خۇەيدى خاننىڭ يۇڭجيا 1 - يىلى (307 - يىلى)

كۇسەن شاھزادىسى شىرىمىترا جيەنكاڭ رايونىدا خۇيپيانە دىن تەلىماتلىرىنى تارقاتتى، ئۇ «ماۋريا خان سۇتراسىدىكى مەشھۇر ئەپسۇنلار»نى تەرجىمە قىلدى.

يۇڭجيا 2 - يىلى (308 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بو فايۇەن تيەنشۇ ئىبادەتخانىسىدا دراماراكشا تەرجىمە قىلغان «لالىتا ۋىستار سۇترا» نىڭ 8 جىلدىنى ئىشلەشنى ئۈستىگە ئالدى. توخرىلاردىن جىن راھىب بۇ سۇترانىڭ 175 قىسىم، 354 جىلدىنى تەرجىمە قىلدى. كۇسەنلىك راھىبلاردىن بويۇەن، بويۇەنشىن، بويەنلەر بۇ سۇترانى تەرجىمە قىلىش، تەرجىمىسىنى بېكىتىش، دەسلەپكى تەرجىمە قىلىش ياكى بىرلىكتە تەرجىمە قىلىشقا قاتناشتى. بۇ سۇترا دراماراكشا باش بولۇپ تەرجىمە قىلغان نوملارنىڭ بىرقىسمى.

يۇڭجيا 4 - يىلى (310 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بۇددا سىڭگا لوياڭغا بېرىپ، خۇجاۋ (شىلا، شىخۇ) لار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايوندا 800 دىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىپ، بۇددا نوملىرىنى ئۆگەتتى.

مىڭدى خاننىڭ تەينىڭ 2 - يىلى (324 - يىلى)

ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقىدىن جاڭ جۈن سەركەردىسى ياڭ شۇەنگە بىشامشان، كۇسەنلەرگە يۈرۈش قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشنى بۇيرۇدى.

كاڭدى خاننىڭ جيەنيۇەن 2 - يىلى (344 - يىلى)

كۇسەندە كۇمراجىۋا دۇنياغا كۆز ئاچتى. ئۇنىڭ دادىسى كۇمرايانا كۇسەن ئېلىنىڭ ئۇستازى، ئانىسى جىۋا كۇسەن بېگى سۇۋارنا چۈننىڭ سىڭلىسى ئىدى. كۇمراجىۋا مەملىكىتىمىزنىڭ بۇددا راھىبى، نوم - دەستۇر تەرجىمانى، ئۇ ھاياتىدا تەرجىمە قىلغان نوم - دەستۇر 35 قىسىم، 300 جىلدتىن ئاشىدۇ.

مودى خاننىڭ يۇڭخې 1 - يىلى (345 - يىلى)

ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقىدىن جاڭ جۈن كىنگىتكە جازا يۈرۈشى قىلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن كۇسەن بېگى سۇۋارناشەننى كىنگىت بېگى لوخۇي يوقىتىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى ئىگىلىۋالغانىدى.

شياۋۋۇدىنىڭ تەييۈەن 8 - يىلى (383 - يىلى)

لۈ گۇاڭ 75 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلدى، 12 - ئايدا كۇسەنگە كېلەي دېگەندە، كۇسەن بېگى بوچۇن قارشىلىق كۆرسەتتى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا كۇسەننىڭ ياردەمچى قوشۇنى كۆمپىخۇنى يوقاتتى، شەھەر قولدىن كەتتى، بوچۇن قاچتى.

شياۋۋۇدىنىڭ تەييۈەن 10 - يىلى (385 - يىلى)

لۈ گۇاڭ بوچۇننىڭ ئىنىسى بوجىننى كۇسەن بېگى قىلدى. لۈ گۇاڭ 20 مىڭ تۆگە، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئات، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى ئېلىپ شەرققە قايتتى. كومراجىۋامۇ ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۇسەن مۇزىكىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالدى.

كېيىنكى لياڭ پادىشاھى لۈ گۇاڭنىڭ تەيئەن 1 - يىلى (386 - يىلى)

لۈ گۇاڭ ئالدىنقى لياڭ پادىشاھى جاڭ تيەنشىدىن يۈز ئۆرۈپ، كېيىنكى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. ئوغلى فۇنى غەربىي يۇرتنىڭ باش قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلەپ، قوچۇنى ساقلاش، قاشقوۋۇقنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارنى نازارەت قىلىشنى تاپشۇردى. كۇسەن كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىغا قارىدى، كېيىنكى يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شېنرۇي 1 - يىلى (414 - يىلى)

كۇسەن جۇرجانلارغا قارىدى.

تەيچاڭ 7 - يىلى (422 - يىلى)

شىمالىي لياڭ پادىشاھى جۈرجىموگسۈن غەربىي لياڭ پادىشاھى لى شۈننى يوقاتتى، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ ھەممىسى شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىغا قارىدى، جۈملىدىن كۇسەنمۇ ئۇنىڭ تەۋەسىگە ئۆتتى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى تەيۇۋدىنىڭ تەيپەن 1 - يىلى (435 - يىلى)

كۇسەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. كېيىنكى يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەلچىسى دۇڭ ۋەن تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ كۇسەنگە يېتىپ كەلدى.

تەيپىڭ جېنجۈن 9 - يىلى (448 - يىلى)

9 - ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېڭ جۈبېگى ۋەن دۇگۇي كىنگىتنى ئالدى، كىنگىت بېگى كۇشىبىنا كۇسەنگە قېچىپ كەتتى، كۇسەن بېگى ئۇنى كۈيئوغۇل قىلىۋالدى. كېيىنكى يىلى 12 - ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى كۇسەنگە يۈرۈش قىلدى، كۇسەن ئۇچمۇتنىڭ باشچىلىقىدا 3000 ئەسكەر بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى، كۇسەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا ئەل بولدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شيەنۋېندىنىڭ خۇاڭشىڭ 4 - يىلى (470 - يىلى)

كۇسەن قايتىدىن جۇرجانلارغا قارىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شياۋېندىنىڭ يەنخۇڭ تەيخې 2 - يىلى (478 - يىلى)

7 - ئايدا كۇسەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا 70 تۆگە تەقدىم قىلدى؛ 9 - ئايدا يەنە نۇرغۇن ئات، تۆگە، ئۈنچە - مەرۋايىت تەقدىم قىلدى.

لياڭۇۋدىنىڭ تيەنجيەن 2 - يىلى (503 - يىلى)

كۇسەن لياڭ پادىشاھلىقىغا ئولپان تاپشۇردى.

تيەنجيەن 6 - يىلى (507 - يىلى)

ئېفتالىتلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى تىزگىنلىدى، كۇسەن ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى خانى ۋۇدىنىڭ باۋدىڭ 1 - يىلى (561 - يىلى)

كۇسەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدى خانىنىڭ باۋدىڭ 5 ـ يىلى (565 ـ يىلى)

كۆسەنلىك سازەندە سۇجىپ تۈرك قاغانىنىڭ مەلىكىسى بىلەن بىللە چاڭئەنگە كەلدى، ۋۇدى خان — يۇ ۋېنيۇڭ تۈرك قاغانىغا كۈيئوغۇل بولدى.

تيەنخې 2 ـ يىلى (567 ـ يىلى)

ئېفتالىتلار تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى، كۆسەن تۈركلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ۋە بەش دەۋر، ئون بەگلىك دەۋرى

(581 — 959 ـ يىلغىچە)

سۇي سۇلالىسى خانى ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 1 ـ يىلى (581 ـ يىلى)

كۆسەن مۇزىكىسى سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئوردا مۇزىكىلىرىدىكى 7 مۇزىكىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ۋېندى خانىنىڭ كەيخۇاڭ 3 ـ يىلى (583 ـ يىلى)

تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى، كۆسەن، شايارلار غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

گاۋزۇخانىنىڭ ۋۇدې 1 ـ يىلى (618 ـ يىلى)

كۆسەن بېگى سوۋارنا پۇسپا تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتتى. سوۋارنا پۇسپا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سوۋارناتې چىقتى.

تەيزۇڭ خانىنىڭ جېنگۇەن 4 ـ يىلى (630 ـ يىلى)

تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ كۆسەنگە كەلدى، پادشاھ ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئۇنى شەرقىي قوۋۇقتا قارشى ئالدى ھەمدە ئۇنى 2 ئاي تۇرغۇزۇپ قالدى، شۈەنزاڭ يولغا چىققاندا ئۇلار شەھەردىن چىققىچە ئۇزىتىپ قويدى،

شۆەنزاڭغا پىچاق، يورغا ئات ئىنئام قىلدى.

شۇ يىلى كۆسەن بېگى سوۋغاتى تالا سۇلالىسىغا ئات سوۋغا قىلدى، تەيزۇڭ خان كۆسەن بېگىگە مۆھۈرلۈك خەت ئىنئام قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۆسەن بېگى تالا سۇلالىسىغا ھەر يىلى ئولپان تاپشۇردى.

جېنگۇەن 8 ـ يىلى (634 ـ يىلى)

كۆسەن تالا سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

جېنگۇەن 13 ـ يىلى (639 ـ يىلى)

غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىل بىلگە ئىشبارا يابغۇ قاغانى سونتىنىڭ شىمالىغا ئوردا سالدى (بۇ ئوردا تارىخنامىلەردە جەنۇبىي ئوردا دېيىلىدۇ)، كۆسەن شۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جېنگۇەن 18 ـ يىلى (644 ـ يىلى)

ئەنشى قورۇقچىبېگى گو شياۋگې كىنگىتكە جازا يۈرۈشى قىلدى، كۆسەن قوشۇن چىقىرىپ كىنگىتكە ياردەم قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۆسەننىڭ تالا سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشى توختىدى.

جېنگۇەن 21 ـ يىلى (647 ـ يىلى)

كۆسەن بېگى سوۋغاتى ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى خارى پۇسپا چىقتى، ئۇ قوشنا ئەللەرگە تاجاۋۇز قىلدى. ئەنشى قورۇقچىبېگى گو شياۋگې پەرمان بويىچە خارى پوسپاغا زەربە بەردى. كېيىنكى يىلى 10 ـ ئايدا تالا سۇلالىسى قورۇمتاغ ئايىمقىنىڭ ھەربىي باش بۇغى ئاشناشىر، چۈبە قالىلارنى كۆسەنگە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. تۈرك، كۆسەن قوشۇنى ۋەيران بولدى، خارى پۇسپا ئەسىرگە چۈشتى. غەربىي تۈركلەر ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ كۆسەن ۋەزىرى نالى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قارشى چىقتى، تالا سۇلالىسى قوشۇنى نالىنى تىرىك تۇتتى، كۆسەنگە غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇردى، بۇ مەھكىمىگە ئۇدۇن، سۇلى، كۆسەن، سۇيئابتىن ئىبارەت 4 قورغان قارىدى. كۆسەننى كۆسەن بېگىنىڭ ئىنىسى يابغۇ باشقۇردى.

جېنگۇەن 23 ـ يىلى (649 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا خارى پۇسپا قاماقتىن بوشىتىلىپ پايتەختكە كەلتۈرۈلدى، تەيزۇڭ خان ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپىلىدى، ئەمما كەڭچىلىك قىلىپ ئۇنى سول قول ياساۋۇل ئەمىرنۆۋكەرلىككە تەيىنلىدى.

گاۋزۇڭ خانىنىڭ يۇڭخۇي 1 ـ يىلى (650 ـ يىلى)

8 ـ ئايدا كۆسەننىڭ ئىلگىرىكى بېگى خارى پۇسپا قايتىپ كېلىپ قايتىدىن تەختكە چىقتى. كېيىنكى يىلى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇچۇغا كۆچۈرۈلدى.

شيەنچىڭ 3 - يىلى (658 - يىلى)

غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولدى، ئاشناقول ئاتا - بالا ئىككەيلەن ئەسىرگە چۈشتى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۇسەنگە يۆتكىدى ۋە 4 قورغاننى ئەسلىگە كەلتۈردى. خارى يۇسپانىڭ ئوغلى سۇۋارنا سۇنۇچنى تەختكە چىقاردى، كۇسەن تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇردى، سۇنۇچ قوشۇمچە تۇتۇقلۇقنى ئۆتىدى.

لوڭشو 2 - يىلى (662 - يىلى)

كۇسەندىكى غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى يۈز ئۆرۈپ توپىلاڭ كۆتۈردى. تاڭ سۇلالىسى سۇ خەيجىڭنى فېڭخەي ئايمىقىنىڭ باش بۇغى قىلىپ، ئىسسىق كۆل قورۇقچىبېگى ئاشنامىش، تىنىقنۇر قورۇقچىبېگى ئاشنا بۇكىنلار بىلەن بىللە توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى. ئاشنا بۇكىن شەخسىي ئاداۋەت بىلەن ئاشنامىشقا بوھتان چاپلىغاچقا، سۇ خەيجىڭ ئۇنى قارىلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى؛ غەربىي تۈركلەردىن كۇنەس قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى بىلەن سۇلى قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى تۈبۈتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈدى، سۇ خەيجىڭ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەتتى.

كېيىنكى يىلى گاۋ شيەن ئەنشى قورۇقچىبېگى، قوشۇمچە ھەربىي باش بۇغ بولۇپ، كۇنەسلەرگە جازا يۈرۈشى قىلدى.

شاڭيۈەن 2 - يىلى (675 - يىلى)

كۇسەن بېگى سۇۋارنا سۇنۇچ تاڭ سۇلالىسىغا كۈمۈش تاۋاق، يورغا ئاتلارنى ئىنئام قىلدى؛ ئالدىنقى يىلى كۇسەن قاتارلىق 4 قورغان ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنىدى.

يىفېڭ 2 - يىلى (677 - يىلى)

غەربىي تۈركلەرنىڭ سەردارى ئاشنا تاماچىي توپىلاڭ كۆتۈردى، تاڭ سۇلالىسى پېيى شىڭجيەن بىلەن ئەنشى قورۇقچىبېگى ۋاڭ فاڭيىنى پېرسىيە شاھزادىسىنى ۋەتىنىگە ئاپىرىپ قويماقچى دېگەن نام بىلەن غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرۇشقا ئەۋەتتى. پېيى شىڭجيەن شىجۇ ئايمىقىدىن ئەسكەر ۋە ئاتلارنى توپلاپ غەربكە سۈرۈلدى، 4 قورغاننىڭ قوشۇنىنى يىغىپ ئاتلىنىپ، ئاشنا تاماچىي بىلەن جىبۇنى ئەسىر ئېلىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى.

يىفېڭ 3 - يىلى (678 - يىلى)

تۈبۈتلەر كۇسەن قاتارلىق 4 قورغاننى ئالدى.

يۈەنچۇن 1 - يىلى (682 - يىلى)

ۋاڭ فاڭيى غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرۇپ، كۇسەن قاتارلىق 4 قورغاننى قايتۇرۇۋالدى.

ۋۇجۇخاننىڭ يۇڭچاڭ 1 - يىلى (689 - يىلى)

تۇبۇتلەر ئەنشى قورۇقچىبېگى يەن ۋېنگۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، كۇسەن قاتارلىق 4 قورغاننى ئالدى.

ۋۇجۇخاننىڭ چاڭشۇ 1 - يىلى (692 - يىلى)

10 - ئايدا ۋۇۋېي قوشۇنىنىڭ باش بۇغى ۋاڭ شياۋشۇ تۇبۇتلەرنى يوقىتىپ، 4 قورغاننى قايتۇرۇۋالدى، كۇسەندە قايتىدىن غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرى تۇرغۇزۇلدى.

جۇڭزۇڭ خاننىڭ جىڭلۇڭ 2 - يىلى (708 - يىلى)

تۈركەشلەرنىڭ سەردارى سافى بىلەن ئاشىنا كۆلچۇر سادىق ئەپ ئۆتمىدى، تاڭ سۇلالىسى ئاشىنا كۆلچۇرنى قوللىدى. سافى كۇسەندىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ، تارىم دەرياسى بويىدا ياردەمچى ئەپتىش فېڭ جيابىڭنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى يانداش قورۇقچىبەگ نيۇ شىجياڭ ئۇرۇشتا ئۆلدى، شۇنىڭ بىلەن 4 قورغان بىلەن بولغان ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالدى.

كېيىنكى يىلى سافى تاڭ سۇلالىسىگە سادىق ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئاشىنا كۆلچۇرگىلا قارشى تۇرماقچى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ چاپارمەنگە ئەلچى ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئىتائەتمەن قاغان دەپ نام بەردى، 4 قورغان قايتۇرۇۋېلىندى. شۇ يىلى 1 - ئايدا كۇسەن تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شۈەنزۇڭ خاننىڭ كەييۈەن 4 - يىلى (716 - يىلى)

ئەنشى بېگى لى سى (تاڭسۇزۇڭ) غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ بولدى.

كەييۈەن 7 - يىلى (719 - يىلى)

7 - ئايدا كۇسەن بېگى سۇۋارنا موپا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ۋارىسلىق قىلدى.

كەييۈەن 9 - يىلى (721 - يىلى)

6 - ئايدا كۇسەن بېگى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئات، ئىت ئىنئام قىلدى.

كەييۈەن 12 ـ يىلى (724 ـ يىلى)

غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ جاڭ شياۋسۇڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە دېھقانچىلىقتا ۋە جەڭگە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، قوشۇن كۈچىيىپ، ئامبار ئاشلىقتا تولۇپ كەتكەنىدى؛ شۇ يىلى تەييۈەن ئامباللىقىغا تەيىنلىنىپ كۇسەندىن ئايرىلدى.

كەييۈەن 15 ـ يىلى (727 ـ يىلى)

كېيىن 9 ـ ئايدا ياندىش باش قورۇقچىبەگ جاۋ يىجېن تۈركەش سۇلۇسى بىلەن تۈبۈت زانپۇسىنىڭ ئەنشىدىكى قورشاۋىنى چېكىندۈردى، كېيىنكى يىلى يەنە چۈزى قەلئەسىدە تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلدى. 11 ـ ئايدا سىللا راھىبى خۇي چاۋ بەش ئەنتەكەك ئېلىدىن كۇسەنگە قايتىپ كەلدى، ئۇنىڭ «بەش ئەنتەكەك ئېلىگە سەپەر» دېگەن ئەسىرىدە كۇسەن جەمئىيىتى ۋە يۇقرالىرىغا دائىر ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن.

كەييۈەن 18 ـ يىلى (730 ـ يىلى)

كۇسەن بېگىنىڭ ئىنىسى ئالق سۇلالىسى ئوردىسىغا كەلدى.

تيەنباۋ 8 ـ يىلى (749 ـ يىلى)

ئەنشىدىكى 4 قورغان ھېراۋۇلى گاۋ شيەنجىنىڭ قول ئاستىدىكى شائىر سېن سەن «قۇملۇقتىن ئۆتكەندە»، «ئەنشى سارىيىدا چاڭئەننى سېغىنىش» قاتارلىق كۇسەن تەسۋىرلەنگەن شېئىر ـ قوشاقلارنى يازدى.

سۇزۇڭ خانىنىڭ چيەنيۈەن 2 ـ يىلى (759 ـ يىلى)

ئالق سۇلالىسى ئاسىي شى سىمىڭ (سۇيگۇن) گە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئەنشى، بېشبالىقلاردىن قورۇل ئېچىگە قوشۇن يۆتكىدى.

دەيزۇڭ خانىنىڭ دالى 6 ـ يىلى (771 ـ يىلى)

راھىب ۋۇكۇڭ گاندارادىن سۇلى ئارقىلىق كۇسەنگە كەلدى.

دېزۇڭ خانىنىڭ جېنيۈەن 5 ـ يىلى (789 ـ يىنى)

تۈبۈتلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، شىمالىنى ئىگىلىدى، كۇسەن، شايار قاتارلىق جايلار ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

جېنيۈەن 15 - يىلى (799 - يىلى)

ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، يەنە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كۇسەن، شابار قاتارلىق جايلارغا كەلدى.

مۇزۇڭ خاننىڭ چاڭچىڭ 1 - يىلى (821 - يىلى)

5 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى تەيخې مەلىكىنى ئۇيغۇر خاقانىغا ياتلىق قىلدى، ئۇيغۇر خاقانى بىرەر تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى ئاتلاندۇرۇپ، تۇبۇتلەرنى توسۇپ، مەلىكىنى كۈتۈۋالدى.

ۋۇزۇڭ خاننىڭ خۇيچاڭ 1 - يىلى (842 - يىلى)

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئەنشى تەۋەسىگە كىردى. كېيىن قىرغىزلار كۇسەننى ئىگىلىدى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كىنگىتكە كېلىپ پانتېكىن بىلەن بىرلەشتى.

شۈەنزۇڭ خاننىڭ داجۇڭ 2 - يىلى (848 - يىلى)

پانتېكىن كىنگىتتە ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىدى، بۇلار تارىختا «كۇسەن ئۇيغۇرلىرى» ياكى «ئەنشى ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى.

داجۇڭ 11 - يىلى (857 - يىلى)

3 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى ياساۋۇللاربېگى ۋاڭ دۈەنجاڭ ئارقىلىق پانتېكىنگە «سۈيىنگىل خاقان» (怀建可汗) دەپ نام بەردى («يېڭى تاڭنامە . ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە 怀远可汗 دېيىلگەن)، بىراق يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ۋاڭ دۈەنجاڭ مەنزىلگە بارالماي قايتىپ كەلدى.

يىزۇڭ خاننىڭ شيەنتۇڭ 4 - يىلى (863 - يىلى)

قىرغىز خاقانى تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەنشى (كۇسەن) نىڭ شەرقىنى تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە قىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ سۇلالىسى بۇنىڭغا قوشۇلمىدى.

شيەنتۇڭ 7 - يىلى (866 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى جاڭ يىچاۋ ئۇيغۇر سانغۇن بىلەن بىرلىشىپ تۇبۇتلەرنى تارىم ئويمانلىقىدىن قوغلاپ چىقاردى.

سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىرى دەۋرى

(960 — 1643 - يىلغىچە)

تەيزۇخاننىڭ چيەندې 4 - يىلى (966 - يىلى)

راھىب شاڭ چىن قاتارلىقلار غەربكە بېرىپ نوم ئېلىش يولىدا كۇسەندىن ئۆتتى ۋە «مەغرىب يوللىرى» دېگەن ئەسەرنى يازدى.

تەيزۇڭ خاننىڭ تەيپىڭ - شىڭگو 1 - يىلى (976 - يىلى)

5 - ئايدا كۇسەن ئۇيغۇرلىرى سۇڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

تەيپىڭ - شىڭگو 2 - يىلى (977 - يىلى)

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئۆلىماسى جاڭسەن مەكتۇپ ئېلىپ كۇسەن ئۇيغۇرلىرى ئېلىگە كەلدى ۋە قاچا-قۇچا، پۇل ئىنئام قىلدى، ئۇ ئېسىل ئات، قاشتېشى ئېلىپ قايتتى.

تەيپىڭ - شىڭگو 6 - يىلى (981 - يىلى)

كۇسەن خاقانى ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى. كېيىنكى يىلى «ھودۇدۇل ئالەم» («دۇنيانىڭ چېگرا-پاسىللىرى») دېگەن ئەسەر دۇنياغا كەلدى، ئۇنىڭدا ھازىرقى كۇچا، شايارلارنىڭ ئەزەلدىنلا جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يات - يات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرىدىغانلىقى يېزىلغان.

جېنزۇڭ خاننىڭ شيەنپىڭ 4 - يىلى (1001 - يىلى)

كۇسەن خاقانىنىڭ ئەلچىسى ساۋۋەنتۇڭ ئېسىل ئات، نارتۆگە، شەمشەر، دوبۇلغا، ئەينەك بويۇملارنى ئېلىپ سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى. جېنزۇڭ خان جاۋخېڭ ساۋۋەنتۇڭغا سول قانات ئەمىر سانغۇنلۇق مەرتىۋىسى بەردى، كۇسەن بېگىگە قاچا - قۇچا، كىيىم ئىنئام قىلدى.

جىڭدې 1 - يىلى (1004 - يىلى)

5 - ئايدا كۇسەن سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى.

جىڭدې 4 - يىلى (1007 - يىلى)

يەنە قاشيەنى ئەۋەتىپ ئات ئىنئام قىلدى. قاشيەن ۋۇتەيشەننى زىيارەت قىلدى.

داجۇڭ خاننىڭ شياڭفۇ 3 - يىلى (1010 - يىلى)

كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋەزىرى بىلەن زوراغاسى سۇڭ ئوردىسىغا تارتۇق تاپشۇردى؛ شۇ يىلى يەنە لى يەنفۇ، ياندىش ئەلچى ئەن فۇ، نازارەتچى بەگ جەي جىنلەر ئەلچى بولۇپ بېرىپ، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى، سەگەز، ئېسىل ئات، نارتۆگە، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي، قاشتېشىدىن ياسالغان ئىگەر - جابدۇق، ھېقىق، سۇزۇك قاشتېشى قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلدى.

داجۇڭ خاننىڭ شياڭفۇ 6 - يىلى (1013 - يىلى)

كۇسەننىڭ ئۇلپانبېگى لى يەنچىڭ باشچىلىقىدىكى 36 كىشى سۇڭ ئوردىسىغا كېلىپ، ئېسىل ئات، ئوق-يا، ئىگەر، ئۇيۇل قاشتېشى، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى ئىنئام قىلدى.

تيەنشى 4 - يىلى (1020 - يىلى)

كۇسەن خاقانى جىخەي ئەلچى ئەۋەتىپ، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي ئىنئام قىلدى.

چيەنشىڭ 1 - يىلى (1022 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب خۇايەن ئوردىغا سالامغا كېلىپ، سارىرا، نوم قىسقۇچ ئىنئام قىلدى.

رېنزۇڭ خاننىڭ تيەنشېڭ 2 - يىلى (1024 - يىلى)

كۇسەن خاقانى جىخەي ئوردىغا سالام بېرىشكە ئەلچى ئەۋەتىپ نارتۆگە، ئات، قاشتېشى، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى سوۋغا قىلدى.

تيەنشېڭ 8 - يىلى (1030 - يىلى)

كۇسەن بەگلىكى لى يەنچىڭنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، قاشتېشى كەمەر، مەرۋايىت، قاشتېشى پالتا، سەگەز، زەر يالىتىلغان تۆمۈر دۇبۇلغا، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى، نۇشۇدەر، ئات، نارتۆگە، چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلارنى ئىنئام قىلدى.

شېنزۇڭ خاننىڭ شىنىڭ 4 - يىلى (1071 - يىلى)

كۇسەن بېگىنىڭ ئەلچىسى لى يەنچىڭ، ساۋغۇلار ئولپان تاپشۇردى؛ كېيىنكى يىلى يەنە ئەلچى لۇدامىڭ، مادۇلار كېلىپ، پىل چىشى، زۇمرەتتاش ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى ئىنئام قىلدى.

جېزۇڭ خاننىڭ شاۋشېڭ 3 - يىلى (1096 - يىلى)

كۇسەن ئەلچىسى، باش سەردار ئالانسالۇ قاتارلىق 3 كىشى مەكتۇب ۋە قاشتېشىدىن ياسالغان بۇدنى ئېلىپ تاۋشىغا كەلدى.

خۇيزۇڭ خاننىڭ شۈەنخې 5 - يىلى (1124 - يىلى)

قىتان ئاقسۆڭەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن قاراقىتان خانلىقىنى قۇردى، كۇسەن بۇ خانلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

نىڭزۇڭ خاننىڭ جيادىڭ 4 - يىلى (1211 - يىلى)

نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك قاراقىتان خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋالدى، كۇسەن كۈچلۈكنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىگە ئۆتتى.

نىڭزۇڭ خاننىڭ جيادىڭ 11 - يىلى (1218 - يىلى)

چىڭگىزخاننىڭ 13 - يىلى موڭغۇل سانغۇن جەبە نويان قوشۇن باشلاپ كېلىپ كۈچلۈكنى ئۆلتۈردى، كۇسەن موڭغۇل خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

لىزۇڭ خاننىڭ باۋچىڭ 1 - يىلى (1225 - يىلى)

چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغاللىق يەر بۆلۈپ بەردى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى چاغاتايخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. كۇچا، بۈگۈرنىڭ غەربىدىن فەرغانىنىڭ شەرقىگىچە چاغاتايخانىنىڭ باش بوغى ئوردۇبۇ دوغلاتقا بېرىلدى.

شىزۇخاننىڭ جىيۈەن 5 - يىلى (1268 - يىلى)

كۇچا ئوگدايخانىنىڭ نەۋرىسى قايدۇنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتتى.

چېڭزۇڭ خاننىڭ دادې 10 - يىلى (1306 - يىلى)

قايدۇ ئۆلگەندىن كېيىن كۇچا يەنە چاغاتايخان ئەۋلادىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

خۇيزۇڭ خاننىڭ جىجېڭ 12 - يىلى (1352 - يىلى)

تاڭرىتاغىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەردارى جالالىدىن بۇخارى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىرادىسى دېگەننى باھانە قىلىپ، مەۋلانە ئەرشىدىننى كۇچانىڭ دىنىي رەھبىرى قىلىپ تەيىنلىدى.

كېيىنكى يىلى مەۋلانە ئەرشىدىن ئىلىدىن مۇزداۋان ئارقىلىق كۇچاغا كەلدى، كۇچانىڭ نەزەرشەيخى نىزامىدىن بىلەن ھاكىم ئەمىر ئادىل سۇباشىغا كېلىپ كۈتۈۋالدى.

شۇ يىلى مەۋلانە ئەرشىدىن چاغاتاي خانلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قوللىشى بىلەن كۇچاغا ئىسلام دىنى پائالىيەت مەركىزى بولغان خانىقا سالدۇردى. ئۇ شايار قاتارلىق جايلارغا دىن تارقاتقۇچىلارنى ئەۋەتىپ، دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

جىجېڭ 21 - يىلى (1361 - يىلى)

كۇچا، شايارلاردىكى ئون مىڭدىن ئارتۇق بۇددىست قورغاستا كۆتۈرۈلگەن قارشىلىق كۆرسىتىش توپىلىڭىغا ئاۋاز قوشتى، تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سەمەرقەندتىن موغۇلىستانغا قايتىپ كېلىپ، بۇ ئىككى جايدىكى توپىلاڭنى باستۇردى، كۇچا، شايارلاردىكى بۇددىستلارمۇ تىنچىدى.

جىجېڭ 22 - يىلى (1362 - يىلى)

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئىلياسخان خوجا چىقتى. دوغلات ئەمىرلىرىدىن جامالىدىن ئىلياسخان خوجىغا ھۇجۇم قىلىپ، خانلىقنىڭ ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالدى، كۇچا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

تەيزۇخاننىڭ خۇڭۋۇ 16 - يىلى (1383 - يىلى)

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى، ئۇ مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئەمىر خۇدايدات باشچىلىقىدىكى 30 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى 100 ئات، 500 كالا، 1000 قوي، 50 تۆگە، 15 قۇلنى ئېلىپ، مەۋلانە ئەرشىدىننى زىيارەت قىلىشقا كۇچاغا ئەۋەتتى.

خۇيدى خاننىڭ جيەنۋېن 1 - يىلى (1399 - يىلى)

چاغاتاي خانلىرىدىن خىزىر خوجا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى شەمئى جاھان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى، كۆچا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

چېڭزۇخاننىڭ يۇڭلې 6 - يىلى (1408 - يىلى)

شەمئى جاھان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆچاغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۇڭلې 14 - يىلى (1416 - يىلى)

مۇھەممەدخان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا جيەن ئوغلى نەقشىجاھان چىقىپ، كۆچاغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۇڭلې 16 - يىلى (1418 - يىلى)

نەقشىجاھانخاننىڭ نەۋرە ئىنىسى ئۇۋەيسخان نەقشىجاھانخاننى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى، شايار ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

شۈەنزۇڭ خاننىڭ شۈەندې 4 - يىلى (1429 - يىلى)

ئۇۋەيسخان ئۆلدى، تەختىگە ئوغلى ئېسەنبۇقاخان ۋارىسلىق قىلدى، بۇ مەزگىلدە خانلىقنى مالىمانچىلىق قاپلىدى، كۆچا ئەمەلىيەتتە يەنىلا دوغلات جەمەتىدىن بولغان سەئىد ئەلىنىڭ ئىنىسىنىڭ قولىدا بولدى.

يىڭزۇڭ خاننىڭ تيەنشۈن 4 - يىلى (1460 - يىلى)

ئېسەنبۇقاخان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى دوست مۇھەممەدخان ۋارىسلىق قىلدى.

شيەنزۇڭ خاننىڭ چېڭخۇا 4 - يىلى (1468 - يىلى)

دوست مۇھەممەدخان ئۆلدى، كۆچا يۇنۇسخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

چېڭخۇا 23 - يىلى (1487 - يىلى)

5 - ئايدا شەرقىي چاغاتايخانلىقىنىڭ خانلىرىدىن يۇنۇسخاننىڭ 2 - ئوغلى سۇلتان ئەخمەتخان ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونىنى ئىگىلىدى.

شياۋزۇڭ خاننىڭ خۇڭجى 1 ـ يىلى (1488 ـ يىلى)

يۇنۇسخان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مۇھەممەدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. كۇچاغا يەنىلا ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلتان ئەخمەتخان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

خۇڭجى 15 ـ يىلى (1502 ـ يىلى)

سۇلتان ئەخمەتخان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى مەنسۇرخان ئاقسۇنى پايتەخت قىلدى.

ۋۇزۇڭ خاننىڭ جېڭدې 11 ـ يىلى (1516 ـ يىلى)

ياركەنت خانلىقىنىڭ پادشاھى سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخان كۇچا بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىدىكى ئارابات (ھازىرقى ئونسۇ تەۋەسىدە) تا كۆرۈشۈپ، ئاكا ـ ئۇكا ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلدى.

شىزۇڭ خاننىڭ جياچىڭ 12 ـ يىلى (1533 ـ يىلى)

سۇلتان سەئىدخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. مەنسۇرخان كۇچادىن قوشۇن تارتىپ بېرىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى، ئابدۇرەشىدخان ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، ياركەنت خانلىقىنى مۇستەقىل قىلدى، شايار بۇ خانلىققا قارىدى.

شېنزۇڭ خاننىڭ ۋەنلى 37 ـ يىلى (1609 ـ يىلى)

ياركەنت خانلىقىنىڭ تۇرپاندىكى باش نازارەتچىسى ئىبراھىم سۇلتان كۇچا، بايلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. ياركەنتتىكى ئەخمەتخان قەشقەرنىڭ باش نازارەتچىسى تۆمۈر سۇلتاننى ئىبراھىم سۇلتاننى جازالاشقا ئەۋەتتى، ئىبراھىم سۇلتان كۇچادىن چالىش (قاراشەھەر) قا چېكىندى، كېيىن تۇرپانغا قايتىپ كەتتى.

ۋەنلى 42 ـ يىلى (1614 ـ يىلى)

ئەخمەتخان ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچلاردىكى قوشۇنلارنى كۇچا ئارقىلىق ئىبراھىم سۇلتاننى جازالاشقا ئەۋەتتى، ئىككى تەرەپ كورلىدا قاتتىق سوقۇشتى، ياركەنت تەرەپ قوشۇنى تالاپەتكە ئۇچرىدى.

ۋەنلى 46 ـ يىلى (1618 ـ يىلى)

تۇرپاندىكى ئىبراھىمخان كۇچا شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. كۇچا ھاكىمى ئۇبۇلھادى، مەكرىتلەر

تۇرپان تەرەپكىمۇ، ياركەنت خانلىقى تەرەپكىمۇ ياخشىچاق بولۇپ كۈچىنى زورايتتى.

ۋەنلى 47 - يىلى (1619 - يىلى)

تۇرپاندىكى ئىبراھىمخان كۈچانى قورشىۋالدى، كېيىن ئاقسۇ، ياركەنتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ياركەنت خانلىقىدىن لىتىپ قوشۇن باشلاپ ئاقسۇغا ياردەمگە كەلدى، ئىبراھىمخان چېكىندى، لىتىپخان كۈچاغا كېلىپ، شۇ جايدىكى ئەمەلدار، پۇقرالاردىن ھال سورىدى.

يىزۇڭ خاننىڭ چۇڭجېن 7 - يىلى (1634 - يىلى)

ئىبراھىمخان ئۆلدى، تەختكە چولاق ئوغلى ئابدۇللاخان سۇلتان ۋارىسلىق قىلدى، ئۇ كۈچا، شايار قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىدى.

چۇڭجېن 14 - يىلى (1641 - يىلى)

ئابدۇللاخان غەربتە فەرغانىگە يۈرۈش قىلدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كۈچا ئامبىلى ئابدۇقاھار ئۇرۇشتا ئۆلدى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

(1644 — 1911 - يىلغىچە)

شېڭزۇخاننىڭ كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى)

جۇڭغارخانى غالدان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇردى، شايار ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

گاۋزۇڭ خاننىڭ چيەنلۇڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتتى، كۈچا بېگى ھادى چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. كەبىسە 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يانداش تۇتتۇق ئامىنداۋ قوشۇن باشلاپ كۈچاغا كەلدى.

چيەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى)

3 - ئايدا چولاق - كىچىك خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈردى، كىچىك خوجا كۈچادا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يانداش

تۇتۇقى ئامىنداۋ قاتارلىق 100 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

چيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شايارغا 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرنى ۋە ھەردەرىجىلىك ياردەمچى بەگلەرنى قويدى. بۇ ھاكىمبەگ ئۆزىگە قاراشلىق 37 مۇسۇلمانلار كەنتىنىڭ سىياسىي ئىشلىرى بىلەن خەلق ئىشلىرىنى باشقۇردى.

6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى يارغاشان ئەۋەتكەن باش بۇغ ئۆگەن دەرياسى بويىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شاياردىن كۇچاغا بارىدىغان 2 يول بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. شايار بېگى مۇھەممەد ئوغلى ھەسەن خوجىنى شەھەردىن چىقىپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشقا ئەۋەتتى.

چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى)

كۇچاغا يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ئەسكىرىدىن 302 سى گورۇتلىشىپ، كۇچا، شايارلارنىڭ ئامانلىقىنى ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدىدى.

چيەنلۇڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى)

شايار، كۇچالاردىن 300 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئىلىغا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كۆچۈرۈلدى.

شۇ يىلى كۇچا، شايارلاردىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئىئانە قىلىنغان 24.35 توننا ئاشلىق كۆچمەنلەر بىلەن بىللە ئىلىغا توشۇلدى.

جياچىڭ 16 - يىلى (1811 - يىلى)

شايارنىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبىگى بېيجىڭغا بېرىپ خانغا سالام بەردى.

داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شاياردىكى 300 ئۇيغۇردىن تەشكىللەنگەن قوشۇن قۇمباش ئالدىنقى سېپىگە ئاتلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە جاھانگىرخوجا باندىتلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قىلدى.

شۇ يىلى كۇچا، شايار 1000 ئىشلەمچى، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1000 ئېشەك چىقىرىپ، ئاقسۇغا ئاشلىق يۆتكەپ، جاھانگىرخوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا ياردەم بەردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ 1500 كالا بىلەن ھەربىيلەردىن ھال سورىدى.

داۋگۇاڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى)

كۇچا خان ئامبىلىنىڭ «كۇچا، شايارلاردا 50 مىڭ مودىن ئارتۇق يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر بار،

بۇ يەرلەرنى ئىشىمىز، نامرات دېھقانلارغا بەرسەك، ئۇلارنىڭ 3 يىللىق ئاشلىق سېلىقى كەچۈرۈم قىلىنسا» دەپ يۇقىرىغا يوللىغان مەلۇماتى تەستىقلاندى. بۇ يەرلەر ھازىرقى شايار ناھىيىسىنىڭ تۇيبولدى ئەتراپىدا ئىدى.

داۋگۇاڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى)

قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى لىن زېشۇ كۇچا خان ئابىلى جالاپىنتاينىڭ ھەمراھلىقىدا كۇچادىن تۇيبولدىغىچە بولغان جايلاردىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى تەكشۈردى.

شيەنفېڭ 7 - يىلى (1857 - يىلى)

1 - ئايدا كۇچالىق دېھقان مەمتېلى، ئىبراھىمشاھلار ئىجارە ئاشلىقىنى سۈيلەپ كەلگەن پاشاپبېگى ئېلىنى قامچىلاپ ئۇردى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار توپىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

2 - ئايدا ھاكىمبەگ ھامۇت بىلەن خان ئابال ئۇرچىڭئا مەخپىي سۈيقەست پىلانلاپ، مەمتېلى بىلەن ئىبراھىمشاھلارنى تۇتماقچى بولدى. مەخپىيەتلىك ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن مەمتېلى بىلەن ئىبراھىمشاھلار ئادەم باشلاپ بېرىپ، يامۇل قوۋۇقىنى چېقىپ، 7 - دەرىجىلىك بەگ كېبىربەگنى تۇتقۇن قىلدى.

3 - ئايدا مەمتېلى، ئىبراھىمشاھلار ئۆگەن دەرياسىدا مەجبۇرىي ھاشارغا تۇتۇلغان ئىشلەمچىلەرنى قۇتقۇزۇپ قايتۇرۇپ كەتتى.

4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى مەمتېلى، ئىبراھىمشاھلار پەيزاۋات كەنتىدە 2000 دىن ئارتۇق دېھقانغا باشلامچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى باستۇرۇشقا كەلگەن ھاكىمبەگ قۇربانغا 5 تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشتى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەمتېلى، ئىبراھىمشاھلار نەچچە مىڭ ئاممىنى باشلاپ يالغۇز ياغاچتىن يولغا چىقىپ كۇچاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. قويۇق تۇمان تۈپەيلى ئۇلار غەلىبە قىلالماي غەربكە يۆتكەلدى، قاراتالغا كەلگەندە مەغلۇپ بولدى، مەمتېلى، ئىبراھىمشاھلار ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى.

تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۆگەن دەرياسى بويىدا ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئامما جاپاغا چىدىماي، توختى نىيازنىڭ باشچىلىقىدا بىر مانجۇ، بىر خەنزۇ ئەمەلدارنى ۋە 15 ئۇيغۇر بەگنى ئۆلتۈردى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كېچىدە شەھەر سىرتىدىكى ئامما ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى، ما لۇڭ، ما سەنباۋ، ياڭ چۈن، تىلمانلارنىڭ باشچىلىقىدا ئۇلار ھەربىي رابات، دۇكانلارنى كۆيدۈردى. 3 - كۈنى كۇچا شەھىرىنى ئېلىپ، خان ئابال سالىڭئا، كۇچا ئىناپخانى ئەمەت، قۇربانبەگلەرنى ۋە كۇچادىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يېڭىسار ئاغلاقچى ئابىلى ۋېن يۈەن، ياركەنت ياردەمچى نازارەتچى ئابىلى ۋۇرېنبۇ قاتارلىق 8 كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قوزغىلاڭ بۇگۇر، باي، كورلىلارغا يامراپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تەسىر كۆرسەتتى.

6 - ئايدا راشىدىن خوجا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، ئۇنىڭ كۈچى تازا كۈچەيگەندە شەرقتە قۇمۇلغا، غەربتە ياركەنتكىچە كېڭەيدى.

تۇڭجى 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا ياقۇپبەگ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئاقسۇنى ئالدى. راشىدىن خوجا قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا چىقىپ مەغلۇپ بولدى، كۇچا، شايارلار قولدىن كەتتى، راشىدىن خوجا ئۆلتۈرۈلدى.

گۇاڭشۈ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى)

10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ ليۇ جىنتاڭ قىسمى ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا قوغلاپ زەربە بەردى. ياقۇپبەگ بىلەن بىر سەپتە تۇرغان بەي يەنخۇ كۇچاغا قېچىپ كەلدى. 17 ـ كۈنى چولاق قوشۇن بۈگۈرنىڭ يېڭىسار دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى، بەي يەنخۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك ھەربىي ئەمەلدار قادىر ئەل بولدى، چولاق قوشۇن كۇچانى ئالدى. ئۇچقاتتا بەي يەنخۇ قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشتى. 18 ـ كۈنى كۇچانى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋالدى، شاياردىكى باندىتلار پۈتۈنلەي قېچىپ كەتتى.

11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ليۇ جىنتاڭنىڭ چولاق قوشۇنى ياقۇپبەگ قوشۇنىنى كەلپىننىڭ غەربىدىكى تاغقا قىستاپ كېلىپ، شايار، قۇمۇلدىن تۇتۇپ كېتىلگەن نەچچە يۈز كىشىنى قۇتقۇزۇۋالدى، قوشۇنغا ئەگىشىپ بارغان ئۇيغۇر ھەربىي ئەمەلدارلارنى شايارغا قايتۇرۇپ كەلدى. 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن باشلاپ، شاياردىكى نەچچە ئون كىشى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ باندىتلارنىڭ قالدۇق قىسمىنى قوغلاپ يوقىتىشقا قاتناشتى، ئۇلار يول بويى ئالدىدا مېڭىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا يول باشلىدى.

گۇاڭشۈ 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى)

8 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شايار خەلقىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن، شايارلىق ئابدۇللانىڭ چەت ئەل قوراللىرىنى ساقلاش، ئاممىنى قۇتراتقۇپ توپىلاڭ پەيدا قىلىشتەك خائىنلىق قىلمىشىنى ئېنىقلىدى. ئابدۇللا ياقۇپبەگكە تەسلىم بولغان ساتقۇن ئىدى.

گۇاڭشۈ 11 ـ يىلى (1885 ـ يىلى)

شاياردا خالىس ساۋاقخانا ئېچىلدى.

شىنجاڭدىكى ھەربىي راباتلار ئۆتەڭگە ئۆزگەرتىلدى، شاياردىكى لەڭگەر ئۆتەڭ كۇچانىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

گۇاڭشۈ 17 ـ يىلى (1891 ـ يىلى)

يەرلىكتە قوي بېجى ئېلىش يولغا قويۇلدى، بېزا باشلىقلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پۇقرالارنى قاقتى-سوقتى قىلدى ۋە ئالدىدى، بۇنىڭدىن پۇقرالارنىڭ غەزىپى تاشتى، كېيىنچە بۇ باج ئاستا ـ ئاستا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

گۇاڭشۈ 18 - يىلى (1892 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچ سائەت 17 دە شاياردا يەر تەۋرەپ قۇم - بوران چىقتى.

گۇاڭشۈ 19 - يىلى (1893 - يىلى)

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 8 دە ناھىيىنىڭ غەربىدە 7 بال يەر تەۋرىدى. ناھىيە تەۋەسىدە نەچچە ئون ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

شۇ يىلى سۇ ئاپىتى بولدى، ھۆكۈمەت ئوت - سامان ۋە يەر بېجىنى كەچۈرۈم قىلدى ھەمدە پۇقرالارغا ئۆزۈقلۇق ئۆتنە بېرىپ تۇردى.

گۇاڭشۈ 25 - يىلى (1899 - يىلى)

كۇچانىڭ يارەمچى ئامبىلى يېڭ شۇجەن شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ياۋ يىڭچىغا مەلۇمات يوللاپ، كۇچا ۋاڭىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان يانچىلارنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلغانىدى، مەلۇماتى تەستىقلاندى. شۇنىڭ بىلەن شاياردىكى كۇچا ۋاڭىغا قارايدىغان يانچىلارمۇ بېقىندىلىقتىن قۇتۇلدى.

گۇاڭشۈ 27 - يىلى (1901 - يىلى)

7 - ئايدا مۆلدۈر ئاپىتى، سۇ ئاپىتى بولدى، شۇ يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان يەرلەردىن ئېلىنىدىغان باج كەچۈرۈم قىلىنىدى.

گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى)

شايار ناھىيىسى قۇرۇلدى. كۇچادىن ئايرىپ بېرىلگەن 23 مۇسۇلمانلار كەنتى بىلەن شايارنىڭ ئەسلىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتى بىرلەشتۈرۈلۈپ شايار ناھىيىسى تەۋەسى قىلىنىدى. كۇچا ئايماقدارى جاڭ شاۋبو شايار ناھىيىسىنىڭ ئامباللىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. ناھىيە تەۋەسى شەرقىي، غەربىي، شىمالىي يېزىلارغا ئايرىلدى.

گۇاڭشۈ 29 - يىلى (1903 - يىلى)

ياپونىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى كۇچا، شايارلاردا تەكشۈرۈشتە بولدى، ئەترەت باشلىقى ئوتانى ئۇرغۇن قەدىمىي قول يازمىلارنى ئوغرىلاپ كەتتى.

گۇاڭشۈ 32 - يىلى (1906 - يىلى)

ئامبال جاڭ شاۋبو ئىشقا چۈشۈپ، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى ئوڭشىدى.

گۇاڭشۈ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

خالىس ساۋاقخانىلار ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭغا ئۆزگەرتىلدى.

گۇاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى)

ئامبال جاڭ شاۋبو يۆتكىلىپ كەتتى، گەن شياڭچيەن ئامبال بولدى.

شۇ يىلى ياپونىيىلىك تاجىبانا شاياردا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ «چاڭيۇ تامغىسى»نى ئوغرىلاپ كەتتى.

شۇ يىلى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭ تولۇقسىز باشلانغۇچ شۆتاڭغا ئۆزگەرتىلدى.

12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جاڭ شاۋبو يازغان «شايار ناھىيىسىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى»نىڭ ئورىگىنالى بېكىتىلدى.

شۈەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى)

خەنزۇچە شۆتاڭ قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە 8 شۆتاڭ ئېچىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭ 6، ھۆكۈمەت تىلى ئۆگىنىش كۇرسى بىر، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تولۇقسىز باشلانغۇچ شۆتاڭ بىر.

6 - ئايدا تەكشۈرۈش ئورنى قۇرۇلۇپ، بىر نازارەتچى، بىر مۇئاۋىن نازارەتچى، بىر تەكشۈرگۈچى قويۇلدى، يېزا - بازارلارغا 4 تەكشۈرگۈچى قويۇلدى.

شۈەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى)

2 - ئايدا سايلىق كەنتىدىكى شايۇپ بىلەن كۇچا كەنتلىرىدىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا يەر تالىشىش داۋاسى كۆرۈلدى، ئامبال گەن شياڭچيەن كۇچادىكى ئەمەلدارلار بىلەن پاسىل ئۆلچەپ دەۋانى تۈگەتمەكچى بولدى. بۇ دېلو نەچچە يىلغىچە سوزۇلۇپ، 1917 - يىلى ئاياقلاشتى.

7 - ئايدا ئاپتونومىيە تەتقىقات ئورنى قۇرۇلۇپ، بىر نازارەتچى، بىر باشلىق، بىر ئەزا، بىر ئاڭلاپ چۈشەندۈرگۈچى قويۇلدى.

8 - ئايدا كېڭەش قۇرۇلۇپ، بىر باشلىق، 2 مۇئاۋىن باشلىق، 8 كېڭەش ئەزاسى، قوشۇمچە قارا ئىش قىلىدىغان بىر ئالاقىچى، بىر باش مۇدىر، بىر مۇدىر قويۇلدى.

شۈەنتۇڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى)

شايار ناھىيىسىگە بىر 3 - دەرىجىلىك تەپتىش، بىر 3 - دەرىجىلىك چارلىغۇچىبەگ قوشۇمچە مەشقاۋۇل، 16 سەييارە مىرشاب، بىر كاتىپ، بىر قارا ئىشچى قويۇلدى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئامبال ۋاڭ خۇڭچۇڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. خۇاڭ تىڭجېن ئامباللىققا تەيىنلەندى.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

شايار ناھىيىسىدە گارنىزون قوزغۇلۇپ، 30 چارلىغۇچى ئىشلىدى.

6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى خۇاڭ تىڭجېن ئامباللىقتىن قالدۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئېشۆشۇ (ئۇيغۇر) شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى، ئۇ مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 7 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

يازدا ئۆگەن دەرياسى يار ئېلىپ كېتىپ، ياقابۇلاق، كۆكبويۇن، سەككىز ئوتاق، مىرزا ساراڭدىن ئىبارەت 4 مەمۇرىي كەنتنى سۇ بېسىپ كەتتى، زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقمىدى.

10 - ئايدا قەشقەردىكى روسىيە كونسۇلخانىسى شايار يۇڭ - تېرە شىركىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ياڭ زېڭشىن ئۇنىڭغا جاۋابەن قەشقەر دوتيىنى روسىيە كونسۇلخانىسىغا ئەۋەتىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ ھوقۇقتا تاجاۋۇز قىلىش قىلمىشىغا قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى، يەرلىكنىڭ سودا - ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۆگەن دەرياسىنىڭ سۈيى ئۆرلەپ كېتىپ، غەربىي قىشىدىن يار كەتتى، ناھىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ دائىرىنى سۇ بېسىۋالدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى لى رۇڭ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئامبال لى رۇڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كېتىلدى.

12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئامبال لۇ شياۋزۇ ئىشقا چۈشتى. ئۇ مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

شۇ يىلى ياڭ زېڭشىن ناھىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى تەكشۈردى، يەرلەرنى دەرىجىگە ئايرىپ، بەلگىلىمە بويىچە باج ئالدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق يېزىدىكى مۇشتۇمزورلار، سۇ زومىگەرلىرى يوشۇرۇپ مەلۇم

قىلىنغان 10 مىڭ موچە يەر ئېچىقلاندى.

شۇ يىلى شايارلىق ئاقىول لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى 10 مىڭ موچە ئوتلاقنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ئۈستىدە دەۋالاشتى، ياڭ زېڭشىن بۇ مەسىلىگە ئۆزى تەستىق سالدى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى)

8 - ئايدا روسىيىدىكى ئۆزگىرىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان 300 قازاق شايارغا قېچىپ كەلدى. شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلارنى قايتۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى.

10 - ئايدا ياڭ زېڭشىن شاياردىن خوتەنگە ئۆدۆل بارىدىغان يول ئېچىشنى، ھەر 70 چاقىرىمغا بىردىن ئېشەك ئۆتەڭ، ھەر 2 ئېشەك ئۆتەڭگە بىردىن ئات ئۆتەڭ قۇرۇشنى پىلانلىدى، مۇشۇنداق بولغاندا جەمئىي 1520 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولغا 22 ئۆتەڭ قۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى)

4 - ئايدا شايار ئامبىلى لۇ شياۋزۇ، كۇچا ئامبىلى چېن زۇڭچى لوپنۇر ئامبىلى بى گۇيىۋ بىلەن ياڭ زېڭشىن ئەۋەتكەن خادىم لۇڭ زوشىنىڭ باشچىلىقىدا كۇچا، شايار، لوپنۇر ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىنى بېكىتتى. شۇ چاغدا بۇگۇر ئامبىلى ما جۇنمۇ ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ چېگرا ئايرىشقا قاتناشتى.

6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كۇچالىق نەمتىلىخان، ئەلىخانلار كۇچانىڭ جەنۇبىي يېزىسىدا توپىلاڭ كۆتۈردى، توپىلاڭ شايارغىمۇ يامرىدى. ئامبال لۇ شياۋزۇ ئەسكەر باشلاپ لەڭگەر ئۆتەڭ ئەتراپىدا ئىسيانچىلارنى توسۇپ، ئۇلارنى جەنۇب تەرەپكە ئۆتكۈزمىدى.

شۇ ئايدا توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى بولغان ئەلاخان خوجا شاياردا تۇتۇلدى.

12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئامبال چېن رۇلىن ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى)

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى شايار ناھىيىسىگە لى جىننىيەن ئامبال بولۇپ كەلدى. شۇ يىلى «شايار ناھىيىسىنىڭ چېگرا - پاسىللىرى تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆرپ - ئادەت تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ ئاسترونومىيە تەزكىرىسى . كىلىمات تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسىدىن توپلانغان رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابلار يېزىلدى.

شۇ يىلى رايون قۇرۇلۇپ، ناھىيە 6 رايونغا ئايرىلدى، بۇ رايونلار رايون باشلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شۇ يىلى كۇچالىق سودىگەر قانىمقان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەرلىك سالاھىيىتىگە تايىنىپ، شايارنىڭ مازارغوجام يېزىسىدىكى كىشىلەرنىڭ نەچچە ئون قويىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ يۆتكىدى، كىشىلەرنىڭ پۇلىنى قايتۇرۇۋېتىشكە ئۇنىماي، قويلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېلىۋالدى، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۇرۇپ يارىلاندۇردى. ئۇ باج تاپشۇرماي، قەرز قايتۇرماي، كۇچا، شايارلاردا ئۆكتەملىك قىلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ساناتورىيە قۇرۇلۇپ، 20 كىشى بېقىلدى.

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى)

4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خې تېەنشى شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (1922ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن قالدى.

مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (1922 ـ يىلى)

4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى چېەن رۇگۇاڭ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ مىنگونىڭ 13 ـ يىلى (1924ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن چۈشتى.

6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى توقسۇ ياردەمچى ئامباللىقى قۇرۇلدى، شايارنىڭ ئەسلىدىكى 6 ـ رايوننىڭ كۆپىنچە كەنت ـ مەھەللىلىرى توقسۇغا ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (1923 ـ يىلى)

6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شايار ناھىيىسىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا 5.3 بال يەر تەۋرىدى، تەۋرەش مەركىزى جاڭگالدا بولغاچقا ئادەم ئۆلۈش ـ يارىلىنىش بولمىدى.

مىنگونىڭ 13 ـ يىلى (1924 ـ يىلى)

12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ما جۈن شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ كېيىنكى يىلى 3 ـ ئاينىڭ 31ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

مىنگونىڭ 14 ـ يىلى (1925 ـ يىلى)

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدە پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 15 ـ يىلى (1926 ـ يىلى)

5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى لەن يەنشۇ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ كېيىنكى يىلى 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

مىنگونىڭ 16 ـ يىلى (1927 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى چېن جۇڭچېڭ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)

9 -، 10 - ئايلاردا غەربىي شىمال ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى خۇاڭ ۋېنبى قاتارلىقلار توقسۇ ئارقىلىق شايارغا كېلىپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ئاسار - ئەتىقىلەرنى تەپسىلىي تەكشۈردى.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى)

شۇ ۋېنبىن شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى)

شايار ناھىيىسىدە تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى توقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلدى، شايار ناھىيىسىنىڭ بەگلىكئېرىق قاتارلىق 11 كەنتى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1922 - يىلدىن بۇيان ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 18 كەنت ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)

ئاقسۇ مەمۇرىي رايونلۇق مال دوختۇرلۇق پونكىتى قارىمىقىدا شايار ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق شۆبە پونكىتى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى)

ھاكىم ما بىن ۋەزىپىگە ئولتۇردى، شۇ ۋېنبىن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

1 - ئايدا ما جۇڭيىڭ قىسمى كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى. خارۋېنكەش تۆمۈر ئەلى بىلەن گامازا ماسلىشىپ، ئۈيغۇر، خۇيزۇ قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، كۇچا شەھىرىنى ئالدى. شايارنىمۇ تىنچسىزلىق قاپلىدى.

8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكى ما جەنساڭنىڭ مۇكتۇرمە قوشۇنى تۆمۈر ئەلىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)

كۇچادا بىرتۇتاش باج ئېلىش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شايارنىڭ باج ئىشلىرىمۇ شۇ ئىدارىگە قارىدى.

4 - ئايدا شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلان ئەۋەتىپ ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا ياردەم بەردى، ئايروپىلان شايار ئاسمىنىدا پىرقىراپ ئوققا تۇتتى ھەمدە گۇلباغقا بىرنەچچە بومبا تاشلاپ، ئات - ئۇلاغلارنى پارتلىتىۋەتتى، نەچچە ئۆينى كۆيدۈرۈۋەتتى.

شۇ يىلى 11 - ئايدا سابىت داموللا ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نى تەشكىللەپ، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى)

5 - ئايدا شىڭ شىسەيگە قارشى جاڭ پېييۇەن قىسمىدىكى ياڭ جېڭجۇڭ قوشۇنى جەنۇبقا قېچىپ شايارغا كەلدى، ما جۇڭيىڭ ئۇنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالدى.

يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھاكىم چېن جىنشەن ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى، بۇ ئۇيۇشما 2 مەكتەپ ۋە سەنئەت ئۆمىكى قۇردى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارىگە بىر ئىدارە باشلىقى قويۇلدى، 2 تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، بىر ساقچىخانا، بىر قاماقخانا تەسىس قىلىندى.

شۇ يىلى ئادىق ھاجى ھاكىم بولدى، چېن جىنشەن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

شۇ يىلى مەمەتنىياز ھاكىم بولدى، ئادىق ھاجى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

شۇ يىلى كۈزدە كۆچادا كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، باۋۇدۇن ئەترەت باشلىقى بولۇپ قوشۇمچە كىنو قويدى. بۇ ئەترەت شاياردا ھەپتىدە 2 ئاخشام كىنو قويدى. كىنولار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، «چاپايېف» قاتارلىق ئاۋازسىز فىلىملەر ياكى رۇسچە فىلىملەر ئىدى. بۇ شاياردا كىنو قويۇشنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. نەچچە ئايدىن كېيىن ئاقسۇ كىنو ئەترىتىمۇ شايارغا كېلىپ كىنو قويدى، لېكىن ئۇلارنىڭ كېلىشى مۇقىم ئەمەس ئىدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە قابى پۇلى تارقىتىلدى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى)

قۇمۇلدىكى قوراللىق قوزغىلاڭنى تىنچىتىشقا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن، شاياردىن 50 ئەسكەر ئېلىندى.

6 - ئايدا ناھىيە بويىچە يەر ۋە يەر خېتى تەكشۈرۈلدى، يەرلەر ئۆلچەندى، نوپۇس تىزىملاندى. ناھىيە بويىچە 9600 ئائىلە (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان ئائىلىسى 9000)، 282 مىڭ 600 مو تېرىلغۇ يەر بارلىقى ئېنىقلاندى.

8 - ئايدا ما خۇسەن قىسمىدىن 3 - لۈيىنىڭ لۈيجاڭى شيەن فۇخەي قېچىپ شاياردىن ئۆتۈشىدە 37 ئۆيلۈك خەنزۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

9 - ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىلگىرىكى باشلىقى ئاھاپ ھاجى يېڭىمەھەللە، مازارغوجام ئەتراپىدا 300 دىن ئارتۇق باشنى توپلاپ، 30 دىن ئارتۇق قورال يىغىپ، ئۆزىنى تۇەنجاڭ دەپ ئاتاپ، مەخمۇت مۇھىتىغا ئەگىشىپ ئىچكى مالىمانچىلىق تۇغدۇردى. 11 - ئايدا شىڭ شىسەي قوشۇنى ئۇنى تارمار قىلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 2 — 5 - كۈنىگىچە شېڭ شىسەي ئارمىيىسىدىن ۋاڭ مىڭزاۋ قىسمى بىلەن ما جۇڭيىڭ ئارمىيىسىدىن ما خۇسەن قىسمى ئۆگەن دەرياسى بويىدا كەسكىن ئۇرۇشتى. ماجۇڭيىڭ ئارمىيىسى مەغلۇپ بولۇپ تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا قاچتى. شېڭ شىسەي يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنى تەكلىپ قىلىپ، ما خۇسەن قىسمىغا شايار، يېڭىمەھەللە، گۈلباغ، توييبولدى قاتارلىق جايلاردا هاۋادىن هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. هاۋادىن تاشلانغان نەچچە ئون بومبىدا خېلى كۆپ يەرلىك كىشىلەر ئۆلدى ۋە يارىلاندى.

9 - ئايدا داموللا هاجىئەلەم 200 ئەسكەر توپلاپ، 2 ليەنگە بۆلۈنۈپ، قۇمۇل دېھقانلار قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ باش قوماندانى خوجانىياز هاجى قىسمىغا قوشۇلۇپ، شېڭ شىسەي ئارمىيىسى بىلەن تىركەشتى.

شۇ يىلى نىزامىدىن قاسىمۇق شايار ناھىيىسىگە هاكىم بولدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك بانكا، باج ئىدارىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى)

شۇ يىلى ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارىگە 42 ساقچى قويۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك مۇداپىئە تۈەنىنىڭ مۇداپىئە ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە قارىدى، ئەزاسى 771 گە يەتتى.

شۇ يىلى تىيىپ شايار ناھىيىسىگە هاكىم بولدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)

1 - ئايدا شىنجاڭنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي لى گۇەنجۇنى شايار ناھىيىسىگە مۇۋەققەت هاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. لى گۇەنجۇ شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدىكى ئىلغار ياش لىن جىلۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى.

1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى هاكىم نىزامىدىن قاسىموفنى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى خېلىل بىلەن ئاقسۇدىكى روسىيە تەۋەلىكىدە بولغان ساقچى ئەمەلدارى ئۆمەرجان ئاقسۇ تۈرمىسىدە ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

2 - ئايدا كوممۇنىست جياڭ ليەنمو (يەنە بىر ئىسمى جياڭ چۈنماۋ) كۇچا، باي، بۈگۈر يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى.

شۇ يىلى هاكىم لى گۇەنجۇ توقسۇ ناھىيىسىنىڭ هاكىمى ئىبراھىم ۋە ئىككى ناھىيە ج خ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىنى تەكشۈردى.

شۇ يىلى نۇرباغ كۆۋرۈكىنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى.

يىل ئاخىرىدا يۈسۈپ شايار ناھىيىسىگە هاكىم بولدى، لى گۇەنجۇ ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)

2 - ئايدا قورال - ياراغ ئىنقىلاش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، خەلق ئارىسىدىكى قورال - ياراغلار يىغىۋېلىندى.
5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرى تومىغا كېلىپ ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ، سۇ ماجىراسىنى ھەل قىلدى. 11 - كۈنى توقسۇ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى دەي فېڭچۈەن سۇ ماجىراسىنى ھەل قىلىشنىڭ قىيىنلىقىدىن ئېسىلىپ ئۆلىۋالدى (جەددىي قۇتقۇزۇۋېلىنغانلىقتىن ئۆلمىدى)، بۇ ئىش چوڭ تەسىر پەيدا قىلدى. 12 - كۈنى ئاقسۇنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى خۇاڭ مىنفۇ (كوممۇنىست، يەنە بىر ئىسمى خۇاڭ خوچىڭ) كۇچا - شايار - توقسۇ سۇ ماجىراسىنى ھەل قىلىش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ، 3 ناھىيىگە بېرىپ مۇرەسسە قىلدى، ماجىرا پەسىيىشكە باشلىدى.
8 - ئايدا ئۆگەن دەرياسىدا قىيان تېشىپ، دەريانىڭ شايار بۆلىكىدە 32 يەردىن يار كەتتى، يېڭىمەھەللە دائىرىسىدىكى نەچچە ئون چاقىرىم يەر سۇ ئاستىدا قالدى.
9 - ئايدا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ، قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى.
شۇ يىلى شەمشىدىن شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى، يۈسۈپ ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلدى.
شۇ يىلى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونى چارۋىچىلىق ئىدارىسى شايار ناھىيىلىك چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسىنى قۇردى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى)

يەن جىفۇ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇللا ۋەزىپىسىدە داۋاملىق ئولتۇرۇۋەردى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)

2 - ئايدا كوممۇنىست گاۋدېڭباڭ شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىگە باشلىق بولدى.
5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت گاۋ دېڭباڭنى شايار ناھىيىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرى ئەزالىقىغا تەكلىپ قىلدى، 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى.
10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى مۇئاۋىن ھاكىم ۋاڭ يەنجىن ۋەزىپىگە ئولتۇردى.
10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئۆلچەش مۇتەخەسسىسى گورگوسېلوف قاتارلىق 3 كىشى ئۆلچەپ سىزىش ئۈچۈن توقسۇدىن شايارغا كەلدى.
شۇ يىلى فۇ خۇ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)

4 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، بىر ئىدارە باشلىقى قويۇلدى (1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى)، ئىدارە قارمىقىدا ساقچى ئەترىتى، تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، تونۇش ئىشخانىسى، قاماقخانا قۇرۇلدى.

7 ـ ئايدا شايار ناھىيىسى پەرمان بويىچە ئارمىيىدىن ھال سوراش ئىئانىسى توپلاپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەردى. بۇنىڭدا 819 جۈپ ئاياغ كىيىم ـ پايپاق، 19 مىڭ 12. 982 يۈەن كۆمۈش دوللار ئىئانە قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىئانە قىلىنغان يېڭى پۇلنى كۆمۈش دوللارغا سۇندۇرغاندا 16 مىڭ 380 يۈەن بولىدۇ.

شۇ يىلى نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، نىكاھ گۇۋاھنامىسى تارقىتىلدى، بۇنىڭدا ئوغۇللار 18 ياشتىن، قىزلار 16 ياشتىن يۇقىرى بولسىلا نىكاھلىنىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقە سايىت سابىتنى شايار ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا ئەۋەتتى.

2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىڭ يېتەكچىسى جياڭ شەنيۇ قاتارلىقلار شايار ناھىيىسىگە «ئۈچ مەسلەك»نى تەشۋىق قىلىشقا كەلدى.

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش باشلاندى.

3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك كېڭەش قۇرۇلدى. ئىسمائىل سادىق كېڭەش باشلىقى، سەلەي ھاجى مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ 1327 ـ نومۇرلۇق پەرمانىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك تەكشۈرۈش ئىدارىسى ئۆزگەرتىلدى

6 ـ ئايدا گۈەن يۈگشىن (شىبە) گومىنداڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

6 ـ ئايدا ناھىيىلىك مالىيە ـ باج ئىدارىسى باج ئېلىش ئورنىغا، ئىدارە باشلىقى مۇدىرغا ئۆزگەرتىلدى.

8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، خالىسانە ئايروپىلان ئىئانە قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. شايار خەلقى مەبلەغ توپلاپ بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلدى، ئايروپىلانغا «شىنجاڭ شايار — 1» دەپ نام قويۇلدى.

8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانى بويىچە، چاي، شېكەر، سەرەڭگە، نېفىت، بېنزىندىن ئىبارەت 5 ئەشيانى مونوپول قىلىپ تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك قوغدىنىش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت 150 ئەزادىن تەركىب تاپتى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ بېكىتىشىگە ئاساسەن، شايار ناھىيىسى 2 ـ دەرىجىلىك ناھىيىدىن 3 ـ دەرىجىلىك ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە نوپۇس تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئېلىنىپ، 14 ياشتىن يۇقىرىلارغا پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى بېرىلدى، بۇ گۇۋاھنامىنى ناھىيىدىن چىققاندا ۋە كىرگەندە ئېلىپ يۈرۈش تەلەپ قىلىندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يەنە 3. 5045 يۈەن ياماق ئىئانە قىلدى.

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت، پىرقە ئەمەلدارلىرى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىشتىن

توختىتىلدى، ساقچى ئىدارىسى ئۆلارنى تىزىملىك بويىچە ساقچى ئەترىتى قىلىپ تەشكىللەپ، شايار، كۇچا، توقسۇ ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايغا ئېلىپ بېرىپ، ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى تەكشۈرۈشكە سالدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا ھاكىم، ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ باشلىقى، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭى قاتناشتى ۋە سۆز قىلدى. يىغىنغا نەچچە يۈز ئاممىا قاتناشتى. دۇكان - سارايلارغا رەڭدار بايراق، لوزۇنكا ئېسىلدى، ناھىيە ئورگانلىرىغا شۇئار چاپلاندى.

9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ھېزىم شايار ناھىيىلىك ساقچى ئەترىتىنى باشلاپ توقسۇغا بېرىپ، توقسۇ ناھىيىسىنىڭ قاتناش ئېغىزلىرىدا ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى تەكشۈرۈشكە ياردەملەشتى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدە رايونلار يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، باۋ - جيا تەسىس قىلىندى. ناھىيە جۈگشياۋ يېزىسى، رېنخەي يېزىسى، شىنيى يېزىسى، تىنچلىق يېزىسى، مىڭلى يېزىسى، مىڭلىيەن يېزىسى ۋە شىنمىن بازىرىدىن ئىبارەت 6 يېزا، بىر بازارغا ئايرىلدى، 52 باۋ، 790 جيا، 2 كوچا مەھكىمىسى تەشكىللەندى.

11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مۇئاۋىن ھاكىم ئابلا رېھىم شايار ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا ئۆستۈرۈلدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىبراھىم ھاكىملىققا تەيىنلەندى، ئابلا رېھىم ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

2 - ئايدا «مادىي نەرسىلەرنى پۇل ئورنىدا ئىشلىتىش» يولغا قويۇلۇپ، بۇغداي، قوناق، رەختلەر پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىغا ۋە ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققى تارقىتىش ئارقىلىق ئاممىنىڭ باھانىڭ ئۆرلەپ كېتىشىگە بولغان نارازىلىقى بېسىقتۇرۇلدى.

6 - ئايدا شۇ شجيې ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

7 - ئايدا گومىنداڭ شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى ئېچىلىپ، ئىمىن ئەخمەت ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

8 — 9 - ئايلاردا مۈلۈكنى ئېنىقلاش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي دەۋرىدە مۇسادىرە قىلىنغان مۈلۈك (شېڭ شىسەي دەۋرىدە بۇنداق مۈلۈكلەر پايدىسىز مۈلۈك دېيىلگەن) ئېنىقلىنىپ تىزىملاندى. شايار ناھىيىسىدە 1933 - يىلدىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ غالچىلىرى شىرىپ داموللا قاتارلىق بىرنەچچە دىنىي زات ۋە سىياسىي شەخسلەرنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىۋالغانىدى. بۇ مۈلۈكلەر تىزىملانغاندىن كېيىن بىرقىسمى قايتۇرۇپ بېرىلدى.

10 - ئايدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسىدە پارتىيە ئىشلىرىنى پىلانلاش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سايلام باشلاندى، 14 ياشقا توشقان (پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى بار)، پۇقرالىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنمىغانلار رايونلار بويىچە تىزىمغا ئېلىنىپ، سايلامغا قاتناشتۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئىسمائىل سادىق ھاكىملىققا، شۇ شجيې مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى، ئىبراھىم ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پىرقە قارمىقىدا 7 رايونلۇق پىرقە قۇرۇلدى، ھەربىر رايونلۇق پىرقە ئاستىدا 3 شۆبە پىرقە قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)

2 - ئايدا شايار بازار رايونى ۋە بازارنىڭ شىمالىدىكى يېزا - كەنتلەردە بالىلارغا چېچەك تارقالدى. كۇچا

ناھىيىلىك شىپاخانا ئۇرۇمچىنىڭ پەرمانى بويىچە شايارغا كېلىپ بالىلارغا چېچەك ئەملىدى.
2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى سۇلۇ خۇەنجاڭ شايار ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى.
4 ـ ئايدا «شايار ناھىيىلىك قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ دۆلەت قۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى»، بۇ ھەيئەتكە كېڭەش باشلىقى، ھاكىم، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭى ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ئەزا بولدى.
5 ـ ئايدا توختى ھاشىمنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە «تارىم ساداسى» گېزىتى چىقىرىلدى، بۇ گېزىت قەرەلسىز بولۇپ، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ تەشەببۇسى، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى 1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى بىرلىكتە ئىمزالىغان «قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا دائىر 11 بىتىم» تەشۋىق قىلىندى. بۇ گېزىت شۇ ئايدا پېچەتلەندى، توختى ھاشىم ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتتى.
8 ـ ئايدا خۇ كېچاڭ شايار ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى.
10 ـ ئايدا جۇڭگو گومىنداڭى شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ 2 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. بۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىدىكى رايونلۇق پىرقىسى 12، رايونلۇق شۆبە پىرقىسى 38، گومىنداڭ ئەزاسى 1500 ئىدى.

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شايار بىلەن توقسۇ ئوتتۇرىسىدا سۇ ماجىراسى چىقىپ، ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ كەتتى. توقسۇنىڭ مىرابېگى ئابباس بىلەن ساقچى راخمان 30 نەچچە كىشىنى باشلاپ كالتەك ـ توقماق بىلەن ئۇرۇپ، شايارنىڭ مىرابى ئېلى ياسىن قاتارلىق 20 نەچچە كىشىنى يارىلاندۇردى. بۇ دېلو ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىندى.
8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئالتۇن دوللار پۇلى تارقىتىلدى، ئۇنىڭ بىر دوللىرى 3 مىليون يۈەن قايى پۇلغا ئالماشتۇرۇلدى.
11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شىنجاڭ 4 ـ مەمۇرىي رايون ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باھا باشقۇرۇش ھەيئىتى شايار ناھىيىسىدىكى ئوتۇن، ئاشلىق، ياغ، گۆشلەرنىڭ باھاسىغا چەك قويۇش، چەكلىك سېتىۋېلىش پەرمانى چۈشۈرۈپ، مەككار سودىگەرلەرنىڭ تالىشىپ سېتىۋېلىپ بېسىمدارلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى سائەت 0 دىن 8 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىدە 7 بال كۈچلۈك يەر تەۋرىدى، 20 نەچچە ئېغىز ئۆلى زەي ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى. يەرلەر يېرىلىپ سۇ چىقىپ كەتتى، كۆللەرنىڭ قېشىغا چاك كەتتى.
5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا كۈمۈش دوللار پۇلى» تارقىتىلىپ، «ئالتۇن دوللار پۇلى» غا ئالماشتۇرۇلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرى

1949 ـ يىلى

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى گېنېرال تاۋ سىيۈنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى

جاكارلىغانلىقى ھەققىدىكى تېلېگراممىسى شايارغا يېتىپ كەلدى.

9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى رەئىس بۇرھان شەھىدىنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقىنى جاكارلىغان بۇيرۇقى شايارغا يېتىپ كەلدى.

10 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى بىلەن ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكى جاكارلاندى.

10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى.

1950 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمال دالا ئارمىيىسى پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شى 13 ـ تۇەندىكى 14 كوماندىر ـ جەڭچىدىن تەشكىللەنگەن يەرلىك خىزمەت ئەترىتى سىياسىي كومىسسار لى دىيۈەن، ئەترەت باشلىقى چېڭ دېلۇڭنىڭ باشچىلىقىدا پارتىيە، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن شايار ناھىيىسىگە كەلدى.

22 ـ كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ تەستىقى بىلەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت 5 ئەزادىن تەركىب تاپتى، لى دىيۈەن شۇجى بولدى.

23 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەسمىي قۇرۇلدى، ھاكىم قادىروف ۋەزىپىگە ئولتۇردى. بەن چيۈلىيەن جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى، بۇ ئىدارە كونا ساقچى ئىدارىسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى.

جۇ فا باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، غوپۇر ياقۇپ مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

4 ـ ئاينىڭ 13 — 16 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەرمىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 129 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى؛ «نۆۋەتتىكى خىزمەت ـ ۋەزىپىلەر توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى؛ قادىروف ھاكىملىققا تەيىنلەندى.

16 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى.

23 ـ كۈنى ناھىيە 5 رايونغا ئايرىلدى، ھەرقايسى رايونلاردا خەلق ھاكىمىيىتى تەشكىلى قۇرۇلدى.

24 ـ كۈنى رايونلاردا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى، ۋاڭ جىنشى 1 ـ رايونلۇق كومىتېتقا، ساۋ چىگرۇڭ 2 ـ رايونلۇق كومىتېتقا، ۋاڭ كېدىڭ 3 ـ رايونلۇق كومىتېتقا، لو جىڭشيۇ 4 ـ رايونلۇق كومىتېتقا شۇجى بولدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئوتتۇرا ئەترىتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك دېھقان ـ چارۋىچىلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەت شۇ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى تۇنجى نۆۋەتلىك دېھقان ـ چارۋىچىلار قۇرۇلتىيى ئاچتى.

شۇ ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسى ياڭ شېڭفۇنى مەركىزىي تارماق بانكىنىڭ شاياردىكى ئىش باشقارمىسىنى تەشكىللەشكە ئەۋەتتى.

5 ـ ئايدا سەيپى ئاققۇل سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

6 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى (قىسقارتىلىپ ئىتتىپاق كومىتېتى دېيىلىدۇ).

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا تەشكىلات بۆلۈمى قۇرۇلدى، لى زىشياڭ بۆلۈم باشلىقى بولدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا تەشۋىقات بۆلۈمى قۇرۇلدى، ليۇ خۇەيياۋ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى.

شۇ ئايدا كۈمۈش دوللارنىڭ بازاردا ئوبوروت قىلىنىشى مەنئى قىلىندى، يېڭى پۇل 1:350 بويىچە كۈمۈش دوللارغا ئالماشتۇرۇلدى، 1951 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە جەمئىي 35 مىليون 715 مىڭ يۈەن كۈمۈش دوللار يىغىپ نەقلەشتۈرۈلدى، بۇنى كونا خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 1 مىليارد 188 مىليون 990 مىڭ يۈەن بولىدۇ.

7 - ئايدا ئەمەت ھەسەن 4 - رايونغا باشلىق بولدى.

8 - ئاينىڭ 20 — 23 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەرمىللەت - ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى.

29 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى كۆچا - شايار - توقسۇ مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى (كومىتېت ئورگىنى كۆچادا بولدى). 1953 - يىل 5 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، مەسىدەم مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

9 - ئايدا دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش باشلاندى، گومىنداڭ دەۋرىدىكى يەر بېجى تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا كاتىبات ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 1959 - يىل 3 - ئايدا ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى.

12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى خەلق تۆھپە مېدالى، غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش خاتىرە مېدالىنى تارقىتىش يىغىنى ئېچىلدى، شايار ناھىيىسىدىن 18 كىشىگە مېدال بېرىلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۆھپە مېدالى ئالغانلار 5.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق بانكىسى دىرىغا ھەم قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ئامانەتنى يولغا قويدى.

1951 - يىلى

4 - ئاينىڭ 22 — 27 - كۈنىگىچە 3 - نۆۋەتلىك ھەرمىللەت - ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 130 ۋەكىل قاتناشتى.

4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى باشلاندى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش بويىچە كۈچ كۆرسىتىش نامايىشى ئۆتكۈزۈلدى، نامايىشقا ھەرمىللەت ئاممىسىدىن 3000دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

15 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگاندا تۇنجى ئاساسىي قاتلام پارتىيە ياچېيكىسىنى سايلاپ چىقتى ھەمدە تۇنجى تۈركۈمدە پارتىيىگە 4 ئەزا قوبۇل قىلدى.

5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت - ھەرساھە ئاممىسى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش بويىچە ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، جەمئىي 250 مىڭ 671 يۈەن ئالتۇن دوللار، 27 مىليون 868 مىڭ 985 يۈەن خەلق

پۇلى، 1230 يۈەن مېتال پۇل، 3227 دانە مېتال تەڭگە، 265 دانە كۈمۈش تەڭگە، 42 يۈەن كۈمۈش پۇل، 2 سەر 1 مىسقال 7 پۇڭ ئالتۇن ئىئانە قىلدى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تۇنجى ئۆزئەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ ئەزالىرى رەسمىي سايلاپ چىقىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى تېگىن، پايىس كەنتلىرى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى.

9 ئاينىڭ 9 — 12 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 4 ـ ئۆزئەتلىك ھەرمىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى.

شۇ ئايدا ئىمىن ئېدرىس 3 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كۈمۈش دوللارنى يىغىۋېلىش باشلاندى.

10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى لى دۈيۈەننىڭ باشچىلىقىدا 2 ـ رايوننىڭ قايلۇر يېزىسىدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى باشلاندى، سىناق 1952 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاياغلاشتى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا رېۋىزىيە كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. 1956 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى رېۋىزىيە كومىتېتى مۇستەقىل ئىش بېجىرىشكە باشلىدى.

شۇ ئايدا ئابدۇنۇر 2 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

1952 ـ يىلى

3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى، دوختۇرخانىدا 7 دوختۇر ـ سېستىرا ئىشلىدى.

شۇ ئايدا «ئىختىيارىي بىرلەشتۈرۈش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، دېموكراتىك باشقۇرۇش» ئاساسىدا پەسىللىك لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسىدىن 2604ى تەشكىللەندى.

شۇ ئايدا دېھقانلار توپلىغان مەبلەغ بىلەن شايار ناھىيىلىك ئىستېمالچىلار كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 6 ـ ئايدا بۇ كوپېراتىپ تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىگىچە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلاردا «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» (خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەتكە 214 كىشى قاتناشتى. ھەرىكەتتە 202 كىشى خىيانەتچى قىلىپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي جازا بېرىلگىنى 37، «يولۋاس» دەپ زەربە بېرىلگىنى 15.

7 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا بىرلىكسەپ بۆلۈمى قۇرۇلدى، ۋاڭ جىنشى بۆلۈم باشلىقى بولدى.

9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى باشلاندى، بۇ ھەرىكەت كېيىنكى يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پارتگۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەتخانىسى 5 ـ دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قىلىندى، ئۇ كۇچا پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش داۋامىدا 4 ـ رايوندىن تۇنجى تۈركۈمدە 14 دېھقان پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى ھەمدە تۇنجى يېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى كۈزدە بالدۇر سوغۇق چۈشتى. كېۋەز ۋە كۈزلۈك زىرائەتلەر قىرو ئۇششۇكىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، زىرائەتلەرنىڭ تۈتتىن بىرقىسمى زىيانغا ئۇچرىدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى يېزىلاردا 5 چىشلىق، 6 چىشلىق سوقا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارە قارمىقىدا ساقلاش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدىكى پارتىيە ـ ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى ئىشلەۋاتقان 14 خادىمغا «ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلىك گۇۋاھنامىسى» بېرىلدى.

1953 ـ يىلى

3 ـ ئايدا مەمەت ئىبراھىم 2 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

6 ـ ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ئاياغلاشتى. ھەرىكەتتە 84 كىشى قولغا ئېلىندى، ئۇلاردىن 16سى ئۆلتۈرۈلدى، 46 سىگە جازا ھۆكۈم قىلىندى، 17 سى رىجىمغا ئېلىندى، 4ى قويۇپ بېرىلدى، بىرى تۈرمىدە ئۆلدى.

شۇ ئايدا نىياز ناسىر 3 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، نوپۇس 1 ـ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 70 مىڭ 67 بولۇپ چىقتى.

8 ـ ئايدا ۋاڭ كېدىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام باشلاندى، بۇ سايلام 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى، سايلامغا 39 مىڭ 679 پۇقرا قاتناشتى، بۇ پۇقرالار ئومۇمىي سانىنىڭ %97.7نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي سايلام ۋە نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلدى، ئەسلىدىكى 4 رايون، 13 يېزا 5 رايون، 23 يېزا قىلىندى.

10 ـ ئايدا سالى ھۆشۇر 5 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

11 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ناھىيە بويىچە پېشمەھەللىدە، ناھىيە ئىچىدە تۆنجى تىجارەت پونكىتى قۇردى، باشقا رايونلاردا كۆچمە مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى قۇردى.

11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ـ سېتىش تۈزۈمىنى تەشۋىق قىلىش پائالىيىتى باشلاندى.

12 ـ ئايدا جاڭ مىڭگۇاڭ ئاشلىق بۆلۈمىگە باشلىق بولدى.

12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى.

1954 ـ يىلى

1 ـ ئايدا بازاردا نوپۇس تىزىملىنىپ، نوپۇس دەپتىرى تارقىتىلدى.

2 ـ ئايدا چارۋىچىلىق، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى.

3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى كادىرلارنى تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى، بۇ خىزمەت 1956 ـ يىلى ئاياغلاشتى.

4 ـ ئاينىڭ 5 — 11 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا

81 ۋەكىل قاتناشتى، قادىروف ھاكىملىققا، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم، جۇ ۋېيشياڭ، ئەخمەت ۋەلى، ۋاڭ جىنشى (مۇۋەققەت) مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.

شۇ ئايدا ۋاڭ داۋلۇن پوچتا ئىدارىسىگە باشلىق بولدى. شايار ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى 5 - دەرىجىلىكتىن 4 - دەرىجىلىككە ئۆستۈرۈلدى.

شۇ ئايدا يېزا ئىگىلىكىدە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1 - رايون چولاق كۆلباغ يېزىسىنىڭ 3 - كەنتىدە ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى — «ئاۋانگارت» كوپېراتىپى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى.

6 - ئايدا ناھىيە بويىچە بۇغدايغا ئال چۈشتى.

9 - ئايدا ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئەخمەت ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

11 - ئايدا شايار - كۇچا يولىدا رەسمىي نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنىدى.

12 - ئايدا ۋاڭ جىنشى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە سۈغىرىش ھەققى ئېلىش باشلاندى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 45 مىڭ 575 يۈەنلىك زايوم سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلار سېتىۋالغىنى 3210 يۈەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سېتىۋالغىنى 6960 يۈەن، سودا - سانائەتچىلەر سېتىۋالغىنى 11 مىڭ 483 يۈەن، باشقىلار سېتىۋالغىنى 23 مىڭ 922 يۈەن.

شۇ يىلى كۇچا ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى شاياردا ئاچقان ۋاكالىتەن سېتىش دۇكىنى ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلدى.

1955 - يىلى

1 - ئايدا تۇنجى ھاكىم قادىروف ۋەزىپىسىدىن چۈشۈپ شاياردىن ئايرىلدى.

2 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى، 4 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى.

2 - ئايدا جاڭ دوجى 1 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى، لىې فۇچۇ 3 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى بولدى.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىلىپ، 1:10000 بويىچە كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىندى، 8 - ئايغىچە 6 مىليارد 840 مىليون يۈەن كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىندى.

شۇ ئايدا 2 كوچا مەھكىمىسى بىكار قىلىنىپ، بازارلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى، ما جىنجۇڭ بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ بۆلۈم 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1964 - يىل 1 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

5 - ئايدا ياڭ جىجېن تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، لىې فۇچۇ تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك مالىيە - سودا بۆلۈمى قۇرۇلدى، شى مىڭيى بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ بۆلۈم 1962- يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى زاپاس ئەسكەرلەر تۇنجى قېتىم تىزىملاندى.

شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە دۆلەت خىزمەتچىلىرىگە پۇل مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

شۇ ئايدا ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قۇترىتىشى بىلەن كوپىراتىپتىن چېكىنىش غەۋغاسى بولدى، بەزى دېھقانلار كوپىراتىپقا قوشقان ئۇلىغىنى چىقىرىۋالدى، ئاشلىقنى خۇپيانە بۆلۈشۈپ، ناھىيە بويىچە يېزىلارنىڭ تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۋەتتى. 9 - ئايدا تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بېرىش ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ئىمىن داموللىمنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن مالىمانچىلىق بېسىقتۇرۇلدى.

8 - ئايدا يېزىلاردا ئاشلىق جەھەتتە «ئۈچنى بېكىتىش» (مەھسۇلاتنى، سېتىۋېلىش مىقدارىنى ۋە سېتىش مىقدارىنى بېكىتىش) يولغا قويۇلدى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكومدا كادىرلارنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 622 كادىر تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بازىرىغا ئون مىڭچە ھەرمىللەت ئاممىسى يىغىلىپ نامايىش قىلىپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلىدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شايار ناھىيىسىدە مەجبۇرىي ئەسكەر ئېلىش باشلاندى.

1956 - يىلى

2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بازارلاردا قول سانائەتنى ۋە خۇسۇسىي كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش باشلاندى. بۇ خىزمەت تەشۋىق قىلىش، تەربىيە بېرىش، مۈلۈكنى ئېنىقلاش، مەبلەغنى بېكىتىش، نىزامنامىلەرنى تۈزۈش، باشقۇرۇشقا تەشكىللەش، پىلان تۈزۈش قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاياغلاشتى.

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى، پارتكوم يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، ئورگانلار مەسئۇللىرى يىغىنى ئېچىپ، «تۆت زىيانداشنى يوقىتىش» ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى، بۇ ھەرىكەتتە ھەر ئادەمدىن ھەر ئايدا 10 چاشقان، 30 قۇشقاچ ئۆلتۈرۈش تەلەپ قىلىندى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى 5 - رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەسلىدە بۇ رايونغا قاراشلىق 5 يېزىدىن قايلور بىلەن كونا ياقابۇلاق 4 - رايونغا، ئىگەرچى، ئاقدۆڭ، دۆڭئەھەللە 1 - رايونغا ئايرىپ بېرىلدى.

4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 74 ۋەكىل قاتناشتى، 14 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 3 رايوننىڭ 73 ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 33 مىڭ مو بولۇپ، ئاشلىق ھوسۇلى 2 مىليون 750 مىڭ كىلوگرام ئازىيىپ كەتتى، 4600 مو كېۋەزلىكتىن ھوسۇل چىقمىدى.

شۇ ئايدا ئەيما سالى ج خ ئىدارىسىگە باشلىق بولدى.

7 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى.

8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ شايار ناھىيىسىدە تارىختىن بۇيان قۇرۇلغان تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ.

9 - ئايدا ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى پەيدىنپەي ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتتى، قىش كىرگىچە 88 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 13 مىڭ 757 گە يەتتى، بۇ بارلىق دېھقان ئائىلىسىنىڭ %90نى ئىگىلەيدۇ.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ 1949 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى خەنزۇچە مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇ ئايدا سەيپى ئاقتۇل 3 - رايونغا باشلىق بولدى.

10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى 2 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام باشلاندى. ناھىيە 136 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، سايلىنغۇچى 40 مىڭ 130 بولدى، بۇ سايلام 1957 - يىل 1 - ئايدا ئاياغلاشتى.

10 - ئايدا 3 - رايون (مازارغوجام)دىكى كومپارتىيە ئەزاسى، پىلە بېقىش ماھىرى زورىخان ئىسلام مەملىكەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسى تارقاتقان «8 - مارت قىزىل بايراقدارى» مېدالىغا ئېرىشتى. يەنە 3 - رايون پىلە بېقىشتا كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقانلىقى ئۈچۈن، گوۋۇيۈەن ئۇنىڭغا «قىزىل بايراقدار ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى» دەپ نام بەردى.

1957 - يىلى

2 - ئاينىڭ 15 — 22 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 68 ۋەكىل قاتناشتى، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم ھاكىملىققا، جۇ ۋېيشياڭ، ئەخمەت ۋەلى، ئىمىن ئېدرىسلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

2 - ئاينىڭ 15 — 22 - كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى ئېچىلدى، ۋېن يۈتاڭ قوشۇمچە سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى بولدى. ئىمىن داموللا، مىجىت مەدرىسلەر سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى.

2 - ئايدا ئابلا غوجەك سوت مەھكىمىسىگە باشلىق بولدى.

3 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

6 - ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

9 - ئايدا مەملىكەتلىك 3 - قېتىملىق ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان «نىزامنامە»دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، شايار ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ نامىدىكى «دېموكراتىك» دېگەن خەت چىقىرىۋېتىلىپ، شايار ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى دەپ ئاتالدى. مەسىدەم ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى بولدى.

10 - ئايدا شايار ناھىيىسىدىكى بازار ئاھالىلىرىنى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق، كىنىشكىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

11 - ئايدا ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى چېڭ دېلۇنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكومدا ئىستىل تۈزىتىش - ئوڭچىللارغا قارشى تۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. گۇرۇپپا 11 ئەزادىن تەشكىللەندى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ما جېنجۇڭ گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى 6 پارتىيە ياچېيكىسى 4 گۇرۇپپا قىلىندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ئاشلىق - ياغ زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

1958 - يىلى

1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 8 كىشى ئورگان ئىچىدىكى ئوڭچى قىلىپ بېكىتىلىپ، ئۇلار ئايرىم بىرتەرەپ قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھەرىكەت پەيدىنپەي ئاساسىي قاتلامغا كېڭەيتىلىپ، 10 ئايدا ئاياغلاشتى، 87 كىشى ئوڭچى، 23 كىشى بۇرژۇئا ئۇنسۇر، 11 كىشى «يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» قىلىپ ئايرىلدى. بۇ ھەرىكەتتە ھەرخىل تۈرگە ئايرىلغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى 1979 - يىلدىن كېيىن ئاقلاندى.

1 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق كىنوخانىسى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 16 — 25 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 95 ۋەكىل قاتناشتى، چىڭ دىلۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

3 - ئايدا كۇچا، توقسۇ ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە ئۆگەن دەرياسىدىن ئۆتىدىغان تاشيول كۆۋرۈكىنى ياساش ئۈچۈن، توقسۇغا خەلق ئىشچىسى، تېخنىكا خادىمى ۋە قورال - جابدۇق، ماددىي ئەشيا ئەۋەتىلدى.

5 - ئاينىڭ 18 — 22 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 77 ۋەكىل قاتناشتى. ئىمىن ئىدرىس ھاكىملىققا، جۇ ۋېيشياڭ، لى زىرەتلەر مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ ئايدا ناھىيىدىكى 4 رايون 5 رايون قىلىندى.

7 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى كۇچاغا يىغىلىپ ئىستىل تۈزىتىشكە قاتناشتى، ئۇلاردىن 9ى ئوڭچى، 2سى «ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر»، 8ى «بۇرژۇئا ئۇنسۇر»، بىرى «يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» قىلىپ ئايرىلدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشلاندى.

8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۆگەن دەرياسىغا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كەلدى، دەريانىڭ شايار بىلەن چېگرىلىنىدىغان قىسمىنىڭ نەچچە يېرىدىن يار كەتتى، قىيان ھەممە يەرگە يامراپ، نەچچە ئون مىڭ مو ئېتىزلىقنى بېسىۋالدى، مازار گۈڭشېسىنىڭ نۇرباغ باشقۇرۇش رايونى بىلەن بورقاي باشقۇرۇش رايونىدىكى نەچچە يۈز ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش توغرىسىدىكى قارار»ى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، «كەڭ كۆلەمدە خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش» ھەرىكىتى باشلاندى، كىچىك گۈلباغ گۈڭشېسى، بازارلىق خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى.

9 - ئايدا قول سانائەت كوپىراتىپى قارىمىقىدىكى تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى بىلەن ياغاچچىلىق كوپىراتىپى ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى قۇرۇلدى، جىڭ چېڭجۇ زاۋۇت باشلىقى بولدى.

9 — 10 - ئايلاردا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بېيدەيخې يىغىنىنىڭ روھىغا ۋە 10 - ئايدا ئېلان قىلىنغان «يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»غا ئاساسەن، «باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۈڭشېسى» دېگەن كۆرسەتمە ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىدىكى 92 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى 15 خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشېنى بىرلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى، ھېمىت ھاشىم مەكتەپ مۇدىرى

بولدى.

10 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە كەلا كۆلەمدە پولات تاۋلاش ھەرىكىتى باشلاندى. 1 ـ تۈركۈمدە 358 كىشى پىيادە كۇچادىكى تافقا بېرىپ رۇدا قازدى، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن 12 ـ ئاينىلا 30 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدىن 120 مىلا يۈەن مەبلەغ خوراپ كەتتى.

10 ـ ئايدا ئومۇمىي خەلق جامائەت ئاشخانىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. كىچىك ئەترەت بىرلىك قىلىنىپ، داش قازاننىلا تامىقىنى يېيىش باشلاندى. 11 ـ ئاينىلا ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە %85 تىن ئارتۇق ئاھالىنىلا ھەممىسى جامائەت ئاشخانىسىغا قوشۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە بويىچە شى، تۈەن، يىلا، لىيەندىن ئىبارەت ھەربىي شتات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بالىلارنىلا ھەممىسى يەسلىگە بېرىلدى، لىيەندۈيلەردە يەسلى قۇرۇلدى؛ ئۆيدىكى مال ـ چارۋا ۋە قۇشلار بىردەك ئومۇمنىلا قىلىنىۋېتىلىپ، كەلا كۆلەمدە «مۇلۇكنى ئومۇمنىلا قىلىۋېتىش شامىلى» چىقىرىلدى.

11 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئارخىپخانا قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پاختا يىپ ـ پاختا رەخت شىركىتى قايتا تەشكىللىنىپ، ناھىيىلىك پاختا ـ كەندىر شىركىتى تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى تويبولدى گۇڭشېسىنىلا تارىم دەرياسىنى بويلاپ قۇرۇلغان چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمگەككە يۆتكەن كادىرلارنى قوبۇل قىلدى. بۇ مەيدانغا چىن خەنچىلا شۇجى، ئاباس مەيدان باشلىقى بولدى. بۇ مەيدان 1964 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى.

شۇ يىلى گۇڭشې بىرلىك قىلىنىپ ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى، يىل ئاخىرىغىچە ياشانغانلار ساناتورىيىسى 14 كە، ساناتورىيىدىكى «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلە» 332 گە يەتتى.

1959 ـ يىلى

2 ـ ئايدا «تۆت زىيانداشنى يوقىتىش» قايتا قانات يايدۇرۇلۇپ، چاشقان، قۇشقاچنى قورشاپ يوقىتىش جېڭى باشلاندى. ھەر ئادەمدىن ھەر ئايدا 3 چاشقان، 30 قۇشقاچ يوقىتىش تەلەپ قىلىندى.

3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى.

ئەتىيازدا خەلق گۇڭشېسىنى تەرتىپكە سېلىش داۋامىدا 15 خەلق گۇڭشېسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، 6 خەلق گۇڭشېسى قىلىندى، بۇلارنىلا قارىمىقىدا 15 باشقۇرۇش رايونى، 71 چولا ئەترەت، 432 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بار بولدى.

ئەتىيازدا تۇنجى قېتىم 32 قاراكۆل قويى كىرگۈزۈلۈپ، قوي نەسلىنى ياخشىلاش باشلاندى.

5 ـ ئايدا يالا ۋېيجېن 3 ـ رايونلۇق پارتكومنىلا شۇجىسى بولدى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى خەلق ئەسكەرلىرى تۈەنى تەشكىللىدى، خەلق ئەسكەرلىرى 12 مىلا 600 گە يەتتى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى قۇرۇلدى. 9 ـ ئايدا بۇ پونكىت شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىلا مېتېئورولوگىيە بۆلۈمچىسى قىلىندى؛ 1960 ـ يىل 6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك مەركىزىي مېتېئورولوگىيە مۇلازىمەت پونكىتىغا، 1963 ـ يىل 6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە مۇلازىمەت پونكىتىغا، 1966 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

8 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا ئورگان پارتىيە باش ياچېيكىسى قۇرۇلدى، 1962 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كېيىنكى ئايدا يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شى مىڭيى ئورگان پارتىيە باش ياچېيكىسىنىلا تۇنجى

شۇجىسى بولدى.

8 — 11 - ئايغىچە ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 44 كادىر مۇددەتكە، تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ گۇڭشېلارغا بېرىپ ئەمگەك بىلەن چېنىقتى، چېنىقىش جەريانىدا ئۇلار گۇڭشې ئەزالىرى بىلەن ئاماقتا، يېتىپ قوپۇشتا، ئەمگەكتە بىللە بولدى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، 9 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1966- يىل 11 - ئايدا بۇ مەيدان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ يەنىلا ئورمانچىلىق مەيدانى دەپ ئاتالدى. 1975 - يىل 1 - ئايدا ئورمانچىلىق پونكىتى ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەسلىدىكى تۈزۈلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك كۆلۈپ قۇرۇلدى، ئۇنىڭ كۆلىمى 1192 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

11 - ئايدا ئىچكىرىدىن چىققان نۇرغۇن خەنزۇ شايار ناھىيىسىگە كىردى، ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ئاققۇنلارنى يىغىۋېلىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇشنى تاپىلىدى.

11 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ قارارىغا ئاساسەن، شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، سادىقجان بۆلۈم باشلىقى، ۋېن يۈتاڭ قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار بولدى.

شۇ يىلى يۇقىرىنىڭ زورى بىلەن يالغانچىلىق - مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئالدى، ئاشلىق، پاختا، چارۋا مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرىغا زور مىقداردا كۆپتۈرۈپ يالغان مەلۇم قىلىندى. ئاشلىق يالغان مەلۇم قىلىنغان سان بويىچە چەكتىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىندى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتى «نورما تۆۋەن ئۆلچەمدە بولۇش، ئاشلىقنىڭ ئورنىغا قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتات يېيىش، بىر كۈندە يېرىم جىڭ ئاشلىق، 3 جىڭ كۆكتات يېيىش» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر كىشى ھەر ئايدا ئۆلچەملىك نورمىلىق ئاشلىقنى بىر جىڭ ئاز سېتىۋېلىپ، ئاپەت رايوندىكى كىشىلەرگە ئىئانە قىلىشنى يولغا قويدى. 1959 — 1961 - يىلغىچە ناھىيىدىن سىرتقا 1055 توننا ئاشلىق يۆتكەلدى.

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن دېت - 25A تىپلىق چاقلىق تراكتوردىن 2 سى سېتىۋېلىندى.

12 - ئايدا سوتسىيالىستىك تەربىيە مەركەز قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش - گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1960 - يىلى

2 - ئايدا شاپىگرافتا بېسىلغان «دېھقانچىلىق تېخنىكىسى»، «زىيانداش ھاشاراتلار» ناملىق قىسقا خەۋەرلەر گېزىتى چىقىرىلدى، ئۇلار قەرەلسىز بولۇپ، جەمئىي 24 سان ئىشلەندى، 1962 - يىل توختىتىلدى.

2 - ئايدا تارىم گۇڭشېسى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى شۇجىچۇسى قۇرۇلدى، 1963 - يىل 6-ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىرىكچىلىكىدىكى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يەنى 1956 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلغانىدى، بۇ فېرمىدا 4 ئەترەت بولۇپ، 1 -، 2 -، 3 - ئەترەتلىرى شاماليقىرچىندا، 4 - ئەترىتى قاسقاندا ئىدى. 8 - ئايدا 4 - ئەترەت ئاساسىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىرىكچىلىكىدىكى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى.

4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، 1964 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى.

6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى 5 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1 ـ ئايدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئاغرىغانلار 1669 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىششىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 218. 1 ـ ئايدىن 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە 584 ئادەم ئۆلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاچلىق يېتىشمەي ئۆلۈپ كەتكەنلەر 39.

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى چېڭ دېلو يۆتكىلىپ كەتتى، ۋېن يۈتاڭ 1 ـ مۇۋەققەت شۇجى بولدى.

12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 5 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 826 ئادەم قاتناشتى، يىغىندا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىدىكى نۆۋەتتىكى سىياسەت مەسىلىلىرى توغرىسىدا جىددىي كۆرسەتمە» يەنى («21 ماددا») ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، «مۈلۈكنى گومۇننىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» چىقىرىش خاتالىقى تۈزىتىلدى.

12 ـ ئاينىڭ 25 — 28 ـ كۈنىگىچە ئۈنجى نۆۋەتلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، چارۋىچىلىق، مالىيە ـ سودا، سانائەت ـ قاتناش، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە، سىياسىي قانۇن ساھەلىرىدىكى قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا 158 ۋەكىل قاتناشتى، ئاپتونوم رايونلۇق قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 6 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى قۇرۇلۇپ، بازار ـ يېزىلاردا سىملىق رادىئو بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم مەركەزنىڭ «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، پولات تاۋلاشقا قاتناشقان دېھقانلارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كەلدى.

1961 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 25 خىزمەتچىسى بار ئاققۇنلارنى كۈتۈۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى. تويبولدى، تاللىقنۇر، يېڭىمەھەللە قاتارلىق 9 نۇقتىدا گورۇپپا قۇرۇلدى. يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە 12 كىشى داخىيەن، ئۈرۈمچىلەرگە ئەۋەتىلىپ، ئۇدا 2 نۆۋەت ئاققۇنلار توشۇپ كېلىندى.

3 ـ ئاينىڭ 26 — 29 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 39 ئەزا قاتناشتى. ۋېن يۈتاڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىمىن داموللا، مىجىت مەدرىسىلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

3 ـ ئاينىڭ 26 — 31 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 83 ۋەكىل قاتناشتى. ئىمىن ئىدرىس ھاكىملىققا، لى زىرەن، زۇ ۋېيجۇن، مەھەممەت مەخمۇتلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا خەلق گۇڭشېلىرى خىزمىتى نىزامى (لايىھە)» بىلەن «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدا يوليورۇق»ى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. «ئەترەت (ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى)نى ئاساس قىلغان ئۈچ دەرىجىلىك (گۇڭشې، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى) مۈلۈكچىلىك» تۈزۈلمىسى رەسمىي يولغا قويۇلدى.

7 - ئاينىڭ 10 — 13 - كۈنىگىچە ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ كۆچەتلىك تەكشۈرۈش خىزمەت گۇرۇپپىسى شايار ناھىيىسىدىكى كۆچەتلىكنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى.

9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قاتناش نازارىتى سۇ ترانسپورتى 2 - گۇرۇپپىسى ئاشلىق توشۇش ئەترىتىنىڭ 4 كېمىسى تارىم دەرياسىنىڭ شايار بۆلىكىدىكى ئەجنام دېگەن يەردە ھادىسىگە ئۇچراپ چۆكۈپ كەتتى، قىممىتى 15 مىڭ 800 يۈەنگە باراۋەر 44 مىڭ كىلوگرام بۇغداي زىيان بولدى. ۋەقەنىڭ سەۋەبى ئېقىن تېز، بوران شىددەتلىك بولغانلىقتىن دەپ قارالدى.

11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە بازاردىكى ئەمگەك كۈچىنى ئىخچاملاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1959 — 1962 - يىلغىچە 6318 ئاققۇن يىغىۋېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 2239 ئىشچى - خىزمەتچى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. دۆلەت 223 مىڭ يۈەن تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئاجرىتىپ بەردى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى 158 مىڭ 600 يۈەن چىقىم قىلدى.

شۇ يىلى ۋە كېيىنكى يىلى شىنجاڭ تۆمۈريول ئىدارىسىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى-خىزمەتچى تويبولدى گۈڭشېسىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تارىم گۈڭشېسىدىكى جاڭگالغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شۇ يىلى توقسۇ ناھىيىسىدە ئاشلىق قەھەتچىلىكى بولدى، شاياردىن مىڭ تونىنا بۇغداي، 2.5 تونىنا قوناق يۆتكەپ، توقسۇدىكى قەھەتچىلىك پەسەيتىلدى.

يىل ئاخىرىدا گۈڭشېلاردىكى جامائەت ئاشخانىسى تارقىتىۋېتىلدى. «مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» چىقىرىلغاندا مۇسادىرە قىلىنغان ئاممىنىڭ مال - مۈلكى ئېنىقلىنىپ قايتۇرۇلدى ياكى پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ تۆلەپ بېرىلدى.

1962 - يىلى

2 - ئايدا گۈڭشېلاردا خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

3 - ئاينىڭ 11 — 18 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 164 ۋەكىل قاتناشتى، 34 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

شۇ ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى، شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى رەسمىي قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا خەن جۇڭشىن ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئورگانلار ئاساسىي قاتلام پارتكومى قۇرۇلدى.

8 - ئايدا ناھىيىلىك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. 1964 - يىل فابرىكا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى قىلىندى.

9 - ئايدا بازار ئاھالىسىنى ئىخچاملاش - قىسقارتىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى.

10 - ئايدا ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى قۇرۇلدى.

12 - ئايدا بەش دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلىپ، 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنىدا چۈشۈرۈلگەن «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش» روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى.

1963 - يىلى

1 - ئايدا شايار ناھىيىلىك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە 5 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام

ئېلىپ بېرىلدى، بۇ قېتىمقى سايلامدا ناھىيە 348 سايلام رايونىغا ئايرىلدى.

3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى پاختا - چىگىت شىركىتىنىڭ پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئوت كېتىپ، 4260 دەندىن ئارتۇق چىگىتلىك پاختا (ساپ پاختىغا سۇندۇرغاندا 1420 دەن) كۆيۈپ كەتتى ياكى ئۇنىڭ دەرىجىسى چۈشۈپ كەتتى، 57 مىڭ 123 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

4 - ئايدا ناھىيىلىك دوختۇرخانا رېنتىگېن ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى.

4 - ئايدا سۇچىلىق نازارىتىنىڭ بىرلەشمە تەكشۈرۈش - ئۆلچەش - لايىھىلەش ئەترىتى ئۆگەن دەرياسىنىڭ شاياردىكى بۆلىكىدىن سۇ چىقىرىش قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى ۋە لايىھىلىدى.

5 - ئاينىڭ 25 — 31 - كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 35 ۋەكىل قاتناشتى. ۋېن يۈتاڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىمىن داموللا، مىجىت مەدرىسلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

5 - ئاينىڭ 25 — 31 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئىمىن ئىدرىس ھاكىملىققا، لى زىرەن، زۇ ۋېيجۇن، مەھەممەت مەخمۇتلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 2 دىن 40 مىنۇت ئۆتكەندە يەر تەۋرىدى. ئۆي ئىچىدە يەر سىلكىنىش سېزىمى بولدى، بىراق ھېچقانداق زىيان بولمىدى.

1964 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ج خ نازارىتى شايار ناھىيىسىدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايوندىكى 8 ۋىلايەت، ئوبلاستنىڭ ج خ سىستېمىسىدىن ئاجرىتىلغان كادىرلار جىنايەتچىلەرنى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىغا يالاپ ئېلىپ كەلدى. بۇ مەيدان تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا قۇرۇلغان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 46 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 3 — 7 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ. ئېلگىرىكى كۆلىمى 363 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4 - ئايدا ئۆگەن دەرياسىدىن سۇ چىقىرىش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى پۈتتى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە نوپۇس 2 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ناھىيىنىڭ نوپۇسى 87 مىڭ 921 بولۇپ چىقتى.

10 - ئايدا ناھىيە بويىچە سودا ئورۇنلىرىدا سېتىلىۋاتقان جاڭيۇ، ھاراق، ياغ قاتارلىق سۈيۈق نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋابلاردا بىرلىككە كەلگەن كىلوگرام تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۆلچەم ئەسۋابىنى ھۆكۈمەت تارقىتىپ بەردى.

شۇ يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭ «يېزا ئىگىلىكتە داجەيدىن ئۆگىنىش» چاقىرىقىنى چىقاردى، 1964 — 1978 - يىلغىچە شايار ناھىيىسى يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1965 - يىلى

3 - ئاينىڭ 27 — 31 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان - ئوتتۇرا دېھقانلار ۋەكىللىرى

يىغىنى ئېچىلدى.

5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم جوڭ يىنىنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 37 ئەزا قاتناشتى، ۋېن يۇتاڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىمىن داموللا، مىجىت مەدرىسلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

9 ـ ئاينىڭ 7 — 10 ـ كۈنىگىچە تۇنجى نۆۋەتلىك رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتىكى ئىلغار گورۇن ۋە ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 117 ۋەكىل قاتناشتى، 5 ئىلغار كوللېكتىپ، 112 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە 6 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيە 233 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، 37 مىڭ 382 كىشى سايلامغا قاتناشتى، بۇلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %73.6نى ئىگىلەيدۇ.

10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقى تەبرىكلەندى. سۇڭ رىچاڭ (شاڭخەي شەھىرىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)، فېڭ يىڭ باشچىلىقىدىكى مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ 3 ـ شۆبىسى شايارغا كەلدى، ئۇلارنى 40 مىڭ ھەر مىللەت ئاممىسى قىزغىن قارشى ئالدى.

12 ـ ئاينىڭ 20 — 24 ـ كۈنىگىچە 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 121 ۋەكىل قاتناشتى. ئىمىن ئىدرىس ھاكىملىققا، لى زىرەن، زۇ ۋېيجۇن، جاڭ دوجى، مەھەممەت مەخمۇتلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى شىسى تەشكىللەندى، خەلق ئەسكىرى 16 مىڭ 153 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 7052، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ئەسكىرى كادىرى 331.

1966 ـ يىلى

3 ـ ئايدا دېھقانلار جەمئىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم ئۇنىڭ نامى كەمبەغەل دېھقان ـ ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۋىچىلار) جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئاقسۇ سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكىدىكى 6 خىزمەت ئەترىتى شايارغا كېلىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى ئومۇمييۈزلۈك، سىستېمىلىق قانات يايدۇردى. ھەرىكەت داۋامىدا 252 كادىر بىرتەرەپ قىلىندى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قالپاق كەيگۈزۈلگىنى، خىزمىتىدىن ھەيدەلگىنى 141، قىسقارتىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگىنى 21، باشقا جازا بېرىلگىنى 90.

4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئۆمىكى «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» (شاپىگراف نۇسخىسى) نى تۈزدى. بۇ كىتاب تەبىئىي ئەھۋالى، سىياسەت ـ تارىخ، ئىجتىمائىي ئانالىز، ئىقتىساد، مەدەنىيەتتىن ئىبارەت 4 بۆلەكتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، خەنزۇچە خەت ھېسابىدا تەخمىنەن 20 مىڭ خەت كېلىدۇ.

7 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق كىنوخانىسىنىڭ يازلىق كىنوخانىسى كېڭەيتىپ ياسالدى، ئۇنىڭ كۆلىمى 1200 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 2000 كىشى سىغىدۇ.

8 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى» («16 ـ ماي ئۇقتۇرۇشى»)

ئۆگىنىلدى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، مېتېئورولوگىيە پونكىتى، ھەسەل ھەرىسى مەيدانى بىرلەشتۈرۈلۈپ، شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تېخنىكىسى مۇلازىمەت پونكىتى قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ شتاتى ناھىيە دەرىجىلىك بولدى. 8 - ئايدا نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن 403 ياش ناھىيىگە كەلگەندى. 5 - ئايدا ھەربىيلىكتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان 58 تايانچ بىلەن «قىزىل بايراق» گۆشتىبىسىنىڭ 6 چوڭ ئەترىتى، قايلور گۆشتىبىسىنىڭ 10 - چوڭ ئەترىتى بۇ مەيدانغا بېرىلگەندى. 1970- يىل 11 - ئايدا دەرىجىسى بۆلۈم دەرىجىلىككە چۈشۈرۈلۈپ، ناھىيىگە قاراشلىق قىلىندى، ئىلگىرى ئايرىپ چىقىلغان چوڭ ئەترەتلەرنىڭ ھەممىسى يەنىلا ئەسلىدىكى گۆشتىبىغا قوشۇۋېتىلدى.

9 - ئاينىڭ 26 — 30 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۋىچىلار) ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 195 ۋەكىل قاتناشتى.

شۇ يىلى «قىزىل قوغدىغۇچىلار»، «كىچىك قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتلىرى پىئونېرلار ئەترىتى تەشكىلاتىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

شۇ يىلى ياۋا كەندىرلىك مەيدانى قۇرۇلدى، شايار ناھىيىسى بىلەن لوپنۇر ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان يەرگە ئۆي سېلىنىپ مەيدان شتابى قۇرۇلدى. مەيدانغا 2 تراكتور، 30 خىزمەتچى سەپلەندى. 1968 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1967 - يىلى

1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىدە 1960 — 1981 - يىلغىچە بولغان 21 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا يەنى نۆلدىن تۆۋەن 28.7℃ كۆرۈلدى.

1 - ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ مېتېئورولوگىيە ئايلىق مەلۇماتى» ئىشلىنىپ 12 سان چىقىرىلدى، يىل ئاخىرىدا توختىدى.

2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى «شىنجاڭ شايار ناھىيىلىك پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىسيانچىلار بىرلەشمە باش شتابى» قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بىلەن 7969 - قىسىم بۇيرۇق بويىچە «ئۈچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» (سولچىلارنى قوللاش، سانائەتكە ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىش) ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى.

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئاچقان ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھى بويىچە، «شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 - سەپ قوماندانلىق شتابى» قۇردى، يەن جىلەي مۇدىر، جۇڭ بىن، زۇ ۋېيجۇن، چاڭ چىڭزېلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەيئىتى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىدە تۈرۈشلۈق ئارمىيە ج خ ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، قاتناش ئىدارىسى، رادىئو ئۆزېلى قاتارلىق ئورۇنلارغا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى.

1968 ـ يىلى

3 ـ ئايدا «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» ناملىق قىسقا خەۋەرلەر گېزىتى چىقىرىلدى، 1970 ـ يىل 11 ـ ئايدا توختىتىلدى.
5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، «شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 ـ سەپ قوماندانلىق شتابى» شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ ئىشخانا ئىلگىرىكى خەلق كومىتېتى خىزمەت ئاپپاراتىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن ئۆتىدى، يەن جىلەي مۇدىر، جۇڭ بىن، زۇ ۋېيجۇن، چاڭ چىڭزېلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.
10 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە «ئۈچكە سادىق بولۇش» (رەئىس ماۋ زېدۇڭغا، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىگە، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنقىلابىي لۇشيەنىگە سادىق بولۇش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «سادىق بولۇش» دېگەن سۆزنى ھەممىلا يەردە ئۇچراتقىلى بولىدىغان بولدى. «ئەتىگىنى يوليورۇق سوراش، كەچلىكى دوكلات قىلىش»، «بىر كۈندە ئۈچ ۋاق ئۆزۈن ئۆمۈر تىلەش» شامىلى چىقتى.
شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 94 ئۆززۇندە دەرۋازىسى، 986 ئۆززۇندە تېمى ياكى ئۆززۇندە تاختىسى ياسالدى.
شۇ يىلى ھايانكەشلىككە زەربە بېرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

1969 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى دامبىسىنىڭ 40 نەچچە مېتىر يېرى گۈمۈرۈلۈپ كېتىپ، 1530 مو يەردىكى كۆزگى بۇغداي، 24 ئېغىز تۇرالغۇ ئۆي ۋە 80 مىڭ مودىن ئارتۇق يايلاق سۇ ئاستىدا قالدى.
4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئورنىنى ئالدى، لى لىن (ھەربىي ۋەكىل، تېخى يېتىپ كەلمىگەن) ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى.
7 ـ ئايدا ۋاڭ يۈگىيەن شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى، 10 ـ ئايدا ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى.
شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك «7 ـ ماي» كادىرلار مەكتىپى قۇرۇلدى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى قىسمەن كادىرلار ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بۇ مەكتەپكە ئەمگەككە چۈشۈرۈلۈپ، «كۈرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش» ئېلىپ بېرىلدى.
شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ئورنىنى ئىنقىلابىي كومىتېت ئالدى.

1970 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تويبولدى گۇڭشېسىنىڭ تېرەك چوڭ ئەترىتىدە ئەلەم كۆرۈشى بولدى، ئەترەتنىڭ ئامانلىق ساقلاش ئەزاسى شاكىر بايىز ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، 30 نەچچە ئادەم يارىلاندى، ئۇلاردىن 15 ى

ئېغىر يارىلاندى.

1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى شايارناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا «پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى، ۋاڭ يۈڭنىيەن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

2 ـ ئايدا «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» (ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىككە، ئوغرىلىققا، ھايانكەشلىككە، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ھەرىكەت داۋامىدا 1200 دىن ئارتۇق «ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر» قېزىپ چىقىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت شايار ناھىيىسىدىكى كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋە چارۋىچىلارغا ھەرخىل يېزىقتىكى «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»دىن 7833نى، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سۈرىتىدىن 88 مىڭ 200نى تەقدىم قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «ئىنقىلابىي تارىخىي ناخشىلارنى كەڭ كۆلەمدە ئۆگىنىش ـ ئېيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، «ئىشچى ـ دېھقانلار بىر ئائىلە»، «قىلىچ مارشى»، «ئوقۇش يۈتتۈرۈش ناخشىسى»، «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ناخشىسى» قاتارلىق 10 ئىنقىلابىي ناخشىنى ھەممە ئادەمنىڭ ئېيتالايدىغان بولۇشىنى تەلەپ قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 15 — 17 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدە «مۇزتاغقا كەلگەن مېھمان»، «لىيۇ شاۋچىنىڭ ھىندونېزىيىنى زىيارەت قىلىشى»، «يانغىن» قاتارلىق كىنولار تەنقىت قىلىندى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدىن تارقاقلاشتۇرۇۋېتىلگەن 89 كىشى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار شاياردىن تارقاقلاشتۇرۇلغان 800 كىشى بىلەن بىرگە يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى.

شۇ ئايدا يەرلىك ئۇسۇلدا بىئولوگىيىلىك ھورمون — «920» (گىببىرېللىن) ئىشلەپچىقىرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «پايدىلىنىش خەۋىرى»گە مۇشتەرى بولغان كوللېكتىپ ياكى شەخسلەرنى مەخسۇس ئادەم باشقۇرىدۇ، گېزىت ھەر پەسىلدە يىغىۋېلىنىپ بىر تۇتاش كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ، دەپ ئۇقتۇرۇش چىقاردى.

8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى 17 كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچى ئاجرىتىلىپ، «ئىنقىلابىي ئۈلگىلىك تىياتىر»لارنى ئومۇملاشتۇرىدىغان «ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «قىزىل بايراق» ئېلېكتىر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك تارقىتىلدى.

1971 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 18 — 25 ـ كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 4 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 248 ۋەكىل قاتناشتى. ۋاڭ يۈڭنىيەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. بۇ قۇرۇلتاينىڭ ئېچىلىشى بىلەن خىزمەتتىن توختاپ قالغىنىغا 6 يىلدىن ئاشقان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلدى.

2 ـ ئايدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى يولغا قويۇلدى.

2 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك سودا شىركىتىنىڭ دۇكىنىغا ئوت كېتىپ، 100 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم مەمۇرىي 20 ـ دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار يىغىنى ئېچىپ،

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «13 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسى — لىن بياۋنىڭ قېچىش ۋەقەسى توغرىسىدىكى ھۆججەتنى يەتكۈزدى.

11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ پىلە غوزىكى ئامبىرىغا ئوت كەتتى. 100 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق زىيان بولدى.

1972 ـ يىلى

4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى بۆگۈردە يەر تەۋرىدى، شاياردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەردىمۇ رۇشەن تەۋرىنىش سېزىمى كۆرۈلدى.

8 ـ ئايدا جاڭ جۇاڭ شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش ـ ئىستىل تۈزىتىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ھەمدە لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش ـ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئومۇمىيۈزلۈك باشلاندى.

12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك سەھىيە ـ يۇقۇمدىن ساقلىنىش ـ ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى رەسمىي قۇرۇلدى، بۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ كەسىپنى ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىرتۇتاش باشقۇراتتى.

شۇ يىلى چېچەكبۇيا كۆپلەپ قىرىلدى، ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ چېچەكبۇيا مەيدانى مۇشۇ بىر يىلدىلا مىڭ تونندىن ئارتۇق چېچەكبۇيا سېتىۋېلىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە ياراتتى.

شۇ يىلى تويبولدى گۆڭشېسىدا بۇغا فېرمىسى قۇرۇلۇپ، يۈزچە بۇغا بېقىلدى.

1973 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ـ ئۆلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش كومىتېتى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى «ناھىيىلىك ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى»دىن ئايرىلىپ چىقىپ، سوت قىلىش ھوقۇقىنى ئۆز ئالدىغا يۈرگۈزىدىغان بولدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا بۇ مەيدان زىيالىي ياشلار باغۋەنچىلىك مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى «سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش»، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ۋە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ـ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى داۋامىدا تۇرغۇزۇلغان دېلولارنى قايتا تەكشۈرۈش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك باشلاندى. ناھىيە بويىچە 666 دېلو قايتا تەكشۈرۈلىدىغان دېلو قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلدى. بۇ زاۋۇت 1978 ـ يىلدىن باشلاپ قارا شېكەر ئىشلەپچىقاردى. بىراق ھۈنەر قالاق، خام ئەشيا يېتەرسىز، باشقۇرۇش ناچار، مەھسۇلاتى لاياقەتسىز بولغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئىنتايىن ئاز بولدى. كېيىنكى يىلى چۈچۈكبۇيا مەلھىمى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلدى، بىراق باشقۇرۇش يەنىلا ياخشى بولمىغاچقا، 1980 ـ يىل 7 ـ ئايدا تاقالدى.

5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى سائەت 17 دىن 38 مىنۇت ئۆتكەندە توقسۇ بىلەن شايار چېگرىلىنىدىغان جايدا 5.1 بال يەر تەۋرىدى، 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەنە تەۋرىدى.

5 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 8018 ـ قىسمى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا

جىنايەتچىلەرگە قاراش ۋە مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، بۇيرۇق بويىچە شايار ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى.

6 - ئاينىڭ 20 — 23 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 103 ۋەكىل قاتناشتى. ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 15 كە، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزاسى 722 گە يەتتى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، بۇ مەيدانغا كەنجى روزى باشلىق بولدى.

9 - ئايدا خەنزۇچە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كۆچتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان بولدى. تويبولدى، قايلورلاردا «7 - ماي» ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپ يېرىم كۈن ئوقۇش تۈزۈمىدىكى مەكتەپ بولۇپ يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوخشايتتى. كېيىنكى يىلى توختىتىۋېتىلدى.

شۇ يىلى نۇرباغ ئەتراپىدىكى 12 چوڭ ئەترەت يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، «قىزىل قوغدىغۇچىلار» باشقۇرۇش رايونى قۇرۇلدى، بۇ رايون «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىغا قارىدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل تۇەنى قۇرۇلدى، بۇ تۇەندە قوماندانلىق شتابى، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ - تەمىنات باشقارمىسى تەسىس قىلىندى.

1974 - يىلى

2 - ئايدا لىن بياۋنى، كۇڭزىنى تەنقىد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 14 — 17 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۋىچىلار) قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 214 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 6 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

4 - ئايدا جاڭ مىڭگۇاڭ شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى.

4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، بۇ شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ.

9 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى ۋاڭ يۈگىيەن يۆتكىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا جاڭ جۇاڭ مۇدىر بولدى.

10 - ئايدا جامال يۈسۈپ ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

12 - ئاينىڭ 16 — 25 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 1100 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىننىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «تىنچ - ئىتتىپاقلىق» توغرىسىدىكى يوليورۇقىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

1975 - يىلى

2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك نېفىت شىركىتى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى مەكتەپلەرگە «كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» (قىسقارتىلىپ كەمبەغەل دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى دېيىلىدۇ)،

بازاردىكى مەكتەپلەرگە «ئىشچىلار ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» (قىسقارتىلىپ ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى دېيىلىدۇ) كىرىپ ئورۇنلاشتى. مەكتەپلەرنى بۇ ئىككى تەشۋىقات ئەترىتى باشقۇرىدىغان بولدى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلدى.

1976 - يىلى

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى جۇ ئېنلەي زۇڭلى ۋاپات بولدى، بۇ شۇم خەۋەر يېتىپ كېلىشى بىلەن، پۈتۈن ناھىيە خەلقى قايغۇغا چۆمدى. شۇ ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى ئورۇنلار ۋە شەخسلەر گۈل چەمبىرەك ياساپ، ئاق گۈل تاقاپ، قايغۇلۇق ماتەم تۇتتى.

3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى بىلەن توقسۇ ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايدا 4.7 بال يەر تەۋرىدى. بازار، يېزىلاردا تەۋرەش سېزىمى بولدى.

3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم 27 كىشىنى داچەيگە ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى.

ئەتىيازدا ناھىيىلىك تۈرلۈك ماللار شىركىتىنىڭ 1 - ماگزىنى چېقىۋېتىلىپ، ئورنىغا 700 كۋادرات مېتىرلىق يېڭى ماگزىن سېلىندى. بۇ ماگزىن 1977 - يىلى پۈتكەندىن كېيىن، «تارىم دەرياسى» سودا سارىيى دەپ ئىسىم قويۇلدى، بۇ ماگزىن شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ ماگزىن بولۇپ قالدى.

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە بويىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى.

8 - ئايدا توقسۇ - شايار 35 كىلوۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق توك يەتكۈزۈش لىنىيىسى بىلەن شايار 1000 × 2 كىلوۋولت ئامپېرلىق ترانسفورماتور پونكىتى پۈتۈپ توك بىلەن تەمىنلەندى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۆلچەم پونكىتى قۇرۇلدى. بۇ پونكىت 1986 - يىل 8 - ئايدا ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قارارى بويىچە، شايار ناھىيىلىك ئۆلچەمنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈپ بېكىتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شايار ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت ئاممىسىدىن 14 مىڭ 323 كىشى خەلق مەيدانىدا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈردى.

10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى بازار، يېزىلاردىكى 25 مىڭ كىشى يىغىلىپ نامايىش قىلىپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى بىراقلا بىت - چىت قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۈيۈك غەلىبىنى تەبرىكلىدى.

12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تويبولدى گۆشچىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە «يېزا ئىگىلىكىدە داچەيدىن ئۆگىنىش» تىكى ئىلغار گۆشچى بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى جەرەنلىك سۇ ئامبىرىدا ئىش باشلاندى، بۇ ئامبارنىڭ سىغىمى 5 مىليون 930 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ، يىلىغا 150 — 200 مىليون كۇب مېتىرغىچە سۇ ساقلىغىلى بولىدۇ. ئامبار 1978 - يىلى پۈتتى، جەمئىي 4 مىليون 276 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

1977 - يىلى

1 - ئايدا شايار ناھىيىلىك قوش زاكاز زاۋۇتى قۇرۇلدى. بۇ زاۋۇت 1978 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونىغا ئۆزگەرتىلدى.

1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شايار ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلىپ، تويبولدى گۇڭشېسىنىڭ قاراقۇم چوڭ ئەترىتى قاتارلىق 22 ئورۇن «داجەيچە چوڭ ئەترەت» قىلىپ تەستىقلاندى.

5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تويان كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى توغراقلىقتا ئوت كەتتى، ئوت 24 - كۈنى ئۆچۈرۈۋېلىندى، 120 مو يەردىكى توغراق كۆيۈپ كەتتى.

7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى ئايرىلدى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1978 - يىلى

1 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى قۇرۇلدى.

6 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىشخانا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن بۇيانقى ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈردى ۋە ئاقلىدى. جەمئىي 1576 دېلو تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلو 931. بۇ خىزمەت 1980 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاياغلاشتى.

7 - ئايدا قايلور گۇڭشېسىدا يەرلىك ئىنەكلەر سىممېنتال كالىسى، شۋېتسارىيە كالىسى ۋە ئالا كالىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسى بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇلۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. كېيىنكى يىلى بۇ تېخنىكا پىگىمەھەللە، «قىزىل بايراق» گۇڭشېلىرىغا كېڭەيتىلدى، كېيىنچە ئومۇملىشىپ كەتتى.

10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شايار ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى بويىچە نۇقتىلىق ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى بويىچە ئاشلىق مەھسۇلاتى 105 مىليون 81 مىڭ 300 جىڭغا يېتىپ، تۇنجى قېتىم يۈز مىليون جىڭلىق چوڭ ئۆتكەل بۆسۈپ ئۆتۈلدى.

شۇ يىلى 0TL تىپلىق تۇراقلىق توكلۇق، تۇراقلىق بېسىملىق، پەرقلىق ھەرىكەتچان كۈچەيتكۈچ، كېڭەيتكۈچ بىلەن 35 — 0 ۋولتلۇق ئۇدا تەڭشىگىلى بولىدىغان مۇقىم بېسىملىق توك مەنبەسى سىناق تەرىقىسىدە ياسىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ECG — OCK تىپلىق ئېلېكتروكاردىئوگرامما ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى.

شۇ يىلى «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ نۇرباغ باشقۇرۇش رايونى ئايرىپ چىقىلىپ، «قىزىل قوغدىغۇچىلار» گۇڭشېسى قۇرۇلدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا نۇرباغ گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1979 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيە بويىچە ئۆلچەملىك ئۆلچەم يولغا قويۇلدى. جۇڭگو تىبابىتىدە رېتسېپ بويىچە دورا سېتىشتا بىردەك گرام، مىللىگرام بىرلىكى قوللىنىلدى.

شۇ ئايدا مەركەزنىڭ «پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ

تەركىبى مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»ى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، پومىشچىك، باي دېھقان ۋە بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ قالپىقى بىردەك ئېلىۋېتىلدى.

2 ـ ئاينىڭ 8 — 14 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى (لايىھە)» بىلەن «يېزا خەلق كوممۇنىسى خىزمىتى نىزامى» (سىناق لايىھە) نى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى سائەت 10 دىن بىر مىنۇت ئۆتكەندە شاياردا 4 بال يەر تەۋرىدى، ئۆيلەر زىيان-زەخمەتكە ئۇچرىمىدى، ئىشىك ـ دەرىزىلەر تىترەپ، تامنىڭ سۇۋاقلىرى چۈشۈپ كەتتى.

4 ـ ئايدا بوران ئاپىتى بولدى، 70 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى، 6000 مو يەردىكى قىچا ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى، 686 چارۋا ئۆلدى.

4 ـ ئايدا ئېزىز ناۋات ئەمگەك ـ مائاش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

7 ـ ئايدا ئەمەت ئەلايوف شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

8 ـ ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا تاقىۋېتىلگەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، يوقىلىپ كەتكەن 11 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كىتاب يىغىۋېلىنىپ، مەدەنىيەت يۇرتى قايتىدىن ئېچىلدى.

12 ـ ئايدا كامال سىيت شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

شۇ يىلى ھاۋا ئارقىلىق سۇمۇرۇپ دانچىلاپ تېرىش سىيالكىسىنىڭ ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىپ ئۆلچەش ئۈسكۈنىسىنى سىناق تەرىقىسىدە ياساشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

شۇ يىلى خۇاڭ يۇڭجى، لى لىيى، كوڭ رېنشەن، چېن زىجىيلار قايلور يېزىسىدا تەتقىق قىلىپ ياسىغان «ئېلېكترونلۇق تىزگىنلىنىدىغان يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسى تەجرىبە سۈپىسى» ئاپتونوم رايوننىڭ پەن-تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى خۇاڭ يۇڭجى، كوڭ رېنشەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا سىناق تەرىقىسىدە ياسالغان «ئۆرۈۋىنى يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر ماگنىت دولقۇنى ئارقىلىق بىرتەرەپ قىلىش ماشىنىسى» ئاپتونوم رايونلۇق ئۇنجى نۆۋەتلىك پەن ـ تېخنىكا يىغىنىدا 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1980 ـ يىلى

1 ـ ئايدا ئىمىن ئېدرىس ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى.

4 ـ ئايدا قايلور كوممۇنىسىنىڭ جەنۇبىي تارىم چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توغراقلىققا ئوت كېتىپ، 500 نەچچە مو يەردىكى 300 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت كۆيۈپ كەتتى، 400 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

6 ـ ئايدا ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى.

6 ـ ئاينىڭ 23 — 28 ـ كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 5 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 225 رەسمىي ۋەكىل، 3 تەكلىپلىك ۋەكىل قاتناشتى، 24 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ئۇلار ناھىيىدىكى 3065 پارتىيە ئەزاسىغا ۋاكالىتەن قاتناشتى. جاڭ جۇاڭ ناھىيىلىك پاتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى.

6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى.

7 ـ ئايدا شېكەر زاۋۇتى ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاساسلىقى چۈچۈكبۇيا

مەلھىمى ئىشلەپچىقىرىلغان بولدى.

يازدا باكتېرىيىلىك تولغاق تارقىلىپ، ناھىيە بويىچە 9267 ئادەم يۇقۇملاندى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ كۆلىمى 14 مىڭ 652 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

11 - ئايدا ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىشلىگەن «كالا ئازار كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش» تۈرى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى چارۋىچىلىق نازارىتى ناھىيىنىڭ «كالىنى تۇغۇلتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش» خىزمىتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتىنى تەقدىرلەپ، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن چارۋىچىلىق پونكىتىغا پەن-تېخنىكا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتى بەردى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى كامال كېرەم تەجرىبە قىلغان 200 مو مول ھوسۇللۇق كېۋەزلىك ۋىلايەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى «قىزىل بايراق» يېزىلىق يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا پونكىتى تەجرىبە قىلغان 100 مو مول ھوسۇللۇق كۈزگى بۇغداي ئېتىزى ۋىلايەتنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1981 - يىلى

ئەتىياز ۋە كۈزدە بازار، يېزىلاردا يۇقۇملۇق جىگەر ياللۇغى تارقىلىپ، 3948 ئادەم يۇقۇملاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغۇچىلار تۈگىمىدى، 1993 - يىلىمۇ بۇنداق كېسەلدىن 54 ى كۆرۈلدى.

1 - ئايدا ناھىيىلىك كىنو پونكىتى ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

3 - ئايدا جاڭ جۇاڭ ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى، جاڭ دوجى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى.

4 - ئايدا ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورمانلىقىغا ئوت كېتىپ، 60.7 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، 46 مىڭ 680 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

شۇ ئايدا تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى، ناھىيە بويىچە 1 مىليون 831 مىڭ 504 مو يەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ خەرىتىگە ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 668 مىڭ 862 مو. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن ناھىيىنىڭ تۇپرىقىدا جەمئىي 7 تۇپراق گۇرۇپپىسى، 12 كەنجى گۇرۇپپا، 6 تۇپراق ئۇرۇقدىشى، 16 تۇپراق تۈرى بارلىقى مەلۇم بولدى.

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە 7 - نۆۋەتلىك ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيە 105 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، سايلىغۇچى 71 مىڭ 25 كە يەتتى.

10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەتچىلىكى ئورنى رەسمىي قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 21 — 29 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى. شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىكار قىلىنىپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، كامال سىيىت ھاكىملىققا، ياسىن مىجىت، ئەخمەت قاسىم، ۋۇ شۆجى، ما چۈنشياڭلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

12 ـ ئاينىڭ 25 — 30 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 49 ئەزا قاتناشتى، ئابلا نەجمىدىن سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، مىجىت مەدرىس، تەن خەنجاڭ، ھېمىت ياقۇپلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

12 ـ ئايدا ئابلا غوجەك ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، مۇسا سۇلايمان ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەققىدىكى بىرقانچە مەسىلىنى بېسىپ تارقاتقانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى ئەمەلىيلەشتۈردى، 7 خىزمەت گۇرۇپپىسى گۇڭشېلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى.

شۇ يىلى «قىزىل بايراق» گۇڭشې يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا پونكىتى پىلىدىن مول ھوسۇل ئېلىپ، ۋىلايەت بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1982 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى پارتگۇرۇپپىسى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پارتگۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ـ ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

ئەتىيازدا شايار ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانا قۇرۇلۇشىغا تەييارلىق كۆرۈلدى، 3 ـ ئايدا ئىش باشلاندى.

5 ـ ئايدا لى دېخۋا يېزا ئىگىلىك ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولدى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، نوپۇس 3 ـ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 146 مىڭ 477 بولۇپ چىقتى.

12 ـ ئاينىڭ 7 — 11 ـ كۈنىگىچە تۇنجى نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار سەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا 180 ئىلغار شەخس ۋەكىلى، 32 ئىلغار كوللېكتىپ ۋەكىلى قاتناشتى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ND — 82B تىپلىق 8 يوللۇق ئېلېكترو ئېنسېفالوگرامما (مېڭە تەكشۈرۈش ئاپپاراتى)دىن بىرنى، A ئۇلترا S — CTS تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنلۇق دىئاگنوز قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

يولداش چېن يۇخۇنىڭ كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىسى ۋىلايەت بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1983 ـ يىلى

5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى،

جاڭ دوجى گۆرۋېيا باشلىقى بولدى، بۇ گۆرۋېيا ئارخىپخانىدا ئىش بېجىردى.

5 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە يەر ناملىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى.

9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك سىياسىي قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى.

9 ـ ئايدا مەمەت يۈسۈپ شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا ئائىلە ھۆددىگەرلىكى ئاساس قىلىنغان تۈرلۈك شەكىلدىكى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 14 ـ تۈەن قاتارلىق 5 تۈەن ـ مەيداننىڭ 8 ليەندۈيىگە بېرىپ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ ئورمان ئاسرىغۇچىسى چېن جىنجۇاڭنىڭ خىيانەتچىلىك قىلىش، پارا ئېلىش، ياغاچ ماتېرىياللارنى ھايىنىغا سېتىش دېلوسىنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىپ، ئوغرىلاپ كېتىلگەن 8. 1689 كۇب مېتىر ياغاچنى، ھايىنىغا سېتىۋېتىلگەن 1. 186 كۇب مېتىر ياغاچنى قايتۇرۇۋالدى، بۇلارنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 117 مىڭ 491 يۈەن بولىدۇ.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى بىلەن ئۈرباغ گۆڭشېسى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىكىدىكى ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ تىزگىنلەشتە 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

شۇ يىلى گاۋ چىڭچياڭ يازغان «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ كۆرۈلۈش قانۇنىيىتى» دېگەن ئەسەر ئاپتونوم رايوننىڭ يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى بويىچە 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى 942 — R تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسىدىن بىرنى، 219 — 100 — WY تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسىدىن بىرنى، 100 — WY تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسىدىن 7 نى سېتىۋالدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئىشلىگەن كالا نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىم دەرياسىنى يىراقتىن كۆزىتىش ئەترىتى ناھىيە تەۋەسىنى ئايروپىلاندىن سۈرەتكە ئالدى.

شۇ يىلى راخمان گايىت كېڭەيتكەن سۇلياۋ يوپۇق بىپەپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى ۋىلايەت بويىچە 2. دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

شۇ يىلى سەي يى سۇپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈش ۋە بۇغداي ئۇرۇقىنى ساپلاشتۇرۇش، يېڭىلاش ئۇچۇن تېرىغان بۇغداي ۋىلايەت بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

شۇ يىلى خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى، ئەمگەك ـ كادىرلار مىنىستىرلىكى بىرلىكتە كامال قېيۇمغا مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى.

شۇ يىلى سەھىيە نازارىتى جاڭ دېچۈەنگە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش بىرىنچى قەدەمدە سىناق قىلىندى.

1984 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك يەككە ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە بىرلىككە كەلگەن خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكلىرى قوللىنىلدى.

2 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جاڭ دوجى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى، بۇ ۋەزىپىنى لى چۈەنرېن

ئۆتىدى.

4 ـ ئايدا ياڭ رۇڭشەن ج ك پ شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە 8 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە 149 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، سايلىغۇچىلار 76 مىڭ 7 بولدى.

5 ـ ئايدا كۆيدەۋرگە كېسەللى يامراپ، 88 ئادەم يۇقۇملاندى، ئۇلار ۋاقتىدا داۋالانغانلىقى ئۈچۈن ھەممىسى ھايات قالدى.

7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قاچقۇن جىنايەتچى كاڭ گوچىڭ، لىن شۈلوڭلار شايار ـ توقسۇ تاشيولىنىڭ 15 كىلومېتىرلىق جايىدا ئۆزلىرىنى يالاپ ئېلىپ كېتىۋاتقان كادىر ساقچى يېي يۈلۇ، دىلشاتلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كەچ سائەت 11 دە باش جىنايەتچى كاڭ گوچىڭ كۇچا ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات دېگەن يېرىدە ئېتىۋېتىلدى؛ 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 6 دە ئاساسلىق جىنايەتچى لىن شۈلوڭ لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ دۆڭقوتان گۈڭشى 2 ـ چولاق ئەترىتىدىكى بېلەككۆل دېگەن يېرىدە ئېتىۋېتىلدى.

شۇ ئايدا شىمالىي تارىم توغراقلىقىدا 4 ئايلىق دالا تەكشۈرۈش باشلاندى.

8 ـ ئايدا خەلق گۈڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزا ـ كەنت تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئايرىۋېتىلدى. ناھىيە بىر بازار، 7 يېزا، 134 كەنت ئاھالە كومىتېتى، 4 ئاھالە كومىتېت، 520 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى، 225 تەبىئىي كەنتكە ئايرىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 15 — 21 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ئەخمەت قاسىم ھاكىملىققا، تيەن چۈنجىڭ، باسىت مىجىت، ما چۈنشياڭلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

8 ـ ئاينىڭ 15 — 21 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 51 ئەزا قاتناشتى. ئابلا نەجمىدىن سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ھىمىت ياقۇپ، ما چۈنشياڭ، ياسىن مىسىر، رەھمەتۇللا ھىدايەت، ليۇ كاڭلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

شۇ ئايدا ھىمىت رېشىت شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، داۋۇت روزى شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

11 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى يازغان «ئاشلىق بىلەن پۇرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» دېگەن ئەسەر ئاپتونوم رايون بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تاۋۇز تېرىش» دېگەن ئەسەر 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ـ مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى رەسمىي تارقىتىلدى.

شۇ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتى جۇ ۋېينوڭ، گاۋ چىڭچياڭلارنىڭ يېڭى دېھقانچىلىق دورىسىنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىشتىن كۆرۈلگەن ئۈنۈمنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، ئۇلارغا 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات بەردى.

خەلق ئىشلىرى نازارىتى، كادىرلار نازارىتى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى سەي يى، ۋېي شېن، راخمان گايىتلارغا ئاز سانلىق مىللەت رايونىدىكى ئىلغار پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى.

لۇ زوگۇاڭ، لى گېڭشېڭ، لى پېڭخەيلەر باش بولۇپ تۈزگەن «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنئۈچ يىللىق تەرەققىيات پىلانىنىڭ مودېلىغا دائىر دوكلات» ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ھېيت ئېلىغا دۆلەت مائارىپ كومىتېتى «مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر سىنىپ مۇدىرى» دەپ نام بەردى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يولداش سەي يىگە «مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خادىمى» دەپ نام

بەردى.

شۇ يىلى ناھىيىدىكى بارلىق دېھقانلارغا يەرنى ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى بېرىلدى.

1985 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار ۋە ئۇلارغا قاراشلىق تارماقلاردا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى. پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا 24 پارتىيە ياچېيكىسى، 304 پارتىيە ئەزاسى قاتناشتى. بۇ خىزمەت 5 باسقۇچقا بۆلۈپ ئىشلەندى، 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۇيۈەن ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.

شۇ ئايدا مىجىت مۇمىن شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

2 — 7 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاياغلاشتى. لى پېڭخەينىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «شايار ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 1986 - يىل 8 - ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇ تەزكىرە ۋىلايەت بويىچە تۇنجى بولۇپ چىققان يەر ناملىرى تەزكىرىسى ھېسابلىنىدۇ.

3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 77 تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت مۇكاپاتلاندى.

5 - ئايدا ناھىيىنىڭ پەن - تېخنىكا بىناسى پۈتتى، بۇ بىنا 850 كۋادرات مېتىر (ئىگىلىگەن كۆلىمى 2500 كۋادرات مېتىر) كېلىدۇ.

6 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى پەن - تېخنىكا سارىيى قۇرۇلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئابباس بۇرھان بۇ سارايىنىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئالايىتەن كېلىپ لېنتا كەستى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى تۇرسۇن توختى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋاكالىتەن مۇراسىمغا كېلىپ تەبرىكلىدى.

شۇ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى باشقارمىسى 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، شايار ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇردى. بۇ زاۋۇت 1986 - يىل 5 - ئايدا سىناق تەرىقىسىدە، 1987 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئاساسلىقى قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن خۇرۇم چاپان ۋە چالا مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى. 1993 - يىلى تاقالدى.

9 - ئايدا ئىگىلىگەن يېرى 9254 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1766.9 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان شايار ناھىيىلىك مەركىزىي سودا بازىرى پۈتتى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانا پۈتتى، ئۇنىڭ پۈتۈش باھاسى 1 مىليون يۈەن، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1350 كۋادرات مېتىر، 1125 ئورۇندۇقى بار.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانىدا شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىلدىن ئاشقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە شەرەپ مېدالى ۋە گۇۋاھنامە بېرىش يىغىنى ئېچىلدى.

10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ 2888 كۋادرات مېتىرلىق، 3 قەۋەتلىك كېسەلخانا بىناسى پۈتتى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ 3 قەۋەتلىك بىناسى پۈتتى، بۇ بىنانىڭ ئىشلىتىلىش كۆلىمى

800 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ناھىيىلىك باھا تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار بىلەن توقسۇ ئارىلىقىدىكى 43 كىلومېتىرلىق يولغا قاراماي ياتقۇزۇلۇپ قاتناش باشلاندى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت قارىمىقىدا ئىشخانا قۇرۇلدى، ۋاڭ جۈڭشيەن مۇدىر بولدى.

11 - ئايدا ناھىيە بويىچە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا 10 پارتكوم، 34 پارتىيە ياچېيكىسى، 550 پارتىيە ئەزاسى قاتناشتى. بۇ خىزمەت 1986 - يىل 3 - ئايدا ئاياغلاشتى.

شۇ يىلى سائادەت قاسىم ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن «يېزىلاردا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

1986 - يىلى

6 - ئايدا ناھىيە بويىچە «ئۈچتە ئەلا بولۇش، بىردىن ئۆگىنىش» (ئەلا مۇلازىمەت، گۈزەل مۇھىت، ياخشى تەرتىپ؛ لېي فېڭ ۋە ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش)، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش مۇسابىقە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

شۇ ئايدا جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارماق شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇغۇرتا مەركىزىي تارماق شىركىتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى.

8 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە قوغۇن - تاۋۇز مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن باغۋەنلەر تېتىپ باھالىدى، مۇسابىقىگە يۈزچە كىشى قاتناشتى. 28 خىل قوغۇن سورتى قاتناشتۇرۇلدى، ئەڭ ياخشىسى تورلۇق قوغۇن بولدى. تاۋۇزنىڭ 21 خىل سورتى قاتناشتۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «خۇڭكيۇ — 2» بىلەن قارا تاۋۇز ئەڭلا ئالدىنقى رەتتە تۇردى.

12 - ئايدا مەخمۇت قادىر «ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

1987 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قوغۇشۇن مەتبەدە پەسىللىك ئىچكى ژۇرنال — «شايار پەن - تېخنىكىسى»نى چىقاردى، ھەربىر سانى 500 نۇسخا تارقىتىلدى. 1990 - يىلدىن كېيىن بىرىنچى يىلدا بىر سان چىقىدىغان قىلىندى، ھەرسانى خەنزۇچە خەت ھېسابىدا تەخمىنەن 50 مىڭ خەت بولدى.

2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك مىللىي بالىلار باغچىسى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ باغچا ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 173 ئالاھىدە تېز ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننى يولغا قويدى.

6 ـ ئاينىڭ 14 — 19 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 263 ۋەكىل قاتناشتى، ئەخمەت قاسىم ھاكىملىققا سايلاندى.
6 ـ ئاينىڭ 16 — 19 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 61 ۋەكىل قاتناشتى. كامال سىيىت سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ياڭ رۇڭشەن، لى دېخۇا، ما چۇنشياڭ، ئابدىلىم رۇستەم، ياسىن مىسىر، رەمىتۇللا ھىدايەتلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.
6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.
شۇ ئايدا رەقىپ ئابدۇرېھىم شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.
7 ـ ئاينىڭ 20 ـ، 21 ـ كۈنلىرى 3 ـ قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 39 ئىلغار كوللېكتىپ، 102 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى.
8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيىدىكى 7 يېزا، بىر بازارنىڭ ھەممىسىلا بورانلىق قارا يامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى؛ شۇنىڭ بىلەن تەڭلا نۇرباغ، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرى ۋە ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى 18 كەنت ئاھالە كومىتېتى، 78 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى، 2510 دېھقان ئائىلىسى ئېغىر دەرىجىدە مۆلدۈرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، 450 ئېغىز تۇرالغۇ ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 950 ئېغىز ئۆي خەتەرلىك بولۇپ قالدى، 538 چارۋا ئۆلدى، 70 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى؛ 3287 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 4484.78 توننا ئاشلىق زىيان بولدى، بۇنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 3 مىليون 330 مىڭ يۈەن بولىدۇ.
8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئاپەت رايونىغا ئىئانە توپلىدى، ئىئانە قىلىشقا 50 ئورۇن، 6044 ئادەم قاتناشتى، 101 مىڭ 326.88 يۈەن پۇل، 567 قۇر كىيىم، 240 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت، 200 كىلوگرام ئاشلىق ئىئانە قىلىندى.
12 ـ ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىشقا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نەشر قىلىندى، بۇ كىتابقا لى پېڭخەي مەسئۇل مۇھەررىر بولغان.

1988 ـ يىلى

1 ـ ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ 1988 — 2000 ـ يىلغىچە بولغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى»نى تۈزۈش باشلاندى. بۇ «پىلان» 1989 ـ يىل 6 ـ ئايدا تۈزۈلۈپ بولدى، ئۇ يېزا ئىگىلىك، سانائەت، بىناكارلىق، سودا، قاتناش، ئېنېرگىيە، ئېكولوگىيە ـ نوپۇس، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، پەن ـ تېخنىكا، سەھىيەدىن ئىبارەت 6 ساھەگە چېتىلىدۇ.
شۇ ئايدا نۇرباغ يېزا بازار كەنت ئائىللار قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرى مەرەمخان ياقۇپ ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا مەملىكەتلىك 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى.
3 ـ ئاينىڭ 4 — 8 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك ئائىللار بىرلەشمىسى تۇنجى نۆۋەتلىك «8 ـ مارت» ئائىللار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى، مۇسابىقىگە 617 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى.
4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورمانچىلىق رايونىدىكى ئەگرىتوغراق كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى توغراقلىققا ئوت كەتتى، ئوت 400 مو يەرگە يامرىدى، 216 مو يەردىكى توغراق نابۇت بولدى، 10 مىڭ 423 تۈپ توغراق كۆيۈپ كەتتى، بۇلار 328 كۇب مېتىر كېلەتتى.
6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شايار ناھىيىسى بوران، مۆلدۈر، ئۇششۇك، قارا يامغۇرلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.

ناھىيە بويىچە 5 يېزا، بىر بازار، 49 كەنتنىڭ ھەممىسى زىيانغا ئۇچرىدى، 104 مىڭ 281 مو يەردىكى زىرائەت ۋەيران بولدى، 1077 چارۋا ئۆلدى، 586 ئېغىز تۇرالغۇ ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، مەمۇرىي تەپتىشلىك تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ ئايدا ئورمانچىلىق نازارىتى شايار ناھىيىسىدە ئاپتونوم رايون بويىچە توغراق ئىككىلەمچى ئورمىنىنى ئۆزگەرتىش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى.

شۇ ئايدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى پاختا تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇتەخەسسىسى ما جياجاڭ شايار ناھىيىسىگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ۋە لېكسىيە سۆزلىدى.

9 - ئايدا غەربىي شىمالدىكى 5 ئۆلكە - ئاپتونوم رايون قايلور يېزىسىدا سىلوس يەم - خەشەك تەييارلاش جەھەتتىكى ئىلغار تەجرىبىلەرنى تونۇشتۇرۇش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىقتىسادىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئاقسۇ ج خ ئىدارىسى بىرلىكتە شايار ناھىيىسىدە بىر زەھەر ئەتكەسچىلىك دېلوسىنى پاش قىلدى. لى خېبىڭ باشچىلىقىدىكى ئەپيۇن ياساش، سېتىش شايكىسى بىراقلا تورغا چۈشۈرۈلۈپ، 1100 گرام يەرلىك ئەپيۇن، 3500 گرام چالا تەييارلانغان ئەپيۇن، 3000 گرام كۆكنار ۋە ئەتكەس پۇل قولغا چۈشۈرۈلدى.

شۇ يىلى جۇ خۇيلەن، ئەخمەت قادىر، قۇۋان نەجمىدىنلەرگە «مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» دەپ نام بېرىلدى.

شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىسىگە «خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدە ئىلغار ناھىيە» دەپ نام بەردى ۋە بىر لەۋھە تەقدىم قىلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدىكى يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا ستاتىستىكا ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1989 - يىلى

1 - ئاينىڭ 24 — 27 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 201 رەسمىي ۋەكىل، 6 تەكلىپلىك ۋەكىل قاتناشتى، 42 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جۇڭگو نېفىت تەكشۈرۈش ئەترىتى قارمىقىدىكى شايارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى «چۆەنبېي» بۇرغىلاش ئەترىتى شاياردا تۇنجى چوڭقۇر قۇدۇقنى قازدى، بۇ قۇدۇق ئوتتۇراھال يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت قۇدۇقى بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 5400 مېتىر كېلىدۇ.

6 - ئاينىڭ 19 — 21 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 3 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 81 رەسمىي ۋەكىل، 9 تەكلىپلىك ۋەكىل، 42 ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، 2700 ئەزا قاتناشتى، 12 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى نۇرباغ، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرىنىڭ 18 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 450 ئېغىز ئولتۇراق ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 538 چارۋا ئۆلدى، 32 مىڭ 873 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 4484 توننا ئاشلىق زىيان بولدى، جەمئىي زىيان 3 مىليون 406 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى بىر مەسچىت پارتلىتىۋېتىلدى. بۇ دېلو كېيىنكى يىلى پاش قىلىندى.

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ، 30 ـ كۈنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۈر داۋامەت، بەنگۈتىڭنىڭ باش كاتىپى لياڭ گويىڭلار ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى شېي فۇيىڭ، ۋالىي قاھار ئەمەتلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئايەت ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تېلېگراف لىنىيىسى مەملىكەتنىڭ ئاپتوماتىك تېلېگراممىسى تورىغا كىردى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك تېلېۋىزىيە ئۆلاپ تارقىتىش ئىستانسىسىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى رەسمىي ئاڭلاندى.

شۇ كۈنى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى 500 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون مۇلازىمىتىنى يولغا قويدى.

10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئىككى مەھكىمە، بىر مىنىستىرلىكنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشىنىڭ روھى (چېركىلىككە قارشى تۇرۇش، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش)نى ئەمەلىيلەشتۈرۈش بويىچە سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش يىغىنى ئېچىلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى بېگىمەھەللە يېزىسىدا ئايالالارنىڭ ئېغىپ يۈرۈپ ئوغىرلىق قىلىش شايكىسىدىن بىرنى قولغا چۈشۈردى، شايكىدىكى 28 ئوغرىنىڭ ھەممىسى تورغا چۈشتى، قىممىتى 2000 يۈەندىن ئاشىدىغان ھارام مال قايتۇرۇۋېلىندى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك تۇرۇبا سۈيى شىركىتى سۇ بىلەن تەمىنلىدى، بۇنىڭدىن 300 ئائىلە مەنپەئەتلەندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئاپتونوم رايوننىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لاياقەتلىك بولۇپ ئۆلچەمگە يەتتى.

1990 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 10 — 15 ـ كۈنىگىچە 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 170 ۋەكىل، 13 تەكلىپلىك ۋەكىل قاتناشتى، 81 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

5 ـ ئايدا 3 ـ نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 140 ئىلغار كوللېكتىپ، 117 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە نوپۇس 4 ـ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ناھىيىنىڭ نوپۇسى 165 مىڭ 391 بولۇپ چىقتى.

7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2. يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە «شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى»نى تۈزۈش ماقۇللىنىپ، شايار ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىغا دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ئىگىدارلىق گۇۋاھنامىسى بەردى.

10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسىنىڭ باشلىقى غوپۇر تۇردى ئاپتونوم رايون بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالاندى.

11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر

ئىنتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قېيۇم باھاۋۇدۇن، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شى گېڭلار ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن يىغىنغا كېلىپ تەبرىكلىدى.

12 ـ ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى» نەشر قىلىندى. كىتابنىڭ باش مۇھەررىرى ۋاڭ لىن، جۇ بىڭياۋ، مەسئۇل مۇھەررىرى لى يىڭخەي.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى ئاپتونوم رايوننىڭ سودا ـ سانائەت ئىدارىسى سىستېمىسى بويىچە ئىلغار ئىدارە بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى 58 مەكتەپ ئۆيى يېڭىلاندى، بۇلارنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 137 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 5305 مېتىر قورۇ تام سېلىندى، 1500 پارتا ـ ئورۇندۇق ياسالدى. شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 1990 ـ يىللىق ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆي ـ ئىمارەتلىرىنى يېڭىلاشتا ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى نامرات ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى «شايار پەن ـ تېخنىكىسى» ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن پەن ـ تېخنىكا ئاخباراتىنى ئالماشتۇرۇش بويىچە مۇۋەپپەقىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ناھىيىدىكى يۇغىچىلىق ئائىلىلىرىگە «ياۋايى ھايۋانلارنى بېقىش ۋاقىتلىق ئىجازەتنامىسى» بەردى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى «ئاپتونوم رايون بويىچە كۆكەرتىشتە ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى گوۋۇيۈەن شايار ناھىيىسىنى مەملىكەت بويىچە سۈپەتلىك پاختا بازا ناھىيىسى قىلىپ تەستىقلىدى.

1991 ـ يىلى

2 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە مەكتىپىنىڭ شايار ناھىيىلىك شۆبىسى قۇرۇلدى.

3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئاقيار باغ ـ ئورمانلاشتۇرۇش ـ كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى شتابى قۇرۇلۇپ، كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى باشلاندى.

4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك مېيىپلار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى.

11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى توپبولدى يېزىلىق ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى جەنۇبىي تارىم شۆبە ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىغا پۇل يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى توغراقلىقتا كەلگەندە 2 قوراللىق بۇلاڭچى 500 مىڭ يۈەن نەق پۇلنى بۇلاپ كەتتى. بۇ دېلو 1992 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پاش قىلىندى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات مەبلىغىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پاختا ـ چىگە شىركىتىنىڭ توپبولدى يېزىلىق پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىكى 700 توننا پاختىغا ئوت كېتىپ، 10 توننىدىن كۆپرەكى كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى، 52.6 تونىنىسىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈپ كەتتى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 87 مىڭ 404 يۈەنگە يەتتى.

12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شاختېرىقى رەسمىي يۆتۈپ

سۇ باشلاندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك مىللەت ـ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە قوملۇقتا ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى پىلانىدىكى نۇقتىلىق ناھىيە قاتارىغا كىردى.

1992 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 15 — 17 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك 7 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 214 ۋەكىل قاتناشتى. شۇجى جاڭ لياڭجيې ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن «پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىدە چىڭ تۇرۇپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق تىرىشىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى.

5 ـ ئاينىڭ 3 ـ، 4 ـ كۈنلىرى ناھىيە تەۋەسىدە قارا بوران چىقىپ، 6 يېزا، بىر بازاردىكى 133 تەبىئىي كەنت ئاپەتكە ئۇچرىدى. 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى يەنە مۆلدۈر ئاپىتى بولۇپ، نۇرباغ، قايلور، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىنىڭ 23 تەبىئىي كەنتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، 196 مىڭ 807 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 180 چارۋا ئۆلدى، بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان 16 مىليون 41 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئاقسۇ سۇلياۋ زاۋۇتىنىڭ شاياردىكى شۆبە زاۋۇتى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ زاۋۇتقا جەمئىي 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى، لايىھەدىكى يىللىق سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 1000 تونna.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئەۋلادلارغا كۆڭۈل بۆلۈش كومىتېتى قۇرۇلدى.

11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە 11 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام باشلاندى. ناھىيە بويىچە ئاجرىتىلغان 915 كادىردىن 8 خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ، يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. بۇ سايلام 1993 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاياغلاشتى، جەمئىي 102 كۈن داۋاملاشتى.

11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پاختا ـ چىگە شىركىتىنىڭ بىر دۆۋە پاختىسىغا ئوت كېتىپ، 5485 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىقتىساد ـ سودا ئىدارىسى بىلەن ئىقتىساد ـ سودا شىركىتى قۇرۇلدى.

12 ـ ئايدا ليۇ لىگۇاڭ، ۋېي خۇڭبىن، سۇن شىگولار «شايار ناھىيىسىدىكى ئورمانلىقلارنى ئوت ئاپىتى خەتىرى بويىچە رايونلارغا ئايرىش» دېگەن كىتابنى تۈزدى. شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك ئورمان ئوت خەتىرى رايونى قىلىپ بېكىتىلدى.

شۇ يىلى «تاشخان ياقۇت كۆزلۈك پىچىقى» مەملىكەتلىك «ئۈچقۇن» پىلانى مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە كۈمۈش مېدال مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىي دوختۇرخانا بولۇپ باھالاندى.

1993 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 14 — 16 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا

171 ۋەكىل قاتناشتى، 72 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. توختى بەكرى ھاكىملىققا سايلاندى.

3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ناھىيىلىك 1 ـ ياغ زاۋۇتىنىڭ رەڭ ئايرىش قازىنىدىن سۇ ئېقىپ كەتتى، پاياتلىغاندا چىققان ئۇچقۇندىن يىغىلىپ قالغان قالدۇق گاز پارتلاپ، بىر ئادەم ئۆلدى، بىر ئادەم يارىلاندى.

4 ـ ئايدا ئاشلىق ـ ياغ بازىرى قويۇۋېتىلىپ، ئاشلىق ـ ياغ بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش بىكار قىلىندى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك سىملىق تېلېۋىزىيە پونكىتى قۇرۇلۇپ، لىنىيە تارتىش، قۇراشتۇرۇش، پروگرامما كۆرسىتىش ۋە رېمونت قىلىش كەسپى يولغا قويۇلدى.

5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شايار ناھىيىسىنىڭ دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلىدىن پايدىلىنىش تۈرى بولغان جۇڭگو شىنجاڭ تارىم يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش ـ سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى بىلەن مۇھىت ئاسراش 1 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشى — ئۆگەن دەرياسى بالا تۆرىگە قەرز پۇل ۋە ئىچكى يۈرۈشلەشتۈرۈش مەبلىغى بولۇپ 6 مىليون 701 مىڭ 700 يۈەن سەرپ قىلىپ باسقان سۇ سىگەس، سۇغىرىش، سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى — شايار ناھىيىلىك باش غول ئۆستەڭگە سىناق تەرىقىسىدە سۇ باشلاندى.

6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى بىلەن مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى بىرلىكتە ئىش بېجىردى.

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى.

7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدا «1 ـ ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈلدى.

8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى.

8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى سىمسىز كۆچمە تېلېفون (يانتېلېفون، BP ئاپپاراتى) كەسپى يولغا قويۇلدى. يىل ئاخىرىغىچە 55 يانتېلېفون ئابونېنتى، 54 سىمسىز چاقىرغۇ ئابونېنتى بار بولدى.

9 ـ ئاينىڭ 26 — 28 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

12 ـ ئايدا 2000 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون ئۈسكۈنىسى قۇراشتۇرۇلدى.

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

«شىنجاڭدىكى يۇرتلار تەزكىرىسى»دە: «ئىلگىرىكى نامى شاھيار (شاھدىيار) بولۇپ، كۇچاغا تەۋە ئىدى. كۇچا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇسەن دۆلىتى بولۇپ، شاھيار ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى بىر چوڭ مۇسۇلمانلار كەنتى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 21 ـ يىلى (647 ـ يىلى) پادىشاھ تەيزۇڭ چەۋەنداز ھىماتچى سول قول ئۇلۇغ سانغۇن ئاشنا شىرنى كۇسەن ئايمىقىنىڭ ھەربىي يۈرۈش باش بۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، كۇسەنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، كۇسەن پادىشاھىنى ئەسىرگە ئالدۇرۇپ، يېڭى پادىشاھ تىكلەپ، ئۇنىڭغا ئۇتۇغات نامى بىلەن مۇھۆرلىنىشى بېرىشكە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەندە تەسىس قىلىنىدى. كۇسەن ئۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن كۇسەن پادىشاھى ھەم كۇسەن مەھكىمىسىنىڭ ئۇتۇقبېگى، ھەم تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتكەن مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ قالدى.

چيەنلۇڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن غەربىي يۇرتتا ئومۇميۈزلۈك بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئۈچ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ تەيىنلەپ شايارنىڭ يەرلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. گۇاڭشۈ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى، بەگلىك تۈزۈمى شۇنىڭ بىلەن تەڭ بىكار قىلىنىدى. گۇاڭشۈ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى.

I باب

تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

§ 1 . تەرەققىيات جەريانى

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلىك تۈزۈمىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 ـ يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇش

بىلەن بىللە، يەرلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن شەھەرلەرگە ھاكىمبەگ ۋە باشقا بەگلەر تەيىنلەندى.

«بەگ» تۈركچە سۆز، «ھاكىم» خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان يەرلىك ئەمەلدار دېگەن مەنىدە. يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىسلام دىنى غەربىي يۇرتقا كەڭ تارقالدى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئامۇر سانانى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ سىياسىي تىنچلىقى ئۈچۈن ھاكىمبەگلەرنى تەيىنلەپ شايارنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇردى. ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر ئالاقىدار ئىشلارغا مەسئۇل بولدى.

شاياردا تەسىس قىلىنغان ھاكىمبەگلەرنىڭ دەرىجىسى كۇچادا تەسىس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك مەنسەپ بىلەن ئوخشاش ئىدى، شايارنىڭ ھاكىمبېگى كۇچا خان ئائىلىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى.

بەگلەرگە تۆت دەرىجىلىكتىن يەتتە دەرىجىلىككىچە بولغان مەرتىۋە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار چىڭ خاندانلىقىنىڭ تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولاتتى.

شايار ھاكىمبېگى 37 مۇسۇلمانلار كەنتى (مەمۇرىي كەنت)گە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

شايار 1902 ـ يىلى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتىدىن سىرت، كۇچادىن يەنە 23 مۇسۇلمانلار كەنتى ئايرىپ بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلار كەنتى 60قا يەتتى، ناھىيە قارمىقىدا يېزا تەسىس قىلىندى. شايار ناھىيىسىگە شەرقىي يېزا، غەربىي يېزا، شىمالىي يېزا قارايدىغان بولدى، خەلق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ھەر بىر يېزىغا بىر شاڭيۇ، بىر مۇئاۋىن شاڭيۇ (ياكى ئورنى بوش) قويۇلدى، بۇلار كۇچا بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىغا قارىدى.

1913 ـ يىلى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى 2 يىلدىمۇ يەنىلا ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا چىڭ سۇلالىسى تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىندى، شايار ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارىدى.

1919 ـ يىلى شايارنىڭ يېزىلىرى رايونغا ئۆزگەرتىلدى، رايون قارمىقىدا كەنت (مەمۇرىي كەنت) تەسىس قىلىندى، ناھىيە 6 رايون، 49 چوڭ كەنت، 2 كىچىك كەنتكە ئايرىلدى. رايونلارغا بىردىن «دوبەگ» (رايون باشلىقى) ۋە چاكار قويۇلدى، ئۇلار خەلق ئىشلىرىنى باشقۇردى، كەنتلەرگە كەنت باشلىقى قويۇلدى.

1922 ـ يىلى توقسۇغا ئامبال ياردەمچىسى قويۇلدى، شايارنىڭ شىمالىدىكى كەنتلەر توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، 1922 ـ يىلدىن 1930 ـ يىلغىچە 18 مۇسۇلمانلار كەنتى ئايرىلىپ چىقتى.

1933 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلدى، شايار ناھىيىسى ئۇنىڭغا قارىدى.

1943 ـ يىلى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونى شىنجاڭ 4 ـ مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شايار ناھىيىسى ئۇنىڭغا قارىدى.

1945 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدىكى رايونلار يېزىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە قارمىقىدا جۇڭشياۋ، رېنئەي، شىنيى، تىنچلىق، مىڭلى، مىڭليەندىن ئىبارەت 6 يېزا، شىنمىن بازىرى تەسىس قىلىندى. يېزا قارمىقىدا باۋ، باۋ قارمىقىدا جيا تەسىس قىلىندى.

3. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

1949 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى، 10 ـ ئايدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايارغا كىردى. 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۇەنى 2 ـ جۈن پىيادە ئەسكەرلەر مۇستەقىل شىسىنىڭ 13 ـ تۇەنىدىكى 14 كوماندىر ـ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان يەرلىك خىزمەت ئەترىتى كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالدى. 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك

خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئاقسۇ مەمۇرىي ۋالىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار سايلاپ چىقىلدى.

1955 - يىلى 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1969 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

1981 - يىلى 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى.

1950 - يىلى 2 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي ۋالىي تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن تاكى «ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي ۋالىي مەھكىمىسى»، «ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت» (1971 - يىل 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى)، «ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە» (1978- يىل 11 - ئاي) دەپ ئاتالغانغا قەدەر، شايار ناھىيىسى ئىزچىل شۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى.

§ 2 . زېمىن دائىرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

1 . ناھىيە قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى بەگلىك تۈزۈم دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسى

شايارنىڭ جەنۇبىي قۇملۇق بولۇپ، ئۇنىڭغا دائىر مەلۇماتلار ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ قەغەز يۈزىدە چېگرىسى بولغىنى بىلەن يەر يۈزىدە ھېچقانداق بەلگە يوق، گەرچە نىيە، كېرىيە بىلەن تۇتاشسىمۇ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش كۆرۈلۈپ باقمىدى، ئومۇمەن خەرىتىدىكى چېگرا سىزىقى ئۆلچەم قىلىنىپ كەلدى. شەرق تەرىپىنىڭ كۆلىمى كەڭ بولۇپ، سۇ ئاز، يېزا - قىشلاقلار شالاڭ، يېرى قاقاسلىق، بۇ جاي لوپنۇر، چەرچەن بىلەن تۇتىشىدۇ، ھەممە يەر ئوخشاش قۇملۇق بولغاچقا، تالاش - تارتىش كۆرۈلمىدى. غەرب تەرىپىدە يوللار گىرەلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، تۇتىشىپ كەتكەن ئېتىز - ئېرىقلار بولمىغاچقا، ئۆزىگە قوشنا بولغان ئونسۇ، ئاقسۇ بىلەنمۇ تالاش - تارتىش يوق. پەقەت شىمالىي چېگرىسى كۇچاغا تۇتاش بولۇپ، ئېتىز - ئېرىقلىرى تۇتىشىپ كەتكەن، كەنتلەر تۇتاش، ئېرىق - ئۆستەڭلەر گىرەلىشىپ كەتكەن، خەلق توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، بەزىدە تالاش - تارتىش بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ، بەگلىك تۈزۈم مەزگىلىدە شايار دەسلەپتە ئېچىلغان زېمىن بولغانلىقى، يەنە كېلىپ كۇچاغا قوشۇۋېتىلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۇچا مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، تالاش - تارتىش بولسىمۇ، لېكىن ئېغىر ماجىرا يۈز بەرمىدى.

شاياردىكى يەرلىك كىشىلەر سۇ قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئۆستەڭ بويلاپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، كەنت، قورغان، بازارلار مەركەزلىك جايلاشقان جايلارنىڭ چېگرا دائىرىسى ئېنىق ئەمەس، شايار تەۋەسىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتىنىڭ چېگرا دائىرىسى ئومۇمەن يىغىمەھەللە، مازار غوجام، كونا چىمەن، گۈلباغ، قۇمئېرىق قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ زېمىن دائىرىسى كەڭ بولسىمۇ، ئادەم ئاياغ باسمىغان جايلار كۆپ ئىدى. ئۇ جايلار چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ماكانى، قاقاس دالا ئىدى، چېگرىداش ناھىيىلەرنىلا بىلگىلى بولاتتى، چېگرا دائىرىسىنىڭ كۆلىمىنى بىلگىلى بولمايتتى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە

«. . . شەرقى توبىبولدى ئارقىلىق قاراشەھەر بىلەن تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبىي چېگرىسى تارىم ۋادىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ؛ غەربىي تامغىنكۆل ئارقىلىق ئاقسۇغا تۇتىشىدۇ، شىمالىي ئۇچات دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. تامغىنكۆل بىلەن ئۇچات دەرياسى ھازىرقى ئېقىنكۆل بىلەن ئۆزۈن دەرياسىدىن ئىبارەت. ئۇ زامانلاردا شايارنىڭ چېگرا دائىرىسى بەكمۇ كەڭ ئىدى.

2. ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ۋە جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسى

شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا كۇچادىن ئايرىپ بېرىلگەن. 23 مۇسۇلمانلار كەنتى بىلەن ئەسلىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتى قوشۇلۇپ 60 مۇسۇلمانلار كەنتى بولغان. بۇلار شايار ناھىيىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى زېمىن دائىرىسىنى ھاسىل قىلغان. كۇچادىن ئايرىپ بېرىلگەن 23 مۇسۇلمانلار كەنتى شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە شەرقىي - شىمالىي قىسمىدا ئىدى. بۇرۇنقى شەرقىي رايون، غەربىي رايون، جەنۇبىي رايوننىڭ زېمىن دائىرىسىدە ئۆزگىرىش بولمىدى.

1919 - يىلى ئابال لى جىننىيەن «شايار ناھىيىسىنىڭ چېگرا تەزكىرىسى»نى يازغان، ئۇ چاغدىكى 4 چېگرا مۇنداق ئىدى:

شەرقىي شىمالى چايان دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ، كۇچا بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ جەنۇبىي تەرىپى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، كېرىيە، نىيە بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربى موخۇر، سۇخۇدىن ئۆتۈپ ئاقسۇ ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ؛ شىمالى لەڭگەر كەنتى ئارقىلىق كۇچا ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبى قارادۆڭ ئارقىلىق لوپنۇر، چەرچەن بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ غەربىي جەنۇبى شاخلىق قاراۋۇلخانىسىغىچە بېرىپ ئاقسۇ بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ غەربىي شىمالى ئاقتاغ ئارقىلىق ئونسۇ بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

ئۇ زامانلاردا ناھىيىنىڭ شەرقى ئۇچىبېقىن (يەنى ھازىرقى لوپنۇر، بۈگۈر دائىرىسىدە) ئارقىلىق بۈگۈرگە تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 340 چاقىرىم كېلەتتى؛ غەربى قاراتا ئارقىلىق ئونسۇغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 280 چاقىرىم كېلەتتى؛ جەنۇبى تارىم ئارقىلىق كېرىيىگە تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 320 چاقىرىم كېلەتتى؛ شىمالى خۇجىس (يەنى لەڭگەرنىڭ شىمالىدىكى كەنت) ئارقىلىق كۇچاغا تۇتىشاتتى؛ شەرقىي جەنۇبى كىچىك لوپنۇر ئارقىلىق شىنپىڭ (لوپنۇر) غا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 220 چاقىرىم كېلەتتى؛ شەرقىي شىمالى خادادۆڭ ئارقىلىق كۇچاغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 200 چاقىرىم كېلەتتى؛ غەربىي جەنۇبى سېرىق توغراق ئارقىلىق ئونسۇغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 300 چاقىرىم كېلەتتى؛ غەربىي شىمالى تىجەك ئارقىلىق بايغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 280 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ چاغلاردا ناھىيىنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 680 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 250 چاقىرىم كېلەتتى.

1922 - يىلى توقسۇ دەسلەپتە قۇرۇلغاندا كۇچانىڭ غەربىدىكى يېزىلار توقسۇنىڭ ئاساسلىق زېمىنى بولدى، شايارنىڭ شىمالىدىكى يېزىلارنىڭ بىر قىسمى توقسۇغا قوشۇۋېتىلدى. 1930 - يىلى توقسۇ رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، 1933 - يىلغا كەلگەندە 3 قېتىم شايار ناھىيىسىنىڭ ئەسلىدىكى 6 - رايونى بىلەن باشقا رايونلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ 18 مۇسۇلمانلار كەنتى يەنى بايلائېرىق، سۇتىگەن، خوجا توغراق، توغراقئېرىق، قۇمئېرىق، چىلان، ئاسۋات، دايۇلتۇز، شويۇلتۇز قاتارلىق كەنتلەر ئايرىپ چىقىلدى، 18 كەنتنى ئايرىپ چىقىش بىلەن بىللە چۆلتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تۇڭگۇز باش قەدىمىي شەھەرنىڭ شىمالىي، ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىدىن ياتاقتۇدۇققىچە بولغان جايلار توقسۇ ناھىيىسى (1941 - يىللىرى توقسۇ ناھىيىسى دەپ ئاتالغان) دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

3. ناھىيىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسى

1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ چېگرىسى مۇنداق بولدى: جەنۇب تەرىپى تارىم دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ قۇملۇق ئارقىلىق نىيە، كېرىيە ناھىيىلىرىدىكى چۆل قۇملۇق بىلەن، شەرقى خادادۇڭ كەنتىنىڭ شەرقىدىكى قاختا چارۋىچىلىق نۇقتىسى ئارقىلىق لوپنۇر ناھىيىسى بىلەن، غەربى كامايالاڭ ئارقىلىق ئاقسۇ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. 1953 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇش 1 - شىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق 18 - مەيدان (كېيىن 14 - تۈەنگە ئۆزگەرتىلدى) نىڭ 7 - ليەنى شايار دائىرىسىدە بوزيەر ئېچىپ، ليەن ۋە ئەترەتلەرنى قۇرۇپ شۇ جايغا ئورۇنلاشتى.

غەربىي شىمال چېگرىسى تىگمەن، پايىس كەنتلىرىدىن باشلىنىپ تۆگكۆز باش قەدىمىي شەھىرىدىن ئۆتۈپ چاڭگا توغراققا بارىدۇ. شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان لىگاتۇرا توقسۇ ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ.

شىمالى ۋە شەرقىي شىمال چېگرىسى يىگىسار، قۇناس كەنتىدىن باشلىنىپ كونا دەريانى بويلاپ بورداش، شاداڭغا بارىدۇ، شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقىچە بولغان جايلار كۇچا بىلەن قوشنا.

1953 - يىل 7 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ۋالىي ئەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن، تىگمەن، پايىس كەنتلىرى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، سايىبىرىق يېزىسى كۇچاغا ئايرىپ بېرىلىش بىلەن بىللە، كۇچانىڭ چېغىرلا كەنتى شايار دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تارقاتقان «ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ناھىيە، شەھەرلەرنى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىش» توغرىسىدىكى 6 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە شايارنىڭ شىمالى بىلەن كۇچانىڭ چېگرا سىزىقى مۇنداق بەلگىلەندى: غەربتە كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان 82°40′50″، شىمالىي پاراللېل 41°28′33″ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ) دىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ بورقاي ئۆستىڭىنىڭ چېتى (شەرقىي مېرىدىئان 82°40′02″، شىمالىي پاراللېل 41°27′46″ ئارىلىقىدا) گىچە بېرىپ، يەنە جەنۇبقا سوزۇلۇپ سۇغىرىش ئۆستىڭى بىلەن سايىبىرىق زەيكىشى قوشۇلغان جايلارغىچە بارىدۇ، ئاندىن سايىبىرىق ئۆستىڭىنى بويلاپ تۆۋەن (ئاستىنقى بۆلىكى شور ئېقىن تەبىئىي قۇرۇق جىلغىسىغا قويۇلىدۇ) گە سوزۇلۇپ لىڭشىما بىلەن قوشتامىنىڭ يان تەرىپىدىكى تەبىئىي جىلغىغا بارىدۇ، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىنى بويلاپ تارىم دەرياسى (شەرقىي مېرىدىئان 83°50′21″، شىمالىي پاراللېل 40°57′39″ ئارىلىقىدا) نى كېسىپ بۇ دەريا ئارقىلىق كۇچا، شايار، لوپنۇر ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان 84°04′36″، شىمالىي پاراللېل 40°46′28″ ئارىلىقىدا) غىچە بارىدۇ. چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 152.1 كىلومېتىر. شايار بىلەن توقسۇ ناھىيىسىنىڭ چېگرا لىنىيىسى مۇنداق ئايرىلدى: كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتىدىن غەربكە سوزۇلۇپ شاياردىكى ئىتتىپاق ئۆستىڭىگىچە بېرىپ، ئاندىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ چارشەنبە بازارغىچە بارىدۇ، ئاندىن توقسۇ - شايار تاشيولىدىكى سۆڭگۈچ ئارقىلىق توقسۇ - شايار ھەمكارلىق زەيكىشىگە بارىدۇ. زەيكەشنى بويلاپ تۆۋەنگە سوزۇلۇپ توغراق ئۆستىڭى بىلەن قىيپاش تۇتىشىدۇ، ئۆستەڭنى بويلاپ تۆۋەنگە سوزۇلۇپ توڭگۇزباشنىڭ شەرقىي يان تەرىپى (شەرقىي مېرىدىئان 82°22′30″، شىمالىي پاراللېل 41°15′14″ ئارىلىقىدا) گىچە بارىدۇ، تۆۋەن تەرىپى توقسۇ، شايار، ئاقسۇ ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان 81°22′30″، شىمالىي پاراللېل 40°56′24″ ئارىلىقىدا) غىچە بارىدۇ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 94.3 كىلومېتىر. شايار بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ چېگرا لىنىيىسى مۇنداق ئايرىلدى: توقسۇ، شايار، ئاقسۇ تۇتاشقان نۇقتا شىمالدىن جەنۇبقا، قىيپاش غەربكە سوزۇلۇپ تارىم دەرياسى (شەرقىي مېرىدىئان 81°44′24″، شىمالىي پاراللېل

40°44′07″ ئارىلىقىدا) غىچە بارىدۇ، ئاندىن يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 14 ـ تۇەننىڭ شەرقىي يان تەرىپى ئارقىلىق شىمالدىن جەنۇبقا قىيپاش سوزۇلۇپ، شەرقىي مېرىدىئان 82°00′00″، شىمالىي پارالېل 40°26′04″ ئارىلىقىدىكى جايلارغىچە بارىدۇ. جەنۇبقا قاراپ تۆۋەنگە تىك سوزۇلۇپ ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن خوتەن ۋىلايىتى كېسىشكەن نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان 82°00′00″، شىمالىي پارالېل 39°28′32″ ئارىلىقىدا) غىچە بارىدۇ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 173 كىلومېتىر.

جەنۇبىي چېگرىسى كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. 1956 ـ يىلى دۆلەت كارتوگرافىيە ئىدارىسى نەشر قىلغان «شىنجاڭ ئاتلىسى» ئۆلچەم قىلىنىپ چېگرا ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىندى.

شەرقىي چېگرىسى لوپنۇر، چەرچەن ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. چېگرا لىنىيىسى يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش. ناھىيە زېمىنىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 180 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 250 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 31 مىڭ 972.5 كۋادرات كىلومېتىر.

قوشۇمچە: ناھىيە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە ئىزدىنىش

«شايار» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، ئۇ «شاھيار» ياكى «شايار» (XaYar) دىن ئۆزگەرگەن «شاھ» دېگەن سۆز «يولباشچى» ياكى «قەبىلە باشلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ، «يار» دېگەن سۆز «قايغۇ بىلەن ياد ئېتىش»، «كۆيۈنۈش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا «شايار» دېگەن سۆز «يولباشچىلار قول ئاستىدىكىلەرنى قايغۇ بىلەن ياد ئېتىپ تۇرىدۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ئىزاھ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «شىنجاڭدىكى يۇرت ـ مەھەللىلەر تەزكىرىسى» دە ئۇچرايدۇ.

II باب

مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

§1. ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شاياردا يەرلىك بەگلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، كەنتلەر ئاساسىي قاتلامدىكى مەمۇرىي بىرلىك قىلىندى، كەنتلەرنى يۈز بېگى بىر تۇتاش باشقۇراتتى.

شايارنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 1

رايون نامى	چېگرىسى	كەنت سانى
بازار مەركىزىدىكى رايونلار	شەرقى شىنپىڭ بىلەن، غەربى سايباغ كەنتى بىلەن، جەنۇبى كېرىيە ناھىيىسى دائىرىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شىمالى چۆللۈكلەر بىلەن تۇتىشىدۇ	15
غەربىي رايون	شەرقى سېرىقتال كەنتى بىلەن، غەربى باي بىلەن، جەنۇبى ئونسۇ ناھىيىسى تەۋەسى بىلەن، شىمالى ياقا بۇلاق كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ	22
شىمالىي رايون	شەرقى چولاڭ سايئېرىق كەنتىنىڭ غەربى بىلەن تۇتىشىدۇ	

1902 ـ يىلى شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا، بەگلىك تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ناھىيە تەۋەسى شەرقىي يېزا، غەربىي يېزا، شىمالىي يېزىغا، 60 كەنتكە ئايرىلدى، ھەربىر يېزىغا بىردىن شائيۇ، 1 — 3كىچە يېزا چاكىرى قويۇلدى، بۇ 60 كەنت مۇنۇلار:

چاھار ئوتاق ـ چاتاق (گۈلباغ)، شەھەرنىڭ 3 چاقىرىم شەرقىدە؛

يېڭىباغ، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 چاقىرىم جەنۇبىدا؛

كونا چىمەن، ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم جەنۇبىدا؛

يېڭى چىمەن، ناھىيە بازىرىنىڭ 52 چاقىرىم جەنۇبىدا؛

بوران، ناھىيە بازىرىنىڭ 2 چاقىرىم غەربىدە؛

سېرىقتال، ناھىيە بازىرىنىڭ 3 چاقىرىم غەربىدە؛

كۆلدەش، ناھىيە بازىرىنىڭ 13 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛

ئىگەرچى، ناھىيە بازىرىنىڭ 13 چاقىرىم غەربىدە؛

بوستان (گۈزەلبوستان)، ناھىيە بازىرىنىڭ 15 چاقىرىم غەربىدە؛

ئاغدۇڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 17 چاقىرىم غەربىدە؛

قايلور، ناھىيە بازىرىنىڭ 25 چاقىرىم غەربىدە؛

كۆل، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم غەربىدە؛

ئاچادۆڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛

يېڭىمەھەللە، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم غەربىدە؛

يانتاقشەھەر، ناھىيە بازىرىنىڭ 54 چاقىرىم غەربىدە؛

كەڭسۇۋات (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 90 چاقىرىم غەربىدە؛

يېڭىئاۋات، ناھىيە بازىرىنىڭ 15 چاقىرىم شىمالىدا؛

لەڭگەر، ناھىيە بازىرىنىڭ 90 چاقىرىم شىمالىدا؛

ئاچادۆڭ (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 120 چاقىرىم شىمالىدا؛

خوجا تۇرا (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 130 چاقىرىم شىمالىدا؛

سۇ تىگمەن (ھازىر توقسۇ ناھىيىسى دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 135 چاقىرىم شىمالىدا؛

توغراق ئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 138 چاقىرىم شىمالىدا؛

ئۆچقات (توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 145 چاقىرىم شىمالىدا؛
بەگلىكئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 150 چاقىرىم شىمالىدا؛
چىلان (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 155 چاقىرىم شىمالىدا؛
قۇمئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 158 چاقىرىم شىمالىدا؛
ئاچا دۆڭلۈك (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 166 چاقىرىم شىمالىدا؛
توپاشەھەر (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 168 چاقىرىم شىمالىدا؛
تاغئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 173 چاقىرىم شىمالىدا؛
ئاق، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
غالدىر، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
قىزماتا، ناھىيە بازىرىنىڭ 6 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
تېرەك، ناھىيە بازىرىنىڭ 7 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
چوڭ سىرىماق، ناھىيە بازىرىنىڭ 24 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
سېغىزلىق، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
سىرىماق، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
كىچىك سىرىماق، ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
قازاق (پەيزاۋات)، ناھىيە بازىرىنىڭ 25 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا؛
ساياباغ، ناھىيە بازىرىنىڭ 2 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
توغراق (كۆكتوغراق)، ناھىيە بازىرىنىڭ 8 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
ئارقا ئېرىق، ناھىيە بازىرىنىڭ 10 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
پەس (نۇرباغ)، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
مازار (مازار غوجام)، ناھىيە بازىرىنىڭ 85 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
چوڭ سايئېرىق (ھازىر كۆچا چېگرىسى تەۋەسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 170 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
كىچىك سايئېرىق (ھازىر كۆچا چېگرىسى تەۋەسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 115 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
لايدالڭ (ياردالڭ)، ناھىيە بازىرىنىڭ 8 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
كۆكبويۇن، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
ئاتائاتاق، ناھىيە بازىرىنىڭ 32 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
مىرزاسارالڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
قارلىغاچ، ناھىيە بازىرىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
پوپالڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
لىكەلڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
ياقا بۇلاق، ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم شىمالىدا؛
بۇيانتۇ (بۇزتا)، ناھىيە بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم شىمالىدا؛
بورقاي، ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم شىمالىدا؛
قالىققوتان ناھىيە بازىرىنىڭ 67 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
قىزىلسار، ناھىيە بازىرىنىڭ 70 چاقىرىم شىمالىدا؛
ياڭئېرىق، ناھىيە بازىرىنىڭ 90 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
پايىس (توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 100 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
تىگىن (توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 150 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا.
1917 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسى 6 رايونغا ئايرىلغانىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1917 - يىلدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 2

رايون ئايرىمىسى	رايون	قاراشلىق كەنت	قاراشلىق كەنت نامى	رايون ئورگىنى تۇرۇشلۇق جايى
	6	چوڭ كەنت 49 كىچىك كەنت 2		
1 - رايون		7	ئاقئېرىق، يېڭىئاۋات، غالدىر، پەيزاۋات، يېڭىباغ، پەس، لىكەڭ	شايار بازىرى كېيىن پەس كەنتكە كۆچۈرۈلگەن
2 - رايون		چوڭ كەنت 4 كىچىك كەنت 2	گۈلباغ، قىزماتا، تىرەك (كىچىك كەنت)، چوڭ سىرىماق (كىچىك كەنت)، كىچىك سىرىماق، سىرىماق	چوڭ سىرىماق
3 - رايون		7	قايلۇر، ئىگەرچى، ئاقدۆڭ، كونا چىمەن، يېڭىچىمەن، سايباغ، بوران	قايلۇر
4 - رايون		8	يېڭىمەھەللە، يانتاقشەھەر، ئاتا ئاتاق، كۆكبويۇن، قارلىغاچ، مىرزاسارالڭ، ئاچادۆڭ، كۆل	يېڭىمەھەللە
5 - رايون		12	مازار، لەڭگەر، چوڭ سايئېرىق، كىچىك سايئېرىق، يېڭى سايئېرىق، بۇزتا، بورقاي، قىزىللار، ياڭئېرىق، كەڤزۇۋات، ئىگىن، پەيزىس	رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاينىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى مۇنداق: يېڭىئېرىق ← بۇزتا ← بورقاي ← لەڭگەر ← سايئېرىق
6 - رايون		11	بەگلىكئېرىق، سۇ ئىگىن، خوجا تۇرۇس، توغراق ئېرىق، توپاشەھەر، چوڭ ئاچادۆڭ، قۇمئېرىق، چىلان، ئۈچقات، كىچىك ئاچادۆڭ، تاغئېرىق	رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاينىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى مۇنداق: يەكشەنبە بازار ← سۇ ئىگىن ← چىلان ← ئاچادۆڭ

كەنت دېگەندە تەبىئىي كەنت كۆزدە تۇتۇلماستىن، بەلكى ئاساسىي قاتلامنىڭ بىر مەمۇرىي رايون ئايرىمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كۆپىنچە سۇ ئېقىپ ئۆتكەن جايلار، ئاھالىلەر توپلىشىپ تەبىئىي شەكىللەنگەن تېرىلغۇ يەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭا ھەر بىر كەنتتە سانى ئوخشاش بولمىغان ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان. ھەر بىر رايونغا بىردىن رايون باشلىقى، 1 — 3 كىچە چاكار قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدى. رايون باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى كۆپىنچە شۇ يەردىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى، مەسىلەن: سابىق بەگلەرنىڭ، شائىيۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى، دىنىي ساھەدىكى تونۇلغان زاتلار ئۈستىگە ئالدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇلار ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ يۇت تېپىشىپ تۇرغاچقا، رايون باشلىقى دائىم ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلدى. رايون باشلىقلىرى ئۆز ئۆيىدە ئىش بېجىرىدى، شۇڭا مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايلارمۇ رايون باشلىقلىرىنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ يۆتكىلىپ تۇردى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) باۋ، جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە 6 يېزا، بىر بازار، 52 باۋ، 790 جياغا، 2 مەھەللە مەھكىمىسىگە ئايرىلدى، بۇنىڭ كونكرېت ئايرىلىشى مۇنداق بولدى:

شايار ناھىيىسىنىڭ مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 3

يېزا - بازار نامى	قاراشلىق مەھەللە مەھكىمىسى	قاراشلىق باۋ	قاراشلىق جيا	رايون دائىرىسى
شىنمىن بازىرى	2			شايار بازىرى رايونى
جۇڭشياۋ يېزىسى		12	179	كونا چىمەن، پەيزاۋات، دۆڭقوتان، ئىگەرچى، ياڭئېرىق، چىنەباغ، قايلور، يېڭىچىمەن، سېغىزلىق، ساياغ، يېڭئېرىق، يېڭىباغ
رېنئەي يېزىسى		7	104	گۆلباغ، ئاقئېرىق، تويبولدى، تېرەك، قىژماتا، سىرىماق
شىنيى يېزىسى		9	149	ئاللىقتوتان، نۇرباغ، لىنكەڭ، يېڭئاۋات، يۇژتا، بورقاي
تىنچلىق يېزىسى		11	163	ئاقدۆڭ، يېڭىمەھەللە، كۆل، ياقا بۇلاق، كۆكبويۇن، قارلىغاچ، ياتاقشەھەر، سايئېرىق، كۆلياتاق، قورما
مىڭلى يېزىسى		7	104	مازار قوجام، قىزىلسار، ئاقشە، لەڭگەر
مىڭلىيەن يېزىسى		6	91	روشەن بازار، ياڭئېرىق، لىنكەڭ، تىگىن، بوستان، قوش سۆگەت
جەمئىي	2	52	790	

1946 - يىلدىن كېيىن يېزىلار 6 رايونغا ئۆزگەرتىلدى، رايون قارىمىقىدا يېزا، يېزا قارىمىقىدا باۋ، جيا تەسىس قىلىندى. شىنمىن بازىرى شايار بازىرىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭغا 56 باۋ، 790 جيا قارايدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ كونكرېت ئايرىلىشى تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1946 - يىلدىن كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 4

رايون	يېزا - بازار نامى	باۋ	جيا	قاراشلىق دائىرىسى
	شايار بازىرى	4 مەھەللە	59	كۆچا كوچىسى، ئىگەرچى كوچىسى، جەنۇبىي كوچا، شەرقىي كوچا
1 - رايون	گۆلباغ يېزىسى	5	62	چوڭ گۆلباغ، كۆلدەش، ماياغ
	ئاقئېرىق يېزىسى	3	48	ئاقئېرىق، بوز، قارا ئوغلاق، كىچىك گۆلباغ
	سوخۇ يېزىسى	1	13	تارىم، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
2 - رايون	تويبولدى يېزىسى	3	37	تويبولدى ، تېرەك، سېغىزلىق
	پەيزاۋات يېزىسى	3	47	پەيزاۋات، قىژماتا، يېڭىباغ
	كونا چىمەن يېزىسى	5	61	كونا چىمەن، يېڭىچىمەن، سىرىماق، ئاللىقبۇلۇڭ

3 ـ رايون	دۆڭلىمە يېزىسى	4	48	دۆڭلىمە، يېڭىيەر، قىزىلتام
	قايلور يېزىسى	3	36	قايلور، ئىگەرچى، قۇرما، قاتار جىگدە، گوراباشلام
4 ـ رايون	يېڭىمەھەللە يېزىسى	3	36	پاشالىق، قوش كۆۋرۈك، ئاچادۆڭ
	يېڭىئېرىق يېزىسى	4	42	قوشسۆگەت، ياڭئېرىق، بوستان، تاشدۆڭ
	يانتاقشەھەر يېزىسى	3	34	يانتاقشەھەر، چۈۋۈقلۇق، ئۆتەنزۇلۇق، كۆتەكساراي
5 ـ رايون	ئاقيار يېزىسى	4	52	ياقا بۇلاق، ئاللىقباغ، ئاقبەل
	مازار يېزىسى	4	68	مازار، لەڭگەر، ئىلغار، تۆگمەنبېشى
	بويتى يېزىسى	3	48	بورقاي، بۇژتا، سايقۇدۇق
	نۇرباغ يېزىسى	2	32	نۇرباغ، لىكەڭ، قوشدۆڭ، پەيشەنبە بازار
6 ـ رايون	سايئېرىق يېزىسى	6	73	1953 ـ يىلى كۆچاغا ئايرىپ بېرىلگەن
6	بىر بازار، 16 يېزا	56	790	

2 § . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، ئارقىدىنلا رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1 ـ رايون (بازار ئەتراپى رايونى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : بۇ رايونغا گۈلباغ، چىنىباغ، ئاقئېرىق يېزىلىرى، شەرقىي مەھەللە مەھكىمىسى، شىمالىي مەھەللە مەھكىمىسى قارىدى. رايونلۇق مەھكىمە بازاردا تەسىس قىلىندى.

2 ـ رايون: بۇ رايونغا چىمەن، پەيزاۋات، توپبولدى، ئىگەرچى يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى كونا چىمەن كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

3 ـ رايون: بۇ رايونغا مازار، نۇرباغ، سايئېرىق يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى مازار كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

4 ـ رايون: بۇ رايونغا يېڭىمەھەللە، قوشسۆگەت، ئاچا دۆڭ (جۈملىدىن يانتاقشەھەر) يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى يېڭىمەھەللە كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

ناھىيە بويىچە 4 رايون، 13 يېزا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى، 51 تەبىئىي كەنت تەسىس قىلىندى.

1953 ـ يىل 2 ـ ئايدا سايئېرىق يېزىسى كۆچاغا ئايرىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى 9 ـ ئايدا مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىدا تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىرىش بولدى:

1 ـ رايون: بۇ رايونغا چوڭ گۈلباغ، كىچىك گۈلباغ، ئاقئېرىق يېزىلىرى، شەرقىي چوڭ مەھەللە، غەربىي چوڭ مەھەللە قارىدى. رايون ئورگىنى چوڭ گۈلباغقا ئورۇنلاشتى.

2 ـ رايون: بۇ رايونغا كونا چىمەن، يېڭىچىمەن، پەيزاۋات، قەلىيەت، توپبولدى يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى توپبولدى كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

3 ـ رايون: بۇ رايونغا ئىگەرچى، ئاغدۇلڭ، كونا ياقا بۇلاق، دۆڭلىمە، قايلور يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى قايلور كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

4 ـ رايون: بۇ رايونغا بوستان، ئاچادۇلڭ، ياتتاقشەھەر، يېڭىمەھەللە، قوشىۆگەت يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى يېڭىمەھەللە كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

5 ـ رايون: بۇ رايونغا نۇرباغ، بۆژتا، تاللىقتوتان، مازار، چىغلا يېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى مازار كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

شۇ چاغلاردا ناھىيە تەۋەسى 5 رايون، 23 يېزا، 2 مەھەللە مەھكىمىسىگە ئايرىلغانىدى.

1956 ـ يىلى 4 ـ ئايدا 3 ـ رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قايلور، كونا ياقا بۇلاق يېزىلىرى 4 ـ رايونغا، ئاقدۇلڭ، ئىگەرچى، دۆڭلىمە يېزىلىرى 1 ـ رايونغا ئايرىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى 6 ـ ئايدا 1 ـ رايون سوخۇ يېزىسى بولۇپ قۇرۇلدى. 11 ـ ئايدا شايار بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى 1 ـ رايونغا تەۋە شەرقىي مەھەللە، غەربىي مەھەللە 3 ئاھالىلەر كومىتېتى قىلىندى ۋە بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە قارىدى. 1957 ـ يىلدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 5

رايون ئايرىسى	رايون	بازار	يېزا	تەبىئىي كەنت	ئورگان ئورۇنلىشۇق جاي
1 ـ رايون			3	30	چولڭ گۆلباغ
2 ـ رايون			3	26	تويبولدى
4 ـ رايون			7	49	يېڭىمەھەللە
5 ـ رايون			5	40	مازار
بازار			3 ئاھالىلەر كومىتېتى		شايار بازىرى
جەمئىي	4	1	18	145	

1958 ـ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى تۆۋەندىكىچە:

شايار بازىرى

1 ـ رايون (ئورگان گۆلباغ كەنتىدە) قارىمىقىدا چولڭ گۆلباغ، كىچىك گۆلباغ، سوخۇ يېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

2 ـ رايون (ئورگان تويبولدى كەنتىدە) قارىمىقىدا چىمەن، تويبولدى، پەيزاۋات يېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

4 ـ رايون (ئورگان يېڭىمەھەللىدە) قارىمىقىدا يېڭىمەھەللە، ياتتاقشەھەر، قوشىۆگەت، ئاچادۇلڭ يېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

5 ـ رايون (ئورگان قايلور كەنتىدە) قارىمىقىدا قايلور، ئاغدۇلڭ يېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

ئەسلىدىكى 5 ـ رايون قارىمىقىدىكى بۆژتا، تاللىقتوتان، چىغىرلا يېزىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ بورقاي يېزىسى دەپ ئاتالدى؛ ئەسلىدىكى 4 ـ رايون قارىمىقىدىكى بوستان يېزىسى قوشىۆگەت يېزىسىغا قوشۇۋېتىلدى؛

ئەسلىدىكى 3 - رايون قارىمىقىدىكى دۆڭلىمە، چىنەباغ يېزىلىرى ئاغدۇڭ يېزىسىغا قوشۇۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە تەۋەسى بىر بازار، 5 رايون، 15 يېزا، 3 ئاھالىلەر كومىتېتىغا ئايرىلدى.

شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى، 5 رايوندىكى 15 يېزا خەلق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى. بازارلىق ھۆكۈمەت ساقلاپ قېلىندى.

1959 - يىل 1 - ئايدا 15 خەلق گۇڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى ئايرىلغان رايونلار بويىچە 5 خەلق گۇڭشېسى، بازار گۇڭشېسىنى قوشقاندا 6 گۇڭشې بولۇپ قۇرۇلدى. يېزىلارنىڭ ئەسلىدىكى رايون ئايرىمىسى ساقلاپ قېلىنىپ، نامى «باشقۇرۇش رايونى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، باشقۇرۇش رايونى گۇڭشېغا قارىدى. 3 ئاھالىلەر كومىتېتى بىلەن يېزا ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ نامى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە 71 چوڭ ئەترەت، 401 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى 5 - ئايدا توپبولدى گۇڭشېسىدىكى يېڭىچىمەننىڭ جەنۇبىدا ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق «چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى» قۇرۇلدى. 1960 - يىل 2 - ئايدا گۈلباغ گۇڭشېسىنىڭ سوخۇ باشقۇرۇش رايونى ئايرىپ چىقىلىپ تارىم گۇڭشېسى بولۇپ قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 3 چوڭ ئەترەت قارىدى، گۇڭشې ئورگىنى دۆڭقوتانغا ئورۇنلاشتى. 3 - ئايدا گۈلباغ گۇڭشېسىنىڭ سوخۇ ئەتراپىدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى، فېرما ئورگىنى شاھقىرچىن كەنتىگە ئورۇنلاشتى، ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا يېڭىمەھەللە گۇڭشېسىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسى بويىدىن ئازراق يەر ئاجرىتىلىپ، «شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى» قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ 4 - ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، فېرما ئورگىنى قاسقان كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

1964 - يىل 3 - ئايدا ئەسلىدىكى چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى مەركەز قىلىنىپ، ماتىخەيزى (داراي سۇ ئامبىرى)نى بويلاپ سۇغىرىش ئۆستىڭى (ئازاد دەرياسى) شىمالىي چېگرا قىلىنىپ، جەنۇبتا تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغىچە، شەرقتە 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغىچە، غەربتە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغىچە بولغان جايلار «جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش 3 - تارماق ئەترىتىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى» قىلىپ قۇرۇلدى.

1966 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قىزىلبايراق گۇڭشېسى (ئەسلىدىكى مازار غوجام رايونى، 1956- يىلى مازار غوجام رايونلۇق ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپى پىلىچىلىكتىن مول ھوسۇل ئېلىپ مەملىكەتلىك «1 - ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى يىغىنىغا قاتناشقان ۋە مۇكاپاتلانغان. ئۇ چاغدا زۇڭلى جۇئېنلەي: «مازار نېمە مەنىنى بىلدۈرىدۇ؟» دەپ سورىغاندا، يىغىن قاتناشچىلىرى چۈشەندۈرۈپ: «زىيارەتلىق»، «قەبرىستانلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ جاۋاب بەرگەن، زۇڭلى چوڭقۇر ئويلانغاندىن كېيىن «مازار ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ نامىنى ئۆزگەرتسەڭلار بولغىدەك، ئۇ، مەملىكەت بويىچە پىلە باقىدىغان قىزىلبايراقدار كوپېراتىپ بولغاچقا، ‹قىزىلبايراق› دەپ ئاتىساڭلار قانداق؟» دېگەن، زۇڭلىنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇ گۇڭشېغا «قىزىلبايراق» دەپ نام بېرىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن «مازار» يېزىسى قىزىلبايراق يېزىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن)نىڭ ئۇرباغ باشقۇرۇش رايونىدىكى 6 چوڭ ئەترەت، قايلور گۇڭشېسىنىڭ 10 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى (ئۆگەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى تۆگمەنبېشى كەنتى) ئايرىپ چىقىلىپ يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ قۇرۇلدى. بۇ مەيدان شۇ چاغلاردا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كەسپىي ئورۇن بولۇپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە بىۋاسىتە قارايتتى، ئەشكىلىي تۈزۈلمىسى ناھىيە دەرىجىلىك ئىدى، ئۇنىڭغا 5 ليەندۈي قارايتتى. 1970 - يىل 11 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا قارايدىغان بولدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي

كومىتېتىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا نۇرباغ گۇڭشېسى «قىزىل گۇاردىيە» گۇڭشېسى دەپ، تويبولدى گۇڭشېسى «شەرق قىزاردى» گۇڭشېسى دەپ، تاللىقنۇر گۇڭشېسى (مازار گۇڭشېسى) «قىزىلبايراق» گۇڭشېسى دەپ، قايلور گۇڭشېسى «ئالغا گۇڭشېسى» دەپ ئۆزگەرتىلدى.

1972 ـ يىلى نۇرباغ باشقۇرۇش رايونىنىڭ ئەسلىدىكى كەنتلىرىگە تەۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، «قىزىلبايراق» گۇڭشېسىغا تەۋە قىلىندى، نامى «قىزىل گۇاردىيە» باشقۇرۇش رايونى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

1978 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى «قىزىل گۇاردىيە» گۇڭشېسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى «قىزىل گۇاردىيە» دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نۇرباغ دېگەن ئەسلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن «قىزىلبايراق» دېگەن نام ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن گۇڭشې ناملىرى دېگۈدەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى (ئەمەلىيەتتە، بۇ ناملارنى كىشىلەر قوبۇل قىلمىدى، نامى ئۆزگەرتىلگەندىن تارتىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىچە بولغان ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە، پاسسىپلىق بىلەن بايقۇت قىلىپ كەلگەنلەرمۇ، ئاشكارا قارشى چىققانلارمۇ بولدى، «قىزىل گۇاردىيە» دېگەن نام كۆپرەك قوللىنىلغاندىن سىرت، باشقا ناملار ھۆججەتلەردىمۇ ئاز كۆرۈلدى، ئامما ئارىسىدا قوللىنىلمىدى).

1980 ـ يىل 4 ـ ئايدا بازار گۇڭشېسىنىڭ بازارلىق ھۆكۈمەت دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1983 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى خادىملىرى ئۇنسۇ ناھىيىسىنىڭ شالچىلىق مەيدانىغا يۆتكىلىپ كەتتى، قالغان خادىملار شۇ جايدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يەرلىرى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى. ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ ئورگىنىمۇ كونا دەريا كەنتىدىن ئارالتام كەنتىگە كۆچۈپ كەتتى.

1984 ـ يىل 8 ـ ئايدا گۇڭشې دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا، كەنت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە تەۋەسى بىر بازار، 7 يېزا، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق 4 دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى، 138 كەنت كومىتېتى، 4 ئاھالىلەر كومىتېتى، 564 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 224 تەبىئىي كەنت، 4 ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدە، ئەدلىيە نازارىتىگە قاراشلىق تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئايرىلدى.

1990 ـ يىل 7 ـ ئايدا مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلغاندا 140 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى 5 ئاھالىلەر كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭغا دائىر ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1984 ـ يىلدىن كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 6

يېزا ـ بازار نامى	بازار	يېزا	مەيدان	ئاھالىلەر كومىتېتى	كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى	كەنت (ئاھالە) گۇرۇپپىسى	تەبىئىي كەنت	ئىزاھ
شايار بازىرى	1			4 (5)	2	24	6	1987 ـ يىل 7 ـ ئايدا 5 ـ ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇلدى
گۈلباغ		1			22	78 (79)	31	تىرناق ئىچىدىكىسى 1990 ـ يىل 7 ـ ئايدىن كېيىنكى كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى
تويبولدى		1			26	122 (126)	37	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش

شايار ناھىيە بازىرىنىڭ ھازىرقى خەرىتىسى

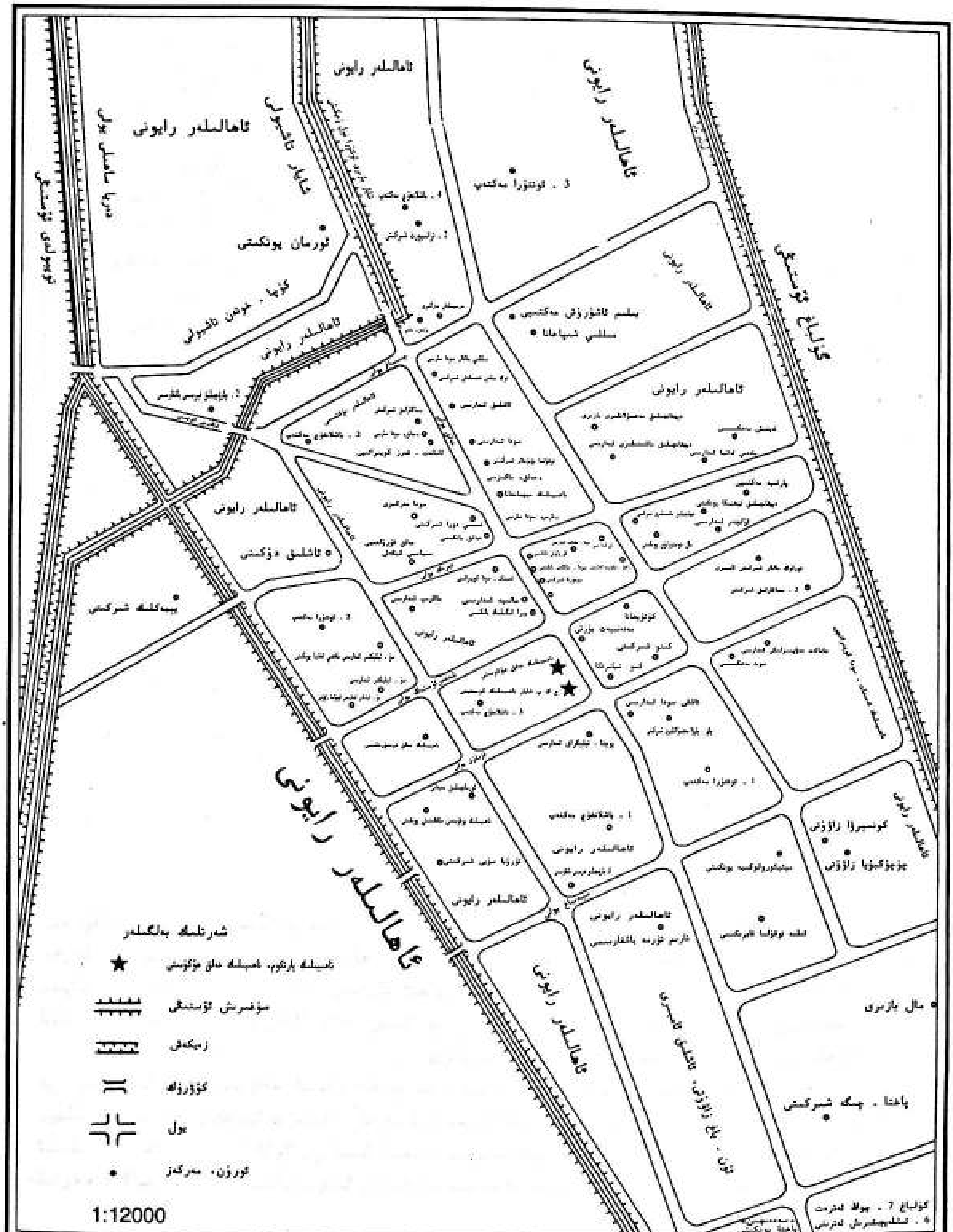

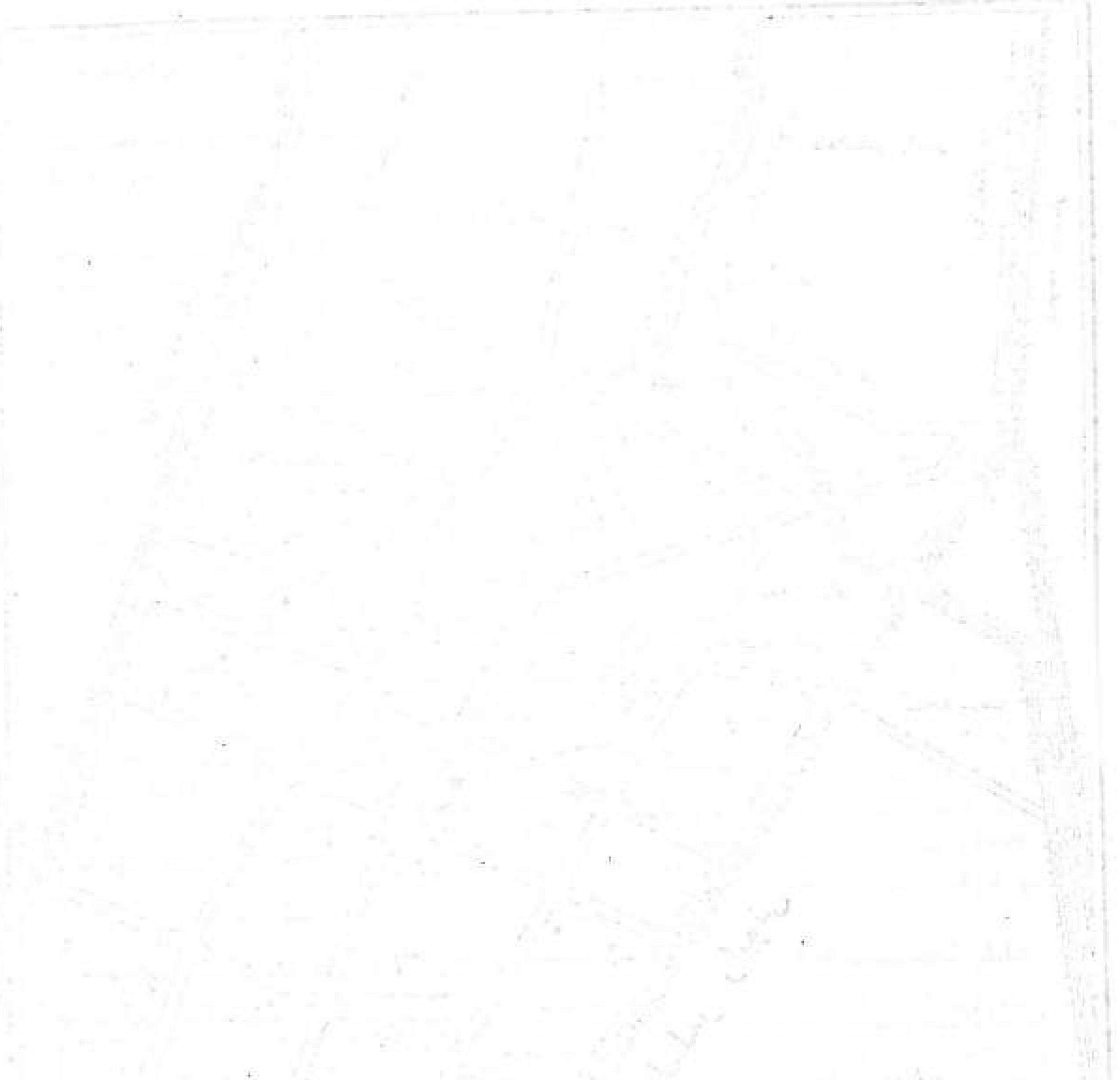

قىزىلبايراق		1			15	85 (91)	41	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
پېگىمەللە		1			32	121 (122)	36	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
قايلۇر		1			24	78 (81)	31	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
نۇرباغ		1			10 (12)	40	13	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
تارىم		1			7	19 (22)	10	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى			1			5	5	ئەترەت شتاتلىق
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى			1			4	4	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
ئۇرۇقچىلىق مەيدانى			1			5	2	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
نەسىللىك چارۋا فېرمىسى			1			1	1	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى			1				7	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
جەمئىي	1	7	5	4 (5)	138 (140)	582 (600)	224	

III باب

ناھىيە بازىرى

شايار بازىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، ئۇگەن دەرياسى تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا بويىغا، ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قىيپاش شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۈرۈمچىگىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 496 كىلومېتىر، تاشيول مۇساپىسى 853 كىلومېتىر، ئاقسۇ شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 252 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى.

شايار بازىرى ئەسلىدە بىر قەدىمىي كەنت بولۇپ، تىنما تۈزلەڭلىكنىڭ جەنۇبىدىكى مەركەز ئىدى. يەر شەكلى تۈز، ئەتراپىتىكى يېزا ئۆيلىرى بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، ئېتىز - ئېرىقلىرى تۇتىشىپ كەتكەن، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، دېھقانچىلىق - پىلىچىلىك ئىشلىرى گۈللەنگەن شۇنداقلا يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىتىلىدىغان بازار ئىدى. «شىنجاڭغا دائىر چولڭ ئىشلارنىڭ

تولۇقلىمىسى»دا: «. . . شايار كىچىك مۇسۇلمانلار بازىرى بولۇپ، كۇچا ئامبىلىغا قارايدۇ، بۇ جايدا قوماندان، ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلمىغان، پەقەت بىر 3 ـ دەرىجىلىك بەگ ۋە بىر 4 ـ دەرىجىلىك، بىر 5 ـ دەرىجىلىك بەگ قويۇلغان، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى 7 ـ دەرىجىلىك بەگ ئىدى. ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبى ئۆگەن دەرياسى قىرغىقىغا ياندىش، سېپىلى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، كەنتلىرى قاقاسلىــقتا ئايلانغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. «شايار ناھىيىسىدىكى يۇرت ـ مەھەللىلەر تەزكىرىسى»دە: «شاھيار . . . بۇرۇنقى نامى شايار ئىدى. . . ئۇنىڭ جەنۇبىدا بىرلا چوڭ مۇسۇلمانلار كەنتى بار ئىدى. . . بۇرۇن مۇسۇلمانلار شەھىرى بار ئىدى، دائىرىسى ئىككى چاقىرىم، سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى بىر جاڭ 4 چى كېلەتتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئىككى قوۋۇقى بار ئىدى. ئۆرۈش مالىمانچىلىقىدا ئوت كېتىپ خارابىلىققا ئايلانغان. ئورغۇن پېشقەدەم پۇقرالاردىن سۈرۈشتۈرۈلگەن بولسىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭ ئورنىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرەلمىدى. بۇ يەردە مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممە ئىشلار بۇرۇنقىدەك بولىۋەردى. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) نەشر قىلىنغان «يېڭى ئاسىيا ئايلىق ژۇرنىلى»نىڭ 4 ـ توم 3 ـ سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان «قەدىمكى غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش»تە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «. . بۈگۈرنىڭ 300 چاقىرىم غەربىدە مۇسۇلمانلار شەھىرى بار، ئۇ كۇچا ـ كۇسەن دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ. . . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ شەھەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغانىكەن، شەھەرنىڭ 10 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا بىر بۆلەك سېپىل خارابىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 5 چاقىرىم كېلىدۇ، سېپىل پۇختا ھەم ئېگىز ياسالغان، سېپىل قىرلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ جاي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەسكەرلەر بوز يەر ئاچقان يەر ئىكەن، بۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. 160 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا شاھيار مۇسۇلمانلار شەھىرى بار».

يۇقىرىدىكى خاتىرىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچىدىن، شايار بازىرى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە كەنت بولۇپ شەكىللەنگەن؛ ئىككىنچىدىن، شايار بازىرىدا ئەسلىدە سېپىل، سېپىل قوۋۇقى، كوچىلار بولغان؛ ئۈچىنچىدىن، شايار بازىرىنىڭ ئورنى ئەسلىدە ئۆگەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئىدى. يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇنقى كەنت ھازىرقى نورباغ يېزىسىنىڭ تىم كەنتى بىلەن يېڭى بوزيەز دېھقانچىلىق مەيدانى ئارىلىقىدا ئىكەن. بىر رىۋايەتتە ئۆگەن دەرياسى توغىنى يار ئېلىپ كېتىپ، كەنت ـ بازارنى سۇ بېسىپ كەتكەن دېيىلسە، يەنە بىر رىۋايەتتە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئوت كېتىپ خارابىلىققا ئايلىنىپ چۆلدەرەپ قالغانلىقتىن كۆچۈپ كەتكەن دېيىلىدۇ، لېكىن كونكرېت يىلى ئېنىق ئەمەس.

1 § . مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيە بازىرى

شايار بازىرى شىمالىي چۆللۈككە جايلاشقان بولۇپ، ئاھالىسى ئاز، چىقىدىغان مەھسۇلات كەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاكىمىيتى كېيىنرەك قۇرۇلغان ناھىيە بولغانلىقى، يەنە كېلىپ بازار رايونى كۆچۈپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن كۆلىمى كىچىكرەك.

ھازىرقى سايباغ يولى ۋە گۈلباغ يولىنىڭ جەنۇبىي ئۇچى بىلەن «جىڭفاڭ» كوچىسى تۇتاشقان جايدا بىر كىچىك چاسا سېپىل بار، ئۇ، ئەمەلدارلار بىلەن ئەسكەرلەر، ساقچىلار ئولتۇراقلاشقان ۋە ئىش بېجىرگەن جايدۇر، سېپىل بۇزۇلۇپ ئورنىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. 1949 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بۇ جايدا بىر نەچچە ئېغىزلىق خومدان سېلىنىپ، توپا ئېلىنىپ خىش پىشۇرۇلۇپ، سېپىلنىڭ قالدۇق تاملىرى بۇزۇۋېتىلدى، شۇڭا ئۇنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. لېكىن خارابە ئىزىدىن كۆلىمىنىڭ ناھايىتى كىچىك

ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئامما بۇ جاينى «جىڭپاڭ» دەپ ئاتىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ «يىڭفاڭ — گازارما» دېگەن خەنزۇچە ئاتالغۇدىن كەلگەن. خاتا يېزىلىشىدىن بولغان.

غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان بىر يان كوچا بولۇپ، ئۇ، سودا بازىرى ھېسابلىنىدۇ، ئامما ئۇنى «ئىگەرچى» كوچىسى دەپ ئاتايدۇ، ئۇ، «ئات ئىگىرى ياسايدىغان ئۇستا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى كېسەك تام لاي بىلەن سۇۋالغان، پاكار - پاكار ئاددىي ئۆيلەر دۇكان قىلىنغان. بۇ كوچىدا ئىگەر - جابدۇق، مىللىيچە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى، كىچىك قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرى ئىشلەپچىقارغان مىس، تۆمۈر سايمانلار تىجارەت قىلىنىدۇ. بېيجىڭ، گۇاڭجۇلاردىن كىرگۈزۈلگەن مىلچىماللار ۋە چاي، رەخت تىجارىتى قىلىدىغان دۇكانلار ئازراق. بۇ كوچىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 4 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ كوچىنىڭ شەرقىدە شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىر تار كوچا بولۇپ، ئۇ «كۆنچى مەھەللە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ «كۆنچى كەنتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ يەردە بىر قىسىم مەلىكىلىك كۆن - خۇرۇم ئۇستىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىگەرچى كوچىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا ھۆكۈمەت مەھكىمىسى سېلىنغان، مەھكىمىنىڭ تېمى كېسەكتىن سېلىنىپ لاي بىلەن سۇۋالغان. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) لى گۈەنجۇ ھاكىم بولغاندا يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇبتا: «ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ تاملىرى قىيسىيىپ كەتتى، ياغاچ بىلەن تىرەپ قويۇلدى»، «بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كالا - قويلار چېپىشىپ مۆرەپ - مەرەپ يۈرىشىدۇ، تۈن نىسپىدىن كېيىن ئاندىن جىمىقىپ قېلىشىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان.

§ 2 . شايار بازىرى

شايار بازىرى شىمالىي پاراللېل ′13°41، شەرقىي مېرىدىئان ′46°82 ئارىلىقىغا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 7.8 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 2.5 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 19.5 كۋادرات كىلومېتىر. ئۇنىڭغا 5 ئاھالىلەر كومىتېتى، 2 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 6 تەبىئىي كەنت قارايدۇ. ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق 11 مىللەتتىن بولۇپ 7246 ئائىلە، 23 مىڭ 500 نوپۇسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 18 مىڭ 17 بولۇپ، %66. 76نى، خەنزۇلار 5159 بولۇپ، %95. 21نى ئىگىلەيدۇ.

بازار رايونىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان خەلق يولى، سايباغ يولى، توپبولدى يولى، گۈلباغ يولى، شەرقتىن غەربكە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چىنەباغ كوچىسى، تېرەك كوچىسى، شەھەر ئۆستەڭ كوچىسى، قۇملۇق كوچىسى، سېدە باغ كوچىسى، جىڭپاڭ كوچىسى، يېڭى بازار كوچىسى، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسى، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان ئىگەرچى كوچىسىدىن ئىبارەت 13 ئاساسلىق كوچا بار.

شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگىنى خەلق يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە، شەھەر ئۆستەڭ كوچىسى بىلەن قۇملۇق كوچىسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى تېرەك كوچىسى بىلەن خەلق يولى كېسىشكەن جايدىكى شەرقىي يولنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

شايار بازىرىدا 1949 - يىلدىن ھازىرغىچە 44 يىللىق قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق، بازار رايونى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكىدىن نەچچە ھەسسە كېڭەيدى. بازارنىڭ كوچا يوللىرى قايتىدىن قاتتىقلاشتۇرۇلدى، ئورمان بەلۋېغى، گۈللۈكلەر ئاساسىي جەھەتتىن پۈتكۈزۈلدى، كۇتۇپخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، پەن - تېخنىكا

سارىيى، كىنو ـ تىياتىرخانا قاتارلىق مەدەنىيەت ـ كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسەلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، «خەلق» سودا سارىيى، «نۇرلۇق» سودا سارىيى، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ تىجارەت بىناسى، تارىم دەرياسى سودا سارىيى قاتارلىق سودا بىنالىرى ۋە سودا سارايلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى؛ بازار رايونىدا مەركىزىي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بازىرى، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدىكى جىڭخاڭ كوچىسىنىڭ جەنۇبىي بېشىدا چارۋا مال بازىرى قاتارلىق سودا بازارلىرى ۋە كوچىلار بار.

شايار بازىرى ناھىيىنىڭ سانائەت مەركىزى بولۇپ، ئاساسلىق زاۋۇتلاردىن ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، يىپەك زاۋۇتى، سۇلياۋ زاۋۇتى، چويۈن پارقازان زاۋۇتى، تۆرمۇشقا كېرەكلىك قەغەز زاۋۇتى، كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قاتارلىقلار شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ بىر سانائەت رايونىنى شەكىللەندۈرگەن.

بازاردا 3 ئوتتۇرا مەكتەپ، 6 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، ناھىيىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

«خەلق» دوختۇرخانىسى، ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى، كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك ئانا. باللار ساقلىقىنى ساقلاش ۋە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قاتارلىق داۋالاش ئاپپاراتلىرى بازاردا بولۇپ، داۋالاش ۋە پەرۋىش قىلىش مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

شايار ـ توقسۇ تاشيولى «314» دۆلەت تاشيولىغا تۇتىشىدۇ. كۇچا ـ شايار تاشيولىنىڭ ئۇلى يۇتتى، كۇچا ـ خوتەن تاشيولى شايار بۆلىكىنىڭ ئۇلى ۋە يول يۈزى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ قاسقان (فېرما ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي) غىچە ياسىلىپ بولدى. يېزا ـ مەيدانلارغا بارىدىغان يېزا ـ كەنت تاشيوللىرى ياسىلىپ بولدى، ھەر كۈنى نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنايدۇ، قاتناش قولايلىق.

IV باب

يېزىلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

§ 1 . گۇلباغ يېزىسى

گۇلباغ يېزىسى شايار بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، يېزىلىق ھۆكۈمەت باش گۇلباغ كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 3.7 كىلومېتىر كېلىدۇ، جەنۇب تەرىپى شايار باش زەيكىشىنى چېگرا قىلىپ ناھىيىلىك 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن قوشنا، شىمال تەرىپى نۇرباغ يېزىسىغا يانداش، غەرب تەرىپى شايار بازىرى بىلەن، غەربىي جەنۇبى تويبولدى يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرق تەرىپى تارىم يېزىسى بىلەن قوشنا، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 34 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئوتتۇرىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 9 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 304 كۋادرات كىلومېتىر، بۇ يېزىغا 22 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 31 تەبىئىي كەنت، 8 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق نۇقتىسى، 79 كەنت ئاھالىلەر

گورۇپپىسى قارايدۇ، يېزا بويىچە 1992 ـ يىلدىكى ئائىلە 3781، نوپۇس 17 مىڭ 653، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 15 مىڭ 559 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %88.13نى، خەنزۇلار 1900 بولۇپ، %10.81نى، خۇيزۇلار 185 بولۇپ، %1.04نى، باشقا مىللەتلەر %0.02نى ئىگىلەيدۇ.

1940 ـ يىلدىن ئىلگىرى بۇ يەرنىڭ نامى «چاتاق» بۇ سۆزنىڭ تېگى «چاھار ئوتاق» بولۇپ، كېيىنچە تەلەپپۇزدا «چاھارتاق»، «چارتاق»، «چاتاق» بولۇپ ئۆزگەرگەن، «چاتاق» سەلبىي مەنىدە بولۇپ قالغاچقا، ھاكىم ئابدۇللا گۈلباغ دەپ ئۆزگەرتكەن.

بۇ يېزىنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي جەنۇبى شورلۇق، شىمالدا يىمىرىلگەن قاقاس قۇملۇق بولۇپ، قۇرۇپ كەتكەن قېرى توغراق ئورمىنى بار، سۇ مەنبەسى كەمچىل، ئادەم شالاڭ، بىپايان چۆللۈك ئوتلاقتىن ئىبارەت؛ غەربى ۋە غەربىي جەنۇبى ئاھالە زىچ، قۇملۇقنىڭ چېتى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن بوستانلىق بولۇپ، شايار ناھىيىسى بويىچە بىر قەدەر چوڭ مەمۇرىي بىرلىك شۇنداقلا دائىرىسى چوڭراق، تېرىلغۇ يېرى كۆپرەك يېزىلارنىڭ بىرى. بۇغداي، كۆممىقوناق، پاختا كۆپ چىقىدۇ؛ ئۈنىڭ ئۈستىگە ناھىيە بويىچە باغۇەنچىلىك مەركەزلەشكەن جايدۇر؛ كۆسەن ئاق كىشمىش ئۈزۈكى چىقىدىغان بىر نەچچە چوڭ مېۋىلىك باغ مۇشۇ يېزىدا. تارىخ، مەدەنىيەت جەھەتتە نامى چىققان موللا ئەلەم شاھيارى مۇشۇ يېزىدا تۇغۇلغان.

گۈلباغ يېزىسىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: چوڭ گۈلباغ، ئارا مەھەللە، ئارالدۆڭ، ئەگرىبۇلۇڭ، سېرىق سۆگەت، مازار توغراق، ئەنجان مەھەللىسى، يۇقىرى كۆلدەش، ئوتتۇرا كۆلدەش، ئاياغ كۆلدەش، ئاق، داۋۇز دۆڭ، سايباغ، ئاقئېرىق، يېڭى ئاقئېرىق، بوز، قارا ئوغلاق، كىچىك گۈلباغ، ئىنچىكە، تاللىقئېرىق، ئېگىز دۆڭ، تاللىق، گورۇچقوتان، قۇمتوقاي، يېڭىخاندان، سۇپا قۇم، شور شەھەر، چاغانقۇم، غالدىر، بەشئېغىز، كەتمە.

2 § . تويبولدى يېزىسى

تويبولدى يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالى، شايار بازىرىنىڭ جەنۇبى (يېزىلىق ھۆكۈمەت تويبولدى كەنتىدە) غا جايلاشقان، شايار بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىق 10.2 كىلومېتىر كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتىشىدۇ ۋە قۇملۇق ئارقىلىق ئايرىلىپ خوتەن ۋىلايىتى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ؛ شىمالى شايار بازىرى بىلەن قوشنا؛ شەرق تەرىپى گۈلباغ ۋە 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەرب تەرىپى قايلور يېزىسى ۋە 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن قوشنا. تارىم دەرياسىنىڭ شىمالى، داراي سۇ ئامبىرى سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىڭىنىڭ جەنۇبىدا ئەدلىيە نازارىتىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بار. يېزىنىڭ جەنۇبىتىن شىمالغا كەڭلىكى 35 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 912 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يېزىغا 19 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 7 يېزا باشقۇرۇشىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىسى، 37 تەبىئىي كەنت، 126 كەنت ئاھالىلەر گورۇپپىسى قارايدۇ، 6012 ئائىلە، 30 مىڭ 145 نوپۇس بار، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، دۇڭشياڭ، مياۋزۇ، جۇاڭزۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، بويى، مانجۇدىن ئىبارەت 11 مىللەت بار، ئۇيغۇرلار %76.52نى؛ خەنزۇلار %21.15نى، خۇيزۇلار %2.11نى ئىگىلەيدۇ، باشقا 8 مىللەتتىن 54 كىشى بار، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزىنىڭ تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىدۇ.

تويبولدى كەنتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنتلەر ئەسلىدە كەڭ كەتكەن توغراقلىق ۋە ئېپتىدائىي دالا بولۇپ، چىلان سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىن باشلاپ بوزيەر ئېچىلىپ، كۆچەت تىكىپ، تېرىقچىلىق قىلىنىپ

دېھقانچىلىق رايونى شەكىللەنگەن. داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى (1845 ـ يىلى) قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى لىن زېشۈ كۇچا خان ئامبىلى جاراچىغىنتەيىنىڭ ھەمراھلىقىدا بۇ رايوننى تەكشۈرگەن. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ جاي دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ شەكىللىنىپ، ئاھالىسى بىر قەدەر زىچ جايلاردىن بولۇپ قالدى.

1953 ـ يىلى بۇ جاي 2 ـ رايونلۇق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي قىلىندى، شۇنىڭدىن كېيىن تەرەققىي قىلىپ بىر قەدەر گۈللەنگەن يېزا ـ بازارغا ئايلاندى. بازار تۇرۇشلۇق جايدا كىچىك تىپتىكى ئۇن ـ ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش، يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇت ـ كارخانىلىرى قۇرۇلدى ھەمدە ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ بۇغا فېرمىسى، باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرۇلدى. ناھىيە بازىرىغىچە ئاسفالت يول، كەنتلەرگە بارىدىغان شېغىل يول بار. كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇشى» ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى، مەدەنىيەت پونكىتى ۋە پونكىتتىكى كۇتۇپخانا، كۆڭۈل ئېچىش ئۆيى، ياشلار پائالىيەت مەركىزىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى.

تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا تويبولدى يېزىسى قارىمىقىدىكى 3 خەنزۇ كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ۋە دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كەنتلەرنىڭ ئاھالىلەر نۇقتىسى ياكى تەبىئىي كەنتلىرى بار، بۇ كەنتلەرنىڭ ئورمانلىقلار ئارىسىدا ئاز كەم 180 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى بار، بۇ يەرلەر پاختىچىلىق بازىسى ۋە چارۋىچىلىق جەھەتتىكى سۈپەتلىك چارۋا فېرمىسى ھېسابلىنىدۇ، يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى ئاقارچاچاق سۇ ئامبىرىغا يېقىن جايغا جايلاشقان.

يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: تويبولدى، تويبولدى كېسەكى، يېڭىباغ، قىزماتا، شېيخدۆڭ، تېرەك، پەيزاۋات، جەرەنباش، سىرىماق، ئارابوز، كوناچىمەن، كونا چىمەن كېسەكى، يېڭىچىمەن، يېڭىچىمەن كېسەكى، يالغۇز تېرەك، تاللىقبۇلۇڭ كېسەكى، يېڭىئېگەرچى، يېڭىئېگەرچى كېسەكى، يېڭىكۆكبويۇن، يېڭى كۆكبويۇن كېسەكى، سېغىزلىق، سېغىزلىق كېسەكى، گۈلباغ، غالىبىيەت كېسەكى، قۇمئېرىق، قاراقۇم، قاراقۇم كېسەكى، گەز قۇم، قۇمبوستان، تۇۋاڭ، قاراتوغراق، شاللىق، قاشباغ، ئارقاچاچاق.

ئومۇمەن «كېسەكى» دەپ ئاتالغان كەنتلەرنىڭ ھەممىسى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، 1958 ـ يىلدىن كېيىن دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كەنتلەردىن كۆچۈرۈلگەن ئاھالىلەر يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان كەنتلەردۇر. ئاز ساندىكى خەنزۇ ئاھالىلەر كەنتىدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئەسلىدىكى كەنت نامىغا «كېسەكى» دېگەن سۆز قوشۇپ قوللىنىلىدۇ، بۇ، «××× كەنتىنىڭ يېڭى ئاھالىلەر نۇقتىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

§ 3 . قىزىلبايراق يېزىسى

قىزىلبايراق يېزىسى شايار تەۋەسىنىڭ شەرقىي شىمالى (يېزىلىق ھۆكۈمەت مازار كەنتىدە) غا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 7.8 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 243 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 25.9 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالى 18.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سايئېرىق قۇرۇق دەرياسى ئارقىلىق كۇچا ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شەرقى كۇچا ناھىيىسىنىڭ سەكسەن تام ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا؛ جەنۇبى نۇرباغ يېزىسى ۋە گۈلباغ يېزىسىنىڭ ئاز بىر قىسمى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربى ئۆگەن دەرياسىغا يانداش بولۇپ، يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن دەريا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يېزىغا 15 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 91 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 41 تەبىئىي كەنت قارايدۇ،

4855 ئائىلە، 25 مىڭ 18 نوپۇس بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %19.3نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 24 مىڭ 601 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %98.33نى، خەنزۇلار 411 بولۇپ، %1.6نى ئىگىلەيدۇ، خۇيزۇدىن 6 سى بار. بۇ يېزا ناھىيە بويىچە نوپۇسى بىر قەدەر كۆپ يېزا ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يېزىنىڭ ئەسلى ئىسمى مازار غوجام بولۇپ، 1958 ـ يىلى گۇڭشې بولۇپ قۇرۇلغاندا ھازىرقى نام بىلەن ئاتالغان. قىزىلبايراق يېزىسى قەدىمكى كۇسەننىڭ بىر قىسمى ئىدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ ئەتراپىدا «مازار غوجام» قەبرىستانلىقى بولۇپ، ئۇ، بىر بازار ئىدى. چيەنلۇڭ 22 ـ يىلى (1757ـ يىلى) 6 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانغۇنى ئەيلۇگنا بۇ يەردە خوجا جاھانغا قوغلاپ زەربە بېرىپ نەچچە مىڭ ئەسكىرىنى ئەلتۇكوس مەغلۇب قىلىپ زور غەلىبىگە ئېرىشكەن. بۇ كەنتنىڭ يېنىدىكى لەڭگەر كەنتى قەدىمكى پوچتا يولىدىكى ئۆتەڭ ئىدى. بۇ يېزىنىڭ كوچىلىرى رەتلىك بولۇپ، قاتار كەتكەن دۇكانلار بار. بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: كالاقوتان، ئونىيەتتە مەھەللە، مازار غوجام، لەڭگەر، چىمەنتوي، پەيشەنبە بازار، قۇملۇق، بازار، توگمەتبېشى، دۆگمەمەللە، يېڭىئېرىق، قاپاقتوغراق، ئارا مەھەللە، يانمەھەللە، كونا مەھەللە، قۇمكۆل، گۈزەل، يېڭىيەر، تاللىق، قاراسىرت، قىزىلدۆڭ، سايقۇدۇق، سۇلتان سىيىت ئاتام، ئاققۇم، تاللىقوتان، قىزىلسار، سۆگەت كۆتمە، بورقاي، سېغىزلىق، بۇژتا، يەكشەنبە بازار، پوپاڭ، قۇمتوقاي، چىغىرلا، ئاقبەل، تەسكەن قۇدۇق، گويلۇق، قاشتوغراق، قالپاقچى، ئاغىيباش.

§4 . يېڭىمەھەللە يېزىسى

يېڭىمەھەللە يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، يېزا ئورگىنى چىنباغ كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 19.4 كىلومېتىر، شەرقى چوڭ قۇرۇق جىلغا ئارقىلىق قايلور يېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۆگەن دەرياسىنى چېگرا قىلىپ قىزىلبايراق يېزىسى بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ؛ شەرقىي شىمالى كۇچا بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربى توقسۇ ناھىيىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 55 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئوتتۇرىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 15 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 826 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يېزىغا 32 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 122 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 36 تەبىئىي كەنت، 3 دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق نۇقتىسى قارايدۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن 6250 ئائىلە، 32 مىڭ 971 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 32 مىڭ 414 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %98.31نى ئىگىلەيدۇ، خەنزۇلار 557.

بۇ رايون قەدىمكى كۇسەننىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، يېزا بويىچە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇ شايار بويىچە نوپۇسى ئەڭ كۆپ، كۆلىمى بىر قەدەر كەڭ يېزا ھېسابلىنىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايمۇ ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ بازار ھېسابلىنىدۇ. شايار ـ توقسۇ تاشيولى بازارنىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ، قاتناش قۇلايلىق. يېزا ـ بازار سانائەت كارخانىسى ۋە مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرى بار. ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىغا قاراشلىق يانتاق شەھەر قەدىمىي شەھىرى، تۆڭگۈز باش قەدىمىي شەھىرى مۇشۇ يېزا تەۋەسىدە.

بۇ يېزىغا قاراشلىق كەنتلەر مۇنۇلار: چىنباغ، قوشسۆگەت، ياڭئېرىق، تاشدۆڭ، دۆگمەمەللە، بوستان، پايىس، تېرەكئېرىق، ئاقمەسچىت، يېڭى ياقا بۇلاق، يېڭىقارلىغاچ، ئازاد باغ، ئازنابازار، پاشالىق، قوشكۆۋرۈك، ئاچادۆڭ، يانمەھەللە، قۇرۇلقۇم، قاشئېرىق، قۇرما، قارلىغاچ، تاشبېشى، سەككىز ئوتاق،

ئوتتۇزلۇق، كۆتەكسارىي، قۇرما كېسىكسى، ياتتاقشەھەر، چۆژۈقلۇق، يالغۇز توغراق، تېرەكبوستان، يېڭىيەر، پور توغراق، ئاقتىكەن، تېرەكشەھەر، يورۇقشەھەر، گاھال.

§ 5 . قايلور يېزىسى

قايلور يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالىي (يېزىلىق ھۆكۈمەت قايلور كەنتىدە) غا جايلاشقان، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 9.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا دەريانى بويلاپ شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ بارا - بارا كېڭىيىپ دېلتا شەكلىنى ھاسىل قىلغان. غەربىي ۋە غەربىي شىمالى يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن قوشنا، شەرقى ۋە شەرقىي شىمالى نۇرباغ، شايار بازىرى، قىزىلبايراق، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، تويبولدى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقىغا يانداش، تارىم دەرياسى مۇشۇ يېزىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 7.7 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 68 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 526 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزىغا 22 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، يېزا باشقۇرغان 2 مەيدان، 81 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 31 تەبىئىي كەنت قارايدۇ. 3723 ئائىلە، 18 مىڭ 234 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 17 مىڭ 808 بولۇپ، %97.66نى، خەنزۇلار 342 بولۇپ، %1.87نى ئىگىلەيدۇ، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 84. يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتى 1992 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت پونكىتى بولۇپ باھالاندى.

«قايلور» دېگەن سۆز «تۇخار تىلى» بولۇپ، بۇ يېزا يېزا تۇرۇشلۇق كەنتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: قايلور، دۈشەنبە بازار، بېدىلىكئوي، توقاي، نۇرۇز قۇم، مومۇش، كۆكبويۇن، ياقا بۇلاق، تالليقباغ، شىيىت توغراق، ئاقبەل، دۆڭلىمە، قاشباغ، ئاغدۆڭ، زەگا توغراق، ئايدىڭبوز، ئوردا باشلام، ئىگەرچى، داۋانقۇم، گۈزەلبوستان، قاتار جىگدە، قىياسقۇم، قىزىلتام، يېڭىيەر، ئويماتقوتان، چوغتېرەك، لايداڭ، كۆلدەش، بوزدۆڭ، قوڭالچاقبەل، ئۆچكە ئۆلدى.

§ 6 . نۇرباغ يېزىسى

نۇرباغ يېزىسى شايار بازىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، يېزا ئورگىنى ئارا مەھەللە كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 11.2 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا ئۆگەن دەرياسى تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بولۇپ، دەريا ئارقىلىق قايلور بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شىمالى قىزىلبايراق يېزىسى بىلەن قوشنا، شەرقى كۇچا ناھىيىسىنىڭ 7 - رايونى ۋە تارىم يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى گۈلباغ يېزىسى ۋە شايار بازىرىغا يانداش، يېرى تۈز. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 40 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 10.2 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 407 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يېزىغا 12 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 40 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 13 تەبىئىي كەنت قارايدۇ، 1781 ئائىلە، 8328 نوپۇس بار. بۇ، ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، خەنزۇلار ئاساسلىق تەركىب بولۇپ بىرىككەن كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان يېزا ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 8042 بولۇپ، %97.17نى، خەنزۇلار 286 بولۇپ، %2.83نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ يېزا 1940 ـ يىلدىن ئىلگىرى «پەس» دەپ ئاتالغان، بۇ سۆز سەلبىي مەنىنى بىلدۈرگەچكە ھاكىم ئابدۇللا ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتكەن. بۇ نام ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا.

بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: ئارا مەھەللە، لىكەلىك، نەيدىغۇم، قوشدۆلەك، يادالىق، پەيشەنبە بازار، شەپەرەلىك، يىڭئاۋات، تۇگمەنبېشى، تىم، جىگدە توقاي، ئارال، لەمپەكۆۋرۈك.

7 § . تارىم يېزىسى

تارىم يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا، شايار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، يېزا ئورگىنى قۇمئېرىق كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 5 . 38 كىلومېتىر كېلىدۇ، تارىم دەرياسى يېزا تەۋەسىدىن ئۆتىدۇ. شەرقى كۇچا نەسىللىك قوي فېرمىسى بىلەن، شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇملۇق رايونلار چەرچەن ناھىيىسىدىكى چۆللۈك رايونلار بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربى ناھىيىلىك 1. چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن، شىمالى كۇچا ناھىيىسىنىڭ خانقاتام يېزىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 61 . 38 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 37 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 940 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ يېزىغا 7 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 22 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 10 تەبىئىي كەنت، بىر تاشلاندۇق كەنت قارايدۇ، 795 ئائىلە، 3929 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 2888 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %50 . 73نى، خەنزۇلار 1041 بولۇپ، %40 . 26نى ئىگىلەيدۇ.

تارىم يېزىسى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان بولغاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان، بۇ يېزا 1960 ـ يىلى قۇرۇلغان، يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، قۇملۇق كۆلىمى ناھايىتى كەڭ.

بۇ يېزىغا قاراشلىق كەنتلەر مۇنۇلار: قۇمئېرىق، قەلئەت، چاپلىما، پاتتاقباش، دۆڭقوتان، بوستان توغراق، چىگە گىرەم، ساڭتام، چىلەك، قۇمكۆل.

V باب

ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

1 § . 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى

شايار ناھىيىلىك 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالى، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، تارىم

دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى توغراقلىق ئارىسىغا جايلاشقان. فېرما تۈرۈشلۈق جاي كەلكۈن ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 3 قېتىم كۆچۈرۈلگەن، ھازىر شامالقىرچىن كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 36 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالى گۈلباغ يېزىسىغا يانداش، جەنۇبى تارىم دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن دەريا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شەرقى كۆچادىكى سوغۇ بىلەن تۇتىشىدۇ ھەمدە تارىم يېزىسىنىڭ يەر پاسىلى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن، غەربى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە تويبولدى يېزىسى بىلەن قوشنا. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 13 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 72 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 936 كۋادرات كىلومېتىر. فېرمىغا 4 ئەترەت، 5 تەبىئىي كەنت، 10 چارۋىچىلىق نۇقتىسى قارايدۇ. 323 ئائىلە، 1479 نوپۇس بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 1089 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 73.63%نى، خەنزۇلار 387 بولۇپ، 26.37%نى ئىگىلەيدۇ.

1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دائىرىسى كەڭ، كۆلىمى چوڭ؛ بۇ فېرما چارۋىچىلىقنى ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ. فېرمىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: شامالقىرچىن، ئاقتام، خادادۆڭ، شاللىق ئارال، سالاست.

§ 2 . 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى

شايار ناھىيىلىك 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ قىيپاش غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، فېرما ئورگىنى قاسقان كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 57.8 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 39 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 37.4 كىلومېتىر. ئومۇمىي كۆلىمى 1443 كۋادرات كىلومېتىر. شەرقى تويبولدى يېزىسى ۋە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا، شەرقىي شىمالى قايلور، پىشمەھەللە يېزىلىرىغا يانداش، شىمالى ۋە غەربىي شىمالى توقسۇ بىلەن، غەربىي جەنۇبى ئاقسۇ بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، قۇملۇق خوتەن ۋىلايىتى بىلەن ئايرىپ تۇرىدۇ. فېرما بويىچە 236 ئائىلە، 1027 نوپۇس بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 1011، خەنزۇلار 16. چارۋىچىلىق فېرمىسى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، تەۋەسىدە كەڭ كەتكەن توغراقلىق بار. بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: قاسقان، قاپاق توغراق، ئەگرى توغراق، شاللىقتام.

§ 3 . نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

نەسىللىك چارۋا فېرمىسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى گۈلباغ يېزىسىنىڭ خەندەن كەنتىگە جايلاشقان، ناھىيە بازىرى رايونىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 10.5 كىلومېتىر. ئومۇمىي كۆلىمى 4800 مو كېلىدۇ، 43 ئائىلە، 223 نوپۇس بار. خەنزۇلار 6، ئۇيغۇرلار 217. چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانچىلىقتا ئوزۇقلۇق ئاشلىق ۋە يەم ـ خەشەك ئىشلەپچىقىرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1971 ـ يىلى نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، نەسىللىك ئۆي چارۋىلىرىنى كىرگۈزۈپ، قاراكۆل قويىنى كۆپەيتىش ۋە يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى. 2000 مو ئوتلاق، 70 مو مېۋىلىك باغ، سىمېنتال نەسىللىك كالىسى، ئىلى ئېتى، گۇەنجۇڭ ئېشىكى، ساپ نەسىللىك قارا كۆل قويى، تۆۋەت ئۆچكىسى قاتارلىق نەسىللىك چارۋا ماللار بار.

§ 4 . ئۇرۇقچىلىق مەيدانى

مەيدان ئورگىنى ئارالتام كەنتىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىنىڭ 7 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، بۇ مەيدان 5 ئەترەتكە بۆلۈنگەن، 2 - ئەترەتتىن 5 - ئەترەتكىچە مەيدان ئورگىنىغا جايلاشقان، 1 - ئەترەت ئەسلىدىكى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ ئورگىنى بولۇپ، كونا دەريا كەنتىگە، ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ 3 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. 1983 - يىلى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى كېڭەيتىلدى، مەيدان ئورگىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئەسلىدىكى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىغا كۆچۈرۈلدى. بۇ مەيداننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 60 مىڭ 700 مو كېلىدۇ، مەيدان بويىچە 176 ئائىلە، 778 نوپۇس بار. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 741، ئۇيغۇرلار 37.

بۇ مەيدان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ سۈپەتلىك ئۇرۇقىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ، سۈپەتلىك ئۇرۇقلارنى كىرگۈزۈپ، ساپلاشتۇرۇپ تېمەنلەشتۈرىدۇ، ئاندىن پۈتۈن ناھىيىنى تەمىنلەيدۇ، شۇنداقلا بۇ مەيدان ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرىنىڭ تەجرىبە ئېتىزى، ئۈلگە ئېتىزى ھېسابلىنىدۇ. مەيدانغا قارايدىغان تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: كونا دەريا، ئارالتام.

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

شايار ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ جەنۇبىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا، ئۆگەن دەرياسى بوستانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرىغا جايلاشقان، ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°45′ — 84°47′، شىمالىي پاراللېل 39°31″ — 41°25′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 180 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 31 مىڭ 972.5 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يېرى دېڭىز يۈزىدىن 950 — 1020 مېتىرغىچە ئېگىز.

شىمالىي قىسمى ئۆگەن دەرياسى بويىدىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنما تۈزلەڭلىك بولۇپ، شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ بارا - بارا پەسلەپ بارىدۇ، غەربتىن شەرققە سەل قىيسايغان، بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ كۆلىمى 880 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ 2.75% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ناھىيىنىڭ ئاساسلىق تېرىقچىلىق رايونى، ئاھالىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يېزا ئۆيلىرى تۇتىشىپ كەتكەن جاي. ئوتتۇرا قىسمى تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا قىيسايغان، ئاساسىي جەھەتتىن تەكشى تۈزلەڭلىك. دەريا قىنى پەس ھەم تېيىز، دەريا شاخاپچىلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن، كۆللەر يۇلتۇزدەك تارقالغان. بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ كۆلىمى 5363 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ 16.77% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىققا باب يەر كۆلىمى 2212 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ 41.24% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ يەردە تەبىئىي توغراق ئورمىنى ۋە چۇچۇكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، يۇلغۇنلار گىرەلىشىپ ئۆسكەن. شورلۇق يەر، كۆل سۈيى دائىرىسى ۋە قۇملاشقان چۆللۈك، يېرىم چۆللۈك ئوتلاق كۆلىمى 3151 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، يانتۇلۇقى ئانچە زور ئەمەس، غەربتىن شەرققە سەل قىيسايغان، جەنۇبتىن شىمالغا سەل قىيپاش ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ كۆلىمى 25 مىڭ 729.5 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

I باب

گېئولوگىيە، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

1 § . گېئولوگىيە

1. تۈزۈلمە ھەرىكىتى

بۇ رايون دەسلەپكى كالېدون ھەرىكىتى دەۋرىدە، شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلمىسىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە

ئەگىشىپ پۈتۈن گەۋدە بويىچە كۆتۈرۈلۈپ چىققان، بۇ تۈزۈلمە بەلۋاغ ئىپتىدائىي كۆتۈرۈلمە شەكلىدە بولۇپ، شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس بولۇشتەك ئومۇمىي تۈزۈلمە ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شىمالىي قىسمىنىڭ ئوردوۋىك سىستېمىسىدىكى سويۇلۇشى جەنۇبىي قىسمىغا قارىغاندا كۈچلۈك. ئەينى چاغدا پۈتۈن گەۋدە بويىچە كۆتۈرۈلۈپ چىققاچقا، ئۆزۈلمە ۋە يېرىلمىلار يېتىلمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشكارىلىنىش ۋاقتى نىسپىي ھالدا قىسقىراق بولغانلىقتىن، كارستلار يېتىلمىگەن.

ئاخىرقى گېرتسىيىن ھەرىكىتىدىن ئىلگىرىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى رايونلارنىڭ نىسپىي تۇراقلىق چۆكۈندى مەزگىلىدىكىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، كېيىنكى پالېئوزوي ئېراتېمى جەنۇبىتىن شىمالغا قاراپ دەسلەپكى پالېئوزوي ئېرا تېمىنىڭ ئۈستىنى ھالقىپ قاپلىۋالغان، سىلۇر سىستېمىسى بىلەن ئوردوۋىك سىستېمىسى تۆۋەن بۇلۇڭ ھالەتتە بىماس دەستىلىنىپ تېگىشكەن.

ئاخىرقى گېرتسىيىن مەزگىلىدىكى كۈچلۈك تۈزۈلمە ھەرىكىتى رايون خاراكتېرلىك پۈرمىلىشىپ شەكىل ئۆزگىرىشنى ۋە كەڭ دائىرىلىك يانار تاغ ھەرىكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، رايون دائىرىسىدە بىرقاتار دۆم پۈرمىلىك تۈزۈلمە بەلۋاغنى شەكىللەندۈرگەن. كۈچلۈك پۈرۈلمىلەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى بىلەن، بىرتەرەپتىن نېفىت - گازلارنىڭ توپلىنىشىغا پايدىلىق ئورۇن شەكىللەنگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن رايون خاراكتېرلىك ئېغىر يىمىرىلىپ سويۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ رايون پۈتۈنلەي دېگۈدەك كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمى ۋە كۆپ قىسمى سىلۇر سىستېمىسى ھەمدە بىر قىسمى ئوردوۋىك سىستېمىسى تەرىپىدىن يىمىرىلىپ سويۇلغان. كۈچلۈك يىمىرىلىپ سويۇلۇپ تەكشىلىنىش ئارقىلىق رايون دائىرىسىنىڭ قەدىمكى يەر قىياپىتى يالاڭ تۈزلەڭلىككە ئايلىنىپ قالغان، كۆتۈرۈلمىسى ئېگىز بولغان شىمالىي قىسمىنىڭ سويۇلۇشى كۆتۈرۈلمىسى پەس بولغان جەنۇبىي قىسمىغا قارىغاندا كۈچلۈك بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان يەر ئۈستىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ ئورنىمۇ جەنۇبىي قىسمىنىڭكىدىن كونا. يالاڭ تۈزلەڭلىك قەدىمكى يەر قىياپىتىنى زەئىپ، ئېگىز - پەس ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان.

ھىندىچىنى ئېپوخاسى تارىم ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى يېتىلگەن دەسلەپكى مەزگىل بولۇپ، شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلۈپ چىققان كېيىنكى ترىئاس دەۋرىدە بىر يۈرۈش دەريا - كۆل فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس چۆكۈندىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلغان، رايون دائىرىسىدىكى كېيىنكى ترىئاس سىستېمىسى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىكى يىمىرىلگەن پوست ئۈستىنى بىماس دەستىلەنگەن ھالەتتە قاپلىۋالغان بولۇپ، ترىئاس سىستېمىسىدا چۆككەندىن كېيىن ھىندىچىنى ئېپوخاسىدىكى تۈزۈلمىلەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى ۋە يېرىلىش رولى تەسىرىگە ئۇچراپ، رايون خاراكتېرلىك يىمىرىلىپ سويۇلۇش قايتىدىن پەيدا بولغان، شىمالىي قىسمىدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى جەنۇبىي قىسمىنىڭكىدىن كۈچلۈك بولغاچقا، يېرىلمىلار يېتىلگەن، جىنسلار ئۆزۈلۈپ كەتكەن، نەتىجىدە شىمالىي قىسمىنىڭ سويۇلۇشى كۈچلۈك بولغان. بىراق ھىندىچىنى ئېپوخاسىدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىكى كاربوناتلىق جىنسلارنىڭ يەر ئۈستىدە يېڭىۋاشتىن ئېچىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان. ئاتموسفېرادىكى تۇزسىز سۇلار كاربوناتلىق جىنسلارنى سۈزۈلدۈرۈپ ۋە ئېرىتىپ، رايون خاراكتېرلىك ئاتموسفېرادىكى يوشۇرۇن تۇزسىز سۇ ئېقىن بەلۋېغى جانلىنىشقا باشلىغان، سۈزۈش رولى كۈچەيگەن.

ترىئاس دەۋرىدىن كېيىن شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلمىسىنىڭ تۈزۈلمە ھەرىكىتى تىنچلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. مېزوزوي ئېراتېمىغا تەۋە بولغان يۇرا سىستېمىسى، بور سىستېمىسى پۈتكۈل شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلمىسىنى قاپلىۋالغان بولۇپ، يەنشەن مەزگىلىدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى روشەن بولمىغان، كاينوزوي ئېرا تېمى مېزوزوي ئېرا تېمىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان، چۆكۈندىلەردىن ھاسىل بولغان غايەت زور قېلىنلىقتىكى قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك يەر قاتلىمى، پەرقلىق چۆگدىلىش رولى ۋە ۋارىسلىق خاراكتېرىدىكى ئۆزۈلمە ھەرىكىتى مېزوزوي ئېراسى، فاينوزوي ئېراسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ،

مېزوزوي ئېرا تېمى، كاينوزوي ئېرا تېمىدىكى نۇرغۇن تۈزۈلمىلەر ياپما تۈزۈلمىلەردىن ئىبارەت.

2. يەر قاتلىمى

بۇ رايوننىڭ يەر يۈزىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى 4 - سىستېمىغا تەۋە يەر قاتلىمى بىلەن قاپلانغان، ئۇنىڭ يەر قاتلىمى سىستېمىسى تۆۋەندىكىدەك قىسقىچە بايان قىلىنىدى:

4 - سىستېما Q: ئۈستۈنكى قىسمى سۇس كۈلرەڭ سېغىزلىق چاچما قۇمدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى نەچچە مېتىردىن 200 مېتىرغىچە كېلىدۇ، بۇ رايونغا كەڭ تارقالغانلىرى ئاساسلىق شامال چۆكۈندىسى، ئېقىندى، لاتقىلىق چاچماقۇم، شېغىل، قۇمساڭ سېغىز تۇپراقتىن ئىبارەت. ئاستىنقى قىسمى غايەت زور قېلىن قاتلاملىق شېغىل تاش ئارىلاش كۈلرەڭ قۇملۇق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 442 — 3022 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

يېڭى 3 - سىستېما N كۇچا گۇرۇپپىسى: بۇ گۇرۇپپىدىكى يەر قاتلىمى سۇس قوڭۇر، سۇس سېرىق، سۇس كۈلرەڭ گىل تاش، قۇملۇق گىل تاش ئارىلاش كۈلرەڭ، سېرىق ئەشمە قۇمتاش، سېغىزلىق قۇمتاشتىن، قىسمەنلىرى كۆكۈچ گىپس قىستۇرۇلغان نېپىز قەۋەتتىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 2446 — 3400 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

كان كەنتى گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى سۇس كۈلرەڭ ئەشمە قۇمتاش ۋە قوڭۇر، قوڭۇر قىزىل، كۈلرەڭ قوڭۇر، بېغىر رەڭ گىل تاشتىن ئىبارەت قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان كىرىشكەن قاتلام ھېسابلىنىدۇ. ئاستىنقى قىسمى كۈلرەڭ قوڭۇر، قوڭۇر سېرىق، بېغىررەڭ گىل تاش ئارىلاش سۇس كۆل سېرىق سېغىزلىق ئەشمە قۇمتاش، سۇس كۈلرەڭ ئەشمە قۇمتاشتىن ئىبارەت نېپىز قاتلامدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 300 — 800 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

جىدىك گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى كۈلرەڭ يېشىل، قوڭۇر، سۇس قوڭۇر رەڭلىك گىل تاش ۋە كۈلرەڭ، كۈلرەڭ قوڭۇر ئەشمە قۇمتاش، سېغىزلىق قۇمتاشتىن ئىبارەت قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان كىرىشكەن قەۋەتتىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى قىسمى قوڭۇر، قارامتۇل قوڭۇر رەڭلىك گىل تاش ئارىلاش گىپسلىق گىل تاش، سېغىزلىق ئەشمە قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 390 — 740 مېتىرغىچە كېلىدۇ، يەر قاتلىمى ئوخشاش ئەمەس.

پالېئوگېن سىستېمىسى E: بۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قوڭۇر قىزىل، قوڭۇر رەڭلىك ئوتتۇرا ھال - ئۇششاق دانىلىق قۇمتاش، گىل تاش كىرىشكەن قاتلام، نەچچە قەۋەت قىستۇرۇلغان بېغىررەڭ، كۈلرەڭ شېغىلدىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى تەخمىنەن 200 — 571 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ئاستىنقى قىسمى ئاساسەن قوڭۇر، بېغىررەڭ قۇملۇق گىل تاش، گىل تاش ئارىلاش ئوخشاش رەڭلىك ئۇنۇملۇك گىل تاش، بېغىررەڭ، سېرىق يېشىل گىل تاش كىرىشكەن قاتلام، قىستۇرۇلما نېپىز قەۋەتلىك گىپس، مارىلدىن، ئۇل قىسمى ئادەتتىكى شېغىللاردىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى تەخمىنەن 120 — 590 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

بور سىستېمىسى K: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدىن تارتىپ ئاستىنقى قىسمىغىچە باش جىجىك گۇرۇپپىسى، قاپسالاڭ توپ گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان.

باش جىجىك گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى ھالرەڭ ئوتتۇراھال - ئۇششاق دانىچە ئەشمە قۇمتاشتىن، ئاستىنقى قىسمى بىنەپشە كۈلرەڭ، بېغىررەڭ شېغىل ئارىلاش ئۇششاق - ئوتتۇراھال دانىچە قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 128 مېتىر كېلىدۇ.

قاپسالاڭ توپى: بۇ، باش ئۆزگەرمە گۇرۇپپىسى، شۇشەنخې دەرياسى گۇرۇپپىسى ۋە ياغلىم

گورۇپپىسى دەپ ئايرىلىدۇ.

باش ئۆزگەرمە گورۇپپىسى: بۇ، قوڭۇر قىزىل، ھالرەڭ قۇملۇق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى 366 مېتىر كېلىدۇ.

شۇشەنخې دەرياسى گورۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قوڭۇر قىزىل گىل تاش، كۆلرەڭ يېشىل ئەشمە قۇمتاش كىرىشكەن قاتلامدىن، ئاستىنقى قىسمى قېلىن قاتلاملىق قوڭۇر قىزىل گىل تاشتىن، ئۇل قىسمى قىستۇرۇلما كۆلرەڭ يېشىل ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 1156 مېتىر كېلىدۇ.

ياغلىم گورۇپپىسى: غايەت زور قېلىن قەۋەتلىك بىنەپشە كۆلرەڭ شېغىلدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 122 مېتىر كېلىدۇ.

يۇرا سىستېمىسى J: بۇ، قارا زاگورۇپپىسى، چىمەن - گۈلباغ گورۇپپىسى، چاقماق گورۇپپىسى، قىزىلنۇر گورۇپپىسى، يېڭىسار گورۇپپىسى، ئاق گورۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان، يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 — 550 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

قارازا گورۇپپىسى: بۇ، بىر يۈرۈش بىنەپشە كۆلرەڭ، قوڭۇر قىزىل شېغىللىق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 2 — 92 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

چىمەن - گۈلباغ گورۇپپىسى: بۇ، قارامتۇل قوڭۇر قىزىل قۇملۇق گىل تاش قىستۇرۇلغان نېپىز قەۋەتلىك ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 50 — 406 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

چاقماق گورۇپپىسى: بۇ، ئاساسەن يېشىل، بېغىررەڭ قۇملۇق گىل تاش، ئەشمە قۇمتاش، قىسمەنلىرى قارامتۇل كۆلرەڭ مايلىق سىلانېتس، كۆكۈچ مارىلدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 100 — 178 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

قىزىلنۇر گورۇپپىسى: بۇ، كۆلرەڭ يېشىل ئەشمە قۇمتاش، قارامتۇل كاربوناتلىق سىلانېتس، كۆكۈچ رەڭلىك كۋارتسلىق قۇمتاش كىرىشكەن قاتلامدىن، قىسمەنلىرى قىستۇرۇلما كۆمۈر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 500 — 870 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

يېڭىسار گورۇپپىسى: بۇ، كۆكۈچ، سېرىق كۆلرەڭ يىرىك قۇمتاش، كۆلرەڭ يېشىل يۇمشاق ئەشمە قۇمتاش، قارامتۇل كۆلرەڭ گىل تاش، كاربونلۇق گىل تاش كىرىشكەن قاتلامدىن، قىستۇرۇلما كۆمۈر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 — 400 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

ئاق گورۇپپىسى: بۇ، سۇس كۆلرەڭ يېشىل كاللەكسىمان قۇمتاش، شېغىللىق قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 — 517 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

تىرئاس سىستېمىسى T: بۇ يەر قاتلىمىنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 1900 مېتىر، ئۈستۈنكى تىرئاس ئوتدېلى تالچىك گورۇپپىسىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 177 مېتىر كېلىدۇ، ئۇ، كۆكۈچ رەڭلىك شېغىل تاش، سېرىق يېشىل ئەشمە قۇمتاش، قارامتۇل كاربونلۇق سلانېتس، كۆمۈر سىزىقلىرى كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان. خۋاڭشەن كوچىسى گورۇپپىسىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 299 مېتىر كېلىدۇ، ئۇ، كۆلرەڭ يېشىل قۇمتاش ۋە كۆلرەڭ قارامتۇل كاربونلۇق گىل تاش كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان. ئوتتۇرا تىرئاس ئوتدېلىدىكى قارامايى گورۇپپىسى 885 مېتىر كېلىدىغان كۆلرەڭ يېشىل قۇمتاش، شېغىل تاشلار كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى تىرئاس ئوتدېلىدىكى

ئوقۇر بۇلاق توپىغا تەۋە يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 547.6 مېتىر كېلىدۇ، ئۇ يېشىل قۇمتاش، قۇملۇق گىل تاش ۋە بىنەپشە رەڭلىك قۇملۇق شېغىل تاش كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان.

كېيىنكى پېرم ئوتدېلى P_1 : ئۇنىڭ قېلىنلىقى 286 مېتىر بولۇپ، قوڭۇر كۈلرەڭ، كۈلرەڭ يېشىل گىل تاش، شېغىل تاش ئارىلاش قارامتۇل كاربوناتلىق سلانېتستىن تەركىب تاپقان.

ئىلگىركى پېرم ئوتدېلى P_2 : بۇ ئۈستۈنكى تاشكۆمۈر ئوتدېلى C_2 يەر قاتلىمىغا قارىغاندا تولۇق يېتىلمىگەن.

ئاستىنقى تاشكۆمۈر ئوتدېلى C_1 : بۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى جانلىقلار ئۇۋىندىسىدىن ھاسىل بولغان كۈلرەڭ، قارامتۇل كۈلرەڭ ئارا قاتلامسىمان ھاك جىنس ئارىلاش بېغىررەڭ قۇم ئارىلاش دولومىتلىق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى قىسمى بېغىررەڭ دولومىتلىق گىل تاش بىلەن سۇس كۈلرەڭ يېشىل، كۆكۈچ ئۇششاق قۇمتاش كىرىشكەن قاتلامدىن، ئۇل قىسمى قېلىن قاتلاملىق ئۇششاق - ئوتتۇراھال دانىچە كۆكۈچ كۈارتسلىق قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 4. 210 مېتىر كېلىدۇ.

دېۋون سىستېمىسى D : ئۇنىڭ يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 408 مېتىر كېلىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمى قېنىق كۈلرەڭ، سۇس يېشىل قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاش ئارىلاش قېنىق كۈلرەڭ، قوڭۇر قىزىل گىل تاشتىن، ئاستىنقى قىسمى كۆكۈچ، بىنەپشە رەڭلىك ئەشمە قۇمتاش، يۇمشاق قۇمتاش ئارىلاش ئاز ساندىكى گىل تاش، كۆكۈچ كۈارتسلىق قۇمتاشتىن، ئۇل قىسمى قىستۇرۇلما قارامتۇل تۇختىن تەركىب تاپقان.

سىلۇر سىستېمىسى S : بۇ 164 مېتىر قېلىنلىقتىكى كۈلرەڭ يېشىل، سۇس كۈلرەڭ گىل تاش، ئەشمە قۇمتاش قىستۇرۇلغان ئارىلاش رەڭلىك گىل تاش، كۆكۈچ ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان.

ئۈستۈنكى ئوردوۋىك ئوتدېلى Q_3 : بۇ، تىپىك تاغ جىنس بىرىكمىسى بولۇپ، كۈلرەڭ يېشىل، بېغىررەڭ ئۇسىمسىمان ھاك جىنس، ئەشمە قۇمتاش، كۈلرەڭ قارامتۇل كالتسىيلىق گىل تاش ۋە ئۇۋۇندىلىق كۈلرەڭ ھاك جىنس، دولومىت جىنستىن تەركىب تاپقان.

ئوتتۇرا ئوردوۋىك ئوتدېلى Q_2 چىلان گۇرۇپپىسى : ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى كۈلرەڭ ئۇسىمسىمان مارىل ۋە يېشىل كۈلرەڭ، كۈلرەڭ كالتسىيلىق گىل تاش كىرىشكەن قاتلامدىن ئاستىنقى قىسمى نېپىز قەۋەتلىك كۈلرەڭ سېغىز كرىستاللىق ھاك تاش ۋە كالتسىيلىق گىل تاش، مارىل كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 173 مېتىر كېلىدۇ.

كەڭلىك گۇرۇپپىسى : ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى بېغىررەڭ، كۈلرەڭ يېشىل ئۇسىمسىمان سېغىز كرىستاللىق ھاك جىنستىن، ئاستىنقى قىسمى سۇس كۈلرەڭلىك نېپىز - ئوتتۇراھال قاتلاملىق سېغىز كرىستاللىق ھاك جىنستىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 17 — 36 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

سارغان گۇرۇپپىسى : ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قارامتۇل كۈلرەڭ، ئاستىنقى قىسمى سۇس يېشىل كۈلرەڭ كالتسىيلىق سلانېتس، قىستۇرۇلما كۈلرەڭ نېپىز قاتلاملىق ھاك جىنستىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 14 مېتىر كېلىدۇ.

ئاستىنقى ئوردوۋىك ئوتدېلى Q_1 : بۇ، ئوتدېلدىكى يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 271 مېتىر بولۇپ، قارامتۇل كۈلرەڭ، قېنىق كۈلرەڭ گىل تاش، ئەشمە قۇمتاشلار رىتىملىق كىرىشكەن قاتلامدىن، ئۇل قىسمى 47 مېتىر قېلىنلىقتىكى قارامتۇل كرېمنىيلىق سلانېتستىن تەركىب تاپقان.

3. قېزىلما بايلىق

ناھىيە تەۋەسىدە قېزىلما بايلىق تۈرلىرى ئازراق، مېتال بايلىقى يوق دېيەرلىك، مېتاللوگىد بايلىقىدىن

ساپال توپىسى، تۇز، سېلىترا قاتارلىقلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، لېكىن سۈپىتى ناچار، سانى ئاز بولۇپ، ئومۇمەن كەڭ كۆلەمدە ئېچىش قىممىتى يوق.

ساپال توپىسى (سېغىز توپا) : بۇ خىل توپا ئۆگەن دەرياسى ۋادىسىدىكى تىنما تۈزلەڭلىكتىكى تىنما پەس رايونغا تارقالغان، ئادەتتە توپا قەۋىتى نېپىزرەك، تەركىبىدە قۇم بار. قىلىنىراق ساپال توپىسى (سېغىز توپا) بار جايلار قايلور يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قىزىلتام كەنتىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىمالىغا، تويبولدى يېزىسىدىكى يېڭىباغ كەنتىنىڭ غەربىي - شىمالىي ئەتراپلىرىغا تارقالغان.

تۇز، سېلىترا تەڭ پەيدا بولغان، شور يىغىلىپ قالغان يەر بىرقەدەر كەڭ تارقالغان. بۇ خىل يەر تارىم ۋادىسى تۈزلەڭلىكىدىكى ئويمانلىقلار ۋە ئۆگەن دەرياسى ۋادىسى تۈزلەڭلىكىدىكى شور توپلانغان جايلارغا دېگۈدەك تارقالغان. ئۇنىڭ تەركىبىدە توپا - قۇم بولۇپ، توپا - قۇم، تۇز، سېلىترا بىر گەۋدىلەشكەن قوڭۇر رەڭلىك كاللەك ھاسىل بولغان، بۇلار كۆپىنچە شورداش، سوزۇك، قارا چۇماق، قۇربانچۆل قاتارلىق ئوتلاقلاردا ۋە يېشىل كۆل، ئالتۇنداش، جىرىقداش، داشلىق، قارا چىلان، كۆكساراي، توتى قاتارلىق تۈزلۈق كۆل ئەتراپلىرىدا، ئۇنىڭدىن قالسا داراي سۇ ئامبىرىنىڭ غەربى، توڭگۇزباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا، ياتتاق قەدىمىي شەھىرى ئەتراپلىرىدا پەيدا بولغان. شۇ يەردىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئۇ جايلاردىن تۇز ئېلىپ كېلىپ چىلاپ ئىچىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ خىل تۇزنى ئىستېمال قىلىشقا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلدى (چۈنكى ئۇنىڭ تەركىبىدە يود ماددىسى كەمچىل، سالامەتلىككە پايدىسىز بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۇنى ئىستېمال قىلىشنى چەكلەش توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى).

ئېنېرگىيە بايلىقى: نېفىت ۋە تەبىئىي گاز زاپىسى مول. شايار كۆتۈرۈلمىسىدىكى «ئۈچ ئويۇلما ۋە ئىككى چوقچايما» (جۇملىدىن كۇچا رايونى) لار نېفىت ۋە تەبىئىي گاز كۆپ توپلانغان تۈزۈلمە بەلۋاغ ھېسابلىنىدۇ. 1989 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە بۇرغىلانغاندىن تارتىپ 1993 - يىل 10 - ئايغىچە قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە يېزىلىرى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەركىزى ۋە ناھىيىلىك 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قاتارلىق جايلاردىكى نېفىت گاز قۇدۇقلىرىدىن نېفىت ئېتىلىپ چىقتى، گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىق مىنىستىرلىكى، نېفىت - تەبىئىي گاز باش شىركىتى ئۇ جايلاردا كۆمۈلۈپ ياتقان نېفىت «گاز» نىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلمىسىگە ئاسانەن، شاسەن، دۇڭخې، ساڭتام، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، ئوتتۇرا تارىم دېگەن ناملارنى بەردى. نېفىت گاز ئېتىلىپ چىققان چارلاش قۇدۇقلىرى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

شايار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى نېفىت گاز فونتان قۇدۇقلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 1

نامى	نېفىت (گاز) ئېتىلىپ چىققان ۋاقىت	ئېتىلىپ چىققان نېفىت (گاز) مىقدارى	ئىزاھ
«يېڭىمەھەللە — 1» قۇدۇقى	1989 - يىل 2 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $250m^3$	جەرەنلىك سۇ ئامبىرىنىڭ غەربىي يېنى، قايلور يېزىسى پاسلى، چوڭقۇرلۇقى 5400 مېتىر
«يېڭىمەھەللە — 2» قۇدۇقى	1993 - يىل 10 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $45m^3$	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىي شىمالى، 1993 - يىل 3 - ئايدا بۇرغىلاش باشلانغان

«يېڭىئەھەللە — 202» قۇدۇقى	1993 ـ يىل 10 ـ ئاي	تەكشۈرۈش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ	2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ 23 كىلومېتىر غەربىي شىمالى، 1993 ـ يىل 3 ـ ئايدا بۇرغىلاش باشلانغان
«يېڭىئەھەللە — 6» قۇدۇقى	1993 ـ يىل 1 ـ ئاي	كۈنلۈك يېنىك نېفىت مىقدارى 93.5m³ كۈنلۈك گاز مىقدارى 150000m³	قايلوردىكى توقسۇ ـ شايار باش زەيكىشىنىڭ 2 كىلومېتىر شەرقىدە
«قىزىلبايراق — 101» قۇدۇقى	1993 ـ يىل 10 ـ ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى 375m³ كۈنلۈك گاز مىقدارى 50000m³	يېڭىئەھەللە يېزىسىنىڭ غەربى، توقسۇ ـ شايار تاشيولىنىڭ 23 كىلومېتىرلىق بۆلىكى
«دۆڭچى — 4» قۇدۇقى	1991 ـ يىل 9 ـ ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى 50m³	قىزىلبايراق چۆل ئەترىتى
«دۆڭچى 4 ـ رەت — 4» قۇدۇقى	1992 ـ يىل 11 ـ ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى 50m³	قىزىلبايراق 4 ـ چۆل ئەترىتى

ئىزاھ: يۇقىرىدىكى نېفىت (گاز) فونتان قۇدۇقلىرىنىڭ ھەممىسى چارلاش قۇدۇقى، شايارنىڭ نېفىت گاز زاپاس مىقدارى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قىدىرىپ تەكشۈرۈلۈۋاتىدۇ.

§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

شايار ناھىيىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئۆگەن دەرياسى تىنىما ـ چۆكۈندە تۈزلەڭلىكى، تارىم دەرياسى ۋادىسى تۈزلەڭلىكى، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئىبارەت 3 قىسىمغا ئايرىلىدۇ.

1. ئۆگەن دەرياسى تىنىما ـ چۆكۈندى تۈزلەڭلىكى

ئۆگەن دەرياسى تىنىما ـ چۆكۈندى تۈزلەڭلىكى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. يېزا ـ قىشلاق ۋە باغ ـ بوستانلىقلار ئۆگەن دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنى غول، تارماق ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى يېنىغا تارقالغان. يېڭىئەھەللە يېزىسى، قايلور يېزىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمى، تويبولدى يېزىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ غەربىي، شىمالىي قىسىملىرى ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، يەر شەكلى تەكشى، غەربتىن شەرققە سوزۇلغان جايلار سەل دولقۇنسىمان ئېگىز-پەس ھالەتتە بولۇپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە تېرىلغۇ يەرلەر، كەنت ـ مەھەللىلەر ئېگىزرەك يەرگە جايلاشقان، پەسرەك جايلارنىڭ كۆپىنچىسى شورلۇق، شور توپلانغان چۆل ۋە يېرىم چۆللۈكتىن ئىبارەت. بۇ تۈزلەڭلىك شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ داراي سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىڭىگىچە بارىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 42 كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربتە يېڭىئەھەللە يېزىسىنىڭ يورتوغراق كەنتىدىن نۇرباغ يېزىسىنىڭ بوستان توغراق چارۋىچىلىق نۇقتىسىغىچە سوزۇلغان، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 47 كىلومېتىر كېلىدۇ، شەكلى رومبىغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى دېھقانچىلىق رايونى ئەتراپىدىن قايلور، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان جايلار تىنىما ـ يەلپۈگۈچسىمان چۆكۈندى رايونلارنىڭ چېتى ھېسابلىنىدۇ. ئېقىندى چۆكۈندىلەر ئومۇمەن ھەرخىل چوڭ ـ كىچىك دانىچە قۇم قەۋىتىدىن تەركىب

تاپقان. كەلكۈن چۆكۈندىلىرى سېغىز توپىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمىدا بىرقەدەر تار يېرىك دانچە فاتسىيە بەلۋېغى بار، جىنس خۇسۇسىيىتى، جىنس فاتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇرەككەپ بولۇپ، شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغانسېرى ئېقىندى چۆكۈندىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى ئېشىپ، قۇم قەۋىتى قېلىنلىشىپ، دانچىلىرى يۇمشاقلىشىپ بارىدۇ، لېكىن ئەلپۈگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ يان تەرىپى يېگىمەھەللە، قىزىلبايراق يېزىلىرى ئەتراپىدىكى ئېقىندى چۆكۈندىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى ئوتتۇراھال ھالەتتىن قېلىنلاپ بارغان سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپا قاتلام ۋە ئوتتۇراھال - ئۇششاق قۇم قاتلاملار كىرىشكەن قەۋەت ھېسابلىنىدۇ. ئاستىنقى قىسمى قېلىن قەۋەتلىك سېغىز توپا قاتلىمى بولۇپ، دېگۈدەك كەلكۈن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان. ۋېرتىكاللىق فازا ئۆزگىرىشى بىرقەدەر زور بولغاچقا، قايلور بىلەن نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەلپۈگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ سىرتىدىكى جايلاردا جىنس خۇسۇسىيىتى كۈلرەڭ، كۆكۈچ يۇمشاق ئەشمە قۇم ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمى كەلكۈن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان قوڭۇر قىزىل، قوڭۇر سېرىق، سېرىق كۈلرەڭ، كۈلرەڭ يېشىل سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپا بىلەن ئۆزئارا كىرىشكەن قاتلام ھېسابلىنىدۇ.

2. تارىم دەرياسى ۋادىسى

تارىم دەرياسى ۋادىسى تۈزلەڭلىكى ئاسەن ناھىيە زېمىنىنىڭ مەركىزىنىڭ قىيپاش شىمالىغا جايلاشقان، غەربتە كاماياڭلىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ خادا دۆڭگىچە بارىدۇ، ناھىيە تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 180 كىلومېتىر كېلىدۇ، جەنۇبتىن شىمالغا 20 — 60 كىلومېتىرغىچە بولۇپ، كەڭ - تارلىقى ئوخشاش ئەمەس، ئۇزۇنچاقراق ھالەتتە شەكىللەندۇرگەن. بۇ تۈزلەڭلىك — ساي ئوقۇرى ھېسابلىنىدۇ، لېكىن يانتۇلۇقى زور ئەمەس. دەريا قىنى تېيىز ھەم پەس، ئىككى قىرغىقى قۇمساڭ تۇپراق، ھەمىشە كەلكۈن يېيىلىپ ئاقىدۇ، دەريا ئاسان ئېقىن ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ، كۆچمە كۆللەر، قەرەللىك كۆللەر يۇلتۇزدەك تارقالغان، دەريانىڭ غول ئېقىنى ۋە تارماق ئېقىنلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، سۇ يۈزى 410 مىڭ مو كېلىدۇ. دەريا ئېقىنى جەھەتتە تىنىما قاتلام ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، دەريا قىنى فاتسىيىلىك، تاشقىن ساھىلى فاتسىيىلىك، بوينۇتۇرۇقسىمان كۆل فاتسىيىلىك ماددىلار دۆۋىلەنگەن، ئۇنىڭ ئۈستىنى كەڭ كۆلەمدىكى قۇم بارخانلىرى قاپلىغان. دەريا قىنى فاتسىيىسى كۈلرەڭ، كۆكۈچ ساپ ئەشمە قۇم قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تاللىنىشچانلىقى ياخشى، گىرۋەكلىك، يۇمشاق قەۋەتلەشكەن (جۈملىدىن قاينامسىمان قەۋەتلەشكەن). مىنېرال تەركىبى تۇراقلىق، كۋارتس %50 نى، چىرمىتال تەخمىنەن %15 نى، دالا شپاتى %20 نى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئاز ساندىكى قارامتۇل مىنېرال ماددىلار بولۇپ، بوش، كۆچمە قۇم ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن، كاۋاكلىرى يېتىلگەن، بۇلار ئاساسەن قەدىمكى دەريا رايونىغا تارقالغان. تاشقىن ساھىلى فاتسىيىسى ئاساسەن كۈلرەڭ، كۆكۈچ ئەشمە قۇم ۋە نېپىز قەۋەتلىك كۈلرەڭ، كۈلرەڭ سېرىق سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپىلار ئۆزئارا ئارىلاشقان قاتلامدىن ئىبارەت، ئېنىق گورىزونتاللىق قەۋەتلەشكەن، تەركىبىدە يۇرمىسىمان تاش قاتمىلار بار، بۇلار بىپايان تىنىما تۈزلەڭلىك ۋە تارىم دەرياسى قىرغىقىغا تارقالغان. بوينۇتۇرۇقسىمان كۆل فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەر كۈلرەڭ، كۆكۈچ ئەشمە قۇم ياكى ئوتتۇراھال قۇم، قىستۇرۇلما كۈلرەڭ سېرىق، كۈلرەڭ قوڭۇر سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپا، نېپىز قاتلام ياكى لىنزىسىمان گەۋدىدىن تەركىب تاپقان، گورىزونتال يۇمشاق قەۋەتلەشكەن، تەركىبىدە سېغىزسىمان كاللەك ۋە يۇرمىسىمان تاش قاتمىلار بار. سىرتقى يۈزىنىڭ ھەممىسىنى نېپىز قەۋەتلىك قۇمسىمان توپا قاپلاپ تۇرىدۇ، ۋېرتىكاللىق يۆنىلىشى روشەن ئىككى ئاساسلىق قۇرۇلمىغا ئىگە. بۇلار بوينۇتۇرۇقسىمان كۆللەر

ۋە توپوگرافىك ئويمانلىقلار، تاقسىمان ئويمانلىق رايونلارغا تارقالغان.

بۇ رايونغا توغراق قويۇق تارقالغان، يۇلغۇن، ئوت - چۆپلەر ئارىلاش بۆك - باراقسان ئۆسكەن بولۇپ، تەبىئىي يېشىل كارىدورنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئېقىن ۋادىسى ناھىيىلىك 1 - ۋە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئەدلىيە نازارىتىنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش 3 - تارماق ئەترىتى دېھقانچىلىق مەيدانى، تويبولدى يېزىسىنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كەنتلىرى ۋە يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللۈك ئوتلاقلار، گۈلباغ، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چۆل ئوتلاقلار ۋە تارىم يېزىسىنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ چۆكۈندى بەلۋېغى بىلەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ تىنما - لاتقا بەلۋېغى ئوتتۇرىسىدا خېلى كەڭ كەتكەن ئۆتكۈنچى بەلۋاغ بار، گۈلباغ، تويبولدى، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ رايونغا تەۋە. بۇ رايون تارىم دەرياسى چۆكۈندىسى بىلەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ كەلكۈن چۆكۈندىسى ياكى چۆكمىلىرى گىرەلەشكەن بەلۋاغ ھېسابلىنىدۇ.

3. تەكلىماكان قۇملۇق رايونى

تەكلىماكان قۇملۇق رايونى ناھىيىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى بەكمۇ كەڭ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 160 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 170 كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ %80.4 نى ئىگىلەيدۇ. تۇراقلىق ۋە يېرىم تۇراقلىق قۇم بارخانلىرىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى كۆلرەڭ، كۆلرەڭ سېرىق يۇمشاق ئەشمە قۇمنى ئاساس قىلىدۇ، تاللىنىشچانلىقى بىرقەدەر ياخشى، مىنېرال تەركىبلىرى كۋارتس (تەخمىنەن %40 نى ئىگىلەيدۇ)، چىرىمتال (تەخمىنەن %15 نى ئىگىلەيدۇ) نى ئاساس قىلىدۇ، قارامتۇل مىنېراللار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. قۇرۇلمىسى بوش، گورىزونتال قەۋەتلەشكەن ۋە شامالدا روشەن گىرەلەشمە قەۋەتلەشكەن، قەۋەتلەنگەن ۋە قەۋەتلەنمىگەن كۆپ مىقداردىكى ئورگانىك ماددا ۋە ئاز مىقداردىكى ئەشمە قۇم تەركىبلىرى بار. ئۆسۈملۈك يىلتىز سىستېمىسىنىڭ كاپىلليارلىق تەسىرى تۈپەيلىدىن، يەر ئاستىدىكى شور قايتا ئۆرلەپ، يەر ئۈستىگە كۆپلەپ توپلىنىپ، قۇم بارخانلىرىنىڭ سىرتقى قەۋىتىنىڭ شورلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھەرىكەتچان قۇم بارخانلىرىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى كۆلرەڭ، كۆكۈچ، كۆلرەڭ سېرىق ئوتتۇراھال يۇمشاق قۇمدىن ئىبارەت. مىنېرال تەركىبلىرى كۋارتس (%50 نى ئىگىلەيدۇ)، دالا شپاتى (%30 — %35 نى ئىگىلەيدۇ)، چىرىمتال (%10 — %15 نى ئىگىلەيدۇ) نى ئاساس قىلىدۇ، قارامتۇل مىنېراللار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ تاللىنىشچانلىقى ياخشى، پاكىز، قۇرۇلمىسى بوش، كاۋاكلىرى يېتىلگەن، يۇمىلاقلىق دەرىجىسى خېلى ياخشى، تىپىك كۆچمە قۇم ھالىتىگە ئىگە بولۇپ، شامال تەسىرىدە قاتلام بولۇپ شەكىللەنگەن. تۇراقلىق، يېرىم تۇراقلىق ۋە كۆچۈپ تۇرىدىغان كەڭ كۆلەمدىكى قۇملۇقلاردا قۇرۇپ كەتكەن گۆللەردىن شەكىللەنگەن شورلۇق جايلار بار، ئالمىشىپ تۇرىدىغان سۇس سېرىق ياكى ساغۇچ ئاق رەڭلەر شەكىللەنگەن ۋە قوڭۇر رەڭلىك قاقشال توغراق تۈپلىرى تارقالغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تىك تۇرىدۇ، بەزىلىرى يەردە يېتىپ گىرەلىشىپ كەتكەن. قەدىمكى دەريانى بويلاپ قاقشال توغراقلار تارقالغان بولۇپ، گويا كۆلرەڭ تۇسمىدەك كۆرۈنىدۇ. يەنە كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان قۇرۇق يەر ئۆسۈملۈكلىرى ئاندا-ساندا ئۆسكەن بىرقەدەر تەكشى يەرلەرمۇ بار. يېقىندىن قارىسا قۇملۇق، كۆچمە قۇملار دولقۇندەك كۆرۈنىدۇ. قۇم بارخانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھىلال ئاي شەكلىدە بولۇپ، شامال يۆنىلىشى بويىچە بېلىق سىرتى رەتمۇ رەت تىزىلغان، چوقچىيىپ چىققان بۆلىكى كۆپىنچە شامالغا ئۇدۇل شىمالىي ۋە شەرقىي يۆنىلىشتە تۇرىدۇ.

II باب

كىلىماتى

شايار ناھىيىسى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ، ناھىيىنىڭ شىمالىنى تەڭرىتاغ توسۇپ تۇرىدۇ، جەنۇب تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، ئىسسىقلىق مىقدارى يېتەرلىك، ھۆل - يېغىن ئاز، كىلىماتى قۇرغاق، يازدا پىژغىرىم ئىسسىق، قىشتا قۇرغاق سوغۇق بولىدۇ، سوتكىلىق ۋە يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى بىرقەدەر چوڭ، ئادەتتىكى يىللاردىكى شامال يۆنىلىشى قىيپاش شىمال شامىلى ياكى غەربىي شىمال شامىلىدىن ئىبارەت.

شايار ناھىيىسىدىكى مېتېئورولوگىيە ئامىللىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

جەدۋەل: 2 — 2

تۈرى	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى (℃)					يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى (مىللىمېتىر)	سوتكىلىق ئەڭ زور ھۆل - يېغىن مىقدارى (مىللىمېتىر)	يىللىق ئوتتۇرىچە 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە مۆلدۈرلۈك كۈن سانى (كۈن)	يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - بورانلىق كۈن سانى (كۈن)	يىللىق ئوتتۇرىچە لەيلىمە چاڭ - توزانلىق كۈن سانى (كۈن)	يىللىق ئوتتۇرىچە بورانلىق كۈن سانى (كۈن)	قىش پەسلىدىكى ئەڭ زور يېغىندى قار قېلىنلىقى (سانتىمېتىر)	قىش پەسلىدىكى ئەڭ زور توڭلاش تۇپراق چوڭقۇرلۇقى (سانتىمېتىر)	مۇتلەق يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى (مىللىمېتىر)	يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - بوران، چاڭ - توزانلىق كۈن سانى (كۈن)
	يىللىق ئوتتۇرىچە	1 - ئايدا ئوتتۇرىچە	7 - ئايدا ئوتتۇرىچە	يىللىق مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا	يىللىق مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا										
	10.7	-8.8	24.8	41	-28.7	43.5	45.1	1.2	11.8	36.7	12.4	10	82	1992	53

§ 1 . مېتېئورولوگىيە ئامىللىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

1 . كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى ۋە قۇياش رادىئاتسىيىسى

1959 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3031.2 سائەت كۈن نۇرى چۈشتى. 7 - ئايدا ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، 308.3 سائەتكە، بىر كۈندە ئوتتۇرىچە 9.9 سائەتكە يەتتى؛

1 ـ ئايدا ئەڭ قىسقا بولۇپ، ئاران 202.5 سائەتكە، بىر كۈندە ئوتتۇرىچە 6.58 سائەتكە يېتىدۇ. 10 ـ ئايدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ %77 كە، 4 ـ ئايدا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، %59 كە يېتىدۇ، 8 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا %70 تىن يۇقىرى بولىدۇ. قۇياش رادىئاتسىيىسى كۈچلۈك بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى 144.6 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا، فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە مىقدارى 72.3 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا يېتىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1959 ـ يىلدىن 1981 ـ يىلغىچە بولغان ئايلىق ئوتتۇرىچە كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت، كۈن نۇرى چۈشۈش پىرسەنتى ۋە رادىئاتسىيە مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 3 بىرلىكى: كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر

ئامىل \ ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
نۇرى	ۋاقىت (سائەت)	200.8	201.9	232.9	232.9	282.7	299.2	308.3	302.4	278	264.5	225	201.1	3031.5
	پىرسەنتى (%)	68	67	63	59	63	67	67	71	75	77	76	70	68
قۇياش رادىئاتسىيىسى		6.6	7.8	11.2	13.1	16.9	17.8	18	16.5	12.7	10.4	7.4	6	144.6

شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 — 1992 ـ يىلغىچە بولغان ھەرقايسى ئايلاردا كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت، پىرسەنت

جەدۋەل: 2 — 4 بىرلىكى: سائەت

يىللار \ ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
1980	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	201	202.8	232.5	231.6	282.7	300.1	310	301.1	278.6	266.6	225.3	203	3035.3
	پىرسەنت (%)	68	67	63	58	63	67	68	71	75	78	77	72	68
1981	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	234.3	170.6	263.1	244.8	228.5	273.2	273.1	278.5	278.1	228.4	228.3	228	2925.9
	پىرسەنت (%)	79	57	71	61	51	61	60	65	75	67	77	80	66
1982	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	206.1	183.5	240.1	275.8	308.9	306.5	324.8	216.9	273.6	253.2	295.5	286.3	3000.7
	پىرسەنت (%)	69	62	65	69	69	68	71	63	74	74	59	65	68
1983	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	180.4	227.7	215.5	241.9	266.7	333.4	324.9	291.3	261.3	248.1	209.7	210	3010.9
	پىرسەنت (%)	61	76	58	61	60	74	71	70	70	72	71	73	68

2916.7	182	228.6	282.9	268.7	258.1	333.5	285.1	244.6	168.1	239.9	186.1	209.1	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1984
66	64	77	83	72	68	73	63	55	42	65	60	70	پىرسەنت (%)	
3089.4	205.3	224.5	267.2	276.4	276.2	359.3	320.7	291.2	251.4	200.3	207.1	209.3	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1985
70	72	76	78	74	65	79	71	65	63	54	69	71	پىرسەنت (%)	
3031	205.1	163.2	267.6	304.7	263.6	294.8	290.6	286.9	297.1	212.6	204.5	240.3	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1986
68	72	55	78	82	62	65	65	64	75	58	69	81	پىرسەنت (%)	
3044.5	206	227.9	196.3	294.5	344	318	303.3	293.4	240.3	203.6	195.6	221.6	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1987
69	72	77	57	79	81	70	61	66	60	55	66	75	پىرسەنت (%)	
3051.1	203.3	223.7	263.8	274.2	280.3	355.7	313.7	278.8	2.8	209.1	170	209.7	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1988
69	71	76	77	74	66	78	70	62	67	57	55	71	پىرسەنت (%)	
2981.9	216.5	209.5	262	273.1	302.3	262	290.8	260.4	248.4	238.4	196.7	221.8	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1989
67	76	71	76	76	71	57	65	58	62	65	66	71	پىرسەنت (%)	
3148.7	179.2	222.5	281	296.9	321	315.8	342.8	326.5	242	237.4	187.8	195.8	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1990
70	63	75	82	80	75	69	76	73	61	64	63	66	پىرسەنت (%)	
2958.8	154.8	224.3	276.1	282	299.2	308.9	301.6	307.3	243.5	217.6	149.7	193.8	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1991
57	54	75	81	76	70	68	67	69	61	59	50	65	پىرسەنت (%)	
2859	203.5	234	255.5	256	275.4	317.6	287.5	282.1	253.1	156.6	195.8	148.8	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋا- قىت	1992
64	71	79	75	67	65	70	64	63	63	42	63	50	پىرسەنت (%)	

2. ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

شايار تۈزلەڭلىكىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 10.7°C قا يېتىدۇ. 7 ـ ئايدا ئەڭ يۇقىرى

بولۇپ، ئوتتۇرىچە 24.9℃ قا يېتىدۇ، 1 - ئايدا ئەڭ سوغۇق بولۇپ، ئوتتۇرىچە -8.4℃ قا چۈشىدۇ؛ مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 41℃، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى -28.7℃ بولىدۇ. بىر يىلدا كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان 30 يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 272 كۈنگە، جۇغلانما تېمپېراتۇرا 4509.7℃ قا يېتىدۇ. كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 237 كۈنگە، كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 15℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 164 كۈنگە، كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 20℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 103 كۈنگە يېتىدۇ. 1961 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە بولغان 30 يىلدا تېمپېراتۇرا 35℃ تىن ئاشقان مەزگىل 5 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلارغا توغرا كەلدى. ئوتتۇرىچە بىر يىلدا 14.7 كۈننى ئىگىلەيدۇ، لېكىن 7 - ۋە 8 - ئايلاردا 5.4 كۈننى ئىگىلەيدۇ، 40℃ تىن ئاشقان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 0.2 كۈننى ئىگىلەيدۇ، بۇنداق ئەھۋال 7 - ئايدا كۆرۈلىدۇ، -20℃ تىن تۆۋەن بولغان ھاۋارايى 12 - ئايدىن 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا كۆرۈلىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئاران 2 — 4 كۈن كۆرۈلىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 2.7 كۈننى ئىگىلەيدۇ؛ لېكىن ئايرىم يىللاردا سەل كۆپىيىپ قالىدۇ، مەسىلەن: 1966 - يىلى قىشتا ناھىيە بويىچە تېمپېراتۇرا 24 كۈن -20℃ تىن تۆۋەن بولغان ھاۋارايى كۆرۈلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 — 1992 - يىلغىچە بولغان ئايلىق ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە 2 - ئايدىن 5 - ئايغىچە بولغان يەر تېمپېراتۇرىسى ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 5 بىرلىكى: ℃

يىللار		ئايلار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1960 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	6.1	15.1	26.9	34.9	36.6	39.7	41	39.3	36.3	29.5	21.8	8.5
		ئەڭ تۆۋەن	-28.7	-21.7	-9.1	-3.4	3.6	7.2	9.7	7.8	2.1	-4.4	-15.1	-23.4
		ئوتتۇرىچە	-8.6	-2.6	6.9	14.9	20.5	23.8	24.9	24	19	11	1.6	-6.4
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-3.15	5.3	13.8	20.4							
1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	5.6	11.1	23.2	32.5	36.1	38.2	39.7	41.2	34.6	30	17.9	7.7
		ئەڭ تۆۋەن	-19.9	-15.1	-9.1	1.5	3.7	8	13.6	10	5.1	-3.2	-10.7	-22.6
		ئوتتۇرىچە	-7.48	-1.64	7.16	15.42	20.54	23.98	25.54	24.92	19.04	11.02	1.44	-6.58
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-1.74	6.46	14.68	20.72							

1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	5.9	13.3	25	35.6	35.3	37.3	39.6	38.6	33	28.7	17.5	9.7
		ئەڭ تۆۋەن	-17.2	-14.3	-9.7	0.2	2.2	9.7	10.9	12	6.2	-2.1	-14.2	-15.9
		ئوتتۇرىچە	-5.96	-1	6.36	14.82	20.36	23.54	25.82	24.94	20	11.52	2.3	-4.24
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-0.62	6.20	15.24	21.88							
1991 - يىلى	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	7.6	9.2	18.7	29	34.3	34.4	35.2	35.1	32.8	23.6	20.5	8.4
		ئەڭ تۆۋەن	-14.5	-14.1	-4.1	2.8	7.3	11.5	16.7	9.7	10.9	-0.6	-7.3	-16.2
		ئوتتۇرىچە	-6.5	-2.4	7	15.2	20.5	24.5	26.1	23.1	20.8	11.5	1.4	-3.7
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-1.2	69	14.1	20.3							
1992 - يىلى	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	4.5	14.7	20	30.1	32.9	36.1	36.5	35	32.1	25.3	16.7	6.7
		ئەڭ تۆۋەن	-16.6	-9.7	-2.4	2.1	5.1	10.9	12.7	13.5	10	0.3	-8.2	-12.4
		ئوتتۇرىچە	-7.1	0.05	6.7	17.4	19.5	23.1	25.5	23.5	19	10.7	1.4	-4.3
	يەر تېمپېراتۇرىسى				7.2	15	21.8							

3. ھۆل - يېغىن ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى

ناھىيىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 43.5 مىللىمېتىر (كەڭ قۇملۇقلار بۇنىڭ سىرتىدا، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) غا، سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1992 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. پارغا ئايلىنىش مىقدارى ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 45.79 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. يازدا ھۆل - يېغىن كۆپرەك بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 50% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ؛ قىشتا ھۆل - يېغىن ئازراق بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 10% تىگىمۇ يەتمەيدۇ.

تۇنجى قار ئەڭ بالدۇر ياغقاندا 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ياغىدۇ، ئەڭ كېچىككەندە 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. 32 يىل مابەينىدە ئەڭ زور يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىرغا يەتكەن.

باش قىرو 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، ئاخىرقى قىرو 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چۈشىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 209 كۈن بولىدۇ. 32 يىل مابەينىدە ئۈششۈك ئەڭ بالدۇر بولغاندا 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، ئەڭ كېچىككەندە 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كۆرۈلدى، ئارىلىقتىكى پەرق 34 كۈن بولدى؛ ئۈششۈك ئەڭ بالدۇر بولسا 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، ئەڭ كېچىككەندە 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە سوزۇلىدۇ، ئارىلىقتىكى پەرق 69 كۈن بولىدۇ.

شەبنەم: ھاۋا قۇرغاق بولغاچقا، شەبنەم ئاز چۈشىدۇ، پەقەت سازلىقلاردا ۋە ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىدىغان ۋاقىتتا تاسادىپىي شەبنەم چۈشىدۇ، لېكىن كۆپ چۈشمەيدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئايلىق هۆل - يېغىن ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 6 بىرلىكى: مىللىمېتىر

يىللار		ئايلار: 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق	ئىزاھ
1960 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە	هۆل - يېغىن ئەڭ كۆپ	7	7.7	5.3	11.5	22.2	54.9	29.4	34.7	7.6	14.9	12.5	6.4	106	
	هۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە	1.5	1.2	1	1.4	4.9	9.3	9.6	6.6	3.6	2.4	0.9	0.7	42.8	1976
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	22.7	45.2	129.1	231.3	300.2	315.1	299.9	263.2	188.9	124.7	52	22.7	2006.7	
1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە	هۆل - يېغىن ئەڭ كۆپ	3.8	4.8	10.3	0.8	52.9	21.8	7.6	19.7	17.1	0.9	0.3	2.2	105.5	
	هۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە	1.2	2.5	2.7	0.34	15.2	10.8	5.4	7.5	9.4	0.3	0.15	1.13	66.5	1981
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	22	47.2	144.5	250	326.2	354.4	358.1	309.5	203.7	127.7	53.5	24.3	2220.8	
1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە	هۆل - يېغىن ئەڭ كۆپ	7.4	1.1	4.8	14.1	47.1	78.1	54.3	13.6	16.4	16.2	7.2	0	145.4	
	هۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە	3.7	0.7	2	6.6	18.7	24.9	25.4	6.9	5.6	7.5	2.5	0	101.1	1987
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	27.2	50.7	130	235	310.9	345.4	348.2	304	205.6	115.9	51.3	24.4	2148.7	
1991 - يىلى	هۆل - يېغىن ئەڭ كۆپ	0	4.3	0.2	0.4	0.6	4.9	3	21.4	0	1.2		2	21.4	
	هۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە	0	12.5	0.2	0.3	0.8	6.8	4.3	37.7	0	1.2		2.9	67.2	
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	23.5	26.8	117.2	215.4	283.6	311.7	314	250.1	188.8	109.3	49.9	20.6	1910.9	
1992 - يىلى	هۆل - يېغىن ئەڭ كۆپ	1.5	0.4	0.9		7.5	40.2	7.6	3	0.4	1.5			40.2	
	هۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە	1.9	1	1.7		16.5	45.1	3.6	11.4	0.4	1.5			37.3	
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	16.1	47.6	99.7	242.5	258.7	263.7	302.1	237.7	180	97.9	48.3	23.4	1817.6	

2 § . تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەتىياز پەسلى كۆلتۈك قارلار ۋە تۇپراقتىكى توڭ ئېرىشكە باشلايدۇ، ئادەتتىكى چاغلاردا 2- ئاينىڭ ئاخىرلىرى باشلىنىپ، 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئاياغلىشىدۇ. ناھىيە بويىچە باش باھار ئادەتتە كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، ئۆگەن دەرياسى تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن تارىم دەرياسى تۈزلەڭلىكى 2 — 3 كۈن پەرقلىنىدۇ؛ جەنۇبىي قىسمىدا باھار بالدۇرراق، توغراقلىق رايونلاردا 4 — 5 كۈن بالدۇر

كېلىدۇ. قىش پەسلىدە سوغۇق ھاۋا ھەرىكىتى كۆپىيىپ، ھاۋا كۆپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، تېمپېراتۇرا بىردەم ئۆرلەپ، بىردەم تۆۋەنلەپ تۇرىدۇ، ئاخىرقى قىرو ۋاقتى تۇراقسىز. ئادەتتە ئاخىرقى قىرو مەزگىلى 5 - ئاينىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بوران كۆپ ھەم كۈچلۈك چىقىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 — 8 كۈن قۇم بوران چىقىدۇ، ئايرىم يىللاردا ئەتىيازدا بوران 10 — 12 بالغا يېتىدۇ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 20% ىنىلا ئىگىلەيدۇ. بوران ۋە سوغۇق ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن دائىم قايتىلىما سوغۇق ھاۋارايى كۆرۈلىدۇ. دەريا سۈيى ئازىيىپ، سۇغىرىش ئىشلىرىغا بىۋاسىتە تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق ئېغىر بولىدۇ.

ياز پەسلى يازدا ھاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى بۈك - باراقسان ئۆسىدۇ. ئادەتتە 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ياز كىرىدۇ، ئۆزگىرىش بولغان يىللىرى 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا ياز كىرىدۇ، ياز ئادەتتە 9 - ئاينىڭ باشلىرى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ چاغدا پىژغىرىم ئىسسىق، ھاۋا قۇرغاق بولىدۇ، سوتكىلىق تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى 12℃ تىن ئاشىدۇ. قىيپاش شىمال شامىلى، شەرقىي شىمال شامىلى كۈچلۈك چىقىدۇ؛ گۈلدۈرماملىق ئۆتكۈنچى يامغۇر، مۆلدۈر كۆپ ياغىدۇ.

كۈز پەسلى كۈزدە ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ، ئاز ئۆزگىرىدۇ، ھۆل - يېغىن ئازىيىدۇ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ. گۈلدۈرماملىق يامغۇر ۋە مۆلدۈر بارا - بارا ئازىيىدۇ ھەم توختايدۇ. كۈز پەسلىدە قۇم - بوران، چاڭ - توزانلىق ھاۋارايىمۇ ئەتىياز پەسلىدىكىدىن ئازىيىدۇ. ياز بىلەن كۈز پەسلى ئالماشقان چاغدا بەزىدە بورانلىق، يامغۇرلۇق، تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كىلىمات پەيدا بولىدۇ. كۈز بىلەن قىش ئارىلىقىدا سوغۇق ھاۋا ئېقىمى كىرىپ، تېمپېراتۇرىنىڭ تۇراقسىزلىقى بارا - بارا ئازىيىدۇ.

قىش پەسلى قىشتا ھاۋا سوغۇق ھەم تۇراقلىق، ھاۋا ئوچۇق كۈنلەر كۆپ بولىدۇ، شامالنىڭ تېزلىكى تۆۋەنلەيدۇ، قار ئاز ياغىدۇ، ھاۋانىڭ مۇتلەق نەملىكى ئاز، ئەمما نىسپىي نەملىكى زور بولىدۇ. ئادەتتە 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى قىش كىرىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ قىرغىقى توغراقلىق رايون بولۇپ، سوغۇق ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ جايغا توپلىنىشۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايوندا كۆپلىگەن توغراق ۋە پاكار چاتقاللىقلار بولغاچقا، سوغۇق ھاۋا ئاسانلىقچە تارقىلىپ كەتمەيدۇ، شۇڭا قىش پەسلىدە بۇ جاينىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى تۆزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكىدىن تۆۋەنرەك بولىدۇ. تارىم دەرياسىدا 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 12 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇز تۇتىدۇ، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا مۇز ئېرىيدۇ. قار ئاز ياغقاچقا، يەر يۈزىدە يىغىندى قار ناھايىتى ئاز توپلىنىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە تۆت پەسىلنىڭ ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 7

پەسىل ئايرىمىسى / كۈن	ئەتىياز پەسلى	ياز پەسلى	كۈز پەسلى	قىش پەسلى
باشلانغان كۈن	2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى	6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى	11 - ئاينىڭ 22 - كۈنى
ئاخىرلاشقان كۈن	5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى	9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى	11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى	2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى
ئارىلىقتىكى كۈن	96	97	77	95

II باب

گىدرولوگىيە

ناھىيە تارىم ئويمانلىقىغا جايلاشقان، دەريا - ئېقىنلارنىڭ سۈيى ئېگىز تاغلاردىكى ئېرىگەن قارلاردىن كېلىدۇ. ئۆگەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى ناھىيىدىكى ئاساسلىق دەريا ھېسابلىنىدۇ. تارىم ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىكتە يەنە سەيلاڭ دەرياسى، ئەمگەن دەرياسى، ئۆزۈن دەرياسى بار، ئالدىنقى ئىككىسى تارىم دەرياسىنىڭ سۈيىنى تولۇقلايدۇ. ئۇلار پەسىللىك دەريا بولۇپ، ھەر يىلى 3 - ئايدىن 6 - ئايغىچە سۈيى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ.

§1 . دەريا - ئېقىنلار

1. ئۆگەن دەرياسى سۇ سىستېمىسى

ئۆگەن دەرياسى «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا غەربىي دەريا دەپ ئاتالغان، باشقا ماتېرىياللاردا يەنە مۇسۇر دەرياسى، كۆسەن دەرياسى، ئاق ئات دەرياسى، ئېگىن دەرياسى دەپ ئاتالغان. بۇ دەريا تەڭرىتاغدىكى باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى مۇزتاغنىڭ مۇسۇر چوققىسىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىمى بولغان مۇزارت دەرياسى باي، ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ چېگرىسىدىن بويلاپ شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ تاغدىن چىققاندىن كېيىن، كاپچىلاڭ، قەلۋەچۇڭ، قاراسۇ قاتارلىق ئېقىنلار قوشۇلۇپ، قىزىل يېزىسىنىڭ قارىغاي مەھەللە كەنتىدە قىزىل دەرياسىغا قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆگەن دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. يىلان باغرى 36 كىلومېتىر ئېقىپ تۆزلەڭلىككە كىرىدۇ. قۇمتۇرا گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆلچىشىچە، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 171 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر، توپلانما ئېقىن كۆلىمى 16 مىڭ 784 كۋادرات كىلومېتىر، دەريانىڭ ئېقىن مۇساپىسى 452 كىلومېتىر ئىكەن. ئۇنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى تومىدا سۇ تەقسىملىنىدۇ. شايار ناھىيىسىگە يىلىغا 688 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىر سۇ تەقسىملىنىدۇ، بۇ ئومۇمىي ئېقىم مىقدارىنىڭ 31.7% ىنى ئىگىلەيدۇ. سۇ تەقسىملەش نىسبىتى جەھەتتە، شايار ناھىيىسى ئەسلىدە 706 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتىر (يەنى 32.5% نى ئىگىلەيدۇ) سۇنى ئىگىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن قىسىملارنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى نورمىلىق سۇ بىلەن تەمىنلەنگەنلىكى ۋە ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ھەر يىلى 2 قېتىم لاي ئېقىتىش ئۈچۈن سۇ ئىشلىتىشى تۈپەيلىدىن، شايارغا كىرىدىغان سۇ مىقدارى 17 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر ئازىيىپ كەتتى. گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۈستىدە كەلكۈن چۈشۈرۈلىدىغان 2 ئېقىن بار، ئۇنىڭ بىرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ئاقىدىغان كەلكۈن چۈشۈرۈش ئېقىنى بولۇپ، ئۇ، كۇچا تەۋەسىدە، يەنە بىرى (كونا دەريا ئېقىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۇچا، توقسۇ چېگرىسىنى بويلاپ جەنۇبقا ئېقىپ شايارغا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريا ئېقىنى ئەسلىدە ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئاساسلىق كەلكۈن چۈشۈرۈش ئېقىنى ئىدى. 1950 - يىلى بىخەتەر كەلكۈن چۈشۈرۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 2000 كۇب مېتىر ئىدى. كېيىن سۇ باشلاش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن دەريا قىنىغا نۇرغۇن لاتقا تىنىپ كەتتى، دەريا قىنىنىڭ بەزى بۆلەكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن

تۈزلىنىپ كەتتى، ھەر يىلى كەلكۈن پەللىسى مەزگىلىدە سېكۇنتىغا 400 كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان كەلكۈن ئېقىنى خەتەرلىك ئەھۋال پەيدا قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

ئۆزۈن دەرياسى بىلەن مىتالىك دەرياسى ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئەسلىدىكى كەلكۈن چۇشۇرۇش ئېقىنى ئىدى، ھازىر پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى. ئۆزۈن دەرياسى ئەسلىدە ئۆگەن دەرياسىنىڭ كەلكۈن جىلغىسى بولۇپ، ئۆزۈنداش يەنى «ئۆزۈنچاق كۆل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، شورداش ئوتلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۆگەن دەرياسى تىزگىنلەنگەندىن كېيىن قۇرۇپ قالدى. ھازىر كەڭلىكى 6 — 12 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2 مېتىر، ئۆزۈنلۇقى تەخمىنەن 15 كىلومېتىر كېلىدىغان دەريا يولىنىلا كۆرگىلى بولىدۇ. مىتالىك دېگەن سۆز «ماتالىڭ» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، «چۆلدەرەپ قالمايدىغان جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئەسلى ئىسمى «ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئايمىتالىك دەرياسى» ئىدى. ئۆزۈن دەرياسى شاماللىق ئېقىن جىلغىسىدىن باشلىنىپ، ھازىرقى شىما دېگەن يەرنىڭ غەربىدە ئاخىرلىشىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 55 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئۆگەن دەرياسى شايارغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ سۈيى ئېتىز - ئېرىقلارغا تارقىلىدۇ. 1988 - يىلى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1993 - يىل 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى پۈتكۈزۈلدى، 25 كىلومېتىر سۇ سىڭمەس دەريا پۈتكۈزۈلدى. بۇ تۈرگە «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى دۇنيا ئاشلىق - يېمەكلىك تەشكىلاتى تەرەققىيات مەھكىمىسى» بانكىسىدىن پۇل كىرگۈزۈلۈپ، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %37 ئۆستۈرۈلدى. ھەر بىر كۇب دەريا سۈيىنىڭ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى 4.39 كىلوگرام، سۈيىنىڭ ئېقىش تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.34 — 2.91 مېتىر، ئەڭ زور مۇز قېلىنلىقى 0.11 مېتىر، ھەر كۇب مېتىر سۇ تەركىبىدىكى ئەڭ كۆپ قۇم مىقدارى 132 كىلوگرامغا يېتىدۇ. ھەر يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن ياندۇرقى يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئاقما مۇز مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ، يىللىق ئاقما مۇز مىقدارى 984 مىڭ كۇب مېتىرغا، ئەڭ كۆپ بولغاندا سېكۇنتىغا 6.64 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، ئۆگەن دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى كەڭلىكى 50 — 120 مېتىرغىچە كېلىدۇ، دەريانىڭ يانتۇلۇقى %1 — %1.4.

ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئاساسلىق ئېقىن ئالاھىدىلىكى:

1. دەريا سۈيى كۆپ خىل تولۇقلىنىش تىپىگە تەۋە. بۇ دەريانىڭ سۇ مەنبەسى ئاساسەن مۇزلۇق، جۇغلانما قار سۈيى، يامغۇر سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىدىن ئىبارەت. مىڭتۈي گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆلچىشىچە، مۇز ۋە قار سۈيى %30.8 نى، يامغۇر سۈيى %16 نى، يەر ئاستى سۈيى %53.2 نى ئىگىلەيدىكەن.

2. يىللار ئارا ئېقىن ئۆزگىرىشى چوڭ ئەمەس، يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە سۇ ئەڭ مول بولغان 1987- يىلى 855 مىليون كۇب مېتىر، سۇ ئەڭ ئاز بولغان 1975 - يىلى 561 مىليون كۇب مېتىر سۇ تەقسىم قىلىندى، نىسبەت پەرقى 1.52 ھەسسە (ئادەتتە يامغۇر سۈيى تىپىدىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ نىسبەت پەرقى 6 — 10 ھەسسە) بولۇپ، ئېقىن ئۆزگىرىشى نىسبىي تۇراقلىق بولدى.

3. يىل ئىچىدىكى زامان بويىچە تارقىلىشى تەكشى ئەمەس. ئەتىياز پەسلىدە تەقسىم قىلىنغان سۇ ئېھتىياجلىق يىللىق سۇنىڭ %14.5 نى ئىگىلەپ، ئەتىيازدا سۇ قىس بولۇشتەك ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ياز پەسلىدە تەقسىم قىلىنغان سۇ بىر يىلدا تەقسىم قىلىنغان سۇنىڭ %48.3 نى ئىگىلەيدۇ، يەنە كېلىپ مۇشۇ ۋاقىتتا بىرقەدەر مەركەزلىشىدۇ.

4. دەريا قىنى ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتكەچكە، دەريانىڭ تېگى كۆرۈنۈپ قالغان، دەريا تېيىز، ئىككى قىرغاق پەس بولغاچقا، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق قار - يامغۇر پەسلىدىكى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلاردا كەلكۈن يامراپ يوشۇرۇن ئاپەت پەيدا قىلىدۇ.

ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىپىك يىللاردىكى ئايلىق ئېقىن مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 8 بىرلىكى: 100 مىليون كۇب مېتىر

ئايلار / تىپىك يىللار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ناھىيە بويىچە
سۇ مول يىلى	0.370	0.350	0.408	0.258	0.463	0.850	1.540	1.528	0.776	0.482	0.423	0.481	8.030
سۇ نورمال يىلى	0.325	0.347	0.398	0.266	0.333	0.707	1.211	1.333	0.672	0.435	0.387	0.395	6.889
سۇ سەل ئازايغان يىلى	0.306	0.351	0.387	0.258	0.292	0.541	1.106	1.223	0.589	0.409	0.370	0.371	6.205
سۇ ئەڭ ئازايغان يىلى	0.311	0.332	0.342	0.208	0.181	0.416	0.927	1.262	0.560	0.407	0.369	0.300	5.615

ئىزاھ: ئۆگەن دەرياسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سۇ مول يىللىرى 2 مىليارد 544 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىرغا، سۇ نورمال بولغان يىللىرى 2 مىليارد 184 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىرغا، سۇ ئازايغان يىللىرى 1 مىليارد 966 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

2. تارىم دەرياسى سۇ سىستېمىسى

تارىم دەرياسى ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا بولۇپ، ئاساسەن كوئېنلۇن تېغى، قارا قورۇم تېغىدىن باشلانغان خوتەن دەرياسى، يەكەن دەرياسى، تەڭرىتاغ بىلەن پامىر ئېگىزلىكىدىن باشلانغان قەشقەر دەرياسى ۋە تەڭرىتاغدىن باشلانغان ئاقسۇ دەرياسىدىن ئىبارەت 4 چوڭ تارماق ئېقىننىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدە مۇكەممەل بولغان تارىم دەرياسىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق سۇ سىستېمىسى پارچىلىنىۋېتىلدى. قەشقەر دەرياسى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا تارىم دەرياسىنى سۇ بىلەن تولۇقلىمايدىغان بولۇپ قالدى. 70 ـ يىللاردىن بۇيان، يەكەن دەرياسىنىڭ سۇيىنى ئاساسەن تاغ ئېتىكىدىكى بوستانلىق رايونلار پاك ـ پاكىز سۈمۈرۈپ كەتتى، خوتەن دەرياسىنىڭ ياز پەسلىدىكى ئازغىنە كەلكۈن سۈيى تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ، پەقەت ئاقسۇ دەرياسىنىڭ كۆپ مىقداردىكى سۇيىلا يىلبويى تارىم دەرياسىغا قۇيۇلۇپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئاقسۇ دەرياسى ھازىرقى تارىم دەرياسىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى بولۇپ قالدى. تارىم دەرياسى تەڭرىتاغ، كوئېنلۇن تېغىدىن ئىبارەت 2 چوڭ تاغ تىزمىسىدىكى سۇ سىستېمىسىنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ، تاغلاردا سۇ مەنبەسىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان 40 تىن كۆپرەك تارماق ئېقىن بار، بۇ تارماق ئېقىنلارنىڭ قوشۇلۇش ئەھۋالى مۇنداق:

- تارىم دەرياسى
  - يەكەن دەرياسى
    - تىزناپ دەرياسى
    - ئۆلۈقئۆستەڭ دەرياسى
    - كۆكيار دەرياسى
  - قەشقەر دەرياسى
  - خوتەن دەرياسى
    - يۇرۇڭقاش دەرياسى
    - قاراقاش دەرياسى
  - ئاقسۇ دەرياسى
    - توشقان دەرياسى
    - قۇمئېرىق دەرياسى

تارىم دەرياسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىشۇخې دەرياسى، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىمالىي دەريا ھەم جىڭشۇشۇ دەرياسى دەپ ئاتالغان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن تارىم دەرياسى دەپ ئاتالغان. بۇ دەريا قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇ، ئاقسۇ، بايىنغولىندىن ئىبارەت 3 ۋىلايەت، 2 ئوبلاستتىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، ئېقىن دائىرىسى 198 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يەكەن دەرياسىدىن ئېتىما كۆلىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2179 كىلومېتىر، ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن دەريالىرى قوشۇلغان جايدىكى ئارال (شورچاق) دىن ھېسابلىغاندا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1280 كىلومېتىر كېلىدۇ. شايار بۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئېچكى قۇرۇقلۇق دەريا سۈيى ئەڭ كۆپ بولغان جاي ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەرياسى ئاقسۇنىڭ توقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن چىقىپ شاياردىكى كامايلاڭ چارۋىچىلىق نۇقتىسى ئارقىلىق ناھىيە تەۋەسىگە كىرىدۇ، يول بويى شەرققە قاراپ يىلانباغرى سوزۇلۇپ، ناھىيە دائىرىسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، بىۋاستە ئەڭ شەرقتىكى خادادۆڭگە كېلىپ، ئاندىن كۇچا ناھىيىسى تەۋەسىگە كىرىپ كېتىدۇ. شايار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىر (ئۇدۇل ھېسابلىغاندا 180 كىلومېتىر)، دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئاستى ئېروزىيىلەنگەن، يانتۇلۇقى چوڭراق، چۆكمە كۆپلۈك، يان تەرىپىنىڭ يالىنىشى ئېغىر، دەريا ساھىلى كەڭ. تىنما تۈزلەڭلىكنىڭ كەڭلىكى 15 — 20 كىلومېتىر كېلىدۇ، تۇپرىقى ئاساسەن ناھايىتى قېلىن ئەشمە قۇم، يۇمشاق قۇم ۋە ئۇششاق شېغىل ئارىلاش سېغىز تۇپىدىن تەركىب تاپقان، قەدىمكى تىنما تۈزلەڭلىككە قۇم - بوراندا شەكىللەنگەن يەر شەكلى كەڭ تارقالغان. تارىم دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا بۆلىكىدە يىڭچىمەن گىدرولوگىيە پونكىتى بار. بۇ پونكىتنىڭ كۆپ يىللىق ئۆلچىشىگە قارىغاندا، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 418 مىليون كۇب مېتىر، ئۆزگىرىش كوئېففىتسېنتى 0.21Cv بولغان. 30 يىل ئىچىدە ئۆلچەپ بېكىتىلگەن كۈنلۈك ئېقىن مىقدارى ئەڭ كۆپ ۋاقىت 1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى («ئاقسۇ - تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى سۇ - تۇپراق بايلىقىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ۋە مۇھىت ئاسراش تەدبىرى» دىن ئېلىندى) بولۇپ، ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1700 كۇب مېتىرغا يەتكەن، ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 1960 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بولۇپ، ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 0.10 كۇب مېتىر بولغان. يىللىق ئېقىن مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان ۋاقىت 1978 - يىلى بولۇپ، 5 مىليارد 790 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكەن، ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 1979 - يىلى بولۇپ، 2 مىليارد 550 مىليون كۇب مېتىر بولغان.

ئەگەن دەرياسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ كۆكچۆل چارۋىچىلىق نۇقتىسىدىن ئۆتۈپ تارىم دەرياسىنىڭ سۈيىنى تولۇقلايدۇ، بۇ دەريا شەرقتىن سەل قىيپاش شىمالغا قاراپ ئېقىپ، سەيلاڭ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، تارىم يېزىسىنىڭ چېگە گىرەم، يانتاقباش قاتارلىق كەنتلىرىدىن ئۆتىدۇ. ئېقىن مۇساپىسى 35 كىلومېتىر. دەريا قىنىنىڭ كەڭلىكى 40 — 50 مېتىر، 5000 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغىرىدۇ. «ئەگەن» دېگەن نام ئىككى دەريانىڭ بىر - بىرىگە تايىنىپ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىق مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سەيلاڭ دەرياسى ئەسلىدە ئۆگەن دەرياسىنىڭ كەلكۈن چۈشۈرۈلىدىغان كونا دەريا ئېقىنى ئىدى. كۆپ يىللىق قۇم تىنىپ قېلىش ۋە ئۆگەن دەرياسىدىن كەلكۈن ئايرىپ چىقىلىپ سۇغىرىشقا ئىشلىتىش، كەلكۈن سۈيى ئۇنى تولۇقلىيالماسلىق تۈپەيلىدىن، پەسىللەر (ياكى قۇرۇق) دەرياغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ دەريا قىنى شورداشنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ ئەگەن دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، ئەگەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى تولۇقلايدۇ، تارىم يېزىسىدىكى 5 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. 1972 - يىلى پامان سۇ ئامبىرى ياسالغاندىن كېيىن، بۇ دەريا سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىڭى بولۇپ قالدى. بۇ دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتىر، دەريا قىنىنىڭ كەڭلىكى 30 — 50 مېتىر، سۈيىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.5 —

1.5 مېتىرغىچە كېلىدۇ. 15 مىڭ مو ئېتىز - ئېرىقنى سۇغارغاندىن سىرت، يەنە كۆچانىڭ سوخۇ ئەتراپىغىچە بارىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ شايار بۆلىكىدىكى ئېقىن مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 9

بىرلىكى: 100 مىليون كۇب مېتىر

ئايلار	1957 — 1971 (15 يىل)			1980 — 1987 (8 يىل)			ئىزاھ
	ئايلىق ئېقىنى	پەسىللىك ئېقىنى	يىللىق ئىگىلىگىنى (%)	ئايلىق ئېقىنى	پەسىللىك ئېقىنى	يىللىق ئىگىلىگىنى (%)	ئىزاھ
12	1.87			1.36			
1	1.68	5.28	11.9	1.39	4.05	11.3	
2	1.73			1.30			
3	1.39			1.12			
4	0.52	7.72	6.1	0.37	1.85	5.2	
5	0.31			0.36			
6	2.04			0.5			
7	8.89	26.98	60.9	5.83	22.62	63.4	
8	15.95			16.28			
9	5.86			4.44			
10	2.12	9.34	21.1	1.92	7.17	20.1	
11	0.36			0.81			
يىللىق	44.32	44.32	100	35.69	35.69	100	

1956 - يىلدىن كېيىن تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا نۇرغۇنلىغان دېھقانچىلىق بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرى قۇرۇلۇپ، نەچچە مىليون مو بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى، بۇ تۈەن - مەيدانلار سۇ باشلاپ كېلىپ ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغاردى، زەي چىقىرىۋېتىپ شور تازىلىدى، نەتىجىدە دەريا سۈيى ئېقىن مىقدارىنىڭ يىللىق تەقسىملىنىش نىسبىتىدە چوڭ پەرق (ياز پەسلىدىكى سۇ مىقدارى ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ 10 — 12 ھەسسىسىگە باراۋەر بولدى، ئەڭ چوڭ قىممەت بىلەن ئەڭ كىچىك قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نەچچە مىڭ ھەسسە بولدى) پەيدا بولۇپلا قالماي، بەلكى سۇ مىقدارى كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كەتتى، سۇنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسىمۇ كۈندىن كۈنگە ئۆرلەپ، تۇزسىز سۇ مىقدارى يىلمۇيىل ئازىيىپ كەتتى. يېڭىچىمەن گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ 1986 - يىل 8 - ئايدىن 1987 - يىل 7 - ئايغىچە ئايمۇئاي ئەۋرىشكە ئېلىپ خىمىيىلىك تەكشۈرۈش ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

تارىم دەرياسىنىڭ 1986 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1987 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە بولغان سۇ سۈپىتىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسىنى ئۆلچەپ بېكىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 10

ئەۋرىشكە ئېلىنغان ۋاقىت	8.15	9.15	10.17	11.16	12.23	1.15	2.15	3.17	4.19	5.14	6.18	7.17	يىللىق
مىنېراللىشىش دەرىجىسى (گرام / لىتىر)	0.476	4.136	0.784	1.58	1.040	0.720	0.720	1.904	4.528	5.804	2.592	1.756	3

ھەر يىلى 7 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە كەلكۈن مەزگىلى بولۇپ، ئېقىن تېزلىكى سېكۇنتىغا 0.7 — 2.3 مېتىرغا، سۇ چوڭقۇرلۇقى 1.5 — 7.5 مېتىرغا، سۇنىڭ كەڭلىكى 40 — 1500 مېتىرغا يېتىدۇ. سۇ نورمال بولغان يىللىرى ئېقىن تېزلىكى سېكۇنتىغا 0.3 — 1 مېتىرغا، سۇ چوڭقۇرلۇقى 0.4 — 4 مېتىرغا، سۇنىڭ كەڭلىكى 15 — 100 مېتىرغا يېتىدۇ. دەريا يولىدا شاخاپچىلار كۆپ. 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا مۇز توڭلايدۇ، 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا مۇز ئېرىيدۇ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى 0.3 — 0.55 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى تۆۋەندىكىچە:

تارىم دەرياسىنىڭ 1962 ـ يىلدىن 1969 ـ يىلغىچە بولغان ئوتتۇرىچە قۇم يۇللاش نىسبىتى ۋە قۇم يۇللاش مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 11

تۈرلەر	6 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە يىللىق ئىگىلىگىنى (%)	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	يىللىق ئوتتۇرىچە
ئايلىق يۇللانغان قۇم نىسبىتى (كىلوگرام/ كۇب مېتىر)		54.19	32.26	50.58	73.35	8.38	30.19	423.95	1576.13	4186.4	5555	85.76	32.54	600
ئايلىق يۇللانغان قۇم مىقدارى (تۈمەن توننا)	87.3	14.5	8.6	12.3	19.6	2.2	8.1	109.9	422.2	1121.2	144	23	8.4	1894

§ 2 . كۆللەر

ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆللەرنىڭ كۆپىنچىسى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا مەركەزلەشكەن، ئۆلارنىڭ

ئالاھىدىلىكى شۇكى، دائىرىسى چوڭ ئەمەس، سۈيى تۇزلۇق بولۇپ، ھەممىسى سازلىق ۋە چۆللۈك جايلارغا تارقالغان، بالىقچىلىق قىممىتى يوق.

شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق كۆللەر

جەدۋەل: 2 — 12

نامى	ئورنى	سۇ چوڭقۇرلۇقى	سۇ كۆلىمى	سۇ سۈپىتى	سۇ مەنبەسى	كۆل نامىنىڭ مەنىسى
يېشىل كۆل	توپبولدى يېزىسىنىڭ جەنۇبىدا، ئۇدۇل ئارىلىقى 30.3 كىلومېتىر	1.5 ـ 2.5 مېتىر	بىر كۋادرات كىلومېتىر	تاتلىق سۇلۇق	تارىم دەرياسى كەلكۈنى	يېشىل سۇلۇق كۆل
ئالتۇنداش	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇدۇل ئارىلىقى 22 كىلومېتىر	1 ـ 1.5 مېتىر	1.25 كۋادرات كىلومېتىر	تۇزلۇق	توقسۇ ـ شايار زەيكىشى	ئالتۇنكۆل
جەرەنلىكداش	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە، ئۇدۇل ئارىلىقى 13.5 كىلومېتىر	1 ـ 3 مېتىر	0.75 كۋادرات كىلومېتىر	تۇزلۇق	سىڭگەن زەي سۇ	ئەگرى ـ بۈگرى كۆل
ئاچچىقداش	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇدۇل ئارىلىقى 20 كىلومېتىر	1 ـ 2 مېتىر	0.3 كۋادرات كىلومېتىر	تۇزلۇق	سىڭگەن زەي سۇ	ئاچچىقسۇلۇق كۆل
داشلىق	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇدۇل ئارىلىقى 14.7 كىلومېتىر	1 ـ 2 مېتىر	1.2 كۋادرات كىلومېتىر	تۇزلۇق	توقسۇ ـ شايار زەيكىشى جۇغلانما سۇ بولۇپ، چىقىش ئېغىزى يوق	كۆل

ئىزاھ: ① «داش» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «كۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ «لىق» قوشۇمچىدىن ئىبارەت.

② تارىم دەرياسىغا كەلكۈن كەلگەن، قار ـ يامغۇر ياغقاندىن كېيىن دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا قىسقا مەزگىللىك قەرەللىك كۆل، كۆلچە كۆللەر پەيدا بولىدۇ. كۆپىنچىسىنىڭ نامى يوق.

§3 . يەر ئاستى سۈيى

ئومۇمەن شايار ناھىيىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئاز، جەنۇبىي قىسمىدىكى كەڭ قۇملۇق رايونغا دائىر ماتېرىيال يوق، لېكىن يېقىنقى يىللاردىكى نېفىت چارلاش قۇدۇقلىرىغا دائىر ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يەر ئاستى سۈيى بارلىقى، بەزى جايلاردا يەر ئاستى سۈيى خېلى مول ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى، ئوتتۇرا قىسمىدىكى تارىم دەرياسى ۋادىسى تۈزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۈيى تېخى ئۆلچەنمىدى، ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئەھۋالى مۇنداق:

ئۆگەن دەرياسى تۈزلەڭلىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنما قاناتنىڭ تۆۋەن قىسمىغا جايلاش بولۇپ، بەك قېلىن شېغىل قەۋەتلىك چۆكۈندىلەر ساقلانمىغان، شېغىل، قۇم ۋە قۇملۇق توپا كىرىشكەن قاتلام پەقەت يېگىمەھەللە،

قىزىلبايراق يېزىلىرىنىڭ شىمالىدىكى قىسمەن جايلاردا ساقلىنىپ قالغان، يەلپۈگۈچسىمان قەۋەتنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى سۇلۇق قەۋەتنىڭ دانچىلىرى بارا - بارا ئۇششاقلىششقا قاراپ ئۆزگەرگەن، يانتۇلۇق ئۆزگىرىشى ئاستا، گىدراۋلىكىلىق نوكلونى پەقەت %0.6 . يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئېقىپ چىقىشى راۋان ئەمەس. سۇغىرىش رايونىدىكى يەر ئاستى سۇ ئورنى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى، يەر ئاستى سۈيى ئاساسەن ساھىللاردىكى كۆلچەك ۋە يەر يۈزى ئارقىلىق پارغا ئايلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن شور يىغىلىپ، تۇپراقتا قايتىدىن شور ئۆرلەيدۇ. يەلپۈگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ تۆۋەن قىسمىدىكى رايونلار، يەر ئاستى سۈيى تېيىز رايونلار، ئويمانلىق جايلاردا سۇنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى ئادەتتە 5 گرام/لىتىردىن ئاشىدۇ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 30 گرام/لىتىرغا يېتىدۇ، سۇ ئېقىنى ۋېرتىكاللىق يۆنىلىشتە بولغان جايلاردا مىنېراللىشىش دەرىجىسى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، ئوتتۇراھال قىلىن قەۋەتسىمان يۇمشاق قۇم ۋە ئەشمە قۇمدىن ئىبارەت. سىغىزلىق توپا قەۋىتى قىستۇرۇلغان جايلارنىڭ سۇ ساقلاش ئىقتىدارى ناچار بولۇپ، ئۇ جايلاردىكى يەر ئاستى سۈيىدىن پايدىلىنىشقا بولمايدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دەلىللىشىچە، شايا ردىكى ئۆگەن دەرياسى تۈزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە زاپىسى 200 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن.

تارىم دەرياسى تىنما تۈزلەڭلىكى قېلىن بولغان 4 - دەۋردىكى تىنما قاتلامغا ئىگە بولۇپ، يەر ئاستى سۈيى يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان سۇلۇق قەۋەت ئارىسىغا تارقالغان. يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئاساسەن، يەر يۈزىدىكى سۇلارنىڭ يەر ئاستى سۈيىگە ۋە رايون سىرتىدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ يان تەرەپكە يوشۇرۇن ئېقىپ تولۇقلىنىشىدىن تەركىب تاپقان. ناھايىتى ئاز مىقداردا ھۆل - يېغىن بىلەن تولۇقلىنىدۇ، ئېچىشقا بولىدىغان يەر ئاستى سۈيى 121 مىليون كۇب مېتىر. يەر ئاستى سۈيى دەريا ساھىلىدىكى جايلاردا 1 — 2 مېتىرغىچە چوڭقۇرلۇقتا كۆمۈلگەن، مىنېراللىشىش دەرىجىسى تەخمىنەن بىر گرام/مىللىمېتىر، ھازىرقى دەريا قىنى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3 — 5 كىلومېتىر، كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 5 — 8 مېتىر، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 5 — 10 گرام/مىللىمېتىر، قەدىمكى تىنما تۈزلەڭلىكتە يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 7.8 — 10 مېتىر، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 10 — 30 گرام/مىللىمېتىر.

شايار ناھىيىسىدىكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ خىمىيىلىك تىپى ۋە ئۇنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسىنىڭ ئۆلچەپ بېكىتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 13

خىمىيىلىك تىپى	مىنېراللىشىش دەرىجىسى (گرام/لىتىر)	دائىرىسى
$SO_4-Cl-Na-Mg$ سۇلفات خلورىدلىق ماگنىي ناترىي	1 — 3	ناھىيە بازىرى رايونى
$Cl-SO_4-Na-Mg$ خلورىدلىق سۇلفات ماگنىي ناترىي	5 — 10	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي ئەتراپىي، شەيەرىڭ، بەشتوغراق، تارىم يېزىسى، قاراقۇم ئەتراپلىرى
$Cl-SO_4-Na-Mg$ خلورىدلىق سۇلفات ماگنىي ناترىي	3 — 10	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي ئەتراپلىرى، جۇملىدىن قۇمئېرىق، چەرەنلىك، قاسقان ئەتراپلىرى
$Cl-Na$ ناترىي خلورىد	10 — 50	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ غەربىي قىسىم ئەتراپلىرى، چەرەنلىك سۇ ئامبىرىنىڭ 2 - نومۇرلۇق سۇ باشلاش نول ئۆستەڭنىڭ شىمالىدىن توققۇزباشنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلار
$HCO-SO_4-Na-Mg$ سۇلفات كاربوناتلىق ماگنىي ناترىي	3 — 7	باش زەيكەشنىڭ ئاياغ ئۆستىڭىنىڭ جەنۇبى، جۇملىدىن تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى، 1 - دېھقانچىلىق مەيدانى، پامان سۇ ئامبىرى ئەتراپلىرى

IV باب

تۇپراق ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر

1 § . تۇپراق

تېرىشقا بولمايدىغان تۇپراقلاردىن چىملىق تۇپراق، شور تۇپراق، سازلىق تۇپراق، قۇم تۇپراقتىن ئىبارەت 4 تۇپراق تىپى، قاراتاقى چىم تۇپراق، چاتقال چىملىق تۇپراق، قۇمساڭغۇ چىملىق تۇپراق، چىملىق شور تۇپراق، تېپىك شور تۇپراق، چىملىق سازلىق تۇپراق، كۆچمە قۇم - بوران تۇپراقتىن ئىبارەت 7 كەنجى تىپى بار.

تېرىلغۇ تۇپرىقىدىن چىملىق تۇپراق، نەم تۇپراق، سۇغىرىلما تىنما تۇپراق، يېڭى تىنما تۇپراقتىن ئىبارەت 4 تۇپراق تىپى بار، 4 تۇپراق تىپى يەنە 5 كەنجى تىپ، 6 تۇپراق ئۇرۇقدىشى، 16 تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ: يەنى كۆلرەڭ تۇپراق، چالا ھەيدەلگەن كۆلرەڭ سېغىز تۇپراق، يېنىك شورلاشقان كۆلرەڭ نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان سېرىق نەم تۇپراق، ئېغىر شورلاشقان سېرىق نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان كۆلرەڭ نەم تۇپراق، ئېغىر شورلاشقان كۆلرەڭ نەم تۇپراق، سېرىق نەم تۇپراق، چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق سېرىق نەم تۇپراق، قېلىن سېرىق نەم تۇپراق، يېنىك شورلاشقان سېرىق نەم تۇپراق، يېنىك شورلاشقان قېلىن سېرىق نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان قېلىن سېرىق نەم تۇپراق، سېرىق تۇپراق، قېلىن سېرىق تۇپراق، سېغىز تۇپراقتىن ئىبارەت.

ناھىيە بويىچە تۇپراق 7 تۇپراق تىپى، 12 كەنجى تىپ، 22 تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ. تۇپراقنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىڭ.

شايار ناھىيىسىدىكى تۇپراقنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىش سىستېمىسى

جەدۋەل: 2 — 14

تۇپراق تىپى	كەنجى تىپ	تۇپراق ئۇرۇقدىشى	تۇپراق تۈرى
چىملىق تۇپراق	شورلاشقان چىملىق تۇپراق		
	ئورمان - سۇغىرىلما چىملىق تۇپراق		
	سۇغىرىلىدىغان چىملىق تۇپراق	نەم كۆلرەڭ تۇپراق	نەم كۆلرەڭ تۇپراق
			چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق نەم كۆلرەڭ تۇپراق
	يېنىك شورلاشقان سۇغىرىلما چىملىق تۇپراق	شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق	يېنىك شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق
			ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق
			ئېغىر شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق

تىنما تۇپراق	يېڭى تىنما تۇپراق	قىزىل تۇپراق	قىزىل سېغىز تۇپراق
شور تۇپراق	چىملىق شور تۇپراق		
	تىپىك شور تۇپراق		
ئەم تۇپراق	سۇغىرىلمىغان لاتقا ئەم تۇپراق	سېرىق ئەم تۇپراق	سېرىق ئەم تۇپراق
			چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق سېرىق ئەم تۇپراق
			قېلىن سېرىق ئەم تۇپراق
	شورلۇق ئەم تۇپراق	شورلۇق سېرىق ئەم تۇپراق	يېنىك شورلاشقان سېرىق ئەم تۇپراق
			ئوتتۇراھال شورلاشقان سېرىق ئەم تۇپراق
			ئېغىر شورلاشقان سېرىق ئەم تۇپراق
			يېنىك شورلاشقان قېلىن سېرىق ئەم تۇپراق
			ئوتتۇراھال شورلاشقان قېلىن سېرىق ئەم تۇپراق
سازلىق تۇپراق	چىملىق سازلىق تۇپراق		
قۇم - بوران تۇپراق	كۆچمە قۇم - بوران تۇپراق		
سۇغىرىلما تىنما تۇپراق	سۇغىرىلما لاتقا تۇپراق	سېرىق تۇپراق	سېرىق تۇپراق
			قېلىن سېرىق تۇپراق

قاراتاقى چىم تۇپراق كەسمە يۈزى چىرىندى قاتلام، دات رەڭلىك ئالىنچىبار قاتلام دەپ ئايرىلىدۇ؛ سۇيىتى يېنىك ئەتلىكتىن قارا ئەتلىككىچە، ئەگىسمان كاللەك ياكى كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق، بوش ھەم ئاغدۇرۇش ئاسان، تۈپىسى نەمخۇش، قارا ياكى قارامتۇل كۈلرەڭ. يەر ئۈستىدە ئاق تۇز قىرۇسى بار. بىر مېتىر تۇپراق قەۋىتىنىڭ تەركىبىدىكى تۇز مىقدارى 0.36% — 0.57% — 1.27%كە يېتىدۇ، كۆلىمى 450 مىڭ مو بولۇپ، بۇزەر كۆلىمىنىڭ 1.73%ىنى ئىگىلەيدۇ. يېيىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن توغراق، يۇلغۇندىن باشقا يەنە ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەن، چىغ، قومۇش قاتارلىقلار بار، ئادەتتە يېيىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى زور بولۇپ، قۇرۇپ تۆكۈلگەن شاخ - يوپۇرماق قەۋىتى بار، چىرىندى قەۋىتى قېلىنراق، تۇپرىقى ئىشقارلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

شورلاشقان چىملىق تۇپراق «كەسمە يۈزى — 1» بۇ تۇپراق تارىم دەرياسى تۆۋىنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەبىئىي توغانىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىق قومۇش، ئاز مىقداردا يۇلغۇن ۋە ياۋا كەندىر ئارىلاش ئۆسىدۇ. ئومۇمىي كەسمە يۈزىدىكى كۆپۈكچىلەرنىڭ رېئاكسىيىسى ناھايىتى كۈچلۈك. 0 — 10 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، كۈلرەڭ قوڭۇر، قارائەت، قەۋەتلىرى ياپراقسىمان، زىچ بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىز سىستېمىسى كۆپ، ئۆتكۈنچى خۇسۇسىيىتى روشەن.

10 — 15 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، قوڭۇركۈلرەڭ، قارائەت، قەۋەتلىرى ياپراقسىمان، زىچ بولۇپ، قومۇش يىلتىزى ۋە غوللىرى بار.

50 — 72 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، سۇس كۈلرەڭ ئارىلاش قوڭۇر رەڭلىك، قۇمساڭ، قەۋەتلىرى ياپراقسىمان، سەل زىچ بولۇپ، ئاز ساندا ئۆششاق تومۇرى ۋە دات داغلىرى بار.

72 — 97 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، سۇس قوڭۇر كۈلرەڭ، قارا ئەت، قەۋەتلىرى ئېنىق بولمىغان ياپراقسىمان قۇرۇلمىلىق، زىچ بولۇپ، دات داغلىرى كۆپرەك.

97 — 130 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، سۇز كۈلرەڭ، دات داغلىرى ناھايىتى كۆپ.

چاتقال چىملىق تۇپراق «كەسمە يۈزى —2» تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئاۋۇدەڭ دېگەن جاينىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇڭ ـ باراقسان توغراق ئورمىنى ئۆسكەن.

0 — 4 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قۇرۇپ كەتكەن شاخ ـ يوپۇرماق قەۋىتىدىن ئىبارەت. 4 — 16 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى كۈلرەڭ قوڭۇر، يىرىك چىرىندى قەۋەتلىك، يېنىك ھەم بوش بولۇپ، قەۋەتلىرىگە ئاز ساندا يىرىك قۇم توپا ئارىلاشقان.

16 — 24 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قوڭۇر يۇمشاق قۇم بولۇپ، چىرىگەن تومۇرى كۆپرەك، ئاز ساندا ئۆسۈملۈك يىلتىزى بار، سەل زىچ، قەۋەتلىرى روشەن بولمىغان ياپراقسىمان كەلگەن، ياپراقسىمان قەۋەت ئارىسىدا يېغىندىن شەكىللەنگەن ئاق پاراشوكسىمان تۇز تەكبىلىك جىسىملار بار.

24 — 33 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قوڭۇر كۈلرەڭ، قارائەت، تومۇرى ئاز ساندا چىرىگەن، سەل زىچ، ئۇششاق كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق، بىلىنەر ـ بىلىنمەس تىك يېرىقلىرى بار.

33 — 54 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى سۇس كۈلرەڭ، قارائەت، چالا چىرىگەن تومۇرى كۆپ، زىچ، كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق بولۇپ، يېرىقلىرى بار.

54 — 77 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قوڭۇر كۈلرەڭ، قارائەت، زىچ، يېرىقلىرى بار، دات داغلىرى ناھايىتى كۆپ.

77 — 100 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى سۇس سېرىق قوڭۇررەڭلىك، يېنىك ئەت ۋە قارائەت، دات داغلىرى ناھايىتى كۆپ.

سۇغىرىلما چىملىق تۇپراق بۇ، چىملىق تۇپراقنىڭ بىر كەنجى تۈرى. ئۈزلەشتۈرۈلگىنىگە ئانچە ئۇزۇن بولمىغان تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىغا مەنسۇپ، كەسمە يۈزى سىرتقى قەۋەت ۋە تېرىلغۇ قەۋەت دەپ ئايرىلىدۇ، كۈلرەڭگە مايىل، قىسمەنلىرىنىڭ سىرتقى يۈزىدە سۇغىرىشتىن ھاسىل بولغان ناھايىتى نېپىز بىر قەۋەت لاتقا قەۋەت بار؛ ئۇنىڭ تېگىدە روشەن دات داغلىرى بولغان ئۇل توپا قەۋىتى بار. بۇ خىل تۇپراقنىڭ پىشىش دەرىجىسى ناچار، قۇۋۋىتى يۇقىرى ئەمەس. بۇ خىل تۇپراق ئاساسەن يېقىندىن ئۈزلەشتۈرۈلگەن رايونلارغا يەنى تارىم، توپبولدى يېزىلىرىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرغۇن بوز يەر ئۈزلەشتۈرۈلگەن رايونلار، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، گۈلباغ يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چەت جايلار، غول دېلتا بەلۋاغلىرىدىكى قەدىمكى دەريا يولىنىڭ ئىككى يېنىغا تارقالغان. بۇ خىل تۇپراق نەم كۈلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 50 مىڭ مو)، چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق نەم كۈلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 63 مىڭ مو)، يېنىك شورلاشقان نەم كۈلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 118 مىڭ مو)، ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم كۈلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 58 مىڭ 600 مو)، ئېغىر شورلاشقان نەم كۈلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 7450 مو)تىن ئىبارەت 5 خىل تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 297 مىڭ مو.

نەم تۇپراق بۇ، مۇشۇ ناھىيىدىكى ئاساسلىق تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى ھېسابلىنىدۇ، كەسمە يۈزىدە سۇغىرىشتىن ھاسىل بولغان قېلىنراق لاتقا قەۋەت بار. تېرىلغۇ قەۋىتىنىڭ پىشىش دەرىجىسى، ئورگانىك ماددا مىقدارى يۇقىرى. تۇپراق سۈپىتى بوش، كاۋاكچىلىرى كۆپ، گورىزونتال قەۋەتلەشكەن. تۇپراق تەركىبىدە سۇ مىقدارى يۇقىرى، تۇپراق 5 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە نەمخۇش، 7 ـ ئايدىن ياندۇرقى يىلى 4- ئايغىچە زەي ھالەتتە تۇرىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 2 ـ ئايدىن 3 ـ ئايغىچە سۇ يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدۇ. رەڭگى قوڭۇر كۈلرەڭ ۋە سۇس كۈلرەڭ ھالەتتە كېلىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە يەر يۈزىدە نېپىزرەك ئاق شور قىراۋسى

پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل تۇپراقنىڭ كۆلىمى 330 مىڭ مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %35.49نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ، 2 كەنجى تىپ، 2 تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا تەۋە 8 خىل تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ. بۇ خىل تۇپراققا دائىر ئەھۋاللارنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى نەم تۇپراققا تەۋە 8 خىل تۇپراق تۈرىنىڭ كۆلىمى ۋە تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 15 بىرلىكى: تۈمەن مو، (%)

تۇپراق تۈرى	يەر كۆلىمى	ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	تارقىلىشى	سۈپىتى
سىرىق نەم تۇپراق	5.1	7.07	تويبولدى يېزىسىنىڭ قاراقۇم، يېڭى ئىگەرچى، تويبولدى كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ئەتراپى، قايلور يېزىسىنىڭ توقاي، نورۇز قۇم، كۆكبويۇن كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتى ئەتراپى	ئوتتۇرا ھوسۇللۇق ئېتىز
چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق سىرىق نەم تۇپراق	2	3.05	قەدىمكى دەريا بويىنىڭ ئىككى ياقىسى	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
قېلىن سىرىق نەم تۇپراق	10.1	15.17	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ شىمالىدىكى يۇرۇقى سۇغىرىش رايونىنىڭ ئېگىز - پەس يېرىنىڭ ئېگىز تەرىپى	يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىز
يېنىك شورلاشقان سىرىق نەم تۇپراق	8	12.03	تويبولدى يېزىسىنىڭ جەنۇبى، قايلور يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىي ئەتراپى	ئوتتۇرا ھوسۇللۇق، سەل تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
ئوتتۇراھال شورلاشقان سىرىق نەم تۇپراق	2.6	3.95	تويبولدى يېزىسىنىڭ جەنۇبىي قىيپاش شەرق تەرىپى	سەل يۇقىرى تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
يېنىك شورلاشقان قېلىن سىرىق نەم تۇپراق	3.96	5.92	پېگىمبەھەللە، قىزىلبايراق، قايلور، ئورباغ قاتارلىق يەر شەكلى بىر قەدەر پەس جايلار ۋە ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	ئوتتۇرا ھوسۇللۇق ئېتىز
ئېغىر شورلاشقان سىرىق نەم تۇپراق	0.54	0.8	پېگىمبەھەللە يېزىسىنىڭ پاتاقشەھەر قەدىمىي شەھەر ئەتراپى	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
ئوتتۇراھال شورلاشقان قېلىن سىرىق نەم تۇپراق	0.58	0.87	پېگىمبەھەللە يېزىسىنىڭ يەكشەنبە بازار كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتى ئەتراپى	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز

سۇغىرىلىپ لاتقىلاشقان تۇپراق كەسمە يۈزىدە 30 سانتىمېتىردىن قېلىن سۇغىرىلىپ لاتقىلاشقان قەۋەت (يەر ئۈستىدە 1 — 5 مېتىرغىچە يېڭى تىنما قەۋەت بار)، ئۇنىڭ تېگى قۇملۇق قەۋەتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆزئارا ئورۇن ئالماشقان، قېلىنلىقى نەچچە 10 سانتىمېتىردىن 2 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ئۇ، كۆلرەڭ قوڭۇر، يېنىك ئەتلىك، ئۇششاق كاللەك قۇرۇلمىلىق، بوش ھەم ئاغدۇرۇش ئاسان، گورىزونتاللىق

تىنما قەۋىتى يوق، روشەن قەۋەتلىنىشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، كۆلىمى 33 مىڭ مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 94.4%نى ئىگىلەيدۇ، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزغا تەۋە. ئۇنىڭ ئاستىنقى بۆلىكى بىر كەنجى تىپ، 2 تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سىيرىق تۇپراق كۆلىمى 5030 مو بولۇپ، ئاساسەن تويبولدى يېزىسىنىڭ يېڭىباغ كەنتى ئاھالىلەر كوممېتى ئەتراپىغا تارقالغان؛ قىلىن سىيرىق تۇپراق كۆلىمى 27 مىڭ 900 مو بولۇپ، ئاساسەن يېڭىئېرىق ئەتراپىدىكى بىر نەچچە كەنت ۋە «ئىتتىپاق» ئۆستىڭىنىڭ ئىككى يېنىغا تارقالغان.

يېڭى تىنما تۇپراق (چۆكۈندى تۇپراق) بۇ تېرىلغۇ تۇپراقنىڭ بىر خىلى بولۇپ، كەسمە يۈزىدىكى تېرىلغۇ قەۋىتى نېپىز، پىشىش دەرىجىسى ناچار، يېنىك ئەتتىن قارائەتكىچە بولۇپ، كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق، چىڭراق، رەڭگى سۇس قوڭۇر سىيرىق. تېرىلغۇ قەۋىتىنىڭ ئاستى كەلكۈن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان قىزىل قوڭۇر توپا قاتلىمى بولۇپ، بىر قەدەر يېپىشقاق، ئۇنىڭمۇ ئاستىنقى قىسمى بۇرۇنقى تېرىلغۇ قەۋىتى ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزغا تەۋە. توپا خۇسۇسىيىتى سوغۇق، ئېغىر دەرىجىدە ئىشقارلاشقان، ئارىلاشما ئوت - چۆپلەر كۆپ، كۆلىمى 8698 مو بولۇپ، كۆپىنچىسى ئورمانلىقلاردىكى تاشقىن يەرلەرگە تارقالغان.

شور تۇپراق (سىيرىق تۇپراق) تىپىك كەسمە يۈزى 3 قەۋەت، سىرتقى قەۋىتى 2 — 9 سانتىمېتىرغىچە قېلىن شور پوستىدىن تەركىب تاپقان، تەركىبىدىكى شور مىقدارى 1.8% —18%كە يېتىدۇ، ئۇنىڭمۇ ئاستىنقى بۆلىكى ئۆل توپا قەۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، روشەن گورىزونتال قەۋىتى ۋە كۆپ مىقداردا دات داغلىرى بار. سىرتقى يۈزى سىيرىق ئېقىش ۋە كۆكۈچ كېلىدۇ، بوش ھەم كۆپۈپ پۇرمىلەشكەن. شور تۇپراق كۆلىمى 400 مىڭ مو بولۇپ، بوز يەر تۇپراقلىرى ئىچىدىكى ئەڭ كۆپ تۇپراق تۈرى ھېسابلىنىدۇ. كۆپىنچە ئويمانلىقلاردىكى شورلۇق ۋە شور توپلاشقان يەرلەرگە مەسىلەن: تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئويمانلىق - شورلۇق يەرلەر، ئۆگەن دەرياسى تۈزلەڭلىكىدىكى ئويمان جايلارغا تارقالغان.

تىپىك شور تۇپراق «كەسمە يۈزى — 3» تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى «غالىبىيەت» 15 - مەيدانىغا جايلاشقان، يەر ئۈستىدە سۆكسۆك، ياۋا كەندىر، يۇلغۇن ۋە قومۇشلار ناھايىتى شالاڭ ئۆسكەن.

0 — 7 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى كۆلرەڭ شور قاتما پوستىلاق بولۇپ، زىچ، كۆنەكسىمان كاۋاكلىرى ناھايىتى كۆپ، يەر يۈزى شور قاتما پوستىلاق توپەيلىدىن ئېگىز - پەس بولۇپ قالغان.

7 — 11 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرىنىڭ تۇز تەركىبى ئاق كرىستال ھالەتتە بولۇپ، ئاز ساندا كۆك كۆلرەڭ توپا دانچىلىرى ئارىلاشقان. 11 — 19 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى ئاق شور كرىستاللىرى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاز، توپا قەۋىتى نەمخۇش، سۇس كۆكۈچ كۆلرەڭ، قارائەت بولۇپ، ئۇششاق كاللەكسىمان قۇرۇلمىسى ئېنىقراق كېلىدۇ.

19 — 32 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى ئاق شور داغلىرى ناھايىتى كۆپ، توپىسى سەل نەمخۇش كېلىدۇ، سۇس كۆلرەڭ قوڭۇر، ئەشمە قۇم توپىسى سەل زىچ، بىر قىسىم ئىنچىكە تومۇرى ھەم دات داغلىرى بار.

32 — 48 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرىنىڭ ئاق شور داغلىرى ئۈستىنكى قەۋەتكە قارىغاندا ئاز، توپىسى سەل نەمخۇش، سۇس كۆلرەڭ قوڭۇر ئارىلاش سەل قىزغۇچ كېلىدۇ. ئەشمە قۇمساڭ توپىدىن ھاسىل بولغان، سەل نەمخۇش، كىچىك كاۋاكلىرى كۆپ، قىسمەن ئىنچىكە تومۇرى بار.

48 — 71 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرىدا ئاق شور داغلىرى ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ، توپىسى سەل نەمخۇش، كۆلرەڭ قوڭۇر ئارىلاش قىزىل كېلىدۇ، يېنىك ئەت توپا ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئارىسىغا ئېغىر ئەت توپا قىستۇرۇلغان بولۇپ، ئۈستۈنكى قەۋەتكە قارىغاندا مۇستەھكەم، ئاز ساندا كاربونلۇق يىلتىز تۈگۈنەكلىرى

بار.

71 — 103 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى سەل نەمخۇش، سۇس كۈلرەڭ قوڭۇر يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان، زىچراق، تومۇر سىستېمىسى بار.

103 — 140 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، قىزغۇچ قوڭۇر رەڭلىك، ئېغىر ئەت، كاللەكسىمان، زىچ كېلىدۇ، چوڭ يېرىقلىرى، تومۇر سىستېمىسى ۋە دات داغلىرى بار.

140 — 160 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، قارامتۇل كۈلرەڭ قوڭۇر ئارىلاش قىزغۇچ، ئېغىر ئەت، كاللەكسىمان، زىچ كېلىدۇ، ئىنچىكە تومۇرى بار.

چىم سازلىق تۇپراق بۇ خىل تۇپراق دائىم نەمخۇش ھالەتتە تۇرىدۇ، ئەتىياز - كۈز پەسلىدە يەر يۈزىگە سۇ يىغىلىپ قالىدۇ، شورلىشىش ھادىسىسى ۋە روشەن ئاق شور قىرۇسى پەيدا بولىدۇ. سىرتقى يۈزى قېلىن ئوت - چۆپ قاتلىمى ۋە چىرىندى قاتلىمىدىن ئىبارەت. كۈلرەڭ، قارامتۇل كۈلرەڭ دانىچە قۇرۇلمىلىق ياكى ئۇششاق كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق كېلىدۇ. كۆلىمى 99 مىڭ 500 مو، بۇ خىل تۇپراق ئاساسەن، ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ قارا چىلان، كۆكساراي، گۈلباغ يېزىسىنىڭ تۇدى ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى نۇرباغ، قىزىلبايراق ۋە تارىم يېزىلىرى تۇتاشقان شورداش ئەتراپىغا تارقالغان.

قۇم تۇپراق چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قۇم بارخانلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆچمە، يېرىم تۇراقلىق ياكى تۇراقلىق تىپقا كىرىدۇ. قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 1 — 10 مېتىرغىچە (قۇملۇق رايونلار بۇنىڭ سىرتىدا)، دىئامېتىرى 2 — 10 مېتىرغىچە كېلىدۇ، كۆپىنچىسى يۇمشاق قۇم ۋە ئەشمە قۇمدىن ئىبارەت، تەركىبىدە سۇ مىقدارى ناھايىتى ئاز.

قۇملۇق رايونىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇم - بوران تۇپراق بولۇپ، ئارىسىغا شور تۇپراقلار تارقالغان.

§ 2 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك

1. ئۆگەن دەرياسى تۈزلەڭلىكىدىكى بوستانلىقلار: كۆلىمى 880 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تەخمىنەن 1 مىليون 320 مىڭ مو كېلىدۇ، 693 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر (تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) نى ھېسابقا ئالمىغاندا، 26 مىڭ 800 مو بەرپا قىلىنغان ئورمانلىق، 15 مىڭ مو مېۋىلىك باغ بار، ئۆستەڭ - دەريا يوللىرى ۋە تۇسمىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 380 مىڭ مو. تۇسما ۋە باشقا بوز يەرلەردە سۆۋان، زاغراق، قومۇش، چۈچۈكبۇيا، يانتاق، چىغ، ئىجىرىق، ئۆكۈزتىلى، سەلەۋ، سۇ قامچا ئوتى، تارغاق ئوت، تۆگۈنەكلىك پىيزەك، بوز تىكەن، بۇيا، ماماكاپ، گوشىرىيالڭ، ئەمەن، ياۋا بېدە، يالپۇز، بۇدۇشقاق، كەرمان، ئىت سىيگەك، چوڭ خوخا، كىچىك خوخا، ئوغرى تىكەن، پاقا يوپۇرمىقى، پايزا، كۆزمەك ئوت، كالىققۇلاق قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. شور تۇپراق ۋە سازلىق تۇپراقلىق يەرلەردە شۋاق، ياۋا كۆرۈك، قىرىق بوغۇم، پىيزەك، يانتاق، سۆكسۆك، زاغزاق، يۇلغۇن، سۆۋان قاتارلىقلار ئۆسىدۇ.

2. تارىم ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك توغراق ئورمان رايونى: تارىم دەرياسى مەركىزىي ئوق قىلىنىپ، جەنۇبتىن شىمالغا كېڭەيگەن جايلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر كۆپ، ئومۇمىي كۆلىمى 8 مىليون 44 مىڭ 500 مو (5363 كۋادرات كىلومېتىر) كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دائىرىلەر بويىچە ئۆسكەن 786 مىڭ مو توغراق ئورمىنى، 214 مىڭ مو پارچە - پۇرات ئۆسكەن توغراق ئورمىنى، 300 مىڭ مو يۇلغۇن، ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەندىن تەركىب تاپقان چاتقال ئورمىنى، 4 مىليون 660 مىڭ مو ھەر خىل ئوتلاق بار. بۇ رايوندا

يۇقىرىدا ئېيتىلغان غوللۇق چاتقاللىقلاردىن باشقا يەنە تەخمىنەن 250 مىڭ مو ياۋا چۇچۇكبۇيا، 300 مىڭ مو لوپنۇر كەندىرى ۋە باشقا چاكاندا. ئىت سىيگەك قاتارلىقلار ئالمىشىپ ئۆسىدىغان جايلاردا قۇرغاقچىلىققا چىدامىلىق يىپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە سازلىق يەرلەر، كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىدا شورغا چىدامىلىق ھەر خىل يىپىنچا ئۆسۈملۈكلەر، پىتېرىدلار بار. مەسىلەن: قومۇش، قۇرغاق قومۇش، سۇلۇق قاپاق، خو ئۆتتۇپىنىيە ئوتى، جامىكا، شەرق قامچا ئوتى، سۇ قامچا ئوتى، سۇ يوسۇنى، سۇ سۆكسۆك ئوتى، تاش ئىگىر، قامچا ئوت، ئۈچ قىرلىق سىرب، پىيىزەك، سۇ پىيىزى، شورتاق، قوي كۆز ئوت، قامغاق، رەۋەن، قامىراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئورمانلىقلار ئارىسىدىكى ئوتلاق ۋە سايلىقلاردا ھەر خىل باشاقلىقلار ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپلەردىن سىمبو پوگون ئوتى، نىجىم، قاشقىبېدە، ياۋا بېدە، قوغۇر باش، ياۋا سۇلۇ قاتارلىقلار بار.

ئويمانلىقلار ۋە ئېتىز - ئېرىقلاردا باكتېرىيە خىلىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن ئاق موگۇ، قىرىنسىمان موگۇ، دولقۇنسىمان موگۇ، يەر تۇزغىقى قاتارلىقلار بار.

3. جەنۇبىي قۇملۇق رايون: قۇملۇقلاردا يىپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ. قىسمەن رايونلاردا توغراق، يۇلغۇنلار تارقاق ئۆسىدۇ، كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان دائىرىدە چاكاندا، جىغان، ئىت سىيگەك، ياتاق، يۇدۇشقاق قاتارلىقلار بار.

V باب

ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى

§ 1 . ياۋايى ھايۋانلار

1. شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلار

سۈت ئەمگۈچىلەر ياۋا توشقان، بۇغا (*Cerrus elaphus*)، كىرپە (*Erinaceus europaeus*)، سۇغۇر (*Marmota marmota*)، تۆلۈمچاشقان (*Microtus fortis*)، تۈلكە (*Vulpes vulpes*).

قۇشلار (ئۆگەن دەرياسى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك بىلەنلا چەكلىنىدۇ) ئاق قۇشقاچ (*Passe montanus sataratus*)، كۆك قۇشقاچ (*Parus major*)، تۇرۇلغا (*Streptopelia orientalis orientalis*)، تۆمۈر تۇمشۇق (*Dendrocopos major*)، قار چۇغا (*Accipiter gentilis schuedowi*)، دېڭىز بۈركۈتى (*Phalacrocorax carbo sinensis*)، لاچىن، سېغىزخان (*Pice pice sericea*)، ياۋا ئۆردەك (*Anas platyrhynchos platyrhchos*)، ھاڭگىرت، چايكا (*Larus csnus Ramtschatschensis*)، قاغا، سېسىق كاككۇك

(Cuculus canorus canorus) ، سۆسۈن قارلىغاچ، سوپىتورغاي، سېرىق قۇشقاچ، ياۋا غاز، قارا قۇشقاچ، قارا ھەيران، كانارىيە سېرىق قۇشقاچى (Serinus canaria) ، كاككۇك (Cuculus) ، سوپىسوپىيالاڭ (Oriolus chinensis diffusus) ، ئۇقار، بوز تورغاي (A. aruensis intermedia) ، كۆك كەپتەر، مۇشۇكياپىلاق، ھۆپۈپ (Upupa epops epops) ، كەكلىك (Syrrhaptes paradoxus) (چىل) قاتارلىقلار. ئادەتتە قۇشلاردىن توغراقلىق ئورمان رايونىغا چىل، ياۋا ئۆردەك، قارا ھەيران، ھاڭگىرت قاتارلىقلار بىر قەدەر كۆپ تارقالغان.

يەر باغىرلىغۇچىلار يىلان (قۇملۇق رايوندا زەھەرلىك يىلان كۆپ، زائوتسىس يىلىنى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ تۈرى بار) (Serpentiformes) ، كەسلەنچۈك (lacertilia Lac ertiformes) قاتارلىقلار.

قوش ماكانلىقلار (قۇملۇقلاردىكىسى بۇنىڭ سىرتىدا) يېشىل پاقا (Rana nigromaculata) ، چار پاقا (Bufo bufo gargarizans) قاتارلىقلار.

ئۈلىگۈ خېتاقۇرۇتى تۈرىدىكىلەر (قۇملۇقلاردىكىسى بۇنىڭ سىرتىدا) سازاڭ قۇرۇت (Pheretima tschiliensis) .

پۈتسىمانلار ئۆمۈچۈك (Araneida) (قۇملۇقتا بۇنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى زەھەرلىك؛ باشقا جايلاردا كۆپ تۈرى بار) ، چايان (Buthus martensi) ، كۆپ خىل سالجا (Acarina) (توغراق ئورمانلىقىدا كۆپرەك) .

كۆپ ئاياغلىقلار سەكسەن پۇت (Scolopendra) ، مىڭئاياغ (Thereuopoda) (ئۆگەن دەرياسى تۆزلەڭلىكىدە تارىم ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىكتىكىدىن ئازراق، قۇملۇقتىكىدىن تېخىمۇ ئاز) .

ھاشاراتلار چىۋىن (ئۇنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، قۇملۇقلاردا كۆپرەك) ، يۇندى چىۋىن، چىپار چىۋىن (Saracophaga) ، ئۆگەن دەرياسى تۆزلەڭلىكىدە چىۋىنخورلار، چىۋىن (Musca domestica uicina) ، پاشا (Anopheles Culex Acdes) ، كۆكۈيۈن (Tabanus mandarinus chrysops sinensis) ، تومۇزغا قاتارلىقلار كۆپ.

2. قۇملۇق رايونلار بىلەن توغراقلىق رايونلاردا ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلار

سۈت ئەمگۈچىلەر ياۋا تۆگە (C. bactrianus) ، ياۋا تۈڭگۈز (Sus scrofa) (توغراقلىق رايونلاردا بىر قەدەر كۆپ) ، بېنگال مولۇنى (Felis ben. galensis) .

3. توغراقلىق ئورمان رايونلىرى بىلەنلا چەكلىنىدىغان ھايۋانلار

بۇلاردىن ئاساسلىقى ئاق قۇ (Cygnus) ، لەيلەك، قارا لەيلەك (Ciconia nigra) ، سوپىسوپىيالاڭ بار.

4. ئۆگەن دەرياسى تۆزلەڭلىكى ۋە توغراقلىق رايونلاردا ياشايدىغان ھاشاراتلار

سۆۋەرەك (Gryllulus chinensis) ، چېكەتكە، قارا چېكەتكە (Paratenodera sinensis) ، سېرىق ھەرە، چاقچىقىز (Mecop da elongata) ، ھەر خىل كېپىنەك (Rhopalocera) ، يىڭنىغۇچ (Aeschna melanictera) ، ھەرە، چۈمۈلە (Oecophylla smaragdina) . ئۆگەن دەرياسى تۆزلەڭلىكىگە كۆپرەك تارقالغانلىرىدىن كۆك پىت، خانقىز، سۆۋەرەك (Blattaria) بار. توغراقلىق رايونلارغا كۆپرەك تارقالغانلىرىدىن كۇمۇتا (Lasiohelea taiwana) ، قەدەمچى قۇرۇت (Mecotoda elongata) بار.

§ 2 . ياۋا ئۆسۈملۈكلەر

شايار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ياۋا ئۆسۈملۈكلەر مۇنۇلار:

قاش ئوت، چاكاندا ئائىلىسى	*Ephedraceae*
چۈپىسمان چاكاندا	*E. Przewalskii Stapf*
يوپۇرماقلىق تال	*Salix Capusii Franck*
توغراق	*Populus euphtatica Oliv*
كۆلرەڭ يوپۇرماقلىق توغراق	*P. Pruinosa Schrenk*
شاخلىق قامچىئوت	*Polygonum Patulum M. Bieb*
تاغ قامچىگۈلى	*Ouyria elatior R. Br. ex Meissn*
جۇزغۇن	*Chenopodiaceae*
كۆلرەڭ يېشىل لويلا	*C. glaucum L*
دەرەخسىمان شورا	*Suaeda Dendroide (C. A. Mey) Moq*
سۈۋان	*S. glauca (Bunge) Bunge*
شورلۇق سۈۋان	*S. salsa (L.) Pall*
ياۋا سۈپۈرگە	*Kochia prostrata (L.) Schrad*
تىكەنلىك قويانچىن	*Salsola ruthenica Iljin*
چاتقالسىمان قامغاق	*S. arbuscula Pall*
ئەمەن يوپۇرماقلىق قامغاق	*S. abrotanoides Bunge*
قويانچىن	*Agriophyttllm Squarrosum (L.) Moq*
تەسكەن	*Ceratoldes latens (J. F. Gmel) Reveal*
يوپۇرماقسىز ئىت سىيگەك	*Anabasis Aqhylla L.*
قوتۇر ئىت سىيگەك	*A. pelliotii Danguy*
قىسقا يوپۇرماقلىق ئىت سىيگەك	*A. brevifolia C. A. Mey*
شورلۇق ئىت سىيگەك	*A. salsa (C. A. Mey) Benth*
ياۋا كۆرۈك	*Kalidium foliatum (Pall) Moq*
ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق ياۋا كۆرۈك	*K. cuspidatum (Ung—Sternb) Grub*
يۇمىلاق يوپۇرماقلىق ياۋا كۆرۈك	*K. schrenkianum Benge ex Ung Sternb*
شورۋاش	*Halostachys Caspica (Bied) C. A. Mey*
بوزمان	*Halocnemum Strobilaceum (Pall) Bieb*
سۆكسۆك	*Haloxyon ammodendron (C. A. Mey) Bunge*
بۇدۇشقاق	*C. caespitosum Gilib var glandulosum Weragen*
جۇڭگو ئېيىق تاپىنى	*R. chinensis Bunge Enum*
(سازلىق، ئورمانلىق ئارىسىدىكى كۆللەرنىڭ چېتىدە ئۆسىدۇ)	
چاتاغان	*Halerpestes cymbalaris (Pursh) Greene*
(سازلىق، ئورمانلىق ئارىسىدىكى كۆللەرنىڭ چېتىدە ئۆسىدۇ)	

كەتىرا	*A. sulcatus L.*
قىسقا ساپلىق كەتىرا	*A. Pseudobrachytropis Gontsh*
شالاڭ يوپۇرماقلىق ياntاق	*Alhagi Sparsifolia (B. keller etshap) Shap*
يانتاق	*A. mauronum Medic*
قارا مېۋىلىك ئىرغاي	*Cotoneaster melanocarpus Lodd*
ئەتىرگۈل	*Rosa Spp*
سۆسۈن ئۆرۈك	*A. dasycarpa Borkh*
كەڭ يوپۇرماقلىق جۇڭگو پىستىسى	*Rosularia platyhylla (Schrenk) Berger*
سېرىق گۈللۈك قوي كۆز ئوت	*Orostachys Spinosa (L.) C. A. Mey*
قىچا	*B. campestris L.*
قارا تىزاق	*E. sativa Miller*
چۆپۈرشالڭ	*Capsella Bursa—pastoris (L.) Medic*
خاكىشى	*D. nemorsa L.*
ئەپيۇنگۈل	*P. croceum Ldb*
تىك غوللۇق تاغدېنى	*Corydalis Stricta Steph*
ئادىراسمان	*Peganum harmala L.*
دۈۋساق مېۋىلىك ئاق تىكەن	*Nitraria sphaerocarpa Maxim*
قامراق	*Reaumuria soongorica (Pall) Maxim*
شىنجاڭ قامىرىقى	*R. kaschgarica Rupr*
تۈكلۈك يۇلغۇن	*Tamarix hispida Willd*
كۆپ شاخلىق يۇلغۇن	*T. ramosissima Ldb*
تىك شاخلىق يۇلغۇن	*T. korolkowii Rgl*
ئاق گۈللۈك قاقىرا تۇمشۇق	*Geranium albiflorum Ldb*
ئاق كەندىر	*Plumbaginaceae*
تىكەنلىك ئۈچقات	*Lonicera hispida Pall*
نيۇماۋشياۋ	*Rubuaceae*
چۆل روياني	*Rubia deserticola Pojark*
شىمال چاكا مۇخى	*Valerianaceae*
تىكەنلىك يۆگىمەچگۈل	*C. truticosus Turcz*
ئېتىز يۆگىمىسى	*C. arvensis L.*
سېرىق يۆگەي	*Cusuta europaea L.*
ئوتلاق پاقا يوپۇرمىقى	*Plantago stepposa Kupr*
ياتما پاقا يوپۇرماق	*P. depressa Willd*
چوڭ پاقا يوپۇرماق	*Gentinaceae*
شىنجاڭ ئەڭلىك ئوتى	*Macrotomia euchromu (Royle) Pauls*
ئاسىيا يالپۇزى (ياۋا يالپۇز)	*Mentha aciatica Boriss*
تۈگمىگۈل	*Malva sylvestris L.*
تاۋۇزەك	*Hibiscus trionum L.*

Euphorbiaceae	لەيلىگۈل
Rincinus communis L.	ئىنەكپىتى
Euphorbia humifusa Willd	يالمان قۇلاق
Sopanaceae	كۆنباقار
Lycium ruthenicum Murr	قارا مېۋىلىك ئالقات
Sopanum nigrum L.	ئىت ئۈزۈمى
Compositae	شۆمبۇيا
Heteropaput altaicus (Willd) Novopokr	تۇرۇتقاي
Erigeron acer L.	سەربىز
A. tournefortiana Rchb	ياۋاشۇاق
A. repens (L.) Dc	كەكرە
A. so	ئەمەن
P pyrothraides (K. et k.) B. Fedtsch ex Krasch	جۇخارگۈل
C. sp	چوڭ خوخا تىكەن
Pyrethrum transiliense (Herd) Rgl et schamalh	ئاق گۈللۈك ئاقىرقەرھا
P. pyrethroides (K. et k.) B. Fedtsch er Krasch	كۆلرەڭ يوپۇرماقلىق ئاقىر قەرىما
Taraxacum Sp	ماماكاپ
Jnula salsoides (Turcz) Osteaf	كاركاس دەرىخى
Karelinia Caspica (Pall) Less	زاغراق
Cephalanoplos segetum (Bge) Kitam	خوخاتىكەن
I. salsoloides (Turcz) Ostenf	قارا ئەندىز
Sonchus palistris L.	سازلىق بوز تىكىنى
Cichrium intybus L.	كاسنە
Phragmites australis (Cav) Trin ex steud	قومۇش
P. australis subsp altissimus (Benth) W. clayt	ئېگىز قومۇش
F. ovina subsp ovina — F. ovina L.	تىپچاق
P. pratensis L.	ئوتلاق چىلگە باشىقى
P. calliopsis Litv	كىچىك ئوتلاق چىلگە باشىقى
P. hauptiana krecz	جەنۇبىي شىنجاڭ تارانبىشى
P. distans (Jacq) Parl	تارانباش
B. edrosianus Penzes	جەنۇبىي شىنجاڭ ئارپىغىنى
Roegneria kamoji subsp Kamoji	كىرپە باش
E. repens subsp repens	رەگرەس
Agropyron cristatum (L.) Beauv	تىجىم
H. vulgare L.	ئارپا
Calamagrostis macrolepis Litv	ئايراۋۇق
S. capillata L.	سەلەۋ
Achnatherum splendes (Trin) Nevski	چىغ

كىچىك ئېجرىق	*Aeluropus pungens (M. Bied) C. Koch*
سۇپۇرگە قوناق	*Sorghum bicolor (L.) Moench*
ئاققوناق	*S. cernuum (Ard) Host*
پايزا	*Setaria viridis (L.) Beauv*
سۇ پىيىزى	*S. tabernaemontani C. C. Gmel*
سازلىق پىگان گۈلى	*E. sp*
ئەمەن	*Kobresia myosuroides (Vill) Fiori*
پاۋا كۆدە	*A. odorum L.*
شاخلىق ئارچا	*Juniperus pseudosabina Fisch*
قازاق ئارچىسى	*Elaeagnaceae*
جىغان	*Hippophae rhamnoides L.*
ئۇچلۇق مېۋىلىك جىگدە	*Elaeagnus oxycaparpa schlesht*
نان جىگدە	*Araceae*
ئىگىر	*Acorus calamus L.*

VI باب

تەبىئىي ئاپەت

كۆپ خىل تەبىئىي ئامىللار تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىدە ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى كۆپ كۆرۈلىدۇ. كەلكۈن، قۇرغاقچىلىق، بوران، قۇم، چاڭ - توزان، يامغۇر قاتارلىق ئاپەتتىن باشقا، مۇلدۇر ئاپىتى تېخىمۇ ئېغىر، مۇلدۇر پەيدا قىلىدىغان تەبىئىي ئامىللار كۆپرەك، شۇ سەۋەبتىن مۇلدۇر ئاپىتى تارىختا يىلمۇ يىل دېگۈدەك يۈز بېرىپ تۇردى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتنىڭ ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈنسايىن كۈچەيدى، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش كونكرېت تەدبىرلىرىمۇ بىر قەدەر ئىلمىيلەشتى. مەسىلەن: مۇلدۇر ئاپىتىنى ئالساق، ناھىيىدە مۇلدۇردىن مۇداپىئەلىنىش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، مۇلدۇردىن سۈنئىي ئۇسۇلدا مۇداپىئە كۆرۈلگەندىن كېيىن، مۇلدۇر كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان زىيان زور دەرىجىدە ئازايدى.

§ 1 . كەلكۈن ئاپىتى

ناھىيە تەۋەسىدە ھۆل - يېغىن ئاز بولۇپ، ئەسلىدىنلا كەلكۈن ئاپىتى كۆرۈلۈپ باقمىغان. لېكىن ناھىيىنىڭ ھەممە يېرى ئۆستەڭ چىپىپ سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىلىدىغان بولغاچقا، ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريالار

سۇغىرىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئېگىز جايغا چېچىلغان؛ ئۆزىنىڭ ئۈستىگە دەريا سۈيى لاي ـ لاتقىلارنى ئېقتىپ كېلىپ يارا ـ يارا ئاشما دەريا، ئاسما كۆۋرۈكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. يەنە كېلىپ ئۆگەن دەرياسى سۈيىنىڭ دائىمىيلىق ئېقىن مىقدارىدا پەرق چوڭ، ئىككى قىرغىقىدىكى توسمىنىڭ كۆپىنچىسى قۇم توپا، بوش بولغاچقا، توسمىدىن ئاسانلا يار ئېلىپ كېتىدۇ. دائىم 7 — 8 ـ ئايلاردا قىيان كېلىپ، دەريا سۈيى تېز ئۆرلەپ دەريا قىنىغا سىغماي قالىدۇ ـ دە، ئەتراپقا يامراپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ. 1 — 2 ـ ئايلاردا ھاۋا تېمپېراتۇرىسى -6℃ بولغان، ئېقىن تېزلىكى سېكۇنتىغا 0.5 مېتىرغا يەتمىگەن ئەھۋالدا، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دەريا قىنىدا مۇز لەيلەپ دۆۋىلىنىپ قېلىپ، سۇ توسۇلۇپ قالىدۇ ـ دە توسمىدىن يار كېتىپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى قارلىق تاغلاردىكى ئېرىگەن سۇلار بىلەن تولۇقلىنىدۇ. ئادەتتىكى يىللاردىكى ئېقىن مىقدارىدىمۇ پەرق ناھايىتى زور، «7 ـ ئايدا دولقۇن مىڭ گەز ئۆرلىسە، 3 ـ ئايدا بىر تۈز سىزىق بويىچە ئېقىش» تەك ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. 7 — 8 ـ ئايلاردا ھاۋا تازا ئىسسىپ، قار ئېرىپ قىيان بىلەن قوشۇلۇپ، جىلغىنى بويلاپ تۆۋەنگە ئېقىپ، دەريا سۈيىنى جىددىي ئۇلغايتىپ، ئورمانلىقلارغا تېشىپ كېتىدۇ. ئوتلاقلارنى سۇ بېسىپ كېتىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۈستىگە ئىككى قىرغاق قۇم، دەريا قىنى تېيىز، تەكشى، ئەگرى ـ توقاي بولغاچقا، دەريا بويى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئادەتتە «تارىم دەرياسى يۈگەنسىز ياۋا ئات» دەپ تەسۋىرلىشىدۇ، دەريا توغرىسىغا خالىغانچە ئېقىۋېرىدۇ. 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا پەقەت كۆچمە چارۋىچىلار بولۇپ، ئولتۇراقلاشقانلار ناھايىتى ئاز ئىدى، كەلكۈن قوتان ـ كەپىلەرنى بېسىۋالاتتى، كىشىلەر دەرھال كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى، ئاپەت بولسىمۇ، لېكىن ئېغىر زىيان بولمايتتى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن كىشىلەر دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئۆي سېلىپ ماكانلاشتى، كەلكۈن كىشىلەرگە خېلى ئېغىر ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. مەسىلەن: ناھىيىلىك 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورگىنى تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى ئۆزگەرگەنلىكتىن، 3 قېتىم كۆچۈرۈلدى، فېرما نەچچە مىڭ ئېغىز ئۆينى باشقا جايغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىمۇ نەچچە قېتىم كۆچۈرۈلدى.

ئۆگەن دەرياسىدىكى سۇ ئاپىتى ئەڭ بالدۇر شايار كەنتى كۆچۈرۈلگەن چاغدا خاتىرىلەنگەن. 1982 ـ يىلى باش قىشتا ئۆگەن دەرياسى توسمىسى كېچىدە يار كېتىپ يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى (ھازىرقى ئۈزۈمچىلىك مەيدانى)نى سۇ بېسىپ كەتتى، 2 ئادەم ئۆلدى، نەچچە 10 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرىكى يىللاردا يۈز بەرگەن ئېغىر كەلكۈن ئاپىتى

جەدۋەل: 2 — 16

ۋاقتى	ئاپەت ئەھۋالى	ئىقتىسادىي زىيان
1912 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى	ئۆگەن دەرياسى يار ئېلىپ كېتىپ، ياقا بۇلاق قاتارلىق 4 كەنتنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق، ئۆيلىرىنى سۇ بېسىۋالدى	2570 مو زىرائەتتىن ھوسۇل چىقمىدى، نەچچە 10 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى
1950 ـ يىل 7 ـ ئاي	ئۆگەن دەرياسى يار ئېلىپ كېتىپ، قايلور، ئاقدۆڭ قاتارلىق 3 كەنتنى سۇ بېسىۋالدى	375 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 3 كەنتنىڭ دانلىق زىرائەتلىرىدىن ھوسۇل ئېلىنمىدى
1950 ـ يىل 12 ـ ئاي	ئۆگەن دەرياسى يار ئېلىپ كېتىپ ئاق ئېرىق كەنتىنى سۇ بېسىۋالدى	بىر كالا، 15 قوي ئۆلدى، 37 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى
1957 ـ يىل 8 ـ ئاي	ئۆگەن دەرياسى يار ئېلىپ كېتىپ، ئورباغ، ياتاقشەھەر، ئاچادۆڭ، قايلور يېزىلىرى سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىدى	21 مىڭ 300 مو زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، ئاشلىق ھوسۇلى %20 — %50 كېمىيىپ كەتتى

1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە	ئۆگەن دەرياسىغا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كېلىپ، دەريا توسمىسى 25 جايدىن يار ئېلىپ كېتىپ، كەڭ يېزا - قىشلاقلارنى سۇ بېسىۋالدى	105 مىڭ جىڭ ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى، 33 قوي ئۆلدى، 354 ئېغىز ئۆي، 149 ئېغىز قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى
1966 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	تارىم دەرياسىدا كەلكۈن جىددىي ئۆرلەپ كەتتى، كەلكۈن 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىغا قىستاپ كەلدى، فېرما ئورگىنى كۆچۈرۈلدى	نەچچە يۈز مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى
1973 - يىل 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	«شەرق قىزاردى» ئېلېكتر ئىستانسىسى تىزگىنسىز قالدى. كەلكۈن بىراقلا تۆۋەن تەرەپكە ئېقىشقا باشلىدى، توسما يار ئېلىپ كەتتى	4342 مو كۆزگى بۇغداي يۇتۇزلىدىي توڭلاپ نابۇت بولدى، 6 ئۆستەڭ ۋەيران بولدى
1982 - يىل 12 - ئاي	قىشتا ئۆگەن دەرياسىدا كەلكۈن سۈيى ئۆرلەپ توسما يار ئېلىپ كېتىپ يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىنى سۇ بېسىۋالدى	2 ئادەم سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى، نەچچە 10 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى
1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى	تارىم دەرياسىدىن كەلكۈن تېشىپ كېتىپ، تارىم يېزىلىق ھۆكۈمەتنى سۇ بېسىۋالدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورگىنى، بەشتوغراق كەنتىنى سۇ بېسىۋالدى	نەچچە 100 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 1000 دىن كۆپرەك قوي - كالا ئۆلدى، زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقمىدى
1986 - يىل 7 - ئاي	ئۆگەن دەرياسى توسمىسى يار كەتتى، 520 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى	370 مىڭ يۈەن بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولدى

§ 2. قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

شايار ناھىيىسىنىڭ يەرلىرى ئۆستەڭ سۈيىگە تايىنىپ سۇغىرىلىدۇ. ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئەڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ھەمىشە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە سۇ يېتىشمەي قۇرغاقچىلىق كۆرۈلىدۇ. ئەگەر شۇ يىلى ئەتىياز سوغۇقى كۆرۈلسە ياكى كىلىمات سوغۇقراق بولسا، دەريا سۈيى يېتىشمەيدۇ - دە، قۇرغاقچىلىق مۇناسىپ ھالدا ئېغىرراق بولىدۇ. ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق ئاپىتى سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولىدۇ، ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، ئادەتتە ئاز كەم 100 كۈن (3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە) داۋاملىشىدۇ، دەل بۇغدايلار بوغۇم سۈرىدىغان، باشاق تارتىدىغان، دان تۇتىدىغان مەزگىل شۇنداقلا كېۋەز، كۆممىقوناق تېرىلىدىغان ۋاقىت بولغاچقا، ناھايىتى زور ئىقتىسادىي زىيان بولىدۇ.

1984 - يىلدىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدە يىلمۇ يىل ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش - تۈزەش، ئۇدۇللاش بولۇپمۇ سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ھەمدە تاقاق، سۇئىگۈچ ياساش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1960 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۆگەن دەرياسى بويىدا ياسالغان يېڭىئېرىق سۇ ئامبىرى، كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى، خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىدا تەڭشەش خاراكتېرلىك سۇ ساقلىنىپ، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق پەيدىنپەي ئازايتىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق ۋە قۇرغاقچىلىق يەنىلا يىلمۇ يىل يۈز بېرىپ تۇردى.

قۇرغاقچىلىق يىللىرى بەزىدە ھاشارات زىيانداشلىقىغا قوشۇلۇپ يامغۇر ئاپىتىنىڭ ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇمىمۇ

پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىققا زور زىيان سالىدۇ. 1993 ـ يىلى باش ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق يازنىڭ ئاخىرى، كۈزنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملىشىپ، ھاشارات ئاپىتى پەيدا بولدى، بۇنىڭ بىلەن 280 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى، تەخمىنەن 650 توننا ئاشلىق، 1680 توننا پاختا ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى.

§ 3 . بوران ئاپىتى

شايار ناھىيىسىدە چىقىدىغان بوراننىڭ %85تىن كۆپرەكى قىيپاش شىمال بورىنى ياكى غەربىي شىمال بورىنىدىن ئىبارەت. كۇچانىڭ غەربىي شىمالى ۋە شىمالىدا ئۆگەن دەرياسى بىلەن كۇچا دەرياسىنىڭ دەريا جىلغىلىرىدىن ھاسىل بولغان شامال ئېغىزى بولغاچقا، سوغۇق ھاۋا ئېقىمى شىمال تەرەپتىن ھالقىپ ئۆتۈپ تەكلىماكانغا كەلگەندە، ئىككى دەريانى بويلاپ بوغۇز ئېقىنىكتى ھاسىل بولۇپ بوران پەيدا بولىدۇ. بوران (يەنى شامال تېزلىكى سېكۇنتىغا 17 مېتىردىن ئاشىدۇ) ئادەتتە 3 ـ ئايدا چىقىشقا باشلايدۇ، 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا توختايدۇ؛ 11 ـ ئايدىن ياندۇرقى يىلى 2 ـ ئايغىچە ئاندا ـ ساندا بوران چىقىدۇ. ياز پەسلىدە ئەڭ كۆپ بولۇپ، يىللىق بوران مىقدارىنىڭ %52 — %58نى ئىگىلەيدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا ئەتىياز پەسلىدە كۆپ بولۇپ، تەخمىنەن %30 — %40نى ئىگىلەيدۇ، كۈز پەسلىدە كۆرۈنەرلىك ئازىيىدۇ، قىش پەسلىدە تېخىمۇ ئازىيىدۇ. بوران كۆپ ھاللاردا گۈلدۈرماملىق ئۆتكۈنچى يامغۇردىن ئاۋۋال چىقىدۇ، كۆپىنچە قىيپاش شىمال بورىنى چىقىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە دائىم بوران بىلەن تەڭ قۇم بوران، چاڭ ـ توزانلىق ھاۋارايى پەيدا بولىدۇ. بوران قۇم ـ شېغىللارنى ئۇچۇرتىۋېتىدۇ، ھەممە ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق قاپلايدۇ. شۇڭا ئاممە ئۇنى قارا بوران دەپ ئاتايدۇ. بوران ئاپىتى ئۇرۇق سېلىشقا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇرۇق سېلىنغان ئېتىزلارنىڭ يۈزىدىكى تۇپىنى ئۇچۇرتۇپ كېتىپ، مايسىلارنى تولۇقلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ، ھەتتا يۇمران مايسىلارنى يىلتىزى بىلەن قوشۇپ ئۇچۇرتۇپ كېتىدۇ. 1966 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بوران چىقىپ، تويبولدى يېزىسىنىڭ يېڭى ئىگەرچى كەنتىدىكى بىر دۆۋە كۆچمە قۇم بارخىننى يۆتكىۋەتتى، 3 مو مۇنبەت ئېتىز قۇمنىڭ ئاستىدا قالدى. 1979 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چىققان بوراننىڭ سېكۇنتلۇق تېزلىكى 24 مېتىر (9 بالدىن يۇقىرى) دىن ئېشىپ، 7 سائەت داۋاملاشتى؛ تېمپېراتۇرا ئۇشتۇمتۇت 11.7℃تىن تۆۋەنلەپ 1.4℃ ـ قا چۈشۈپ قالدى، كۆممىقوناق، بۇغداي، كېۋەز، قىچىدىن ھوسۇل چىقمىدى ياكى كەڭ ھەجىمدە ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى. بەزى زىرائەتلەرنى بوران ئۇچۇرتۇپ كەتتى. بەزىلىرىنى پاك ـ پاكىز ئۇچۇرتۇپ نابۇت قىلىۋەتتى، بەزىلىرىنى قۇم بېسىۋالدى، 70 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى، 8000 مو يەردىكى بۇغدايدىن ھوسۇل چىقمىدى، كۆممىقوناق ئېغىر ئاپەتكە ئۇچراپ، 280 مو يەردىن ھوسۇل چىقمىدى، 244 مو كېۋەز، 8000 مودىن كۆپرەك قىچا، يازلىق بۇغدايدىن ھوسۇل چىقمىدى، 108 تۇياق چوڭ چارۋا، 578 تۇياق ئۇششاق چارۋا ئۆلدى. بۇ قېتىمقى بوران شايار ناھىيىسى بويىچە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 1979 ـ يىلغىچە بولغان 60 يىل ئىچىدە ئەڭ ئېغىر بولغان بىر قېتىملىق بوران ئاپىتى ھېسابلىنىدۇ.

1967 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئەڭ زور بوران كۈچى 12 بالغا يەتتى، ئۇ شىمال بورىنى ھېسابلىنىدۇ. 1960 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە بولغان 19 يىل ئىچىدە بوران ئەڭ كۆپ چىققان ۋاقىت 25 كۈن (1968 ـ يىلى ۋە 1970 ـ يىلى) گە، ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 3 كۈن (1974 ـ يىلى، 1976 ـ يىلى ۋە 1978 ـ يىلى) گە يەتتى.

8 بالدىن يۇقىرى بوراندىن باشقا، ئەتىياز، ياز پەسلىدە ھاۋارايىدا ئاجىز شامال كۆرۈلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە

بىر كۈندە ئىككى يۆنىلىشتىن چىقىدۇ، تاڭ سەھەردە كۆپىنچە جەنۇب شامىلى، چۈشتىن كېيىن شىمال شامىلى چىقىدۇ، بۇ، قۇملۇقنىڭ بىر سوتكا ئارىلىقىدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى پەرقىدىن شەكىللەنگەن ھاۋا ئېقىمى ھېسابلىنىدۇ. قۇملۇقتا كۆپىنچە قۇيۇن پەيدا بولىدۇ، بەزىلىرى ھەتتا ناھايىتى كۈچلۈك چىقىدۇ، لېكىن بۇ جايلارغا ئادەم ئاياغ باسمىغاچقا، بۇ ھەقتىكى خاتىرە ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاپەت ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە بولغان ئوتتۇرىچە ھەر ئايلىق بوران ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 17 بىرلىكى: كۈن، سائەت، مېتىر/سېكۇنت

ئايلار / تۈرى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
بورانلىق كۈن سانى		0.1	0.3	2.4	2.1	3.3	1.7	1.7	0.8	0.1			12.5
ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان ۋاقىت		1.15	0.54	7.49	7.1	3.08	2.25	2.47	2.15	1.07			7.49
ئەڭ زور شامال تېزلىكى	8	9	13	14	14	14	18	12	12	12	8	8	18
ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان ۋاقىت		1	1	4	3	3	2	2	2	1			4
شامال يۆنىلىشى	WNE	E	NE	3	NNW	N	N	NNEN	NE	ENE	ESE	NE	N

ئىزاھ: شامال يۆنىلىشى W: غەرب، N: شىمال، E: شەرق، S: جەنۇب.

4 § . يامغۇر ئاپىتى

شاياردا يامغۇر ئاز ياغىدۇ، دائىم قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇرىدۇ. ھاۋا تەركىبىدىكى نىسپىي نەملىك ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پارغا ئايلاندۇرۇشى، يەر ئۈستىدىكى سۇلارنىڭ پارغا ئايلىنىشىنى پارغا ئايلىنىش مىقدارىنىڭ زور بولۇشىدەك ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەر ئاستىدىكى ئېرىيدىغان تۇزلار يەر ئاستى سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدۇ، يەر ئۈستىدىكى سۇلارنىڭ پارغا ئايلىنىشى بىلەن قويۇلۇپ يىغىلىپ يەرنىڭ شورلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دائىم يامغۇر ياغقاندا يامغۇر سۈيى يەر يۈزىدە شور قاتما پوستىلاقلارنى پەيدا قىلىدۇ، تۈرلىمە بىخ، ھەقىقىي يوپۇرماق، يۇمران مايسىلارنى شوردىن ھاسىل بولغان پوستىلاق قىسىپ نابۇت قىلىۋېتىپ، ناھايىتى ئېغىر ئاپەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، يەنى زىرائەتلەر بىچىرىم مايسا مەزگىلىگە كىرگەندە، ئېرىگەن شورلار ئۆسۈملۈكنىڭ يوپۇرماق غولى ئۈستىگە چاچراپ چىقىۋېلىپ يىلتىزىنىڭ چىرىپ كېتىشىنى، يوپۇرماق پىلاستىنكىسىنىڭ شورلىشىپ قۇرۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يامغۇر شايارغا قىلچە پايدا يەتكۈزمەستىن، ئەكسىچە كۆپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ. يامغۇر ئاپىتى يىلمۇ يىل بولۇۋەرمەيدۇ، 5 مىللىمېتىردىن يۇقىرى يامغۇر ياغسا ئاپەت پەيدا قىلىدۇ، يامغۇر ئاپىتى ئادەتتە 10 يىلدا 3 قېتىم كۆرۈلىدۇ. لېكىن ھەر يىلى يامغۇر ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان زىيان تەخمىنەن تېرىلغان زىرائەت كۆلىمىنىڭ %10نى ئىگىلەيدۇ.

يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچراش دەرىجىسىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكى يەرنىڭ شورلىشىش دەرىجىسى بىلەن بىۋاستە

مۇناسىۋەتلىك. ئومۇمەن شورلىشىش ئېغىر بولسا ئاپەتمۇ ئېغىر بولىدۇ، يەر شەكلى پەس بولغانسېرى ئاپەتمۇ شۇنچە ئېغىر بولىدۇ، تۇپراقنىڭ يېپىشقاقلىقى زور بولسا ئاپەتمۇ ئېغىر بولىدۇ. گۈلباغ، تويبولدى يېزىلىرى ھەمدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ئەتراپلىرى يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچرايدىغان ئېغىر ئاپەت رايونى ھېسابلىنىدۇ.

شاياردا ھۆل ـ يېغىن ئازراق ياغىدۇ، لېكىن ئايرىم يىللاردا ئاپەت بىر قەدەر ئېغىر بولىدۇ، مەسىلەن: 1972 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە، 1974 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 19ـ كۈنىگىچە، 1976 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە، 8 ـ ئاينىڭ 5 — 6 ـ كۈنلىرى ئۈزلۈكسىز يامغۇر ياغدى، ئەڭ زور ھۆل ـ يېغىن مىقدارى كۈنىگە 45.1 مىللىمېتىرغا يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈلدۈرماما، قۇم بوران، بوران، مۆلدۈر قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، يېزا ئىگىلىكىگە زور زىيان سالدى.

5 § . چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر

شاياردا بەزىدە چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر ياغىدۇ. چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر ئارىلاش بوران چىقىدۇ، بۇنداق يامغۇر بوران بىلەن تەڭ ياغىدۇ ياكى بوراندىن كېيىنمۇ يېغىۋېرىدۇ؛ بوران چىققاندا قۇم ئارىلاش چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلۈپ كۈن نۇرىنى توسۇۋېلىپ، كېچە بىلەن كۈندۈز خۇددى قاراڭغۇ كېچىگە ئوخشاپ قالىدۇ. 5 بارماقنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ. چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر بىلەن تەڭ تېمپېراتۇرىمۇ تېز تۆۋەنلەيدۇ، بوران توختىسىمۇ، چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر توختىمايدۇ، تۇمان دېمە تۇمانغا ئوخشىمايدىغان، غۇۋا ھەم تۇتۇق كۈنلەر بىر ئاي ئىچىدە 25 كۈنگە يەتكەن كۈنلەرمۇ، بىر قېتىمدىلا چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر 10 كۈندىن كۆپرەك داۋاملاشقان كۈنلەرمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر پەيدا بولغان چاغدا ھاۋا بېسىمى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ، كىشىلەرنىڭ نەپەسلىنىشىمۇ راۋان بولماي دىمى سىقىلىپ قالىدۇ؛ لەيلىمە چاڭ ـ توزان ياكى ئۇششاق قۇملار چۈشۈپ، يەر ـ زېمىندىكى مەۋجۇداتلارنى پۈتۈنلەي چاڭ ـ توزان بېسىپ كېتىدۇ، بەزىدە چاڭ ـ توزاننىڭ قېلىنلىقى نەچچە مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر ئەتىياز پەسلىدە 3 ـ ئايدىن كېيىن، 7 ـ ئايدىن بۇرۇن پەيدا بولغاچقا، ئەتىيازدا تېرىلغان زىرائەتلەرگە ھەمدە دەل ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان بۇغدايلارغا بىۋاسىتە ئاپەت خاراكتېرلىك تەسىر يەتكۈزىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرىكى يىللاردا كۆرۈلگەن ھەر ئايلىق لەيلىمە چاڭ ـ توزان (چاڭ ـ توزانلىق يامغۇر)لىق كۈن سانى

جەدۋەل: 2 — 18 بىرلىكى: كۈن

يىللار \ ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
1960 ـ 1980 ـ يىللىرى	يىللىق ئوتتۇرىچە	0.2	4.2	11.5	11.7	6.7	4.1	2.9	1.9	2.9	3.1	0.8	0.9	50.9
	ئەڭ كۆپ	2	15	28	27	16	10	11	8	9	12	9	9	156
	ئەڭ ئاز	0	0	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	4
1981		2	4	10	8	22	9	3	4	1	7		1	71

49	2		2		2	4	3	13	13	10			1982
129		5	5	5	8	3	6	25	24	24	22	2	1983
75		2	6	8	11	6	5	10	9	9	9		1984
22				2			2	7	6	2	3		1985
28				3		4		8	4	7	2		1986
12		1	3				2	2	3	1			1987
11									4		7		1988
24				1				9	7	7			1989
10		2				1	1	1	2		3		1990
6				1				3	2				1991
10						1		2	4	3			1992

6 § . مۆلدۈر

شايار ناھىيىسىدە مۆلدۈر بىر يىل ئىچىدە ئەڭ بالدۇر دېگەندە 4 ـ ئايدا، ئەڭ كېچىككەندە 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ياغىدۇ، 5 ـ ئايدىن 7 ـ ئايغىچە مۆلدۈر يېغىش ئېھتىمالى ناھايىتى زور بولۇپ، مۆلدۈر يېغىش نىسبىتىنىڭ %70نى ئىگىلەيدۇ. بىر كۈندە سائەت 12 دىن 20 گىچە بولغان ئارىلىقتا ئەڭ كۆپ ياغىدۇ. 1960 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە بولغان 19 يىللىق ماتېرىيالدىن قارىغاندا، 13 يىل مۆلدۈر ئاپىتى كۆرۈلگەن بولۇپ، يىللىق يېغىش نىسبىتىنىڭ %68.4نى ئىگىلىگەن؛ بىر يىل ئىچىدە مۆلدۈر ئەڭ كۆپ بولغاندا 4 قېتىم ياغقان. مۆلدۈر شايارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا زور تەھدىت سېلىپ كەلدى ۋە بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويىنىدى.

شايار ناھىيىسىدە مۆلدۈر پەيدا بولىدىغان مەنبەلەرنىڭ بىر لىنىيىسى ئۆگەن دەرياسى بويىدىكى تومۇ مىڭئۆيى ئەتراپلىرىدا، يەنە بىر لىنىيىسى كۇچا دەرياسى بويىدىكى تومىنىڭ لەڭگەر دېگەن يېرىدە بولۇپ، ئىككى جىلغىدىكى تېيىز تاغلىق يەرلەر ئارقىلىق تۆزلەڭلىككە يېتىپ كىرىدۇ. بىر لىنىيىسى توقسۇنىڭ دايۆلتۈز ئارقىلىق شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ شايارنىڭ قايلور يېزىسىدىكى ئاقدۆڭ، تويبولدى يېزىسىنىڭ پەيزاۋات، يېڭىچىمەن، كونا چىمەن، قاراقۇم ئەتراپلىرىغا يېتىپ كىرىپ شەرققە بۇرۇلۇپ، 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، تارىم يېزىسىغا زىيان سالىدۇ، بۇ، شايار ناھىيىسى بويىچە زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولغان مۆلدۈر لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى لىنىيىسى توقسۇنىڭ شويۆلتۈز ئارقىلىق جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئىچكىرىقتىن شايارغا كىرىپ، قىزىلبايراق يېزىسى ئەتراپلىرىغا زىيان سالىدۇ. 3 ـ لىنىيىسى توپا شەھەر ئارقىلىق شەرققە بۇرۇلۇپ، ئۆگەن دەرياسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ شايارغا كىرىپ، قىزىلبايراق يېزىسى ئەتراپلىرىغا زىيان سالىدۇ.

1987 ـ يىلى ناھىيىدە مۆلدۈردىن مۇداپىئەلىنىش ئەترىتى قۇرۇلدى، دىئامېتىرى 37 مىللىمېتىرلىق قوش ستۇوللۇق زېنىت زەمبىرەك سېتىۋېلىندى، بۇ ئەترەت 1993 ـ يىلغىچە 14 زەمبىرەك سېتىۋېلىپ، مۆلدۈرنى تارقىتىۋېتىپ ئاپەتنى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگەتتى.

شايار ناھىيىسىدە 1950 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا
ياغقان بىر قەدەر ئېغىر مۆلدۈر

جەدۋەل: 2 — 19

ۋاقتى	زىيان ئەھۋالى	ئىزاھات
1954 ـ يىلى	309 مو بۇغداي زىيانغا ئۇچرىدى	
1960 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى	سائەت 12 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە مۆلدۈر يېغىشقا باشلىدى، ئەتىسى كېچىدە يەنە بىر قېتىم مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ كىچىكلىرى سېرىق پۇرچاقتەك، ئەڭ چوڭلىرى ئۈرۈكتەك بولۇپ، 4794 مو كېۋەز، 1414 مو كۆممىقوناق، 2905 مو بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى، 911 مو قىچا پۈتۈنلەي نابۇت بولدى	يېڭىئەھەللە، قايلور، قىزىلبايراق يېزىلىرى زىيانغا ئۇچرىدى
1961 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى	ئۆششاق مۆلدۈر ياغدى، %70 — %80 چىلىك كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى، 1066 مو يەردىكىسى نابۇت بولدى، 250 مو بۇغداينى ياتقۇزۇۋەتتى	قىزىلبايراق يېزىسىدىكى بارلىق رايونلار
1964 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى	10 — 50 مىنۇت مۆلدۈر ياغدى، ئادەتتە كىچىكلىرى كۆممىقوناقتەك، ئەڭ چوڭلىرى ياڭاقتەك چۈشتى، زىيانغا ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 12 مىڭ 887 موغا يەتتى	يېڭىئەھەللىدىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغا بېرىپ، ئاندىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ شەرققە سوزۇلدى
1965 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى	9 ئادەم يارىلاندى، 4600 مو كېۋەزدىن ھوسۇل چىقمىدى، 5 مىليون جىڭ ئاشلىق كېمىيىپ كەتتى	يېڭىئەھەللە قاتارلىق 3 يېزىدىكى 20 چوڭ ئەترەت ئاپەتكە ئۇچرىدى
1966 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈ-نى	8 مىنۇت توختىماي مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈر دانىچىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 3 سانتىمېتىر، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 11 مىڭ بىر موغا يەتتى، 2278 مو يەردىكى باشاقلىق مايسا نابۇت بولدى	توپبولدى يېزىسىنىڭ ئەتراپى
1972 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى	مۆلدۈرنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 4 گرام، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ 19 گرام، دىئامېتىرى 4 سانتىمېتىر كەلدى، 2 ئادەم يارىلاندى، 30 مىڭ مو زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى	گۈلباغ، قايلوردىكى 5 چوڭ ئەترەت
1976 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى	ئىلگىرى ـ كېيىن 15 — 30 مىنۇت مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈر دانىچىسىنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 3 — 4 سانتىمېتىرغا يەتتى، كۆپ ئادەم يارىلاندى، 4 كالا، 464 قوي ئۆلدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر 55 مىڭ مودىن ئاشتى، 6 مىليون 500 مىڭ جىڭ كۈزلۈك ئاشلىق كېمىيىپ كەتتى، 1 مىليون يۈەندىن كۆپرەك زىيان بولدى	
1984 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى	9 ـ كۈننى ھېسابقا ئالمىغاندا، 17 ـ، 22 ـ، 24 ـ كۈنلىرى 4 قېتىم مۆلدۈر ياغدى، ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 16 مىڭ موغا، زىيان ئاز كەم 10 مىليون يۈەنگە يەتتى	ناھىيىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرى دېگۈدەك ئاپەتكە ئۇچرىدى
1987 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى	كېچىدە مۆلدۈر ياغدى، 108 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى زىيانغا ئۇچرىدى، ئېغىر ئاپەت بولغان يەر كۆلىمى 47 مىڭ موغا يەتتى	
1992 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى	2 ئادەم مۆلدۈر سوقۇۋېتىپ ئۆلدى، 15 چوڭ چارۋا، 2021 قوي ئۆلدى، ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 2180 موغا يەتتى	

ئۈچىنچى قىسىم

نوپۇس

ئۈچىنچى قىسىم

نوپۇس

I باب

نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشى

1 § . نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى

1. تارىخىي دەۋرلەردىكى نوپۇس

گۇاڭشۈ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە 7600 ئائىلە، 33 مىڭ 600 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 16 مىڭ 900، ئايال 16 مىڭ 700) بار ئىدى. مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) ناھىيىدىكى ئائىلە 7742 گە، نوپۇس 34 مىڭ 28 گە، مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) ئائىلە 9737 گە، نوپۇس 43 مىڭ 395 كە، مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) ئائىلە 14 مىڭ 630 غا، نوپۇس 65 مىڭ 195 كە يەتتى. مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) توقسۇ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاچقا شايار ناھىيىسىنىڭ 18 مۇسۇلمانلار كەنتى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ نوپۇسى 22 مىڭ 913 كە ئازايدى. ناھىيىنىڭ نوپۇسى مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 23 مىڭ 833 كە، مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 60 مىڭ 632 گە يەتتى، مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) ئائىلە 14 مىڭ 618 گە، نوپۇس 65 مىڭ 195 كە يەتتى.

1949 ـ يىلى ناھىيىدىكى ئائىلە 14 مىڭ 730 غا، نوپۇس 65 مىڭ 113 كە يەتتى. خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى، تىببىي داۋالاش ـ سەھىيە ئەھۋالىنىڭ تەدرىجىي ياخشىلىنىشى بىلەن نوپۇسنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يىلمۇ يىل تۆۋەنلىدى. 1949 ـ يىلدىن 1953 ـ يىلغىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 23.1‰ — 24.6‰ ئارىلىقىدا بولدى. 1953 — 1981 ـ يىلغىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 20.2‰ — 37.7‰ بولۇپ،

بۇنىڭ ئىچىدە 1963 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى يۇقىرىراق، ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن بولۇشتەك تەبىئىي كۆپىيىش تىپى كۆرۈلۈپ، يىللىق ئوتتۇرىچە تۇغۇلۇش نىسبىتى 26.7‰ بولدى. 1981 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قانات يېيىشى بىلەن نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى كونترول قىلىنىپ، تۇغۇلۇش نىسبىتى 1979 ـ يىلدىكى 23.2‰ تىن 1992ـ يىلى 16.4‰ كە چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى، ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن بولۇشتەك تۆۋەن تەبىئىي كۆپىيىش تىپىغا يۈزلەندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە 4 قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈلدى، ئاساسىي نوپۇس سانى تۆۋەندىكىچە بولدى:

1953 ـ يىلى 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 15 مىڭ 33، نوپۇس 70 مىڭ 67 بولۇپ، 1949 ـ يىلدىكىدىن 4954 ئادەم كۆپەيگەنلىكى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1.76% تىن ئاشقانلىقى مەلۇم بولدى.

1964 ـ يىلدىكى 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 20 مىڭ 969، نوپۇس 87 مىڭ 912 بولۇپ، 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 17 مىڭ 845 ئادەم كۆپىيىپ، 20.2% ئاشقانلىقى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1.8% تىن كۆپەيگەنلىكى مەلۇم بولدى.

1982 ـ يىلدىكى 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 33 مىڭ 700، نوپۇس 145 مىڭ 477 بولۇپ، 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 58 مىڭ 565 ئادەم كۆپىيىپ، 39.98% ئاشقانلىقى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 2.22% تىن كۆپەيگەنلىكى مەلۇم بولدى.

1990 ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 33 مىڭ 44، نوپۇس 165 مىڭ 391 بولۇپ، 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 19 مىڭ 914 ئادەم كۆپىيىپ، 11.4% ئاشقانلىقى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1.43% كۆپەيگەنلىكى مەلۇم بولدى.

بازار، يېزا نوپۇسى

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) بازار نوپۇسى 1089 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 4.8% نى، يېزا ـ كەنت نوپۇسى 21 مىڭ 824 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 95.2% نى تەشكىل قىلدى. 1949 ـ يىلى بازار نوپۇسى 3986 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 6.1% نى، يېزا ـ كەنت نوپۇسى 61 مىڭ 127 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 93.9% نى تەشكىل قىلدى. 1982 ـ يىلى بازار نوپۇسى 11 مىڭ 801 بولۇپ، 1949 ـ يىلدىكىدىن 2.9 ھەسسە كۆپەيدى. 1990 ـ يىلى بازار نوپۇسى كۆپىيىپ، 23 مىڭ 158 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 14% نى، يېزا ـ كەنت نوپۇسى 140 مىڭ 562 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 85% نى تەشكىل قىلدى. 1992 ـ يىلى بازار نوپۇسى 27 مىڭ 984 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 16.7% نى، يېزا ـ كەنت نوپۇسى 139 مىڭ 238 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 83.3% نى تەشكىل قىلدى.

يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ۋە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى

1949 ـ يىلى ناھىيىدىكى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 59 مىڭ، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 6100 بولۇپ، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 9.3% نى تەشكىل قىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1902 — 1993 - يىلغىچە بولغان نوپۇس ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 1

بىرلىكى: نەپەر

يىللار	ئومۇمي ئائىلە	ئومۇمي نوپۇس	بۇنىڭ ئىچىدە			ئومۇمي نوپۇس ئىچىدە		نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى								
								تەبئىي ئۆزگىرىشى						مېخانىكىلىق ئۆزگىرىشى		
			ئەر	ئايال	جىنس ئايرىمىسى نىسبىتى	بازار نوپۇسى	يېزا نوپۇسى	تۇغۇلۇش	تۇغۇلۇش نىسبىتى %	ئۆلۈش	ئۆلۈش نىسبىتى %	تەبئىي كۆپىيىش	تەبئىي كۆپىيىش نىسبىتى %	نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، ئازىيىشى	كۆچۈپ كەلگەنلەر	كۆچۈپ كەتكەنلەر
1902	7600	33600	16900	16700												
1916	7742	34028														
1928	9737	43395														
1936	14630	65195														
1939		22913														
1941		23833														
1944		60632														
1948	14618	65195														
1949	14730	65113	34423	30690	112	3986	61127									
1950	14923	65959	34870	31089	112	4089	61870									
1951	15147	66948	35393	31555	112	4100	62848									
1952	15435	68220	36065	32155	112	4061	64159									
1953	15033	70067	37041	33026	112	4113	65954									
1954	15145	72077	38060	34017	112	4390	67687									
1955	15350	73199	38580	34619	111	4588	68611									
1956	15756	74191	39099	35092	112	4651	69540									
1957	66577	75516	39754	35762	111	4847	70669									
1958	16556	76902	40359	36543	110	5204	71698									
1959	16873	77092	39344	37748	104	5194	71898									
1960	18638	74536	37879	36657	103	5434	69102									
1961	19315	83669	43409	40260	107	6711	76958									
1962	21183	82631	42427	40204	106	5902	76729									
1963	20312	83238	43149	40089	108	4462	78776	3099	23.2	1242	149	1857	22.3			

1964	20969	87912	47547	40365	118	5048	82864	3318	37.7	1569	17.8	1749	1989			
1965	22000	91460	49513	41947	118	6124	85336	1926	21.1	787	8.6	1139	12.45			
1966	25022	97250	53164	44086	121	7854	89396	3485	36.8	1015	10.4	2470	26.39			
1967	24227	98787	53637	45150	119	5374	93413	2678	27.1	970	9.8	1708	17.29			
1968	24523	102207	55173	47034	117	5644	96563	3112	30.4	733	7.2	2379	23.27			
1969	27719	104277	55226	49051	113	5087	99190	3113	29.9	749	7.2	2364	22.67			
1970	32868	114676	60708	53968	112	5053	109623	2539	22.1	981	8.6	1582	10.09			
1971	29881	111410	58449	52961	108	4981	106429	2561	23	709	6.4	18.52	16.62			
1972	36961	120246	65183	55063	118	5447	114799	3399	28.3	103	8.3	2396	19.92			
1973	32491	116080	62577	53503	117	6571	109509	3269	28.2	1109	9.6	2160	18.61			
1974	34615	120574	63871	56703	113	6131	114443	4122	34.2	1321	11	2801	23.24			
1975	37176	124820	65503	59317	110	6430	118390	3754	30.1	1086	8.7	2668	21.37			
1976	36522	128704	67571	61133	111	7352	121352	2996	23.3	980	7.6	2016	15.66	1868	3870	2002
1977	36671	132382	68633	63749	108	7943	124439	3035	22.9	1301	9.8	1734	13.09	1944	5101	3157
1978	34153	135383	71416	63967	111	8268	127115	3184	23.5	1268	9.4	1916	14.15	1085	2743	1658
1979	32852	138125	71908	66217	109	9093	129032	3204	23.2	1538	11.1	1666	12.06	.218	3682	3900
1980	33279	139774	73224	66550	110	10252	129522	3230	20.2	1882	13.4	1408	10.07	.335	3393	3728
1981	33508	141677	73197	68480	107	11047	130630	3446	24.3	1699	12	1747	12.33	.184	2892	3076
1982	34107	148079	77173	70906	109	11801	136278	4026	27.2	1403	9.5	2623	17.71	2360	4102	1742
1983	32490	146323	75709	70614	107	12137	134186	4016	27.4	1292	8.8	2724	18.61	.2253	1763	4016
1984	32692	146978	75913	71065	107	13821	133157	3472	23.6	1314	8.9	2158	14.68	.158	3902	4060
1985	32417	146864	76654	70210	109	14769	132095	3539	24.1	1249	8.5	2290	13.59	.2404	7334	4739
1986	31564	147573	76285	71288	107	17937	129636	3085	20.9	1380	9.3	1705	11.5	.996	1849	2845
1987	31482	150525	78291	72234	108	18957	131568	3529	23.4	1098	7.3	2431	16.15			
1988	31450	154708	80039	74669	107	25802	128906	3394	21.9	1215	7.8	2179	14.08	636	2678	2042
1989	32542	157771	81896	75875	107	27024	130747	2966	18.8	918	5.8	2048	12.98	1009	2970	1961
1990	33352	163720	85286	78434	109	23158	140562	2605	15.6	917	5.6	1688	10.3	3027	4527	1500
1991	33693	165337	85783	79554	108	27984	137353	2942	17.8	1071	6.5	1871	11.3	.956	3395	4351
1992	35886	167222	86693	80529	108	27984	139238	2745	16.4	1002	5.99	1743	10.4	849	2979	2130
1993	35404	169302	88589	80713	110	28387	140915	2961	17.5	1037	6.13	1924	11.4	373	4392	4019

ئىزاھ: ① 1941 - يىلدىكى نوپۇس مەلۇماتى ئەمەلىي ئەمەس، شايادىكى چەت - ياقا جايلار، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى توغراقلىق رايونىدىكى نوپۇسنىڭ كۆپىنچىسى ستاتىستىكىلانمىغان. 1944 - يىلى گومىنداڭ شىڭ شىسەينى ھاكىمىيەتتىن ئۈتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن باۋ - جيا تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ جىيان بىرلىك قىلىپ نوپۇسنى ستاتىستىكىلىغان. شۇڭا ئۇ خېلى توغرا. شۇڭا 1941 - يىلدىن 1944 - يىلغىچە بولغان نوپۇسنىڭ پەلەمپەيسىمان ئېشىشى ئىشەنچلىك ئەمەس.

② جەدۋەلدىكى تىزىملانغان نوپۇس يىل ئاخىرىدىكى ئەمەلىي سان.

2 § . نوپۇسنىڭ تارقىلىشى

ناھىيە بويىچە نوپۇسنىڭ تارقىلىشى شىمالدا ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى رايونلارغا، جەنۇبتا قۇملۇق رايونغا تارقىلىشتەك ئۈچ تىپقا ئايرىلغان، قۇملۇقتا ئادەم ئايىغى تەگكەن جاي ناھايىتى ئاز. 1986- يىلدىن كېيىن نېفىت تەكشۈرۈش باشلاندى، بۇنىڭ بىلەن كۆچمە نوپۇس پەيدا بولدى، ئۇلار نوپۇسقا كىرگۈزۈلمىگەچكە ستاتىستىكىلانمىدى. تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقى قەدىمدىنلا چارۋا بېقىلىدىغان رايون ئىدى، دېھقانچىلىق رايونىدىكى پەسىلگە قاراپ مال باقىدىغانلار بۇ رايونغا كەلگەندىن باشقا، دائىملىق ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلار ناھايىتى ئاز. 1958 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق رايونىدىكى نوپۇس تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئورمانلىقتا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، بولۇپمۇ 1960 - يىلدىن كېيىن ئىچكىرىدىن نەچچە مىڭ خەنزۇ شايارنىڭ تارىم يېزىسى، تويبولدى يېزىلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ جايدا كەنت پەيدا بولۇشقا باشلىدى، نوپۇس يىلمۇيىل كۆپەيدى. تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 2853 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا پەقەت تارىم يېزىسى، تويبولدى يېزىسىنىڭ 3 كەنت ئاھالە كومىتېتى ۋە ئۆگەن دەرياسىدىن ھاسىل بولغان تۈزلەڭلىك دېھقانچىلىق رايونىدىكى بىر قىسىم كۆچمە نوپۇس بار، 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىمۇ مۇشۇ جايدا. 1990 - يىلدىكى ئومۇمىي نوپۇس 163 مىڭ 720 بولۇپ، ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 5.1 ئادەم توغرا كەلدى. ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 877 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى 148 مىڭ 650، ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 169.5 ئادەم توغرا كەلدى.

1951 - يىلى ھەممە ئىشلارنى قايتىدىن ئىشلەشكە توغرا كەلدى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى كۆپىيىپ 7500 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.2 نى ئىگىلىدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 130 مىڭغا يەتتى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 18 مىڭ 100 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %12.2 نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 148 مىڭغا يەتتى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 24 مىڭ 800 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %16.8 نى ئىگىلىدى، 1993 - يىلى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 140 مىڭ 915 كە، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 28 مىڭ 387 گە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1982 ـ، 1990 ـ يىللاردىكى يېزا، بازار، مەيدان نوپۇسى

جەدۋەل: 3 — 2

ئورۇن	يىللار	ئومۇمىي نوپۇس سانى: جەمئىي	ئومۇمىي نوپۇس سانى: ئائىلە نوپۇسى	ئومۇمىي نوپۇس سانى: كوللېكتىپ نوپۇس	ئومۇمىي نوپۇس: جەمئىي	ئەر	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگىنى %	ئايال	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگىنى %	ئاياللار 100 ھېسابلاندى	ئائىلە نوپۇسى: جەمئىي	ئائىلە نوپۇسى: ئەر	ئائىلە نوپۇسى: ئايال	ئائىلە نوپۇسى: ئوتتۇرىچە	كوللېكتىپ نوپۇس: جەمئىي	كوللېكتىپ نوپۇس: ئەر	كوللېكتىپ نوپۇس: ئايال	نوپۇسنىڭ ئاشقىنى (كېمەيگىنى) %	يىللىق ئوتتۇرىچە ئاشقىنى (كېمەيگىنى) %
شايار بازىرى	1982	3944	3930	14	17557	9327	53.12	8230	46.86	113.33	16802			4.3	755				
	1990	5352	5323	29	24802	13249	53.42	11553	46.58	114.68	23206	11483	4.39	1596	1526	70		29.21	3.67
گۈلباغ يېزىسى	1982	4142	4140	2	17069	9004	52.76	8065	47.25	111.64	17055			4.1	14				
	1990	3609	3609		17735	9277	52.31	8458	46.69	109.68	17735	9277	6458	4.91				3.76	0.47
تويبولدى يېزىسى	1982	6658	6658		28690	15073	52.54	13617	47.46	110.69	38690	15073	13617	4.3					
	1990	5900	5900		30565	15990	52.31	14575	47.69	109.71	30565	15990	14575	5.18				6.13	0.77
قىزىلبايراق يېزىسى	1982	4661	4661		20436	10655	52.14	9781	47.86	108.94	20436	10655	9781	4.4					
	1990	4464	4464		23342	12080	51.75	11262	48.25	107.26	23342	12080	11262	5.23				12.45	1.56
ئۆرباغ يېزىسى	1982	1739	1736	3	7835	3967	50.63	3868	49.37	102.56	7818			4.5	17				
	1990	1673	1673		8600	3445	50.52	4255	49.48	102.12	8600	4345	4255	5.14				8.9	1.1
يېڭىمەھەللە يېزىسى	1982	6295	6295		27574	14347	52.03	13227	47.97	108.47	27574	14347	13327	4.4					
	1990	6205	6205		31991	16630	51.98	15361	48.02	108.36	31991	16630	15361	5.16				13.81	1.73
قايلور يېزىسى	1982	3852	3851	1	16864	8751	51.89	8113	48.11	107.86	16856			4.4	8				
	1990	3616	3616		18070	9320	51.58	8750	48.42	106.51	18070	9320	8750	5				6.67	0.83
تارىم يېزىسى	1982	964	960	4	3797	2026	53.36	7171	46.64	114.40	3784			3.9	13				
	1990	909	909		4382	2322	52.99	2060	47.01	112.72	4382	2322	2060	4.82				13.35	1.07

يېڭى بوز-يەر دېھقانچىلىق مەيدانى	1982	144	144		551	275	49.91	276	50.09	99.64	551	275	276	3.8					
ئۆرۈكچىلىك مەيدانى	1990	165	165		776	404	52.06	372	47.94	108.60	776	404	372	4.7					
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	1982	282	282		1185	635	53.59	550	46.41	115.45	1185	635	550	4.2					
	1990	307	307		1411	713	50.53	698	49.47	102.15	1411	713	698	4.6				16.02	2
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	1982	244	244		1115	577	51.75	538	48.25	107.25	1115	577	538	4.6					
	1990	217	217		1074	548	51.02	526	48.98	104.18	1074	548	526	4.95				-3.68	-0.46
ئەسلىك چارۋا فېرمىسى	1982	143	141	2	585	296	50.94	287	49.06	103.83	544			3.9	4.1				
	1990	49	49		229	118	51.53	111	48.47	106.31	229	118	111	4.67				-41.79	-5.22

ئىزاھ:

① 1983 - يىلى يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

② جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى نوپۇس يۈنىلىش سىرتىدا.

③ جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار 3 ، 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى سانلىق مەلۇماتلاردۇر.

شايار ناھىيىسىدىكى نوپۇسنىڭ زىچلىقى

جەدۋەل: 3 — 3

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي نوپۇس	ئومۇمىي كۆلەم (كۋادرات كىلومېتىر)	زىچلىقى ئادەم/ كۋادرات كىلومېتىر	يېشىللىقتىكى نوپۇسنىڭ زىچلىقى ئادەم / كۋادرات كىلومېتىر	تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى (ئادەم / كۋادرات كىلومېتىر)	ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى (ئادەم / كۋادرات كىلومېتىر)
1949	65113	31972.5	2.04	10.43		
1982	148079	31972.5	4.63	23.73	2.50	151.2
1990	163720	31972.5	5.1	26.5	3.02	169.5
1993	169302	31972.5	5.30	27.13	3.43	172.5

I باب

نوپۇس قۇرۇلمىسى

1 § . مىللەت قۇرۇلمىسى

«قەدىمكى كۇسەن خانلىقى تارىخى» دا ئانالىز قىلىنىشىچە، كۇسەن خانلىقىدا ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىرقىي جەھەتتە شەرقتىكى موڭغۇللار ئىرقى ۋە غەربتىكى ياۋروپالىقلار ئىرقى بولغان؛ مىللەت تەركىبىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كۇسەن تەۋەلىكىدە چاڭلار، ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار، ھونلار، تۈرك، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇلار بار ئىدى. ئۇلار ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي يۇغۇرۇلۇپ كۇسەنلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ھازىرقى شايار ناھىيىسىدە، ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، خەنزۇ، خۇيزۇلار ئاساسىي تەركىب قىلىنغان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئۇيغۇرلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى خىزمەت ۋە بوزيەر ئېچىش سەۋەبى بىلەن ناھىيىگە كۆچۈپ كەلگەن. 1949 - يىلى ناھىيىدە 9 مىللەت بار ئىدى. 1964 - يىلى 12 گە، 1982 - يىلى 20 گە يەتتى. 1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ستاتىستىكىلىنىشىچە ناھىيىدە 20 مىللەت بارلىقى مەلۇم بولدى.

شايار ناھىيىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ 1964 -، 1982 -، 1990 - يىللاردىكى نوپۇسى

جەدۋەل: 3 — 4

مىللەت ئايرىمىسى	1964	1982		1990		1990 - يىلى 1982 - يىلدىكىدىن ئاشقىنى (كېمەيگىنى) ئادەم
	نوپۇسى (ئادەم)	نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	
ئۇيغۇر	80752	126045	86.05	144961	87.65	18916

خەنزۇ	5252؛	19034	13	18919	11.44	.115
خۇيزۇ	626	1127	0.77	1230	0.74	103
دۇڭشياڭ		98	0.07	74	0.05	.24
جۇاڭزۇ		49	0.03	55	0.03	6
موڭغۇل	14	6		28	0.02	22
رۇس	2	2		28	2.02	26
قازاق	154	29	0.02	27	0.02	.2
قىرغىز	8	24	0.01	13		.11
مانجۇ	9	10		18		8
مياۋزۇ		6		13		7
باۋئەن		23	0.1	7		.16
زاڭزۇ		9	12		3	.9
شىبە	3	4		2		.2
بويى	1		3		2	
تاتار	3	3		2		.1
ئۆزبېك	9	1		2		1
چاۋشەن				2		2
تۇزۇ				3		3
تۇجيازۇ				1		1
بەيزۇ		1				.1
شۈيزۇ		1				.1
يۇگۇزۇ		1				.1
جەمئىي		146477	100	165391	100	18914

§2 . جىنس ۋە ياش قۇرۇلمىسى

1. جىنس قۇرۇلمىسى

مىڭگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) شايار ناھىيىسىنىڭ نوپۇسىدا ئەرلەر 12 مىڭ 363، ئاياللار 10 مىڭ 550 بولۇپ، جىنس نىسبىتى 100:118 (ئاياللار 100)، (تۆۋەندىمۇ شۇنداق) بولغان. 1949 - يىلى ئەرلەر 34 مىڭ 423 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 52.9% نى، ئاياللار 30 مىڭ 690 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 47.1% نى ئىگىللىدى، جىنس نىسبىتى 100:113 بولدى. 1982 - يىلى ئەرلەر 77 مىڭ 178 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 52.1% نى، ئاياللار 70 مىڭ 906 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 47.9% نى ئىگىللىدى، جىنس نىسبىتى 100:109 بولدى. 1990 - يىلى ئەرلەر 85 مىڭ 826 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 52.2% نى، ئاياللار 78 مىڭ 434 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 47.8% نى ئىگىللىدى. جىنس نىسبىتى 100:109 بولدى. 1993 - يىلى ئەرلەر 88 مىڭ 859، ئاياللار 80 مىڭ 713 بولۇپ، جىنس نىسبىتى 100:110 بولدى. 1949 - يىلدىن بېرى ناھىيە نوپۇسىنىڭ جىنس نىسبىتى 109 — 121 ئارىلىقىدا تۇراقسىز بولدى (جەدۋەل 3 — 1گە قاراڭ).

2. ياش قۇرۇلمىسى

شايار ناھىيىسى نوپۇسىنىڭ ياش قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە: ئاز سانلىق مىللەت نوپۇسى ياشلار تىپىغا، خەنزۇلار نوپۇسى چوڭلار تىپىغا كىرىدۇ. 1953 ـ يىلى سايلام كومىتېتىنىڭ ياش قۇرۇلمىسى ستاتىستىكىسىدا تۆۋەندىكىلەر مەلۇم بولدى:

0 — 9 ياشقىچە بولغان نوپۇس 18 مىڭ 422 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 26.42% نى، 10 — 19 ياشقىچە بولغان نوپۇس 13 مىڭ 687 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 19.63% نى، 20 — 49 ياشقىچە بولغان نوپۇس 27 مىڭ 320 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 39.18% نى، 50 — 69 ياشقىچە بولغان نوپۇس 9801 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 14.05% نى، 70 — 99 ياشقىچە بولغان نوپۇس 480 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.69% نى ئىگىلىدى.

100 ياشتىن يۇقىرى (100 ياشمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ياشانغانلار 11. بۇلار ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭى 115 ياش، ئەڭ كىچىكى 100 ياش، ئوتتۇرىچە يېشى 104 ياش ئەتراپىدا.

1990 ـ يىلدىكى 4 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا نوپۇسنىڭ ياش قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىدەك بولدى:

0 — 9 ياشقىچە بولغان نوپۇس 47 مىڭ 362 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 28.64% نى، 10 — 19 ياشقىچە بولغان نوپۇس 36 مىڭ 17 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 21.78% نى؛ 20 — 49 ياشقىچە بولغان نوپۇس 60 مىڭ 115 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 36.35% نى؛ 50 — 69 ياشقىچە بولغان نوپۇس 16 مىڭ 992 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 10.27% نى؛ 70 — 99 ياشقىچە بولغان نوپۇس 4895 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.96% نى ئىگىلىدى.

100 ياشتىن يۇقىرى نوپۇس 10 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشى ئەڭ كىچىكى 103 ياش، يېشى ئەڭ چوڭى 113 ياش، ئوتتۇرىچە يېشى 106.7 ياش. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر.

3. ئۆمرى

1990 ـ يىلى ناھىيە نوپۇسىدا 70 ياشتىن يۇقىرىلار 4905 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.96% نى ئىگىلىدى؛ 100 ياشتىن يۇقىرىلار 10 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشى ئەڭ كىچىكى 103 ياش، يېشى ئەڭ چوڭى 113 ياش، شايار ناھىيىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 60.1 ياش بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەرنىڭ 60.19 ياش، ئاياللارنىڭ 60.01 ياش.

§ 3. نىكاھ، ئائىلە قۇرۇلمىسى

1. نىكاھ ئەھۋالى

«ئىچكى ئىشلار ئاخباراتى» دا خاتىرىلىنىشىچە مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) ناھىيىدىكى 34 مىڭ 28 ئادەم ئىچىدە، نىكاھلانمىغانلار 5688، نىكاھلانغانلار 28 مىڭ 340 بولغان. 1990 ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە نىكاھلانمىغانلار 20 مىڭ 898 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 20.86% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە: ئەرلەر 14 مىڭ 164، ئاياللار 6734. جۈپتى بارلار 67 مىڭ 697 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 67.58% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە: ئەرلەر 33 مىڭ 925،

ئاياللار 33 مىڭ 772؛ جۈرىسىدىن ئايرىلغانلار 4849 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 4.8%ـ ىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 1351، ئاياللار 3988.

1950 ـ يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە كۆپىنچە جايلاردا ئوغۇل ـ قىزلار 15 — 18 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا نىكاھلىناتتى، بولۇپمۇ بىر قىسىم چەت يېزا ـ كەنتلەردە، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قىزلار 10 ياشقا توشمايلا نىكاھلىناتتى. 1950 ـ يىلى «نىكاھ قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نىكاھ ئىشىدا ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولۇش يولغا قويۇلدى، پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلغاندىن كېيىن كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش تەشەببۇس قىلىنىپ، بۇنىڭغا ياش ئوغۇل ـ قىزلار ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى. 1982 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى: ئەرلەر 25.7 ياش، ئاياللار 23.6 ياش؛ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى: ئەرلەر 23.9 ياش، ئاياللار 20.4 ياش؛ يېزا ـ كەنتلەردە ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى: ئەرلەر 21.6 ياش، ئاياللار 19.7 ياش بولدى، نىكاھلانغۇچىلار ئىچىدە قانۇنلۇق نىكاھلىنىش يېشىغا توشمىغانلار نوپۇسنىڭ 10.6%ـ ىنى ئىگىلىدى.

ئائىلە 80 ـ يىللاردىن ئىلگىرى كۆپىنچە ئائىلىلەردە كۆپ ئەۋلاد كىشىلىرى بىر ئۆيدە تۇرۇش، ئورتاق غىزالىنىشنى شەرەپ بىلىش، ئۆي ئايرىپ تۇرۇشنى نومۇس بىلىش ئەھۋاللىرى بار ئىدى. چوڭ ئائىلىلەردە ئائىلە ئىقتىسادى ۋە ئائىلە ئىشلىرىنى تەقسىملەش ھوقۇقى ئاتا ـ ئانىلاردا بولاتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كۆپ ساندىكى چوڭ ئائىلىلەر تەدرىجىي ئايرىلدى، پەرزەنتلىرى توي قىلغاندىن كېيىن ئىقتىسادتا مۇستەقىل كىچىك ئائىلە قۇرىدىغانلار كۆنسېرى كۆپەيدى. 1950 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھەربىر ئائىلىدە 4.4 ئادەم بولغان بولسا، 1982 ـ يىلى 3.6 ئادەمگە ئازايدى. ھازىر ناھىيە بازىرىدا پەرزەنتلەر توي قىلغاندىن كېيىن كۆپىنچىسى ئۆي ئايرىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. خەنزۇ ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 30 ئەتراپىدا بولۇپ، كۆپىنچىسى 3 جانلىق ئائىلە. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئادەتتە 2 ـ 3 پەرزەنتلىك بولىدۇ. يېزا ـ كەنتلەردىكى خەنزۇ ئائىلىلىرىدە كېلىن ئەكىرىشمۇ، قىز چىقارسىمۇ ئۆيىنى ئايرىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە 4 تىن كۆپ، بەزىلىرىدە 5 — 7 گىچە ھەتتا ئونىڭدىنمۇ كۆپ بالا بولىدۇ. 1990 ـ يىلى ناھىيىدىكى ھەر بىر ئائىلىگە 5.01 ئادەم توغرا كېلىپ، ھەربىر ئائىلىگە توغرا كەلگەن ئادەم سانى جەھەتتە ئۆرلەش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

§ 4. مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى

مىنگو دەۋرىدە ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلار كۆپ سانىنى ئىگىلەيتتى، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغانلار كەمدىن كەم ئۇچرايتتى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن مەكتەپ قۇرۇلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى، باشلانغۇچ مەكتەپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تەدرىجىي كۆپەيدى. 1964- يىلدىكى ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 119، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 764، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 4211، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىق مەلۇماتىغا ئىگىلەر 9949، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تۆۋەن يىللىق مەلۇماتىغا ئىگىلەر 9682، ساۋاتسىزلار 38 مىڭ 334. 70- يىللاردا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن ساۋاتسىزلار تەدرىجىي ئازايدى. 1982 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەنلەر 197 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.13%ـ ىنى، تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 4506 بولۇپ، 3.1%ـ نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 14 مىڭ 936 بولۇپ،

%10.1 نى؛ باشلانغۇچنى پۈتتۈرگەنلەر 41 مىڭ 283 بولۇپ، %28.2 نى؛ ساۋاتسىزلار، چالا ساۋاتلار 40 مىڭ 87 بولۇپ، %27.9 نى ئىگىلىدى. ھەر 1000 ئادەم ئىچىدە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1.34، تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 30.76، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 102.15. 1990- يىلى ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 2355 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن 11.93 ھەسسە؛ تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 4715 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن %0.46؛ تولۇقسىزنى پۈتتۈرگەنلەر 18 مىڭ 548 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن %24.18؛ باشلانغۇچنى پۈتتۈرگەنلەر 74 مىڭ 848 بولۇپ، 1982- يىلدىكىدىن %81.31 ئاشتى؛ ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلار 27 مىڭ 253 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن %36.74، ساۋاتسىزلىق ۋە چالا ساۋاتلىق نىسبىتى %29.4 تىن %27.2 كە تۆۋەنلەپ، 1982 - يىلدىكىدىن %2.2 ئازلىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ نوپۇسنى 3 - قېتىم (1982 - يىلى)، 4 - قېتىم (1990 - يىلى) ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات تەھلىلى

جەدۋەل: 3 — 5

بىرلىكى: ئادەم

رايون	يىل	تولۇق كۇرس	مەخسۇس كۇرس	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	باشلانغۇچ	15 ياشتىن يۇقىرىلار نوپۇسى		ساۋاتسىزلىق نىسبىتى %
								جەمئىي	ساۋاتسىزلار پاكى چالا ساۋاتلار	
شايار ناھىيىسى	1982	197			4506	14963	41283		43078	29.41
	1990	123	375	1857	4715	18548	74848	100192	27253	27.20
شايار بازىرى	1982	120			1572	3162	4514		3893	
	1990	96	255	1160	2360	5979	8155	16971	2900	17.09
گۈلباغ يېزىسى	1982	5			374	1454	4320		5847	
	1990	1	7	93	307	1801	8643	10715	2877	26.85
توپبولدى يېزىسى	1982	8			804	3364	7618		7802	
	1990	1	18	116	649	3324	13562	17597	4953	28.15
قىزىلبايراق يېزىسى	1982	12			336	1726	7090		5703	
	1990	5	12	104	304	1549	11464	13774	4148	30.11
نۇرباغ يېزىسى	1982	1			196	723	2503		2213	
	1990	2	6	49	123	1005	3750	5093	1606	31.53
يېڭىمەھەللە يېزىسى	1982	11			430	2000	7687		8984	
	1990	5	22	130	370	2066	16419	19038	5453	26.64
قايلور يېزىسى	1982	9			299	1136	4856		5578	
	1990	4	5	56	187	1349	8701	10630	3420	32.17

تارىم يېزىسى	1982	1			79	359	1076		1215	
	1990	3	6	26	93	463	2011	2536	722	28.47
ع غ دېھقانچىلىق مەيدانى	1982	29			322	640	778		806	
	1990	5	42	97	245	630	692	1895	506	26.70
يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى	1982				21	93	141			101
ئۈرۈقچىلىق مەيدانى	1990			6	37	168	310	444	102	22.97
1 . چارۋىچىلىق فېرمىسى	1982				31	109	256		426	
	1990		2	8	23	128	538	768	300	39.06
2 . چارۋىچىلىق فېرمىسى	1982	1			13	88	297		363	
	1990	1		11	14	64	508	601	206	34.28
نەسىللىك چارۋا فېرمىسى	1982				29	109	147		147	
	1990			1	3	22	95	130	60	46.15

5 § . كەسىپ قۇرۇلمىسى

1990 ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسىدىن مۇنۇلار مەلۇم بولدى: ناھىيىدىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىم 82 مىڭ 387 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرى نوپۇسنىڭ %82.23 نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق شۇنداقلا سۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 71 مىڭ 238 بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئىشقا ئورۇنلاشقان نوپۇسنىڭ %86.47 نى؛ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 2942 بولۇپ، %3.57 نى؛ گېئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 92 بولۇپ، %0.11 نى؛ كېمەك. ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 937 بولۇپ، %1.14 نى؛ قاتناش، پوچتا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 411 بولۇپ، %0.5 نى؛ سودا ـ سېتىق، يېمەك ـ ئىچمەك، ماددىي ئەشيا، تەمىنات ـ سودا ۋە ساقلاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 2039 بولۇپ، %2.47 نى؛ ئۆي ـ زېمىن باشقۇرۇش، جامائەت پاراۋانلىقى، ئاھالە مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 396 بولۇپ، %0.48 نى؛ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 535 بولۇپ، %0.68 نى؛ مائارىپ، مەدەنىيەت ـ سەنئەت ۋە رادىئو ـ تېلېۋىزىيە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1588 بولۇپ، %1.93 نى؛ ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 24 بولۇپ، %0.03 نى؛ پۇل مۇئامىلە، سۇغۇرتا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 247 بولۇپ، %0.3 نى؛ دۆلەت ئورگىنى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا ئىشلەيدىغانلار 1865 بولۇپ، %2.26 نى ئىگىلىگەن.

كەسىپسىزلەر 17 مىڭ 805 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ %17.77 نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە

مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 2385 بولۇپ، كەسپسىزلەرنىڭ %13.4 نى؛ ئۆي ئىشى بىلەن مەشغۇل بولىدىغانلار 6044 بولۇپ، %33.95 نى؛ يۇقىرى ئۆرلەپ ئوقۇشنى كۈتۈپ تۇرغانلار 282 بولۇپ، %1.6 نى؛ بازاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغانلار 1024 بولۇپ، %5.8 نى، دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققانلار 1456 بولۇپ، %8.2 نى؛ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلار 5545 بولۇپ، %31.14 نى؛ باشقا خادىملار 1069 بولۇپ، %6 نى ئىگىلىدى.

III باب

پىلانلىق تۇغۇت

1 § . ئاپپاراتلار

1977 ـ يىل 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، گۇرۇپپا قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ناھىيە بويىچە قانات يايدۇرۇلدى، ھەرقايسى يېزا، مەيدانلاردا پىلانلىق تۇغۇت ئىشىغا بىر مەخسۇس كادىر قويۇلدى، ھەرقايسى كەنت، ئەترەتلەردە پىلانلىق تۇغۇتنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان رەھبەر بېكىتىلدى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئىدارە ـ ئورۇنلاردا بىر كادىر بۇ خىزمەتنى قوشۇمچە ئىشلىدى. ناھىيە، يېزا، كەنتلەردە 3 دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت تورى شەكىللەندى. 1986 ـ يىل 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قۇرۇلدى. 5 شتات بېرىلدى. ئۇنىڭ قارمىقىدا پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ـ تېخنىكا يېتەكچىلىك پونكىتى تەسىس قىلىندى، 7 شتات بېرىلدى.

2 § . تەشۋىقات ـ تەربىيە

پۈتكۈل پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى 4 باسقۇچقا بۆلۈپ يولغا قويۇلدى: 1 ـ باسقۇچ: تەشۋىقات ـ تەربىيىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىپ، جەمئىيەتتە جامائەت پىكرى پەيدا قىلىپ، ھەممە ئائىلىلەرگىچە يەتكۈزۈش؛ 2 ـ باسقۇچ: ئالدى بىلەن كادىرلار ئارىسىدا ئاندىن ئاممىۋى ئارىسىدا يولغا قويۇش، ئالدى بىلەن نۇقتىدا سىناق قىلىپ ئاندىن كېڭەيتىش، ئالدى بىلەن بازاردا كېيىن يېزىلاردا پىلانلىق يولغا قويۇش، بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن بىرلا پەرزەنتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش، 2 بالىلىق بولۇشنى قاتتىق تىزگىنلەش، كۆپ بالىلىق بولۇشقا قەتئىي يول قويماسلىق، كىچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇشنى تەشەببۇس قىلىش؛ 3 ـ باسقۇچ: ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش دورا ـ سايمانلىرىنى تارقىتىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى ياخشىلاش، كوپېراتسىيە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش؛ 4 ـ باسقۇچ: رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، مەخسۇس ئاپپاراتلارنى قۇرۇش، مەخسۇس كادىر سەپلەپ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ مۇقىم ئېلىگىرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش.

جەدۋەل: 3 — 6

شايار ناھىيىسى بويىچە 1988 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ئوغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللىنىش ئەھۋالى

تۈرلەر / يىللار	ئوغمايدىغانلار				ئۆزلۈك سالدۇرغانلار				ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورىسى ئىشلەتكەنلەر				ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ئوكۇلى (قايچۇقى) ئىشلەتكەنلەر				باشقىلار			
	بازار		يېزا		بازار		يېزا		بازار		يېزا		بازار		يېزا		بازار		يېزا	
	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ
1988	29	68	116	534	69	61	534	140	407	129	4871	256	212	45	2285	290		5		149
1989	36	228	123	616	121	29	665	252.	746	168	6830	673	545	85	36902	249			78	8
1990	26	214	182	654	231	123	1286	370	351	71	5867	376	409	60	3828	218	25	2	36	7
1991	54	225	266	645	407	179	1759	505	435	89	5526	422	404	140	5682	161		28	397	34
1992	40	197	291	578	666	211	5683	632	449	139	5062	367	351	135	3830	365			293	20
1993	105	111	1031	696	754	272	6642	856	895	182	4526	420	702	282	2841	167			292	39

1990 ـ يىلى نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 15.6‰ بولۇپ، 1976 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرىكىدىن 7.4 پىرسەنت پوئىنتى تۆۋەنلىدى، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 10.3‰ بولۇپ، 1976 ـ يىلدىكىدىن 5.36 پىرسەنت پوئىنتى تۆۋەنلىدى. 1992 ـ يىلى نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 10.4‰، تۇغۇلۇش نىسبىتى 16.4‰ بولدى. 1993 ـ يىلى نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 17.5‰، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 11.4‰ بولدى.

3 § . تۇغۇت چەكلەش

1. تۇغۇت چەكلەش

1977 ـ يىلى پىلانلىق تۇغۇت تەربىيىسى ۋە ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش بىلىملىرى تەشۋىق قىلىنغاندىن كېيىن تۇغۇت چەكلەش ھالقىسى، ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش قاپچۇقى قاتارلىق دورا ـ سايمانلار تەدرىجىي كېڭەيتىلىپ، ھامىلىدارلىقنىڭ ئالدى ئېلىندى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش دورا ـ سايمانلىرىدىن ئاساسلىقى قىسقا ئۈنۈملۈك دورا، ئۇزۇن ئۈنۈملۈك دورا، دورىلىق ئالكانول ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش پەردىسى، كورنىيلىق قاپچۇق، ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش ھالقىسى، ئوكۇل قاتارلىقلار بار. ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش نىسبىتى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1987 ـ يىلى ناھىيە، يېزا، كەنت دەرىجىلىك دورا ـ سايمان باشقۇرۇش نىزامى تۈزۈلۈپ، تارقىتىش يوللىرى راۋانلاشتۇرۇلۇپ، ئامىغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىلدى. ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللاردىن ئۆز ئىختىيارىلىقى بىلەن كېلىپ، خىلمۇخىل ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىدىغانلار ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. 1992 ـ يىلى ئۆز ئىختىيارىلىقى بىلەن ھەرخىل ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش تەدبىرى قوللانغانلار نىكاھلانغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ 85% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرى ئارىسىدا يولدىشى ئايالىغا، قېيىنئانا كېلىنىگە ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش دورىلىرىنى ئالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلدى. 1993 ـ يىلغىچە ئۆز ئىختىيارىلىقى بىلەن 251 جۈپ ئاز سانلىق مىللەت ئەر ـ ئايال، 381 جۈپ خەنزۇ ئەر ـ ئايال «يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى» ئالدى. ناھىيە بويىچە دورا يېيىش ئارقىلىق ھامىلىدارلىقتىن ساقلانغانلار 6023، ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش ئۈزۈكى سالدۇرغانلار 8506، ئوكۇل دورىسى ئارقىلىق ھامىلىدارلىقتىن ساقلانغانلار 3992 بولۇپ، ناھىيىدىكى تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ 57.7% نى ئىگىلىدى.

2. تۇغماس قىلىش

شايار ناھىيىسىدىكى ئاياللار تۇغماس قىلىشتا كۆپىنچە تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرۇش ئۇسۇلى قوللاندى. 1985 — 1990 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان ئايال 1141 گە يەتتى. ئەنئەنىۋى قاراش تۈپەيلىدىن تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاياللار بولۇپمۇ ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار كۆپ، ئەرلەر ناھايىتى ئاز.

3. كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى نوپۇس تەبىئىي كۆپىيىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بالدۇر نىكاھلانغانلىقى، تۇغۇش مەزگىلى ئۇزۇن بولغانلىقى ئۈچۈن تۇغۇت نىسبىتى يۇقىرى

بولغانىدى. خاتىرىلىنىشىچە يېڭىمەھەللىدە بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 19 بالىلىق بولغان، 11ى ھايات قالغان. ئادەتتىكى ئائىلىلەردە ئوتتۇرىچە 5 تىن كۆپرەك بالا بولغان. مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) ستاتىستىكىلىنىشىچە شۇ يىلى نىكاھلانغان 173 جۈپ قىز ـ يىگىتنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى ئوغۇللارنىڭ 18.7 ياش، قىزلارنىڭ 16.4 ياش بولغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە نوپۇس ياش تىپتا بولۇپ، پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلمىغانىدى، شۇڭا نوپۇس بىرقەدەر تېز كۆپەيگەنىدى. 1977 ـ يىلدىن باشلاپ ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ ياشلار ئارىسىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش نۇقتىدا سىناق قىلىندى. 1979 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇش ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. 1983 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش داۋامىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈشكە قارىتا ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى: ئەرلەر 25 يېشىدا، ئاياللار 23 ياشتىن كېيىن نىكاھلانسا كېچىكىپ نىكاھلانغان، ئاياللار 24 ياشتىن كېيىن پەرزەنتلىك بولسا كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەن بولىدۇ. كېچىكىپ نىكاھلانغان، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولغانلار مۇكاپاتلىنىدۇ. شۇ يىلى توي قىلغان 22 جۈپ خەنزۇ ئوغۇل ـ قىزنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى ئەرنىڭ 26.3 ياش، ئايالنىڭ 24.2 ياش بولدى. 1985 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش نىسبىتى 84% بولۇپ، بىر پەرزەنتلىك بولغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ ئوتتۇرىچە تۇغۇت يېشى 24.4 ياش بولدى. يېزا ـ كەنتلەردە نىكاھلىنىشنى تىزىملاش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا توشمىغان (تۈنجى نىكاھلىنىش يېشى خەنزۇلارنىڭ ئەرلەر 22 ياش، ئاياللار 20 ياش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەرلەر 20 ياش، ئاياللار 18 ياش) لارنى تىزىملىماسلىق بەلگىلەندى. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تىزىملىتىپ گۇۋاھنامە ئالغانلار 3760 جۈپ بولۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا توشۇپ گۇۋاھنامە ئالغانلار 98% نى ئىگىلىدى.

پىلانلىق تۇغۇت، كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇش جەريانىدا ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ ئەر ـ ئايال پەقەت بىرلا پەرزەنتلىك بولۇش، ئاز سانلىق مىللەت ئەر ـ ئاياللىرى 1 ـ 2 گىچە پەرزەنتلىك بولۇش، يېزا ـ كەنتلەردە خەنزۇ ئەر ـ ئاياللار 2 پەرزەنتلىك بولۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەر 3 پەرزەنتلىك بولۇش يولغا قويۇلۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىپ كېتىش ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى.

1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 3841 ئادەم «تۆت خىل ئوپېراتسىيە» (بالا چۈشۈرۈۋېتىش، تۇغۇت چەكلەش ئۈزۈكى سالدۇرۇش ۋە ئالدۇرۇش، ئۇرۇق نەيچىسىنى بوغدۇرۇش، تۇخۇمدان نەيچىسىنى بوغدۇرۇش) قىلدۇردى، ناھىيە بويىچە 682 جۈپ ئەر ـ خوتۇن «يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى» ئالدى.

§ 4 . مۇكاپاتلاش، جازالاش

1. مۇكاپاتلاش

1) ھەقسىز تۇغۇت چەكلەش، تۇغماس قىلىش

1979 ـ يىلدىن باشلاپ پىلانلىق تۇغۇتتا تەۋە 4 تۈرلۈك تېخنىكا ۋە تېببىي دورا پۈتۈنلەي ھەقسىز قىلىنىپ، بارلىق ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا ـ سايمىنى بىلەن ھەقسىز تەمىنلەندى. 1990 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە 199 مىڭ يۈەن پىلانلىق تۇغۇت خىراجىتى سەرپ قىلىندى.

2) كېچىكىپ توي قىلغان، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولغانلارنى مۇكاپاتلاش

دۆلەت كادىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بىر يىل كېچىكىپ توي قىلسا توي دەم ئېلىشىدىن سىرت يەنە 3 كۈنلۈك دەم ئېلىش قوشۇپ بېرىلدى، دەم ئېلىشى 15 كۈندىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى. كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەنلەرگە بەلگىلەنگەن تۇغۇت دەم ئېلىشىدىن باشقا يەنە 15 كۈن قوشۇپ بېرىلدى، توي دەم ئېلىشى ئېلىۋاتقان ۋە تۇغۇت مۇناسىۋىتى بىلەن دەم ئېلىۋاتقانلار خىلمۇ خىل پاراۋانلىقتىن ۋە مۇكاپاتتىن بەھرىمەن بولدى. يېزا - كەنتلەردە كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەنلەرمۇ مۇكاپاتلاندى.

3) يالغۇز پەرزەنت مۇكاپاتى

1983 - يىلدىن باشلاپ «يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى» ئالغان ئەر - خوتۇنلارغا بىر قېتىملىق 150 يۈەن مۇكاپات بېرىلدى، يالغۇز پەرزەنت تۇغۇلۇپ 10 ياشقا كىرگىچە يىلىغا 60 يۈەندىن بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىراجىتى بېرىلدى ياكى قانۇندا بەلگىلەنگەن تۇغۇت دەم ئېلىشى ئاساسىدا يەنە بىر يىللىق دەم ئېلىش قوشۇپ بېرىلدى، تۇغۇت مەزگىلىدە مائاشى ئادەتتىكىدەك تارقىتىلدى، مائاش تەڭشەش، ئۆستۈرۈشتە ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمىدى. يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ يەسلى پۇلى، ئوقۇش پۇلى (بىر ياشتىن 10 ياشقىچە)، داۋالىنىش ھەققى، تەكشۈرتۈش ھەققىنى ئاتا - ئانىسى تۇرۇشلۇق ئورۇن ئاچقۇت قىلدى. يۇقىرىدىكى مۇكاپاتلاش ئۇسۇلىدا ئەر - خوتۇن ئىككىلا تەرەپ دۆلەتنىڭ ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى بولسا، ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئىدارىسى 50% تىن ئۈستىگە ئالدى، بازار، ئاھالىلەرنىڭكىنى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى ئۈستىگە ئالدى. ئىشچى قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، كادىر قوبۇل قىلىش، ئەسكەر قوبۇل قىلىشتا ئوخشاش شارائىتتا يالغۇز پەرزەنتلەر ئالدىن قوبۇل قىلىندى. 1980 - يىلدىن باشلاپ يالغۇز پەرزەنتلەر ياشىنىپ پېنسىيىگە چىققاندا 5% پېنسىيە پۇلى قوشۇپ بېرىلدى. يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ ئائىلىلىرى قەرەلسىز يوقلاپ تۇرۇلدى شۇنداقلا مۇكاپاتلاندى.

2. ئالاھىدە بەلگىلىمە

1985 - يىلدىن باشلاپ تۆۋەندىكى شارائىتلارنىڭ بىرىنى ھازىرلىغانلار، شۇنداقلا بىرىنچى پەرزەنتى 3 ياشقا توشقانلار 2 - پەرزەنتلىك بولۇشقا يول قويۇلدى.

1) تۇنجى پەرزەنتى ئىرسىيەت خاراكتېرىنى ئالمىغان كېسەل بولۇپ، نورمال ئەمگەك ئىقتىدارى يېتىلمىگەن؛ 2) قايتا نىكاھلانغان ئەر - خوتۇننىڭ پەقەت بىرلا پەرزەنتى بولۇپ، بىر تەرەپ تېخى پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن، يەنە بىر بالىلىق بولۇشنى تەلەپ قىلغانلار؛ 3) ئۇزۇن يىل پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن، بىر بالا بېقىۋالغاندىن كېيىن بويىدا قېلىپ، تۇغۇشنى تەلەپ قىلغانلار؛ 4) چارۋىچىلىق رايونى، ئېگىزلىكتىكى تاغلىق رايون ۋە نوپۇس شالاڭ چەت - يىراق رايونلاردا تۇرىدىغان ئەر - خوتۇنلار؛ 5) خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەت توي قىلغان ئەر - ئاياللار؛ 6) تۇنجى پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان ئەمما كېيىن يەنە ھامىلدار بولۇپ قالغان، تەكشۈرتۈش ئارقىلىق بالىنى چۈشۈرۈۋېتىشكە بولمايدىغانلىقى ئېنىقلانغانلار؛ 7) يالغۇز پەرزەنت (ئوغۇل) بىلەن يالغۇز پەرزەنت (قىز) توي قىلغان ئەر- خوتۇن (يالغۇز ئوغۇل، يالغۇز قىز بولۇپ باشقا قېرىندىشى بولمىغانلار، تۆۋەندىمۇ شۇنداق)؛ 8) ئەر- خوتۇن ئىككەيلەندىن بىرى قۇدۇق ئاستىدا ئۇدا 5 يىلدىن يۇقىرى ئىشلىگەنلەر، شۇنداقلا ئىزچىل مۇشۇ خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار؛ 9) ئەر - خوتۇن ئىككىيلەندىن بىرى ئىنقىلابىي قۇربانىنىڭ يالغۇز پەرزەنتى بولغانلار؛ 10) ئەر - خوتۇن ئىككەيلەندىن بىرى 2 ئەۋلاد يالغۇز ئوغۇل ياكى يالغۇز قىز بولغانلار؛ 11) 2 دىن ئارتۇق (2 نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قېرىنداشتىن بىرسىگىلا بالىلىق بولۇش شارائىتى بولسا؛ 12) تۇنجى نىكاھلانغان (پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن) ئەر (32 ياشتىن يۇقىرى) ياكى ئايال (30 ياشتىن يۇقىرى) 2 بالىسى بار جۆرىسى ئۆلۈپ كەتكەنلەر بىلەن توي قىلغانلار يەنە بىر بالىلىق بولۇشقا يول قويۇلدى.

3. تۇغۇت چەكلەش، تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى

تۇغۇت چەكلەش، تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا ئوخشىمىغان ئەھۋالغا قاراپ دەم ئېلىش بېرىلىدۇ، ئۈزۈك سالدۇرغانلارغا 2 كۈن، ئۈزۈك ئالدۇرغانلارغا بىر كۈن؛ ئىسپېرما نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 7 كۈن؛ تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 21 كۈن؛ بالا چۈشۈرۈۋەتكەنلەرگە 15 كۈن؛ بالىنى چۈشۈرۈۋېتىش بىلەن بىللە تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 30 كۈن؛ يېتىلگەن بالىنى چۈشۈرۈۋەتكەنلەرگە 30 كۈن؛ يېتىلگەن بالىنى چۈشۈرۈۋېتىش بىلەن بىللە تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 40 كۈن؛ تۇغۇتتىن كېيىن تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا تۇغۇت دەم ئېلىشىدىن سىرت يەنە 14 كۈنلۈك دەم ئېلىش بېرىلىدى، تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا مۇۋاپىق مىقداردا ئوزۇقلۇق تولۇقلاپ بېرىلىدى، خىراجىتىنى شۇ كىشى تۇرۇشلۇق ئورۇن ئۈستىگە ئالدى.

4. جازالاش

1983 ـ يىلدىن باشلاپ كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن پىلاندىن ئاشۇرۇپ پەرزەنتلىك بولغانلارغا مەمۇرىي جازا بېرىلىپ، مائاشى بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىلدى، 3 يىل ئىچىدە مائاشى تەڭشەلمىدى، 800 يۈەن جەرىمانە تۆلىدى، بىر يىل ئىچىدە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالىنىشقا، مۇكاپات بېرىشكە يول قويۇلمىدى، پارتىيە ئەزاسى بولسا تەشكىلىي ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى، ئەگەر توختاملىق ئىشچى ياكى ۋاقىتلىق ئىشچى بولسا خىزمىتىدىن بوشىتىۋېتىلدى.

يېزا ـ كەنتلەردىكى خەنزۇلاردىن 3 بالىلىق بولۇشتا چەك تۇرغۇزۇلغانلارغا بىر قېتىمدىلا 800 — 1000 يۈەنگىچە، 4 ـ بالىلىق بولغانلارغا 1000 — 1200 يۈەنگىچە جەرىمانە قويۇلدى، نورمىدىن ئارتۇق تۇغۇلغان بالىلارغا مەسئۇلىيەت يېرى، نورما ئاشلىق، قالدۇرۇق يەر ئايرىپ بېرىلمىدى.

تۆتىنچى قىسىم

يېزا ئىگىلىكى

تۆتىنچى قىسىم

يېزا ئىگىلىكى

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرى ئۆگەن دەرياسى بوستانلىقىغا، تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان، يەر شەكلى تۈز، دەريا - ئۆستەڭ سۇلىرى مول بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق راۋاجلانغان، ئورمان قويۇق ئۆسكەن. ناھىيە تەۋەسى تېپىك مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ، ھەر خىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ۋە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن پايدىلىق بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ياخشى تەبىئىي شارائىت ھازىرلانغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى) دېھقانلار كالىندارى بويىچە 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى لىن زېشۈي تويبولدىنىڭ يەرلىرىنى ئۆلچەشكە باشلاپ، نەچچە ھەپتە ئۆلچەش ئارقىلىق 68 مىڭ مودىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى ھېسابلاپ چىققان. شايار ناھىيىسى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق راۋاجلانغان يۇرت ئىدى.

شايار ئۆگەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولغاچقا، سۇ مەنبەسى چەكلىك. تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىم مىقدارى پەسىلگە قاراپ زور پەرقلىنىدۇ، شۇڭا ئېھتىياج پەسلىدە سۇ قىس بولىدۇ، يازنىڭ ئاخىرى، كۈزنىڭ باشلىرىدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىدۇ، ئىلگىرى تەبىئىي ئاپەت كۆپ، دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، مەدەنىيىتى ئارقىدا قالغان، ئىقتىسادى ئاجىز ئىدى، بۇ ھال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ قويغانىدى، ئۇزۇندىن بۇيان ئاشلىقتا ئۆزىنى ئۆزى قامداپلا كەلگەنىدى، ئاپەت يۈز بەرگەن يىللىرى تېخى ئۆزىنىمۇ قامدىيالماي قالاتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا كىرىشىپ، خەلقنى كېيىمى پۈتۈن، قورساق توق قىلىش، ئاخىرىدا ھاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى. نەچچە ئون يىل بوشاشماي سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى قىلىش، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، ئەلا سورتلارنى كىرگۈزۈش، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا زور تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، ئاشلىقنىڭ بىرلىك ھوسۇلى، ئومۇمىي ھوسۇلى ئاشتى، قولدا قالغان چارۋا كۈنسايىن كۆپەيدى. لېكىن 1976 - يىلدىن ئىلگىرىكى 27 يىلدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى دولقۇنسىمان ھالەتتە بولۇپ، تەرەققىيات قەدىمى ئانچە زور بولمىدى؛ بۇنىڭدىكى سەۋەب مۇنۇلار: 1) قارىغۇلارچە كېڭەيتىش ۋە كىرگۈزۈش، مەبلەغ سېلىنمىسى كۆپ، ئۈنۈم ئاز بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى زەربىگە ئۇچرىدى؛ 2) چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشتىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ يېتەرسىزلىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ زور تەرەققىياتىغا مەلۇم دەرىجىدە توسالغۇ بولدى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىكى 10 يىل ۋە «داشقازان تامىقى» يېيىش، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش»تىن ئىبارەت سولچىل لۇشيەننىڭ يولغا قويۇلۇشى كىشىلەرنىڭ ھورۇنلۇقىنى كۈچەيتىۋەتتى؛ 3) ئىقتىسادنىڭ ئارقىدا قېلىشى ۋە نامراتلىق دېھقانچىلىق،

چارۋىچىلىق سېلىنمىسىنىڭ ئازىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، نەتىجىدە يەرنىڭ مۇنبەتلىكى يۇقىرى ھوسۇل شەرتلىرىگە ماسلىشالمىدى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە قارىتا يېڭى سىياسەتلەر تۈزۈلدى، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلدى، بولۇپمۇ پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن بازار ئىگىلىكى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىكىدە دەۋر بۆلگۈچ تەرەققىيات بولدى. ئاشلىق، پاختىدىن ئۇدا 11 يىل مول ھوسۇل ئېلىندى، قولدا قالغان چارۋا ۋە چارۋىنىڭ تاۋار نىسبىتى ئۇدا 10 يىل ئاشتى، ھويلا - ئارام ئىگىلىكى ۋە ئىھاتە ئورمىنى، ئىقتىسادىي ئورمان ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەردە ئىپادىلەندى: 1) ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى قوزغالدى؛ 2) مۆلدۈردىن سۈنئىي ئۇسۇلدا مۇداپىئە كۆرۈلۈش ئارقىلىق، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى؛ 3) مۇۋاپىق سۇغىرىش ۋە سۇ سىڭمەس ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ياساش ئارقىلىق، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛ 4) يېزا ئىگىلىك سېلىنمىسىنىڭ ئېشىشى ھوسۇلنىڭ ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈردى؛ 5) جايلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، يېڭى تېخنىكىلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا كېڭەيتىش ۋە يېڭى سورتلارنى كىرگۈزۈش دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ مۇقىم ئالغا ئىلگىرىلىشىنى كاپالەتلەندۈردى؛ 6) ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇققا ۋە تەبىئەتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇلغاچقا، يېزا ئىگىلىكىدە ياخشى ئايلىنىش يۈزلىنىشى شەكىللەندى.

يۇقىرىقىدەكلەر ئارقىلىق، شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش ناھىيىسى، ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتىكى بازا ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

باب I

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

§1 . فېئودال يەر مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى مەزگىلىدىكى يېزىلارنىڭ ۋەزىيىتى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 13 - يىلى (1887 - يىلى) غىچە، شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە يانچىلىق تۈزۈمى بىلەن يېرىم فېئوداللىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بېكىنمە شەكىلدىكى ئىگىلىك ھالىتىدە ئىدى. ھۆكۈمەت يېرى ۋە ئىجارە يېرىنى تېرىغان دېھقانلار ھوسۇلنىڭ يېرىمىنى ئىجارە ھەققى ئۈچۈن تاپشۇراتتى، بىر قىسىم ھەقسىز ئەمگەكلەرنىمۇ قىلاتتى؛ دېھقانلار باج نىسبىتى بويىچە ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى يەر بېجى قىلىپ تاپشۇراتتى؛

يەنە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە ئۆشرە ـ زاكات بېرەتتى. بەگلەرنىڭ پېنسىيە پۇلىنى تېرىيدىغان دېھقانلار بەگلەرنىڭ يانچىسى بولۇپ، ھوسۇلنىڭ ھەممىسى بەگلەرگە تەۋە بولاتتى. 1987 ـ يىلدىن كېيىن بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كۆپلىگەن يانچىلار ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆز ئۆزىگە چەكلىك خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر قايسى يېزىلاردىكى شائىيۇ، پومېشچىك، سۇ زومىگەرلىرى كۆپلىگەن تېرىلغۇ يەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋالغاچقا، دېھقانلار يەنىلا ئۇلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ كەلدى.

مىنگو دەۋرىدە تويبولدى يېزىسى سىرىماق كەنتىدىكى ھاموت يارى ھاجىنىڭ نەچچە مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى، 10 نەچچە مىڭ قويى بار ئىدى، ئوغلى ئابلادورغا بەگ (رايون باشلىقى) ئىدى. سېغىزلىق كەنتىدىكى ئابلا تۆگخوسىنىڭ 10 نەچچە مىڭ قويى، 300 نەچچە مىڭ ئېتى، 200 نەچچە كالىسى، مىڭدىن ئارتۇق ئېشىكى بار ئىدى. ئۇ 20 نەچچە مىڭ مو ئوتلاق، 5000 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەرنى زومىگەرلىك بىلەن ئىگىلىۋالغانىدى. پەيزاۋات كەنتىدىكى ئىبراھىم سۇ زومىگىرى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسى ئىدى. رىشىت ھەم رايون باشلىقى، ھەم سۇ زومىگىرى بولۇپ، نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر، ئوتلاق ۋە چارۋىلارنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئېلەك خوجىنىڭ 14 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى، 96 ئائىلىلىك ئوتاقچى دېھقىنى بار ئىدى؛ يان ئېرىق، پاشالىق، سەككىز ئوتاق كەنتلىرىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئوتاقچى دېھقانلىرى ئىدى. مويىدىن ئاقيولنىڭ بۆگۈر، لوپنۇرلاردا نەچچە ئون مىڭ مو ئوتلىقى بار ئىدى.

1950 ـ يىلدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ناھىيە ئاھالىسىنىڭ 6.5%نى ئىگىلەيدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ 31.4%نى، ئەمما ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 43.1%نى ئىگىلەيدىغان كەمبەغەل دېھقان، ياللانما دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ ئاران 16.7%نى ئىگىلىگەن، ھەر بىر پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسى ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر كەمبەغەل دېھقان، ياللانما دېھقانلار ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەردىن 28 ھەسسە كۆپ بولغان. تويبولدى يېزىسى تېرەك كەنتىدىكى 14 پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسى پۈتۈن يېزىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ 60%تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىۋالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئادەتتە سۇ مەنبەسى قولايلىق، يېتەرلىك، تۇپرىقى مۇنبەت ۋە تۈز، يېنىكرەك، شورلاشقان ياكى شورسىز 1 ـ، 2 ـ دەرىجىلىك يەرلەر؛ ئەمما كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى بىر قەدەر ئېغىر شورلاشقان، مۇنبەتسىز 3 ـ، 4 ـ دەرىجىلىك يەرلەر ئىدى. ئۇ چاغلاردا 373 پومېشچىك ئائىلىسى يەرلىرىنى ئوتاقچىلارنىڭ تېرىشىغا بېرىش ۋە ئىجارىگە بېرىش ئارقىلىق ئاشلىقتا ئېرىشەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم پومېشچىكلار ياكى ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئېلىپ ياكى ھوقۇقدارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، سۇچىلىق مۇئەسسەسىلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان، دېھقانلارنى ھەقسىز ھاشارغا سېلىپ، شەپقەتسىز ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان.

ياللانما دېھقانلار جىسمانىي كۈچىنى سېتىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بارلىق ئېتىز ئىشىنى قوشۇمچە ئوت ئورۇش، ھارۋا سۈرەش، مال بېقىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ قىلاتتى. بىر يىلدا ناچار، يېرىك تاماقتىن باشقا، ئادەتتە 280 ـ 320 كىلوگرام ئاشلىق ئىش ھەققى ئالاتتى، ياللانما باللارنىڭ ئىش ھەققى ئۇنىڭ يېرىمى ياكى يېرىمىدىنمۇ ئاز ئىدى.

كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ يېرى ئاز بولغاچقا، تۇرمۇشنى قامداشقا ئامالسىز قېلىپ، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى، يەردىن چىققان ھوسۇلنىڭ 50% — 60%نى يەر ئىجارىسى ئۈچۈن تاپشۇراتتى. يەر سۇغىرىش ئۈچۈن يەنە مىرابقا ھەقسىز ئەمگەك قىلاتتى ياكى قوي، ماددىي نەرسىلەرنى بېرەتتى، بولمىسا سۇ بېرىلمەيتتى ياكى سۇ ۋاقتىدا بېرىلمەيتتى، نەتىجىدە ھوسۇل كېمىيىپ كېتەتتى ياكى پەقەت ھوسۇل چىقمايتتى. ئەمەلىي ساپ كىرىمى ھوسۇلنىڭ ئاران 20% — 30%گە

باراۋەر كېلەتتى.

جازانىخورلۇق قىلىش ئىسلام دىنىدا چەكلەنگەن، لېكىن ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى يومبىشچىكلار ۋە قوشۇمچە سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يومبىشچىكلار ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ، جازانىخورلۇق قىلاتتى. شايار ناھىيىسىدە مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا جازانىخورلار ئالىدىغان ئۆسۈم كۈنىگە %10 — %20كە يەتكەن.

چارۋىدارلار ئوتلاقلارنى كۆپلەپ ئىگىلىۋالغان بولۇپ، چارۋىلىرىنى ئادەم ياللاپ باقتۇراتتى. ئوتلىقى يوق چارۋىچىلار چارۋا بېقىش ئۈچۈن چارۋىدارلارغا قوي تاپشۇراتتى. مىنگو يىللىرىدا ئوتلىقى يوق چارۋىچىلار 40 قويى بولسا بىر قوي ياكى 30 قوي بولسا بىر قوي تاپشۇرۇشتەك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغاندى. چارۋىچىلارنىڭ تارتقان جاپاسى ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

§2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى

1. فېئودallıق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى

مۇقىم ئىجارە بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئىجارە سوممىسى مۇقىم بېكىتىلىدۇ، يىلنىڭ قانداق بولۇشى، ھوسۇلنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىغا قارىماي، بىردەك مۇقىم ئىجارەت نورمىسى بويىچە ئىجارە تاپشۇرىدۇ، ئىجارە تاپشۇرمىغانلار 2 - يىلى دەرھال ئىجارىگە بېرىلىدىغانلار قاتارىدىن چىقىرىۋېتىلىپ، ئىجارىكەش دېھقان قوغلىۋېتىلەتتى، ئۇلاغلىرى گۆرۈگە تۇتۇپ قېلىناتتى. يومبىشچىكنىڭ ساپ كىرىمى %46.2، دېھقاننىڭ ئومۇمىي كىرىمى %53.8 بولاتتى.

جانلىق ئىجارە بۇنىڭدا زىرائەتنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالىغا قاراپ ئىجارە بېكىتىلىدۇ. يەر ئىجارىسى 6:4 نىسبەتتە بولىدۇ، ئىجارىگە ئالغۇچى 6 ئۈلۈشنى ئۈستىگە ئالىدۇ، ئۇرۇق، غەللە - پاراق تەڭ چېچىلىدۇ. بۇ خىل ئىجارىدە يومبىشچىك، باي دېھقانلارنىڭ ساپ كىرىمى %48.8، دېھقانلارنىڭ ئومۇمىي كىرىمى %51.2 بولىدۇ.

مۇقىم ئىجارە بىلەن جانلىق ئىجارىگە غەللە - پاراق، سۇ پۇلى ۋە باشقا باجلار قوشۇلىدۇ، دېھقانلارنىڭ ئەمەلىي كىرىمى %20كىمۇ يەتمەيدۇ. كەم ھوسۇللۇق يىللىرى، ھەتتا ھېچقانداق ھوسۇل ئېلىنمىغان يىللىرىمۇ ئىجارە ھەققى، غەللە - پاراق قاتارلىقلارنى يەنىلا تاپشۇرىدۇ.

2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى باشلىنىپ 1952 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاخىرلاشتى. بۇ خىزمەت (1) ئەھۋال ئىگىلەش، سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش؛ (2) ئاممىۋى شىكايەت قىلىش يىغىنى ئېچىش؛ (3) ئاممىنى زاكونلىشىش كۈرىشىگە سەپەرۋەر قىلىش، ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئىجارىنى قايتۇرۇش؛ (4) كۈرەش مېۋىلىرىنى تەقسىم قىلىشتەك 4 باسقۇچ بويىچە ئىشلەندى.

ئىجارە قايتۇرۇش چارىسى ئىجارىگە بېرىش شەكلى بويىچە بېكىتىلدى. ئىجارىكەشلىك مۇناسىۋىتىدە يومبىشچىك، باي دېھقانلار ئەسلىدىكى ئىجارە نورمىسىنىڭ %25 — %62.5نى ئىجارىكەش دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بەردى. ئوتاقچىلىق مۇناسىۋىتىدىكى يومبىشچىكلار ئەسلىدىكى ئىجارە نورمىسىنىڭ %19 — %37نى

كەمبەغەل دېھقان، يالالنما دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بەردى، باي دېھقانلار ئەسلىدىكى ئىجارە نورمىسىنىڭ %17 — %32نى كەمبەغەل دېھقان، يالالنما دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بەردى. 4 رايون ئىچىدە، قايتۇرۇلغان ئىجارە نىسبىتى 1. رايوندا بىر قەدەر يۇقىرى، 2 ـ رايوندا ئەڭ تۆۋەن بولدى. ناھىيە بويىچە يەر ئىجارىسى مۇناسىۋىتىدىكى پومېشچىكلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئەسلى ئىجارە نورمىسىنىڭ %7 . 27نى، يەنى 13 مىڭ 3 . 84 كىلوگرام ئاشلىقنى قايتۇرۇپ بەردى، باي دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە قايتۇرغان ئىجارە نورمىسى %4 . 32، يەنى 5 . 2154 كىلوگرام ئاشلىق بولدى. يېرىنى ئىجارىگە بېرىدىغان پومېشچىكلار 5 . 9554 كىلوگرام ئىجارە ئاشلىقنى قايتۇرۇپ بەردى. يەنە بىر خىل ئوتاقچىلىق مۇناسىۋىتىدىكى پومېشچىكلار قايتۇرغان ئىجارە نىسبىتى ئوتتۇرىچە %27، باي دېھقانلارنىڭ قايتۇرغىنى %5 . 23 بولدى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققى كېمەيتىلىپ ئۆسۈمى قايتۇرۇلغىنى (مال ـ مۈلۈك بۇغدايغا سۇندۇرۇلدى) 374 مىڭ 4 . 193 كىلوگرام، ھېساب ئېلىنىپ قايتۇرۇلغىنى (مال ـ مۈلۈك بۇغدايغا سۇندۇرۇلدى) 510 مىڭ 4 . 896 كىلوگرام . كۈرەش مېۋىسىگە ئېرىشكەن دېھقان ئائىلىسى 7760 بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %4 . 54نى ئىگىلىدى، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 2 . 65 كىلوگرام ئاشلىق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، ئاشلىق ئەڭ كۆپ تەقسىم قىلىنغان دېھقان ئائىلىسىگە 5 . 437 كىلوگرام، ئەڭ ئاز تەقسىم قىلىنغىنىغا 4 . 6 كىلوگرام تەگدى.

بۇ قېتىمقى كۈرەشتە ناھىيە بويىچە 55 زومىگەر پومېشچىك كۈرەش قىلىندى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئارقىلىق، يېزىلاردىكى فېئودال كۈچلەر ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئېزىلگەن، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغان جاپاكەش دېھقانلار ئۆزۈل ـ كېسىل قەد كۆتۈردى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە قوزغالدى، نۇرغۇن كىشىلەر ئېرىشكەن غالىبىيەت مېۋىسىگە ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈردى.

3 . يەر ئىسلاھاتى

يەر ئىسلاھاتى 1952 ـ يىل9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى باشلىنىپ 1953 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يەر ئىسلاھاتى 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. 1 ـ قاراردا 3 يېزا، 11 كەنت، 3890 ئائىلە، 18 مىڭ 711 كىشى، 2 ـ قاراردا 6 يېزا، 10 كەنت، 6211 ئائىلە، 29 مىڭ 321 كىشى؛ 3 ـ قاراردا 4 يېزا، 17 كەنت، 4172 ئائىلە، 20 مىڭ 366 كىشى قاتناشتى. ھەر بىر قاراردا ئەھۋال ئىگىلەش، سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، سىنىپىي تەركىبلەرنى ئايرىش، مۇسادىرە قىلىش، يىغىۋېلىش، كۈرەش مېۋىسىنى تەقسىم قىلىش قاتارلىق 5 باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا، «ئېھتىياتچان بولۇش، تەدرىجىي قانات يايدۇرۇش، دادىل ئالغا ئىلگىرىلەش» ۋە «كەمبەغەل دېھقان، يالالنما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، فېئودال ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قەدەم باسقۇچلۇق، پەرقلىق يوقىتىش، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت باش فاڭجېن ۋە باش ۋەزىپە ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىندى. ئالدى بىلەن 4 ـ رايوندا نۇقتىدا سىناق قىلىنىپ تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

بۇ قېتىمقى يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا 13 مىڭ 144 ئائىلە، 62 مىڭ 720 ئادەمگە 105 مىڭ 3 مو يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يالالنما دېھقان 2893 ئائىلە، 8437 ئادەم، ئۇلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر 42 مىڭ 316 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا 5.02 مودىن توغرا كەلدى؛ كەمبەغەل دېھقان 5114 ئائىلە، 21 مىڭ 19 ئادەم، ئۇلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر 40 مىڭ 136 مو، كىشى بېشىغا 2.03 مودىن توغرا كەلدى؛ ئوتتۇرا دېھقان 4511 ئائىلە، 29 مىڭ 855 ئادەم، ئۇلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر 17 مىڭ 146 مو، كىشى بېشىغا 0.57 مودىن توغرا كەلدى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يالالنما دېھقانلارغا ئوتتۇرىچە توغرا كەلگەن يەر 5.01 مو بولۇپ، يەر

ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرىكىدىن 10.5%، كەمبەغەل دېھقانلارغا ئوتتۇرىچە توغرا كەلگەن يەر 5.16 مو بولۇپ، 24.9% ئاشتى. ئۇنىڭدىن باشقا، كەمبەغەل دېھقان، ياللانما دېھقانلارغا يەنە 34 مىڭ 959 ئۇلاغ، 3425 ساپان ـ تىرنا، 1986 يارىيار ھارۋا، 5 شامالدۇرغۇچ، 17 مىڭ 416 دانە باشقا كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى، 10 مىڭ 323 ئېغىز ئۆي، 19 مىڭ 382 كىلوگرام ئاشلىق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۆرەش مېۋىسىنى تەقسىم قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 1　　　　بىرلىكى: كىلوگرام

تەركىبى	ئائىلە سانى	قايتۇرغان ۋە مۇسادىرە قىلىنغان كۆرەش مېۋىسىنىڭ بۇغدايغا سۇندۇرۇلۇشى	تەركىبى	ئائىلە سانى	ئېرىشكەن كۆرەش مېۋىسىنىڭ بۇغدايغا سۇندۇرۇلۇشى
قايتۇرغان ۋە مۇسادىرە قىلىنغان كۆرەش مېۋىسى			ئېرىشكەن كۆرەش مېۋىسى		
يومبىشچىلىك	128	222224.4	ياللانما دېھقان	2594	235873.1
باي دېھقان	130	89589.1	كەمبەغەل دېھقان	3899	216192.2
زومىگەر	55	155948.9	ئوتتۇرا دېھقان	839	30994.6
1950 ـ يىلى قايتۇرۇلغىنى		33092.1	ھاللىق ئوتتۇرا دېھقان	5	110.4
قانۇنسىز يومبىشچىلىك	4	10041.5	قول ھۈنەرۋەن	246	12300.1
			ئۇششاق سودىگەر	2	144
			باشقىلار	175	8146
			دېھقانلار ئۇيۇشمىسى		2152.1
جەمئىي	317	510896	جەمئىي	7760	505912.5

شايار ناھىيىسىدىكى سىنىپىي قاتلاملارنىڭ يەر ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى يەر ئىگىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 2

سىنىپىي قاتلام	ئائىلە سانى		ئاھالە		يەر ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرى		يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن		يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن يەر ئىسلاھاتىدىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئاشقىنى، ئازايغىنى (مو)
	ئائىلە	%	نەپەر	%	يەر (مو)	%	يەر (مو)	%	
يومبىشچىلىك	373	2.62	2697	3.9	106052.64	24.2	12028.59	2.7	ـ94024.05
يېرىم يومبىشچىلىك شەكلىدىكى باي دېھقان	23	0.16	223	0.3	5642.83	1.3	3097.38	0.7	ـ2545.45

باي دېھقان	147	1	1549	2.24	25663.95	5.9	25509.95	5.8	-154
ئوتتۇرا دېھقان	4511	31.6	29855	43.27	193630.99	44.3	210777.2	48.1	+17146.21
ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى	275	1.92	1730	2.5	23678.24	5.4	13624.46	3.2	-10053.78
قول ھۈنەرۋەن	458	3.21	1628	2.4	1283.41	0.3			
كەمبەغەل دېھقان	5114	35.86	21091	30.57	68881.12	15.8	109017.47	24.9	+40136.35
يالانما دېھقان	2893	20.28	8437	12.22	3882.91	0.9	46198.99	10.5	+42316.08
باشقىلار	479	3.35	1788	2.6	8683.57	1.9	13978.75	3.2	+5295.18
ۋەخپە يەر							4130.41	0.9	
جەمئىي	14273	100	68998	100	437399.66	100	438362.2	100	

3 § . ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش

1. ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، تېرىلغۇ ئۆلچىمى، ئەمگەك كۈچى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كەنتلەردىكى قوشنىلار ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن ئەمگەك ئىشلىرىدا ھەمكارلىشىپ، يېزا ئىگىلىكىدە ھوسۇلنى ئاشۇرۇشقا تىرىشتى، ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يولىدا مېڭىپ، ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇشقا يېتەكلىدى. 1951 - يىلى 804 ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇلارغا قاتناشقان ئادەم، 7376گە يەتتى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ ئەۋزەللىكىنى كۆرگەن دېھقانلار بارغانسېرى تونۇپ يەتتى، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ شەكلىمۇ ئىلگىرىكى «ئەتىيازدا تەشكىللىنىش، يازدا تارقاپ كېتىش، 2 - يىلى ئەتىيازدا قايتا تەشكىللىنىش» ھالىتىدىن ئۆزگەردى. 1953 - يىلى، ناھىيە بويىچە ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 804 تىن 1812گە يەتتى، ئۇلارغا قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 9616گە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 67.3%نى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە 26 دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى بارلىققا كەلدى.

ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدا ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغلارنى ئەمگەككە ئايلاندۇرۇپ ھەمكارلىشىش يولغا قويۇلدى، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ۋە پەسىللىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى دېگەندەك كۆپ خىلغا بۆلۈندى، گۇرۇپپا ئىچىدە مەشغۇلات تەرتىپى ۋە ھەمكارلىشىش لايىھىسى، ئەمگەككە ئەمگەك، ئۇلاغقا ئەمگەك ئالماشتۇرۇپ، ئەمگەكنىڭ ئۆزگىرىشىگە دائىر ھېساباتنى خاتىرىلەش چارىسى كېڭىشىپ بېكىتىلدى. ئەمگەك ئالماشتۇرۇپ ھەمكارلىشىش كەمبەغەل دېھقان، نامرات دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى بەزى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ، ئەينى چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى.

2. باشلانغۇچ كوپېراتىپ

ناھىيە بويىچە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى پۇختا راۋاجلانغان ئاساستا، ناھىيىلىك

پارتكوم 1954 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە، 1 ـ رايون (ھازىرقى گۈلباغ يېزىسى) چولڭ گۈلباغ يېزىسى چولڭ گۈلباغ كەنتىدە تۇنجى باشلانغۇچ كوپېراتىپ — «ئاۋانگارت 01»نى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى، بۇ كوپېراتىپقا قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 18 (بۇنىڭ ئىچىدە، كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسى 7، ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسى 6، يالالنما دېھقان ئائىلىسى 5)، تېرىلغۇ يەر 460 مو، كالا، ئات 17، چولڭ ھارۋا 9، ساپان 9؛ 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىدا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «كوپېراتسىيىلىشىش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن يولىيورۇقى يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە تېزدىن يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنى قوزغالدى. 1955 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىگىچە، ناھىيە بويىچە 15 باشلانغۇچ كوپېراتىپ قۇرۇلدى، قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 421گە يېتىپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %58.2نى ئىگىلىدى. 1956 ـ يىلنىڭ باشلىرىغىچە، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپېراتىپ 210غا يەتتى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 11 مىڭ 210غا يېتىپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %80.11نى ئىگىلىدى، كوپېراتىپقا قاتناشتۇرۇلغان تېرىلغۇ يەر 190 مىڭ مودىن ئاشتى، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپېراتسىيىلىشىش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

باشلانغۇچ كوپېراتىپتا كوپېراتىپ باشلىقى، بوغالتىر قاتارلىق ۋەزىپىلەر تەسىس قىلىندى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىدى، ئۇلارنى كوپېراتىپ ئەزالىرى سايلىدى. كوپېراتىپقا قاتناشتۇرغان يېرى ۋە ئەمگەك كۈنىنىڭ ئاز ـ كۆپلىكىگە قاراپ پايدا تەقسىم قىلىندى، تېرىلغۇ ئۇلىغى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى باھاغا سۇندۇرۇلۇپ، كوپېراتىپقا ئۆتكۈزۈلدى، پۇلى مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇلدى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ھارۋىلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىلدى. ئىشلەپچىقىرىشنى كوپېراتىپ باشلىقى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى، ئادەم كۈچى، ئۇلاغ كۈچى بىر تۇتاش تەڭشەپ ئىشلىتىلدى، يەر بىر تۇتاش باشقۇرۇلدى، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئۇرغىپ قوزغىتىلدى، يېڭى دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرى كېڭەيتىلدى، نەتىجىدە 1954 ـ يىلى ئومۇمىي ئاشلىق 1953 ـ يىلدىكىدىن %70 ئاشتى.

3. ئالىي كوپېراتىپ

1956 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا سىناق نۇقتىلىرىدا 10 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلۇپ، تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ خىزمەت ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. يىل ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە 67 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلدى (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن كوپېراتىپ بىر)، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر قىسىم باشلانغۇچ كوپېراتىپلار بىرلىشىپ ئالىي كوپېراتىپ بولدى، ئالىي كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 11008 بولۇپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %67.78نى ئىگىلىدى. 1957 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە، ناھىيە بويىچە 88 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 13 مىڭ 757گە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %91.11نى ئىگىلىدى.

ئالىي كوپېراتىپتا يەرلەر كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، «ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى، نورما بەلگىلەپ ھەق ھېسابلاش ياكى ئىشنى كىچىك بۆلەكلەر، گۇرۇپپىلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ھەق ھېسابلاندى ھەمدە مۇكاپاتلاش، جازالاش تۈزۈمى تولۇقلىنىپ قىلىندى. 1957 ـ يىلى، ناھىيىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدا 3نى ھۆددىگە بېرىش (ئىشنى، مەھسۇلاتنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىش) مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە «مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارغا نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش» چارىسى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ئىنتايىن ياخشى بولدى. 1958 ـ يىلى، بۇ «كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش» مەسىلىسى دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى.

باشلانغۇچ كوپېراتىپتىن ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتۈشنىڭ ۋاقتى قىسقا بولۇش، بەزى شەرت ـ شارائىتلار تېخى پىشىپ يېتىلمەي تۇرۇپلا ئالدىراپ ـ تېنەپ ئۆزگەرتىلىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقۇرۇش ياخشى بولماسلىق، دارامەت تەقسىماتى مۇۋاپىق بولماسلىق قاتارلىق مەسىلىلەر ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى، نەتىجىدە كوپېراتىپ ئەزالىرى بۇغدايىنى ئۆزى ئورۇۋالىدىغان، كوپېراتىپتىن چىقىپ كېتىش دەۋاسى قىلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. ئاممىغا چۈشەندۈرۈش، تەشۋىق قىلىش ھەمدە كوپېراتىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باشقۇرۇشنى ھەقىقىي كۈچەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، «كوپېراتىپتىن چىقىپ كېتىش» دەۋاسى تېزلا تىنچلاندى. شايار ناھىيىسىدىكى دىنىي ئۆلىما ئىمىن داموللىنىڭ ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىغا كەلگەن مۇسۇلمانلارغا كوپېراتسىيىلىشىش سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ سۆزلىگەن سۆزى ئىنتايىن ياخشى رول ئوينىدى.

§ 4 . خەلق گۇڭشېسى

1958 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى 1 ـ رايون (ھازىرقى گۈلباغ يېزىسى) كىچىك گۈلباغ يېزىسى ۋە ناھىيە بازىرىدا گۇڭشې قۇرۇشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى، ئارقىدىنلا ناھىيىدىكى 92 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى 15 خەلق گۇڭشېسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. گۇڭشېغا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 16 مىڭ 541گە يېتىپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %98.99نى ئىگىلىدى، ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشتى. 1959 ـ يىل 3 ـ ئايدا، گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، ناھىيىدىكى 15 گۇڭشې بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاساسەن ئەسلىدىكى رايونلار ئاساس قىلىنىپ مەمۇرىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشكەن 6 خەلق گۇڭشېسى قىلىندى (1 ـ رايون گۈلباغ گۇڭشېسى، 2 ـ رايون تويبولدى گۇڭشېسى، 3 ـ رايون قىزىلبايراق گۇڭشېسى، 4 ـ رايون يېڭىمەھەللە گۇڭشېسى، 5 ـ رايون قايلور گۇڭشېسى، بازار گۇڭشېسى)، ئەسلىدىكى 15 گۇڭشې باشقۇرۇش رايونى قىلىندى. گۇڭشېدا باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، گۇڭشې ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئالىي ھوقۇقلۇق ئاپپارات بولدى.

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ۋەزىيىتىدە، بىر مەزگىل «تۇرمۇشتا كوللېكتىپلىشىش، ھەرىكەتتە جەڭگىۋارلىشىش، تەشكىلدە ھەربىيلىشىش» دولقۇنى بارلىققا كەلدى. ناھىيە بويىچە 397 ئاشخانا قۇرۇلدى، ئاشخانىدا غىزالىنىدىغان ئائىلە 8729غا يېتىپ، گۇڭشېغا كىرگەن ئائىلىنىڭ %52.3نى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر تەرەپلىمە ھالدا «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇش» تەكىتلەنگەچكە، چوڭ ئەترەت، كىچىك ئەترەتلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق ئۈلاغ، قالدۇرۇق دەرەخ، قالدۇرۇق مېۋىلىك باغلار قايتۇرۇۋېلىندى. كەڭ كۆلەمدە مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى چىقىپ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئۆي، ئۇلاغ هارۋا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ھەقسىز ئىشلىتىلدى، ھەتتا گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ماتېرىياللىرىمۇ ئېلىپ كېتىلىپ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى زەربىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، يېزا ئىقتىسادى ئىنتايىن قىيىنچىلىق مەزگىلىگە كىرىپ قالدى.

1962 ـ يىلدىن كېيىن، خەلق گۇڭشېلىرى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 2 ـ قېتىملىق جېڭجۇ يىغىنىنىڭ روھىنى بىر قەدەر ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تارقاتقان «يېزا خەلق گۇڭشېسى نىزامى» ۋە «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بولىيورۇق» قاتارلىق ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» خاتالىقىنى

تۈزىتىپ، گۆشچى ئەزالىرىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى ئىنقىلاپ قايتۇرۇپ بەردى، گۆشچى ئەزالىرىنىڭ بەزى كونكرېت مەسىلىلىرىنى (مەسىلەن: تەقسىمات نىسبىتى، ئۆچ قالدۇرۇق قاتارلىقلارنى) توغرا ھەل قىلدى، كوللېكتىپ ئاشخانىلارنى تاقىۋەتتى ۋە ئاشلىق تەقسىماتىدىكى تەمىنلەش تۈزۈمىنى بىكار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ناھىيىلىك پارتكوم مەركەزنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، خەلق گۆشچىلىرىدا «ئەترەتنى ئاساس قىلغان ئۈچ دەرىجىلىك مۈلۈكچىلىك» تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلدى.

ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە «ئىشنى باھالاپ نومۇر قويۇش، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش، ئىشلىمىگەنلەرگە تەقسىم قىلماسلىق» پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، گۆشچى ئەزالىرىنىڭ ئىدىيىۋى كەيپىياتى مەلۇم دەرىجىدە پەسكويغا چۈشۈرۈلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، «ئۆچنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» (ئىشنى، مەھسۇلاتنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش) تىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈمى تەنقىد قىلىنىپ، «سىياسىي ئىپادىسىگە قاراپ نومۇر خاتىرىلەش»، ئۆزى مەلۇم قىلسا ئومۇم كېڭىشىپ ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى، ئىقتىسادىي تەرتىپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى، تەقسىمات نەقلەشمىدى، يېزا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى بىر خىللا بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئاستىلاپ كەتتى، يېزا ئىگىلىكى بوزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

1984 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا، كەنت تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، خەلق گۆشچىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

5 § . مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

1979 - يىلى 9 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»ىغا ئاساسەن، شايار ناھىيىسىدە نورمىلىق باشقۇرۇش، كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش؛ «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش - جازالاش» (ئەمگەك كۈچىنى، يەرنى، تەننەرخنى، مەھسۇلاتنى، ئەمگەك نومۇرىنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋەتكەنلەرنى جازالاش) ؛ مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىپ بىر تۇتاش باشقۇرۇش؛ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئەمگەك كۈچى كەسىپلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش؛ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش؛ چوڭ ھۆددىگە بېرىش؛ ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇپ بېرىشتەك 7 خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1981 - يىل 4-ئايغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ھەر خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. شۇ يىللىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 639 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 478ىدە «كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش، نورمىلىق باشقۇرۇش» ، 84ىدە «مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش» ، 24 ىدە «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش - جازالاش» ، 13ىدە «مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش» ، 26 سىدە «ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزى» تۈزۈمى، ئەمگەكنى باھالاپ نومۇر قويۇش يولغا قويۇلغان. شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا، ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ۋە

مۇكەممەللەشتۈرۈشكە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى ئاساس، كادىر ئاجرىتىپ، 7 خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، كۆكشىبلارغا ئەۋەتىپ، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى، كۆكشى، ئەترەت كادىرلىرىنى چېنىقتۇردى، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈردى. 1982 ـ يىلى، تۆرلۈك شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. شۇ يىلى ناھىيىدىكى 672 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 45تە «نورمىلىق باشقۇرۇش»، 154تە «مەھسۇلاتنى ئەمگەك كۈچىگە ھۆددىگە بېرىش»، 254 تە «ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزنى مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇپ بېرىش»، 35تە «مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش»، 18تە «ئىشنى چوڭ ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلدى؛ دېمەك ناھىيىدىكى 670 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ھەممىسىدە يۇقىرىقىدەك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى يولغا قويۇلدى. 1983 ـ يىلى، ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئاساس قىلىنغان مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشتى.

1984 ـ يىلى ئەتىيازدا، «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1984 ـ يىللىق يېزا خىزمىتى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» تەشۋىق قىلىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى داۋاملىق مۇقىملاشتۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، يەرنىڭ ھۆددىگەرلىك مۇددىتى ئۇزارتىلىپ، دېھقانلارغا يەردىن ئۇزۇن مۇددەت پايدىلىنىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كەسپىي ئائىلە، نۇقتىلىق ئائىلىلەر يېزىلاردىكى يېڭى شەيئى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى.

1985 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى كەسپىي ئائىلە، نۇقتىلىق ئائىلە 2091گە يېتىپ، يېزىلاردىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %4 .12نى ئىگىلەپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسىي كۈچىگە ئايلاندى.

باب II

تېرىقچىلىق

شايار ناھىيىسىنىڭ تېرىقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

شايار ناھىيىسىنىڭ تۇپراق، يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ مەنبەسى شارائىتى بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، كېۋەز، قىچا قاتارلىق ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ زىرائەتلىرىنى ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن ئۇزۇندىن بۇيان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئاددىي، تېخنىكا قالاق، تۇپراقنى مۇنبەتلەشتۈرۈش ۋە يەرگە سېلىنغان سېلىنما ئاز بولغاچقا، ھوسۇل ئىزچىل تۆۋەنرەك بولۇپ كەلدى، 1950 ـ يىلغا كەلگەندە، پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 9.2 كىلوگىرام ئىدى.

1938 ـ يىلدىن 1940 ـ يىلغىچە، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تراكتور قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ئىشلىتىش تېخنىكىسىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئىشلىتىلمەي تاشلاپ قويۇلدى.

1956 ـ يىلدىن كېيىن، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى، 1958 ـ يىلدىن كېيىن

چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنغان دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى (بىر مەزگىل يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى، بۇ پونكىت سۈپەتلىك ئۇرۇق كىرگۈزۈپ، تېمەنلەشتۈرۈپ كۆپەيتىپ كېڭەيتتى.

1955 - يىلى، تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىشكە باشلاپ، چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ ئىنچىكە تېرىلاش، كولتىۋاتسىيە قىلىپ ئوتاش قاتارلىق تۈجۈپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلدى. 1960 - يىلدىن كېيىن، ئوغۇت مەنبەسىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش، ئوغۇتلاش مىقدارىنى كۆپەيتىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ھاجەتخانا، ئېغىل - قوتان ئوغۇتى، كۆك ئوت - چۆپلەرنى ئېچىتىپ ئوغۇت قىلىش، يېشىل ئوغۇت ئۆستۈرۈش ئۇسۇللىرى قوللىنىلدى. 1968 - يىلدىن باشلاپ ئانئورگانىك ئوغۇت ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

1986 - يىلدىن كېيىن، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىشكە باشلىدى. شال تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي ئازايدى، بۇغداي، كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيدى، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيدى، قىچا تېرىلغۇ كۆلىمى ئازايدى، 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىشنى كېڭەيتىپ يۈرۈشلەشتۈرۈش، كۆممىقوناقنى ئېگىزغا تېرىش يولغا قويۇلدى، يىللىق ئېگىزغا تېرىش كۆرسەتكۈچى يىلمۇ يىل ئاشتى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 37.5%نى ئىگىلىدى. پاختا بىرلىك ھوسۇلى 81 كىلوگرامغا يەتتى. بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى 217 مىڭ 300 موغا، بىرلىك ھوسۇلى 170 كىلوگرامغا يېتىپ، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ئاشلىق، پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

§1 . ئاپپارات

1. مەمۇرىي ئاپپارات

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى دەسلەپتە 1955 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ چاغدا دېھقانچىلىق بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1959 - يىل 9 - ئايدا، نامى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى، قارمىقىدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، مېتېئورولوگىيە، ئۇرۇقچىلىق، كاتىبات بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. 1962 - يىلى، ئىدارە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا بىرلەشتۈرۈلۈپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇ ئىشلىرى گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى، 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىغا قاراشلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى بولدى. 1977 - يىل 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1984 - يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئايرىم ئىش بېجىردى.

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى

بۇ پونكىت 1955 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلدى، 1958 - يىل 1 - ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكا بۆلۈمچىسى دەپ ئاتالدى، 1966 - يىل 8 - ئايدا «دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى»غا قوشۇۋېتىلدى، 1974 - يىل 3 - ئايدا ئايرىپ چىقىلىپ، «دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورنى» دەپ ئاتالدى. 1985 - يىل 3 - ئايدا ھازىرقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۆسۈملۈك ئاسراش، باغۋەنچىلىك، ئۈجمە - يىپەكچىلىك، زىرائەت ئۆستۈرۈش، تۇپراق ئوغۇتچىلىق قاتارلىق 5 كەسپىي تېخنىكا ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، پونكىت قارمىقىدا يېزا دەرىجىلىك 7 دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى بار.

2) يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكىتى

1980 - يىلى، ھەر قايسى گۇڭشېلار 10 نەچچە كادىرنى ياللاپ، ناھىيەدىكى يېزىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىنى باشقۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى رەسمىي كادىرلىققا ئۆتكۈزۈلۈپ، دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىلەن بىللە ئىش بېجىردى. 1992 - يىل 9 - ئايدا، ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ئىش بېجىرىشكە باشلىدى. بۇ پونكىت يېزىلارنىڭ مالىيىسىنى باشقۇرۇش، ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك، تەننەرخ ھېساباتى، دارامەت تەقسىماتى، ستاتىستىكا ۋە يېزا ھۆددىگەرلىك توختاملىرىنى باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىلگىرى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىن مۇلازىمەت قىلىدۇ. 7 يېزا، بىر بازاردا 8 قاراشلىق پونكىت بار.

3) مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەترىتى

بۇ ئەترەت 1989 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغاندا 3 چوڭ زەمبىرەك، 20 خىزمەتچى خادىم سەپلەپ بېرىلگەنىدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، چوڭ زەمبىرەك 12گە، زەمبىرەك مەشغۇلاتچىسى 55كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 2، ئىشچى 47. بۇ ئەترەت مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

4) ئۇرۇقچىلىق پونكىتى

بۇ پونكىت 1990 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى قارمىقىدىكى بۆلۈمچە - ئىشخانا بولۇپ، شۇ يىلى 6 - ئايدا ئايرىلىپ چىقتى. بۇ ئورۇن ئۇرۇقچىلىقنى باشقۇرۇش، ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش، تىجارەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1993 - يىلى پونكىتتا 18 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە پونكىت باشلىقى بىر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئاگرونوم 2.

يۇقىرىدىكى كەسپىي ئاپپاراتلار دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، مۇستەقىل تىجارەت، ئايرىم ھېسابات قىلىدۇ.

§2 . زىرائەت سورتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىشى

1. ئاساسلىق زىرائەتلەر

باشاقلىقلار ئائىلىسى بۇغداي، كۆممىقوناق، ئارپا، شال، تېرىق، ئاققوناق قاتارلىقلار.

پۇرچاق ئائىلىسى سېرىق پۇرچاق، كۆك پۇرچاق، باقلا، يېسى پۇرچاق، قىزىل پۇرچاق، ئاشپۇرچاق، قىزىل ئۇششاق پۇرچاق، ياپىلاق پۇرچاق، جاڭدۇ.

قوغۇن - تاۋۇز، قاپاق - كاۋا تۈرىدىكىلەر قوغۇن، تاۋۇز، تەرخەمەك، كۆك كاۋا، سەي كاۋىسى، ئاچچىق كاۋا، چاقما كاۋا، يۇغۇچ، قارا گازىر قاتارلىقلار.

كۆكتات تۈرىدىكىلەر تۇرۇپ، ئەتىيازلىق تۇرۇپ، يۇمىلاق تۇرۇپ، چامغۇر، سەۋزە، كۈزلۈك يېسىۋىلەك، يازلىق يېسىۋىلەك، مايلىق يېسىۋىلەك، قارا يېسىۋىلەك، كاپۇستا، ياڭيۇ، تاتلىق ياڭيۇ، پالەك، كەرەپشە، قىچا (چامغۇرغا ئوخشاش باش ئالىدۇ)، غولپىياز، سامساق، پىياز، يۇمغاقسۈت، كاھۇ (ئۇسۇڭ)، شوخلا، پېدىگەن، خەنەك مۇچ، ئۈچلۈق مۇچ، تاتلىق ياڭيۇ، زەنجىۋىل، جۇلاغ، بۇغداش، ئەركەك ئەمەن، شىڭسەي، چېچەكسەي قاتارلىقلار.

باشقا زىرائەتلەر كېۋەز، قىچا، زىغىر، زاراڭزا، كۈنجۈت، ياغلىق ئاپتاپپەرەس، ئاپتاپپەرەس، تاماكا، كەندىر، ئابدىسلىك، زىرە، قىزىلچا، قۇلماق، بېدە، قاشقا بېدە قاتارلىقلار.

2. ئاساسلىق زىرائەت سورتلىرى

بۇغداي كۈزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. يازغى بۇغداينىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئازراق ئىدى. 1966 - يىلدىن كېيىن يىلمۇ يىل ئازايدى، 1980 - يىلدىن كېيىن تېرىلمايدىغان بولدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كۈزگى بۇغداي سورتلىرىدىن ناۋاترەڭ، مەللىۋاش، ئاق قوشقۇ تېرىلىپ كەلگەن. 50 - يىللاردا ئۇكرائىنا 0346، ئۇكرائىنا 83، مەللىۋاش، ناۋاترەڭ، قىزىل كۈزگى، ئاق كۈزگى، لياۋشەن، ۋۇجىۋالۇڭ قاتارلىقلار تېرىلدى، 60 - يىللاردا 5606، رېنچيۇجيېنەي، يايلاق 135، شالغۇت 186، ئاۋدې 16، گەنسۇ 407، قىلتىرىقسىز 4 قاتارلىقلار تېرىلدى.

70 - يىللاردا شىنجاڭ كۈزگىسى - 2، 1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى 7416، مېكسىكا قاتارلىق سورتلار كېڭەيتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر كۈزگىسى - 5، خۇڭشۈەن 501، قەشقەر باقبۇقى قاتارلىق سورتلار كېڭەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن خۇڭشۈەن 501، تاڭشەن 6898 كېڭەيتىلدى، 90 - يىللاردا قەشقەر كۈزگىسى - 5، جىمەي - 26، ئاپتاپپەرەس - 1، 5418، 1 - 83، بېيجىڭ كۈزگىسى - 6 قاتارلىقلار كېڭەيتىلدى.

كۆممىقوناق ئەسلىدە ناھىيە بويىچە ئاساسلىق تېرىلىدىغان زىرائەت ئىدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كۆپىنچە ئۇششاق دانلىق يەرلىك چىلگە سورت تېرىلىپ كەلگەنىدى. 50 - يىللاردا ئاقسۇ چىلگە كۆممىقونىقى كېڭەيتىلدى، كېيىن ئاق ئاتچىشى، ئالتۇن خانىش، قوش شالغۇت 156 سورتلىرى كېڭەيتىلدى. 70 - يىللاردا، چاۋشەن ئاق ئاتچىشى، قەشقەر سېرىق كۆممىقونىقى، يىڭخۇاڭ تاق شالغۇت سورتى كېڭەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاساسلىقى جىندا تاق شالغۇت، خەيدى 101 سورتلىرى تېرىلدى. 90 - يىللاردىن كېيىن، كېيىن پىشار كۆممىقوناق سورتى دەن - 1، جۇڭخەن - 1، خەيدى 101 قاتارلىقلار كېڭەيتىلدى.

ياغلىق دان زىرائىتى شايار ناھىيىسىدە ياغلىق دان زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە نىسبىتى ئەسلىدە كۆپرەك ئىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى زور دەرىجىدە كۆپەيگەچكە، چىگىت يېغى قىچا، زىغىر يېغىنىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن ياغلىق دان زىرائىتى كۆلىمى ئازايدى، ھازىر ياغلىق دان زىرائىتى سورتلىرىدىن يەرلىك كىچىك قىچا، باي سېرىق قىچىسى قاتارلىقلار بار.

شال شال تېرىلغۇ كۆلىمى 1949 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە 30 مىڭ مو ئەتراپىدا ئىدى، سۇغىرىش جەھەتتىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن تەدرىجىي ئازايدى، شال سورتلىرىدىن قارا قىلتىرىقلىق شال ۋە يەرلىك سورتلار بار.

3. جايلىشىشى

بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز — شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق زىرائەتلىرى بولۇپ، يېزا - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تېرىلىدۇ. كېۋەز كۆپىنچە يەر ئاستى سۈيى ئورنى تۆۋەن، شورلىشىشى يېنىك ھەمدە تۇپرىقى مۇنبەت يەرلەرگە جايلاشقان. شال ئۆگەن دەرياسىنىڭ شايارغا كىرىدىغان مەنبەسىنىڭ ئىككى تەرىپى (قىزىلبايراق، قايلور، يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ بىر قىسىم كەنتلىرى) گە جايلاشقان. 70 -، 80 - يىللاردىن كېيىن، سۇغىرىش، زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى كۈندىن - كۈنگە مۇكەممەللەشتى، ئىلمىي تېرىقچىلىق تېخنىكىسى كۈندىن - كۈنگە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، زىرائەتلەرنىڭ جايلىشىشىدا يېڭى ھالەت بارلىققا كەلدى، ئىلگىرىكى يەر چەكلىمىسى بۇزۇپ تاشلاندى، ئادەتتە جەنۇبىي قىسىمدا كېۋەز ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلىدۇ؛ شىمالىي قىسىمدا ئاشلىق بىلەن كېۋەز تېرىلىدۇ.

§ 3 . زىرائەت هوسۇلى

1949 ـ يىلى، شايار ناهىيىسىدە گەرچە 306 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بولسىمۇ، تېرىلىش كۆلىمى ئاران 196 مىڭ 200 مو، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 161 مىڭ 800 مو، ئومۇمىي هوسۇلى 12 مىليون 680 مىڭ كىلوگرام، بىرلىك هوسۇلى 88.4 كىلوگرام ئىدى. 1960 ـ يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 571 مىڭ 500 موغا، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 472 مىڭ 400 موغا يەتتى، ئومۇمىي هوسۇلى 21 مىليون 660 مىڭ كىلوگرام، بىرلىك هوسۇلى 45.8 كىلوگرام بولۇپ، ئازادلىقتىن دەسلەپكى مەزگىلدىكىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا باراۋەر كەلدى. 1976 ـ يىلى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 648 مىڭ موغا، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 378 مىڭ موغا، ئومۇمىي هوسۇلى 43 مىليون 990 مىڭ كىلوگرامغا، بىرلىك هوسۇلى 116.4 كىلوگرامغا يەتتى. 1993 ـ يىلغا كەلگەندە، ناهىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 693 مىڭ 700 موغا، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 307 مىڭ 300 موغا، ئومۇمىي هوسۇلى 66 مىڭ توننىغا، بىرلىك هوسۇلى 216 كىلوگرامغا يەتتى.

سۇ ناهىيىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئاساسلىق ئامىل، شۇڭا كىشىلەر دائىم «سۇ چەكلىك، يەر چەكسىز» دېيىشىدۇ. سۇ ئىنشائاتى شارائىتى، سۇغىرىش ـ زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسىدا ئۆزگىرىش بولمىغان ئەھۋالدا تېرىلغۇ يەرنى كېڭەيتكىلى بولمايدۇ. 1960 ـ ۋە 1976 ـ يىللىرى تېرىلغۇ يەر قارىغۇلارچە كېڭەيتىلگەنلىكى، ئەمما سۇغىرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىرلىك هوسۇل تۆۋەنلەپ كەتتى، ئومۇمىي هوسۇلدىمۇ زور يۇكسىلىش بولمىدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن، تېرىقچىلىق شارائىتى ۋە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلانغاچقا، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىمۇ كۆپەيدى.

شايار ناهىيىسىنىڭ 1949 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ۋە هوسۇل ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 3 بىرلىكى: تۈمەن مىڭ مو، توننا، كىلوگرام

يىللار	تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	تېرىلغۇ كۆلىمى	ئاشلىق زىرائىتى: كۆلىمى	ئاشلىق زىرائىتى: ئومۇمىي هوسۇلى	ئاشلىق زىرائىتى: بىرلىك هوسۇلى	ئىقتىسادىي زىرائەت	بۇنىڭ ئىچىدە: كېۋەز: كۆلىمى	كېۋەز: ئومۇمىي هوسۇلى	كېۋەز: بىرلىك هوسۇلى	ياغلىق دان زىرائەتلىرى: كۆلىمى	ياغلىق دان زىرائەتلىرى: ئومۇمىي هوسۇلى	ياغلىق دان زىرائەتلىرى: بىرلىك هوسۇلى	كۆكتات كۆلىمى	قوغۇن ـ تاۋۇز كۆلىمى	يېم كۆلىمى
1949	30.60	19.62	16.18	12681.5	78.4	2.40	1.29	51.5	4	1.11	399.5	36	0.05	0.49	0.50
1950	31.62	20.17	16.42	14588.5	88.65	2.71	1.60	73.5	4.6	1.11	443	39.9	0.05	0.49	0.50
1951	33.31	23.68	19.25	15612.5	81.1	3.11	1.03	51.5	5	2.08	959.5	46.15	0.11	0.68	0.53
1952	33.17	23.41	17.18	1741.70	101.4	4.95	1.27	79.5	6.25	3.68	1932	52.5	0.13	0.71	0.41
1953	35.93	23.02	18.21	17424.5	95.7	3.60	1.89	141.5	7.5	1.71	701.5	41.25	0.12	0.62	0.41
1954	37.59	28.64	22.98	21727.5	94.55	4.15	1.86	91	4.9	2.29	943.5	41.2	0.15	0.66	0.53
1955	39.25	30.79	24.57	22914.5	93.25	4.64	2.20	249	113	2.44	1035	42.4	0.07	0.79	0.59
1956	39.27	30.85	23.31	22873	98.15	6.26	3.52	897	25.5	2.74	1177	42.95	0.07	0.64	0.53
1957	39.36	33.47	23.46	13785	58.75	7.20	3.92	554	14.15	3.25	855	26.3	0.21	0.56	0.65
1958	41.48	37	26.70	20833.5	78.05	6.54	3.82	825	21.7	2.72	952.5	35	0.83	0.89	0.54
1959	49.59	44.89	34.06	26463	77.7	8.75	5.82	1797.5	30.9	293	1693.5	57.8	0.61	0.54	0.71

0.25	0.46	1.25	19.3	566	2.93	8.3	520	6.20	9.28	45.85	21666.5	47.24	58.64	57.5	1960
0.04	0.57	1.11	9.75	295.5	3.03	10.05	566	5.63	8.95	45.85	19095.5	41.66	52.53	54.36	1961
0.20	0.51	0.73	14	404	2.89	8.65	403	4.66	7.69	53.65	20006.5	37.26	46.49	53.86	1962
0.40	0.48	0.25	10.2	271	2.66	6.4	306	4.79	7.54	58.8	23640	40.19	49.30	54.94	1963
0.50	0.35	0.46	23.45	490.15	2.09	14.4	776.15	5.40	7.53	66.65	24797.6	37.21	46.39	54.41	1964
0.43	0.30	0.42	23.9	499.4	2.09	19.5	1029.9	5.28	7.64	70.15	25528.75	36.38	45.05	54.86	1965
0.45	0.36	0.36	29.45	597.65	2.03	22.4	1284.5	5.73	7.82	82.35	30984.4	37.62	46.69	57.90	1966
0.29	0.62	0.28	30.35	628.65	2.07	26.05	1777	6.82	9.04	63.6	25979.4	40.85	51.17	56.58	1967
0.18	0.53	0.27	19.1	339.85	1.78	27.75	1572.5	5.67	7.72	56.4	21490	38.09	47.02	52.95	1968
0.23	0.59	0.16	27.6	450.25	1.63	23.2	1173.6	5.06	6.80	71.4	26988.25	37.81	45.86	53.86	1969
0.18	0.59	0.33	32.95	497.5	1.51	21.9	1129.1	5.15	6.67	83.95	28777.2	34.28	42.14	54.18	1970
0.18	0.52	0.37	29.8	536	1.80	16.6	828	4.99	6.82	80.2	30346	37.83	45.90	52.99	1971
0.31	0.78	0.28	30.45	612.5	2.01	11.5	583.5	5.10	7.24	75.65	28845	38.14	46.85	50.63	1972
0.33	0.67	0.29	28.1	541.85	1.93	25.65	1346.5	5.25	7.83	83.5	31980.5	38.20	47.76	59.50	1973
0.26	0.69	0.58	29.15	492.25	1.69	26.95	1373.5	5.10	6.90	86.7	32951.7	38	46.79	61.71	1974
0.36	0.78	0.29	35.85	634.45	1.77	21.7	1103.2	5.08	7.07	100.3	37470.35	37.36	45.88	63.47	1975
0.30	0.55	0.40	40.55	802.8	1.98	17.45	887.45	5.09	7.29	116.4	43997.15	37.8	47.08	64.60	1976
0.43	0.73	0.34	31.7	567.75	1.79	16.25	876.25	5.40	7.28	116.75	46242	39.6	48.59	57.88	1977
0.40	0.79	0.33	27.6	839.65	3.04	16.1	885.25	5.50	8.75	123.35	52590.65	42.64	52.99	60.61	1978
1.39	0.1	0.45	25.4	630.5	2.48	17.25	1084	6.29	9.04	118.2	54903	46.44	57.04	60.72	1979
0.34		0.26	23.65	553.75	2.34	20.6	1283.55	6.23	8.64	108.8	49275.5	45.30	55.05	61.19	1980
0.85	0.04	0.18	28.6	557.5	1.95	27.35	1956	7.15	9.35	108.8	45101.5	41.45	52.34	57.25	1981
0.66	0.02	0.34	34.4	392.15	1.14	25.4	1926.45	7.59	8.93	110.65	45397.8	41.03	52.27	56.42	1982
0.07	0.86	0.75	40	526.5	1.31	29.5	2053	6.98	8.71	125	48524	38.80	52.56	56.34	1983
0.33	0.36	0.59	52	751	1.44	27.74	2011	7.25	8.93	126	46877.5	37.19	49.05	56.47	1984
0.35	0.76	0.75	67	836.5	1.25	33.46	2031	6.07	7.77	139	55000.5	39.52	49.27	56.18	1985
0.78	1.39	1.34	90	1352	1.50	39	2352	6.03	8.38	160	62250	38.92	51.62	53.68	1986
2	0.98	1.53	76	1418	1.86	39.89	3750	9.40	12.10	164	63781	38.98	54.56	53.06	1987
2.35	0.79	1.33	75.4	1448	1.92	32.4	4250	13.10	15.62	173.8	65543	37.72	57.88	52.76	1988
2.42	0.62	1.37	84	1448	1.73	37.69	4900	13	15.14	171	67044	39.12	58.14	53.17	1989
2.49	0.33	0.52	96	1574	1.64	50.20	8982	17.89	22.87	158.3	67800	42.82	62.69	58.68	1990
2.46	0.45	0.45	97	1064	1.10	87.89	18449	20.99	25.45	153.5	68038	44.32	69.77	61.29	1991
2	0.36	0.74	118	870	0.74	75.08	17000	22.64	26.29	149.8	68759	45.89	72.18	65.45	1992
2	0.35	0.68	88	7853	0.89	80.76	17501	21.67	25.59	131.9	66249	50.22	75.81	69.37	1993

شايار ناھىيىسىنىڭ 1990 — 1993 - يىللىرى بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

جەدۋەل: 4 — 4

بىرلىكى: تۈمەن مو

1993	1992	1991	1990	يىللار / يېزا - بازار
8.66	7.65	7.62	7.61	گۈلباغ يېزىسى

توپبولدى يېزىسى	11.95	12.01	12.49	16.46
قايلۇر يېزىسى	9.96	9.98	10.99	
قىزىلبايراق يېزىسى	7.34	7.35	7.37	7.87
نۇرباغ يېزىسى	3.72	3.73	3.73	4.23
يېڭىمەھەللە يېزىسى	8.99	8.99	9.01	9.51
تارىم يېزىسى	3.02	3.08	4.02	4.64
شايار بازىرى	0.45	0.45	0.46	0.46
يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى	0.31	2.72	3.75	3.85
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	0.39	0.39	0.40	0.40
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	0.17	0.17	0.21	0.21
نەسىللىك چارۋا فېرمىسى	0.16	0.16	0.18	0.18
يايلاق پونكىتى	0.79	0.79	0.79	0.79
ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى	3.82	3.85	4.38	4.48
جەمئىي	58.68	61.29	65.45	69.30

4 § . كېۋەز

شايار ناھىيىسىدە كېۋەز تېرىش خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا باشلانغان، لېكىن ھوسۇلى ئىزچىل ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەن، كۆلىمىمۇ ئاز ئىدى، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا پەقەت شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ يەرلىك ئۇسۇلدا يىپ ئېگىرىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگىلا يېتەتتى. 1960 - يىلدىن كېيىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيدى، پاختا تاۋار سۈپىتىدە سىرتقا يۆتكىلىشكە باشلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش، باشقىلارنى قىرقىش» سىياسىتى يولغا قويۇلغاچقا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئانچە كۆپەيمىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورنى كېۋەز ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن پايدىلىق. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىدا ئۆزگىرىش بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار ئېھتىياجى بولغاچقا، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاممىنى پائال يېتەكلەپ، كېۋەز تېرىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى. ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق سىستېمىسىدىكى پەن-تېخنىكا كادىرلىرى پاختا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى پەن - تېخنىكا ئۆتكىلىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئاساسىي تېمىسى قىلدى، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىلگىرىكى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى، ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىنكى مۇلازىمەتنى ياخشى قىلدى، پاختا ئىشلەپچىقىرىش شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي كەسپىگە ئايلاندى. 1985 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 60 مىڭ 700 مو ئىدى، 1989 - يىلى 130 مىڭ موغا، 1993 - يىلى 210 مىڭ موغا يەتتى. 1990 - يىلى شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بازا ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

1. سورت

كېۋەز سورتىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىشى شايار ناھىيىسىدە پاختا ھوسۇلىنىڭ ئېشىشىدىكى ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى.

ئاساسلىق كېۋەز سورتلىرى

جەدۋەل: 4 — 5

رەت تەرتىپى	سورتى	سورت يېتىشتۈرۈلگەن جاي	تېرىلىشقا باشلانغان ۋاقىت	تۈپ ئېگىزلىكى (سانتىمېتىر)	پىشىپ يېتىلىش كۈن سانى	يەككە غوزا ئېغىرلىقى (مىللىگرام)	پاختا چىقىش نىسبىتى (%)	تۈۋىت ئۇزۇنلۇقى (مىللىمېتىر)
1	3173	كىرگۈزۈلگەن	1960	60 — 70	150	4	33 — 37	31
2	1740	كىرگۈزۈلگەن	1965	70 — 90	125	6.7	39	26 — 27
3	4744	كىرگۈزۈلگەن	1965	80 — 90	144	6	36 — 38	27 — 29
4	108	كىرگۈزۈلگەن	1970	80 — 100	148	7	36 — 38	27 — 29
5	شىنجاڭ قۇرۇقلۇق كېۋىزى 202	شىنجاڭ	1980	69	134	4.5	38	29.7
6	شىنجاڭ قۇرۇقلۇق كېۋىزى 201	شىنجاڭ	1985	70	132	6.7	38.1	29.9
7	چوڭ غوزەك كېۋەز	شىنجاڭ	1990	74	147	8	38 — 40	29 — 31
8	شىخەي كېۋىزى	شىنجاڭ	1990	60 — 80	155	8	31	35 — 36
9	شىنلۇزاۋ — 1	شىنجاڭ	1993	80	132	5.6	37 — 40	29 — 31
10	ھەربىيلەر كېۋىزى — 1	شىنجاڭ	1993	60	133	7.3	38 — 42	28 — 31

2. كۆلىمى ۋە ھوسۇلى

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 5080 مو، ئومۇمىي ھوسۇلى 3280 كىلوگرام، بىرلىك ھوسۇلى 0.65 كىلوگرام ئىدى؛ مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939- يىلى) چىگىتلىك پاختىنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 18 كىلوگرام بولدى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 12 مىڭ 900 موغا، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 4 كىلوگرامغا، 1956 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 35 مىڭ 200 موغا، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 25.5 كىلوگرامغا يەتتى. 1957 -، 1958 - يىللىرى ئومۇمىي ھوسۇل كېمەيدى، 1959 - يىلى سەل ئاشتى. 1960 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە يەنە يىلمۇ يىل ئازىيىپ %4.80كە چۈشۈپ قالدى، 1979 - يىلدىن كېيىن تۈز سىزىق بويىچە ئۆرلەشكە باشلىدى. 1949- يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان 44 يىلدا تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغان يىل 1992 - يىل بولۇپ، 246 مىڭ 300 مو بولدى، ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل 1991 - يىلى بولۇپ، ئومۇمىي ھوسۇل 18 مىڭ 449 تونىنغا، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 88 كىلوگرامغا يەتتى.

3. كېۋەز ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى

1) ئۇرۇقلۇق چىگىتنى بىر تەرەپ قىلىش

ئىلگىرى ئۇرۇقنى ئىلمان سۇغا چىلاش، دورىلاش، سۇلفات كىسلاتاسى ئارقىلىق تۈكىنى ئايرىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلغانىدى، 90 ـ يىللاردا كۆپۈكچە كىسلاتا ئارقىلىق تۈكىنى ئايرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

2) تېرىش

50 ـ يىللاردا كېۋەز دېھقانلار ئۆزلىرى ياسىغان «قۇر ئېچىش ئەسۋابى» بىلەن قۇرلاپ تېرىلاتتى. 60 ـ يىللاردا ئۇلاغ ۋە ماشىنا ئارقىلىق قۇرلاپ تېرىلىپ، ھەر مودا 6000 — 8000 تۈپ مايسا قالدۇرۇلدى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، يەنى دى ھىدرو فوسفات، ئورېيە، كالىي دى ھىدرو فوسفات، 3911، سىنك ئوغۇت، ھوسۇل ئاشۇرۇش زەمبۇرۇغى قاتارلىقلار تېخنىكا تەلىپىدىكى نىسبەت بويىچە ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلدى. 1990 ـ يىلغا كەلگەندە ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 960 توننا كالىي دى ھىدروفوسفات، 5 توننا 3911 ئىشلىتىلدى. 1980 ـ يىلدىن باشلاپ، پاكار، زىچ، بالدۇر ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلىپ، قۇر ئارىلىقىنى 45 سانتىمېتىر، تۈپ ئارىلىقىنى 12 سانتىمېتىر قىلىش، ھەر مودىكى مايسا سانىنى 10 مىڭ تۈپتىن ئاشۇرۇش تەلەپ قىلىندى. كېۋەزلىكلەرنىڭ ھەممىسىگە سولياۋ يوپۇق يېپىلىپ، ئىنچىكىلەپ تاللانغان ئۇرۇق ھەر موغا 8 — 10 كىلوگرامدىن، 4 — 5 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا سېلىندى.

3) ئوغۇتلاش ۋە خىمىيەۋى ئۇسۇلدا تىزگىنلەش

50 ـ يىللاردىن 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئاساسلىقى مەھەللىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلگەنىدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن، مەھەللىۋى ئوغۇتتىن باشقا يەنە خىمىيەۋى ئوغۇت ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ھەمدە ئىشلىتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى، فوسفورلۇق ئوغۇت ئاساسىي ئوغۇت، ئورېيە قوشۇمچە ئوغۇت قىلىندى. ھەرموغا ئىشلىتىش مىقدارى 30 — 50 كىلوگرام ئارىلىقىدا بولدى؛ 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، مىكرو مىقدارلىق ئوغۇت، يوپۇرماق ئوغۇتى ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش ـ تىزگىنلەش دورىلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلاندى. 1993 ـ يىلى 70 توننا كالىي دى ھىدروفوسفات، 650 مىڭ قۇتا پۈركۈش گۆھىرى، 10 توننا بور ئوغۇتى، 2.6 توننا سوجىيېن ئىشلىتىلدى.

4) ئېتىز پەرۋىشى

50 ـ يىللاردا، ئېتىز پەرۋىشى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، لېكىن يەنىلا ئىنچىكىلەپ ئىشلەنمىدى. 60 ـ يىللاردا، كېۋەزلىكلەردە مايسا قالدۇرۇش، مايسا تولۇقلاش، سۇغىرىش ۋە كولتىۋاتسىيە قىلىپ ئوتاش، شاخ رەتلەش ئىشلىرى قىلىندى. 1976 ـ يىلدىن كېيىن شاخ رەتلەشنى سىستېمىلاشتۇرۇش، ئىلمىيلاشتۇرۇش كېڭەيتىلدى، پايپاق شاخلارنى پۇتاش، ھارام بىخلارنى ئېلىۋېتىش، يان شاخلىرىنىڭ ئۇچىنى ئۈزۈش، ئۇچىنى ئۈزۈش ئىشلىرى قىلىندى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن ئۆسۈشنى تەڭشەش ـ تىزگىنلەش دورىلىرى ئىشلىتىپ تىزگىنلەنگەچكە، شاخ رەتلەش ئازايدى.

5) كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش

7 پاراگرافتا تونۇشتۇرۇلغان كېۋەزنىڭ كېسەللىك، زىيانداش ـ ھاشاراتلىرىدىن باشقا، 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كېۋەز كۆكبىتى، كېۋەز تىرىپسى قاتارلىق زىيانداش ھاشاراتلار ئىنتايىن يامراپ كەتتى. شايار ناھىيەسىدە بالدۇر تەكشۈرۈش، بالدۇر ئالدىنى ئېلىش، بالدۇر يوقىتىش يولغا قويۇلدى، كېۋەز تۈپلىرىنىڭ قۇرلىرى ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىغاندا روگور پۈركۈلدى، قىش پەسلىدە گۈل تەشتەكلىرىگە دورا سېلىندى،

ئادەتتە تەبىئىي كۆشەندىلەردىن پايدىلىنىپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئېلىپ بېرىلدى، ھاشارات زىيىنى ئېغىر كېۋەزلىكلەردە غولىغا دورا سۈرۈش، ئۇچىنى ئۈزۈش، «ددۋ» بىلەن ئىسلاش قاتارلىق ئۈنۈمىرسال ئۇسۇللار قوللىنىلدى.

5 § . تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

1. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يەر كالا قوشۇلىدىغان ساپان بىلەن ئاغدۇرۇلاتتى، يەرنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى تېيىز ئىدى. چېچىپ تېرىش ۋە ئۇۋۇلاپ تېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلاتتى، كەڭ كۆلەمدە تېرىغاندا بەزىدە ئاتقا مىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇق چېچىلاتتى. ئوتاش، يەر تۈزلەش ئىشلىرى كەتمەن بىلەن قىلىناتتى، ئوغۇت تاغار بىلەن توشۇلاتتى، بۇغداي ئورغاق بىلەن ئورۇلۇپ، ئۇلاغ كۆچى بىلەن خامان تېپىلەتتى. تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئىپتىدائىي ۋە قالاق ئىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن، ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلىشكە باشلىدى.

1) ئۇرۇق تاللاش

50 - يىللاردا غەلۋىردە تاللاش، شامالدا تاللاش ۋە سۇدا تاللاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بۆلەكلەر بويىچە تاللاش، ئايرىم ئورۇپ، ئايرىم خامان تېپىش ئۇسۇلى قوللىنىلىشقا باشلىدى، باشاق بويىچە تاللاش ئۇسۇلى قوشۇمچە قىلىندى. 90 - يىللاردا ناھىيىدە سۈپەتلىك ئۇرۇق مەيدانى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس سۈپەتلىك ئۇرۇق كىرگۈزۈشكە مەسئۇل قىلىندى. كىرگۈزۈلگەن ئۇرۇقلار سىناپ تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغاندىن كېيىن، كۆپەيتىلىپ تېمەنلەشتۈرۈلۈپ كېڭەيتىلدى. 1990 - يىلى ئۇرۇقچىلىق پونكىتى (كېيىن ئۇرۇقچىلىق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى) دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ناھىيىدىكى ئۇرۇق تەييارلاش، سۈپەتلىك ئۇرۇق كۆپەيتىش، تېمەنلەشتۈرۈش ۋە مەركىزىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولۇپ قالدى، ئۇرۇق تاللاش سىستېمىلىق، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى.

2) يەر ئاغدۇرۇش

50 - يىللاردا 7 سۈڭگۈلۈك ساپان ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قوش غالتەكلىك، قوش چىشلىق ساپان، چوڭ تىپتىكى تراكتورلار (شەرق قىزىلى 54، شەرق قىزىلى 75) ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 90 - يىللاردا يەر ئاغدۇرۇشتا ئومۇمىيۈزلۈك كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور ئىشلىتىلدى، كەڭ دائىرىدىكى مەشغۇلاتتا يەنىلا زەنجىر تاپانلىق تراكتور ئىشلىتىلدى، لېكىن ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورنىڭكىدىن ئاز بولدى. ناھىيە بويىچە ماشىنىلاشقان مەشغۇلات مىقدارى ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 80%تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى.

3) تېرىش

50 - يىللاردا بۇغداي يەنىلا چېچىپ تېرىلدى، كوممۇناق تېرىشتا ئاغدۇرۇشتىن ئىلگىرى چېچىپ تېرىش، ئاغدۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ چېچىپ تېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇغداي ئاتقا سۆرىتىلىدىغان 10 قۇرلۇق ۋە 24 قۇرلۇق سېيالكا بىلەن قۇرلاپ تېرىلىشقا باشلىدى. 90 - يىللاردا پۈتۈنلەي تراكتور بىلەن قۇرلاپ تېرىلىدىغان بولدى، كوممۇناق كەڭ كۆلەمدە قۇرلاپ تېرىلدى، كىچىك كۆلەمدە يەنىلا توپكىلاپ، ئۇۋۇلاپ تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

4) ئېتىز پەرۋىشى

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئېتىز ـ ئېرىق ئىنچىكە پەرۋىش قىلىنمايتتى، ئوتاش، كولتىۋاتسىيە قىلىش ئىشلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى. بۇغداي، كۆممىقوناقلارغا ئادەتتە بىر قېتىملا مايسا سۇيى قۇيۇلاتتى. 1949ـ يىلدىن كېيىن، ئېتىز پەرۋىشى بارغانسېرى ئىنچىكە ئىشلىنىشكە باشلىدى، 80 ـ يىللاردا ئوتاش، چۆنەك تارتىش، ئوغۇتلاش ئىشلىرى كولتىۋاتور (ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان) ئىشلەندى. 90 ـ يىللاردىن باشلاپ كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورغا چېتىلىدىغان ماتورلۇق دورا پۈركۈگۈچ ئارقىلىق يوپۇرماق ئۈستىدىن ئوغۇتلاش، ھاشارات يوقىتىش ۋە دورا ئارقىلىق ئوتاش ئىشلىرى ئىشلەندى.

2. دېھقانچىلىق تېخنولوگىيىسى

ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك دېھقانچىلىق تېخنولوگىيىلىرى قوللىنىلدى:

1) شۇدىگەر قىلىش

يەنى تېرىلغۇ يەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش. مەسىلەن: بۇ يىل تېرىلغان تېرىلغۇ يەرنى كېلەر يىلى ئاغدۇرۇپ شۇدىگەر قىلىش ئارقىلىق يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاشۇرۇلۇپ، ئوت ـ چۆپلەر يوقىتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى كۆپىنچە يومبىچىك، باي دېھقانلار قوللىناتتى، ئادەتتە دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى ئاز، تۇرمۇشى قىيىن بولغاچقا، ئۇلار بۇ ئۇسۇلنى قوللانمىغانىدى.

2) نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، ئېكىن ئالماشتۇرۇش

60 ـ، 70 ـ يىللاردا نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش يولغا قويۇلدى، 70 ـ يىللاردىن 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كۆپ قىسىم دېھقانلار ئېكىن ئالماشتۇرۇشتەك تېرىقچىلىق تېخنولوگىيىسىنى قوللاندى، يەنى 3 يىلدىن 5 يىلغىچە تېرىلغۇ يەرگە ئوخشاش بولمىغان زىرائەتلەرنى تېرىپ، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇردى، ئۇنىڭدا مۇنداق شەكىللەر قوللىنىلدى.

1. كۆزگى بۇغداي (2 — 3 يىل) — كۆممىقوناق (1 — 2 يىل) — كېۋەز (1 — 2 يىل) — قىچا (بىر يىل) — كۆزگى بوغداي.

2. كۆزگى بۇغداي (2 — 3 يىل) — كۆممىقوناق (1 — 2 يىل) — كېۋەز (1 — 2 يىل) — قىچا (بىر يىل) — كۆزگى بۇغداي.

3. كۆزگى بۇغداي (2 — 3 يىل) — بېدە (3 — 5 يىل) — بۇغداي (ياكى كۆممىقوناق) — كېۋەز.

3) كىرىشتۈرۈپ تېرىش

كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنولوگىيىسى بىر قەدەر بالدۇر يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن باغ ـ ئورمانلاردا ۋە كۆكتاتلىقلاردىلا قوللىنىلغانىدى؛ كەڭ كۆلەمدە كىرىشتۈرۈپ تېرىش 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قوللىنىلىشقا باشلىدى، 90 ـ يىللارغا كەلگەندە يەنە تەدرىجىي ئازايدى. ئۇنىڭ شەكلى مۇنداق بولدى:

(1) كېۋەز ئارىسىغا زىرە كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى؛ (2) قوغۇن ئارىسىغا كۆكتات، زىرە كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى؛ (3) چىلگە كۆممىقوناق ئارىسىغا زىرە كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى؛ (4) كېيىن پىشار كۆممىقوناق ئارىسىغا سېرىق پۇرچاق كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى.

4) ئېكىنزىغا تېرىش

بۇ ئۇسۇل 1957 ـ يىلى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭدا بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش ياكى 2 يىلدا 3 قېتىم ھوسۇل ئېلىش مەقسەت قىلىنغان. ئۇ چاغلاردا يەرنىڭ مۇنبەتلىكى ۋە سۇ مەنبەسى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇنۇمى ئانچە ياخشى بولماي، دېھقانلار قوللىنىشنى خالىمىدى، ئېكىنزىغا تېرىش كۆلىمى بەزىدە كۆپەيسە بەزىدە ئازايدى. 1987 ـ يىلدىن كېيىن، سۇغىرىش ـ زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى يۈرەشلەشتى،

سۇ مەنبەسى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان بولدى، دېھقانلار ئىشلىتىدىغان خىمىيىۋى ئوغۇت بارغانسېرى كۆپەيدى، تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى كۈنسايىن ئاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلگەچكە، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش دەۋرى نىسپىي قىسقاردى، يەنە بالدۇر پىشار ئەلا سورتلار كىرگۈزۈلدى. يۇقىرىدىكى ئامىللار پىشىپ يېتىلگەن ئاساستا، ئىككى بالدۇر پىشار سورتنى يۈرۈشلەشتۈرۈش تېخنولوگىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. ئېكىنزغا تېرىش كۆلىمى 80 ـ يىللاردىن ئىلگىرى 4000 مودىن 46 مىڭ موغا يېتىپ، تەدرىجىي 60 مىڭ مودىن ئاشتى. ئېكىنزغا تېرىشنىڭ شەكىللىرى مۇنداق بولدى:

بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش: 1) كۈزگى بۇغداي — كېيىن پىشار كۆممىقوناق؛ 2) زىرە— ئارا پىشار كۆممىقوناق؛ 3) زىرە — قىشلىق كۆكتات؛ 4) قوغۇن — تاۋۇز ـ قىشلىق كۆكتات؛ 5) قىچا — كۆممىقوناق؛ 6) زىرە — كېيىن پىشار قىچا.

2 يىلدا 3 قېتىم ھوسۇل ئېلىش: 1) زىرە — ئارا پىشار كۆممىقوناق — كېۋەز (ياكى كۈزگى بۇغداي)؛ 2) كېيىن پىشار كۆممىقوناق — كۈزگى بۇغداي — چىلگە كۆممىقوناق؛ 3) چىلگە كۆممىقوناق — كۈزگى بۇغداي — چىلگە كۆممىقوناق.

1990 ـ يىلدىن كېيىن، چىلگە كۆممىقوناق تېرىش كۆلىمى بارغانسېرى ئازايدى، ئېكىنزغا تېرىلغان كېيىن پىشار كۆممىقوناق كۆلىمى ئومۇمىي كوممىقوناق كۆلىمىنىڭ %95ىنى ئىگىلىدى، 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش كۆلىمى 80 مىڭ مودىن ئاشتى.

3. سورتلارنى ياخشىلاش

1949 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، شايار ناھىيىسى زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى ئۆزى كۆپەيتەتتى، ئۆزى تاللايتتى، ئۆزى ئۇرۇق قالدۇراتتى. 1958 ـ يىلى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇق باشقۇرۇش ئاپپاراتى بارلىققا كەلدى. 1966 ـ يىلى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ قارمىقىدا ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، يېزىلىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتلىرى ئۇرۇق سۈپىتىنى ياخشىلاشنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئېلىپ، گۇڭشې، ئەترەتلەرنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدىن مەلۇم رايوننى ئۇرۇق كۆپەيتىشكە ئاجرىتىپ، «ساپلاشتۇرۇپ ياشارتىش» خىزمىتىنى يولغا قويدى. 1973 ـ يىل 6 ـ ئايدا، ناھىيىلىك سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش مەيدانى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش رايونلاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى.

1975 ـ يىلدىن 1979 ـ يىلغىچە، يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى) خەيناداۋغا 4 قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ، جەنۇبتا ئۇرۇق كۆپەيتىپ شىمالدا يېتىشتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1990ـ يىلغا كەلگەندە، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش-كۆپەيتىش تۈزۈمى ۋە ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بەرپا قىلىندى. «سورتلارنىڭ تېرىلىشىنى رايونلاشتۇرۇش، ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىشنى كەسىپلەشتۈرۈش، تېرىشتىن بۇرۇن بىر تەرەپ قىلىشنى ماشىنىلاشتۇرۇش، سۈپەت تەكشۈرۈشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، پىلان بويىچە ئۇرۇق بىلەن بىر تۇتاش تەمىنلەش» خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

بۇغداي، كۆممىقوناق ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈشنى سۈپەتلىك ئۇرۇق كۆپەيتىش مەيدانى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا ئۈستىگە ئالدى. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش مەيدانى دېھقان ئائىلىلىرى بىلەن توختام ئىمزالاپ، پىلان بويىچە ئۇرۇق ئىشلەپچىقاردى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇقچىلىق شىركىتى بۇ كەسىپنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇرۇقنىڭ ئارتۇق ـ كېمىنى بىر تۇتاش تەڭشەيدىغان بولدى. ئۇرۇقلۇق چىگىت ئىشلەپچىقىرىشقا ئارىلىقى بىر قەدەر يىراق، باشقۇرۇشقا قولايلىق بولغان تويبولدى يېزىسىنىڭ 2 ـ، 4 ـ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە تارىم يېزىسى مەسئۇل بولدى، ئۇلار تېخنىكىلىق يېتەكچىلىك قىلىشتا بىر تۇتاش

مەسئۇل بولدى، دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى مەخسۇس تېخنىك خادىملارنى ئەۋەتىپ تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلدى.

§ 6 . تۇپراقنى ياخشىلاش

شايار ناھىيىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، زەيلىشىش ئەھۋالى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، سىرتقا چىقىرىلغان شورنىڭ توپلىنىش سورۇنى بولۇپ قالغان. شۇڭا شورلىشىش دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى. 1949 - يىلدىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئامىنى شورنى تىزگىنلەشكە تەشكىللىدى، سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى مۇكەممەل بولماسلىق، ئىقتىسادىي كۈچى ئاجىز بولۇش، سۇ بىلەن تەمىنلەش يېتەرلىك بولماسلىق قاتارلىق كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 1980 - يىلغىچە شورلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلىمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۆرلەپ كەتتى. 1982 - يىلدىكى تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مەلۇم بولۇشىچە، ناھىيىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ %50دىن كۆپرەكى ئېغىر شورلاشقان، %30ى ئوتتۇرا دەرىجىدە شورلاشقان، شورلاشمىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى %10 كىمۇ يەتمىگەن.

شورلاشقان تۇپراقتىن باشقا، يەنە 20 مىڭ مودىن ئارتۇق قۇملۇق سېرىق زەي تۇپراق بار، بۇ خىل تۇپراقلىق يەرلەر — چىرىندى ماددا دەرىجىسى تۆۋەن، قۇرغاقچىلىققا چىدامسىز، ئۈنۈمدارلىقى، ھوسۇلى تۆۋەن يەرلەر. 1982 - يىلدىكى تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئاگروخىمىيىلىك ئانالىزدىن قارىغاندا، ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدىكى ئازوت، فوسفور مىقدارى تۆۋەنرەك ئىكەن.

شايار ناھىيىسى تۇپرىقىنىڭ ئاگروخىمىيىلىك ئانالىز ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 6

تۈرلەر / نەتىجىسى	ئورگانىك ماددا %	ئومۇمىي ئازوت %	ئومۇمىي فوسفور %	ئىشقاردا ئېرىيدىغان ئازوت	تېز ئۈنۈملۈك فوسفور	تېز ئۈنۈملۈك كالىي
ئەڭ چوڭ قىممىتى	2.50	0.08	0.15	68	15	320
ئەڭ كىچىك قىممىتى	0.60	0.04	0.08	11	1	90
ئوتتۇرىچە قىممىتى	1.32	0.074	0.12	28	5	173

1980 - يىلدىن كېيىن، دېھقانچىلىق تارماقلىرى كۆپ يىللاردىن بۇيانقى تۇپراقنى ياخشىلاش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۈنۈۋېرسال تۈزەش فاڭجېنىنى تۈزۈپ چىقتى. 1982 - يىلى تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۈزەش نىشانى ئايدىڭلاشتى. بىر تەرەپتىن ئازوتلۇق، فوسفورلۇق ئوغۇتلار تولۇقلاپ بېرىلىپ، تۇپراقنىڭ مۇنبەتلىكى ئاشۇرۇلدى، يەنە بىر تەرەپتىن سۇغىرىش-زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، سالا ئېتىزلار ياسالدى، زەيكەش چېپىلىپ شور ئاققۇزۇلدى، يەر ئىلمىي ئۇسۇلدا سۇغىرىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. 1984 - يىلى ئۆگەن دەرياسى دېھقانچىلىق رايونىنىڭ 1 ـ، 2 - دەرىجىلىك تېرىلغۇ يەرلىرى «دېھقانچىلىق بىلەن

چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق يۇقىرى ھوسۇللۇق مۇنبەتلەشتۈرۈلىدىغان رايون» دەپ ئايرىلدى؛ 3 ـ، 4 ـ دەرىجىلىك تېرىلغۇ يەرلەر «دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق شورلۇق يەرلەرنى ياخشىلاش رايونى» قىلىپ ئايرىلدى؛ تارىم دەرياسى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى تۇپراقنى مۇنبەتلەشتۈرۈش بىلەن تۇپراقنى ياخشىلاش تەڭ ئېلىپ بېرىلىدىغان رايون قىلىپ ئايرىلدى، ناھىيە بويىچە ئورمانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈپ، بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، تۇپراقنى ياخشىلاش فاڭجېنى يولغا قويۇلدى. 90 ـ يىللاردا تۇپراقنىڭ شورلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلەپ، تۇپراقنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئاشتى.

§ 7 . ئوغۇت

1. مەھەللىۋى ئوغۇت

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى يېزىلاردا يەرنى ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلمەيتتى، پەقەت ئاز ساندىكى تېرىلغۇ يەرگە مەھەللىۋى ئوغۇت بېرىلەتتى. 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلىشكە باشلىدى، ئېغىل ـ قوتان ئوغۇتىدىن باشقا، كونا تام توپىسى، كاڭ توپىسى، كۆنجۈرە بېرىلدى. 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىدىكى ئوغۇت مەنبەلىرىدىن باشقا، ھەر قايسى گۇڭشې، ئەترەتلەر كەڭ كۆلەمدە يېشىل ئوغۇت پاسىدى، 70 ـ يىللاردا قاشقا بېدە، بېدە، ياغلىق ئاپتاپپەرەس، قىچىلار باستۇرۇلۇپ يېشىل ئوغۇت قىلىندى. 1964 ـ يىلى قاشقا بېدە كۆلىمى 54 مو ئىدى. 1966 ـ يىلى 558 موغا، 1983 ـ يىلى 32 مىڭ موغا يەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى ئېشىپ، يېشىل ئوغۇت باستۇرۇش كۆلىمى يىلمۇ يىل ئازايدى. 1993 ـ يىلى، پۈتۈن ناھىيىدە ئىشلىتىلگەن مەھەللىۋى ئوغۇت تۈرلىرىدىن: ھاجەتخانا ئوغۇتى، ئېغىل ـ كاتەك ئوغۇتى، كۆنجۈرە ئوغۇتى (قىچا كۆنجۈرىسى، چىگىت كۆنجۈرىسى، زىغىر كۆنجۈرىسى، ئاپتاپپەرەس كۆنجۈرىسى ۋە زاراڭزا كۆنجۈرىسى)، توپا ـ كۆل ئوغۇتى (كۆل توپا، تام توپىسى، كاڭ توپىسى)، چىرىندان ۋە دەرەخ يوپۇرماقلىرىدىن ئېچىتىلغان يېشىل ئوغۇت، ياۋا يېشىل ئوغۇت (بۇيا، يانتاق ھاجەتخانا ئوغۇتىغا ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېچىتىلىدۇ) ھەمدە ھەر يىل يېشىل يوپۇرماقلىق ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەنگەن يېشىل ئوغۇت قاتارلىقلار بار. 1980 ـ يىلدىن كېيىن، تېرىشتىن ئىلگىرى يېزا ـ كەنت كادىرلىرى تەكشۈرۈپ، يەرلەرنى ئوغۇتلىماي تېرىشقا يول قويمىدى.

2. خىمىيىۋى ئوغۇت

50 ـ، 60 ـ يىللاردا ئاممونىي سۇلفات، كالتسىي سۇپېرفوسفات ئۇرۇق ئوغۇتى، ئاساسىي ئوغۇت، قوشۇمچە ئوغۇت قىلىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، ئەمما ئىشلىتىلىش مىقدارى ئىنتايىن ئاز، ئومۇملاشمىغانىدى. 60ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاممونىي سۇلفاتنىڭ ئورنىغا ئاممونىي نىترات ئىشلىتىلدى ھەمدە ئورېيە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 70 ـ يىللاردا ئورېيە ئىشلىتىش ئومۇملاشتى ھەمدە ئاممونىي ھىدروكاربونات ئىشلىتىلدى، بۇ خىل ئەھۋال 1984 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاممونىي نىتروفوسفات، مونوئاممونىي فوسفات، دى ئاممونىي فوسفاتلار باشقا ئاساسىي ئوغۇتلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوغۇت، ئازوتلۇق ـ فوسفورلۇق ـ كالىيلىق بىرىكمە ئوغۇت، ئازوتلۇق فوسفورتلۇق بىرىكمە ئوغۇت قاتارلىقلار 70 ـ يىللاردىن باشلاپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، ئىشلىتىلىش كۆلىمى ۋە مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى. 80ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ سىنىك، بور ۋە كالىي دى ھىدوروفوسفات قاتارلىق مىكرو ئوغۇتلار، پۈركۈش گۆھىرى، يوپۇرماق گۆھىرى قاتارلىق يوپۇرماق ئوغۇتلىرى ئىشلىتىلدى. 1990ـ

يىلى 96 مىڭ مو كېۋەزلىككە ئالىي دى ھىدروفوسفات، 80 مىڭ مو يەرگە پۈركۈش گۆھىرى ئىشلىتىلدى؛ 1993 ـ يىلغا كەلگەندە كالىي دى ھىدروفوسفات ئىشلىتىلگەن كۆلەم 175 مىڭ موغا، پۈركۈش گۆھىرى ئىشلىتىلگەن كۆلەم 210 مىڭ موغا يەتتى.

3. باكتېرىيە ئوغۇتى

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە يەرلىك ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلغان «5406» باكتېرىيە ئوغۇتى كېڭەيتىلدى. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 90 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ھوسۇل ئاشۇرۇش زەمبۇرۇغى ئىشلىتىلدى. ئۇ دەسلەپتە كېۋەزگىلا ئىشلىتىلگەنىدى، 1990 ـ يىلدىن كېيىن بۇغدايغىمۇ ئىشلىتىلدى. 1998 ـ يىلى 3500 مو كېۋەزلىككە ئىشلىتىلگەنىدى، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە 200 مىڭ مو كېۋەزلىككە، 210 مىڭ مو بۇغداي ئېتىزىغا ئىشلىتىلدى.

4. ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچى دورا

70 ـ يىللاردا «24—D» ، «920»لار كىرگۈزۈلۈپ قىسمەن تەجرىبە ئېتىزلىرىدا ۋە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىدا كىچىك كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى، لېكىن ئۇنۇم جەھەتتە نۇرغۇن مەسىلە كۆرۈلدى («ئۆسۈشكە ياردەم بەرگۈچى نېفىتلىك دورا»نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، شۇڭا ئۇ كېڭەيتىلمىدى ۋە داۋاملىق ئىشلىتىلمىدى. 80 ـ، 90 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئەيجۇاڭسۇ ئىشلىتىش كېڭەيتىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، سوجيېيەن، ئېتېفون قاتارلىق ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچى دورىلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشلىتىلدى ھەمدە ناھايىتى تېز كېڭەيتىلدى. 1989 ـ يىلى، كېۋەزلىكلەرگە 20 كىلوگرام سوجيېيەن 6000 مو (قېتىم) پۈركۈلدى، 1993 ـ يىلى 650 مىڭ مو (قېتىم) پۈركۈلدى؛ شۇ يىلى كېۋەز ۋە كۆممىقوناقلارغا 15 توننا ئېتېفون ئىشلىتىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 ـ يىلدىن 1994 ـ يىلغىچە بولغان خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 7 بىرلىكى: توننا

يىللار	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
ئازوتلۇق ئوغۇت	1986	1094	1354	2114	1030	2462	2287	3576	5693	5186	3853	8043	7530	6326	10483
فوسفورلۇق ئوغۇت	774	1093	780	1436	2015	569	789	1927	2101	1441	4519	10720	12152	7955	10427
دېھقانچىلىق دورىسى	21.7	29	56.7	28	14.2	5.2	0.12	4.3	12.9	21	23	9.3	19.6	15.2	14.2

ئىزاھ: 1) بۇ جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىدىن، شۇ يىلدىكى مال كىرگۈزۈش مىقدارىدىن ئېلىندى (بۇ ناھىيىگە كىرگۈزۈلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى ئىنتايىن ئاز) .
2) دېھقانچىلىق دورىلىرى ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچى دورا، ئوت ـ چۆپ يوقىتىش دورىسى، باكتېرىيە ئوغۇتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
3) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىدىن باشقا ئورۇنلار سېتىۋالغان خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى (دېھقانچىلىق تېخنىكا) پونكىتى، زىرائەت دوختۇرخانىسى، شەخسلەر كىرگۈزگىنى ھېسابلانمىدى.

8 § . ئۆسۈملۈك ئاسراش

1. ئاساسلىق كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلار

60 ـ يىللاردىن ئىلگىرى، شايار ناھىيىسىدە زىرائەتلەرگە خەۋپ سالىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلاردىن، بۇغدايدا: سېرىق چۈشۈش كېسىلى، دات كېسىلى، بۇغداي غول قارا تۈزان كېسىلى، قىل قۇرت، غۆجەك باشاق كېسىلى؛ كۆممىقوناقتا: تۈگمەنەك قارا تۈزان كېسىلى، يىپسىمان قارا باشاق كېسىلى، يوللۇق داغ كېسىلى؛ كېۋەزدە: تەك قۇرۇش كېسىلى، بۇرجەكسىمان داغ كېسىلى، يۇمشاپ چىرىش كېسىلى، يىلتىز سېسىش كېسىلى، قارا غوز كېسىلى، كۆك پىت، قارىغۇ چىرپاشكا، كېۋەز ئۆزۈن نەيچىلىك پىتى؛ شالدا: شال ۋاباسى، سۇ چۈنى، كۈلرەڭ شال پىتى؛ قىچىدا: سېرىق كەڭ يوللۇق بۆرگە؛ قىزىلچىدا: ئاق تۈزان كېسىلى، تۈمشۇقلۇق قۇرت؛ ھەر ئاستى زىيانداش ھاشاراتلىرىدىن: ھەر يولۇسى قاتارلىقلار بار. 1954 ـ يىلى، 5 ـ رايوندىكى تاللىقتوتان يېزىسىدىكى 3 كەنتتە 2933 مو بۇغداي تېرىلغان، ئەمما سېرىق چۈشۈش كېسىلى زىيان سالغانلىقتىن، 1895 مو بۇغداينىڭ ھوسۇلى تۆۋەنلەپ كەتكەن، ھوسۇلنىڭ تۆۋەنلەش نىسبىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 64.7% بولغان. 1960 ـ يىلى، بۇغداي دات كېسىلى كەڭ تارقىلىپ، ناھىيە بويىچە 69 مىڭ 585 مو بۇغدايدا بۇ كېسەل پەيدا بولغان.

60 ـ يىللاردىن كېيىن، زىرائەت ئەلا سورتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز كىرگۈزۈلۈشى، ئوغۇتلاش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، تېرىقچىلىق تۈزۈمىنىڭ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، زىرائەتلەردىكى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ تۈرلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. ئەسلىدىكى بەزى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلار 2 ـ ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى ياكى تۈپتىن يوقالدى؛ 2 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان ياكى ئىلگىرى يوق بەزى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلار ئاساسلىق كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارغا ئايلاندى. 90 ـ يىللاردا، بۇغدايدا دات كېسىلى، ئاق تۈزان كېسىل، كۆك پىت، قىل قۇرت، پوستلاق تىرىپىسى؛ كۆممىقوناقتا يىپسىمان قارا تۈزان كېسىلى، يوللۇق ۋېرۇس كېسىلى، چوڭ داغ كېسىلى، كېۋەزدە كۆك پىت، يىلتىز سېسىش كېسىلى، كېۋەز ئۆزۈن نەيچىلىك كۆك پىتى، كېۋەز غوزا قۇرتى؛ قىچىدا كۆكتات پىتى، بۆرگە، تورانسىمان كېپىنەك؛ ھەر ئاستى زىيانداش ھاشاراتلىرىدىن ھەر يولۇسى بار بولدى. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 90 ـ يىللارغىچە، ھەر يولۇسىنىڭ سانى ئازايدى، زىيان سېلىشىمۇ يېنىكلىدى، پوستلاق تىرىپىسى، كېۋەز غوزا قۇرتىنىڭ مىقدارى كۆپىيىپ، زىيىنى ئېغىرلاشتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلار ئوخشاش بولمىغان يىللاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە پەيدا بولدى، لېكىن ئادەتتە كۆلىمى كۆپ ئەمەس، ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئىشى ۋاقتىدا ئىشلەنگەچكە، زىيىنى ئانچە ئېغىر بولمىدى. 1990 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە كېۋەز كۆك پىتى ئومۇمىيۈزلۈك پەيدا بولۇپ، پاختا ھوسۇلى 10%تىن ئارتۇق كېمىيىپ كەتتى. ھاشارات زىيىنىغا ئېغىر ئۇچرىغان بەزى كېۋەزلىكلەردە پاختا ھوسۇلى 26% كېمىيىپ كەتتى.

2. ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش فاكتىنى

50 ـ يىللاردا كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىشتا «ئومۇمىيۈزلۈك ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش، زامانىۋى ئۇسۇل بىلەن يەرلىك ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈش»، «ئومۇمىيۈزلۈك يوقىتىش، نۇقتىلىق تازىلاش» فاكتىنى يولغا قويۇلدى. كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ پەيدا بولۇش مىقدارى، پەيدا بولۇش يۈزلىنىشىگە قارىتا ئىلمىي بولغان ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش تەدبىرلىرى كەمچىل بولغاچقا،

كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەتقىقاتىدىنمۇ ئىلگىرىلەپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەزى زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ دورىغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچىيىۋاتقانلىقى، ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئىشى ئىشلەنگەنسېرى زىيان شۇنچە ئېغىرلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلدى. 70 - يىللاردىن كېيىن، «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ھەم دورا ئىشلىتىش مىقدارى ئازايتىلدى، ھەم ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۈنۈمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بىر مەزگىللىك تەرەققىيات ئارقىلىق، 90 - يىللاردا بۇ فاڭجېن ئومۇميۈزلۈك ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى ھەمدە بىر قەدەر ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلدى.

3. ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرلىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ زىرائەتلەردىكى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 8

ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرى	كېڭەيتىلگەن يىللار	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇسۇلى
ئادەم كۈچى بىلەن ئالدىنى ئېلىش يوقىتىش	50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى	ئېتىزدا يۇلۇش، كۆيدۈرۈش
دېھقانچىلىق تەدبىرلىرى ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	50 - يىللار	قىرىۋېتىش، قورچاق يوقىتىش، كۈزدە ئاغدۇرۇپ تولۇق پاتقۇزۇش
	70 - يىللار	پەرۋانىنى جەلپ قىلىش، «چىراغ ئارقىلىق جەلپ قىلىپ يوقىتىش»نى كېڭەيتىش
ئۇرۇقنى بىر تەرەپ قىلىپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى	ئۇرۇقنى تۇز سۈيىگە چىلاش، سۇ پۈركۈش، ئۇرۇقنى ئىلمان سۇغا چىلاش، ئۇرۇقنى دورىلاش
	80 ،، 90 - يىللار	ئۇرۇقلۇق چېكىتنى كۆپۈكچە سۇلفات كىسلاتاسى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىش (كېۋەز)
دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	50 - يىللارنىڭ باشلىرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن	ھاك، كۈل، ياغاچ شاخلىرى، تۇز، ئوتۇن كۈلى ئارىلاشتۇرۇلغان قاتارلىقلارنى چېچىش، تاماكا سۈيى، گۈگۈرتلۈك ھاك سۈيى چېچىش
	50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرلىرى	«666»، «223» ئېمۇلسىيىسى، بوغداي فېنىل مېركۇرىل ئاتسېتاتى، ياپونىيە فېنىل مېركۇرىل ئاتسېتاتى
	60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن	دىفتېرېكس، ددۋ، روگور، 1059، 1605، 3911، دىسۇلفوتون، فېنىتروتىئون قاتارلىق 30 نەچچە خىل دورا

ئېتىزلاردىكى ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىشتا ئىزدىن ئوتىغۇچ بىلەن ياكى قول بىلەن ئوتاش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ كەلگەنىدى، 60 - يىللاردا ئوت - چۆپ كونترولاتسىيە قىلىش ئارقىلىق يوقىتىلدى، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ خىمىيىلىك دورىلار ئارقىلىق يوقىتىلدى.

III باب

ئورمانچىلىق

جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىدە شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ، ئۈچ خىل ئوخشاش بولمىغان ئورمان ئېكولوگىيىلىك رايونى شەكىللەنگەن.

ئۆگەن دەرياسى ۋادىسى ۋە ئۆستەڭ بويىدىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىدا شىنجاڭ تېرىكى، ئاق تېرەك، سۆۋادان تېرەك، جىگدىدىن تەركىب تاپقان ھەر خىل ئىھاتە ئورمىنى ۋە ئۈجمە، قارىياغاچ ھەمدە ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەردىن تەركىب تاپقان ئىقتىسادىي ئورمان ئاساس قىلىنغان. بۇ رايوندا مەسچىت، قەبرىستانلىق، قۇم دۆۋىلىرى بىلەن ئېتىزلار ئارىسىدا تۇتاش توغراقلار بار بولۇپ، ئادەتتە كۆلىمى 1 — 10 مو كېلىدۇ. مەسچىت، قەبرىستانلىقلاردىكى توغراقلاردىن باشقا توغراقلار كېسىۋېتىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مەسچىت، قەبرىستانلىقلاردىكى ئىپتىدائىي توغراقلارمۇ كېسىۋېتىلدى، 1976 ـ يىلغا كەلگەندە ئانچە كۆپ قالمىدى.

تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئىپتىدائىي توغراق ئورمىنى رايونى. بۇ رايوننىڭ كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، تارىختا كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ ماتېرىيال ئورمىنى ۋە ناھىيە، يېزىلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئوتۇن ئورمىنى بازىسى ئىدى. 1955 ـ يىلى، دۆلەتنىڭ تەكشۈرۈشىدە كۆلىمى 960 مىڭ مو چىقتى. 1978 ـ يىلى ئاۋىئاتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ساقلىنىپ قالغان كۆلىمى 790 مىڭ مو بولۇپ، 23 يىلدا 180 مىڭ مو، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7900 مو ئازايغان. توغراق ئورمىنى رايونىدا كەڭ كۆلەمدە يۇلغۇن ۋە ئاز مىقداردا ياۋا جىگدە، كۆلرەڭ تېرەكلەر بار، ئورمان ئارىلىرىدا ئاقتىكەن، قوشغوراق تىكەن قاتارلىق چاتقاللار بار.

تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن 30 — 100 كىلومېتىر يىراقلىقتا تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان. بۇ رايوننىڭ كۆپىنچە جايلىرى قۇملۇق چۆل، لېكىن تارىم دەرياسىنىڭ كونا ئىزى، پەسىللىك دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى، كۆچمە كۆللەرنىڭ ئەتراپىدا يەنىلا ئۆزۈن بەلۋاغسىمان ياكى پارچە ئۆسكەن توغراقلار ۋە قۇم دۆۋىلىرى، قۇم جىلغىلىرىدا ئاز ساندىكى پارچە توغراق ئورمىنى بار. 200 نەچچە يىلدىن بۇيان تارىم دەرياسىنىڭ شىمالغا يۆتكىلىشى ۋە يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان يۇقىرى ئېقىمنى توساپ سۇغىرىش تۈپەيلىدىن، قۇملۇقتىكى توغراقلارنىڭ كۆپىنچىسى قۇرۇپ كەتتى (ئايروپىلان ئارقىلىق كۆزەتكەندە نۇرغۇن توغراق تۈپ يېتى قۇرۇپ كەتكەن توغراق ئورمىنى بەلۋاغلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ)، لېكىن پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكىنى يوق.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شايار ناھىيىسى دۆلەتنىڭ «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلدى، بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، 1989 ـ يىلى، ئېتىز ـ ئېرىق بويلىرىنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى؛ 1990ـ يىلى ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە «كۆكەرتىشتىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى، 1991 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە قۇمنى تىزگىنلەپ ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشىدىكى نۇقتىلىق ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان بايلىقى ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 9

بىرلىكى: مو

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي يەر كۆلىمى	ئومۇمىي بوستانلىق كۆلىمى	ئورمان كۆلىمى						ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %	بوستانلىقنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %
			جەمئىي	تەبىئىي ئورمان			بەرپا قىلىنغان ئورمان			
				كىچىك جەمئىي	توغراق	چاتقال	كىچىك جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئىھاتە ئورمىنى		
1955	47958750	9360000	1330289.5	1330272	959618	370654			2.77	14.21
1960	47958750	9360000	1319404.5	1319387	959618	359769			2.75	14.10
1965	47958750	9360000	1293043.5	1288464	940844	347620	4579.5	1333.5	2.70	13.81
1970	47958750	9360000	1249437	1242146	907918	334228	7291	2124.5	2.61	13.35
1975	47958750	9360000	1157610	1147914	828325	319589	9696	2826	2.41	12.37
1980	47958750	9360000	1104170.2	1089990	786285	303705	14180.2	4173	2.30	11.80
1985	47958750	9360000	1627298.7	1583620	1011640	571980	43678.7	15645	3.39	17.39
1990	47958750	9360000	2162875	2077260	1237005	840255	85615	36400	4.51	23.11
1992	47958750	9360000	2180680	2077260	1237005	840255	103420	43200	4.55	23.30

§ 1 . تەبىئىي ئورمان

1 . جايلىشىشى

غەربتە كاپايلاڭدىن شەرقتە خادادۆڭگىچە تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە 220 كىلومېتىرچە، جەنۇب - شىمال يۆنىلىشىدە 50 — 100 كىلومېتىرچە دائىرىگە، يەنى تارىم يېزىسى، 1 .، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ دائىرىسىدە ۋە تويبولدى، گۈلباغ، قايلور يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا بويى ئەتراپلىرىغا كەڭ كۆلەمدە تەبىئىي ئورمان تارقالغان. ئۆرباغ ۋە قىزىلبايراق يېزىلىرى تۇتاشقان جايدىكى شورداشتا پارچە - پۇرات ئۆسكەن ئورمان بار، يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرىدا، جەرەنلىك جىلغىسى ئەتراپىدا ھەمدە يايلاق پونكىتىنىڭ شىمالىدا، گۈلباغ يېزىسى 2- دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا تۇتاش ۋە پارچە - پۇرات توغراق ئورمىنى بار. توغراقلار ۋە چاتقاللار گىرەلىشىپ ئۆسكەن، ئورمان ئارىسى ۋە ئورمانلىقنىڭ چېتىدە باراقسان ئۆسكەن چاتقاللار بار.

2 . دەرەخ تۈرلىرى

1) غوللۇق دەرەخلەر: توغراق، كۆلرەڭ تېرەك، جىگدە. بۇنىڭدا توغراق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، كۆلرەڭ تېرەك، جىگدىلەر تارقاق ئۆسكەن.

2) چاتقاللار: يۇلغۇن، ئاقتىكەن، قوڭغۇراق تىكەن. بۇنىڭدا يۇلغۇن ئاساس قىلىنغان بولۇپ، چاتقاللارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. يۇلغۇن، ئاقتىكەن، قوڭغۇراق تىكەنلەر توغراق ئورمانلىرى ئارىسىدا كەڭ كۆلەمدە گىرەلىشىپ ئۆسكەن.

3. كۆلىمى

شايار ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي ئورمان كۆلىمى ئىنتايىن كۆپ. 1978 - يىلدىن ئىلگىرى، تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە زىيادە كېسىش تۈپەيلىدىن تەبىئىي ئورمان كۆلىمى يىلمۇ يىل ئازىيىپ كەتكەنىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، يېتىشتۈرۈش ۋە كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىش، ئىككىلەمچى ئورمانلارنى ئۆزگەرتىش، كېسىشنى چەكلەپ يېتىشتۈرۈش قاتارلىق بىر قاتار ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە توغراق ئورمىنى 55 مىڭ مو كېڭەيدى، پۈتكۈل تەبىئىي ئورماننىڭ ئازىيىشى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى ھەمدە تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى.

توغراقنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتى 7.19%، يىللىق قۇرۇپ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 1.8%. ياخشى پەرۋىش قىلىنسا، كېسىلمە يىللىق ساپ ئۆسۈش نىسبىتى 5.39% كە يېتىدۇ. 1955 - يىلى، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈش ئەترىتى 1 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرگەندە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراقلىق ئورمىنى كۆلىمىنىڭ 959 مىڭ 600 مو، چاتقال ئورمىنى كۆلىمى 303 مىڭ 700 مو، تارقاق ئورمان كۆلىمى 2 مىليون 140 مىڭ مو ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1978 - يىلى، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئاۋىئاتسىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراق ئورمىنى كۆلىمىنىڭ 795 مىڭ مو ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1980 - يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى تەشكىللەپ قايتا تەكشۈرگەندە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراق ئورمىنى كۆلىمى 786 مىڭ مو، ئۆسۈۋاتقان دەرەخ زاپىسى كۆلىمىنىڭ 545 مىڭ كۇب مېتىر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1990 - يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى يېڭى ئۆلچەش ئۇسۇلى ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم تەكشۈرگەندە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراق ئورمىنى بار كۆلەمنىڭ 13 مىڭ 431 گېكتار (207 مىڭ مو)، شالاڭ ئورمان كۆلىمىنىڭ 69 مىڭ 36 گېكتار، چاتقال ئورمىنى كۆلىمىنىڭ 56 مىڭ 17 گېكتار (840 مىڭ 300 مو)، ئۆسۈۋاتقان دەرەخ زاپىسى كۆلىمىنىڭ 2 مىليون 833 مىڭ كۇب مېتىر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ھېسابلاش ئۇسۇلى ئۆزگەرگەنلىكتىن، بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش نەتىجىسى بىلەن ئالدىنقى بىر قانچە قېتىملىق تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە پەرق كۆرۈلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا، كەنتلەرنىڭ كېڭىيىشى، كۆپىيىشى ۋە بوز يەر ئېچىش تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان كۆلىمىدە يېقىنقى بىر قانچە يىلدا ئازىيىپ بېرىش يۈزلىنىشى كۆرۈلدى (يېقىنقى تەكشۈرۈش ئۆلچىمىدە دەرەخ تاجىسىنىڭ تىك پرويېكسىيىسىنىڭ يەر يۈزىدە ئىگىلىگەن كۆلىمى 0.3 تىن چوڭ بولغىنى ئورمان بار يەر؛ 0.3 تىن كىچىك بولغىنى شالاڭ ئورمان بار يەر؛ 0.1 دىن كىچىك بولغىنى تارقاق ئورمان بار يەر بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن).

§ 2. بەرپا قىلىنغان ئورمان

1. جايلىشىشى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتەك ياخشى ئادىتى بار، ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخ بىلەن قاپلانغان، لېكىن بەرپا قىلىنغان ئورمان پەقەت مەھەللىلەر، ھويلا ئاراملارنىڭ ئەتراپلىرى، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ قىرغاقلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن، 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كەڭ كۆلەمدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان شەكىللەنمىگەنىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان ئاساسەن ئۆگەن دەرياسى دېھقانچىلىق رايونىغا جايلاشقان. 1949 - يىلدىن كېيىن، مەھەللە ئەتراپى ۋە غول ئۆستەڭ قىرغاقلىرىدىن ئېتىزلىقلارغا راۋاجلاندى.

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا يېزا تاشيوللىرى پىلانلىنىپ ياسىلىشقا باشلىدى. گۈڭشې بىلەن گۈڭشې، چوڭ ئەترەت بىلەن چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئارىسىدىكى تاشيوللارنىڭ بويىغا ئورمان بەلۋاغلىرى بەرپا قىلىندى. 60 ـ يىللاردا ئېتىز ـ ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بەرپا قىلىنىشقا باشلىدى. 1978 ـ يىلى، دۆلەتنىڭ «ئۈچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسى»غا كىرگۈزۈلدى. 1985 ـ يىلى، 1 ـ قارارلىق قۇرۇلۇش تاماملاندى؛ ھازىر 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى يېزا، بازارلارنىڭ ئورمان بەرپا قىلىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 10

بىرلىكى: تۈمەن مو

يىللار / ئورمان يېرى / ئورۇن	1980		1985		1990		1992	
	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىللىگىنى %	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىللىگىنى %	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىللىگىنى %	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىللىگىنى %
ناھىيە بويىچە جەمئىي	1.422	2.5	4.37	7.6	8.56	14.9	10.34	18
گۈلباغ	0.21	2.7	0.75	9.8	1.71	22.4	1.85	24.2
توبىبولدى	0.26	2.4	0.78	7.3	1.78	16.6	2.32	21.7
قىزىلبايراق	0.22	3	0.77	10.6	1.25	17.2	1.48	20.3
ئۇرباغ	0.07	2.1	0.32	9.6	0.53	15.8	0.65	19.5
يېڭىئەھەللە	0.44	4.9	0.93	10.3	1.60	17.8	1.84	20.4
قايلور	0.18	1.9	0.52	5.5	1.12	11.9	1.46	15.5
تارىم	0.002	0.1	0.03	1	1.09	3	0.15	4.9
شايار بازىرى	0.03	6.5	0.07	15.2	0.21	44.7	0.28	59.6
باشقىلار	0.01	0.2	0.2	3.1	0.27	4.2	0.31	4.8

2. دەرەخ تۈرى

بەرپا قىلىنغان ئورماندىن 17 ئائىلە، 26 ئۇرۇقداش، 130 سورت بار.

1) ئارچا ئائىلىسى: كۆلى ئارچىسى ئۇرۇقدىشى، قازاق ئارچىسى ئۇرۇقدىشى (ئىككى خىل). بۇ ئائىلىدىكى دەرەخلەر بىر قەدەر ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى ھويلا ـ ئارام ۋە ئىشخانىلارنىڭ ئالدى ـ كەينىگە ھەمدە كوچىلارنى كۆكەرتىشكە ئۆستۈرۈلگەن.

2) تال، تېرەك ئائىلىسى: تېرەك ئۇرۇقدىشىدىكىلەردىن شىنجاڭ تېرىكى، ئاق تېرەك، سۇۋادان تېرەك، كانادا تېرىكى، ھاڭگا تېرەك (كۆلرەك تېرەك)، توغراق قاتارلىق 6 خىلى بار، بۇلار شاياردىكى بەرپا قىلىنغان ئەڭ ئاساسلىق دەرەخ تۈرلىرى بولۇپ، ناھىيىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمىنىڭ %80ىدىن كۆپرەكىنى

ئىگىلەيدۇ. ناھىيىدىكى ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ھەممىسى بۇ خىل ئۈرۈقداشتىكى دەرەخلەر، ئۇلار يەنە قىرغاق ئىھاتە ئورمىنىدىكى دەرەخ تۈرلىرىنىڭ بىرى.

تال ئۈرۈقدىشىدىكىلەردىن قارا سۆگەت، چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن، ئۆستەڭ سۆگىتى قاتارلىق 3 خىلى بار. چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن كوچىلارنى كۆكەرتىدىغان ۋە ھويلا - ئارامىلارنى گۈزەللەشتۈرىدىغان دەرەخ تۈرى بولۇپ، ناھىيە ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈلگەن. ئۆستەڭ سۆگىتى، قارا سۆگەت — قىرغاق ئىھاتە دەرىخى ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ ئۆستەڭ سۆگىتى — ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ئاساسلىق دەرەخ تۈرىدۇر.

3) قارىياغاچ ئائىلىسى، قارىياغاچ ئۈرۈقدىشى: سىدە، ئاق قارىياغاچ، چوڭ يوپۇرماقلىق قارىياغاچ قاتارلىق 3 خىلى بار. سىدىنىڭ دەرەخ تاجىسى قالپاققا ئوخشاش بولۇپ، يوپۇرماق، شاخلىرى زىچ، غۇچىمەك ئۆسكەن، شېخىنى پۇتاپ رەتلىمىسىمۇ كۆركەم كۆرۈنىدۇ، ئۇ ھويلا - ئارامىلارغا تىكىلىدىغان دەرەخ تۈرىدۇر، يېڭى مەھەللە كەنتىنىڭ شەرقىدىكى بىر تۈپ 500 يىللىق قەدىمىي سىدىنىڭ غول ئايلانمىسى 5.2 مېتىر، دەرەخ تاجىسى 46 مېتىر، غول ئېگىزلىكى 4 مېتىر، ئاز كەم 500 يىل ئۆسكەن.

4) ئۈجمە ئائىلىسى: ئۈجمە ئۈرۈقدىشىدىكىلەردىن ئاق ئۈجمە، شاتۇت، قارا ئۈجمە، پاكار ئۈجمە، ئوتتۇرا غوللۇق ئۈجمە، چوڭ يوپۇرماقلىق ئۈجمە قاتارلىق 6 خىلى بار. 1987 - يىلدىن كېيىن كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش تەشەببۇس قىلىنىپ، پاكار ئۈجمە، ئوتتۇرا غوللۇق ئۈجمە تىكىلىشكە باشلىدى. 1990 - يىلدىن كېيىن چوڭ يوپۇرماقلىق ئۈجمە كىرگۈزۈلدى.

ئۈجمە ئائىلىسىگە تەۋە ئەنجۈر ئۈرۈقدىشىكىلەردىن بىر خىلى بار بولۇپ، ئۆستۈرۈلۈش كۆلىمى كۆپ ئەمەس، كۆپىنچە ھويلا - ئارامىلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ.

5) چىنار ئائىلىسى: 1989 - يىلى كوچىلارنى كۆكەرتىش ئۈچۈن تىكىلگەندىن بۇيان ياخشى ئۆستى.

6) ئەتىرگۈل ئائىلىسى: نەشپۈت ئۈرۈقدىشىكىلەردىن 14 سورت، ئالما ئۈرۈقدىشىكىلەردىن ئاز كەم 20 سورت، گىلاس ئائىلىسىدىكىلەردىن شاپتۇل، ئەينۇلا، ئۆرۈك، قارا ئۆرۈك، گىلاس، بېھى قاتارلىق 39 سورت بار.

7) پۇرچاق ئائىلىسى: سىرىس ئۈرۈقدىشى. شاياردا ئانچە كۆپ ئۆستۈرۈلمەيدۇ. تۇخۇمەك ئۈرۈقدىشىكىلەردىن 2 خىلى (غوللۇق دەرەخ)، ئامورپا ئۈرۈقدىشىكىلەردىن بىر خىل (چاتقال بولۇپ، بوران ئىھاتە ئورمىنىدا پەس قەۋەتلىك دەرەخ قىلىنغان) بار.

8) سۇزاپ ئائىلىسى: كاۋاۋىچىن ئۈرۈقدىشىدىن بىر خىلى بار، كاۋاۋىچىن دەرىخى شايار ناھىيىسىدە ئىنتايىن ئاز.

9) چۈلۈك ئائىلىسى: چۈلۈك.

10) ئازادى ئائىلىسى: تونا دەرىخى.

11) خوزۇر ئائىلىسى: چىلان، چۈغان، خورما قاتارلىق ئاز كەم 10 خىلى بار بولۇپ، ئىقتىسادىي ئورمان ھېسابلىنىدۇ.

12) جىگدە ئائىلىسى: جىگدە ئۈرۈقدىشىدىكى جىگدىنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇلانغان چوڭ جىگدە ۋە ياۋا قاغا جىگدىلەر بار. جىگدىنىڭ ئۆستۈرۈلۈش مىقدارى بىر قەدەر كۆپ. جىغان ئۈرۈقدىشى: جىغان چاتقال تۈرىگە كىرىدۇ، مىقدارى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، قاقاس چۆللۈكلەرگە ۋە قۇم بارخانلىرىغا تارقالغان. ئۇ بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرىدىغان ياخشى دەرەخ تۈرى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئۆستۈرۈلگىنى كۆپ ئەمەس.

13) ئەرمىدۇن ئائىلىسى: چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن ۋە كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇندىن ئىبارەت 2 خىل بار.

14) پېدىگەن ئائىلىسى: ئالقات، چاتقال تۈرىگە كىرىدۇ، ئەسلىدە ھويلا - ئارامىلارغا، كۆكتاتلىقلارنىڭ

ئەتراپىغا ئىككىلىپ، قاشالاش رولىنى ئوينايتتى؛ ئۇنىڭ شىپالىق قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، 1993 ـ يىلى كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈش چاقىرىق قىلىندى.

15) چوقا ئائىلىسى: ئاق چىنار ئۇرۇقدىشى، ئاق چىنارنىڭ شايارادا ئۆستۈرۈلگىنى ئىنتايىن ئاز، تويبولدى باغۋەنچىلىك مەيدانىدا بىر توپ، ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كۆچەتخانىدا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن بىر نەچچە توپ بار.

16) ئۈزۈم ئائىلىسى: ئۈزۈمنىڭ 10 نەچچە سورتى بار.

17) ياڭاق ئائىلىسى: ياڭاقنىڭ 2 سورتى بار، ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈلىدۇ، كۆلىمى بىر قەدەر زور.

18) ئانار ئائىلىسى: ئانار ئۇرۇقدىشىدىكى بىر قانچە سورتى بار. تويبولدى يېزىسى يېڭىباغ كەنتى ئەتراپىدا بىر قەدەر كۆپ، باشقا يېزىلار ۋە بازاردىكى هويلا ـ ئارامىلاردىمۇ ئۆستۈرۈلىدۇ.

3. بەرپا قىلىنغان ئورماننىڭ تۈرگە ئايرىلىشى

شايار ناھىيىسى بىر قانچە يىلدا بەرپا قىلغان ئورماننىڭ تۈرگە ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 11 بىرلىكى: تۈمەن مو

يىللار	ئىھاتە ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	ماتېرىيال ئورمىنى	ئوتۇن ئورمىنى	ئالاھىدە ئورمان	جەمئىي
1985	1.76	0.9	0.19	0.05	1.46	4.36
1990	3.64	2.42	0.66	0.47	0.46	7.65
1991	4.02	2.57	0.66	0.48	1.46	9.19
1992	4.32	3.25	0.73	0.58	1.46	10.34

3 § . ئىگىلىك باشقۇرۇش

1. باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1) ئورمانچىلىق ئىدارىسى: 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك كومىتېتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئورمانچىلىقنى باشقۇرىدىغان فۇنكسىيىلىك ئاپپارات بولدى. قارىمىقىدا ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ۋە ئورمانچىلىق مەيدانى تەسىس قىلىندى. هازىر «ئۈچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى» ئىشخانىسىدىكى خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 8 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار.

2) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى: 1956 ـ يىل 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا بۇ پونكىتتا 7 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى. 1966 ـ يىلى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى، 1975 ـ يىلى، ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقتى، هازىر شتاتتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 25.

3) ئورمانچىلىق مەيدانى: ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى 1959 ـ يىل 9 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا 29 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى. 1966 ـ يىل 6 ـ ئايدا، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتىغا قوشۇۋېتىلدى،

1975 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئورمانچىلىق پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى، ئۇ چاغدا 51 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى. 1993 ـ يىلى، شتاتتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 76گە، ۋاقىتلىق ئىشچى 12گە يەتتى.

4) ئورمان ئاسراش پونكىتى: 1958 ـ يىلى 4 ئورمان ئاسراش پونكىتى قۇرۇلدى. ھەر بىر پونكىتتا بىردىن ئىككىگىچە ئادەم بار ئىدى. 1973 ـ يىلى ئورمان ئاسراش پونكىتى 3كە قىسقارتىلدى، ھەر بىر پونكىتتا 7 — 9 غىچە ئادەم بار، قارىمىقىدا بىر ياغاچ كېسىش ئەترىتى بار. 1987 ـ يىلدىن ھازىرغىچە 5 ئورمان ئاسراش پونكىتى، ھەر بىر پونكىتتا 8 — 9 غىچە ئادەم بار بولدى، بۇ پونكىتلار ئورمانچىلىق مەيدانىغا قارايدۇ.

5) ئورمانچىلىق ساقچىخانىسى: 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئورمانچىلىق ساقچىخانىسى قۇرۇلدى، دەسلەپتە ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىغا قارىغانىدى، 1990 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىغا قارايدىغان بولدى.

2. ئورمان ھوقۇقى

شايار ناھىيىسىدىكى تەبىئىي ئورمان بايلىقىنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان بولۇپ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى بىۋاسىتە باشقۇرىدۇ. 1990 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورمانچىلىق مەيدانىغا دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانلارنىڭ ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى بەردى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنىڭ ئورمان ھوقۇقى قەدىمدىن تارتىپ 1958 ـ يىلغىچە شەخسلەرنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەنىدى. مەسچىت، مەكتەپ ئەتراپىدىكى ۋە ئومۇمغا قاراشلىق يەرلەردىكى ئورمان ھوقۇقى شۇ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ئورۇنغا تەۋە ئىدى. ئۇ چاغدا مەسچىت، مەكتەپ، ئورگان، تەشكىلات قاتارلىق ئومۇم ئىگىدارلىقىدىكى ئورمانلارنىڭ مىقدارى %20كىمۇ يەتمەيدۇ. 1958 ـ يىلى، كوئوپېراتسىيىلىشىشتىن كېيىن بەرپا قىلىنغان ئورمان ھوقۇقىنىڭ %84ى كوللېكتىپقا، %15ى خۇسۇسىيلارغا تەۋە بولدى، تەخمىنەن %1ى دۆلەت ئىلكىدە بولدى.

1981 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىشنى مەركەز قىلغان ئورمانچىلىقتا ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىش، كىشىلەر كۆڭلىنى تۇراقلاشتۇرۇش، دەرەخ يېتىشتۈرۈشنى مۇقىملاشتۇرۇش خىزمىتى ئىشلىنىشكە باشلىدى، يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرگە ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى. بەلگىلىمە بويىچە «كىم تىكسە شۇ باشقۇرۇش، شۇ مەنپەئەتلىنىش» يولغا قويۇلدى، شەخسلەر ھۆددە ئالغان يەرلەرگە شەخسلەر تىككەن كۆچەتلەرنىڭ ئورمان ھوقۇقى شەخسلەرگە تەۋە بولغاندىن تاشقىرى، باشقا ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرگە يەنى ئېرىق ـ ئۆستەڭ قىرغىقى، يول بويلىرىغا تىكىلگەن كۆچەتلەرگە نىسبەتەن «كىم تىكسە شۇنىڭغا تەۋە بولۇش» يولغا قويۇلدى. 1993 ـ يىلى بەرپا قىلىنغان ئورمان جەھەتتە خۇسۇسىي ئورمان ھوقۇقى %16نى، كوللېكتىپ ئورمان ھوقۇقى %80نى، دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى %4نى ئىگىلىدى.

3. بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش ۋە ئارخىپلاشتۇرۇش

1961 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن 13 ـ كۈنىگىچە، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمەت گۇرۇپپىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى ۋە شايار ناھىيىسىدىكى ئورمانچىلىق خىزمەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە شايار ناھىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنغان باش ئورمانلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى.

1979 ـ يىلى ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈش ـ لايىھەلەش بۆلۈمى شايار ناھىيىسىدىكى تەبىئىي ئورمان بايلىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك، سىستېمىلىق تەكشۈردى.

1982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق بۆلۈمىدىكى فەن شەنخې، ئابدۇۋايىت،

ئورمانچىلىق مەيدانىدىكى مەھەممەت توقا قاتارلىقلار توغراق ئورمان بايلىقىنى رايونلارغا ئايرىپ تەكشۈرۈش ئىشىنى تاماملىدى.

1984 - يىلى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ، ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى، ئورمانچىلىق مەيدانى ئورتاق ھەمكارلىشىپ، ليۇ لىگۈئىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى دالىدا تەكشۈرۈش ۋە ئىشخانىدا ئانالىز قىلىپ رەتلەش خىزمىتىنى تۇنجى قېتىم تاماملىدى ھەمدە 1989 - يىلى «شايار ناھىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى 2 - تۈركۈمدە تەكشۈرۈش خىزمىتى» دېگەن تېمىدىكى ماتېرىيالنى يېزىپ چىقتى.

1990 - يىلى، دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىنى تارقاتقاندا، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەبىئىي ئورمان بايلىقى كۆلىمىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى، شۇ يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى تەبىئىي ئورمان بايلىقىنى 2 - تۈركۈمدە تەكشۈرۈپ ستاتىستىكىلاشنى يەنە بىر قېتىم ئورۇندىدى.

1991 - يىلى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى، ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ۋە يېزىلىق (بازارلىق) پونكىتلار 1989 - يىلدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى 2 - تۈركۈمدە تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسەن، ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقى ئارخىپىنى تۇرغۇزدى.

4. باشقۇرۇش - قوغداش ۋە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش

1978 - يىلدىن ئىلگىرى، تەبىئىي ئورمانچىلىق رايونىدا كېسىشلا بولۇپ، يېتىشتۈرۈش يوق ئىدى. 1979 - يىلى، تەبىئىي ئورمانلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئورمانچىلىق مەيدانى پەرۋىش قىلىش - يېتىشتۈرۈش، ئارىلاپ كېسىشكە باشلىدى، كۆلىمى 281.47 گېكتار بولدى؛ 1980 - يىلى كۆپىيىپ 380 گېكتارغا يەتتى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن، دەريا ساھىلىنى قورشاپ ئورمان يېتىشتۈرۈش، كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىش، پەرۋىش قىلىش - ئارىلاپ كېسىش، ئىككىلەمچى ئورمانلارنى ئۆزگەرتىش قاتارلىقلار بىرلەشتۈرۈلگەن ئۈنىۋېرسال پەرۋىش قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىشقا باشلىدى.

1958 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 14 - تۈەن، ناھىيىلىك 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى، تارىم يېزىسى ۋە كۆچا نەسىللىك قوي فېرمىسىدا 4 تەبىئىي ئورمانلارنى قوغداش پونكىتى قۇرۇلدى، ھەربىر پونكىتقا 1 — 2 ئورمان قوغداش خادىمى قويۇلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش، دەل - دەرەخلەرنى ئوغرىلىقچە كېسىشنى توسۇش، ئورماننى كۆزىتىش قاتارلىقلار بولدى. لېكىن، ئۇ چاغلاردا ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچى ئورماننى پىيادە چارلايتتى، ئىنتىزام بوش بولۇپ، ئورمان ئاسراش ۋەزىپىسىنى تولۇق ئورۇنداشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان 4 پونكىتتىن باشقا، يەنە بازار ئورمان قوغداش پونكىتى قۇرۇلدى، خادىملار كۆپەيتىلدى، قاتناش قوراللىرى سەپلەپ بېرىلدى، مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، ئىنتىزام تەربىيىسى كۈچەيتىلدى؛ دەل - دەرەخلەرنى ئوغرىلىقچە كەسكەنلەر قاتتىق جازالاندى، توغراقنى كېسىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش بىلەن بىللە، يۇلغۇن قاتارلىق چاتقاللارنى كېسىشكىمۇ نورما بەلگىلەپ بېرىلدى، مەلۇم مىقداردا ئورمان بايلىقى ھەققى ئېلىندى.

بەرپا قىلىنغان ئورمانلارغا قارىتا «كىم تىكسە، شۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش، شۇ باشقۇرۇش - قوغداش» پرىنسىپى بويىچە پەرۋىش قىلىش - باشقۇرۇش، قوغداش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى، ئىقتىسادىي ئورمانلارغا قارىتا سۇغىرىش، ئوغۇتلاش، ئوتاش، شاخلىرىنى رەتلەش قاتارلىق پەرۋىش قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، باشقا ئورمانلار ئادەتتە پەقەت سۇغىرىپلا قويۇلدى، باشقا پەرۋىش تەدبىرلىرى قوللىنىلمىدى.

ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ئورمانلاردا يۈز بەردى.

شايار ناھىيىسى بويىچە بىر قانچە يىلدىكى ئورمان ئوت ئاپىتىگە دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 4 — 12

يىللار	ئورمان ئوت ئاپىتى (قېتىم)	زىيانغا ئۇچرىغان كۆلەم (گېكتار)	ئاساسلىق ئوت مەنبەسى	ئىزاھات
1969	1	33.33	دالىدا تاماكا چېكىش	
1977	1	8	دالىدا تاماكا چېكىش	
1978	1	0.53	دالىدا تاماكا چېكىش	
1980	8	42.33	ئوتلاق كۆيدۈرۈش، دالىدا تاماكا چېكىش	
1981	1	3.33	دالىدا تاماكا چېكىش	
1982	10	118.67	ئوتلاق كۆيدۈرۈش، دالىدا تاماكا چېكىش	
1986	4	26.67	دالىدا تاماكا چېكىش	
1988	5	31.9	ئوتلاق كۆيدۈرۈش	4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يۈز بەرگەن ئوت ئاپىتىدە، ئوت تۇتاشقان كۆلەم 36.67 گېكتار، ئاپتونوم رايون ۋە گوۋۇيۈەننىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى
1989	11	30.2	دالىدا تاماكا چېكىش	
1990	1	0.72	دالىدا تاماكا چېكىش	
1992	1	0.27	دالىدا تاماكا چېكىش	ئوت تۇتاشقان كۆلەم 0.53 گېكتار

ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىنى باشقا تۇتۇش ئۈچۈن، 1979 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، شايار ناھىيىلىك ئورمان قوغداش ـ ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش قوماندانلىق ئورنى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا ئورمان قوغداش ـ ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، بۇ ئىشخانا كۈندىلىك ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. 1993 ـ يىلغىچە، ناھىيىلىك ئورمان قوغداش ـ ئوت مۇداپىئە قوماندانلىق ئورنى 2 قېتىم تەڭشەلدى ۋە تولۇقلاندى. 1991 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ئورمان قوغداش ئىشخانىسى ئاساسىدا «ئۆچتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى» قۇرۇلدى ھەمدە مەخسۇس كادىر سەپلەندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇش، تەشكىللەشكە ناھىيىلىك ئورمان قوغداش ـ ئوت مۇداپىئە قوماندانلىق ئىشخانىسى ۋە ئورمانچىلىق ئاساسىي مەسئۇل تارمىقى مەسئۇل بولدى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى كونكرېت يولغا قويۇشنى ئۈستىگە ئۈستۈردى.

1992 ـ يىل 12 ـ ئايدا، ليۇ لىگۇاڭ، ۋېي خۇئېبىن، سۇن شىگولار دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تۈزۈپ چىققان «شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان ئوت ئاپىتى خەتىرىنى رايونلارغا ئايرىش» دېگەن مەخسۇس تېمىدىكى ماتېرىيال يۇقىرىغا يوللاندى. يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 1 ـ دەرىجىلىك ئوت ئاپىتى خەتەر رايونى بېكىتىلدى ۋە مەبلەغ، ماددىي ئەشيا، مۇئەسسەسە قاتارلىق جەھەتلەردە ئېتىبار

بېرىلدى.

مەملىكەت بويىچە 1990 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە ئۈدا 3 يىل ئېلىپ بېرىلغان ئورمان ئوت ئاپىتىدىن خالىي ئورۇنلارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش پائالىيىتىدە، شايار ناھىيىلىك ئورمان قوغداش ـ ئوت مۇداپىئە قوماندانلىق ئورنى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالىنىپ، كادىرلار مىنىستىرلىكى، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئارقىلىق تەقدىرلىنىشكە ئېرىشتى.

ئىزاھ: ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ [1981]087 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىدە شايار ناھىيىسىنىڭ توغراق ئورمىنى رايونى مەملىكەت بويىچە تەبىئىي قوغدىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن، لېكىن ئاپتونوم رايون ھازىرغىچە ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھوقۇق ۋە مۇئەسسەسەلەرنى بەرمىدى.

5. ئورماندىكى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ۋە كارانتىن قىلىش

تەبىئىي ئورماندا بولىدىغان كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشارات ئاساسلىقى توغراق ماگدامچى قۇرتىدىن ئىبارەت. ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش خىزمىتى ئىشلەنمىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمانغا زىيان سالىدىغان ھاشاراتلاردىن ئوسما يوپۇرماقسىمان تومۇزغا، تۈكلۈك كېچىك قاپلىق قۇرت، ئۈزەك قۇرتى، ئالما قاراداغ كېسىلى، شاپتۇل ئاق توزان كېسىلى قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە تېرەك چىرىش كېسىلى ۋە شاپتۇل ئاق توزان كېسىلى ئېغىرراق.

بەرپا قىلىنغان ئورماندىكى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىشتا، كىچىك كۆلەمدە دورا ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈش ئېلىپ بېرىلغاندىن باشقا، ئاساسلىقى تەبىئىي كۈشەندىلەردىن پايدىلىنىپ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئېلىپ بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ كۆچەتلەرنى ۋە ياغاچ ماتېرىياللىرىنى كارانتىن قىلىش خىزمىتى 1985 ـ يىلى باشلاندى. شايار ناھىيىسىنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۈچى ئاجىزراق بولۇپ، بۇ خىزمەت باشلانغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە، پەقەت بىر مەخسۇس كارانتىن خادىملا سەپلەندى.

§4 . كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش

1. كۆچەت يېتىشتۈرۈش

1958 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئاما ئىستېخىيىلىك ھالدا ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا كىچىك تاختىلاردا كۆچەت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزى تىكەتتى ياكى بازاردا ساتاتتى؛ 1958 ـ يىلدىن كېيىن، خەلق گوڭشېلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنى بىرلىك قىلىپ كۆچەت يېتىشتۈرۈپ تىكتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش چىڭ تۇتۇلۇپ، ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇق شەكىلگە ئايلىنىپ قالدى. «ۋەزىپە يىلمۇ يىل چۈشۈرۈلۈپ تۇردى، كۆرسەتكۈچ يىلمۇ يىل ئۆستۈرۈلدى، ئەترەتلەر كۆچەت يېتىشتۈرمەي يىلمۇ يىل ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋەتتى»، پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كۆچەت يېتىشتۈرۈش خىزمىتى گوڭشې، ئەترەتلەردە رەسمىي يولغا قويۇلۇپ، ئەستايىدىل ئىشلىنىشكە باشلىدى. 1991 ـ يىل 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئورمانچىلىقنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بەش تۈرلۈك پىكىر»نى تۈزۈپ چىقىپ، ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا يوللىدى، ھۆججەت شەكىللەندۈرۈلۈپ، تۆۋەننىڭ ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈلدى. يەنى، «ئاساسلىق

رەھبەر تۆتۈش»، «ئىككىگە (يەنى ئەتىيازلىق، كۈزلۈك كۆچەت تىكىشكە) دەخلى يەتكۈزمەسلىك»، «ئۈچ چولۇڭ بولۇش» (كۆچەت چولڭ، ئورەك چولڭ، قۇر - تۈپ ئارىلىقى چولڭ بولۇش)، «تۆتلەشتۈرۈش» (ئېتىز-ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش، يول بويلىرىنى ئورمان بىلەن سايىلاشتۇرۇش، دېھقانچىلىق رايونلىرىنى باغۇارانلاشتۇرۇش، كەنتلەرنى باغچىلاشتۇرۇش)، «بەشنى بىر تۆتاش قىلىش» (بىر تۆتاش پىلانلاش، بىر تۆتاش تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىش، بىر تۆتاش پەرۋىش قىلىش، قوغداش، بىر تۆتاش سۇغىرىش، كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ بىر تۆتاش ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش) يولغا قويۇلدى. بۇ ھۆججەتنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئارقىلىق، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتا يېڭى بۆسۈش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۆچەت يېتىشتۈرۈشمۇ تەدرىجىي كەڭ كۆلەملىشىش، ئىلمىيلىشىش يولىغا ماڭدى، ئورمانچىلىق تارماقلىرى ۋە ئورمانچىلىق كەنت، گۈرۈپپىلىرى كەڭ كۆلەمدە كۆچەت يېتىشتۈرگەندىن تاشقىرى، يەككە دېھقان ئائىلىلىرىمۇ كەڭ كۆلەمدە كۆچەت يېتىشتۈرىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

ناھىيە بويىچە بىر دۆلەت ئىلكىدىكى كۆچەتخانا بولۇپ، كۆلىمى 141 مو كېلىدۇ، يېزا (بازار)، كەنت، گۈرۈپپىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كوللېكتىپ، خۇسۇسىي كۆچەتخانىلىرى بار.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1953 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان كۆچەت يېتىشتۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 13　　　　　　بىرلىكى: مو

يىللار	يېتىشتۈرۈلگەن كۆچەت كۆلىمى	يىللار	يېتىشتۈرۈلگەن كۆچەت كۆلىمى	يىللار	يېتىشتۈرۈلگەن كۆچەت كۆلىمى
1953	4.2	1973	1359	1984	3329
1954	7	1974	438	1985	7000
1957	249.6	1975	801	1986	9148.5
1961	420	1976	3853	1987	5341
1962	34	1977	1403	1988	2810.9
1963	33	1978	959	1989	1644
1964	217	1979	1219	1990	2940
1965	203	1980	886	1991	2029.7
1966	385	1981	1219	1992	2419.1
1969	763	1982	2749	1993	2286
1972	957	1983	6136		

2. كۆچەت تىكىپ ئۆستۈرۈش

1961 - يىلدىن ئىلگىرى ئورمان بەرپا قىلىشتا ئاما ئىستىخىيىلىك ھالدا ئۆيلەرنىڭ ئالدى - كەينىگە ۋە ئېتىز باشلىرىغا تېرەك، سۆگەت، جىگدە، ئۈجمە ۋە شاپتۇل، نەشپۈت، ئۆرۈك، ئالما، ئۈزۈم، ياڭاق قاتارلىقلارنى پارچە - پۇرات تىكىپ ئۆستۈرۈپ كەلگەندى. 1962 - يىلدىن كېيىن تەشكىللىك ھالدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش باشلاندى.

ئاقىۋەر كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى 1990 - يىلى شايار بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، ناھىيە بازىرىدىن توپبولدى يېزىلىق ھۆكۈمەتكە بارىدىغان تاشيولنىڭ ئىككى تەرىپىنى بويلاپ، كەڭ كۆلەمدە كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئەسلىدە شورلۇق يەر بولۇپ ئاقىۋەر قۇرۇلۇشى دەپ ئاتالدى. قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابى

قۇرۇلدى، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىلىپ شور تىزگىنلىنىپ، يەر تۈزلىنىپ، مۇنبەتلەشتۈرۈلۈپ كۆچەت تىكىلدى. قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2000 مو، نەچچە يىل ئۇدا تىرىشىش ئارقىلىق، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 120 مو ئىھاتە ئورمىنى يېتىشتۈرۈلدى. بۇ قۇرۇلۇشنى ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان، تەشكىلاتلار خالىسانە ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق ئېلىپ باردى، قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابىدىكى خادىملار ئوتاش، سۇغىرىش ۋە ئاسراش قاتارلىق پەرۋىش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى. بۇ قۇرۇلۇش ھازىر ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1985 - يىلى، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگان، تەشكىلاتلار خالىسانە كۆچەت تىكىش دولقۇنىنى قوزغىدى، شايار - توقسۇ تاشيولىنىڭ شەرق تەرىپى، نېفىت ئامبىرىنىڭ جەنۇبىدا 500 مو بوز يەر ئېچىلىپ، كۆچەت تىكىلىپ ئورمان بەرپا قىلىندى، 1991 - يىلغا كەلگەندە، بۇ يەردىكى دەل - دەرەخلەر ئۆسۈپ يېتىلدى، 22.5 مو يەردىكى ئۈزۈم مېۋىگە كىرىپ بازاردا سېتىلىشقا باشلىدى. ھازىر بۇ ئورمان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەجرىبە ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

3. يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش

تەبىئىي ئورمانلاردا ئادەتتە كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىش ياكى ئادەم كۈچى بىلەن چۈنەك ئېچىپ دەرەخ يىلتىزىنى ئۈزۈۋېتىپ بىخلاندۇرۇش، يىلتىزدىن بىخلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىپ يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلدى.

بەرپا قىلىنغان ئورمانلاردا بىر قىسىم يېزىلاردا بىخلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلغاندىن تاشقىرى، كۆپىنچە جايلاردا ئادەم كۈچى بىلەن كېسىلگەندىن كېيىن كۆچەت تىكىش ئۇسۇلى ئارقىلىق يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلدى. 1980 - يىلدىن ئىلگىرى، كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىشتىن باشقا تەدبىرلەر قوللىنىلمىغانىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، ئورمان قوغداش پونكىتلىرى كۆچەيتىلدى ھەمدە يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار ياللاپ ئىشلىتىلدى. ئۇلار: 1) غازاڭ، شاخلارنى تازىلاپ ھاۋا ئالمىشىشنى ياخشىلاپ ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئالدى؛ 2) مۇۋاپىق پەيتتە شاخ پۇتىدى؛ 3) يىلتىز ئۈزۈش ئېرىقچىلىرىنى چاپتى. تارىم يېزىسى ۋە 1- چارۋىچىلىق فېرمىسىدا 55 مىڭ مو ئىككىلەمچى ئورمان ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

4. كېسىش

توغراق ئورمانلىرىنى كېسىش 1959 - يىلدىن ئىلگىرى توغراق ئورمانلىرىنى قوغدايدىغان ئادەم يوق ئىدى، ئوغرىلىقچە كېسىش، كەلسە - كەلمەس كېسىش مىقدارى يىلىغا 60 مىڭ كۇب مېتىردىن ئاشاتتى. 1960 - يىلدىن كېيىن، ئورمانچىلىق مەيدانى تەشكىللىك كېسىشنى باشلىدى، 80 - يىللاردىن ئىلگىرى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئاھالىلەر رايونلىرىغا يېقىنراق جايلاردىكى توغراق ئورمىنى رايونىدا ماتېرىيال قىلغىلى بولىدىغان توغراقلار يوق ئىدى، دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىردىن ئاشىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كېسىلىپ بولغانىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، ئورمانچىلىق نازارىتى 2360 گېكتار توغراق ئورمىنىنى ماتېرىيال ئورمىنى كېسىش بازىسى قىلىپ بېكىتتى، ئورمانچىلىق نازارىتى، ئورمانچىلىق باشقارمىسى كېسىش چەك نورمىسىنى يىلمۇ يىل تۆۋەنگە چۈشۈردى. ئورمانچىلىق مەيدانى كېسىشتىن ئىلگىرى كېسىش لايىھىسى چۈشەندۈرۈشنامىسى يوللىدى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى پىكىرىنى قوشۇپ ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا يوللىدى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى كېسىش گۇۋاھنامىسى بېجىرىپ بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن ياغاچ كېسىلدى.

1960 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان 33 يىلدا 610 مىڭ كۇب مېتىر ياغاچ كېسىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تەكشۈرۈشكە بولىدىغان ئاساسىي بار توغراق مىقدارى 92 مىڭ 336 كۇب مېتىر، قالغان 60 مىڭ كۇب مېتىردىن

ئارتۇقى ئوغرىلىقچە كېسىلگەن.

سىياسەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، توغراق ئورمانلىرىنى كېسىش مۇنداق 4 باسقۇچتا بۆلۈندى: 1) 1959 ـ يىلدىن ئىلگىرىكى كەلسە ـ كەلمەس كېسىش باسقۇچى؛ 2) 1960 ـ يىلدىن 1968 ـ يىلغىچە ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ تەشكىللىك كېسىش باسقۇچى؛ 3) 1969 ـ يىلدىن 1980 ـ يىلغىچە كەڭ كۆلەمدە كېسىش باسقۇچى؛ 4) 1981 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە چەكلىك نورمىدا كېسىش باسقۇچى.

بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنى كېسىش شايار ناھىيىسىدە 1978 ـ يىلدىن ئىلگىرى بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنىڭ كېسىلىش مىقدارى بىر قەدەر ئاز ئىدى، 1978 ـ يىلدىن كېيىن كۆپىيىشكە باشلىدى، يىللىق كېسىش مىقدارى 200 — 500 كۇب مېتىر ئارىسىدا بولدى. 1984 ـ يىلدىن كېيىن، ئورمان كېسىش چەك نورمىسى ۋە كېسىش ئىجازەتنامىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن، شايار ناھىيىسىنىڭ 8 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى كوللېكتىپنىڭ بەرپا قىلىنغان ئورمانلىرىنى كېسىشنىڭ يىللىق چەك نورمىسى 500 كۇب مېتىر بولدى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى بۇ چەك نورمىسىنى يېزا، بازار، مەيدانلارغا تەقسىم قىلىپ بەردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە تەبىئىي ئورمانلارنى كېسىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 14

يىللار	كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)	يىللار	كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)	ئىزاھ
1960	597	1977	4021	
1961	820	1978	5533	
1962	2352	1979	4013	
1963	652	1980	3570	
1964	1712	1981	2500	
1965	2548	1982	1304	
1966	2000	1983	1972	
1967	2393	1984	2297	
1968	2510	1985	714	ئۈستۈرۈش پەرۋىشى جەريانىدا ئارىلاپ كېسىش
1969	4000	1986	273	ئۈستۈرۈش پەرۋىشى جەريانىدا ئارىلاپ كېسىش
1970	3274	1987	67	ئۈستۈرۈش پەرۋىشى جەريانىدا ئارىلاپ كېسىش
1971	4600	1988	420	ئۆزگەرتىش ـ كېسىش
1972	7694	1989	1800	
1973	10279	1990	513	
1974	5000	1991	781	
1975	6696	1992	900	
1976	4531	جەمئىي	92336	

5 § . ئورمانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش

شايار ناھىيىسى 1978 - يىلى «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق بۆلۈمى 1979 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى بىرىنچى پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى (گەرچە ئۇ تەبىئىي ئورماننى ئۆز ئىچىگە ئالمىسىمۇ، لېكىن مۇھىم نۇقتىدا بەرپا قىلىنىدىغان ئورمان بولدى، تولۇقلىنىشى شۇنداق). 1984 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە شايار ناھىيىسىنىڭ «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى ئومۇمىي پىلانى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ھەمدە 2 - قارارلىق قۇرۇلۇش ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى.

1982 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «شايار ناھىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنىدىغان ئورمانلىرىنى رايونلارغا ئايرىش» ۋە «شايار ناھىيىسىنىڭ توغراق ئورمىنى بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە رايونلارغا ئايرىش» ئىشى تاماملاندى. 1986 - يىلى، يەنە «ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئومۇمىي پىلانى (1988 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە)» تۈزۈپ چىقىلدى.

1991 - يىلى، شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن قۇملۇقنى تىزگىنلەش ناھىيىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئورمانچىلىق ئىدارىسى «شايار ناھىيىسىنىڭ 1992 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە بولغان قۇملۇقنى تىزگىنلەش ئومۇمىي پىلانى لايىھىسى»نى پۈتتۈردى، قۇملۇقنى تىزگىنلەپ ئورمان بەرپا قىلىشنى مەقسەتلىك - پىلانلىق ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى.

1981 - يىلى يېزىلىق (بازارلىق) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى، 1991 - يىلى تويبولدى يېزىلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1992 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ يېزىلىق پونكىت قۇرۇلۇشى ئورمانچىلىق ئىدارىسى خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ تۇتۇلدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 8 يېزىلىق (بازارلىق) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ئىشخانىسى (بۇنىڭ ئىچىدە بازارلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ بىناسى 2 قەۋەتلىك) ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى پۈتتى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى مەبلەغ سېلىپ ھەر بىر يېزىلىق پونكىتقا تېلېفون ئورنىتىپ بېرىپ، ئورمان باشقۇرۇش پونكىتلىرىنىڭ خىزمەت شارائىتىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىدى.

IV باب

چارۋىچىلىق

شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «يېزا - قىشلاق تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «. . . بۇ يەردىكى 10 ئادەمنىڭ 5ى دېھقانچىلىق بىلەن، 10 ئادەمنىڭ بىرى ھۈنەرۋەنلىك ياكى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، كۆچمە چارۋىچىلار ئۆلارنىڭ بىر قانچە ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. . .» ناھىيىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى پۈتۈنلەي ئوتلاق بولۇپ، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن

شۇغۇللىنىدۇ». 1902 ـ يىلى شايار ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ناھىيە بويىچە 108 مىڭ چارۋا بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.2 تۇياقتىن چارۋا توغرا كېلەتتى. 1945 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 238 مىڭ تۇياققا يېتىپ، كىشى بېشىغا 6.4 تۇياقتىن توغرا كەلدى. 1949 ـ يىلغا كەلگەندە چارۋا ئازىيىپ 161 مىڭ تۇياققا چۈشۈپ قېلىپ، كىشى بېشىغا ئاران 2.47 تۇياقتىنلا توغرا كەلدى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تەكشىسىز بولدى، 1952 ـ، 1958 ـ، 1970 ـ ۋە 1976 ـ يىللىرى چارۋىچىلىق ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى، يۇقىرىدىكى 4 يىل دەل سىياسىي ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىدە زور ئۆزگىرىش بولغان يىللار ھېسابلىنىدۇ. ۋاھالەنكى ھەربىر داۋالغۇشتىن كېيىن تېخىمۇ زور تەرەققىيات بارلىققا كەلدى، بۇنىڭدىن شايار ناھىيىسىدە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەبىئىي ئەۋزەللىككە ۋە كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇ ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

§ 1 . ئاپپارات

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا ئۆستۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىلىك چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا چارۋىچىلىق بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى. 1962ـ يىلى بۇ بۆلۈمچە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە، 1969 ـ يىلى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسىغا قارىدى. 1981 ـ يىلى يەنە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە قارايدىغان بولدى. 1984 ـ يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) مال دوختۇرلۇق پونكىتى

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى شايار ناھىيىسىدە شۆبە پونكىت قۇردى. 1949 ـ يىل 10 ـ ئايدا، شايار ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى، كەسپىي جەھەتتە كۇچا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا قارىدى. 1956 ـ يىلى كۇچا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، كەسپىنى مۇستەقىل قانات يايدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە گۈلباغ، مازار (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى)، توپبولدى، يېڭىمەھەللە، قايلور قاتارلىق رايونلاردىمۇ مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1958 ـ يىلى 1 ـ ۋە 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1960 ـ يىلى تارىم گۆشچىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1966 ـ يىل 8 ـ ئايدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، ھاۋارايى پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، نەسىللىك چارۋا پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى تەشكىل قىلىندى. 1972ـ يىلى ئەسلىدىكى ئاپپارات ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1978 ـ يىلى نۇرباغ مال دوختۇرلۇق پونكىتى، 1989ـ يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق ـ سەھىيە نازارەت قىلىش ـ باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، 1992 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە بىر مەركىزىي پونكىت، 10 يېزىلىق پونكىت، 7 يېزىلىق شۆبە پونكىت بارلىققا كەلدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 159غا يەتتى. يېزىلىق پونكىتلاردا 10 ئامبولاتورىيە، بىر لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش بۆلۈمى، 24 چوڭ چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، 47 ئۇششاق چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، 21 دورا كۆلچىكى بار بولدى.

2) ئوتلاق پونكىتى

1978 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتنىڭ 17 خىزمەتچى خادىمى بار بولۇپ، ئۇلار ئوتلاق بەرپا قىلىش ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1982 - يىلى راۋاب ئوتلاق تەجرىبە بازىسى بەرپا قىلىندى، بازىدا 4900 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، سۇپەتلىك ئوت - چۆپ تېرىش ۋە كېڭەيتىش بويىچە ئۈلگە كۆرسىتىلدى. 1990 - يىلى ئوتلاق پونكىتى قارمىقىدا ئوتلاق نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن ئوتلاقلارنى قوغداش ۋە ئوتلاق ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى.

3) نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

بىرىنچى قىسىم ٧ بابنىڭ 3 پاراگرافىغا قاراڭ.

§ 2. فېرما ۋە فېرمىلارنى رايونلارغا ئايرىش

1. دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى

بىرىنچى قىسىم ٧ بابنىڭ 1 .، 2 - پاراگرافلىرىغا قاراڭ.

2. يېزىلار باشقۇرغان فېرما

تويبولدى يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا، ئارقاچاچاق كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. بۇ فېرما 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 50 مىڭ مو كېلىدۇ، 17 مىڭ تۇياق چارۋا بار.

گۈلباغ يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كەتمەن كەنتىگە جايلاشقان. بۇ فېرما 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 36 مىڭ مو كېلىدۇ، 12 مىڭ تۇياق چارۋا بار.

قايلور يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئۈچكە ئۆلدى كەنتىگە جايلاشقان، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 68 مىڭ مو كېلىدۇ.

3. چارۋىچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش

1988 - يىل 1 - ئايدا چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانى تۈزۈلدى. بۇ پىلاننىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى چارۋىچىلىقنى دېھقانچىلىق رايونى، چارۋىچىلىق رايونى ۋە شەھەر ئەتراپى چارۋىچىلىق رايونىدىن ئىبارەت 3 تىپقا ئايرىپ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇپ، ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش بويىچە ئوخشاش بولمىغان ئومۇمىي پىلانني يولغا قويۇشتىن ئىبارەت بولدى.

دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىندى. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىلىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپەيتىش، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بورداش، كالا، قوي، چوشقا، ئۆي قۇشلىرى ۋە توشقان ئاساس قىلىنغان ئېغىلدا بېقىش يولغا قويۇلدى. چارۋا نەسلى جەھەتتە گۆشىدىنمۇ، سۈتىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدىغان ياكى سۈتىدىنمۇ، گۆشىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدىغان تىپ ئاساس قىلىنغان شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، ئالا سۈت كالىسى، سۈتىدىنمۇ، گۆشىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدىغان سىممېنتال سۈت كالىسى، قاراكۆل قويى ياكى گۆشىدىن ۋە تېرىسىدىن، گۆشىدىن ۋە يۇڭىدىن تەڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان قوي، چاڭبەي چوشقىسى، دورۇك

قارا گۆشلۈك چوشقىسى، شۇنىڭدەك گۆشىدىنمۇ، تۇخۇمىدىنمۇ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئەلا نەسىللىك ئۆي قۇشلىرى كۆپەيتىلدى. چارۋىچىلىق رايونى چارۋىچىلىقى شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىنىڭ ئاساسى. چارۋىچىلىق جەھەتتە چارۋا بېقىشنى ئاساس قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش، ئۇنىۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇلدى. شەھەر ئەتراپى چارۋىچىلىقىدا تۇجۇپىلەپ باشقۇرۇش ۋە زامانىۋى بېقىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش شەھەرنى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

چارۋىچىلىقنىڭ باش فاڭجېنى ئوتلاق كۆلىمىگە قاراپ چارۋا بېكىتىش، چارۋىغا قاراپ مەھسۇلاتنى بېكىتىش، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، ئوبوروتنى تېزلىتىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش، ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش، سان ۋە سۈپەتكە تەڭ ئېتىبار بېرىشتە چىڭ تۇرۇش، سۈپەتنى ئۆستۈرۈشنى ئاساس قىلىش، چارۋا پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا نىسبىتى، قولدىن چىقىرىش نىسبىتى، ئومۇمىي ئېششىش نىسبىتى ۋە تاۋار نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

3 § . ئوتلاق ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش - ئوتلاق باشقۇرۇش

ناھىيە تەۋەسىدە 4 مىليون 666 مىڭ مو تەبىئىي ئوتلاق، 2 مىليون 624 مىڭ 200 مو ئورمانلىق، چاتقاللىق ۋە شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك، 6 مىليون 450 مىڭ مو پايدىلانغىلى بولمايدىغان چۆل ئوتلاق ۋە ئېتىز ئارىسىدىكى بوش يەر، 760 مىڭ مو بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز ۋە قوغۇن - تاۋۇز يېرىدىن چىقىدىغان ئوت - سامان، 16 مىڭ مو يەردە تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن ئوت - چۆپ بار، ئوت - چۆپ مىقدارى 1 مىليارد 470 مىليون كىلوگرامغا يېتىدۇ.

1. ئوتلاق

1) تەبىئىي ئوتلاق تىپلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

ناھىيە تەۋەسىدە 3 ئوتلاق تۈرى، 6 ئوتلاق كەنجە تۈرى، 66 ئوتلاق تىپى بار، بۇلارنىڭ جايلىشىشىدا روشەن بەلۋاغ ئايرىمىسى يوق، ئوتلاق تۈرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەركىبى ئاددىي بولۇپ، 4 پەسىلنىڭ ھەممىسىدىلا چارۋا بېقىلىدۇ، ياز ۋە كۈز پەسلىدە ئوت - چۆپ مول بولىدۇ، قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدە ئوت - چۆپ كەمچىل بولىدۇ.

(1) تۈزلەڭلىكتىكى چۆل ئوتلاق. ناھىيە تەۋەسىدىكى بۇ خىل ئوتلاقنىڭ بىر كەنجى تۈرى، 3 تىپى بار. تۈزلەڭلىكتىكى چۆل ئوتلاق: بۇ خىل ئوتلاق ئاساسەن ئۆگەن دەرياسىدىن ھاسىل بولغان تىنما قانالقا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 131 مىڭ 200 موغا يېتىدۇ، ئۆچكە ۋە تۆگە بېقىشقا باب كېلىدۇ.

(2) پەس چىملىق ئوتلاق. بۇ ئاساسلىقى تەبىئىي ئوتلاق بولۇپ، كۆلىمى 4 مىليون 452 مىڭ 800 مو كېلىدۇ، ناھىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تاقىر قۇملۇقتىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا مۇشۇ خىلدىكى ئوتلاق بار، بۇ خىل ئوتلاقنىڭ 4 كەنجى تۈرى، 62 تىپى بار.

سازلىق ئوتلاق: بۇ خىلدىكى ئوتلاق ئاساسەن تارىم دەرياسى بويىدىكى سازلىقلارغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 116 مىڭ موغا يېتىدۇ. بۇ كەنجى تۈردىكى ئوتلاق مال بېقىشقا تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ، ئوت - چۆپ مۇقىم بولۇپ، قوي ۋە كالىغا ئوخشاش ئۆي چارۋىلىرىنى بېقىشقا باب كېلىدۇ.

شورلۇق چىملىق ئوتلاق: كەنجى تۈردىكى بۇ خىل ئوتلاقنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ھەممە يەرگە تارقالغان، كۆلىمى 924 مىڭ مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 877 مىڭ 500 موغا يېتىدۇ،

يىلىغا 146 مىليون 260 مىڭ 600 كىلوگرام ئوت ـ چۆپ ئېلىنىدۇ، 100 مىڭ 100 تۇياق چارۋىنى بېقىشقا بولىدۇ.

چاتقاللىقتىكى چىملىق ئوتلاق: بۇ خىلدىكى ئوتلاقنىڭ كۆلىمى 2 مىليون 624 مىڭ 200 مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 2 مىليون 440 مىڭ موغا يېتىدۇ، بۇ خىل ئوتلاقتىن يىلىغا 245 مىليون 583 مىڭ 700 كىلوگرام ئوت ـ چۆپ ئېلىنىدۇ.

شالاڭ ئورمانلىقلاردىكى چىملىق ئوتلاق: بۇ خىل ئوتلاقلار ئاساسەن تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى توغراقلىقلارغا جايلاشقان، كۆلىمى 869 مىڭ مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 852 مىڭ موغا يېتىدۇ.

(3) سازلىقتىكى ئوتى ئورىۋېلىنىدىغان ۋە مال بېقىلىدىغان ئوتلاق. بۇ خىل ئوتلاقنىڭ بىر كەنجى تۈرى، بىر تىپى بار.

ئېگىز سازلىقتىكى ئوتى ئورىۋېلىنىدىغان ئوتلاق: بۇ خىلدىكى ئوتلاقلىق ئاساسەن قىزىلبايراق يېزىسىنىڭ تاللىققوتان كەنتى ئەتراپىغا جايلاشقان، كۆلىمى 1900 مو كېلىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى ھەر خىل ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمى ۋە چارۋا ـ مال سىغدۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 15　　　　بىرلىكى: تۈمەن مو، تۈمەن كىلوگرام، كۈن، تۇياق، مو

ئوتلاق ئايرىمىسى / تۈرى		ئوتلاق كۆلىمى: ئومۇمىي كۆلىمى	ئوتلاق كۆلىمى: پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	ھۆل ئوت ـ چۆپ مىقدارى	قوينىڭ كۈنىگە ئوتلاش مىقدارى	مال بېقىلغان كۈن	نەزەرىيىۋى چارۋا مال سىغدۇرۇش مىقدارى	بىر قوي ئىگىلىگەن ئوتلاق
جەمئىي		466.6	440.48	6103976	4	365	417714	
تۈزلەڭ چۆل ئوتلىقى	تۈزلەڭلىكتىكى شورلۇق ئوتلاق	13.1	11.79	1417.78	4	365	9710	13.5
تۈزلەڭلىكتىكى ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان سازلىق ئوتلاق	ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان سازلىق	11.6	111.45	1244.02	4	365	8520	13.7
	ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان شورلۇق	92.4	87.75	1462.06	4	365	100178	9.2
	ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان چاتقاللار ئارىسىدىكى چىملىق ئوتلاق	262.42	244	24558.37	4	365	168212	15.6
	شالاڭ ئورمانلىقتىكى پەس بەر ئوتلىقى	86.9	85.2	18724.32	4	365	128248	6.8
ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان سازلىق ئوتلىقى	ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان مال بېقىلىدىغان ئېگىز سازلىق ئوتلىقى	0.19	0.19	415.5	4	365	2846	0.6

ئىزاھ: ئۆلچەملىك چارۋىغا سۇندۇرۇپ ھېسابلاش ئۆلچىمى: قوي ـ 1، ئۆچكە ـ 0.7، چوشقا ـ 2، ئات ـ 6، كالا ـ 5، ئېشەك، بۇغا ـ 4، قېچىر ـ 5، تۆگە ـ 8.

2) ئاساسلىق ئوت - چۆپلەر

ئەلا سورتلۇق ئوت - چۆپ: بېدە

ياخشى ئوت - چۆپ: چۈچۈكبۇيا، يانتاق، ئېجىرىق، ئايراۋۇق، بىدايىق، مامكاپ، جەيرە قاتارلىقلار.

ئوتتۇراھال ئوت - چۆپ: يوغان قومۇش، ئۇششاق قومۇش، ئاچىماق ئېشەك قومۇچى، قاشقا بېدە، ئەمەن، چىڭگىلىك شۇنىڭدەك توغراق ۋە جىگدە يوپۇرمىقى قاتارلىقلار.

تۆۋەن دەرىجىلىك ئوت - چۆپ: يۇلغۇن، لوپنۇر كەندىرى، سارسازان، قوڭغۇراق تىكەن، ئېگىز قومۇش، بۇيا قاتارلىقلار.

ناچار ئوت - چۆپلەر: كۆرۈك، پاۋا كۆرۈك، ئالقات، قارا ئالقات، يۇمىلاق يوپۇرماقلىق شەبنەم ئوت قاتارلىقلار

3) ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ۋە ئوتلاق باشقۇرۇش ئەھۋالى

مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە چارۋىچىلار كۆچۈپ يۈرۈپ مال باقاتتى، مۇقىم مال بېقىش سورۇنى يوق ئىدى، چارۋىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئوتلاقلار ناچارلىشىپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى. بەزى چارۋىچىلار ۋە چارۋىدارلار ئوتلاقلارنى ئۆزلىرىنىڭ مال بېقىش ئادىتى ۋە تۇرمۇش ئادىتىگە ئاساسەن ئىگىلىۋالدى، بولۇپمۇ كۆچى زور چارۋىدارلار، پومېشچىكلار، مەسچىتلەر ۋە دىنىي خادىملار زورلۇق بىلەن كەڭ كۆلەمدىكى ئوتلاقلارنى ئىگىلىۋالدى ۋە ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىۋالدى. مىنگو دەۋرىگە كەلگەندە نوپۇسنىڭ 17%ىنىلا ئىگىلەيدىغان چارۋىدارلار، پومېشچىكلار ۋە دىنىي زاتلار 50% چارۋىنى ۋە 52% ئوتلاقنى ئىگىلىۋالدى. تارىم يېزىسىدىكى بىر چوڭ چارۋىدار 70 مىڭ مودىن ئارتۇق يايلاقنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلار ئىگىلىۋالغان ئوتلاقنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بارلىق ئوتلاقتىن تولۇق پايدىلىنىشقا بولمايدىغان بولۇپ قالدى، چارۋىدارلار پايدىلىنىپ بولالمىغان ئوتلاقلىرىنى ئوتلىقى يوق ياكى ئوتلاق يېتىشمەيدىغان چارۋىچىلارغا ئىجارىگە بېرىپ ئىجارە ھەققى ئالدى. ئوتلاق ئىگىلەش جەريانىدا، ئوتلاقلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى، پايدىلىنىش ھوقۇقى، ئوتلاق پاسىلى، ئىجارە مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۈزلۈكسىز جېدەل - ماجىرا بولۇپ تۇردى. بۇنداق ئەھۋال تاكى 1949 - يىلغىچە داۋاملاشتى. 1953 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چارۋىچىلىق كوپېراتىپى مەزگىلىدە، شەخسلەر ئىگىلىۋالغان ئوتلاقتىن چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى بىر تۇتاش پايدىلاندى، لېكىن ھەق تاپشۇرۇلمىدى، ئوتلاق پاسىلى تارىختىكى چارۋا - مال بېقىش ئادىتى ۋە مەھەللىلەر بويىچە ئايرىلدى. 1958 - يىلدىن كېيىنكى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش، ھۆكۈمەت بىلەن خوسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنى يولغا قويۇش مەزگىلىدە، ئوتلاقلار بىر تۇتاش خەلق گۇڭشېسى ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خوسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئاندىن گۇڭشې، چارۋىچىلىق فېرمىلىرى تەرىپىدىن چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە ئايرىپ بېرىلدى؛ چارۋا سانى ۋە ئوتلاق ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوتلاقلار تەڭشەلدى ھەم قايتا تەقسىم قىلىندى. 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە مەسئۇلىيەت ھەرىكىتىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئوتلاقلار چارۋىچىلارغا ھۆددىگە بېرىلدى، ئوتلاقلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى دۆلەتكە تەۋە بولدى. 1989 - يىلى ئوتلاقتىن ھەقلىق پايدىلىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە ئالغان ئائىلىلەر ھۆددە ئالغان ئوتلاق كۆلىمى بويىچە دۆلەتكە باشقۇرۇش ھەققى تاپشۇرىدىغان بولدى. 1991 - يىلى ناھىيە چېگرىسىنى تەكشۈرۈش تاماملىنىپ، يېزا، مەيدانلارنىڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە چېگرىسى بېكىتىلىپ، ئوتلاقتىن پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئوتلاق چېگرىسى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە پايدىلىنىش ھوقۇقى ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە 1200 ئائىلىگە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى، مۇقىم پايدىلىنىش ھوقۇقى بار ئوتلاق كۆلىمى 855 مىڭ موغا يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى يېزا - بازارلارنىڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە چارۋا سىغدۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 16

نامى	ناھىيە بويىچە ئوتلاق كۆلىمى (تۈمەن مو)	پايدىلىنىشتا بولىدىغان كۆلەم (تۈمەن مو)	چارۋا سىغدۇرۇش مىقدارى (قوي بىرلىك قىلىندى)
جەمئىي	466.5	440.4	407807
توپبولدى يېزىسى	53.1	49.7	44723
گۈلباغ يېزىسى	40.1	37.9	37433
قىزىلبايراق يېزىسى	16.5	15.7	15600
ئۈرباغ يېزىسى	66.2	62.1	57660
يېڭىمەھەللە يېزىسى	29.2	27.4	26982
قايلۇر يېزىسى	50.2	47.2	36426
تارىم يېزىسى	58.6	55.8	69853
بازار	0.9	0.8	621
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	56.6	53.6	58044
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	90.3	85.6	56056
ج خ ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى	4.8	4.6	4409

ئىزاھ: قۇملۇق ئەتراپىدىكى پارچە - پۇرات ئوتلاقلىقلار ھېسابلانمىدى.

4) ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ۋە ئوتلاق قۇرۇلۇشى

كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىش مەزگىلىدە، ئاز ساندىكى چارۋىدارلار ئۆز ئوتلىقىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، ئاندا - ساندا قاشا ياسىغان، قۇدۇق كولاپ ئادەم ۋە چارۋىلار ئىچىدىغان سۇنى ھەل قىلغانىدى، ئايرىم چارۋىدارلار ئاددىي ئۇسۇلدا كەلكۈن باشلاپ ئوتلاق سۇغارغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئۈزلۈكسىز ئۆزگەردى، ئوتلاقچىلىق كۆز قارىشى سۇس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەشكىللەش ۋە رەھبەرلىك قىلىش يېتەرسىز، سېلىنما ئاز بولغاچقا، ئوتلاق قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمى ئاستا بولدى. تېرىقچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوتلاقلاردا ئۈزلۈكسىز بوز يەر ئېچىلىپ تېرىقچىلىق قىلىندى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇچىلىق مۇئەسسەسەلىرى كەمچىل بولغاچقا، كۆپ ساندىكى ئوتلاقلار سۇغۇرۇلماي قېلىپ، بارا - بارا قۇملىشىپ، شورلىشىپ كەتتى، تېخىمۇ يامان بولغىنى ئوتلاقتىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى قالايمىقان كېسىش، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى كولاش قاتارلىق كەڭ كۆلەملىك سۈنئىي بۇزغۇنچىلىق ۋە چارۋىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن سىغىمچانلىقنىڭ ئېشىپ كېتىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئوتلاقلار ناچارلىشىپ كەتتى، ئۈنۈملۈك ئوتلاق كۆلىمى ئۈزلۈكسىز ئازىيىپ كەتتى. 1949 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 2 مىليون 224 مىڭ مو ئازىيىپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بوز يەر ئېچىلغىنى 321 مىڭ مو، قۇم بېسىپ كەتكىنى 1 مىليون 187 مىڭ مو، شورلىشىپ كەتكىنى 684 مىڭ مو، باشقا ئۇسۇللاردا ئىگىلىۋېلىنغىنى 32 مىڭ مو. ئوتلاق كۆلىمىنىڭ كەڭ كۆلەمدە كېمىيىپ كېتىشى، سۈپىتىنىڭ ناچارلىشىپ

كېتىش ۋە قۇرغاقچىلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئوتلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئوتلاق بىلەن چارۋا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۆزنايىن گەۋدىلەندى، بولۇپمۇ قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدە ئوت - چۆپ ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولۇپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىلار 3 ئاي ئاچ قالدى.

1978 - يىلى «ئوتلاققا قاراپ چارۋا سانىنى بېكىتىش»تىن ئىبارەت تەرەققىيات فاڭجېنى بېكىتىلىپ، ئوتلاقلارغا نىسبەتەن «قوغداشنى كۈچەيتىش، ئۆلچەملىك قۇرۇش، مۇۋاپىق پايدىلىنىش» يولغا قويۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئوتلاق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 350 مىڭ مو تەبىئىي يايلاقنىڭ سۈپىتى ياخشىلاندى، 23 مىڭ مو ئوتلاق قاشالاندى، ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاقتىن 90 مىڭ مو قۇرۇلدى، 45 مىڭ مو ئوتلاق بەرپا قىلىندى، 450 كىلومېتىر ئۆستەڭ چېپىلدى، 214 كىلومېتىر كۆچ يولى ياسالدى، 1260 قۇدۇق قېزىلدى، 260 كۆل، 320 كۆۋرۈك، سۇڭگۈچ ۋە توما ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشىلىنىپ، چارۋىچىلىق مەلۇم كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

2. يەم - خەشەك

1) يىرىك يەم - خەشەك. ئاساسلىقى قۇرۇق ئوت - چۆپ، زىرائەتلەرنىڭ غول - سامانلىرى، پۇچەك دان ۋە توپان قاتارلىقلار. پۇچەك دان ۋە توپان دېگىنىمىز بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ كېپىكى، ھەر خىل پۇرچاق ۋە ياغلىق دان زىرائەتلەرنىڭ تىرىپلىرى، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ قالدۇق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلار ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئاساسلىق بوغۇزلىرى ھېسابلىنىدۇ.

2) يېشىل يەم - خەشەك. تەبىئىي يېشىل يەم - خەشەك ئاساسەن يېتىشتۈرۈلگەن توغراق قاتارلىقلارنىڭ يوپۇرماقلىرى، شاخ - شۇمبىلىرىدىن ئىبارەت. تېرىلغان يېشىل يەم - خەشەكلەر ئاساسەن بېدە، قىزىلچا ۋە باشقا يېشىل ئوغۇت ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شاخ - شۇمبىلىرىدىن ئىبارەت.

3) سىلوس يەم - خەشەك. سىلوس يەم - خەشەك ئىنتايىن مول بولۇپ، باشاقلىق ئوت - چۆپلەر، كۆممىقوناق، قوناق شېخى قاتارلىقلار ئاساس قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قومۇش، دەرەخ يوپۇرمىقى قاتارلىق يېشىل يەم - خەشەك زىرائەتلىرىمۇ بار. 50 - يىللاردا باشلانغان يەم - خەشەكنى سىلوسلاش تېخنىكىسى ئېنى چاغدىكى ئىجتىمائىي شارائىت، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە تېخنىكا كۈچى قاتارلىق ئامىللارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئومۇمىيۈزلۈك كېڭەيتىلمىدى ۋە داۋاملاشمىدى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۈزۈلۈپ قالدى. 1985 - يىلى بۇ تېخنىكا قايتا كېڭەيتىلدى ۋە تېز تەرەققىي قىلدى، 1986 - يىلى پىششىقلاش مىقدارى 4000 توننىغا، 1987 - يىلى 33 مىڭ توننىغا، 1988 -، 1989 - ۋە 1990 - يىللىرى 80 مىڭ توننىغا يەتتى. 1991 - يىلدىن كېيىن تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى ئازايتىلدى، بۇنىڭ بىلەن پىششىقلاش مىقدارىمۇ ئازىيىپ كەتتى.

4) دانلىق زىرائەتتىن ئىشلەنگەن يەم - خەشەك. بۇ خىل يەم - خەشەك ئاساسلىقى كۆممىقوناق، ئارپا، ئاق قوناق، شۇنىڭدەك دانلىق ئاشلىقلارنىڭ كېپىكى ۋە ياڭيۇ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

5) ئاقسىللىق يەم - خەشەك. ئۆسۈملۈك ئاقسىلىدىن ئىشلەنگەن يەم - خەشەكلەردىن ئاساسلىقى سويا، باقلا، كۆك پۇرچاق، سېرىق پۇرچاق، چىگىت، تىرىپ، پۇرچاق تىرىپى، جاڭيۇ تىرىپى، ھاراق تىرىپى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ھايۋانات ئاقسىلىدىن ئىشلەنگەن يەم - خەشەكلەردىن ئاساسلىقى بېلىق تالقىنى، پىلە قۇرۇتى تالقىنى قاتارلىقلار بار.

6) ئاممىياكلاشتۇرۇلغان يەم - خەشەك. 1986 - يىلى مال دوختۇرلۇق پونكىتى كىچىك كۆلەمدە سىناق قىلىپ، 1.3 توننا پىششىقلاپ ئىشلىدى، شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، داۋاملىق كېڭەيتىلمىدى.

4 § . چارۋا نەسلى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش

1. چارۋا نەسلى

ناھىيەدىكى چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلى 48 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوي نەسلى 7 خىل، ئۆچكە نەسلى 4 خىل، كالا نەسلى 6 خىل، ئات نەسلى 3 خىل، ئېشەك نەسلى 2 خىل، قېچىر نەسلى بىر خىل، تۆگە نەسلى بىر خىل، بۇغا نەسلى بىر خىل، چوشقا نەسلى 7 خىل، ئۆي قۇشلىرى نەسلى 16 خىل.

قوي قوي مۇھىم چارۋا تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ناھىيەدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ %34 — %36نى تەشكىل قىلىدۇ. ئاساسلىق نەسلى شايار قويى، قارا كۆل قويى، مەكىت قويى، ئالتاي قويى، خوتەن قويى، قازاق قويى ۋە يىرىك يۇڭلۇق قويدىن ئىبارەت. 1992 ـ يىلى قولدا قالغان قوي 190 مىڭ 800 تۇياق.

شايار قويى بۇ مۇشۇ جايدىكى قەدىمىي قوي نەسلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل قوي سەل قاڭشارلىق، يوغان سالپاڭ قۇلاق، ساغلىقنىڭ مۈڭگۈزى بولمايدۇ، قوشقارنىڭ يۆگىمەچ مۈڭگۈزى بولىدۇ. قۇيرىقى ئاچماق، ئۇچلۇق، ئاچىمىقى قۇيرۇق تۈۋىدە بولىدۇ، رەڭگى كۆپىنچە قوڭۇر ياكى كۆلرەڭ بولىدۇ. يىلىغا 1.3 كىلوگرام يۇڭ چىقىدۇ. كۆرپىسى بۇدۇر ۋە يېرىم بۇدۇر كېلىدۇ، بەزىلىرى بۇدۇر بولمايدۇ. بۇ خىل قوينىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، يىرىك يېقىشقا چىدامىلىق، بىر يىلدا بىرنى قوزىلايدۇ. بۇ خىل قوينىڭ نەسلى ياخشىلانغاچقا، ئەسلى نەسىل 1978 ـ يىلى قۇرۇپ كەتتى.

قاراكۆل قويى بۇ خىل قوي يەرلىك قويلار ئىچىدە ئاساسلىق قوي بولۇپ، ئومۇمىي قوينىڭ %98.5نى ئىگىلەيدۇ. كۆرپىسىنىڭ رەڭگى قارا، كۆلرەڭ ۋە قوڭۇر كېلىدۇ. قارا كۆل قويى ساپ نەسىللىك قاراكۆل قوشقىرى بىلەن شايارنىڭ يەرلىك ساغلىقىنى چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق يېتىشتۈرۈلگەن، تېرىسىدىنمۇ، گۆشىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدۇ، قاراكۆل كۆرپىسى دۇنياغا داڭلىق. بۇ قوي قاڭشارلىق، يوغان سالپاڭ قۇلاق، ماڭلىيىدا بۇدۇر كوكۇلىسى بار. قۇيرۇقى S شەكىلدە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ، يۇڭى يېشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. يىلىغا 1.5 كىلوگرام يۇڭ چىقىدۇ، سويۇلۇش نىسبىتى يۇقىرى، گۆشى تەملىك. بىر يىلدا بىرنى قوزىلايدۇ، بىردىن قوزىلايدۇ، بەزىدە قوشكېزەكمۇ قوزىلايدۇ. بۇ خىل قوينىڭ قوزىسى تۇغۇلۇپ 2 كۈنلۈك بولغاندا تېرىسى سويۇۋېلىنسا، تېرىسى چىڭ، ئەۋرىشىم بولىدۇ، يۇڭى ياتما شەكىللىك، قوۋۇرغا شەكىللىك، ھالقا شەكىللىك، تۈز شەكىللىك يۇمشاق شەكىللىك ۋە پۇرچاق شەكىللىك بولىدۇ. كۆرپە يۇڭى مەيلى بۇدۇر، مەيلى تۈز، مەيلى تۈگۈر، مەيلى كىرىشىپ كەتكەن ياكى قانۇنىيەتسىز بولسۇن، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك چىرايلىق كۆرۈنۈشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ، كۆرپە پارقىراق ھەم ئەۋرىشىم بولۇپ، ئالىي دەرىجىلىك تېرە ياسالمىلىرى ئىشلەشنىڭ خام ئەشيا ـ ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. چارۋىچىلار ئۇنى ئوتلاقتىكى «قارا مەرۋايىت»، «بىر تال گۈل» دەپ تەرىپلىشىدۇ. قاراكۆل كۆرپىسى بۇ جاينىڭ داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ.

ئۆچكە ئۆچكە سانى ئەڭ كۆپ چارۋا تۈرى بولۇپ، ناھىيەدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ %49 — %50نى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆچكە ئەڭ كۆپ بېقىلىدىغان ناھىيە شەھەرلەرنىڭ بىرى، ئۆچكە ئەڭ كۆپ بېقىلغاندا 302 مىڭ تۇياققا يەتتى. يەرلىك ئۆچكىلەر ئالاھىدە تەبىئىي شارائىت ۋە يىرىك پەرۋىش شارائىتىدا يېتىلگەن قەدىمىي نەسلىدىن ئىبارەت. بۇ ئۆچكىلەرنىڭ مۈڭگۈزى سەل

چاسا شەكىلدە، رەڭگى ئاق، كۆكۈش، قارامتۇل ياكى ئالا - چىپار كېلىدۇ. چۈيۈرى، تۆۋىتى، گۆشى، سۈتىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. بىر ئۆچكە بىرنى ياكى ئىككىنى تۇغىدۇ، بىر ئۆچكىدىن كۈنىگە 0.3 - 0.5 كىلوگرام سۈت چىقىدۇ. بېقىش تەننەرخى تۆۋەن، بېقىش ئاسان، يەرلىك دېھقان ، چارۋىچىلار ياخشى كۆرىدۇ. كىرگۈزۈلگەن نەسىللەردىن جۇڭۋېي ئۆچكىسى، سانېڭ سۈت ئۆچكىسى ۋە لياۋنىڭ تىۋىت ئۆچكىسى بار. 1993- يىلىنىڭ ئاخىرىدا 245 مىڭ 700 تۇياق ئۆچكە قالدى.

كالا بۇ يەردە ئاساسەن يەرلىك كالا بېقىلىدۇ، كىرگۈزۈلگەن نەسىللەردىن ئالاۋۇ قوتىزى، بىڭجۇ كالىسى، ئالا كالا، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى ۋە سىمبىنتال كالىسى بار. چوڭ چارۋا ئىچىدە يەرلىك كالىنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، ئەڭ كەڭ تارقالغان، ئۇ ئومۇمي چارۋىنىڭ %7 — %8 نى ئىگىلەيدۇ.

ئات بۇ يەردە يەرلىك نەسىل يوق. سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن نەسىللەردىن ئىلى ئېتى، قاراشەھەر ئېتى ۋە قازاق ئېتى بار. ئات چوڭ چارۋىنىڭ %1.5 — %2 نى ئىگىلەيدۇ.

ئېشەك بۇ يەردىكى ئاساسلىق نەسىل كۇچا ئېشىكىدىن ئىبارەت، كىرگۈزۈلگەن سورتلاردىن ئاساسلىقى گۇەنجوڭ ئېشىكى بار، ئېشەك چوڭ چارۋىنىڭ %5 — %6 نى ئىگىلەيدۇ.

قېچىر ئات بىلەن ئېشەكنى چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق يېتىشتۈرۈلگەن بولۇپ، مۇقىم نەسىل سىستېمىسى يوق، سانى ئازراق، ئازكەم 20 يىلدا ناھىيە بويىچە بېقىلغان قېچىر 100 گىمۇ يەتمەيدۇ.

تۆگە بۇ يەردە ئاساسەن قوش لوككىلىق تۆگە بار، سانى ناھايىتى ئاز، 1993 - يىلدىكى تۆگە 200.

چوشقا بۇ يەردە چوشقىنىڭ يەرلىك نەسلى يوق، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن نەسىللەردىن شىنجاڭ ئاق چوشقىسى، شىنجاڭ قارا چوشقىسى، نىڭشياڭ چوشقىسى، چاڭبەي چوشقىسى، دوڭچاڭ چوشقىسى، يوكشا چوشقىسى ۋە دوروك چوشقىسى بار. بۇ چوشقىلار قالايمىقان ئۆرۈقلاندۇرۇلغاچقا، ناھىيە بويىچە نەسىل شەكىللەنمىدى.

بۇغا شايار ناھىيىسىدىكى بۇغىلار تىپىك تارىم بۇغىسىغا تەۋە بولۇپ، ئاساسەن تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى توغراقلىق، چاتقاللىق بەلۋاغقا تارقالغان. بۇ يەردىكى بۇغىنىڭ بېشى كىچىك، كۆزى يوغان، يازدا يۇڭىنىڭ رەڭگى قىزغۇچ قوڭۇر ياكى قارامتۇل كېلىدۇ. قىشتا يۇڭىنىڭ رەڭگى سۇسراق، روشەن داغلار بولىدۇ، قورساق قىسمى ئاق كېلىدۇ. مىجەزى شاش، يۈگرەك، باشاقلىقلار ئائىلىسىگە تەۋە ئوت - چۆپ، چاتقال شاخلىرى، ھەرخىل زەمبۇرۇغ تۈرىدىكى ئۆسۈملۈك، يۇسۇنلار ۋە بەزى دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ، قەرەللىك سۇ ئىچىدۇ. يېتىلگەن ئەركەك بۇغىنىڭ مۈڭگۈزى بولىدۇ، بۇ مۈڭگۈز باش باھاردا ئۆزلۈكىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ، مۈڭگۈزى چۈشۈپ 20 نەچچە كۈندىن كېيىن يۇمران مۈڭگۈز ئۆسۈشكە باشلايدۇ، يەنە 50 نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مۈڭگۈز يېتىلىدۇ. يۇمران مۈڭگۈز ئادەتتە 0.5 — 5 كىلوگرامغىچە، چوڭلىرى 8 — 13 كىلوگرام كېلىدۇ. ئازراق ۋاقىتتىن كېيىن مۈڭگۈز قېتىپ قالىدۇ. يېتىلگەن ئەركەك بۇغىنىڭ گەۋدە ئېگىزلىكى ئادەتتە 1 — 1.4 مېتىر، ئېغىرلىقى 200 — 350 كىلوگرام كېلىدۇ. چىشى بۇغىنىڭ جۈغى كىچىكرەك كېلىدۇ، مۈڭگۈزى بولمايدۇ. ئۇلار توپلىشىپ ئوتلايدۇ. ھەر يىلى كۈزدە بوغاز بولىدۇ، كېيىنكى يىلى 6 — 7 - ئايلاردا 1 — 2 نى تۇغىدۇ، بۇغا بالىسى چىشى بۇغا توپىغا ئەگىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، يېتىلگەندىن كېيىن توپتىن ئايرىلىپ مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە بۇغىنى كۆندۈرۈپ بېقىش تارىخى ئۇزۇن، لېكىن كۆلەملەشتۈرۈپ بېقىش 1948 - يىلدىن كېيىن شەكىللەندى. 1959 - يىلى ناھىيە بويىچە 23 بۇغا بېقىلدى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى شايار ناھىيىسى بويىچە تۇنجى بۇغا فېرمىسى قۇرۇپ 24 بۇغا باقتى. كېيىن تويبولدى، قايلور، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، نۇرباغ، گۈلباغ، تارىم، 1.، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشخانىسى 15 بۇغا فېرمىسى قۇردى. 1976 - يىلى بېقىلغان بۇغا 1025 كە يەتتى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە بېقىلغان بۇغا 1900 گە يەتتى، 1000

كىلوگرامدىن ئارتۇق تاۋار يۇمران بوغا مۈڭگۈزى ئېلىنىدى. بوغا تۇيى قېرىلىشىپ كەتكەنلىكى، كۆپەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكى شۇنىڭدەك دۆلەت ياۋا بوغىنى تۇتۇشنى مەنئى قىلغانلىقى ئۈچۈن، بوغىنى تولۇقلاپ تۇرۇشقا ئىمكان بولمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېقىش جەھەتتىكى پەرۋىش مۇۋاپىق بولمىغاچقا، بوغىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بېقىلىۋاتقان بوغا تېز ئازىيىپ كەتتى. 1992 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 400 بوغا قالدى.

ئۇزۇن مەزگىل بېقىش ۋە يۇمران بوغا مۈڭگۈزىنى پىششىقلاش ئارقىلىق ناھىيىدە مول تەجرىبىگە ئىگە بوغا بېقىش ئىختىساسلىقلىرى مەيدانغا كەلدى. تويبولدى بوغا فېرمىسىنىڭ سابىق باشلىقى شى فېڭتيەن يۇمران بوغا مۈڭگۈزىنى پىششىقلاشنىڭ بىريۈرۈش ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقتى. يۇمران بوغا مۈڭگۈزىنى پىششىقلاپ تاۋارغا ئايلاندۇرۇش نىسبىتى 1972 ـ يىلدىن كېيىن ھەر يىلى %100 بولدى؛ 1974 ـ 1976 ـ يىلغىچە ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تويبولدى بوغا فېرمىسىدا يۇمران بوغا مۈڭگۈزىنى پىششىقلاش پىراكتىكىسى قىلغاندا، شى فېڭتيەن لېكسىيە سۆزلىدى. ئۇ بوغا بېقىش ۋە بوغا كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئىشلىرىغىمۇ كۆپ تۆھپە قوشتى. 1979 ـ يىلى ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولدى.

توشقان بۇ يەردىكى توشقان نەسلى ئاساسەن كەلتۈرۈلگەن، گۆش توشقىنىدىن باشقا، ئۇزۇن يۇڭلۇق توشقان، تارىم توشقىنى، قۇمۇل توشقىنى، ياپونىيە چوڭ قۇلاقلىق توشقىنى بار.

بۆلغۈن 1974 ـ يىلى تويبولدى يېزىسى 60 نەچچە بۆلغۈن كىرگۈزۈپ بۆلغۈن فېرمىسى قۇردى، بېقىش جەھەتتىكى پەرۋىش ياخشى بولمىغانلىقى، بېقىش تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقى، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، توشقانلار بىربىرلەپ ئۆلۈپ كەتتى، 1976 ـ يىلى پۈتۈنلەي ئۆلۈپ تۈگىدى.

ئىپار كېيىكى 1976 ـ يىلى ناھىيىلىك تېببىي دورا شىركىتى 20 نەچچە ئىپار كېيىكى كىرگۈزدى، بۇ كېيىكلەر شارائىتقا ماسلىشالمىغاچقا، 1977 ـ يىلى ئۆلۈپ تۈگىدى.

ئۆي قۇشلىرى

(مۇشۇ قىسىمنىڭ VI باب 1 پاراگرافىغا قاراڭ).

2. چارۋا ـ مال تەرەققىياتى

1902 ـ يىلى ناھىيە قۇرۇلغاندىن بۇيان، چارۋا ـ مال تەرەققىياتىدا جەمئىيەتنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى شۇنىڭدەك ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش بولدى، 3 قېتىم ئۆرلەش، 3 قېتىم تۆۋەنلەشتەك تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى.

شايار ناھىيىسى بويىچە چارۋا ـ مالنىڭ 1902 — 1993 ـ يىلغىچە ئازىيىش ـ كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 17　　　　بىرلىكى: تۈمەن تۇياق

يىللار	قوتاندىكى سانى	مۇۋاپىق ياشتىكى چىشى چارۋا	ئەي بولغان تۇل	ھەرخىل چارۋا							
				كالا	ئات	ئېشەك	قېچىر	تۆگە	چوشقا	ئۆچكە	قوي
1902	10.81										
1930	18.64										
1943	25.94										

										23.80	1945
7.92	4.66			0.03	0.95	0.61	1.94	4.02	5.37	16.10	1949
7.98	5.19			0.02	1.04	0.67	2.02	4.25	5.67	17.02	1950
6.56	5.05			0.02	1.07	0.64	2.10	3.86	5.45	15.44	1951
5.79	4.81			0.02	1.10	0.61	2.08	3.35	4.80	14.41	1952
8.83	7.86			0.02	1.31	0.67	2.59	5.32	7.09	21.28	1953
9.46	8.36			0.02	1.19	0.66	2.55	5.56	7.41	22.24	1954
9.46	8.51			0.01	1.30	0.68	2.65	5.65	7.54	22.61	1955
9.58	8.67			0.01	1.30	0.62	2.18	5.59	7.14	22.36	1956
8.09	7.71			0.01	1.26	0.52	1.83	4.86	6.47	19.42	1957
7.80	7.16	0.01		0.01	1	0.49	1.69	14.54	6.05	18.16	1958
8.59	8.50	0.02		0.01	0.91	0.43	1.57	5.01	6.68	20.03	1959
9.79	10.65	0.04		0.01	0.82	0.41	1.67	5.85	7.80	23.39	1960
11.03	12.37	0.08		0.01	0.81	0.37	1.79	6.61	9.15	26.46	1961
12.23	13.54	0.04		0.01	0.95	0.38	2.02	10.21	10.25	29.17	1962
13.87	15.45	0.05		0.01	1.07	0.39	2.23	8.67	13.36	33.07	1963
14.27	15.48	0.08		0.01	1.35	0.39	2.50	8.21	15.51	34.08	1964
14.91	16.10	0.11		0.01	1.47	0.41	2.82	10.48	18.36	35.83	1965
12.90	14.14	0.18		0.01	1.39	0.40	2.95	6.13	16.89	31.97	1966
12.60	14.21	0.16		0.01	1.73	0.43	3.13	9.70	15.57	32.27	1967
12.51	14.83	0.09		0.02	1.77	0.49	2.98	10.32	13.66	32.69	1968
11.60	12.91	0.10		0.01	1.57	0.46	2.91	9.29	14.27	29.56	1969
11.08	13.25	0.13		0.02	1.51	0.50	2.85	8.40	12.60	29.34	1970
11.79	14.32	0.33		0.03	1.51	0.50	2.63	4.58	13.61	31.11	1971
11.66	13.78	0.10		0.03	1.47	0.50	2.68	5.93	11.14	30.72	1972
13.12	15.34	0.25		0.04	1.42	0.53	2.76	7.83	15.77	33.46	1973
12.82	14	0.14		0.04	1.44	0.51	2.75	7.67	14.42	31.70	1974
11.13	13.94	0.09		0.04	1.43	0.54	2.74	7.37	15.38	29.91	1975
10.37	13.17	0.17		0.04	1.48	0.54	2.61	7.71	14	28.38	1976
11.14	14.62	0.29		0.05	1.74	0.59	2.62	10.13	14.79	31.05	1977
11.79	15.63	0.36		0.05	1.92	0.59	2.77	10.82	15.92	33.11	1978
13.33	17.82	0.33	0.01	0.05	2.17	0.63	2.93	11.38	15.96	37.27	1979
13.91	19.69	0.28	0.01	0.06	2.25	0.67	3.05	13.24	19.07	39.92	1980
14.38	20.15	0.26	0.01	0.06	2.27	0.62	3.10	13.63	20.61	40.85	1981
14.62	20.98	0.23	0.01	0.06	2.25	0.58	3.14	16.95	22.59	41.87	1982
15.84	21.06	0.24	0.02	0.06	1.94	0.57	3	13.35	21.75	42.73	1983
17.27	21.99	0.18	0.02	0.06	2.17	0.68	3.25	12.02	21.72	45.52	1984
17.18	22.28	0.25	0.02	0.07	2.09	0.60	3.23	15.92	22.14	45.72	1985
17.53	22.05	0.22	0.02	0.10	1.90	0.68	3.51	15	21.66	46.01	1986
17.96	22.63	0.24	0.02	0.10	1.77	0.72	3.63	16.45	23.18	47.07	1987
18.19	23.31	0.24	0.03	0.11	1.82	0.70	3.71	17.50	22.98	48.11	1988
18.72	23.99	0.26	0.25	0.13	1.83	0.72	3.73	16.85	24.06	49.63	1989
18.92	24.56	0.26	0.03	0.13	1.84	0.69	3.77	18.13	24.13	50.20	1990
18.51	25.35	0.24	0.04	0.15	1.59	0.71	3.78	18.35	24.33	50.37	1991
19.09	25.02	0.25	0.02	0.17	1.43	0.76	3.78	18.85	24.53	50.52	1992
19.08	24.57	0.28	0.02	0.19	1.41	0.78	3.79	19.76	24.60	50.12	1993

شايار ناھىيىسى بويىچە 1949 — 1994 - يىلغىچە بولغان 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدىكى چارۋا

جەدۋەل: 4 — 18

بىرلىكى: تۈمەن تۇياق

تۈرى / يىللار	جەمئىي	كالا	ئات	ئېشەك	قېچىر	تۆگە	ئۆچكە	قوي	چوشقا	بۇغا
1949	17.10	1.98	0.61	0.96	0.02		5.02	8.51		
1950	18.15	2.16	0.69	1.05	0.02		5.55	8.68		
1951	16.66	2.14	0.66	1.08	0.02		5.32	7.44		
1952	15.02	2.13	0.62	1.11	0.02		5.06	6.08		
1953	22.64	2.64	0.68	1.40	0.02		8.50	9.40		
1954	23.78	2.61	0.66	1.21	0.02		8.90	10.38		
1955	24.25	2.80	0.70	1.31	0.02		9.06	10.36		
1956	24.13	2.49	0.66	1.31	0.01		9.17	10.49		
1957	21.01	1.87	0.57	1.31	0.01		8.39	8.86		
1958	19.62	1.72	0.49	1.21	0.01		7.87	8.32		
1959	21.38	1.60	0.44	0.92	0.01		9.14	9.24	0.03	
1960	24.96	1.70	0.41	0.83	0.01		11.43	10.53	0.05	
1961	28.20	1.82	0.37	0.82	0.01		13.23	11.83	0.12	
1962	31.07	2.06	0.39	0.96	0.01		14.46	13.08	0.11	
1963	33.08	2.24	0.39	1.07	0.01		15.45	13.87	0.05	
1964	35.57	2.55	0.42	1.29	0.01		16.16	15.06	0.08	
1965	39.16	2.87	0.43	1.51	0.01		17.53	16.68	0.13	
1966	36.77	3.08	0.46	1.61	0.01		16.53	14.87	0.21	
1967	36.97	3.09	0.47	1.63	0.01		16.58	14.91	0.28	
1968	37.16	3.38	0.52	1.71	0.01		16.61	14.52	0.41	
1969	33.78	3.07	0.54	1.74	0.01		15.33	12.83	0.26	
1970	32.68	3.08	0.50	1.75	0.01		14.78	12.42	0.14	
1971	34.08	2.86	0.50	1.62	0.02		15.87	12.96	0.24	0.01
1972	35.33	2.81	0.51	1.65	0.03		16.06	13.67	0.58	0.02
1973	36.90	3.42	0.51	1.74	0.03	0.01	17.26	13.55	0.35	0.03
1974	38.94	3.08	0.59	1.63	0.04	0.01	17.54	15.67	0.33	0.05
1975	37.68	3.09	0.61	1.66	0.04	0.01	17.09	14.87	0.24	0.07
1976	35.07	2.83	0.62	1.58	0.05	0.01	16.45	13.14	0.30	0.09
1977	36.15	2.77	0.55	1.80	0.05		17.09	13.58	0.21	0.10
1978	38.98	2.86	0.60	1.96	0.05		18.39	14.63	0.36	0.13
1979	43.61	3.02	0.62	2.18	0.05		21.28	15.95	0.36	0.15
1980	48.90	3.20	0.65	2.35	0.05	0.01	24.04	18.07	0.36	0.17
1981	51.16	3.16	0.67	2.37	0.05	0.01	25.42	19.10	0.28	0.19
1982	50.89	3.20	0.60	2.32	0.06	0.01	25.49	18.85	0.19	0.17
1983	47.97	3.15	0.59	2.19	0.06	0.02	23.79	17.81	0.20	0.16

1984	49.34	3.25	0.57	2.05	0.07	0.02	24.80	18.22	0.22	0.14
1985	49.91	3.32	0.58	2.02	0.07	0.02	25.16	18.55	0.19	
1986	48.66	3.48	0.64	1.81	0.09	0.02	23.80	18.59	0.23	
1987	50.46	3.78	0.63	1.81	0.10	0.02	24.67	19.18	0.27	
1988	52.78	4.57	0.76	2.40	0.13	0.03	25.96	18.71	0.22	
1989	54.14	3.71	0.69	1.68	0.13	0.02	28.09	19.56	0.26	
1990	56.15	3.82	0.69	1.69	0.14	0.02	29.05	20.47	0.27	
1991	57	3.81	0.72	1.57	0.15	0.04	29.66	20.83	0.22	
1992	56.66	3.36	0.76	1.61	0.17	0.03	30.25	20.26	0.22	
1993	55.25	3.36	0.74	1.54	0.18	0.03	29.33	19.79	0.28	
1994	55.41	3.37	0.78	1.53	0.18	0.03	29.15	20.08	0.29	

شايار ناھىيىسى بويىچە 1949 — 1993 - يىللىغىچە تۆللەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى

جەدۋەل: 4 — 19

بىرلىكى: تۈمەن تۇياق

يىللار	قوتاندىكى چارۋا سانى	تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا	تۇغۇش يېشىدىكى چارۋىنىڭ قوتاندىكى چارۋىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئەي بولغان تۆل	كۆپەيگەن يېتىلگەن چارۋىنىڭ تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	يېتىلگەن چارۋا، كىچىك چارۋا، تۆلگەن چارۋا	تۆلگەن چارۋىنىڭ ئەي بولغان تۆلدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
1949	16.1	5.37	33.35	4.02	74.86	1.93	48.01
1950	17.02	5.67	33.31	4.25	74.96	1.70	40
1951	15.44	5.45	35.30	3.86	70.83	1.54	39.90
1952	14.41	4.80	33.31	3.35	69.79	1.87	55.82
1953	21.28	7.09	33.32	5.32	75.04	2.34	43.98
1954	22.24	7.41	33.32	5.56	75.03	2.45	44.06
1955	22.61	7.54	33.35	5.65	74.93	2.26	40
1956	22.36	7.14	31.93	6.59	92.30	2.24	33.99
1957	19.42	6.47	33.32	4.86	75.12	1.94	39.92
1958	18.16	6.05	33.31	4.54	75.04	1.27	27.97
1959	20.03	6.68	33.35	5.01	75	1.86	37.13
1960	23.39	7.80	33.35	5.85	75	1.64	28.03
1961	26.46	9.15	34.58	6.61	72.24	1.85	27.99
1962	29.17	10.29	35.27	10.21	99.22	2.92	28.60
1963	33.07	13.35	40.37	8.67	64.94	3.66	42.21
1964	34.08	15.51	45.51	8.21	52.93	5.67	69.06
1965	35.83	18.36	51.24	10.48	57.08	5.75	54.87
1966	31.97	16.69	52.21	6.13	36.73	4.20	68.52
1967	32.27	15.57	48.25	9.70	62.30	2.32	23.92
1968	32.64	13.66	41.85	10.32	75.55	2.36	22.87

23.25	2.16	65.10	9.29	48.27	14.27	29.56	1969
24.52	2.06	66.67	8.40	42.94	12.60	29.34	1970
47.60	2.18	33.65	4.58	43.75	13.61	31.11	1971
36.08	2.14	53.23	5.93	36.38	11.14	30.62	1972
28.22	2.21	49.65	7.83	47.13	15.77	33.46	1973
42.11	3.23	53.19	7.67	45.49	14.42	31.70	1974
51.02	3.76	47.92	7.37	51.42	15.38	29.91	1975
28.66	2.21	54.84	7.71	49.54	14.06	28.38	1976
18.16	1.84	68.49	10.13	47.63	14.79	31.05	1977
19.69	2.13	67.96	10.82	48.08	15.92	33.11	1978
21.44	2.44	71.30	11.38	42.82	15.96	37.27	1979
29.53	3.91	69.43	13.24	47.77	19.07	39.92	1980
31.47	4.29	66.13	13.63	50.45	20.61	40.85	1981
28.08	4.76	75.03	16.95	53.95	22.59	41.87	1982
24.57	3.28	61.38	13.35	50.90	21.75	42.73	1983
22.05	2.65	55.34	12.02	47.72	21.72	45.52	1984
20.98	3.34	71.91	15.92	48.43	22.14	45.72	1985
16.07	2.41	69.25	15	47.08	19.87	46.01	1986
15.26	2.51	70.97	16.45	49.25	23.18	47.07	1987
17.26	3.02	76.15	17.50	47.77	22.98	48.11	1988
12.94	2.18	70.03	16.85	48.48	24.06	49.63	1989
9.38	1.70	75.13	18.13	48.06	24.13	50.20	1990
13.95	2.56	75.42	18.35	48.30	24.33	50.37	1991
9.50	1.79	76.84	18.85	48.56	24.53	50.52	1992
8.60	1.70	80.33	19.76	49.08	24.60	50.12	1993

5 § . نەسىل ياخشىلاش

بۇ يەردىكى ئەسلى چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرى نەسلىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ياخشى، يېرىك يېقىشقا چىدامىلىق، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، بىراق جۇغى كىچىك، تۇغۇش ئىقتىدارى تۆۋەن، چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ تۇغۇش ـ چىقىرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇزۇندىن بۇيان، يەرلىك چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرى نەسلى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاندى.

1. قوي نەسلىنى ياخشىلاش

1958 ـ يىلى كۇچا نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن ساپ نەسىللىك قاراكۆل قوشقىرىدىن 13 ى كىرگۈزۈلۈپ، شايار قويى بىلەن سۈنئىي ئۇسۇلدا ئۇرۇقلاندۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە چېتىشتۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 2000 تۇياق قويىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، ئاندىن ئارىلاش نەسىل ئەۋلادلار بويىچە تاللاپ يېتىشتۈرۈلدى. 1963ـ

يىلى خۇاڭدەن چارۋىچىلىق فېرمىسىدا قاراكۆل قويى كونسۇلتاتسىيە پونكىتى قۇرۇلدى. 1972 ـ يىلى قاراكۆل قويى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىشخانا قاراكۆل قويى ئىشلەپچىقىرىش ئاپپاراتلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى. 1978 ـ يىلى قويلارنىڭ نەسلى پۈتۈنلەي ياخشىلىنىپ بولدى، نەسلى ياخشىلانغان قوي 117 مىڭ 900 تۇياققا يەتتى. 1980 ـ يىلى ئىچكى موڭغۇلدىن كۆلرەڭ قاراكۆل قويىنىڭ نەسىللىك قوشقىرى كىرگۈزۈلۈپ، 5300 تۇياق كۆلرەڭ، قوڭۇر رەڭلىك قاراكۆل قويى يېتىشتۈرۈلدى، بۇ شىنجاڭدىلا بار نەسىل بولۇپ قالدى. 1992 ـ يىلى نەسىللىك قوي 191 مىڭ تۇياققا يەتتى. 34 يىلدا 4000 تۇياق نەسىللىك قوي كىرگۈزۈلۈپ، 9000 تۇياق ساپ نەسىللىك قوي يېتىشتۈرۈلۈپ، 440 مىڭ پارچە كۆرپە ئىشلەپچىقىرىلدى، باشقا ۋىلايەتلەر 4700 تۇياق نەسىللىك قوي بىلەن تەمىنلەندى.

2. ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش

7 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە 670 تۇياق لياۋنىڭ تىۋىت ئۆچكىسى ۋە 100 تۇياق ئىنگىليا جۇڭگۇيى ئۆچكىسى كىرگۈزۈلۈپ، يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭ نەسلى سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش يولى بىلەن ئۆزگەرتىلدى، 1992 ـ يىلغا كەلگەندە 152 مىڭ تۇياق يەرلىك ئۆچكىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، تىۋىت مىقدارى %124 ئۆستى، نەسىل ياخشىلاش كۆلىمى %60 كە يەتتى.

3. كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش

1968 ـ يىلى خېبىلاردىن 15 بىنجۇ كالىسى كىرگۈزۈلۈپ يەرلىك كالا بىلەن چېتىشتۇرۇلدى. 1978 ـ يىلى سىمېنتال كالىسى، ئالا كالىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسى كىرگۈزۈلۈپ، قايلور، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىدا سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش يولى بىلەن 500 تۇياق كالىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1979 ـ يىلى گۈلباغ، قىزىلبايراق يېزىلىرىغا كېڭەيتىلدى. 1984 ـ يىلى ناھىيىدىكى 7 يېزا، بىر بازار، 3 دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسىغا كېڭەيتىلدى. 1985 ـ يىلى موڭغۇلكۈرەدىن 24 شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى كىرگۈزۈلدى. 1986 ـ يىلى شەرقىي شىمالدىن 5 ئالاتوۋۇ كالىسى كىرگۈزۈلدى. 1992 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىن 12 ئالا كالا كىرگۈزۈلدى، شۇ يىلى نەسلى ياخشىلانغان كالا 19 مىڭ 600 گە، نەسىل ياخشىلاش كۆلىمى %66.8 كە يەتتى.

4. باشقا چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش

1976 ـ يىلى گۇەنجوڭ ئېشىكى كىرگۈزۈلۈپ 1400 يەرلىك ئېشەكنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1962 ـ يىلى يورۇكشا چوشقىسى كىرگۈزۈلدى. 1966 ـ يىلى ئىڭشياڭ چوشقىسى، 1980 ـ يىلى چاڭبەي چوشقىسى، 1983 ـ يىلى دوروك چوشقىسى كىرگۈزۈلدى. 1992 ـ يىلى رۇڭچاڭ چوشقىسى كىرگۈزۈلۈپ يەرلىك چوشقىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، قولدا قالغان نەسلى ياخشىلانغان چوشقا 1700 تۇياققا يەتتى.

5. ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش

1967 ـ يىلى لۇخۇا توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 24 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1982 ـ يىلى لەيگاڭ توخۇسى، ئىك توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 112 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1980 ـ، 1981 ـ، 1982 ـ يىللىرى لومەن توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 23 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1984 ـ يىلى بىروك توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 16 مىڭ توخۇنىڭ، 1986 ـ يىلى «شىگزا 288» توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 41 مىڭ توخۇنىڭ، 1988 ـ يىلى سەنخۇاڭ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 31 مىڭ توخۇنىڭ، 1990 ـ، 1992 ـ يىللىرى ئىساخ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 14 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى.

§ 6 . كېسەللىك ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش

1. كېسەللىك

يۇقۇملۇق كېسەللىك كۆيدۈرگە، ئاقسىل، برۇتسېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، تۇبېركۇليوز، تېتانۇس (قاتما)، چوڭ ئۈچەي تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، لىتېپل تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، گازلىق ئىششىق گانگرېنا، تىل چىرىش كېسىلى، ئاتلاردا بولىدىغان موررى سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، ماڭقا كېسىلى، قان ئازلىق، يۇقۇملۇق زۇكام، بەز كېسىلى، چوشقا كۆچمە پارا تىخى، چوشقا كۆچمە چىچقاق كېسىلى، چوشقا ۋاباسى، چوشقا ئۆپكە كېسىلى، چوشقا تىلمىسى، چوشقا ھەسرەش كېسىلى، يۇقۇملۇق ئاشقازان - ئۈچەي ياللۇغى، قوي موكىسمان باكتېرىيە كېسىلى، قوزا چىچقاق كېسىلى، قوي چېچىكى، ئۆچكە يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە، ئۆپكە ياللۇغى، قوي زەنجىرسىمان باكتېرىيە كېسىلى، ئۆچكە بالا تاشلاش كېسىلى، توخۇ ساختا ۋاباسى، ئۆي قۇشلىرى خولېراسى، توخۇ چىچقاق كېسىلى، ئىت ۋاباسى قىزىتمىسى قاتارلىقلار.

پارازىت قۇرۇت كېسىلى كۆشكۈچى ھايۋانلارنىڭ ھەزىم قىلىش يوللىرىدا بولىدىغان يىپچە قۇرۇت كېسىلى، ئۆپكە يىپچە قۇرۇتى، جىگەر قان شورىغۇچ قۇرۇتى، شارسىمان لەيلىگەك قۇرۇت كېسىلى، ئىنچىكە بويۇن خالتىسى قۇيرۇقلۇق لەيلىگەك قۇرۇت، كالا تايلور كۆيۈك قۇرۇت كېسىلى، ئات كۆيۈك قۇرۇت كېسىلى، قوي چىۋىنى، ئات چىۋىنى، بۇغا چىۋىن كېسىلى، سازاڭ مەددە، پىت، يۇمشاق سالجا قاتارلىقلار.

زەھەرلىنىش كېسەللىكى گىدرو سىئانىد كىسلاتاسى، چوشقا نىترىتى، دېھقانچىلىق دورىسى، كادرا ئوت، گوتسىپول قاتارلىقلار.

ئومۇمىيۈزلۈك كېسەللىك ۋىتامىن A D يېتىشمەسلىك كېسىلى، ئېغىز بوشلۇقى ياللۇغى، تاماق ھەزىم بولماسلىق، ئالدىنقى ئاشقازان بوشاپ كېتىش، ئاشقازان توسۇلۇپ قېلىش، ئاشقازان جىددىي كېڭىيىش، چىگىلەش، گىرىژ ئاشقازان ئۈچەي ياللۇغى، ئاشقازان، ئۈچەي كانارى، شاخچە كاناي ياللۇغى، كۆكرەك پەردە ياللۇغى، ئۆپكە گازلىق ئىششىقى، سۈيدۈك يولى ياللۇغى، بۆرەك ياللۇغى، سۇلۇق ئىششىق، چاقا، زىدە، رېماتىزم، ئەمچەك ياللۇغى، كۆز ئاغرىقى، بالا ھەمرىھى چۈشمەسلىك، تۇغۇت قىيىن بولۇش، بالىياتقۇ ئاجراپ كېتىش، بالىياتقۇ ياللۇغى، ئىگەر يارىسى، قان ئازلىق، يىرىڭلىق ئىششىق، ئاقساش قاتارلىقلار.

2. ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

30 - يىللاردىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ مال دوختۇرلۇق ئاپپاراتى كەمچىل ئىدى، خەلق ئارىسىدىكى مال دوختۇرلىرى يۇقۇملۇق بولمىغان قىسمەن كېسەللىكنى داۋالايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۇقۇملۇق كېسەللەردىن ماڭقا، قىچىشقاق، ئۆپكە ياللۇغى قاتارلىق ئاددىي كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىنىدى ۋە داۋالاندى. 40 - يىللاردىن 50 - يىللارغىچە مال دوختۇرلىرىنىڭ تېخنىكىسى قالاق، ئۈسكۈنە، دورا كەمچىل بولغاچقا، يۈز بەرگەن كېسەللىك پاسسىپ ھالدا داۋالاندى. 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئالدىنى ئېلىش بىلەن داۋالاشنى بىرلەشتۈرۈش يولغا قويۇلدى. 80 - يىللاردا كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن كارانتىن قىلىش بىرلەشتۈرۈلۈپ، كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىنىدى ۋە داۋالاندى، بىر

تۇتاش كارانتىن قىلىش، بىر تۇتاش ئالدىنى ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 90 ـ يىللاردا مال دوختۇرلۇق تېخنىكىسى بويىچە توختاملىق مۇلازىمەت قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، مال دوختۇرلۇق تېخنىكا ئاپپاراتلىرى توختام شەكلى ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشنى ھۆددىگە ئالدى.

كۆيدۈرگە كېسىلى 1950 ـ، 1951 ـ، 1954 ـ، 1957 ـ، 1961 ـ يىللىرى يېڭىمەھەللە، قايلور، قىزىلبايراق، تويبولدى، نۇرباغ قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم تارقالدى، 347 تۇياق چارۋا كېسەل بولدى، 338 تۇياق چارۋا ئۆلدى. 27 ئادەم يۇقۇملىنىپ 4 ئادەم ئۆلدى. كۈچلۈك ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش تەدبىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق، يۇقۇم مەنبىيى يوقىتىلدى، ۋاكسىنا ئەملەندى. 1967 ـ يىلدىن كېيىن بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

ئاقسىل كېسىلى 1950 ـ، 1953 ـ، 1955 ـ، 1962 ـ، 1963 ـ، 1966 ـ، 1972 ـ يىللىرى ناھىيىنىڭ جاي ـ جايلىرىدا تارقالدى، 9001 چارۋا كېسەل بولدى، 80 چارۋا ئۆلدى، يۇقۇم مەنبەسىنى يوقىتىش ۋە ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى. 1973 ـ يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

تۇبېركۇليوز كېسىلى ئۇزۇن يىللارغىچە ناھىيىنىڭ جاي ـ جايلىرىدا تارقاق يۈز بەردى، 1986 ـ يىلى كارانتىن قىلىش باشلىنىپ، ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى، 1992 ـ يىلى يۇقۇملىنىش نىسبىتى 1.6%تىن 0.6%كە تۆۋەنلىدى.

بىرۇتسېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى ئۇزۇندىن بۇيان ناھىيىنىڭ جاي ـ جايلىرىدا كەڭ دائىرىدە تارقالدى، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 10% — 12%كىچە بولدى، 1975 ـ يىلى ۋاكسىنا ئەملەپ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش باشلاندى، 1990 ـ يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

ماڭقا كېسىلى بۇ تارقالغىنىغا ئۇزۇن بولغان كېسەللىك بولۇپ، ئاتنىڭ يۇقۇملىنىشى 2% — 3%كىچە بولدى، 1980 ـ يىلى قىشتا ناھىيە بويىچە ئات ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆي ھايۋانلىرى ئومۇميۈزلۈك كارانتىن قىلىندى. بۇ كېسەل رەسمىي يۇققان ئاتتىن 53ى، كېسەل مۇسبەت ئاتتىن 87سى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، مال دوختۇرلىرىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى، نازارەت قىلىشى بىلەن، 1981 ـ يىل 3 ـ ئايدا تويبولدى يېزىسى كونا چىمەن كەنتىدە كېسەل ئاتلار ئۆلتۈرۈلۈپ، بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

تارقىلىشچان زۇكام 1992 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك تارقالدى، 11 مىڭ 900 تۇياق چارۋا كېسەل بولدى. شۇ يىلى تىزگىنلەندى.

قوي چېچىكى 1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە پارتلاش خاراكتېرىدە تارقالدى، 2100 تۇياق قوي كېسەل بولدى، 520 تۇياق قوي ئۆلدى. 1961 ـ يىلى يەنە تارقالدى، 1230 تۇياق قوي كېسەل بولدى، 210 تۇياق قوي ئۆلدى. 1987 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم توققۇز ناھىيىسىدىن تارقىلىپ، داۋاملىق تارقالدى، 4000 دىن ئارتۇق قوي كېسەل بولدى، 1000 دىن ئارتۇق قوي ئۆلدى.

ئۆچكە يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە، ئۆپكە ياللۇغى 1956 ـ ۋە 1957 ـ يىللىرى ناھىيە بويىچە پارتلاش خاراكتېرىدە تارقالدى، 33 مىڭ 900 تۇياق ئۆچكە كېسەل بولدى، 16 مىڭدىن كۆپرەك ئۆچكە ئۆلدى. ۋاكسىنا ئەملەش، ئالدىنى ئېلىش ئارقىلىق، 1960 ـ يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

چوشقا چوڭ ئۈچەي تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى 1983 — 1989 ـ يىلغىچە يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسىدا 5 قېتىم تارقالدى، 329 چوشقا كېسەل بولدى، 131 چوشقا ئۆلدى.

چوشقا ئۆپكە ياللۇغى 1975 ـ يىلى يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسىدا يۈز بەردى، 275 چوشقا كېسەل بولدى، 133 چوشقا ئۆلدى، شۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تارقالدى.

چوشقا ۋاباسى 1979 — 1993 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا 11 قېتىم تارقالدى. 1982 - يىلى بىر قېتىمدىلا يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسىدا 537 چوشقا مۇشۇ كېسەل بىلەن ئۆلدى، كېسەل بولغان 137 چوشقا چوڭقۇر كۆمۈۋېتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە داۋاملىق تارقالدى.

چوشقا تىلمىسى 1965 — 1992 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ جاي جايلىرىدا 1600 دىن ئارتۇق چوشقا كېسەل بولدى، 500 دىن ئارتۇق چوشقا ئۆلدى.

قوزا چىچقاق كېسىلى ھەر يىلى تۆل ئېلىش پەسلىدە، ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا كەڭ تارقىلىپ، ھەر يىلى 5000 دىن 15 مىڭغىچە قوزا كېسەل بولدى، 1000 — 3000 غىچە قوزا ئۆلدى.

توخۇ ساختا ۋاباسى ھەر يىلى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يۈز بەردى. 1987 -، 1989 - يىللىرى كەڭ دائىرىدە يۈز بەردى، ناھىيە بويىچە 26 مىڭ توخۇ كېسەل بولدى، 20 مىڭدىن ئارتۇق توخۇ ئۆلدى.

پارازىت قۇرۇت كېسىلى چارۋا، ئۆي قۇشلىرىدىكى پارازىت قۇرۇت كېسىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى يۇقىرى، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن بولدى. ئەسلىدە بۇ كېسەللىك ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن توغراقلىق يەرلەردە ۋە چۆل - ئوتلاقلاردا تارقالغانىدى. مەددە قۇرۇت كېسىلىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يۇقۇملىنىش نىسبىتى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆپكە يىپ قۇرۇت كېسىلى، ئۈچەي يىپ قۇرۇت كېسىلى ۋە تاسما قۇرۇت كېسىلىنىڭ چارۋا، ئۆي قۇشلىرىغا يۇقۇش نىسبىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكىدىن يۇقىرى بولدى. 50 - يىللاردا پارازىت قۇرۇت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش باشلاندى، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە چارۋىلارنى ۋاننىلاش ۋە دورا يېگۈزۈش ئارقىلىق قۇرۇت چۈشۈرۈلدى، ئارىلىقتىكى پارازىت خوجايىنى ئىممۇنىتېتلىنىپ چۈشۈرۈلدى.

گۆش كارانتىنى 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئاز ساندىكى تاۋار چارۋىنى ۋە چارۋا مەھسۇلاتىنى داۋاملىق ئاددىي كارانتىن قىلدى. گۆشنى كارانتىن قىلىش ئىشىنى يېمەكلىك شىركىتىلا ئېلىپ باردى. بازاردا كارانتىن قىلىنمىدى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازارلىرى كېسەل تارقىلىشنىڭ مەنبىيى بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى شەھەر - بازارلاردىكى بازاردا گۆشنى نورمال كارانتىن قىلىش كەسپى باشلاندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە بىر بازار، 6 يېزىدا كالا، قوي سويۇش نۇقتىسى ۋە يېمەكلىك شىركىتىنىڭ قۇشخانىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن نۇقتا بەلگىلەپ مال سويۇش ۋە كارانتىن قىلىش يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدىن سىرت، تاشقى سودا شىركىتى، چاي، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى سىرتقا يۆتكەيدىغان چارۋىلار ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى كارانتىن قىلىندى، تەكشۈرۈلدى، دېزىنفېكسىيە قىلىندى. 1989 - يىلى، مال دوختۇرلۇق - سەھىيە نازارەتچىلىك باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلۇپ، ئاشخانىلارنىڭ مال دوختۇرلۇق سەھىيە لاياقەتنامىسىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئاشخانىلار ئىشلىتىدىغان گۆش مەخسۇس تەكشۈرۈلدى.

§ 7 . بېقىش - پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنۇم

1 . بېقىش

ئوتلاقتا مال بېقىش ئىلگىرى چارۋىدار مالچى يالـلاپ مال باقتۇراتتى ياكى ۋاكالىتەن بېقىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلاتتى ۋە ياكى دېھقانلارنى ۋاكالىتەن بېقىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلاتتى، چارۋىلارنى ئوتلاقتا

ئورۇنلاشتۇراتتى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ يۈرۈپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ مال باقاتتى، مۇقىم مال باقىدىغان ئورۇن ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئورنى يوق ئىدى. سوغۇق ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان قىش پەسلىدە ۋە سېرىقتال ئەتىياز پەسلىدە، ئوت - چۆپ كۈنسېرى ئازىيىپ كېتەتتى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىلار ئورۇقلاپ كېتەتتى. يەنە كېلىپ، ھەمىشە بوران، قار، ئۈششۈكنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى، ئادەتتىكى يىللاردا يېتىلگەن چارۋىنىڭ ساق قېلىش نىسبىتى %80تىن، ياش چارۋىلارنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى %65تىن يۇقىرى بولمايتتى. ئاپەت يۈز بەرگەن يىللاردا چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى. 1948 -، 1952 -، 1966 - يىللىرى ياش چارۋىنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى %40تىن تۆۋەن بولدى. 60- يىللاردىن 70 - يىللارغىچە 7 يىلدا 40 مىڭدىن ئارتۇق يېتىلگەن چارۋا ئۆلدى. 1964 -، 1965 - يىللىرى ئۆلگەن يېتىلگەن چارۋا 55 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ كەتتى. ئوتلاقتا چارۋا بېقىشتا «يازدا تېمەن، كۈزدە سېمىز، قىشتا ئورۇق، ئەتىيازدا ئۆلۈش» قانۇنىيىتى شەكىللەندى. 70 - يىللاردىن كېيىن چارۋىچىلار ياز، كۈز پەسىللىرىدە قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇزنى زاپاس تەييارلاشقا باشلىدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ زىرائەتلەرنىڭ شاخ - شۇمبىلىرىنى، ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇزلارنى سېتىۋالدى، قوتان، لاپاس ياسىدى، قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە چارۋىلارغا بوغۇز بەردى، بۇنىڭ بىلەن، چارۋىلارنىڭ ساق قېلىش نىسبىتى داۋاملىق ئۆستى. چارۋىلار ئاساسلىقى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا بېقىلىدۇ، بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ %47نى ئىگىلەيدۇ (جەدۋەل: 4 — 4، — 5 لەرگە قاراڭ).

ئەتراپتىكى ئېتىزدا بېقىش دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئوتلاق كەمچىل بولغاچقا، دېھقانلار ئېتىز بويلىرىدىكى پارچە - پۇرات ئوتلاقتىن ۋە زىرائەتلەرنىڭ ئېگىزلىرىدىن، ئېتىزلاردىكى ھەر خىل ئوت- چۆپلەردىن پايدىلىنىپ چارۋا باقىدۇ. ئەتىياز، قىش پەسىللىرىدە زىرائەت شاخ - شۇمبىلىرى، غازاڭ، قۇرۇق ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىپ چارۋا باقىدۇ. ئادەتتە چارۋىلارغا يەم - بوغۇز بەرمەيدۇ، دېھقانچىلىق قاتلاڭ پەسلىدە، ئىش ئۇلاغلىرىغا بوغۇز بېرىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن دېھقانلار سىلوستىن پايدىلىنىپ چارۋا باقىدىغان بولدى. ئەتراپتىكى ئېتىزلاردا بېقىلىدىغان چارۋا ناھىيىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ %40نى ئىگىلەيدۇ.

يېرىم ئوتلىتىپ، يېرىم قوتاندا بېقىش ياز، كۈز پەسىللىرىدە، ئوتلاقتىكى ئوت -چۆپ بولۇق ئۆسىدۇ. چارۋىسى كۆپرەك بەزى چارۋىدارلار ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە، ئوتلاقتا چارۋا باقىدۇ، كۈزدىن كېيىن، قىش كىرىشتىن بۇرۇن چارۋىسىنى دېھقانچىلىق رايونىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، زىرائەتلەرنىڭ شاخ - شۇمبىلىرى، غازاڭ، قۇرۇق ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىپ، چارۋىسىنى قوتاندا باقىدۇ.

قوتاندا بېقىش بەزى باقمىچى كەسپىي ئائىلە، بورداقچى ئائىلىلەر ۋە بازار رايونىدىكى باقمىچى ئائىلىلەر پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسپ مەھسۇلاتلىرى، يەم - بوغۇزدىن پايدىلىنىپ، چارۋىلىرىنى قوتاندا باقىدۇ.

2. ئىگىلىك باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، چارۋىلارنىڭ ھەممىسى خۇسۇسىيلارغا تەۋە ئىدى ياكى مەسچىت، ئىبادەتخانا، بۇتخانىلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى. چارۋىلارغا بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق تۈزۈمى 1953 - يىلغىچە داۋاملاشتى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپى، خەلق گۇڭشېسى مەزگىلىدە خۇسۇسىيلارنىڭ ئىلكىدىكى چارۋا تەدرىجىي ئازايدى.

چارۋىچىلىق كوپېراتىپى 1956 - يىل 8 - ئايدا چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش باشلاندى، باشلانغۇچ كوپېراتىپ شەكلىدە، چارۋىلارنى باھاغا سۇندۇرۇپ كوپېراتىپ سېتىۋېلىپ، چارۋا پۇلىنى قىستىمغا بۆلۈپ قايتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق چارۋىچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1956 - يىل 12 - ئايدا 1 - رايوننىڭ دۆڭمەھەللە يېزىسىدا تۇنجى چارۋىچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 165 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى، 3000 تۇياق چارۋا كوپېراتىپقا كىردى.

1958 - يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۈلۈكچىلىك شەكلى مۇنداق بولدى: كوللېكتىپ چارۋا گۇڭشې (چارۋىچىلىق فېرمىسى) نىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولدى. بۇنىڭدا گۇڭشې (چارۋىچىلىق فېرمىسى) بىرلىك قىلىندى، مەركەزلەشتۈرۈلۈپ گۇڭشېنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئېلىنغان چارۋىلار پادىلارغا ئايرىلىپ چوڭ ئەترەتلەرگە بېرىلدى، چوڭ ئەترەتلەر بىر تۇتاش باشقۇرۇپ ھېسابات قىلدى.

كوللېكتىپ چارۋا چوڭ ئەترەتلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، چوڭ ئەترەت بىر تۇتاش بېقىپ ۋە باشقۇرۇپ ھېسابات قىلدى.

كوللېكتىپ چارۋا ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىر تۇتاش ھېسابات قىلىپ باشقۇرۇپ ھەق ھېسابلىدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئۈچنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش. 1960 - يىلى ئەمگەك كۈچى، چارۋا، ئوتلاق، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىش كۈنى، مەھسۇلات، مەبلەغنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاشتىن ئىبارەت «ئۈچنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ تۈزۈم تاكى 1976 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

چارۋا پادىلىرىنى چوڭ ھۆددىگە بېرىش 1982 - يىلى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 100 — 200 تۇياق چارۋا بىر پادا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 200 — 400 تۇياق چارۋا بىر پادا قىلىپ ئايرىلىپ، چارۋا پادىلىرى دېھقان، چارۋىچىلارغا توختام شەكلىدە ھۆددىگە بېرىلدى. ھۆددىگە ئالغان ئائىلىلەر ئۇزۇن مۇددەت مەسئۇل بولدى، دىرىنى، قىممىتىنى ساقلىدى. ھۆددىگە بېرىلگەن چارۋا كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولدى. ھۆددىگە ئالغان ئائىلە مالچى، چارۋا پادىسى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ۋە كوللېكتىپقا پىرسەنت قالدۇرۇشنى ھۆددىگە ئالدى. كۆپەيگەن باش چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتىدىن نىسبەت بويىچە پىرسەنت ئايرىلدى. كۆپەيگەن چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتى ھۆددىگە ئالغان ئائىلىگە تەۋە بولدى، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى ئۆزى ئۈستىگە ئالدى. كوللېكتىپ بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلدى ۋە باشقۇردى، نەسىل ياخشىلاش ۋە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشى بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىلدى.

چارۋا پادىلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش 1983 - يىلى 1 .، 2 . چارۋىچىلىق فېرمىسى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش»، «چارۋا پادىلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش» نى يولغا قويدى. فېرما شتابى بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش ھېسابلاپ تەقسىم قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، چارۋا پادىلىرى ئەمگەك كۈچىگە ياكى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى. ئەمگەك كۈچى، ھەق، چارۋا پادىسى، ئوتلاق بېكىتىلدى، يېتىلگەن چارۋىلارنىڭ ساق قېلىش نىسبىتى، كۆپىيىش نىسبىتى، چارۋا مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ھۆددىگە بېرىلدى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلار مۇكاپاتلاندى، كېمەيتىۋەتكەنلەر جازالاندى. «بېكىتىش، ھۆددىگە بېرىش، مۇكاپاتلاش» يولغا قويۇلغان چارۋا پادىسى 132گە،

چارۋا 50 مىڭ 500 تۇياققا يەتتى.

ئائىلىلەر بويىچە بېقىشنى ھۆددىگە بېرىش كوللېكتىپ چارۋا ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىندى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى كوللېكتىپتا بولدى. ئائىلىلەر بويىچە بېقىشقا ھۆددىگە بېرىلدى، كوللېكتىپ چارۋىنىڭ دىرى ساقلاپ قېلىندى. ھەر يىلى ھۆددىگە بېرىلگەن چارۋا سانى بويىچە، ياش چارۋىلاردىن 10% — 20% ئاجرىتىلىپ (كۆچمە، چوڭ ئەترەتلەرنىڭ پەرقلىنىدۇ)، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ۋە ئادەتتىكى سەرپىياتقا ئىشلىتىلدى. دۆلەتنىڭ چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئائىلىلەر ھۆددىگە ئېلىپ باققان چارۋا بويىچە ئائىلىلەرگە چېچىلدى، كىرىم ھۆددىگە ئالغان ئائىلىگە تەۋە بولدى. ھۆددىگە ئالغان ئائىلە پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولدى.

باھاغا سۇندۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش ۋە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش بۇ، ئاساسلىقى، 1 ـ، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، تويبولدى يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، گۈلباغ يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، قايلور يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېڭىمەھەللە يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يولغا قويۇلدى. چارۋا فېرمىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، چارۋا باھاغا سۇندۇرۇلۇپ چارۋىچىلارغا ھۆددىگە بېرىلدى. چارۋىچىلار فېرمىغا ھۆددە ھەققى ياكى چارۋا تاپشۇردى. 63 مىڭ 500 تۇياق چارۋا باھاغا سۇندۇرۇلۇپ، 284 چارۋىچى ئائىلىسىگە ھۆددىگە بېرىلدى.

3. ئۇنۇم

1) قۇرۇلمىسى

1949 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدە، يېشىغا يەتكەن چىشى چارۋا 53 مىڭ 700 تۇياققا يېتىپ، ئومۇمىي چارۋىنىڭ %35.33نى ئىگىلىگەنىدى. 1993 ـ يىلى 246 مىڭ تۇياققا يېتىپ، %08.49نى ئىگىلىدى. 44 يىلدا ناھىيە بويىچە يېشىغا يەتكەن چىشى چارۋىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى %15.73 ئۆستى.

چوڭ ـ ئۇششاق چارۋا نىسبىتى 1949 ـ يىلى چوڭ چارۋا %21.86نى، ئۇششاق چارۋا %78.14 ئىگىلىگەنىدى. 1993 ـ يىلى چوڭ چارۋا %12.35نى، ئۇششاق چارۋا %87.65نى ئىگىلىدى. چوڭ چارۋىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 1949 ـ يىلدىكىدىن %9.51 تۆۋەنلىدى، ئۇششاق چارۋىنىڭ نىسبىتى %9.51 ئۆستى.

2) ھاسىلات

مەھسۇلات قىممىتى 1949 ـ يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 33 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %37.24نى، ساناەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %33.89نى ئىگىلىگەنىدى. 1993 ـ يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 39 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %16.55نى، ساناەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %9.66نى ئىگىلىدى.

گۆش 1978 ـ يىلى 189 توننا گۆش ئېلىنغانىدى، 1993 ـ يىلى 3119 توننا گۆش ئېلىندى.

ئوتتۇرىچە توغرا كەلگەن چارۋا 1949 ـ يىلى يېزىلاردا ئوتتۇرىچە 2.63 تۇياق چارۋا توغرا كەلگەنىدى، 1993 ـ يىلى 3.56 تۇياق توغرا كېلىپ، 1993 ـ يىلى 1949 ـ يىلدىكىدىن 0.93 تۇياق كۆپەيدى. 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 1.4 كىلوگرام گۆش توغرا كەلگەنىدى، 1993 ـ يىلى 18.42 كىلوگرام توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1949 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى

جەدۋەل: 4 — 20　　　　بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگىنى (%)	سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگىنى (%)	يىللار	چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگىنى (%)	سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگىنى (%)
1949	203.36	37.24	33.87	1972	713.02	28.28	25.73
1950	218.46	33.83	31.22	1973	769.96	26.41	23.98
1951	196.53	29.27	26.83	1974	721.31	25.11	21.33
1952	175.63	23.92	21.99	1975	699.87	23.6	20.14
1953	255.7	30.18	27.82	1976	756.16	23.46	20.19
1954	271.45	29.78	27.74	1977	833.27	24.62	21.02
1955	277.52	28.66	26.50	1978	856.65	24.68	21.35
1956	273.42	26.59	24.60	1979	652.75	18.46	15.78
1957	288.23	29	26.81	1980	667.41	19.97	16.50
1958	261.77	24.57	22.63	1981	614.80	17.61	12.95
1959	301.04	21.54	18.43	1982	713.75	18.08	14.58
1960	371.60	34.68	28.97	1983	655.42	15.23	12.05
1961	436.07	38.99	35.45	1984	642.88	15.87	10.59
1962	492.97	39.81	35.90	1985	699.99	14.96	9.93
1963	549.67	40.21	36.18	1986	801.41	14.78	10.10
1964	573.31	36.55	32.74	1987	860	13.96	9.32
1965	608.49	37.61	33.62	1988	876.43	13.24	10.28
1966	518.66	31.47	26.67	1988	921.10	12.21	9.13
1967	548.43	33.05	27.58	1990	3361.28	18.95	13.84
1968	576.60	32.07	24.52	1991	3681.15	15.69	10.21
1969	519.42	28.21	24.88	1992	3780.07	16.05	9.67
1970	505.51	26.42	21.46	1993	3787	16.55	9.66
1971	737.18	27.87	24.43				

شايار ناھىيىسى بويىچە 1978 ـ 1993 ـ يىلغىچە بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە گۆش

جەدۋەل: 4 — 21　　　　بىرلىكى: توننا، كىلوگرام/ئادەم

يىللار	ئېلىنغان گۆش	يىللىق ئوتتۇرىچە گۆش	يىللار	ئېلىنغان گۆش	يىللىق ئوتتۇرىچە گۆش
1978	189	1.40	1986	1560	10.57
1979	190	1.38	1987	2980	13.15
1980	216	1.54	1988	2200	14.22
1981	397	2.80	1989	2884	18.28
1982	355	2.40	1990	2700	16.49
1983	438	2.99	1991	3272	19.79
1984	627	4.27	1992	3305	19.76
1985	1183	8.06	1993	3199	18.42

ئىزاھ: 1. ستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلى ئۆزگەرگەچكە، ئىلگىرى ھەر بىر قوي 12 كىلوگرام بويىچە ھېسابلىناتتى، ھازىر 14 كىلوگرام بويىچە ھېسابلىنىدىغان بولدى.

2. قولدىن چىقىش نىسبىتى ئۆستى، ئىلگىرى قولدىن چىقىش نىسبىتى %10 ئىدى، ھازىر %30 — %40 بولدى.

3. خۇسۇسىيلار باققان توخۇ، بېلىق، ئۆردەك قاتارلىقلار كۆپلەپ بازارغا سېلىنىدى (بۇلار ستاتىستىكا قىلىنمىدى).

شايار ناھىيىسى بويىچە 1949 — 1993 - يىلغىچە يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا

جەدۋەل: 4 — 22 بىرلىكى: تۇياق/ئادەم

يىللار	يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا	يىللار	يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا	يىللار	يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا
1949	2.63	1964	4.11	1979	2.89
1950	2.75	1965	4.20	1980	3.08
1951	2.46	1966	3.58	1981	3.13
1952	2.25	1967	3.45	1982	3.07
1953	3.23	1968	3.38	1983	3.18
1954	3.29	1969	2.97	1984	3.42
1955	3.29	1970	2.67	1985	3.46
1956	3.22	1971	2.92	1986	3.55
1957	2.77	1972	2.68	1987	3.58
1958	2.53	1973	3.06	1988	3.73
1959	2.79	1974	2.77	1989	3.80
1960	3.38	1975	2.53	1990	3.53
1961	3.44	1976	2.34	1991	3.67
1962	3.80	1977	2.50	1992	3.63
1963	4.20	1978	2.60	1993	3.56

V باب

باغۋەنچىلىك

1 § . مېۋە تۈرلىرى

شايارنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە تەبىئىي مۇھىتى مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە باپ كېلىدۇ. مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، مېۋىسىنىڭ سۈپىتى ياخشى، ھوسۇلى كۆرۈنەرلىك. باغۋەنلەرنىڭ ئۇزۇن مۇددەت كۆڭۈل قويۇپ يېتىشتۈرۈشى ئارقىلىق، كۆسەن ئاق كىشمىشى قاتارلىق ياخشى سورتلار بارلىققا كەلدى. يېقىنقى دەۋرلەردە نەشپۈت، ئالما، چىلان، دولانا قاتارلىق ياخشى سورتلار كىرگۈزۈلۈپ، يەرلىك سورتلار بىلەن شالغۇتلاشتۇرۇلدى. بەزىلىرى بۇ يەردىكى مېۋىلىك دەرەخنىڭ كۆتىكىگە ئۇلىنىپ، مېۋە تۈرلىرى كۆپەيتىلدى. شاياردىن چىقىدىغان ئۆرۈك، ئۈزۈم، ياڭاق، نەشپۈتنىڭ دۆلەت ئىچىدە داڭقى بار. شايارنىڭ «مېۋە - چېۋە كانى» دېگەن گۈزەل نامى بار. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سورتنى ياخشىلاش ۋە كۆپلەپ ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ھۆل مېۋە بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى مېۋىلەر سىرتقا سېتىلىدىغان

بولدى، ئۆرۈك، شاپتۇل قاقلىرى ئاپتونوم رايون سىرتىغا سېتىلدى. ھۆل، قۇرۇق مېۋە بازارنى كۆزنەيرى ئىگىلىدى. 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم «ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش، پاختىنى ئاشۇرۇش، باغۇەنچىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈش، يىلىچىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش»تىن ئىبارەت ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش باش فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ناھىيە خەلقى بۇنىڭغا دەرھال ئاۋاز قوشتى، بۇنىڭ بىلەن باغۇەنچىلىك ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادتا تۈۋرۈك كەسىپنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

1. تۈرى ۋە سورتى

ئاساسلىق مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۆرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، ئالما، ئۈزۈم، ياڭاق، ئانار، ئەنجۈر، بېھى، چىلان، جىگدە، قارا ئۆرۈك، گىلاس، ئامۇت قاتارلىق 7 ئائىلە، 14 ئۇرۇقداش، 20 نەچچە سورت بار.

1) شاپتۇل

ئىلگىرى شاياردا ئاساسلىقى 5 خىل شاپتۇل سورتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئۆمرى ئۇزۇن، ھۆل مېۋىسىنىڭ قەنت تەركىبى يۇقىرى، ئوزۇقلۇق ماددىسى مول، تاتلىق، مېزىلىك بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ سورتلىرى تۆۋەندىكىچە:

چىلگە شاپتۇل پوستى ئاچ سېرىق، ئېتى ساغۇچ ئاق، 9 ـ ئايدا پىشىدۇ.

ئەنجۈر شاپتۇل پوستى ئاچ سېرىق، قىزىللىرىمۇ بار؛ ئېتى ئاق، يۇمشاق، 8 ـ ئايدا پىشىدۇ، ھوسۇلى تۆۋەن.

ئاق شاپتۇل ئېتى شىرنىلىك، 9 ـ ئايدا پىشىدۇ. يەنە بىر خىل ئاق شاپتۇلنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ۋە كېسەلگە تاقابىلچانلىقى كۈچلۈك، دانىسى چوڭ، پوستى قىزىل.

مېغىز شاپتۇل (مېغىزى تاتلىق شاپتۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ) پوستى نېپىز، ئېتى ئاق، ئۇرۇقچىسى ئاجرايدۇ، مېغىزى تاتلىق، 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا پىشىدۇ.

شاياردىكى ئەسلى شاپتۇل سورتلىرى ئادەتتە كېيىنرەك پىشاتتى، دانىسى يېنىك، شەكلى كۆرۈمسىز ئىدى، 1987 ـ يىلدىن كېيىن، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن زاۋخۇالۇ، چۇنلېي، داجيۇباۋ، ئۇيۇشيەن قاتارلىق ئېسىل سورتلار كىرگۈزۈلۈپ ئۆلىنىپ شاپتۇل سورتى ياخشىلاندى، ھازىر بۇ خىل شاپتۇللار بازارغا كىردى، ئەسلى شاپتۇل سورتلىرىدىن يۇقىرىدىكى 5 خىل سورتتىن باشقا، يەنە ئۈچلۈق شاپتۇل، سېرىق ياما، قارا، چىلگە قىزىل قاتارلىق كۆپلىگەن سورتلار بار، بۇلار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى ۋە يېتەرسىزلىكى بار.

2) ئۈزۈم

شاياردا ئۈزۈم كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلىدۇ، يېزىلاردىكى ھويلا ـ ئاراملارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۈزۈم ئۆستۈرۈلىدۇ، بازارلاردىمۇ ئانچە ـ مۇنچە ئۈزۈم ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۈزۈم سورتى كۆك، سايئۈزۈم، قىزىلسايۋا، مۇناقى، قارا، سوقا ئۈزۈم قاتارلىق 10 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە، قىزىلسايۋىنىڭ رەڭگى ساغۇچ، قىزىل بولىدۇ، كۆركەم، پوستى قېلىن، ساقلاش، توشۇشقا چىداملىق، ئېتى چۈرۈك، تەمى چۈچۈمەل بولۇپ، ئېسىل سورت ھېسابلىنىدۇ. سوقا ئۈزۈم بوش، لېكىن دانىسى چوڭ. شىرنىلىك كۆك ئۈزۈمنىڭ پوستى نېپىز، دانىسى زىچ، ئۇششاق، شىرنىلىك، تاتلىق، مېزىلىك، بالدۇر پىشىدۇ. بۇلار كىشىلەر ياخشى كۆرىدىغان سورتلاردۇر. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاق كىشمىش، جۇيفېڭ، بەيىۋ، ئاق ئەتىرگۈل قاتارلىق 10 نەچچە خىل سورت كىرگۈزۈلدى.

3) ئالما

پىشىش ۋاقتىغا قاراپ يازلىق ئالما، قىشلىق ئالما دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. يازدا پىشىدىغىنى كۆپىنچە يەرلىك سورت بولۇپ، دانىسى كىچىكرەك، تەمى تاتلىق، ئېتى مېزىلىك، بالدۇر پىشىدۇ، ساقلىغىلى

بولمايدۇ. مەسىلەن: يەرلىك ئاق ئالما، يەرلىك قىزىل ئالما قاتارلىقلار. قىشلىق ئالمىدىن كۆزلۈك قىزىل ئالما قاتارلىق سورتلار يەرلىك سورت بولۇپ، دانىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 78 گرام كېلىدۇ، ئېتى چوزۇق، مېزىلىك، شىرنىلىك، تەمى چۈچىمەل. 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياكى ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ، ساقلىغىلى بولىدۇ. 1987 ـ يىلدىن كېيىن شەنشىنىڭ جۈجى، ۋۇگۇڭ دېگەن جايلىرىدىن دۆلەتتۇر، مارشال، كۆك ئالما، كۆك مارشال، فۇشى، جيۇگۇاڭ، خوڭيۇ قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك دۆلەتتۇر، قىزىل، سېرىق مارشال، كۆك، تاتلىق ئالما، كۆك مارشال، خوڭيۇ قاتارلىقلار ئاۋار بولۇپ شەكىللىنىپ، ئاپتونوم رايون ئىچى، سىرتىدا سېتىلدى.

4) نەشپۈت

بۇ يەردە «جۇجۇلە» ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ دانىسى كىچىك، ئۇرۇقلۇقى چوڭ بولۇپ، 57%ىنىلا ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ. بىراق شىرنىلىك، تاتلىق، ساقلاشقا بولىدۇ. 1987 ـ يىلدىن كېيىن كورلا نەشپۈتى، قوتۇر ئامۇت، قۇم ئامۇت، سوقىچاق ئامۇت، سوقىچاق نەشپۈت، قىزىل نەشپۈت قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى. سوقىچاق نەشپۈت، قىزىل نەشپۈت ئازراق ئۆستۈرۈلگەندىن سىرت، قالغان سورتلار پىشقان مەزگىلدە ئاۋار ئەۋزەللىكىنى شەكىللەندۈردى، بولۇپمۇ كورلا نەشپۈتى، قۇم ئامۇت، سوقىچاق ئامۇت ھەر يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدە سېتىلدى.

5) ياڭاق

ياڭاق ئەسلىدە ناھىيە تەۋەسىدە كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلەتتى. ئاساسلىقى، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق يېزىلىرىغا تارقالغانىدى، ئېسىل سورتلاردىن قەغەز ياڭاق، رۇجەكلىك ياڭاق بار ئىدى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن بۇ خىل سورت تەرەققىي قىلدۇرۇلمىدى، بولۇپمۇ 1958 ـ يىلى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىلدا، كۆپرەك كېسىۋېتىلدى. 1960 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە توپبولدى يېزىسى باغۋەنچىلىك مەيدانى 10 نەچچە مو يەرگە ياڭاق كۆچىتى تىككەندى، بىراق كېڭەيتمىدى. ياڭاق دەرىخىنىڭ تاجىسى چوڭ، ئىگىلىگەن يەر كۆپ، ھوسۇلى ئاز، بازاردىكى باھاسى تۆۋەن بولغانلىقى، ئىقتىسادىي پايدىسى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، باغۋەنلەر ئۆستۈرۈشنى خالىمىدى.

6) باشقىلار

ئەنجۈر كۆپىنچە ھويلا ـ ئاراملاردا، پارچە ـ پۇرات، تارقاق ئۆستۈرۈلىدۇ. ئاۋار بولۇپ شەكىللەنمىگەن.

ئانار توپبولدى يېزىسىنىڭ يېڭىباغ، قىزماتا، تېرەك، غالىبىيەت قاتارلىق كەنتلىرىدە، قىزىلبايراق يېزىسىنىڭ بورقاي، بۇژتا ئەتراپلىرىدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدۇ، لېكىن كۆلەملەشمىگەن، پارچە ـ پۇرات ئۆستۈرۈلىدۇ. ناھىيە بازىرىدىكى ھويلا ـ ئاراملاردىمۇ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ قىزىل، ئاق، چۈچۈمەل، تاتلىق قاتارلىق بىر نەچچە خىل سورتى بار.

بېھى بېھىمۇ پارچە ـ پۇرات ئۆستۈرۈلىدۇ، بىراق ھەممە يەردە بار، بازار ـ يېزىلارغا تارقالغان.

جىگدە كەڭ تارقالغان، كۆلىمى چوڭ، بولۇپمۇ ئىھاتە ئورمان بەلۋاغلىرىدا رەت بويىچە ئۆستۈرۈلىدۇ. جىگدە نان جىگدە ۋە قاغا جىگدىسى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. نان جىگدە قۇرۇق مېۋىلەرنىڭ بىرى، ئېتى قۇرۇق ھەم قۇمساق، تاتلىق ھەم سەل قىرتاق، تەركىبىدە ئاقسىل، مېۋە كىسلاتاسى ۋە لاك كىسلاتاسى، تانىن كىسلاتاسى مول، ئىچى سۈرۈشنى توختىتىدۇ.

چىلان يەرلىك سورتىنىڭ دانىسى كىچىك، پوستى قىزغۇچ، رەڭگى سۇزۇك، قۇرۇتقاندىن كېيىن قورۇلۇپ قالمايدۇ، تەمى تاتلىق، ئۆستۈرۈش كۆلىمى چوڭ ئەمەس. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، لىڭباۋ، شىنجېڭ، لېلىڭ قاتارلىق ئېسىل سورتلار كىرگۈزۈلدى، تېخى ئاۋار ئەۋزەللىكى شەكىللەنمىدى.

ئۈجمە   خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈلىدۇ، ئامما ئىستېمال قىلىشقا ئامراق، خالىغان چاغدا يەيدۇ، تەمى ئاتلىق، ئۈپكىنى سىلىقلاشتۇرۇپ، يۆتەلنى توختىتىپ، بەلغەمنى بوشىتىدۇ.

گىلاس، ئالۇچا، قارا ئۆرۈك   ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ.

2. كۆلەم ۋە ھوسۇل

ئۇيغۇرلار مېۋە يېيىشكە ئامراق، ئۇلارنىڭ مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرىدىغان ياخشى ئادىتى بار. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى چوڭ ئەمەس ئىدى، لېكىن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى بىلەن بولغان نىسبىتى ئانچە كىچىك ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى. بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىلدا، نۇرغۇن كونا باغلار بۇزۇۋېتىلدى، يېڭى باغ بەرپا قىلىنمىدى. 1987 - يىلدىن كېيىن ئاندىن تەرەققىي قىلدى.

يەرلىك سورتلار كۆنسېرى ناچارلىشىپ كېتىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە پەرۋىش يۈزەكى بولۇش تۈپەيلىدىن، نەچچە يىلدىن بېرى يەرلىك ھوسۇل ئىزچىل تۆۋەن بولدى؛ 1987 - يىلدىن كېيىن بىر تەرەپتىن يېڭى سورتلار كىرگۈزۈلدى، يەنە بىر تەرەپتىن كونا باغلار ئۆزگەرتىلدى، پەرۋىشمۇ كۈچەيتىلدى، ھوسۇل كۆنسېرى ئاشتى.

3. ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى

شاياردا مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ئىپتىدائىيراق، نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەسلى سورتى كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. ئەسلى سورت شارائىتىدا تاللاپ يېتىشتۈرۈلگەن ئايرىم سورتلار مەسىلەن: جىگدە، ئۆرۈك، ئۈجمە ئۆلانغان بولسىمۇ، لېكىن سانى كۆپ ئەمەس ئىدى، چاتاش، شاخلىرىنى رەتلەش، مېۋىسىنى شالاڭلىتىش، ھاشارات يوقىتىش قاتارلىق پەرۋىش قىلىش تېخنىكىسىنىمۇ ئانچە بىلمەيتتى، تېخىمۇ يامىنى مېۋىلىك دەرەخ ئوغۇتلانمايتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى تەشۋىق قىلىنغان، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۈنۈمى چوڭ بولمىدى. پەرۋىش يەنىلا يۈزەكىي بولۇپ كەلدى. بۇ خىل ئەھۋال 1980 - يىلدىن كېيىن ئاندىن ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ئالمىنىڭ يېڭى سورتلىرى ئارقا - ئارقىدىن كىرگۈزۈلدى، يەرلىك سورتلار ئۆزگەرتىلدى. يۇقىرى تېخنىكا قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلاش قانات يايدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، نەشپۈت، شاپتۇل، چىلاننىڭ چوڭ كۆچەتلىرى كىرگۈزۈلدى ۋە ئۇلاندى، 1990 - يىلغا كەلگەندە شۇ جايدىكى سۈپىتى ناچار ئالما، نەشپۈت، شاپتۇل سورتلىرى شاللىۋېتىلدى، ئۈزۈم ۋە يۇقىرىدىكى سورتلار ئۇلاندى، شاخلىرىنى رەتلەش، چاتاش، مېۋىسىنى شالاڭلىتىش، ئوغۇتلاش، مۇۋاپىق سۇغىرىش، ئوتاش قاتارلىق پەرۋىشلەر قىلىنىدى. ئۆرۈك ۋە باشقا مېۋىلىك دەرەخلەر، مەسىلەن: گىلاس، ئالۇچا، قارا ئۆرۈك، ئەنجۈر، ئانار قاتارلىق ناھايىتى ئاز مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئوغۇتلاش ۋە تۈزەشتۈرۈش يەنىلا ئاز ئېلىپ بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1949 — 1993 - يىلغىچە بولغان قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ھوسۇلى

جەدۋەل: 4 — 23

ئۆرى / يىللار	كۆلىمى (مو)	مېۋە - چېۋە ھوسۇلى (توننا)	بۇنىڭ ئىچىدە							قوغۇن - تاۋۇز ھوسۇلى (توننا)
			ئالما	نەشپۈت	ئۈزۈم	شاپتۇل	ئۆرۈك	ياڭاق	باشقىلار	
1949	2235	363.5	20	3.5	70	70	200	6	—	245

2469	—	6.5	205	72.5	70	3.5	20.5	378	2814	1950
4005.5	—	7	215	75	70	4	21	392	2269	1951
3626	—	7.5	215	76	70	4	21.5	394	3463	1952
3189.5	—	8	214	76.5	74.5	4	22	399	3817	1953
5296	—	9	162	118	369	11.5	22.5	692	4216	1954
5893.5	—	10	148.5	140.5	314	8	157	778	4376	1955
3943	—	12.5	149	140.5	310	8.5	159	779.5	4481	1956
624.5	—	13.5	150	160	300	7.5	155	786	4625	1957
5466	—	15	493.5	224.5	185.5	15.5	158	1092	5062	1958
1319.5	—	8	105.5	197.5	119	39.5	418.5	888	4916	1959
2110.5	—	8.5	305.5	235	408.5	32.5	425.5	1415.5	5224	1960
4208.5	—	9	310	250	400	325	430	1724	5793	1961
2024	—	4.5	345	790	379	184.5	284	1987	5964	1962
445	314	26	496	848	999	49	999.5	3731.5	6416	1963
7695.4	1264	17	571	1022.5	412.5	27.5	138.5	3453	7333	1964
2933	10	11.5	2004.5	3811	126	31	73	6067	6592	1965
2882.5	117.5	9.5	216	882.5	313	5.5	49.5	1593.5	4212	1966
3508	0.5	1	47	50	36.5	2.5	1	138.5	4212	1967
3450	0.5	1	47	50	36.5	2.5	1	138.5	4212	1968
4150	0.5	1	47	50	36.5	2.5	1	138.5	4212	1969
4050	115	1	695	1400	2120	15	977	5323	4868	1970
5145	135	25	775	1072.5	555	90	185	2837.5	5676	1971
2018	110.5	10	437.5	633.5	529.5	40	73	1834	4191	1972
4860	596	5.5	2775.5	4397.5	1202.5	70	213.5	9260.5	4037	1973
4882.4	675	7.5	3030	4340	450	400	200	9102.5	4575	1974
2456.1	15	10	3235	3970	465	80	190	7965	4898	1975
6070	45	13.5	256	641.5	302.5	54	745	2057.5	5546	1976
2295.5	43	13.5	302	401.5	301	65	175	1301	7682	1977
1694.2	39.5	5.5	322.5	267	313	16	25	991.5	7237	1978
2719.5	18.5	10	310	52	457.5	25	50.5	923.5	6630	1979
2530.5	23.5	10.5	506	659.5	464.5	47.5	54	1765.5	7789	1980
2164	29.5	27.5	1217.5	1667.5	1829.5	119.5	287	5178	12779	1981
1157.9	67	44.4	1433	2022.5	2065.5	142	265	6039.4	15675	1982
1327	38.5	56.5	1082.5	1071.5	2425	228	685.5	5587.5	21026	1983
947.5	22	37	1404	1431.5	3661	311	326.5	7193	16722	1984
4161.5	63.5	47	1481	1332.5	3279.5	585	561.5	7350	23766.2	1985
6606.5	32.3	—	1007.1	829.6	2668	321.8	304.5	5163.3	23394	1986
7404	120	—	2079	1589	5599	723	669	10779	28948	1987
6894	98	—	2609	1874	4965	855	916	11317	29359	1988
5379	103	—	2571	1632	4803	890	1095	11094	33879	1989
3200	122	—	1600	3591	4910	800	1025	12048	29234	1990
3502	139	—	3247	1117	5781	1991	1723	13998	29652	1991
3825	65	—	2972	1014	6198	1970	1769	13988	28140	1992

4. تارقىلىشى

1) جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى: ئاساسلىقى، تويبولدى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرىغا تارقالغان. باشقا جايلاردا پارچە - پۇرات ئۆستۈرۈلىدۇ.

2) سورتلارنىڭ تارقىلىشى: ئۆرۈك ئاساسلىقى، قايلور، گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق يېزىلىرىغا، شاپتۇل ئاساسلىقى، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرىغا، ئالما ئاساسلىقى، تويبولدى، قىزىلبايراق، ئۆرۈكچىلىق مەيدانىغا تارقالغان.

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ 1985 - يىلدىكى تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 24

تۈرى / ئورنى	مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى (مو)	مېۋىلىك دەرەخ ھوسۇلى (تونا)	ئۆرۈك كۆلىمى (مو)	ئۆرۈك ھوسۇلى (تونا)	شاپتۇل كۆلىمى (مو)	شاپتۇل ھوسۇلى (تونا)	ئۈزۈم كۆلىمى (مو)	ئۈزۈم ھوسۇلى (تونا)	ئالما كۆلىمى (مو)	ئالما ھوسۇلى (تونا)	نەشپۈت كۆلىمى (مو)	نەشپۈت ھوسۇلى (تونا)	باشقىلار كۆلىمى (مو)	باشقىلار ھوسۇلى (تونا)
گۈلباغ	2738.3	106659	1101	15872	747.6	8914	467.5	63165	242.7	9521	129.9	6986	49.6	2201
تويبولدى	4158.8	246135	1515.4	77827	1189	90650	452.8	27390	529	27851	447.5	21488	25.1	9.29
قىزىلباي-راق	5618	363652	1402	84175	1408	84500	1429	114335	473	28413	396	23790	510	28439
يېڭىمە-ھەللە	3743.5	327577	1111.4	89056	1226	95893	611	100477	323	14527	298.9	17087	173.2	10537
قايلور	4586.5	305232	1813	121471	1162.5	79050	1081	88428	246.5	1331	217.5	12180	66	2772
نۇرباغ	2279.6	93327	798	29840	981	42797	207	9842	127	4795	108.6	4005	58	2048
تارىم	246.5	12580	77	4558	121	6643	4.5	129	28	900	16	350		
بازار	395	13153	60	2800	65	3500	62	3645	51	1939	132	547	24.5	722
جەمئىي	23766.2	1468315	7877.8	425599	6900.1	411947	4314.8	407411	2020.7	89277	1746.4	86433	906.4	47648

§ 2. ئۆرۈك

ئۆرۈك ناھىيىدە كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدىغان، تارقىلىشى ئەڭ كۆپ مېۋە بولۇپ، تاۋار ئەۋزەللىكىنى شەكىللەندۈرگىنى 18 خىل. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىق چىققىنى كۆچا ئاق كىشمىشى يەرلىك سورتىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، شورغا چىدامىلىق، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرالايدۇ.

ئاق كىشمىش دەرەخ تاجىسى يېرىم ئېچىلىدۇ. شاخ، يوپۇرماقلىرى باراقسان ئۆسىدۇ، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، قۇرغاقچىلىققا چىدامىلىق، سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ، بورانغا تاقابىل تۇرۇشى

ناچار، يىل ئارىلاپ مېۋە بېرىدىغان ئادىتى بار. دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 18 گرام كېلىدۇ، يۇمىلاق، پوستى ئاقۇش ساغۇچ، تۈكسىز، شىرنىلىك، ئېتى ئوتتۇراھال يىرىك؛ تەمى تاتلىق ۋە مېزىلىك، مېغىزى تولغان، تاتلىق چۈرۈك. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ. بۇ، ھۆل پېتى يېيىشكە ۋە قۇرۇتۇپ قاق قىلىشقا بولىدىغان ئېسىل سورت.

ساي كىشمىشى دەرىخى ھالقىسىمان، تىمەن، سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ، شورغا چىدامىلىق، مول ھوسۇللۇق، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 18 گرام مېۋە شەكلى تەكشى، ئېتى سىمپترىك، پوستى ساغۇچ ئاق، پارقىراق، تۈكسىز، ئېتى ساغۇچ ئاق، يۇمشاق، شىرنىلىك، ئۇرۇقچىسى ئايرىلىدۇ، مېغىزى تولغان، تەمى تاتلىق ۋە مېزىلىك، 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا چېچەكلەپ، 6- ئاينىڭ ئاخىرى، 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. بۇ، ھۆل پېتى يېيىشكە، قۇرۇتۇپ قاق (گۆلە) قىلىشقا بولىدىغان ئېسىل سورت.

ئاق قۇممەت دەرىخى سەل يۇمىلاق، تاجىسى يېرىم ئېچىلىدۇ، شاخ، يوپۇرماقلىرى بۈك - باراقسان ئۆسىدۇ، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 30 گرام كېلىدۇ، مېۋىسى سوقچاق، پوستى ئاچ سېرىق، قېلىن ھەم پارقىراق، شىرنىسى ئوتتۇراھال، ئېتى سەل يىرىك، تەمى چۈچۈمەل، مېغىزى تاتلىق، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، كونسېرۋا قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

قىزىل قۇممەت — 1 دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 28 گرام كېلىدۇ، پوستى سېرىق، شىرنىسى ئوتتۇراھال، تەمى چۈچۈمەل ۋە مېزىلىك، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئايرىلىدۇ. مېغىزى تاتلىق، سۈپىتى ياخشى. 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، ئۆرۈك خورمىسى قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

قىزىل قۇممەت — 2 دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 40 گرام كېلىدۇ، پوستى پارقىراق، تۈكسىز، ئېتى سېرىق، شىرنىلىك، تەمىنىڭ چۈچۈمەللىكى مۇۋاپىق، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئايرىلىدۇ، مېغىزى تاتلىق، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ. ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، كونسېرۋا قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

ئاق ياغلىق ئۆرۈك دەرەخ شەكلى يېرىم يۇمىلاق، بۈك - باراقسان ئۆسىدۇ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 25 گرام كېلىدۇ، يۇمىلاق، ئېتى ئاق، شىرنىلىك، ئەت تالالىرى ئاز ۋە بوش، چۈچۈمەللىكى مۇۋاپىق، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئايرىلىدۇ، مېغىزى تاتلىق، سۈپىتى ياخشى، 6 - ئاينىڭ 20- كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ، بۇ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، قۇرۇتۇپ قاق (گۆلە) قىلىشقىمۇ بولىدىغان ئەڭ ياخشى سورت.

جانان ئۆرۈك دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 25 گرام كېلىدۇ، سەل يۇمىلاق، كۈنگە قاراپ تۇرغان تەرىپى قىزىل (ئاز ساندىكىلىرى پۈتۈنلەي قىزىل)، ئېتى سېرىق، چۈچۈمەللىكى مۇۋاپىق، سۈپىتى ياخشى، 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ، كونسېرۋا قىلىشقا بولىدۇ.

كۆك پىشما دەرىخى يۈرەك شەكىللىك، تاجىسى يېرىم ئېچىلىدۇ، مېۋىسى سەل يۇمىلاق، پوستىنىڭ ئاستى ساغۇچ ئاق، رەڭگى قىزىل، ئېتى ئاق، شىرنىلىك، تاتلىق، ئۇرۇقى ئايرىلىدۇ، مېغىزى تاتلىق، 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، قاق (گۆلە) قىلىپ قۇرۇتۇشقىمۇ بولىدۇ. يۇقىرىدىكى سورتلاردىن سىرت، يەنە ياغلىق ئۆرۈك، قىزىل قاچا، توختى قوتو ئۆرۈك، قىزىل تويۇن، ئاق تويۇن، تەلۋە كىشمىش، قىز قاچا، مېغىز ئۆرۈك، ئاچچىق ئۆرۈك، خۇندەك ئۆرۈك قاتارلىق سورتلار بار.

§ 3 . قوغۇن - تاۋۇز

1. قوغۇن - تاۋۇزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قوغۇن - تاۋۇزنىڭ سورتلىرى ناھايىتى كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاۋۇز، قوغۇن ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شايار ناھىيىسى بۇرۇندىنلا قوغۇن - تاۋۇز چىقىدىغان رايون، قوغۇن - تاۋۇز تېرىش تارىخىنى 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتقىچە سۈرۈشكە بولىدۇ. 4 - ئاينىڭ ئاخىرى، 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا چۈنەك تارتىلىپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ، يەر تېمپېراتۇرىسى 14℃تىن يۇقىرى بولغاندا تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. چۈنەكنىڭ كەڭلىكى 0.80 سانتىمېتىردىن 1.20 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ، توپ ئارىلىقى 30 سانتىمېتىر قالدۇرۇلىدۇ، چۈنەك يېنىدىكى ئېرىقچىغا سۇ قويۇلۇپ، يىلتىزى نەملىنىدۇ.

قوغۇن كۆزلۈك قوغۇن ۋە يازلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ. كۆزلۈك قوغۇن كېيىنرەك پىشىدۇ، شاپىقى قېلىن، شىرنىسى يازلىق قوغۇننىڭكىدىن ئازراق، ئېتى قېلىن، ساقلاشقا چىداملىق، تېرىش ۋاقتى ۋە تېخنىكىسى تاۋۇزنىڭكىگە ئوخشايدۇ.

بۇيا قوغۇن، تاۋۇزنىڭ ئەڭ ياخشى ئوغۇتى، 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇيا يۇلۇپ كېلىنىپ قۇرۇتۇپ قويۇلىدۇ، قوغۇن - تاۋۇزنىڭ پېلىكى 30 سانتىمېتىر ئۆسكەندە، يىلتىزىنىڭ يان تەرىپى كولىنىپ بۇيا كۆمۈلۈپ، سۇ قويۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، قوغۇن - تاۋۇز پېلىكى تېمەن ئۆسۈپلا قالماستىن، بەلكى قوغۇن-تاۋۇز تاتلىق بولىدۇ، بۇ ئۇسۇل تارىختىن بۇيان قوللىنىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار قوغۇن - تاۋۇز يېيىشكە ئامراق، يازنىڭ ئوتتۇرىلىرى قىشنىڭ باشلىرىدا، مېھماننى قوغۇن-تاۋۇز بىلەن كۈتىدۇ، ئادەتتە ئۈزسىمۇ يەيدۇ. كونىلاردا «ئۇيغۇرلار بىر كۈندە، تاماق يېمىسە يېمەيدۇكى قوغۇن-تاۋۇز پىشقاندا، قوغۇن - تاۋۇز يېمىسە پۇخادىن چىقمايدۇ» دېيىدىغان گەپ بار.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھويلا - ئاراملىرىغا ۋە ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېتىزلارغا قوغۇن - تاۋۇز تېرىپ ئۆزلىرى يەيتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىش تېز تەرەققىي قىلدى. ھوسۇلى 1949 - يىلدىكى 245 مىڭ كىلوگرامدىن 1952 - يىلى 3 مىليون 625 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1955 - يىلى تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، 5 مىليون 893 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى، ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىمۇ مۇناسىپ ئۆستى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش»تىن ئىبارەت يېزا ئىگىلىك فاڭجېنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشقا بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمى ئازىيىپ كەتتى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ قوغۇن ھوسۇلىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىشى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى، 1985 - يىلى قوغۇن - تاۋۇز ھوسۇلى 4 مىليون 161 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى.

2. ئاساسلىق سورتلار

تاۋۇز سورتىدىن قارا تاۋۇز، ئالاتاۋۇز، سۇس يېشىل تاۋۇز قاتارلىق كۆپ خىل سورتلار بار. دانىسى چوڭ، شاپىقى قېلىن، ساقلاشقا چىداملىق. 50 — 60 - يىللاردا «سەنبەي»، «ئۇرۇقسىز» قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى، 80 — 90 - يىللاردا «خۇڭيۇ» سورت سىستېمىسى، بالدۇر چېچەكلەيدىغان، بالدۇر پىشىدىغان سورتلار كىرگۈزۈلدى. سورتلارنىڭ دانىسى كىچىك، لېكىن تەكشى، شاپىقى نېپىز، شىرنىلىك، ئېتى قىزىل،

ئۇرۇقى ئاز ھەم كىچىك. بۇ سورتلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى. ئەسلىدىكى قارا تاۋۇز، قاپاق تاۋۇز، چىلگە تاۋۇز قاتارلىقلارنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئازىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق بۇلار قىشتا ساقلاشقا بولىدىغان ياخشى سورت بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇرۇقى خەلق ئىچىدە ساقلاپ كېلىنىۋاتىدۇ.

قوغۇن سورتىدىن ئاساسلىقى، قارا چىلگە، ناشپەر، بەگزادە، بېشەكچى، ئاق كۆكچى، قارا كۆكچى، كۆزلۈك كۆكچى قاتارلىق سورتلار بار.

بەگزادە دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 4 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، سىلىندىر شەكلىدە، شاپىقى سافۇچ يېشىل، قېنىق يېشىل چېكىت ۋە سافۇچ يېشىل چېكىت بار. شاپىقى نېپىز، ئېتى سۇس يېشىل، تەركىبىدىكى ئېرۈچان قانتىق ماددا 13%، چۈرۈك ھەم تاتلىق، 92 كۈندە پىشىدۇ.

بېشەكچى دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 5 كىلوگرام كېلىدۇ، يۇمىلاق، شەكلى كاۋىغا ئوخشايدۇ، ئۈستىدە كۆلرەڭگە مايىل 10 يولى بار، سېرىق قىسمى كۆتۈرۈلۈپ چىققان، تورلاشمايدۇ، شاپىقى نېپىز، ئېتىنىڭ رەڭگى ئاچ يېشىل، يۇمشاق، شىرنىلىك، تەركىبىدىكى ئېرۈچان قانتىق ماددا 8% — 9%، 100 كۈندە پىشىدۇ.

ئاق كۆكچى دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 3 — 4 كىلوگرام كېلىدۇ، تۇخۇمسىمان، شاپىقى سۈت رەڭگىدە، نېپىز، ئېتى چۈرۈك، ئوڭايلا يېرىلىپ كېتىدۇ. توشۇغاندا پەم بىلەن قاچىلاش كېرەك. ئېتى بوش، چۈرۈك، شىرنىلىك ھەم تاتلىق، تەركىبىدىكى ئېرۈچان ماددا 11% — 12%، 100 كۈندە پىشىدۇ.

قارا كۆكچى دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 3 كىلوگرام كېلىدۇ، تۇخۇمسىمان ياكى سىلىندىر شەكلىدە، شاپىقى قېنىق يېشىل (ئۇششۇقى بوزغا مايىل يېشىل)، شاپىقى نېپىز، ئېلاستىك.

1986 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ناھىيە بويىچە قوغۇن-تاۋۇز مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىغا قوغۇن سورتىدىن 28ى، تاۋۇز سورتىدىن 21ى قاتناشتۇرۇلدى، قوغۇن ئىچىدە تورلۇق قوغۇن ئەڭ ياخشى بولدى، تاۋۇزدىن «خۇڭيۈ 2 - نومۇر» بىلەن قاراتاۋۇز ئەلارىق بولدى (باھالاشتا سۈپىتى ئۆلچەم قىلىندى، ھوسۇلى ھېسابلانمىدى).

§ 4 . ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

1. مېۋە - چېۋىنى ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

قۇمغا كۆمۈپ ساقلاش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ھەمىشە مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ نەشپۈت ساقلايدۇ. كېچەك ئۆينىڭ ئاستىغا كەڭلىكى بىر مېتىر، قېلىنلىقى 3 — 5 سانتىمېتىر كېلىدىغان قۇرۇق قۇم ۋە ھاكتىن ياتما ياسايدۇ، ئادەم مېڭىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تامنىڭ تۈۋىدىن 30 سانتىمېتىر ئارىلىق قالدۇرىدۇ، ئۆي سىرتىدىكى سۇ نېپىز مۇز تۇتقاندا (-4℃ — -6℃)، ئاپتاپقا سېلىنغان نەشپۈت ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ، ياتمىغا تىزىلىپ، ئۈستىگە 3 — 5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا بىر قەۋەت قۇم ياتقۇزۇلىدۇ، ئاندىن 2 - قەۋەتمۇ مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە بولىدۇ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق نەشپۈت كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ساقلىنىدۇ.

سامان يېپىپ ساقلاش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئالما ساقلاشتا مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ: كېچەك ئۆينىڭ ئاستىغا 5 — 7 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا، بىر مېتىر كەڭلىكتە ياتما ياسىلىدۇ،

ئۇزۇنلۇقى ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ، تامنىڭ تۈۋىدىن 20 — 30 سانتىمېتىر ئارىلىق قالدۇرۇلىدۇ. ئۆي سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃ - ئەتراپىغا چۈشكەندە ئالما ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ سامان ياتمىنىڭ ئۈستىگە بىر قەۋەت تىزىلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە 5 — 7 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا بىر قەۋەت سامان يېپىلىدۇ، 2 - قەۋەتمۇ مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە بولىدۇ، كېيىنكى يىلى 2 - ئايغىچە ساقلايدۇ.

ئۆي ئىچىگە ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۈزۈمنى مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ ساقلايدۇ: كېسەك ئۆيگە 1.3 — 1.6 مېتىر ئېگىزلىكتە بىر نەچچە تال ئاغامچا ياكى سىم تارتىلىدۇ، تالادا قىرو چۈشۈپ، تېمپېراتۇرا 4℃ -قا چۈشكەندىن كېيىن، ئۈزۈۋېلىنىپ 3 — 4 كۈن ئاپتاپقا سېلىنغان ئۈزۈم ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ، ئاغامچا ياكى سىمغا قاتار ئېسىلىدۇ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئۈزۈمنى كېيىنكى يىلى 3 - ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.،

ئورىدا (گەمىدە) ساقلاش ئۇسۇلى بۇ ئۇسۇل ئالما، نەشپۈت ساقلاشتا قوللىنىلىدۇ. قۇرۇق، ئېگىز يەر تاللىنىپ، چوڭقۇرلۇقى 1.3 مېتىردىن يۇقىرى، ئۇزۇنلۇقى 5 مېتىر، كەڭلىكى 2 مېتىر كېلىدىغان ئورا (گەمە) كولىنىپ، تېگىگە خىش ياتقۇزۇلۇپ، خىش ئۈستىگە 5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قۇم ياتقۇزۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستى 5 — 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا توپا بىلەن كۆمۈلىدۇ، ئىشىكى غەربكە قارىتىلىدۇ. ئورىنىڭ ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر بولىدۇ، ياغاچتىن تاختىپەر ياسىلىدۇ، تاختىپەر بىلەن قۇم قەۋىتى ئوتتۇرىسىدا 10 — 20 سانتىمېتىر ئارىلىق قالىدۇ، ئۈزۈۋېلىنغان مېۋە لاپاس ياكى بوش ئۆيدە 2 — 3 ھەپتە تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، تاللاپ يەشىككە قاچىلىنىپ (كېسەل تەككەن، زېدە بولغانلىرى ئىلغىۋېتىلىدۇ) ساقلاشقا تەييارلىنىدۇ.

ئۆي سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃ -تىن چۈشكەندە ئورا (گەمە) گۈڭگۈرت، ھاك بىلەن ئىسلاپ دېزىنفېكسىيە قىلىنىپ، يەشىك ئورىغا (گەمىگە) ئېلىپ كىرىلىپ، تاختىپەر ئۈستىگە رەتلىك تىزىلىدۇ. ئورىغا شامال ئۆتتۈشتۈرۈش ئۈچۈن تۆشۈك ئېچىپ قويۇلىدۇ، بۇ تۆشۈكتىن شامال ئۆتۈشۈپ، ئورىنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەيدۇ، ئورىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ‎-2℃ — ‎-4℃ قا چۈشكەندە ئىشىك ۋە شامال ئۆتتۈشتۈرۈش تۆشۈكى ئېتىلىپ، تېمپېراتۇرا 4℃ — ‎-4℃ ئارىلىقىدا ساقلىنىدۇ.

گۆلە قۇرۇتۇش

گۆلە قۇرۇتۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان سورت تاللىنىپ، تەبىئىي قۇرۇتۇلىدۇ؛ گۆلە قۇرۇتۇشنىڭ جەريانى ئاساسلىقى مۇنداق بىر نەچچە قەدەم - باسقۇچتىن ئىبارەت:

1) **ئاپتاپقا سېلىش** كېسەل تەگمىگەن، قۇرۇت چۈشمىگەن، 80% — 90% پىشقان ئۈزۈك تاللىنىپ، بورىغا يېيىلىپ، بىر - بىرىگە چاپلاشتۇرماي ئاپتاپتا قۇرۇتىلىدۇ (ئادەتتە ياز كۈنلىرى 10 كۈن ئەتراپىدا قۇرۇيدۇ).

2) **گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلاش** ئاپتاپتا قۇرۇتۇلغان گۆلىنى ساقلاش جەريانىدا قۇرۇتلاپ كېتىشتىن ساقلاش ۋە گۆلىنى كۆركەم، پارقىراق قىلىش ئۈچۈن، گۆلە ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ 1 — 2 كۈن يۇمشىتىلىپ، گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىدۇ، گۆلە ئۆيدە ئىسلىنىدۇ، ئۆيگە بىر نەچچە قەۋەت ياغاچ تاختا - پەر ئورنىتىلىدۇ، ھەر بىر قەۋەتنىڭ ئارىلىقى 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر نەچچە ئىسلاش تەخسىسى قويۇلىدۇ، ئالدى بىلەن سېۋەتتىكى ئۈزۈك 1 — 3 قەۋەت قىلىپ تىزىلىپ، تەخسىگە مۇۋاپىق مىقداردا گۈڭگۈرت پاراشوكى قويۇلۇپ، ئوت يېقىلغاندىن كېيىن ئىشىك دېرىزىلەر تاقىلىپ، گۆلە 4 — 6 سائەت ئىسلىنىدۇ. ئەگەر ئۆيدە ئازراق ئىسلىماقچى بولسا، كۆپتە ئىسلىسىمۇ بولىدۇ.

گۆلە قۇرۇتۇلغاندىن باشقا يەنە شاپتۇل قېقى، ۋاسالغۇ، قوغۇن قېقى قاتارلىقلارمۇ قۇرۇتۇلىدۇ، بۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسۇلىمۇ گۆلە قۇرۇتۇشتىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ، قوغۇن قېقى قۇرۇتۇشتا، قوغۇننىڭ شاپىقى،

ئۈرۈقى ئېلىۋېتىلىپ، تىلىم - تىلىم قىلىنىپ، ئارغامچىغا ئېسىپ قۇرۇتىلىدۇ. ۋاسالغۇ قۇرۇتۇشتا پىشقان ئۈجمە ئېگىز بەرگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

مېۋە خورمىسى ياساش 1988 — 1989 - يىللىرى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى ئۆرۈك، شاپتۇل خورمىسى ياسىدى، ئۇنىڭ تېخنىكىسى تۆۋەندىكىچە:

ماتېرىيال تاللاش — ئۈرۈقچىسى ئېلىۋېتىش — يۇيۇش — شېكەرگە چىلاش (ۋاكۇئۇم ناسوسى) — لېمقا قويۇپ قۇرۇتۇش — شامالدۇرغۇچتا قۇرۇتۇش — ياكى قۇرۇتۇش ئۆيىدە قۇرۇتۇش (تېمپېراتۇرا 40℃ — 55℃ بولۇش، 8 — 10 سائەت قۇرۇتۇش)، پۈتۈنلىرىنى قاچىلاش.

مېۋە مۇراببەسى ياساش ئاساسلىقى ئۆرۈك مۇراببەسى ياسىلىدۇ. ئالدى بىلەن، پىشقان ئۆرۈك پاكىز يۇيۇلۇپ، ئۈرۈقچىسى ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن ئۇماچلاش ماشىنىسىغا سېلىنىپ ئۇماچ قىلىنىپ، ئالكىد مېيى قوشۇلۇپ، تاتلىقلىق، كىسلاتالىق دەرىجىسى تەڭشىلىپ، ئۆلچەم كۆرسەتكۈچىگە يەتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن بوتۇلكىغا قاچىلىنىپ باكتېرىيە ئۆلتۈرۈلۈپ سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن يەشىككە قاچىلىنىپ ساقلىنىدۇ.

كونسېرۋا ياساش ئاساسلىقى ئۆرۈك، ئالما، نەشپۈت، ئۈزۈم قاتارلىقلاردىن كونسېرۋا ياسىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى 3 خىل ئۇسۇلنىڭ ھەممىسى 1988 - يىلدىن كېيىن باشلاندى، ياساش ئۇسۇلى جەھەتتە ماشىنىلاشقان ياكى يېرىم ماشىنىلاشقان ئۇسۇل قوللىنىلىپ، زاۋۇتلاشتۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىلدى. ئۈزۈم ھارىقى ئېچىتىش ئالدى بىلەن ھۆل ئۈزۈم ئېزىشقا سېلىنىپ ئېزىپ شىرنىسى چىقىرىلىدۇ، ئاندىن ئېچىتىش قاچىسىغا قۇيۇلۇپ، ئېچىتقۇ قوشۇلۇپ ئېچىتىلىدۇ. ئېچىتىش قاچىسىنىڭ ئىچىدىن پۇرۇقلىغان ئاۋاز ئاڭلانغاندا ئىچىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇنى «مۇسەللەس» دەيدۇ. ئۇنىڭ تەمى چۈچۈمەل، ئىسپىرت تەركىبى بولغاچقا، ئادەم كۆپرەك ئىچىپ قويسا مەست قىلىدۇ.

2. قوغۇن ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

قوغۇننى سوغۇق ئۆيدە ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلى شاپىقى قېلىن، قاتتىق، 70% — 80% پىشقان قوغۇن تاللىنىپ بىر ھەپتە ئاپتاپقا سېلىنغاندىن كېيىن، سېۋەتكە سېلىنىپ سوغۇق ئۆينىڭ لىم ياغىچىغا بىر بىرلەپ ئېسىلىدۇ، ئاندىن گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىپ 2 سائەت دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ. سوغۇق ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃ - بولسا بولىدۇ، ئۆي قۇرغاق بولۇشى كېرەك. قوغۇننى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن كېيىنكى يىلى 3 - ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.

تاۋۇزنى ئورا (گەمە) دا ساقلاش ئۇسۇلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا ۋە ئوتتۇرىلىرىدا تاۋۇز ئۈزۈلۈپ، لىزول سۈيى بىلەن يۇيۇلۇپ دېزىنفېكسىيە قىلىنىپ، بىر ھەپتە قويۇپ قويۇلىدۇ. ئورا ئىچىگە قەۋەتلىك تاختىپەر ئورنىتىلىپ، ئورا گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىدۇ، خام ھاك چېچىلىدۇ، تاۋۇز تاختىپەر ئۈستىگە تىزىپ قويىلىدۇ. تېمپېراتۇرا 3℃ - بولسا بولىدۇ. داۋاملىق شامالدىتىپ تۇرۇش كېرەك. تاۋۇزنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.

§5. كۆكتات

1. كۆكتات ئۆستۈرۈشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

شايار ناھىيىسىنىڭ كۆكتات ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، ئائىلىلەر قوشۇمچە كۆكتات ئۆستۈرۈپ ئۆزلىرى

يېدۇ. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، مەخسۇس كۆكتاتچى دېھقانلار ۋە نۇرغۇن كۆكتات سورتلىرى بارلىققا كەلدى.

ئەنئەنىۋى كۆكتاتلاردىن ئاساسلىقى، چامغۇر، باش پىياز، سەۋزە، شوخلا قاتارلىقلار بار.

بازار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياج كۈنسېرى ئاشتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا كۆكتات چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كۆكتات چوڭ ئەترىتى گۈلباغ گۇڭشېسىغا كۆچۈرۈلۈپ، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى يەنىمۇ كېڭەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە ھوسۇلى زور دەرىجىدە ئاشتى.

2. سورتلار

ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆكتاتنى يېزا ئىگىلىك بىئولوگىيىسى بويىچە 9 خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ:

يىلتىزلىق كۆكتاتلار تۇرۇپ (ئەتىيازلىق تۇرۇپ قاتارلىق 10 نەچچە خىلى بار)، سەۋزە، چامغۇر، تاتلىق تۇرۇپ، بېيجىڭ تۇرۇپى، توپىنامبور، غولكۆك قاتارلىقلار.

يېسىۋىلەك تۈرلىرى يېسىۋىلەك، كاپوستا، چېچەكسەي.

يېشىل يوپۇرماقلىق كۆكتات تۈرلىرى مايلىق يېسىۋىلەك، كەرەپشە، پالەك ئەركەك ئەمەن، بۇغداش، كۆزلۈك يېسىۋىلەك، يۇمغاقسۇت، ئارپىبەدىيان، چامغۇرسىمان قىچا؛

باش پىياز، سامساق تۈرىدىكى كۆكتاتلار باش پىياز، سامساق، غول پىياز، كۇدە.

شوخلا تۈرىدىكى كۆكتاتلار پىدىگەن، شوخلا، مۇچ.

كاۋا تۈرىدىكى كۆكتاتلار كاۋا، تەرخەمەك، سەي قاپىقى، كۆك كاۋا، ئاغىچە، قاپاق، كۆك شاپاقلىق سەي كاۋىسى، ئاچچىق كاۋا.

پۇرچاق تۈرىدىكى كۆكتاتلار دادۇر، باقىلە، سەي پۇرچاق، پۇرچاق، يېسىمۇق، كۆك پۇرچاق، ماش، باقىلە.

ياڭيۇ تۈرىدىكى كۆكتاتلار ياڭيۇ، تاتلىق ياڭيۇ.

يېمەكلىك زەمبۇرۇغى موگۇ.

3. ھوسۇلى

شاياردا ئەتىياز كېچىكىپ كېلىدۇ، ئەتىيازدا كۆكتات بازارلىرىدا كۆكتات قىسراق بولىدۇ، تۈرلىرىمۇ ئاز، كۇدە، كەرەپشە بالدۇرراق بازارغا كىرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن كىچىك يېسىۋىلەك، ئەتىيازلىق تۇرۇپ بازارغا كىرىدۇ. 5 — 6 - ئايلاردا كۆكتات كۆپلەپ بازارغا كىرىدۇ. 11 — 12 - ئايلاردا ئاھالىلەر كۆزلۈك يېسىۋىلەك، تۇرۇپ، سەۋزە، ياڭيۇ، كاپوستىلارنى كۆپلەپ ساقلاپ، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە يەيدۇ. بۇ ئەھۋال بۇرۇندىن تاكى 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىشىپ كەلدى، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى، بۇنىڭ بىلەن يېڭى، ياخشى، كۆپ خىل كۆكتات يېيىشنى تەلەپ قىلىدىغان بولدى، كۆكتات ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى يېڭىلاندى، سۇلياۋ لاپاس، پارنىكلار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، پارنىكتا ئۆستۈرۈلگەن كۆكتاتلار بالدۇر بازارغا كىرىدىغان بولدى، خەلق تۇرمۇشى بېيىدى، قىشلىق كۆكتاتنىڭ ساقلىنىش مىقدارى مۇناسىپ ئازايدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 25

بىرلىكى: مو، تونا

يىللار	كۆلىمى	مەھسۇلاتى	يىللار	كۆلىمى	مەھسۇلاتى
1949	500	45	1972	2800	461
1950	500	47	1973	2900	2355
1951	1100	121.5	1974	5800	5055
1952	1300	453.5	1975	2900	3704.15
1953	1200	491.5	1976	4000	6955
1954	500	70	1977	3400	1829.5
1955	700	162	1978	3300	1350
1956	700	723.5	1979	4500	2129
1957	2100	856.5	1980	2600	1967.25
1958	8300	650	1981	1800	1235
1959	6100	1163	1982	3400	5048.6
1960	12500	1160.5	1983	7500	2310.5
1961	1100	442.5	1984	5900	3465
1962	7300	1398	1985	7500	5379.5
1963	2500	954.5	1986	13400	11463.9
1964	4600	2848.95	1987	13300	8655
1965	4200	1198.7	1988	13300	6794
1966	3600	1792	1989	13700	9175
1967	2800	1411	1990	5200	3381
1968	2700	1500	1991	4500	4400
1969	1600	1600	1992	4900	6496
1970	3300	1600	1993	6750	6520
1971	3700	1655			

6 § . گۈل

1. گۈل

ئۇيغۇرلار گۈلگە ئامراق، بازار ـ يېزىلاردىكى ھويلا ـ ئاراملاردا تاشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ، كۆپىنچە ئاسان ئۆتىدىغان، بېقىش ئاسان سورتلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى گۈل تۈرلىرىدىن سۆگەتگۈل، لەيلىگۈل، قوناقگۈل، ئازغان گۈل، سوقىچاق كامكۆت، ئانارگۈل، ھەشقىپېچەك، قىزىل ئامارىللىس، گۈلچەمەن ۋە تۈرلۈك جۇغار گۈل قاتارلىقلار بار. 80 ـ يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى تىنچ، كۆڭلى ياياشات بولدى. گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈش شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىكى خۇشاللىق بولۇپ قالدى، يېزا ـ كەنتلەردىكى دېھقان، چارۋىچىلارمۇ گۈل ئۇرۇقلىرىنى كىرگۈزدى. بۇنىڭ بىلەن گۈللەرنىڭ تۈرى كۆڭۈلدىكىدەك كۆپەيدى. بازار ئاھالىلىرى ئۆيلىرىدە گۈل باقىدىغان، چولڭ كوچىلارنىڭ ئىككى ياقىسىغا گۈل تېرىلىدىغان

بولدى. ھېنا ئۆيلەرنىڭ بالكونلىرى گۈل بىلەن زىننەتلەندى، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە گۈللەر ئېچىلىپ تۇرىدىغان بولدى. ناھىيە تەۋەسىدە گۈل تۈرى 100 خىلدىن ئاشتى. گۈل ۋە باشقا كۆرۈپ ھوزۇرلىنىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى مۇنۇلار:

بىر يىللىق سامان غوللۇق گۈللەر چۈل بالپۇزى، تاجىگۈل، زىننىيە جۇغارگۈلى، كېپىنەكگۈل، بۆرتمە گۈل، كۆك جۇغار، پاقىيوپۇرماقسىمان جۇغۇرگۈل، كاۋا يوپۇرماقلىق روشەنگۈل، سېرىق يوپۇرماقلىق جۇغارگۈل، خېنىگۈل (تىرناقگۈل، شاپتۇل چېچىكى)، كالپىندۇلا، مىرزىگۈل، لاتتانا چاتقىلى، لەيلىقازاق، مىمۇسا، بەلىزار، ئوتلۇق قىزىل، قىساقگۈل، ھەشقىپىچەك قاتارلىقلار.

ئىككى يىللىق ۋە كۆپ يىللىق سامان غوللۇق گۈللەر شاھزادىگۈل، كۈلگۈنچەك شاھزادىگۈل، تۆياقسىمان نىلۇپەر (سېرىق، ئاق دەپ ئايرىلىدۇ)، ئالوكازىيە ئوتى (مەسىلەن: تۆياقسىمان نىلۇپەر، چېچەكسىز، يوپۇرمىقى كەڭ)، توشقانگۈل، نازاكەت، گۈلسۆسەر، داخلىيە بىنەپشىسى (ھەر خىل رەڭلىك)، قوناقگۈل (قىزىل، سېرىق، ئاق)، جۇغارگۈل (كۆپ خىل)، سېسىقيار، كېپىنەكسىمان تاشگۈل، تۆت پەسىللىك تاشگۈل (كىچىك يوپۇرماقلىق)، مونستېرا دېلىتسىئوزا بامبۇكى، ئىنچىكە يوپۇرماقلىق راپىس بامبۇكى، ئالا يوپۇرماق بامبۇك، رۇخسارگۈل، ياپون رودېيىسى، چىنىگۈل، جۇڭگو پىتتىسى، ئاساگۈل، چىغىرتماقگۈل، قىزىل ئامارىللىس، تۇكلۈك ئاساگۈل، خەنجەرسىمان بامبۇك، كۈمۈشرەڭ ئاساگۈل، سانسېۋىرىيە چىغىرتمىقى، تۆمۈر دەرەخ قاتارلىقلار.

سېمىز ۋە ياغاچ غوللۇق گۈللەر كاكتۇس، چىلگىسىمان كاكتۇس، چوققىسىمان كاكتۇس، تاياقچىسىمان كاكتۇس، تاغسىمان كاكتۇس، قىستۇچپاقا كاكتۇسى (قىزىل، ئاق)، نەيزىسىمان كاكتۇس، ھۆرىگۈل، سەمشىت دەرىخى، ئامېرىكا ئاگاۋىسى، ئەنجۈر، پىكىس، لاتتانا چاتقىلى، ئالتۇن قوڭغۇراق (پانۇسگۈل)، چوڭ يوپۇرماقلىق سەمشىت دەرىخى، پەرەڭگۈل، ئۈجمە يوپۇرماقلىق مۇدەن، ئەتىرگۈل، سۆگۈتگۈل، ياپونىيە كامېلىيىسى (سانى كۆپ ئەمەس)، يەسمەنگۈل، بىكاس دەرىخى، تيەنننەنجۇ، ئانارگۈل، سوقىچاق كامكۇت، بورجۇن (سانى كۆپ ئەمەس) قاتارلىقلار.

§ 7 . كېسەللىك، ھاشارات زىيىنى

1 . ئاساسلىق كېسەللىك زىيىنى شاپتۇل: ئاق توزان كېسىلى، يوپۇرماق قورۇلۇش كېسىلى. ئۈزۈم: يېلىم ئېقىش كېسىلى، قاقاچ كېسىلى. ئالما: ۋىرۇس كېسىلى، ئاچچىق بولۇپ قېلىش كېسىلى، دەرەخ چىرىش كېسىلى، داغ چۈشۈش كېسىلى. نەشپۈت: ھالقىسىمان چىرىش كېسىلى قاتارلىقلار.

2 . ئاساسلىق زىيانداش ھاشاراتلار شاپتۇل: كىچىك ئۈزەك قۇرۇتى. ئالما: كىچىك ئۈزەك قۇرۇتى، ئالما كېپىنىكى، باھار موچى قۇرۇتى. ئۈزۈم: مېغىز ھەرىسى، سېرىق ھەرە، چىپار قاناتلىق قوڭغۇز قويرۇقلۇق زەھەرلىك پەرۋانە. باش ئەتىيازدا، ئالما، نەشپۈتلەرنىڭ چېچەك، بىخلىرىنى يەيدۇ، مېۋە پىشقاندا ئۈزەك قۇرۇتىنىڭ زىيىنى ئېغىر بولىدۇ. ئالما، نەشپۈتكە قۇرۇت چۈشۈش نىسبىتى يۇقىرى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا %80تىن ئاشىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، سېرىق ھەرە نەشپۈت، ئۈزۈم پىشقاندا ئۈزۈمنى كۆپلەپ يەپ، مېۋىنىڭ كۆپلەپ بۇزۇلۇشىنى، چىرىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، تەبىئىي كۈشەندە ئارقىلىق ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ، ئېغىر بولغاندا، مۇناسىپ ھالدا دورا ئارقىلىق ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ، ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ مېۋىلىك دەرەخلەردىكى كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش يىللىق خىزمەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 26

فېنولوگىيىلىك مەزگىلدىكى ئالما	ۋاقتى	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئوبيېكتى	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرى	ئىزاھ
ئۈچەككە كىرىش	12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	زىيانداش ھاشارات تۇخۇمى، قىشلايدىغان لىچىنكا، يېتىلگەن قۇرۇت	دەرەخ غولىدىكى ھاشارات ئۇۋىسىنى چۇۋۇپ، مەركەزلەشتۈرۈپ كۆيدۈرۈش	مېۋىلىك دەرەختىكى كېسەللىك زىيانداش ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشتا ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئۈنۈۋېرسال ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشتىكى ئاچقۇچ تۈرلۈك كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ تەرەققىي قىلىش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، مۇۋاپىق مەزگىلدە دورا چېچىپ زىيانداش ھاشاراتنى بىخ ھالىتىدە يوقىتىشتىن ئىبارەت.
ئۈچەككە كىرىش	1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	تۈرلۈك كېسەللىك باكتېرىيىسى	كەسكەن ياكى زەپە بولغان ئېغىزغا 50%لىك ئورباتسىد ياكى «843» سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دورىسى سۈركەش	
بىخلىنىش	2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى	ھەر خىل كېسەللىك باكتېرىيىسى	5Be گۈڭگۈرت بىرىكمىسى سۈركەش	
چېچەكلەش	4 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 11 - كۈنىگىچە	باھار سوچى قۇرۇتى، مېۋە پەرۋانىسى	قاراڭغۇ نۇرلۇق چىراغ، ئالداش دورىسى قويۇش، 80%لىك DDV ياكى 40%لىك روگور پۈركۈش	
يوپۇرماق چىقىرىپ مېۋىلەش	5 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە	نەشپۈت كىچىك ئۆزەك قۇرۇتى، ئالما كېپىنىكى، مېۋە پەرۋانىسى	25%لىك ئېمىنو گۈڭگۈرت فوسفىد، شۇيىمىن، روگور پۈركۈش 0.5Be گۈڭگۈرت بىرىكمىسى ئالماشتۇرۇپ پۈركۈپ مېۋە پەرۋانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش	
يېڭى نوتا ئۆسۈش، چېچەك بىخلىرى ئايرىلىش	6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	
مېۋە پىشىپ يوغىناش، چېچەك بىخلىرى ئايرىلىش	7 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 19- كۈنىگىچە	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	
كۈزلۈك نوتا ئۆسۈش، چېچەك بىخلىرى ئايرىلىش، مېۋە ئۆسۈپ رەڭ ئېلىش	9 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە	كۆك يوپۇرماق تومۇزغىسى	يولى ئېتىز تېپىدىكى دېھقانچىلىق دورىسىنى ياكى روگور پۈركۈش	
مېۋە پىشىش	10 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە	تۈرلۈك كېسەللىك، ھاشارات	كېسەل تەگكەن شاخنى كېسىۋېتىش، قۇرۇت چۈشكەن مېۋىنى يىغىپ كۆيدۈرۈش	
خازاڭ چۈشۈش	11 - ئاينىڭ باشلىرى	قىشلايدىغان زىيانداش ھاشارات	دەرەخ غولىدىكى زىيانداش ھاشاراتنىڭ قىشلايدىغان ئۇۋىسىنى چۇۋۇپ تاشلاش	
ئۈچەككە كىرىش	12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	قىشلايدىغان زىيانداش ھاشارات، تۇخۇم	دەرەخ قوۋزىقىنى سويۇش، دەرەخ غولىغا ھاك سۈركەش، زىيانداش ھاشارات تۇخۇمىنى يوقىتىش	

VI باب

قوشۇمچە كەسىپ

ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش، جابدۇق توقۇش، پىلە قۇرتى بېقىش، قارچىغا بىلەن توشقان تۇتۇش، ھەسەل ھەرىسى بېقىش قاتارلىقلار يېزىلاردا ئومۇملاشقان قوشۇمچە كەسىپ ھېسابلىنىدۇ. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى ئائىلە قوشۇمچە كەسىپى كۆپىنچە تارقاق ھالەتتە بولۇپ كۆلىمى كىچىك، پايدىسى ئاز ئىدى. كوپېراتسىيىلىشىشتىن كېيىن نۇرغۇن قوشۇمچە كەسىپ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ كوللېكتىپ تەرىپىدىن مەخسۇس ئادەم قويۇپ باشقۇرۇلىدىغان بولدى، نامى قوشۇمچە كەسىپ گۇرۇپپىسى (قوشۇمچە كەسىپ ئەترىتى) دەپ ئاتالدى، يەككە ئائىلىلەر قوشۇمچە كەسىپى ناھايىتى ئاز قالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70 - يىللارغىچە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» تەكىتلىنىپ، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى ئۇنتۇلىدى، كوللېكتىپ قوشۇمچە كەسىپ قىرقىۋېتىلدى، يەككە قوشۇمچە كەسىپ «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى. 80 - يىللاردا قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىپ ئارقا - ئارقىدىن تەرەققىي قىلىپ «كەسىپىي ئائىلە»لەر مەيدانغا كەلدى، توخۇ، پىلە، ھەسەل ھەرىسى بېقىش، بورا توقۇش قاتارلىق نۇرغۇن قوشۇمچە كەسىپلەر ئائىلىلەردىكى ئاساسىي كەسىپكە ئايلاندى.

§ 1 . ئۆي قۇشلىرى

توخۇ شايار ناھىيىسىدە ئەسلىدىكى توخۇ نەسلى بىرقەدەر ئارىلاش بولۇپ، پەيلىرى پارقىراق، قۇيرۇق پېيى ئۇزۇن، جۇغى چوڭراق ئىدى. ئادەتتە ئېغىرلىقى خورىزىنىڭ 2 — 3 كىلوگرامغىچە، مېكىيىنىڭ 1 — 2 كىلوگرامغىچە كېلەتتى؛ كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش كۈچى كۈچلۈك، تۇخۇملاش نىسبىتى تۆۋەن، كاتەككە ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك ئىدى، مېكىيىنىڭ يىلدا تۇغقان تۇخۇمى 100 گە يەتمەيتتى؛ توخۇلار ئائىلىلەردە تارقاق بېقىلاتتى، توخۇلار يەمنى ئۆزى تېپىپ يەپ تۇخۇملايتتى؛ نۇرغۇن دېھقان ئائىلىلىرىدە توخۇ كاتىكى بولمىغاچقا توخۇلار كېچىنى ئېغىل - قوتان، موما - باراڭ، دەرەخ شاخلىرىدا ئۆتكۈزەتتى؛ ياز ۋە كۈز ئارىلىقىدا ئۆزى تۇخۇم بېسىپ چۈجە چىقىراتتى، چىتلاق تۈۋى، ئوت - چۆپلەر ئارىسى، چاتقاللىقلاردا تۇخۇم بېسىپ چۈجە چىقىرىدىغان ئەھۋال دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. مىڭگونىڭ ئاخىرقى يىلىدا ناھىيە بويىچە بېقىلغان توخۇلارنىڭ سانى 100 مىڭغا يەتمەيتتى.

50 — 70 - يىللارغىچە توخۇچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئانچە زور بولمىدى، گەرچە لېگورن توخۇسى، ئاۋىستىرالىيە قارا توخۇسى، چىپار توخۇ قاتارلىق توخۇ سورتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ناھىيە مىقياسىدا زور تۈركۈمدە توخۇ باقىدىغانلار يوق ئىدى، توخۇ فېرمىسىمۇ قۇرۇلمىغانىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن توخۇ

ئەسلى زور تۈركۈمدە كىرگۈزۈلدى، سۈنئىي ئۇسۇلدا چۈجە چىقىرىلىشقا باشلىدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى گېنگۇباتۇردىن بىرنى كىرگۈزدى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى تېخنىك خادىملارنى ئەۋەتىپ، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا توخۇ فېرمىسى قۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى، كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى بىر توخۇ فېرمىسى قۇردى، ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىمۇ بىر توخۇ فېرمىسى قۇردى، بۇ فېرمىلارنىڭ ھەر بىرى 1000 دىن ئاشۇرۇپ توخۇ باقتى، بىراق باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن ئىلگىرى-ئاخىر تاقىلىپ قالدى. بۇ مەزگىلدە يەككە توخۇ فېرمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، يېڭى نەسىللەر ئۈزلۈكسىز كىرگۈزۈلدى. توخۇچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى يەمنى ئۆزى سېتىۋالدى، بۇنىڭدا رەسمىيەت مۇرەككەپ بولۇپ، ۋاقىتمۇ كۆپ كېتەتتى. ناھىيەدە بىرەر يەم - خەشەك شىركىتى ۋە زاۋۇتى يوق ئىدى، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئىلگىرى «7 - ماي» يەم - خەشەك زاۋۇتىدىن بىرنى قۇرغانىدى، بۇنىڭدا ئائىلە تاۋابىئاتلار ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئامبىرىدىن كېپەك سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا كۆممىقوناق، چىگىت تىرىپى ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن باھا قوشۇپ ساتاتتى، بۇ خىل يەم - خەشەك بىرىكمە يەم - خەشەككە ئوخشىمايتتى، يەنە كېلىپ ۋاقتىدا تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىنمايتتى. شۇڭا ئاما بۇنداق شۇلۇۋېلىشنى قوبۇل قىلالمىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت ئەپلەپ - سەپلەپ 6 يىل تىجارەت قىلغاندىن كېيىن 1991 - يىلىغا كەلگەندە تاقىلىپ قالدى، توخۇ باقمىچىلىقى ناھايىتى زور توسالغۇغا ئۇچرىدى. شۇنداقتىمۇ توخۇ باقمىچىلىقى ئومۇمەن ئالغاندا يەنىلا بىرقەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توخۇ سانى ئازكەم 400 مىڭغا يەتتى.

1980 - يىلدىن كېيىن سۈنئىي ئۇسۇلدا چۈجە چىقىرىش باشلىنىپ، يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، بىراق چۈجە چىقىرىشتا كۆپىنچە ئەل ئىچىدىكى يەرلىك ئۇسۇل (مەسىلەن: كاڭدا، ئىلمان سۇدا، ساندۇقتا، توك كۆرپىدە چۈجە چىقىرىش دېگەندەك) قوللىنىلدى، 1993 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە مەخسۇس سۈنئىي ئۇسۇلدا چۈجە چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىدىن 7 سى بار بولدى. ئاساسلىق توخۇ نەسىللىرىدىن يەرلىك توخۇ، لىگورىن توخۇسى، ئاۋستىرالىيە قارا توخۇسى، بەرۋۇك، نىك، لوخۇا، سەنخۇاڭ، لومان، ئىساخ، قارا سۆڭەكلىك توخۇ قاتارلىقلار بار بولدى. سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن نەسىللەر ئىچىدە بەرۋۇك، نىك، سەنخۇاڭ قاتارلىقلار كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ.

ئۆردەك، غاز شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆردەك، غاز بېقىش تارىخى بىرقەدەر قىسقا بولۇپ، 1980-يىلدىن كېيىن ئۆردەك، غاز سورتلىرى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى. ئۆردەك سورتلىرىدىن تادورنا ئۆردىكى، بېيجىڭ ئۆردىكى بار؛ غاز سورتلىرىدىن شىرباش غاز، ئاق غاز بار، بىراق سانى ئازراق.

كەپتەر شايار خەلقى كەپتەر بېقىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بازار - يېزىلاردىكى دېھقان ئائىلىلىرى ئىچىدە پېشايۋان ئاستىدا كەپتەرخانا ياساپ كەپتەر باققانلار ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ ئوندىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نەچچىدىن، نەچچە ئوندىن كەپتەر باقىدىغانلار بار، 100 دىن ئارتۇق كەپتەر باقىدىغان ئائىلىلەرمۇ ئاز ئەمەس، كەپتەرنىڭ ئومۇمىي سانى توخۇنىڭكىدىن سەل ئاز. كەپتەر نەسلى بىرقەدەر ئارىلاش بولۇپ، ئادەتتە كۆلرەڭ قارا پەيلىك گۆش كەپتىرى كۆپرەك، يۇخوا، ئاق تۆش كەپتەر قاتارلىق داغلىق ۋە قىممەتلىك كەپتەر نەسلى ئازراق. بازار كۈنلىرى كەپتەرلەر توخۇ باھاسىنىڭ 4 تىن بىرىگىچىلىك باھادا سېتىلىدۇ.

ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش 1967 - يىلى لوخۇا توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ چۈجە چىقىرىلىپ 24 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1977 — 1982 - يىللىرى لىگورىن، نىك توخۇ نەسلى كىرگۈزۈلۈپ نەسلى ياخشىلىنىپ 112 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1980 -، 1981 -، 1992 - يىللىرى لومەن توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ، نەسلى ياخشىلىنىپ، 23 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1984 - يىلى بەرۋۇك توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ، نەسلى ياخشىلىنىپ، 16 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1986 - يىلى «شىگزا — 288» ناملىق توخۇ كىرگۈزۈلۈپ،

نەسلى ياخشىلىنىپ، 41 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1988 - يىلى سەنخۇاڭ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ نەسلى ياخشىلىنىپ، 31 مىڭغا يەتكۈزۈلدى. 1990 — 1992 - يىللىرى ئىساغ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ، نەسلى ياخشىلىنىپ، 14 مىڭغا يەتكۈزۈلدى.

§2 . پىلىچىلىك

ئورمانچىلىق بابىدا بايان قىلىنغىنىدەك، شاياردا قەدىمدىن تارتىپلا ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، پىلە بېقىپ يىپەك چىقىرىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە «كۇسەن كىمخابى» ئەلدە داڭلىق ئىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭنىڭ پىلە غوزىكى 80 نەچچە مىڭ سەر كۈمۈشكە سېتىلغان، بۇ چاغدا شايار ناھىيىسى يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھۆكۈمەت پىلىچىلىك ئىدارىسى قۇرۇپ، پىلە ئۇرۇقى تارقىتىش نامىدا خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلدى، بىر قاپ پىلە ئۇرۇقىنىڭ باھاسى ھېچقانچە كۈمۈش پۇلغا يارىمىسىمۇ، پىلە غوزىسى سېتىۋالغاندا 5 - 6 سەر كۈمۈش پۇلنى تۇتۇپ قالدى. نەتىجىدە دۆلەتنى بېيىتىپ خەلقنى روناق تاپقۇزىدىغان پىلىچىلىك خەلققە زىيان سالىدىغان كەسىپكە ئايلاندى، شۇنىڭ بىلەن پىلىچىلىك نابۇت بولدى. 1943 - يىلى ناھىيە بويىچە 6760 تۈپ ئۈجمە دەرىخى بولسىمۇ، پىلە باقىدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن پىلىچىلىك يەنە ئەسلىگە كەلدى، 1956 - يىلى مازار غوجام يېزىسىنىڭ مازار غوجام ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپى پىلىچىلىكنى يولغا قويۇپ، ھەر قاپ پىلە ئۇرۇقىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 17 .39 كىلوگرام غوزەك ئالدى، ئەڭ جىق بولغاندا 7 .59 كىلوگرامغا يەتكۈزدى، بۇ كوپېراتىپ نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن مەملىكەتلىك «1 - ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى كۆرەك پائالىيىتىگە قاتنىشىپ گوۋۇيۈەننىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى ھەمدە تەقدىرنامە ئالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە پىلىچىلىك زور زەربىگە ئۇچرىدى، پىلىچى دېھقانلار ئاساسەن قالمىدى، كوللېكتىپ پىلىچىلىكمۇ زور دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى. 1957 - يىلى ناھىيە بويىچە 75 مىڭ تۈپ ئۈجمە دەرىخى بار بولۇپ، 6 .46 مو يەردە ئۈجمە كۆچىتى ئۆستۈرۈلدى؛ 1960- يىلى ئۈجمە دەرىخى 393 مىڭ تۈپكە يەتتى، 1966 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئۈجمە دەرىخى 50 مىڭ تۈپكىمۇ يەتمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى كېمىلگەچكە، 1976 - يىلغا كەلگەندە 10 مىڭ تۈپكىمۇ يەتمىدى. 1979 - يىلدىن كېيىن ئۈجمە كۆچىتى تىكىلگەن كۆلەم زور دەرىجىدە ئاشتى، كۆپىنچە پاكار غوللۇق ئۈجمە كۆچىتى كىرگۈزۈلدى، بۇ ئۈجمە كۆچىتىنىڭ ئاساسىي غولى پاكار بولغىنى بىلەن شېخى توم، يوپۇرمىقى يوغان، ئۈزۈشكە ئەپلىك. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۈجمە دەرىخى 1 مىليون 280 مىڭ تۈپكە يەتتى، 143 مو يەردە ئۈجمە كۆچىتى ئۆستۈرۈلدى. 1990 - يىلدىن باشلاپ چوڭ يوپۇرماقلىق ئۈجمە دەرىخى كىرگۈزۈلدى، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكىگە ئاساسەن «ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش، پاختىنى ئاشۇرۇش، مېۋىچىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈش، پىلىچىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە بۇنىڭغا ئاساسەن تەرەققىيات پىلانى تۈزۈپ، ھەر بىر ئائىلىدىن بىرمو يەردە ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا چوڭ يوپۇرماقلىق ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن كۆلەم 30 مىڭ موغا يەتتى، بىراق سۇ ۋە ئوغۇت بەك بېرىلىپ كەتكەچكە، شۇ يىلى ئۆسۈپ چىققان نوتىلار بەك يۇمران بولۇپ قېلىپ تولىسى قىشتا ئۈششۈپ قالدى. 1993- يىلى ئىلمىي ئۇسۇلدا باشقۇرۇش يولغا قويۇلغانلىقتىن قۇرۇپ كەتكەن ئۈجمە دەرەخلىرىنىڭ يىلتىزىدىن يېڭى نوتىلار ئۆسۈپ چىقتى، يەنە بېغىدىن كۆچەت قويۇلۇپ، يېڭى كۆلەم شەكىللەندۈرۈلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئەسلىدىكى ئۈجمە دەرەخلىرى ئېگىز بولۇپ، دەرەخ تاجىسىنىڭ دىئامېتىرى 10—

30 مېتىرغىچە كېلىدۇ، مېۋىسى ئاق، قارا، قىزغۇچ رەڭلەردە بولىدۇ، مېۋىسى شىرنىلىك، تاتلىق بولۇپ، قۇۋۋەتلىك ساغلاملىق يېمەكلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ يۆتەلنى توختىتىپ بەلغەمنى بوشىتىش، ئۆپكىنى ياشارتىش، كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش رولىغا ئىگە، بەزى دېھقان ئائىلىلىرى ئۈجمە شىرنىسىنى قويۇقلاشتۇرۇپ ئۈجمە مۇراببası تەييارلايدۇ، ئۇنى ئۆزى يەيدۇ ياكى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست يارانلىرىغا سوۋغا قىلىدۇ. ئادەتتە دېھقان ئائىلىلىرى ئۈجمە قۇرۇتىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 — 1993 - يىللىرىدىكى پىلە غوزىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 27

بىرلىكى: توننا

يىللار	ئومۇمىي مەھسۇلات
1957	7.7
1958	17.8
1959	47.1
1960	2.8
1961	1.36
1962	1.12
1963	1.69
1964	2.89
1965	2.66
1966	3.08
1967	2.95
1968	9.95
1969	1.41
1970	0.91
1971	2.91
1972	3.38
1973	2.34
1974	2.56
1975	2.43
1976	1.98
1977	2.03
1978	2.52
1979	2.37
1980	2.32
1981	3.14
1982	3.28
1983	2.66
1989	47.6
1990	38.8
1991	40.6
1992	42.4
1993	45

1975 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىدىكى پىلىچىلىك تېخنىكىسى كەسپىي خادىملىرى پىلىچىلىك يېڭى تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا باشلىدى، پىلىچىلىك تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، سۈنئىي ئۇسۇلدا تېز كۆكەرتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەسلىدىكى تارقاق ئۇسۇلدا كۆكەرتىش ـ ئىنكۇباتسىيە قىلىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇشتەك ھالەتنى ئۆزگەرتتى. 1978 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە كىچىك پىلە قۇرۇتلىرىنى بىللە بېقىشنى تۇنجى بولۇپ يولغا قويۇپ، تېز ئىنكۇباتسىيە قىلىپ چىقىلغان پىلە قۇرۇتىنى 7 — 8 كۈن بىللە باققاندىن كېيىن ئاندىن پىلىچى دېھقانلارغا تارقىتىپ بەردى، ھەر بىر قاپتا 25 مىڭ دانە پىلە قۇرۇتى بولۇشقا كاپالەتلىك قىلدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، پىلىچىلەر پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولۇپ، ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانچىلىق تېخنىكىسى خادىملىرىنىڭ كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىشى، پىلىچىلىكنىڭ پۈتۈن جەريانىدا سەييارە تەكشۈرۈپ تۇرۇشى، پىلىخانىنىڭ ئىچىنى پاكىزلاپ دېزىنفېكسىيە قىلىشى، تېمپېراتۇرىغا كاپالەتلىك قىلىشى، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تىزگىنلىشى، يوپۇرماقلارنىڭ تولۇق بولۇشى، پىلە قۇرۇتلىرىنىڭ تويۇنۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى نەتىجىسىدە مەھسۇلات مۇقىم، يۇقىرى بولدى.

§ 3 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش

1. ھەرە نەسلى

1960 ـ يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە يەرلىك نەسىللىك ھەسەل ھەرىسى بار ئىدى، ئۇ ھويلىسىنىڭ ئەتراپىدا باغ كۆپ دېھقان ئائىلىلىرىدە تارقاق بېقىلاتتى. يەرلىك نەسىللىك ھەرىلەرنى باشقۇرۇش قوپال بولۇپ ھەرە ساندۇقى ۋە كۆنەك ھۆلى يوق ئىدى، ھەرىلەر دەرەخ كامارلىرىغا، پېشايۋان ئاستىغا ياكى دەرەخ غوللىرىغا كۆنەك ياساپ ھەسەل چىقىراتتى، ھەسەل مىقدارى ئاز ئىدى، قىشتا ھەرىلەرنىڭ تولىسى ئۆلۈپ كېتەتتى، قوچقاچ ياكى يىلان يەۋالاتتى، شۇڭا ھەرىلەر تۇپى دائىم كۆچۈپ يۈرەتتى. 1960 ـ يىلى خوبېي ئۆلكىسىنىڭ سۇئىزى ناھىيىسىدىن 100 توپ ئىتالىيە ھەرىسى سېتىۋېلىندى، كېيىنكى يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى 230 توپ ھەرە يۆتكەپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ ھەرە نەسلىنىڭ كۆپىنچىسى ئىتالىيە ھەرىسى بولۇپ قالدى، باشقا ھەرە نەسىللىرى ۋە يەرلىك ھەرىلەر تۇپى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ ھازىر نەسلى قۇرۇپ كەتتى.

ئىتالىيە ھەرىسى كىرگۈزۈلگەن دەسلەپكى يىللاردا بىرىنچىدىن باشقۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ ناچارلىقى، ئىككىنچىدىن ھەرىلەرنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن ھەرىلەر قىشتىن ئۆتەلمەي ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋال دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى، كۆپ يىل بېقىش ئارقىلىق ھەرىلەر ئاستا ـ ئاستا كۆنۈپ قالدى، يەنە كېلىپ كۆڭۈل قويۇپ بېقىلغانلىقتىن بارغانسېرى ساپلىشىپ ۋە تىمەنلىشىپ شايارنىڭ يەرلىك ھەرىلىرىنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق ھەرە نەسلى بولۇپ قالدى.

2. ھەسەل مەنبەسى

شايار ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، چېچەك مەزگىلى ئۇزۇن بولغاچقا، ھەرە بېقىشقا باب ياخشى جاي. 3 — 5 ـ ئايلاردا شاپتۇل، ئامۇت، ئۆرۈك، نەشپۈت، ئالمىلار ئارقا ـ ئارقىدىن چېچەكلەيدۇ، بولۇپمۇ جىگدە چېچىكى ناھايىتى ياخشى ھەسەل مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ 5 — 6 ـ ئايلاردا قىچا چېچەكلەپ ھەسەل

مەنبەسى مولللىشىدۇ؛ 6 — 8 ـ ئايلاردا قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتات، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەسلەر ھەممە ئېرىق بويلىرى، يول قاسناقلىرىدىكى ماسكاپ، ياۋا جۇخۇا گۈللىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېچىلىپ، ھەسەل مەنبەسى تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. زور كۆلەمدىكى قاقاس يەرلەر ۋە يېرىم قۇملۇق يەرلەردە ئۆسىدىغان جىغان، قوڭغۇراق تىكەن، يانتاقلارنىڭ ھەممىسى كۈز ۋە كەچ كۈزدىكى ئەڭ ياخشى ھەسەل مەنبەسى، بولۇپمۇ لوپنۇر كەندىرىدىن ھەسەل كۆپ چىقىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە كېۋەز كەڭ كۆلەمدە تېرىلغاچقا ناھايىتى ياخشى ھەسەل مەنبەسى ئىدى، بىراق يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئومۇملاشتۇرۇلغان يېڭى كېۋەز سورتلىرىدىن ھەسەل چىقمايدىغانلىقى، يەنە كېلىپ دېھقانچىلىق دورىلىرى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ھازىر ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان كېۋەز قالمىدى. قىچا، ئاپتاپپەرەسلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى كۈنسايىن ئازايغانلىقتىن، يېقىنقى يىللاردا ھەسەل مەنبەسى ئىلگىرىكى مەزگىللەردىكىدىن ئازىيىپ كەتتى.

3. ھەرە بېقىش

شايار ناھىيىسىنىڭ ھەرە تۇپلىرى باشقا ناھىيىلەرگە ئاپىرىلماي ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزا، كەنتلەردە ئايلاندۇرۇپ بېقىلىدۇ.

1961 ـ يىلى ناھىيىلىك ھەرە فېرمىسى قۇرۇلدى. 1960 ـ يىل 7 ـ ئايدا ۋىلايەت شايار ناھىيىسىگە ھەرە بېقىش، ئادەم تەربىيىلەشكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن لياۋ ئۇستىنى ئەۋەتتى، كېيىنكى يىلى ئەتىيازغىچە 37 ساندۇق ھەرە يېتىشتۈرۈلدى؛ ناھىيىلىك ھەرە فېرمىسى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى يۆتكەپ بەرگەن 230 تۇپ ھەرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنى قوشۇپ 99 تۇپ قىلدى، ئومۇمىي ھەرە تۇپى 160 قا يەتتى. 1962 ـ يىلى 126 تۇپ ھەرە يېتىشتۈرۈلدى، قىش كىرىش ئالدىدا 205 تۇپقا يەتتى؛ شۇ يىلى قىشتا سوغۇق بەك قاتتىق بولغانلىقتىن يەنە كېلىپ باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن 1963 ـ يىلى ئاران 53 تۇپ ھەرە قالدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ھەرە تۇپى 184 بولۇپ، ناھىيىلىك چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا 50 تۇپ تەقسىملەپ بېرىلدى. 1964 ـ يىلى ھەرە فېرمىسى يەنە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا 192 تۇپ، كۇچاغا 84 تۇپ ھەرە سېتىپ بەردى، شۇ يىلى قىش كىرىش ئالدىدا يەنىلا 367 تۇپ ھەرە بار ئىدى. 1966 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىدە «4 پونكىت بىر مەيدان» قۇرۇلۇپ، ھەرە فېرمىسى شۇنىڭغا قاراشلىق ئورۇن بولدى، باشقۇرۇش پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. 1978 ـ يىلى ھەرە تۇپلىرى شەخسلەرگە كۆتۈرە بېرىلىپ، ھەرە فېرمىسى تارقىلىپ كەتتى. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە (ج خ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ھەرە باققۇچى ئائىلە 24 بولۇپ، ھەرە تۇپى 300 ساندۇققىمۇ يەتمەيتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1967 — 1983 ـ يىلغىچە ھەرە بېقىش ۋە ھەسەل ئېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 28   بىرلىكى: تۇپ، كىلوگرام

يىللار	ھەرە تۇپى	ھەسەل مىقدارى	يىللار	ھەرە تۇپى	ھەسەل مىقدارى
1967	359	2500	1976	92	1500
1968	209	500	1977	24	600
1969	150	150	1978	82	3835

1970	80	65	1979	119	2750
1971	15	100	1980	19	710
1972	20	250	1981	19	750
1973	173	3000	1982	59	2150
1974	87	716	1983	57	1900
1975	182	1000			

4 § . بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق

1. بېلىقچىلىق

1) تەبىئىي سۇ دائىرىسى ۋە باقمىچىلىق كۆلىمى

شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، تەبىئىي سۇ دائىرىسىنىڭ كۆلىمى 803 مىڭ 400 مو (ج خ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 72 مىڭ 400 مو سۇ كۆلىمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە باقمىچىلىق سۇ يۈزى 450 مىڭ مو، دەريا ـ ئېقىن سۇ يۈزى 171 مىڭ 400 مو، سۇ ئامبارلىرىنىڭ سۇ يۈزى 222 مىڭ 500 مو، كۆل ـ كۆلچەكلەرنىڭ سۇ يۈزى 103 مىڭ 200 مو، ئوتلاق سۇ يۈزى 400 مو، سۇغىرىش ئۆستەڭلىرىنىڭ سۇ يۈزى 96 مىڭ 800 مو، زەيلىكلەرنىڭ سۇ يۈزى 26 مىڭ 900 مو، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ سۇ يۈزى 2900 مو، دەريا، ئامبار، ساھىللارنىڭ سۇ يۈزى 179 مىڭ 300 مو.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىسسىقلىق بايلىقى بېلىق يەيدىغان جانلىقلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە باب كېلىدۇ، تارىم دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىرغا يېتىدۇ، سۇ ئېقىمىنىڭ سۈرئىتى، سۇ سۈپىتى، سۇ تېمپېراتۇرىسى قاتارلىق مۇھىت شارائىتلىرى ئوتخور بېلىق، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىق، گاراس بېلىقى، ياپىلاق بېلىق قاتارلىق 20 نەچچە خىل بېلىقنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق. ھەربىر تاشقىن پەسلى كەلگەندە كەلكۈن يامراپ، بېلىقلار ھەرقايسى دائىرىلىرىگە تارايدۇ، قايەردە سۇ بولسا شۇ يەردە بېلىق بولىدۇ. شۇڭا بېلىقچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ يوشۇرۇن كۈچ ناھايىتى زور. بىرقەدەر ياخشى باقمىچىلىق شارائىتى ھازىرلانغان سۇ دائىرىسىنىڭ كۆلىمى 82 مىڭ 800 موغا يېتىدۇ.

2) بېلىق نەسلى

شايار ناھىيىسىدە ئەسلىدە قورسىقى يېرىق بېلىق (قىساق ئېغىز بېلىق، سېرىق بېلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ياپىلاق بېلىق (يوغانباش بېلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىت بېلىقى بار ئىدى. 1972 ـ يىلدىن كېيىن يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى، ھازىرغا كەلگەندە ئىت بېلىقتىن باشقا بېلىقلارنىڭ نەسلى ئاساسەن قۇرۇپ كەتتى.

سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن بېلىقلاردىن سېلىد بېلىقى، ئوتخور بېلىق، خاپانباش بېلىق، لاققا بېلىق، كارىپ بېلىقى، ياپىلاق بېلىق، گاراس بېلىقى، ئاق سىزىقلىق بېلىق قاتارلىقلار بار.

شايار ناھىيىسىنىڭ سۇ دائىرىسى ۋە سۇ باقمىچىلىق كۆلىمىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 29　　　　　　　　بىرلىكى: تۈمەن مو

سۇ دائىرىسىنىڭ نامى	كۆلىمى	باقمىچىلىق كۆلىمى	سۇغىرىش رايونى
جەرەنلىك سۇ ئامبىرى	8.10	2.4	تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى
ئارقاچاچاق سۇ ئامبىرى	3.70	1.08	تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى
پامان سۇ ئامبىرى	4	1.17	تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى
داراي سۇ ئامبىرى	4.09	1.20	تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى
كۆل، كۆلچەك، سازلىق	10.32	2	تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرى	1.40	0.20	ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى
ياقئېرىق سۇ ئامبىرى	0.60	0.15	ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى
كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى	0.36	0.05	ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى
سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى بېلىقچىلىق مەيدانى	0.03	0.03	نەسىللىك بېلىق مەيدانى بېلىق پەرۋىش قىلىش مەيدانى
جەمئىي	32.60	8.28	

ئىزاھ: 1. تارىم دەرياسى، زەيكەشلەر بېلىق بېقىشقا باب كەلمىسۇ بېقىش، باشقۇرۇش تەس بولغاچقا باقمىچىلىق سۇ يۈزى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىدى.
2. باقمىچىلىققا باب سۇ يۈزى ئىچىدە، تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى 78 مىڭ 500 مو بولۇپ، 94.81% نى، ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى 4300 مو بولۇپ، 5.19% نى ئىگىلەيدۇ.

3) بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى

تارىم دەرياسى ئۆزىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى سۇ يۈزىنى بېلىجان بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ، ئۇ بېلىقلارنىڭ كۆپىيىشىگە باب كېلىدىغان بىرقەدەر ياخشى ماكان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بىراق 1977 - يىلدىن ئىلگىرى بېلىقچىلىققا مەسئۇل بولىدىغان مەخسۇس ئادەم يوق بولۇپ «بىر مو تېرىلغۇ يەرنى باشقۇرىدىغان ئادەم بار، 10 مىڭ مو سۇ يۈزىنى باشقۇرىدىغان ئادەم يوق» دېگەندەك ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالغانىدى. سۇغا زەھەر ۋە پارتلاتقۇچ تاشلايدىغان سۇنئىي بۇزغۇنچىلىقلارمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى 1977 - يىلدىن باشلاپ سۇ مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمچىسى قۇردى، بۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا مەسئۇل بولىدىغان ئادەم بار بولدى. ھەرقايسى سۇ يۈزلىرىدە مەشغۇلات قىلىدىغانلارغا بېلىق تۇتۇش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى، مەشغۇلات كۆلىمى بەلگىلەندى. 1980 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسى بېلىقچىلىق سىياسىتىنى قويۇۋەتتى، بېلىق بېقىلىدىغان كىچىك كۆلەمدىكى سۇ يۈزلىرى مۇستەقىل كۆتۈرە بېرىلدى، بىرقەدەر چوڭ سۇ يۈزلىرىنى بىرقانچە ئائىلە بىرلىشىپ كۆتۈرە ئالدى، ئۇلارغا قارىتا نورمىلىق ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، نەتىجىدە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى كۆلىمى 85 مو كېلىدىغان

بېلىق نەسلىنى يېتىشتۈرۈش كۆلچىكىدە ۋە پامان سۇ ئامبىرىنىڭ 20 مو سۇ يۈزىدە يىلىغا 1 مىليون 200 مىڭدىن 1 مىليون 500 مىڭغىچە بېلىجان يېتىشتۈرۈپ، سۇنئىي ئۇسۇلدا بېلىق بېقىشقا شارائىت ياراتتى، بىراق بۇنىڭ بىلەن ئاران 4000 مو سۇ يۈزىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىغىلى بولدى، بۇ بېلىقچىلىق سۇ يۈزىنىڭ 4.80% نى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا شايارنىڭ بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا يەنىلا تەبىئىي ئۇسۇلدا كۆپەيتىپ بېقىش ئاساس، سۇنئىي ئۇسۇلدا بېقىش قوشۇمچە قىلىندى، يەنە كېلىپ قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن ۋە تۇراقسىز بولدى.

ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدە 6 سۇ مەھسۇلاتلىرى تېخنىكى، 11 ئىشچى بار. ناھىيە بويىچە سۇ يۈزىنى كۆتۈرە ئالغان بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىسىدىن 106 سى بار، ئۇلار كۆتۈرە ئالغان كىچىك سۇ يۈزىنىڭ كۆلىمى 8502 موغا، ئالغان سۇ ئامبىرىنىڭ بېلىق بېقىش سۇ كۆلىمى 36 مىڭ 750 موغا يېتىدۇ، بىر يىلدا 130 توننا ئەتراپىدا بېلىق تۇتۇلىدۇ. سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى قارىمىقىدىكى بېلىق كۆلچىكىنىڭ كۆلىمى 185 مو بولۇپ، يىلدا 3 توننا بېلىق تۇتۇلىدۇ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 16.21 كىلوگرامغا يېتىدۇ. يەككىلەر كۆتۈرە ئالغان سۇ يۈزىدىن يىلىغا 53 توننا ئەتراپىدا بېلىق تۇتۇلىدۇ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 7.4 كىلوگرامغا يېتىدۇ، تارىم دەرياسىدىن يىلىغا 35 تونندىن ئارتۇق بېلىق تۇتۇلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1967 — 1993 - يىللىرىدىكى بېلىق تۇتۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 30

يىللار	تۇتۇلغان بېلىق (توننا)	يىللار	تۇتۇلغان بېلىق (توننا)	يىللار	تۇتۇلغان بېلىق (توننا)
1967	10	1976	14.5	1985	100
1968	25	1977	7.20	1986	119
1969	15	1978	30	1987	215
1970	8	1979	106	1988	176
1971	2	1980	95	1989	230
1972	3.3	1981	55	1990	174
1973	65.6	1982	75	1991	122.7
1974	66.9	1983	95	1992	221.2
1975	30	1984	96	1993	226.9

2. ئوۋچىلىق

شايار ناھىيىسىدە كەڭ كۆلەمدە ئورمان، ئوتلاق ۋە چۆل - جەزىرىلەر بولسىمۇ، تاغ بولمىغاچقا، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈرى كۆپ ئەمەس، شۇڭا ئوۋچىلىقنى كەسىپ قىلغانلار ھەققىدە خاتىرە يوق. چىلىڭ سۇلالىسى، مىنگو دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بەزى چارۋىچىلار مۇۋاپىق پەسلىنى تاللاپ، بۇغا ئوۋلاپ كۆندۈرگەن ۋە مۈڭگۈزىنى كېسىۋېلىپ پايدىلانغان. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇغىلارنىڭ سانى ئازىيىپ

كەتكەنلىكتىن، ناھايىتى ئاز ئۆزلەنگەن. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ياۋا چوشقىلار توپ - توپ يۈرەتتى، دېھقان، چارۋىچىلار ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە ئۇلارنى تويلىشىپ ئۆزلەيتتى، بىراق ئۇلار ھامان قوغلىنىشنى ئاساس قىلاتتى، كېيىنچە ياۋا چوشقىلار ناھايىتى بەك ئازىيىپ كەتتى ھەمدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن يىراقلاپ كەتتى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ناھايىتى ئاز ئۆزلىنىدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسىدە دېھقان، چارۋىچىلار قىشتىكى بوش ۋاقىتلاردا لاچىن، قارچىغىلىرىنى ئېلىپ، ئاتلىق يۈرۈپ، ئورمان ۋە چۆل - جەزىرىلەردە ياۋا توشقان، تۈلكە، چىل، قىرغاۋۇل ئۆزلەيدۇ. بۇ يەردە ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل كۆپ بولۇپ، ھەر يىلى قىشنىڭ بېشىدىن كېيىنكى يىلى ئەتىيازنىڭ ئاخىرىغىچە 10 مىڭدىن ئارتۇق ياۋا توشقان، 5000 — 6000 ئەتراپىدا قىرغاۋۇل ئۆزلىنىدۇ.

VII باب

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

شايار ناھىيىسىدە ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى كۆپىنچە قولدا ئىشلەنگەن بولۇپ، ھۈنەر-سەنئىتى ئاددىي، قوپال ئىدى، شۇڭا بۇلار بىلەن قىلىنىدىغان ئىتىز مەشغۇلاتىنىڭ ئۈنۈملى قالاق، ئۈنۈمى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. مەسىلەن: بوقۇسا، ياغاچ تىرنا، قول بىلەن ئايلاندۇرۇلىدىغان ياغاچ سېيالكا، كەتمەن، ئورغاق دېگەندەك. مەشغۇلات ئۇسۇلى جەھەتتە كالا قوشۇپ ساپان بىلەن يەر ھەيدىلەتتى، ئۇرۇق چاچىدىغانلار ئات مىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇق چاچاتتى، كەتمەن بىلەن كولتىۋاتسىيە قىلىناتتى، بۇ خىل ئەھۋال كوپىراتسىيىلىشىشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە يەنى 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە داۋاملاشتى. 50 - يىللاردىن باشلاپ يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كېڭەيتىلدى؛ 60 - يىللاردا تراكتور ۋە ئۇنىڭغا سەپلىنىدىغان تېرىقچىلىق سايمانلىرى سېتىۋېلىندى؛ 70 - يىللاردا ئېلېكتر سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ دىناملىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىمۇ بىرقەدەر تېز كىرگۈزۈلدى ۋە ئىشلىتىلدى؛ 80 — 90 - يىللاردا ئىتىز مەشغۇلاتىغا باب كېلىدىغان ھەرخىل دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز كىرگۈزۈلۈپ، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىتىلدى.

1 § . دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى

1. تېرىقچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى

1) تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى تېرىقچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىدىن ئاساسلىقى بويۇنتۇرۇق، چىشى يوق بېشىلا بار يەرلىك ساپان ئىشلىتىلەتتى. دېھقانچىلىق سايمانلىرى قوپال بولغاچقا ئاغدۇرۇلغان يەرنىڭ ئاستى - ئۈستى

ئەكشى چىقمايتتى. ئىگىز كۆمۈپ قويىدىغان ۋە چالا ئاغدۇرىدىغان ئەھۋال بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايتتى. 1954- يىلدىن كېيىن 5 سۆڭگۈلۈق، 7 سۆڭگۈلۈق، قوش قالتەكلىك، قوش چىشلىق ساپانلار ۋە 23 - نومۇرلۇق ساپانلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلدى (23 - نومۇرلۇق ساپاننىڭ ئىقتىدارى ياخشى بولغاچقا دېھقان، چارۋىچىلار ياقتۇرۇپ قالدى). 70 - يىللاردا ئىنبىركىيە ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، 5 چىشلىق ئېغىر ساپان، دېسكىلىق تىرنا، يۇلتۇز تىرنا، ئاسمىلىق 3 چىشلىق ساپان، چوڭ تارتىدىغان ئېغىر ساپان، چىشلىق ئېغىر تىرنا قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئارقا - ئارقىدىن شايارغا كىردى. 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيىدىكى تېرىقچىلىق ماشىنا - سايمىنى 1668 گە يەتتى.

2) ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى

تارىختىكى خېلى ئۇزاق مەزگىلدە، شايار ناھىيىسىدە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك ئاتلىق يورۇپ ئۇرۇق چېچىشتىن باشقا يەنە كەتمەن بىلەن توچكىلاپ ئۇرۇق سېلىناتتى. ئاتلىق يورۇپ چېچىشقا قارىغاندا، كەتمەن بىلەن توچكىلاپ ئۇرۇق سالغاندا، گەرچە ئۇرۇقنى تېجىگىلى بولسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى.

مىنگو يىللىرىدا ياغاچ سېيالكىنىڭ بىر خىلى بولغان چاناق كىرگۈزۈلدى. چاناق ئىككى قۇرلۇق، ئۈچ قۇرلۇق دەپ ئىككى خىل شەكىلدە بولۇپ ئۇلاققا (بەزىدە ئادەمگە) سۆرىتىلىدىغان قۇرلاپ تېرىش سېيالكىسى ئىدى. چاناق چاناق جازىسى (قۇرۇلمىسى ھەمدە سۆرىتىلىدىغان جازىسى)، سۆگەن (ئۇرۇق ئامبىرى)، چاناق پۇتى (ئوتتۇرىدىكى بوشلۇق، ئۇرۇق مۇشۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇپراققا چۈشىدۇ)، چاناق چىشى (ساپاننىڭ چىشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تۆمۈر سايمان، توپا ئاغدۇرۇش رولىغا ئىگە) دىن تەركىب تاپقان. چاناق سۆگىنى بىلەن چاناق پۇتىنىڭ ئارىلىقىدا كىلاپان بار بولۇپ سېلىنىدىغان ئۇرۇق مىقدارىنى كونترول قىلغىلى بولىدۇ. 2 ئادەم بىر چاناق بىلەن كۈنىگە تەخمىنەن 10 مو يەرگە ئۇرۇق سالالايدۇ. چاناق 50 - يىللارغىچە ئىشلىتىلدى، كېيىن دېھقان، چارۋىچىلار ئۆزلىرى ياغاچتىن ياسىۋالغان چوڭ تارتىپ ئۇرۇق سېلىش سېيالكىسى ۋە ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان توچكىلاپ ئۇرۇق سېلىش سېيالكىسى چاناقنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. 70 - يىللاردا ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان سېيالكا كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 24 قۇرلۇق چوڭ سېيالكا ۋە 24 قۇرلۇق ھەم ئوغۇتلايدىغان ھەم ئۇرۇق سالىدىغان سېيالكا كىرگۈزۈلدى. كېيىن يەنە 4 قۇرلۇق كېۋەز سېيالكىسى كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭ ئۇرۇق سېلىش مەشغۇلات ئۈنۈمى زور بولدى. 80 - يىللاردىن 90 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە سېيالكا كۆپىنچە كېۋەز تېرىشتا ئىشلىتىلدى، بۇغداينىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتكەچكە، بۇغداي سېيالكىسى ئىشلىتىلىدىغان كۆلەممۇ تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى.

3) كولتىۋاتسىيە ماشىنا - سايمانلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە ئاساسلىقى كەتمەن كولتىۋاتسىيە سايمىنى ئورنىدا ئىشلىتىلدى. 60 - يىللاردا ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان كولتىۋاتور (يەنى ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان چوڭ تارتىش سايمىنى) بار بولدى. 70 - يىللاردا «50 — X» چوڭ ساپنى كىرگۈزۈلۈپ كولتىۋاتسىيە قىلىشقا ئىشلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە «EKG» تىپلىق كولتىۋاتسىيە قىلىش - چوڭ تارتىپ قىر چىقىرىش ماشىنىسى ۋە «KGX—0.4» تىپلىق ئاسمىلىق 5 خىل ئىشلىتىلىدىغان چوڭ تارتىش - قىر چىقىرىش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى. 80 - يىللاردىن 90 - يىللارغىچە كىچىك تراكتور كەڭ دېھقان، چارۋىچىلار تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەنلىكتىن كولتىۋاتسىيە قىلىشتا كىچىك تراكتورغا سەپلىنىدىغان يېنىك كولتىۋاتسىيە ماشىنا - سايمانلىرى ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

2. ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنا - سايمانلىرى

كونىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىچىدە ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنا - سايمانلىرى يوق ئىدى. 1970 -

يىلى ئاندىن «ئىشچى - دېھقان - 36» تىپلىق نوسۇلكىلىق يۈركۈگۈچ ۋە «شەرق - 18» تىپلىق يۈدۈمە يۈركۈگۈچ ھەمدە «36 — TJ» تىپلىق ئۈلاغقا سۆرىتىلىدىغان يۈركۈگۈچ ئىشلىتىلدى، كېيىن بۇ يۈركۈگۈچلەر ئىشلىتىشكە قۇلايسىز بولغانلىقى ئۈچۈن تەدرىجىي شاللىنىپ قالدى، يۈدۈمە يۈركۈگۈچ ئىشلىتىشكە قۇلاي، يەڭگىل، پۇختا بولغاچقا يەنە كېلىپ مەھسۇلات ئۈزلۈكسىز تۈردە يېڭىلىنىپ تۇرغاچقا تاكى بۈگۈنگە قەدەر ئىشلىتىلمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا ئىنتايىن ئاز ساندىكى دېھقانچىلىق تېخنىك خادىملىرى ئۆزى ياسىۋالغان دىزېلماتورلۇق يۇقىرى بېسىملىق يۈركۈگۈچمۇ بار.

50 — 60 - يىللاردا دېھقانلار قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان يۈركۈگۈچ سېتىۋېلىپ ھاشارات يوقىتىشقا ئىشلەتتى. دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ تېپىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بۇ يۈركۈگۈچلەرمۇ شاللىنىپ قالدى.

3. سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنا - سايمانلىرى

70 - يىللاردا ۋىلايەت شايار ناھىيىسىگە تۈركۈمگە بۆلۈپ 8 سۇ ناسوسى، 2 دىزېلماتورى، 2 بېنزىن ماتورى ئاجرىتىپ بەردى. بۇ ماشىنا - سايمانلار قىسمەن گۇڭشېلارغا تەقسىملىنىپ سىناق تەرىقىسىدە ئومۇملاشتۇرۇپ ئىشلىتىلدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى يىلمۇيىل كۆپەيگەنلىكتىن، ئەسلىدە تەبىئىي سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ كۆنسايىن قىسلىشىپ كەتتى، سۇ مەنبەسىگە يىراق يېزا، بازار، مەيدانلار يەر سۇغىرىشتا تەدرىجىي بورۋاي قۇدۇق قېزىپ يەر ئاستى سۈيىنى سۇغىرىشقا ئىشلەتتى، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنا - سايمانلىرىنى قۇدۇقلارغا سەپلىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 1019 دانە سۇ ناسوسى بار بولدى. قۇدۇق سۈيى بىلەن يەر سۇغىرىش يەرنىڭ شورلىشىش دەرىجىسىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن دېھقان، چارۋىچىلار قۇدۇق سۈيى ئىشلىتىشنى توختاتتى، سۇ ناسوسلىرى سېتىۋېتىلدى ياكى باشقا جەھەتلەرگە ئىشلىتىلدى. 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ناسوسىدىن 319 ى، ئۇنىڭغا سەپلىنىدىغان دىنام (ياكى دىزېلماتورى) دىن 319 ى قالدى.

4. ھوسۇل يىغىش ماشىنا - سايمانلىرى

1) ئورۇش ماشىنا - سايمانلىرى

كونىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىچىدە ئورغاق ئاساسلىق ئورۇش سايمىنى ئىدى (ئورغاق ئۇزۇن ساپلىق ۋە قىسقا ساپلىق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ). 1966 - يىلى ناھىيىگە 2 كومبايىن كىرگۈزۈلدى. 1970 - يىلى يەنە بىر ئوت ئورۇش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى. 1980 - يىلى كومبايىن 10 غا، ئوت ئورۇش ماشىنىسى 6 گە يەتتى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى تارقاقلىشىپ، كومبايىنلار مەشغۇلات شارائىتىدىن ئايرىلىپ قالدى، نەتىجىدە تەدرىجىي ھالدا باشقا رايونلارغا سېتىۋېتىلدى. 1991 - يىلغا قەدەر ناھىيىدە 3 كومبايىن، 32 ماتورلۇق ئوت ئورۇش ماشىنىسى، 9 ئوت ئورۇش ماشىنىسى قالدى، كۆپ ساندىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئورۇش سايمىنى سۈپىتىدە يەنىلا ئورغاق ئىشلىتىدىغان بولدى.

2) خامان تېپىش ماشىنا - سايمانلىرى

ئىپتىدائىي خامان تېپىش سايمىنى تاش تۈلۈق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا خامان تېپىشتە تېخىمۇ ئىپتىدائىي ئۇسۇل ئات، ئېشەك، كالىغا دەسسىتىش ئىدى. بۇنىڭدا يىغىۋېلىنغان زىرائەت يېيىتىلىپ ئوتتۇرىغا موما قادىلىدۇ، ئات، كالا ياكى ئېشەكلەر مومىغا قاتار باغلىنىدۇ، بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدىسە، بىر ئادەم ئۈنچىنى ئۆرۈپ تۇرىدۇ، بۇ ئۇسۇل 1970 - يىلغىچە قوللىنىلغاندىن كېيىن ئاز - تولا ياخشىلىنىش بولدى. كۆممىقوناق

دېنىنى ئىلگىرى ئادەم قولى بىلەن ئۈزۈلۈپ ئايرىيتتى. 70 - يىللاردا كۆممىقوناق دېنىنى ئايرىش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى، 90 - يىللاردا بۇ ماشىنىنى ئىشلىتىش خېلىلا ئومۇملىشىپ قالدى، بىراق كۆممىقوناقتىن باشقا، بۇغداي ۋە باشقا زىرائەتلەر يەنىلا ئۇلاغ قوشۇلغان تاش تۈلۈق ۋە تراكتورغا چېتىلغان بېسىش سايمىنى بىلەن تېپىلىدىغان بولدى.

5. توشۇش سايمانلىرى

ئىلگىرى نەرسە - كېرەكلەر ئادەم يۈدۈپ، ئۇلاغقا ئارتىپ توشۇلغاندىن باشقا يەنە بىرقەدەر ئىپتىدائىي توشۇش سايمىنى بولغان زەمبىل بىلەن ياكى بىلەكتەك توملۇقتىكى ئىككى تال ياغاچ (1.2 — 1.5 مېتىرغىچە ئۇزۇنلۇقتا) نىڭ ئوتتۇرىسىغا سۆگەت چىۋىقى (ياكى يۇلغۇن چىۋىقى) دىن تەخمىنەن 0.7 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 0.5 مېتىر كەڭلىكتە تىك تۆت چاسا قىلىپ توقۇلغان سېۋەت بىلەن توشۇلاتتى ياكى قوي يۇڭىدىن (ياكى پاختا يىپتىن) ئېشىلگەن ئارغامچىدىن يۇقىرىقىغا ئوخشاش قۇرۇلمىدا توقۇلغان سېۋەت بىلەن توشۇلاتتى. ئۇنىڭدىن قالسا ياغاچتىن ياسالغان ياربىيار ھارۋا ئىشلىتىلەتتى. بۇ ھارۋا پۈتۈنلەي ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، چاقى يوغان (بۇ خىل ھارۋىنىڭ چاقى سۆگەت چىۋىقلىق چاق، ياغاچ چاق دەپ 2 خىل بولىدۇ)، ئېلىشى كىچىك، ئۆزى ئېغىر بولۇپ، بېسىلىدىغان يۈك مىقدارى ئاز ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا سودا تارماقلىرى تۆمۈر چاقلىق، رېزىنكە تاپانلىق قول ھارۋىسى، ئۇلاغ ھارۋىسى كىرگۈزدى. بۇ خىل ھارۋىلار كىچىك ھەم ئەپچىل، چىداملىق، يېنىك بولغاچقا، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ياربىيار ھارۋىنىڭ ئورنىنى ئالدى. 70 - يىللاردا تراكتور ۋە ئۇنىڭغا سەپلىنىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن يۈك توشۇشتا پۈتۈنلەي ئۇلاغ كۈچىگە تايىنىدىغان ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولدى. 80 — 90 - يىللاردا دېھقانچىلىق ترانسپورتىدا رېزىنكە چاقلىق ۋە تراكتور پرىتسېپى ئىشلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە دېھقانچىلىق ئاپتوموبىللىرىمۇ ئاز مىقداردا ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

6. يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنا - سايمانلىرى

يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىپتىدائىي ماشىنا - سايمانلار ناھايىتى قوپال ئىدى. ئۇن تارتىدىغان سايمانلاردىن سۇ تۈگمىنى، يارغۇنچاق ۋە ئۇلاغ تۈگمەنلىرى بار ئىدى. ياغ تارتىشتا جوۋاز ئىشلىتىلەتتى، بۇنىڭدا بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى توم ياغاچ يەرگە قېقىلىدۇ، ئۇ يەردىن 70 — 90 سانتىمېتىرغىچە چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسى U شەكلىدە ئۇۋىغا ئوخشاش ئويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىگە چىنىنىڭ ئاغزىچىلىك توملۇقتىكى 3 مېتىر ياغاچ تىك قىلىپ ئورنىتىلىدۇ، بۇ ياغاچنىڭ ئۈستۈنكى ئۇچىدىن توغرىسىغا بىر تۆشۈك ئويۇلۇپ ئۇنىڭغا بىر ياغاچ پىشاڭ ئورنىتىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئۇلاغ باغلىنىدۇ، ئۇلاغ ياغاچ پىشاڭنى ئىتتىرىپ، ئوتتۇرىدىكى ياغاچ تۈۋرۈكنى چۆگىلەپ ماڭىدۇ، ياغلىق دان قىسقا ياغاچ تۈۋرۈكنىڭ ئىچىدىكى ئۇۋىغا قويۇلىدۇ، ئۇلاغنىڭ مېڭىشى بىلەن، ئۇۋىغا تىك قادالغان ياغاچ قويۇلغان داننى قىسىدۇ-دە، ئۇنىڭدىن ياغ چىقىرىدۇ. چىگىت ئايرىشتىمۇ ياغاچتىن ياسالغان چىغرىق ئىشلىتىلەتتى (بۇنىڭدا ئىككى تال يۇمىلاق ياغاچ قاتىرىسىغا ئورنىتىلىدۇ؛ ئۇنىڭ بىر تىلىنىڭ تۇتقۇچى بولىدۇ، يەنە بىر تىلىنىڭ چىشى بولۇپ، ئىككى يۇمىلاق ياغاچنى چىشلەشتۈرۈپ تۇرىدۇ. تۇتقۇچ قول بىلەن ئايلاندۇرۇلغاندا، چىشلارنىڭ ھەرىكەتلەندۈرۈشى بىلەن 2 تال يۇمىلاق ياغاچ ئۆز ئارا قارىمۇقارشى تەرەپكە قاراپ ئايلىنىدۇ. كېۋەز 2 تال يۇمىلاق ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغاندا چىگىتنى سىقىپ چىقىرىدۇ)، بۇ خىل چىگىت ئايرىش ماشىنىسىنىڭ ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن ئىدى.

شايار ناھىيىسىدە 1962 — 1993 ـ يىللىرى ئىشلىتىلگەن يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى

جەدۋەل: 4 — 31

تۈرى	ئېغىر دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى							باشقا دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى												
ماشىنا تۈرى / سانى / يىللار	تراكتور (ئۇنىۋېرسال)	تۆت چاقلىق قول تراكتورى	ماشىنىغا سۆرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى	ماينا تىكىش ماشىنىسى	كومباين	ماتورلۇق ئورۇش ماشىنىسى	ئوت ئورۇش ماشىنىسى	دىزېلماتور	دىنامو	ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى	دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ناسوسى	دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل	دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان پۈركۈگۈچ	ئۇۋۇش ماشىنىسى	ماتورلۇق يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى	رېزىنكە چاقلىق چوڭ ھارۋا	رېزىنكە چاقلىق قول ھارۋىسى	ئۇن تارتىش ماشىنىسى	چىگىت ئايرىش ماشىنىسى	ياغ تارتىش ماشىنىسى
1962	2		5					1				1				23		6	2	
1963	3		5					1				2	1			23		3	2	
1964	4		12					1				3	7			31	10	2	2	
1965	26		53					1				6	6			46	455	2	2	
1966	34		101		2			1				6	6			187	487	6	2	
1967	43		121		2			1				6	7			289	513	6	2	
1968	43		86		2			7				7	7			346	741	65	2	
1969	43		77		2			7			9	8	16			374	741	43	2	
1970	66		98		2		1	7			9	8	26	5		374	740	62	5	8
1971	67		121		2		1	12			98	26	10		461	740	68	9	12	
1972	73		119		2		1	12		14	19	8	26	18		462	740	87	9	14
1973	77	5	111		3		1	12		15	19	8	39	18		464	900	103	9	19
1974	103	5	116		3		1	12		15	19	8	39	19		757	1055	110	10	17
1975	119	18	146	2	3	4	1	15		50	36	8	54	19		1119	1354	117	16	17
1976	117	22	157	2	3	4	1	15	5	54	33	8	59	19		1208	1843	170	17	25
1977	142	27	175	2	3	7	1	28	10	94	39	8	59	19		1293	3460	209	28	46
1978	171	48	175	2	5	7	1	219	32	115	121	11	72	16	4	1029	5386	241	35	49
1979	256	91	268	2	10	6	6	333	179	133	472	15	146	16	4	1090	9631	240	73	68
1980	376	110	308	2	9	8		557	151	96	405	43	242			1150	9942	263	89	70
1981	355	121	353		8	6		731	449	145	980	50	364			1161	13636	282	83	78
1982	381	113	353		8	6		900	267	149	985	54	224			1129	15670	286	94	78
1983	359	130	400		5	7		860	330	77	1019	45	272			1104	18840	262	108	74
1984	408	190	424		7	6		980	390	95	810	46	462			3158	21248	369	97	118
1985	292	125	276		2	2		839	210	103	895	44	350			584	27387	422	62	142
1986	272	183	393			2	2	658	201	107	529	43	389			4422	28072	380	53	124
1987	214	168	568			1	3	559	50	88	745	45	390	76		4793	20493	391	63	121
1988	214	254	752			4	3	455	73	98	460	45	503	128		5312	21112	381	109	142
1989	186	457	1150			7	3	396	76	103	402	45	675	137		4847	21944	356	53	141
1990	238	863	113			1		344	71	138	389	33	812	112				344	43	152

1991	279	1293	96		3	32	9	398	94	144	319	31	1539	37				401	41	210
1992	304	1532	147		3	1	9	334	59	150	343	31	1790	57	1			429	42	220
1993	340	1764	159		3	1	9	334	93	152	369	31	1954	72	1			449	42	231

§ 2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى

1974 - يىلدىن ئىلگىرى مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ ئىچىدە قۇۋۋىتى بارلىرى يوق ئىدى، شۇڭا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى ناھايىتى كىچىك ئىدى. 1974 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 5327 ئات كۈچى بولدى، 70- يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندىمۇ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى يەنىلا ناھايىتى كىچىك بولدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن يەرنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇش ھوقۇقى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، بۇنىڭ بىلەن سېتىۋېلىنغان دېھقانچىلىق ماشىنا- سايمانلىرىنىڭ مىقدارى كۆپىيىپ قۇۋۋىتىمۇ ناھايىتى تېز ئاشتى. 1984 - يىلى ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 51 مىڭ 600 ئات كۈچىگە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 — 1993 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى

جەدۋەل: 4 — 32 بىرلىكى: كىلوۋات

تۈرلەر / قۇۋۋىتى / يىللار	ئومۇمىي قۇۋۋىتى	تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى	سۇ چىقىرىۋېتىش- سۇغىرىش ماشىنىلىرى	ئورۇش ماشىنىلىرى	يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى	ترانسپورت ماشىنىلىرى	چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى
1960	41.16	41.16					
1961	41.16	41.16					
1962	41.16	41.16					
1963	277.83	83.05	33.08		95.55	66.15	
1964	381.47	120.54	33.08		95.55	132.3	
1965	960.65	633.57	33.08		95.55	198.45	
1966	1635.38	999.6	33.08	110.25	95.55	396.9	
1967	2388.02	1752.24	33.08	110.25	95.55	396.9	
1968	2454.17	1752.24	33.08	110.25	95.55	463.05	
1969	2482.83	1752.24	61.74	110.25	95.55	463.05	
1970	3239.88	2501.94	61.74	110.25	95.55	470.4	
1971	3054.66	2274.82	61.74	80.85	166.85	470.4	
1972	3092.15	2267.47	106.58	80.85	166.85	470.4	
1973	3150.96	2307.9	106.58	99.23	166.85	470.4	
1974	3915.36	3072.3	106.58	99.23	166.85	470.4	
1975	4720.18	3652.95	264.6	165.38	166.85	470.4	

	470.4	2806.96	165.38	264.6	3633.84	7341.18	1976
	470.4	2837.1	165.38	324.87	6140.19	9937.94	1977
	589.47	3079.65	202.13	2035.22	6679.68	12586.15	1978
	1183.35	3959.45	294.74	3772.75	9463.86	18674.15	1979
1187,03	2855.48	3861.69	261.66	6133.58	14752.11	28871.55	1980
1259.79	3098.76	5029.61	389.55	7108.92	14651.49	31538.12	1981
694,58	3016.44	5084.73	275.63	6960.45	14553.74	30585.57	1982
638.72	2924.57	5702.13	253.58	7013.37	15321.08	31853.45	1983
442,47	2969.4	5460.32	319.73	10895.64	14982.98	35075.54	1984
374.12	2693.78	6244.56	80.85	8543.64	12809.58	30746.53	1985
361.62	4750.31	9058.14		7573.44	10426.71	32170.22	1986
599.76	4169.66	8329.02	133.04	5263.34	11654.16	30148.98	1987
573.3	4593.75	6733.34	53.66	4964.19	12159.11	29077.35	1988
731.33	4967.34	5569.10	37.49	4368.84	11183.76	20859.86	1989
71	2460	5704		3804	8547	20586	1990
431	2304	7703	217	3854	10812	25321	1991
430	2541		219	2828	15211	21229	1992
408	2541		219	3018	29652	35838	1993

3 § . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات سەۋىيىسى ۋە ئۈنۈمى

1. خادىملار ۋە مەشغۇلات مىقدارى

1974 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سانى ئاز، تېخنىكا كۈچى ئاجىز، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تۆۋەن، مەشغۇلات سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن ئىدى. ناھىيىدىكى سانى ئانچە كۆپ بولمىغان دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىدا تېخنىك كۈچلەرنىڭ ئاجىز بولۇشى تۈپەيلىدىن بۇزۇلۇش ئېغىر ئىدى. بۇ مەزگىلدە ناھىيە بىرقانچە قېتىم قەرەلسىز شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، ۋاقتىنىڭ قىسقىلىقى ۋە باشقا سەۋەبلەردىن مەسىلە تۈپتىن ھەل بولمىدى. 1978 - يىلى ناھىيىدە بىر قېتىم ۋاقتى خېلى ئۇزۇن بولغان تراكتور شوپۇرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، تېخنىكا كۈچى ئۆستۈرۈلدى. 1976 - يىلى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرىنى تەربىيىلەيدىغان ۋە تېخنىكا ئومۇملاشتۇرىدىغان مۇقىم ئورۇن ۋە مەخسۇس ئادەم بار بولدى، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە تېخنىكا خادىملىرىنى يەنە ھەرقايسى يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكلەش ۋە تېخنىكا كېڭەيتىشنى يولغا قويدى. 1991 - يىلغىچە تېخنىكا خادىمىدىن جەمئىي 1289 ى تەربىيىلىنىپ، تەربىيىلەش ۋەزىپىسى %320 ئورۇندالدى. ھازىر ئۇلارنىڭ مەشغۇلات سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى.

2. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئۈنۈمى

1985 - يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئۈنۈمى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى،

ئۇلارنىڭ ئومۇمىي تىجارەت كىرىمى ئەچچە ئون مىڭ يۈەندىن ئەچچە يۈز مىڭ يۈەنگىچە ئىدى. 1985 ـ يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئۈنۈمى بىرئاز ئۆستى. بولۇپمۇ 1988 ـ يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي تىجارەت كىرىمى 2 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

شايار ناھىيىسىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ 1980 — 1993 ـ يىللىقچە ئۈنۈمى

جەدۋەل: 4 — 33

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي تىجارەت كىرىمى (تۈمەن يۈەن)	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ساپ تىجارەت كىرىمى (تۈمەن يۈەن)	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (تۈمەن ئۆلچەملىك مو)	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى: ماشىنا بىلەن ئاغدۇرۇلغان يەرنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى: ماشىنا بىلەن ئورۇق سېلىنغان يەرنىڭ ئومۇمىي تېرىلغان يەر كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ماشىنا بىلەن سۇلياۋ يوپۇق يېپىلغان كېۋەزلىك (تۈمەن مو)
1980		30.2	198.9	54.7		
1981		31.3	167.9	72.6	32.4	
1982		6.07		67.1	22.18	
1983				38.7	26.2	
1984				23.36	16	0.08
1985	223.5	134.67	141.4	25.6	26.5	0.34
1986	159.5	87.6	154.9	19.43	19.77	0.34
1987	249.8	133.6	158	43.72	24.8	0.99
1988	557.2	219.9	185.7	51	29.35	3.3
1989	707.6	247.5	229	42.8	32.9	8.55
1990	862.7	438.5	254.79	69.2	66	14.09
1991	863.7	345.5	273	84.2	89	20
1992	990	396	330	67.5	87	23.78
1993	990	396	340.02	66	98	22

§ 4 . رېمونت قىلىش، ياساش

1 . رېمونت قىلىش

1971 ـ يىلدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئاساسەن قىشتا رېمونت قىلىناتتى. كونكرېت ئېيتقاندا، گۇڭشېلارنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش تارماقلىرى قىشلىق رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى يۇقىرىغا يوللايتتى، يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلار ھەل قىلىپ بېرەتتى، يېزىلارنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئوخشىمىغاچقا، كېيىنچە رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى يېزىلار ئۆزى ھەل قىلىدىغان بولدى. مەسئۇلىيەت بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلگەچكە، رېمونت مەسىلىسىنى شەخسلەر ئۆزى ھەل قىلدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى شەخسلەرگە تەۋە بولدى.

شەخسلەر ئۆلارنى يەككە رېمونتخانىلارغا ئاپىرىپ رېمونت قىلدۇرىدىغان ياكى زاپچاسلارنى سېتىۋېلىپ ئۆزى رېمونت قىلىدىغان بولدى.

2. ياساش

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى ياسىيالمايتتى، پەقەت تېخنىكىلىق تەلىپى تۆۋەنرەك دېتال - زاپچاسلارنىلا ياسىيالايتتى. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ تولىسى سىرتتىن سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن ۋىلايەت ناھىيىلەرگە، ناھىيىلەر تۆۋەنگە تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، بەزى ماتورسىز ماشىنا - سايمانلارنى يەككە ھۈنەرۋەنلەر قولىدا ياسايتتى. 1984 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە دېتاللارنى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتى سېتىۋالىدىغان بولدى.

§ 5 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ماي بىلەن تەمىنلەش

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ماي بىلەن تەمىنلەشنى ۋىلايەت ناھىيىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ساقلىنىش مىقدارى ۋە پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇپ، ماينى تەكشى باھادا ناھىيىلەرگە ئاجرىتىپ بېرەتتى، ئاندىن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى مايىنى يېزىلاردىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ساقلىنىش مىقدارى ۋە پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن يېزىلىق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتلىرىغا ئاجرىتىپ بېرەتتى، يېزىلاردىكى پونكىتلار دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ رويخەتتىكى سانىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق ماشىنىسى ئىگىلىرىگە ماي بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرەتتى، ماي ئىشلەتكۈچىلەر دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتىغا بېرىپ كىنىشكىگە ئاساسەن ماي سېتىۋالاتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردا ماي بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 34   بىرلىكى: توننا

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	ۋىلايەت يۆتكەپ بەرگىنى	توپبولدى يېزىسى	گۈلباغ يېزىسى	قايلور يېزىسى	يېڭىمەھەللە يېزىسى	قىزىلئايراق يېزىسى	تۆرباغ يېزىسى	تارىم يېزىسى	بازار	ئورگان
1974	402	100	40	46	40	80		10	10	76
1985	807.346	191.787	66.044	55.327	53.763	58.450	40.598	68.848	7.503	265.026
1989	980	274	151	77	68	64.5	29	95	60	161.5
1990	1148	308	162	81	92	77	37	139	61	191
1991	1133	276	158	80	93	80	36	148	61	201
1992	827.543	204	128	59	74	61	18	125	41	117.543

6 § . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش

1. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ئاپپاراتلىرى

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى 1970 ـ يىلى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى باشقۇرغانىدى. نازارەت قىلىش كەسپىنى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تەمىنلەش پونكىتى ۋە گۇڭشېلاردىكى تراكتور خىزمىتى پونكىتلىرى بۆلەكلەر بويىچە باشقۇردى. ئەينى چاغ گۇڭشېلىشىش مەزگىلىدىكى چوڭ كوللېكتىپ ۋاقتى بولغاچقا، بارلىق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، نازارەت قىلىش كەسپىي خىزمىتى بىرقەدەر ناچار ئىدى. 1970 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى قارمىقىدا گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، نازارەتچىلىك كەسپىگىمۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى مەسئۇل بولدى. باشقا گۇڭشېلارنىڭ نازارەتچىلىك كەسپىنى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. 1982 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى قارمىقىدا نازارەت قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت پۈتۈن ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش خىزمىتىگە بىر تۇتاش مەسئۇل بولدى، پونكىتقا 3 شتات بېرىلدى، نازارەت قىلىش خىزمىتى نورمال ئىزغا سېلىندى.

1980 ـ يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋال ۋە يۇقىرىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىغا ئائىت بەلگىلىمىلەر داۋاملىق چوڭقۇر تەشۋىق قىلىنىپ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىغا قارىتىلغان نازارەتچىلىك چىڭ تۇتۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئەھۋالى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1982 ـ يىلى 2464 دېھقانچىلىق ماشىنىسى تەكشۈرۈلۈپ، 102 ئادەم (قېتىم) نىڭ قائىدىگە خىلاپ قىلمىشى تۈزىتىلدى، «قاتناش قائىدىسى» دىن 300 نۇسخا، «ماشىنا ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» دىن 100 نۇسخا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ئاسراش چۈشەندۈرۈشى قاتارلىقلاردىن 75 نۇسخا تارقىتىلدى. كېيىنكى يىلى يولدا 2365 قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كىنىشكىلىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە ئېنىقلاندى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىسىلا بولىدىكەن كىنىشكىسى بولۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى ھەمدە ناھىيىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا تراكتورلارغا نومۇر بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1985 — 1993 ـ يىللىرىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 35

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	تەربىيىلەنگەن شوپۇرلار (ئادەم ـ قېتىم)	تۈگىنىشكە مەجبۇرىي قاتناشتۇرۇلغان پراۋىسى يوقلار (ئادەم سانى)	يولدا تەكشۈرۈلگەنلەر (ئادەم ـ قېتىم)	قائىدىگە خىلاپلىق قىلغانلاردىن تۈزىتىلگەنلەر (ئادەم سانى)	ۋاكالىتەن بېجىرىلگەن سۇغۇرتا (ماشىنا سانى)	يېڭىدىن كۆپەيگەن ماشىنا سانى (دانە)
1985	210		494	149		—65
1986	178		1296	440		58
1987	121		847	287		—15
1988	160		1348	330		—14

1989	260	7	1230	321		203
1990	180	29	1448	641	123	458
1991	594	350	2341	524	564	471
1992	332	128	3939	781	1748	264
1993	241	76	5218	643	1569	268

باب VIII

سۇچىلىق

شايار خەلقى سۇ بويلاپ تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىدۇ، شۇڭا سۇچىلىق بۇ يەردە ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شايار خەلقى ئۆگەن، تارىم دەريالىرىنى بويلاپ ئۆستەڭ چاپقان. ئۆستەڭ ئادەتتە ئېگىزرەك جايغا چېپىلىدۇ، بۇنىڭدا سۇغىرىشقا قولايلىق بولۇش كۆزدە تۇتۇلغان، يەنە كېلىپ سۇ قۇمنى ئېقىتىپ كېلىپ، ئېقىپ كەلگەن قۇم تىنىپ، ئۆستەڭ ئەتراپىدا ئېتىز، ئېتىز ئوتتۇرىسىدا ئۆستەڭ بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. فېئوداللىق جەمئىيەتتە سۇ باشقۇرىدىغان مىراب قويۇلاتتى، مىرابلىق نەپ تېگىدىغان مۇھىم ئەمەل بولغاچقا، بۇ ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ باشقىلارنى قاقتى - سوقتى قىلىدىغان ئەھۋال تارىختىن بۇيان بار ئىدى. شۇنىسى شايارنىڭ سۇچىلىق مۇئەسسەسەلىرى ئاددىي ۋە كونا ئىدى، ئۆستەڭ ئادەتتىكى توپا ئۆستەڭ، چۇشۇرگىسى ياغاچ چۇشۇرگە ئىدى، يار ئېلىپ كەتسە سۇ ھەممە يەرگە يامراپ، ئېتىز ۋە ئۆيلەرنى بېسىپ كېتىپ، كىشىلەر كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى. توپا ئۆستەڭلەردە سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشى ئېغىر بولۇپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەن ئىدى. سۇ مول يىللىرىمۇ قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇراتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا سالغان مەبلىغى ناھىيىنىڭ مالىيە چىقىمىدا 1 - ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ جەھەتتە، بولۇپمۇ ئادەم كۈچى جەھەتتە ناھايىتى زور سېلىنما سالدى. 1949 — 1958 - يىلغىچە نۇرغۇن كونا ئۆستەڭلەر ئۆزگەرتىلدى، ئۆتمۈشتە بايلار، سۇ زومىگەرلىرى ئىگىلىۋالغان ئۆستەڭلەر مەمۇرىي رايون ۋە يەر شەكلى بويىچە بىر تۇتاش پىلانلىنىپ ئۆزگەرتىلدى، مەسىلەن: ھازىرقى چىمەن باش غول ئۆستىڭى قانۇنىيەتسىز جايلاشقان 6 ئۆستەڭنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن يېڭى ئۆستەڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1958 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى قىش - ئەتىياز ئارىلىقىدىكى بوش ۋاقىتتا كەڭ كۆلەمدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىندى، بۇ ۋاقىتتا ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممەيلەن تەڭ ئاتلىنىپ، پۈتۈنلەي كەتمەن، گۈرجەك قاتارلىق سايمانلار بىلەن ئۆستەڭ چاپتى؛ گەرچە ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، قىسمەن ئۆستەڭلەرنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتى بولماي، نۇرغۇن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ بىكار كەتتى. قىسمەن ئۆستەڭلەردىن يېرىم ياتا پايدىلىنىلدى، بۇ خىل ئەھۋال 1982 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

1975 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەممەيلەن جەرەنلىك سۇ ئامبىرىنى ياساشقا ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەر قىلىندى (ئەينى ۋاقىتتا «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش سۇ ئامبىرى» دەپ ئاتالغان)، بۇ قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 591 مىڭ 100 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. سۇ ئامبىرى پۈتۈپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، يۇرۇشلەشكەن زەي

چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى بولمىغاچقا، تويبولدى يېزىسى 2 ـ، 4 ـ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ، قاراقۇم كەنتى ھەمدە گۈلباغ يېزىسى 1 ـ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى نەچچە 10 مىڭ مو يەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە شورلىشىپ، زەيلىشىپ كەتتى، قىسمەن يەرلەرنى تېرىش مۇمكىن بولمىدى. 1972 ـ يىلى يەر ئاستى سۈيىدىن پايدىلىنىش پىلانلىنىپ، قۇدۇق قېزىش باشلاندى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 10 يىلدا دۆلەت 8 مىليون 88 مىڭ يۈەن قۇدۇق قېزىش خىراجىتى ئاجراتتى، ئۇنىڭغا ئېلېكتىرماتور، سۇ ناسوسى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق ئۈيى قاتارلىق يۈرۈشلەشكەن مۇئەسسەسەلەرگە سەرپ قىلىنغان خىراجەت قوشۇلسا، كىشىنى چۆچۈتىدۇ. بىراق قۇدۇق سۈيىنىڭ شور تەركىبى يۇقىرى بولغاچقا، بۇنداق سۇ بىلەن ئېتىز سۇغارغاندا پايدىسىدىن زىيىنى تولا بولدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ قۇدۇقلار دېھقانلار تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلدى.

1984 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىجابىي، سەلبىي جەھەتلەردىكى تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكلىپلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىپ، پىكرىنى ئاڭلاپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئېلىمىلىقىنى كۈچەيتتى ھەمدە قېزىش ماشىنىسى بىلەن تېخنىكىلىق پىلان بويىچە زەيكەش چاپتۇردى. 1993 ـ يىلىغا قەدەر ناھىيە بويىچە زەيكەشلەر ئاساسىي جەھەتتىن سىستېمىلاشتى، ئاساسلىق ئول ئۆستەڭلەرمۇ ئاساسىي جەھەتتىن سۇ سىڭمەس ئۆستەڭگە ئايلاندۇرۇلدى، نەتىجىدە يەر ئاستى سۇ ئورنى تۆۋەنلىدى، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ شورلىشىش ـ زەيلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلىدى، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئۆستى.

§ 1 . سۇ بايلىقى

1. يەر ئۈستى سۇ بايلىقى

1) ئۆگەن دەرياسى سۇ بايلىقى

ئۆگەن دەرياسىنىڭ سۈيى — كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى ئورتاق پايدىلىنىدىغان سۇ بايلىقى، سۇ بايلىقىنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، سۇ ماجىرالىرىنى ئازايتىش ئۈچۈن، مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ئۆگەن دەرياسىنىڭ سۈيى كۇچاغا %5 .38، شايارغا %5 .32، توقسۇغا %28 نىسبەت بويىچە تەقسىملىنىدىغان بولدى. سۇنى ئۆلچەپ تەقسىملەشكە ئۆگەن دەرياسى سۇ باشقارمىسىنىڭ ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكىتى قۇمتۇرا باش تومىسىدىكىلەر مەسئۇل بولدى.

ئۆگەن دەرياسى ئىنگىۋېنىڭ كۆپ يىللىق گىدرولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدىكى تەھلىلدىن قارىغاندا، دەريانىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 228 مىليون 100 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتىدىكى يىللىق سىرغىم مىقدارى مۇنداق بولغان: كاپالەت نىسبىتى %20 بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 556 مىليون كۇب مېتىر بولغان؛ كاپالەت نىسبىتى %50 بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 160 مىليون كۇب مېتىر بولغان؛ كاپالەت نىسبىتى %75 بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 916 مىليون 400 مىڭ كۇب مېتىر بولغان؛ كاپالەت نىسبىتى %95 بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 643 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر بولغان. سۇ بايلىقىنى ھېسابلاشتا، ئادەتتە ئوتتۇرا سۇ يىلىدىكى 2 مىليارد 160 مىليون كۇب مېتىر قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ شايارغا تەقسىملىنىدىغان سۇ بايلىقى 702 مىليون كۇب مېتىر بولۇشى كېرەك.

ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكىتى 1960 — 1993 ـ يىلغىچە (34 يىل) شايار ناھىيىسىگە ئەمەلىي تەقسىملەپ بەرگەن سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 690 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇنى كاپالەت نىسبىتى %50 بولغاندىكى يىللىق سىرغىم مىقدارى بىلەن سېلىشتۇرغاندا %1.7 پەرق بار.

ئۆگەن دەرياسى مىڭئۆي گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئوخشىمىغان كاپالەت يىللىرى ۋە ئايلىرىدىكى ئېقىش مىقدارى، سىرغىم مىقدارىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل: 4 — 36

تۈرلەر		ئايلار	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	پۈتۈن يىل
كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت		ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	46.2	34.7	40.1	82	159	165	85.4	53.50	47.6	46.30	38.7	43.4	70.65
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	1.237	0.899	1.074	2.196	4.259	4.419	2.203	1.433	1.234	1.240	1.037	1.050	22.281
ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتى	20%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	50.4	41.3	50.5	102	184	188	99.1	59.4	50.9	50.5	43	47.3	81.05
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	1.350	1.070	1.353	2.644	4.928	5.035	2.569	1.591	1.319	1.353	1.152	1.144	25.560
	50%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	45.7	33.3	36.5	76.3	154	162	82.5	53	47.6	45.3	38.3	43	68.49
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	1.224	0.863	0.978	1.978	4.125	4.339	2.146	1.420	1.234	1.227	1.026	1.040	21.60
	75%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	42.5	28.5	29.3	61.5	137	144	72.60	48.7	44.7	42.6	34.8	39.9	60.77
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	1.138	0.739	0.785	1.594	3.669	3.857	1.881	1.304	1.159	1.141	0.932	0.965	19.164
	95%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	38.3	213.2	23.3	49.2	114	124	60.6	43.3	41.9	38.4	30.6	36	52.12
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	1.026	0.601	0.624	1.275	3.053	3.321	1.571	1.160	1.086	1.029	0.820	0.871	16.437

ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكىتى ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتىدە شايارغا تەقسىملىگەن سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى، سىرغىم مىقدارى

جەدۋەل: 4 — 37

تۈرلەر		ئايلار 3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	پۈتۈن يىل
كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	15.02	11.28	13.03	26.65	51.68	53.63	27.75	17.39	15.47	15.47	15.05	14.11	22.96
	سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.402	0.292	0.349	0.714	1.384	1.436	0.716	0.466	0.401	0.403	0.337	0.341	7.241
ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتى 20%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	16.38	13.42	16.41	33.15	59.8	61.1	32.21	19.31	16.54	16.41	13.98	15.37	26.34
	سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.439	0.348	0.440	0.859	1.602	1.636	0.835	0.517	0.429	0.440	0.374	0.372	8.307
50%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	14.85	10.82	11.86	24.80	50.05	52.65	26.81	17.22	15.47	14.72	12.45	13.98	22.259
	سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.398	0.280	0.318	0.683	1.341	1.410	0.697	0.461	0.401	0.399	0.334	0.338	7.02
75%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	13.81	9.26	9.52	19.99	44.52	46.8	23.60	15.83	14.53	13.85	11.31	12.97	19.75
	سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.370	0.240	0.255	0.518	1.192	1.254	0.611	0.424	0.377	0.371	0.303	0.314	6.228
95%	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	12.45	7.54	7.57	15.99	37.05	40.3	19.70	14.07	13.62	12.48	9.95	11.10	16.94
	سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.333	0.195	0.203	0.414	0.992	1.079	0.511	0.377	0.353	0.33	0.266	0.283	5.342

ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكىتى 1960 — 1993 - يىلغىچە شايارغا تەقسىملەپ بەرگەن سۇنىڭ سىرغىم مىقدارى

جەدۋەل: 4 — 38   بىرلىكى: يۈز مىليون كۇب مېتىر

يىللار \ ئايلار (سىرغىم مىقدارى)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	جەمئىي
1960	0.279	0.329	0.379	0.302	0.455	0.912	1.525	1.422	0.839	0.495	0.473	0.624	8.034
1961	0.447	0.098	0.540	0.286	0.581	0.897	1.477	1.525	0.936	0.511	0.438	0.573	8.309
1962	0.146	0.167	0.449	0.283	0.255	0.742	1.356	1.732	0.801	0.449	0.371	0.124	6.874
1963	0.563	0.494	0.445	0.263	0.599	1.075	1.284	1.502	0.696	0.420	0.429	0.547	8.314
1964	0.283	0.173	0.389	0.269	0.219	0.664	1.364	1.536	0.588	0.421	0.384	0.398	6.688
1965	0.161	0.424	0.323	0.248	0.261	0.591	1.209	1.223	0.540	0.399	0.373	0.450	6.202
1966	0.171	0.471	0.317	0.237	0.202	0.759	1.068	1.419	1.030	0.512	0.381	0.470	7.037
1967	0.234	0.316	0.402	0.313	0.242	0.581	0.980	1.110	0.613	0.428	0.381	0.305	5.905
1968	0.287	0.402	0.425	0.254	0.251	0.550	1.155	1.128	0.443	0.433	0.357	0.427	6.112
1969	0.367	0.555	0.424	0.266	0.409	0.609	1.139	1.146	0.548	0.393	0.375	0.453	6.684
1970	0.387	0.337	0.324	0.273	0.332	0.307	0.911	1.044	0.773	0.317	0.326	0.331	5.662
1971	0.369	0.296	0.446	0.231	0.198	0.582	1.605	1.178	0.866	0.485	0.391	0.398	7.045
1972	0.354	0.394	0.392	0.323	0.753	0.642	1.188	1.304	0.641	0.471	0.404	0.448	7.319
1973	0.393	0.372	0.474	0.373	0.225	0.512	1.638	1.173	0.649	0.410	0.397	0.403	7.019
1974	0.318	0.337	0.424	0.232	0.302	0.564	1.313	1.181	0.453	0.387	0.344	0.312	6.167
1975	0.273	0.348	0.369	0.234	0.181	0.388	1.012	1.171	0.574	0.408	0.355	0.270	5.583
1976	0.316	0.385	0.409	0.305	0.217	1.060	1.564	1.089	0.431	0.420	0.351	0.250	6.797
1977	0.299	0.307	0.446	0.235	0.204	0.711	0.862	1.159	0.741	0.436	0.412	0.498	6.310
1978	0.347	0.293	0.413	0.218	0.334	0.794	1.355	1.506	0.625	0.405	0.381	0.505	7.186
1979	0.349	0.310	0.314	0.182	0.179	0.445	0.842	1.353	0.546	0.405	0.383	0.331	5.396
1980	0.318	0.270	0.380	0.251	0.639	0.552	1.155	1.017	0.631	0.431	0.396	0.353	6.393
1981	0.323	0.361	0.349	0.209	0.457	0.807	1.637	1.350	0.635	0.454	0.339	0.328	7.249
1982	0.421	0.306	0.351	0.282	0.318	1.154	1.291	1.158	0.628	0.381	0.393	0.379	7.062
1983	0.278	0.384	0.386	0.258	0.416	0.559	1.323	1.718	0.805	0.410	0.395	0.351	7.279
1984	0.375	0.351	0.407	0.260	0.254	0.699	1.311	1.563	0.737	0.435	0.382	0.383	7.157
1985	0.320	0.365	0.427	0.349	0.347	0.588	1.094	1.412	0.534	0.433	0.376	0.328	6.673
1986	0.355	0.377	0.389	0.241	0.223	0.479	1.213	1.417	0.574	0.402	0.374	0.348	6.392
1987	0.311	0.371	0.331	0.215	0.266	1.426	1.878	1.527	0.724	0.587	0.444	0.403	8.483
1988	0.319	0.380	0.441	0.450	0.423	0.618	1.620	1.622	0.692	0.540	0.397	0.411	7.913
1989	0.291	0.313	0.348	0.183	0.263	0.614	1.554	1.310	0.723	0.456	0.374	0.405	6.824
1990	0.309	0.330	0.326	0.212	0.490	0.903	1.291	1.357	0.833	0.521	0.379	0.441	7.392
1991	0.327	0.370	0.381	0.241	0.419	1.411	1.524	1.246	0.649	0.459	0.382	0.339	7.748
1992	0.235	0.175	0.575	0.464	0.436	0.978	1.176	0.826	0.732	0.413	0.459	0.286	6.755
1993	0.286	0.252	0.354	0.597	0.367	0.620	1.279	0.915	0.679	0.533	0.480	0.249	6.611
ئوتتۇرىچە	0.318	0.335	0.398	0.280	0.344	0.729	1.299	1.304	0.676	0.442	0.390	0.385	6.900

شا

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 - يىلدىكى سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇ سىستېمىسى كۆرسىتىلگەن خەرىتىسى

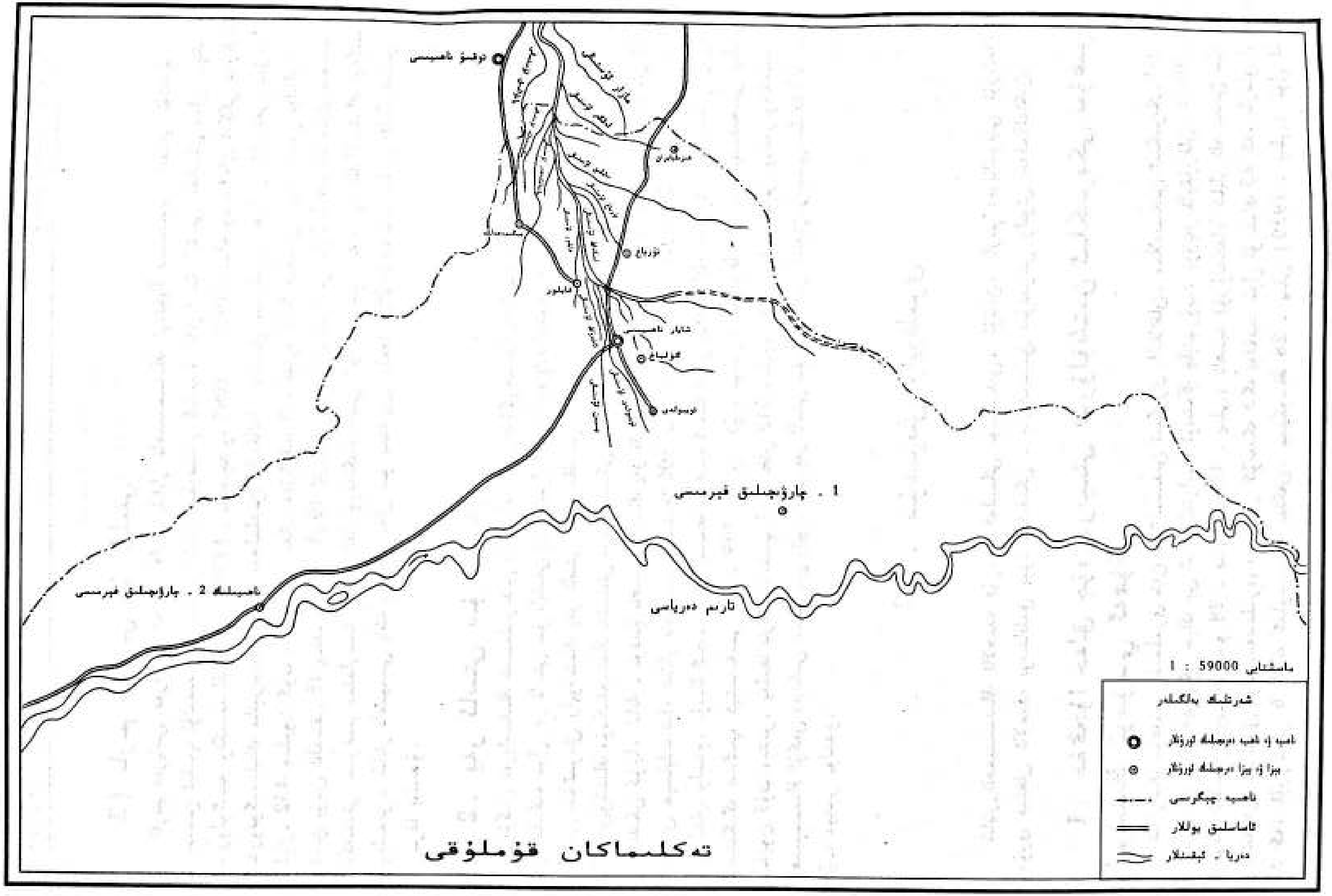

[illegible]

2) تارىم دەرياسى سۇ بايلىقى

تارىم دەرياسى غەربتىن شەرققە قاراپ شايار ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان مۇساپىسى 220 كىلومېتىر كېلىدۇ، دەريا سۇ بايلىقى ناھايىتى مول. يېڭىچىمەن گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ 1957 — 1971 - يىلغىچە ۋە 1980 — 1987 - يىلغىچە بولغان ئىككى مەزگىلدىكى گىدرولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدىكى تەھلىلدىن قارىغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى ئالدىنقى مەزگىلدە 4 مىليارد 432 مىليون كۇب مېتىر، كېيىنكى مەزگىلدە 3 مىليارد 569 مىليون كۇب مېتىر بولغان، 1985 - يىلدىن بۇيان ئالدىنقى 15 يىلدىكىدىن 19.5% ئازايغان، بۇ تارىم دەرياسى سۇ بايلىقىنىڭ شايار ناھىيىسىدىن ئۆتكەندىكى سىرغىم مىقدارىنىڭ ئازىيىشقا يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تەبىئىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسى باشلاپ كېلىدىغان سۇ مىقدارى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 276 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

2. يەر ئاستى سۇ بايلىقى

ئۆگەن دەرياسىنىڭ تىنىملىرىدىن شەكىللەنگەن يەلپۈگۈچسىمان تۈزلەڭلىك ۋە تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكتە مول يەر ئاستى سۇ بايلىقى بار، بىراق، ئېچىپ پايدىلىنىش قىممىتىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ سۇ سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى. «ئۆگەن دەرياسى تۈرنى يولغا قويۇشنىڭ مۇمكىنچىلىك تەتقىقاتى توغرىسىدىكى دوكلات» تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ سىرغىم مىقدارى توغرىسىدىكى ئانالىزغا ئاساسەن ھېسابلىغاندا، شايار ناھىيىسىدە يىلىغا 506 مىليون كۇب مېتىر تولۇقلىما يەر ئاستى سۇ مىقدارى بار بولغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دەريا قىنىغا سىڭىپ كېتىدىغىنى يىلىغا 139 مىليون كۇب مېتىر، سۇغىرىش ئۆستەڭگە سىڭىپ كېتىدىغىنى يىلىغا 309 مىليون كۇب مېتىر؛ ئېتىزغا سىڭىپ كېتىدىغىنى يىلىغا 58 مىليون كۇب مېتىر. يىلىغا پارغا ئايلىنىپ كېتىدىغان 313 مىليون كۇب مېتىر سۇنى چىقىرىۋەتكەندە، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ ھەرىكەتچان زاپىسى يىلىغا 193 مىليون كۇب مېتىر بولىدۇ.

§2 . سۇغىرىش رايونلىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ ئالاھىدە قۇرغاق كىلىماتى تۈپەيلىدىن، ئۆگەن، تارىم دەريالىرىنى ئۆزىنىڭ جان تومۇرى قىلغان ئالاھىدە بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى - چارۋىچىلىق سۇغىرىش رايونى شەكىللەنگەن.

1. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى سۇغىرىش رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

شايارنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرى خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى باشلانغان، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى جېڭ جى شايار ئەتراپىدا ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، بوز يەر ئاچقۇزغان. 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپ گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلغاندا، شايار ناھىيىسى سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىش مۇئەسسەسەلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولۇپ، غول ئۆستەڭ 23 كە، تارماق ئۆستەڭ 37 گە، ئۇزۇنلۇقى 893.6 كىلومېتىرغا يەتكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) غول ئۆستەڭ

30 غا، تارماق ئۆستەڭ 53 كە، ئۇزۇنلۇقى 1058 كىلومېتىرغا، سۇغىرىش كۆلىمى 176 مىڭ 382.8 موغا يەتكەن. 1949 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىدىكى غول ئۆستەڭ 61 گە، تارماق ئۆستەڭ 278 گە، سۇغىرىلىدىغان ئېتىز كۆلىمى 216 مىڭ 323.4 موغا يەتكەن.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، سۇ باشلاش، سۇ قاچىلاش، سۇغىرىش، زەي چىقىرىۋېتىش قاتارلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسەلىرى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتىمۇ كۆنسايىن ئاشتى، 1993- يىلىغا كەلگەندە ناھىيىنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 762 مىڭ 900 موغا يېتىپ، يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

1) ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى

ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشى (توقسۇ ناھىيىسى تەۋەسىدە) دىن باشلىنىپ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ناھىيە تەۋەسىگە كىرىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 56 كىلومېتىر، كەڭلىكى 100 — 300 مېتىرغىچە كېلىدۇ، سۇغىرىش رايونى بۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى 15 - 20 كىلومېتىرغىچە بولغان دائىرىگە جايلاشقان. بۇ سۇغىرىش رايونىدىن گۈلباغ، تويبولدى، نۇرباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، شايار بازىرى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدىن ئىبارەت 9 يېزا (مەيدان - فېرما) مەنپەئەتلىنىدۇ، 1993- يىلغا قەدەر بۇ سۇغىرىش رايونىدا تۆۋەندىكىدەك سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسەلىرى بار بولدى:

(1) ئوتتۇراھال سۇ ئامبىرى بىر، سۇ قاچىلاش سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر؛ كىچىك سۇ ئامبىرى 2، ئۇلارنىڭ سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ بىلەن قىشتا سۇنى تېڭشەپ قاچىلاپ، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدىكى سۇ قىسلىقىنى پەسەيتكىلى بولىدۇ.

(2) كونا دەريادىن سۇ باشلاشنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن شايار ناھىيىسى 48.1 كىلومېتىرلىق باش غول ئۆستەڭ چاپتى. بۇ ئۆستەڭنىڭ باش قىسمىنىڭ 3 - نومۇرلۇق چۈشۈرگۈسىنىڭ ئۈستى تەرىپى 13 كىلومېتىر بولۇپ، ئېقىم مىقدارى Q=60 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، 1970 - يىل 10 - ئايدا يۇتتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئوتتۇرا بۆلىكى 12 كىلومېتىر بولۇپ، ئېقىم مىقدارى Q=50—55 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، 1976 - يىل 5 - ئايدا يۇتتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. تۆۋەن بۆلىكى 23.1 كىلومېتىر (سۇ سىڭمەس قىسمى 18.1 كىلومېتىر) بولۇپ، ئېقىم مىقدارى Q=25—50 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، 1993- يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سۇ باشلاندى. يېزا (مەيدان) لارنىڭ سۇيى مۇشۇ باش غول ئۆستەڭدىن تەقسىملىنىدۇ. ئېلىش بېشىدىن تارتىپ يېزىلارنىڭ ئۆستەڭلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 1976 - يىلدىكى 71.2% تىن ئۆرلەپ 84.76% كە يەتتى.

(3) كونا سۇغىرىش رايونىدىكى يېزا، كەنتلەردە ئەسلىدىكى ئۆستەڭلەر ئومۇميۈزلۈك ئۆزگەرتىلىپ، 15 غول ئۆستەڭ چېپىلدى، ئۇزۇنلۇقى 308 كىلومېتىر كېلىدۇ (بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ 21.57 كىلومېتىر، تارماق ئۆستەڭ 79، ئۇزۇنلۇقى 634.5 كىلومېتىر، ئوق ئېرىق 402، ئۇزۇنلۇقى 1531.5 كىلومېتىر).

(4) شايار باش غول زەيكىشىدىن بىرى چېپىلدى، ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئاساسلىق غول، تارماق زەيكەشتىن 12 سى چېپىلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 224.07 كىلومېتىر كېلىدۇ.

سۇغىرىش رايونىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسەلىرى مۇكەممەللىشىپ، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 1949 - يىلدىكى 198 مىڭ 400

مودىن كېڭىيىپ، 1993 ـ يىلىغا كەلگەندە 626 مىڭ 800 موغا يېتىپ، 2.16 ھەسسە ئاشتى.

2) تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى

تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، بۇ رايوندا يېڭىمەھەللە، قايلور، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، تويبولدى، گۈلباغ، 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، تارىم، ئوتلاق يېزىلىرى قاتارلىق 8 ئورۇن بار. 1 ـ، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، تارىم يېزىسى، ئوتلاق يېزىسى سۇغىرىشتا پۈتۈنلەي تارىم دەرياسىنىڭ سۈيىگە تايىنىدۇ، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 25 يەردە سۇ باشلاش ئېغىزى بار، بۇ ئېغىزلارنىڭ 11 ى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، 14 ى جەنۇبىي قىرغىقىدا. بۇ سۇغىرىش رايونىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسەلىرى ناچار بولۇپ، 3 ئوتتۇراھال سۇ ئامبىرى بار، سۇ قاچىلاش سىغىمى 140 مىليون كۇب مېتىر، سۇغىرىش كۆلىمى 1949 ـ يىلدىكى 17 مىڭ 900 مودىن كېڭىيىپ، 1993 ـ يىلىغا كەلگەندە 136 مىڭ 100 موغا يېتىپ، 6.60 ھەسسە ئاشتى.

تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇ باشلاپ سۇغىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 39

رايونلار	ئۆستەڭ نامى	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى (تۈمەن كۇب مېتىر)	سۇغىرىلىدىغان كۆلەم			ئىزاھ
					كىچىك جەمئىي	تېرىلغۇ يەر	ئوتلاق	
1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	يېڭى توپان ئۆستىڭى	60	8	6125	10	0.25	9.75	يۇقىرىقى ئۈچ ئۆستەڭ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا
	كۆكقىر ئۆستىڭى	10						
	ئاسناق ئۆستىڭى	5						
	ئاققوم ئۆستىڭى	10.5	2	2250	2	0.5	1.5	تۆۋەندىكى ئىككى ئۆستەڭ توپان ئۆستەڭگە قوشۇلىدۇ
	پامان سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ				1.65	0.15	1.5	
	كىچىك جەمئىي	85.5	10	8375	13.65	0.9	12.75	
تارىم يېزىسى	مەدەنىيەت ئۆستىڭى	27	6	7450	7.3	0.3	7	تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا
	جىگدەداش ئۆستىڭى	31.5	5	2500	2.3	0.3	2	تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا
	پامان سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ			10000	6.4	3.75	2.65	تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا
	كىچىك جەمئىي	58.5	11	9950	16	4.35	11.65	
تويبولدى يېزىسى	قارادۆڭ ئۆستىڭى	5	1	1420	1.41	0.01	1.4	4 ئۆستەڭنىڭ ھەممىسى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا
	ئارقاچاچاق ئۆستىڭى	11	15	7500	5.8	3	2.8	
	كۆكچۆر ئۆستىڭى	15	2.4	3150	3.1	0.1	3	
	قارىداش ئۆستىڭى	10	2	2150	2.1	0.1	2	
	كىچىك جەمئىي	41	20.4	14200	12.41	3.21	9.2	

قالۇر يېزىسى	چاقماق ئۆستىڭى	7	1.5	2000	1.92	0.17	1.75	3 ئۆستەڭنىڭ ھەممىسى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا
	ئۆشكە ئۆلدى ئۆستىڭى	14	2	2220	2.08	0.28	1.8	
	بوزدۆڭ ئۆستىڭى	22	3.5	4300	4.2	0.2	4	
	كىچىك جەمئىي	43	7	8520	8.2	0.65	7.55	
2 . جارۋىچىلىق فېرمىسى	ئەگرى توغراق ئۆستىڭى	5	0.5	600	0.75	0.25	0.5	تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا
	ساقلىق ئۆستىڭى	28	5	6500	6.44	0.14	6.3	
	سېغىزلىق ئۆستىڭى	20	5	6800	6.7	0.2	6.5	3 ئۆستەڭنىڭ ھەممىسى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا
	قاپاق توغراق ئۆستىڭى	2	0.5	100	0.06	0.06		
	خاس قول ئۆستىڭى	5.5	0.5	425	0.15	0.15		
	كىچىك جەمئىي	60.5	11.5	14425	14.1	0.8	13.3	
يېڭىمەھەللە يېزىسى	كالۋا ئۆستىڭى	40	3	3000	3		3	ھەممىسى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا
	1 . نومۇرلۇق سۇ باشلاش ئۆستىڭى	22.5	25	20400	12	3.5	8.5	
	چەرەنلىك سۇ ئامبىرى 2 . نومۇرلۇق سۇ باشلاش ئۆستىڭى	44.5	16					
	كىچىك جەمئىي	107	44	23400	15	3.5	11.5	
گۈلباغ يېزىسى	توپان ئۆستىڭى	30	5	7000	6.4	0.4	6	تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا
جەمئىي		425.5	109	95870	8556	13.61	71.95	

شايار ناھىيىسىنىڭ بىرقانچە يىلدىكى سۇغىرىش كۆلىمى

جەدۋەل: 4 — 40

نامى / يىللار	جەمئىي سۇغىرىش كۆلىمى (تۈمەن مو)			بۇنىڭ ئىچىدە (تۈمەن مو)					
				ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى			تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونى		
	كىچىك جەمئىي	ئېتىز	باغ ـ ئورمان	كىچىك جەمئىي	ئېتىز	باغ ـ ئورمان	كىچىك جەمئىي	ئېتىز	باغ ـ ئورمان
1949	21.63	21.47	0.22	19.84	19.62	0.22	1.79	1.79	
1957	39.82	39.36	0.46	37.82	37.36	0.46	2	2	
1966	53.58	52.46	1.12	50.58	49.46	1.12	3	3	
1976	59.35	57.80	1.55	53.35	51.80	1.55	6	6	
1993	76.29	69.99	6.30	62.68	56.38	6.30	13.61	13.61	

§3 . سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

1. 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسىلىرى

1) قەدىمكى سۇچىلىق

1928 ـ يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى شايار ناھىيىسىدىكى شەرقىي قاراقوتان ئەتراپىدا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان قەدىمىي ئۆستەڭدىن بىرنى بايقىغان، بۇ ئۆستەڭ گىلدىن ياسالغان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 8 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 3 مېتىر كېلىدۇ، بۇ ئۆستەڭنىڭ ئىككى چېتىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئېتىز ئىزلىرى بار، شۇڭا بۈگۈنكى كىشىلەر بۇ ئۆستەڭنى «خەنزۇ ئۆستىڭى» دەپ ئاتايدۇ.

2) 1902 ـ يىلى شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سۇچىلىق

تارىختىكى ھۆكۈمەتلەر غەللە ـ پاراق ۋە تەمىنات ئاشلىقىنى كۆپرەك يىغىۋېلىش ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا دېھقانلارنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشىنى تەشەببۇس قىلغان، بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەنلىكىدىن ئادەتتە پەقەت كىچىك ـ كىچىك ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىلغان ۋە ئاددىي ياغاچ قۇرۇلۇشلارلا قىلىنغان، كېرەكلىك خىراجەت ئاساسلىقى پۇقرالارغا سېلىق سېلىش ۋە شەخسلەردىن ئىئانە ئېلىش يولى بىلەن ھەل قىلىنغان.

1) مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 1916 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يوللانغان «شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى لى رۇڭنىڭ ئۆگەن دەرياسىنىڭ يوپاڭ كەنتىدىكى قىسمىنىڭ ئىككى قېتىنى ياساش ئەھۋالىدىن بەرگەن مەلۇماتىغا قارىتىلغان پەرمان» دا مۇنداق دېيىلگەن: «جەنۇبىي شىنجاڭدا ھۆكۈمەتنىڭ نامىنى سېتىپ پۇقرالارغا ئېغىر سېلىق سالىدىغان ئەھۋال ھەمىشە كۆرۈلۈپ كەلدى. مەزكۇر ناھىيىدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ يوپاڭ كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى توسمىنى رېمونت قىلىشتا ھەر يىلى 3000 سەر كۈمۈش كېتىدىكەن، بۇ خىراجەت پۇقرالارغا چېچىلغان، بىراق ئۇنى يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە مۇشتۇمزورلار چۆنتىكىگە سېلىپ، كەمبەغەللەرنى قاخشاتقان. . . »

2) مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا «كۇچار شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى ئارىسىدا ئۆگەن دەرياسىدىن سۇ باشلايدىغان سۇ ماجىراسى كۆرۈلدى، سۇچىلىق ئىدارىسى ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ ئۆلچەش ئارقىلىق، سۇنى ئادىل تەقسىملەش ئۈچۈن سۇ ئايرىش توسمىسى قۇرماقچى بولدى، بىراق بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ ناھىيىلەرنىڭ يەرلىرىنى ئۆلچەشكە توغرا كېلەتتى، يەر ئۆلچەش خىزمىتى بەك قىيىن بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 ناھىيىدىكى خەلق ئارىسىدا پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلغانلىقى ھەم خىراجەت قىس بولغانلىقى ئۈچۈن، پىلان تۈزۈلۈپ بولغان بولسىمۇ يولغا قويۇشقا مۇمكىن بولمىدى. . . »

1949 ـ يىلىغا قەدەر ناھىيىدىكى غول ئۆستەڭ 61 (ئەمەلىيەتتە چوڭ دەريادىن بىۋاسىتە سۇ باشلىنىدىغان چوڭ ـ كىچىك ئېرىقلارنى كۆرسىتىدۇ، ھەر بىر ئېرىق سۈيىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3546 مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ، بۇ كەنت دەرىجىلىك ئوق ئېرىقلارغا باراۋەر كېلىدۇ. 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر سۇغىرىشقا بولىدىغىنى پەقەت 10) ، تارماق ئۆستەڭ 278. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر ناھىيە بويىچە بىرەرمۇ تۈزۈكرەك ئۆستەڭ يوق ئىدى.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

«سۇچىلىق — يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى»، خەلق ھۆكۈمىتى ئېتىز ـ ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا

ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، مالىيە جەھەتتىن زور كۈچ بىلەن قوللاپ كەلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئۆزى باشلامچى بولۇپ، ئاممىنى بوشاشماي قوزغاپ، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى كەڭ تۈردە ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئىشلىرى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1993 - يىلىغا قەدەر قولغا كەلتۈرۈلگەن سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

1) سۇچىلىق قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىدىكى بىرقانچە تارىخىي مەزگىللەر

(1) 1949 — 1957 - يىللاردىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

بۇ مەزگىلدە دۆلەت مالىيىسىدە قىيىنچىلىق كۆرۈلگەچكە، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىشتا ئاساسلىقى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچى، ماتېرىيال چىقىرىشىغا تايىنىلدى. 1952 — 1957 - يىلغىچە جەمئىي 757 مىڭ 200 ئىش كۈنى ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى، دېمەك، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 126 مىڭ 200 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. ئەڭ يۇقىرى بولغان يىلى 177 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. تۆۋەندىكى قۇرۇلۇشلار قىلىندى:

1. 1950 — 1952 - يىللىرى چوڭ دەريادىن سۇ باشلىنىدىغان ئەسلىدىكى 61 ئۆستەڭنىڭ لاي - لاتقىسى تازىلىنىپ پۇختىلاندى، سۇغىرىش رايونىدا 151 ئېرىق چېپىلىپ، 32 ياغاچ توما ياسالدى، 3 زەيكەش چېپىلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان سۇغا كاپالەتلىك قىلىندى.

2. 1953 — 1957 - يىللىرى ئەسلىدىكى 61 ئۆستەڭ ئەگرى - بۈگرى بولۇپ، سۇ باشلاش تارقاق، پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى تۆۋەن (0.167)، ئېچىش - تاقاش قىيىن ۋە لېيى كۆپ ئىدى، ئۇلارنىڭ لېيىنى تازىلاشقا كۆپ ئەمگەك كېتەتتى، ئۆزىنىڭ ئۆستىڭە تاشقىن پەسلىدە دەريا قاشلىرىدىن ھە دېگەندە چاتاق چىقىپ، باشقۇرۇش تەس ئىدى. شۇڭا ئاساسىي كۈچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئۆزگەرتىپ چىقىلدى. ئەسلىدىكى ئۆستەڭلەر قوشۇۋېتىلىپ، 27 ئۆستەڭ قىلىندى، 278 تارماق ئۆستەڭ قوشۇۋېتىلىپ 201 ئۆستەڭ قىلىندى. قوشۇۋېتىش تەدبىرى ئارقىلىق سۇدىن كۆرۈلىدىغان ئىسراپچىلىق ۋە زىيان ئازايتىلدى، سۇغىرىلىدىغان كۆلەم كېڭەيتىلدى، نەتىجىلەر كۆرۈنەرلىك بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 1956 - يىلى 1339 ئادەم تەشكىللىنىپ، 12 كۈن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى شاماللىقچىمەندا 2 سۇ باشلاش ئۆستىڭى چېپىلىپ، تېرىلغۇ يەر 10 مىڭ مو كېڭەيتىلدى، 30 مىڭ مو ئوتلاقنىڭ سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى.

1953 — 1957 - يىللىرى شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆستەڭ سىستېمىسى ئۆزگەرتىلىپ قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىنكى سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 41

رەت نومۇرى	سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرىنىڭ نامى	كۆلىمى			ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	سۇغىرىش كۆلىمى (تۈمەن مو)
		ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	كەڭلىكى (مېتىر)	چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)		
1	ئىگەرچى ئۆستىڭى	3.93	6	1	3	1.81
2	بوز ئۆستەڭ	7.5	2.5	0.5	1.5	0.6
3	چوڭ گۈلباغ ئۆستىڭى	17.9	4	0.5	2.5	1.62
4	كۆلداش ئۆستىڭى	16.68	1	0.25	1.5	0.5
5	ئاقئېرىق ئۆستىڭى	5.4	1.5	0.5	1	0.5

6	بوزدۆڭ ئۆستىڭى	1.93	3	1.5	0.5	0.15
7	قارائوغلاق ئۆستىڭى	15	2	0.25	1	0.5
8	چىمەن چوڭ ئۆستىڭى	35	4.5	1	3.5	6.32
9	تويبولدى ئۆستىڭى	33	2	1	2	1.46
10	مازار ئۆستىڭى	40			4	2.70
11	شەرقىي غول ئۆستەڭ	8			1.5	1.1
12	بۆزتا ئۆستىڭى	12	2	0.5	1.5	2.27
13	سايئېرىق ئۆستىڭى	1.25	1.5	0.3	0.5	0.2
14	لىكەڭ ئۆستىڭى	3			0.5	0.2
15	نۇرباغ ئۆستىڭى	15.5	3	1	1.5	2.2
16	ياڭئېرىق ئۆستىڭى	45.79	4	0.5	1.5	1.59
17	يېڭىمەھەللە ئۆستىڭى	20.29	3	0.5	2	1.18
18	ياتاقشەھەر ئۆستىڭى	28.28	4	1	2.5	2.55
19	ياقىبۇلاق ئۆستىڭى	5	2	0.5	1	0.31
20	قايلور ئۆستىڭى	12	2	0.5	2	1.2
21	تۆگەنبېشى ئۆستىڭى	1.5	1	0.5	0.5	0.1
22	ئوساڭ ئۆستىڭى	1.77	1	0.2	0.7	0.5
23	توق ئۆستىڭى	1.7	1.5	0.5	0.8	0.22
24	ئوساقشالىق ئۆستىڭى	3.73	1	0.5	0.5	0.18
25	ئاچادۆڭ ئۆستىڭى	12.05	3.5	0.5	1	0.95
26	تېكە ئۆستىڭى	20.29	3	0.5	1.5	1.18
27	قارلىغاچ ئۆستىڭى	19.61	4	1	1.5	2.38
	جەمئىي	388.10			41.5	34.47

سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن سۇغىرىش كۆلىمى كېڭەيدى، 1957- يىلى سۇغىرىش كۆلىمى 398 مىڭ 200 مو (ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى كۆلەم 378 مىڭ 200 مو، تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى كۆلەم 20 مىڭ مو) غا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 181 مىڭ 900 مو ئاشتى.

(2) 1958 — 1966 - يىللىرىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى

بۇ مەزگىلدە دۆلەت «خەلق باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىش» چارىسىنى يولغا قويۇپ، «ئۆز خىل ماتېرىيال» نى ياردەم قىلىش شەكلىدە مەبلەغ سالدى. سۇچىلىق نازارىتى سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنى پىلانلاش، ئۆلچەپ لايىھىلەشكە ياردەملىشىش ئۈچۈن شايار ناھىيىسىگە ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى شۆبە خىزمەت ئەترىتى ئەۋەتتى. ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە كەڭ دېھقان، چارۋىچىلار سۇغىرىش رايونىنىڭ كونا قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئەمگىكىگە ئاتلاندى. بۇ چاغدا ئورۇندالغان ئاساسلىق قۇرۇلۇش سىقدارىنىڭ كۆپلۈكى تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 9 يىل ئىچىدە، سۇچىلىق

قۇرۇلۇشقا جەمئىي 5 مىليون 341 مىڭ ئىش كۈنى ئەمگەك سەرپ قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇشقا سەرپ قىلىنغىنى 551 مىڭ 300 ئىش كۈنى، ئاساسلىق قۇرۇلۇشلارغا سەرپ قىلىنغىنى 2 مىليون 408 مىڭ 200 ئىش كۈنى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 593 مىڭ 400 ئىش كۈنىدىن توغرا كېلىدۇ. «دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش پەيتلىرىدە كىچىك كۆلەمدە ئىشلەش، دېھقانچىلىقنىڭ بوش پەيتلىرىدە چوڭ كۆلەمدە ئىشلەش، ئۆزمەي ئۇزاققىچە داۋاملاشتۇرۇش» يولى تۇتۇلۇپ، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى خىزمىتى زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى، بۇنىڭغا جەمئىي 6 مىليون 598 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان ياردەم مەبلەغ 457 مىڭ 200 يۈەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندىكى مەبلەغ 6 مىليون 140 مىڭ 800 يۈەن. توشۇلغان توپا - تاش قۇرۇلۇش مىقدارى 11 مىليون 316 مىڭ 500 كۇب مېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ توپا - تاش قۇرۇلۇش مىقدارى 5 مىليون 102 مىڭ 500 كۇب مېتىر) . ياسالغان ئۇقتىلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە: كىچىك سۇ ئامبىرى 2، سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر، كونا سۇغىرىش رايونىدا زور مىقداردا پىلانلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلۇپ، ئەسلىدىكى ئۆستەڭلەر مۇۋاپىق دەرىجىدە تۈزلەندى ھەمدە تارماق ئۆستەڭلەر غول ئۆستەڭگە قوشۇۋېتىلدى؛ 216.1 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 12 غول ۋە تارماق ئۆستەڭ ئۆزگەرتىپ ياسىلىپ، كونا سۇغىرىش رايونىدىكى ئۆستەڭ سىستېمىسىنىڭ جايلىشىشىنىڭ نامۇۋاپىق بولۇش مەسىلىسى ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالماسلىق ھالىتى ئۆزگەرتىلدى. 113 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 5 غول زەيكەش چېپىلدى. 1964 - يىلدىن باشلاپ سۇغىرىش رايونىدا يېزا «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇش» (ياخشى ئېرىق- ئۆستەڭ، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى يول، ياخشى ئاھالىلەر ئۇقتىسى) كەڭ يولغا قويۇلدى. 1966 - يىلغا قەدەر يېزىلاردا ئۆستەڭ، ئېتىز، ئورمان، يوللارنىڭ رامكىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى، ئاھالىلەر ئۇقتىلىرىنى پىلانلاشتىن ئورغۇن خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزىلارنىڭ قىياپىتى دەسلەپكى قەدەمدە بارلىققا كەلدى. سۇغىرىش رايونىدىكى ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى، سۇچىلىق مۇئەسسەسەلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىشى نەتىجىسىدە، 1966- يىلى ناھىيىنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 535 مىڭ 800 موغا يېتىپ، 1957 - يىلدىكىدىن 137 مىڭ 600 مو ئاشتى.

شايار ناھىيىسىدە 1958 — 1966 - يىللىرى پۈتكۈزۈلگەن ئاساسلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى

جەدۋەل: 4 — 42

قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش ئورنى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	قۇرۇلۇش باشلانغان، پۈتكەن ۋاقىت		قۇرۇلۇش مىقدارى	سەرپ قىلىنغان ئىش كۈنى (تۈمەن ئىش كۈنى)
			باشلانغان يىل، ئاي	پۈتكەن يىل، ئاي	توپا - تاش (تۈمەن كۇب مې- تىر)	
كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى	قابىلور	سىغىمى 4 مىليون 500 مىڭ كۇب مې- تىر	1958.9	1958.12	19.52	14.19
ياڭئېرىق سۇ ئامبىرى	پېيمەھەللە	سىغىمى 7 مىليون 500 مىڭ كۇب مې- تىر	1958.9	1958.12	18.47	17.88
يېڭى شور ئېقىن كەلكۈن ئاقتۇرۇش ئۆستىڭى	قىزىلبايراق	10 كىلومېتىر	1959.5	1960.6	25.99	4.07

ئىتتىپاق غول ئۆستىڭى	يېڭىمەھەللە	31.95 كىلومېتىر	1959.1	1959.2	41.9	25.26
يوتوغراق ئۆستىڭى	يېڭىمەھەللە	23 كىلومېتىر	1959.11	1959.11	11.97	3.38
توپبولدى غول ئۆستىڭى	توپبولدى	40 كىلومېتىر	1959.11	1961.10	22.2	24.52
بورقاي تارماق ئۆستىڭى	قىزىلبايراق	30 كىلومېتىر	1959.1	1959.2	9.72	6.62
نۇرباغ ئۆستىڭى	نۇرباغ	21 كىلومېتىر	1959.11	1959.11	20.11	2.36
جەرەنلىك ئۆستىڭى	يېڭىمەھەللە ساۋخوز	10 كىلومېتىر	1959.12	1959.12	9.95	2.84
ئاچىدۆڭ تارماق ئۆستىڭى	يېڭىمەھەللە	8 كىلومېتىر	1959.11	1959.12	6.7	1.09
بالىق ئۆستىڭى	گۈلباغ ساۋخوز	10 كىلومېتىر	1960.8	1960.8	10.39	2.08
يېڭىمەھەللە تارماق ئۆستىڭى	يېڭىمەھەللە	8 كىلومېتىر	1960.1	1960.12	7.65	2.48
قاراداش ئۆستىڭى	توپبولدى	6.35 كىلومېتىر	1961.11	1961.11	13.28	2
چوڭ گۈلباغ ئۆستىڭى	گۈلباغ	9.85 كىلومېتىر	1963.11	1964.2	13.3	1.8
شايار ـ توقسۇ باش زەيكىشى	شايار ناھىيىسى	23.6 كىلومېتىر	1964.4	1964.9	45	19.9
ئوتتۇرا غول زەيكەش	شايار ناھىيىسى	17.7 كىلومېتىر	1964.10	1965.8	44.63	30.65
شايار ـ توقسۇ ھەمكارلىق غول زەيكىشى	شايار ناھىيىسى	28.5 كىلومېتىر	1964.9	1965.2	48	29.31
قايلور زەيكىشى	قايلور	16.2 كىلومېتىر	1964.9	1964.9	10.44	1.74
شايار باش غول زەيكىشىنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكى	شايار ناھىيىسى	20.75 كىلومېتىر	1965.10	1965.12	44	26.7
شايار باش غول زەيكىشىنىڭ يۇقىرى بۆلىكى	شايار ناھىيىسى	13 كىلومېتىر	1966.4	ئىش كۈنى ۋە قۇرۇلۇش مىقدارى 1967 ـ يىلىغا قوشۇۋېتىلدى		
شىمالىي چوڭ ئۆستەڭ	يېڭىمەھەللە ساۋخوز	17.85	1960.2	1960.8	59	14.75
يېڭىمەھەللە زەيكىشى	يېڭىمەھەللە	27 كىلومېتىر	1960.11	1960.12	28.08	7.2

(3) 1967 — 1976 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە نۇرغۇن خىزمەتلەر كاشىلىغا ئۇچرىدى، بىراق دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان، كىلىماتى قۇرغاق، سۈيى قىس بولغان شايار ناھىيىسى يەنىلا ئېتىز ـ ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى بوشاشماستىن داۋاملىق كەڭ كۆلەمدە يولغا قويدى، دۆلەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئاجرىتىلغان سېلىنمىسى بىرقەدەر زور دەرىجىدە ئاشتى. 10 يىلدا جەمئىي 7 مىليون 481 مىڭ 600 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى، بۇ يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 748 مىڭ 200 ئىش كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. 10 يىلدا جەمئىي 13 مىليون 416 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 3 مىليون 809 مىڭ يۈەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندىكى مەبلەغ 9 مىليون 607 مىڭ 800 يۈەن. ئاساسلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى مۇنۇلار: شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا بۆلىكى قۇرۇلۇشى (1976 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى) ياسالدى، جەرەنلىك سۇ ئامبىرى ياسالدى. يېزىلاردا ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق، سۇ قىس بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1968 — 1971 ـ يىلىغىچە ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ، ئوتتۇراھال، كىچىك سۇ ئامبىرىدىن 19 نى ياسىدى. توپبولدى يېزىسىدىكى سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى ئۆلچەش، قۇرۇلۇش قىلىشقا تېخنىكا قاتناشقانلىقتىن، قۇرۇلۇش سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى بولغاچقا 2 سۇ ئامبىرى ساقلاپ قېلىندى، قالغان 17 سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇش سۈپىتى ناچار بولۇپ، سۇغىرىش رايونىدا شورلىشىشنى پەيدا قىلغانلىقتىن بىكار قىلىندى. 1973 — 1976 ـ يىلىغىچە راكىتا ئۇچكە ئارقىلىق چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇقتىن 67 نى

قېزىلدى (دىئامېتىرى بىر مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 20 مېتىر ئەتراپىدا)، بۇ قۇدۇقلار ئەينى ۋاقىتتا يەر ئاستى سۈيىدىن پايدىلىنىپ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى؛ 1976 ـ يىلىغا قەدەر ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 646 مىڭ موغا، سۇغىرىش كۆلىمى 700 مىڭ موغا يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1968 — 1971 ـ يىلغىچە سۇ ئامبىرى ياساش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 43

يىللار / تۈرلەر / يېزا نامى	1968			1969			1970			1971			ئىزاھ
	قاتار سانى	ئېتىلگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	قاتار سانى	ئېتىلگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	قاتار سانى	ئېتىلگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	قاتار سانى	ئېتىلگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	
گۈلباغ							7	4400	705				7 سى بىكار قىلىندى
تويبولدى							1	37000	2500	1	14000	1200	ساقلاپ قې-لىندى
قىزىلبايراق	2	2900	400	1	900	170	2	3000	300	2	2513	250	7 سى بىكار قىلىندى
يېڭىمەھەللە							1	2000	700				بىرى بىكار قىلىندى
قايلور							1	100	80	1	30000	2000	2 سى بىكار قىلىندى
كىچىك جەمئىي	2	2900	400	1	900	170	12	46200	4285	4	46513	3450	

شايار ناھىيىسىدە 1967 — 1976 ـ يىلغىچە پۈتكۈزۈلگەن ئاساسلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 44

قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش ئورنى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	ئىش باشلانغان يىل، ئاي	پۈتكەن يىل، ئاي	توپا - تاش (تۈمەن كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	سەرپ قىلىنغان ئىش (تۈمەن ئىش كۈنى)
شايار باش قول ئۆس-تەڭنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا بۆلىكى	شايار ناھىيىسى	259=65~60m/s كىلومېتىر	1966.4	1976.5	184.01	3034	170.9
ئارقاچاچاق سۇ ئامبىرى	تويبولدى	سىغىمى 25 مىليون كۇب مېتىر	1970.8	1970.9	16		2.75
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرى	تويبولدى	سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر	1971	1971	15		3.2
جەرەنلىك سۇ ئامبىرى	يېڭىمەھەللە	سىغىمى 68 مىليون كۇب مېتىر	1975.11	1980	ساناقلىق مەلۇماتلار 1977 ـ يىلدىن كېيىنگە كىرگۈزۈلدى		
راكىستا قۇدۇق ئۈچكىدە قېزىلغان	يۈتۈن ناھىيە	67، چوڭقۇرلۇقى 20 — 25 مېتىرغىچە				500	

(4) 1977 — 1993 ـ يىلغىچە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

70 ـ يىللاردىن بۇيانقى مەزگىل شايار ناھىيىسىنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى تارىخىدىكى ئەڭ ياخشى تەرەققىيات مەزگىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېھقانلارنىڭ ئېغىر ئەمگەك سىجىللىقىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، 1983 ـ يىلى قېزىش ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن قېزىش ماشىنىلىرىنىڭ سانى يىلمۇيىل ئېشىپ، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە 8 گە يەتتى، بۇ ماشىنىلار سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلەتتى. دۆلەت سۇچىلىقنى ئاساس كەسىپلەر قاتارىغا كىرگۈزۈپ، سېلىنمىنى ئاشۇردى. 1991 ـ يىلى ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونى «دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان تۈر» قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا سېلىنىدىغان سېلىنما ئاشۇرۇلدى، بۇ رايوندا ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەس قىلىپ سۇ تېجەش قۇرۇلۇشى ئاساس قىلىنغان يۇقىرى ئۆلچەم، يۇقىرى سۈپەتلىك قۇرۇلۇشلار ئىشلىنىشكە باشلىدى. 1977 — 1993 ـ يىلغىچە سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 4 مىليون 611 مىڭ 500 ئىش كۈنى ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئاجرىتىلغىنى 228 مىڭ 900 ئىش كۈنى، جەمئىي 88 مىليون 92 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 26 مىليون 879 مىڭ يۈەن، دۇنيا بانكىسى قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارغا 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، يېزا ـ كەنتلەر 6 مىليون 357 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلىدى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ پۇلغا سۇندۇرۇلغان ئەمگىكى 7 مىليون 687 مىڭ 600 يۈەن بولدى.

شايار ناھىيىسىدە 1977 — 1993 ـ يىلغىچە پۈتكۈزۈلگەن ئاساسلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 45

قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش ئورنى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	ئىش باشلانغان يىل، ئاي	پۈتكەن يىل، ئاي	توپا ـ تاش (تۈمەن كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	سەرپ قىلىنغان ئىش (تۈمەن ئىش كۈنى)
قىزىلبايراق تارماق زەيكىشى	قىزىلبايراق يېزىسى	31.75 كىلومېتىر	1980	1981	56	600	56
چەرەنلىك سۇ ئامبىرى	شايار ناھىيىسى	سىغىمى 68 مىليون كۇب مېتىر	1975.11	1980.12	341	927.6	159.11
ئۆگەن دەرياسى كەلكۈن ئاققۇزۇش ئۆستىڭى		ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتىر پۈتكىنى 18 كىلومېتىر	1977.11	1978.11	113.15		49.42
ماشىنىلاشقان قۇدۇق	ناھىيە بويىچە	1094	1977	1981		3909	
شايار غول زەيكىشى		ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر، ئىنشائات 33	1979.9	1986	228.89	2484	53.49
شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكىدىكى سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ		ئۇزۇنلۇقى 23.1 كىلومېتىر	1987.4	1993.6	192.52	34948.9	
تويبولدى تارماق زەيكىشى		ئۇزۇنلۇقى 22.5 كىلومېتىر	1989.7	1990.6	61.02	1102.6	
گۈلباغ تارماق زەيكىشى		ئۇزۇنلۇقى 29.3 كىلومېتىر	1987	1991	56.02	388	
شايار ئوتتۇرا غول زەيكىشىنى لايداش، پۈختىلاش		25.6	1989.7	1990.6	37.92	525.8	

قايلور تارماق زەيكىشى (شەرقىي - غەربىي تارماق زەيكەش)		32.5	1991	1992	56.85	1367.8	
يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇش		1179 ئىنشائات	1984	1992		21220	
قىزىلبايراق زەيكىشىنى لايداش، ئۆزگەرتىپ ياساش		32.28	1992	1993	54.48	537	
نۇرباغ تارماق زەيكىشى		14.82	1993.4	1993.10	26.12		1445
«يېڭى بوزيەر» تارماق زەيكىشى		18.13	1993.4	1993.10	46.11		
قايلور غول ئۆستەڭنى سۇ سىڭمەس قىلىش		5.15	1992	1993	4.38	4125	
ئىتتىپاق غول ئۆستەڭنى سۇ سىڭمەس قىلىش		9.3 كىلومېتىر	1992.10	1993.10	9.95	6118	
توپبولدى غول ئۆستەڭنى سۇ سىڭمەس قىلىش		7.12	1993.4	1993.11	9.63	5073.1	
ھەمكارلىق زەيكىشى		9.95 كىلومېتىر	1991	1991	21.98	194.46	
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىنىڭ خەتىرىنى تۈگىتىش، پۇختىلاش			1991	1993			

2) سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى نەتىجىلەر

1. سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا يىللاردا سېلىنغان مەبلەغ، تۈرلۈك ئاساسلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەھۋالى

(1) يىللاردا سېلىنغان مەبلەغ

1958 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە جەمئىي 108 مىليون 107 مىڭ 100 يۈەن مەبلەغ سېلىندى (1991- يىلى شايار ناھىيىسى دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان قۇرۇلۇشنى باشلىدى، بۇ قۇرۇلۇشنىڭ مەبلەغ مەنبەسى مۇرەككەپ، يەنە كېلىپ دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرزى بىلەن ئىشلىنىدىغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىدە ئاۋۋال قۇرۇلۇش قىلىپ كېيىن ھېساباتتا ئۆتكۈزۈش چارىسى قوللىنىلىدۇ، قىلىنغان قۇرۇلۇش تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنمىدى، تۈرلۈك مەبلەغلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش ۋاقتىنچە قىيىن بولدى، شۇڭا دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي سوممىسىلا بېرىلدى، ھەرخىل مەنبەدىن كەلگەن مەبلەغلەرنىڭ مىقدارىنى كېيىن تولۇقلاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ). مەبلەغ مەنبەسى بويىچە ئايرىغاندا: دۆلەت سالغىنى 31 مىليون 145 مىڭ 200 يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە: كىچىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا بېرىلگەن ياردەم پۇل 6 مىليون 214 مىڭ 200 يۈەن؛ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش - قۇدۇق قېزىشقا سەپلەنگەن مەبلەغ 8 مىليون 83 مىڭ يۈەن؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى 12 مىليون 134 مىڭ يۈەن (شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە سېلىنغىنى 380 مىڭ يۈەن، توقسۇ — شايار 35 كىلوۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىشقا سېلىنغىنى 950 مىڭ يۈەن؛ جەرەنلىك سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىغا سېلىنغىنى 1 مىليون 304 مىڭ يۈەن؛ شايار باش غول زەيكىشىگە سېلىنغىنى 2 مىليون 900 مىڭ يۈەن، شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكىنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشىغا سېلىنغىنى 6 مىليون 300 مىڭ يۈەن)؛

سۇ - تۇپراقنى ئېچىش مەبلىغى 2 مىليون 560 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئۆبوروت مەبلىغى 800 مىڭ يۈەن، سەپلىمە مەبلەغ 1 مىليون 760 مىڭ يۈەن بولۇپ، %50 ى قايتۇرۇلدى)؛ سۇ ئامبارلىرىنىڭ خەترىنى تۈگىتىش - يۆتكىلىش مەبلىغى 800 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىغا سېلىنغىنى 750 يۈەن مىڭ يۈەن)؛ كېسەلدىن مۇداپىئە كۆرۈش - سۇنى ياخشىلاش مەبلىغى 709 مىڭ يۈەن؛ باشقا مەبلەغ 640 مىڭ يۈەن (يېڭىمەھەللە يېزىسى — قىزىلبايراق يېزىسى 10 كىلوۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىشقا سېلىنغىنى 550 مىڭ يۈەن). يېزا، كەنتلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ 6 مىليون 357 مىڭ يۈەن (بۇنىڭدىن گۈلباغ زەيكەشكە 257 مىڭ يۈەن، توپبولدى زەيكەشكە 570 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى؛ گۈلباغ يېزىسى 190 مىڭ 200 يۈەن، توپبولدى يېزىسى 379 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ تەييارلىدى؛ خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىغا 80 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى، يېزىلار 5 مىليون 450 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلاپ سالا ئېتىزلىرى - ئىنشائاتلارنى يۇرۇشلەشتۈرۈشكە ئىشلەتتى)؛ خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندىكى مەبلەغ 23 مىليون 436 مىڭ 200 يۈەن بولدى، دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان تۈرلەرگە 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ يىللاردىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئەمگەك كۈچى، مەبلەغ سېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 46

يىللار	ئەمگەك كۈچى (تۈمەن ئىش كۈنى): جەمئىي	ئەمگەك كۈچى: بۇنىڭ ئىچىدە كالكوزنىڭ مۇداپىئەلىنىشكە سەرپ قىلىنغان ئىش	سېلىنغان مەبلەغ (تۈمەن يۈەن): جەمئىي	دۆلەت سالغان مەبلەغ: كىچىك جەمئىي	كىچىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى	قېزىلغان قۇدۇق	ئاشامىي قۇرۇلۇش	سۇ - تۇپراقنى ئېچىش	سۇ ئامبارلىرىنىڭ خەترىنى تۈگىتىش	كېسەلدىن مۇداپىئە كۆرۈش - سۇنى ياخشىلاش	باشقىلار	يېزا - كەنتلەر ئۆزى تەييارلىغىنى	خەلق ئىشچىلىرى ئىش كۈنىنىڭ پۇلغا سۇندۇرۇلغان سوممىسى	دۇنيا بانكىسى تۈرلىرىگە سېلىنغىنى
1958	57.37	19.63	71.37	4	4								67.37	
1959	103.89	14.67	115.19	1.30	1.30								113.89	
1960	80.74	9.04	96.94	6.20	6.20								90.74	
1961	31.25	2.78	46.80	5.55	5.55								41.25	
1962	34.34	2.01	35.54	1.20	1.20								34.34	
1963	23.65	2.32	42.33	8.70	8.70								33.63	
1964	47.19	1.39	63.56	6.37	6.37								57.19	
1965	75.67	1.50	90.67	5	5								85.67	
1966	80	1.79	97.40	7.40	7.40								90	
1967	52	3	66.50	4.50	4.50								62	
1968	68.30	15	128.30	50.30	50.30								78	
1969	45	5	65.50	10.50	10.50								55	
1970	50	8	73.30	13.30	8.30		5						60	
1971	111.37	7.60	147.87	26.50	26.50								121.37	
1972	57.50	1.9	88.21	20.7	20.7								67.51	

1973	75	2	119.40	37.4	14	3.4	20						82	
1974	80.48	2.50	157.70	45	12	20	13						112.70	
1975	113.50	2.50	298.90	128.70	18	15.7	95						170.20	
1976	95	2.50	196	44	20	9	10		5				152	
1977	110	2.50	236.20	54.70	22.20	8.50	24						181.50	
1978	97.5	2.50	358.10	202.10	23.5	103.6	70						156	
1979	64.7	2.50	388.4	278.4	47	171.4	40				20		110	
1980	73.53	2.50	593.50	468.50	49.30	388.4	7.8				23		125	
1981	53.49	2.50	215.92	119.70	36.50	62.6	8.6				12		90.92	
1982	30.73	2.66	133.85	81.60	7.40	21.20	50				3		52.25	
1983	31.20	7.73	109.49	56.4	22.40		30				4		53.09	
1984			122.28	120	38		80				2	2.28		
1985			229.40	94.70	32.20		60			2.50		134.7		
1986			449.30	166.10	26.20		130			9.90		283.20		
1987			187.70	162.30	20.30		120			22		25.4		
1988			263.16	246.30	20.30		140	80		6		16.86		
1989			292.76	273.8	20.30		160	89		4.5		18.96		
1990			348.90	272.30	20.30		150	87		15		76.6		
1991			764.11	31					20	11		56.7		676.41
1992			1757.68	35					35			21		1701.68
1993			2363.79	25	5				20					2338.79
جەمئىي	1743.41	128.02	10810.72	3114.52	621.42	808.8	1213.4	256	80	70.9	64	635.7	2343.62	4716.88

ئىزاھ: 1. خەلق ئىشچىلىرىنىڭ 1984 - يىلدىن كېيىنكى ئەمگىكى ۋە پۇلغا سۈندۇرۇلغان ئىش ھەققى جەدۋەلگە كىرگۈزۈلمىدى، سەۋەبى: شايار ناھىيىسى 1983 - يىلى توپا قېزىش ماشىنىسى كىرگۈزگەندىن كېيىن ئاساسلىق غول قۇرۇلۇشلارغا ماشىنا ئىشلىتىلىپ خەلق ئىشچىلىرى ئىشلىتىلمىدى، خەلق ئىشچىلىرى ئاساسلىقى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئادالاش، يەر تۈزلەش قاتارلىق ئىشلارنى قىلدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 400 — 600 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلدى. 2. يېزا، كەنتلەر 6 مىليون 357 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلىدى، بۇنىڭدىن «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا سەپلەنگىنى 5 مىليون 450 مىڭ يۈەن، گۈلباغ غول زەيكەش ۋە تويبولدى تارماق زەيكەشكە 907 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى؛ 3. دۇنيا بانكىسى تۈرلىرىگە 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۇنيا بانكىسى قەرز پۇلى، دۆلەت ئىچىدە سەپلەنگەن مەبلەغ، خەلق ئىشچىلىرى ئەمگىكىنىڭ پۇلغا سۈندۇرۇلغان ھەققى قاتارلىقلار بار، مالىيە نەق چوت قىلىنىپ قۇرۇلۇش تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى مەنبەلەردىن كەلگەن مەبلەغلەر ئۆز دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ.

2) تۈرلۈك قۇرۇلۇشلارنىڭ پۈتۈش ئەھۋالى

ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى 40 نەچچە يىل بوشاشماي تىرىشىپ يولغا قويۇش ئارقىلىق سۇغىرىش رايونىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ قىياپىتى يېڭىلاندى، بولۇپمۇ قىزىل سۇ ئامبىرىنىڭ پۈتۈشى، شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ پۈتۈپ ئىشلىتىلىشى بىلەن ئۇزاقتىن بۇيان كونا دەريادىن سۇ باشلاش ئەھۋالى ئۆزگەردى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بەزى قۇرۇلۇشلارنىڭ ياسالغىنىغا ئۇزاق بولغاچقا كونىراپ كەتتى، بەزى قۇرۇلۇشلار بىرقانچە قېتىم قوشۇۋېتىلىپ نامى ئۆزگەرتىلدى ياكى ئۇزۇنلۇقى ئۆزگەرتىلدى، باشلىنىدىغان سۇ مىقدارىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، بۇنىڭدىن كېيىن ماتېرىياللاردىن تېپىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تۈرلۈك ئاساسلىق تايانچ سۇچىلىق قۇرۇلۇش مۇئەسسەسەلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

A: سۇ ساقلاش قۇرۇلۇشلىرى

شايار ناھىيىسىدە 23 سۇ ئامبىرى ياسالدى (يامان سۇ ئامبىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئومۇمىي سىغىمى 210

مىليون 50 مىڭ كۇب مېتىر، ئەمەلىيەتتە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئۈنۈملۈك سۇ ئامبىرى 6، ئومۇمىي سىغىمى 164 مىليون كۇب مېتىر، ئۇلارنى سۇغىرىش رايونى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئايرىشقا بولىدۇ:

a: ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى سۇ ئامبىرى 3، سىغىمى 24 مىليون كۇب مېتىر.

(a) يانئېرىق سۇ ئامبىرى، سىغىمى 7 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، ئورنى يېڭىمەھەللە يېزىسى تەۋەسىدە، بۇ قىش پەسلىدە، قارشى تەڭشىلىدىغان (قىش پەسلىدە سۇ ساقلىنىپ ئېھتىياز پەسلىدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە سۈيى تەڭشەپ ئىشلىتىلىدىغان) سۇ ئامبىرى بولۇپ، يانتاقشەھەر كەنتىدە، سۇ باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭگە بار، توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 كىلومېتىر، سۇغۇچ شەكىللىك بېتون چۈشۈرگۈسىدىن بىرى بار.

(b) كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى، سىغىمى 4 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، قايلور يېزىسى تەۋەسىدە بولۇپ، قارشى تەڭشىلىدىغان سۇ ئامبىرىغا كىرىدۇ، ئۇنىڭغا «چولڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئۆستىڭىدىن سۇ باشلىنىدۇ، توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9.7 كىلومېتىر، سۇغۇچ شەكىللىك بېتون چۈشۈرگۈسىدىن بىرى بار.

(c) خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرى، سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر، تويبولدى يېزىسى تەۋەسىدە، 1971 - يىلى ياسالغان بولۇپ، قارشى تەڭشىلىدىغان سۇ ئامبىرىغا كىرىدۇ، 1991 - يىلى بۇ سۇ ئامبىرى خەتىرىنى تۈگىتىش - پۇختىلاش پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن، بۇنىڭغا دۆلەت 750 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى، يېزا 80 مىڭ يۈەن تەييارلىدى، خەتىرىنى تۈگىتىش - پۇختىلاش قۇرۇلۇشى 1993 - يىلى پۈتتۈرۈلدى، ئاساسىي توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر كېلىدۇ، توسمىنىڭ 1.9 كىلومېتىر كېلىدىغان سۇ باشلاش بۆلىكىنىڭ يان باغرىغا سۇ سىڭىشتىن، دولقۇن يالاشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بېتون تاختا قوپۇلدى (تېگىگە سۇلياۋ يوپۇق ياتقۇزۇلدى)، يېڭىدىن بىر بېتون چۈشۈرگە ياسالدى، بۇ سۇ ئامبىرىغا 9 - نومۇرلۇق چۈشۈرگىدىن سۇ باشلىنىدۇ.

b: تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى سۇ ئامبىرى 3، سىغىمى 140 مىليون كۇب مېتىر.

(a) جەرەنلىك سۇ ئامبىرى، سىغىمى 68 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ باشلىغىلى بولمايدىغان سىغىم 8 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر، بۇ سۇ ئامبىرى ناھىيە بازىرىنىڭ 22 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، بۇ سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا 1975 - يىل 11 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1980 - يىلى پۈتتۈرۈلدى، ئاساسىي توسمىسى 5 كىلومېتىر، قوشۇمچە توسمىسى 12 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا 68 كىلومېتىرلىق 2 سۇ باشلاش ئۆستىڭى ئارقىلىق سۇ باشلىنىدۇ، 37.3 كىلومېتىرلىق سۇ ئاققۇزۇش ئېرىقى ۋە كۆۋرۈك، سۇغۇچ، نور، توما دېگەندەك 19 پۇرۇشلەشكەن ئىنشائاتى بار، ئورۇندالغان تۇپا - تاش مىقدارى 3 مىليون 410 مىڭ كۇب مېتىر، ئىشلىتىلگەن بېتون 927.6 كۇب مېتىر، سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ 4 مىليون 39 مىڭ 400 يۈەن.

(b) ئارقاچاچاق سۇ ئامبىرى، سىغىمى 25 مىليون كۇب مېتىر، ئورنى ناھىيە بازىرىنىڭ 29 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا، ئۈنۈملۈك سۇغىرىش كۆلىمى 30 مىڭ مو (تويبولدى يېزىسى مەنپەئەتلىنىدۇ)، توسمىسى 9.7 كىلومېتىر، بىر سۇ باشلاش ئۆستىڭى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتىر، 2 سۇ ئاققۇزۇش ئۆستىڭى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ سۇ ئامبىرى 1993 - يىلى سۇچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن خەتىرىنى تۈگىتىش - پۇختىلاش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى.

(c) پامان سۇ ئامبىرى، ناھىيە بازىرىنىڭ 38.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان، سىغىمى 47 مىليون كۇب مېتىر، ئاساسىي توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11.2 كىلومېتىر، سۇ ئامبىرى 1968 - يىلى ياسىلىشقا باشلىنىپ، 1972 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن،

بۇ سۇ ئامبىرىنى ئۆگەن دەرياسى باشقارمىسى باشقۇرىدۇ. شايار ناھىيىسىگە تەقسىملىنىدىغان سۇنىڭ نىسبىتى %66.7، سۇغىرىش كۆلىمى 55 مىڭ مو، ئوتلاق 130 مىڭ مو.

B: ئاساسلىق سۇغىرىش ئۆستەڭلىرىنىڭ ئەھۋالى

ناھىيىدە 15 غول ئۆستەڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 524.9 كىلومېتىر، تارماق ئۆستەڭ، ئوق ئېرىقلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3924.6 كىلومېتىر، جەملىگەندە 4449.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكىسى 2473 كىلومېتىر، تارىم دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكىسى 1976.5 كىلومېتىر. ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدا ئۆستەڭ سىستېمىسى پىلان بويىچە ئۆلچەپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، كونا ئۆستەڭلەر ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىلىپ، قېلىپقا چۈشۈرۈلدى. بۇ 1991 - يىلدىن باشلاپ دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان «يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى» دىكى تۈرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. باش غول ئۆستەڭ 1993 - يىل 6 - ئايدا پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلاندى، يېزا (مەيدان) لاردىكى ئۆستەڭلەرگە باشلىنىدىغان سۇ باش غول ئۆستەڭدىن تەقسىملىنىدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى غول سۇغىرىش ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 47

ئۆستەڭ نامى	تەۋەسىدىكى تارماق ئۆستەڭ نامى	ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	بۇنىڭ ئىچىدىكى سىڭىپ ئۆتمەيدىغان ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	تىزگىنلىنىدىغان كۆلەم (تۈمەن مو)	ئىنشائات (دانە)				ئىزاھ
						كىچىك جەنىس	تور	تۇبا	كۆۋرۈك - سىڭگۈچ	
شايار ناھىيىسى باش غول ئۆستىڭى	شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ يۇقىرى بۆلىكى	13		60		1		1		1970 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى، 1994 - يىلى دۇنيا بانكىسى تۈرىگە كىرگۈزۈلدى، 11.3 كىلومېتىر قىسمى ئۆزگەرتىلدى، 7.1 كىلومېتىر قىسقارتىلدى
	شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى	12		50		3		1	2	1976 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى پۈتتى
	شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكى	23.10	18.1	42—25		8		6	2	1993 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پۈتۈپ سۇ باشلاندى، سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈلدى

ئىشتىباغ غول ئۆستىڭى		24.15	9.30	7.4	9	20		6	14	1959 - يىلى پۈتتى، 1993 - يىلى سۈلياۋ يوپۇق ۋە بېتون قويۇلمىلار ئارقىلىق سۇ سىڭمەس قىلىندى. بۇ ئۆستەڭ شايار غول ئۆستىڭىنىڭ 4 - نومۇرلۇق تومۇسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	بوستان ئۆستىڭى	15.05		1.5	1.8					
	ياتتاقشەھەر تارماق ئۆستىڭى	5.80		3	4.2	4			4	
	ئاچىدۆڭ ئۆستىڭى	14.15		1.4	1.67					
	تەۋەسىدىكى ئوق ئېرىقلار				1.33					
ياتتاقشەھەر ئۆستىڭى		15.35		5.5	5.25	7		1	6	بۇ ئۆستەڭ يەنە ياشبېرىق سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ باشلاش ئۆستىڭى بولۇپ، شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ 5 - نومۇرلۇق تومۇسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	قۇزما ئۆستىڭى	8.4		3.8	3.6					
	تەۋەسىدىكى ئوق ئېرىقلار				1.65					
قايلور غول ئۆستىڭى		9.3	5.15	5.1	5.10	11		5	6	باش غول ئۆستىڭىنىڭ 8 - نومۇرلۇق تومۇسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	دۈشەنبەبازار ئۆستىڭى	2.8		0.93	0.93					
	كۆكبويۇن 2 - تارماق ئۆستىڭى	4.15		1.17	1.17	6		1	5	
	قايلور تارماق ئۆستىڭى	9.7		3	3					
چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش غول ئۆستىڭى		17.6		4	5.7	7		1	6	بۇ ئۆستەڭ يەنە كۆكبويۇن سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ باشلاش ئۆستىڭى بولۇپ، شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ 6 - نومۇرلۇق تومۇسىدىن سۇ باشلىنىدۇ

دۆلەتبەدللە تارماق ئۆستىڭى		14.5		2	1.38	8		1	7	شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ 9 - نومۇرلۇق تومسىنىڭ ئۆستىدىن سۇ باشلىنىدۇ
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىڭى		18.1		3	3.84	6		2	4	باش غول ئۆستەڭنىڭ 9 - نومۇرلۇق تومسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
تويبولدى غول ئۆستىڭى		7.12	7.12	11.6	12	5		1	4	1993 - يىلى سۇ سىڭەس قىلىندى، شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ 9 - نومۇرلۇق تومسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	تېرەك ئۆستىڭى	5.4		1.45	1.5					
	تويبولدى تارماق ئۆستىڭى	17.5		8.10	8.4	6	1	2	3	1994 - يىلى ئۆزگەرتىش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى
	ئەۋەسىدىكى غول ئېرىقلار					2.10				
كۆلباغ غول ئۆستىڭى		2.37	2.37	12.2	19	3		1	2	1993 - يىلى پۈتتى، باش غول ئۆستەڭنىڭ 9 - نومۇرلۇق تومسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	چوڭ كۆلباغ تارماق ئۆستىڭى	20.4		6.4.3	5.7	5		4	1	1994 - يىللىق پىلانغا كىرگۈزۈلدى
	كىچىك كۆلباغ تارماق ئۆستىڭى	27.7		3	3.2	1		1		
	يېڭى بوزيەر تارماق ئۆستىڭى	15.99		3	5					1993 - يىللىق پىلانغا كىرگۈزۈلدى، پۈتمىدى
	قىزىلما ئۆستىڭى	23.10		3	5.1					
نۇرباغ غول ئۆستىڭى		30.1		4	4.7	4		2	2	1994 - يىللىق ئۆزگەرتىش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى، شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ 6 - نومۇرلۇق تومسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	بوز ئۆستىڭى	8.9		1.8	2.1					
	ئەۋەسىدىكى ئوق ئېرىقلار				2.60					

بورقاي غول ئۆستىڭى		17.6		5.30	7.34	16		9	7	شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ 3 - نومۇرلۇق تورسىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	بوزتا ئۆستىڭى	9.96		0.96	1.32	6		5	1	
	بورقاي تارماق ئۆستىڭى	7.64		0.47	0.65					
	قىزىلمار ئۆستىڭى	8.52		0.36	0.45	9			9	
	تاللىقوتان ئۆستىڭى	10.5		1.19	1.62	7		2	5	
	لەڭگەر تارماق ئۆستىڭى	8.18		0.92	1.25	2			2	
	باشقا غول ئۆستەڭلەر					2.05				
بازار غول ئۆستىڭى		39.55		5	6.78	44		15	29	كۆچار ناھىيىسى «قىزىل يۇلتۇز» سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	باغئېرىق ئۆستىڭى	8.37		0.91	1.23	12		5	7	
	پەيشەنبە بازار تارماق ئۆستىڭى	6.04		0.57	0.78	3			3	
	دولقۇن ئۆستىڭى	12.18		0.82	1.11	13			13	
	باشقا ئۆستەڭلەر	39.07			3.66					
	533.34			80.09	217	1	72	144		

C: زەيكەش سىستېمىسى

1960 - يىلدىن ئىلگىرى شايار سۇغىرىش رايونىدا بىرمۇ مۇنتىزىم زەيكەش يوق ئىدى. سۇغىرىش رايونىدا زەي چىقىرىۋېتىش تەبىئىي ئازگال، ساھىللارنىڭ تەبىئىي پارلاندۇرۇشى بىلەن بولاتتى. زەي چىقىرىۋېتىشنىڭ باشقا يولى بولمىغاچقا، تۇپراقنىڭ شورلىشىشى كۈنسايىن ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى، ھەتتا شايار ناھىيە بازىرىمۇ قومۇشلۇق، شورلۇقلارنىڭ قورشاۋىدا قالغانىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە، شايار ناھىيىسى شايار - توقسۇ باش غول زەيكىشى، شايار - توقسۇ ھەمكارلىق غول زەيكىشى، شايار ئوتتۇراغول زەيكىشى قاتارلىق تايانچ قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ باردى، بۇنىڭغا زور مىقداردا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ سەرپ قىلدى، بۇ قۇرۇلۇشلار سۇغىرىش بىلەن زەي چىقىرىۋېتىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتىش، تۇپراقنى ياخشىلاشتا مەلۇم رول ئوينىدى. بىراق، سۈنئىي زەيكەش تېيىز بولۇپ قالغانلىقى، قۇرۇلۇش يۈرۈشلەشمىگەنلىكى، ئىنشائاتلار ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاقىتلىق ئىنشائات بولغانلىقى، چىقىرىلغان زەينى قوبۇل قىلىش رايونىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «قايتا قۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ باشقۇرۇشقا سەل قاراش» خاھىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، زەيكەشلەر تىنىپ كېتىپ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنىنى پەسەيتىش رولىنى ئوينىيالمىدى، بۇنىڭ بىلەن تۇپراقنىڭ ئىككىلەمچى شورلىشىشى يەنىلا ئېغىرلىشىپ كەتتى. 1980 - يىلدىكى

تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى تەھلىلگە قارىغاندا، سۇغىرىش رايونىدىكى 308 مىلى 800 مو تېرىلغۇ يەردە تۇپراقنىڭ شورلىنىش مەسىلىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت ئىكەن. 80 - يىللاردىن باشلاپ زەي چىقىرىپ شورنى تىزگىنلەش، تۇپراقنى ياخشىلاشقا كەڭ تۇتۇش قىلىنىپ، ئەسلىدىكى زەيكەشلەر ئادالاندى ۋە ئۆزگەرتىپ چېپىلدى ھەمدە بىر تۈركۈم تايانچ زەيكەش قۇرۇلۇشلىرى ياسالدى، سۇغىرىش رايونىدىكى ئوق ئېرىق ۋە زەيكەشلەر رېمونت قىلىندى ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈلدى، 1993 - يىلغا قەدەر ناھىيىدىكى ئاساسلىق تايانچ زەيكەش قۇرۇلۇشى 13 كە، ئۇزۇنلۇقى 304.07 كىلومېتىرغا، تىزگىنلەنگەن زەي چىقىرىۋېتىش كۆلىمى 583 مىڭ 100 موغا يەتتى، كۆۋرۈك، سۇئىگۈچ، كۆچۈرمىدىن 178 ى ياسالدى.

شايار ناھىيىسىدىكى تايانچ زەيكەش قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 48

زەيكەش نامى	قوشۇلىدىغان جايى	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	چىقىرىۋېتىلىدىغان زەينىڭ ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	تىزگىنلەنگەن زەي چىقىرىۋېتىش كۆلىمى (تۈمەن مو)	ئىنشائات (دانە)	ئىزاھ
شايار باش غول زەيكىشى	تارىم دەرياسى	80	4	43.01	33	توقسۇ ناھىيىسىنىڭ زەي سۈيى بۇ ئۆستەڭگە قويۇلىدۇ، شۇڭا ئېقىم مىقدارىنى 7 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ
ھەمكارلىق 2 - غول زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	29.78	1.5	7.43	29	1993 - يىللىق ئادالاش - ئۆزگەرتىش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى
شايار ئوتتۇرا غول زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	25.6	1.5~0.5	(12.33) 3.48	16	1990 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
ھەمكارلىق غول زەيكىشى	شايار ئوتتۇراغول زەيكىشى	9.5	1.10	(8.85)	5	1991 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
قايلۇر غەربىي تارماق زەيكىشى	ھەمكارلىق غول زەيكىشى	16.8	0.7	5.70	13	1991 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
قايلۇر شەرقىي تارماق زەيكىشى	ھەمكارلىق غول زەيكىشى	15.7	0.4	3.15	13	1991 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
توپبولدى تارماق زەيكىشى	شايار ناھىيىسى باش غول زەيكىشى	22.5	1	6	22	1990 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
تېرەك - يېڭىچىمەن تارماق زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	16.5	0.5	3	13	1993 - يىلى يېڭىدىن چېپىلدى
گۈلباغ تارماق زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	29.3	1.5~0.5	(14.25) 9.9	7	1990 - يىلى پۈتتى
يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى تارماق زەيكىشى	گۈلباغ تارماق زەيكىشى	18.13	0.6	4.35	13	1993 - يىلى يېڭىدىن چېپىلدى

نۇرباغ تارماق زەيكىشى	ئۈگەن دەرياسى كونا جىلغىسى	14.82	2.2～0.6	4.05	4	1993 - يىلى پۈتتى، زەي چىقىرىۋېتىش يولى تولۇق ھەل بولمىدى
قىزىلبايراق غەربىي تارماق زەيكىشى	نۇرباغ تارماق زەيكىشى	10.16	1.6～0.6	5.25	6	1993 - يىلى پۈتتى، زەي چىقىرىۋېتىش يولى تولۇق ھەل بولمىدى
قىزىلبايراق شەرقىي تارماق زەيكىشى	ئۈزۈنداش دەرياسى كونا جىلغىسى	15.28	0.7	6	4	1993 - يىلى پۈتتى، زەي چىقىرىۋېتىش يولى تولۇق ھەل بولمىدى

D: يېزىلاردىكى «بەشتە باخشى» قۇرۇلۇشى (بازار - يېزا قۇرۇلۇشى قىسمىغا قاراڭ)

E: كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىدىكى ئۈگەن، تارىم دەريالىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلۇش يوق.

ئۈگەن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 80 كىلومېتىرلىق دەريا قېشى كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىدىغان چوڭ توسما ھېسابلىنىدۇ. بۇ توسمىنى ھەر يىلى كەلكۈن كېلىشتىن ئاۋۋال خەلق ئىشچىلىرى شاخ - شۇمبا، ياغاچلار بىلەن پۇختىلاپ تۇرىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 60 مىڭ ئىش كۈنى ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنىدۇ، بۇنىڭغا ماتېرىيالنى قوشقاندا 500 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق سېلىنما سېلىنىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسىدىن 2 سى بار، بىرىنى 1965 - يىلى تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا ياسىغان. بىرىنى 1971 - يىلى تويبولدى يېزىسى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا ياسىغان، ئۇزۇنلۇقى نەچچە 10 كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز يېرى 2 مېتىر، ئەڭ پەس يېرى 0.5 — 0.6 مېتىر كېلىدۇ.

§ 4 . سۇچىلىقنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى. ناھىيىدىكى 61 ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىش مىرابلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى 13 ئۆستەڭنى ناھىيىدىكى باش مىراب 5 — 40 يامبۇغا سېتىۋېلىپ ئىگىلىۋالغان، قالغانلىرىنى 100 دىن ئارتۇق ھەر دەرىجىلىك مىرابلار ئىگىلىۋالغانىدى. ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، لايداش، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ئىشلىرىدا دېھقانلارغا ھاشا سېلىق سېلىناتتى؛ سۇ تەقسىملەشتە كۆمۈش، ئاشلىق، كالا - قوي ئېلىناتتى.

1950 - يىلى سۇ باشقۇرۇشتىكى فېئودال مىرابلىق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ناھىيىلىك سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى ھەمدە رايوندا بىردىن، يېزىلاردا 20 دىن سۇ ئەزاسى قويۇش بەلگىلىنىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ سۇ باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك سۇچىلىق كومىتېتى ناھىيىلىك سۇچىلىقنى باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 5 مەخسۇس كادىر ئىشلىدى. 1953 - يىلى دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق رايون، يېزا، كەنتلەردە سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلۇپ، سۇچىلىقنى باشقۇرۇش

خىزمىتىدە، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سۇچىلىقنى باشقۇرۇش خىزمىتىمۇ شۇنىڭغا يارىشا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1956 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىدە سۇچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن سۇ باشقۇرۇش ئاپپاراتى تولۇقلاندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تۇرغۇزۇلدى، سۇنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، قۇرۇلۇشنى بىخەتەر ھەرىكەتكە سېلىش تەلىپى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1. تەشكىلىي باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى «كىم قىلسا شۇ مەنپەئەتلىنىش، شۇ باشقۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن مۇناسىپ باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس باشقۇرغۇچى خادىم قويۇلدى. شايار ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى پرىنسىپ جەھەتتىن مۇنداق بولدى: ئىككىدىن ئارتۇق يېزا مەنپەئەتلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارنى ناھىيە باشقۇردى؛ بىر يېزا مەنپەئەتلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارنى يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكىتى باشقۇردى؛ بىر كەنت مەنپەئەتلىنىدىغان قۇرۇلۇشنى كەنت باشقۇردى، ھەر دەرىجىلىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنى باشقۇرۇشتا مەخسۇس ئادەم باشقۇرۇش بىلەن ئاممىۋى باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش يولى تۇتۇلدى. 1993 ـ يىلغا قەدەر ناھىيىلىك سۇچىلىق ئىدارىسىدە 370 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 84، ئىشچى 286، بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن 25. بۇ 25 ئورۇن ئىچىدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى باشقۇرىدىغان ئورۇندىن سۇ باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، شور ئېقىن سۇ تەقسىملەش پونكىتى (ھازىر شايار باش ئۆستەڭ سۇ تەقسىملەشنى باشقۇرۇش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى)، جەرەنلىك سۇ ئامبىرى، شايار باش ئۆستەڭ زەيكەشنى ۋە ئوتتۇراغول زەيكەشنى باشقۇرۇش پونكىتى، قاراساغال، گۈلباغ، تويبولدى، تۆرباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم يېزىلىرىنىڭ سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى بار، شايار بازىرى، 1 .، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدىمۇ سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس خادىم بار. سۇ باشقۇرىدىغان مەخسۇس خادىم 199.

2. سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش

ھەر يىلى قىش ۋە ئەتىيازدا قۇرۇلۇش ياكى سۇغىرىش رايونى بىرلىك قىلىنىپ، سۇ تەقسىملەش نىسبىتى ۋە مەنپەئەتلىنىدىغان كۆلەمگە ئاساسەن، مەنپەئەتلىنىدىغان يېزا، كەنت ئاممىسى تەشكىللىنىپ، كۈچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى بىر ـ ئىككى قېتىم ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلىنىپ، لايدىن پۈختىلىنىپ تۇرۇلدى، مەنپەئەتلىنىدىغان ئورۇنلاردىن يۈرۈشلەشكەن ئىنشائاتلارنى رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك 3 خىل ماتېرىيال چىقىرىشتا قىيىنچىلىقى بارلىرىغا دۆلەت مۇۋاپىق دەرىجىدە قوشۇمچە ياردەم بەردى.

3. سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

سۇغىرىشتا سۇ ئىشلىتىشتە «سۇ ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈش، بىر تۇتاش تەڭشەپ تەقسىملەش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى. سۇغىرىش رايونىدا سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلۇپ، كۆپ مېتىر بويىچە ھەق ئېلىنىدى. ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇنى شايار باش ئۆستەڭ سۇ تەقسىملەش باشقۇرۇش پونكىتى سۇ مىقدارىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى سۇ تەقسىملەش نىسبىتى بويىچە يېزا (مەيدان) لارغا تەقسىملەپ بەردى: گۈلباغ يېزىسىغا %14، تويبولدى يېزىسىغا %25، تۆرباغ يېزىسىغا %7، قىزىلبايراق يېزىسىغا %17، يېڭىمەھەللە يېزىسىغا %20.5، قايلور يېزىسىغا %14، شايار بازىرىغا %1.5، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا %1 سۇ تەقسىملەندى. يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئۆزىگە تەقسىملەنگەن سۇنى كەنتلەرگە مەنپەئەتلىنىش كۆلىمىگە قاراپ تەقسىملەپ

بەردى، ھەممە سۇ مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ «سۇ ئۇلۇغ بولسا بۆلۈپ سۇغىرىش، سۇ ئاز بولسا مەركەزلەشتۈرۈپ نۆۋەت بىلەن سۇغىرىش» يولىنى تۇتۇپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈردى.

ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىدا سۇدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش نىسبىتى 1949 - يىلى 16.7% ئىدى، 1976 - يىلى سۇغىرىش ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 32% بولدى (ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشىدىن يېزا ئۆستىڭى ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا دەريا - ئۆستەڭدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 71.2%، يېزا ئۆستەڭ ئېغىزىدىن كەنت تارماق ئۆستىڭى ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 56.2%، تارماق ئۆستەڭدىن ئېتىزغىچە بولغان ئارىلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 80%). 1976 - يىلى شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا بۆلىكى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشىدىن يېزا ئۆستىڭى ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئۆسۈپ 80.12% كە يەتتى؛ 1980 - يىلى پۈتكۈل ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 36% بولدى. باش غول ئۆستەڭنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكىدىكى 23.1 كىلومېتىر قىسمىنى سۇ سىڭمەس قىلىش قۇرۇلۇشى 1993- يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پۈتۈپ سۇ باشلاندى، ئېلىش بېشىدىن يېزا ئۆستىڭى ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 84.76% بولدى، يېزا دەرىجىلىك ئۆستەڭلەردىن قايلور غول ئۆستىڭى، يېڭىمەھەللە «ئىتتىپاق» غول ئۆستىڭى، تويبولدى غول ئۆستەڭلىرىنى سۇ سىڭمەس قىلىش قۇرۇلۇشى پۈتۈپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 58.25% كە يەتتى، پۈتكۈل ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 39.5% بولدى.

4. سۇ ھەققى ئېلىش

سۇ ھەققى ئېلىشتا، 1954 - يىلدىن باشلاپ تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ دەرىجە ئۆلچىمى بويىچە مو سانىغا قاراپ بۇغداي ئېلىش چارىسى قوللىنىلدى، 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن بىر كىلوگرام، 2 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 0.75 كىلوگرام، 3 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 0.5 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى، باغ، كۆكتاتلىقتىن 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ئۆلچىمى بويىچە سۇ ھەققى ئېلىندى. 1954 — 1955 - يىللىرى 299 مىڭ 605 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى، بۇنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 47 مىڭ 600 يۈەن بولىدۇ. 1956 - يىلى دەرىجە بويىچە ھەق ئېلىش بىكار قىلىنىپ، زىرائەتلەرنىڭ سۇ ئىشلىتىش مىقدارىغا ئاساسەن ھەق ئېلىنىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئۆلچىمى: ئاشلىق، كېۋەز زىرائەتلىرىنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن بىر كىلوگرام بۇغداي؛ كۆكتاتنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 1.5 كىلوگرام بۇغداي، شالىنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 2.5 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى، بۇ ئۆلچەم تاكى 1978 - يىلغا قەدەر قوللىنىلدى. 1979- يىلى «كۇب مېتىرغا قاراپ ھەق ئېلىش» قا ئۆزگەرتىلدى، يېزا (مەيدان) لارنىڭ سۇ باشلاش ئېغىزى بويىچە ھېسابلىنىپ، ھەر 100 كۇب مېتىر سۇ ئۈچۈن 0.06 يۈەن ھەق ئېلىندى، سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلمىغان باشقا تۈرلەردىن يەنىلا مو سانىغا قاراپ ھەق ئېلىندى. 1984 - يىلى كۇب مېتىرغا قاراپ ھەق ئېلىش ئۆلچىمى 1.2 لىغا ئۆستۈرۈلدى. 1990 - يىلى ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ سۇ ھەققى ئۆلچىمىنى تەڭشەش ھەققىدىكى تەستىق جاۋاب» ىغا ئاساسەن، يېڭى ئۆلچەم بەلگىلىنىپ، ئۆگەن دەرياسى ئېلىش بېشىدىن باشلىنىدىغان ئومۇمىي سۇ مىقدارى بويىچە ھېسابلاپ، 3 — 11 - ئايغىچە ھەر كۇب مېتىر سۇ ئۈچۈن 6 لى، 12 — 2 - ئايغىچە ھەر كۇب مېتىر سۇ ئۈچۈن 3.5 لى ھەق ئېلىندى. يېزا (مەيدان) لارنىڭ سۇ باشلاش ئېغىزىدا ھەر 100 كۇب مېتىر سۇ ئۈچۈن 0.72 يۈەن ھەق ئېلىندى. سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلمىغان سۇغىرىش رايونلىرىدا ھەر مو يەر ئۈچۈن 7 يۈەندىن سۇ ھەققى ئېلىندى. 1993 - يىلى سۇ ھەققى كۆرسەتكۈچى 3 مىليون 975 مىڭ يۈەن قىلىپ پىلانلاندى، 1954 — 1993 -

يىلغىچە 21 مىليون 643 مىڭ 700 يۈەن سۇ ھەققى ئېلىندى. سۇ ھەققىنىڭ 35%ى ئۆگەن دەرياسى باشقارمىسىغا، 20%ى يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات مەبلىغىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىگە تاپشۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1954 — 1993 - يىلغىچە سۇ ھەققى يىغىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 49

يىللار	سۇ ھەققى (تۈمەن يۈەن)	يىللار	سۇ ھەققى (تۈمەن يۈەن)	يىللار	سۇ ھەققى (تۈمەن يۈەن)
1955~1954	4.76	1969	6.41	1983	29.37
1956	5.08	1970	6.41	1984	41.10
1957	5.66	1971	9	1985	62.41
1958	6	1972	9	1986	81.30
1959	7	1973	9	1987	82.40
1960	7	1974	9	1988	83.50
1961	7	1975	9	1989	86.0
1962	8.50	1976	9	1990	122.1
1963	7	1977	9	1991	442.78
1964	7.50	1978	9	1992	463
1965	8	1979	21.54	1993	397.5
1966	6.41	1980	22.60	جەمئىي	2164.37
1967	6.41	1981	25.59		
1968	6.41	1982	25.63		

§5 . ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى تۈرلىرى

شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى تۈرلىرى 1991 - يىلى «دۇنيا بانكىسىدىن ئېلىنغان قەرز پۇل بىلەن قىلىنىدىغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى كىرگۈزگەن ناھىيە» تۈرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇ تۈرگە پىلانلانغان مەبلەغ 167 مىليون 637 مىڭ 700 يۈەن.

1. غول، تارماق سۇ باشلاش ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى پىلانى

شايار ناھىيىسىنىڭ غول، تارماق سۇ باشلاش ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى پىلانىدىكى تۈر 13، ئۆستەڭلەرنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 191.3 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىڭمەس ئۇستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 125.98 كىلومېتىر، ئىنشائات 42، قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن ئۇستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى 0.36 دىن ئۆسۈپ 0.51 گە يېتىدۇ، 185 مىڭ مو بوزيەر ئېچىپ، ئۇنى سۇغىرىشقا شارائىت يارىتىلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ سۇ باشلايدىغان غول، تارماق ئۇستەڭ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 50

رەت نومۇرى	قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش كۆلىمى				قۇرۇلۇش مىقدارى						ئەمگەك كۈچى (تۈمەن ئىش كۈنى)
		ئۇستەڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	سۇ سىڭمەس ئۇستەڭ (كىلومېتىر)	ئىنشائات (دانە)	لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	تۇپا - تاش (تۈمەن كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	سۇلياۋ يوپۇق (مىڭ كىۋادرات مېتىر)	سۇلياۋ باش ياللىنغان (كۇب مېتىر)	تەندۇرما قۇۋۇت (مىڭ كۇب مېتىر)	
1	شايار باش غول ئۇستىڭى	1.6	1.6	1	90	3.05	7055	40	19	18.96	4.908
2	شايار باش غول ئۇستىڭىنىڭ يۇقىرى بۆلىكى	25	10.8		60	111	19759	178.69	117	0.30	10,764
3	شايار باش غول ئۇستىڭىنىڭ ئوتتۇرىسى بۆلىكى	21.9	11	2	35	60.69	17499	141.68	69	61.82	13.789
4	گۆلباغ غول ئۇستىڭى	6	6	2	9.2	4	5268	60		26.50	4.020
5	چوڭ گۆلباغ تارماق ئۇستىڭى	14	8	3	6.4	5	2795	73.6		9	3.040
6	كىچىك گۆلباغ تارماق ئۇستىڭى	8	6.78	2	3	1.36	3220	51		1.70	2,850
7	تويبولدى غول ئۇستىڭى	8	8	2	11.6	4.8	8290	93		33.20	6.750
8	تويبولدى تارماق ئۇستىڭى	17.5	11.5	3	8.1	7	7260	106		27.2	6.340
9	بورقاي تارماق ئۇستىڭى	26.7	13	5	5.3	6.5	7061	108.4		27.8	6.310
10	قايلور غول ئۇستىڭى	12	9	5	5.5	4.5	5265	75		19.30	4.540
11	ئىتتىپاق غول ئۇستىڭى	26	21	7	7.4	10.3	5295	193		17.10	6,850
12	نۇرباغ غول ئۇستىڭى	10.6	5.3	3	7	2.5	3120	19		12.60	2,820
13	يېڭى بوزيەر تارماق ئۇستىڭى	14	14	7	3.5	5.6	7500	105		27.80	6.600
	جەمئىي	191.3	125.98	42		226.30	99387	1244.37	205	283.28	795.81

2. زەيكەش قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش پىلانىدىكى تور 9، زەيكەشلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 312.65 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزگەرتىپ ياسىلىدىغىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 108.75 كىلومېتىر، يېڭىدىن ياسىلىدىغىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 142.4 كىلومېتىر، ئىنشائات 95، قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن تىزگىنلىنىدىغان زەي چىقىرىۋېتىش كۆلىمى 818 مىڭ 600 موغا يېتىدۇ، سۇغىرىش رايونىدىكى 350 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزنى زەيسىزلەندۈرۈپ ئۆزگەرتىشكە شارائىت يارىتىلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ غول، تارماق زەيكەش قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 51

رەت نومۇرى	قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش كۆلىمى: زەيكەش ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	يېڭى چېپىلغان زەيكەشنىڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئىنشائات (دانە)	قۇرۇلۇش مىقدارى: تۇپا، تاش (تۈمەن كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	تىندۇرما قۇۋۇت (مىڭ كۇب مېتىر)	ئەمگەك كۈچى (تۈمەن ئىش كۈنى)	ئىزاھ
1	ھەمكارلىق 2 ـ زەيكىشى	35	35		14	42.0	1114	0.15	0.78	
2	ھەمكارلىق غول زەيكىشى	20.2	9.5		5	14.25	317	0.05	0.25	
3	شايار ئوتتۇرا زەيكىشى	25.8			6		743	0.15	0.24	
4	ئۈرباغ يېڭى بوزيەر تارماق زەيكىشى	35		35	10	98.50	975	0.13	1.30	
5	قايلور تارماق زەيكىشى	32.5	32.5		10	39	610	0.09	1.59	قايلور شەرقىي، غەربىي زەيكەشلىرى
6	توپبولدى تارماق زەيكىشى	22.5		12.5	14	27.45	612	0.18	0.45	
7	گۈلباغ تارماق زەيكىشى	29.9		14.9	5	37.72	425	0.31	0.67	
8	قىزىلبايراق تارماق زەيكىشى	31.75	31.75		8	48.8	709	0.09	0.89	
9	باش زەيكەشتىن ئۆچېقىنىغىچە	80		80	23	400	636	0.21	4.06	
	كىچىك جەمئىي	312.65	108.75	142.4	95	707.72	6141	1.36	10.23	

3. بوزيەر ئېچىش

شايار ناھىيىسىدە 185 مىڭ مو بوزيەر ئېچىلدى، پىلانلانغان مەبلەغ 38 مىليون 312 مىڭ 500 يۈەن، بۇ سؤچىلىق قۇرۇلۇشى ئومۇمىي مەبلىغىنىڭ %28.53 نى ئىگىلەپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مو يەرگە 207.09 يۈەندىن مەبلەغ توغرا كەلدى.

4. تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش

350 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى، پىلانلانغان مەبلەغ 23 مىليون 377 مىڭ 300 يۈەن بولۇپ، سۇچىلىق ئومۇمىي مەبلىغىنىڭ %17.41 نى ئىگىلەيدۇ.

5. مەيدان ئىچى - سىرتىنى ئۆتاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى

پىلانلانغان مەبلەغ 1 مىليون 226 مىڭ 100 يۈەن.

6. يول قۇرۇلۇشى

پىلانلانغان مەبلەغ 1 مىليون 940 مىڭ 200 يۈەن.

7. چارۋىچىلىق رايونى سۇچىلىقى

پىلانلانغان مەبلەغ 2 مىليون 881 مىڭ 400 يۈەن.

8. ئىلمىي تەتقىقات، تەكشۈرۈش، تەربىيىلەش، مەسلىھەت بېرىش

پىلانلانغان مەبلەغ 2 مىليون 35 مىڭ 300 يۈەن.

يۇقىرىقى پىلاندىكىلەر ناھىيىلىك دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان تۈرلەر ئىشخانىسى تەشكىللەپ يولغا قويىدىغان تۈرلەر. بۇ تۈرلەرگە 1991 - يىلدىن باشلاپ 1993 - يىلغىچە 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. بۇ سۇچىلىق قىسمى ئۈچۈن پىلانلانغان مەبلەغنىڭ %35.13 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چېپىلغان تارماق ئۆستەڭ ۋە سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ 42.11 كىلومېتىر، زەيكەش 192 كىلومېتىر، ئېچىلغان بوزيەر 50 مىڭ مو، ئۆزگەرتىلگەن تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز 90 مىڭ مو.

1991 — 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىنىڭ دۇنيا بانكىسى قەرز پۇل تۈرىگە كىرگۈزۈلگەن قۇرۇلۇشلارنى پۈتتۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 52

نامى	پۈتۈش ئەھۋالى	سېلىنغان مەبلەغ (تۈمەن يۈەن)	قۇرۇلۇش مىقدارى: ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	قۇرۇلۇش مىقدارى: ئىنشائات (دانە)	قۇرۇلۇش مىقدارى: تۇپا - تاش (تۈمەن كۇب مېتىر)	قۇرۇلۇش مىقدارى: بېتون (كۇب مېتىر)	ئىزاھ
1. غول، تارماق ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش		2005.48	42.11	32	203.64	41330	
شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ يۇقىرى بۆلىكى	1992 - يىلى پۈتتى	689.51	10.22	10	106	19366	ئۆزارتىلغان 1.18 كىلومېتىر قىسمى بۇنىڭ سىرتىدا
قايلور غول ئۆستىڭى	1992 - يىلى پۈتتى	215.30	5.15	8	4.38	4125	
گۈلباغ غول ئۆستىڭى	1993 - يىلى پۈتتى	170.75	3.55	3	6.25	3552	ئۆزارتىلغان 1.18 كىلومېتىر باش غول ئۆستەڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە
توپبولدى غول ئۆستىڭى	1993 - يىلى پۈتتى	298.18	8.30	5	13.90	5739	ئۆزارتىلغان 1.18 كىلومېتىر باش غول ئۆستەڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە

قىپچاق قول ئۆستىڭى	1993 - يىلى پۈتتى	324.38	9.30	5	9.95	6118	
شايار باش قول ئۆستە-ڭىنىڭ ئۆزەنكى بۆلىكى	1993 - يىلى باشلاندى	135			54.96		
يېڭى بوزيەر قول ئۆستىڭى	1993 - يىلى باشلاندى	171.85	5.6	1	8.2	2430	ئومۇمىي ئۇزۇنلۇ-قى 15.99 كىلو-مېتىر، تېخى پۈتمىدى
2. زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشلىرى	1993 - يىلى باشلاندى	871.8	192.72	100	404.82	5337	
گۈلباغ تارماق زەيكىشى	داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتىدۇ	36.34	29.30	7	56	388	
توپبولدى تارماق زەيك-ىشى	داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتىدۇ	113.74	22.50	22	59.4	1089	
شايار گوڭتۇراقول زەي-كىشى	داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتىدۇ	68.65	25.6	17	37.9	525	
ھەمكارلىق قول زەيك-ىشى	1991 - يىلى پۈتتى	40.85	9.59	4	21.95	230	
قايلور تارماق زەيكىشى	1991 - يىلى پۈتتى	136.75	32.5	25	56.85	1113	شەرقىي، غەربىي 2 زەيكەش
قىزىلبايراق تارماق زەيكىشى	1992 - يىلى پۈتتى	102.10	32.28	8	54.48	537	شەرقىي، غەربىي 2 زەيكەش
نۇرباغ تارماق زەيكىشى	1993 - يىلى پۈتتى	232.37	32.95	17	72.24	1455	يېڭى بوزيەر تار-ماق زەيكىشى شۇنىڭ ئىچىدە
شايار - توقسۇ ھەمكار-لىق 2 - زەيكىشى	1993 - يىلى باشلاندى	91	8		46		ئومۇمىي ئۇزۇنلۇ-قى 29.78 كىلو-مېتىر
3. بوزيەر ئۆزلەشتۈ-رۈش	50 مىڭ مو بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى	1037.88	119.51	61	233.21	1221.30	سۇغىرىش، زەي چىقىرىۋېتىش ئۆستەڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
4. تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش	90 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى	603.06	51.60	36	82.26	1885.4	زەيكەش ئۇزۇنلۇ-قى
5. يول قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى كىلومېتىر	198.65					ئاسفالت يول
جەمئىي		4716.87					

IX باب

يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۈنۈم

1 § . كەسىپ قۇرۇلمىسى

شايار ناھىيىسى — دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى، مىنگو دەۋرىدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۇ ناھىيىدە مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى باشلاندى، شۇنداقتىمۇ يېزا ئىگىلىكى يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. 1986 ـ يىلدىن كېيىن سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىشىپ، سالمىقى ئۆرلىدى، لېكىن يەنىلا يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ نىسبىتىدىن ئېشىپ كېتەلمىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى

جەدۋەل: 4 — 53

يىللار	سانائەت	يېزا ئىگىلىكى	يىللار	سانائەت	يېزا ئىگىلىكى	يىللار	سانائەت	يېزا ئىگىلىكى
1949	9	91	1964	10.43	89.57	1979	14.50	85.50
1950	7.70	92.30	1965	10.60	89.40	1980	17.40	82,60
1951	8.33	91.67	1966	15.25	84.75	1981	26.46	73.54
1952	8.05	91.95	1967	16.55	83.45	1982	19.39	80.61
1953	7.81	92.19	1968	23.55	76.45	1983	20.83	79.17
1954	6.86	93.14	1969	11.79	88.21	1984	33.27	60.73
1955	7.57	92.43	1970	18.76	81.24	1985	33.62	66.73
1956	7.48	92.52	1971	12.35	87.65	1986	31,64	68.36
1957	7.58	92.42	1972	9	91	1987	33.18	66,82
1958	7.90	92.10	1973	9.20	90.80	1988	22.36	77.64
1959	14.44	85.56	1974	15.06	84.94	1989	25.18	74.82
1960	16.46	83.54	1975	14.65	85.35	1990	26.94	73,06
1961	9.07	90.93	1976	13.96	86.04	1991	34.93	65.07
1962	9.84	90.16	1977	14.62	85.38	1992	39.78	60.22
1963	10.01	89.99	1978	13.53	86.47	1993	41.64	58.36

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا تېرىقچىلىق ئاساسىي گەۋدە بولدى؛ ناھىيەدىكى سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلايدىغان كارخانىلار ئاساسىي گەۋدە بولدى، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، ئىقتىسادىي قۇرۇلما شەكلىدە قەدىمدىن ھازىرغىچە تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ئەھۋال ئۆزگەرمىدى.

شايار ناھىيەسىدىكى بەش چوڭ كەسىپنىڭ قىسمەن يىللاردىكى مەھسۇلات قىممىتى

جەدۋەل: 4 — 54

كۆرسەتكۈچ / يىللار	سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە قۇرۇلمىسى (تۈمەن يۈەن): تېرىقچىلىق		ئورمانچىلىق		چارۋىچىلىق		قوشۇمچە كەسىپ		بېلىقچىلىق		دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى (يۈەن)
				مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	
1950	699.72	645.85	92.3	353.23	54.7	37.06	5.7	218.46	33.8	36.33	5.6	0.77	0.2	32.03
1955	1047.33	968.07	92.4	605.18	52.5	45.46	4.6	277.52	28.7	39.28	4.1	0.66	0.1	36.09
1960	1282.56	1071.43	83.5	603.44	56.3	48.11	4.4	371.60	34.7	47.72	4.5	0.56	0.1	43.25
1965	1809.68	1617.93	89.4	878.22	54.3	61.24	3.8	608.49	37.6	69	4.2	0.98	0.1	57.83
1970	2355.54	1913.68	81.2	1266.14	66.2	46.45	2.4	505.51	26.4	94.71	4.9	0.87	0.1	60.93
1975	3474.37	2965.37	85.3	2044.08	68.9	32.14	1.1	699.87	23.6	185.08	6.2	4.20	0.2	62.76
1978	4013.22	3470.36	86.5	2291.88	66	56.07	1.6	856.65	24.7	263.69	7.6	2.07	0.1	91.22
1980	4045.79	3341.83	82.6	2384.41	71.4	78.05	2.3	667.41	19.9	205.41	6.1	6.55	0.2	120.94
1983	5437.52	4304.68	79.2	3188.69	74.1	178.68	4.2	655.42	15.2	271.86	6.3	10.03	0.2	169.31
1987	9220.22	6161	66.8	4803	78	245	4	860	14	229	3.7	24	0.3	429.80
1989	10082.94	7544.44	74.8	6111.34	81	208.53	2.8	921.10	12.2	265.71	3.5	37.26	0.5	460.64
1991	36055.57	23459.57	65.1	18548.55	79.1	429	1.8	3681.15	15.7	691.77	2.9	109.10	0.5	664.33
1993	41281.88	24091.88	58.4	18496.56	76.8	557	2.3	3987	16.5	950.33	3.9	100.99	0.5	689

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى مەھسۇلات قىممىتى 1990 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى.

ناھىيەنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا چارۋىچىلىقنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلىدى. بۇنىڭدا ئەھۋال مۇنداق: چارۋىچىلىقنىڭ شايار ناھىيەسى قۇرۇلغاندا ئىگىلىگەن نىسبىتى مىنگو يىللىرىدىكىدىن يۇقىرى بولدى، مىنگو يىللىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكىدىن يۇقىرى بولدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇيىل تۆۋەنلەش يۈزلىنىشى شەكىللەندى. بىراق چارۋىچىلىق ئىقتىسادى يەنىلا «بەش كەسىپ» نىڭ ئىچىدە 2 - ئورۇندا تۇردى، يەنە كېلىپ چارۋا پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى يىلمۇيىل مۇۋاپىقلاشتى ۋە ئىلمىيلەشتى، چارۋىلارنىڭ قولدىن چىقىرىلىش نىسبىتى يىلمۇيىل ئاشتى، تاۋارلىشىش نىسبىتىمۇ ئاشتى.

تېرىقچىلىقتا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاساس قىلىندى، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتا بۇغداي تېرىقچىلىقى ئاساس قىلىندى. 1987 - يىلدىن ئىلگىرى تېرىقچىلىقنىڭ نىسبىتىدە، ئاشلىقنىڭ 8، پاختىنىڭ بىر، باشقىلارنىڭ بىر ئىدى؛ 1990 - يىلى ئاشلىقنىڭ 6، پاختىنىڭ 3، باشقىلارنىڭ بىر قىلىپ تەڭشەلدى؛ 1993 - يىلى ئاشلىقنىڭ 5، پاختىنىڭ 4، باشقىلارنىڭ بىر قىلىپ تەڭشەلدى. گەرچە ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭكىگە تەڭلىشەلمىسىمۇ، مەھسۇلات قىممىتى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قىممىتىدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ ھال ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىقچىلىقىنىڭ قىممىتىنى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىكنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايەن قىلدى. ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ نىسبىتى سەل تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، «ئىككى قېتىم پىشارنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» يولغا قويۇلۇپ، ئېگىز ئورنىغا كۆممىقوناق تېرىلىدىغان كۆلەم كېڭەيتىلگەنلىكتىن ۋە توجۇپىلەپ پەرۋىش قىلىنغانلىقتىن، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى كېمىيىپ كەتمىدى، ئەكسىچە ئاز - ئازدىن ئېشىپ باردى. 1993 - يىلى ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 305 مىڭ مو بولۇپ، 1987 - يىلدىكىدىن 84 مىڭ 800 مو كېمىيىپ كەتتى، ئەمما ئومۇمىي ھوسۇل 66 مىڭ 248.5 توننىغا يېتىپ، 1987 - يىلدىكىدىن 3.9% ئاشتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ بىرقانچە يىلدىكى تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 55

مەزمۇنى / يىللار	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى (تۈمەن مو)	ئاشلىق زىرائىتى				ئىقتىسادىي زىرائەت					
		تېرىلغۇ كۆلىمى (تۈمەن مو)	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئومۇمىي ھوسۇلى (توننا)	بىرلىك مەھسۇلاتى (كىلوگرام)	تېرىلغۇ كۆلىمى (تۈمەن مو)	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئۇنىڭ ئىچىدە: كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى (تۈمەن مو)	ئۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئۇنىڭ ئىچىدە: پاختا ئومۇمىي ھوسۇلى (توننا)	ئۇنىڭ ئىچىدە: پاختا بىرلىك ھوسۇلى (كىلوگرام)
1949	19.62	16.18	82.5	12681.5	78.5	2.40	12.2	1.29	6.6	51.5	4
1965	46.27	37.24	80.5	25981.5	70	7.64	16.5	5.30	11.5	1035	19.5
1975	51.26	41.48	80.9	39676.5	95.5	7.64	14.9	5.33	10.4	1127.5	21
1980	55.05	45.30	82.3	49275.5	109	8.64	15.1	6.23	11.3	1283.5	20.5
1985	49.27	39.52	80.2	55000.5	139	7.77	15.8	6.07	12.3	2031	33.5
1990	62.69	42.82	65.18	67800	158.3	22.87	34.82	17.89	27.23	8982	51
1993	75.81	50.22	66.24	66249	131.9	25.59	33.76	21.67	28.58	17501	81

ئورمانچىلىقنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا تۇتقان نىسبىتى تۆۋەنرەك بولسىمۇ، سالمىقى يىلمۇيىل ئاشتى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمانچىلىقىدا ئاساسلىقى تەبىئىي ئورمان ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، سۈنئىي ئورمان تارقاق ھەم ئاز ئىدى، ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە ئىقتىسادىي مەھسۇلات قىممىتى تۆۋەن ئىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر مەھەل زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، بىراق تېزلا يەنە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» نىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى، 80 - يىللاردىن كېيىن ئاندىن پۇختا قەدەمدە راۋاجلاندى.

ئورمانچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا ئىھاتە ئورمىنىنىڭ سالمىقى بىرقەدەر زور بولدى ھەمدە ئىزچىل تۈردە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ ئىقتىسادىي ئورماننىڭ سالمىقىدىمۇ ناھايىتى زور تەرەققىيات بولدى.

بېلىقچىلىق، قوشۇمچە كەسىپنىڭ تەرەققىياتى ئىزچىل ئاستا بولۇپ، پۈتكۈل يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولدى، ئەمما 1980 - يىلدىن كېيىنكى تەرەققىيات سۈرئىتى تارىختىكى ھەرقانداق دەۋردىكىدىن يۇقىرى بولدى.

§ 2. ھاسىلات ئۈنۈمى

يېزا نوپۇسى ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ پۈتۈن ناھىيە نوپۇسى ۋە ئەمگەك كۈچى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى يىلمۇيىل تۆۋەنلىدى، بۇ 50 - يىللاردا بىرقەدەر گەۋدىلىك بولدى، بۇنىڭ سەۋەبى تۆۋەندىكىچە: (1) خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئىختىساسلىقلارغا ئېھتىياجلىق بولدى، ئۇلار تولىسى يېزىلاردىن كەلدى؛ (2) ئەينى ۋاقىتتا سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ پەرقى بىرقەدەر زور بولغاچقا، يېزا نوپۇسى سانائەتكە جەلپ قىلىندى. 1960 — 1963 - يىللىرى نوپۇسنىڭ شەھەرگە كىرىشى سىياسەت جەھەتتىن چەكلىنىپ، يېزا نوپۇس نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلىشى ۋاقىتلىق ئاستىلىتىلغان بولسىمۇ، ئۈزلۈكسىز شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغانلار يەنىلا كۆپ بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يېزا نوپۇسىنىڭ نىسبىتى ئانچە تۆۋەنلەپ كەتمىدى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىقتىساد جانلاندۇرۇلۇپ، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن يېزا نوپۇسىنىڭ نىسبىتى يەنە تۆۋەنلىدى.

1949 - يىلى يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىلكىدىكى تېرىلغۇ يەر 3.4 مو ئىدى، 1950 - يىلى كۆپىيىپ 8.72 موغا يەتتى؛ 1970 - يىلى 3.71 مو بولدى، 1980 - يىلى 4.45 مو بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزگىرىش چوڭ بولمىدى. گەرچە ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 1949 - يىلدىكىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن بولسىمۇ، بىراق، نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆپىيىش كۆرسەتكۈچىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

يېزا نوپۇسى يىلمۇيىل كۆپەيگەن ۋەزىيەتتە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى يەنىلا ئۈزلۈكسىز ئاشتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق مىقدارىمۇ تەدرىجىي ئاشتى.

يېزا ئىگىلىكىدە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مەھسۇلات قىممىتى 1955 - يىلى 141 يۈەن ئىدى، 1975 - يىلى 250 يۈەنگە، 1993 - يىلى 1708 يۈەنگە يەتتى.

بەشىنچى قىسىم

سانائەت، يېزا - بازار كارخانىلىرى

بەشىنچى قىسىم

سانائەت، يېزا ـ بازار كارخانىلىرى

I باب

سانائەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە، پەقەت كۆلىمى كىچىك بىر قىسىم قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكىنىلا بار ئىدى. ئۇلار ئاساسلىقى ياغاچچىلىق، ئىگەر ـ جابدۇق ياساش، باپكارلىق، كىگىزچىلىك، تېرە ـ يۇڭ پىششىقلاش، جۇۋازچىلىق، قاداقچىلىق، تۆمۈرچىلىك، قاڭالتىرچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇرۇنقى ئاساستا سەل تەرەققىي قىلدى. 1956 ـ يىلى قول ھۈنەرۋەنچىلىك سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ يەككە ئىگىلىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئۆزگەرتىلدى. 1957 ـ يىلى شاياردا كۆلىمى كىچىك 2 سانائەت كارخانىسى، 288 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى، شۇ يىلى 815 مىڭ يۈەنلىك سانائەت مەھسۇلات قىممىتى يارىتىلىپ، شايار سانائىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى يارىتىلدى. 1958 ـ يىلى شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە يەرلىك سانائەتنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇش فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قارىغۇلارچە پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كېنى، ئېنېرگىيە پونكىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى، يىپەك زاۋۇتى، ئاياغ كىيىم زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، سەپلەش زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت، كانلارنى قۇردى. 1959 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە سانائەت كارخانىسى 15 كە، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 372 گە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 359 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1962 ـ يىلى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كېنى، ئېنېرگىيە پونكىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى، يىپەك زاۋۇتى، ئاياغ كىيىم زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى، ئۇلارنىڭ ئىشچىلىرى 1961 ـ يىلدىكى 706 دىن 430 غا قىسقارتىلدى. سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 351 مىڭ 100 يۈەنگە چۈشۈپ قېلىپ، 1959 ـ يىلدىكىدىن 1 مىليون 7900 يۈەن كېمەيدى.

10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىنورمال بولۇپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون — 5 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا ئايلاندى.

70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى قالايمىقانچىلىق تۈگىتىلىپ ناھىيە بويىچە كارخانىلار يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە

قەدەم قويدى. 1980 ـ يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 39 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ۋە يەككە سانائەت خېلىلا تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تەدرىجىي يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىش خىزمەتلىرى زور كۈچ بىلەن ئىشلەندى. 1983 ـ يىلغا كەلگەندە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى تۇنجى قېتىم 10 مىليون يۈەنلىك چوڭ ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، 11 مىليون 328 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1980 ـ 1989 ـ يىلغىچە بولغان 10 يىلدا ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى كۆپەيمىدى، لېكىن يېزا ـ بازار كارخانىلىرى (ئىلگىرىكى گۇڭشې، ئەترەت كارخانىلىرى) بىر ئاز كۆپەيدى، 1989 ـ يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 25 مىليون 187 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 291 مىڭ يۈەن. 1991 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىنىڭ سانائىتى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېز تەرەققىي قىلدى. بۇ مەزگىلدە ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتىنىڭ تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلدى؛ يېڭىدىن يىپەك تارتىش زاۋۇتى قۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش. ياساش زاۋۇتى ساھە ھالقىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى سانائەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ تېز بولدى، مەسىلەن، تەمىنات ـ سودا سىستېمىسىنىڭ پاختا زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلدى ۋە كۆلىمى كېڭەيتىلدى، يېڭىدىن سۇلياۋ ياسالما زاۋۇتى، پاختا بوتقىسى تاختاي زاۋۇتى قۇرۇلدى، 2 ـ يېنىك سانائەت سىستېمىسىنىڭ ماي ئايرىش، پار قازىنى ياساش قاتارلىق كەسىپلىرى تەرەققىي قىلدى؛ يېزا ـ بازار كارخانىلىرىمۇ تەرەققىي قىلىپ 1987 ـ يىلدىكى 78 دىن 1993ـ يىلى 1056 گە (يەككە سانائەت ئورۇنلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) يەتتى. 1993 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 174 مىليون 489 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ 23 مىليون 420 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ 148 مىليون 480 مىڭ يۈەن؛ يارىتىلغان پايدا ـ باج 5 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ 2 مىليون 340 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ 3 مىليون 640 مىڭ يۈەن (يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ 1 مىليون 450 مىڭ يۈەن) . ئىشچى- خىزمەتچى 1104، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 13 مىليون 183 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ 7 مىليون 835 مىڭ يۈەن.

§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت 1956 ـ يىلى ناھىيە بويىچە قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، ئەسلىدىكى يەككە مۈلۈكچىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىككە ئۆزگەرتىلدى؛ كېيىنكى يىلى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى قول سانائەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇ چاغدا پەقەت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەش زاۋۇتى بىلەن توقۇمىچىلىق فابرىكىسى ۋە ئاز كەم 100 ئىشچى ـ خىزمەتچىلا بار ئىدى. 1958 ـ يىلى جايلار كەڭ كۆلەمدە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھېچقانداق شارائىت ھازىرلانمىغان ئەھۋالدا، پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كېنى، ئېنېرگىيە پونكىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى، يىپەك زاۋۇتى، ئاياغ كىيىم زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەش زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ، ئىشچىلىق سالاھىيىتىگە توشمايدىغان نۇرغۇن ئادەملەر(يەنى كەسپىي تېخنىكىسى يوق ۋە كەسپىي ئىشلەپچىقىرىش بويىچە

تەربىيلەنمىگەن ئادەملەر) نى ئىشچىلىققا قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى يىلمۇ يىل كۆپىيىپ، 1961- يىلىغا كەلگەندە 706 گە يەتتى. 1962 - يىلى ئالدىراپلا قۇرۇلغان نۇرغۇن سانائەت كارخانىلىرى تاقىلىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى (كېيىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى)، توقۇمىچىلىق فابرىكىسى (كېيىن ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا ئۆزگەرتىلدى)، پاختا - چىگە زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، يېمەكلىك زاۋۇتىدىن ئىبارەت بىرقانچە زاۋۇتلا ساقلاپ قېلىندى، ئىشلەۋاتقان ئىشچىدىن 430 ى قالدى. 1960- يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان «سۇنتىي ھەمراھ» شېكەر زاۋۇتى، 1973 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى، 1970 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا قۇرۇلغان «قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشمەي تۇرۇپلا ياكى ئەمدىلا سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ تاقالدى. 1980 - يىلى ئەسلىدىكى شېكەر زاۋۇتى ئاساسىدا چوڭچۇكبۇيا مەلھىمى زاۋۇتى قۇرۇلدى(1985 - يىلى ۋەيران بولدى). 1984 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ئۆزگەرتىلدى. 1988 - يىلى ئۇن - ياغ زاۋۇتى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1992 - يىل 8 - ئايدا قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك زاۋۇتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 4 - ئايدا يېزا - بازار كارخانىلىرىدىن ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى(1993- يىل 7 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى) ۋە يىپەك تارتىش زاۋۇتى (1993- يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى) قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى، 8 - ئايدا چويۇن پارقازان زاۋۇتى بىلەن سۇلياۋ ياسالما زاۋۇتى قۇرۇلدى(1992 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى).

1986 - يىل 5 - ئايدا سىناق قىلىنىپ كېيىنكى يىلى 1 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقتىن 1993 - يىلى ۋەيران بولدى. 1980 - يىلى باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلگەن چوڭچۇكبۇيا مەلھىمى زاۋۇتى 1985 - يىل 1 - ئايدا يەنە باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال زاۋۇت بولدى، 1987 - يىلى يەنە باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ ناھىيىلىك يېمەكلىك زاۋۇتى بولدى، 1993 - يىلى ۋەيران بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى 7 گە، ئىشچىسى 598 گە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 420 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى سانائەت 1956 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىدە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى سانائەت كارخانىسى يوق ئىدى، سېدەباغ كوچىسىدىكى چويۇن بىلەن مەش پىلىتى ۋە ساپان چىشى ئىشلەپچىقىرىدىغان دۇكانلار ئائىلىۋى كارخانا بولۇپ، مەبلەغ قەرز ئالغان بولسىمۇ پايدىسىنى ئايرىمايتتى. كېيىن قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، باش كىيىم - ئاياغ كىيىم كوپېراتىپى، تۆمۈرچىلىك - ياغاچچىلىق كوپېراتىپى، قاڭالتىرچىلىق كوپېراتىپى، تېرە ئەيلەش كوپېراتىپى قاتارلىقلار، بۇنىڭدىن باشقا ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قارىمىقىدا 3 كۆك خىش خۇمدىنى بار بولۇپ، يىلىغا 1 مىليون دانە ئەتراپىدا خىش ئىشلەپچىقاراتتى؛ 1980 - يىلى قايلور گۈڭشېسى خىش زاۋۇتى قۇرۇپ، بىر ئايلانما خۇمدان سېلىپ، يىلىغا 8 مىليون 750 مىڭ دانە ئەتراپىدا خىش ئىشلەپچىقاراتتى؛ 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى گۈلباغ يېزىلىق خىش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 8 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقاردى. يۇقىرىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسى يېزا(كوپېراتىپ)لار قۇرغان بولۇپ، كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولدى.

1956 - يىلدىن باشلاپ يېزا - كەنتلەر كىچىك ئۇن زاۋۇتلىرىنى قۇردى، 1970 - يىلىغا كەلگەندە كىچىك ئۇن زاۋۇتى كۆپىيىپ 100 گە يەتتى، ئۇلارنىڭ پەقەت بىرلا ياكى 2 دىن 3 كە پولات تۈگمىنى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ماشىنىلىرى كونا، ئىشلەپچىقىرىشى قالاق بولغاچقا 80 - يىللاردىن كېيىن تاقالدى، ئىشتىن

توختىتىلدى ياكى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى؛ 90 ـ يىللاردىن كېيىن پەقەت نەچچە 10ىلا قالدى، يەنە كېلىپ شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى.

يەككە مۆلۈكچىلىكتىكى سانائەت 1992 ـ يىلى شىنشىڭ دۆكىنىنىڭ خوجايىنى جاۋ باۋجىن گۈلباغ يېزىسىنىڭ ئېگىزدۆڭ كەنتىدە(كۆكتاتچىلىق ئەترىتى) كۆنىگە 25 توننا ئۇن تارتالايدىغان بىر ئۇن زاۋۇتى قۇردى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتى بولغان كېپەكتىن پايدىلىنىپ ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقاردى. گەرچە بۇنىڭدىن ئىلگىرى شەخسلەر قۇرغان ئۇن ـ ياغ تارتىش كەسپى بار بولسىمۇ، لېكىن زامانىۋى سانائەت بىلەن پەرقى چوڭ بولۇپ، ئائىلىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئىشچىلىرى ئائىلە ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان، كۈندىلىك مەھسۇلات مىقدارى ئاز بولۇپ، ئائىلىۋى دۇكانغا ئوخشاپ قالغانىدى. مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان كارخانىلاردىن ياغاچ ئۆي سايمانلىرى زاۋۇتى، تۆمۈر ئۈسكىنىلەرنى ياساش زاۋۇتى قاتارلىق نەچچە 10ى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى قول سانائەت شەكلىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1977 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 ـ 1 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ئەسلى قىممىتى	تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ساپ قىممىتى	نورمىلىق تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىگىنى	مەھسۇلات سېتىش بىھاسى	پايدا ئالىدىغان كارخانىلارنىڭ پايدىسى	زىيان تارتىدىغان كارخانىلارنىڭ زىيىنى	ئومۇمىي پايدا
1977	295.10	239.50	171	13.70	31.40	12.80	18.60
1978	340.69	273.96	181.46	8.39	14.45	4.25	10.20
1979	289	248.70	176.30	20.69	18.70	4.50	14.20
1980	307.90	224.20	577.50	21.30	42.70	10.10	32.60
1981	319.60	249	1042.71	14.43	14.28	10.47	4.51
1982	328.61	246.41	1198.15	15.29	24.01	13.10	10.91
1983	339.86	241.79	1005.59	20.20	25.73	6.06	19.67
1984	280.87	184.84	128.83	17.89	8.61	7.09	1.52
1985	298	203.40	161.32	18.01	13.20	2.10	11.10
1986	303.40	190.71	172.80	18.81	21	3.70	17.30
1987	345.40	221.90	413	22.20	22	0.30	21.70
1988	256.2	210.2	213.1	24.9	23.3	11.4	11.7
1989	302.5	145.7	265.9	23.9	28.7	6.9	21.8
1990	416	372.6	385.1	22.7	59.9	11.4	48.5
1991	556	391	405	27	187		187
1992	714.7	522.5	417.8	24	286.6		286.6
1993	1318.3	1028.6	675.1	87.1	198.3		198.3

شايار ناھىيىسىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1949 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 2

تۈرى / يىللار	كارخانا سانى		ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ يىل ئاخىرىدىكى سانى		سانائەت مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكىسى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكىسى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكىسى
1949					54.02	
1950					53.87	
1951					61	
1952					64.26	
1953					71.74	
1954					67.18	
1955					79.26	
1956					83.14	
1957	2	2	288	288	81.50	81.50
1958	6	6	182	165	91.40	75.10
1959	15	9	372	233	235.9	209.7
1960	22	6	552	447	211.13	176.1
1961	12	5	706	258	111.5	104.2
1962	14	4	430	266	135.11	92.4
1963	15	4	599	162	152.13	102.3
1964	15	4	599	162	182.6	151.2
1965	15	5	610	277	191.8	127.5
1966	16	6	737	400	296.7	236.1
1967	16	5	761	413	328.9	201.6
1968	22	7	774	413	554	440
1969	13	6	1088	489	246.1	217.5
1970	15	8	851	411	441.9	400.4
1971	19	8	1065	557	372.8	294
1972	17	7	1007	460	249.3	186.9
1973	17	6	1032	432	295.3	224.2
1974	18	6	1042	452	509.4	432.2
1975	17	6	1102	402	509	384
1976	19	6	1204	443	522.9	422.9
1977	20	6	1373	484	579.8	469.2
1978	22	8	1682	637	542.9	411.3
1979	23	8	1481	588	599.9	467.7
1980	26	7	1782	692	703.9	549.8
1981	25	7	1719	739	927.8	556.8
1982	28	7	1592	694	949.4	839.4

1983	27	7	1461	632	1132.8	1006.9
1984	28	6	1461	437	2019.8	356.9
1985	29	6	1147	391	2370.1	391.8
1986	29	7	1426	436	2510.6	453.7
1987	23	5	1297	394	3059.2	375.8
1988	21	4	1198	323	1905.8	463.3
1989	20	5	1144	321	2518.7	629.1
1990	18	5	1289	433	6541	698.8
1991	18	5	1281	431	12595.5	1742.5
1992	15	5	1244	450	15558.4	2155.3
1993	19	7	1104	598	17190	2342

كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1979 — 1993 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 3

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ئەسلى قىممىتى	تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ساپ قىممىتى	نورمىلىق تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىگىنى	مەھسۇلات سېتىش بېجى	پايدا ئالىدىغان كارخانىلارنىڭ پايدىسى	زىيان تارتىدىغان كارخانىلارنىڭ زىيىنى	ئومۇمىي پايدا
1979	194.10	170.30	19	2.10	18.70		18.70
1980	177.60	145.70	14.80	3.30	29.20	0.2	28.9
1981	181.33	152.53	48.57	2.40	14.58	0.41	14.17
1982	222.50	186	62.05	3.29	10.21	2.97	7.24
1983	239.51	191.91	60.93	1.99	13.20	0.53	12.67
1984	251.37	168.49	450.23	4.18	31.71	0.16	31.55
1985	284.31	244.40	176	4.89	21.39		21.39
1986	324.20	276.60		7.58	21.78	0.40	21.30
1987	342.90	312.90	125.60	10	27.10	5	22.10
1988	416.90	367.92	88	17.8	28.20		28.20
1989	521.70	465	123.90	9.2	47.60		47.60
1990	543.7	515.2	490.35	41.5	60.90	11.4	49.50
1991	777	656	670.40	33	131		131
1992	713.90	579.20	280.29	42.20	122.20		122.20
1993	783.50	743.60	209.7	22.30	107.3		107.30

§ 2 . سانائەت تۈرلىرى

1. ماشىنىسازلىق سانائىتى

بېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش   شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى 1958- يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك قول سانائەت كوپېراتىپى تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى، ياغاچچىلىق كوپېراتىپى

قاتارلىق كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇ چاغدا بۇ زاۋۇتنىڭ 30 ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، كۆلتىۋاتور، كۆممىقوناق دېنىنى ئايرىش ماشىنىسى، كومبايىن، قوش چىشلىق ساپان، ساقىلىق ئوق قازان، چۆنەك ئاچقۇچ، ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان تىرنا قاتارلىق ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان كىچىك ۋە ئاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى قۇيۇش، رېمونت قىلىش، سەپلەشنى ئاساس قىلدى. 1960 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 110 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1962 - يىلى 5184 دانە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى، 36 رېزىنكە چاقلىق هارۋا ياسالدى ھەم قەشقەر سايىنى سىناق تەرىقىسىدە ياساپ چىقىلدى.

1965 - يىل 4 - ئايدا يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتىنىڭ نامى تراكتور پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 62 گە يەتتى، 1966 - يىلى بۇ پونكىتنىڭ قارمىقىدا كادىرلار-كاتىبات بۆلۈمچىسى، تېخنىكا بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، تەمىنلەش بۆلۈمچىسى؛ رېمونت قىلىش-سەپلەش سېخى، ياغاچچىلىق سېخى، تۆمۈرچىلىك سېخى، قۇيمىچىلىق سېخى ۋە تراكتور بىلەن يەر ھەيدەيدىغان 4 ئەترەت تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 135 كە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 249 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. 1970 - يىلى پونكىت قارمىقىدىكى ئاساسىي قاتلام تراكتور بىلەن يەر ھەيدەش ئەترىتى، ئادەملىرى ۋە ماشىنىلىرى گۇڭشېلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا تراكتور پونكىتىنىڭ نامى شايار ناھىيىلىك «قىزىلبايراق» يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. شۇ يىلى قەشقەر سايىنىدىن 120 سى ئىشلەپچىقىرىلدى. 1978 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتىنىڭ نامى ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش قوش زاكاز زاۋۇتى(ئۇزۇن ئۆتمەي بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى) غا ئۆزگەرتىلدى، بۇ زاۋۇتنىڭ 12 يونۇش ئىستانوكى، 2 سوقۇپ پرېسلاش ئۈسكۈنىسى، 124 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۈلكى بار بولۇپ، بىر يىلدا 22 تراكتورنى چوڭ، ئوتتۇراھال رېمونت قىلدى، 33 ئاپتوموبىل تەگلىكىنى، ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ 860 دانە سەپلىمىسىنى، يېرىم ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ 2300 دانە سەپلىمىسىنى، 150 دانە ساپىنىنى، يېزا ئىگىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان 3.5 توننىلىق پرىتسېپتىن 12 نى، بىر توننىلىق پرىتسېپتىن 24 نى رېمونت قىلدى. ھەر خىل ئۇرۇقلارنى بىر تەرەپ قىلىش ماشىنىسىدىن بىرنى، كۆممىقوناق دېنى ئايرىش ماشىنىسىدىن 12 نى، ئۇن تارتىش ماشىنىسىدىن 5 نى، پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن 12 نى ئىشلەپچىقاردى. 1980 - يىلى 3000 توننا پولات ماتېرىيال سەرپ قىلىپ تراكتورنىڭ ئىچىدىن ياندىغان ماتورىنىڭ سەپلىمىسىدىن 100 نى، 21.7 توننا پولات ماتېرىيال سەرپ قىلىپ ماي باكىدىن 39 نى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى 30 توننا ماتېرىيال سەرپ قىلىپ قاڭالتىر بۇيۇمىدىن 12 مىڭ 145 نى، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 7190 نى ياسىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئورغاق 645، كەتمەن 2100، هارۋا، ئۇلاغ جابدۇقى 141. يېزا ئىگىلىك سايمىنىدىن 44 نى ئىشلەپچىقاردى، بۇنىڭ ئىچىدە ساپان 28، تىرنا 11، كولتىۋاتور 5.

1984 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇشنى مەركەز قىلىپ، تىجارەت ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتتى، زاپچاسلارنى قىرىش، يونۇش، بىلەش، تېشىش، كەپشەرلەش، قىسىش، بازغانلاش ئىشلىرىنى ھۆددىگە ئېلىپلا قالماي يەنە سىرت بىلەن بولغان توغرا لىنىيىلىك بىرلىشىشنى پائال كۈچەيتىپ، ساھە ھالقىپ ئىشلەپچىقىرىش، تىجارەت قىلىشنى قانات يايدۇردى. 1985 - يىلى پار قازىنى، سۇ - پار تۇرۇبىسى ئورنىتىش قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت 1993 - يىلغىچە چوڭ، كىچىك پار قازىنىدىن 7 نى ئورنىتىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى. بۇ زاۋۇت 1988 - يىلى يېزا ئىگىلىك 2 -

شىسى بىلەن بىرلىشىپ شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى قۇرۇپ، ھەر خىل ئاپتوموبىل، تراكتورلارنى رېمونت قىلدى.

يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ
1960 — 1993 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 4

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى	يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى
1960	11	30	1977	16.2	84
1961	8.5	35	1978	24.7	82
1962	5.8	42	1979	24	92
1963	3.5	48	1980	22	89
1964	9.5		1981	12.9	92
1965	0.51	34	1982	17.1	75
1966	16.89	35	1983	14.9	50
1967	15.9	36	1984	13.6	43
1968	22		1985	13	49
1969	1.5	44	1986	18	41
1970		57	1987	24.3	42
1971	9	63	1988	30.4	
1972	7.5	66	1989	57.5	42
1973	7.6	66	1990	89.9	49
1974	6.1	68	1991	130	49
1975	6	68	1992	160	50
1976	10.6	73	1993	198.5	53

2. ئېلېكتر ئېنېرگىيە سانائىتى

«قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى   شايار ناھىيىسى يەرلىكتە كىچىك سانائەت كارخانىلىرىنى بەرپا قىلىش ۋەزىيىتىگە يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن، 1970 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سىبەباغ كوچىسىنىڭ جەنۇبىغا (ھازىرقى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ ھويلىسىدا) دىزېلماتورلۇق كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇردى، ئۇنىڭ 3 گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى، 10 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 220 كىلوۋاتقا يېتەتتى. بۇ ئىستانسا 1972 - يىل 12 - ئايدا يورۇتۇشقا كېرەكلىك توك تارقاتتى، كېيىنكى يىلى يەنە 2 دىزېلماتورنى كۆپەيتىپ، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقىنى 470 كىلوۋاتقا يەتكۈزۈپ، بىر يىلدا 597 مىڭ 120 كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى. 1973 - يىل 6 - ئايدا ئېلېكتر ئىستانسىسى ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، 10 - ئايدا يەنە ناھىيىلىك ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1975 - يىل 11 - ئايدا «قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 - يىلى «شەرق قىزاردى» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى توك بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەمما شايار ناھىيىسىگە يەنىلا توك يېتىشمىدى.

1979 - يىلى شايار ناھىيىسى 9 خىل تىپتىكى 18 دىزېلماتورلار گۇرۇپپىسىنى كىرگۈزدى، سانائەت كارخانىلىرىدىكى توك ئىشلىتىدىغان ئۈسكۈنە 429 غا، قۇۋۋىتى 1 . 2610 كىلوۋاتقا يەتتى، 1 — 10 - ئايغىچە ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن توك 731 مىڭ 500 كىلوۋات - سائەتكە يەتتى. 1980 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كىچىك سانائەت كارخانىلىرى ئۆزلىرى 230 مىڭ كىلوۋات سائەت توك ئىشلەپچىقاردى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى بىر قىسىم ئورگان، ئىدارىلەر يەنە توك يېتىشمىگەندە ئىشلىتىش ئۈچۈن كىچىك گېنېراتورلارنى تەييارلىۋالدى.

«قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ شايارنىڭ بازار، يېزىلىرىنى توك بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 5

سۇ مەزگىلى	ۋاقتى	تەمىنلەنگەن توك مىقدارى
كەلكۈن مەزگىلى	6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە (4 ئاي)	400 — 500 كىلوۋات
نورمال سۇ مەزگىلى	10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە (6 يېرىم ئاي)	250 كىلوۋات
سۇ ئازايغان مەزگىل	5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە (بىر يېرىم ئاي)	200 كىلوۋات

شاياز ناھىيىلىك ترانسفورماتور پونكىتى 1976 - يىل 5 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا يېڭىمەھەللە ترانسفورماتور پونكىتى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 8 - ئايدا توقسۇ ناھىيىسى بىلەن شايار ناھىيىسى ئارىسىغا 43 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 35 كىلوۋولتلۇق توك سىمى تارتىلدى ۋە 1000×2 كىلوۋولت ئامپېرلىق ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇپ توك تارقاتتى، 13 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1993 - يىلى ترانسفورماتور پونكىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 63 كە، 35 كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور پونكىتى 6 گە، بېسىم ئۆزگەرتىش سىغىمچانلىقى 6580 كىلوۋولت ئامپېرغا، يىللىق توك بىلەن تەمىنلەش مىقدارى 13 مىليون 910 مىڭ كىلوۋات - سائەتكە يەتتى. ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلىپ ئەتراپتىكى يېزا. كەنتلەرنى توك بىلەن تەمىنلەيدىغان ئېلېكتر تورى ئاساسەن شەكىللەندى، لېكىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، توك يەنىلا جىددىي بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1993 - يىل 1 — 12 - ئايغىچە بولغان توك بىلەن تەمىنلەش، توك سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 6 بىرلىكى: كىلوۋات سائەت

ئايلار	تەمىنلەنگەن توك	سېتىلغان توك	زىيان بولغان توك	سىمدا زىيان بولۇش نىسبىتى (%)
1	1032500	924055	108445	10.5
2	1209600	1008634	200966	16.61
3	1313725	992221	321504	24.47
4	1197525	996110	201415	16.82

5	868350	702479	165871	19.1
6	931875	749126	182749	21.05
7	732900	616339	116561	15.91
8	941850	724066	217784	23.12
9	1042650	791112	251538	24.12
10	1275750	968792	306958	24.06
11	1613850	1203717	410133	25.41
12	1751400	1390054	361346	20.63
جەمئىي	1311975	11066705	2845270	20.5

شايار ناھىيىسىنىڭ 1993 ـ يىل 1 — 12 ـ ئايغىچە بولغان توك ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 7 بىرلىكى: كىلوۋات سائەت

ئايلار	باش سائەتنىڭكىسى	ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن توك	سانائەتكە ئىشلىتىلگەن توك	يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن توك
1	1013580	924055	560829	363226
2	1064980	1008634	690698	317936
3	1065660	992221	661028	331193
4	1057800	996110	629556	366554
5	781180	702479	436683	265796
6	793180	749126	460622	288504
7	675860	616339	398736	217603
8	773740	724066	379228	344838
9	870980	791112	500840	290272
10	1107360	968792	615154	353638
11	1325740	1203717	789867	413850
12	1469200	1390054	909651	480403
جەمئىي	11986260	11066705	7032892	4033813

شايار ناھىيىسى بويىچە ترانسفورماتورلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 8

سىغىمى / سانى / ئورنى	10 كىلوۋولت ئامپېر	20 كىلوۋولت ئامپېر	30 كىلوۋولت ئامپېر	50 كىلوۋولت ئامپېر	80 كىلوولت ئامپېر	100 كىلوۋولت ئامپېر	160 كىلوۋولت ئامپېر	180 كىلوۋلت ئامپېر	320 كىلوولت ئامپېر	500 كىلوولت ئامپېر
پېگەمبەللە			12	4			1	1		1

قايلور يېزىسى	2		10	11		1	1		1	
قىزىلبايراق يېزىسى	1	4	15	6	2		1		1	
تويبولدى يېزىسى	2		19	6						
نۇرباغ يېزىسى		1	4	3						
گۈلباغ يېزىسى	1	1	9	3						
جەمئىي	6	6	69	33	2	1	3	1	2	1
ئومۇمىي سانى	124									

3. توقۇمىچىلىق سانائىتى

1949 - يىلدىن بۇرۇن خەلق ئارىسىدا يىپ چاق ۋە پىرقىرىغۇچتا ئىگىرىلەتتى، ياغاچتىن ياسالغان يۇت دەستىگاھى بىلەن قول دەستىگاھىدا ماتا ۋە تاغار توقۇلاتتى، ياغاچتىن ياسالغان گۈل بېسىش قېلىپى بىلەن ھەر خىل ماتالارغا گۈل بېسىلاتتى، بۇ مەشغۇلاتلارنىڭ ھەممىسى قولدا قىلىناتتى. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە توقۇمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 413گە، كەسپكار 590غا، ياراتقان مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليارد 378 مىليون (كونا پۇل) يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: ماتا توقۇش ئورنى 300، كەسپكارى 441، تاغار 60، كەسپكارى 89، بوياش ئورنى 44، كەسپكارى 51، پاختا ئېتىش ئورنى 9، كەسپكارى 9. 1956 - يىلدىن باشلاپ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى توقۇمىچىلىق كوللېكتىپ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىندى، شايار ناھىيىلىك ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، پاختا زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى.

1) ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى

1960 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسى شاڭخەيدىن 14 يۈرۈش يېرىم ئاپتوماتىك رەخت توقۇش ماشىنىسى كىرگۈزۈپ، ناھىيىلىك پاختا - چىگە تىجارەت بۆلۈمىنىڭ رەخت توقۇش سېخى بىلەن ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ گىلەمچىلىك سېخىنى بىرلەشتۈرۈپ، تېرەك كوچىسىدا ناھىيىلىك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇردى. بۇ فابرىكا 1962 - يىل 8 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، فابرىكىنىڭ ياغاچتىن ياسالغان 46 رەخت توقۇش ماشىنىسى بولۇپ، ئاساسلىقى باش ياغلىقى توقۇدى. 1964 - يىلى بۇ فابرىكا ئۇنىۋېرسال زاۋۇت بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك يېنىك سانائەت ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، كېيىنكى يىلى ئەسلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، «خەلق» يولىغا كۆچۈرۈلدى، 80 مو يەرنى ئىگىلىدى. 1969 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ توقۇمىچىلىق تارماقلىرى 100 نەچچە مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ كېڭەيتىپ قۇرغاندىن كېيىن، يىلىغا 600 مىڭدىن ئارتۇق باش ياغلىقى ئىشلەپچىقىرىپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا ساتتى. 1971 - يىلى ئۇنىڭ نامى «شايار ناھىيىلىك ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى»غا ئۆزگەرتىلىپ، پاختا، يۇڭ، ئارىلاشما يىپلاردىن مىللىيچە تۆت چاسا باش ياغلىقى، نېترىلون رەختلىك تەنتەربىيە كىيىمى، مايكا، يىپ پەلەي، پاختا نېترىلون ئارىلاشمىلىق ئىچ كىيىم، يىپەك مايكا، يۇڭ پوپايكا، ئاسما مايكا، يۇڭ پوپايكا، يۇڭ بوپكا، يۇڭ ئىشتان، فىگورا ئىشتىنى، ئاق پاختا رەخت قاتارلىق نەچچە 10 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىلمە توقۇلما فابرىكىسىنىڭ 1960 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 9

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	ئىشچى ـ خىزمەتچى	يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	ئىشچى ـ خىزمەتچى
1960		80	1978	93.7	197
1963	8		1979	128.1	195
1964	29.6		1980	143.7	239
1965	36.6		1981	117.24	234
1966	40.2	172	1982	132.4	222
1967	40.3	174	1983	169.6	212
1968	35		1984	173.8	193
1969	24	166	1985	203.6	203
1970	24.8	178	1986	238.3	197
1971	38		1987	138.4	173
1972	15.1	219	1988	236.8	
1973	41.4	216	1989	311.6	205
1974	70.4	194	1990	885.4	237
1975	76	187	1991	781.2	182
1976	99.9	188	1992	747.4	156
1977	150.9	198	1993	635.5	148

2) پاختا پىششىقلاش كەسپى

1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق گۈللۈك داكا شىركىتى شايار ناھىيىسىدە سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلدى، 1956 ـ يىلى بۇ گۇرۇپپا ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قارىدى، 1958 ـ يىلى سودا ئىدارىسى قارمىقىدىكى پاختا ـ چىگە تىجارەت گورنىغا قارىدى؛ 1962 ـ يىلى قايتىدىن تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قاراپ، «خەلق» يولىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلدى. كېيىن تېرىلغۇ كۆلىمى بارغانسېرى كېڭىيىپ، پاختا مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل ئاشقاچقا، «قىزىلبايراق»، تويبولدى، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم قاتارلىق يېزىلاردا پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىن 14 ى، پاختا زاۋۇتىدىن 10 ى قۇرۇلدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 252 گە يەتتى. زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ھەرە چىشلىق چىگىت ئايرىش ماشىنىسى، تاسما تۈلۈقلۇق چىگىت ئايرىش ماشىنىلىرىدىن تەدرىجىي ئاپتوماتلاشقان چىگىت ئايرىش ماشىنىلىرىغا ئۆزگەردى. 1993 ـ يىلى پايدا ـ بېجى 881 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە پايدا ـ باج تاپشۇرغان ئەڭ چوڭ كارخانىغا ئايلاندى.

3) يىپەك زاۋۇتى

1992 ـ يىلى ناھىيىلىك يىپەك زاۋۇتى قۇرۇلدى، 1993 ـ يىلى 1200 باشلىق بىر قەدەر ئىلغار يىپەك زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتىنى 5 مىليون يۈەنگە يەتكۈزۈش مۆلچەرلەندى. 1993ـ يىلى بىر ئاي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، مەھسۇلات قىممىتى 200 مىڭ يۈەنگە، زاۋۇتنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 123 كە يەتتى.

4. مېتال تاۋلاش سانائىتى

1958 ـ يىلدىكى كەڭ كۆلەمدە پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش ھەرىكىتىدە، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى «سانائەتتە سەكرەپ ئىلگىرىلەش كومىتېتى» قۇرۇپ، 4805 كىشىلىك «پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش چوڭ قوشۇنى»نى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تۈركۈملەپ كۆچا كان رايونىغا ئەۋەتتى. 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 120 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، پولات ـ تۆمۈر تاۋلايدىغان چوڭ ـ كىچىك پېچتىن 116 نى ياساپ، 200 توننا «تۆمۈر» تاۋلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ساپ تۆمۈر بىر توننا، ياخشى تاۋلانغان كاللەك تۆمۈر 5 توننا، ناچارراق تاۋلانغان كاللەك تۆمۈر 194 توننا. 920 توننا رۇدا، 1840 توننا كۆمۈر، 184 توننا ھاك تېشى تاۋلاندى، كۆمۈر كاندىن 35 مىڭ كۇب مېتىر توپا ـ تاش قېزىلدى. قارىغۇلارچە ئىشلەپچىقىرىش، تېخنىكىنى ۋە بىخەتەرلىك قوغدىنىش تەدبىرلىرىنى بىلمەسلىك تۈپەيلىدىن قىسقىغىنە 3 ئاي ئىچىدە 13 قېتىم يارىلىنىش ـ ئۆلۈش ھادىسىسى كۆرۈلدى، 8 ئادەم ئۆلدى، 5 ئادەم مېيىپ بولدى، 27 ئات، 253 ئېشەك ۋە قېچىر ئۆلدى.

1959 ـ يىل 3 ـ ئايدا پولات تاۋلاش قوشۇنى يەنە بىر قېتىم ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ، يىڭ، ليەن، پەي، بەنلەر تەشكىل قىلىندى، ئۇلار 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 3200 توننا زەمچە، 20 توننا ھاك، 200 توننا كۆمۈر، 1000 توننا كوكس، 167 تاش تۇلۇق ، 10 جۈپ تاش تۈگمەن ئىشلەپچىقاردى، يەرلىك دومنا پېچتىن 2نى ياساپ 235 كىلوگرام تۆمۈر ئىشلەپچىقاردى، تېخنىكا ۋە شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، زادىلا پولات تاۋلاپ چىقالمىدى.

1960 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى بىلەن توقسۇ ناھىيىلىك پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، داۋاملىق كان رايونىدا پولات تاۋلىدى. يىل ئاخىرىغا كەلگەندە 596 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى (شايار ناھىيىسىنىڭ 324) ، 6 كەسپىي ئەترىتى (يەنى كان ئېچىش، ئاساسىي قۇرۇلۇش، كۆمۈر قېزىش، ترانسپورت، يول ئاسراش، قوشۇمچە كەسىپ ئەترەتلىرى) ۋە بىر پولات تاۋلاش سېخى بار بولدى. ئۇلار 20 ئازگال قازدى، بىر يەرلىك دومنا پېچ ياسىدى، 700 توننا كۆمۈر قازدى، 200 توننا كوكس، 3194 توننا زەمچە، 2 توننا چويۇن ئىشلەپچىقاردى، 12 ـ ئايغىچە 2 ناھىيە 199 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سالدى، بۇنىڭ ئىچىدە پۇلغا سۇندۇرۇلغان ماددىي ئەشيا سېلىنمىسى 100 نەچچە مىڭ يۈەنلىك. قارىغۇلارچە ئىش كۆرۈلگەچكە، ئېغىر زىيان كۆرۈلدى، يىل ئاخىرىدا بۇ ئىش بىكار قىلىندى.

چويۇن پار قازان زاۋۇتى 1992 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك سانائەت تۈرلىرى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى شايار ناھىيىسىگە 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، يىلىغا 100 دانە چويۇن پار قازان ئىشلەپچىقىرىپ مەھسۇلات قىممىتىنى 3 مىليون 360 مىڭ يۈەنگە، پايدا ـ باجنى 1 مىليون 160 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزىدىغان كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى چويۇن پارقازان زاۋۇتى قۇرۇشنى، زاۋۇتنىڭ ناھىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە تەۋە بولۇشىنى قارار قىلدى. زاۋۇت ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 30 مو كېلىدۇ. زاۋۇت قۇرۇلۇشى 1992 ـ يىلى باشلىنىپ، 1993 ـ يىل 10 ـ ئايدا پۈتتى، يىل ئاخىرى سىناق تەرىقىسىدە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

5. يېمەكلىك سانائىتى

1) ئۇن ـ ياغ تارتىش

مىنگو دەۋرىدە شايار ناھىيىسىدە ئۇن ئاساسلىقى سۇ تۈگمىنى، تاش تۈگمەن، يارغۇنچاق، لەڭگەر تۇلۇقى قاتارلىق 4 خىل سايمان بىلەن تارتىلاتتى. مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە 51 تۈگمەن

بار ئىدى. 1950 - يىلى سۇ تۈگمىنى 133 كە، تاش تۈگمەن 66 گە، يارغۇنچاق 3000 غا يەتتى. ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىق ئىستېمال قىلىش مەسىلىسىنى ھەقىقىي ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1957 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى. زاۋۇت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بىرلا ئاددىي سېخ، 20 ئىشچى - خىزمەتچى ۋە 3 قاناتلىق (چاقپەلەكلىك) 2 تىك تاش تۈگمەن، 2 كىچىك پولات تۈگمەن بار بولۇپ، تىك تۈگمەندە كۈنىگە 350 كىلوگرام، پولات تۈگمەندە كۈنىگە 3850 كىلوگرام ئۇن تارتىلاتتى؛ 1959 - يىلى قىشتا ئۇن - ياغ زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، 3 قاناتلىق (چاقپەلەكلىك) تىك تاش تۈگمەندىن بىرى ئۆزگەرتىلدى، چوڭ پولات تۈگمەندىن 2سى، شال ئاقلاش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىندى. توك كۈچى يېتىشمىگەچكە تاش تۈگمىنىدىن باشقىلىرى ئىشتىن توختىتىلدى. 1960 - يىلى 100 ئات كۈچىگە ئىگە دىزېلماتوردىن بىرى يۆتكەپ كېلىنىپ، كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4500 كىلوگرام ئۇن تارتىلدى. 1965 - يىلى يېڭىدىن بىر ئۇن تارتىش سېخى قۇرۇلدى، ئۇن تارتىش ماشىنىسىدىن 5ى، بۇغداي يۇيۇش ماشىنىسىدىن بىرى، ئۇن تاسقاش ماشىنىسىدىن بىرى ئورنىتىلدى، بۇلار 1966 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، كۈنىگە 11 مىڭ 250 كىلوگرام ئۇن تارتىلدى.

1975 - يىلى ئۇن زاۋۇتى تېخنىكىنى قاتتىق ئىسلاھ قىلىپ، شامال كۈچى بىلەن ئۇن ئېلىش يېڭى تېخنىكىسىنى تاماملىدى. 1978 - يىلى كارخانا تەرتىپكە سېلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، يىلىغا 2381 توننا ئۇن تارتىلدى.

1988 - يىلى يەنە تېخنىكا ئۆزگەرتىلدى، 2163.2 كۋادرات مېتىرلىق بىر زاۋۇت بىناسى سېلىندى، 80 - يىللاردىكى ئىلغار سەۋىيىلىك ئۇن تارتىش ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش سېتىۋېلىندى، كۈنلۈك ئۇن تارتىش ئىقتىدارى 1500 خالتا (33 مىڭ 750 كىلوگرام) غا يەتكۈزۈلدى.

ئۇن - ياغ زاۋۇتى كەسپلەشكەن ئىشلەپچىقىرىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن 1989 - يىل 10 - ئايدا ئاشلىق ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۇن زاۋۇتى ۋە ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى بولۇپ قۇرۇلدى. ئۇن زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى 1989 - يىل 11 - ئايدا ئاياغلىشىپ، 1990 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1992 - يىلى يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 510 مىڭ يۈەنگە، ياراتقان پايدىسى 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1993 - يىل 4 - ئايدا ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش مىقدارى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى، يىل ئاخىرىغا كەلگەندە مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 664 مىڭ يۈەنگە، ياراتقان پايدىسى 80 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. يىل ئاخىرىدا 41 ئىشچى - خىزمەتچىسى قالدى.

1980 - يىلدىن كېيىن شەخسلەرنىڭ ئۇن تارتىش كەسپى تەرەققىي قىلىشقا باشلاپ، يېزا - كەنتلەردە كىچىك ئۇن تارتىش زاۋۇتلىرى بەس - بەستە قۇرۇلدى. 1990 - يىلدىن كېيىن كوللېكتىپ ۋە يەككە مۇلۇكچىلىكتىكى كۆلىمى چوڭراق ئۇن زاۋۇتلىرى 10 نەچچىگە يەتتى، ئۇلار 50 مىڭ — 100 مىڭ يۈەنگىچە مەبلەغ سېلىپ، ئۆز ئالدىغا بىر يۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىلىرىنى قۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە يەككە ئائىلە جاۋ باۋجىننىڭ ئۇن زاۋۇتىغا 120 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، كۈنىگە 25 توننا ئۇن تارتالايدۇ.

2) ياغ تارتىش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى خەلق ئارىسىدا ئۇزۇن مۇددەت ياغ جۇۋاز بىلەن تارتىلىپ كەلگەنىدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيىدە 92 جۇۋازخانا، 713 جۇۋاز بار ئىدى. بۇ جۇۋازخانىلاردا ئاساسلىقى قىچا، چىگىت، زىغىرلاردىن ياغ تارتىلاتتى، جۇۋاز بىلەن ياغ تارتىدىغان بۇ خىل ئۇسۇلنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھازىرمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. 1957 - يىلغا كەلگەندە ئۇن - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 3 ياغ تارتىش ماشىنىسى، بىر پوست ئاقلاش ماشىنىسى ئورنىتىلىپ ئاساسلىقى چىگىت يېغى تارتىلدى. 1960 - يىلى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن يېڭىدىن ياغ تارتىش سېخى قۇرۇلدى، كېيىن ئۈنۈمى تۆۋەن بولغاچقا

ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى. 1965 - يىلىغا قەدەر شايار ناھىيىسىدىن سېتىۋېلىنغان ياغلىق داننىڭ ھەممىسى كۇچا ناھىيىسىگە ئاپىرىپ ياغ تارتىلدى؛ شۇ يىلنىڭ ئاخىرى توقسۇ ناھىيىلىك ئۇنىـــۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئاپىرىلىپ، توختام شەكلى بويىچە ۋاكالىتەن ياغ تارتىلدى. بۇ مەزگىلدە خەلقنىڭ قولىدىكى سۇ يېغى يەنىلا جۇۋازدا تارتىلدى. 1969 - يىل 10 - ئايدا ئەسلىدىكى ياغ تارتىش ئۈسكۈنىلىرى ئۆزگەرتىلىپ، 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، شۇ يىلى 127.5 توننا ياغ تارتىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ناھىيىنىڭ چىگىتتى ياغ تارتىش ئۈچۈن سىرتقا توشۇلمايدىغان بولدى. 1975 - يىلى ياغ تارتىش سېخى كېڭەيتىلىپ، ياغلىق دان قورۇيدىغان چوڭ قازاندىن بىرى، 200 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە ياغلىق دان كىرگۈزۈش، چىقىرىشتا يەل ئارقىلىق يەتكۈزۈش ھۈنەر-سەنئىتى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، يىلىغا 108 توننا ياغ تارتىلدى. 1976 - يىلى ياغ ۋاستىلىك پار قازىنىدىن (ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى قازان بولۇپ، ئاپتونوم رايوننىڭ مۇھىم پەن تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن) پايدىلىنىپ، يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا ياغ تارتىش يېڭى ھۈنەر - سەنئىتى قوللىنىلىپ، 287.4 توننا ياغ تارتىلدى. بۇ ئۇسۇل ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلغىچە بولغان ئۇزۇن ۋاقىتقىچە داۋاملاشتى. بۇ زاۋۇت يىلىغا 300 توننا ئەتراپىدا ياغ تارتىپ، ئاساسلىقى بازار. يېزا ئاھالىلىرىنىڭ، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قىسىمنىڭ ۋە كەسىپلەرنىڭ ياغ ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇردى.

(1) ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى   بۇ زاۋۇت ئەسلىدىكى ئون - ياغ زاۋۇتىنىڭ ياغ تارتىش سېخى ئاساسىدا پۈتۈنلەي تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق قۇرۇلغان.

1989 - يىلدىن كېيىن كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇيىل ئېشىپ، پاختا مەھسۇلاتى شىددەت بىلەن ئاشتى، ئۆز جايىنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، شۇ يىلى 10 - ئايدا ياغ تارتىش سېخى ئەسلىدىكى ئون - ياغ زاۋۇتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قىلىپ قۇرۇلدى، 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 202 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ، ياغنى ئىنچىكە پىششىقلاش ئىقتىدارى كېڭەيتىلدى، يېڭىدىن چىلاش سېخى ۋە ئۈسكۈنىلىرى كۆپەيتىلىپ، 4 توننىلىق پار قازىنىدىن بىرى، 160KM/H لىق گېنېراتورلار گورۇپپىسىدىن 2سى سەپلەندى، يىلىغا 10 مىڭ توننىدىن ئارتۇق چىگىتنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان ۋە دۆلەتنىڭ 2 . دەرىجىلىك ئۆلچىمىگە لايىق ئىنچىكە پىششىقلانغان چىگىت يېغىدىن 2000 توننا (چىلاپ ئېلىنغان ياغمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت شۇ يىلى 430 توننا چىگىت يېغى ئىشلەپچىقاردى. بۇ زاۋۇت تېخنىكا ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ماشىنىلارنىڭ ياغ تارتىش نىسبىتى ئەسلىدىكى 12% تىن 16% — 18% كىچە ئۆستى. كېيىنكى يىلى ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى باشقۇرۇشى ناچار، ئۈنۈمى تۆۋەن بولغان قىسقا پاختا تۈۋتى ئايرىش زاۋۇتىنى قوشۇۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۈرۈشلەشتۈرۈپ پىششىقلاش يولىغا قەدەم قويدى.

شايار ناھىيىلىك ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 10

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	پايدىسى (تۈمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى	سىرتقا توشۇلغان چىگىت يېغى (توننا)
1990	152.9	22.5		
1991	487	125	114	918
1992	863.9	163.9	128	1900
1993	999	162	125	1884

(2) يېزا ـ بازار كارخانىسى باغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى　باغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ناھىيىدىكى چېكىتلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ بولالمىغاچقا چېكىتلەر يىغىلىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن 1992 ـ يىل 4 ـ ئايدا باغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى بىلەن ئوخشاش كۆلەملىك يېزا ـ بازار كارخانىسى باغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك خاراكتېرىدىكى يېزا ـ بازار كارخانىسى بولدى. زاۋۇتنىڭ كۆلىمى 1431 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1993 ـ يىل 7 ـ ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. يىل ئاخىرىغىچە 5700 توننا چېكىتنى پىششىقلاپ، ئىنچىكە چەككىلەنگەن چېكىت يىغىپ 1002 توننا ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى GB—86 2 ـ دەرىجىلىك چېكىت يېغى ئۆلچىمىگە يېتىپ، ياراتقان مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە، پايدا ـ بېجى 1 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 70 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى.

3) شېكەر ياساش

شايار خەلقىنىڭ شېكەر ياساش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. يەرلىك ئامما گۈرۈچنى ئېزىپ قاينىتىش، پارلاندۇرۇش، ئېچىتىش قاتارلىق بىر يۈرۈش ھۈنەر ـ سەنئەت، ئارقىلىق سولۇر شېكىرى ياساپ، ئۇنى قويۇلدۇرغاندىن كېيىن يەنە كاللەك شېكەر ياسىغان، ئامما ئۇنى «تاڭگازا» (ئارپا ئۈندۈرمىسى شېكىرى) دەپ ئاتىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن بۇرۇن شېكەر سىرتتىن توشۇپ كېلىنەتتى، شايار چەت ياقا رايونغا جايلاشقان بولۇپ، قاتنىشى قولايسىز بولغاچقا، ئامما ئۆزلىرى ياسىغان شېكەرنىلا ئىستېمال قىلاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى 7 ئائىلىلىك كىشى مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن 1949 ـ يىلغىچە شېكەرچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇنىڭدىن باشقا ئامما ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدىغان ھەر خىل كەمپۈتلەرنى ھەر خىل ماتېرىياللار بىلەن ئۆزلىرى ياسىۋالاتتى. يەنە قىزىلچا، كۆممىقوناق، ئاققوناق قاتارلىق ماتېرىياللاردىن ياسىلىدىغان سولۇر شېكىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قوڭۇر رەڭ، قوڭۇر قىزىل رەڭ ۋە جىگەر رەڭدىكىلىرى بار ئىدى؛ تەمى تاتلىق ئارىلاش ئاچچىق ـ چۈچۈك بولغاچقا، ئامما ئۇنى ناچار شېكەر دەپ قارايدۇ، شېكەر ياسايدىغانلار بۇ خىل شېكەرنى كۆپرەك ياڭاق مېغىزى، شاپتۇل قېقى ۋە ئۈزۈك قېقىغا ئارىلاشتۇرۇپ مېغىز تاڭگازا ياساپ پارچىلاپ ساتىدۇ. 1989 ـ يىلدىن كېيىن بۇنداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى، يېزا، كەنت، بازارلاردىمۇ ئۇنى ياسايدىغانلار بار، لېكىن ئائىلىلەردە پەسىلگە قاراپ ئاز مىقداردا (قىشتا تاڭگازا ياسايدۇ، يازدا دېھقانچىلىق قىلىدۇ) ياسايدۇ، ئەمما تىزىمغا ئالدۇرغانلار 10نىڭ بىرىگىمۇ يەتمەيدۇ. 1993 ـ يىلى 13 ئائىلە (بازاردىن 7 ئائىلە، يېڭىمەھەللىدىن 6 ئائىلە) سودا ـ سانائەت ئىدارىسىگە تىزىمغا ئالدۇرۇپ مۇشۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار بىر يىلدا 20 توننىدىن ئارتۇق 1 ـ دەرىجىلىك ئاق ئارپا ئۈندۈرمىسى شېكىرى ئىشلەپچىقىرىپ ناھىيە ئىچىدە ساتتى.

1960 ـ يىل 11 ـ ئايدا گۈلباغ كۆكشىبەدا شايار ناھىيىلىك يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «سۈنئىي ھەمراھ» شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلدى، 1973 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئەسلىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «سۈنئىي ھەمراھ» شېكەر زاۋۇتى ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىدىكى سايباغ يولىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ كېلىندى، بۇ دۆلەت كارخانىسى بولۇپ، 31 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار. بۇ زاۋۇت 1975 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، شۇ چاغدا بۇ زاۋۇتنىڭ تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 530 مىڭ يۈەن، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 39 مىڭ 500 يۈەن، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 65 ئىدى. پىلان بويىچە شېكەر ئىشلەپچىقىرىلدى. زاۋۇت قۇرۇلۇپ باشقا خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتكۈچە بولغان 5 يىلدا 21 توننا شېكەر (بۇنىڭ ئىچىدە ئاق شېكەر 16 توننا، قارا شېكەر 5 توننا) ئىشلەپچىقاردى. 1980 ـ يىل 7 ـ ئايدا خام ئەشيا يېتىشمەسلىك، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ناچار بولۇش، سېتىش يوللىرى راۋان بولماسلىقتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ، زاۋۇت نامى شايار ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال زاۋۇتقا ئۆزگەرتىلدى، چۈچۈكبۇيا مەلھىمى ئىشلەش ئاساسلىق تىجارەت تۈرى قىلىندى، شېكەر زاۋۇتى شۇنىڭدىن

باشلاپ ئىشنى توختىتىلدى.

4) قوشۇمچە يېمەكلىك ئىشلەش

1963 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىدە قوشۇمچە يېمەكلىك زاۋۇتى يوق بولۇپ، شەخسلەر ئاز مىقداردا جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ، ئاق هاراق ۋە پۇرچاق ئۈيۈتمىسى قاتارلىقلارنى باسايتتى. شۇ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى قارمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش ـ پىششىقلاش بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، بۆلۈمچە قارمىقىدا هاراق سېخى، يېمەكلىك سېخى، ياغ تارتىش سېخى ۋە سولۇر شېكىرى سېخى تەسىس قىلىندى. 9 ـ ئايدا ئاچچىقسۇ سېخى، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى سېخى، ئۇن تارتىش سېخى قاتارلىقلار ساقلاپ قېلىنغاندىن سىرت، قالغان سېخلار ناھىيىلىك يېڭىلىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1965 ـ يىلى ئۇنىۋېرسال زاۋۇت يېمەكلىك سېخىنى يەنە يېمەكلىك شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، كېيىن ئۇنىڭ نامى يېمەكلىك زاۋۇتى دەپ ئاتالدى.

1975 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېمەكلىك سانائەت كارخانىسى 11 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېمەكلىك ئىشلەش كەسپىگە تەۋە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى يېمەكلىك ئىشلەش كارخانىسى 3، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانا 8 بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 660 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. 1985 ـ يىل 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك يېمەكلىك زاۋۇتىنىڭ ئاق هاراق سېخى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى، ئاچچىقسۇ، پېچىنە ـ پىرەنىك، چوكامۇز ۋە پۇرچاق ئۈيۈتمىسى سېخلىرى شەخسلەرگە هۆددىگە بېرىلدى. بۇ مەزگىلدە ناھىيە بويىچە پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتىدىن 3ى، ئاچچىقسۇ سېخىدىن 3ى، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى سېخىدىن 6سى، سوغۇق يېمەكلىك ياساش ئورنىدىن 8ى بار ئىدى. 1987ـ يىلى يېمەكلىك زاۋۇتى بۇرۇنقى شېكەر زاۋۇتىنىڭ ئورنىغا كۆچۈرۈلۈپ، شېكەر، تاماكا، هاراق شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ۋە مۇستەقىل هېسابات قىلدى. 1986 ـ يىلى زاۋۇت نامى «شۋاڭلى» يېمەكلىك زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، مۇستەقىل تىجارەت قىلىپ، ئۈزۈم شەربىتى، هەر خىل مېۋە كونسېرۋاسى، بالىقاق، شامپان، گازلىقسۇ قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلىدى، 1989 ـ يىلى 117 توننا كونسېرۋا ئىشلەپچىقاردى.

1993 ـ يىلى پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتىدىن 3ى، سوغۇق ئىچىملىك، يېمەكلىك زاۋۇتىدىن 2سى بار بولدى، ئىچىملىكنى «شۋاڭلى» يېمەكلىك زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا ئىچىملىك مۇلازىمەت شىركىتىمۇ 1992ـ يىلى شامپان، گازلىقسۇ ئىشلەپچىقاردى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 1003 تونناغا يەتتى.

6. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى سانائىتى

1) خىش قۇيۇش

1956 ـ يىلى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى خىش زاۋۇتى قۇردى، زاۋۇتتا 3 خۇمدان سېلىپ پەسلىگە قاراپ خىش پىشۇردى، 1958 ـ يىلى 960 مىڭ دانە كۆك خىش ئىشلەپچىقاردى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشى، خىشقا بولغان ئېھتىياجنىڭ بارغانسېرى ئېشىشى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇپ زاۋۇت ئەتراپىدىكى خىش توپىسىنىڭ تەدرىجىي ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، 1977 ـ يىلى بۇ خىش زاۋۇتى گۈلباغ يېزىسى گۈلباغ ئۆستەڭنىڭ يېنىدىكى تار ئۆزۈن قاقاسلىققا كۆچۈرۈلدى، زاۋۇت تەخمىنەن 300 مو يەرنى ئىگىلىدى، 1978 ـ يىلى 6 مىليون 644 مىڭ دانە كۆك خىش پىشۇردى.

1980 ـ يىلى قايلور گۈڭشېسى خىش زاۋۇتى قۇرۇپ، بىر ئايلانما خۇمدان سالدى، شۇ يىلى 2 مىليون 475 مىڭ دانە خىش پىشۇردى، كېيىن يىلىغا 8 مىليون — 9 مىليون دانىغىچە خىش پىشۇردى، 1989ـ يىلى زاۋۇتنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 254 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1989 ـ يىلى تويبولدى يېزىسى خىش زاۋۇتى قۇردى، شۇ يىلى 9 مىليون 100 مىڭ دانە خىش پىشۇرۇپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 86 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى. بۇ زاۋۇت پىشۇرغان خىشلار يۇقىرىلارنىڭ ئادەتتىكى ئۆيلىرى

ۋە 2 — 4 قەۋەتكىچە بولغان بىنالارنى سېلىشقا ئىشلىتىلدى.

شايار ناھىيىسى 1993 ـ يىلغىچە جەمئىي 28 مىليون 620 مىڭ دانە خىش پىشۇردى.

2) قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك ياسالمىلىرى

1992 ـ يىل 8 ـ ئايدا شايار ناھىيىسى قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك زاۋۇتى قۇردى، ئۇ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى يېزا ـ بازار كارخانىسى بولۇپ، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا زاۋۇت ئۇسكۈنىلىرى تەقلىدىشكەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى يېمەكلىك شىركىتى پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ تەخمىنەن 5400 كۋادرات مېتىرلىق بىكار تۇرغان زاۋۇت ئۆيىگە قۇراشتۇرۇلۇپ، تەكشۈرۈپ سىناق قىلىنغاندىن كېيىن، 12 ـ ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ زاۋۇت ياراتقان مەھسۇلات قىممىتى 746 مىڭ يۈەنگە، پايدا، بېجى 28 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقارغان ئاساسلىق مەھسۇلاتلار تۆۋەندىكىچە: (1) ھەر خىل شامالدۇرغۇچ، شامال ئۆتۈشتۈرۈش شامالدۇرغۇچى؛ (2) چىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆپ پايراقلىق شامال ئېغىزى، تۇرۇبا كېپىنەكسىمان قاپقىقى، ھەر خىل ئېقىن تارقاقلاشتۇرغۇچ، شامال ئۆتۈشتۈرۈش ئىشكابى، سۇ توسۇش تاختىسى، چىرىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان زاپچاسلار، تۇرۇبا قاتارلىقلار؛ (3) ھاۋا تەكشىگۈچكە ئىشلىتىلىدىغان چاڭ سۈزگۈچ، مۇنچا، سوۋۇتۇش مۇنارى، قىزىتقۇچ قاتارلىقلار.

3) سېمونت قۇيۇلمىلار

ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى 1988 ـ يىل 4 ـ ئايدا سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇرۇپ، بىر يىلدا 541 كۇب مېتىر كاۋاك بېتون تاختا قۇيۇپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 200 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، كېيىن مەھسۇلات مىقدارى بارغانسېرى ئاشتى. 1993 ـ يىلى 1900 كۇب مېتىردىن ئارتۇق سېمونت قۇيۇلما قۇيۇپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 804 مىڭ 500 يۈەنگە يەتكۈزدى. سۇچىلىق ئىدارىسى ئۆگەن دەرياسىنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈشكە ماسلىشىش ئۈچۈن 1985 ـ يىلى سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇردى، بۇ زاۋۇتنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 505 كۇب مېتىرغا، مەھسۇلات قىممىتى 176 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى.

4) سوۋۇتقۇ

ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى 1985 ـ يىل 6 ـ ئايدا جياڭسۇ ئۆلكىسى جېنجياڭ شەھىرى جۇنىيى سوۋۇتقۇ زاۋۇتى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىپ سوۋۇتقۇ زاۋۇتى قۇرۇپ، كېيىنكى يىلى 50 توننا سوۋۇتقۇ ئىشلەپچىقاردى. 1993 ـ يىلى ئىشلەنگەن سوۋۇتقۇ 30 توننىغا، سېتىلىش سوممىسى 26 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ھەممە يېڭى تىپلىق چاقچۇقسىمان سوۋۇتقۇ ئىشلەپچىقاردى. سېتىش يولى راۋان بولمىغاچقا بۇ خىل سوۋۇتقۇ 300 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلىپلا ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى. 1992 ـ يىلى بىر يەككە ئائىلە چاقچۇقسىمان سوۋۇتقۇ زاۋۇتى قۇرۇپ، يىلىغا 20 توننا مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى.

7. سۇلياۋ ياسالما

يېزا ئىگىلىكىدە تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىقچىلىق قىلىشنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ خىل تېرىقچىلىق ئۇسۇلى 1980 ـ يىلدىن باشلىنىپ 1993 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى، ناھىيە بويىچە %98 كېۋەز، %30 كۆممىقوناق، %80 تىن ئارتۇق قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتاتقا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى، ئورمانچىلىقتا كۆچەت يېتىشتۈرۈشتە ۋە چارۋىچىلىقتىمۇ مەلۇم مىقداردا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇلياۋ زاۋۇتى 1992 ـ يىل 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات، سودا كوپېراتىپى بىلەن بىرلىشىپ شايار ناھىيىسىدە سۇلياۋ زاۋۇتى قۇردى، شۇ يىلى 363 توننا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقىرىپ مەھسۇلات قىممىتىنى 870 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى؛ 1993 ـ يىلى 459 توننا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقاردى.

8. قەغەزچىلىك سانائىتى

ئاقارتىلغان پاختا بوتقا تاختىسى ئالىي دەرىجىلىك سالفېتكا قەغىزى، تازىلىق قەغىزى، سوزگۈچ قەغىزى، يورۇتۇپ نۇسخا ئېلىش قەغىزى، پۇل قەغىزى قاتارلىقلارنى ياسايدىغان خام ئەشيا ھېسابلىنىدۇ. شايار ناھىيىسى مول قىسقا پاختا تېۋىتى بايلىقىغا ئىگە، 1992 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پاختا بوتقا تاختىسى زاۋۇتى قۇرۇلدى، ئۇ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانا بولۇپ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. زاۋۇت ئورنى قايلور يېزىلىق پاختا زاۋۇتىنىڭ ئىچىگە تەسىس قىلىندى. زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى 1993- يىل 4 - ئايدا باشلىنىپ يىل ئاخىرىغىچە 70% قۇرۇلۇش پۈتكۈزۈلدى.

1992 - يىلنىڭ بېشىدا ناھىيە بازىرىدىن گۈلباغ يېزىسىغا تۇتىشىدىغان يولنىڭ يېنىغا تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قەغەز ياسايدىغان بىر خۇسۇسىي قەغەز زاۋۇتى قۇرۇلدى. بۇ زاۋۇت كېرەكسىز كونا قەغەزلەرنى خام ئەشيا قىلىپ، تازىلىق قەغىزى ئىشلەپچىقاردى، قەغەزنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 30 توننىغىمۇ يەتمىدى. بۇ قەغەزلەر ناھىيە تەۋەسىدە ئەرزان باھادا سېتىلدى.

9. خۇرۇم سانائىتى

1985 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىنچىكە كەنتىنىڭ شەرقىدە شايار ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانا، زاۋۇتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 166 مو، زاۋۇت ئۆيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 3200 كۋادرات مېتىر. زاۋۇت 1986 - يىل 5 - ئايدا سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، كېيىنكى يىلنىڭ 1 - ئېيىدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، شۇ يىلى كىيىم تىكىلىدىغان قوي خۇرۇمىدىن 130 مىڭ كۋادرات گەز ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 350 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، 1988 - يىلى 280 مىڭ كۋادرات گەز كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 1 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، 300 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. كېيىن ئۈسكۈنىلەر كونا، تېخنىكا قالاق بولۇش قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارىتىدە چېكىنىش بولدى. 1989 - يىلى زاۋۇتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون يۈەنگە يەتتى، 1990 - يىلى 800 قۇر خۇرۇم كىيىم - كېچەك، 1000 جۈپ خۇرۇم پەلەي تىكىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 583 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى؛ 10 - ئايدا ماناس ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم سانائىتى باش شىركىتى بىلەن تېخنىكا جەھەتتە ھەمكارلاشقانلىقتىن ، كېيىنكى يىلى تىجارەت ئەھۋالى سەل ياخشىلىنىپ، مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 473 مىڭ يۈەنگە، يارالغان پايدا - بېجى 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى. كېيىن زاۋۇتنىڭ تىجارەت ۋە باشقۇرۇشى ناچار بولغاچقا 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ۋەيران بولدى.

3 § . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

شايار ناھىيىسىنىڭ سانائەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى مەملىكەتنىڭ سانائەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بىلەن بىردەك بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، خادىم، مائاش پاراۋانلىق، تەمىنات، تەمىنلەش، سېتىشتا پىلانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

1. پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1953 — 1957 - يىلغىچە) دە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە ھۆكۈمەت

بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى بىۋاسىتە پىلان ئارقىلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان كۆرسەتكۈچى چۈشۈردى، ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئاساسلىق ماددىي ئەشيالارنى مەسئۇل تارماقلار پىلان بويىچە تەمىنلىدى، مەھسۇلاتلارنى سودا ماددىي ئەشيا تارماقلىرى سېتىۋالدى ۋە تەقسىم قىلدى. قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كارخانىلاردا ۋاسىتىلىك پىلان يولغا قويۇلدى.

2. ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1953 ـ يىلدىن باشلاپ 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە مەملىكەت مىقياسىدا ماددىي ئەشيالارنى بىر تۇتاش تەقسىملەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ مەزگىلدە شايار ناھىيىسى چەكلىك ماددىي ئەشيالارنى يىغىپ تەقسىملەپ، نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويدى. 1976 ـ يىلى ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلغاندا، ئېھتىياجلىق ماددىي ئەشيالار باشقا ئورۇنلاردىن يۆتكەپ كېلىندى. 80 ـ يىللارغا قەدەم قويغاندىن بۇيان پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىندى، ماددىي ئەشيا باشقۇرۇشتا ھەقسىز تەقسىملەش ھەقلىق سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى.

3. كارخانا رەھبەرلىك تۈزۈمى

1957 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى 2 سانائەت كارخانىسى بار ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە كارخانىنىڭ شۇجى، زاۋۇت باشلىقى، مۇئاۋىن شۇجى، مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، سېخ مۇدىرى قاتارلىقلارنى ھۆكۈمەت تەيىنلەيتتى؛ شۇنىڭ بىلەن تەڭ خادىملار شتاتىنى بېكىتەتتى، كەسىپ دائىرىسىنى ۋە ھېسابات ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ بېرەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن تارتىپ 1984ـ يىلغىچە كارخانىلار پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنى ئايرىماسلىق، پارتىيە ھۆكۈمەتكە ۋەكىللىك قىلىش، ھۆكۈمەت كارخانىغا ۋەكىللىك قىلىشتەك قالايمىقان ھالەتتە تۇردى؛ كېيىن گەرچە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئورنىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا رولىنى ئوبدان جارى قىلدۇرالمىدى. 1984 ـ يىلى زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، زاۋۇت باشلىقىنىڭ كارخانىدىكى مەركەزلىك ئورنى تۇرغۇزۇلدى، پارتىيە تەشكىلى يادرولۇق ئورۇندا تۇردى، ئىشچى-خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ھەم پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى ھەم ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلىگە نازارەتچىلىك قىلىش رولىنى ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك باشقۇرۇش، ئەمگەك مائاش باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشمۇ قانات يايدۇرۇلدى.

Ⅱ باب

قول سانائىتى

§ 1 . قول سانائىتى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ كۈندىلىك

ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملار ئاساسلىقى قول سانائىتى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلاتتى. مىنگو دەۋرىدىن بۇرۇن قول سانائىتى خېلى تەرەققىي قىلغانىدى، مەسىلەن قاداقچى، تىرىچى، تۆمۈرچى قاتارلىق ئۇستىلارنىڭ ھۈنىرى ئاجايىپ كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، مەھسۇلاتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلاتتى. مىنگو يىللىرىدا ئەنگلىيە، روسىيەلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرى شايار بازىرىغا كىردى، بۇنىڭ بىلەن قول سانائەت زەربىگە ئۇچراپ تەدرىجىي خارابلاشتى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى ناھىيە خەلقى تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان گەز مالنىڭ %90 تىن كۆپرەكى يەرلىك كىشىلەر ئۆزلىرى يىپ ئېگىرىپ، ئۆزلىرى توقۇغان ماتا ئىدى. پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسىم ئەمەلدارلار، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى زاتلارلا چەت ئەل رەختلىرىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيەلەيتتى. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرى يىپنى قول بىلەن ئېگىرىپ، رەخت توقۇيدىغان توقۇمىچىلىق كەسپى تەدرىجىي سۇسلاشتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن بۇرۇن ناھىيە خەلقى دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىدىغان كەتمەن قاتارلىق سايمانلارنىڭ ھەممىسىنى ناھىيىنىڭ تۆمۈرچىلىرى سوقاتتى، ھەمدە كۆچا، توقسۇ، باي قاتارلىق ناھىيىلەرگىچە سېتىلاتتى، يەر ھەيدەشكە ئىشلىتىدىغان ساپانلارنىمۇ ناھىيىنىڭ تۆمۈرچىلىرى سوقاتتى. 1947 - يىلى ناھىيە بويىچە قۇيمىچىلىق قىلىدىغان ئورۇن 28 بولۇپ، ئۇلار چويۇن قازان، ساپان، مەش قاتارلىق چويۇن مەھسۇلاتلىرىنى ياسىدى. شۇ چاغدىكى قاداقچىلارنىڭ ھۈنىرىمۇ قالتىس ئىدى، تاشخان ئۇستامنىڭ نەقىشلىك قەلەمتىرىچى جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭق چىقارغانىدى ، ئۇ غەربىي ئاسىياغىمۇ سېتىلاتتى. ئۆزەڭگە، ئىگەر جابدۇقلىرىنىڭ ئىشلىنىشىمۇ ناھايىتى نەپىس ئىدى. يۇقىرىقىدەك بىر قەدەر داڭقى چىققان مەھسۇلاتلارنى ياسايدىغان ئۇستىلاردىن باشقا يەنە مىسكەر، زەرگەر، قەلەيچى، تىككۈچى، موزدوز، تۇماقچى، تىرىچى، ئىگەرچى، جۇۋازچى، تۈگمەنچى، بورىچى، كىگىزچى، ئاچچىقسۇ، جاڭيۇ ياسىغۇچىلار ۋە هارۋا، ياغاچ ئۆي سايمانلىرىنى ياسايدىغان ياغاچچى قاتارلىقلار بار بولۇپ، ھەر خىل كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەھسۇلاتى بىلەن شايار ناھىيىسىنى تەمىنلەيتتى. بىر قىسىم قول سانائىتى مەھسۇلاتلىرى مەزكۇر ناھىيىدە سېتىلغاندىن سىرت يەنە باشقا ناھىيىلەرگىمۇ سېتىلاتتى.

1953 - يىلى ناھىيە بويىچە قول سانائىتى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، سىناق تەرىقىسىدە كۆن - خۇرۇم، ياغاچ سايمان، تۆمۈرچىلىك، قاداقچىلىق قاتارلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى، لېكىن قول سانائىتى ناھىيە بازىرىغىلا مەركەزلىشىپ قالدى. 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە قول سانائەت ئورنى 1266 گە، كەسپكارى 1679 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ناھىيە بازىرىدىكى قول سانائەت ئورنى 382، كەسپكارى 520. 1956 - يىلى قول سانائەتچىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، كوللېكتىپ ھەمكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 4 - ئايدا قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، تىرىچىلىك، موزدوزلۇق ۋە دوپپىچىلىق، تىككۈچىلىك، رەخت توقۇش قاتارلىق 7 ھەمكارلىق كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى، كوپېراتىپقا ئەزا بولغان قول سانائەت ئورنى 196 گە، كەسپكار 225 كە يەتتى. 1957 - يىلى كۆلىمى كېڭىيىپ قول سانائەت ئورنى 558 گە، كەسپكارى 683 كە يەتتى؛ بۇنىڭ ئىچىدە داۋاملىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قول سانائەتچى 259، بۇنىڭدىن باشقا باشقۇرغۇچى 17، پاي مەبلىغى 40 مىڭ يۈەن، ئىجارىگە ئالغان مەشغۇلات ئۆيى 2500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1958 - يىل 2 - ئايدا رەسمىي ئىشچى - خىزمەتچى ئۆتكەن يىلدىكى 259 دىن 380 گە، باشقۇرغۇچى 23 كە كۆپەيدى، 90 نەچچە خىلدىن ئارتۇق تاۋار ئىشلەپچىقىرىلىپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 500 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈلدى. 1959 - يىل 2. ئاينىڭ 16 - كۈنى قول سانائەت ھەمكارلىق كوپېراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تۆمۈرچىلىك

كوپېراتىپى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ياساش زاۋۇتىغا، كۆن - خۇرۇم، باش كىيىم كوپېراتىپى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، تىككۈچىلىك كوپېراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، قالغان باشقا كەسىپلەردىكى كوپېراتىپلار ناھىيىلىك سودا - قاتناش بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 - يىلى مەركەزنىڭ قول سانائەتكە ئالاقىدار 35 ماددىلىق سىياسىتىگە ئاساسەن، «كوپېراتىپلار خەلققە قايتۇرۇلۇپ»، قول سانائەت ھەمكارلىق كوپېراتىپىنىڭ تەشكىلى ۋە ئىگىلىك خاراكتېرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ يىلى مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1966- يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى قارىمىقىدىكى كۆن - خۇرۇم كوپېراتىپى بىلەن باش كىيىم كوپېراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تېرە - يۇڭ پىششىقلاش ھەمكارلىق كوپېراتىپى قىلىندى، تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى بىلەن قۇيمىچىلىق (چويۇن قۇيمىچىلىقى) كوپېراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى قىلىندى، مىللىي، خەنزۇ بىناكارلىق كوپېراتىپى بىلەن خۇمدان بىرلەشتۈرۈلۈپ بىناكارلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپى قىلىندى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى توختاپ قالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىدە زور دەرىجىدە يۈكسىلىش بولدى، پەقەت بىناكارلىق تۈرىدىلا ئەسلىدىكى بىناكارلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپى تەرەققىي قىلىپ بىناكارلىق شىركىتىگە (1985 - يىلى) ئايلاندى، كېيىن داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ 4 شىركەتكە كېڭەيدى، قول سانائىتىمۇ قولدا مەشغۇلات قىلىپ كېمەك - ياغاچ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك ئادەتتىكى ئۆيلەرنى سېلىشتىن ماشىنىلاشقان مەشغۇلات ئارقىلىق ئېگىز بىنالارنى سېلىشقا تەرەققىي قىلىپ بىناكارلىق سانائىتى قاتارىغا كىردى.

بىناكارلىق كەسپى بىلەن ئوخشاش بىر قىسىم كەسىپلەرمۇ مەسىلەن: ياغ تارتىش، ئۇن تارتىش، توقۇمىچىلىق كەسىپلىرىمۇ قول سانائەتتىن ماشىنىلاشقان سانائەت قاتارىغا كىردى، چەت، ياقا جايلاردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھازىرمۇ ناھايىتى ئاز بىر قىسىم قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىزلىرى ساقلانماقتا. قول بىلەن سوپۇن ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى خارابلاشتى، تىككۈچىلىك، موزدوزلۇق ۋە باش كىيىم كەسپى بىلەن كۆپىنچە كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر شۇغۇللىنىدۇ، ئادەم، تېخنىكا ۋە ھۈنەر- سەنئەت سەۋىيىسى قاتارلىقلار زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى ۋە ئىلگىرىلىدى؛ كۆن - خۇرۇمچىلىق ۋە سانائەتنىڭ سەۋىيىسى بىلەن مىقدارىنىڭ نىسبىتى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭكىدىن زور دەرىجىدە ئۈستۈن تۇردى. تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق قول سانائىتىمۇ ماشىنىلىشىش ۋە يېرىم ماشىنىلىشىش باسقۇچىغا كىردى، پەقەت قاداقچىلىق بىلەن قائالتىرچىلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە مىقدارى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتتى.

1985 - يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ نامى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارە قارىمىقىدا بىناكارلىق شىركىتى، تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى، تۆمۈر سايمانلار كوپېراتىپى، خۇرۇم ئۆتۈك، ئاياغ ۋە باش كىيىم كوپېراتىپى، مەرۋايىت، زىبۇ - زىننەت دۇكىنى، تىككۈچىلىك كوپېراتىپلىرى تەسىس قىلىندى؛ تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى قارىمىقىدا بىر كىچىك نېفت چەككىلەش زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1993 - يىلى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 340 مىڭ يۈەنگە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 973 مىڭ يۈەنگە، باج - پايدىسى 312 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§2 . ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى

1. ماتا، تاغار پالاز

چاقتا ئېگىرىلگەن پاختا يىپ بىلەن ياغاچتىن ياسالغان يۆت دەستىگاھىدا توقۇلغان ماتانىڭ ئادەتتە ئېنى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى 7 — 9 مېتىر ئارىلىقىدا بولىدۇ. ماتانىڭ بەزىلىرىگە قېلىپ، يۇلغۇن چېچىكى، يوپۇرماق، ئانار پوستى قاتارلىقلار بىلەن گۈل بېسىلىپ گۈللۈك رەخت قىلىناتتى. 1949 - يىلدىن بۇرۇن ماتا ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلدى، كېيىن يىلمۇيىل ئازايدى، ھازىر ماتا كۆپىنچە دەسمال ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. تاغار پالىزى چۈيۈر ماتېرىيال قىلىنىپ پىرقىرىغۇچتا يىپ ئېگىرىلىپ ، ئۆرۈش قولدا كۆتۈرۈپ توقۇلىدۇ. تاغار پالىزىنىڭ ئېنى ئادەتتە 40 — 50 سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، 2 — 4 كىچە پالازنى ئۇلاش ئارقىلىق تاغار تىكىلىدۇ، تاغارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتىر كېلىدۇ. تاغار پالىزى قېلىن، پىششىق بولۇپ، دېھقان، چارۋىچىلار ئۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئىشلىتىدۇ، ئىشلىتىلىش تارىخى ئۇزۇن، بەزى چەت، ياقا رايونلاردا ھازىرمۇ توقۇلىدۇ.

2. تۆمۈرچىلىك

بۇرۇنقى زاماندا تۆمۈرچىلەر يۇلغۇن كۆمۈرىنى يېقىلغۇ، تۈلۈمنى شامالدۇرغۇچ ئورنىدا ئىشلىتىپ، كەتمەن، ئورغاق، تۆمۈر ئارا، شوشاڭ ئوتىغۇچ، ئوت - چۆپ توغراش پىچىقى قاتارلىق تۇرمۇش سايمانلىرى، ئۈزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق ئۇلاغ جابدۇقلىرى ۋە پىچاق، گۈرجەك قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى سوقاتتى. مىنگو يىللىرىدىن باشلاپ تۆمۈرچىلەر كوكسنى يېقىلغۇ، ياغاچ شامال ساندۇقىنى شامالدۇرغۇچ قىلدى؛ يېقىنقى 20 يىلدا قولدا ھەرىكەتلەندۈرىلىدىغان شامالدۇرغۇچ كۆپرەك ئىشلىتىلدى. 50 — 60 - يىللاردا شاياردىكى يولۋاس ئۇستام سوققان كەتمەن كۇچا، شايار، توقسۇ، باي ناھىيىلىرىدە داڭق چىقاردى.

3. تاشخاننىڭ ياقۇت كۆزلۈك قەلەمتىراچى

تاشخان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن قاداقچى ئۇستام، ئۇ ئالىي دەرىجىلىك پولات ماتېرىيال ئىشلىتىپ تاۋلاش ئارقىلىق قەلەمتىراچ ۋە پىچاق سوقاتتى. پىچاقنىڭ مىس دەستىسىگە كالا سۆڭىكى، پىل چىشى، بۇغا مۈڭگۈزى، يېشىل تاش، ياقۇت قاتارلىقلارنى ئورنىتاتتى. ئۇنىڭ پىچاقلىرى نەپىس كۆركەم، بىسى ئۆتكۈر، چاققانلىقى بىلەن داڭ چىقارغان ھەم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلغان، كىشىلەر بۇ پىچاقلارنى «تاشخان ياقۇت كۆزلۈك قەلەمتىراچى» دەپ ئاتاشقان. ئەينى چاغدا كۇچا بىلەن شايار بىر مەمۇرىي رايونغا تەۋە بولۇپ، «كۇسەن قەلەمتىراچى» ، «كۇچا قەلەمتىراچى» بىلەن داڭ چىقارغان. تاشخان ئۇستام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ بىر قانچە ئۇستا شاگىرتلىرى كۇچا، شايار بازارلىرىدا داۋاملىق پىچاق سوقۇپ، ئۇستىسىنىڭ شۆھرىتىنى داۋاملاشتۇردى. 1958 - يىلدىن كېيىن بۇ خىل ھۈنەر - سەنئەت تۈزۈك تەرەققىي قىلالماي ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلار يوقىلىپ كېتەي قالدى. 1980 - يىلدىن كېيىن 2 - يېزىنىڭ سانائەت ئىدارىسى (بۇرۇنقى قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپى) ئۇستىلارنى كەڭ كۆلەمدە يىغىپ، ماتېرىيال تولۇقلاپ، تېخنىكا يېڭىلاش ئارقىلىق بۇ خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. 1991- يىل 5- ئايدا بۇ خىل پىچاقلار مەملىكەتلىك «ئۇچقۇن» پىلانى نەتىجىلىرى ئۈرۈمچى يەرمەنكىسىدە كۈمۈش مېدالغا ئېرىشتى. نۆۋەتتە بۇرۇنقى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن پىچاق ئىشلەپچىقىرىش يېرىم ماشىنىلاشقان پىچاق ئىشلەپچىقىرىشقا تەرەققىي قىلىپ، يىللىق پىچاق مەھسۇلات مىقدارى 20 مىڭدىن ئاشتى.

4. چويۈنچىلىق

شايار ناھىيىسىدە، چويۈنچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، خەن، تاڭ سۇلالىلىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. 1949- يىلدىن بۇرۇن ناھىيە بويىچە چويۈنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇندىن 28ى بار بولۇپ، شۇ چاغدا شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك چويۈنچىلىق گۈللەنگەن ناھىيىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ چاغلاردا چويۈن قازان، ھارۋا ئوقى، ھارۋا قازىنى، ساپان چىشى، مەش، پىلىت قاتارلىقلارنى قۇيۇش بىلەنلا چەكلىنەتتى. 1956 - يىلدىن كېيىن ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ زەربىسىگە ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بۇ كەسىپنى قىلىدىغان ئورۇن ۋە كەسىپكارلار تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى، لېكىن قۇيمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى تەرەققىي قىلىپ ئەسلىدىكى مەھسۇلاتلاردىن باشقا يەنە ماشىنا سەپلىمىلىرىمۇ چويۈندا قۇيۇلىدىغان بولدى.

5. كۆن - خۇرۇمچىلىق

شايار ناھىيىسىدە، كۆنچىلىك ئېچىنىكىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كۆنچى مەھەللىسى (كۆنچىلەر كەنتى) بۇرۇن شايار بازىرىدىكى ئاساسلىق ئاھالىلەر رايونى بولۇپ، بازارنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئىگىللەيتتى، ھازىرقى چىنەباغ كوچىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇزۇندىن بۇيان كۆن - خۇرۇمچىلىقنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى تۈزۈك يېتىلمىگەچكە قالاقلىشىپ ئارقىدا قالغاچقا، ئەيلەنگەن تېرىلەرنىڭ سۈپىتى ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ تەلىپىگە قەتئىي ماسلىشالماي، جەمئىيەت تەرىپىدىن تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن كۆن - خۇرۇمچىلىق ئورنى بىلەن كەسىپكارلار تېزلا ئازلاپ كەتتى؛ ھازىر ئۇلار پەقەت ئۇلاغ جابدۇقلىرىغا لازىملىق خۇرۇم ۋە تاسمىنىلا ئىشلىمەكتە. ناھىيىلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ كۆن - خۇرۇم كوپىراتىپى 1987 - يىلدىن كېيىن بىر قەدەر يېڭى ھۈنەر - سەنئەت قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۈسكۈنىلىرى قالاق بولغاچقا، ئەيلىگەن تېرىلىرى يەنىلا مەملىكەت ئىچى - سىرتىنىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يېتەلمەي، ئەيلىگەن تېرىلىرىنىڭ سېتىلىشى ياخشى بولمىدى. كۆنچىلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان موزدوزلۇق ۋە ئۇلاغ جابدۇقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىمۇ ماس قەدەمدە ئازىيىپ كەتتى.

6. باش كىيىم تىكىش كەسپى

ئۇيغۇرچە كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە شايار ناھىيىسىنىڭ قولدا دوپپا تىكىش ئېچىنىكىسىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، باش كىيىم تىكىش كەسپى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ خېلى گۈللەندى. ئالىي دەرىجىلىك كۆرپە بىلەن تۈجۈپىلەپ قۇلاقچا، سەرپىش، ئىسپانكا قاتارلىق ھەر خىل تۇماقلار تىكىلگەندىن سىرت، يەنە بىر قەدەر مودا بولۇۋاتقان بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، مارجان دوپپا قاتارلىق ھەر خىل گۈللۈك دوپپىلارمۇ تىكىلدى.

7. مىسكەرچىلىك

1949 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى داڭلىق مىسكەرچى ئۇستىلار قېلىپ، پرېسلاش سايمىنى بىلەن مىس تاختىنى سوقۇپ گېئومېترىيىلىك شەكىل چىقىرىپ، ئاندىن كەپشەرلەپ، مىس چۆگۈن، مىس پەتنۇس، مىس داڭقان قاتارلىق تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ياسايتتى. بۇ بۇيۇملارنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى مۇرەككەپ، ياساشتىكى قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى، ئۇسخىسى كۆركەم بولۇپ، ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە كۆرۈپ ھوزۇرلىنىش قىممىتىگىمۇ ئىگە. مىسكەرچىلەر ئىچىدە قۇربان ۋاسىل ھەممىدىن داڭلىق. ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگىنى تۇمۇر چۆگۈن بولۇپ، يىز ۋە قوللارنى يۇيۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

8. زەرگەرلىك

2 - يېنىك سانائەت سىستېمىسى قارمىقىدىكى ئۈنچە - مەرۋايىت، زىبۇ - زىننەت دۇكىنىدا بىر قانچە زەرگەر ئۇستام بار بولۇپ، مەخسۇس ھەر خىل نۇسخىلىق ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ - زىننەتلەرنى ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەھسۇلاتلىرىدىن مارجان ھالقا، ھالقا، زەنجىر، ئۈزۈك، بىلەزۈكلەر بار، ئۇلارنىڭ نۇسخىلىرى كۆپ، ياسىلىشى سىپتا، كۆركەم. 1990 - يىلدىن كېيىن يەنە 3 ئۇستام زەرگەرلىك دۇكىنى ئاچتى.

9. گۈللۈك ياغاچ ساندۇق

1) مىخلىما ساندۇق   بۇ ساندۇق ئىنچىكە تىلىنغان ھەر خىل رەڭلىك قەلەيلەر ۋە مىسلارنى ھەر خىل رەڭ بېرىلگەن ياغاچ ساندۇقلارغا تور شەكلىدە، تۆت چاسا شەكلىدە ۋە رومبا شەكلىدە مىخلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

2) گۈل سىزىلغان رەڭلىك ياغاچ ساندۇق   بۇنىڭدا ئاۋۋال ياغاچ ساندۇق مەلۇم رەڭدە سىرلىنىپ، ئاندىن ساندۇقنىڭ ئوتتۇرىغا، ئىككى يېنىغا ياكى ئۈستىگە گۈللەر ۋە تاغ - دەريالار رەڭلىك سىزىلىدۇ.

3) ئويما ساندۇق   بۇنىڭدا رەسىم نۇسخىسى ئاۋۋال ياغاچ ساندۇققا ئويۇلۇپ ئاندىن سىرلىنىدۇ، ساندۇقلارغا كۆپىنچە گۈل، مېۋە ۋە لوڭقا نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ.

4) گۈللۈك ئىشكاپ   ياغاچ ساندۇققا ئوخشاش رەڭلىك رەسىم سىزىلغان، نەقىش قىستۇرۇلغان ۋە نەقىش ئويۇلغان ھەر خىل ئىشكاپلار بار. شاياردىكى ياغاچچى ئۇستىلار ياسىغان ئىشكاپلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز جايىدا سېتىلىدۇ، ئۇلار ئادەتتە كاڭغا قويىدىغان ئۇزۇن، قىسقا ئىشكاپ، ئۆرە ئىشكاپ ۋە باشقا ھەر خىل شەكىللەردىكى ئىشكاپلارنى ياسايدۇ.

10. كىگىزچىلىك

شايار ناھىيىسىنىڭ كىگىزچىلىك تارىخى ئۇزۇن، كىگىزچىلەر يۇڭ ئېتىپ، بوياپ، يېيىتىپ، يۆگەپ، ئىسسىق سۇ پۈركۈپ بېسىپ ئاق ياكى قارا رەڭلىك، ئاق - قارا ئارىلاش رەڭلىك كىگىزلەر ۋە ھەر خىل رەڭلىك تەگلىماتلارنى ئېتىدۇ. ئاق - قارا ئارىلاش رەڭلىك كىگىزلەر ۋە ھەر خىل رەڭلىك تەگلىماتلاردا چىرايلىق شەكىللەر بار بولۇپ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە.

باب III

يېزا - بازار كارخانىلىرى

§1 . يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

شايار ناھىيىسىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 1958 - يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»

ۋە گۇڭشېلىشىش ھەرىكىتى مەزگىلىدە باشلاندى. خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى داۋامىدا يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا بىر گەۋدە قىلىنغان كوللېكتىپ ئىگىلىك ۋەزىيىتىدە كىچىك خىمىيەۋى ئوغۇت زاۋۇتى، كىچىك پولات (تۆمۈر) تاۋلاش زاۋۇتى قاتارلىقلار ئالدىراپ - تېنەپلا قۇرۇلدى، كېيىن بۇ زاۋۇتلار تېزلا ۋەيران بولغان بولسىمۇ، لېكىن كوللېكتىپنىڭ بىر قىسىم ماددىي ئەشيالىرى ۋە مەبلىغى ساقلىنىپ قالدى. 1962- يىلى گۈلباغ ۋە «قىزىلبايراق» گۇڭشېلىرىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ياساش، سانائەت قوشۇمچە كەسپى بويىچە ئۈنىۋېرسال پىششىقلاش ئاساس قىلىنغان گۇڭشې- ئەترەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى، بازار گۇڭشېسىدا تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق كوپىراتىپلىرى ۋە ئۇن - ياغ تارتىش، يېمەكلىك ئىشلەش، ئاياغ، باش كىيىم تىكىش، تىككۈچىلىك قاتارلىق گۇڭشې - ئەترەت شەكلىدىكى كارخانىلار تەشكىل قىلىندى. گۇڭشې، مەيدانلارنىڭ ھەممىسىدە گۇڭشې باشقۇرۇشىدىكى ئۈنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى، لېكىن بازار گۇڭشېسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش كارخانىسىدىن باشقا كارخانىلارنىڭ تەۋەلىكى نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلىپ (مەسىلەن: توقۇمىچىلىق فابرىكىسى نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى قىلىپ قۇرۇلدى دېگەندەك)، ئەڭ ئاخىرى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 - يىلدىن باشلاپ گۇڭشېلار قولماق تېرىدى، بوغا ۋە پىلە باقتى. 70 - يىللاردا گۇڭشې باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارنىڭ تۈرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، چويۇنچىلىق، كەپشەرلەش، پاختا پىششىقلاش (چىگىت ئايرىش، ياغ تارتىش)، ئۇن تارتىش قاتارلىق 8 تۈرگە يەتتى، 1971 - يىلى كەسپكارى 508 گە يەتتى؛ 1975 - يىلى تەرەققىي قىلىپ، كارخانا 11 گە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 680 گە يەتتى؛ كېيىنكى يىلى ناھىيە بويىچە گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 3 مىليون يۈەندىن ئاشتى. 1976 - يىلدىن كېيىن بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، تىجارىتى ۋە باشقۇرۇلۇشى سىستېمىلاشتۇرۇلدى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۇڭشې ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا، كەنت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىمۇ 9 - ئايدا ئۆز ۋاقتىدا قۇرۇلدى. بۇرۇن گۇڭشې، چوڭ ئەترەت ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارمۇ يېزا، كەنتلەر باشقۇرىدىغان، كەنتلەر بىرلىشىپ باشقۇرىدىغان، بىرلەشمە ئائىلىلەر باشقۇرىدىغان، يەككە ئائىلىلەر باشقۇرىدىغان كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىلدى. 1982 — 1984 - يىلغىچە بولغان 2 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ۋە ئىقتىسادىي، تەشكىلىي شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن، يېزا - بازار كارخانىلىرى خارابلىشىشقا باشلىدى، گۇڭشېلار باشقۇرۇشىدىكى ئۈنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1984 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېزا، كەنتلەر قۇرۇلۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، يېڭى ۋە تېخىمۇ مۇۋاپىق بولغان ئىقتىسادىي بىرلىشىش شەكلى ۋە تەقسىمات شەكلى بېكىتىلىپ، يېزا - بازار كارخانىلىرى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

1987 - يىلى يېزا - بازار كارخانىسى 78 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا باشقۇرۇشىدىكى كارخانا 64، كەنت باشقۇرۇشىدىكى كارخانا 11، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىگە بىۋاستە قاراشلىق كارخانا 3؛ تۈرلەر بويىچە ئايرىغاندا سانائەت كارخانىسى 21، تېرىقچىلىق كارخانىسى 18، باقمىچىلىق كارخانىسى 2، يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقا سودا كارخانىسى 16، قاتناش كارخانىسى 9، بىناكارلىق كارخانىسى 2 (مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان بىناكارلىق ئەترىتى 12)، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 10 مىليون 452 مىڭ يۈەن. 1988 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە يېزا - بازار كارخانىسى 723 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە

يېزا باشقۇرغىنى 55، كەنت باشقۇرغىنى 12، يەككە ۋە بىرلەشمە ئائىلىلەر باشقۇرغىنى 656. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى يېزا - بازار كارخانىسى 1056 گە يەتتى، ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرى بويىچە ئايرىغاندا خىشچىلىق، كۆن - خۇرۇمچىلىق، قەغەزچىلىك، ئۇن - ياغ تارتىش قاتارلىق سانائەت كارخانىسى 168؛ تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق قاتارلىق يېزا ئىگىلىك كارخانىسى 888؛ ئىگىلىك شەكلى بويىچە ئايرىغاندا يېزا (بازار) باشقۇرغىنى 42، كەنت باشقۇرغىنى ياكى كەنتلەر بىرلىشىپ باشقۇرغىنى 13، ئائىلە ياكى بىرلەشمە ئائىلىلەر باشقۇرغىنى 1001، كەسپكارى 3224. بۇ كارخانىلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 24 مىليون 326 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 4 مىليون 479 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§2. كەسىپ ۋە مەھسۇلات

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، بىناكارلىق، قاتناش ترانسپورت، يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقا مۇلازىمەت تۈسىدىكى سودا قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1. يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى

يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى ئىچىدىكى تېرىقچىلىقتا تەۋە كەسىپ قۇلماق تېرىش ۋە باغۋەنچىلىكتىن ئىبارەت. 1973 - يىلى گۈلباغ گۇڭشېسى قۇلماق تېرىشنى باشلىدى، كېيىن توييبولدى، قايلور، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق ۋە بازار گوڭشېلىرى كەينى - كەينىدىن قۇلماق تېرىدى، 1981 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قۇلماق مەيدانى 7گە، تېرىلغۇ كۆلىمى 1250 موغا، قۇلماقنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 112.3 توننىغا، مەھسۇلات قىممىتى 873 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1982 - يىلدىن كېيىن قۇلماقنىڭ بازىرى كاساتلاشقانلىقى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن قىزىلبايراق يېزىسىنىڭ قۇلماق تېرىش مەيدانىدىكى قۇلماقلار نائىلاج كېسىپ تاشلاندى، بازار قۇلماق مەيدانىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئىزچىل ياخشى بولماي كەلدى، تېرىلغۇ كۆلىمى ئۈزلۈكسىز ئازايدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارىمۇ تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى. 1987-يىلى 79 توننا قۇلماق ئېلىندى. 1989 - يىلدىن كېيىن قۇلماقنىڭ بازار باھاسى ئۆرلىدى، بۇنىڭغا قوشۇپ تېرىش تېخنىكىسى بىلەن باشقۇرۇشمۇ بارغانچە ئىلمىيلىشىپ، بىرلىك كۆلەمنىڭ مەھسۇلات مىقدارى يىلسېرى ئاشتى، مۇشۇ يىلى 96 توننا تاۋار قۇلماق ئېلىندى. 1993 - يىلى كۆلەم كېڭەيتىلمىگەن ئەھۋالدا، قۇلماقنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 108 توننىغا يەتتى.

گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ كارخانا خاراكتېرىدىكى مېۋىلىك باغلىرى 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىللىرىدە قۇرۇلۇشقا باشلىدى، لېكىن يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسى، سورتلارنى كىرگۈزۈش ۋە باشقۇرۇش جەھەتلەردىكى يېتەرسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن، تاۋار ئەۋزەللىكىنى زادىلا شەكىللەندۈرەلمىدى، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن، مېۋىلەرنىڭ سۈپىتى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، ناھىيە ئىچىدىلا سېتىلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» شوئارى ئىجرا قىلىنىپ، مېۋىلىك باغلار تەرەققىي قىلدۇرۇلماي، ئەكسىچە نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، بولۇپمۇ شايار ناھىيىسىدىن چىقىدىغان ئەلا سورتلۇق ئاق ئۈرۈك دەرىخىنىڭ 60% ىدىن كۆپرەكى كېسىۋېتىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «كۆپ خىل ئىگىلىك» يولغا قويۇلۇپ، گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ كارخانا خاراكتېرىدىكى مېۋىلىك باغلىرى باشقىدىن تەرەققىي قىلدى. ئەڭ ئاۋۋال توييبولدى يېزىسى بىلەن گۈلباغ يېزىسىنىڭ مېۋىلىك باغلىرى تاۋار مېۋە ئېلىنىدىغان باغ قىلىنىپ، مېۋىلىرى بازارغا

سېلىندى. 1987- يىلىغا كەلگەندە بازار، توپبولدى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، نۇرباغ ۋە تارىم يېزىلىرىدا يېزا باشقۇرۇشىدىكى كارخانا خاراكتېرلىك مېۋىلىك باغ بار بولدى، ئۇلارنىڭ كۆلىمى 40 مودىن تارتىپ 580 موغىچە بولدى. كەنت باشقۇرۇشىدىكى ۋە ئائىلىلەر باشقۇرۇشىدىكى باشقا مېۋىلىك باغلار تېز كۆپىيىپ، 1993- يىلىغا كەلگەندە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 20 مىڭ مودىن كۆپرەككە، يىللىق مەھسۇلاتى 14 مىڭ توننىغا يەتتى.

بۇغا باقمىچىلىقىمۇ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بىر قىسمى (تۆتىنچى قىسىم IV باب 4 - پاراگرافقا قاراڭ) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1986 - يىلدىن كېيىن يېزا باشقۇرۇشىدىكى كالا، قوي، توخۇ، توشقان، بېلىق باقمىچىلىقى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، لېكىن كالا، قويدىن باشقىلىرى تاۋار ئەۋزەللىكىنى شەكىللەندۈرەلمىدى، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى باقمىچىلىق قىلىنىدىغان سۇ ۋە يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن قايلۇر يېزىسىنىڭ سۇ ئامبىرى قاتارلىق بىر قىسىم پايدىلىق باقمىچىلىق شارائىتلىرى شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىۋېتىلدى، باشقۇرۇش ياخشى بولمىغاچقا مەھسۇلات مىقدارى يەنىلا يۇقىرى بولمىدى. 1982 - يىلى گۈلباغ يېزىسى ئۆزۈن يۇڭلۇق توشقان كىرگۈزدى، توپبولدى يېزىسى قاما، بۇلغۇن، ئاققۇيرۇق كىرگۈزدى، ئەمما تېخنىكا ۋە يەم - خەشەك شارائىتى ياخشى بولمىغاچقا ۋەيران بولدى.

2. سانائەت كارخانىلىرى

1958 - يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن گۇڭشېلاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنا، سايمانلىرىمۇ كۆنسېرى كۆپەيدى، گۇڭشېلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتلىرى كۆنسېرى كېڭەيدى، تېخنىكا كۈچى ۋە ئۈسكۈنىلىرىمۇ بارغانسېرى كۈچەيدى. توپبولدى گۇڭشېسى بىلەن گۈلباغ گۇڭشېسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتلىرى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، قىرىش، يونۇش، تۆشۈك تېشىش، بارغانلاش ئىستانوكلىرى ۋە سېخى بار. قايلۇر يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى ئاپتونوم رايون تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن، «ئېلېكترونلۇق تىزگىنلىنىدىغان يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسى سىناق سۇپىسى»نى تەتقىق قىلىپ ياساپ، ئاپتونوم رايون بويىچە تۈنجى نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ سانائەت تۈرى كەينى - كەينىدىن كېڭەيدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، سەپلەشتىن باشقا يەنە خۇرۇمچىلىق، ياغ تارتىش، ئۇن - ياغ تارتىش، خىش قۇيۇش، قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك ياساش، تىككۈچىلىك، تۆمۈر - ياغاچ سايمانلارنى ياساش، يېمەكلىك ئىشلەش قاتارلىقلار كۆپەيدى. 1990- يىلى سانائەت كارخانىسى 250 كە، كەسپكارى 782 گە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 49 مىڭ يۈەنگە، ساپ پايدىسى 140 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1993 - يىلى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 225 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 517 مىڭ يۈەن، كەنت باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارنىڭ 29 مىڭ يۈەن، يەككىلەرنىڭ 1 مىليون 679 مىڭ يۈەن.

3. بىناكارلىق كارخانىلىرى

1960 — 1962 - يىلغىچە بىر قىسىم تۆمۈريول ئىشچى - خىزمەتچىلىرى قىسقارتىلىپ، شايار ناھىيىسىگە دېھقانچىلىق قىلىشقا چۈشۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىلىرى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپىغا بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىناكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن بىناكارلىق كەسپى تېز ئاشتى، بىناكارلىق ئەترىتى، تېخنىكا خادىملار ۋە ئۈسكۈنىلەر تەدرىجىي

مۇكەممەللەشتى. 1993 ـ يىلىغا كەلگەندە بىناكارلىق شىركىتى 4كە، كەسپكارى 294 كە، ئۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 903 مىڭ يۈەنگە يەتتى (تەپسىلاتىنى ئۈچىنچى قىسىم 1 باب 1 ـ پاراگرافتىن كۆرۈڭ).

4. قاتناش ترانسپورت كەسپى

بۇرۇن بىناكارلىق ئەترەتلىرى قارىمىقىدىكى ئىشەك، ئات هارۋىلىرى بىناكارلىق كەسپىنىڭ قۇرۇلۇشىغا شىغىل، تاش ۋە خىشلارنى توشۇپ بېرەتتى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاپتوموبىل ۋە ھەر خىل تراكتورلار تېزدىن سەپلىنىپ، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى توشۇدى. 1986 ـ يىلى خۇسۇسىي ئاپتوموبىللار بىرلەشتۈرۈلۈپ بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلۇپ يۈك توشۇدى. 1990 ـ يىلى كەسپكارى 60 قا، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1991 ـ يىلى بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى ناھىيىلىك 2 ـ ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئاپتوموبىلى 17 گە يەتتى. بۇ چاغدىكى تەشكىل سىرتىدىكى ئاپتوموبىل ترانسپورت ئائىلىسى 21گە، چوڭ، كىچىك تراكتورلۇق ترانسپورت ئائىلىسى 68گە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىللىق ترانسپورت ئوبوروت مىقدارى 25 مىڭ توننا ـ كىلومېتىرغا يەتتى.

5. سودا، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى

1986 ـ يىل 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا شىركىتى قۇرۇلۇپ، 3 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، 1987ـ يىلى يىللىق سېتىش سوممىسى 360 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە شىركەتنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 20 گە، ئۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 245 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 265، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا باشقۇرۇشىدىكى ئورۇن 5، يەككىلەرنىڭ 260، 1993 ـ يىلى بۇ ساھەنىڭ كەسپكارى 634 كە، يىللىق كىرىمى 5 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3 § . يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ تىجارىتىنى باشقۇرۇش

خەلق كۆمۈنىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كۆمۈنا ـ ئەترەتلەرنىڭ سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى كەسپلەر بويىچە بىرىكتۈرۈلدى، بۇ كۆمۈنا ـ ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. بۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىشتا قولايلىق بولۇش كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم كۆزدە تۇتۇلمىدى؛ ئىشلارنى كوپېراتىپ-ئەترەتلەر بىر تۇتاش باشقۇردى.

1970 ـ يىلدىن كېيىن مەملىكەتلىك شىمال يېزا ئىگىلىك يىغىنىنىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئۆز يېرىنىڭ بايلىقىدىن پايدىلىنىش، ئۆز يېرىدىن ماتېرىيال ئېلىش ئارقىلىق، «بەش كىچىك»نى تەرەققىي قىلدۇرۇش فاڭجېنى بويىچە كۆمۈنا ـ ئەترەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى. 1978 ـ يىلدىن كېيىن كۆمۈنا ـ ئەترەتلەردە كۆمۈنا ـ ئەترەت كارخانىلىرى ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بىردىن 2ئىچە مەخسۇس كادىر سەپلەندى، بۇ ئىشخانا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىگە تەۋە بولدى. 1982 ـ يىلى كۆمۈنا- ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 ـ يىل 9 ـ ئايدا بۇ بۆلۈم ئىدارىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئىدارىدە تۆت مەخسۇس كادىر بولۇپ، كەنت ۋە ئائىلىلەر باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارنى بىر تۇتاش باشقۇردى.

1982 - يىلدىن بۇرۇن گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ كادىرلار، مالىيە ھوقۇقىنى گۇڭشې - ئەترەتلەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇپ، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش»تىن ئىبارەت «چوڭ قازان تامىقى» ئۇسلۇبىدىكى باشقۇرۇشنى يولغا قويدى، ئىقتىساد ھېسابات قىلىنماي، پايدا - زىيان نەزەرگە ئېلىنمىغاچقا ئىقتىساد قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1982 - يىلدىن كېيىن نورمىلىق باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، كارخانا تىجارەت كىرىمىنىڭ ئىشچىلارنىڭ مائاشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىدىن باشقىسىنىڭ ھەممىسى گۇڭشې - ئەترەتلەرگە تاپشۇرۇلدى، باجنى گۇڭشې - ئەترەتلەر يۇقىرىغا بىر تۇتاش تاپشۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن «ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارار» ئىجرا قىلىنىپ، ئىسلاھات لايىھىسى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى، كارخانىنىڭ باشقۇرغۇچى خادىملىرى ئۆزى كۆرسىتىش، دېموكراتىك سايلاپ كۆرسىتىش، تەكلىپ قىلىش قاتارلىق ئوخشىمىغان شەكىللەر ئارقىلىق تاللىنىپ، كارخانا تىجارىتى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

ئەمگەك ھەققى جەھەتتە مۇنداق ئىككى مەزگىل بېسىپ ئۆتتۈلدى: دەسلەپتە گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى ئەمگەك نومۇرى تۈزۈمى بويىچە تەقسىملەندى، ئادەتتە تېخنىكىغا پىششىق ئادەملەرنىڭ ئەمگەك نومۇرى بىر قەدەر يۇقىرى بولدى، لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا پەرق چوڭ بولمىدى. ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، مائاش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى، «ۋەزىپە، مەھسۇلات قىممىتى، خىراجەتنى بېكىتىش» يولغا قويۇلۇپ، شۇ بويىچە ھەق ھېسابلاندى. 1990 - يىلدىن كېيىن تۇراقلىق مائاش، مۇكاپات مائاش، تۇراقسىز مائاش، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان مائاشلارنى بىرلەشتۈرۈش شەكلى يولغا قويۇلدى. يېزىلار باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلار ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %1 ى بويىچە باشقۇرۇش ھەققى ئالدى. كەنت باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلار ۋە يەككە كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش ھەققى كەچۈرۈم قىلىندى. باشقۇرۇش ھەققىنىڭ %50 ى يېزىلىق كارخانا باشقۇرۇش ئىشخانىسىغا قايتۇرۇلۇپ، كەسپىي خادىملارنىڭ مائاشى ۋە خىزمەت خىراجىتى قىلىندى، %20 ى ۋىلايەتلىك يېزا - بازار كارخانىسى باشقارمىسىغا تاپشۇرۇلدى، قالغان %30 ى ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىسى ئىدارىسىنىڭ تېخنىكا، كەسپىي، مالىيە خادىملىرىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە، يېڭى تېخنىكىنى كېڭەيتىش قوشۇمچە ياردىمىگە ۋە ئىش بېجىرىش خىراجىتىگە ئىشلىتىشكە بېرىلدى. شايار ناھىيىسىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى يېقىنقى يىللاردا يۈكسىلىشكە باشلىدى، باشقۇرۇش ھەققى ئېلىشمۇ ئازايدى، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئېلىنمىدى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 34 مىڭ يۈەن يىغدى.

ئالتىنچى قىسىم

قاتناش . پوچتا - تېلېگراف

ئالتىنچى قىسىم

قاتناش . پوچتا - تېلېگراف

I باب

قاتناش

1 § . رابات ۋە قەدىمىي يوللار

1 . ئۆتەڭ

گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇردى. بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش بىلەن بىللە، قاتناش ۋە ئۆتەڭلەر خېلى تېز كۆپەيدى. ئۆتەڭلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرى خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكىدىنمۇ تەرەققىي قىلدى، نۇرغۇن تەرەپلەر كۈچەيتىلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى، ئۆتەڭلەرنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، ۋەزىپىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئادەم، ئات ۋە خىراجەت نورمىسى بېكىتىلدى، يەنى ھەربىر ئۆتەڭگە بىر پۈتۈكچى قويۇش، ئۇنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى 4 سەر 8 مىسقال كۈمۈش بولۇش؛ 2 ئات، بىر ئات باقار قويۇش، ئۇنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى 3 سەر كۈمۈش بولۇش؛ ئاتنىڭ ئايلىق يەم - بوغۇزى ئۈچۈن 2 سەر 4 مىسقال كۈمۈش بېرىش؛ ھەربىر ئۆتەڭگە ئايدا ياغ، شام، قەغەز ئۈچۈن 3 سەر كۈمۈش بېرىش بەلگىلەندى. شايار ناھىيىسىدىكى دىبى ئۆتىڭىدە بىر پۈتۈكچى، 3 ئات باقار، 6 ئات بار ئىدى، ئېيىغا 31.2 سەر كۈمۈش، يىلىغا 29.55 سەر كۈمۈش، 12 ئايلىق چىقىمغا يىللىق چىقىمنى قوشقاندا 403.95 سەر كۈمۈش چىقىم قىلىنىدى. لەڭگەر ئۆتىڭىنىڭمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئىدى.

2 . ئۆتەڭ يولى

ناھىيە بازىرىدىن شىمالغا قاراپ 7.5 كىلومېتىر مېڭىپ ئۆگەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ يەنە شىمالغا قاراپ 7.5 كىلومېتىر ماڭسا پەس كەنتىگە بارغىلى بولىدۇ، يەنە شىمالغا قاراپ 30 كىلومېتىر ماڭسا لەڭگەر ئۆتىڭىگە بارغىلى بولىدۇ، ناھىيە چېگرىسىدىن چىقىپ 45 كىلومېتىر ماڭسا كۇچا ئايمىقىغا يېتىپ بارىدۇ، بۇ شاياردىكى بىردىنبىر ئۆتەڭ يولىدۇر؛ بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر. شۈەنتۇڭ 3 - يىلى (1910 - يىلى) شايار ناھىيىسىدىكى دىبى ئۆتىڭى بىلەن لەڭگەر ئۆتىڭىدە بىر يارىمچى ئۆتەڭ ئەمەلدارى،

2 پۈتۈكچى، 6 ئات ياقار، 12 ئات بار ئىدى.

3. قەدىمىي يوللار

شايار چەت جايغا جايلاشقان بولغاچقا، قاتناش شارائىتى ناچار، ئەزەلدىن چوڭ يول يوق ئىدى، پەقەت ناھىيە سىرتىغا چىقىپ كېتىدىغان 4 ھارۋا يولىلا بار ئىدى.

1) ناھىيە بازىرىدىن شەرققە 170 كىلومېتىر مېڭىپ، ئۆچئېرىق ئارقىلىق بۈگۈرگە بارىدىغان يول؛ 2) ناھىيە بازىرىدىن شەرققە 160 كىلومېتىر مېڭىپ، تارىم قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق كېرىيىنىڭ قىيالىق دېگەن يېرىگە بارىدىغان يول؛ 3) ناھىيە بازىرىدىن غەربكە 150 كىلومېتىر مېڭىپ، سەللالىق قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق ئونسۇنىڭ بەگياقا دېگەن يېرىگە بارىدىغان يول؛ 4) ناھىيە بازىرىدىن غەربكە 140 چاقىرىم مېڭىپ، تېجەنىڭ قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق بايغا بارىدىغان يول. يەنە غەربكە ماڭىدىغان ئونسۇنىڭ قاراتال (ھازىرقى ئاقسۇنىڭ قاراتال يېزىسى) غا بارىدىغان يولمۇ بار ئىدى. بۇ قەدىمىي 4 يول تۇرۇپ ئوت - چۆپلۈكتىن، تۇرۇپ چۆللۈكتىن ئۆتەتتى، يول بويىدا ئادەم ناھايىتى ئاز ئىدى، سودىگەرلەرمۇ ناھايىتى ئاز ئۆتەتتى. يول بويىدىكى قاراۋۇلخانىلارنى يەرلىك كىشىلەر قوغدايتتى.

§ 2. ئۇلاغ كۈچى ترانسپورتى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە شايارنىڭ ترانسپورت قوراللىرى ئاساسەن ئات، كالا، تۆگە، ئېشەك، قېچىر بولۇپ، يۈك يۇقىرىدىكى ھايۋانلارغا ئارتىپ توشۇلاتتى، يەنە ياغاچتىن ياسالغان كالا ھارۋىسى، ئات ھارۋىسى بار ئىدى، ھارۋىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، شەكلى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ تەرەققىي قىلغانىدى، ئۇنى غەربىي يۇرتتىكى قۇرۇقلۇق يولى قاتناش قوراللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى دېيىشكە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگو دەۋرىدە شايار تەۋەسىدە تۆۋەندىكىدەك ئۇلاغ ھارۋىلىرى بولغان:

1. يارىيار

بۇ خىل ھارۋا شوتا، كۇدا، چاق، قازاندىن تەركىب تاپىدۇ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ، چاقىنىڭ دىئامېتىرى 1.5 مېتىر، ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.2 مېتىر كېلىدۇ، 200 ـ 300 كىلوگرام يۈك كۆتۈرەلەيدۇ، بىر ياكى 2 ئۇلاغ قوشۇلىدۇ، قىغ، ئاشلىق توشۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2. كۆتەك ھارۋا

كۆتەك ھارۋا يارىيار ھارۋا ئاساسىدا ياغاچتىن گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئەمەلدارلارنىڭ مەپىسى دەپ ئاتايدۇ، بۇ ھارۋىغا 2 ـ 4 كىچە ئات قوشۇلىدۇ، ئۇ ھۆكۈمەت ۋە پۇقرالارنىڭ يولۇچى توشۇش قورالىدۇر.

3. خادىك

بۇ 4 چاقلىق، ئۈستى يېپىق ئات ھارۋىسىدىن ئىبارەت. ھارۋا شوتىسى كۆتەك ھارۋا شوتىسىدىن بىر مېتىر ئۇزۇن، كەڭلىكى 0.5 مېتىر، چاقى كىچىك، ئۇنى ئەمەلدارلار ۋە بەگ - غوجاملار ئىشلىتىدۇ.

4. ئالتە شادىلىق ھارۋا

بۇ تۆت چاقلىق ئات ھارۋىسى بولۇپ، ھارۋا شوتىسىغا 6 تال يۇمىلاق كالتەك ئىشلىتىلگەچكە شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ ھارۋىنىڭ ئالدى چاقى كىچىك، كەينى چاقى چوڭ، ھارۋا شوتىسىنىڭ ئالدى ئۇچىدا 2 تال يۇمىلاق ياغاچ بولۇپ، ئۇ ئالدى تەرەپتىكى چاق ئوقىنىڭ ئىككى ئۇچىغا ئورنىتىلىدۇ، ئات ئەشۇ ئىككى تال ياغاچنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلىدۇ، 300 كىلوگرام ئەتراپىدا يۈك كۆتۈرىدۇ.

§ 3. تاشيول

1. يول، تاشيول قۇرۇلۇشى

1949 - يىلدىن كېيىن قاتناش ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلدى. 1987 - يىلغا كەلگەندە شايار ناھىيىسىدە رايونغا قاراشلىق تاشيولدىن 2 سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 93 كىلومېتىر كېلىدۇ، ناھىيە بازىرىدىن يېزىلارغا بارىدىغان يولدىن 6 سى بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 140 كىلومېتىر كېلىدۇ، ناھىيە تەۋەسىدىكى غول يوللارنىڭ ئىككى تەرىپىنى دەل - دەرەخ بىلەن كۆكەرتىش، كۆۋرۈك - سۇڭگۈچلەرنى مۇستەھكەملەش، يول ئاسراشنى ماشىنىلاشتۇرۇش، يول يۈزىنى ئاسفالتلاشتۇرۇش، لىنىيىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشتى. تارماق لىنىيىلىك تاشيول بىلەن يېزا - كەنت يوللىرىنى غول تاشيولغا ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق، يەرلىك يول تورى شەكىللەندى.

1) ئۆلكە يولى

(1) كۇچا - شايار لىنىيىسى (29 - 47 - لىنىيە)، ئۇزۇنلۇقى 57 كىلومېتىر، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 36.5 كىلومېتىر. بۇ يول مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ياسىلىشقا باشلىغان، كۇچا، شايار ناھىيىلىرى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، كۇچا - شايار ئاددىي تاشيولىنى ياسىغان.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) كۇچا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 1000 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ كۇچا - شايار تاشيولىنى ياسىغان، تېخنىكا جەھەتتىكى يېتەكچىلىك كەمچىل بولغاچقا، پەقەت ئۆلچەمگە توشمايدىغان 30 نەچچە كىلومېتىر ھارۋا يولىلا ياسالغان.

1956 - يىلدىكى كەڭ كۆلەمدە يەرلىك تاشيول ياساش دولقۇنىدا، قاتناش نازارىتىنىڭ 4 - تېخنىكا خىزمەت ئەترىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، كۇچا، شايار ناھىيىلىرى 2500 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 600 نەچچە ھارۋا ئىشلىتىپ، كۇچا - شايار تاشيولىنى ياسىدى، ئاسراش ۋە ئۈزلۈكسىز ياخشىلاش ئارقىلىق، 49.8 كىلومېتىر يول 3 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە، 7.2 كىلومېتىر يول 4 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتكۈزۈلدى، 22.8 كىلومېتىر يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى، 7.2 كىلومېتىر ئاددىي يول، 27 كىلومېتىر توپا يول ياسالدى. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 127 مېتىر كېلىدىغان 4 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 162 مېتىر كېلىدىغان 12 ۋاقىتلىق ياغاچ كۆۋرۈك، ئۈستى سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان 12 سۇڭگۈچ، 44 يۇمىلاق سۇڭگۈچ، 27 ياغاچ سۇڭگۈچ ياسالدى، 48 كىلومېتىر يولنىڭ ئىككى تەرىپى كۆكەرتىلدى. 1985 - 1992 - يىللىرى نۇرباغ كۆۋرۈكى بىلەن گۈلباغ غول ئۆستەڭ كۆۋرۈكى ياسالدى. دېمەك، كۇچا - شايار تاشيولىدىكى ئىنشائاتلارنى مۇستەھكەملەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

(2) توقسۇ - شايار لىنىيىسى (29 - 48 - لىنىيە)، ئۇزۇنلۇقى 42 كىلومېتىر. بۇ يول مىنگونىڭ

27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) ياسىلىشقا باشلىغان. توقسۇ، شايار ناھىيىلىرى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 48 كىلومېتىر يول ياسىغان. 1957 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق كەلگۈسىدە، يەرلىك تاشيول ياساش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرى 1000 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 100 نەچچە ھارۋا ئىشلىتىپ، 39 كىلومېتىر ئاددىي تاشيولنى تۈزلىدى. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 81 مېتىر كېلىدىغان 8 ياغاچ كۆۋرۈك، 27 ياغاچ سۇغۇكۈچ ياسىدى. شېغىل ئېلىپ كېلىنىدىغان ئارىلىق يىراق بولغاچقا، ئاران 4 كىلومېتىر يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى، قالغان قىسمى توپا يول پېتى تۇرىۋەردى. بۇ يولنىڭ ھەر يىلى لۆمشۈپ ئاپتوموبىل قاتناش قىيىن بولۇش ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، قاتناش نازارىتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، 1983 ـ 1984 ـ يىللىرى يول ئۆلى ئۆزگەرتىلدى، مۇستەھكەم كۆۋرۈك ياسالدى ۋە يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى. 1985 ـ 1986 ـ يىللىرى يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلۇش بىلەن بىللە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 115 مېتىر كېلىدىغان 11 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان 5 سۇغۇكۈچ، 47 يۇمىلاق سۇغۇكۈچ ياسالدى، پۈتۈن قۇرۇلۇشقا 2 مىليون 547 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە قاتناش نازارىتى سالغان مەبلەغ 790 مىڭ يۈەن، ۋىلايەت ئاشلىق، پاختا، رەخت ئۈچۈن قوشۇمچە ياردەم بەرگىنى 1 مىليون 757 مىڭ 900 يۈەن، ھەر كىلومېتىر يولنىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈش باھاسى 60 مىڭ 200 يۈەن.

2) ناھىيە ـ يېزا تاشيولى

شايار ناھىيىسىدە ناھىيە ـ يېزا تاشيولىدىن 6 سى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 140 كىلومېتىر كېلىدۇ.

29 ـ 48 ـ غول لىنىيىدىن يېڭىمەھەللە يېزىسىغا بارىدىغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 كىلومېتىر. 1957ـ يىلى يېڭىمەھەللە يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1985 ـ يىلى ناھىيە، يېزا 116 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ توپلاپ بۇ يولغا ئاسفالت ياتقۇزدى، بۇ يول 3 ـ دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتتى، پۈتۈن لىنىيە كۆكەرتىلدى.

29 ـ 48 ـ لىنىيىدىن قايلور يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول، ئۇزۇنلۇقى 2.5 كىلومېتىر. بۇ يول ئەسلىدە توپا يان يول ئىدى، 1956 ـ يىلى قايلور يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1985 ـ يىلى ناھىيە، يېزا 178 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ توپلاپ يولغا ئاسفالت ياتقۇزدى، يول 3 ـ دەرىجىلىك ئۆلچەمگە يەتتى، پۈتۈن لىنىيە كۆكەرتىلدى.

شايار ناھىيە بازىرىدىن توپبولدى يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول، ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر. بۇ يول ئەسلىدە ئاددىي ھارۋا يولى ئىدى، 1958 ـ يىلى توپبولدى يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1984 ـ يىلى 3 ـ دەرىجىلىك تاشيولغا ئۆزگەرتىلدى، يول ئۆلىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 8 مېتىر. 1985 ـ يىلى قاتناش نازارىتىنىڭ 375 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىشى، ۋىلايەتنىڭ ئاشلىق، پاختا، رەخت ئۈچۈن 225 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىشى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ 180 مىڭ يۈەنلىك ئەمگەك قىلىشى نەتىجىسىدە يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. 5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر مۇستەھكەم كۆۋرۈك، سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان 4 سۇغۇكۈچ، 8 يۇمىلاق سۇغۇكۈچ ياسالدى، ھەر كىلومېتىر يولنىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈش باھاسى 67 مىڭ 700 يۈەن بولدى، پۈتۈن لىنىيە كۆكەرتىلدى.

شايار ناھىيە بازىرىدىن تارىم يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول، ئۇزۇنلۇقى 52.5 كىلومېتىر. بۇ ئەسلىدە ئاتلىق ماڭىدىغان يول ئىدى، 1958 ـ يىلى ئاددىي يول ياسالدى (توپا يول). 1985 ـ يىلى قاتناش نازارىتىنىڭ 125 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىشى، ۋىلايەتنىڭ ئاشلىق، پاختا، رەخت ئۈچۈن 75 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىشى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ 60 مىڭ يۈەنلىك ئەمگەك قىلىشى نەتىجىسىدە، 5 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، 47.5 كىلومېتىر قىسمى يەنىلا ئاددىي تاشيول پېتى تۇرىۋەردى. 1990 ـ 1992 ـ يىلىغىچە 28.5 كىلومېتىر شېغىل يول ياسالدى، بۇ يولنى ئاساسلىقى نېفىت تارماقلىرى مەبلەغ سېلىپ ياسىدى،

قالغان 19 كىلومېتىر قىسمى يەنىلا ئاددىي تاشيول. تارىم يېزىسى 160 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ 4 كىلومېتىر يولغا شېغىل ياتقۇزدى. ھازىر ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 22 مېتىر كېلىدىغان 4 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، سېمونت تاختاي بىلەن يېپىلغان 5 سۇ ئۆتكۈزگۈچ، 18 يۇمىلاق سۇ ئۆتكۈزگۈچ، 16 ياغاچ سۇ ئۆتكۈزگۈچ ياسالدى، كۆكەرتىلىشى ياخشى.

شايار ناھىيە بازىرىدىن 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغا بارىدىغان يول، ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتىر. بۇ ئەسلىدە ئاتلىق ماڭىدىغان يول ئىدى. 1959 - يىلى شايار ناھىيىسى يول بويىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. كېيىن نەچچە قېتىم تۈزەش ئارقىلىق 20 كىلومېتىر يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى ھەمدە 4 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتكۈزۈلدى. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 35 مېتىر كېلىدىغان 2 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 36 مېتىر كېلىدىغان 2 ياغاچ كۆۋرۈك، سېمونت تاختاي بىلەن يېپىلغان 11 سۇ ئۆتكۈزگۈچ، 11 يۇمىلاق سۇ ئۆتكۈزگۈچ، 5 ياغاچ سۇ ئۆتكۈزگۈچ بار.

2. يېزا - كەنت يولى قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىدىكى يېزا - كەنت يولى تاشيول قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ يىلمۇيىل ياسالدى. 1992 - يىلدىكى يول ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش خاتىرىسىگە قارىغاندا، ناھىيە تەۋەسىدە يېزا - كەنت يولىدىن 66 سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 992.05 كىلومېتىر كېلىدىكەن، ھەممىسى دەرىجىگە توشمايدىغان قۇم - توپا يول ئىكەن.

1) يېزا - كەنت يولى

شايار ناھىيىسى بويىچە 1993 - يىلدىكى يېزا - كەنت يولى

جەدۋەل: 6 — 1 بىرلىكى: كىلومېتىر

يېزىلار	باشلانغان نۇقتا	ئاخىرلاشقان نۇقتا	مۇساپىسى
يېڭىمەھەللە يېزىسى	يېڭىمەھەللە كەنتى	پاشالىق	18.1
	يېڭىمەھەللە كەنتى	ياتئېرىق	21.7
	تېرەكئېرىق	بوستان	7.8
	يېڭىمەھەللە كەنتى	ئاچادۆڭ	40.2
	يېڭىمەھەللە كەنتى	ياntaقشەھەر	52.6
	يېڭىمەھەللە كەنتى	يورۇقشەھەر	25.9
	يېڭىمەھەللە كەنتى	پوتوغراق	26.25
قايلور يېزىسى	قايلور كەنتى	جەنۇبىي تارىم چارۋىچىلىق فېرمىسى	86
	قايلور كەنتى	قۇمئېرىق	73
	قايلور كەنتى	باغۋەنچىلىك مەيدانى	3.3
	قايلور كەنتى	تاللىقباغ	15.17
	كۆكبويۇن	ياقابۇلاق	12.6
	دۈشەنبە بازار	ئۇرۇمقۇم	5.3
	چوغتېرەك	ئىگەرچى	8.5
	ئاقدۆڭ	دۆڭلىمە	17.1

گۈلباغ يېزىسى	چولاق گۈلباغ كەنتى	يېزىلىق ئوتلاق پونكىتى	25
	چولاق گۈلباغ كەنتى	يېڭىقوتان	5
	چولاق گۈلباغ كەنتى	سېرىقسۆگەت	5
	چولاق گۈلباغ كەنتى	ئالدىر	4
	ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى	ئاق	15
	چوڭكۆلداش	قۇمتوقاي	6
	شايار - تارىم لىنىيىسى	يېڭىقوتان	8
	چوڭكۆلداش	تاللىق	7
	يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	ئاق ئېرىق	10
	ناھىيە بازىرى	تاللىق	10
تويبولدى يېزىسى	تويبولدى كەنتى	قۇمئېرىق	10
	تويبولدى كەنتى	يېڭىباغ	11
	تويبولدى كەنتى	يالغۇز تېرەك	24
	تويبولدى كەنتى	تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى	20
	تويبولدى كەنتى	4 - دېھقانچىلىق مەيدانى	20
	ئاقئېرىق	3 - دېھقانچىلىق مەيدانى	13
	تاللىقبۇلۇڭ	قاراقۇم	20
قىزىل بايراق يېزىسى	مازارجاڭزا	سايقۇدۇق	38
	مازارجاڭزا	ئىلغار	9
	كۆچا - شايار لىنىيىسى	بۆزتا	2.4
	كۆچا - شايار لىنىيىسى	تاللىق	24
	ئىلغار	بۆزتا	5
	سايقۇدۇق	دولقۇن	18
	مازارجاڭزا	ئاقباش	1.5
	بۆزتا	بورقاي	3
	بۆزتا	قىزىلساي	3
نۇرباغ يېزىسى	نۇرباغ كەنتى	ئارال	10
	نۇرباغ كەنتى	كۆچا - شايار لىنىيىسى	4
	نۇرباغ كەنتى	سۆگەتتوقاي	1
	نۇرباغ كەنتى	تۆگمەنبېشى	7
	نۇرباغ كەنتى	لەڭگەر	8
	نۇرباغ كەنتى	قوشدۆڭ	5
	يارداڭ كەنتى	تۆگمەنبېشى	4
	يارداڭ كەنتى	قوشدۆڭ	5
	يېڭىئاۋات كەنتى	كۆچا - شايار لىنىيىسى	10
	يېڭىئاۋات كەنتى	لەڭگەر	10

[illegible]	قوشبېرىق كەنتى	بەشتوغراق	5
	قوشبېرىق كەنتى	قۇمكۆل	3
	قوشبېرىق كەنتى	دۆڭقوتان	10
	قوشبېرىق كەنتى	قەلىيەت	23
	قوشبېرىق كەنتى	ياتاقباش	44
	قوشبېرىق كەنتى	ساغتام	14
	قوشبېرىق كەنتى	چىگەگىرەم	13
2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	قاسقان	شاللىقتام	5
	قاسقان	ئەگرىتوغراق	6
	قاسقان	قاپاقتوغراق	25.5
بازار	بازار	ئېگىزدۆڭ	1
	ئېگىزدۆڭ	يېڭى كەنت	3
	بازار	چىنەباغ	3
	بازار	يېڭى كەنت 2 ـ ئەترەت	3
	بازار	يېڭى كەنت 3 ـ ئەترەت	6

2) بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى تاشيولى

شايار ناھىيە بازىرىدىن يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە بولغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11.2 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ ئەسلىدە توپا يان يول ئىدى. 1991 ـ يىلى گۈلباغ يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1992 ـ يىلى دۇنيا بانكىسى قەرز پۇل تۈرى ئىشخانىسىنىڭ 1 مىليون 910 مىڭ يۈەن مەبلەغ تۇپلىشى بىلەن يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلۇپ، 3 ـ دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتكۈزۈلدى، يولدا 11 سۇ ئۆتكۈزگۈچ بار، يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 8 مېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر، كۆكەرتىلىشى ياخشى.

3) مەخسۇس تاشيول

تارىم نېفىت قوماندانلىق شتابىغا قاراشلىق مەخسۇس تاشيول (شىركەت يول)

جەدۋەل: 6 ــ 2

باشلانغان ۋە بارىدىغان نۇقتا	مۇساپىسى (كىلومېتىر)
يېڭىمەھەللە كەنتى ـ ياتاقشەھەر	38
يېڭىمەھەللە كەنتى ـ ئاچادۆڭ	18
يېڭىمەھەللە كەنتى ـ قالغاچ	3
قايلور كەنتى ـ كۆكبويۇن	7
قىزىل بايراق كەنتى ـ سايقوۋۇق	25
شايار ناھىيە بازىرى ــ 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	30

شايار ناھىيە بازىرى ـ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى غازىقۇم	56
شايار ناھىيە بازىرى ـ تارىم	36
شايار ناھىيە بازىرى ـ گۈلباغ	6

3. بازار رايونىدىكى يول

شايار ناھىيە بازىرىدىكى يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18.4 كىلومېتىر، تېخى ئاسفالت ياتقۇزۇلمىغان 1150 مېتىر يولدىن باشقا 17 كىلومېتىر يول ئادەم ۋە ئاپتوموبىل ئايرىم ماڭىدىغان قىلىپ ياسالغان (جەدۋەل: 10 ـ 1 گە قاراڭ).

1978 ـ يىلى ۋىلايەت مەبلەغ توپلاپ ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونىدىن پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىغىچە بولغان 2 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت ياتقۇزدى. 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىدىن ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىگىچە بولغان يولغا، ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىگىچە بولغان يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. 1985 ـ 1986 ـ يىللىرى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ «ئۈچ تۈرلۈك قوشۇمچە ياردەم» پۇلى ئاجرىتىشى ۋە يەرلىك مالىيىنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن باشقا يول بۆلەكلىرىگە ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنى ئاسراشقا ۋە باشقۇرۇشقا شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى مەسئۇل بولدى، بازار رايونىدىكى يوللارغا مۇستەھكەم كۆۋرۈك سېلىندى ۋە سۇئىگۈچ ياسالدى، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 10 ـ 42 مېتىرغىچە بولۇپ، كۆكەرتىلىشى ياخشى.

4. تاشيول ئاسراش ۋە كۆكەرتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يول ئۈچاستىكىسى ئاز، شارائىت ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، يول جىددىي پەيتلەردە ئاسرىلاتتى، يول ئاسراشتا يولنى راۋانلاشتۇرۇش مەقسەت قىلىناتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشيول ئاسراشتا «دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، ئايرىم ئاسراش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. دۆلەت يولى بىلەن ئۆلكە يولىنى مەخسۇس يول ئاسراش ئۈچاستىكىلىرى باشقۇردى ۋە ئاسرىدى، ناھىيە يولىنى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى ئاسرىدى، يېزا ـ كەنت يوللىرىنى ئاساسلىقى دېھقان، چارۋىچىلار خالىسانە ئاسرىدى.

يېزا ـ كەنت يوللىرىنى ئاممىۋى ئاسراشنىڭ شەكلى مۇنداق 2 خىل بولدى: بىرى، يول بويىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئائىلىلەر بويىچە بۆلۈشۈۋېلىپ، دائىم رېمونت قىلىپ ئاسرىدى؛ يەنە بىرى، ئاسرىلىدىغان مەسئۇلىيەت دائىرىسى بېكىتىلىپ، كەنت ئاھالىلىرى گۇرۇپپىسى بۆلەكلەر بويىچە ھۆددە ئېلىپ ئاسرىدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت ۋە كەنت كومىتېتى قەرەللىك تەكشۈرۈپ، يولنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. 1992 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى 29 ـ 47 ـ لىنىيە، 29 ـ 48 ـ لىنىيە بولۇپ، 55 كىلومېتىر يولنى ئاسراش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. 1992 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن كېيىن تاشيول باش ئۈچاستىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

تاشيول بويىنى كۆكەرتىشتە ئاساسەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، يېزا، كەنتلەرنىڭ يولنىڭ ئىككى يېقىغا كۆچەت تىكىشىگە تايىنىلدى. ئۆلكە يولىنىڭ 14 كىلومېتىر قىسمى كۆكەرتىلدى، 570 تۈپ دەرەخ كېسىلدى، 1860 تۈپ دەرەخ يېڭىدىن تىكىلدى. 405 كىلومېتىر ناھىيە، يېزا يولى كۆكەرتىلدى، 86 مىڭ تۈپ دەرەخ كېسىلدى، يېڭىدىن 151 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى.

1960 ـ يىلدىن ئىلگىرى تاشيول بويلىرىنى كۆكەرتىشتە ئاساسەن ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىشقا تايىنىلدى، غول لىنىيە ۋە ئۆلكە يولىنى كۆكەرتىشتە تاشيول ئىدارىسى ھەر يىلى كۆكەرتىش قوشۇمچە ياردەم پۇلى بەردى، يول بويىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى خالىسانە كۆچەت تىكىشكە سەپەرۋەر قىلدى، دەرەخ ھوقۇقى ئېنىق

بولمىغانلىقى، كۆچەتنى تىكىپ قويۇپ پەرۋىش قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، كۆچەتلەرنىڭ ئۈنۈش نىسبىتى تۆۋەن بولدى، ئۆنۈمى ئانچە ياخشى بولمىدى.

1963 ـ يىلدىن بۇيان شايار ناھىيىسى «دۆلەت بەرپا قىلسا دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، ئەترەت بەرپا قىلسا ئەترەت ئىلكىدە بولۇش، ھەمكارلىشىپ بەرپا قىلىنسا نىسبەت بويىچە پىرسەنت ئايرىش» تىن ئىبارەت ئورمان سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشتى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن ئورمانغا نىسبەتەن «كىم تىكسە شۇنىڭ بولۇش، كىم ئاسرىسا شۇ مەنپەئەتدار بولۇش» پىرىنسىپى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن تاشيولنىڭ ئىككى تەرىپىنى كۆكەرتىش زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1993 ـ يىلغا كەلگەندە توقسۇ ـ شايار، كۇچا ـ شايار تاشيولىنىڭ ئايرىم يول بۆلەكلىرىدە شورلىشىش ئېغىر بولغاچقا كۆكەرتىش ناچارراق بولغاندىن سىرت، باشقا ناھىيە بازىرىدىن يېزا، كەنتلەرگە بارىدىغان يوللار ئاساسەن پۈتۈن لىنىيە بويىچە كۆكەرتىلدى.

5. كۆۋرۈك ـ سۇئۆتكۈچ

1) نۇرباغ كۆۋرۈكى

بۇ كۆۋرۈك ناھىيە بازىرىنىڭ 6.2 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان، 1940 ـ يىلى سېلىنغان، 1962ـ يىلى رېمونت قىلىنغان، 1982 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئۇ ئەسلىدە ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ، 4 تۈشۈكلۈك، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كەڭلىكى 5 مېتىر، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 15 توننا ئىدى، بۇ كۆۋرۈك كۇچا ـ شايار تاشيولىدىكى ئۆگەن دەرياسىغا سېلىنغان.

1991 ـ يىلى كۇچا ـ شايار تاشيولى قايتا ياسالغاندا بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈك سېلىنىدى، يېڭى كۆۋرۈك يول تۈزلەنگەندىن كېيىن 2 كىلومېتىرچە شىمالغا يۆتكەلدى.

2) تويبولدى ئۆستىڭى كۆۋرۈكى

بۇ كۆۋرۈك ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا، 29 ـ 48 ـ لىنىيىنىڭ 37 كىلومېتىرلىق جايىغا سېلىنغان. كۆۋرۈك 1978 ـ يىلى سېلىنغان بولۇپ، پولات چىۋىقلىق سېمونت كۆۋرۈك، ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 15 توننا، ئۇ تويبولدى غول ئۆستىڭىگە سېلىنغان بولۇپ، توقسۇ ـ شايار تاشيولىدىكى غول ئۆستەڭ كۆۋرۈكىدۇر.

3) 29 ـ 47 ـ لىنىيىدىكى باشقا كۆۋرۈكلەر

گۈلباغ ئۆستىڭى كۆۋرۈكى، ئۆگەن دەرياسى كۆۋرۈكى، قىزىل بايراق ئۆستىڭى كۆۋرۈكى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 72 مېتىر، يۇمىلاق سۇئۆتكۈچ 26، ئۈستى سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان سۇئۆتكەۈچ 6، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 42 مېتىر (شايار بۆلىكىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

4) 29 ـ 48 ـ لىنىيىدىكى باشقا كۆۋرۈكلەر

بۇ تاشيولدا چوڭ ـ كىچىك 10 كۆۋرۈك بار، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 114 مېتىر، 23 يۇمىلاق سۇئۆتكۈچ، 6 سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان سۇئۆتكۈچ بار، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40.4 مېتىر.

4 § . ترانسپورت

1. ئادەم، ئۇلاغ كۈچى ترانسپورتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ناھىيىدە ترانسپورت ئاپتوموبىلى يوق بولۇپ،

ترانسپورت جەھەتتە يۆتۈنلەي ئادەم كۈچى، ئۇلاغ كۈچىگە تايىنىلاتتى. تاۋار ۋە ماددىي ئەشيالاردىن شېكەر، چاي، رەخت، تېرە، يۇڭ قاتارلىقلار ئاساسەن ئۇلاغقا ئارتىپ توشۇلاتتى، ھارۋىدا توشۇش قوشۇمچە قىلىناتتى. كىشىلەر يىراق سەپەرگە چىقسا ياكى ئات، ئېشەككە مىنىپ ماڭاتتى، ياكى پىيادە ماڭاتتى، سەپەر قىلىش ناھايىتى مۇشەققەتلىك ئىدى. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ناھىيەدە مەخسۇس ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ 7 رېزىنكە چاقلىق ئات ھارۋىسى بار ئىدى، ئۇلار بۈگۈر، ئۈرۈمچىدىن ناھىيە بازىرىغا ئېلىپ كېلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنى توشۇيتتى، ئاز مىقداردىكى ماددىي ئەشيالارنى شىڭشىڭشياغا ھەتتا لەنجۇغىچە توشۇيتتى. ھەر يىلى ھەربىي ئاشلىق يۆتكەشتە يۇقىرىلار يىغىلىپ، ئاشلىق ئات، ئېشەككە ئارتىپ توشۇلاتتى، بۈگۈرگە 6 كۈندە، قاراشەھەرگە 13 كۈندە بارغىلى بولاتتى. مىنگونىڭ 33 ـ 34 ـ يىللىرى (1944 ـ 1945 ـ يىللىرى) شايار 40 مىڭ توننىدىن ئارتۇق ھەربىي ئاشلىق يۆتكىگەن، بۇنىڭ %90 تىن كۆپرەكى ئېشەككە ئارتىپ توشۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قېتىم 11 مىڭ ئېشەكتە ئاشلىق توشۇلغان. ترانسپورت ئىقتىدارى تۆۋەن، خىراجەت كۆپ بولغاچقا، ھەربىي ئاشلىق توشۇغاندا كۆپلىگەن يۇقىرىلار ئېغىر زىيان تارتىپ، يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتەتتى.

1961 ـ يىلى ئەسلىدىكى شايار ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەترىتى ئاساسىدا ياغاچ ھارۋىدىن 10 ى كۆپەيتىلىپ شايار ناھىيىلىك ئۇلاغ ترانسپورت كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ترانسپورت كەسپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 1978 ـ يىلى ياغاچ ھارۋا 70 كە يەتكۈزۈلدى. 1978 ـ يىلدىن كېيىن ئاپتوموبىل ترانسپورتى تېز تەرەققىي قىلدى، ئۇلاغ ترانسپورتى تەدرىجىي شاللىنىپ ئېتىلدى، 1981 ـ يىلى ئۇلاغ ترانسپورتى كوپېراتىپى تارقىتىۋېتىلدى. 1990 ـ يىلى بازار ـ يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەنە يەككە ئۇلاغ ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار مەيدانغا كەلدى، ئۇلار ئاز مىقداردا يولۇچى ۋە يۈك توشۇدى.

2. ئاپتوموبىل

1954 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى تۇنجى بولۇپ ئاپتوموبىل سېتىۋېلىپ يۈك ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىنىڭ 5 ئاپتوموبىلى، 14 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1978 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتوموبىل ترانسپورت گۇرۇپپىسى ئاپتوموبىل كالونىغا ئۆزگەرتىلدى، كالونىنىڭ بىر ئاپتوبۇسى، 4 يۈك ئاپتوموبىلى، 28 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى. 1985 ـ يىلى كالونىنىڭ ئاپتوموبىلى 13 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوبۇس 4، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 30 غا، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 600 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەتكەن يېرى 8000 كۋادرات مېتىرغا يەتتى. 1987 ـ يىلى ھەرخىل ئاپتوموبىلى 14 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ ـ كىچىك ئاپتوبۇس 5 بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن يېزىلار ئارىلىقىدا يولۇچى توشۇدى. 1990 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەتنىڭ 10 ئاپتوبۇسى، 8 يۈك ئاپتوموبىلى بار. شىركەت ياراتقان مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 36 مىڭ يۈەنگە، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 2391 تونىنغا، توشۇغان يولۇچى 360 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا يولۇچى توشۇش تىجارىتى قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيەدە شەخسلەرنىڭ تىجارەت مىنىبۇسى ۋە ھەرخىل ئاپتوبۇسلار كۆپەيدى، 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا مىنىبۇس ۋە ئاپتوبۇس 33 كە يەتتى.

1980 ـ يىلدىن كېيىن شەخسلەر يۈك ئاپتوموبىلى سېتىۋېلىپ يۈك توشۇشقا باشلىدى، 1985 ـ يىلى يۈك توشۇيدىغانلار كۆنسېرى كۆپەيدى. 1986 ـ يىل 7 ـ ئايدا بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلۇپ، يەككە ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 30 نەچچە ئاپتوموبىل بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىرتۇتاش باشقۇرۇلدى ۋە مۇستەقىل ھېسابات قىلىندى. 1990 ـ يىلى بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى شايار ناھىيىلىك 2 ـ ترانسپورت شىركىتى دەپ ئاتالدى، بۇ شىركەت «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن 8 نى سېتىۋالدى؛ 1992 ـ

يىل 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئىدارە ـ ئورۇنلارنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى ۋە ئاپتوبۇسى، شەخسلەرنىڭمۇ يۈك ئاپتوموبىلى بار.

شايار ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ 1985 ـ 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچى، ئاپتوموبىللىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 3

يىللار	ئىشچى ـ خىزمەتچى سانى (نەپەر)	ئاپتوموبىل (دانە)		
		جەمئىي	ئاپتوبۇس	يۈك ئاپتوموبىلى
1985	29	13	4	9
1986	29	13	4	9
1987	31	14	5	9
1988	35	14	5	9
1989	41	16	8	8
1990	42	18	10	8
1991	48	20	12	8
1992	49	20	12	8
1993	43	21	18	3

شايار ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ 1985 ـ 1993 ـ يىلغىچە بولغان يولۇچى، يۈك توشۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 4

يىللار	يولۇچى		يۈك	
	يولۇچى (تۈمەن ئادەم)	ئوبوروت مىقدارى (تۈمەن ئادەم ـ كىلومېتىر)	يۈك (توننا)	ئوبوروت مىقدارى (تۈمەن توننا ـ كىلومېتىر)
1985	10.9	52.3	0.11	68.3
1986	9.2	69.89	0.122	80.72
1987	18.45	910	0.196	100.9
1988	22.72	1144	0.192	31
1989	41.08	1589.8	0.24	95.12
1990	36.17	1637	0.24	105.6
1991	38.4	2406	0.28	101
1992	18.7	2557	0.2	104.7
1993	14	2350	0.2	552

شايار ناھىيىسىدىكى يولۇچى توشۇش لىنىيىسىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 5

باشلىنىش ـ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى	مۇساپىسى (كىلومېتىر)	نۆۋىتى (قېتىم)	قاتناش باشلانغان ۋاقىت
ناھىيە بازىرى ـ تارىم يېزىسى	47	2	1988
ناھىيە بازىرى ـ تويبولدى يېزىسى	13	1	1979
ناھىيە بازىرى ـ قىزىل بايراق يېزىسى	27	2	1976
ناھىيە بازىرى ـ نۇرباغ يېزىسى	12	2	1976
ناھىيە بازىرى ـ يېڭىئەللە يېزىسى	22	4	1966
ناھىيە بازىرى ـ ج ق دېھقانچىلىق مەيدانى	30.5	1	1979
ناھىيە بازىرى ـ گۈلباغ يېزىسى	5	2	1988

بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى ۋە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى بار.

شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونى بۇ كالون 1980 ـ يىل 10 ـ ئايدا قۇرۇلدى، 1993 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاشلىق ـ ياغ ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ھازىر 10 يۈك ئاپتوموبىلى، 20 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار، بۇ شىركەت 1993 ـ يىلى توشۇغان يۈك 3763 توننىغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 128 مىڭ 500 توننا ـ كىلومېتىرغا يەتتى.

شايار ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئاپتوموبىل كالونى بۇ كالون 1991 ـ يىل 1 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ھازىر 16 يۈك ئاپتوموبىلى، 27 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار. 1993 ـ يىلى بۇ كالون توشۇغان يۈك 4827 توننىغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 259 مىڭ 600 توننا ـ كىلومېتىرغا يەتتى.

3. تراكتور ترانسپورتى

1958 ـ يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى 2 تراكتور سېتىۋېلىپ گۈلباغ گۆڭشېسى بىلەن چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تراكتور 2020 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم تراكتورلار يۈك ترانسپورتىغا ئىشلىتىلىدۇ.

§ 5 . قاتناش باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قاتناش باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. قاتناش باشقۇرۇشقا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ناھىيىلىك ساناەت ـ قاتناش بۆلۈمى، قاتناش ئىدارىسى، قاتناشنى نازارەت قىلىش ـ باشقۇرۇش تارمىقى مەسئۇل بولدى. 1988 ـ يىلى قاتناش باشقۇرۇش جاماەت خەۋپسىزلىكى

ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى تەسىس قىلىندى، 4 شتات بېرىلدى، 1990 - يىلدىن كېيىن شتاتى ۋە خادىملىرى كۆپەيتىلدى.

1. قاتناش تەرتىپىنى باشقۇرۇش

1988 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «قاتناش باشقۇرۇش قائىدىسى» توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى تارقاتتى ھەمدە رادىئو، سۈرەت، كۆرگەزمە قىلىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەردىن پايدىلىنىپ ئاممىغا تەشۋىق قىلدى ھەم يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش تارماقلىرىغا ماسلىشىپ بىخەتەرلىكنى تەكشۈرۈش ۋە ماشىنىلارنىڭ ئەھۋالى، تېخنىكا جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، قاتناش تەرتىپىنى سىستېمىلىق رەتكە سالدى. قاتناش ھادىسىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش داۋامىدا «تاشيول قاتنىشىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئامانلىق باشقۇرۇش جازالاش نىزامى» غا ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر بويىچە، ۋەقە پەيدا قىلغۇچى سادىر قىلغان ۋەقەنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى، مەسئۇلىيىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، تونۇشىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا قاراپ، تەنقىد - تەربىيە بېرىش، ئاگاھلاندۇرۇش، جەرىمانە قويۇش، شوپۇرلۇق كىنىشكىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قاتارلىق جازالارنى بەردى. قىلمىشى ۋە ئاقىۋىتى ئېغىرلارنىڭ قانۇن بويىچە جىنايى مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتۈرۈلدى. ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرىنى ياخشى باشقۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ناھىيە بويىچە ۋېلسىپىتكىمۇ پولات نومۇر ئۇرۇپ، كىنىشكا تارقىتىلىپ نومۇر بىلەن كىنىشكىنى بىر بىرىگە ئويغۇنلاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاساسلىق يول ۋە قايناق بازار رايونلىرىغا سىزىق سىزىپ ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرىنىڭ يول بەلگىسى ئورنىتىلدى، ئادەم ۋە ئۇلاغ ھارۋىلىرىغا يول ئايرىپ بېرىلدى، ئاساسلىق كوچىلاردا تۇرۇپ ۋەزىپە ئىجرا قىلىشقا ئادەم كۈچى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، قاتناش تەرتىپى قوغدىلىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ قاتنىشى تەدرىجىي ئىزغا چۈشۈرۈلدى.

2. شوپۇرلارنى باشقۇرۇش

1989 - يىلى ناھىيە بويىچە 373 شوپۇر بار ئىدى. 1990 - يىلى 475 كە كۆپەيدى. ۋىلايەتلىك شوپۇر تەربىيىلەش مەكتىپى شوپۇر تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولدى، كېيىن ۋىلايەتلىك ماشىنا باشقۇرۇش ئورنىدا ئارخىپ تۇرغۇزۇلۇپ، پراكتىكا قىلىپ، ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق شوپۇرلۇق كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 1991 - يىلنىڭ بېشىدا ناھىيە تەۋەسىدە موتسىكلىتنىڭ تېز كۆپىيىپ كېتىشى ھەم قالايمىقان بولۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى تۇنجى قارارلىق موتسىكلىت مىنگۈچىلەرنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، 211 كۇرسانت تەربىيىلەندى. سىناقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار 3 چاقلىق، 2 چاقلىق موتسىكلىتنى مىنىش كىنىشكىسى ئالدى. 1993 - يىلى موتسىكلىت بويىچە 2 - قارارلىق تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى، كۇرستا 220 كىشى قاتناشتى. تراكتور شوپۇرلىرى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپىدە ھەر يىلى 2 قارار تەربىيىلەندى. لاياقەتلىك بولغانلارغا تراكتور ھەيدەش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

3. ماشىنا باشقۇرۇش ۋە تەكشۈرۈش

قاتناش نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى ھەر يىلى ناھىيە بازىرىدا قاتناش قائىدە - نىزاملىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەم ئۆز ۋاقتىدا قاتناش ھادىسىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشتىن سىرت، يەنە ھەر يىلى ماشىنىلارنى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى (ماشىنا ئەھۋالى، سانى، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان - قىلمىغانلىقى قاتارلىقلار) ھەمدە قاتناش يوللىرىنى تەكشۈرۈپ، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرىنى تەكشۈرۈپ ۋە بىرتەرەپ قىلىپ، قاتناش تەرتىپىنى ساقلىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ماشىنىلارنىڭ 1988 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 6

بىرلىكى: دانە

تۈرى / يىللار	چوڭ ئاپتوموبىل	كىچىك ئاپتوموبىل	تراكتور	موتسىكلىت
1988	92	57	382	
1989	109	76	643	
1990	124	132	1101	
1991	129	181	1572	1944
1992	118	219	1836	
1993	135	227	2020	

ئىزاھ: تراكتور ھەرخىل تىپتىكى تراكتورنى ھەم توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، كولاش ماشىنىسى قاتارلىق دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتورلۇق ماشىنىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە 1988 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە يۈز بەرگەن قاتناش ھادىسىلىرىنىڭ ستاتىستىكىلىق مەلۇماتى

جەدۋەل: 6 — 7

تۈرى / سانى / يىللار	ۋەقە سادىر قىلغان ماشىنا			
	سانى	يارىلانغانلار	ئۆلگەنلەر	ئىقتىسادىي زىيان (يۈەن)
1988	12	7	4	8050
1989	7	3	2	10100
1990	6	2	2	202500
1991	10	7	4	20000
1992	11	10	4	25000
1993	13	6	8	15000

II باب

پوچتا ـ تېلېگراف

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 11 ـ يىلى (1885 ـ يىلى) شىنجاڭدىكى ھەربىي راباتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۆتەڭگە ئۆزگەرتىلدى، شاياردا تەسىس قىلىنغان لەڭگەر ئۆتەڭ كۇچاغا قارىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەت، خەت ـ چەكلىرىنى مەخسۇس توشۇيتتى.

مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) كۇچا پوچتا ئىدارىسى شاياردا بىر پوچتا ۋاكالەت پونكىتى تەسىس قىلىپ، خەت ـ چەك، پوسۇلكا كەسپىنى يولغا قويدى.

1952 ـ يىل 11 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەت ئورنىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ 5 ـ دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، پىرېۋوت كەسپى كۆپەيتىلدى، يەنىلا كۇچا پوچتا ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا بولدى.

1954 ـ يىلى ئەتىيازدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى 5 ـ دەرىجىلىكتىن 4 ـ دەرىجىلىككە ئۆستۈرۈلدى. 1955 ـ يىلىنىڭ بېشىدا بۇ ئىدارىنىڭ كەسپى ۋە خادىملىرى كۇچا پوچتا ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا تەسىس قىلىندى. 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى يەنە 4 ـ دەرىجىلىكتىن 7 ـ دەرىجىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1957 ـ يىل 3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك پارتكوم مەخپىيەتلىك كەسپىنى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1958 ـ يىلى بازار ئىچى تېلېفونى ۋە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلدى. 1959 ـ يىلى مەمىكەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ناھىيە،دەرىجىلىكتىن تۆۋەن پوچتا ـ تېلېگراف كارخانىلىرى يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ قوش باشقۇرۇشىدا بولدى. 1961 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى يەنە پوچتا ـ تېلېگراف كارخانىسىنىڭ ئادەم، مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچلىرىنى پوچتا ـ تېلېگراف تارماقلىرىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇ ئىدارە خەلق يولى بىلەن قۇملۇق كوچىسىنىڭ كېسىشكەن يېرىگە جايلاشتى. مەركەزگە بىۋاسىتە قاراشلىق كارخانا بولدى.

1966 ـ يىل 5 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ خىزمىتىگە «تۆتنى ئىنقىلاش» خىزمەت گۇرۇپپىسى رىياسەتچىلىك قىلدى. 11 ـ ئايدا خىزمەت گۇرۇپپىسى چېكىنىدى. ئىسيانچىلار ھوقۇقنى تارتىۋالدى، پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى تەنقىدكە ئۇچراپ، ئورگان پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 ـ يىلى ئىدارىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 2 چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈندى. 1969 ـ يىل 3 ـ ئايغا كەلگەندە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ھەربىي ۋەكىل ئەۋەتىپ «سولچى» لارنى قوللىدى ھەمدە پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى. 6 ـ ئايدا 2 گۇرۇھتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىرلەشتۈرۈلدى ھەمدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1970 ـ يىل 1 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى، پوچتا ئىدارىسى، تېلېگراف ئىدارىسى بولۇپ ئايرىپ قۇرۇلدى. گۇڭشېلاردىكى پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتلىرىمۇ پوچتا پونكىتى بىلەن تېلېگراف پونكىتىغا ئايرىلدى. پوچتا ئىدارىسى يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل تارماقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. تېلېگراف ئىدارىسى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1973 ـ يىل 10 ـ ئايدا پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئەسلىدىكى نامى ۋە ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1974 ـ يىل 2 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدا پوچتا گۇرۇپپىسى بىلەن تېلېگراف گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1977 ـ يىلى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدا ھەرخىل تۈزۈملەر تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 ـ يىلى ئىدارىنىڭ ئىنقىلابىي كومىتېت دېگەن نامى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1987 ـ يىل 7 ـ ئايدا پوچتا ئامانەت كەسپى يولغا قويۇلدى.

1988 ـ يىلى ئىدارە باشلىقى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە تىجارەتنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، پوچتا تېز يوللانما كەسپى ئېچىلدى ھەم پوچتا ـ تېلېگراف مۇلازىمەت كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى. 1989 ـ يىل 10 ـ ئايدا 500 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون ئورناشتۇرۇلدى ھەم ئۆلچەملەشكەن كونۋېرت ئىشلىتىش ۋە پوچتا نومۇرى يېزىش تەشۋىق قىلىندى. 1990 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى پوچتا ھەققى تەڭشەپ ئۆستۈرۈلدى. 1992 ـ يىل 3 ـ ئايدا يېزا تېلېفون ھەققى تەڭشەلدى. 10 ـ ئايدا تېلېگرامما

ھەققى تەڭشەلدى. 1993 ـ يىل 3 ـ ئايدا پوچتا ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. 5 ـ ئاينىڭ 15ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدا مەمۇرىي گۇرۇپپا، ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى، فۇنكسىيىلىك ئىشخانا بار ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا پوچتا گۇرۇپپىسى، تېلېگراف گۇرۇپپىسى، پوچتا ئامانەت گۇرۇپپىسى، پوچتا توشۇش گۇرۇپپىسى، تارماق ئىدارە ـ پونكىت ۋە كىچىك ئىسمىنا ـ گۇرۇپپا، ئۈنىڭدىن باشقا «ياۋاغاز» مۇلازىمەت كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى. ئىدارىنىڭ قارىمىقىدا 8 يېزا ـ بازارلىق پوچتا ـ تېلېگراف تارماق ئىدارىسى (پونكىتى)، 88 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار. 1993 ـ يىلى جەت ئەلگە 35 مىڭ 600 پارچە خەت، 3000 پوسۇلكا، 22 مىڭ 500 پارچە پېرېۋوت چېكى يوللاندى، پوچتا ئامانىتىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 15 مىليون 699 مىڭ يۈەنگە، تارقىتىلغان گېزىت 1 مىليون 566 مىڭ نۇسخىغا، ژۇرنال 149 مىڭ 500 نۇسخىغا، پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىنىڭ مىقدارى 44 مىڭ 94 دانىگە يەتتى. ناھىيىلەر ئارا پوچتا يولى بىر (شايار — توقسۇ) بولۇپ، تاق مۇساپىسى 43 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيىدىكى پوچتا يولى 3، تېلېگرامما توك يولى 2. بۇنىڭ ئىچىدە شايار — ئۈرۈمچى تېلېگرامما توك يولى بىۋاسىتە مەملىكەتلىك تېلېگرامما ئالماشتۇرۇش تورىغا ئۇلاندى. جەت ئەلگە 30 مىڭ 471 نۇسخا تېلېگرامما يوللاندى. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى 10، شەھەر تېلېفونى ستولبا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتىر، ئابونىتى 489، يېزا تېلېفونى ستولبا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 133 كىلومېتىر، كوممۇتاتور سىغىمچانلىقى 250 توچكا، ئابونىتى 140، سىمسىز كۆچمە خەۋەرلىشىش شىركىتىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد يانفون ئابونىتى 55، چاقىرغۇ ئابونىتى 54. پوچتا — تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 206 مىڭ 700 گە، ئۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 3 مىليون 523 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى.

پوچتا ـ تېلېگراف تارماق ئىدارىسىغا قاراشلىق يېگىمەھەللە تارماق ئىدارىسى 1954 ـ يىل 10 ـ ئايدا، قىزىلبايراق تارماق ئىدارىسى 1954 ـ يىل 4 ـ ئايدا، توپبولدى تارماق ئىدارىسى 1959 ـ يىل 6 ـ ئايدا، تارىم تارماق ئىدارىسى، قايلور تارماق ئىدارىسى 1960 ـ يىلى، تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى تارماق ئىدارىسى 1965 ـ يىل 8 ـ ئايدا، گۈلباغ تارماق ئىدارىسى 1971 ـ يىلى، ئۈرباغ ئىدارىسى 1980 ـ يىلى قۇرۇلدى.

§ 1 . پوچتا

1. پوچتا يولى

1) ئۆزى باشقۇرىدىغان ناھىيىلەر ئارا پوچتا يولى

مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) كۈچا — كۈچا 6 ـ رايونى — مازار غوجام (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى) شايار پوچتا يولى ئېچىلدى. بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 115.2 كىلومېتىر، بۇ يولدا پوچتا يوللانمىلىرى ئاتقا ئارتىپ توشۇلاتتى، 2 پوچتىكەش، 2 ئات بار بولۇپ، ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنايتتى. 1952 ـ يىلى ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇلىدىغان بولدى. 1954 ـ يىل 8 ـ ئايدا ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنايدىغان بولدى. 1958ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1966 ـ يىلغىچە كۈچا — شايار پوچتا يولى شايار — توقسۇ ئۆزى باشقۇرىدىغان پوچتا يولىغا ئۆزگەرتىلدى. پوچتا يوللانمىلىرى ئات ھارۋىسى ۋە ئېشەك ھارۋىسى بىلەن ھەپتىدە 3 قېتىم توشۇلدى. پوچتا يوللانمىلىرى يېگىمەھەللىدە ئالماشتۇرۇلدى. پوچتا يوللانمىلىرى توقسۇدىن يېگىمەھەللىگە، شاياردىن يېگىمەھەللىگە يەتكۈزۈلۈپ ئالماشتۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىلىرىغا يەتكۈزۈلدى. 1967 ـ

يىلدىن 1973 - يىلغىچە ئاپتوموبىلغا ھاۋالە قىلىپ توشۇلىدىغان بولدى، توقسۇ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ كۆزىتىپ يەتكۈزدى. 1975 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە شايار ئۆزى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇيدىغان بولدى، بۇ يولنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتىر. 1993 - يىلغىچە ھەپتىدە 4 قېتىم پوچتا قاتنايدىغان بولدى. يول ئۈستىدە قايلور، يېڭىمەھەللە پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىلىرىدا پوچتا يوللانمىلىرى ئالماشتۇرۇلدى.

2) ناھىيە - يېزا پوچتا يوللىرى (3 - دەرىجىلىك پوچتا يولى)

(1) شايار ناھىيىسىدىن تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى تارماق ئىدارىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1965 - يىلى ئېچىلدى، بۇ پوچتا يولىنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر، پوچتا يوللانمىلىرى تويبولدى پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسىدا ئالماشتۇرۇلدى، پوچتا يوللانمىلىرى قول تراكتورى بىلەن توشۇلدى. 1993 - يىلى موتسىكلىت بىلەن ھەپتىدە 3 قېتىم پوچتا قاتنىدى.

(2) شايار ناھىيىسىدىن مازار غوجام (ھازىرقى قىزىلباياراق يېزىسى) پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1954 - يىلى ئېچىلدى، بۇ يولنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتىر. 1957 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرى ئات بىلەن توشۇلدى، 1958 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلدى. 1967 - يىلدىن كېيىن ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇلدى. 1980 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە موتسىكلىت بىلەن توشۇلدى، پوچتا يوللانمىلىرى ئارىلىقتا نۇرباغ پوچتا - تېلېگراف پونكىتىدا ئالماشتۇرۇلدى، ھەپتىدە 3 قېتىم پوچتا قاتنىدى.

(3) شاياردىن تارىم يېزىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1960 - يىلى ئېچىلدى، ئۇزۇنلۇقى 93 كىلومېتىر، ھەپتىدە 2 قېتىم پوچتا قاتنىدى، 1976 - يىلى بۇ يول بىكار قىلىندى. تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىدىن تارىم كۆكتىبىسىغىچە بولغان پوچتا يولى كۆپەيتىلدى، ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر. 1988 - يىل 3 - ئايدا يەنە ئەسلىدىكى شايار — تارىم يېزىسى پوچتا يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ يولنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتىر، پوچتا ئەسلىدىكى ھەپتىدە 2 قېتىم قاتناشتىن ھەپتىدە بىر قېتىم قاتناشقا ئۆزگەرتىلدى، پوچتا يوللانمىلىرى يەنىلا ئېشەك ھارۋىسى بىلەن توشۇلدى.

(4) شاياردىن تويبولدى يېزىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1959 - يىلى ئېچىلدى. 1965 - يىلى تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىدا پوچتا - تېلېگراف پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يول شاياردىن تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە بولغان پوچتا يولىنىڭ بىر بۆلىكى قىلىنىپ، ئەسلىدىكى پوچتا يولى بىكار قىلىندى، بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئارىلىقتا تويبولدى يېزىسىدىكى پوچتا - تېلېگراف پونكىتىدا پوچتا يوللانمىلىرى ئالماشتۇرۇلدى.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بازىرى 2 - دەرىجىلىك ئۆزى باشقۇرىدىغان ئاپتوموبىل پوچتا يولىدىن بىرى، ناھىيىدىن ھەرقايسى تارماق ئىدارە، پونكىتلارغا قاتنايدىغان موتسىكلىت قاتنايدىغان پوچتا يولىدىن 2 سى، ئېشەك ھارۋىسى پوچتا يولىدىن بىرى بار بولدى. بازار ئەتراپى ۋە يېزىلارنىڭ ئۆزى باشقۇرىدىغان پوچتا يولى 19، ھاۋالە پوچتا يولى بىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 989.6 كىلومېتىر، تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 684.5 كىلومېتىر، ئېشەك ھارۋىسى قاتنايدىغان پوچتا يولىدا ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنىغاندىن تاشقىرى، باشقىلىرىدا ۋېلىسىپىت بىلەن ھەپتىدە 3 قېتىم پوچتا قاتنىدى. پوچتالىيوننىڭ پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇش قورالى (ۋېلىسىپىت، ئېشەك ھارۋىسى) شەخسكە تەۋە بولۇپ، بەلگىلىمە بويىچە ئۇلارغا ھەر ئايدا باشقۇرۇش ھەققى بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1993 ـ يىلى ئۆزى باشقۇرىدىغان پوچتا يولىدا يۈرۈش ۋاقىت جەدۋىلى

جەدۋەل: 6 — 8

يول بويىدىكى ئىدارە ـ پونكىتلارنىڭ نامى	پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇش ئۈسكۈنىسى	ئىدارە ـ پونكىتلار ئارىلىقىدىكى ئاق مۇساپە ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئىزاھ
شايار — توقسۇ	ئاپتوموبىل	43	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئۆلكە ئىچىدىكى 2 ـ دەرىجىلىك پوچتا يولى)
شايار — يېڭىمەھەللە	ئاپتوموبىل	22	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى)
شايار — قايلور	. ئاپتوموبىل	10	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى)
شايار — قىزىلبايراق	موتسىكلىت	36	ھەپتىدە 3 قېتىم (3 ـ دەرىجىلىك پوچتا يولى)
شايار — نۇرباغ	موتسىكلىت	11	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى)
شايار — تويبولدى	قول تراكتور	10	ھەپتىدە 3 قېتىم (1965 ـ يىل 8 ـ ئايدىن كېيىن ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى قىلىندى)
شايار ـ تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى (1965 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1986 ـ يىلغىچە)	قول تراكتور	26	ھەپتىدە 3 قېتىم (3 ـ دەرىجىلىك پوچتا يولى)
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — تارىم يېزىسى (1986 ـ يىلدىن 1988 ـ يىل 3 ـ ئايغىچە)	ۋېلىسىپىت	40	ھەپتىدە 2 قېتىم
شايار — تارىم يېزىسى (1988 ـ يىل 3 ـ ئايدىن ھازىرغىچە)	ئېشەك ھارۋىسى	43	ھەپتىدە 2 قېتىم (ئومۇمىي مۇساپە 148 كىلومېتىر)

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزىلاردىكى يەتكۈزۈش لىنىيىسىنىڭ 1993 ـ يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 9

باشلانغان — ئاخىرلاشقان نۇقتا	پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇش قورالى	ئاق مۇساپە ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئىسمېنا مۇددىتى	يەتكۈزۈش نۇقتىسى
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — 2 ـ ئوتتۇرا ئەترەت	ۋېلىسىپىت	37	ھەپتىدە 3 قېتىم	23
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — 6 ـ ئوتتۇرا ئەترەت	ۋېلىسىپىت	20	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — جەنۇبىي تارىم	ۋېلىسىپىت	60	ھەپتىدە 2 قېتىم	20
تويبولدى — قاراقۇم	ۋېلىسىپىت	34	ھەپتىدە 3 قېتىم	20

توبىبولدى — كوناچىمەن	ۋېلسىپېت	34	ھەپتىدە 3 قېتىم	22
توبىبولدى — يېڭىباغ	ۋېلسىپېت	36	ھەپتىدە 3 قېتىم	46
يېڭىمەھەللە — ئاچادۆڭ	ۋېلسىپېت	32	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
يېڭىمەھەللە — ياتتاقشەھەر	ۋېلسىپېت	30	ھەپتىدە 3 قېتىم	18
يېڭىمەھەللە — يېڭىئېرىق	ۋېلسىپېت	36	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
قايلور — ئاقدۆڭ	ۋېلسىپېت	29	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
قايلور — ياقابۇلاق	ۋېلسىپېت	49	ھەپتىدە 3 قېتىم	14
مازارغوجام (قىزىلبايراق) — گۈزەل	ۋېلسىپېت	30	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
مازارغوجام (قىزىلبايراق) — بۇزتا	ۋېلسىپېت	35	ھەپتىدە 3 قېتىم	20
ئۆرباغ — يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى — لەڭگەر	ۋېلسىپېت	49	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
كىچىك گۈلباغ — چوڭ گۈلباغ	ۋېلسىپېت	44	ھەپتىدە 3 قېتىم	29
گۈلباغ — كىچىك گۈلباغ	ۋېلسىپېت	57	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
تارىم — ئىتتىپاق يېزىسى، غالىبىيەت كەنتى، دۆڭقوتان، كۆچا قوي خوجىلىقى	ئېشەك ھارۋىسى	75	ھەپتىدە 2 قېتىم قاتناشتىن بىر قېتىم قاتناشقا ئۆزگەرتىلدى	
تارىم — قۇملۇق، بەشتوغراق	ئېشەك ھارۋىسى	90 (2 پوچتا يولى)	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	31

2. پوچتا كەسپى

پوچتا خەۋەرلىشىشتە ئاساسلىق خەت ـ چەك، ھۆججەت، نەرسە كېرەك ۋە گېزىت ـ ژۇرنال قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار توشۇلدى. شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى دۆلەت ئىچىدىكى يوللانما، خەلقئارا يوللانما (خەت ـ چەك، پوسۇلكا)، پوچتا پېرېۋوتى، گېزىت ـ ژۇرنال تارقىتىش، مەخپىي ھۆججەت ئالاقىسىدىن ئىبارەت كەسىپلەرنى بېجىردى. تىجارەت، ئايرىش، توشۇش، يەتكۈزۈش قاتارلىق پوچتا ئىشلىرى ئىشلەندى. 1987 ـ يىل 7 ـ ئايدا پوچتا ئامانەت كەسپى كۆپەيتىلدى.

1) خەت ـ چەك

(1) تۈرى

1950 ـ يىل 2 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەت پونكىتى يەنە مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن پوچتا ھەققى تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى. 1952 ـ يىل 8 ـ ئايدا جەڭچىلەرنىڭ ئادەتتىكى خەت ـ چەكلىرى ھەقسىز يەتكۈزۈلىدىغان بولدى. 1960 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئالاھىدە زاكاز خەت كەسپى يولغا قويۇلدى. 1966 ـ يىل 9 ـ ئايدىن باشلاپ ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى بىردەك ھەقسىز زاكاز باسما بۇيۇم قاتارىدا يەتكۈزۈش يولغا قويۇلدى (1969 ـ يىل 5 ـ ئايدا بىكار قىلىندى) 5 ـ ئايدا ھەربىي پوچتا يوللانمىلىرىنى ھەقسىز يەتكۈزۈش بىكار قىلىندى. 1981 ـ يىل 7 ـ ئايدا دۆلەت ئىچىدىكى ھۆججەتلەرنى يەتكۈزۈش كەسپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 ـ يىل 8 ـ ئايدا ھەربىي پوچتا يوللانمىلىرىنى ھەقسىز يەتكۈزۈش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1989 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئۆلچەملەشكەن كونۋېرت ئىشلىتىش ۋە پوچتا نومۇرى يېزىش تەشۋىق قىلىنىپ، ماشىنا ئارقىلىق پوچتا نومۇرى بويىچە ئايرىشنى تەدرىجىي يولغا قويۇشقا ئاساس سېلىندى.

1990 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئادەتتىكى خەت، باسما بۇيۇمى، خەت ـ ئالاقىلارنىڭ زاكاز ھەققى تەڭشەلدى،

باشقا پوچتا ھەققىمۇ مۇۋاپىق ئۆستۈرۈلدى. 1993 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. 4 ـ ئايدىن باشلاپ ھەر بىر پارچە خەت ـ چەكتىن 0.20 يۈەن پوچتا قوشۇمچە ھەققى ئېلىنىپ ئىچچوت بېرىلدى. يىل ئاخىرىغىچە ئادەتتىكى خەت، زاكاز خەت، ئالاھىدە زاكاز خەت، باسما بۇيۇمى، قەغەز پوسۇلكا، ئاتكرىتكا، تېز يوللانما، ئەمالار ئوقۇشلۇقىنى يوللاش قاتارلىق خەت ـ چەك كەسپلىرى يولغا قويۇلدى.

(2) كەسپ مىقدارى

شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ كەسپى 1955 ـ يىلىنىڭ بېشىدا كۇچا پوچتا ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىققى. شۇ يىلى 13 مىڭ 700 پارچە خەت ـ چەك ماڭدۇرۇلدى، ئاران 1200 يۈەن كىرىم قىلىندى، 1966 ـ يىلى يوللىنىدىغان خەت تېز كۆپىيىپ، 180 مىڭ 300 پارچىغا، كىرىم 13 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن خەت ـ چەك كەسپى مۇقىم راۋاجلىنىپ، خەت ـ ئالاقە كىرىمى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1993 ـ يىلدىكى كەسپ مىقدارى 1986 ـ يىلدىكىدىن %49، كەسپىي كىرىم 3.42 ھەسسە ئاشتى.

2) پوسۇلكا

(1) تۈرى: پوسۇلكا كەسپى مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان. بۇ كەسپ شۇ چاغدا كۇچا ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىغا قاراشلىق ئىدى، پوسۇلكىنىڭ ئېغىرلىقىغا قاراپ ھەق ئېلىش بىرلىكى 500 گرام ئىدى. 1957 ـ يىل 4 ـ ئايدا 100 گرامدىن باشلاپ ھەق ھېسابلاندى، تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك پوسۇلكىنىڭ ئېغىرلىق چېكى 500 گرام قىلىنىپ، خەت ـ چەك تەرتىپى بويىچە بىرتەرەپ قىلىندى ھەم ئادرېسى بويىچە يەتكۈزۈلدى، ھەق نىسبىتى ئادەتتىكى پوسۇلكىنىڭكىدىن %50 يۇقىرى بولدى. 1979ـ يىل 7 ـ ئايدا «ب» تۈردىكى باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىش پوسۇلكا كەسپى يولغا قويۇلدى، مۇددىتى ئۆتۈپ كەتكەن پوسۇلكىدىن ساقلاش ھەققى ئېلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ئەۋەتىش چارىسى يېڭىۋاشتىن بەلگىلەندى، يەنى ئورگان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن نەرسە ـ كېرەك ئەۋەتكۈچىلەر نەرسە ـ كېرەك ئەۋەتىدىغان ئورۇننىڭ ئىسپاتىنى كۆرسىتىشى؛ شەخسلەر ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەۋەتكەندە جەزمەن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ياكى دۆلەت ئىچىدە ئالتۇن ـ كۈمۈش بۇيۇملىرى تىجارىتى قىلىدىغان ئورۇننىڭ مال تارقىتىش تالونىنى كۆرسىتىش تەلەپ قىلىندى. بۇلار بىردەك «ئا» تۈردىكى باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىش پوچتا يوللانمىسى بويىچە ئەۋەتىلدى. 1993ـ يىلى پوسۇلكا كەسپىدىن ئادەتتىكى پوسۇلكا، تېز يەتكۈزۈلىدىغان پوسۇلكا، باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان پوسۇلكا، «ب» تۈردىكى باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان پوسۇلكا قاتارلىقلار بېجىرىلدى.

(2) كەسپ مىقدارى: ئىدارە دەسلەپ قۇرۇلغان 1955 ـ يىلى 189 پوسۇلكا ماڭدۇرۇلدى، 199 يۈەن كىرىم قىلىندى. 1986 ـ يىلدىن كېيىن يېمەكلىك ئاساس قىلىنغان پوسۇلكا، كىيىم ـ كېچەك ئاساس قىلىنغان ئاۋار پوسۇلكىغا، كىچىك پوسۇلكا چوڭ پوسۇلكىغا ئۆزگەردى؛ پوسۇلكا سانى ئانچە كۆپەيمىگەن بىلەن پوسۇلكىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى خېلى زور ئاشتى. 1988 ـ يىلى كەسپىي كىرىم 52 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ، 1986 ـ يىلدىكىنىڭ 4.23 ھەسسىسىگە تەڭ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن كەسپ مىقدارى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلىدى. بولۇپمۇ 1990 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى دۆلەت ئىچىدىكى پوسۇلكىنىڭ پوچتا ھەققى تەڭشەلگەندىن كېيىن (%150 ئاشتى) 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاران 3000 پوسۇلكا يوللاندى، كەسپىي كىرىم 22 مىڭ 600 يۈەن بولدى. بۇ 1988 ـ يىلدىكىنىڭ ئاران %43 ىنى ئىگىلىدى.

3) پېرېۋوت

پېرېۋوت كەسپى ئادەتتىكى پېرېۋوت ۋە تېلېگراممىا پېرېۋوتتىن ئىبارەت 2 خىل.

1953 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن بانكا ئىش تەقسىم قىلىشىپ، شەخسلەرنىڭ پۇل

پېرېۋوتنى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بېجىرىدى، ھەر بىر پارچە پۇل پېرېۋوتنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى 300 يۈەن قىلىپ بەلگىلەندى. 1954 - يىل 10 - ئايدا «ئىسپاتقا قاراپ پۇل بېرىش» چارىسى يولغا قويۇلۇپ، ئامىنىڭ پۇل ئېلىشىغا قۇلايلىق يارىتىلدى. 1955 - يىلى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان پېرېۋوت تەكشۈرگۈچى سەپلىنىپ، پېرېۋوت چېكى قايتا تەكشۈرۈلدى. 9 - ئايدا نورمىلىق پېرېۋوت چېكى كەسپى توختىتىلىپ، ئادەتتىكى پېرېۋوت چېكىگە ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پوچتا يول پېرېۋوتنىڭ پېرېۋوت پۇل سوممىسىنىڭ %1 ى بويىچە بىرتوتاش ھەق ئېلىنىدىغان بولدى. ھەر بىر پارچە پۇل پېرېۋوتنىڭ ئەڭ تۆۋەن پېرېۋوت ھەققى 0.10 يۈەن بولدى. 1982 - يىلى پېرېۋوت پۇلىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى 300 يۈەندىن 5000 يۈەنگە كۆپەيتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن كەسپىي كىرىم ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدىكى 7 ئىدارە - پونكىت پېرېۋوت كەسپىنى بېجىرىدى. بۇنىڭ ئىچىدە 2 ئىدارە - پونكىت پەقەت ئادەتتىكى پېرېۋوت كەسپىنى بېجىرىدى. بىر يىلدا 22 مىڭ 500 پارچە پېرېۋوت چېكى ماڭدۇرۇلدى، پېرېۋوت كەسپىدىن 48 مىڭ 700 يۈەن كىرىم قىلىندى.

4) گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش

مىنگو يىللىرىدا گېزىت - ژۇرنال تارقىتىشنى گەرچە پوچتا ۋاكالەت پونكىتى بېجىرىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاران ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە باشقا ئورۇنلار بىرنەچچە نۇسخا ئۆلكە گېزىتىگە يېزىلاتتى.

1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈش بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش» يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە گېزىت ۋە ژۇرنال تارقىتىش كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى. 1958-يىلدىن 1965 - يىلغىچە ئىشىك ئالدىغىچە بېرىپ مۇلازىمەت قىلىش يولغا قويۇلۇپ، ھەرخىل گېزىت - ژۇرناللارغا مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا نۇرغۇن گېزىت - ژۇرنال چىقىرىدىغان ئورۇنلار ئىشتىن توختىتىلدى، شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ژۇرنال تارقىتىش مىقدارى تېزدىن تۆۋەنلەپ كەتتى؛ 1969 - يىلى تارقىتىلغان ژۇرنال سانى 1965 - يىلدىكىدىن 7.46 ھەسسە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن نەشرىيات تارماقلىرى قەغەزنىڭ قىسلىقى تۈپەيلىدىن مۇشتەرىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالماي قالغاچقا نورما بەلگىلەش ۋە تەقسىملەش چارىسىنى قوللىنىپ گېزىت - ژۇرنال تارقاتتى. 1981 - يىلدىن كېيىن تۈرلۈك گېزىت - ژۇرناللار كەڭتاشا تارقىتىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ، تارقىتىش مىقدارى بۆسۈش خاراكتېرلىك يۇقىرى ئۆرلىدى. شۇ يىلى ھەرخىل گېزىتكە 1 مىليون 195 مىڭ، ژۇرنالغا 65 مىڭ 700 مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى، كەسپىي كىرىم 11 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى. 1989 - يىلدىن كېيىن قەغەز باھاسىنىڭ ئۆرلىشى سەۋەبىدىن گېزىت - ژۇرنالنىڭ باھاسىمۇ ئۆرلىدى، بۇنىڭ بىلەن گېزىت - ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى بىرئاز تۆۋەنلىدى، ئەمما كەسپىي كىرىم يەنىلا خېلى يۇقىرى ئۆرلىدى. شۇ يىلى ھەرخىل گېزىتكە 1 مىليون 86 مىڭ، ژۇرنالغا 104 مىڭ 100 مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى، كەسپىي كىرىم 34 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى، دېمەك 1989 - يىل تارقىتىش تارىخىدىكى ئەڭ ياخشى بىر يىل بولدى.

5) مەخپىيەتلىك خەۋەر - ئالاقىسى

1957 - يىل 3 - ئايدىن بۇرۇن شايار ناھىيىسىنىڭ مەخپىيەتلىك خەۋەر - ئالاقە ئىشىنى ناھىيىلىك پارتكوم بېجىرىدى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ «مەملىكەت بويىچە پوچتا - تېلېگراف تارماقلىرىدا مەخپىيەتلىك خەۋەر - ئالاقە ئاپپاراتى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» ى بويىچە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مەخپىيەتلىك خەۋەر - ئالاقە ئىشى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، مەخپىي پوچتا يوللانمىسى ئادەتتىكى پوچتا يوللانمىلىرى بىلەن بىللە قوغداپ توشۇلدى. ناھىيە بازىرىدا يەتكۈزۈش نۇقتىسى 20 گە، يەتكۈزۈش لىنىيىسى 6 — 7 كىلومېتىرغا يەتتى. 1986 - يىلدىن بۇيان

مەخپىيەتلىك خىزمەت ـ ئالاقىسىنىڭ 10 چوڭ ئىنتىزامىدىكى مەخپىيەتلىكنى ساقلاش نىزامى، ئىشىنى ئالمىشىش سۈپىتى، تەكشۈرۈش تۈزۈمى ۋە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، مەخپىيەتلىك خىزمەت ـ ئالاقىسى تۈزۈمى قەتئىي ئىجرا قىلىنىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھەربىي ھەم كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مەخپىيەتلىكىنىڭ قەتئىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى. 1986 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە مەخپىيەتلىك خىزمەت ئالاقىسىدا ھېچقانداق خاتالىق كۆرۈلمىدى. 1990 ـ يىلى ۋىلايەت شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنى سۈپەت جەھەتتە پۈتۈنلەي قىزىللاشقان ئورۇن دەپ باھالىدى.

6) پوچتا پۇل ئامانىتى

1987 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى پوچتا پۇل ئامانەت كەسپى رەسمىي يولغا قويۇلدى. شۇ چاغدا ناھىيە بازىرى، تويبولدى، تارىم جامائەت خەۋپسىزلىكى، دېھقانچىلىق مەيدانى، پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتلىرىدا ئامانەت كەسپى يولغا قويۇلۇپ، قەرەلسىز، قەرەللىك، قەرەللىك ـ قەرەلسىز ئىككىگە قۇلايلىق، پارچە قويۇپ توپ ئېلىش، پىرېۋوتنى ئامانەتكە ئۆزگەرتىش، ئامانەتنى پىرېۋوتقا ئۆزگەرتىش قاتارلىق پۇل ئامانەت كەسپلىرى بېجىرىلدى، پوچتا پۇل ئامانىتىدە خەلق بانكىسىنىڭ بىر تۇتاش ئامانەت پۇل ئۆسۈم نىسبىتى ئىجرا قىلىندى. ئامانەت قويۇلغان پۇللار خەلق بانكىسىغا تاپشۇرۇپ ئامانەت قويۇلدى.

7) پوچتا ماركىسى توپلاش

پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى 1984 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى يولغا قويۇلدى. ئىلگىرى خاتىرە پوچتا ماركىسى ۋە ئادەتتىكى پوچتا ماركىسى تەڭلا سېتىلاتتى. 1988 ـ يىلدىن كېيىن پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى مۇنتىزىم ئىزغا چۈشتى. ۋاقىتلىق پوچتا ماركىسى توپلايدىغان ئابونېنتلارنىڭ كۆپ قىسمى دائىملىق پوچتا ماركىسى توپلايدىغان ئابونېنتقا ئۆزگەردى. ھەر يىلنىڭ بېشىدا پوچتا ماركىسى توپلايدىغانلار بىر قېتىمدىلا ئالدىنئالا پۇل تاپشۇرۇپ، يىل ئاخىرىدا ئاشقان قىسمىنى ھېسابات قىلدى. پوچتا ماركىسى توپلايدىغانلارغا كەسىپ قوشۇمچە بېجىرىپ بېرىلدى. 1993 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، بۇ خىزمەت تەشكىللىك، رەھبەرلىكى بولغان ئىزغا سېلىندى.

1993 ـ يىلنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدا توپلىنىدىغان پوچتا ماركىلىرىدىن خاتىرە پوچتا ماركىسى، ئالاھىدە پوچتا ماركىسى، خاتىرە كونۋېرت، خاتىرە كارتىسى، خاتىرە پۇل، پۈكلىمە پوچتا ماركىسى، پوچتا ماركىسى توپلاش بۇيۇمى، پوچتا ژۇرنىلى ۋە باشقا پوچتا ماركىسى توپلاش بۇيۇملىرى سېلىندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىنىڭ مىقدارى ۋە كەسپىي كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 10

يىللار	پوچتا ماركىسى توپلاش بۇيۇملىرى (پارچە)	پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىي كىرىمى (يۈەن)	يىللار	پوچتا ماركىسى توپلاش بۇيۇملىرى (پارچە)	پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىي كىرىمى (يۈەن)
1988	3655	3655	1991	49491	23641
1989	12275	11275	1992	40030	20220
1990	11925	11925	1993	44094	30114

8) پوچتا تېز يوللانمىسى

پوچتا تېز يوللانمىسى 1988 - يىلى يولغا قويۇلدى، 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە كەسىپ مىقدارى 30 مىڭ 900 گە، كەسپىي كىرىمى 28 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ پوچتا تېز يوللانما كەسپىنىڭ مىقدارى ۋە كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 11

يىللار	كەسىپ مىقدارى (پارچە)	كەسپىي كىرىمى (يۈەن)	يىللار	كەسىپ مىقدارى (پارچە)	كەسپىي كىرىمى (يۈەن)
1988	393		1991	21529	19705
1989	9374	796	1992	29998	26617
1990	21148	12717	1993	30871	28020

يۇقىرىقى كەسىپلەردىن باشقا، 1993 - يىل 3 - ئايدا يەنە ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى.

3. پوچتا ئۈسكۈنىلىرى

1952 - يىلى پوچتا ۋاكالەت پونكىتى خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ كەسىپ بىجىردى. كېيىن كۆلىمى 150 كۋادرات مېتىرغا يەتمەيدىغان 3 ئېغىز كېسەك ئۆينى سېتىۋېلىپ ئىشخانا قىلدى. 1960- يىلى 620 كۋادرات مېتىرلىق كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىشخانا سالدى؛ 1980 - يىل 6 - ئايدا 760 كۋادرات مېتىرلىق خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق خىزمەت بىناسى سالدى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 1993 - يىلى پوچتا ۋاكالەت پونكىتىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنىغا كۆلىمى 1940 كۋادرات مېتىرلىق، پولات - بېتون قۇرۇلمىلىق، 3 قەۋەتلىك بىر كورپۇس خىزمەت بىناسى سېلىندى (تىجارەت ئۆيى ۋە مېھمانخانا بۇنىڭ ئىچىدە)، بىنانىڭ ئاستىغا تىجارەت ئۆيى، ئۈستىگە مېھمانخانا جايلاشتى. 8 ئاساسىي قاتلام پوچتا- تېلېگراف پونكىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆيى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كۆلىمى 1181.6 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. يىل ئاخىرىغىچە 69.5 مېتىر ئېگىزلىكتە سىمسىز خەۋەرلىشىش ئۇنىۋېرسال ئانتېنناسى ياسالدى.

1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇيدىغان 5 توننىلىق چاتما كوزۇپلۇق ئاپتوموبىلدىن بىرى، «121 تىپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، 212 تىپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، 5020 تىپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، نەنجىڭ 136 تىپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى»، ئىككى چاقلىق موتسىكلىتتىن 2 سى، ئۈچ چاقلىق موتسىكلىتتىن 2 سى، 28 تىپلىق تراكتوردىن بىرى، قول تراكتورىدىن بىرى، پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈش ۋېلسىپىتىدىن 54 ى بار بولدى. پوچتا ئۈسكۈنىلىرىدىن، يەرگە قويۇلىدىغان تامغا بېسىش ماشىنىسىدىن بىرى، كومپيۇتېرلىق پوچتا نومۇرىنى كۆرسەتكۈچتىن بىرى، ئېلېكترونلۇق پوچتا تارازىسىدىن بىرى، 4201 تىپلىق ئېلېكترونلۇق تېلېتايپتىن بىر يۈرۈشى، 330 — 386 تىپلىق كومپيۇتېردىن بىرى، 500 تىپلىق كومپيۇتېرلىق باش ئاپپاراتتىن بىرى، قوشۇمچە ئاپپاراتتىن 2 سى بار بولدى.

§2. تېلېگراف

شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دۆلەت ئىچى - سىرتىغا تېلېگرامما يوللاش، ئۇزۇن يوللۇق

تېلېفون، يىغىن تېلېفونى، شەھەر ئىچى تېلېفونى ۋە يېزا تېلېفونى قاتارلىق تېلېگراف كەسپلىرىنى يولغا قويدى.

1. تېلېگىراممىا

1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شايار — ئاقسۇ تېلېگىرامما توك يولى تۇتاشتۇرۇلۇپ، 55 تىپلىق سىمسىز تېلېگىرامما قوبۇللاش ـ يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى ئورنىتىلدى. شۇ چاغدا كەسىپ مىقدارى ئاز بولۇپ، بىر يىلدا ئاران 560 پارچە تېلېگىرامما يوللاندى. 1966 ـ يىلدىن باشلاپ شايار — كۇچا سىملىق تېلېگىرامما توك يولى تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى شايار — ئاقسۇ سىمسىز تېلېگىرامما توك يولى ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى. 1971ـ يىلى ئۆرۈش تەييارلىقى خەۋەرلىشىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى (2 ـ يىلى تارقىتىۋېتىلدى)؛ 1973ـ يىلى يېزا تېلېفونىدىن پايدىلىنىپ شايار — تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىدا تېلېفون ئارقىلىق تېلېگىرامما يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1980 ـ يىلى تېلېتايىپتىن بىرى ئورنىتىلدى ھەم ئىشلىتىلدى. شۇ يىلى شايار — كۇچا سىملىق توك يولى بىكار قىلىنىپ، شايار — ئاقسۇ سىملىق توك يولى تۇتاشتۇرۇلدى. 1984ـ يىلى يېزا تېلېفون لىنىيىسىدىن پايدىلىنىپ ناھىيە بازىرى — تويبولدى يېزىسى، ناھىيە بازىرى — تارىم يېزىسىغا تېلېفون ئارقىلىق تېلېگىرامما يەتكۈزۈش توك يولى تۇتاشتۇرۇلدى. 1989 ـ يىل 9 ـ ئايدا تېلېگىرامما توك يولى مەملىكەتلىك ئاپتوماتىك تېلېگىرامما ئالماشتۇرۇش تورىغا ئۇلاندى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە تېلېگىرامما توك يولىدىن 2 سى بار بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە شايار — ئۈرۈمچى تېلېگىرامما توك يولى بىۋاسىتە مەملىكەتلىك تېلېگىرامما ئالماشتۇرۇش تورىغا ئۇلاندى، ناھىيە بويىچە 8 تارماق ئىدارە (پونكىت)، 6 ئورۇندا تېلېگىرامما كەسپى بېجىرىلدى. ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدا تېلېگىرامما ئىسمىنىسى تەسىس قىلىندى. 55 تىپلىق تېلېگىرامما قوبۇللاش ـ يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كود تەرجىمە قىلغۇچتىن بىرى بار بولدى. 1993 ـ يىلى 30 مىڭ 500 تېلېگىرامما يوللىنىپ، كەسپىي كىرىم 73 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى.

2. تېلېفون

1) ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون

1958 ـ يىلى شايار — مازار غوجام (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى) يېزا تېلېفون سىمى تارتىلغاندىن كېيىن، مازار غوجام — كۇچا 6 ـ رايون لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلدى. 1966 ـ يىلى شايار — توقسۇ ئارىلىقىدىكى 45 ستولبا ـ كىلومېتىرلىق ئۈچۈق سىملىق لىنىيە تۇتاشتۇرۇلدى ھەمدە شايار — كۇچا تاق يوللۇق يۇكلىمە دولقۇنلۇق تېرمىنال ئاپپاراتى تۇتاشتۇرۇلۇپ، تېلېگىرامما قوبۇللاش ـ يوللاشقا ئىشلىتىلدى. 1977 ـ يىلى رايونلۇق باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن شايار — كۇچا ئارىلىقىدا ئۈچۈق سىملىق لىنىيىدىن بىرى تارتىلدى. 3 تال تۆمۈر سىملىق يۇكلىمە دولقۇنلۇق تېرمىنال ئاپپاراتى ئورنىتىلدى، شايار — ئاقسۇ ئارىلىقىدا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون توك يولىدىن 2 سى ئېچىلدى. 1986 ـ يىل 6 ـ ئايدا IM305 تىپلىق 12 لىنىيىلىك يۇكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئورنىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «173» (ئۈچ تال تۆمۈر سىملىق) ئاپپارات IM×201 تىپلىق ئۈچ تال مىس سىملىق يۇكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتقا ئالماشتۇرۇلدى. ئۇسكۈنە يېڭىلىنىپ لىنىيە كۆپەيگەنلىكتىن شايار — ئاقسۇ ئارىلىقىدا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسىدىن 4 ى ئېچىلدى، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چەكتىن ئېشىپ كېتىش نىسبىتى 0.49 بولدى، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ئوتتۇرىچە ئۈنۈملۈك ئۇلىنىش نىسبىتى 90.37% بولدى. 1987 ـ يىل 4 ـ ئايدا «173» ئالاھىدە تېز ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلۇپ، ئابونېنتلارغا قولايلىق يارىتىلدى. 1991 ـ يىل 9 ـ ئايدا TO—6 تىپلىق جازا ئورنىتىلىپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى، يېزا تېلېفونى بىرلەشتۈرۈلگەن كوممۇتاتور ئىشقا

كىرىشتۈرۈلدى. 30 توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتور بىكار قىلىنىپ، پروگراممىلىق كوممۇتاتور ئىشلىتىلىپ، قول بىلەن چۆرۈيدىغان كوممۇتاتور بىكار قىلىندى. 1993 - يىل 8 - ئايغىچە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىنىڭ مىقدارى 1986 - يىلدىكىدىن 2.9 ھەسسە، كەسپىي كىرىم 8.47 ھەسسە ئاشتى. 1993- يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىنىڭ مىقدارى ئومۇمىي كەسپىي كىرىمنىڭ 30.1% نى ئىگىلىدى.

2. شەھەر تېلېفونى

1958 - يىل 5 - ئايدا شەھەر تېلېفونى بارلىققا كەلدى. 20 توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى، كېيىنكى يىلى 50 توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن بىرى كۆپەيتىلىپ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى ۋە يېزا تېلېفونىغا ئورتاق ئىشلىتىلدى، شەھەر تېلېفونى ئوچۇق سىمى ئۇزىراپ 5.3 سىم جۈپ - كىلومېتىرغا، 1.45 ستولبا كىلومېتىرلىق ئابونېنت تېلېفونى 43 كە يەتتى. 1967 - يىلى شەھەر تېلېفونىنىڭ ماگنىتلىق كوممۇتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقى كۆپىيىپ 100 توچكىغا، كوممۇتاتورنىڭ ئەمەلىي ئىگىلىگەن سىغىمچانلىقى 75 توچكىغا يەتتى. شەھەر تېلېفونى كوممۇتاتورىغا ئۇلانغان تېلېفون 69 توچكىغا، شەھەر تېلېفونى لىنىيىسى 10 ستولبا - كىلومېتىرغا، شەھەر تېلېفونىنىڭ ئوچۇق سىمى 24 سىم جۈپ - كىلومېتىرغا، كابېلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.5 كىلومېتىرغا، كابېل ئۇزىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 36 جۈپ كىلومېتىرغا يەتتى. 1983 - يىلى بازار ئىچىدىكى ماگنىتلىق كوممۇتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى كۆپىيىپ 200 توچكىغا، ئەمەلىي ئىگىلىگىنى 135 توچكىغا، شەھەر تېلېفونىغا ئۇلانغان كوممۇتاتور 131 توچكىغا يەتتى. ئابونېنتلار كىچىك كوممۇتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقى 50 توچكىغا، ئەمەلىي ئىگىلىگىنى 40 توچكىغا، ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 16 كىلومېتىرغا، بوشلۇققا تارتىلغان ئوچۇق سىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 34 سىم جۈپ- كىلومېتىرغا، كابېل ئۇزۇنلۇقى 4.1 كىلومېتىرغا، كابېل ئۇزىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 136 جۈپ كىلومېتىرغا يەتتى. 1989 - يىل 10 - ئايدا 400 نەچچە مىڭ يۈەن مەبلەغ جۇغلىنىپ، 500 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون يولغا قويۇلدى، بۇ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1991 - يىلى تېلېفون ئابونېنتى 321 گە يەتتى؛ 9 - ئايدا TO—6 تىپلىق جازا ئورنىتىلىپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى، يېزا تېلېفونى كوممۇتاتورىغا ئورتاق ئىشلىتىلدى، شەھەر تېلېفونىدا 164 ستولبا، 29.4 كىلومېتىر كابېل، 4 كىلومېتىر ئوچۇق سىم ئالماشتۇرۇلدى. 1992 - يىلى 110 توچكا تېلېفونغا نومۇر بېرىلدى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدىن باشلانغان كابېل 2 كىلومېتىرغا يەتتى. 1993 - يىلى 175 توچكا شەھەر تېلېفونىغا نومۇر بېرىلدى، شۇنىڭغا قەدەر 500 توچكا ئاپتوماتىك تېلېفون شايار خەلقىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقتىن، يىل ئاخىرىدا 2000 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون ئۈسكۈنىسى ئورنىتىلدى. تېلېفون نومۇرى خانىسى كۆپەيتىلگەندىن كېيىن بىراقلا مەملىكەتلىك ئاپتوماتىك تېلېفون تورىغا ئۇلاندى. شەھەر تېلېفونى ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتىرغا، كابېل ئۇزۇنلۇقى 7.7 كىلومېتىرغا، ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىلگەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى، يېزا تېلېفونىنىڭ ئارىلىقتىن تۇتاشتۇرۇش لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 16.5 كىلومېتىرغا يەتتى. 1993 - يىلى شەھەر تېلېفونى 506 توچكىغا، كەسپىي كىرىم 148 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. يېزا تېلېفونى

يېزا تېلېفونى كەسپى 1958 - يىلى باشلاندى. 1966 - يىلى ناھىيە بويىچە 6 گۇڭشېنىڭ 5 ىگە تېلېفون ئۇلاندى. تېلېفون كوممۇتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقى 160 توچكىغا، يېزا تېلېفونىنى ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى 6 غا، ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 239 ستولبا - كىلومېتىرغا، بوشلۇققا تارتىلغان ئوچۇق سىم 256 جۈپ كىلومېتىرغا، تېلېفون 79 توچكىغا يەتتى. ناھىيە بويىچە 97 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتىنىڭ 39 ىغا تېلېفون تۇتاشتۇرۇلدى. 1970 - يىلى پوچتا - تېلېگراف تۈزۈلمىسىدە ھوقۇق تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن

شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ 1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە پوچتا - تېلېگراف كەسپى ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 12

نامى / يىللار	يوللانغان خەت - ئالاقە (پارچە)	خەت - ئالاقە كىرىمى (يۈەن)	يوللانغان پوسۇلكا (دانە)	پوسۇلكا كىرىمى (يۈەن)	يوللانغان پېرېۋوت سانى (پارچە)	پېرېۋوت كەسپى كىرىمى (يۈەن)	گېزىت ئومۇمىي سانى (نۇسخا)	ژۇرنال ئومۇمىي سانى (نۇسخا)	گېزىت - ژۇرنال كەسپى كىرىمى (يۈەن)	يوللانغان مەخپى ئالاقىلارنىڭ مىقدارى (پارچە)	يوللانغان تېلېگرامما سانى (پارچە)	كەسپىي كىرىم (يۈەن)	ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون سانى	كەسپىي كىرىم (يۈەن)	شەھەر تېلېفونى ئابونېنتى	كەسپىي كىرىم (يۈەن)	يېزا تېلېفونى ئابونېنتى	كەسپىي كىرىم (يۈەن)
1954							87176		959									
1955	13741	1237	199	189	350	65	89256		981		560	436						
1956	23786	2140	276	419	1139	570	85639		942		1988	1511						
1957	17373	1563	311	473	1440	720	160900	8252	1868	942	1640	1246						
1958	20569	1851	719	1093	1920	960	276328	14635	3200	1492	2493	1894	323	446	18	1525	21	3288
1959	29019	2612	1200	1824	2235	1118	217612	5837	2437	908	3062	2327	1524	2103	43	3643	53	8299
1960	63176	5686	2359	3586	2553	1277	591879	18961	6720	1614	4749	3609	2972	4101	46	3898	69	1061
1961	120832	8810	3350	3529	2807	703	223739	16039	2197	1113	4776	9120	3360	9035	54	5587	70	1096
1962	93942	8455	2078	3158	1887	944	222689	15433	2619	1086	5435	4131	3404	4697	55	4660	73	11431
1963	60628	5457	2834	4307	1831	916	248199	8958	2829	2831	4473	3399	3340	4609	63	5338	64	10021
1964	73286	6569	1777	2701	3079	1540	310101	18707	3617	1488	4349	3305	3725	5140	76	6440	68	10648
1965	82610	7435	2480	3769	5192	2596	362589	22125	4232	1665	4497	3418	3287	4536	72	6017	56	8769
1966	180271	13677	2439	3610	6632	2241	567959	29462	5488	9315	4516	5710	5337	10274	77	6525	75	14114
1967	179421	12333	3279	2386	7223	2196	758667	14711	2993	2041	4999	5332	4182	5854	76	5603	82	10249
1968	151666	11566	4763	3477	7812	2390	814150	2020	3496	1701	3325	3340	4096	2270	69	4251	84	8232
1969	168917	12877	7021	5125	7484	2291	915850	2965	3993	1072	2919	2944	3912	1792	60	3738	80	8471
1970	176884	14082	3819	2788	7010	2146	923903	2358	5224	3188	3432	3150	4167	1800	64	3450	85	8500
1971	139916	12311	4376	3221	5240	2103	866960	11626	5062	532	4138	3244	4686	1854	75	3553	127	11971
1972	128354	12160	5309	4062	5877	4587	912141	13535	6633	532	5709	3180	4236	1890	68	2730	131	11822

10924	141	7894	73	4216	2968	4918	6963	686	7181	28201	1023699	3133	9513	5742	4299	11566	232495	1973
16622	152	9463	77	2878	2555	5600	8719	850	8360	12360	1092312	4542	7931	5375	3925	12037	210341	1974
20451	205	11387	81	3196	2730	7098	9123	1073	9119	37317	1255009	4168	8368	6183	4655	13103	301132	1975
19645	154	11200	88	2799	2519	8839	9669	882	10644	40212	1248518	3542	6173	5969	5359	11871	328282	1976
22263	176	12007	100	2754	2100	8323	10547	850	8835	43590	1134404	3695	8295	5570	4030	13692	167200	1977
24967	182	15812	109	8827	6124	7871	10549	1156	10119	50190	1319801	3825	8535	5333	5065	15221	203191	1978
32691	186	13400	113	13437	8289	11944	14255	1499	10686	58317	1429727	5251	9488	3237	4384	18058	180383	1979
32297	186	12826	111	15957	8506	13270	15896	1426	13289	71123	1418244	8422	13578	6226	4738	20865	231290	1980
30744	186	17254	128	14773	7943	13657	16315	1245	11582	65688	1195014	9390	13241	5286	4473	17661	219168	1981
31320	152	17737	125	13666	8449	13561	15937	1014	13981	90939	1087410	9636	11960	6353	4668	16363	189824	1982
36871	150	17752	133	19891	8245	17873	18985	1032	14702	112082	1429443	14276	14060	7730	5311	17599	220763	1983
60864	170	16326	139	23131	9511	27228	16506	1281	18020	136190	1477889	14178	13198	7597	5377	19220	216160	1984
49260	166	20746	151	25378	10268	21447	15630	1165	24586	155801	1590553	15269	14081	8373	5510	17616	266351	1985
52267	142	25530	146	36591	12370	26526	15218	826	26982	136834	1513905	17125	15404	12423	5287	21806	237464	1986
44275	130	28621	163	52917	17234	31168	18348	441	15190	130922	1399886	24157	16590	32775	5071	25127	195603	1987
70850	135	34372	181	80570	22287	29037	21812	403	17912	143032	1640910	25947	16850	52623	7077	29395	271691	1988
96945	138	42889	200	80951	23772	40248	22780	393	34219	104144	1086045	30887	15540	15015	4831	34217	273557	1989
61661	144	88773	243	87312	22513	39715	22739	307	42202	110383	1108306	42180	15711	27801	4570	24573	284985	1990
63006	137	80340	321	110160	27289	43234	27324	257	34681	138397	1296903	45823	19640	49031	3617	54148	284786	1991
96232	140	93606	420	123805	32360	73149	30074	233	95248	145546	1314921	61183	20854	30844	3341	48940	256445	1992
132255	146	148165	489	319832	32883	73663	30471	357	81630	149492	1566205	48745	22501	22616	2998	74632	355570	1993

كېيىن، ئۈرۈش تەييارلىقى خەۋەرلىشىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك پارتكوم تېلېفون، رادىئو، ئۈرۈش تەييارلىقى ترىئۇگىسىدىن ئىبارەت «ئۈچ تورنى بىرلەشتۈرۈش» قارارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 2 يىلدىن كۆپرەك ئەمەلىيەت جەريانىدا رادىئو بىلەن تېلېفون بىر سىمدا قويۇپ بېرىلىپ، بىر بىرىگە كاشىلا قىلدى. «ئۈچ تورنى بىرلەشتۈرۈش» 1972 - يىلى ئاخىرلاشتى. 1987 - يىل 10 - ئايدا شايار — تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى پوچتا - تېلېگراف پونكىتىغا ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق ئاپپاراتتىن بىرى ئورنىتىلىپ 3 لىنىيە كۆپەيتىلدى. 1993 - يىل 4 - ئايدا شايار — تارىم يېزىسى ئارىلىقىدىكى ئوچۇق سىم بىكار قىلىنىپ، ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق ئاپپارات ئورنىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن بىر لىنىيە 3 كە كۆپەيتىلدى. يىل ئاخىرىغا قەدەر كوممۇتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 250 توچكىغا، ئەمەلىي ئىگىلىگىنى 140 توچكىغا؛ ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 133 كىلومېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىقتىن تارتىلغان ستولبا لىنىيىسى 70 كىلومېتىر؛ ئوچۇق سىم لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 261 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىقتىن تۇتاشتۇرۇش لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 106 كىلومېتىر. ئومۇمىي لىنىيە ئۇزۇنلۇقىدا تاق سىملىق قايتما لىنىيەنىڭ ئۇزۇنلۇقى 172 كىلومېتىر، كابېل ئۇزۇنلۇقى 5.7 كىلومېتىر. ناھىيە بويىچە 8 يېزىدىكى پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارە، پونكىتتا كوممۇتاتور بار بولدى، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا يېزا تېلېفونى گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 28 تىپلىق تراكتوردىن بىرى، 2 چاقلىق موتسىكلىتتىن بىرى، 3 چاقلىق موتسىكلىتتىن بىرى بار بولدى. يېزا تېلېفونىنىڭ كەسپىي كىرىمى 132 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ پوچتا - تېلېگراف كەسىپ ئومۇمىي مىقدارى ۋە كەسپىي كىرىم ئەھۋالى (1955 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە)

جەدۋەل: 6 — 13 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	كەسىپ ئومۇمىي مىقدارى	ئومۇمىي كەسپىي كىرىم	ئومۇمىي كەسپىي چىقىم	يىللار	كەسىپ ئومۇمىي مىقدارى	ئومۇمىي كەسپىي كىرىم	ئومۇمىي كەسپىي چىقىم
1955	4343	1089		1975	114395	75082	
1956	9139	8815		1976	119649	74707	
1957	9468	10376		1977	104969	77453	
1958	21134	17257		1978	128864	95642	
1959	40295	32755		1979	138347	109243	
1960	76320	53369		1980	145590	123947	
1961	60891	39817		1981	144801	121056	
1962	59227	33951		1982	144857	123141	
1963	51220	29995		1983	155197	147242	
1964	57420	32009		1984	158842	167247	
1965	51284	33536		1985	185179	194198	
1966	77728	64714		1986	195649	219699	262482
1967	75627	47083		1987	208090	254755	250437
1968	73350	39022		1988	261422	366070	342679
1969	75777	41231		1989	305909	426078	408322
1970	73103	41564		1990	343691	495735	542073
1971	73486	43811		1991	754392	659624	981566
1972	78709	45323		1992	949577	936067	1055211
1973	94275	56390		1993	1206740	1234334	1628799
1974	95197	56242					

[illegible]

[illegible]

يەتتىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب

باج

1 § . باج ئاپپاراتلىرى

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر بېجى، ئۆي - زېمىن بېجى، شىرىنكانە بېجى ۋە تۈرلۈك پارچە - پۇرات باجلارنى جايلاردىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار باشقۇرىدىغان بولدى. تۈرلۈك ماللارنىڭ باھاسى ئۆرلەش، چۆشۈش بېجىنى ئۆلكىلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولدى. گۇاڭشۈ 34 - يىلى (1908- يىلى) باھا ئۆرلەش، چۈشۈش بېجى بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان باجغا ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە باجنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھۆكۈمەتكە باج يىغىش شۇ جايدىكى ھاللىق ئاھالىلەرگە كۆتۈرە بېرىلدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) كۇچادا بىر تۇتاش باج ئېلىش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى ھەم شايار، توقسۇ، باي ۋە بۈگۈر ناھىيىلىرىنىڭ باج ئىشلىرىغا ئىگە بولدى، باجنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بۇ ئىدارە ئىستېمال بېجى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) ئىستېمال بېجى ئىدارىسى كۇچا مالىيە ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، كېيىنچىلا يەنە ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، شايار شۆبە باج ئىدارىسى ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) شايار باج ئىدارىسى مۇستەقىل بولدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946- يىلى) شايار ناھىيىلىك باج يىغىش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا باج يىغىش ئىدارىسى شايار ناھىيىلىك باج ئىشلىرى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بىر ئىدارە باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر بوغالتىر، بىر ستاتىستىكچى، بىر خوجىلىق خادىمى، 3 باجگىر، 3 تەپتىش، بىر باج تەپتىشى قويۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا يېڭىمەھەللە ۋە قىزىلبايراق (مازار خوجام) دا 2 باج پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1955 - يىلى باج ئىدارىسىدا بىردىن پىلانچى، بوغالتىر، كاتىپ، 2 نەپەر باج ئىشلىرى بۆلۈمچىسى باشلىقى (4 -، 5 - رايونلاردا بىردىن باج پونكىتى باشلىقى) بولۇپ جەمئىي 13 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. 1959 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باج ئاپپاراتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدىكى ئالاقىدار ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن،

گۇلباغ، تويبولدى ۋە قايلور باج پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى.

1960 ـ يىلى 11 ـ ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن مالىيە بۆلۈمى بىرلىشىپ مالىيە ئىدارىسى تەشكىل قىلىندى، 1962 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، مالىيە بىلەن باج يەنە ئايرىۋېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدىكى مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا يەنە مالىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1971 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ئەسلىگە كەلدى. 1971 ـ يىلى 11 ـ ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن بازار باشقۇرۇش كومىتېتى بىرلەشتۈرۈلدى، 1973ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئايرىۋېتىلدى.

1978 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، بازارلىق باج پونكىتى، نۇرباغ باج پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1980ـ يىلى باج ئىدارىسى يەنە باج تاپشۇرۇشنى نازارەت قىلىش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى.

1985 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسى تىك يۆنىلىشلىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئىشخانىدا (كادىرلار، مائارىپ خىزمىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) باج يىغىش 1 ـ بۆلۈمچىسى، باج يىغىش 2 ـ بۆلۈمچىسى، پىلان ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، تويبولدى، گۇلباغ، نۇرباغ، قايلور، تارىم، بازارلىق باج پونكىتىدىن ئىبارەت 8 باج پونكىتى ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى.

1989 ـ يىلى باج ئىدارىسىدا كادىرلار ـ مائارىپ بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 1990 ـ يىلى تەپتىش ئەترىتى قۇرۇلدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 62گە يەتتى.

2 § . چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى

گۇاڭشۇنىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەرگە قاراپ بىر تۇتاش باج ئېلىنىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ باج نىزامى تۈزۈلدى، تېرىلغۇ يەرلەر 3 دەرىجىگە ئايرىلدى. 1 ـ دەرىجىلىك يەرلەردىن يىلىغا ھەر موسىدىن 4 — 5 شىڭ ئاشلىق، 5 جىڭدىن ئوت ـ سامان؛ 2 ـ دەرىجىلىك يەرلەردىن ھەر موسىغا 3 شىڭ ئاشلىق، 3 جىڭ ئوت ـ سامان؛ 3 ـ دەرىجىلىك يەرلەردىن ھەر موسىغا 1 — 1.5 شىڭ ئاشلىق، 2 جىڭ ئوت ـ سامان ئېلىندى، بىردەك خوراج ھەققى ئېلىنمىدى. غەللە ـ پاراق بۇغدايدىن 6 ئۈلۈش، كۆممىقوناقتىن 4 ئۈلۈش بويىچە ئېلىندى. ناھىيە بازىرىدىن 200 چاقىرىمدىن يىراق، ئاشلىق تاپشۇرۇش قولايسىز بولغانلاردىن شۇ چاغدىكى باھا بويىچە بىر كۈرە بۇغداي بىر سەر كۈمۈشكە، كۆممىقوناق 6 مىسقال كۈمۈشكە سۇندۇرۇلۇپ، پۇل تاپشۇرۇشقا رۇخسەت قىلىندى.

گۇاڭشۇنىڭ 13 ـ يىلى (1887 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئېچىش نىزامىدا، ھەر بىر ئائىلىگە 60 مودىن يەر بېرىش بەلگىلەندى، «ئاتا ـ بالا بىللە ئاچسا، قېرىنداشلار بىللە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ياكى باللانما-شېرىكلەر بىلەن بىللە ئىش قىلغان بولسىمۇ، ھەر 2 ئادەم بىر ئائىلە دەپ ھېسابلاندى». 3 كۈرە ئۇرۇقلۇق ۋە 8 ئايلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ كالىسى سېتىۋېلىش ۋە ئۆي سېلىش خىراجىتى ھەم 8 ئايلىق تۇز، چاي پۇلى ئۈچۈن 73 سەر كۈمۈش قەرز بېرىلىپ، دەسلەپكى يىلى بېرىمنى، كېيىنكى يىلى ھەممىسىنى قايتۇرۇش بەلگىلەندى. دىرىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مو بويىچە ھېسابلاپ، دېھقانچىلىق بېجى ئېلىندى، 3 ـ يىلى يېرىمى كېمەيتىپ ئېلىندى، 4 ـ يىلى ئۆلچەم بويىچە باج ئېلىندى. بوز يەر ئاچقۇچى خەلقنىڭ دەسمىينى ئېلىۋېلىپ، قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، گەزەرمە يېرى تۈزۈمىگە تەقلىد قىلىپ ھەيئەت، مەھەللە باشلىقلىرى قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەسىس قىلىندى

ھەم 10 ئائىلە بىر - بىرىگە كېپىللىك قىلىنىپ، بوز يەر ئاچقۇچى خەلقنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى.

2. مىنگو دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باجنى كۆتۈرە بېرىپ يىغىش يولغا قويۇلدى، كونكرېت چارىسى مۇنداق: ساھەلەر ئىچىدىكى ھاللىق، باي ئائىلىلەر، يېزىلاردىكى بايلار باشلامچىلىق بىلەن كۆتۈرە ئالدى ھەم شۇ جايدىكى ئابرويلۇق كىشىلەر كېپىللىك بېرىپ، باج نىسبىتى بويىچە باج يىغدى، خىلاپلىق قىلغۇچىلار جازالاندى، ئارتۇق يىغقۇچىلارغا پايدا بۆلۈپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) شاياردا مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى تارقاتقان دۆلەت بېجى، يەرلىك باج قانۇن لايىھىسى بويىچە، دۆلەت بېجى، يەرلىك باج ئايرىپ يىغىلدى.

دۆلەت بېجى 17 خىل: رەسمىي غەللە - پاراق، ئوت - سامان، ھۆكۈمەت ئىجارىسى، خوراش ھەققى، باغ بېجى، تۈگمەن - جۇۋاز بېجى، سۇ ئوغۇرى بېجى، ئۈزۈم بېجى، پاختا بېجى (ھەر مو يەرگە 6 مىسقال 8 پۇڭ كۈمۈش ئېلىنغان، ئايرىم ئاشلىق، ئوت - سامان ئېلىنمىغان)، شىرىنكانە بېجى، كۆمۈر بېجى، پىلە - يىپەك بېجى (ھەر مو يەرگە بىر پۇڭ كۈمۈش ئېلىندى)، ئۆي ئىجارىسى، تۇز بېجى، بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان باج، ئۆي - زېمىن بېجى، ھاراق بېجى (ھەر 100 جىڭغا بىر سەر كۈمۈش ئېلىندى، كېيىن تاماكا، ھاراق ئايرىپ باج ئېلىنىدىغان بولدى)، ھۆكۈمەت پۇلىنىڭ ئۆسۈمى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلاپ باشقۇرغۇچىلار كىرىم - چىقىم قىلغان خىراجەت ئامانەت قويۇلسا، ئۆسۈم بېرىلەتتى، بۇ ئۆسۈم ھۆكۈمەتكە مەنسۇپ بولاتتى).

يەرلىك باج 15 خىل ئىدى: غەللە - پاراق قوشۇمچە بېجى، (2 دە 5 ئۈلۈش خوراش ھەققى)، يەر بېجى، ئوتلاق بېجى (ھەر موسىغا 2 پۇڭ 5 خاۋ كۈمۈش ئېلىندى)، چارۋا بېجى (ئات، كالا، قويلاردىن 4% نىسبەتتە باج ئېلىندى)، ياغ بېجى (ھەر 100 جىڭدىن 2 مىسقال ياكى 4 مىسقال كۈمۈش ئېلىندى)، كۆرە - تارازا بېجى (بىر مىسقال قىممەتتە ئاشلىق سودىسى قىلىنسا 3 پۇڭ كۈمۈش ئېلىندى)، مىلىچمال بېجى، دۇكان بېجى، ئۆي بېجى، چايخانا بېجى، قان بېجى، گۆش بېجى، ھارۋا بېجى، كەسىپ بېجى، باشقا ھەر خىل باجلار. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، يەرلىك باج تۈرى بەك كۆپ ئىدى.

دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باج ئايرىپ ئېلىنغان بولسىمۇ، كىرىم چىقىمنى قاپلىيالمىغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئۆزىدىلا بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا يول قويۇلاتتى.

ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىلگىرىكى دەۋردىكى يەر بېجى تۈزۈمى قوللىنىلدى، لېكىن، باج تۈرى بەك كۆپ بولۇپ، ئەمەلدارلار ئۇنىڭدىن خىيانەت قىلغاچقا، مالىيەدە قىيىنچىلىق بولۇپ، كىرىم چىقىمنى قاپلىيالمىدى. يەر بېجى يەنىلا 3 دەرىجە بويىچە ئۆزگەرتىلمەي ئېلىندى، ئەمما، ۋاقىت ئۆزارغانسېرى، يەرلەردە ئۆزگىرىش ناھايىتى چوڭ بولۇپ، 1 - دەرىجىلىك يەرلەر 3 - دەرىجىلىك يەرگە چۈشۈپ قالىدىغان، 3 - دەرىجىلىك يەرلەر 1 - دەرىجىلىك يەرگە ئۆزگىرىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى، نەتىجىدە يەر بېجىدا پەرق بەك چوڭ بولدى.

ئۇنىڭدىن باشقا قەغەز پۇل كۆپلەپ تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) ئاشلىق، ئوت-سامان بېجى قەغەز پۇلغا سۇندۇرۇپ ئېلىندى، يارماق ئېلىنمايدىغان بولدى، بۇ ئارقىلىق قەغەز پۇلنىڭ كىرزىسىدىن ساقلىنىشقا توغرا كەلدى. 1928 - يىل 7 - ئايدا مال باھاسى ئۆرلەپ، شىنجاڭنىڭ 2 مىسقال 5 پۇڭلۇق ئۆلكە پۇلىغا بىر دوللار تەڭگە ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى. 1929 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 15 سەرلىك ئۆلكە پۇلىغا بىر دوللار تەڭگە ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان بولدى.

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدە، مالىيە تەرتىپكە سېلىنىپ، باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى، يەر بېجىنىڭ 2 دە 5 ئۈلۈشلۈك قوشۇمچە خوراش ھەققى ۋە بىردە 5 ئۈلۈشلۈك ھۆكۈمەت خوراش ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رەسمىي باجغا 6 ئۈلۈش قوشۇمچە باج قوشۇپ ئېلىنىدىغان بولدى. يىغىدىن ئالاھىدە باج، سېلىق %25، يەرلىك مېۋە بېجى %5 ئېلىنىدىغان قىلىپ بەلگىلەندى، %5 ئىستېمال بېجى نورمال ئېلىنغاندىن باشقا، يەنە 2 قېتىم ئىستېمال بېجى ئېلىش تەسىس قىلىندى، يەنى، 1 ـ قېتىمدا %5، 2 ـ قېتىمدا يەنە %5 باج ئېلىندى. 1941 ـ يىلى كۆچۈل ئېچىش بېجى، زىياپەت بېجى، تىجارەت بېجى، تىجارەت كىنىشكىسى بېجى، مىراس بېجى، يول ئاسراش بېجى قاتارلىق 20 نەچچە خىل باج يولغا قويۇلدى.

ھەر قايسى باجلار توغرىسىدىكى ئاساسىي بەلگىلىمىلەر ۋە باج نىسبىتى مۇنداق بولدى:

1) تىجارەت بېجى   تىجارەت كىرىمى سوممىسى ئۆلچەم قىلىنغانلاردىن ئەسلىدىكى %3 باج %1.5كە چۈشۈرۈلدى؛ تىجارەت دەسمايىسى ئۆلچەم قىلىنغانلاردىن ئەسلىدىكى %6 باج %3كە چۈشۈرۈلۈپ ئېلىندى.

2) تىجارەت كىنىشكىسى بېجى   ئەسلىدىكى پەسلىدە %2 ئېلىنىدىغان باج %0.5كە تۆۋەنلىتىپ ئېلىندى.

3) ئۆي ـ زېمىن بېجى   زېمىن ساتقانلاردىن %9، زېمىننى گۆرۈگە قويغانلاردىن %6، ئاۋۋال گۆرۈگە قويۇپ، كېيىن ساتقانلاردىن باھاسىنىڭ %3ى بويىچە باج ئېلىندى.

4) يەر باھاسى بېجى   يەنى يەر بېجى، باج نىسبىتى %2.

5) چارۋا بېجى   ئەسلىدىكى %6 باج %2كە چۈشۈرۈلدى.

6) قان بېجى   ئەسلىدىكى %6 باج %5كە چۈشۈرۈلدى.

7) ماركا بېجى   دوكومېنتلىق خاراكتېرىگە ئاساسەن 4 تۈرگە ئايرىلىپ، بىر پۇڭدىن 2 دوللارغىچە ئېلىندى.

8) تۇز بېجى   ئەسلىدىكى ھەر بىر جىڭ تۇزدىن ئېلىنىدىغان 2 دوللار باج، 3 دوللارغا ئۆستۈرۈلدى.

9) زىياپەت بېجى   ئەسلىدىكى %15 باج، %20 كە ئۆستۈرۈلدى.

10) تاماكا، ھاراق ئالاھىدە بېجى   موخۇركا بېجى ئەسلىدىكى %30تىن %80كە ئۆستۈرۈلدى؛ ھاراقلارنىڭ بېجى ئەسلىدىكى %15تىن %60كە ئۆستۈرۈلدى.

11) ئورمان بېجى   شەخسلەرنىڭ ئورمانلىرىدىن ئەسلىدە ئېلىنىدىغان %5 باج، %10كە ئۆستۈرۈلدى؛ ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى ئورمانلاردىن ئېلىنىدىغان %50 باج %80كە ئۆستۈرۈلدى.

12) نومۇر تاختىسى ئىشلىتىش بېجى   ئات، كالا، تۆگە، ئېشەك ھارۋىلىرىدىن بىردەك پەسىل بويىچە 20 دوللاردىن 35 دوللارغىچە باج ئېلىندى.

13) مىراس بېجى   %5 بويىچە ئېلىندى.

14) ئاشلىق سېتىش بېجى   سېتىش باھاسىنىڭ %5ى بويىچە باج ئېلىندى. باجنى ئاشلىق ساتقۇچى تاپشۇردى.

15) كۆچۈل ئېچىش بېجى   بېلەت سانى بويىچە ھەر بىر بېلەتتىن 0.10 دوللاردىن باج ئېلىندى. 1943 ـ يىل 7 ـ ئايدا توختىتىلدى.

16) يەر بېجى ئەسلىدىكى %10تىن %3كە چۈشۈرۈلدى.

1942 - يىلى 2 - ئايدا كومپارتىيە ئەزاسى گاۋ دىڭباڭ بۆيرۇق بويىچە شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، باج ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، باج نىسبىتىنى تەڭشىدى. «يۇقىرىدا مۆكۈمەتكە زىيان يەتكۈزمەسلىك، تۆۋەندە خەلققە ئېغىرچىلىق سالماسلىق» ئاساسىي پرىنسىپى تەدرىجىي يولغا قويۇلدى. ئالدى بىلەن «يەر خېتىنى، يەرلەرنى تەكشۈرۈش» يولغا قويۇلۇپ، يەرگە قاراپ باج ئېلىنىپ، بىر قىسىم بايلار، يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ يەر بېجىنى يوشۇرۇش يوچۇقلىرى ئېتىلدى ھەم غەللە - پاراق كېمەيتىلدى. تەبىئىي ئاپەت سەۋەبىدىن ھوسۇل كېمىيىپ كەتكەن، شور ئۆرلەپ كېتىپ ھوسۇل بەرمىگەن ئېتىزلاردىن يەر بېجى كېمەيتىپ ئېلىندى ۋە كەچۈرۈم قىلىندى، چارۋا بېجى ئوتلاقنىڭ ئەۋزەللىكى، چارۋىنىڭ سانىغا قاراپ نىسبەت بويىچە ئېلىندى. سەييارە سودىگەرلەر، يۇك توشۇغۇچىلار، مۇقىم تىجارەتچىلەردىن دەسمايىسىگە قاراپ باج ئېلىندى، پەرقىگە قاراپ تىجارەت كىنىشكىسى بېجى ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەللە - پاراق زاپاس ئاشلىقىدىن پايدىلىنىپ، 4 — 6 - ئايغىچە بولغان سېرىقتال مەزگىلدە، ئاشلىق دۆلەت باھاسى بويىچە سېتىپ بېرىلىپ، ئاشلىق باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلدى ھەم ئاشلىق بېسىمدارلىرىغا زەربە بېرىلىپ، شۇ يىلدىكى باج كىرىمى كۆپلەپ ئاشۇرۇلدى، خەلق نەپكە ئېرىشتى، باج يىغىشتىكى قالايمىقانچىلىق تۈگىشىلىپ، خەلقنىڭ سېلىقى يېنىكلىتىلدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئىشلىگەن ۋاقتى بەك قىسقا بولۇپ، 11 - ئايدا يەنە يۆتكەپ كېتىلدى.

3 § . باج تۈزۈمى ئىسلاھاتى

1949 - يىلدىن كېيىن مەركەزنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن «ۋاقتىنچە كونا باج قانۇنى قوللىنىلىپ، بىر قىسمى بىكار قىلىندى، باج تەدرىجىي تەرتىپكە سېلىش پرىنسىپى بويىچە ئېلىندى».

دېھقانچىلىق بېجى پروگرېسسىپلىك باج نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىندى، يەنى 75.5 كىلوگرامغا يەتكەنلەرنى باج ئېلىشنى باشلاش نۇقتىسى قىلىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 87.5 كىلوگرامغا يەتمىگەنلەردىن باج ئېلىنمىدى. 1958 - يىلى نىسبەتلىك باج تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق مەھسۇلاتى 170 كىلوگرامغا يەتكەنلەر باج ئېلىشنى باشلاش نۇقتىسى قىلىندى.

1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مەمۇرىي كېڭەش «مەملىكەت بويىچە باج ئېلىشتا يولغا قويۇلىدىغان مۇھىم پرىنسىپ»نى تارقىتىپ، مەملىكەت بويىچە باج سىياسىتىنى بىرلىككە كەلتۈردى. شايار ناھىيىسىدە 1950 - يىلى يېڭى باج سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. يولغا قويۇلغان باجلار: مال بېجى، سودا - سانائەت بېجى، ماركا بېجى، ئۆسۈم تاپاۋىتى بېجى، قان بېجى، سودىلىشىش بېجى، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى.

1953 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ «مەملىكەت بويىچە باج ئېلىشتا يولغا قويۇلىدىغان مۇھىم پرىنسىپ» ئاساسىدا باج قانۇنى يەنە بىر قېتىم تۈزىتىپ بېكىتىلدى. شايار ناھىيىسىدە ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئوبوروت بېجى، مال بېجى، سودا - سانائەت بېجى، ماركا بېجى، ئۆسۈم تاپاۋىتى بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى (1956 - يىلى كېيىنودىن ئېلىنغان)، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنىڭ

نومۇر تاختىسى بېجىدىن ئىبارەت 9 خىل باج ئېلىنىدى.

باج تۈزۈمىنى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ئەسلىدىكى باجنىڭ ئاساسىدا باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرۇش قائىدىسىگە ئاساسەن، 1958 - يىل 9 - ئايدىن 1972 - يىلغىچە مەملىكەت بويىچە 2 - قېتىم باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. سودا - سانائەت بېجى تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، 11خىل باج ساقلىنىپ قالدى. شايار ناھىيىسىدە 8 خىلى يىغىلدى. ئۇلار: سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، بازار سودىسى بېجى، ئۆي-زېمىن بېجى.

شۇ ۋاقىتتىكى باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىنىڭ مەزمۇنى:

(1) مال بېجى، تاۋار ئوبوروت بېجى، ماركا بېجى، تىجارەت بېجى بىرلەشتۈرۈلۈپ، سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى قىلىندى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى مەھسۇلاتلىرىدىن مەھسۇلات بېجى ئېلىنغاندىن سىرت، يەنە سېتىش - تىجارىتى بېجى ئېلىنىدى.

(2) سودىدىكى توپ سېتىشتىن باج ئېلىنمىدى، پەقەت پارچە سېتىش ھالقىسىدىلا پارچە سېتىش تىجارەت بېجى ئېلىنىدى.

(3) تاپاۋەت بېجى سودا - سانائەت بېجى ئىچىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھالدا سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى قىلىندى.

(4) ئۆسۈم تاپاۋىتى بېجى 1959 - يىلى توختىتىلدى.

(5) 1962 - يىلدىن باشلاپ بازار سودىسى بېجى تەسىس قىلىندى، ئېلىنىدىغان باج تۈرلىرى: چوشقا، قوي، ئۆششاق چارۋا، ۋېلسىپىت، سائەت، قۇرۇق - ھۆل مېۋىلەر بولدى.

(6) 1966 - يىلى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى توختىتىلىپ، كىنو كىرىمىدىن باج ئېلىنمايدىغان بولدى.

1973 - يىلى ناھىيە بويىچە «سودا - سانائەت بېجى نىزامى» يولغا قويۇلدى. ئاپتوموبىل - كېمىلەرنى ئىشلىتىش بېجى، تۇز بېجى، قان بېجى، سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇمچە بېجىدىن ئىبارەت 5 باج قوشۇۋېتىلىپ، «سودا - سانائەت بېجى» دەپ ئاتالدى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجىلا ئېلىنىدى؛ كوللېكتىپ كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بېجى ۋە تاپاۋەت بېجى ئېلىنىدى؛ يەككە سودا - سانائەتچىلەردىن تاپاۋەت بېجى ئېلىنىدى. شۇ چاغدىكى باج تۈرلىرى: چارۋا سودىسى بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى ۋە قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىنكى سودا - سانائەت بېجى.

1983 - يىل 4 - ئايدا، گوۋۇيۈەن مالىيە مىنىستىرلىكى تارقاتقان «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن تاپاۋەت بېجى ئېلىش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمە»نى ئەستىقلىدى. 1984 - يىل 7 - ئايدا، يەنە قوشۇلما قىممەت بېجى ئېلىش يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى 2 - قەدەملىك پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلارنىڭ پايدا قالدۇرۇش ئۆلچىمى قايتىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى.

1984 - يىل 10 - ئايدىن 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە كەينى - كەينىدىن 33 خىل سودا - سانائەت بېجى ئېلان قىلىنىپ ئىجرا قىلىندى، شايار ناھىيىسىدە 20 خىل باج ئېلىنىدى. ئەمەلىي يولغا قويۇلغا باجلار: مەھسۇلات بېجى، تىجارەت بېجى، قوشۇلما قىممەت بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مۇكاپات پۇل بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مائاش تەڭشەش بېجى، شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئاسراش بېجى، مائارىپ قوشۇمچە بېجى، بايلىق بېجى، كوللېكتىپ

كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ مۇكاپات بېجى، شەھەر - يېزىلاردىكى يەككە سودا - سانائەتچىلەرنىڭ شەخسىي تاپاۋەت بېجى، تۇراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى بېجى، ماركا بېجى، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنى ئىشلىتىش بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، شەخسى كىرىمنى تەڭشەش بېجى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دۆلەت ئۇچۇن ئېنېرگىيە - قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇشى فوندى، دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى بېجى ئېلىندى.

4 § . باجنى باشقۇرۇش

1. 1952 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە باجنى باشقۇرۇش

1952 - يىلى باجنى باشقۇرۇش شەكلى جەھەتتە، شايار ناھىيىسىدە ساھەلەر بويىچە خىزمەت تەقسىم قىلىپ مەسئۇل بولۇپ باجنى باشقۇرۇش، ھەر قايسى باجنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، باج ئېلىشنى باشقۇرۇش، باشقۇرۇشنى تەكشۈرۈش قاتارلىق چارىلار يولغا قويۇلدى، شەھەر - بازارلاردىكى سودا - سانائەتچىلەردىن ئاساسلىق سودا - سانائەت بېجى (تىجارەت بېجى ۋە تاپاۋەت بېجى)، مال بېجى ئېلىندى.

باج ئېلىش ئۇسۇلى جەھەتتە، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرنى دېموكراتىك باھالاش ۋە قەرەلىنى، نورمىسىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت 2 خىل ئۇسۇل قوللىنىلدى. كەسىپلەر بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى. ۋەكىل سودىگەر سايلاپ تەكشۈرۈلدى، ئادەتتىكى سېتىش مىقدارىنى ئايرىلاپ تەكشۈرۈش، سۈرۈشتۈرۈپ تەكشۈرۈشكە ئاساسەن، سودا - سانائەتچىلەر ئۆزى يوللىغانلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىپ، دەرىجىگە ۋە گۇرۇپپىلارغا ئايرىلدى، باج ئىدارىسى تەكشۈرۈپ، دەرىجىگە تۇرغۇزدى، پەسلدە ياكى يېرىم يىلدا باھالاندى، ئاي بويىچە پۇل تاپشۇرۇلدى. خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تاپاۋەت بېجى پەسىل بويىچە ئالدىن ئېلىنىپ، يېرىم يىلدا مۇلچەر بويىچە ئېلىنىپ، يىل ئاخىرىدا جەملەپ ھېسابلاپ، تاپشۇرۇپ تۈگىتىش ئۇسۇلى بويىچە ئېلىندى. يېزا بازارلىرىدا بارلىق باج كادىرلىرى چىقىپ باج يىغدى. يېزىلاردا سودا خادىمى ياللاپ ياردەملەشتۈرۈپ باج يىغىلدى، «مۇھىم نۇقتىنى ئىگىلەش، ئادەتتىكىلىرىگە ئېتىبار بېرىش» فائجېنىغا ئاساسەن، دائىرىلەرگە بۆلۈپ، نۇقتا بەلگىلەش، باج پونكىتى تەسىس قىلىش، باج يىغقۇچىلار سەييارە يىغىش، كەسپىي كادىر سەپلەش، دائىرىگە ئايرىپ ھۆددىگە بېرىش، قەرەللىك ئايرىلاپ باج يىغىش باشقۇرۇش چارىسى قوللىنىلدى.

2. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە باجنى باشقۇرۇش

1958 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يېزىلاردا باجنى ھۆددىگە بېرىش چارىسى قوللىنىلدى، 1959 - يىل 5 - ئايدا ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى باجنى ھۆددىگە بېرىش چارىسى ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، ئەسلىدىكى ھۆددىگە بېرىلگەن باجنى ئىنقىلاپ قايتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، شايار ناھىيىسى ئاچمدۇڭ باشقۇرۇش رايونىدا 1958 - يىل 11 - ئايدىن 12- ئايغىچە ھۆددىگە بېرىپ يىغىشۋېلىنغان 3000 يۈەن باج ئىنقىلاپ قايتۇرۇلدى.

1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى «سودا - سانائەت بېجىنى يىغىش - باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر»نى تارقىتىپ، ئادەمنى، ئائىلىنى، ۋاقىتنى، قەرەلىنى بەلگىلەپ دوكلات قىلىش

تۈزۈمىنى يولغا قويدى. باجنى باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ باج ئىشلىرىنى تىزىملاش، باج تاپشۇرۇش مەلۇماتى، باج تاپشۇرۇشنى بېكىتىش، باج تاپشۇرۇش قەرەلى، باج تاپشۇرۇشنى تەكشۈرۈش، باج تەپتىشلىكى قوللانمىسى ۋە باج تاپشۇرۇش ماتېرىياللىرى ئارخىپىنى ساقلاش قاتارلىق تۈزۈملەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، باج خىزمىتى كاشىلا ۋە بۇزغۇنچىلىققا، شۇنىڭدەك «سول» چىل ئىدىيىنىڭ خاتا تەسىرىگە ئۇچراپ، باج خىزمىتى ئاجىزلاشتى، باج كادىرلىرىنىڭ ئىدىيىسىدە خىلمۇ خىل ئەندىشىلەر پەيدا بولۇپ، خىزمەتتە پۇت - قولى چۈشىلىپ قالدى، سوراشقا، تەكشۈرۈشكە، باشقۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەينى ۋاقىتتا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى بىر مەزگىل ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. باجنى يىغىدىغان ئادەم يوق بولۇش، بەزى كىشىلەر باج تاپشۇرماسلىق ھادىسىسى كېلىپ چىقتى. باجنى باشقۇرۇش بوشاپ كەتتى.

1973 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرۇش، قوشۇۋېتىش يولغا قويۇلۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بېجىلا ئېلىنىدى، كوللېكتىپ كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بېجى ۋە سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجىلا ئېلىنىدى. بۇ خىل ھەددىدىن ئارتۇق ئاددىي باج تۈزۈمى باج ئارقىلىق مالىيە كىرىمىنى تەشكىللەشنى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي پىشاڭلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى ئېغىر چەكلىمىگە ئۇچراتتى.

3. 1978 - يىل 12 - ئايدىن كېيىنكى باجنى باشقۇرۇش

11 - نۆۋەتلىك پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا پۈتۈن پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەش ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. باج ئورگىنى ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئىقتىساد باشقۇرۇش تارمىقى سۈپىتىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى باشتىن - ئاخىر بىر مۇھىم خىزمەت سۈپىتىدە تۇتۇپ، سىياسىي كۆز قاراش، ئىشلەپچىقىرىش كۆز قارىشى، مۇلازىمەت كۆز قارىشىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇپ، باج ئېلىشنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كىرىمنى ئاشۇرۇش پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى.

يېڭى ۋەزىيەتتىكى باج خىزمىتىگە ماسلىشىپ، باج كىرىمىنىڭ مۇقىم ئاشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، باج تاپشۇرۇشنى تىزىملاش، باج تاپشۇرۇش مەلۇماتى، باج تاپشۇرۇشنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، مال تارقىتىش تالونىنى باشقۇرۇش قاتارلىق تۈزۈملەرنى تۇرغۇزدى، باج يىغىشنى نىشانلىق باشقۇرۇش تۈزۈمىنى بەلگىلىدى. باج قانۇن - تۈزۈمىنى چىڭىتىش ئۈچۈن باجنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتا چىڭ تۇرۇشنى تەكىتلىدى، باجنى قالايمىقان كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش يوچۇقلىرىنى قەتئىي توسۇپ، باج قانۇنىنىڭ بىردەكلىكى، قەتئىيلىكلىكىنى قوغدىدى. ئالاقىدار تارماقلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، باج تاپشۇرۇش بويىچە چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، باج ئوغرىلاش، باج يوشۇرۇش ئەھۋاللىرىنى بىر تەرەپ قىلدى ھەمدە باج قانۇنى تەشۋىقاتىنى كۈچەيتىپ، بارلىق پۇقرالارنىڭ باج تاپشۇرۇش ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ياخشى باج تەرتىپىنى ئورناتتى. قانۇن بويىچە باجنى ئىدارە قىلىش، باج ئورگانلىرىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى مۇستەقىل يۈرگۈزۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، گوۋۇيۈەن 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا باج ئورگانلىرىغا يۇقىرى دەرىجىلىك باج ئورگانلىرى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر قوش رەھبەرلىك قىلىش، باج ئورگانلىرى تىك يۆنىلىشلىك رەھبەرلىك قىلىش باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى.

1989 - يىلى گوۋۇيۈەن «شەھەر، يېزىلاردىكى يەككە سودا - سانائەتچىلەر بىلەن خۇسۇسىي كارخانىلاردىن

باج ئېلىشنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارار»نى تارقاتتى. دۆلەتلىك باج ئىدارىسى بىلەن ش ئۇ ئا ر باج ئىدارىسى شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىزچىل ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ھۆججەت تارقاتتى. باجنى باشقۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك باج ئىدارىسى باج يىغىش، باشقۇرۇش، تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت 3 لىنىيىلىك باشقۇرۇش چارىسىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى. يەنە «باج قانۇنى، باج ئېلىشنى باشقۇرۇش، جازالاش، باجنى كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش، ئىنتىزام»دىن ئىبارەت 5 نى ئاشكارىلاش باج بېجىرىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئىلگىرىكى باج ئېلىشلەرنى مەخسۇس باشقۇرغۇچى «بىر ئادەم زاۋۇتقا كىرىش، ھەر قايسى باجنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش» ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، باشقۇرۇش، تەكشۈرۈشنى ئايرىۋېتىشتىن ئىبارەت باجنى باشقۇرۇش ئەندىزىسى يولغا قويۇلۇپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

باج ئېلىشنى باشقۇرۇش نىزامى ئاساسىدا، 1992 - يىل 9 - ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ باج ئېلىشنى باشقۇرۇش قانۇنى» چىقىرىلدى. شايار ناھىيىسىدىكى باج ئورگىنى بىلەن باج تاپشۇرغۇچىنىڭ باج ئېلىش، تاپشۇرۇش ھەرىكىتىدە بۇ باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى.

§ 5 . سودا - سانائەت بېجى

ھەر قايسى سودا - سانائەت بېجى ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. 1953- يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 33 يىلدا جەمئىي 16 مىليون 770 مىڭ 700 يۈەن ھەر خىل سودا- سانائەت بېجى يىغىلدى. ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىم 508 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. 1986 - يىلدىن باشلاپ يېڭى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. 1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە 10 مىليون 695 مىڭ 200 يۈەن كىرىم بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرىچە كىرىم 2 مىليون 139 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى. 1991 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە 15 مىليون 896 مىڭ 600 يۈەن كىرىم بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرىچە ھېساب بىلەن 5 مىليون 298 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1953 - يىلى 164 مىڭ 900 يۈەن، 1993 - يىلى 7 مىليون 744 مىڭ 500 يۈەن كىرىم بولدى.

ھەر قايسى ئوخشىمىغان دەۋردە سودا - سانائەت بېجىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى مۇنداق بولدى: 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1953 — 1957 - يىللار) 1 مىليون 279 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 255 مىڭ 800 يۈەندىن؛ 2 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1958 — 1962 - يىللار) 1 مىليون 644 مىڭ يۈەن بولۇپ، يىلىغا 328 مىڭ 700 يۈەندىن؛ ئىگىلىكنى تەرتىپكە سېلىش مەزگىلىدە (1963 — 1965- يىللار) 1 مىليون 204 مىڭ يۈەن بولۇپ، يىلىغا 401 مىڭ 300 يۈەندىن؛ 3 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1966 — 1970 - يىللار) 1 مىليون 822 مىڭ 100 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 364 مىڭ 400 يۈەندىن؛ 4- بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1971 — 1975 - يىللار) 2 مىليون 349 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 469 مىڭ 800 يۈەندىن؛ 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1976 — 1980 - يىللار) 3 مىليون 558 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 711 مىڭ 700 يۈەندىن؛ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1981 — 1985 - يىللار) 4 مىليون 953 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 990 مىڭ 700 يۈەندىن؛ 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1986 — 1990 - يىللار) 10 مىليون 695 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 2 مىليون 139 مىڭ يۈەندىن؛ 1991 — 1993 - يىللاردا 15 مىليون 896 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 5 مىليون 298 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1953 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان سودا ـ سانائەت بېجى پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 1

بىرلىكى: يۈەن

تۈرى / يىللار	باجلارنىڭ پىلاندىكى سانى	ئەمەلىي ئورۇندالغىنى	تۈرى / يىللار	باجلارنىڭ پىلاندىكى سانى	ئەمەلىي ئورۇندالغىنى
1953		164887	1974	400000	483686
1954		319512	1975	440000	610899
1955	352424	275031	1976	480000	554249
1956		253397	1977	550000	672337
1957		266386	1978	660000	622413
1958		305671	1979	640000	816595
1959		307301	1980	760000	893107
1960		309959	1981	740000	804813
1961		322157	1982	800000	869667
1962		398872	1983	870000	957721
1963		400086	1984	870000	1048075
1964		370149	1985	1150000	1273437
1965		433674	1986	1300000	1448756
1966	355000	361634	1987	1875000	2065198
1967	355000	385647	1988		2165457
1968		331961	1989	2150000	2333055
1969	380000	341574	1990		2682806
1970	380000	401262	1991	2830000	3112505
1971	380000	396303	1992	3750000	5039535
1972	380000	396569	1993	5200000	7744528
1973	400000	461701			

§ 6 . فوند يىغىش ئەھۋالى

1983 ـ يىل 1 ـ ئايدىن باشلاپ دۆلەت ئېنېرگىيە قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇش فوندى يىغىلدى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا كەسپىي ئورۇنلار، ئورگان ـ ئاممىۋى تەشكىلاتلار، جايلاردىكى ھۆكۈمەتلەرنىڭ خام چوت سىرتىدىكى تۈزلۈك كىرىملىرى ۋە كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى تاپشۇرغاندىن كېيىنكى پايدىسى فوند يىغىش دائىرىسىگە كىردى. فوند يىغىش نىسبىتى %10 بولدى، 1984 ـ يىلى %15كە ئۆزگەرتىلدى. 1983 ـ يىلى 110 مىڭ 700 يۈەن يىغىلدى. 1993 ـ يىلى 458 مىڭ 500 يۈەن، 1983ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە جەمئىي 2 مىليون 676 مىڭ 500 يۈەن يىغىلدى.

1989 ـ يىلدىن باشلاپ تەڭشەش فوندى يىغىلدى، ناھىيىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، خۇسۇسىي

كارخانىلار ۋە يەككە سودا- سانائەتچىلەر تاپاۋەت بېجى تاپشۇرغاندىن كېيىنكى پايدىسىدىن دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى تاپشۇردى، فوند يىغىش نىسبىتى %10 بولدى. 1989 - يىلى 97 مىڭ 900 يۈەن؛ 1993- يىلى 417 مىڭ 500 يۈەن؛ 1989 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە جەمئىي 1 مىليون 500 مىڭ 500 يۈەن يىغىلدى.

II باب

مالىيە

1 §. مالىيە كىرىمى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شايار چەت، ئىقتىسادى قالاق بولغاچقا مالىيىنىڭ ھېچقانچە كىرىمى يوق ئىدى، گۇاڭشۇنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) ناھىيە بويىچە مالىيە كىرىمى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا ئاران 6060 نەچچە سەر بولغانىدى.

مىنگو دەۋرىدە ئۆزگىرىش - جېدەل كۆپ بولۇپ، ھۆكۈمرانلار دائىم ئالمىشىپ تۇرغان، زورلۇق بىلەن ئالۋان - سېلىق ئېلىنغان بولسىمۇ، مالىيە كىرىمى ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919- يىلى)، ناھىيە بويىچە مالىيە كىرىمى 93 مىڭ 841 دوللار (كۈمۈش دوللار) غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك كىرىم پەقەت 37 مىڭ 528 دوللار ئىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن مالىيە كىرىمى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1986- 1990 - يىللار) 10 مىليون 695 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىپ، 1 - بەش يىللىق پىلان (1953 — 1957- يىللار) مەزگىلىدىكى 2 مىليون 390 مىڭ يۈەندىن 4.8 ھەسسە ئاشتى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 280 نەچچە مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق بېجى كىرىمى %82.59نى ئىگىلىدى، كېيىن يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىگە كەلگەندە، دېھقانچىلىق بېجى كىرىمىنىڭ نىسبىتى %34.9نى ئىگىلىدى؛ ئەمما، سودا - سانائەت بېجى تۈرىدىكى كىرىم يىلدىن يىلغا ئېشىپ، 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە %12.85 بولدى، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە %84.8كە يەتتى. 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، كارخانىلارنىڭ كىرىمى مىنۇس 2 مىليون 729 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي مالىيە كىرىمىدىكى نىسبىتى %23.66- بولدى. كارخانا كىرىمىدە 4 - بەش يىللىق پىلان (1971 — 1975 - يىللىرى) مەزگىلىدىن باشلاپ زىيان كۆرۈلۈشكە باشلىدى. 4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى زىيىنى 478 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %107.4 نى ئىگىلىدى، 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە زىيان 1 مىليون 267 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %24.38نى، 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە زىيان 1 مىليون 330 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %20.83نى، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە زىيان 2 مىليون 729 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ %23.66نى ئىگىلىدى.

§ 2 . مالىيە چىقىمى

1956 ـ يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ مالىيە چىقىمى (خام چوت ئىچىدىكى) 569 مىڭ يۈەن بولدى، 1992ـ يىلى 27 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 736 مىڭ 400 يۈەندىن كۆپەيدى. خام چوت سىرتىدىكى چىقىم 1992 ـ يىلى 1957 ـ يىلدىكى 730 مىڭ يۈەندىن كۆپىيىپ 690 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 17 مىڭ 600 يۈەن كۆپەيدى.

1958 ـ يىلدىن باشلاپ تاكى 1989 ـ يىلغىچە، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 16 مىليون 924 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 545 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى.

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش سانائىتىگە مەبلەغ سېلىنغاندىن سىرت، يەنە زور مىقداردا يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ۋە يېزا ئىگىلىك كەسپىي خىراجىتى ئاجرىتىلدى. 1958 ـ يىلدىن 1989 ـ يىلغىچە يېزا ئىگىلىكىگە 19 مىليون 796 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىنىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 638 مىڭ 600 يۈەندىن توغرا كېلىپ، ئېتىز ـ ئېرىق، سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا كۈچلۈك مەدەت بېرىلدى. ئىلغار تېخنىكا كېڭەيتىلىپ ۋە ئەلا سورتلۇق ئۇرۇق، نەسىللىك چارۋا كىرگۈزۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1978 ـ يىلدىن بۇيان، سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلىپ، تۈرلۈك كەسپىي ئائىلىلەرگە مالىيە جەھەتتىن كۈچلۈك ياردەم بېرىلدى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، چارۋىچىلىق كەسپلىرىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا زور دەرىجىدە ئۇدا مەھسۇلات ئېشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، تەنتەربىيە ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مالىيە چىقىمىنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم مەزمۇنى، 1958 ـ يىلدىن 1989 ـ يىلغىچە، يۇقىرىقى ھەر قايسى تۈرلەر ئۈچۈن مالىيىدىن 62 مىليون 390 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىنىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 2 مىليون 12 مىڭ 600 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1958 ـ يىلدىن كېيىنكى ھەر قايسى دەۋرلەردىكى خام چوت ئىچىدىكى 5 تۈرلۈك ئاساسلىق چىقىمنىڭ نىسبىتى

جەدۋەل: 7 — 2 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

مەزگىللەر	ئومۇمىي چىقىم سوممىسى	ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسى		يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش		مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، سەھىيە		مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى		كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىش، ئۆزگەرتىش مەبلىغى	
		چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %
2 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1958 — 1962 ـ يىللار)	479.4	146.5	30.56	28	5.84	169.7	35.4	153.2	31.96		

ئىگىلىك- نى تەرتىپ- كە سېلىش مەزگىلى (1963—1965 - يىللار)	312.9	80.6	25.76	6.6	2.11	142.2	45.45	92.6	29.6		
3 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1966—1970 - يىللار)	632.9	69.8	11.19	65.9	16.56	223.3	35.79	184.7	29.6		
4 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1971—1975 - يىللار)	1615	461.4	30.44	231.1	20	416.1	27.44	259.2	17.1	12.8	0.84
5 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1976—1980 - يىللار)	2805.7	390.6	13.9	657.6	23.47	687.4	24.5	384.3	13.7	27.8	0.99
6 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1981—1985 - يىللار)	4251.3	220.1	5.17	455.2	10.71	1649.1	38.79	706.5	16.62	73.4	1.73
7 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1986—1990 - يىللار)	9205	317.4	3.45	535.1	58.1	2951.2	32.08	1346	15.6	50.9	5.53

1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىم - چىقىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 3　　　　بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىمى					ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە چىقىمى			ناھىيە مالىيىسىنىڭ قالدۇقى		
	سوممىسى	شۇ يىللىق خام چوت ئۇمۇمىي كىرىمى	كېمەيگىنى: كىرىمدىن يۇقىرىغا تاپشۇرغان قىسمى	قوشۇلغىنى: يۇقىرى بەرگەن قوشۇمچە ياردەم ۋە ئۆتكەن يىلدىكى قالدۇق	قوشۇلغىنى: خام چوت سىرتىدىكى كىرىم	سوممىسى	خام چوت ئىچىدىكى چىقىم	خام چوت سىرتىدىكى چىقىم	سوممىسى	خام چوت ئىچىدىكى قالدۇق	خام چوت سىرتىدىكى قالدۇق
	1=2−3+4+5	2	3	4	5	6=7+8	7	8	9=10+11	10	11
1954	41.5	41.5									
1955	43.8	43.8									
1956	54.3	54.3				56.9	56.9		-2.6	-2.6	
1957	60.8	60.8				60.4	53.1	7.3	0.4	0.4	
1958	119.2	119.2				65.2	65.2		54	35	19
1959	111.6	121.3	25.4		15.7	103.4	84.8	18.6	8.2		8.2
1960	125	93.4	41	61.4	11.2	122	106.9	15.1	3	3	
1961	98.6	98.6				85.5	85.5		13.1	13.1	
1962	120.1	80.8	27.4	50	16.7	103.4	93.9	9.5	16.7	10.6	6.1
1963	102	53.8		36.8	11.4	95.4	77.8	17.6	6.6	3.3	3.3
1964	99.3	74.3		12.1	12.9	87.3	71.1	16.2	12	7.3	4.7
1965	149.7	105	6.5	33	11.7	142.9	130.2	12.7	6.8	5.3	1.5
1966	104.9	98			13.4	102.9	88.4	14.5	2	1.7	0.3
1967	168.2	108		38.6	21.6	136.1	120.9	15.2	32.1	27.6	4.5
1968	156	110	85	131		142	142		14	14	
1969	136.7	105	84	115.7		107	107		29.7	29.7	

	29.5	29.5		161.3	161.3		176.3	74	88.5	190.8	1970
	36.7	36.7		238	238		217.2	26.9	84.4	274.7	1971
	.1.2	.1.2		302	302		237.8		63	300.8	1972
	19	19		344	344		259	26	130	363	1973
20.7	21	41.7		321	321		289.7	11	84	362.7	1974
29.5	22	51.5	12.5	311	323.5	21.3	275	4.9	83.6	375	1975
24.5	33	57.5	17.3	318	335.3	12.5	303.2	9	86.5	392.8	1976
20.9	31	51.9	17	326	343	13.4	301.5	16	96	394.9	1977
28.2	30	58.2	17.2	584	601.2	24.50	532.9	6	108	659.4	1978
100.1	31.7	131.8	3.3	666.3	669.6	75.2	622.4	9.4	113.2	801.4	1979
76	126.4	202.4	23.3	921.5	944.8	.0.8	1030.6	3.2	120.6	1147.2	1980
102.5	111.7	214.2	5.1	663.3	668.4	31.6	766.4	3.8	88.4	882.6	1981
109.1	111.4	220.5	21.4	697.6	719	28	802	2.8	112.3	939.5	1982
76.8	100.2	177	54.5	799	853.5	22.2	865.3		143	1030.5	1983
60.4	71.8	132.2	29.2	1065.8	1095	12.8	1074.1	12	152.3	1227.2	1984
69.9	89.3	159.2	23.6	1043	1066.6	33.5	973.3		219	1225.8	1985
26.4	55.7	82.1	49.6	1552.9	1602.5	6.1	1496.1		182.4	1684.6	1986
16.8	39.7	56.5	15.1	1644.1	1659.2	5.5	1472.7		237.5	1715.7	1987
69.9	16.5	86.4	8.1	1756.3	1764.4	61.2	1548.6	3.3	244.3	1850.8	1989
43.6	.81.7	.38.1	41.7	1948.7	1990.4	15.4	1581.5	0.2	355.6	1952.3	1990
82.8	.388.3	.305.5	5	2394.4	2399.4	44.2	1704.9		344.8	2093.9	1991
99.3	.421	.321.7	0.2	2142	2142.2	16.7	1307.8		496	1820.5	1992
96	.430	.334	69	2639	2708	101	1695	2	580	2374	1993

§ 3 . زايوم تارقىتىش ئەھۋالى

مىنگو دەۋرىدە، ئەنجاڭ ھۆكۈمىتى مالىيىدىكى قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، 1947 ـ يىلى زايوم تارقاتقان. لېكىن، پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، گەرچە دىرى بىلەن ئۆسۈمى قايتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قىممىتى چۈشۈپ كەتتى.

1954 ـ يىلى، ئېلىمىز قۇرۇلۇش زايومى تارقىتىپ، ھەر يىلى 8% ئۆسۈم بەردى، دىرى 8 يىلدا مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادى نامرات ئىدى، شۇ يىلى 61 مىڭ 700 يۈەنلىك زايوم تارقىتىلدى. 1955 — 1958 ـ يىللىرى جەمئىي 156 مىڭ يۈەنلىك زايوم تارقىتىلدى.

1980 ـ يىلى دۆلەت قەرزى تارقىتىلغاندىن كېيىن، بىرىنچىدىن، دۆلەت قەرزىنىڭ ئىگىلىكنى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغانلىقى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىقى، ئىككىنچىدىن، قىممىتىگىلا كاپالەتلىك قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى، ئۆسۈم نىسبىتى بانكا پۇل ئامانىتىنىڭكىدىن يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى چۈشۈرۈلگەن ۋەزىپىلەر تولۇق ئورۇندالدى.

شايار ناھىيىسىدە 1981 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە زايومنىڭ تارقىتىلىش ۋە سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 4 بىرلىكى: تۈمەن

يىللار	زايوم	ئالاھىدە زايوم	جەمئىي
1981	6.4		6.4
1982	9.81		9.81
1983	9.1		9.1
1984	16.79		16.79
1985	24.8		24.8
1986	27.5		27.5
1987	27.91		27.91
1988	42.2		42.2
1989	36.9	6.43	43.33
1990	37	5.9	42.9
1991	40.5	2.5	43
1992	107.77		107.77

III باب

پۇل مۇئامىلە

مىنگودىن ئىلگىرى شاياردا ھۆكۈمەت پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى يوق ئىدى، ھۆكۈمەت ئەمەلدار، خىزمەتچىلىرىنىڭ تەمىناتى كۆچا، ئاقسۆلاردىن بېرىلەتتى. سودىگەرلەر كۆمۈش، پۇل پېرېۋوت قىلىش ئۈچۈن دائىم كۇچاغا بېرىپ بېجىرەتتى. شاياردا پۇقرالار ئارىسىدا غەنجى گۆرۈخانىسى بولۇپ، ئۇ پۇقرالارنىڭ ئىقتىسادىي ئېشىنچىسى، ئۆكسۈكلىرىنى يۈرۈشتۈرىدىغان بىردىنبىر سورۇن ئىدى.

1 § . پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى

1. جۇڭگو خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1950 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسى ياڭ شىخۇنى شايارغا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىنىڭ شاياردا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنى قۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىشقا ئەۋەتتى، شۇ يىلى 6 - ئايدا، ئۆلكىلىك خەلق بانكىسىنىڭ تەستىقى بىلەن جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى رەسمىي قۇرۇلدى، ياڭ شىخۇ مۇۋەققەت بانكا باشلىقى بولدى.

ناھىيىلىك خەلق بانكىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، 3 خىزمەتچى بار ئىدى. 1952 - يىل 1- ئايدا، تارماق بانكىدا تارقىتىش خەزىنىسى تەسىس قىلىندى. 1953 - يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بوغالتىرىيە، كاتىبات، مەمۇرىي بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى. 1955 - يىل 8 - ئايدا، پىلان - كرېدىت، يېزا پۇل مۇئامىلىسى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

1953 - يىل 11 - ئايدا يەكشەنبە (يېڭىمەھەللە) تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى، قايلور، گۈلباغ، تويبولدى، مازار (قىزىلبايراق) قاتارلىق رايونلارغا بانكا خىزمەت گۇرۇپپىسى ۋە سەييارە مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىلدى. 1954 - يىل 10 - ئايدا، تويبولدى، مازارلاردا كەينى - كەينىدىن تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى، 1955 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، خەلق بانكىسى ئاپتونوم رايونلۇق شۆبە بانكىنىڭ تەستىقى بىلەن قايلور (3 - رايون)، گۈلباغ (1 - رايون) تىجارەت پونكىتلىرى قۇرۇلدى. شۇنىڭغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى رايونلاردا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى تورى بەرپا قىلىندى. 1956 - يىلى يېزىلاردا كوپېراتسىيىلىشىش ۋە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تارماق بانكا «يېزا پۇل مۇئامىلىسى بۆلۈمچىسى»نى «ئامانەت - قەرز بۆلۈمچىسى»گە ئۆزگەرتتى، كېيىنكى يىلى يەنە «پۇل ئوبوروت بۆلۈمچىسى» نى تەسىس قىلدى ھەم مەدەنىيەت كوچىسى پۇل ئامانەت پونكىتىنى (ھازىرقى ئىگەرچى كوچىسىنىڭ شەرقىي چېتىدە) تەسىس قىلدى. 1961 - يىل 3 - ئايدا تارىم گۈڭشېسى تىجارەت پونكىتى قۇرۇلۇش بىلەن بىر

ۋاقىتتا، 1956 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان قايلور، گۈلباغ تىجارەت پونكىتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھەممە گۇڭشېدا تىجارەت پونكىتى بار بولدى.

1964 ـ يىل 1 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى خەلق بانكىسىدىن ئايرىپ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا بوغالتىرىيە، كاتىبات، كاسسىرلىق، شەھەر ـ بازار پۇل مۇئامىلە بۆلۈمچىسى، مەدەنىيەت كوچىسى پۇل ئامانەت پونكىتى، يېڭىمەھەللە گۇڭشېسى شۆبە ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىندى. باشقا تىجارەت پونكىتلىرى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1965 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى بىرلىشىپ ئىش بېجىردى، خەلق بانكىسى ئەسلىدىكى بۆلۈمچە ئىشخانىلارنىڭ ئاساسىدا «يېزا پۇل مۇئامىلە بۆلۈمچىسى» تەسىس قىلدى.

1980 ـ يىل 1 ـ ئايدا خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە بىر قېتىم ئايرىلدى. ئاساسىي قاتلام تىجارەت پونكىتلىرى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي (كادىرلار، كاتىبات ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى)، بوغالتىرىيە، كاسسىر، پىلان ـ كرېدىت، پۇل ئامانىتى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

1984 ـ يىل 1 ـ ئايدا، خەلق بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى بىلەن سودا ـ سانائەت بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. تاكى كېيىنكى يىلى 1 ـ ئايغىچە خەلق بانكىسى ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ كەسپىنى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بانكىسى ۋاكالىتەن بېجىردى.

1989 ـ يىل 3 ـ ئايدا، خەلق بانكىسى ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىنىڭ تەستىقى بىلەن خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى بىناسىنىڭ 1 ـ قەۋىتىنى ئىجارىگە ئېلىپ رەسمىي تىجارەت باشلىدى. 1990 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، يېڭى بىناغا كۆچۈپ كىرىپ، تىجارەت قىلدى.

1992 ـ يىلى خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى ئىچىدە ئىشخانا، بوغالتىرىيە ـ تارقىتىش، ئومۇمىي كەسىپ قاتارلىق 3 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە، ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى.

2. جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1964 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شايار ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا بوغالتىرىيە بۆلۈمچىسى، مەمۇرىي بۆلۈمچە، كادىرلار بۆلۈمچىسى، يېزا ئىگىلىكىگە پۇل بۆلۈپ بېرىش بۆلۈمچىسى، گۇڭشې مەبلىغىنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى بۆلۈمچىسى قاتارلىق 6 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم گۇڭشېلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام تىجارەت پونكىتلىرى بولدى. 1965 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسىپلىرى ناھىيىلىك خەلق بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1980 ـ يىل 1 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سىرتقا قارىتا تىجارەت قىلدى. ئىچكى قىسمىدا بوغالتىرىيە (تىجارەت بۆلۈمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، پىلان ـ كرېدىت، يېزا ئىگىلىكىگە مەبلەغ بۆلۈپ بېرىش، يېزا پۇل ـ مۇئامىلىسى، مەمۇرىيەتتىن ئىبارەت 5 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە ـ ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1984 ـ يىلى كادىرلار ئىشلىرى تەپتىشلىكى، ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، پۇل بۆلۈپ بېرىش بۆلۈمچىسى، يېزا پۇل مۇئامىلە بۆلۈمچىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1985 ـ يىلى، پىلان ـ كرېدىت بۆلۈمچىسى ئايرىپ 2 بۆلۈمچە قىلىندى. 1980 ـ يىلى قۇرۇلغان چاغدا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىنىڭ بىرلەشمە ئىشخانىسىدا تىجارەت قىلىغانىدى. 1986 ـ يىلى خەلق يولىدىكى بورۇنقى ئورنىغا

خىزمەت بىناسى سالدى، 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يېڭى بىناغا رەسمىي كۆچۈپ كىرىپ ئىش بېجىردى.

1980 ـ يىلى گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن ئىبارەت 6 جايدا تىجارەت پونكىتى تەسىس قىلىندى، 1981 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تارىم، نۇرباغ تىجارەت پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى.

1992 ـ يىلى، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا، پىلان بۆلۈمچىسى، بوغالتىرىيە بۆلۈمچىسى، كرېدىت بۆلۈمچىسى، پۇل ئامانەت بۆلۈمچىسى، مۇپەتتىش بۆلۈمچىسى، كادىرلار بۆلۈمچىسى، تەپتىش بۆلۈمچىسى، ئامانەت ـ قەرز بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا تارماق بانكا تىجارەت بۆلۈمى، گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، نۇرباغ، تارىم ئېمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدىكى 9 تىجارەت پونكىتى (بۆلۈمى)، جەنۇبىي بازار پۇل ئامانەت پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى پۇل ئامانەت پونكىتى، قىزىلبايراق خەنزۇلار ئەترىتى ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنىدىن ئىبارەت 3 پۇل ئامانەت ئاپپاراتى بولدى.

3. جۇڭگو سودا ـ سانائەت بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1984 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭگو سودا ـ سانائەت بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى ھەم خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقىنىڭ كەسپىنى (تارقىتىش خەزىنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋاكالىتەن بېجىردى. 1985 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى رەسمىي تامغا ئىشلەتتى.

ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بانكىسى قۇرۇلغاندا، ئىچكى قىسمىدا مەمۇرىيەت، پىلان، كرېدىت، بوغالتىرىيە، كاسسىرلىق، پۇل ئامانەتتىن ئىبارەت فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىنغانىدى. 1985ـ يىل 10 ـ ئايدا، يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن مەركىزىي سودا بازىرى پۇل ئامانەت پونكىتى، سايباغ يولى پۇل ئامانەت پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1987 ـ يىل 8 ـ ئايدا، جەنۇبىي خەلق يولى، شىمالىي خەلق يولى پۇل ئامانەت پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى. 1988 ـ يىل 7 ـ ئايدا، يەنە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، نېفىت ماددىي ئەشيا قىدىرىپ تەكشۈرۈش 3 ـ ئەترىتىنىڭ ئايرودرومىدا پۇل ئامانىتىنى ۋاكالىتەن بېجىرىش پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى.

1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بانكىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تىجارەت بۆلۈمى، كادىرلار ـ كاتىبات بۆلۈمچىسى، پىلان ـ كرېدىت بۆلۈمچىسى، بوغالتىر ـ كاسسىرلىق بۆلۈمچىسى، پۇل ئامانەت بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسى، تىجارەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا 4 پۇل ئامانەت پونكىتى، 5 ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش پونكىتى بولدى.

4. جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1984 ـ يىل 4 ـ ئايدا، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ باشقارما مالىيە ئىدارىسىنىڭ 1 ـ قەۋىتىگە جايلاشقانىدى. تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1988 ـ يىل 10 ـ ئايدا، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى رەسمىي قۇرۇلدى. بازارلىق ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ 1 ـ قەۋىتىدىكى سىرتىغا قارايدىغان 2 ئېغىز ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ تىجارەت قىلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئۇنىۋېرسال كەسىپ، بوغالتىرلىق، مەمۇرىيەت بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. 1991 ـ يىل 2 ـ ئايدا، خەلق يولىدىكى تۆت كوچىغا سېلىنغان يېڭى خىزمەت بىناسىغا كۆچتى.

1990 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ ئايغىچە، خەلق بانكىسىنىڭ تەستىقى بىلەن خەلق يولى پۇل ئامانەت پونكىتى، نېفىت باشقارمىسى پۇل ئامانەت پونكىتى (ھازىر كۆچۈپ كەتتى، نامى سايباغ يولى پۇل ئامانەت پونكىتىغا

ئۆزگەردى) قۇرۇلدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىچكى قىسىمدا مەمۇرىيەت ئىشخانىسى، بۇغالتىرىيە بۆلۈمچىسى، مەبلەغ تەييارلاش بۆلۈمچىسى، مەبلەغ سېلىش - كرېدىت بۆلۈمچىسى، قۇرۇلۇش ئىقتىسادىي بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت 6 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە - ئىشخانا قۇرۇلدى.

ئۆي ئىسلاھاتى پۇل مۇئامىلە خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1992 - يىل 6 - ئايدا، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆي ئىسلاھاتى پۇل مۇئامىلىسىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش كەسپىنى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى بېجىردى. 1992 - يىل 7 - ئايدا، ئۆي - زېمىن كرېدىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى.

5. جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1956 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ تەركىبىدا «جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى ئاقسۇ تارمىقىنىڭ شايار ناھىيىلىك ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنى» تەسىس قىلىندى، 1985 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى، سودا - سانائەت بانكىلىرىدا سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى، 1986 - يىل 5 - ئايدا «جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى» رەسمىي قۇرۇلدى. 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەر قايسى بانكىلار ۋاكالەتچىلىك كەسپىنى توختاتتى، شىركەت ئۆز ۋەزىپىسىنى مەخسۇس بېجىردى.

6. ناھىيىلىك يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى

يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى ئەمگەكچى خەلق پاي توپلاش ئارقىلىق تەشكىللەنگەن كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى يېزا پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى، ئۇ مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ. 1954 - يىل 9 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېزا خىزمىتى ۋە يېزا جەمئىيىتىنىڭ تەلىپىگە شۇنىڭدەك يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن قۇرغان (تەپسىلىي ئەھۋالىنى 10 پاراگرافتىن كۆرۈڭ).

7. پۇل مۇئامىلە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى قوشۇنى

1951 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىغا مەسئۇل تارماقلار بىلەن شۇ جايدىكى پارتىيە-ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قوش رەھبەرلىك قىلاتتى، بانكا سىستېمىسى ئاساس قىلىنىپ، كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەشتە شۇ جايدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا تەستىقلىتىپ ئالاقىدار رەسمىيەتلەرنى بېجىرەتتى.

1955 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە شۇ جايدىكى پارتكوم يۆتكەپ سەپلەش، ئۆستۈرۈش - قالدۇرۇش، ۋەزىپىگە تەيىنلەش ئىشىغا ئىگە بولدى.

1980 - يىلدىن باشلاپ، بانكا بىلەن شۇ جايدىكى پارتكوم قوش رەھبەرلىك قىلىدىغان، بانكىنى ئاساس قىلىدىغان بولدى. مۇئاۋىن بانكا باشلىقىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەشتە شۇ جايدىكى پارتكومنىڭ ماقۇللىقى ئېلىنىدىغان بولدى.

بانكا قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەنرەك ئىدى. ھەر ھەپتىدە 3 ئاخشام كەسپىي ئۆگىنىش قىلىناتتى ھەم كونىلار يېڭىلارنى يېتەكلەش، ئۆز ئارا ئۆگىتىش - ئۆگىنىش قانات يايدۇرۇلاتتى. 1960 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىدىن 8 كىشى قەشقەر مالىيە مەكتىپىنىڭ بانكا سىنىپىغا خىزمەتتىن ئايرىلىپ يېرىم يىلدىن 2 يىلغىچە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى، بانكا دەرىجىلىك رەھبىرىي خادىملار غەربىي شىمال بانكا مەكتىپىگە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى. 1980- يىلدىن بۇيانقى 12 يىلدا، ناھىيە بويىچە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسى چوڭلار مائارىپى، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش، ماتېرىيال ئارقىلىق تەربىيىلەش قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ تەربىيىلەنگەنلەر ئىچىدە 19 ئادەم ئالىي تېخنىكوم، 28 ئادەم ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە بولدى. 1993 - يىلغىچە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 285 كە يەتتى.

شايار ناھىيىسى بويىچە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى

جەدۋەل: 7 — 5

يىللار	ئومۇمىي ئادەم سانى	خەلق بانكىسى			سودا - سانائەت بانكىسى			يېزا ئىگىلىك بانكىسى			قۇرۇلۇش بانكىسى			سۇغۇرتا شىركىتى			ناھىيىلىك يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى		
		ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ
1950		13	7	6															
1954		35	23	12															
1958		38	25	13															
1960																	40	40	
1965																	45	45	
1966		62	45	17															
1970																	50	50	
1975																	61	60	1
1976		50	17	33															
1980		28	10	18													76	70	6
1981								52	36	16									
1982								60	43	17									
1983		39	14	25				60	43	17									
1984								62	46	16									
1985					45	14	31	73	55	18							81	73	9
1986					45	15	30	74	56	18				3		3			
1987					47	16	31	74	55	19				4		4			
1988						45	14	31	71	53	18	10	1	9	4		4		
1989		13	4	9	45	15	30	75	59	16	12	2	10	3		3			
1990	250	24	8	16	48	16	32	77	61	16	15	2	13	3		3	83	74	9
1991	254	26	8	18	46	16	30	78	62	16	15	5	10	4	1	3	85	74	11
1992	276	27	8	19	47	16	31	81	62	19	23	6	17	6	2	4	92	78	13
1993	285	29	8	21	49	15	34	84	62	22	23	7	16	6	2	4	94	80	14

2 § . پۇل ۋە ئوبوروت

1. مېتال پۇل

كۇسەن ئىككى خىل يېزىقلىق 5 جولۇق پۇلى خەنزۇ ۋە كۇسەن يېزىقلىرى چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل شايار، كۇچا، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردىن كۆپ تېپىلغان، بۇ خىل مىس پۇلنىڭ شەكلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مىس پۇللارنىڭ شەكلىگە ئوخشاش، سىرتى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈكى بار، قىرغىقى تار، تۆشۈكى چوڭ، نېپىز، سىرتقى دىئامېتىرى 13 — 22 مىللىمېتىر، تۆشۈكىنىڭ دىئامېتىرى 5 — 8 مىللىمېتىر، قېلىنلىقى 1 — 1.5 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 0.9 — 2 گرام بولۇپ، كۆپىنچىسى قىزىل مىستىن قۇيۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇچە «بەش جو» ۋە كۇسەن يېزىقىدا «30» دېگەن يېزىقلار بار، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى پروفېسسور جى شيەنلىن بۇنى كۇرۇپ «3» دېگىنى «50» نى بىلدۈرىدۇ، «0» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى «لى» گە باراۋەر، 10 لى بىر جو بولىدۇ، «30» 50 لى دېگىنى يەنى 5 جو دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ خىل ھىندى سانسكرىت ھەرپىدىن كېلىپ چىققان كۇسەن يېزىقى 3. ئەسىردە كۇسەنلىكلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىپ قوللىنىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تاڭ ۋۇدىنىڭ 1 - يىلى (621 - يىلى) «بەش جولۇق پۇل بىكار قىلىنىپ، يېڭى پۇل قۇيۇلغان»، بۇنىڭدىن خەنزۇچە، كۇسەنچە ئىككى خىل يېزىقلىق 5 جولۇق پۇل تەخمىنەن مىلادىيە 3 — 7 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قۇيۇلۇپ، ئوبوروت قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

كۇسەن كىچىك مىس پۇلى ئىككىلى يۈزىدە خەت يوق، نېپىز ھەم كىچىك، قىزىل مىستىن قۇيۇلغان، سىرتقى شەكلى قوپال، ئاساسىي جەھەتتىن سىرتى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈكلۈك شەكلىنى ساقلىغان. سىرتقى دىئامېتىرى 12 — 19 مىللىمېتىر، تۆشۈكىنىڭ دىئامېتىرى 5 — 9 مىللىمېتىر، قېلىنلىقى 2.2 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 0.4 — 1.2 گرام. بۇ خىل گۈل بېسىلغان بىرىم تەييار پۇل كۇچادىكى «چوڭ خىتايچىن»، شاياردىكى ياتتاقشەھەر، تۆگۈزباش قاتارلىق قەدىمىي خارابىلار ئىچىدىن قېزىۋېلىندى، تەخمىنەن مىلادىيە 5 — 8 - ئەسىرلەردە قۇيۇلۇپ، ئوبوروت قىلىنغان.

پۇل جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە قۇيۇلغان، ھەر 50 پۇڭ بىر تەڭگە ھېسابلىنىدۇ، شەكلى بارماقتىن كىچىكرەك، قېلىن، تۆشۈكى يوق، «ياركەنت» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن، ئېغىرلىقى بىر مىسقال 4 — 5 پۇڭ بولۇپ، سوقۇپ بېسىش ئۇسۇلىدا ياسالغان، ئېللىپىس شەكىللىك، بىر ئۇچى ئۇچلۇق بولۇپ، شاپتۇل مېغىزىغا ئوخشايدۇ، ئۇچلۇق ئۇچىدىن ئۈلچىگەندە تىك دىئامېتىرى 17 — 18 مىللىمېتىر، توغرىسىغا دىئامېتىرى 15 مىللىمېتىر كېلىدۇ. قېلىنلىقى 4 — 5 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 6.3 — 8.2 گرام كېلىدۇ.

چيەنلۇڭ تۇڭباۋسى چيەنلۇڭنىڭ 25 — 26 - يىللىرى (1760 — 1761 - يىللىرى) ئاقسۇدا قۇيۇلغان، ھەر بىر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 2 مىسقال، قىزىل مىستىن قۇيۇلغان، سىرتقى شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈك بار، ئوڭ يۈزىگە خەنزۇ يېزىقىدا «چيەنلۇڭ تۇڭباۋ»، ئارقا تەرىپىگە ئوڭ - سول چېتىگە مانجۇ، ئۇيغۇر يېزىقىدا «ئاقسۇ» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە شيەنفېڭ تۇڭباۋسى، تۇڭجى تۇڭباۋسى، گۇاڭشۈ تۇڭباۋسى، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى راشىدىن پۇلى قاتارلىقلار شايار ناھىيىسىدە ئوبوروت بولغان. «باش مۇپەتتىش ليۇ جىنتاڭ 10 مىڭ سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، ئۈلكە مەركىزىدىكى ھۆكۈمەت پۇل ئىدارىسىغا داچەن قۇيدۇرغان ھەم قاراشەھەر، كۇچا،

تۇرپان قاتارلىق يەرلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆلكىدىن داچەن يۆتكەپ، جەنۇب ـ شىمال ئىككى تەرەپنىڭ پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن».

كۈمۈش تەڭگە ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، قەشقەردە ياسىغان، قىممىتى 5 پۇڭ، 3 پۇڭ، 2 پۇڭ 3 خىل.

كۇچا كۈمۈش پۇلى چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى) جاڭ ياۋ كۇچادا ئەسكەر تۇرغۇزغاندا تەڭگە قۇيدۇرغان، ھەر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 5 پۇڭ، ئوڭ يۈزىگە ئۇيغۇر يېزىقىدا «بەش پۇڭ ساپ كۈمۈش» دېگەن خەت؛ كەينى تەرىپىگە ئەرەبچە نەقىش چۈشۈرۈلگەن. گۇاڭشۈنىڭ 4 ـ يىلى (1878ـ يىلى) كۈمۈش پۇل قۇيدۇرغان، ھەر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى بىر مىسقال، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر يېزىقىدا«ياخشى كۈمۈش»، «ساپ كۈمۈش پۇل» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن، بىر يۈزىگە ئۇيغۇر يېزىقىدا «گۇاڭشۈ 4 ـ يىلى» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن.

يامبۇ چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈ يىللىرىدا ئىشلىتىلگەن، ھەر بىر يامبۇ 25، 35، 45 سەردىن بولۇپ (16 سەرلىك تۈزۈمدە)، ئېغىرلىقى ئوخشىمايتتى. گۇاڭشۈنىڭ 12 ـ يىلى (1866 ـ يىلى) ياقۇپبەگنىڭ كۈمۈش تەڭگىسىنى ئىشلىتىش چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن يامبۇنى ئىشلىتىش قولايسىز بولغاچقا، تەڭگىنى يەنىلا چەكلىگىلى بولمىغان.

كۈمۈش دوللار مىنگو يىللىرىدا ئاقسۇ پۇل قۇيۇش ئىدارىسىدا قۇيۇلغان «گۇاڭشۈ كۈمۈش دوللار» كۆپرەك ئوبوروت بولغان، ئۇنىڭ قىممىتى 5 مىسقال، 3 مىسقال، 2 مىسقال، بىر مىسقال 4 خىل ئىدى. چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ئەجدىھار سۈرەتلىك تەڭگە، يۈەن شىكەينىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، سۇن جۇڭشەننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش دوللار قاتارلىق پۇللارمۇ ناھىيە بويىچە ئوبوروت قىلىنغان.

2. ھۆكۈمەت پۇلى، ئۆلكە پۇلى، ئالماشتۇرۇش چېكى

(1) شىنجاڭ ھۆكۈمەت پۇلى (مايلىق پۇل): ھەر پارچىسى 400 داچەنگە تەڭ (ئاساسلىق پۇل)، بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوبوروت بولغان.

(2) چوڭ، كىچىك ئەجدىھار سۈرەتلىك پۇل: ھەر بىر پارچىسىنىڭ قىممىتى 400 داچەنگە تەڭ (ئاساسلىق پۇل)، تىك شەكىللىك، ئۆلچىمى 130×260 مىللىمېتىر، قەغىزى چىرايلىق، سىپتا بېسىلغان، رەڭلىرى ئېنىق، ئۇنىڭغا قارا رەڭدە خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىق چۈشۈرۈلگەن، خەنزۇچە يېزىقتا «شىنجاڭ ھۆكۈمەت پۇلى باش ئىدارىسى، مۇشۇ پۇلغا 400 داچەن بېرىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. گەنسۇ، شىنجاڭ پەرمانبەردار مەھكىمىلىرىنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان. پۇقرالار ئۇنى «ياغ پۇل» ياكى «ياغ تېيزا» دەپ ئاتايتتى. مىنگودىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ئوبوروت قىلىشتىن توختىتىلدى.

(3) ئاقسۇ گۈللۈك پۇلى: قىممىتى 400 داچەن (ئاساسلىق پۇل)، بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ، پەقەت ئاقسۇ ۋىلايىتىگە تەۋە رايونلاردىلا ئوبوروت بولغان. گۇاڭشۈنىڭ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) تارقىتىلغان، گۇاڭشۈنىڭ 31 ـ يىلى (1905 ـ يىلى) قەغىزى بەك ناچار بولغاچقا پۈتۈنلەي يىغىۋېلىنىپ، كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

(4) شىنجاڭ پۇلى، ئۆلكە پۇلى: مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە مەھكىمىسى تارقاتقان، قىممىتى 400 داچەن (ئاساسلىق پۇل، بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلغان)، تىك شەكىللىك، چوڭ ھۆكۈمەت پۇلى، بەيداۋلىن قەغىزىگە بېسىلغان، ئۆلچىمى 113×215 مىللىمېتىر بولۇپ، چوڭ، كىچىك ئەجدىھا پۇلغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ مىنگو دەۋرىدە تۇنجى قېتىم تارقىتىلغان قەغەز پۇل.

كېيىن قىممىتى 100 داچەن (قوشۇمچە پۇل، 2 مىسقال 5 پۇڭ كۈمۈشكە سۇندۇرۇلغان) لىك كىچىك پۇل، خەلق ئىچىدە «كۆچۈك» پۇل دەپ ئاتالغان.

(5) ھۆكۈمەت پۇلى: مىنگونىڭ 6 - يىلىدىن 8 - يىلىغىچە (1917 - يىلىدىن 1919 - يىلىغىچە) نەنجىڭ مالىيە مىنىستىرلىكى بېسىپ تارقاتقان. قىممىتى 400 داچەن (بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ)، يەنە 3 سەر، 5 سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدىغان ئاساسلىق پۇللىرىمۇ بار؛ بۇنىڭدىن باشقا 100 داچەنلىك (2 مىسقال 5 پۇڭ كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ)، 40 داچەنلىك (بىر مىسقال كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ) پارچە پۇللىرىمۇ بار. ھۆكۈمەت پۇلى شاياردا 1928 - يىلىدىن كېيىن يەنى ياڭ زېڭشىن قەستكە ئۇچراپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ۋاقىتلاردا ئوبوروت قىلىنغان.

(6) يېڭى ئۆلكە پۇلى: مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغاندىن كېيىن، «سەرنى بىكار قىلىپ، دوللارغا ئۆزگەرتىپ، يېڭى پۇل تارقىتىش»نى تەشەببۇس قىلغان، مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سودا بانكىسى «دوللار»نى بىرلىك قىلىپ يېڭى پۇل تارقاتقان، ئاساسلىق پۇلنىڭ قىممىتى: 1، 3، 5، 10 دوللارلىق 4 خىل، پارچە پۇلنىڭ قىممىتى 5، 2، 1 جو، 5، 3، 1 پۇڭلۇق 6 خىل بولغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىن كېيىن، قىممىتى 20، 50، 100 دوللارلىق 3 خىل يېڭى ئۆلكە پۇلى باستۇرۇلغان. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) دىن كېيىن، ئەمەلىي قىممىتى 2000 دوللار، 300 تۈمەن دوللار، 600 تۈمەن دوللار، 3000 تۈمەن دوللار، 6000 تۈمەن دوللار، 600 مىليون دوللار ۋە 3 مىليارد دوللارلىق يېڭى ئۆلكە پۇلى تارقىتىلدى. پۇلنىڭ كۇرسى ئېغىر دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى.

(7) شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ كۈمۈش دوللار پۇلى: مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۇل پاخاللىقى ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكتىن «پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، ۋاقىتىنچە كۈمۈش دوللارنى بىرلىك قىلىش»نى قارار قىلىپ، «شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ كۈمۈش دوللار پۇلى»نى تارقاتتى، بۇ پۇلنىڭ قىممىتى بىر دوللار، 5 جو، 2 جو، بىر جو، 5 پۇڭ، بىر پۇڭ بولدى، ھەر بىر دوللارنىڭ ئېغىرلىقى 7 مىسقال 2 پۇڭ خەزىنە كۈمۈشى بولۇش، كۈمۈش تەركىبى %90 بولۇش بەلگىلەندى.

3. فابى پۇلى، ئالتۇن دوللار پۇلى

(1) فابى پۇلى: مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) ئوبوروت بولۇشقا باشلىغان، قىممىتى بىر، 2، 5، 10، 20، 100 دوللارلىق 6 خىل ئىدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937- يىلى) ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغاندا، يېڭى ئۆلكە پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن «فابى پۇلىنى ئىشلىتىشنى رەت قىلىش»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئوبوروت قىلدۇرمىغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) شېڭ شىسەي ئاشكارا جياڭ جيېشىغا يېقىنلاشقاندىن كېيىن، فابى پۇلى يەنە ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىغان.

(2) ئالتۇن دوللار پۇلى: مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن باشلاپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تارقاتقان، ئالتۇن دوللار پۇلىنى ئاساسىي پۇل قىلىشنى بەلگىلىگەن، ھەر بىر دوللارنىڭ ئالتۇن تەركىبى 4434 .4 گرام بولدى، بىر دوللار 300 تۈمەن دوللار فابى پۇلىغا ئالماشتۇرۇلدى، نامىيە بويىچە 1، 5، 10، 50، 100 دوللارلىق 5 خىل پۇل ئوبوروت قىلىنىدى.

4. خەلق پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى ۋە باشقۇرۇلۇشى

(1) خەلق پۇلىنى تارقىتىش: 1949 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن،

جۇڭگو خەلق بانكىسى تارقاتقان خەلق پۇلى 1950 - يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ پۇل ئوبوروت بازىرىغا كىردى، قىممىتى بىر يۈەن، 5 يۈەن، 10 يۈەن، 20 يۈەن، 50 يۈەن 100 يۈەن، 200 يۈەن، 500 يۈەن، 1000 يۈەنلىك 9 خىل ئىدى. كېيىن يەنە 5000 يۈەن، 1 تۈمەن يۈەن، 5 تۈمەن يۈەنلىك 3 خىلى (يۇقىرىقىلار قىسقارتىلىپ كونا خەلق پۇلى دېيىلىدۇ) تارقىتىلدى. ئەينى ۋاقىتتا خەلق پۇلى بىلەن بىللە يەنە يېڭى ئۆلكە پۇلى — كۈمۈش دوللار بىلەن كۈمۈش تەڭگە ۋە مىس يارماق تەڭ ئوبوروت قىلىندى. 1950 - يىل 6 - ئايدا خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كۈمۈش تەڭگە، كۈمۈش دوللار، مىس يارماقلارنى بازاردا ئوبوروت قىلىشنى چەكلىدى ھەم ئۇلارنى خەلق پۇلىغا تېگىشىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلق پۇلىنىڭ ئاساسىي پۇللۇق ئورنى قوغدالدى. 1951 - يىلنىڭ بېشىدا ناھىيە بويىچە 3 مىليون 571 مىڭ 519 دوللار كۈمۈش دوللار پۇلى ئالماشتۇرۇپ يىغىۋېلىندى، بۇنى كونا خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 1 مىليارد 188 مىليون 990 مىڭ 600 يۈەن بولىدۇ.

1955 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەمۇرىي كېڭەش «يېڭى خەلق پۇلىنى تارقىتىش ۋە ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان خەلق پۇلىنى يىغىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق» چىقىرىپ، جۇڭگو خەلق بانكىسى يېڭى بېسىلغان خەلق پۇلىنى تارقاتتى، يېڭى، كونا خەلق پۇللىرىنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى: بىر يۈەن يېڭى خەلق پۇلى 1 تۈمەن يۈەن كونا خەلق پۇلىغا تەڭ بولدى، شايار ناھىيىسىدە 1955 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 -كۈنىدىن باشلاپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە ئالماشتۇرۇلدى. تارقىتىلغان يېڭى خەلق پۇلىنىڭ يۈزىدىكى قىممىتى: ئاساسلىق پۇل بىر يۈەن، 2 يۈەن، 3 يۈەن، 5 يۈەن، پارچە پۇل بىر پۇڭ، 2 پۇڭ، 5 پۇڭ، بىر مو، 2 مو، 5 مودىن ئىبارەت 10 خىل بولدى. 1958 - يىل 1 - ئايدا 10 يۈەنلىك پۇل تارقىتىلدى. 3 ئايدىن ئارتۇق ۋاقىتتا، ناھىيە بويىچە 684 مىليون 40 مىڭ يۈەن كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىندى. 283 مىڭ 86 يۈەن يېڭى پۇل تارقىتىلدى. يىغىۋېلىنغان كونا خەلق پۇلى بىلەن تېخى تارقىتىلمىغىنى بولۇپ، جەمئىي 5 مىليارد 240 مىليون 274 مىڭ 700 يۈەن يەنى 884 مىڭ 760 پارچە پۇل 1955 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ نازارىتىدە كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

1957 - يىلى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، بىر پۇڭ، 2 پۇڭ، 5 پۇڭلۇق نىكېل پارچە تەڭگە پۇل تارقىتىلدى. 1980 - يىل 4 - ئايدا، بىر مو، 2 مو، 5 مولۇق مىس تەڭگە پارچە پۇل ۋە بىر يۈەنلىك نىكېل تەڭگە تارقىتىلدى.

1964 - يىل 4 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن قارار چىقىرىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋاكالىتەن بېسىپ بەرگەن، 1953 - يىلى بېسىلغان 10 يۈەن، 5 يۈەن، 3 يۈەنلىك خەلق پۇلىدىن جەمئىي 326 مىڭ 319 يۈەن بىر تۇتاش يىغىۋېلىندى.

1988 - يىلى ناھىيىلىك خەلق بانكىسى 1980 - يىلى ۋە 1990 - يىلى بېسىلغان 50 يۈەن، 100 يۈەنلىك خەلق پۇلىنى تارقاتتى.

(2) نەق پۇل باشقۇرۇش: 1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭەش «دۆلەت ئورگانلىرىدا نەق پۇلنى باشقۇرۇش توغرىسىدا قارار»نى ئېلان قىلدى. ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ئاساسلىقى مۇنداق تەدبىرلەرنى قوللاندى: (1) نەق پۇل باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش؛ (2) ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ قالدۇق پۇل سوممىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ھەر ئايدا نەق پۇل كىرىم - چىقىم پىلانى مەلۇماتى تۈزۈپ، تەستىقلىتىپ ئىجرا قىلىش؛ (3) نەق پۇلنى تەستىقلاش تۈزۈمى ۋە راسچوت ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، شۇڭلاشقا نەق پۇل باشقۇرۇش خىزمىتى نورماللاشتى. ئىسلاھات يولىغا قويۇلغاندىن بۇيان، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلىتىلىدىغان نەق پۇل مىقدارى كۆپەيدى، بانكىمۇ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش ئۈچۈن، نەق پۇل باشقۇرۇش ئۆلچىمىنى نىسپىي كەڭ قويۇپ بەردى.

(3) مائاش فوندىنى باشقۇرۇش: ئەمگەك، مائاش پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىش، مائاش فوندىنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانىنى ۋە مائاش ئومۇمىي سوممىسىنى قاتتىق تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1959 - يىل 12 - ئايدا دۆلەت پىلان كومىتېتى، ئەمگەك مىنىستىرلىكى، مالىيە مىنىستىرلىكى، جۇڭگو خەلق باش بانكىسى تارقاتقان «مائاش فوندىنى باشقۇرۇشتا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى»نى تارقاتقانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. 1960 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ، شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار، ئورگانلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار قاتارلىق ئورۇنلاردا مائاش فوندىنى باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. شايار ناھىيىسىدە 1960 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ناھىيىدىكى 28 ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئورۇندا يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك ئەمگەك - مائاش تارماقلىرى تىزگىنلەپ تەستىقلىدى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى چىقىمنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. 1967 - يىل 2 - ئايدىن 1971 - يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرىدە، مائاش فوندىنى باشقۇرۇش بىر مەزگىل زەربىگە ئۇچرىدى، 1972 - يىلى نورماللاشتى. 1973 - يىلى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن مائاش فوندىنى باشقۇرۇش كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارغىچە كېڭەيتىلدى.

1984 - يىل 6 - ئايدىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە كارخانىلاردا ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا ئۇيغۇنلىشىش، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئۆزىگە خوجىلىق ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن، مائاش، مۇكاپات پۇلىنى تەستىقلاش ھوقۇق چەكلىمىسى مۇناسىپ كەڭ قويۇپ بېرىلدى.

5. ھەر قايسى دەۋرلەردە پۇل ئوبوروتىدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پۇل كۇرسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ماددىي ئەشيا ئاجرىتىپ بېرىش، مالىيە، نەق پۇل كىرىم - چىقىمىدىن ئىبارەت «ئۈچنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش»نى قارار قىلدى، پۇل ئېلىش ۋە پۇلنى قايتۇرۇپ يىغىۋېلىش پىلان بويىچە ئىجرا قىلىندى.

1958 - يىلدىن كېيىن قارىغۇلارچە ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنى قوغلىشىش ۋە تەبىئىي ئاپەت سەۋەبىدىن، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنىڭ تەڭپۇڭلۇقى يوقىتىلىپ، ماددىي ئەشيا، تاۋار ئازىيىپ كەتتى، تارقىتىلغان پۇل كۆپەيدى، باھا ھەسسىلەپ يۇقىرى ئۆرلىدى. 1962 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن «بانكا خىزمىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىرلىككە كەلتۈرۈشنى كۈچەيتىش، پۇل تارقىتىشنى قاتتىق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى قارار»نى تارقىتىپ، خەلق ئىگىلىكىنى مەملىكەت بويىچە تەرتىپكە سالدى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەركەزنىڭ قارارىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، بىر قاتار كونكرېت تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن كېيىن، شۇ يىلى تارقىتىلغان پۇل 1961 - يىلدىكىدىن %23.9 كېمەيدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، كرېدىت تارقىتىش زورايدى، پۇل ئوبوروتى كۆپەيدى، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش قىسىلىشىپ كەتتى، بازاردا يەنە پۇل بولسىمۇ مال ئالالمايدىغان ئەھۋال قايتا پەيدا بولدى.

1978 - يىلدىن كېيىن «ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، سىياسەتنى كەڭ قويۇۋېتىش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش» فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شەھەر، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى، ئىقتىسادنىڭ شىددەت بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىستېمال فوندى ئاشتى، پۇلنىڭ تارقىتىلىشى زور دەرىجىدە ئاشتى. 1980 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە جەمئىي 319 مىليون 540 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 24 مىليون 580 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1992 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، شايار ناھىيىسىنىڭ تارقاتقان پۇلى 247 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1544 يۈەندىن توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىسىدە 1951 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە پۇل ئوبوروت ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 6 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	نەق پۇل كىرىمى	نەق پۇل چىقىمى	تارقىتىلغىنى (-) يىغىۋېلىنغىنى (+)	يىللار	نەق پۇل كىرىمى	نەق پۇل چىقىمى	تارقىتىلغىنى (-) يىغىۋېلىنغىنى (+)
1951	619	593	+26	1976	1207	1186	+21
1952	793	858	-65	1977	1255	1272	-17
1953	169	170	-1	1978	88	72	+16
1954	305	301	+4	1979	72	95	-23
1955	156	152	+4	1980	2284	2998	-714
1956	314	313	+1	1981	2672	3480	-808
1957	491	488	+3	1982	3045	3991	-946
1958	542	543	-1	1983	1752	2894	-1142
1959	759	756	+3	1984	3626	4026	-400
1960	979	967	+12	1985	4589	5271	-682
1961	703	711	-8	1986	10991	14438	-3441
1962	544	541	+3	1987	6693	8092	-1399
1963	490	487	+3	1988	9758	10264	-506
1964	485	492	-7	1989	10479	12677	-2198
1965	636	626	+10	1990	13149	18435	-5286
1973	74	50	+24	1991	18716	26051	-7335
1974	50	86	-36	1992	17612	24704	-7092
1975	86	92	-6	1993	31565.5	41790.8	-10225.3

ئىزاھ: 1966 — 1972 - يىلغىچە بولغان سانلىق مەلۇمات كەم.

3 § . تۇرلۇك ئامانەت پۇللار

1. ھۆكۈمەت پۇل ئامانىتى

1951 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئورگان - ئىدارىلارنىڭ پۇل ئامانىتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، قالدۇقى ئاران 70 مىڭ يۈەن ئىدى. 3 يىللىق ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن كېيىن، 1955 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 217 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1972 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قالدۇق 1 مىليون 214 مىڭ يۈەنگە يەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى يىلدىن يىلغا تەرەققىي قىلىپ، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قالدۇق 55 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 22 ھەسسە كۆپەيدى.

2. يېزا پۇل ئامانىتى

كوللېكتىپ، شەخسىي پۇل ئامانىتى، ئامانەت قەرز كوپېراتىپىدىن ئايدۇرۇلغان ئامانەت پۇللار، يېزا- بازار كارخانىلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىقنىڭ پۇل ئامانىتى يېزا پۇل ئامانىتىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. 1965 - يىلدىن ئىلگىرى، يېزا پۇل ئامانىتى قالدۇقى 1 مىليون 550 مىڭ يۈەن

(ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىدىن ئافدۇرۇلغان) گە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئامانەت پۇلنىڭ 61.5%ىنى ئىگىلىدى. 1965 ـ يىلدىن كېيىن، گۇڭشېلاردا پىششىقلاش زاۋۇتلىرى، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك پۇل ئامانىتى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، 1967 ـ يىلى، قالدۇق 2 مىليون 860 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1957 ـ يىلدىكىدىن 28 ھەسسە كۆپەيدى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن يېزا ئىگىلىكىدە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ كىرىمى تېز كۆپەيدى، ئامانەت پۇلىمۇ كۆپىيىپ، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، 28 مىليون 490 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1979 ـ يىلدىكىدىن 6.3 ھەسسە ئاشتى.

3. شەھەر ـ يېزىلاردىكى خەلق پۇل ئامانىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ھەر قايسى بانكا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەرەلسىز، قەرەللىك، مۇقىم سوممىلىق خەلق پۇل ئامانىتى، پارچە ئامانەت قويۇپ، توپ ئېلىش، قەرەللىك ـ قەرەلسىز ئىككىگە قولايلىق خەلق پۇل ئامانىتى، مۇكاپاتلىق خەلق پۇل ئامانىتى، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان خەلق پۇل ئامانىتى، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئۆسۈم قوشۇپ بېرىلىدىغان پۇل ئامانىتى قاتارلىقلارنى يولغا قويدى.

1950 ـ يىلى، شايار ناھىيىلىك خەلق بانكىسى «دىرىگە، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش پۇل ئامانىتى»نى يولغا قويدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىر جىڭ گۈرۈچ ياكى ئۇن، بىر گەز خەسە قاتارلىق 5 خىل ماددىي بۇيۇمنىڭ بازار باھاسى ئامانەت قويۇشتا ناتۇرا بىرلىك قىلىندى، ئامانەت پۇلنى ئالىدىغان چاغدا ئەگەر مال باھاسى چۈشۈپ كەتكەن بولسا، ئەسلى ئامانەت قويۇلغان پۇلغا 20% ئۆسۈم قوشۇپ چىقىم قىلىنىپ، دىرىگە كاپالەتلىك قىلىندى؛ ئەگەر مال باھاسى ئۆرلىگەن بولسا، ناتۇرا بىرلىك بويىچە دىرى قايتۇرۇلۇپ، ئۆسۈم بېرىلىپ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىندى. 1989 ـ يىلى، ھەر قايسى بانكا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش مۇكاپاتلىق پۇل ئامانىتى»، «مۇكاپاتلىق چەك تارتىش پۇل ئامانىتى»، «ئاياللار ۋەتەنپەرۋەرلىك پۇل ئامانىتى» قاتارلىقلارنى يولغا قويدى، پوچتا پۇل ئامانىتى كەسپىدە بۇ خىل ئامانەتلەر يولغا قويۇلدى، رىقابەت كەسكىن بولۇپ، پۇل ئامانىتى كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ھەر دەرىجىلىك پۇل ئامانىتى ئاپپاراتلىرى جۇڭگو خەلق بانكىسى بىر تۇتاش بەلگىلىگەن ئۆسۈم نىسبىتىنى ئىجرا قىلىپ، پۇل ئامانەت قويۇشتا ئىختىيارىي بولۇش، پۇل ئېلىشتا ئەركىنلىك بولۇش، ئامانەت قويسا ئۆسۈم بېرىش، ئابونتلارنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلدى، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، بازار- يېزىلارنىڭ پۇل ئامانىتى قالدۇقى 67 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە تۈرلۈك پۇل ئامانىتىنىڭ 49%.44ىنى ئىگىلىدى.

1951 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى تۈرلۈك پۇل ئامانىتى قالدۇقى

جەدۋەل: 7 — 7 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: كارخانا پۇل ئامانىتى	مالىيە پۇل ئامانىتى	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق پۇل ئامانىتى			بازار ـ يېزىلارنىڭ پۇل ئامانىتى	باشقىلار
				جەمئىي	جەمئىيەتنىڭ كوللېكتىپ پۇل ئامانىتى	ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىنىڭ پۇل ئامانىتى		
1951	8	3	4				1	
1952	14.9	0.8	10	0.1	0.1		4	

	2		1	1	7	3	13	1953
	4		4.5	4.5	10.6	1.7	20.8	1954
	4.9	3.8	0.7	4.5	18.5	3.2	31.1	1955
	6.9	14.6	3.8	18.4	7.8	8.2	41.3	1956
	7.9	10.3		10.3	14	8.2	40.4	1957
	20	47.3		47.3	18.6	14.3	100.2	1958
	33.1	114.3	11.2	125.5	24.3	20.2	203.1	1959
	42.7	56.2	6.8	67	31.2	16.3	153.2	1960
	30.2	69	7.5	76.5	30.1	10.9	147	1961
	81.3	61.3	8.9	70.2	14	23	125.5	1962
	15.3	52.6	28.6	81.2	15.8	34.2	146.5	1963
	23.4	78.4		78.4	17.6	28.1	147.5	1964
	33.2	116.9	38.4	155.3	9.9	50.6	249	1965
	40.3	134.4	75.6	210	16.5	54.4	321.2	1966
	50.4	171.2	114.8	286	37.8	50	424.2	1967
	49.3	167.1	87.1	254.8	48	75.3	427.4	1968
	42.7	140	121	261.7	46.7	76.6	427.7	1969
	48.1	168	42	210	46	61.2	365.3	1970
	61.8	127.4	58.9	186.3	37.2	98	383.3	1971
	69.5	109.6	65.5	175.1	32.5	88.9	366	1972
	77.6	224.1	118	342.2	60.3	92.1	572.2	1973
	91.5	236.5	116	353.2	73.4	102.1	620.2	1974
	93.9	192.3	46.4	238.7	49.8	86.3	468.7	1975
	97.6	268.8	130	399.7	102.9	151.7	751.9	1976
	104.4	291.1	98.6	389.7	81.8	95.4	671.3	1977
	114.7	334.7	124	459.4	73.3	126.9	774.2	1978
	138.7	295.8	94.2	390	135.4	114.7	778.8	1979
	209.2	445	9	454	137.2	297.3	1097.7	1980
120	288.1	524	4	528	223.4	310.8	1470.3	1981
10	379.8	457	10	467	313	340.2	1510	1982
4	495.7	454	49	503	219.3	367.8	1589.8	1983
5	646.9	278	71	349	377.3	349.6	1727.8	1984
11	771.8	241	157	398	117.6	506.6	1805	1985
9	1088.4	328	145	473	156.9	569.6	2296.9	1986
25	1466.2	490	100	590	234.6	949.5	3565.3	1987
27	1995.4	688	120	808	154.5	1039	4023.9	1988
11	2727.9	997	281	1278	153.6	1351.6	5522.41	1989
24	4257.6	1777	781	2558	265.1	1364.7	8469.4	1990
50	5084.1	2265	1064	3329	347.4	1850.6	10661.1	1991
78	6788.3	1632	1217	2849	363.8	5179.1	15258.2	1992
489.9	8558.3	2384.7	51.8	35277	107.1	2811.9	15979.4	1993

ئىزاھ: 1992 - يىلدىن كېيىن ستاتىستىكا قىلىش تۈرلىرىدە ئۆزگىرىش بولدى. ھازىر دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق پۇل ئامانىتىدىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ئايرىۋېتىلدى، يېزا - بازار كارخانىلىرى، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ تۈرلۈك پۇل ئامانىتى ئىچىدىن ئورگان - ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ھاۋالە پۇل ئامانىتىدىن ئىبارەت 2 تۈر ئايرىۋېتىلدى، ئايرىۋېتىلگەن تۈرلەر بۇ جەدۋەلگە كىرگۈزۈلمىدى.

§ 4 . كرېدىت

1 . سودا ـ سانائەت كرېدىتى

(1) كرېدىت مەبلىغىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

كرېدىت مەبلىغىنى باشقۇرۇشتا باش بانكىنىڭ بەلگىلىمىسى بىر تۇتاش ئىجرا قىلىنغان. 1949 ـ يىلدىن 1957 ـ يىلغىچە بىر تۇتاش كىرىم قىلىش، بىر تۇتاش چىقىم قىلىشتەك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان، ئامانەت پۇل يۇتۇنلەي يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ، قەرز پۇل كۆرسەتكۈچى دەرىجىمۇ دەرىجە چۈشۈرۈلۈپ، مەخسۇس پۇل مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىلدى، ئىگىلىۋېلىشقا، يۆتكەپ ئىشلىتىشكە يول قويۇلمىدى. 1958 ـ يىلدىن 1960 ـ يىلغىچە ئارتۇق سوممىلىق ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى يەنى كرېدىت مەبلىغى ناھىيىلەرگە چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، ناھىيىلىك تارماق بانكا ھۆددىگە ئالغان دائىرىدە ئىشلىتىلدى، كۆپ ئامانەت قويغانلارغا قەرز پۇل كۆپرەك بېرىلدى، ئۆزى تەڭشىدى. 1961 ـ يىلدىن 1979 ـ يىلغىچە كۆرسەتكۈچ بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى يەنى مەركەز بىر تۇتاش پىلانلىدى، ھەر قايسى شۆبە بانكا پەسىل بويىچە پىلاننى تۈزۈپ يوللىدى، قەتئىي پىلان بويىچە ئىش قىلدى، ئۆزىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلمىدى. 1980 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە «بىر تۇتاش پىلانلاش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش، ئامانەت بىلەن قەرزنى بىر ـ بىرىگە باغلاش، ئارتۇق سومما بويىچە تىزگىنلەش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. 1985 ـ يىلدىن ھازىرغىچە «بىر تۇتاش پىلانلاش، مەبلەغنى بۆلۈپ بېرىش، ئەمەلىي قەرزگە قاراپ ئامانەت قويۇش، ئۆز ئارا يۈرۈشتۈرۈش» تەك باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى.

(2) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت قەرز پۇلى

1958 ـ يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» سەۋەبىدىن بانكىنىڭ ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ، بانكا مالىيىنىڭ ئورنىنى بېسىش، پۇل تارقىتىش، پولات تاۋلاش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، زىياننىڭ ئورنىنى ۋاكالىتەن تولدۇرۇپ تۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. 1961 ـ يىلى بۇ مەسىلىلەر تۈزىتىلدى.

1961 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىلمە ـ توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى، بانكا ئۇنى قوللاپ 100 مىڭ يۈەن قەرز بەردى، 1969 ـ يىلى ناھىيىدە ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى، ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ئەترىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 120 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، 1977 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ناھىيىلىك ئىلمە ـ توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ خام ئەشيا سېتىۋېلىشى ئۈچۈن 420 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، 1986 ـ يىلى ئىلمە ـ توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا 875 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ فابرىكىنىڭ تۇراقلىق مۈلكى 1 مىليون 480 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 1 مىليون 972 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 114 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ تايانچ كارخانىلىرىدىن بولۇپ قالدى. 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇشنى تۈرگە تۇرغۇزۇش توغرىسىدىكى قارارىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بانكىسى 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى، يىلىغا 1800 توننا چىگىت يېغى تارتىدىغان بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى شۇ يىلى باشلىنىپ، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، بۇ زاۋۇت بارلىق قەرز پۇلنى 2 يىلدا تولۇق قايتۇرەدى ھەمدە يۇقىرىغا 2 مىليون 800 نەچچە مىڭ يۈەن پايدا ـ باج تاپشۇردى.

(3) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ۋە باشقا كارخانىلارغا قەرز پۇل بېرىش

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىلىك خەلق بانكىسى «بارلىق مەبلەغ كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ياردەم بېرىش» فاڭجېنىغا ئەمەل

قىلىپ، 1952 ـ يىلى 12 مىڭ يۈەن تەمىنات ـ سودا قەرز پۇلى تارقاتتى. 1955 ـ يىلى، بانكا «مەبلەغ بىلەن تەمىنلەش تۈزۈمى»نى ئۆزگەرتتى، بانكا تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلىنىلا ھەل قىلىپ بېرىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا 378 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا 153 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى، تۆنجى قېتىم 752 مىڭ يۈەن ئاشلىق قەرز پۇلى تارقاتتى.

1958 — 1960 ـ يىللىرىچە داۋاملاشقان چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش داۋامىدا، قەرز پۇل بەك كۆپ تارقىتىۋېتىلدى. 1958 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ قەرز پۇل قالدۇقى 4 مىليون 70 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1960 ـ يىلغا كەلگەندە، 5 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1958 ـ يىلدىكىدىن 1 مىليون 550 مىڭ يۈەن كۆپەيدى، شۇ يىلى 12 ـ ئايدا، باش بانكىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، سودا سىستېمىسىنىڭ «ئامبار قالدۇقىنى ئېنىقلاش، سۈرەپ كېلىنگەن قەرزنى ئۈزۈش، بېسىلىپ قالغان مالنى ئېنىقلاش» خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىلدى.

1983 ـ يىلى گوۋۇيۈەننىڭ تۇراقسىز مەبلەغنى خەلق بانكىسى بىر تۇتاش باشقۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ناھىيىلىك بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئىشخانىسى «تەشكىللىگەن» 11 سانائەت كارخانىسىنىڭ «ئىككىنى ئېنىقلاش» (مەبلەغنى، ماددىي ئەشيانى) خىزمىتىگە قاتنىشىپ، 1 مىليون 227 مىڭ 563 يۈەن ئورۇنسىز مەبلەغنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلدى، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىدىن ئىبارەت ئىككى كارخانىنىڭ 785 مىڭ 645 يۈەن پۇلىدا چاتاق بارلىقىنى، بۇ چاتاقنىڭ ئاساسلىقى تاۋارلارنىڭ سېتىشى ۋە بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. 1988 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بانكىسى تۆنجى قېتىم كرېدىت مۇناسىۋىتى بار 21 سودا ـ سانائەت كارخانىسىنىڭ ئىناۋىتىنى باھالىدى، 14 كارخانىنىڭ مەبلىغىنى تەكشۈرۈپ، قەرزنى بېكىتتى. ئاشلىق ئىدارىسى ئۇن زاۋۇتىنىڭ ئۈچ خىل ئۇن سېتىۋېلىشىغا 300 مىڭ يۈەن قەرز بەردى.

(4) باشقا سودا ـ سانائەت قەرز پۇلى 1951 ـ يىلى، ناھىيە بازىرىدىكى 3 خۇسۇسىي كارخانىغا 15 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، قەرز قالدۇقى 10 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1955 — 1956 ـ يىللىرى، قول سانائەتنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ۋە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئەگىشىپ، قول سانائەت كوپېراتىپىغا 5 مىڭ يۈەن، قول سانائەتچىلەرگە 16 مىڭ 600 يۈەن، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركەتچىلىكىدىكىلەرگە 132 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، 1958 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە، يۇقىرىقىدەك قەرز پۇل بېرىش توختىتىلدى.

1983 ـ يىلى خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى كوللېكتىپ سودىغا 152 مىڭ يۈەن، يەككە سودا ـ سانائەتكە 631 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى.

1984 ـ يىلى، كرېدىتنى باشقۇرۇش تىزگىنسىز قالدى، شۇ يىلى كوللېكتىپ سودىغا 330 مىڭ يۈەن، يەككە سودىغا 2 مىليون 321 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلىپ، 1983 ـ يىلدىكىدىن 268.2% ئېشىپ كەتتى.

1986 ـ يىلدىن كېيىن كوللېكتىپ، يەككە ئورۇنلارغا بېرىلىدىغان قەرز پۇل قىسقارتىلدى، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە كوللېكتىپ، يەككە سودا ـ سانائەتچى 1669 غا يېتىپ، قەرز پۇل قالدۇقى 982 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1984 ـ يىلدىكىدىن 28.4% كېمەيدى.

(5) ئۇسكۇنە قەرز پۇلى 1987 ـ يىل 7 ـ ئايدىن 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ناھىيىلىك پاختا ـ چىگە شىركىتىنىڭ تىۋىت ئايرىش زاۋۇتى، توپبولدى يېزىلىق، يېڭىمەھەللە يېزىلىق پاختا زاۋۇتلىرى، ناھىيىلىك 1 ـ پاختا زاۋۇتى، قايلور يېزىلىق پاختا زاۋۇتى،

تاللىنغۇتان پاختا ئايرىش زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشى ۋە پاتتاقشەھەر سېتىۋېلىش پونكىتى قاتارلىق 7 تۈرگە مەدەت بېرىپ 1 مىليون 980 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى.

2. يېزا ئىگىلىك كرېدىتى

(1) ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى خىزمىتىنىڭ فاڭجېنى: «يېزىغا چوڭقۇر چۆكۈش، دېھقانلارغا ياردەم بېرىش، قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش» ئىدى. 1953 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە يېزا كرېدىتى كومىتېتى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 89 مىڭ 800 يۈەن قەرز تارقىتىلىپ، 59 مىڭ 900 يۈەنى يىغىۋېلىندى. 1955 - يىلى، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاپ 110 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن 16 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، 23 دائىمىي ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، 3658 ئائىلىلىك يەككە دېھقاننىڭ 115 كالا، 43 ئات، 180 مىڭ كىلوگرام ئوغۇت، 124 چوڭ هارۋا، 1597 كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى، 9730 كىلوگرام چېكىت سېتىۋېلىشىغا ياردەم بېرىلدى. 1958 - يىلى، گۇڭشېلاشقاندىن كېيىن، بانكا تىجارەت ئورنى گۇڭشېلارغا چۈشۈرۈلدى. 1958 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە، 1 مىليون 250 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلىپ، 1 مىليون 92 مىڭ يۈەنى يىغىۋېلىندى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قەرز قالدۇقى 343 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1961 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە، يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنىڭ قالدۇقى 479 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 6 يىل ئىچىدە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %6.6 ئاشتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يىل ئاخىرىدىكى قالدۇق ئىزچىل تۈردە 400 مىڭ — 500 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا بولۇپ كەلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يېزا ئىگىلىككە بېرىلىدىغان قەرز پۇل كۆپەيدى، 1979 - يىلى، 100 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىشقا 800 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى. 1985- يىلى مەبلەغ جىددىي بولدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ماددىي ئەشيا چۈشۈرۈپ بېرىش چارىسىنى قوللىنىپ، بۇ بىر يىلدا 5 مىليون 710 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقاتتى، بۇ 1984- يىلدىكىدىن 1 مىليون 420 مىڭ يۈەن ئاشتى. 1987 - يىل 6 — 8 - ئايلاردا، ناھىيە بويىچە 6 يېزا، بىر بازار، بىر مەيدان بىر قانچە قېتىم يامغۇر، بوران، مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى 330 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنى، 220 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش قەرز پۇلىنى كۆپەيتىپ تارقىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇشىغا ئىشلەتتى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە «بەش بىر تۇتاش» مەركەز قىلىنغان قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، جەمئىي 20 مىليون 420 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «5 بىر تۇتاش» قەرز پۇلى 9 مىليون 315 مىڭ يۈەن بولدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇل قالدۇقى 16 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1982 - يىلىدىكى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلىغان مەزگىلىدىكىدىن 14 مىليون 60 مىڭ يۈەن كۆپىيىپ، %663.2 ئاشتى.

(2) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى قەرز پۇلى

1959- يىلى ناھىيە باشقۇرغان چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا 100 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى. 1983 - يىلى، 1 - چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىلگەندىن كېيىن، شۇ يىلى 10 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى بېرىلدى. 1984 - يىلى، تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرى ئىشچى -

خىزمەتچىلەرگە مۇددىتىگە بېرىلگەندىن كېيىن، 85 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى.

1983 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە، جەمئىي 3 مىليون 6 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، قەرز پۇل قالدۇقى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يىغىۋېلىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولدى.

3. يېزا - بازار (گۇڭشې، ئەترەت) كارخانىلىرى قەرز پۇلى

(1) 1983 - يىلى 90 مىڭ يۈەن يېزا - بازار كارخانىلىرى ئۆسكۈنە قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، قايلۇر خىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىلدى، 1986 - يىلى يەنە بۇ زاۋۇتقا 50 مىڭ يۈەن تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى بېرىلدى.

(2) 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىغا 800 مىڭ يۈەن ئۆسكۈنە قەرز پۇلى بەردى، 1986 - يىلى يەنە بۇ زاۋۇتقا 450 مىڭ يۈەن تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى بەردى، ھازىر يۇقىرىقى قەرز پۇللار تۇرۇپ قالدى.

(3) 1987 - يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسى خەلق بانكىسىغا ۋاكالىتەن تويبولدى خىش زاۋۇتىغا 80 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى.

(4) 1988 - يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسى يېزا - بازار كارخانىلىرى تەمىنات - سودا شىركىتىگە 150 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مۈلۈك قەرز پۇلى بەردى، بۇ پۇل تۇرۇپ قالدى.

(5) 1992 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى 2 - باغ زاۋۇتىغا 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن ئۆسكۈنە قەرز پۇلى بەردى.

4. مەخسۇس تۈردىكى قەرز پۇل

(1) كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلى 1955 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى كىچىك گۈلباغ يېزىسىدىكى 4 يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپىنى سىناق نۇقتىسى قىلىپ، تېرىلغۇ يەر، چارۋا، ئەمگەك كۈچىنىڭ نىسبىتىدىن پايدىلىنىپ، 54 كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسى، 2 تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىگە كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلىدىن 609 يۈەن قەرز بەردى. 1956 - يىل 4 - ئايدا ناھىيە بويىچە 15 ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىغا مۇشۇ خىل قەرز پۇلدىن 164 مىڭ يۈەن قەرز بەردى. 1959 - يىلنىڭ ئاخىرىدا جەمئىي 267 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلىپ، 218 مىڭ 500 يۈەن يىغىۋېلىندى. 2555 ئائىلىنىڭ 49 مىڭ 56 يۈەن 70 پۇڭلۇق قەرزى كەچۈرۈم قىلىندى.

(2) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئۆسۈمسىز قەرز پۇلى 1975 - يىلى، دۆلەت تويبولدى گۇڭشېسى بىلەن يېڭىمەھەللە گۇڭشېسى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىغا 50 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئۆسۈمسىز مەخسۇس قەرز پۇلى كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بەردى. 1987 - يىلى يۇقىرىدىن ئەستىقلاپ بۇ پۇلنى كەچۈرۈم قىلىۋەتتى.

(3) ئېچىش خاراكتېرلىك قەرز پۇل 1985 - يىلى يېڭىمەھەللە يېزىسى ياتېرىق كەنتى ئىمپازدا 2100 مو جاڭگالنى ئېچىپ ئورمان بەرپا قىلىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىن 122 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، ئۈنۈمى بولمىغاچقا قەرز پۇل تۇرۇپ قالدى.

(4) 1989 - يىلى سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى يەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ تەتقىقات تېمىسىنى بولغا قويۇپ، نۇرباغ چوڭ كۆۋرۈكى يېنىدا شەھەر ئەتراپى بېلىقچىلىق مەيدانى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ، يېزا ئىگىلىك

بانكىسىدىن 130 مىڭ يۈەن قەرز ئالدى، ئۈنۈمى كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ، قەرز پۇلنى 3 يىل ئىچىدە قايتۇرۇپ بولدى.

5. دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى (چەت ئەل مەبلىغىنى يۇرۇشلەشتۈرۈش قەرز پۇلى)

1990 - يىلى دۇنيا بانكىسى ئېلىمىزنى تۈۋەن مەھسۇلاتلىق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى بىلەن تەمىنلىدى، دېھقانچىلىق نازارىتى بىلەن ئاپتونوم رايون ئۆگەن دەريا ۋادىسىنى «تارىم يېزا ئىگىلىك مۇغىرىش قۇرۇلۇشى» قىلىپ بېكىتتى، شايار ناھىيىسىگە 3 تۈرنى تەقسىم قىلدى. دۇنيا بانكىسى شايار ناھىيىسىگە جەمئىي 96 مىليون 412 مىڭ 800 يۈەن قەرز بەردى، دۆلەت ئىچىدىكى يۇرۇشلەشتۈرۈش مەبلىغىدىن 64 مىليون 100 مىڭ يۈەن بېرىلدى، جەمئىي مەبلەغ 160 مىليون 512 مىڭ 800 يۈەن بولدى، دۇنيا بانكىسى قەرز پۇلىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى %3 قىلىندى، 15 يىلدا دىرى بىلەن قايتۇرۇپ بولۇشقا كېلىشىلدى.

6. تېخنىكا ئۆزگەرتىش قەرز پۇلى

1991 - يىلى شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ شاياردىن تارىم يېزىسىغىچە 53KV41 كىلومېتىر، تارىمدىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە 10KVA21 كىلومېتىر بېسىم ئۆزگەرتىش توك يولىغا 1 مىليون يۈەن تېخنىكا ئۆزگەرتىش قەرز پۇلى بېرىپ، چۆللۈكنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان تارىم يېزىسىدىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ كىرسىن چىراغ يېقىش تارىخىغا خاتىمە بەردى.

7. زاكالەت سوممىسى

1958 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، خەلق بانكىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، تۆنجى قېتىم ئاشلىق زاكالەت سوممىسى تارقىتىش كەسپى يولغا قويۇلۇپ، 181 مىڭ يۈەن تارقىتىلدى، شۇ يىلى 179 مىڭ يۈەن يىغىۋېلىندى. 1961 - يىلى، 192 مىڭ يۈەن تارقىتىلىپ، 149 مىڭ يۈەن يىغىۋېلىندى، بۇ قەرز پۇل ئادەتتە سېتىۋېلىش مىقدارىنىڭ %10 —%20 بويىچە تارقىتىلدى، پاختىغا تېرىلغۇ مو سانىغا قاراپ تارقىتىلدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، بۇ كەسىپ توختىتىلدى.

8. يېزا ئىگىلىك قەرزىنى ئېنىقلاش ۋە كەچۈرۈم قىلىش

1962 - يىل 11 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسى «ئىلگىرىكى يىللاردىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنى ئېنىقلاش چارىسى»نى بەلگىلىدى، 1963 - يىلىنىڭ بېشىدا ناھىيىلىك تارماق بانكا كۈچ تەشكىللەپ، 1961- يىلدىن ئىلگىرىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇللىرىنى ئېنىقلىدى، بىر تەرەپ قىلىشقا تېگىشلىك 206 مىڭ 300 يۈەن قەرز پۇل ئېنىقلىنىپ، يۇقىرىغا تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىشكە يوللاندى، كېيىن، «كىچىك تۆتنى ئېنىقلاش»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكەتلىرى كەينى - كەينىدىن ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، ئۇنى سۈرۈشتۈرىدىغان ئادەم چىقمىدى، تاكى 1972 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە شايار ناھىيىسىنىڭ 1961 - يىلدىن ئىلگىرىكى 163 مىڭ 300 يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىلدى.

1982- يىل 9 - ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ 45 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، 1978 - يىلدىن ئىلگىرىكى كونا قەرز پۇللار ئېنىقلاندى، مەسىلە بار قەرز پۇلدىن 294 مىڭ يۈەن (ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنىڭ 61 مىڭ يۈەن) تېپىپ چىقىلدى.

9. يېزا ئىگىلىكىگە پۇل بۆيرۇپ بېرىش

1980 ـ يىلى گوۋۇيۈەن يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش مەبلىغىنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى باشقۇرۇش ۋە بۆيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىشنى بەلگىلىدى، دۆلەتنىڭ خام چوتىغا كىرگەنلىكى دېھقانچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى، زىيالىي ياشلار قاتارلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلار ۋە دۆلەتنىڭ يېزىلارغا ياردەم بەرگەن تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك قەرز پۇللىرى بۆيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. 1982 ـ يىلى يەنە خەلق ئىشلىرى ۋە مېتېئورولوگىيە تارماقلىرىنىڭ كەسپىي خىراجىتىنى بۆيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىشنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئۈستىگە ئۆتكۈزۈۋالدى. لاياقەتسىز بۆيرۇپ بېرىش بەلگىلەنگەن 24 ھېسابتىكى 52 مىڭ 255.50 يۈەن پۇل نازارەت قىلىپ توسۇپ قېلىندى. 1983 ـ يىلى، بۆيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىش تەرتىپى توختىتىلدى.

5 § . تۇراقلىق مۈلۈككە مەبلەغ سېلىشنى باشقۇرۇش

1. ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1950 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى مەمۇرىي كېڭەش ھەر قايسى كارخانىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا بۆيرۇپ بېرىلگەن پۇلنى بانكىنىڭ نازارەت قىلىشىغا تاپشۇرۇشنى، پىلان بويىچە پۇل بۆيرۇپ بېرىشنى بەلگىلىدى، ئۇ چاغدا، شايار ناھىيىسىدە بۇ كەسىپ قانات يايدۇرۇلدى. 1954 ـ يىلى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلۇپ، سىستېما بويىچە بۆيرۇپ بېرىلگەن ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلار ناھىيىلىك خەلق بانكىسىغا بۆيرۇپ بېرىپ، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەخسۇس ھېساب ئېچىپ، نازارەت قىلىپ چىقىم قىلدى. 1984 ـ يىل 4 ـ ئايدا، شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى، 1988 ـ يىل 10 ـ ئايدا، قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ تۈرلۈك مەبلىغىنى بۇ بانكا باشقۇرۇپ، نازارەت قىلىپ بۆيرۇپ بېرىدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1961 — 1995 ـ يىلغىچە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا پۇل ئامانەت قويۇش ۋە چىقىم قىلىش ئەھۋالى

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

جەدۋەل: 7 — 8

چىقىم قىلىنغىنى	ئامانەت قويۇلغىنى	يىللار	چىقىم قىلىنغىنى	ئامانەت قويۇلغىنى	يىللار
58.6	61.8	1980	4.5	8.4	1961
58.1	59.3	1981	0.8	0.5	1962
95.2	113.2	1983	19	20	1963
480	489	1986	59.4	59	1964
364	439	1987	42.8	44.9	1965
39	112	1988	7.4	7.4	1971
432	401	1989	9.6	9.6	1972
844	806	1990	14.8	4	1973
934	1276	1991	158.8	158	1974
2180	2158	1992	32.4	38.6	1975
3722	3646	1993	42	42.4	1976
3159	3268	1994	53	44	1977
4342	4285	1995	320	320	1978
			478.2	477.6	1979

2. ئۆزى تەييارلىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسىنى باشقۇرۇش

ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بىردەك مالىيە تۈزۈمى بويىچە ئاساسىي قۇرۇلۇش ھېسابىغا كىرگۈزۈلۈپ، مەخسۇس پۇلنى مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىش تەلەپ قىلىناتتى؛ ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى قاتتىق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى بويىچە «ئاۋۋال ئامانەت قويۇپ، كېيىن تەستىقلاش، ئاۋۋال تەستىقلاپ، كېيىن ئىشلىتىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى.

3. قەرز پۇل ۋە ئامانەت پۇل

ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلۇپ، تاكى قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلغىچە (1984.4 — 1988.10) پۇل ئامانىتىلا بېجىرىلگەنىدى. 1989 - يىلدىن باشلاپ قەرز پۇل بېجىرىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈسكۈنە قەرز پۇلى، تېخنىكا تەدبىرى قەرز پۇلى، ئېچىش خاراكتېرلىك قەرز پۇل، قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى قاتارلىق تۈرلىرى بار ئىدى. 1989- يىلدىن 1992 - يىلغىچە 7 مىليون 650 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. 1992 - يىلى ناھىيىدىكى يېزا- بازار كارخانىسى ياغ زاۋۇتىنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلغاندا مەبلەغ جەھەتتە قىيىنچىلىق بولدى، ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى تۈرلۈك ئاماللارنى قىلىپ، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلاردىن يولىيورۇق سورىغاندىن كېيىن، ئۆز كەسپىدىن سىرت 1 مىليون يۈەن قەرز پۇل بېرىپ، بۇ كارخانىنىڭ ئوڭۇشلۇق پۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىشىگە شەرت ھازىرلاپ بەردى.

ئامانەت پۇل قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانا، قۇرۇلۇش ئورنى، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە يەرلىك مالىيە ئورۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەخسۇس ئىشلىتىدىغان مەبلەغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1990 - يىلدىن كېيىن يەنە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلارنىڭ خەلق پۇل ئامانىتىنىمۇ قوبۇل قىلىدىغان بولدى. 1989 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئوتتۇرىچە ئامانەت پۇل قالدۇقى 3 مىليون 810 مىڭ يۈەنگە، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 6 مىليون 910 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4. بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش

قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانىلار مالىيە باشقۇرۇش جەھەتتە ئۆز مەبلىغىگە قارىتا بىردەك قۇرۇلۇش بانكىسىدا ھېساب ئاچتى، ھېساب ئاچقان بانكا بۇ مەبلەغنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىدىغان، نەق پۇلنى باشقۇرىدىغان بولدى. ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ خام چوت، نەق چوتى خىزمىتىنى ئەسلىدە پىلان كومىتېتى، شەھەر قۇرۇلۇشى تارمىقى تەكشۈرەتتى، 1990 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدىن باشلاپ، قۇرۇلۇش بانكىسى تەكشۈرىدىغان بولدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىشتا، ئىشنى، ماتېرىيالنى كۆتۈرە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

§ 6. سۇغۇرتا

1957 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا سۇغۇرتا ۋاكالەتچىلىك ئورنى تەسىس قىلىنىپ، تۇنجى قېتىم پاختا سۇغۇرتىسى كەسپىنى بېجىردى. 1958 - يىلى، «سول» چىل ئىدىيىنىڭ

شايار ناھىيىسىنىڭ سۇغۇرتا كەسپى ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 9

بىرلىكى: يۈەن

يىللار / سۇغۇرتا تۈرى	1988				1989				1990				1991				1992			
	سۇغۇرتىلانغىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلانغىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلانغىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلانغىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلانغىنى		تۆلەم بېرىلگىنى	
	ھېساب سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېساب سانى	تۆلەم پۇلى	ھېساب سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېساب سانى	تۆلەم پۇلى	ھېساب سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېساب سانى	تۆلەم پۇلى	ھېساب سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېساب سانى	تۆلەم پۇلى	ھېساب سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېساب سانى	تۆلەم پۇلى
كارخانا مۈلكى سۇغۇرتىسى	22	86989	4	6953	23	124611	3	2491	30	188000	8	14000	25	235000	7	11000	23	279000	2	10100
ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى سۇغۇرتىسى	406	107314	61	58367	355	128066	47	44136	560	14600	87	7700	765	185000	96	106000	963	266000	120	21400
ئائىلە مۈلكى سۇغۇرتىسى	137	646	23	3342	67	418	13	2292	67	1000	11	3000	71	6000	20	7000	65	2000	28	9000
ئاددىي جىسمانىي سۇغۇرتا									697	91000	5	1000	234	66000	4	11000	389	99000	9	10000
كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتا	363	17795	2	49	166	24130	2	5401	251	24000			797	46000	4	1000	950	71000	2	6000
ئوقۇغۇچىلار كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتىسى									928	2000			3482	8000			18497	41000	49	36000
مال ترانسپورت سۇغۇرتىسى	28	4765	2	1357	51	6350	2	4507	36	5000	3	4000	71	16000	2	4000	59	18000	3	6000
دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىقچىلىق سۇغۇرتىسى																	230000	1308000	3	460000

تەسىرىگە ئۇچراپ، 10 - ئايدا (شىئەن مالىيە - سودا يىغىنىدىن كېيىن) سۇغۇرتا كەسپىنى بېجىرىش توختىدى.

1982 - يىل 2 - ئايدا گوۋۇيۈەن خەلق باش بانكىسىنىڭ دۆلەت ئىچىدە سۇغۇرتا كەسپىنى يولغا قويۇشىنى تەستىقلىدى. 1983 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئىچىدە سۇغۇرتا ۋاكالەتچىلىك ئورنى تەسىس قىلىنىپ، كارخانىلارنىڭ مۈلكى، ئائىلە مۈلكى، ئاپتوموبىل ۋە ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى قاتارلىق 4 خىل سۇغۇرتا بېجىرىلدى. 1984 - يىلى سۇغۇرتا سوممىسى 2 مىليون 360 مىڭ يۈەنگە، سۇغۇرتا ھەققى كىرىمى 20 مىڭ 336 يۈەنگە يەتتى، تۆلەم دېلوسىدىن 10ى كۆرۈلۈپ، 7171.50 يۈەن تۆلەم بېرىلدى.

1986 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك سۇغۇرتا شىركىتى قۇرۇلۇپ، خەلق بانكىسى (سودا - سانائەت بانكىسى) ، يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىكى ۋاكالەتچىلىك ئورۇنلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1992 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، يولغا قويۇلغان سۇغۇرتا 3 چوڭ تۈر، 17 خىلغا يەتتى، شۇ بىر يىللىق سۇغۇرتا ھەققى كىرىمى 2 مىليون 157 مىڭ 22 يۈەن 8 پۇڭغا يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 100 ھەسسە ئاشتى.

1992 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك سۇغۇرتا شىركىتىدە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىقچىلىق سۇغۇرتىسى يولغا قويۇلۇپ، شۇ يىلى 230 مىڭ مو كېۋەز سۇغۇرتىغا قاتناشتۇرۇلدى، ھەر بىر مو كېۋەزنىڭ سۇغۇرتا ھەققى 6 يۈەن بولدى، بۇنى پاختا - چىگە شىركىتى ئاۋۋال ۋاكالىتەن تاپشۇرۇپ تۇردى، ئاپەتكە ئۇچرىغاندا تۆلەم بېرىلدى.

§ 7 . بوغالتىر ھېساباتى ۋە ھېسابنى سېلىشتۇرۇپ راسچوت قىلىش

1 . بوغالتىرلىق ھېساباتىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

1950 - يىل 6 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باش بانكا بەلگىلىگەن بوغالتىرلىق ھېساب تۈرلىرىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، دېبىت - كرېدىت بويىچە ھېسابقا چۈشۈرۈش ئۇسۇلىغا ئاساسەن مۈلۈك تۈرى، قەرزدارلىق تۈرى، كىرىم - چىقىم ئورتاق تۈرى، ساپ قىممەت تۈرى، پايدا - زىيان تۈرلىرىگە ئايرىپ، 51 خىل بوغالتىرلىق تۈرى ئىشلىتىلدى. 1952 - يىل 10 - ئايدا، باش بانكا كىرىم - چىقىم ھېسابىنى خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى، 183 ھېساب تۈرى تەسىس قىلىندى، شايار ناھىيىسىدە 76 ھېساب تۈرى ئىشلىتىلدى. 1955 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، باش بانكا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بانكا بوغالتىرلىقى ھېساباتى ئۇسۇلىنى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇپ، «پىرىۋوت قىلىش، پۇل بۆلۈپ بېرىش، مۇئامىلىلەرنىڭ ھېسابىنى تارقاق تۇغرىلاش» مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا مۇئامىلە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، باش بانكا ھېساب تۇغرىلاش جەدۋىلىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزۈپ چىقتى؛ كىرىم - چىقىم ھېسابىنى خاتىرىلەش دېبىت - كرېدىت بويىچە ھېسابقا چۈشۈرۈش ئۇسۇلىغا ئۆزگەرتىلدى؛ تاق نۇسخىلىق دوكۇمېنت قوش نۇسخىلىق دوكۇمېنتقا ئۆزگەرتىلىپ، قوش لىنىيىلىك ھېسابات قىلىش ئىجرا قىلىندى. تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»غىچە بانكا تۆمۈر پۇل، تۆمۈر ھېساب، تۆمۈر چوتتىن ئىبارەت «ئۈچ تۆمۈر» دېگەن شۆھرەتكە ئېرىشكەنىدى. 1966 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دېبىت - كرېدىت بويىچە ھېسابقا چۈشۈرۈش ئۇسۇلى يەنە كىرىم - چىقىم ھېسابىنى خاتىرىلەشكە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى نەق پۇلنى ئوبيېكت قىلىپ ھېساباتنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ.

2. كەسىپ مىقدارى ۋە سۈپەت

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كەسىپ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە، كەسىپ ئىزدىگۈچىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بانكىنىڭ كەسىپ مىقدارى نىسبىي كۆپەيدى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك بانكا سىستېمىسى 9193 ئابونېنت (قېتىم)، 19 مىڭ 462 ھېساب كەسىپنى بېجىردى، بۇ 1950 - يىلدىكىدىن 3.5 ھەسسە كۆپەيدى، 24 خاتالىق - سەۋەنلىك سادىر بولۇپ، 1.23‰نى ئىگىلىدى. 1980 - يىلى، ناھىيىلىك بانكا سىستېمىسى 4103 ئابونېنت (قېتىم)، 105 مىڭ 399 ھېساب كەسىپ بېجىردى، 45 خاتالىق - سەۋەنلىك يۈز بېرىپ، 0.4‰نى ئىگىلىدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بانكىلارنىڭ پۈتۈن يىللىق كەسىپ مىقدارى جەمئىي 791 مىڭ 80گە يەتتى، يۈز بەرگەن خاتالىق - سەۋەنلىك 110 بولۇپ، 0.14‰نى ئىگىلىدى. كەسىپ مىقدارى 1980 - يىلدىكىدىن 7.8 ھەسسە كۆپىيىپ، خاتالىق - سەۋەنلىك نىسبىتى تۆۋەنلىدى.

3. ئىقتىسادىي ھېسابات

1979 - يىلدىن ئىلگىرى ئىقتىسادىي ھېساباتتا ئىزچىل تۈردە «پايدىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش، خىراجەتكە كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈش، كىرىم - چىقىم ئىككى لىنىيە بويىچە مېڭىش»تىن ئىبارەت ھېسابات قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. 1980 - يىلدىن باشلاپ، «بىر تۇتاش ھېسابات قىلىش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش» ۋە «پايدىدىن پىرسەنت ئايرىپ قېلىش، مەسئۇلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ مۇكاپاتلاش» مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، 1988 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە، يېزا ئىگىلىك بانكىسى دۆلەتنىڭ تەستىقى بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش بويىچە نىشانلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئاۋۋال يولغا قويدى.

4. بانكىلار ئارا ھېسابات قىلىش

بانكىلار ئارا مۇئامىلە مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا، ئۆلكە تەۋەسىدىكى بانكىلار ئارا، ناھىيە تەۋەسىدىكى بانكىلار ئارا مۇئامىلە دەپ 3 خىلغا بۆلۈنىدۇ. مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا مۇئامىلىدە بانكا نومۇرى بار بانكا (باشقارما) لار ئارا بىۋاسىتە پىرىۋوت قىلىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شايار ناھىيىلىك خەلق بانكىسى 1954 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بانكا نومۇرى تەستىقلانغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلغان، پىرىۋوت قىلىپ چىقارغان ۋە پىرىۋوت قىلىپ كىرگۈزگەن مەبلەغنى ئۆلكە تەۋەسىدىكى شۆبە بانكا ھېسابىنى تەكشۈرۈپ توغرىلىدى، باش بانكا ھېسابلىدى، ئۆز ئارا ئۇسۇم ھېسابلىدى. ئۆلكە تەۋەسىدىكى بانكىلار كەسپىي بانكىلارغا ئايرىلىشتىن ئىلگىرى بىردەك مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا مۇئامىلە قىلىدىغان بانكا دەپ قارالدى. كەسپىي بانكىلار قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى بانكا ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما بولۇپ، ئۆز ئارا پىرىۋوت قىلىشمىدى، ئالماشتۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كەلگەندە، خەلق بانكىسى مەبلەغنى بۆلۈپ بەرگەندىن كېيىن، ئالاقىدار كەسپىي بانكىلار بىلەن پىرىۋوت قىلىشتى. ناھىيە تەۋەسىدىكى مۇئامىلە كەسپىي بانكىلارنىڭ ناھىيە ئىچىدىكى قىسمىدىكى مۇئامىلىدىن ئىبارەت بولدى. ئۇ بەلگىلىمە بويىچە ھېسابقا قىلىنىدىغان، ھېساب توغرىلاپ دەپتەردىن ئۆچۈرىدىغان بولدى.

5. مېمورىئال راسچوت قىلىش

بۇ ئۆز شەھىرى، باشقا جايلار، يېزىلار بىلەن مېمورىئال راسچوت قىلىش دەپ ئايرىلىدۇ. 1985 - يىلى كۈزدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك بانكىسى دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشتا نورما

بەلگىلەپ، مېمورىئال چەك ئارقىلىق راسچوت قىلىندى. مېمورىئال راسچوت قىلىنغاندىن كېيىن، نەق پۇل تارقىتىش ئازايدى.

6. يېزا بوغالتىرلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتى

1965 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى گۇڭشې، ئەترەت بوغالتىرلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتىنى يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىدىن ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى 2 - قېتىم قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەبلىغى بۆلۈمچىسى باشقۇردى، 1980 - يىلى، خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئايرىلغاندىن كېيىن، يەنە يېزا ئىگىلىك بانكىسى باشقۇرىدىغان بولدى، 1982 - يىلى، يېزا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بۇ خىزمەت ئاخىرلاشتى.

§ 8 . نەق پۇل كاسسىسى

1950 - يىلى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن (1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)، تارماق بانكىنىڭ تارقىتىش خەزىنىسىنى قۇرۇش تەستىقلىنىپ، پۇل تارقىتىش خىزمىتىنىڭ توغرا يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1950 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە نەق پۇل كىرىمى 1 مىليارد 161 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە، چىقىمى 1 مىليارد 458 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىنىڭ نەق پۇل ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى. 1991 - يىلى تويبولدى ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى جەنۇبىي تارىم شۆبە كوپېراتىپىغا پۇل ئېلىپ ماڭغاندا «13 - نويابىر» زور نەق پۇل بۇلاش دېلوسى يۈز بەرگەندىن باشقا، ئاساسىي جەھەتتىن زور جاۋابكارلىق ھادىسىسى سادىر بولمىدى. ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى 1980 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە جەمئىي 944 مىليون يۈەن نەق پۇل تارقاتتى، بۇ خەلق بانكىسى (سودا - سانائەت بانكىسى) 1951 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان 35 يىلدا جەمئىي تارقاتقان 490 مىليون يۈەندىن ئاز كەم بىر ھەسسە ئېشىپ كەتتى.

خەزىنە پۇلىنى يۆتكەش بانكىنىڭ چوڭ ۋەزىپىسى، 50 - يىللاردا، بانكا ئاساسىي قاتلام ئاپپاراتلارغا پۇلنى ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇيتتى، بىر ئادەم قورallıق قوغداپ ماڭاتتى، 60 - يىللاردىمۇ ئوخشاش بولدى، 70-يىللاردا، ۋېلسىپىت بىلەن توشۇيدىغان بولدى. 1980 - يىللاردىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا «شەرق شامىلى» ئاپتوموبىلى سەپلەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى، يەنىلا ئات ھارۋىسى، ۋېلسىپىت، موتسىكلىت بىلەن توشۇشقا توغرا كەلدى. 1985 - يىلى بولكۇاي سەپلىنىپ، ئات ھارۋىسى، ۋېلسىپىتلار بىلەن پۇل توشۇش توختىتىلدى. 1988 - يىلدىن باشلاپ پۇل توشۇش ئاپتوموبىلى سەپلەندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن باشقا ۋاستىلار بىلەن پۇل توشۇشقا خاتىمە بېرىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «پۇل ئىشلىتىش، كۆمۈش ئىشلەتمەسلىك»تىن ئىبارەت ئالتۇن، كۆمۈش ئارقىلىق باھا ھېسابلاپ ئوبوروت قىلىش چەكلەنگەن ۋاقىتتا، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا ئالتۇن - كۆمۈشنى يىغىۋېلىپ، ئالماشتۇرۇپ بېرىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1952 - يىلى ھەر سەر ساپ ئالتۇن (16 سەرلىك تۈزۈم بويىچە، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) 95 — 100 يۈەن خەلق پۇلىغا، ھەر سەر ساپ كۆمۈش 0.60 — 0.80 يۈەن خەلق پۇلىغا، A خىلدىكى كۆمۈش تەڭگىنىڭ ھەر - بىرى 0.60 — 0.80 يۈەن، B خىلدىكىسى 0.57 — 0.76 يۈەن خەلق پۇلىغا ئالماشتۇرۇلدى، شىنجاڭ تەڭگىسىنىڭ A

خىلدىكى كۆمۈش دوللارنىڭ باھاسى بويىچە ئالماشتۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۆلكىسىدە ياسالغان ئۇيغۇرچە يېزىقلىق كۆمۈش دوللار ۋە يۇەن شىكەيننىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان تەڭگىلەر B خىلدىكى كۆمۈش دوللارغا ئوخشاش باھادا ئالماشتۇرۇلدى. 1952 ـ يىلدىن 1982 ـ يىلغىچە، جەمئىي 18 مىڭ 488 گىرام ئالتۇن، 1 مىليون 416 مىڭ 665 سەر كۆمۈش، 6676 دانە كۆمۈش تەڭگە، 6886 سەر ھەر خىل كۆمۈش ئالماشتۇرۇپ يىغىۋېلىندى. 1982 ـ يىلدىن كېيىن، ئالماشتۇرۇپ يىغىۋېلىش توختىتىلدى.

§ 9 . ۋاكالەتچىلىك كەسپى

1953 ـ يىل 1 ـ ئايدا شايار تارماق خەزىنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەمۇرىي كېڭەشنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەرلىك مالىيىنىڭ خام چوت كىرىمى ۋە چىقىمىنى ۋاكالىتەن بېجىردى. 1954 ـ يىلى، ئۈنجى قېتىم 61 مىڭ 689 يۈەنلىك دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى ۋاكالىتەن تارقاتتى. 1955 ـ يىلدىن 1958 ـ يىلغىچە، 156 مىڭ يۈەنلىك زايومنى ۋاكالىتەن تارقاتتى، 1981 ـ يىلدىن باشلاپ دۆلەت خەزىنە چېكىنى ۋاكالىتەن تارقاتتى، ھەر خىل دۆلەت قەرزى چەكلىرىنى مۇناسىپ ھالدا ۋاكالىتەن نەقلەشتۈردى.

§ 10 . يېزا ئامانەت قەرز كەسپى

يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى ئەمگەكچى خەلق پاي توپلاپ تەشكىللىگەن كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى يېزا پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى، ئۇ مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ، پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ.

1954 ـ يىل 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەملىكەتلىك يېزا خىزمىتى يىغىنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، گۈلباغ يېزىسىنىڭ 7 ـ ئەترىتىدە كوپېراتىپ قۇرۇشنى سىناق قىلىپ، 12 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىنى قۇردى. كوپېراتىپقا 642 ئادەم كىرىپ، 714 پاي سېتىۋالدى، پاي قوشۇلغان مەبلەغ 1350 يۈەنگە يەتتى.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1955 ـ يىل 9ـ ئايدا ناھىيە بويىچە ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى كۆپىيىپ 23كە يەتتى. 11 مىڭ 259 ئائىلە كوپېراتىپقا كىردى، بۇ ناھىيە بويىچە دېھقانلار ئائىلىسى سانىنىڭ %81.8نى ئىگىلىدى، كوپېراتىپ ئەزاسى 20 مىڭ 294 كىشىگە، پاي مەبلىغى 61 مىڭ 977 يۈەنگە يېتىپ، ھەممىلا يېزىدا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى بار بولدى.

1958 ـ يىلى كۈزدە يېزىلىق ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى شۆبە ئامانەت ـ قەرز بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 1962 ـ يىلى ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1964 ـ يىلى كىچىك كوپېراتىپلار بىرلەشتۈرۈلۈپ، چوڭ كوپېراتىپ قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە 6 ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى بولدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 25 ئامانەت ـ قەرز پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1984 ـ يىل 8 ـ ئايدا گۇڭشې ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا قۇرۇلغاندا 17 ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى. 1988 ـ يىلى، كەسىپنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ، 8 ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 46 ئامانەت ـ قەرز پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1992 ـ يىل 1 ـ ئايدا يېزا دەرىجىلىك 7 ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىنىڭ 46 ئامانەت ـ قەرز پونكىتى 18 ئامانەت ـ قەرز ئۆتكىسىغا قىسقارتىلىپ، ئۆتكىدا بەلگىلەپ مۇلازىمەت قىلىش يولغا قويۇلدى، ھەر بىر ئۆتكىدا 3 دىن ئادەم قويۇلۇپ، بىخەتەرلىككە ھەققىي كاپالەتلىك قىلىندى.

1988 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئامانەت ـ قەرز ھەمكارلىق بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ مەبلىغى ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلار قوشقان پايدىن تەشكىللەندى. ناھىيىلىك بىرلەشمە ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى تىجارەت ۋە باشقۇرۇشتىن ئىبارەت قوش فۇنكسىيىگە ئىگە بولدى.

1955 ـ يىلى كوپېراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامانەت پۇل قالدۇقى 19 مىڭ 479 يۈەن ئىدى، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 32 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلارنىڭ پۇل ئامانىتى 29 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1955 ـ يىلى كوپېراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قەرز پۇل قالدۇقى 32 مىڭ 164 يۈەن ئىدى، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 11 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى يەنە بانكىنىڭ بېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىش، قەرز پۇلنى يىغىۋېلىش، زايومنى، دۆلەت خەزىنە چېكىنى نەقلەشتۈرۈش كەسىپلىرى جەھەتتىكى ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلىپ، مۇئەييەن رەسمىيەت ھەققى ئالدى.

ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا دەسلەپ قۇرۇلغان مەزگىلدە، كادىرلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ ياكى يېرىم ئايرىلىپ ئىشلەيتتى، ئايلىق مائاشى، قوشۇمچە ياردەم پۇللىرى يوق ئىدى. بېجىرىدىغان كەسىپ ئاز بولغاچقا ئاساسىي جەھەتتىن خالىسانە ئەمگەك ھېسابىدا بولاتتى. 1956 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ئىشلەپچىقىرىشتىن يېرىم ئايرىلغانلارغا يىلىغا 30 يۈەن، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىغانلارغا يىلىغا 10 — 20 يۈەن قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىلدى، 1957 ـ يىلدىن كېيىن مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1979 ـ يىلدىن كېيىن، كوللېكتىپ ئەمگەك مائاش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى.

سەككىزىنچى قىسىم

سودا

سەككىزىنچى قىسىم

سودا

خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شايار يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنلۈك بەلۋېغىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆپلەپ تاۋار ئوبوروتى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. مۇبادا يەرلىك تەپرىقچىلىك ئۆرۈشى كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ قالسا، يىپەك يولى توسۇلۇپ قېلىپ، شايارنىڭ سودا ئىشلىرىدا يېپىق ياكى يېرىم يېپىق ھالەت شەكىللىنەتتى. كۆپىنچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، قول سانائەت ئارقىلىق ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تاۋارلار ئالماشتۇرۇلاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى شايارغا كىردى، ئۇلار ئاز مىقداردىكى ماشىنا سانائىتى تاۋارلىرىنى ئېلىپ كەلدى، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسى بەك قىممەت ئىدى.

ناھىيە بازىرى ۋە يېزا - كەنت ئاھالىلىرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كەنت - بازارلاردا بازار بولاتتى، بازار ھەپتىدە بىر قېتىم بولاتتى، بازارغا ناھىيە تەۋەسىدىكى سودىگەرلەر كەلگەندىن باشقا، كۇچا، توقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن سەييارە سېتىقچىلار كوچىنى بويلاپ يايما يېيىپ نەرسە - كېرەك ساتاتتى. 4 يېزىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار دېھقانچىلىق ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى ياكى ئۆزىگە لازىملىق نەرسىلەرگە ئالماشتۇراتتى، ياكى بۇ نەرسىلەرنى سېتىقچىلار سېتىۋېلىپ سىرتقا يۆتكەيتتى. ناھىيە بازىرىدىكى بازار ۋە دۇكانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىگەرچى كوچىسى، كۇچا كوچىسى، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىغا جايلاشقانىدى. ھەر جۈمە كۈنى بازار بولاتتى. يېزا، كەنتلەردىكى بازار ھەپتىنىڭ ھەربىر كۈنى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، تاۋارلار ئوبوروت قىلىناتتى.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شاياردا يەككە سودىلا بولۇپ، تىجارەت تۈرى بىرلا خىل ئىدى، سىلىچمال سېتىلىدىغان كىچىك دۇكانلار كۆپ ئىدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ سىرتقا تۈركۈملەپ يۆتكەلمەيتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا (1909 - يىلى) «ھەر يىلى 500 مىڭ جىڭ كالا، قوي تېرىسى، يۇڭ ئېكسپورت قىلىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) شايار ناھىيىسىدىكى سېتىقچىلار پاي قوشۇپ «يىشىن» يۇڭ - تېرە شىركىتى تەشكىللەپ، سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان 18 ماددىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەنگە ئېلىشىغا يوللىدى. روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە «بۇ شىركەت ئىككى دۆلەتنىڭ سودا ئىشلىرىغا توسالغۇ بولىدۇ» دەپ ئوچۇق ئاشكارا نوتا يوللىدى، نوتا شىنجاڭنىڭ تۆتتۇقى قوشۇمچە مەمۇرى ئەمەلدارى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن رەت قىلىندى ھەمدە ئىككى دۆلەت خەلقىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتىگە بارلىق سودا ئىشلىرىنى مۇۋاپىق بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، جەمئىيەتتە خېلى ئابرويغا ئىگە، ئىقتىسادىي كۈچى خېلى كۈچلۈك خادىملار بىرلەشمە باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە خىزمەتچى

خادىملىققا كۆرسىتىلدى، بۇ سودىگەرلەر بىلەن سودىگەرلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى، سودىگەرلەر بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرىدىغان ئاپپارات ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئالاقىدار پەرمانلىرى مەزكۇر بىرلەشمە ئارقىلىق تۆۋەنگە چۈشۈرۈلەتتى ھەمدە نازارەت قىلىنىپ ئىجرا قىلىناتتى، سودىگەرلەرنىڭ تەلەپلىرىمۇ مەزكۇر بىرلەشمە ئارقىلىق يۇقىرىغا يەتكۈزۈلەتتى، بۇ بىرلەشمە مال ئوبوروتىنى راۋانلاشتۇرۇشقا، باھانى مۇقىملاشتۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.

1950 - يىل 5 - ئايدا غەربىي شىمال سودا شىركىتى ئاقسۇ شۆبە شىركىتىنىڭ شايار سودا دۇكىنى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە تەۋەسىدە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا باشلاندى، بۇ دۇكان يەنە قوشۇمچە سودا باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولدى. 1955 - يىلى بۇ شىركەت شايار ناھىيىلىك تارماق شىركەتكە ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنىدىن بىرى، كوللېكتىپ ھەمكارلىق ماگىزىنىدىن 4 ى قۇرۇلدى. 1957 - يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن بىلەن كوللېكتىپ ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. 1962 - يىلىغا كەلگەندە ھەمكارلىق ماگىزىنى بىلەن كوللېكتىپ ماگىزىنلار مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولدى، لېكىن مال تەقسىماتى ۋە كەسپىي ئىشلىرىغا سودا شىركىتى يېتەكچىلىك قىلدى.

1958 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساسەن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا شىركەتلىرى تەمىنلەيتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش»، «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇش يولىغا قويۇلۇپ، كوللېكتىپ خاراكتېرىدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا شىركىتى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، ئۇنىڭغا سودا ئىدارىسى بىرتۇتاش رەھبەرلىك قىلدى، قارىمىقىدا 5 تىجارەت ئورنى، بىر ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى تەسىس قىلىندى، ساناەت تاۋارلىرى توپلىنىپ تۈرلەر بويىچە تىجارەت قىلىندى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىنىپ يۆتكەلدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ۋە ئۇلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان كىچىك تېپتىكى پىششىقلاپ ئىشلەش بىر گەۋدىلەشتۈرۈلدى. 1961 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ج ك پ 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 9 - ئومۇمىي يىغىنىدا «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت 4 سۆزلۈك فاڭجېن ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، 1962 - يىل 6 - ئايدا دۆلەت سودىسى بىلەن ھۆكۈمەت - خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا، كوللېكتىپ سودا ئايرىلدى. ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسىغا قاراشلىق ياختا - چىگە تىجارەت ئورنى، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى تىجارەت ئورنى ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، گۇڭشېلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى باشقۇرىدىغان قىلىندى. ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسىغا قاراشلىق ساناەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت ئورنى 1963 - يىل 3 - ئايدا توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى، تۈرلۈك ماللار شىركىتى قىلىپ قۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى يېمەكلىك شىركىتى دەپ ئاتالدى، بۇ شىركەتنىڭ كەسىپ دائىرىسى يېمەك - ئىچمەك، گۆش، يېمەكلىك، شېكەر، تاماكا، ھاراق تىجارىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى يېمەكلىك شىركىتىگە ئايرىپ بېرىلدى، بۇ شىركەت جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ، پۇرچاق ياسالمىسى، پېچىنە - پىرەنىك ئىشلەپچىقاردى. ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قارىمىقىدا سودا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ، سودا ئىشلىرىنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرىدىغان ئاپپارات بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دۆلەت سودىسى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى ئاستىدىكى سودا ئاپپاراتىنى مۇكەممەللەشتۈردى، مالنى دۆلەت ھەرقايسى كەسپىي شىركەتلەرگە نوپۇس نىسبىتى بويىچە تەقسىملەپ بەردى، ئاندىن كەسپىي شىركەتلەر گۇڭشېلارنىڭ نوپۇس

نىسبىتى بويىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزا، بازارلارغا تەقسىم قىلىپ بەردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى 10 يىلدا تاۋار تەقسىملەش تۈرى كۆنسېرى كۆپەيدى، ھەتتا پىچاق، تىرناقئالغۇچ، چاچ قىسقۇچقا ئوخشاش ئۇششاق تۈرلۈك مال، ئۇششاق تاۋارلارمۇ نوپۇس نىسبىتى بويىچە تەقسىملەندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پىلانلىق تاۋارلار يىلمۇيىل ئازايدى، 1987 - يىلدىن كېيىن پاپىروس، ھاراق مونوپوللۇق سېتىلغاندىن باشقا، قالغان تاۋارلار پۈتۈنلەي قويۇۋېتىلدى، تاۋار ئوبوروتىنىڭ كۆپ يوللۇق بولۇشى، ئىقتىسادنىڭ كۆپ تەركىبلىشىشى، ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ كۆپ خىل شەكىللىك بولۇشى ۋە ھالقىلارنىڭ ئازىيىشى تاۋار تۈرلىرىنى كۆپەيتتى، مال مەنبەسى تولۇق بولدى، بۇنىڭ بىلەن بازارلار ئاۋاتلاشتى. ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى جەھەتتە دۆلەت سودىسىدا مۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، ئىقتىسادنى نىشانلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى، «دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، خەلق باشقۇرۇش» تىن ئىبارەت بىرىكمە ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى قاتارلىق شەكىللەر؛ كوللېكتىپ سودىدا شېرىك تىجارەت قىلىش، پاي قوشۇش قاتارلىق شەكىللەر يولغا قويۇلدى. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى يېڭى ۋەزىيەتتە ئالغا بېسىش يولى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىلدى.

I باب

بازار سودىسى

§ 1 . بازارلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى

شاياردا ئەزەلدىن بازار ئارقىلىق ماددىي ئەشيا ئوبوروت قىلىنىدىغان سودا ئەنئەنىسى بار. ھەر بازار كۈنى كىشىلەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئاتقا ئارتىپ، هارۋىغا بېسىپ ياكى قولىدا كۆتۈرۈپ بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ ۋە لازىملىق نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ، سەييارە سودىگەرلەرمۇ بازارغا بېرىپ، كوچا ياقىسىغا يايما يېيىپ سودا قىلىدۇ، دۇكاندارلار دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىدۇ. باشقا ئولتۇراق تىجارەتچى ۋە سودىگەرلەرمۇ بازارغا نەرسە - كېرەك ئېلىپ كېلىپ سودا قىلىدۇ. بازار كۈنى توپ - توپ كىشىلەر تاماشا قىلىپ بازارنى ناھايىتى قىزىتىۋېتىدۇ، دائىم يول توسۇلۇپ قېلىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار بازارغا بېرىشقا ئامراق كېلىدۇ، ئەر - ئايال، قېرى - ياشلار چىرايلىق كىيىنىپ - تارىنىپ، ئېشەككە مىنىپ ياكى هارۋىغا ئولتۇرۇپ، بىرنەرسە ساتمىسىمۇ ياكى ئالمىسىمۇ، نەچچە ئون كىلومېتىر يول يۈرۈپ بازارغا بېرىپ چايخانىلارغا، ئاشخانىلارغا، كوچا بويلىرىغا، دەرەخ سايىسىغا يىغىلىپ پاراڭلىشىدۇ، ئۆتكەن كۈنلىرىنى ئەسلىشىدۇ، ئۇچۇر، ھېسسىيات ئالماشتۇرىدۇ. مەيلى دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرى ياكى ئارسال ۋاقىتلىرى بولسۇن، ئىشى ھەرقانچە ئالدىراش بولسۇن ياكى بىكار بولسۇن بازاردىن قالمايدۇ.

بازار كۆپىنچە ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنت - بازار ياكى مەمۇرىي مەركەزدە تەسىس قىلىنىدۇ، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم بازار بولىدۇ، ناھىيە بويىچە يېزا - كەنتلەردىكى بازارلارنىڭ ۋاقتى ئوخشىمايدۇ، سېتىقچىلار نەرسە - كېرەكلىرىنى نۆۋەت بىلەن بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ. شاياردا قەدىمىي بازارلاردىن

شايار بازىرىدىن باشقا يەنە مازارغوجام، يېڭىمەھەللە، كونا چىمەن قاتارلىقلار بار. 1949 ـ يىلغا كەلگەندە شاياردا ناھىيە بازىرى (جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ)، ئۆرباغ (پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، كونا چىمەن (سەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، قايلور (چارشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، يېڭىمەھەللە (يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، ياڭتاقشەھەر (پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، يانئېرىق (چارشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، قىزىلبايراق (جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ)، بۈژتا (دۈشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ) دىن ئىبارەت 9 بازار بار ئىدى.

كونا چىمەن بازىرى 1953 ـ يىلى يازدا مەمۇرىي ئورگان توپبولدىغا كۆچۈش تۈپەيلىدىن مۇشۇ جايغا كۆچۈرۈلدى.

1958 ـ يىلدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش، چوڭ بىرلىكتۇەننىڭ ئۇرۇش قىلىش شەكلى بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاچقا، بازارغا بېرىش ئادىتى چەكلىمىگە ئۇچرىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە خۇسۇسىي سودىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، يەككە ئورۇنلار ئىشلەپچىقارغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئازايدى، يېزىلاردىكى سودا بازىرىنىڭ كۆلىمى ۋە يۈرۈشۈش سومىسىمۇ مۇناسىپ ھالدا كىچىكلىدى ياكى تۆۋەنلىدى. 1964 ـ يىلدىن كېيىن بىرقىسىم بازارلار تاقالدى، ناھىيە بويىچە قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، ناھىيە بازىرىدىن ئىبارەت 3 بازار قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىدىكى بازارلارنىڭ ھەممىسى تاقالدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردىكى بازار سودىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرقىسىم يېڭى سودا بازارلىرى ئېچىلدى. 1978 ـ يىلى تارىم يېزىسىدا بەشتوغراق بازىرى (يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، 1984 ـ يىلى قۇمئېرىق بازىرى (جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ)، 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا شامالقىرچىن بازىرى (شەنبە كۈنى بازار بولىدۇ) ئېچىلدى.

تېرەكشەھەر (يېڭىمەھەللە)، تاللىققوتان (قىزىلبايراق يېزىسى) قاتارلىق كەنت ـ بازارلاردىمۇ كىچىك بازارلار ئېچىلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بازارلارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 1

يېزا ـ بازار	بازار بولىدىغان جاي	بازار ۋاقتى	ئىزاھ
شايار بازىرى		جۈمە	1977 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى
توپبولدى يېزىسى	توپبولدى	سەيشەنبە	1977 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى
	كونا چىمەن	چارشەنبە	1992 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى
يېڭىمەھەللە يېزىسى	يېڭىمەھەللە	يەكشەنبە	1977 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى
	يانئېرىق	چارشەنبە	1990 ـ يىلى ئېچىلدى
	ياڭتاقشەھەر	پەيشەنبە	1990 ـ يىلى ئېچىلدى
قىزىلبايراق يېزىسى	مازارغوجام	جۈمە	1978 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى
	بۈژتا	دۈشەنبە	1992 ـ يىلى ئېچىلدى
قايلور يېزىسى	قايلور	چارشەنبە	1984 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى
تارىم يېزىسى	قۇمئېرىق	جۈمە	1978 ـ يىلى ئېچىلدى
	بەشتوغراق	يەكشەنبە	1984 ـ يىلى ئېچىلدى
1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	شامالقىرچىن	شەنبە	1982 ـ يىلى ئېچىلدى

§ 2 . بازارلاردىكى تاۋار سودىسى

ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى بازارلاردا سودا قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ. دېھقان، چارۋىچىلار ئاساسەن ئاشلىق، ئوتۇن - سامان، ياغاچ ماتېرىيال، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە- چېۋە، كۆكتات قاتارلىقلارنى ساتىدۇ. بىرقىسىم يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم سانائەت ياكى يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، چارۋىچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تاۋارلارنى، مەسىلەن: ئارا، تىرنا قاتارلىق ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تاسما، ھەرخىل جابدۇق، كىگىز، ماتا قاتارلىقلارنى ساتىدۇ.

دېھقان، چارۋىچىلار ساتىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ قەرەلى ۋە مىقدارى بولمايدۇ. ئۇلار قاچان پۇلغا ئېھتىياجلىق بولسا شۇ چاغدا ساتىدۇ؛ يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار مەھسۇلاتلىرىنى پەسىلگە قاراپ ساتىدۇ. سىرتتىن كەلگەن تىجارەتچىلەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى كۆپرەك سېتىۋالىدۇ، شۇ يەرلىك ئاھالىلەر كەم نەرسىلىرىنىلا تولۇقلىۋالىدۇ. مەخسۇس تىجارەت قىلىدىغان يايمىچىلار نەرسە - كېرەكلىرىنى ھارۋىغا بېسىپ، ئاتقا ئارتىپ بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ. ئۇلار ساتىدىغان تاۋارلارنىڭ كۆپىنچىسى سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن ئىبارەت، ھەر بازار كۈنى ئوخشاش بولمىغان ئولتۇراق تىجارەتچىلەر ۋە دۇكاندارلار بازارغا كېلىپ كۈندىلىك بۇيۇملار ۋە تۈرلۈك ماللار تىجارىتى قىلىدۇ. 1949 - يىلدىن كېيىن دۆلەت سودىسى ۋە كوللېكتىپ سودا (تەمىنات- سودا كوپېراتىپى سودىسى) گۈللەندى، بازارلاردا ناھىيە دەرىجىلىك شىركەتلەر ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ شۆبە ئاپپاراتلىرى بار بولدى. گەرچە بىر مەزگىل بازار سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى بازارلاردا يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە يېزا بازارلىرىدا كۈندىلىك پۈتۈشۈش سوممىسى 50 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان بازاردىن يېڭىمەھەللە، تويبولدى، قىزىلبايراق (مازارغوجام) بازىرى بار بولدى؛ 1985 - يىلدىن كېيىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بازارلارنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 200 مىڭ يۈەندىن ئاشتى، باشقا بازارلارنىڭ كۈنلۈك پۈتۈشۈش سوممىسىمۇ 100 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

II باب

خۇسۇسىي سودا

§ 1 . خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىياتى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە چوڭ سودا سارىيى يوق ئىدى، خۇسۇسىلارنىڭ بىرنەچچە دۇكان - سارايلىرىلا بار ئىدى، ئۇلارنىڭ دەسمايىسى ناھايىتى ئاز ئىدى. كۇچادىن شايارغا كۆچۈپ كەلگەن

ئۇششاق تىجارەتچىلەرمۇ بار ئىدى، ئۇلار ئاز دەسمايە بىلەن كۈندىلىك بۇيۇم، تۈرلۈك ماللار، شېكەر، ھاراق، چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. شايارنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلىپ، ئۆزىدە سېتىلاتتى، ئاز بىر قىسمى كۇچا ئارقىلىق سىرتقا چىقىرىلاتتى. «شاياردىكى يۇرت ـ مەھەللىلەر تەزكىرىسى»دە: «كالا، قوي تېرىلىرى ۋە يۇڭ كۇچاغا توشۇلىدۇ، روسىيىلىك سېتىقچىلار چەت ئەلگە توشۇيدۇ، مال ئانچە كۆپ ئەمەس» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۆپ ساندىكى تاۋارلار ئەتىگەندە قىزىپ، چۈشتىن كېيىن تارقاپ كېتىدىغان بازاردىلا ئوبوروت قىلىناتتى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار نەرسىگە نەرسە تېگىشىش يولى بىلەن ئالماشتۇرۇلاتتى. 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 708 سودا ـ سېتىق ئورنى، 1018 كەسپكار بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دەسمايىسى 6000 يۈەندىن ئاشىدىغان ئورۇن 6 ئىدى.

1949 ـ 1956 ـ يىلىغىچە خۇسۇسىي سودا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، سودا ئورنى ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم، تىجارەت دەسمايىسى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىدىن خېلى كۆپەيدى.

1956 ـ يىل 3 ـ ئايدىن باشلاپ خۇسۇسىي كارخانىلار سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، خۇسۇسىي سودا ساھەلەر بويىچە پاختا رەخت، گۆش، تۈرلۈك مال، سەييارە تىجارەت دەپ ئايرىلدى؛ ئۇلار تۈرى بويىچە ناھىيىلىك سودا ماگىزىنىغا تەۋە قىلىندى. ناھىيىلىك سودا ماگىزىنىدا خۇسۇسىي سودىنى ئۆزگەرتىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، تەشۋىقات ئارقىلىق مۈلۈك ئېنىقلىنىپ، مەبلەغ تەكشۈرۈلۈپ، كەسپكارلار 3 باسقۇچ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا تاماملاندى. جەمئىي 4 ساھە ئېنىقلاندى، بۇ ساھەلەردىكى تىجارەت ئورنى 75، كەسپكار 372، مەبلىغى 90 مىڭ 740 يۈەن؛ 72 تىجارەت ئورنى تەشكىللەندى، بۇ ئورۇنلارنىڭ كەسپكارى 357، مەبلىغى 76 مىڭ 753 يۈەن (پاختا رەخت ساھەسىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تىجارەت ئورنى 4، كەسپكارى 4، مەبلىغى 20 مىڭ 329 يۈەن؛ ۋاكالىتەن سېتىش گۇرۇپپىسى 5، ۋاكالىتەن سېتىش ئورنى 15، كەسپكارى 15، مەبلىغى 16 مىڭ 463 يۈەن؛ تۈرلۈك ماللار ساھەسىدىكى ۋاكالىتەن سېتىش گۇرۇپپىسى 6، ۋاكالىتەن سېتىش ئورنى 31، كەسپكارى 36، مەبلىغى 11 مىڭ 898 يۈەن؛ گۆش ساھەسىدە 19 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى، كەسپكارى 20، مەبلىغى 2563 يۈەن؛ سەييارە سېتىقچىلار ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدە كىچىك زاۋۇتتىن 3 نى قۇردى، بۇ زاۋۇتلارنىڭ كەسپكارى 6، مەبلىغى 25 مىڭ 500 يۈەن). دۆلەت شېرىك كارخانىلارغا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ۋەكىلىنى ئەۋەتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇشقا قاتناشتۇردى، دۆلەت كارخانىلىرى ئەسلىدىكى خۇسۇسىي مۈلۈك ئاساسىدا قەرز پۇل كىرگۈزدى ۋە باشقا دەسمايە سالدى. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلەشكەن 1956 ـ يىلدىن باشلاپ، خۇسۇسىيلارغا ھەر يىلى پايدا شەكلىدە 10% مەبلەغ قايتۇرۇلدى، مۇشۇ شەكىلدە 10 يىل قايتۇرۇلۇپ، 1966 ـ يىلى تولۇق قايتۇرۇلۇپ بولدى. دەسمايىسى 200 يۈەندىن تۆۋەنلەرگە «ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش، باھانى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تارقاق تىجارەت قىلىش، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش» شەكلى قوللىنىلدى ھەمدە ئىختىيارىي ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىشقا يول قويۇلدى. 1966 ـ يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئەسلىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلار ناھىيىلىك سودا شىركىتى تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ خادىمى، كەسپى، مەبلىغىنى سودا شىركىتى باشقۇردى، ئۇلار سودا شىركىتىگە قاراشلىق ماگىزىن بولدى، مۇستەقىل ھېسابات قىلدى. بۇ ماگىزىنلار دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بېزى ئىگىلىك قوشۇمچە كەسپ مەھسۇلاتلىرىنى ئاز مىقداردا ساتتى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملارنى سېتىۋالدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خۇسۇسىي سودا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدىكى يەككە سودا ئورنى تېز كۆپەيدى، 1984 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى خۇسۇسىي سودا ئورنى (تۈرلۈك مال، توشۇش،

يېمەك ـ ئىچمەك، مۇلازىمەت) 488 گە، كەسىپكارى 776 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 219 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە سودا ئورنى 1227 گە، كەسىپكارى 1827 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 3 مىليون 244 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ يېزىلاردىكى خۇسۇسىي سودا ئورنى 1984 ـ يىلى 336، كەسىپكارى 497، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 330 مىڭ يۈەن ئىدى، 1993 ـ يىلى سودا ئورنى 778 گە، كەسىپكار 1283 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 2 مىليون 14 مىڭ يۈەنگە يەتتى. خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ماددىي ئەشيا ئوبوروتى ۋە بازارلارنىڭ ئاۋاتلىشىشىنى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈردى.

2 § . خۇسۇسىي سودا جەھەتتىكى سېتىۋېلىش ـ سېتىش

1956 ـ يىلدىن كېيىن خۇسۇسىي سودا ئورۇنلىرىنىڭ سانى ۋە تىجارەت سوممىسى كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كەتتى، بازاردا كىچىك يايمىلارلا قالدى، دېھقان، چارۋىچىلار ئىشلەپچىقارغان بىر قىسىم ئېشىنچا مەھسۇلاتلار بازارغا سېلىنغاندىن باشقا، يەنە ئىنتايىن ئاز ساندىكى قۇرۇق مېۋە يايمىسى ۋە كىچىك يېمەك ـ ئىچمەك يايمىسىلا بار ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ھويلائارام ئىگىلىكى چەكلىمىگە ئۇچرىدى، كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە، تۇخۇم تۈرىدىكى مەھسۇلاتلارمۇ بازارغا ئاز كىرىدىغان بولدى، شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ سېتىۋېلىنىش، سېتىلىش مىقدارىمۇ ناھايىتى ئازىيىپ كەتتى. 1956 ـ 1978 ـ يىلغىچە بولغان 23 يىلدا يىراقتا ئاپىرىپ سېتىش قاتتىق چەكلەندى، ھەم سىرت جايلاردىكى خۇسۇسىي سېتىقچىلار ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلارغا كىرەلمىدى، ھەم ناھىيە تەۋەسىدىكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سىرتقا يۆتكەشكە رۇخسەت قىلىنمىدى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىلدا ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلاردا خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك ـ ئىچمەك دۇكىنىدىن بىرىمۇ قالمىدى، ھەتتا خۇسۇسىي چايخانىلارمۇ يوق ئىدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا تېز تەرەققىي قىلدى، سېتىۋېلىش، سېتىش سوممىسى كۆلىمى ئاشتى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىدە نۇرغۇن كۆچمە سېتىقچىلار بارلىققا كەلدى، سېتىقچىلار ناھىيىدىكى كالا، قوي تېرىسى، ئۈچەي، يۇڭ قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ سىرتقا يۆتكىدى، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيىلىك دۆلەت ئىلكىدىكى چاي ـ چارۋا شىركىتى سېتىۋالىدىغان يۇڭ، تېرە قالمىدى، ئازكەم 200 مىڭ پارچە كالا، قوي تېرىسى ۋە ئات، ئېشەك تېرىسىنى پۈتۈنلەي خۇسۇسىي سودىگەرلەر سېتىۋېلىپ سىرتقا يۆتكىدى، پەقەت مۇشۇ تۈردىكى سودا سوممىسىلا 4 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

1988 ـ يىلدىن كېيىن سىرتنىڭ مەبلىغى كىرگۈزۈلۈپ، سىرت جايلاردىكى سودىگەرلەر شايار ناھىيىسىنىڭ بازارلىرىغا كىرىشكە ئىلھاملاندۇرۇلدى، مەملىكەتنىڭ جاي ـ جايلىرىدىن شايارغا كېلىپ تىجارەت قىلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپەيدى، كۆچمە سېتىقچىلاردىن باشقا نەچچە 10 ئىجارىگە ئېلىنغان دۇكان ـ ساراي تىجارەت باشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېڭ شىمىڭ ئائىلىسىنىڭ 12 ئورۇندا ئىجارە دۇكىنى بولۇپ، بۇ دۇكانلار كىيىم ـ كېچەك، تۈرلۈك مال، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللاندى، يىللىق سودا سوممىسى 5 مىليون يۈەندىن 7 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا بولدى. نۇرغۇن دېھقان، چارۋىچىلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېڭى ۋەزىيەتتە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى تاشلاپ تىجارەت قىلدى، مۇشۇنداق تىجارەت قىلغانلار بازار رايونىدىلا 200 دىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە جاۋ باۋجېن ئائىلىسى 1980 ـ يىلدىن كېيىن قەرز پۇل ئېلىپ تىجارەت قىلغانىدى، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە تۇراقلىق مۈلكىنىڭ

قىممىتى 3 مىليون يۈەندىن ئاشتى، ئۇ تۈرلۈك مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ (مېتال بۇيۇم، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، كىيىم ـ كېچەك، يېمەكلىك، مېھمانساراي، سۈرەتخانىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، ھازىر بىر دۇكاندىن «شىنشىڭ» سودا شىركىتىگە تەرەققىي قىلدى، يىللىق پۇتۇشۇش سوممىسى نەچچە مىليون يۈەندىن نەچچە 10 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا بولىدۇ.

1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، خۇسۇسىي سودىنىڭ تىجارەت تۈرلىرى ۋە ماگىزىن، كەسىپكارى دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىلكىدىكى سودىنىڭ جەمئىيىدىن ئېشىپ كەتتى، سودا سوممىسىمۇ ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سودا سوممىسىنىڭ 50% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. مەسىلەن: بازارلاردىكى يېمەك ـ ئىچمەك تۈرىنى ئالساق، ناھىيىلىك مېھمانخانا (مېھمانساراي) بىلەن ئورگانلارنىڭ بىرنەچچە مېھمانخانىسىدىن باشقا، مېھمانخانىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى مېھمانخانىدۇر، چوڭراق نەچچە 10 قاۋاقخانا ۋە رېستورانىمۇ يەككە ئائىلىلەر ئاچقان.

III باب

كوللېكتىپ سودا

1 § . ھەمكارلىق ماگىزىنى

1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدىن باشقا كوللېكتىپ سودا، ھەمكارلىق ماگىزىنى خۇسۇسىي سودىنىڭ بىر شەكلى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى. 1956 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئولتۇراق تىجارەتچى، سەييارە سودىگەر، ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە قارىتا ھەرخىل كەسىپلەر بويىچە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش يولغا قويۇلدى. ھۆكۈمەت تەرەپ بىر ۋەكىل ئەۋەتتى، مۈلۈكنى ئېنىقلاش، مەبلەغنى تەكشۈرۈش، نىزامنامە تۈزۈپ، «دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن خۇسۇسىي ئىگىلىككە تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئەمگەك تەرەپكىمۇ، كاپىتال تەرەپكىمۇ پايدىلىق بولۇش، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ھەمكارلىشىش، ئىچكى ـ تاشقى ئالماشتۇرۇش» سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 329 ئورۇن (بۇنىڭ ئىچىدە ئولتۇراق تىجارەتچى 145، يېمەك ـ ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 164، ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 20) ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن قىلىپ تەشكىل قىلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە پاختا رەخت، تۈرلۈك مال، گۆش، سەييارە سودىدىن ئىبارەت 4 ساھەگە تەۋەسى 75، تەشكىل قىلىنغىنى 72 ئورۇن.

مەبلىغى 200 يۈەنگە يەتمەيدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە قارىتا «ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش، باھانى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تارقاق تىجارەت قىلىش، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش» ئۇسۇلى يولغا قويۇلۇپ، ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنى ۋە تارقاق تىجارەت قىلىپ پايدا ـ زىياننى بىللە ھېسابلاش گۇرۇپپىسى بولۇپ ئۇيۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدى. ھەرخىل شەكىلدىكى بۇنداق كىچىك ھەمكارلىق سودىسىنىڭ تۈرى كۆپ، تارىلاش، ئورۇن سانى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مەبلىغى، كەسىپكارى ئاز، خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا، ناھىيە بويىچە سودا پائالىيىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى

ئانچە چوڭ بولمىدى. ئەينى چاغدا ناھىيە بويىچە ھەمكارلىق ماگىزىنىدىن 4 ى بولۇپ، مەبلىغى 20 مىڭ 329 يۈەن ئىدى، بۇ ماگىزىنلار كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئۆششاق تۈرلۈك ماللار، پاختا رەخت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى؛ ھەمكارلىق گۆرۈپپىسى ۋە ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنىدىن 11 ى بولۇپ، مەبلىغى 21 مىڭ 403 يۈەن ئىدى، ئۇلار قورۇق - ھۆل مېۋە - چېۋە، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارىتى، ناۋايخانا، كىچىك ئاشخانا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى، كەسپكارى 49 ئىدى.

ھەمكارلىق ماگىزىنى (باشقا شەكىلدىكى كىچىكرەك ھەمكارلىق سودىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ تەقسىمات ئەھۋالى مۇنداق بولدى: پايدىنىڭ %50 ى جامائەت فوندى ئۈچۈن قالدۇرۇلدى، %20 ى پايدا سۈپىتىدە كەسپكارلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، %10 ى مۇكاپات سۈپىتىدە كەسپكارلارغا ھەرخىل دەرىجىدە تەقسىم قىلىپ بېرىلدۇ، %15 ى پاي سوممىسى سۈپىتىدە پايدا قىلىپ ئايرىلىپ، ئەسلىدىكى ھەمكارلىق مەزگىلىدە سېلىنغان مەبلەغكە ئاساسەن سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىپ، %5 ى دىرېكتور (مەسئۇل خادىم) ۋە بوغالتىر قاتارلىق مەمۇرىي باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ تۇراقلىق مائاشى قىلىندى. كەسپكارلارنىڭ مائاشى ئۇلارنىڭ سېتىش سوممىسىنىڭ %5 — %10 ى بويىچە بولدى.

بۇ ئۇسۇل 1958 - يىلدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش باشلانغاندا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بارلىق ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى سودا شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى، 1963 - يىلى «تۆت سۈزلۈك فاڭجېن» ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، مۈلۈك ئېنىقلىنىپ، مەبلەغ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى. 4 يىل ئەپلەپ - سەپلەپ جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، 1966 - يىلغا كەلگەندە سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلاندى، ئارقىدىنلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى، بۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى دۆلەت كارخانىسى سۈپىتىدە باشقۇرۇلىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇ بولدىكى، ساھەلەر بويىچە ماگىزىن تەشكىل قىلىندى، تاۋارلار بىرتۇتاش تەقسىم قىلىندى ۋە مال مەنبەسىگە چەك قويۇلدى (پىلان سىرتىدىكى تاۋارلار ۋە 3 - خىلدىكى بىرقىسىم ئۇششاق تاۋارلار)، مۇستەقىل ھېسابات قىلىندى، تەقسىمات شەكلى جەھەتتىمۇ پاي سوممىسى، ئەمگەك كۈچىگە قاراپ پايدا بۆلۈش چارىسى ئەستايىدىل يولغا قويۇلماي، كەسپكارلارنىڭ تۇراقلىق مائاشىغا «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇشتىن ئىبارەت سىياسەت ئاستىدا كاپالەتلىك قىلىندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنى (1978 - يىلى) دىن كېيىن پاي قوشۇلغان مەبلەغ تەدرىجىي قايتۇرۇلدى.

1966 ـ 1978 - يىلغىچە ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى نامدا بار، ئەمەلىيەتتە يوق بولۇپ قالدى.

1978 ـ 1980 - يىلغىچە پاي سوممىسى قايتۇرۇلدى، سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى كەسپكارلار قولىدىكى مەبلەغدىن پايدىلىنىپ خۇسۇسىي سودا بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى قايتا مەۋجۇت بولمىدى.

1980 - يىلدىن كېيىن ئىختىيارىي بىرىككەن كوللېكتىپ سودا گۈللىنىشكە باشلىدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە كوللېكتىپ سودا ئورنى 41 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 150 مىليون يۈەنگە يەتتى، لېكىن ئۇنىڭ نامى ئۆزگەردى.

2 § . زىيالىي ياشلار ماگىزىنى

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن زور تۈركۈمدە «تاغ ۋە يېزىلارغا بارغان» زىيالىي ياشلار ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتە قىيىنچىلىق كۆرۈلدى. ھۆكۈمەت بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن «زىيالىي ياشلار ماگىزىنى»، «زىيالىي

ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى» قۇرۇش چارىسىنى قوللاندى. 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك ئەمگەك ئىدارىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇشقا باشلىدى، ناھىيىدىكى ئورگان ۋە تارماقلار ئارقا ـ ئارقىدىن «زىيالىي ياشلار ماگىزىنى»، «زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى» قۇردى.

زىيالىي ياشلار ماگىزىنىغا كىرەكلىك مەبلەغنى بىرىنچىدىن، ماگىزىن (كوپېراتىپ) قا كىرگەن زىيالىي ياشلار ئۆزلىرى توپلىدى، مەبلەغنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىدى، كۆپىنچە 200 يۈەندىن 2000 يۈەنگىچە بولدى، بۇ مەبلەغنىڭ ئۆسۈمى ئەينى چاغدىكى بانكا ئۆسۈمى بويىچە شۇ يىلى قايتۇرۇلۇپ، دىرى ساقلاپ قىلىندى؛ ئىككىنچىدىن، ئورۇنلار ۋاقىتلىق ئۆتنە بېرىپ تۇردى. مەزكۇر ئورۇننىڭ زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ۋاقىتلىق ئىشلىتىپ تۇرغان ئىدارە بېرىپ تۇرغان مەبلەغ خالىغان ۋاقىتتا ئېلىنىپ، خالىغان ۋاقىتتا قايتۇرۇلدى، ئۇ ئوبوروت ئۈچۈن ئىشلىتىلدى؛ ئۈچىنچىدىن، بانكىدىن قەرز پۇل ئېلىندى. بانكىدىن قەرز پۇل ئېلىشقا ئىدارە كېپىل بولدى، بۇ قەرز پۇل ئادەتتە تۆۋەن ئۆسۈملۈك، ئاز بىر قىسمى ئۆسۈمسىز بولدى.

دۆلەتنىڭ ئەينى چاغدىكى سىياسىتىگە ئاساسەن، زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ئومۇمەن 3 يىلدىن 5 يىلغىچە دۆلەت بېجى تاپشۇرمىدى، بەزى سودا ـ سانائەت بېجى، تىجارەت بېجىمۇ كېمەيتىلدى ۋە كەچۈرۈم قىلىندى.

شايار ناھىيىسىدىكى زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ۋە مۇلازىمەت كوپېراتىپلىرى 1982 ـ يىلى 50 نەچچىگە يەتتى، ئۇلار تۈرلۈك مال، مېتال بۇيۇم، كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، ۋېلسىپىت ۋە ئۇششاق دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ـ قۇراشتۇرۇش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. كەسىپكارلارنىڭ يۆتكىلىشى ناھايىتى زور بولدى، ئەڭ كۆپ بولغاندا تەخمىنەن 1000 غا يەتتى. زىيالىي ياشلار ماگىزىنىنىڭ تەقسىمات شەكلى بىرتۇتاش بولمىدى، بۇ ھەقتە مۇئەييەن بەلگىلىمىمۇ چىقىرىلمىدى، ئادەتتە مائاش بىرقەدەر تۆۋەن بولۇپ، 80 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە بولدى، تىجارىتى ياخشىراق ماگىزىنلار مائاشتىن باشقا يەنە ئازتولا پاراۋانلىق قوشۇمچە ياردىمى بەردى.

1984 ـ يىلدىن كېيىن زىيالىي ياشلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشقا ئورۇنلاشتى، دۆلەت زىيالىي ياشلارغا قارىتىلغان باجنى كەچۈرۈم قىلىشتىن ئىبارەت ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى بىكار قىلدى، زىيالىي ياشلار ماگىزىنلىرى كىم ئارتۇق قىلىپ سېتىلىشقا باشلىدى، نەتىجىدە شەخسلەر ھۆددە ئېلىپ تىجارەت قىلىدىغان بولدى. 1990 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيىدە زىيالىي ياشلار ماگىزىنى قالمىدى.

3 § . باشقا كوللېكتىپ سودا

1985 ـ يىلدىن كېيىن شاياردا ئازساندا مەبلەغ توپلاپ تىجارەت قىلىش سودىسى، ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدە سودىسى قاتارلىق شەكىللەر بارلىققا كەلدى.

شايار ناھىيىسىدە مەبلەغ توپلاپ سودا قىلىدىغان ئورۇن كۆپ بولمىدى، بارلىرىمۇ ئاشكارا ۋۇجۇدقا ئاشمىدى؛ مەبلەغ توپلاپ سودا قىلىدىغان ئورۇنلارنىڭ چوڭراقلىرىدىن «شاتلىق» تائامخانىسى، «خۇاشيا» تائامخانىسى بار ئىدى، باشقا ساھەلەردىكى تۈرلۈك مال، كىيىم ـ كېچەك سودىسىنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك، سودا سوممىسىمۇ ئاز بولدى.

1990 ـ يىلى دۆلەت ئورگان ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ شىركەت قۇرۇشىغا سىياسەت جەھەتتە يول قويدى، نەتىجىدە كۆپلىگەن ئورگانلار سودا بىلەن شۇغۇللاندى، 1991 ـ يىلغا كەلگەندە چوڭراق شىركەتلەردىن ناھىيىلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ئىشخانىسى قارمىقىدىكى «شايار ناھىيىلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەرەققىيات باش شىركىتى»؛ ئاشلىق ئىدارىسى قارمىقىدىكى «شايار ناھىيىلىك چېگرا سودىسى

شىركىتى»، «غۇالى» سودا سارىيى (3 شۆبە ماگىزىنى بار)؛ سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى «شۇندا» مۇلازىمەت شىركىتى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قارىمىقىدىكى «يېڭى قالقان» سودا باش شىركىتى بارلىققا كەلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ شىركەتلەر ئەسلىدىكى ئورگان ۋە كەسىپىي ئورۇنلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى سودا ئورنىغا ئايلاندى.

IV باب

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى كوللېكتىپ سودىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا يېزا تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئاساسىي يولى، بۇلار ئالدىنقى مەخسۇس بابتا بايان قىلىندى.

1 § . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى

1. تەرەققىياتى

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى 1951 ـ يىلى دۆلەتنىڭ يارىيۆلەك بولۇشى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن قۇرۇلغان سودا ئاپپاراتى. بۇ ئاپپارات دەسلەپتە «ئىشلەپچىقىرىش ـ ئىستېمال كوپېراتىپى» دەپ ئاتالغانىدى، 1954 ـ يىلدىن كېيىن نامى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى.

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئورنى ناھىيە بازىرىدىكى «خەلق» يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى مەسچىتنىڭ يېنىدا بولۇپ، 7 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى، 10 نەچچە كۋادرات مېتىرلىق بىر كىچىك دۇكىنى بار ئىدى. ئاپپاراتتا پاختا تىجارەت ئورنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى بار ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش تىجارىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى.

1958 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلىپ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى، 1962 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1964 ـ يىلى قارىمىقىدا پاختا ـ چىگە تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى؛ گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىمدىن ئىبارەت 6 ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 5 ـ ئايدا كوپېراتىپقا پاي قوشقان ئەزا ئائىلە 4620 گە يەتتى، 1 ـ نۆۋەتلىك ئەزالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، كېڭەش، نازارەتچىلىك ھەيئىتى سايلاپ چىقىلدى، پاي سوممىسى 36 مىڭ 865 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى كوپېراتىپنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى 1 مىليون 587 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 775 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 177 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1965 ـ يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلدى، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەرلىك مەھسۇلاتلار

مېۋە ـ چېۋە تىجارەت ئورنى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئۈنۈمۈرسال تىجارەت ئورنى قۇرۇلدى، يەنە جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا تەمىنات ـ سودا ئۈنۈمۈرسال ماگىزىنى قۇرۇلدى. شۇ يىلى كوپېراتىپنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 241 گە، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 4 مىليون 588 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 3 مىليون 461 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 166 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1966 ـ يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلاندى، ئۈنۈمۈرسال تىجارەت ئورنى ناھىيىلىك تەمىنات. سودا كوپېراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.

1967 ـ يىلى كوپېراتىپنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 234 كە، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 5 مىليون 773 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 4 مىليون 334 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 73 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1979 ـ يىل 12 ـ ئايدا كوپېراتىپ «خەلق» يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى تۆت كوچىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا كۆچتى، ھازىرغىچە شۇ يەردە تۇرۇۋاتىدۇ.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتە تېز تەرەققىي قىلدى، ئاپپاراتمۇ تېز زورايدى. 1980 ـ يىلى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىلەن بازار، نۇرباغ ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى قۇرۇلدى، كوپېراتىپ بويىچە مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇن 12 گە، شۆبە ماگىزىن، ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنى 176 گە يەتتى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 350 بولۇپ، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 13 مىليون 130 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 18 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 258 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1983 ـ يىلى مەركەزنىڭ (83) 1 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مۇئاۋىن ھاكىم ۋۇ شۆجى گۇرۇپپا باشلىقلىقىدىكى تۈزۈلمە ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى بويىچە تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ پاي سوممىسى ئېنىقلاندى. كوپېراتىپقا ئەزا بولغان ئائىلە 4620، قوشۇلغان پاي 4879، پاي سوممىسى 36 مىڭ 865 يۈەن بولۇپ، ئېنىقلانغاندىن كېيىن 16 مىڭ 807.3 يۈەن پايدا تارقىتىلدى. يېڭىدىن 13 مىڭ 157 ئەزا، 12 مىڭ 200 پاي قوبۇل قىلىندى، پاي سوممىسى 77 مىڭ 969.6 يۈەنگە يەتتى. يېڭى ـ كونا كوپېراتىپ ئەزاسى 17 مىڭ 628، قوشۇلغان پاي 16 مىڭ 519 غا، پاي سوممىسى 103 مىڭ 671.5 يۈەنگە يەتتى، پاي قوشقان كوپېراتىپ ئەزاسى ناھىيىدىكى 27 مىڭ 176 ئائىلىنىڭ 64.6% نى ئىگىلىدى.

1984 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ 4 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ چاي ـ چارۋا سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئايرىپ بېرىلدى. شۇ يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 16 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 16 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1985 ـ يىلى چاي ـ چارۋا شىركىتى مۇستەقىل ھېسابات قىلىشنى يولغا قويدى، يەنە يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 13 ـ تۈەن بىلەن بىرلىكتە باسما زاۋۇتى قۇردى، شۇ يىلى سېتىۋېلىش سوممىسى 14 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 18 مىليون 596 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1988 ـ يىل 9 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى تىجارىتى كەسپى يەرلىك مەھسۇلاتلار مېۋە ـ چېۋە شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

1991 ـ يىل 6 ـ ئايدا تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى. كوپېراتىپتا 800 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى، سېتىۋېلىش قىممىتى 174 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 149 مىليون 710 مىڭ يۈەنگە، پايدا ۋە باج 2 مىليون 110 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي شىركەتنىڭ پايدا ـ بېجى 1 مىليون 270 مىڭ يۈەن، ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرىنىڭ 845 مىڭ يۈەن.

1992 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۈلياۋ زاۋۇتى بىلەن بىرلىكتە سۈلياۋ زاۋۇتى قۇردى. 10-

ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ماگىزىنى يەرلىك مەھسۇلاتلار ـ مېۋە ـ چېۋە شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى.

1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قارىمىقىدا مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان 15 ئورۇن بار بولدى، بۇلار مۇنۇلار: پاختا ـ چىگە شىركىتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى، يەرلىك مەھسۇلاتلار ـ مېۋە ـ چېۋە شىركىتى، چاي ـ چارۋا شىركىتى، سۇلياۋ زاۋۇتى، ئاپتوموبىل كالونى، مېھمانخانا، باسما زاۋۇتى ۋە 7 ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى. شۇبە ماگىزىن ۋە قوش ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنىدىن 176 سى بار بولدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 1090 نەپەر، بۇنىڭ ئىچىدە پېنسىيىگە چىققان ئىشچى ـ خىزمەتچى 210. يىللىق سېتىۋېلىش قىممىتى 173 مىليون 660 مىڭ يۈەن، سېتىش سوممىسى 256 مىليون 780 مىڭ يۈەن، يارىتىلغان پايدا ۋە باج 2 مىليون 318 مىڭ يۈەن بولدى.

2. ئىچكى قىسمىدا تەسىس قىلىنغان ئاپپاراتلار

1962 ـ يىلى مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، كادىرلار ـ كاتىبات بۆلۈمچىسى ۋە كەسپىي بۆلۈمچىدىن ئىبارەت 3 بۆلۈمچە ـ ئىشخانا قۇرۇلدى.

1967 ـ يىلى قوشۇمچە كەسىپ يېتەكچىلىك بۆلۈمچىسى، ئاساسىي قاتلام يېتەكچىلىك بۆلۈمچىسى (كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سىياسىي ئىشخانا كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بۇ ئىشخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1984 ـ يىلى كاتىبات ـ كادىرلار بۆلۈمچىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمچىسى بىلەن مەمۇرىي ئىشلار بۆلۈمچىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى.

1987 ـ يىلى ئىقتىسادىي مۇھاپىزەتچىلىك بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى.

1990 ـ يىل 7 ـ ئايدا كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمچىسى بىلەن مەمۇرىي بۆلۈمچە بىرلەشتۈرۈلۈپ كادىرلار ـ كاتىبات بۆلۈمچىسى قىلىندى.

1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كادىرلار ـ كاتىبات بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، ئىقتىسادىي مۇھاپىزەتچىلىك بۆلۈمچىسى، ستاتىستىكا ئىشخانىسى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى.

§ 2. كەسپىي شىركەتلەر

1. پاختا ـ چىگە شىركىتى

1952 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى پاختا ـ چىگە سېتىۋېلىش تىجارىتىنى باشلىدى، ئەينى چاغدا پاختا، ياۋا كەندىر، كەندىر سېتىۋالدى، كەسىپ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1956 ـ يىلى پاختا ـ چىگە شىركىتى قۇرۇلدى.

1958 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە بۆلۈمىنىڭ سودا ئاپپاراتلىرىنى ئىخچاملاش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشىنىڭ روھىغا ئاساسەن، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى، پاختا ـ چىگە شىركىتى ئۇنىڭغا قارىدى ۋە پاختا ـ چىگە تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى.

1962 ـ يىلى پاختا ـ چىگە تىجارەت ئورنى يەنىلا تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قارىدى. 1980 ـ يىلى

نامى پاختا ـ چىگە شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

1962 ـ يىلى قىزىلبايراق، تويبولدى، يېڭىمەھەللىلەردە بىردىن سېتىۋېلىش پونكىتى ۋە پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇتلار پاختا چىقىرىشنى ئۈستىگە ئالدى. 1987 ـ يىل 3 ـ ئايدا 3 يېزىدىكى پاختا زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى كونىراپ كەتكەچكە، پاختا ـ چىگە شىركىتى 2 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلىدى ۋە ئۆزگەرتتى. شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي تارىم دەرياسى، تارىم، بورقاي، ياتتاقباش، قايلور، قاراقۇم، نۇرباغ، ياتتاقشەھەر، يانئېرىقلاردا سېتىۋېلىش پونكىتى ۋە پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1989 ـ يىلى ناھىيە بويىچە پاختا چىقىرىش ئىشى ئاپتوماتلاشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن پاختا ـ چىگە شىركىتى يەنە كۆپ خىل ئىگىلىكنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى.

1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە پاختا ـ چىگە شىركىتى قارىمىقىدا 14 زاۋۇت، پونكىت، رېمونتخانا، ئاشخانا، كەشتىچىلىك دۇكىنى، دېھقانچىلىق مەيدانى، سەنئەت ئۆمىكى بار بولدى. بۇ ئورۇنلارنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 736 گە، ئوراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 12 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە، ئوراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 137 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1993 ـ يىلى 18 مىڭ 500 توننا پاختا سېتىۋېلىندى، سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 128 مىليون يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 199 مىليون 560 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج 790 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى. قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 550 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ شىركەت پاختا سېتىۋېلىش، پىششىقلاش، يۆتكەش، تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق، رېمونتچىلىق، مۇلازىمەت بىر گەۋدە قىلىنغان ئەمەلىي كۈچى كۈچلۈك ئىقتىسادىي گەۋدىگە شۇنىڭدەك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى قارىمىقىدىكى ئاپپاراتلار ئىچىدىكى پايدا ئالىدىغان چوڭ كارخانىغا ئايلاندى.

2. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتى

بۇ شىركەت 1952 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى. 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قاراشلىق سودا ئەمەلىي گەۋدىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1988 ـ يىل 9 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى كەسپى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى، بۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ تىجارەت دائىرىسى، كەسپىي مىقدارى زور دەرىجىدە تارايدى ۋە ئازايدى.

شايار ناھىيىسى كىلىمات، سۇ ـ تۇپراق شارائىتى جەھەتتە ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا، ئالما، نەشپۈت، ئۈزۈم، ياڭاق، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالوچا، جىگدە، تاۋۇز، قوغۇن قاتارلىق مېۋە ـ چېۋىلەر شۇنىڭدەك پاختا، قۇلماق، يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى، چۈچۈكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، مۇچ، زىرە قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار كۆپ چىقىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇپ، خېلى داڭقى بار. ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ چەكلىمىسى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قىسمەن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپىنىلا يولغا قويدى.

كوپېراتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىلەن ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلار يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. 1964 ـ يىلى 300 توننىدىن ئارتۇق ھەرخىل قۇرۇق، ھۆل مېۋە سېتىۋېلىنىپ، بازار ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى.

مۇچ شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلىرىنىڭ بىرى، مۇچ ئەڭ كۆپ ئېلىنغان يىللىرى 2000 توننىدىن ئاشىدۇ. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتى دېھقانلارنىڭ مۇچ سېتىش قىيىن بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1982 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، مۇچ سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپىنى يولغا قويدى. تەجرىبە بولمىغاچقا، كۆپ قىسىم مۇچ يۆتكەش جەريانىدا نەم

تارتىپ سوپىتى ئۆزگىرىپ، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى 190 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى.

تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ كىرەكسىز تۆمۈر سېتىۋېلىش خىزمىتى 60 - يىللاردا باشلاندى. 1966 - يىلى 30 توننا كىرەكسىز پولات - تۆمۈر سېتىۋېلىندى. 1970 - 1976 - يىلغىچە يىلىغا 5020 كىلوگرام كىرەكسىز تۆمۈر، 514 كىلوگرام ھەرخىل مىس، 1830 كىلوگرام كىرەكسىز رېزىنكە، 27 مىڭ 132 كىلوگرام ھەرخىل سۆڭەك، 4968 كىلوگرام كىرەكسىز قەغەز سېتىۋېلىندى. بۇخىل ھالەت 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن كىرەكسىز نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش خىزمىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

1993 - يىلى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ 3 ماگىزىنى، بىر كىرەكسىز، كونا ماددىي ئەشيا سېتىۋېلىش پونكىتى، 38 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى. تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 480 مىڭ يۈەنگە، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 1 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى. تىجارەت دائىرىسى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، ھەرخىل كۆندىلىك بۇيۇملار، ئىلمە توقۇلما - كىيىم - كېچەك، چوڭ - كىچىك تۇرلۇك مال، مېتال بۇيۇم، قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى، يېمەك - ئىچمەك، شېكەر، تاماكا، ھاراق، چاي، قاچا - قۇچا، قازان - قومۇچ، قۇرۇق كۆكتات، دېھقان مەھسۇلاتلىرى، ھەرخىل تەمخۇرۇچ قاتارلىقلارنى توپ ۋە پارچە سېتىش كەسپىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

3. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى

بۇ شىركەت 1988 - يىل 9 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى، ئەينى چاغدا 20 نەچچە ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەن ئىدى. بۇ شىركەتنىڭ تىجارەت دائىرىسى ھەرخىل خىمىيۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سۇلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق دورىسى پۈركۈش ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى، ئوتتۇرا - كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى قاتارلىق يېزا ئىگىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئىجتىمائىيلاشقان مۇلازىمەت سىستېمىسىنى پائال بەرپا قىلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇپ، تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى ئاساسىي يوللۇق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ناھىيە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇدا ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ئۆزىنىمۇ زورايتتى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىشچى - خىزمەتچىسى 47 گە يەتتى، 1200 كۋادرات مېتىرلىق تىجارەت ۋە خىزمەت بىناسى سالدى، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 740 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 12 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىلدا 20 نەچچە مىڭ توننا خىمىيۋى ئوغۇت، 1100 توننا سۇلياۋ يوپۇق، 50 توننا دېھقانچىلىق دورىسى، 30 مىڭ دانە ئوتتۇرا - كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى ساتتى، سېتىۋېلىش سوممىسى 25 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 32 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، پايدا ۋە باج 330 مىڭ يۈەنگە يەتتى، دېمەك بۇ شىركەت تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى قارمىقىدىكى 2 - چوڭ ئورۇن بولۇپ قالدى.

تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ناھىيىنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلدى. تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قالاق بولغاچقا، پەقەت كەتمەن، گۈرجەك، ساپان ۋە ھەرخىل ئېگەر - جابدۇق بىلەن تەمىنلىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1960 - يىلغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش

پونكىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ كۆپ قىسىم تىجارەت كەسپى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتىغا ئايرىپ بېرىلدى. تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى تىجارەت ئورنى يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئۇنىۋېرسال تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى، بۇ تىجارەت ئورنى يەرلىك مەھسۇلاتلار، كۈندىلىك بۇيۇملار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، شۇ يىلى 236 توننا خىمىيىۋى ئوغۇت، 313 يۈرۈش ھەرخىل ئىگەر ـ جابدۇق بىلەن تەمىنلىدى.

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، مەھسۇلاتنى چىققان يېرىدە پىششىقلاش، چىققان يېرىدە تەمىنلەش چارىسىنى قوللاندى، قول ساناەتچىلەر بىرلەشمىسى بىلەن قول ساناەتچىلەر بىرلەشمىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋە پىششىقلاش، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى تەمىنلەش توغرىسىدا توختام تۈزدى. 1967 ـ يىلى 3879 ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمىنى بىلەن تەمىنلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 1985، گۈرجەك 600، تۆمۈر ئارا 1084.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شىركىتىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۈزگەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانىغا ئاساسەن، مال مەنبەسىنى بىرىم يىل بۇرۇن ئۇيۇشتۇردى. مال سېتىۋېلىش ئۇقتىسى شىنجاڭدىكى ماددىي ئەشيا پونكىتلىرى ۋە ئىچكىرىدىكى ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايونلارغا تارقالدى. شىركەت يېڭىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنى پائال كېڭەيتىپ، «تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش، مالنى ئىشىك ئالدىغا ئاپىرىپ بېرىش، ئېتىز بېشىدا راسچوت قىلىش، دېھقانلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش» تىن ئىبارەت مۇلازىمەت ئاساسىي مەقسىتىدە چىڭ تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، مالنى ھەقسىز يەتكۈزۈپ بېرىش، نېسىگە سېتىش قاتارلىق مۇلازىمەتنى يولغا قويۇپ، دېھقانلارغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. 90 ـ يىللاردا 8 زىرائەت دوختۇرخانىسى قۇرۇپ، زىرائەتلەرگە دىئاگنوز قويۇش، سەييارە دىئاگنوز قويۇش، تۇپراقنى نىسبەت بويىچە ئوغۇتلاش، شۇنىڭدەك پەن ـ تېخنىكىدا ئۆلگە كۆرسىتىش كەنتلىرىنىڭ ئۇقتىدا سىناق قىلىشنى ھۆددە ئېلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1993 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى ئازوتلۇق ئوغۇت، فوسفورلۇق ئوغۇت، سۇلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق دورىسىنى سېتىۋالغان ۋە ساتقاندىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا، كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمىنىدىن 3430 نى سېتىۋېلىپ ساتتى.

4 . چاي ـ چارۋا شىركىتى

1984 ـ يىل 12 ـ ئايدا چاي ـ چارۋا تىجارىتى كەسپى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىدىن تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپىراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئەسلىدىكى چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتىگە تاشقى سودا ئورنى مەسئۇل بولدى. 1985 ـ يىلى چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 50 مىڭ يۈەن، بانكا قەرز پۇلى 200 مىڭ يۈەن ئىدى، 63 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى. چىكىرا رايوندا سېتىلىدىغان چاي بۇ شىركەت مەخسۇس ساتىدىغان تاۋار ئىدى، يەنە ھەرخىل چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىمۇ ساتتى.

1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ شىركەتنىڭ قارمىقىدا بىر چاي سېتىش پونكىتى، 5 چارۋا مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىش پونكىتى، بىر كۆپ خىل ئىگىلىك پونكىتى بار بولدى. تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 490 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 2 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە، سېتىۋېلىش قىممىتى 2 مىليون 70 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى كەسپى تاشقى سودا تارماقلىرىدىن تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى سىستېمىسىغا ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، چارۋا مەھسۇلاتلىرى بازىرى قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن بىرمەزگىل تەرەپ ـ

تەرەپتىن تۆتۈش قىلىپ باھانى ئۆستۈرۈپ، سېتىۋېلىش شامىلى چىقتى، نەتىجىدە چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى كەسكىن بازار رىقابىتىگە دۇچ كەلدى. كارخانا مال مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دېھقان، چارۋىچىلارغا قارىتا ۋەزىپە بەلگىلەپ توختام بويىچە سېتىۋېلىش، زاكالەت پۇلى تارقىتىش، يەم ـ بوغۇز ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بىر يۈرۈش ئەلا مۇلازىمەت قىلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. لېكىن يەككە سودىگەرلەرنىڭ سېتىۋېلىشى جەھەتتىكى ھالقىلار ئاز، سېتىۋېلىش باھاسى يۇقىرىراق بولغاچقا، چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى تىجارەت جەريانىدا ئۇزۇن مۇددەت مۇداپىئەدە تۇردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 2　　　　بىرلىكى: 100 پارچە، توننا

يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ (چۈپۈر)	يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ (چۈپۈر)
1949			1	1972	9	319.7	93
1950			1	1973	5	301	81
1951			1.6	1974	5	360	67
1952			1.3	1975	10	430	87
1953			2.1	1976	14	300	78
1954	29	138	92.4	1977	8	359	95
1955	5	305	118.2	1978	7.6	352	105
1956	30.2	535	117.5	1979	3	332	98
1957	16.7	482	105	1980	5	389	104
1958	42	667	158.8	1981	5	614	90
1959	17.4	2197	166	1982	6	775	102
1960	13	246.5	116	1983	16	840	111.3
1961	6	240	91.4	1984			
1962	3	277	259	1985	1.7	50	140.59
1963	7	236	108	1986	2.6	41	154.72
1964	8	280	119	1987	4.4	75.9	113.71
1965	8	328	128	1988	2.9	32	192.9
1966	11.2	440	117.6	1989	5.9	18.8	64.36
1967	13	455	118	1990	5.17	52	14.81
1968	13	394	102	1991	13.5	198.5	39.9
1969	15	427	81	1992	15.6	34.5	15.8
1970	13	430	102	1993	2	21.7	5
1971	16	256	86				

5. تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ مېھمانخانىسى

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ مېھمانخانىسى 1978 ـ يىلى قۇرۇلدى، 1980 ـ يىلى كېڭەيتىلدى، 1985 ـ يىلى ئەسلىدىكى زىيالىي ياشلار كوپېراتىپىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇنغا ئايلاندى.

1993 ـ يىلى مېھمانخانا ئومۇمىيۈزلۈك بېزەلدى، قارىمىقىدا بىر مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى، بىر ماگىزىن

بار. يىل ئاخىرىغا كەلگەندە تىجارەت سوممىسى 210 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

6. سۈلياۋ زاۋۇتى

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ سۈلياۋ زاۋۇتى 1992 ـ يىل 10 ـ ئايدا قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۈلياۋ زاۋۇتىنىڭ بىرلىشىشى بىلەن قۇرۇلدى. دەسلەپتە زاۋۇت ئۆيى، ئامبار، ئىشخانا قاتارلىق تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 310 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە يېتەتتى.

بۇ زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى ئۆلچىرا نېپىز سۈلياۋ يوپۇق ۋە لاپاس سۈلياۋ يوپۇقىدىن ئىبارەت، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 800 توننا.

1993 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۈلياۋ زاۋۇتى ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىغان ئورنى بولۇپ قالدى. 30 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 230 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۈلكىنىڭ قىممىتى 4 مىليون 670 مىڭ يۈەنگە، يىلىغا ئىشلەپچىقارغان سۈلياۋ يوپۇق 480 توننىغا، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

7. باسما زاۋۇتى

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ باسما زاۋۇتى 1985 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇرۇلدى، بۇ تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 13 ـ تۈەن بىرلىكتە تىجارەت قىلىدىغان زاۋۇت بولۇپ، 6 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى، 50 مىڭ يۈەن مەبلىغى بار.

1993 ـ يىل 8 ـ ئايدا 13 ـ تۈەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىشتىن چېكىنىپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىغان ئورنى بولۇپ قالدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە زاۋۇتنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 7 گە، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 100 مىڭ يۈەنگە، يىللىق تىجارەت سوممىسى 100 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا ۋە باج 14 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

8. ئاپتوموبىل ترانسپورت كالونى

تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاپتوموبىل ترانسپورت كالونى 1991 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قۇرۇلدى، كالون قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلىدىن 7 سى بار ئىدى. بۇ كالون ئاساسەن تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ماددىي ئەشيالارنى ساقلاش ـ توشۇش خىزمىتى بىلەن قوشۇمچە باشقا ئورۇنلارنىڭ ماددىي ئەشيالىرىنى توشۇش بىلەن شۇغۇللاندى. 2 يىللىق تەرەققىي قىلىپ زورىيىش ئارقىلىق، 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 30 غا، چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى 16 گە، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 720 مىڭ يۈەنگە، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 5 مىليون 120 مىڭ توننا ـ كىلومېتىرغا، تىجارەت كىرىمى 1 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

9. ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرى

1953 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئالدى بىلەن يېڭىمەھەللىدە ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قۇرۇشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى، كېيىن يەنە مازارغوجام، تويبولدى

رايونلىرىدا ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇردى.
ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۈرلۈك مال، يېمەكلىك، توقۇلما بۇيۇم، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، يەنە ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ تەكسە باھا ئاشلىقنى ۋاكالىتەن ساتتى ۋە بازارنى گۆش، تۆمۈر دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلىدى.
1958 - يىلدىن كېيىن تور - تۈقتىلارنى كېڭەيتىش ئۈچۈن يەنە قايلور، گۈلباغ، تارىم، بازار، نۇرباغلاردا ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى. ئاھالە زىچ يېزا - كەنتلەردە سىناق تەرىقىسىدە شۆبە ماگىزىن، ۋاكالىتەن سېتىۋېلىش - سېتىش دۇكىنى ئېچىلدى.
1983 - يىلى سودا مىنىستىرلىكىنىڭ ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش توغرىسىدىكى يوليورۇقىغا ئاساسەن، ئەسلىدىكى بازارلىق ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى گۈلباغ ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.
1991 - يىلى ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرى سودا مىنىستىرلىكىنىڭ «تۆت كىچىك» نى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى يوليورۇقىنىڭ روھىغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، كۆپ خىل ئىگىلىكنى پائال راۋاجلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاساسىي قۇرۇلۇش بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىپ، دۇكان، ئىشخانا، ئامبارلارنى ئومۇمىيۈزلۈك يېڭىلىدى ۋە ئۆزگەرتتى. 1993 - يىلى سېتىۋېلىش قىممىتى 18 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 22 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا ۋە باج 470 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

10. تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ماگىزىنلىرى

تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلۇش بىلەن ماگىزىن قۇرۇلدى، كېيىن تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاپپاراتى كۆپەيدى، كەسىپ تۈرى كېڭەيدى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ماگىزىنلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تىجارەت ئورنىغا تەۋە بولدى.
ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى قارىمىقىدىسىۇ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ماگىزىنى قۇرۇلدى، ھېسابات جەھەتتە ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قارىدى.
1951 - يىلى پەقەت ناھىيە بازىرىدىلا بىر ماگىزىن بار ئىدى، بۇ ماگىزىن تۈرلۈك ماللار ۋە كۈندىلىك بۇيۇملارنى ساتقاندىن باشقا، يەنە ئاشلىق، ياغ، گۆش بىلەن تەمىنلەيتتى. جەمئىيەتتە سودا ئاپپاراتلىرى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشكەندىن كېيىن، ئاشلىق - ياغ، گۆش كەسپى ئايرىلىپ چىقىلىپ، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلەش تۈرى كېڭەيدى. 1954 - يىلى شۆبە ماگىزىن قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتى ۋە كەسىپ تۈرى، كەسىپ مىقدارى يىلمۇيىل كېڭەيدى، تەمىنلىنىدىغان تۈرلەر تۈرلۈك مال، توقۇلما، توقۇلما - ئىلمە توقۇلما بۇيۇم، قۇرۇق - ھۆل مېۋە - چېۋە، ھەرخىل تەمخۇرۇچ، يېمەكلىك، مېتال بۇيۇم - قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى، گىرىم بۇيۇملىرى، شېكەر - تاماكا - ھاراق - چاي قاتارلىق 8 چوڭ تۈرگە يەتتى.
1988 - يىلدىن كېيىن تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سېتىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان جانلىق، كۆپ خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، بازار كۆنى ماگىزىن ئالدىغا يايما يېيىپ، ئەتىياز ۋە كۈزدە كوپېراتىپ ھويلىسىدا تاۋار يەرمەنكىسى ئۇيۇشتۇرۇپ، كۆپ خىل، رەڭگارەڭ، دەرىجىسى كۆپ خىل تاۋارلار ئارقىلىق ھەرخىل قاتلامدىكى ئىستېمالچىلارنى جەلپ قىلىپ، خېلى ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ 1975 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 3　　　　بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى	ئۇنىۋېرسال پايدا	ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى		يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى		چاي ـ چارۋا شىركىتى		ياختا ـ چىگە شىركىتى		تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ماگىزىنى	
				سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى	سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى	سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى	سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى	سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى
1975		445	9				94				322		29
1976		296	5				47				222		27
1977		96	4				30				66		
1978		165	5				48				108	9	
1979		574	13				189				334		51
1980	186	705	14	111		26	49			45	596		60
1981	1447	800	21	95		84	24			813	500		1
1982	1538	784	23	102		121	239			871	494		51
1983	965	1079	24	151		102	290			625	743		46
1984	1601	1136	23	197		90	399			942	731		46
1985	1023	1176	147	215		58	399			583	731		46
1986	1653	1348	5	249		77	462	121	95	887	790		1
1987	2555	6171	12	466		675	748	235	279	1471	1681	33	59
1988	3095	7070	26	691	145	651	750	2273	265	1963	1582	34	58
1989	9420	8799	26	921	1448	204	749	375	2645	3142	1581	53	50
1990	9833	7189	89	1101	341	81	1181	406	478	9401	5131		58
1991	17475	13133	125	2209	2257	69	336	160	219	12730	10262		59
1992	13040	10524	63	1989	2322	64	387	183	239	9478	7566		
1993	17366	23445	88	2504	3256	35	112	207	121	12797	19956		

V باب

دۆلەت ئىلكىدىكى سودا

1 § . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى

1950 ـ يىل 5 ـ ئايدا غەربىي شىمال سودا شىركىتىنىڭ شايار ناھىيىلىك سودا ماگىزىنى قۇرۇلدى،

بۇ ماگىزىن ئاقسۇ سودا شىركىتىگە قارىدى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دەرىجىسى ناھىيە دەرىجىلىك شۆبە سودا شىركىتى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى، 1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدا گۈللۈك رەخت شىركىتى قىلىپ قۇرۇلدى. 1957 ـ يىلى 11 ـ ئايدا سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ سودا ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى، شۇنىڭ بىلەن سودا ئاپپاراتىنىڭ سودا ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان مەمۇرىي فۇنكسىيىسى ئاخىرلاشتى. ئۇ چاغلاردا خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى، سودا شىركىتى، گۈللۈك رەخت شىركىتى ۋە ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، بۇ ئورۇنلارغا سودا ئىدارىسى رەھبەرلىك قىلدى، قارمىقىدا 5 تىجارەت ئورنى، بىر پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى.

سانائەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت ئورنى (1963 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) بۇ ئورۇن كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە قوشۇمچە رەخت بېلىتى تارقىتىشنى باشقۇردى.

مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن قوشۇمچە يېمەكلىك، كۆكتات، گۆش، شېكەر، تاماكا، ھاراق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە شۇ خىلدىكى نەرسىلەرنى كىرگۈزۈش، سېتىۋېلىش، سىرتقا يۆتكەش، بىرتۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان بېلەت ـ ئىسپاتلارنى تارقىتىش فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزدى.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن كىچىك دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمىنى، دېھقانچىلىق دورىسى، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى، ئۆرۈك مېغىزى قاتارلىق قۇرۇق مېۋە، مېۋە ـ چېۋىلەرنى سېتىۋېلىپ يۇقىرىغا يۆتكەشكە، خەلق تۇرمۇشىدا زۆرۈر بولغان چويۇن قازان، قاچا ـ قۇچا، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل.

پاختا ـ چىگە تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن پاختا، كەندىر، ياۋا كەندىر سېتىۋېلىشقا مەسئۇل.

ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى 1958 ـ يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە ناھىيە بازىرىدىكى قول سانائەتچىلەرنىڭ كىچىك كارخانىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاساسەن جائىيۇ، ئاچچىقسۇ، پۇرچاق مەھسۇلاتى، پېچىنە ـ پىرەنىك، ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى (1959 ـ 1962 ـ يىلغىچە لاتا ئاياغ، كىيىم ـ كېچەك، سوپۇن، ماشئۇگرە ئىشلەپچىقىرىلدى).

1962 ـ يىلى «دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن بىرلەشمە ئىگىلىك» نى ئايرىش يولغا قويۇلدى، 2 ـ يىلى پاختا ـ چىگە، يەرلىك مەھسۇلاتلار، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شىركىتى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.

1963 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سانائەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت ئورنى تۈرلۈكماللار شىركىتى بىلەن توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە ئايرىلدى. تۈرلۈك ماللار شىركىتى مېتال بۇيۇم، قاتناش، خىمىيە سانائىتى بۇيۇملىرى، كۈندىلىك تۈرلۈك ماللار، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە بۇيۇملىرى، نېفىت مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى بىلەن؛ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتى پاختا، يۇڭ توقۇلما، سوكنو، خىمىيىۋى تالادىن توقۇلغان رەخت قاتارلىق ھەرخىل توقۇلما بۇيۇم، ئىلمە توقۇلما بۇيۇم ۋە كىيىم ـ كېچەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېمەكلىك شىركىتى قىلىندى، بۇ شىركەت شېكەر، تاماكا، ھاراق، گۆش، يېمەك ـ ئىچمەك، مېھمانخانا، ساتىراشخانا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنى باشقۇردى. گۆش تۈرى قارمىقىدا كالا، قوي بورداش فېرمىسى، چوشقا فېرمىسى، كالا، قوي ساقلايدىغان چوڭ ئوتلاق تەسىس قىلىندى، گۆشچى، ئەترەتلەرنىڭ بىرتۇتاش سېتىۋېلىش، سېتىۋېلىش، بېلەتلىك تەمىنلەش، يۇقىرىغا يۆتكەش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. بۇ چاغدا سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1964 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇ شىركەتلەرنىڭ بوغالتىرلىق،

ستاتىستىكا مەلۇمات جەدۋىلىنى جەملەشكە مەسئۇل بولدى، تاۋار ئوبوروت پىلانىنى تۈزۈپ چۈشۈردى.

1966 - يىلى تۆرلۈك ماللار شىركىتى، توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن، تىببىي دورا ماگىزىنى بىرلەشتۈرۈلۈپ سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى.

1976 - يىل 2 - ئايدا نېفىت كەسپى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك نېفىت شىركىتى قۇرۇلدى.

1978 - يىل 6 - ئايدا تىببىي دورا ماگىزىنى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى، 1966 - يىل 5 - ئايدا شىركەت قارمىقىدا بۇغا فېرمىسى، چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىش مەيدانى قۇرۇلدى.

1979 - يىلى سودا شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تۆرلۈك ماللار شىركىتى بىلەن توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئەسلىدىكى كەسپى بويىچە تىجارەت قىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئەسلىدە يېمەكلىك شىركىتىگە قاراشلىق يېمەك - ئىچمەك، مېھمانخانا، ساتىراشخانا، سۈرەت تارتىش كەسپى ئايرىپ چىقىلدى.

1988 - يىلى شېكەر - تاماكا - ھاراق تىجارىتى كەسپى يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلدى. يېمەكلىك زاۋۇتى (يەنى ئۇنىۋېرسال زاۋۇت) شېكەر-تاماكا - ھاراق شىركىتىنىڭ قارمىقىدىكى سودا باشقۇرغان كارخانا (1994 - يىل 11 - ئايدا ۋەيران بولدى).

1984 - يىلى ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكىتى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى ۋە ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتىگە ئايرىلدى؛ ئۇنىڭ تەكتى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قارمىقىدىكى پىلانلىق يۆتكەش ئاپپاراتى ئىدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە دۆلەت سودىسىنىڭ 1978 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 4 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	دۆلەت ئىگىدە ساپ سېتىۋېلىنغىنى	دۆلەت ئىگىدە ساپ سېتىلغىنى	جەمئىيەت بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى				
			دېھقانلارنىڭ غەيرىي دېھقانلارغا ساتقىنى	يېمەك - ئىچمەك كەسپى	ئاھالىلەر ئىستېمالى	ساناەت	جەمئىي
1978	1027	1220		31.3	1192.8	65.5	1516.5
1979	1240	1600		38	1565	86	1786
1980	1578	1784.8		63.9	1766	39.5	2013.9
1981	1661.2	1675.6	119.8	45.6	1734	62.1	1981.1
1982	1740.1	1748.7	225.9	23	1487.1	75.1	2084
1983	1599.4	1867.5	208.7	13.8	1530	39.1	2173.4
1984	1821.9	1999.2	248.7	13.6	1572.5	34.6	2322.4
1985	1368.7	2222.7	252.8	72.1	2144.3	57.3	2553.6
1986	1740.8	2148.8	266.6	145	2408.7	65.8	3074.7

1987	2648	2929	374	183	2694	73	3527
1988	3064	3834	337	211	3779	160	4665
1989	4836	3805	405	274	3570	75	4482
1990	11355	4774	394	292	4456	79	5355
1991	14138	6609	367	333	5923	89	7102
1992	11105	7408	428	353	6354	87	7811
1993	15061	9766	527	413	6848	68	8617

ئىزاھ: 1. دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىۋېلىنغىنى ھەرخىل ئىقتىسادىي تىپتىكى كارخانىلارنىڭ ئېلىپ سېتىش ۋە پىششىقلىغاندىن كېيىن ئېلىپ سېتىش ئۈچۈن، ئىچكى بازار ئارقىلىق سودا ئورنىدىن باشقا ئورۇنلاردىن ۋە شەخسلەردىن سېتىۋالغان تاۋارلارنى كۆرسىتىدۇ.
2. دۆلەت ئىچىدە، ساپ سېتىلغىنى ھەرخىل ئىقتىسادىي تىپتىكى كارخانىلارنىڭ ئىچكى بازار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى سودا ئورنىدىن باشقا ئورۇنلار ۋە شەخسلەرگە ساتقان تاۋارلارنى كۆرسىتىدۇ.
3. دۆلەت ئىچىدە ساپ سېتىۋېلىنغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن سودا كارخانىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىرتقا (ناھىيە سىرتىغا) يۆتكەلگىنى دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىشقا كىرمەيدۇ. يەككە سودا ئورۇنلىرى ناھىيە تەۋەسىدىكى سودا كارخانىلىرىدىن سېتىۋالغان تاۋارلار سېتىلغاندىن كېيىن دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىشقا كىرمەيدۇ. چۈنكى دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىش سودا كارخانىلىرىنىڭ ساتقىنىنى كۆرسىتىدۇ، يەككە سودا ئورۇنلىرىنىڭ ساتقىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

2 § . كەسپىي شىركەتلەر

1. تۆرلۈك ماللار (سودا) شىركىتى

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى شايارغا كىرەكلىك تۆرلۈك مال تاۋارلىرىنى ئۆششاق تىجارەتچىلەر سېتىۋېلىپ، بازاردا ساتاتتى.

1949 ـ يىلدىن كېيىن تۆرلۈك مال تاۋارلىرىنى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرى، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار كىرىشتۈرۈپ تىجارەت قىلدى. 1950 ـ 1955 ـ يىللىرىچە تۆرلۈك مال تاۋارلىرىنى ئاساسەن سودا ماگىزىنلىرى تىجارەت قىلدى. 1959 ـ يىلى بىرقىسىم تۆرلۈك مال تاۋارلىرى بىلەن تەمىنلەش كۆندىن كۈنگە جىددىيلەشتى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىرقىسىم تاۋارلار (مەسىلەن: رېزىنكە ئاياغ كىيىم، يەتتىكە، يۇز سوپۇنى، سەرەڭگە) بىلەن چەكلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، كېيىن بېلەتلىك، كىنىشكىلىك چەكلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. 1962 ـ يىلدىن كېيىن بېلەتلىك، كىنىشكىلىك چەكلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلار تەدرىجىي ئازايدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاۋار تۈرى بىرلا خىل، مىقدارى ئاز بولغاچقا، تەمىنلەشتە يەنە بىر قېتىم جىددىيلىك كۆرۈلدى، 1977 ـ يىلغا كەلگەندە تاۋار بىلەن تەمىنلەش ياخشىلىنىشقا باشلىدى. 1980 ـ يىلدىن باشلاپ تۆرلۈك مال تاۋارلىرى بىلەن كەڭكۇشادە تەمىنلەندى، تاۋار تۈرى كۆپەيدى، سېتىلىش مىقدارىمۇ زور ھەجىمدە ئاشتى.

1954 ـ 1962 ـ يىللىرىچە 47 مىڭ 504 پار رېزىنكە ئاياغ كىيىم سېتىۋېلىنىپ، 30 مىڭ 964 پار؛ 2395 ساندۇق سوپۇن سېتىۋېلىنىپ، 1757 ساندۇق؛ 3079 ساندۇق يۇز سوپۇنى سېتىۋېلىنىپ، 3195 ساندۇق؛ 2340 ساندۇق سەرەڭگە سېتىۋېلىنىپ، 3100 ساندۇق؛ 2780 چايدان سېتىۋېلىنىپ، 896 چايدان سېتىلدى.

شابار ناھىيىسى بويىچە 1963 — 1993 - يىلغىچە يىرقىسىم كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 5

تۈرى / يىللار	رېزىنكە ئاياغ كىيىم (پار)	سوپۇن (ساندۇق)	چايدان (دانە)	كىيىم تىكىش ماشىنىسى (دانە)	قول سائىتى (دانە)	سەرەڭگە (بولاق)	سوپۇن پاراشوكى (بولاق)
1963	16505	942	789	282	27	740	
1964	19663	1130	915	168	24	1016	
1965	30196	1428	1235	222	66	1161	
1966	35013	1346	1921	313	63	1180	
1967	33262	1534	2917	474	72	1627	
1968	30379	922	1769	242	150	385	
1969	33302	1411	1246	439			
1970	28910	464	598	326		1254	
1971	22765	657	1929	445	121		
1972	68315	2143	5086	437	82		
1973	24183	1431	2380	335	141		
1974	22707	2298	2282	390	387		
1975	29840	924	3389	439	406	1890	22432
1976	41572	2250	1916	312	911	947	28840
1977	36495	2529	5374	708	360		5010
1978	23775	1486	5663	707	931	3307	88424
1979	28661	1344	6199	749	851	2250	41049
1980	22054	1139	7072	699	1317	4010	52544
1981	28834	1591	5116	767	1007	3114	49161
1982	21105	1889	4328	586	1828	2492	58723
1983	26958	1227	4103	661	1326	2590	61171
1984	18135	791	3440	585	1048	2104	41240
1985	17182	940	2685	302	1173	1294	38120
1986	23509	241	3425	259	658	1243	17900
1987	20049	302	3672	220	1057	505	19120
1988	37074	633	6668	570	1508	747	34290
1989	38901	542	3572	342	1483	3006	19210
1990	35797	618	5665	719	1206	3359	17856
1991	21793	262	6845	427	913	1383	16700
1992	9764	180	5560	352	1009	349	18120
1993	7722	167	1791	289	1308	277	1872

شايار ناھىيىلىك تۆرلۈك ماللار (سودا) شىركىتىنىڭ 1963 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئومۇمىي قىممىتى

جەدۋەل: 8 — 6 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق
1963	654038	593497	708062
1964	781002	814647	759038
1965	566584	1341565	727693
1966	2142757	2170853	1304084
1967	8554370	4107218	1291794
1968	3084043	3695881	1224875
1969	3216769	3440919	917259
1970	3682372	4027904	1246605
1971	3998373	3874731	1573984
1972	3167775	5419758	1372873
1973	3380344	1984408	1722316
1974	4098366	4532423	1553992
1975	5138791	5602130	2052515
1976	3614250	3607883	2159014
1977	5167846	5302939	2406701
1978	6886983	7507587	2888983
1979	7581051	8898720	2858767
1980	2700414	3083588	1158816
1981	2754916	2894867	1421051
1982	2271783	2865439	1391513
1983	2144581	2997351	1397372
1984	2425734	2792368	1339999
1985	2032440	3159529	1314732
1986	2555995	3214967	1528137
1987	3123045	3697143	1688461
1988	5450667	5769278	2321642
1989	4802073	5569523	2268379
1990	3123045	3697143	1688461
1991	6437359	10093681	3088941
1992	4896911	8613331	2993139
1993	4434111	7383385	2806246

ئىزاھ: 1980 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش ـ سېتىش سوممىسى توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ سېتىۋېلىش ـ سېتىش سوممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

1956 ـ يىلدىن ئىلگىرى مېتال بۇيۇم، قاتناش ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسەن سودا شىركىتى قىلاتتى. 1954 ـ يىلدىن 1956 ـ يىلغىچە 2 ۋېلسىپىت سېتىلدى، 1957 ـ يىلدىن 1962 ـ يىلغىچە 157 ۋېلسىپىت سېتىۋېلىندى، 129 ۋېلسىپىت سېتىلدى. 1963 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلغىچە 20 مىڭ 130 ۋېلسىپىت، 342 توننا مىق، 301 توننا سىم سېتىلدى.

1965 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلغىچە 9036 رادىئولۇق ئۈنئالغۇ. 1984 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلغىچە 446 توك شامالدۇرغۇچ، 463 كىرئالغۇ، 970 تېلېۋىزور، 16 توڭلاتقۇ سېتىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1963 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە مېتال بۇيۇم، قاتناش ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 7

مەھسۇلات نامى / يىللار	ۋېلسىپىت (دانە)	تېلېۋىزور (دانە)	توك شامالدۇرغۇچ (دانە)	رادىئولۇق ئۈنئالغۇ (دانە)	كىرئالغۇ (دانە)	توڭلاتقۇ (دانە)	مىق (كىلوگرام)	سىم (كىلوگرام)
1963	49						2250	1615
1964	56						7470	3354
1965	101			56			14665	23725
1966	205			33			7220	9067
1972	2095			27			14680	15650
1973	730			199			5400	12100
1974	545			401			2780	17940
1975	816			428			19890	14500
1976	569			726			25785	14425
1977	920			425			2150	9460
1978	1133			372			16405	20450
1979	909			532			26592	19810
1980	1030			666			23484	22850
1981	1026			1136			23023	15915
1982	1414			1340			24850	20741
1983	2512			696			31345	18283
1984	2232	67	118	394	130		27029	19626
1985	1391	270	10	469	62	5	18967	18781
1986	1289	228	81	362	89	3	13341	14819
1987	1108	405	237	624	182	8	10094	6980
1988	2480	501	273	1023	335	90	25195	18339
1989	2143	276	157	572	273	13	21434	28956
1990	3052	589	216	812	214	9	25612	29171
1991	4662	1010	281	2011	410	56	29865	32022
1992	3987	858	366	1095	313	109	44126	38489
1993	1635	737	163	529	262	99	23858	33895

2. توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا ناھىيە تەۋسىدە توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى يەككە تىجارەتچىلەر ئېلىپ - ساتاتتى. خۇسۇسىي دۇكاندىن نەچچە ئونى بار ئىدى، ئۇلار روسىيە - سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ساتتى.

1955 - يىلدىن كېيىن پاختا رەختنى سودا شىركىتى بىرتۇتاش سېتىۋېلىپ بىرتۇتاش ساتتى؛ 1957- يىلى پاختا رەخت ۋە پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەندى؛ 1959 - يىلى پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش جىددىي بولدى، 1960 - يىلدىن باشلاپ پاختا رەخت، تور پاختا، يۇڭ يىپ بىلەن كىشىشكىگە ئاساسەن چەكلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، كېيىن بېلەتلىك، كىشىشكىلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى يەنىمۇ كۆپەيدى. 1960 - يىلدىن كېيىن ئىقتىساد تەدرىجىي ياخشىلاندى، تاۋارلارمۇ تەدرىجىي كۆپەيدى، كىشىشكىلىك، بېلەتلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلار زور دەرىجىدە ئازايدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاۋار تۈرى بىرلا خىل، مىقدارى ئاز بولۇپ، بېلەتلىك، كىشىشكىلىك تەمىنلەش دائىرىسى يەنە كېڭەيدى، 1977 - يىلى تەمىنلەش ياخشىلىنىشقا باشلىدى، 1980 - يىلى پاختا رەختتىن باشقا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن كەڭكۆشادە تەمىنلەندى، 1983 - يىل 12 - ئايدا رەخت بېلىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 - يىلدىن كېيىن ھەر خىل تاۋارلارغا نىسبەتەن بىرتۇتاش سېتىش، پىلانلىق سېتىۋېلىش، بەلگىلەپ سېتىۋېلىش، تاللاپ سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت 4 خىل سېتىۋېلىش - سېتىش شەكلى قوللىنىلدى، تاۋارلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، سېتىش مىقدارى ھەسسىلەپ ئاشتى.

1963 ـ 1987 - يىلغىچە 20 مىليون 854 مىڭ مېتىر پاختا رەخت، 1 مىليون 545 مىڭ مېتىر خىمىيىۋى تالالىق رەخت ۋە تىرىلىن، 337 مىڭ مېتىر نىلون رەخت، 2 مىليون 89 مىڭ مېتىر تاۋار - دۇردۇن، 17 مىڭ 302 كىلوگرام يۇڭ يىپ، 903 مىڭ 235 دانە لۆڭگە، 479 مىڭ 184 جۈپ پايپاق، 32 مىڭ 274 قۇر كىيىم - كېچەك سېتىلدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 1963 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 8

تاۋار نامى / يىللار	پاختا رەخت (مېتىر)	خىمىيىۋى تالالىق رەخت، تىرىلىن (مېتىر)	نىلون (مېتىر)	تاۋار-دۇردۇن (مېتىر)	يۇڭ يىپ (كىلوگرام)	لۆڭگە (دانە)	پايپاق (جۈپ)	كىيىم - كېچەك (قۇر)
1963					3.5	234	1632	740
1964								820
1965	131697		584	11955		1140	3600	86
1966	973146	18140	4872	102893	289	18925	23464	
1967	825525	12279	3995	165472	301	33731	10011	1401
1968	725037	16467	6020	103971	1818	30402	18288	2054
1969	891524	25804	4065	36008	1321	47520	19408	
1970	810381	23291	4430	48995	3039	31308	22759	
1971	1077634	19134	4125	40580	330	38261	15046	
1972	769843	16880	16037	159025	210	23510	25235	8782
1973	878867	33594	5256	25165	536	33165	28392	8062

8124	37550	37590	839	78049	4936	32400	967581	1974
4963	24290	31480	280	57207	4115	37958	1370536	1975
2802	10236	19008	1738	59120	3544	20695	939383	1976
2583	7600	8800	343	68543	3449	23166	1026240	1977
5909	19246	32185	233	107267	17944	26384	1241118	1978
13717	18340	38285	708	81118	20361	33397	1366330	1979
22841	25894	35752	498	125048	29209	93303	1367785	1980
8909	14853	30546	506	126897	14153	14544	1253044	1981
34438	44348	87265	903	110317	27830	106092	1279271	1982
37437	15518	49320	477	139222	39428	140939	599913	1983
50439	24170	66930	918	148627	30424	325218	686101	1984
40179	12038	124552	452	69517	40320	242851	560257	1985
38837	14436	40496	1153	116932	17681	169327	393582	1986
29635	42830	42830	410	108734	34621	103801	618977	1987
44469	84648	24508	1421	40274	5422	111054	628305	1988
25406	48747	26563	569	34829	3317	101093	719562	1989
4647		26823	5265	45461	5433	24052	613877	1990
31542		42692	2459	17243	8927	48740	719432	1991
19884		47386	2229	7351	3932	6065	177419	1992
11118		34565	1587	5240	3986	4386	95584	1993

شايار ناھىيىسى بويىچە توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 1980 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش ئومۇمىي قىممىتى

جەدۋەل: 8 — 9 بىرلىكى: يۈەن

قالدۇق	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	تۈرى / سوممىسى / يىللار
1462930	5847810	5703362	1980
2025315	5205074	5476732	1981
2439729	5032785	5064605	1982
2556463	4538313	4334683	1983
2431085	4776052	4382975	1984
1811672	3926180	3430334	1985
2118513	2934940	2704536	1986
1538115	2932038	2199714	1987
1275532	3880627	2848128	1988
1888935	4142707	3896146	1989
2905301	5314095	2835329	1990
4158876	5630233	3298475	1991
3677409	4237941	3078433	1992
1585029	4746457	1477150	1993

3. يېمەكلىك شىركىتى

1963 ـ يىلى يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلغاندا ئىچكى قىسمىدا 4 بۆلۈمچە (كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، كادىرلار ـ كاتىبات بۆلۈمچىسى، مەمۇرىي بۆلۈمچە)، 3 مەيدان ـ فېرما (كالا ـ قوي فېرمىسى، چوشقا فېرمىسى، ئۈنۈۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى)، 8 پارچە سېتىش ماگىزىنى، 2 چوشقا سېتىۋېلىش پونكىتى (چوشقا فېرمىسىغا تەۋە)، بىر كالا، قوي ساقلاش ئوتلىقى (كالا ـ قوي فېرمىسىغا تەۋە) تەسىس قىلىندى، تىجارەت تۈرلىرى ئىنتايىن ئازلاش ئىدى. 1979 ـ يىل 9 ـ ئايدا يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلۇپ، يېمەك ـ ئىچمەك، مېھمانخانا، ساتىراشلىق، سۈرەتچىلىك كەسپلىرى ئايرىپ چىقىلدى؛ 1988 ـ يىلى شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى قۇرۇلۇپ، شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق تىجارىتى كەسپى ۋە يېمەكلىك زاۋۇتى (ئۈنۈۋېرسال) ئايرىپ چىقىلدى، ئۇ مەخسۇس گۆش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

1963 ـ يىلى گۆشنى بېلەتلىك سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، ھەربىر ئادەم ھەر ئايدا 500 گرام گۆش بىلەن تەمىنلەندى، شېكەر، ھاراقنىمۇ بېلەت تارقىتىلدى. بېلەتلىك تەمىنلەش بازارنىڭ قويۇۋېتىلىشى، مال مەنبەسىنىڭ يېتەرلىك بولۇشىغا ئەگىشىپ 1984 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1954 ـ 1960 ـ يىلغىچە 6162 كالا سېتىۋېلىنىپ، 1246 كالا سېتىلدى، 52 مىڭ 392 تۇياق قوي سېتىۋېلىنىپ، 51 مىڭ 60 تۇياق قوي سېتىلدى.

شايار ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ 1963 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 10 بىرلىكى: تۇياق، توننا

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى						سېتىلغىنى					
	قوي		كالا		چوشقا		قوي		كالا		چوشقا	
	سانى	ئومۇمىي ئېغىرلىقى	سانى	ئومۇمىي ئېغىرلىقى	سانى	ئومۇمىي ئېغىرلىقى	قوي	گۆش	كالا	گۆش	چوشقا	گۆش
1963	15760		218		98		8000	135.3		6.3		5.5
1964	18239		203		205			132.1		22.5		13.2
1965	19644		222		889		4517	1813		20.4	537	9.1
1966	20249		238		1419		4549	209.9		26.7	764	21.6
1967	18904		218		991		5482	147		21	440	22
1971	20833				432							
1972	20982				1540							
1977	21788		237		292			114		20.4		
1979	23083		195		265		11332	95	35	12	216	23
1980	21120		298		291		8314	132	40			59.6
1981	21849		193		60		10845	110.4		28.3	248	22.4
1982	20672		168		20		8267	98.7				23.9
1983	19602		106		38		8355	121.5	35	22		54.4
1984	14959		458		74		9734	128.1	155	72.4		30.3
1985	7452		228		24			84		43		19
1986	2832		200					25.6		46	91	32.9
1987	5948		314		16			43		43		18
1988	288	29387	660	176803	9723	260433	7562	79.56	436	47.61	281	15.9
1989	263	32643	396	111707	5299	141272	3727	40.87	508	61.38	261	19.07

1990	337	36783	430	116667	2545	55327	4335	78.98	369	60.25	290	25.6
1991	192	21161	399	115220	1990	52429	3112	76.06	499	80.05		
1992	66	7914	170	25873	4273	123683	1052	20.07	305	54.82	68	51.54
1993			151	36909	202	10377	3829	35.6	152	24.44		

4. شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى

1988 ـ يىلى يېمەكلىك شىركىتى تىجارەت كەسپىنى ئايرىپ چىقىپ شىركەت قۇرغاندىن باشلاپ شېكەر. تاماكا ـ ھاراقنى مونوپوللۇق سېتىشنى قوشۇمچە باشقۇردى. شىركەت قارىمىقىدىكى يېمەكلىك زاۋۇتى ئۈزۈم شىرنىسى، ئىچىملىك، كونسېرۋا، توڭلىتىلغان يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقاردى، ئىگىلىك باشقۇرۇش جايىدا بولمىغانلىقى، باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقى ئۈچۈن، كارخانا ئېغىر دەرىجىدە زىيان تارتتى. 1991 ـ يىلى شەخسلەر ھۆددىگە ئېلىش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش ئارقىلىق، يۇقىرىدىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا، بىناكارلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. باشقۇرۇش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ زاۋۇت يەنە زىيان تارتتى. يېمەكلىك زاۋۇتى 1986 ـ يىلى ۋەيران بولدى، 30 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى.

شايار ناھىيىلىك شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق (يېمەكلىك) شىركىتىنىڭ 1963 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 11

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى (تۈمەن يۈەن)	سېتىلغىنى (تۈمەن يۈەن)	پايدا (تۈمەن يۈەن)
1963	79.4	85.8	
1964	68.4	67.2	
1965	55.2	76.6	
1966	83.6	99	
1967	99.3	108.4	3.1
1968	62.9	97.8	3.8
1969	74.8	102.7	2.6
1970	68.3	84.2	2.4
1971	77.4	88.9	1.4
1972	67.2	88.1	−1.2
1973	59.8	83.1	−2.2
1974	53.1	79	−1.4
1975	79.2	88.2	0.6
1976	75.2	94	1.8
1977	98.6	99.5	2.7
1978	111.2	120.8	4.3
1979	129	146.7	1.5
1980	125.5	159.2	5.4
1981	134.8	156.7	4.4
1982	140.1	162.4	2.7

1983	71.8	110.1	2
1984	116.2	129.9	2.2
1985	156.7	149.1	2.5
1986	110	151.7	2.5
1987	131.3	130.5	2.5
1988	116.5	167.6	2.2
1989	198.2	180.7	3.2
1990	112.5	123.9	5.7
1991	472.6	532	5.2
1992	506.2	683.8	7.9
1993	362.5	518.1	7.6

5. يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى

1979 ـ يىل 9 ـ ئايدىن ئىلگىرى بۇ شىركەت يېمەكلىك شىركىتىنىڭ بىر ئاساسىي قاتلام ئورنى بولۇپ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت بۆلۈمچىسىگە قارايتتى. ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى بولۇپ قۇرۇلۇپ، ئاشخانا، مېھمانخانا، ساتىراشخانا، سۈرەتخانا، ناۋايخانا ئېچىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن بازار ئېگىلىكى تەدرىجىي قويۇۋېتىلىپ جانلاندۇرۇلدى، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىب تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىك ئۆزئارا رىقابەتكە چۈشتى، مۇلازىمەت كەسپى گۈللەندى ۋە جانلاندى. 1984 ـ يىلى يەككە تىجارەت ئورنىدىن 206 سى بار ئىدى، 1993ـ يىلى 329 غا يەتتى. مېھمانخانىدىن 1984 ـ يىلى 5 ى بار ئىدى، 1993 ـ يىلى 16 گە يەتتى (يۇقىرىدىكىسى ناھىيە بازىرىدىكى مېھمانخانىلارنىڭ سانى). دۆلەت ئىلكىدىكى مۇلازىمەت كەسپى يەككە ئىگىلىك دائىرىسىدە بولدى، تىجارەت سوممىسى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1980 ـ 1988 ـ يىلغىچە تىجارەت كىرىمى 1 مىليون 140 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1980 ـ 1992 ـ يىلغىچە 270 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى.

1992 ـ يىلى تۆرلۈك مال، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى توپ ۋە پارچە سېتىش، چوكا مۇز ۋە سوغۇق ئىچىملىك كەسىپلىرى كۆپەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن تىجارەت كىرىمى 1988 ـ يىلدىكى 157 مىڭ 532 يۈەندىن 1993 ـ يىلى 391 مىڭ 545 يۈەنگە يەتتى، 11 مىڭ 793 يۈەن پايدا ئېلىندى.

شايار ناھىيىلىك يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ 1979 — 1993 ـ يىلغىچە ئالغان پايدىسى ۋە تىجارەت سوممىسى

جەدۋەل: 8 — 12 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	پايدا ـ زىيان	تىجارەت سوممىسى	يىللار	پايدا ـ زىيان	تىجارەت سوممىسى
1979	26616		1987	—16000	149165
1980	—5657	85886	1988	—26257	157532
1981	18032	57948	1989	—17300	
1982	—19920	195408	1990	—65000	
1983	—17374	139204	1991	—38949	
1984	—6726	140145	1992	—18420	
1985	7999-	137501	1993	11397	
1986	—12577	128026	جەمئىي زىيان	270211	391545
			پايدا	38013	1532860

6 . ناھىيىلىك نېفىت شىركىتى

1976 ـ يىل 2 ـ ئايدا نېفىت شىركىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، ماي ئامبىرى ۋە باشقا ئۈسكۈنىلەر كۆزنىيىن مۇكەممەللەشتى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشتا كېرەكلىك مايغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1984 ـ يىلدىن ئىلگىرى نېفىت بىلەن پۈتۈنلەي پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغانىدى. ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى ئات كۈچى بويىچە تىزىملىنىپ، ماي كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلەتتى، كىنىشكىگە ئاساسەن ماي سېتىلاتتى؛ 1984ـ يىلدىن كېيىن ماي بىلەن پىلانلىق ۋە پىلانسىز تەمىنلەش تەڭ يولغا قويۇلدى، پىلان چۈشۈرۈپ بېرىلگەن پىلاندىكى ماي يەتمىسە پىلان سىرتىدىكى باھا بويىچە سېتىپ بېرىلدى (تەكشە باھادىن يۇقىرى بولدى)؛ 1991ـ يىلغا كەلگەندە پىلانلىق تەمىنلەپ سېتىپ بېرىش چارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەڭتاشا سېتىلدى. دۆلەت نېفىتنى قويۇۋېتىپ، شەخسلەر ۋە كوللېكتىپ ئورۇنلارنىڭ ئېلىپ ـ سېتىشىغا يول قويدى. 1993 ـ يىلى شايار بازىرىدا خۇسۇسىي ماي قاچىلاش پونكىتىدىن 7 سى بار بولدى، يېزىلاردىكى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ شۆبىلىرى، شۆبە ماگىزىنلار كىرسىننى ۋاكالىتەن ساتتى، باشقا سودا نۇقتىلىرى ۋە خۇسۇسىي دۇكانلارمۇ كىرسىن ۋە نېفىت مەھسۇلاتلىرىنى ۋاكالىتەن ساتتى.

شايار ناھىيىلىك نېفىت شىركىتىنىڭ 1977 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 13 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن، توننا

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى							سېتىلغىنى						
	ئومۇمىي سېتىۋېلىش قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	كېرسىن	بېنزىن	دىزېلىن	سىلىقلاش مېيى	مولىدول	قارا ماي	ئومۇمىي سېتىلىش قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	كېرسىن	بېنزىن	دىزېلىن	سىلىقلاش مېيى	مولىدول	قارا ماي
1977	54.2	63	100	935	54	7	7.5	57.5	57.1	108	960	54	7.4	7.4
1978	81.8	93	166	1470	85	11	15	97.3	100	146	1476	85	10	15
1979	78.3	73	347	2218	124	18	23	126.9	116	343	2039	111	16	21
1980	78.8	88	589	2310	111	11	18.4	164.3	76	539.8	2469	100	12	16
1981	108.1	55	736	2187	164	33	24	151	56	571.4	2243	98	14	17
1982	96.1	68	823	1985	49		12	168.9	95	893	1854	98	10	16
1983	111.4	158	1002	1579	117	3.5	26	171.4	156	984	1680	106	9	12
1984	165.9	195	1086	2166	103	12	4.9	207	194	1954	1862	116	10.8	13
1985	171.5	156	1210	2089	78	6		243	142	1155	2395	112	6.7	12.4
1986	223.3	99	1778	2221	142	15	18.4	273	102	1648.9	2273	137	8	12.1
1987	211.6	126	1482	2267	145			266.1	133	1392	2296	146	7.5	
1988	227.6	177	1378	2242	158	5.3		277.8	185	1459	2165	160	7.5	
1989	284.7	259	1252	3236	162	6.8		355.7	250	1260	3012	169	7	
1990	284.6	242	1364	2902	187			356.3	249	1308	2971	199		
1991	370.4	159	1690	3231	200	9.6		482.8	229	1708	3171	198	8.2	
1992	393.7	184	1676	3482	200	4.5		697.8	156	1609	3478	205	6	
1993	793.4	91	1848	3066	140			822.3	92	1637	2830	105		

7. ناھىيىلىك تېببىي دورا شىركىتى

شايار ناھىيىلىك تېببىي دورا شىركىتىنىڭ تەۋەلىكى بىرنەچچە قېتىم ئۆزگەردى. 1988 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە بىۋاسىتە قارايدىغان بولدى. ئۇ ھەم تېببىي دورا سودا كارخانىسى، ھەم تېببىي دورا بازىرىنى باشقۇرۇش ئورگىنىدىن ئىبارەت. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى بىرمۇ تېببىي دورا ماگىزىنى يوق ئىدى؛ پەقەت جۇڭيى دورىسى، تەييار جۇڭيى دورىسى، غەربچە دورىلار، ئوكۇل، دورا ماشىنا - سايمىنى قاتارلىق مەخسۇس پۈكەي بار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇيىل يېڭى دورا ماگىزىنلىرى ئېچىلدى، 1993- يىلغا كەلگەندە «خەلق» يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى، تېرەك كوچىسى، گۈلباغ يولىدا 4 دورا دۇكىنى ئېچىلدى. بۇ دۇكانلار دورا تىجارىتى قىلغاندىن باشقا، قارىمىقىدا بىر چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىش پونكىتى (مەيدانى) بار بولدى. 1966 - يىلدىن باشلاپ چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىنغاندىن بۇيان، ھەر يىلى نەچچە يۈز توننىدىن ئارتۇق چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىنىدى، 1972 - يىلى سېتىۋېلىنغان چۈچۈكبۇيا 2000 تونناغا يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا زارائىزا چېچىكى، ئالقات قاتارلىق باشقا جۇڭيى دورىلىق ئۆسۈملۈكلىرىنىمۇ سېتىۋالدى. 1972 — 1979- يىلغىچە يىلىغا سېتىۋېلىنغان زارائىزا چېچىكى 100 توننىدىن ئاشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن زارائىزا تېرىلغۇ كۆلىمى كۈنسايىن ئازىيىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار قويۇۋېتىلگەچكە، ئۇششاق سېتىقچىلار زارائىزا چېچىكىنى تالىشىپ سېتىۋېلىپ يۆتكەپ ساتتى، سېتىۋېلىنىدىغان زارائىزا كۈنسايىن ئازايدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە بۇ كەسىپ توختاپ قالدى.

شايار ناھىيىلىك تېببىي دورا شىركىتىنىڭ 1961 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 14

يىللار	ئومۇمىي سېتىۋېلىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	ئومۇمىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	يىللار	ئومۇمىي سېتىۋېلىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	ئومۇمىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)
1961	19.7	12.9	1984	97	115
1966	23.2	20.8	1985	95	110.4
1967	52	50.6	1986	104	132.2
1971	61	58.5	1987	133	175
1972	65.7	80	1988	140	167
1978	132.1	161.5	1989	203.3	210.9
1979	135	215.3	1990	242.3	343.7
1981	77	97.3	1991	255.9	572.2
1982	80	102	1992	253	350
1983	88	105	1993	403	499.9

شايار ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 15

يىللار	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مىقدارى	748 توننا	935 توننا	601 توننا	914 توننا	1062 توننا	725 توننا	657 توننا	594 توننا

8. ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى

1984 ـ يىلى ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش شىركىتى يەنە بىر قېتىم مۇستەقىل تىجارەت قىلغاندىن كېيىن شىركەت قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاساسلىقى پولات ماتېرىيال، سېمونت، ئەينەك ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئالاقىدار پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان تاۋارلار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن سودا مېخانىزمى ئىسلاھ قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن ماددىي ئەشيا شىركىتىمۇ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى سەپلىمىلىرى ۋە ئۇششاق مېتال بۇيۇم، سۇ، پار ئۆتكۈزگۈچلەرنىڭ سەپلىمىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. 1992 ـ يىلى تەبىئىي گاز ۋە قاچا ـ قۇچا، قازان ـ قومۇچ قاتارلىقلارنى قوشۇمچە باشقۇرۇشقا باشلىدى. ئەسلىدە بىر تىجارەت ئورنى بار ئىدى، 1992 ـ يىلى 2 گە كۆپەيدى. بۇ شىركەت ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدۇ.

شايار ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتىنىڭ 1984 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 16

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق	پايدا
1984	97.6	81.7	40.5	1.66
1985	132.2	154.2	33.3	2.9
1986	115	139.7	21.6	0.32
1987	90.8	105.9	42.8	2.8
1989	90.2	115	15.1	1.1
1990	17.2	106.2	40.7	−1.5
1991	249.8	265.7	64	5.3
1992	391.9	348	108.6	4.7
1993	325.2	361.2	127.8	12.8

9. ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى

1984 ـ يىلدىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن ماددىي ئەشيا تىجارىتى ئايرىلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاساسەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1988 ـ يىلدىن كېيىن ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، قوشۇمچە مېتال بۇيۇم، قاتناش، ئېلېكتر ئۆتكۈزگۈچلىرى ۋە ماشىنا سەپلىمىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، تىجارەت ئورنى بىردىن 3 كە كۆپەيدى.

شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 17

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق	پايدا
1986	75	99.5	58.6	7.1
1987	111.3	140.9	75	7.3

1988	184.7	216.3	40.4	7.7
1989	192.9	280.1	87.1	8.5
1990	467.8	450.6	14.3	11.3
1991	708.1	737.5	140.2	17.5
1992	661.8	792.7	160	28.7
1993	639.2	586.6	250.2	29.3

VI باب

ئاشلىق - ياغ

شايار ناھىيىسىدە 1946 - يىلى يەر - ئاشلىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ يەر بېجى ئېلىش باشلاندى، بۇ بۆلۈم ئاشلىق ساقلاش، توشۇش، سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى.

شاياردىن ئاشلىق كۆپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇ يەر «جەنۇبنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا يۆتكەش» تە ئاشلىق مەنبەسى بولۇپ كەلدى. يىلىغا تەخمىنەن 3500 دادەن (766 مىڭ كىلوگرام، ھۆكۈمەت ھېسابى بويىچە ھەر دەن 437.5 جىڭ بولىدۇ) ئاشلىق سېتىۋېلىنىدى. بۇ ئاشلىقلار كۆپىنچە ئېشەك ۋە ھارۋىدا يۆگۆر ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە توشۇلدى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇپ زاپاس ئاشلىق ساقلىدى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، 1959 - يىلى ئاشلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1953 - يىلدىن كېيىن ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش - بىرتۇتاش سېتىش يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش بىرتۇتاش باشقۇرۇلدى. 1956 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، مالىيە - بوغالتىرلىق، كادىرلار - كاتىبات، ئىگىلىك باشقۇرۇش، ستاتىستىكا، كەسپىي ئىشلار، يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش، پىلان ۋە تەمىنلەش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ساقلاش - توشۇش، سېتىۋېلىش - سېتىش - يۆتكەش، ياغ بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. قارمىقىدا يەنە 3 ئۇن - ياغ ماگىزىنى تەسىس قىلىندى. يېزا، مەيدانلاردا سېتىۋېلىش، تەمىنلەش پونكىتى ۋە ئاپتوموبىل كالونى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى قاتارلىق قوشۇمچە زاۋۇتلار بار بولدى، نەتىجىدە ئاشلىق باشقۇرۇش قېلىپلىشىش ئىزىغا چۈشتى. 1993 - يىل 4 - ئايدا ئاشلىق بازىرى قويۇۋېتىلىپ، پىلان تىپى بازار تىپىغا ئۆزگەردى، لېكىن ئاشلىق تارماقلىرى ماكرولۇق تىزگىنلەش بىلەن ئاساسىي يوللۇق رولى جەھەتتە يەنىلا كۈچلۈك رول ئوينىدى، مەسىلەن: شۇ يىلى 8 - ئايدىن 11 - ئايغىچە دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈشنى ئېلان قىلىشى بىلەن بىللە ئاشلىق باھاسى بىردىنلا ئۆرلەپ كەتتى، ئەمما ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئاشلىق دۇكىنى ئاشلىق باھاسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ، ئاشلىق باھاسىنى ناھايىتى تېزلا مۇقىملاشتۇردى.

1 § . ئاشلىق - ياغ بازىرى

مىنگو دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ئاشلىق، ئۇن سودىسى بازاردا بولاتتى، ئاشلىق ۋە ئۇن بورا ئۇستىگە تۆكۈپ قويۇلۇپ، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىناتتى ۋە سېتىلاتتى. ئاشلىق باھاسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ ۋە چۈشۈپ تۇراتتى، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى ۋە يىغىمدىن كېيىن ئاشلىق باھاسى چۈشەتتى، بۇ چاغدا چوڭ سودىگەرلەر ۋە ھاللىق ئائىلىلەر ئاشلىقنى ئېلىپ بېسىۋالاتتى؛ كەم ھوسۇللۇق يىللاردا ئەتىيازدا ئاشلىق باھاسى توختىماي ئۆسۈپ كېتەتتى، دېھقانلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۈرەتتى. مىنگو ھۆكۈمىتى باھانى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن «تەكشى باھا كومىتېتى» قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئانچە ئۈنۈمى بولمىدى. 1944 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت جايلاردا يېمەكلىك تەكشى باھاسىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، بازاردا ئاشلىق باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتتى، نەتىجىدە ھۆكۈمەت ناھىيىلەرگە: «. . . باھانى ئۆز ئالدىغا ئۆستۈرۈپ ياكى ئاشلىقنى بېسىۋېلىپ ساتمىغانلار قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ جازالىنىدۇ ياكى ئاشلىقى مۇسادىرە قىلىنىدۇ» دەپ مەخپىي تېلېگرامما يوللىدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا سېتىۋېلىش باشقارمىسىنىڭ شايار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق تىزگىنلىگۈچىسى ئىسھاق قاتارلىقلار مۆيتى تىللا قاتارلىق 8 كىشىنى ئاشلىقنى ئوغرىلىقچە يۆتكەپ باھانى ئۆستۈرۈۋالغانلىقى ئۈچۈن جازالىدى، لېكىن ھاكىمىيەت بەك چىرىكلىشىپ كەتكەچكە، ئاشلىق بازىرى يەنىلا قالايمىقان بولدى.

1949 - يىلدىن كېيىن ئاشلىق ئەركىن سودىسى ساقلاپ قېلىندى، لېكىن ئەينى چاغدىكى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىلەن 1952 - يىلى قۇرۇلغان ئاشلىق تارماقلىرى ئاشلىق بازىرىنى ۋاقتىنچە تىزگىنلەپ، ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش بازىرىنى تەڭشەپ، ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى.

1953 - يىل 11 - ئايدا بىرتۇتاش سېتىۋېلىپ، بىرتۇتاش سېتىش يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق ئەركىن سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، كېيىنكى يىلى ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى. 1956 - يىل 8 - ئايدا دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق سودىسىنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە ئەركىن بازار سودىسى قويۇۋېتىلىپ، شەھەر ۋە يېزىلار ئارا ماددىي ئەشيا يۆرۈشتۈرۈلدى.

1957 - يىل 8 - ئايدىن 1959 - يىل 9 - ئايغىچە بازارلاردىكى ئاشلىق بازىرى يەنە بىر قېتىم تاقالدى، دېھقانلار تېرىيدىغان ئۇرۇقلۇق ۋە بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى ئاشلىق تارماقلىرى ئۈستىگە ئالدى. كېيىن ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە كۆنىرى جىددىيلىك كۆرۈلدى. دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق دۇكانلىرىمۇ ئاھالىلەرنىڭ ئاساسىي نورمىلىق ئاشلىقىنى كېمەيتىپ، مۇناسىپ ھالدا بىرقىسىم ياۋا جىگدە ئۇنى، كۆممىقوناق مەدىكى ئۇۋۇندىسىنى يېمەكلىك ئورنىدا ساتتى. 1962 - يىل 9 - ئايغا كەلگەندە بازاردىكى ئاشلىق سودىسى قاتتىق چەكلەندى ۋە ئاشلىق بازىرى ئۈزۈل - كېسىل تاقالدى.

1963 - يىلى دېھقانلار دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ئېشىنغان ئوزۇقلۇق ئاشلىقنى سېتىشقا يول قويۇلدى، شەخسلەر سېتىۋالغان ئاشلىقنى قايتا سېتىشقا ۋە يىراققا يۆتكەشكە يول قويۇلمىدى. شۇ يىلى بازاردىكى ئاشلىق سودا مىقدارى 4 مىليون 679 مىڭ كىلوگرامغا، سوممىسى 889 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇخىل ئەھۋال 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاشلىق ئىدارىسى ھۆكۈمەتنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بازاردا ئاشلىقتىن يېمەكلىك پىشۇرۇش كەسپىنى يولغا قويۇپ، ھەر ئايدا 14 مىڭ جىڭ ئۇندا نان يېقىپ بازاردا ساتتى ھەمدە يېمەكلىك شىركىتى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن، ھەمكارلىق ماگىزىنىغا ۋاكالىتەن تىجارەت قىلىشنى ھاۋالە قىلدى، لېكىن ئاشلىق بېلىتى ئېلىنىدى.

1967 ـ 1976 ـ يىلغىچە ئاشلىق بازىرى پۈتۈنلەي تاقالدى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن ئاشلىق بازىرى يەنە قويۇۋېتىلدى؛ 1979 ـ يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىدا كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ـ كېلىشىم باھادا سېتىش ئاپپاراتى قۇرۇلدى، 1982 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ ـ كىچىك بازارلارنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق، ئۇن ۋە ياغ سېتىش ئۈچۈن مەلۇم ئورۇن ۋە ياپما ئورنى كۆرسىتىپ بېرىلدى. 1984 ـ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى كېلىشىم باھالىق ئۇن ـ ياغ دۇكىنىدىن 3 ى، كوللېكتىپ ئۇن ـ ياغ دۇكىنىدىن 2 سى، يەككە ئۇن ـ ياغ دۇكىنىدىن 29 ى تىجارەت باشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەككە ئاشلىق تىجارىتى ئورۇنلىرى تىجارەت قىلغان ئاشلىق 400 مىڭ كىلوگىرامدىن ئاشتى. 1993 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاشلىق ـ ياغ بازىرى ئومۇميۈزلۈك قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن 40 يىللىق بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ـ بىرتۇتاش سېتىش، چەكلىك باھا بويىچە نورمىلىق تەمىنلەش سىياسىتى ئاخىرلاشتى.

§ 2 . ئاشلىق ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش

1 . سېتىۋېلىش

دېھقانلار يەر تېرىسا يەر بېجى تاپشۇرىدۇ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باج نورمىسى بېكىتىلگەنىدى. شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يەرلەر ئۆلچىنىپ، ياخشى يەر، ئوتتۇراھال يەر، ناچار يەر دەپ ئايرىلىپ، يەر بېجى ئۈچۈن ئاشلىق ئېلىنغان، ئوتلاقلاردىن ئوتلاق ھەققى ئېلىنغان. مىنگونىڭ دەسلەپىدە ناھىيىلىك مەھكىمە يەر خېتىنى تەكشۈردى، غەللە ـ پاراق ئېلىش ئىدارىسى غەللە ـ پاراق ئالدى. مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 يىلى) ياڭ زېڭشىن شايارغا ئادەم ئەۋەتىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى تەكشۈرۈپ دەرىجىگە ئايرىدى، ياخشى يەرنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 4 شىڭ، ئوتتۇراھال يەرنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 3 شىڭ، ناچار يەرنىڭ ھەر موسى ئۈچۈن 2 شىڭ ئاشلىق ئېلىنىدى، يەر خېتى تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن يەرلەر ئۆلچىنىپ تەكشۈرۈلۈپ، مۇشۇ ئۆلچەم ئىجرا قىلىنىدى، ھەر دادەن ئۈچۈن 2.5 كۈرە ئاشلىقنىڭ پۇلى قوشۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا بەگلەر ۋە ئېينى چاغدىكى شائىيۇ، دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ھۆكۈمەت يەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، نامراتلاردىن تارتىۋالغان يەرلەرنى يوشۇرۇپ مەلۇم قىلمىدى، يەر بېجى تاپشۇرمىغانلارنى جازالىدى (ئومۇمىي يەر بېجى، مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). مەسىلەن: ئەينى چاغدا شايارلىق باي ئاقيولنىڭ شايار، كۇچا، بۈگۈر ناھىيىلىرى تۇتىشىدىغان جايدىكى ئوتلىقىنى تەكشۈرگەندە ئاقيولباي ئوتلاق بېجىنى تولۇقلاپ تۆلىگەن.

مىنگونىڭ 8 ـ يىلى (1919 ـ يىلى) يەر بېجى ئۈچۈن ئاشلىق تاپشۇرغاندىن باشقا، ئات يەم ـ بوغۇزى، ھەربىي ئاشلىق قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا باشلىقى، بوجاڭلار شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئۆزلىرى تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى باشقىلارغا يۈكلەپ قويۇپ، دېھقانلارنى بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە يەر بېجى ئۈچۈن 11 مىڭ 645 دادەن 8 كۈرە 5 خو ئاشلىق ئېلىنىدى، 5000 دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق قەرز قالدى، ئىككى تۆر بويىچە ھېسابلىغاندا يەر بېجى ئۈچۈن ئېلىنغان ئاشلىق 7 مىليون 280 مىڭ جىڭ بولدى، بۇنىڭدىن يەر بېجىنىڭ ئىنتايىن ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) 189 مىڭ جىڭ ئوت ـ سامان يىغىلدى. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 6000 دادەن ھەربىي ئاشلىق ئېلىنىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭىچە يېزا ئىگىلىك بېجى يولغا قويۇلدى، ئېلىنغان ئاشلىقنى ئاشلىق تارماقلىرى باشقۇردى.

1953 ـ يىلدىن كېيىن ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ـ سېتىش يولغا قويۇلدى، غەللە ـ پاراق ئېلىش ۋە سېتىۋېلىشقا بىردەك دۆلەتنىڭ ئاشلىق تارماقلىرى مەسئۇل بولدى، ئېشىنچا ئاشلىقنىڭ 80% ـ 90% ى قالدۇرۇلۇپ، ئارتۇق قىسمى سېتىۋېلىندى. 1958 ـ يىلدىن كېيىن بېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئۆزگەردى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى كۆزلۈك ئاشلىقنى يىغىۋالغاندىن كېيىن ئەمەلىي ھوسۇلنى ھېسابلاپ، ئوزۇقلۇق، ئۇرۇقلۇق، يەم ـ خەشەك ئاشلىقنى قالدۇرغاندىن كېيىن، قالغان ئاشلىقنى ئامبارغا تاپشۇردى. ئاشلىق ئىدارىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئىگىلەپ تۇرغان تېرىلغۇ يەر ۋە يەرنىڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن بىرقىسىم غەللە ـ پاراق ئاشلىقنى چىقىرىۋېتىپ، قالغان ئېشىنچا ئاشلىقنى ئېشىنچا ئاشلىق قاتارىدا سېتىۋېلىپ، باھاسى بويىچە پۇل بەردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئاشلىق سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 18 بىرلىكى: توننا

يىللار	سېتىۋېلىنغان ئومۇمىي مىقدارى	سېتىۋېلىنغىنى	بىرتۇتاش سېتىۋېلىنغىنى	يىللار	سېتىۋېلىنغان ئومۇمىي مىقدارى	سېتىۋېلىنغىنى	بىرتۇتاش سېتىۋېلىنغىنى
1953	2369.15	1500.75	868.4	1963	5362.45	2858.55	2503.9
1954	4171.3	1534.6	2636.65	1964	4692.4	2262.6	2387.45
1955	2931.2	1583.7	1347.5	1965	4032.3	1999.95	2042.35
1956	2573.45	1187.7	1385.75	1966	5761.35	2257.75	3503.6
1957	2249.65	1403.15	846.5	1967	3279.7	1931.4	1348.3
1958	7017.9	4145	2872.9	1968	2005.45	1724.9	280.55
1959	11532.75	5251.65	6281.1	1969	3954.9	2512.3	1442.6
1960	7014.5	2995.6	4108.9	1970	5211.85	2877.15	2334.7
1961	3447.9	2159	1288.9	1971	4947.75	4947.75	
1962	3842.55	2295.8	1546.75	1972	3616.85	361685	
1973	4060.41	2307.25	1753.16	1984	3025	1500	1525
1974	4156	1910.55	2545.45	1985	10367.50		10367.50
1975	5232	2518.8	2713.2	1986	11057.9		6035
1976	7369.05		7369.05	1987	10461.4		8505
1977	3956.7		3956.7	1988	10261		10252.9
1978	646.2		646.2	1989	8381		10250
1979	2221.2		2221.2	1990	10559		8750
1980	3268.5		3268.5	1991	10805		10250
1981	5408.9	1271.55	4137.35	1992	10954		10250
1982	3393.2	1744.8	1648.4	1993	6300		6300
1983	4807.65	1961.8	2845.85				

2. ئاشلىق ـ ياغ سېتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاشلىق ـ ياغنى سودىگەرلەر ساتاتتى. ئۇششاق تىجارەتچىلەر ۋە بازارلاردىكى نامرات خەلق دېھقانلار بازاردا ساتقان ئېشىنچا ئاشلىقنى تاپىنىپ كۈن ئۆتكۈزەتتى؛ مەمۇرلار، ئەسكەرلەر ۋە تۆلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىغا كېرەكلىك ئاشلىقنى ناھىيىلىك مەھكىمە ئايمۇ ئاي ئاجرىتىپ بېرەتتى. بازاردىكى ئېشىنچا ئاشلىقنى ئاشلىق سودىگەرلىرى سېتىۋېلىپ كۆچا ۋە ئۇرۇمچىلەرگە

يۈتكەيتتى.

1949 ـ 1953 ـ يىلغىچە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە بازار سودىسى ئاساس قىلىنىدى.

1953 ـ يىل 1 ـ ئايدا شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەندى، بۇ جەھەتتىكى چارە مۇنداق بولدى: 1) ئورگان، ئاممىۋى تەشكىلات، مەكتەپ، كارخانا خادىملىرى تەشكىللىك تەمىنلەندى؛ 2) شەھەر ئاھالىلىرىگە ئائىلىلەر بويىچە ئاشلىق كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى، ئۇلار شۇ كىنىشكىگە ئاساسەن ئاشلىق سېتىۋالدى؛ 3) بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ھۆكۈمەتنىڭ سېتىش ئومۇمىي سانى چەكلىمىسى، ئامما دېموكراتىك باھالىشى ئارقىلىق، ئاشلىقى كەملەيدىغان ئائىلىلەر سېتىۋالىدىغان ئاشلىقنىڭ مىقدارى بېكىتىلگەندىن كېيىن سېتىپ بېرىلدى.

1) بازارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش

1957 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە بازار ئاھالىلىرىنى ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن كىنىشكىگە ئاساسەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا ئىش تۈرى، يېشىغا قاراپ نورما بېكىتىلدى، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ھەربىرىگە ھەر ئايدا 21.5 كىلوگرام، 19.5 كىلوگرام، 17.5 كىلوگرام؛ يېنىك جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارغا 17 كىلوگرام، 16 كىلوگرام، 15 كىلوگرام؛ شەھەر ئاھالىلىرىگە (كادىرلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك نوپۇس دەپ ئايرىلىپ، چوڭ نوپۇسقا 13.5 كىلوگرام، ئوتتۇرا نوپۇسقا 11.5 كىلوگرام، كىچىك نوپۇسقا 10 كىلوگرام نورما بېرىلدى.

1959 ـ يىلدىن كېيىن ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش مۇنتىزىم ئىزغا چۈشتى. 1960 ـ يىلدىن كېيىن ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكچىنىڭ نورمىسى 17.5 ـ 18 كىلوگرامغىچە؛ يېنىك جىسمانىي ئەمگەكچىنىڭ نورمىسى 16 ـ 16.5 كىلوگرامغىچە، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ۋە قورامىغا يەتكەن شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ نورمىسى 14.5 كىلوگرام، 6 ياشتىن يۇقىرى 10 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ نورمىسى 9 ـ 10 كىلوگرامغىچە؛ 5 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ نورمىسى 3 ـ 7 كىلوگرامغىچە قىلىپ بېكىتىلدى. 1965 ـ يىلدىن كېيىنكى نورما ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈڭ:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1965 ـ يىلدىن كېيىنكى ئوزۇقلۇق ئاشلىق نورما ئۆلچىمى

جەدۋەل: 8 — 19 بىرلىكى: كىلوگرام

تۈرى	ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك			يېنىك جىسمانىي ئەمگەك			ئەقلىي ئەمگەك ۋە ئاھالە			بالىلار										
دەرىجىسى	1	2	3	1	2	3	1	2	3	0	1 ياش	2 ياش	3 ياش	4 ياش	5 ياش	6 ياش	7 ياش	8 ياش	9 ياش	10 ياش
نورمىسى	22 ~ 24.5	21 ~ 24	20 ~ 22.5	17 ~ 20.5	16.5 ~ 19	15 ~ 18	15 ~ 17	15 ~ 16.5	14 ~ 15											
ئوتتۇرىچە ئۆلچەم	23.5	22.5	21	18.5	18.5	16.5	16	15	15	3	5	6	7	8	9.5	10	11	11.5	12	13

ئىزاھ: ئەقلىي ئەمگەكچىلەر گىراپىسىدىكى سان ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە 10 ياشتىن يۇقىرى شەھەر ئاھالىلىرى، بالىلارنى كۆرسىتىدۇ.
بارلىق بازار ئاھالىلىرى بىردەك 0.25 كىلوگرام ياغ بىلەن تەمىنلەندى.

2) ھەربىي تەمىنات

شاياردا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم ۋە ساقچى قىسىم، دالا ئۇرۇشى قىسمى ئېھتىياجلىق ئاشلىق ـ ياغ ئاپتونوم رايون تارقاتقان ھەربىي ئاشلىق، ياغ بېلىتى بويىچە تەمىنلەندى. ھەرقايسى ئارمىيە خىللىرىدىكى

جەڭچىلەر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، كادىرلار ئەسكىرىي خىللىرى، ئاشخانا تۈرىگە ئاساسەن تەمىنات ئۆلچىمى بويىچە جەدۋەل تولدۇرۇلۇپ يۇقىرىغا يوللىنىپ بېلەت ئېلىنىدى.

ھەربىي ئاتلار بوغۇز بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەندى، ھەربىر ئاتقا كۈنىگە 2 كىلوگرام ئاشلىق بېرىلدى، ئۇنىڭ نىسبىتى جەھەتتە قارا ئاشلىق (كۆممىقوناق، ئارپا، ھەرخىل پۇرچاق) %85 نى، كېپەك %15 نى ئىگىلىدى، ھەربىر ئات كۈنىگە 5 كىلوگرام ئوت ـ سامان بىلەن تەمىنلەندى.

3) قوشۇمچە ياردەم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق

يىغىن قوشۇمچە ياردەم ئاشلىقى جەھەتتە 1950 ـ يىلدىن باشلاپ «ۋاقىتلىق تەمىنلەش ئۆلچىمى» ئاساسدا ناھىيە دەرىجىلىك كېڭەيتىلگەن يىغىن، ۋەكىللەر يىغىنى، رايون باشلىقلىرى يىغىنى، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ئۆلكىگە تەۋە يىغىنلار ئۈچۈن ھەربىر ئادەمگە كۈنىگە يېرىم جىڭ گۈرۈچ ياكى ئۇن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى. 1962 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار يىغىنى ئۈچۈن ھەربىر ئادەمگە ھەر كۈنى 100 گرام ئاشلىق قوشۇمچە ياردەم بېرىش بەلگىلەندى، بۇ بەلگىلىمە 1985 ـ يىلى توختىتىلدى.

دالىدا گىدرولوگىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش مەزگىلىدىكى نۆۋەتچى خادىملار، مېتېئورولوگىيە تارماقلىرىنىڭ كېچىلىك دىجورنى خادىملىرى، پىلە غوزىسى قۇرۇتۇش ئىشچىلىرىغا ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن ئوزۇقلۇق ئاشلىق قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

يېڭى يىل، باھار بايرىمى، «1 ـ ماي»، «1 ـ ئۆكتەبىر»، قۇربان ھېيت، روزا ھېيتلاردا ھېيت ـ بايراملىق ئاشلىق ـ ياغ قوشۇمچە ياردىمى بېرىلىپ، سۈ يېغى كۆپەيتىپ سېتىپ بېرىلدى ۋە ئاق ئاشلىقنىڭ نىسبىتى تەڭشەلدى.

يېزىغا چۈشكەن خىزمەتچى خادىملار، بالىلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى يەتمىسە مۇۋاپىق قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

4) يېزىلاردا ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش

يېزىلاردا ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، كۆكتاتچىلىقنى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش قىلغان، يىل بويى ئاشلىقى كەملەيدىغان دېھقان ئائىلىلىرى ۋە تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن قىسمەن يىللاردا ئاشلىقى كەملەيدىغان دېھقان ئائىلىلىرىنى، مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىلىدىغان ئاشلىق، ئۇرۇقلۇق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1985 ـ يىلدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق كۆنسايىن كۆپەيدى، كېلىشىم باھا بازىرى قويۇۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش توختىدى.

5) باشقا سودا ـ سانائەت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق

يېمەكلىك سودىسىدا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە بازارلاردا ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندىن باشلاپ، ئاشخانا، پېچىنە ـ پىرەنىك پىشۇرۇش دۇكىنى، قاتناش لىنىيىسى بويىدىكى ئاشخانا، ناۋايخانىلار بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئايدا پىلان تۈزۈپ ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىغا يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئالدىنقى ئايدا ئىشلىتىلگەن ئاشلىق ئۈچۈن بەرلىك ئاشلىق بېلىتى ياكى مەملىكەتلىك ئاشلىق بېلىتى ئېلىنىدى. سۈ يېغى ئىشلىتىلگەن ئاشلىقنىڭ %5.5 ى بويىچە تەمىنلەندى. شايار ناھىيىسىدە هاراقچىلىق كەسپى يوق. 60 ـ يىللاردا يېمەكلىك شىركىتىنىڭ كالا-قوي فېرمىسى، چوشقا فېرمىسى تەمىنلىنىدىغان يەم ـ بوغۇز ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن تەستىقلىغاندىن ۋە يېمەكلىك شىركىتى بىرتۇتاش پىلانلىغاندىن كېيىن هاراق چىقىرىشقا ئىشلىتىلگەندى، 1984 ـ يىلى هاراق چىقىرىش توختىتىلدى.

سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق ناھايىتى ئاز بولدى. 60 ـ يىللاردا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى يىپ ئاھارلاش ئۈچۈن 432 كىلوگرام ئاشلىق ئىشلەتتى. 1960 ـ 1967 ـ يىلغىچە 3450 كىلوگرام ئاشلىق ئىشلىتىلدى،

بۇ چۈشۈرۈلگەن پىلاننىڭ 13% ىگىمۇ يەتمىدى.

3. كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش

1962 - يىلى 9 - ئايدا گوۋۇيۈەن رەھبەرلىكى بولغان ئەھۋالدا، يېزا ئاشلىق بازىرى سودىسىنى مۇۋاپىق قويۇۋېتىش كېرەكلىكى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بازارغا كىرگەن ئاشلىق ئەھۋالىغا قاراپ سېتىۋالسىمۇ، سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ بىرقىسىم كېيىنچا ئاشلىقىنى كېلىشىم باھادا سېتىۋالسىمۇ بولىدىغانلىقى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. شايار ناھىيىسى بۇ پەرماننى ئىجرا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق بەك ئاز بولغاچقا، بۇ پەرماننى ئىجرا قىلىش توختىتىلدى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - كېلىشىم باھادا سېتىش كەسپىنى يولغا قويۇپ، كېلىشىم باھا بۆلۈمچىسى، كېلىشىم باھالىق ئاشلىق دۇكىنى قۇردى. 1983 - يىلى بۆلۈمچە كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش شىركىتىگە كېڭەيتىلدى، بۇ شىركەت بازار رايونىدا 6 ئاشلىق دۇكىنى ئاچتى. يېزىلاردىكى ئاشلىق پونكىتلىرى ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش - سېتىش ماگىزىنى ۋە تور - نۇقتىسى قۇردى. كېلىشىم باھالىق ئاشلىق دۇكىنى ۋە ماگىزىنلىرى ئاساسىي ئاشلىق (بۇغداي، گۈرۈچ)، قارا ئاشلىق (كۆممىقوناق، باقىلە، سېرىق پۇرچاق، خاسىڭ)، سۇ يېغى (قىچا يېغى، چىگىت يېغى، ئاپتاپپەرەس يېغى)، ئۇن تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، مەھسۇلاتى 10 نەچچە خىلغا يەتتى.

شايار ناھىيىسى بويىچە قىسمەن يىللاردىكى ئاشلىق، ياغنىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 20
بىرلىكى: توننا

يىللار	سېتىلغان ئومۇمىي ئاشلىق	نورمىلىق سېتىلغىنى	سېتىلغان سۇ يېغى
1986	6413.6	4877	95.3
1987	6888.7	5057.1	93.7
1988	7028.5	5579.6	119.3
1989	6583.2	5206.9	122.5
1990	5767.5	5012.4	160.9
1991	6996.8	5970.5	39.3
1992	6997	5956.4	17.7
1993	6876.3		10

شايار ناھىيىسى بويىچە 1980 — 1993 - يىلغىچە كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنغان - سېتىلغان ئاشلىق - ياغ

جەدۋەل: 8 — 21
بىرلىكى: توننا

تۈرى / يىللار	ئاشلىق		ياغ	
	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى
1980	11577	5508		91

13	11.1	471.3	472.9	1981
20.5	14.1	300.6	203.3	1982
19.5	14.2	498	423.2	1983
26	32.9	300	397.4	1984
70.8	68.9	245	128.7	1985
472	621	1671	196.7	1986
56.8	43.1	181.6	191.7	1987
151.9	229.6	745.9	808.3	1988
209.2	140.3	971.2	2714.8	1989
139.1	139.7	678.1	583.3	1990
523.6	591	650.8	775	1991
108.1	415.3	666.2	343.5	1992
497.3	216	312.9	466.1	1993

3 § . ساقلاش ۋە توشۇش

1. ساقلاش

1944 - يىلى ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى «ئاشلىق توپلاش كوپېراتىپى» قۇردى، شايار ناھىيىسىدە ئۇنىڭ شۆبىسى قۇرۇلدى. ئۇرۇش ۋە ئىقتىسادنىڭ خارابلىشىشى تۈپەيلىدىن، شۆبە كوپېراتىپ بولغان بىلەن توپلاشقا ئاشلىق تاپقىلى بولمىدى، سېتىۋېلىنغان ئاشلىق يۆتكەپ كېتىلىپ، ئامبار قۇپقۇرۇق بولۇپ قالدى.

ئورىغا كۆمۈپ ساقلاش دېھقانلار ئېگىز، قۇرۇق يەرنى تاللاپ ئاشلىقنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە بېقىپ ئورا كولاپ، ئورىنىڭ تېگىگە بىر غېرىچ قېلىنلىقتا سامان يېيىپ، ئاشلىقنى ئورىغا تۆكىدۇ، ئورىنىڭ چۆرىسىگىمۇ بىر غېرىچ قېلىنلىقتا سامان توشقۇزۇپ، ئورىنى ئاشلىق بىلەن توشقۇزغاندىن كېيىن ئۈستىنى سامان بىلەن يېپىپ، ساماننىڭ ئۈستىنى قۇرۇق توپا بىلەن كۆمىدۇ. ئورا كولانغان يەر قۇرۇق، سۇسىز بولغانلىقى، ئورىنىڭ ئاغزى ھەم ئېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئاشلىق ھاشاراتنىڭ زىيىنىغا ئاز ئۇچرايدۇ.

ئامباردا ساقلاش مىنگو يىللىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆگەن دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى دېھقانلار غەللە - پاراق ئاشلىقىنى كۇچاغا تاپشۇراتتى، ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى دېھقانلار ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرىغا تاپشۇراتتى. ئىلگىرىكى ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ سىغىمى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، كېسەك بىلەن سېلىنىپ، ئۆگزىسىگە لاي سېلىناتتى، ئامبارلار ناھايىتى كونا ئىدى، 4 ئامبارنىڭ سىغىمى 1000 توننىغىمۇ يەتمەيتتى.

1950 - يىلى ئاھالىلەرنىڭ 3 كورپۇس ئۆيى ئارىيەت ئېلىندى، ئۇنىڭ سىغىمى 1000 توننا ئىدى؛ 1953- يىلى يەنە 11 كورپۇس ئاھالىلەر ئۆيى، مەسچىت ئۆيى ئارىيەت ئېلىندى، سىغىمى 1100 توننا ئىدى. 1956- يىلى سىغىمى 2500 توننا كېلىدىغان خىش تاملىق، ئاستىغا پۈتۈن لاي سېلىنغان بىر كورپۇس ئامبار سېلىندى. 1958 - يىلى سىغىمى 5000 توننىلىق ئامباردىن 2سى سېلىندى، شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى يېزىلاردىمۇ ئامبار سېلىندى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئامبار 38 كورپۇسقا، سىغىمى 27 مىڭ توننىغا، بادالڭ ئامبار 13 كە، سىغىمى 650 توننىغا يەتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن ئۆلچەم بويىچە «تۆتتىن خالىي» ئامبار سېلىندى، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايوننىڭ «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبارلىرىنى

تەكشۈرۈپ باھالاپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۆمىكىنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، 1983 ـ يىلى ئومۇمىي ئامبار سىغىمىنىڭ %46 ى، 1984 ـ يىلى %53 ى «تۆتتىن خالىي ئامبار» بولدى؛ ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرى ۋە قايلور يېزىلىق ئاشلىق پونكىتى «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبىرى بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

2. يۆتكەش

شايار ناھىيىسى ناھىيە قۇرۇلغاندىن بۇيان ئاشلىق يۆتكەش ناھىيىسى بولۇپ كەلدى. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) قارا شەھەرگە 200 مىڭ دادەن ئاشلىق يۆتكەلدى، 2 ـ يىلى يەنە 12 مىڭ 500 دادەن ئاشلىق يۆتكەلدى؛ مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 6000 دادەن ھەربىي ئاشلىق يۆتكەلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاشلىق يۆتكەش باشلاندى. 1954 ـ يىلى 1970 توننا بۇغداي، 100 توننا كۆممىقوناق يۆتكەلدى، شۇنىڭدىن كېيىن يۆتكەش مىقدارى يىلمۇيىل كۆپەيدى، 1958ـ يىلى سەل تۆۋەنلىدى. 1959 ـ 1961 ـ يىلغىچە ناھىيىدىكى خەلق «تۆۋەن ئۆلچەمدە بولۇش، مېۋە ـ چېۋە، كۆكتاتنى ئاشلىق ئورنىغا دەسسىتىش؛ يېرىم جىڭ ئاشلىق، ئۈچ جىڭ كۆكتات» ئارقىلىق تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارقىلىق سىرتقا 1055.65 توننا ئاشلىق يۆتكەلدى، 1962 ـ يىلى توقسۇ ناھىيىسىگە 2500 توننا بۇغداي، 1000 توننا قارا ئاشلىق يۆتكەلدى، 1984 ـ يىلى گەنسۇغا 1000 توننا كۆممىقوناق يۆتكەلدى.

يۆتكەپ كېلىنگەن تەڭشەش ئاشلىقى ئاساسەن گۈرۈچ، سېرىق پۇرچاق، ماش، ئۇرۇقلۇق ۋە سۇيىغىدىن ئىبارەت بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1954 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئاشلىق ـ باغ يۆتكەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 ـ 22

بىرلىكى: توننا

تۈرى / يىللار	ئاشلىق		باغ	
	سىرتقا يۆتكەلگىنى	سىرتتىن يۆتكەلگىنى	سىرتقا يۆتكەلگىنى	سىرتتىن يۆتكەلگىنى
1954	1970.4	27.4		
1955	2679	17		
1956	28.1	25		
1957	632.2	55.2	29.6	19.9
1958	79.8	102.8	136.8	
1959	1040	58.9	10.9	
1960	7444	4.5	10.8	
1961	776		23.6	
1962	48.9	54.5		
1963	2608		66.4	
1964	2452	61.5	33	
1965	729.5	103.5	11.6	
1966		357.5	248.9	88.3
1967	518.5		229.1	69.3
1968	46.05	147.8	53.6	67.4
1969		1099.8	533.8	39

1970	882.7		255.2	1.1
1971	759.7	6.85	74.2	
1972	1103	14.7	0.15	
1973	1211	505.9	11.1	
1974	1847	10.2	57.6	
1975	2164	31	66.2	
1976	3041	32.2	183.4	
1977	8118	46.7	137.5	
1978	8041	59.9	60.35	
1979	10057.6	76.7	10.05	34
1980	7085	44.9	16.8	62.9
1981	3278	330.6	3.9	12.15
1982	2380	844.5	8.6	121.9
1983	3066	182.6	25	18.9
1984	707.7	538.5		28.8
1985	1545	7390		12.6
1986	3171.1	402.2		20.6
1987	4707.9	324		
1988	4331	926.7		926.7
1989	3615.5	113.8	63	5
1990	1698.5	333.9	0.8	28.7
1991	2000.3	280		
1992	3835.9	394		
1993	184.2	459.8		

3. توشۇش

مىنگو يىللىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا، توشۇش ئىنتايىن جاپالىق ئىدى، ئاشلىق - ياغ ئېشەكتە، قول هارۋىسى ياكى ئۇلاغ هارۋىسىدا توشۇلاتتى، يول ئېگىز- پەس، قورال - سايمانلار قوپال بولۇپ، يول يۈرۈش ناهايىتى قىيىن ئىدى. شاياردىن بۈگۈرگىچە هەربىر هارۋىغا 10 دادەن يۈك بېسىلاتتى، ئارىلىقتا 6 بېكەت بارئىدى، قارا شەهەرگىچە 13 بېكەت بار ئىدى. كورلا، ئۈرۈمچىگە ئاپىرىشقا تېخىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى، بىر هارۋا ئاشلىقنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بارغىچە ئادەم ۋە چارۋا ئاشلىقنىڭ يېرىمىنى يەپ بولاتتى، يولدا ئاشلىق ۋە چارۋىلارنى ئوغرى - قاراقچىلار بۇلاپ كەتكەننىڭ ئۈستىگە ئادەملەرمۇ يارىلىناتتى ۋە ئۆلۈپ كېتەتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 يىلى) شايار 12 مىڭ 500 دادەن ئاشلىق توشۇغان، بۇ هەربىر ئايغا 2500 دادەندىن توغرا كەلگەن، ئاشلىق 11 مىڭ ئېشەككە ئارتىپ توشۇلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاشلىق ۋىلايەت بويىچە بىرتۇتاش توشۇلدى. 1959 - يىلى هارۋا ئەترىتى قۇرۇلدى، ئەترەتنىڭ 8 رېزىنكە چاقلىق هارۋىسى، 24 قېچىرى بار ئىدى. 1975 - يىلى ئاشلىق ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ئارقىلىق توشۇلىدىغان بولدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا

ئاپتوموبىللارنىڭ توناژى 40 توننىغا يەتتى. 1993 - يىلى ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالوننىسىنىڭ ئاپتوموبىلى 10 غا، توناژى 65 توننىغا يەتتى.

§ 4 . ئۈن - ياغ تارتىش

1. ئۈن تارتىش

مىنگو يىللىرىدا ئۈن يارغۇنچاق، تاش تۈگمەن ۋە سۇ تۈگمىنىدە تارتىلاتتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942-يىلى) ناھىيە بويىچە مەخسۇس تۈگمەندىن 51 ى بار ئىدى. 1950 - يىلى 133 سۇ تۈگمىنى، 66 تاش تۈگمەن، 3000 دىن ئارتۇق يارغۇنچاق بار ئىدى. 1958 - يىلى ئۈن زاۋۇتى قۇرۇلدى، زاۋۇتنىڭ 3 قاناتلىق تىك شەكىللىك تۈگمەندىن 2 سى بولۇپ، كۈنىگە 350 كىلوگرام، ماتور ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان پولات تۈگمەندىن 3 ى بولۇپ، كۈنىگە 3500 كىلوگرام ئۈن تارتتى. 1960 - يىلى 100 ئات كۈچىگە تەڭ دىزېلماتوردىن بىرى، 6 كىلوۋاتلىق گېنېراتوردىن بىرى قۇراشتۇرۇلۇپ، كۈنىگە 4500 كىلوگرام ئۈن تارتىلدى. 1965 - يىلى بىر ئۈن تارتىش سېخى قۇرۇلۇپ، پولات تۈگمەندىن 5 ى، بۇغداي نەمدەش ماشىنىسىدىن بىرى، ئۈن تاسقاش ماشىنىسىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلۇپ، كۈنىگە 11 مىڭ 250 كىلوگرام ئۈن تارتىلدى. 1985 - يىلى ئۈن زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، يىلىغا 3200 توننا ئۈن تارتىلدى. 1993 - يىلى 4253.7 توننا ئۈن تارتىلدى.

2. ياغ تارتىش

ياغ ئىلگىرى كونا ئۇسۇل بويىچە جوۋازدا تارتىلاتتى، كۈنىگە تارتىلغان ياغ 15 كىلوگرامغىمۇ يەتمەيتتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيە بويىچە 92 جوۋازخانا، 713 جوۋاز بار ئىدى. 1958 - يىلى ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن 3 ى، چىگىتنىڭ پوستىنى ئايرىش ماشىنىسىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى. 1960 - يىلى كىچىك ياغ تارتىش سېخى قۇرۇلدى، 1969 - يىلى ياغ تارتىش ئۈسكۈنىلىرى ئۆزگەرتىلدى، 2 - يىلى 127.5 توننا ياغ تارتىلدى. 1990 - يىلى كۈنىگە 12 توننا چىگىت يېغى تارتالايدىغان ياغ زاۋۇتىدىن بىرى قۇرۇلدى، 1993 - يىلى ئوخشاش كۆلەمدىكى 2 - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى ۋە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، سۇ يېغى ئاپتونوم رايون ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلارغا سېلىندى.

3. يەم - خەشەك پىششىقلاش

1957 - يىلدىن ئىلگىرى چارۋا - مال ئۆزى ئوت تېرىپ يەيتتى، 1958 - يىلدىن كېيىن قېچىر ۋە ئاتقا بىر يىلدا 150 كىلوگرام، كالىغا 120 كىلوگرام، ئېشەككە 48 كىلوگرام بوغۇز قالدۇرۇلدى. 1984-يىلى ئاشلىق ئىدارىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ يەم - خەشەك پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت پەقەت كۆممىقوناقنى ئۇۋۇتۇپ، %10 كۈنجۈرە، %55 كېپەك، %35 كۆممىقوناق ئۈنىنى ئارىلاشتۇرۇپ بىرىكمە يەم - خەشەك ئىشلەپچىقاردى، زاۋۇتنىڭ كۆلىمى كىچىك، ئۈسكۈنىلىرى ناچار، خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا، ئىشلەپچىقارغان يەم - خەشىكى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسى، كالا-قوي فېرمىسىدىلا ئىشلىتىلدى، يەم - خەشەك تېز تەكرارلىنىپ تۇراتتى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى يەم - خەشەك زاۋۇتى قۇردى، زاۋۇتقا ئۇۋۇتۇش ماشىنىسى، ئارىلاشتۇرۇش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسى سەپلەندى، ئەھۋال يۇقىرىقىدەك بولغاچقا، تىجارەت تازا ياخشى بولمىدى.

VII باب

تاشقى سودا

1 § . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ۋاكالەتچىلىرى شايارغا كېلىپ كالا، قوي تېرىسى، يۇڭ سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن تاشقى سودا باشلاندى. مىنگو يىللىرىدا ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ تاۋارلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى پورتلار ئارقىلىق شىنجاڭ بازارلىرىغا كىردى. ئېكسپورتتا يەنىلا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئاساس قىلىندى، بىرقىسىم جۇڭگىيى دورا ماتېرىياللىرى 2 ـ ئورۇندا تۇردى؛ ئىمپورتتا تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان سانائەت بۇيۇملىرى، مەسىلەن: ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ گىرىم بۇيۇملىرى، توقۇلما بۇيۇملىرى، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سەرەڭگە، فارفور بۇيۇم، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى ئاساس قىلىندى. 1933 ـ يىلدىن كېيىن شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئېغىپ كەتكەچكە، ئەنگلىيىنىڭ ماللىرى ئازىيىپ كەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئومۇميۈزلۈك باشلانغان 1937 ـ يىلدىن كېيىن خەلقئارا ماللار ۋە ھەربىي ماددىي ئەشيالار شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلدى، تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىمۇ بازارلاردا سېتىلىشقا باشلىدى، لېكىن مىقدارى ئاز ئىدى.

1951 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ناھىيىلىك سودا شىركىتى، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش كەسپىنى بېجىرىشنى ھاۋالە قىلدى. 1956 ـ يىل 7 ـ ئايدا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى قۇرۇلدى، يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلار سەپلىگەن خادىملار ئەسلىدىكى ۋاكالىتەن بېجىرىش كەسپىنى ۋە خادىملارنى ئۆتكۈزۈۋالدى، بۇ ئورۇن ناھىيىلىك مالىيە ـ سودا، سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە قارىدى. ئەينى چاغدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، جۇڭگىيى دورىلىق ئۆسۈملۈكلىرىنى سېتىۋېلىش كەسپى بار ئىدى. 1958 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى؛ 2 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سودا ئىدارىسى بىلەن تاشقى سودا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تاشقى سودا تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى. 1963 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى؛ 1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا تاشقى سودا ئىدارىسى دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئەسلىدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى كەسپى، يۇڭ مەيدانى، 5 يېزىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، چاي ـ چارۋا شىركىتى، تاشقى سودا شىركىتى قۇرۇلدى.

2 § . سېتىۋېلىش ۋە پىششىقلاش

شايار ناھىيىسىدە تاشقى سودا تاۋارلىرى چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك مەھسۇلات ۋە بىرقىسىم ئالاھىدە

مەھسۇلاتلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

چارۋا مەھسۇلاتلىرى كالا، قوي تېرىسى، ئات، ئېشەك تېرىسى، ھەرخىل تېرە، يۇڭ - چۇپۇر، ئۆچكە تىۋىتى، مۈڭگۈز، ئۆچكە ساقىلى، ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى، ئۈچەي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 1964 ـ 1973 - يىلغىچە كۆپ مىقداردا ئېپار چاشقان تېرىسى سېتىۋېلىندى، ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 20 مىڭ پارچىگە يەتتى، كېيىن تۇزلەڭلىك سۇ ئامبارلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئېپار چاشقان كەلسە - كەلمەس ئۇتتۇلغاچقا، تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى. ئىلگىرى شاياردىكى تەبىئىي توغراقلىق ۋە چۆل ئوتلىقنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كەڭ ئىدى، نوپۇس شالاڭ ئىدى، ياۋايى ھايۋان تېرىسى كۆپ ئىدى. قىممەتلىك تېرىلەرنى سېتىۋېلىپ يۆتكەپ سېتىش سودىگەرلەر كۆپ پايدا ئالىدىغان ۋاسىتە ئىدى، مەسىلەن: سۇغۇر تېرىسى، مولۇن تېرىسى، سۇر تۈلكە تېرىسى، كۆك تۈلكە تېرىسى بار ئىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن قىممەتلىك، ئاز ئۇچرايدىغان ھايۋانلارنىڭ تېرىسى ئازىيىپ كەتتى، 1958 - يىلدىن كېيىن توركۆملەپ تېپىلمايدىغان بولۇپ قالدى.

شايار ناھىيىسىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى 1950 - يىلدىن كېيىن چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى، كېيىن مۇناسىپ ئاپپاراتلار سېتىۋالدى، پىششىقلاپ ئىشلەنمىدى. سېتىۋېلىش پونكىتى پەقەت چىرىتىشتىن، ھاشاراتتىن ساقلايدىغان يىرىك پىششىقلاش مەشغۇلاتىنىلا قىلىپ، سىرتقا يۆتكىدى. كالا، قوي تۇيىقى، مۈڭگۈزى توركۆملەپ سېتىۋېلىنمىدى، سېتىۋېلىش بەزىدە توختاپ قالدى، بەزىدە داۋاملاشتى. پەقەت ئۆچكە تىۋىتىلا ئىنچىكە پىششىقلاندى، تىۋىت تەركىبىدىكى چۇپۇر تازىلىنىپ، تىۋىت دەرىجىگە ئايرىلمىدى؛ ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى، ئۆچكە ساقىلىمۇ شۇنداق قىلىندى.

چارۋا مەھسۇلاتى شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق تاشقى سودا تاۋىرى ھېسابلىنىدۇ. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى ئۇنى شەخسلەر توشۇپ ساتاتتى، كېيىن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئاپپاراتلىرى مەخسۇس تىجارەت قىلدى، بولۇپمۇ 1958 ـ 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شەخسلەر ناھايىتى ئاز مىقداردا توشۇپ ساتتى. 1980 - يىلدىن كېيىن بۇ خىل تاۋارلار قويۇۋېتىلدى، شەخسلەر كۆندىن كۆنگە كۆپلەپ توشۇپ ساتتى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرى سېتىۋالىدىغان مال يوق دېيەرلىك بولۇپ قالدى. ئىلگىرى چارۋا مال تۇياق، مۈڭگۈز، ئۈچەي، ھەرخىل تېرە پارچە - پۇرات سېتىۋېلىناتتى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرىمۇ ئاكتىپ سېتىۋالمايتتى، خۇسۇسىي سودا جانلانغاندىن كېيىن، بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى سېتىۋېلىنىدىغان بولدى.

سېتىۋېلىنىدىغان ئاساسلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار قولماق، زىرە، ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى ۋە باشقا قورۇق مېۋە، زاراڭزا چېچىكى، چۇچۇكبۇيا، ئالقات قاتارلىق جۇڭيى دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئىبارەت. قولماقنى قورۇتۇش، ئوراپ قاچىلاش قاتارلىق يىرىك پىششىقلاش مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن سىرت، باشقا مەھسۇلاتلار ئۆلچەمسىزلا قاچىلىنىپ سىرتقا توشۇلىدۇ.

يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى، پاختا، پىلە غوزىسى شايارنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ. يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى سېتىۋېلىنىشتىن بۇرۇن تۇزلاش، سۇدا قاينىتىش، ئاپتاپقا سېلىش، ئوتقا قاقلاپ قورۇتۇش ئارقىلىق تاۋارغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. پىلە غوزىسى 1993 - يىلدىن ئىلگىرى ئوتقا قاقلاپ قورۇتۇلغاندىن كېيىن سىرتقا يۆتكىلەتتى؛ 1993 - يىلدىن كېيىن شايار يىپەكچىلىك فابرىكىسى ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن پىلە غوزىسىدىن ئاق يىپەك تارتىلىپ سېتىلدى (پاختىنى 4 - قىسىمدىن كۆرۈڭ).

§ 3 . تاشقى سودا تاۋارلىرى

1 . چارۋا مەھسۇلاتلىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى خام ئەشيا - ماتېرىيال سۈپىتىدە ئېكسپورت قىلىنىدۇ. 1985 -

يىلى خوروم زاۋۇتى قۇرۇلدى، كونا ئۇسكۇنىلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ۋە باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن 1992 ـ يىلى ۋەيران بولدى. شايار ئۆچكىسىنىڭ تېرىسى يوغان، چىدامىلىق بولۇپ، ئوخشاش تېرىلەر ئىچىدە داڭقى بار، بازاردا تالىشىپ سېتىۋېلىنىدۇ.

شايار ناھىيىسى بويىچە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 ـ 23

بىرلىكى: 100 پارچە، توننا

يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ	يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ
1949			1	1972	9	319.7	93
1950			1	1973	5	301	81
1951			1.6	1974	6	360	67
1952			1.3	1975	10	430	87
1953			2.1	1976	14	300	78
1954	29	138	92.4	1977	8	359	95
1955	5	305	118.2	1978	7.6	352	105
1956	30.2	535	117.5	1979	3	332	98
1957	16.7	482	105	1980	5	389	104
1958	42	667	158.8	1981	5	614	90
1959	17.4	2197	166	1982	6	775	102
1960	13	246.5	116	1983	16	840	111.3
1961	6	240	91.4	1984			
1962	3	277	259	1985	1.7	50	140.59
1963	7	236	108	1986	2.6	41	154.72
1964	8	280	119	1987	4.4	75.9	113.71
1965	8	328	128	1988	2.9	32	192.9
1966	11.2	440	117.6	1989	5.9	18.8	64.36
1967	13	455	118	1990	5.17	52	14.81
1968	13	394	102	1991	13.5	198.5	39.9
1969	15	427	81	1992	15.6	34.5	15.8
1970	13	430	102	1993	2	21.7	5
1971	16	256	86				

2. يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى

شاياردىكى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدا ياۋا بۇغا بار. مىنگو يىللىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كۆپىنچە بۇغا ئوۋلاپ تۇتۇلۇپ يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى ئېلىناتتى، ئائىلىلەردە بۇغىنى كۆندۈرۈپ بېقىپ يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى ئېلىش ناھايىتى ئاز ئىدى. 1962 ـ يىلى تويبولدى گۇڭشېسىدا بۇغا كۆندۈرۈش فېرمىسى قۇرۇلدى، ئەينى چاغدا ئوۋلاپ تۇتۇلغان ۋە شەخسلەردىن يىغىۋېلىنغان بۇغىدىن 11 ى بار ئىدى. 1978 ـ يىل 3 ـ

ئايىنىڭ 11 - كۈنى بۇ فىرما ناھىيىنىڭ تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرى بازىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇ چاغدا توپبولدى گۈڭشېسىدا 3 فىرما بولغاندىن سىرت، قايلور، گۈلباغ، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە تىببىي دورا شىركىتىگە قاراشلىق 4 فىرما بار ئىدى، ناھىيە بويىچە 1465 بۇغا بولۇپ، 1361 كىلوگرام يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى ئېلىندى. 1982 - يىلدىن كېيىن يۇمران بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى سېتىلىشى راۋان بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇغا بېقىشنى تارقاق ھۆددىگە ئالغان يەككە ئائىلىلەرنىڭ تېخنىكىسى ناچار بولغاچقا، قوتاندىكى بۇغا ۋە يۇمران بۇغا مۈڭگۈزى يىلمۇيىل ئازىيىپ كەتتى. 1989 - يىلدىن كېيىن يۇمران بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى باھاسى ئۆرلىدى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇغا بېقىشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى، ئەسلىدە بار بۇغىلارنىڭ قېرىپ شاللىۋېتىلىشى ۋە ئۆزلۈكىدىن ئۆلۈپ كېتىشى، ياش بۇغىلارنى ئاسان تۇتقىلى بولمىغانلىقى ۋە تۇتۇشقا يول قويۇلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، قوتاندىكى بۇغا 1984- يىلدىن ئىلگىرىكى سانغىمۇ يەتمىدى. 1993 - يىلى 370 بۇغا قالدى.

شاياردىن چىقىدىغان يۇمران بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ ئاچماقلىرى رەتلىك، چىرايلىق، مۈڭگۈز تەنچىسى تويۇنغان، مۈڭگۈز تۈكلىرى قويۇق ھەم رەتلىك، رەڭگى پارقىراق، كۆرۈنۈشى كۆركەم. مۈڭگۈز تەنچىسىدىكى قان يېتەرلىك، مودۇر - چوقۇر بولۇپ قالىدىغان، تېرىسى چۈشۈپ كېتىدىغان، مۈڭگۈز چۈشۈپ كېتىدىغان، قورۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمەيدۇ، ئۇنىڭ سۈڭەكلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن، مۈڭگۈز ناھايىتى يۇمران، بازاردىكى ئىناۋىتى ناھايىتى يۇقىرى.

شايار ناھىيىسى بويىچە ئىلگىرىكى يىللاردىكى بۇغا سانى ۋە بۇغا تىجارىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 24 بىرلىكى: تۇياق، كىلوگرام، تۈمەن يۈەن

يىللار	بۇغا سانى	يۇمران مۈڭگۈز مىقدارى	مەھسۇلات قىممىتى
1965	19	21	0.84
1970	102	97	4.17
1971	147	152	6.53
1972	207	223	10.4
1973	271	259	11.65
1974	529	547	24.62
1975	600	598	29.90
1977	1257	1350	67.50
1978	1275	1370	75.35
1979	1380	1420	78.10
1980	1500	1480	81.40
1981	1900	1867	108.28
1982	1700	1801	104.46
1983	1630	1524	88.39
1984	1411	900	66.94
1985	758	700	54.17
1986	550	529	40.94
1987	512	737	57.04

1988	560	750	58.04
1989	228	500	38.70
1990	359	321	93.30
1991	332	272	79.04
1992	320	250	69.29
1993	370	260	72.80

3. زىرە

ناھىيە تەۋەسىدە زىرە ئۇرۇقى كىرگۈزۈلۈپ تېرىلغان ۋاقىت بىر قەدەر ئۇزۇن، كەڭ كۆلەمدە تېرىلىۋاتقىلىمۇ 20 يىلدىن ئاشتى. زىرە كاۋاپنىڭ زۆرۈر ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. شاياردىن چىققان زىرىنىڭ تەمى ئاچچىق، خۇشپۇراق ماي بىلەن زىرە مېيى تەركىبى يۇقىرى، خەلقئارا بازاردىكى ئىناۋىتى ياخشى. مالايسىيا، يېڭى زېلاندىيە، گوللاندىيە، گېرمانىيە ۋە شىمالىي ئافرىقىلارغا سېتىلىدۇ. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا يېزا ئىگىلىكىدە قۇر ئارىلاپ كىرىشتۈرۈپ تېرىش يولغا قويۇلدى، يىللىق ھوسۇلى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 2 قېتىم پىشىدىغان زىرائەتنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنىكىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭەيتىلىشى نەتىجىسىدە زىرە ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى. 1974 ـ يىلى 376 توننا زىرە سېتىۋېلىندى، 1990 ـ يىلدىن كېيىن يىللىق سېتىۋېلىنىش مىقدارى 100 توننىغىمۇ يەتمىدى.

4. قۇلماق

1973 ـ يىلى قۇلماق تېرىلىشقا باشلىدى. ئەينى چاغدا تويبولدى، قايلور، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە گۇڭشېلىرىدا 150 مو يەرگە قۇلماق تېرىلدى. 1975 ـ يىلى يۇقىرىدىكى 4 گۇڭشې ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلىنىپ، تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇيىل كېڭەيتىلدى. 1986 ـ يىلى دۆلەت ئىچىدىكى قۇلماق بازىرىنىڭ تويۇنۇپ قېلىشى، خەلقئارا قۇلماق بازىرىنىڭ كاسات بولۇشى نەتىجىسىدە قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىدىكى قۇلماق بازىسى قىسقارتىلىپ، 580 مو تېرىلغۇ كۆلىمى ساقلاپ قېلىندى، يىللىق ھوسۇلى 100 توننا ئەتراپىدا بولدى. قۇلماق رۇمىنىيە، بۇلغارىيە، چېخ ۋە سلوۋاكىيە، پولشا، گېرمانىيە قاتارلىق جايلارغا ئېكسپورت قىلىندى. شايار ناھىيىسىدە تېرىلىدىغان قۇلماق سورتى «641» قۇلمىقى بولۇپ، تەمى ئاچچىق، ئۇرۇقى يوق، سۇس يېشىل رەڭلىك، رەڭگى تەكشى، پارقىراق، پۇرىقى ناھايىتى ساپ.

5. گىلەم

شاياردا خەلق ئارىسىدا گىلەم توقۇش ئادىتى بار، گىلەم كۆپىنچە خوتەن گىلىمىنىڭ نۇسخىلىرى ۋە نەقىشلىرىگە تەقلىت قىلىپ توقۇلىدۇ. 1975 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى تاشقى سودا شىركىتى گىلەم زاۋۇتى قۇردى، بۇ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئىدى. تاشقى سودا ئىدارىسى گىلەم توقۇيدىغان زاۋۇت ئۈيى تەسىس قىلغاندىن سىرت، گىلەم كۆپىنچە تارقاق توقۇلدى، تاشقى سودا ئىدارىسى نۇسخا ۋە خام ئەشيا ـ ماتېرىيال تارقىتىپ بەردى. سۈپىتىگە قاراپ باھا قويۇلۇپ سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن ئېكسپورت قىلىندى ۋە ئىچكى بازاردا سېتىلدى. 1987 ـ يىل 12 ـ ئايدا بۇ زاۋۇت خەلقئارا بازارنىڭ تەسىرى ۋە باشقۇرۇشنىڭ ياخشى بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىشتىن توختىدى.

6. مۇچ

1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا يېڭىمەھەللە يېزىسىدىكى خەنزۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا كەڭ كۆلەمدە مۇچ

تېرىلىپ قۇرۇتۇپ سېتىلىشقا باشلىدى ۋە ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلدى. 80 ـ يىللاردا مۇچ شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى بولغان يىللىرى 5000 تونىنغا يەتتى.

شاياردا يامغۇر ئاز ياغىدۇ، نۇر ۋە ئىسسىقلىق يېتەرلىك بولۇپ، مۇچ ئۆستۈرۈشتىكى ياخشى جاي، مۇچنىڭ ئېتى قېلىن، رەڭگى قىپقىزىل، ئاق قالدىغىنى، ھاشارات زىيىنى، چىرىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلمەيدۇ، ھەر مو يەردىن 800 كىلوگرام ئەتراپىدا قۇرۇق مۇچ ئالغىلى بولىدۇ. ئەمما ئورىلىشى قوپال ياكى ئورالمىغان، سورتى تاللانمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانلار تارقاق تېرىيدىغان بولغاچقا، سېتىلىش جەھەتتىكى ئىناۋىتى تۆۋەن، بازارنى ئىگىلىيەلمىدى. 1988 ـ يىلدىن كېيىن كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېۋەزنى سېتىش كاپالەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇچ ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى.

7. قۇرۇق مېۋە

شاياردا قۇرۇق مېۋىنىڭ ئاساسلىق سورتى ئۆرۈك قېقى بولۇپ، ھوسۇلى بارلىق قۇرۇق مېۋىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ.

شاياردا قاق قۇرۇتىلىدىغان ئۆرۈكنىڭ خىلى كۆپ، ئاساسلىقى ئاق كىشمىش، ئاق قومەتتىن ئىبارەت. (تەپسىلاتىنى 4 ـ قىسىم 5 ـ باب 2 ـ پاراگرافتىن كۆرۈڭ).

شاياردا ئۆرۈك قېقىنى كۆپىنچە ئاما ئۆزى قۇرۇتىدۇ، ئۆرۈك قېقى قۇرۇتۇشنىڭ تارىخى ئۇزۇن. مىنگو يىللىرىدىن 60 ـ يىللارغىچە ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى نەچچە يۈز توننىدىن يۇقىرى بولۇپ كەلدى، شايار ناھىيىسى شىنجاڭ بويىچە ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى جەھەتتە چوڭ ناھىيە بولۇپ، كۇچادىن قالسىلا 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. خەلق گوڭشېسى قۇرۇلغاندىن باشلاپ تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى «ئاشلىقنى تۈتقا قىلىش» سىياسىتى يولغا قويۇلغانغا قەدەر كۆپلىگەن ئۆرۈك دەرەخلىرى كېسىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى يىلمۇيىل كېمىيىپ كەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئۆرۈك دەرىخىنىڭ ئۆسۈشى ئاستا بولغاچقا، بىرلىك ھوسۇلى تۆۋەن، پايدىسى ئاز بولدى. 1993 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئۆرۈك دەرىخى ئازايدىكى كۆپەيمىدى، نەتىجىدە ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى ئىزچىل كېمىيىپ كەتتى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا جەھەتتە ئۆرۈك قېقى سېتىۋېلىنمىدى.

شاپتۇل قېقى بىلەن ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى ئوخشاشلا كېمىيىپ، ئېكسپورت مىقدارى يوق دېيەرلىك بولۇپ قالدى. شاياردا شاپتۇل قېقى قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ھۆل شاپتۇل سورتى يەرلىك سورت بولۇپ، شاپتۇلنىڭ دانىسى كىچىكرەك، چىلىگە، ئەنجۈر، سۈرگەك قاتارلىق سورتلىرى بار، تەركىبىدىكى قەنت مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى، قاق قۇرۇش نىسبىتىمۇ يۇقىرى. ھوسۇلنىڭ كېمىيىپ كېتىشىدىكى سەۋەب ئۆرۈك قېقى بىلەن ئوخشاش بولغاندىن سىرت، 1988 ـ يىلى ئەلا سورت كىرگۈزۈلۈپ، ھۆل سېتىش ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى.

ۋاسالغى: ئاما ئۈجمىنى ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس، ئېكسپورت مىقدارى ئاز.

قوغۇن قېقى: قوغۇننىڭ شاپىقى سويۇۋېتىلىپ، تىلىنىپ ئاپتاپتا قۇرۇتىلىدۇ. قوغۇن قېقى شاياردا 60- يىللاردىن ئىلگىرى تۈركۈملەپ ئېكسپورت قىلىناتتى، 60 ـ يىللاردىن كېيىن قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى كۈنسايىن ئازىيىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش ئىلگىرىكىدىن قۇلايلىق، ھۆل قوغۇننىڭ سېتىلىش باھاسى ياخشى، ئىش تېجىلىدىغان بولغاچقا، قوغۇن قېقى ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى.

8. پىلە غوزىسى

شايارنىڭ ئۈجمە ئۆستۈرۈپ پىلە بېقىش تارىخى ئۇزۇن، ئۇ «كۇسەن كىمخابى» چىقىدىغان جايلارنىڭ

بىرى، پىلە غوزىسى قەدىمىي تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرى. 1950 - يىلدىن كېيىن پىلە غوزىسى سېتىۋېلىش - سېتىش ئىشىنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، تاشقى سودا ئىدارىسى باشقۇرغانىدى، 1989 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى باشقۇرىدىغان بولدى.

9. چاي

يەرلىك ئاھالە چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن، خەن سۇلالىسىدىن بۇيان چاي تىجارىتى بىلەن ھۆكۈمەت مەخسۇس شۇغۇللىنىپ كەلدى، سودىگەرلەر پايدىنى كۆزلەپ چاينى ئوغرىلىقچە يۆتكەپ پايدا ئالاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا بىر پارچە خىش چايغا بىر قوي تېگىشكىلى بولاتتى. 1950 - يىلدىن كېيىن چاينى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، تاشقى سودا ئىدارىسى، تەمىنات - سودا شىركىتى مەخسۇس تىجارەت قىلدى، 1984 - يىلدىن كېيىن چاي - چارۋا شىركىتى مەخسۇس تىجارەت قىلدى. چاي - چارۋا شىركىتى چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن بۇيان پەقەت پەسىل چاينى مەخسۇس تىزگىنلەپ ساتتى، چېچەك چاينى كۆپ يوللۇق تىجارەت قىلىشقا يول قويۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى چاي، پىلە غوزىسى تىجارىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 25　　　　بىرلىكى: توننا

يىللار	سېتىۋېلىنغان چاي	سېتىلغان پىلە غوزىسى	يىللار	سېتىۋېلىنغان چاي	سېتىلغان پىلە غوزىسى
1957		7.67	1976	27.05	1.98
1958		17.82	1977	26.95	2.04
1959		47.13	1978	11.05	25.29
1960	2.75	28.68	1979	6.50	23.75
1961	5.40	13.65	1980	20.45	23.25
1962	6.85	11.2	1981	15.25	31.45
1963	2.45	16.92	1982	7.70	32.85
1964	1.05	28.95	1983	27.60	26.63
1965	1.45	26.6	1984	8.91	19
1966	2.61	30.8	1985	22.28	16
1967	1.60	29.5	1986	40.09	11.09
1968	1.75	9.95	1987	9.60	15
1969	0.30	14.12	1988	14.13	24.10
1970	13.35	0.92	1989	23.29	33
1971	27.60	29.12	1990	23.20	40
1972	16.95	33.85	1991	19.35	44
1973	4.85	23.4	1992	1.86	45
1974	31.85	25.6	1993	2.92	45
1975	13.05	2.44			

توققۇزىنچى قىسىم

ئىگىلىك باشقۇرۇش

توققۇزىنچى قىسىم

ئىگىلىك باشقۇرۇش

شايار ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، تەبىئىي بايلىقى مول، تارىخى ئۇزۇن، بۇ ناھىيە — قەدىمىي يىپەك يولىدىكى ئىقتىسادى بىرقەدەر بالدۇر تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ بىرى، بىراق فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتى، فېئودالىق بۆلۈنمىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تارىختىكى تۈرلۈك ئەكسىيەتچى كۈچ قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇزاق مەزگىل ئۇچرىغانلىق تۈپەيلىدىن، سۇڭ سۇلالىسىدىن بۇيان بۇ ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئاستا بولۇپ كەلدى، بۇ ناھىيە ھازىرغا قەدەر دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ناھىيىسى بولۇپ كەلدى.

بۇ ناھىيىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش - خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ زور مىقدارىنى ئىگىلەيدۇ، «شىنجاڭدىكى يۇرتلار تەزكىرىسى. مەھسۇلات» قىسمىدا: «بۇ ناھىيىدە ئاساسەن بۇغداي، شال، ۋە كۆممىقوناق تېرىلىدۇ»، ئاشلىقتا ئۆزىنى تەمىنلەپ ئازراق ئېشىنىدۇ، قۇرغاقچىلىق، مۆلدۈر ۋە ھاشارات ئاپىتى قاتارلىق ئاپەتلەرگە ئۇچرىغان يىللاردا ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، دېھقان - چارۋىچىلار ئاچلىقتىن ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ باشلىرىدا، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى يەنىلا ئىلگىرىكىدەك ناتوۋال ھالەتتە بولۇپ، شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەتمۇ ھېچقانداق تەدبىر كۆرەلمىگەنىدى. «يۇرتلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «يۇڭ - تېرە ئېكسپورتى زور سالماقنى ئىگىلەيتتى، كۆپ قىسمىنى رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئەمەلىي سانىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى، چەت ئەللىك سودىگەرلەر رەخت، تۆمۈر، سىر، چىنە - قاچىلارنى ئېلىپ كىرەتتى. . . »، ئۇ چاغدا ئاقسۆڭەك غوجاملار، فېئودال بەگلەر ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار تۈرلۈك يوللار بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىپ ۋە شىلىۋالاتتى، مەككار رۇس، ئېنگلىز سودىگەرلەر ھىيلىگەرلىك بىلەن بۇلاپ - تالاپ، ئىقتىسادنى چىدىغۇسىز دەرىجىدە ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇرۇش ئاپىتى بولدى. يەرلىك بۆلۈنمىلەر شەكىللىنىپ، ھاكىمىيەت ئالمىشىپ تۇردى، ئالۋان - ياساق ئۇستى - ئۇستىلەپ كۆپىيىپ، خەلق تېخىمۇ ئېغىر كۈنگە قالدى. شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەسلەپكى يىللاردا، ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان ئىقتىسادىي كىرزىس، شېڭ شىسەينى جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ئىقتىسادىي تەرتىپنى تۈزەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ياردەم بېرىشكە تەكلىپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ، قانات - قۇيرۇقى تولۇق يېتىلمىگەن ئەھۋالدا ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تەرەققىيپەرۋەر قىياپەتكە كىرىۋېلىپ خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولىۋالدى. شۇ چاغدا ئۇ بېكىتكەن «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئاز - تولا ئالغا سىلجىتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ خەلققە قاراتقان ئېكسپلاتاتسىيىسى تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشتى، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىساد يەنە ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى ئۇزۇل - كېسىل گۇمران بولۇش ھارپىسىدا مال باھاسى

ئۆرلەپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەشيالىرى قىسلىشىپ كەتتى.

1949 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىنىڭ قالايمىقانچىلىق ھالىتى تۈزۈلۈپ، ئىقتىسادى كۈندىن كۈنگە ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، خۇسۇسىي سودا ـ ساناتەتنى ئۆزگەرتىشكە ئوخشاش بىر قاتار دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى مۇستەھكەملىنىپ، ئىقتىساد خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بىراق تۈزۈلمىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئاكتىپلىقى تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىدى، ئۈزلۈكسىز ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش، باشقۇرۇشنى قەدەممۇ قەدەم كۈچەيتىش ئارقىلىق ناھىيە ئىقتىسادى ساغلام ۋە مۇقىم ئىز بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى. شۇبھىسىزكى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات چولاق مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. 1993 ـ يىلغىچە بولغان 43 يىلدا، ئىقتىساد ھەمىشە تۈز سىزىق بويىچە ئۆرلەش ھالىتىدە تۇرۇپ كېلەلمىدى، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىغان ۋاقىتلىرى بولدى، چېكىنگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولدى، ئۆرلىگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولدى؛ مەسىلەن: 1958 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1962 ـ يىلنىڭ بېشىغىچە ئېغىر مۇبالىغىچىلىك شامىلى چىقىپ، مال باھاسى بەك ئۆرلەپ كەتتى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى بەك قىسلىشىپ كەتتى. 1966 ـ يىلدىن 1976ـ يىلغىچە بولغان 10 يىلدا، ئىقتىساد يەنە ئارقىغا چېكىنىپ كەتتى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيە ئىقتىسادى پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇنتىزىم، ساغلام تەرەققىيات يولىغا كىردى.

I باب

پىلان

1 § . پىلان تۈزۈش

1956 ـ يىل 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئىقتىساد. پىلان خىزمىتى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قارىمىقىدىكى ناھىيىلىك مالىيە كومىتېتى ئىشخانىسىغا تەۋە ئىدى. ئىقتىسادىي پىلان كومىتېتى خەلق ئىگىلىكى تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈش ھەمدە ھەرقايسى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ پىلانىنى يولغا قويۇش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش ئىشلىرىنى ئىشلەپ، بېكىتىلگەن ئىقتىسادىي پىلانىنى ئۈنۈملۈك ئىجرا قىلدى. 1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قارىمىقىدا مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىم ـ چىقىمىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغانىدى. 1953 ـ يىلى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن خەلق ئىگىلىكى تەرەققىيات پىلانىنى ستاتىستىكا بۆلۈمى تۈزۈپ چىقىدىغان، ئۇنىڭ ئىجراسىنى نازارەت قىلىپ ھەم ۋاقتىدا خۇلاسىلاپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە يوللايدىغان بولدى.

ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قۇرۇلغاندا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇۋەققەت شۇجىسى ۋېن يۈتاڭ مۇدىرلىقنى قوشۇمچە ئۆتىدى. 1964 ـ يىل 9 ـ ئايدا مالىيە بۆلۈمى، ئىقتىساد كومىتېتى پىلان

كومىتېتىغا قوشۇۋېتىلىپ، مالىيە ـ ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى (ۋۇ شۈجى، خۇيىزۇ، مۇدىر بولدى) . بۇ كومىتېت پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي پىلان، ستاتىستىكا ۋە ئەمگەك ـ ئىش ھەققى قاتارلىق خىزمەتلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ «ھوقۇقى تارتىۋېلىندى» تەشكىل پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى بىلەن ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپا پىلان خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1977 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ھەرقايسى گۇرۇپپىلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا، بۆلۈم تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. پىلان كومىتېتى يەنە مۇستەقىل ئىش بېجىرىپ ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ستاتىستىكا ئىدارىسى، باھا ئىدارىسى، ئەمگەك ئىدارىسى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى، پىلان خىزمىتى سىرتىدىكى كەسىپلەرنى ئالاقىدار ئىدارىلار ئايرىۋېلىپ باشقۇرىدىغان بولدى.

پىلان كومىتېتى 1956 ـ يىل 7 ـ ئايدا قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ھەرقايسى «بەش يىللىق پىلان» نىشانى، بىر يىللىق پىلان لايىھىسى ۋە ئالدىنقى بىر يىلدا بېكىتىلگەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ ئىجراسى قاتارلىقلارنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (ياكى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى) نىڭ مۇھاكىمە قىلىپ ماقۇللىشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ قاراپ چىقىپ ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ماقۇللىشىغا يوللىدى («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى 10 يىل بۇنىڭ سىرتىدا) .

1980 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنىدا ناھىيىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش قارار قىلىندى. پىلان كومىتېتى باش بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى ئىشخانىسى ۋە ھەرقايسى ئالاقىدار كەسىپلەردىكى 50 تىن ئارتۇق پەن ـ تېخنىكا خادىمىنى تەشكىللەپ بۇ ئىشقا ئاتلىنىپ، 15 ئايدا تاماملاپ بولدى، 1 مىليون 830 مىڭ مو يەر تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 669 مىڭ مو.

تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاشقا ئاساس سالدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش» خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ خىزمەت يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش (1981 ـ يىلى باشلاندى) ، مېۋىلىك دەل ـ دەرەخ بايلىقىنى تەكشۈرۈش (1982 ـ يىلى باشلاندى) ، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىپ ئېلىپ بېرىلدى. 1984 ـ يىلدىن بۇرۇن تاماملاندى. بۇ خىزمەتنى ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى، ھەرقايسى ئالاقىدار تارماقلاردىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى تاللاپ قاتناشتۇرۇلدى. ئادەم سانى بەزىدە 50 ـ 70 كە يەتتى. بۇ ئىشقا باشتا پىلان كومىتېتى باش بولدى، كېيىن رايونلارغا ئايرىش مەخسۇس ئىشخانىسى قۇرۇلدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق رايونى ئىلمىي ۋاستىلەر بىلەن ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ئىشەنچلىك بولغان 1 ـ قول ماتېرىيال قولغا كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن تەبىئىي بايلىق، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھازىرقى ھالىتى قاتارلىقلارغا دائىر ماتېرىياللار ئاساس قىلىنىپ، ئومۇمىي پىلان تۈزۈلدى. بۇ ئومۇمىي پىلاندا رايونلار مۇۋاپىق ئايرىلىپ، تەرەققىياتنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ مۇھىم يۆنىلىشى بەلگىلەندى، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقنى تەكشى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ كۆزلەنگەن نىشانى بېكىتىلدى شۇنىڭدەك بىرقەدەر ئىلمىي بولغان پايدىلىنىش ئاساسلىرى يەتكۈزۈپ بېرىلدى. 1987 ـ يىل 12 ـ ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ماتېرىياللىرى توپلىمى» تۈزۈلۈپ، كىتاب قىلىپ بېسىپ چىقىلدى.

1990 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي

كومىتېتىنىڭ 2 ـ يىغىنىدا «شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي پىلانى»نى تۈزۈش قارار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىلىك پىلانلاش كومىتېتى قۇرۇلدى، ھاكىم ئەخمەت قاسىم مۇدىر بولدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى مەتتىمىن زاكىر پىلانلاش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولدى. يې جىڭجاڭ (1 ـ ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) بىلەن لى چۈەن رېن (ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى) مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. بۇ خىزمەت شايار ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىللىشى، شىنجاڭ 1 ـ ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى بىلەن شىنجاڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كادىرلىرى ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچى خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا ئورتاق ئىشلەندى. پىلان تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسىغا ئايرىلدى. پىلانلاش ئىشخانىسى كونكرېت مەسئۇل بولدى. تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسىغا ۋاڭ يۇ (1 ـ ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى) باشلىق بولدى. جۇ بىڭياۋ (پىلان كومىتېتىنىڭ مۇدىرى) بىلەن لۇ زوگۇاڭ (ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ مۇدىرى) مۇئاۋىن باشلىق بولدى. بۇ گۇرۇپپا قارمىقىدا ئۈنۈۋېرسال گۇرۇپپا، جەمئىيەت گۇرۇپپىسى، يېزا ئىگىلىكى گۇرۇپپىسى، سانائەت، قاتناش، بىناكارلىق، مالىيە، سودا گۇرۇپپىسى قاتارلىق گۇرۇپپىلار ۋە پىلانلاش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى.

بۇ خىزمەت 1988 ـ يىلى كۈزدە باشلاندى. ناھىيىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ۋە رەھبەرلىرى ئاجرىتىلدى، بىۋاسىتە قاتناشقانلار 100 كىشىدىن ئاشتى. ئۇلار تۈرلەر بويىچە ئۆز سىستېمىسى ۋە تارمىقىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تەبىئىي بايلىق، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىغا دائىر 1 ـ قول ماتېرىياللارنى ئىگىلىدى، ئاندىن پايدىلىق ۋە پايدىسىز ئامىللارنى تەھلىل قىلىپ، تەرەققىياتنىڭ دەسلەپكى پىلان لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لايىھەلەر تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسىنىڭ بىر تۇتاش پىلانلىشى ئاساسىدىكى مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھەرقايسى كەسىپلەردىكى پايدا ـ زىيىنى تولۇق، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنىپ ئاخىرقى تەرەققىيات لايىھىسى بېكىتىلدى. بۇ پىلاننىڭ كەلگۈسى نىشانى 2000 ـ يىلغىچە بولدى.

بۇ پىلاننىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى: بايلىق ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقنى ئۈنۈۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش، بازارغا يۈزلىنىپ، يەرلىك يېزا ئىگىلىكى خام ئەشيالىرىنى پىششىقلاش ئاساس قىلىنغان سانائەت ـ قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ يۆنىلىشنى بېكىتىشنىڭ ئاساسى: ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ چەكلىمىسىدە، ئارتۇقچىلىقنى ۋە ئەۋزەللىكنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىشتىن ئىبارەت. پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىدىغان بۆسۈش ئېغىزى: ئېتىز ـ ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ھۇجۇم قىلىش، پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

بۇ پىلان 600 مىڭ خەتلىك يازما دوكلات قىلىپ يېزىپ چىقىلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ تەرەققىيات پىلانىدىن باشقىلىرى ئۈستىدە مودېللىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى، لى پېڭخەينىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە 1990 ـ يىلى رەتلىنىپ نەشر قىلدۇرۇلدى.

1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جاڭ لياڭجيېنىڭ تەكلىپى بىلەن، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ يېڭى نىشانى مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە بېكىتىلدى:

سانائەت ۋە مالىيە نىشانى: سانائەت تۈرلىرىگە ھەر يىلى 10 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنى 10 مىليون يۈەن ساپ ئاشۇرۇش، مالىيە كىرىمىنى يىلىغا بىر مىليون يۈەن ساپ

ئاشۇرۇش. يېزا ئىگىلىك نىشانى: كىشى بېشىغا بىر مودىن تونىلىق ئاشلىق ئېتىزى توغرا كەلتۈرۈش، 100 كىلوگرام ساپ پاختا چىقىدىغان كېۋەز ئېتىزىنى كىشى بېشىغا 2 مودىن توغرا كەلتۈرۈش، ئائىلە بېشىغا بىر مودىن ئۈجمە ئۆستۈرۈپ 60 كىلوگرام پىلە غوزىكى ئېلىش. دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى: ھەربىر ئائىلىنىڭ 100 كۋادرات مېتىرلىق خىش ئۆيى بولۇش، كىشى بېشىغا مىڭ جىڭدىن ئاشلىقى بولۇش، كىشى بېشىغا مىڭ يۈەندىن ئارتۇق كىرىمى بولۇش، 9 يىللىق مائارىپ ئومۇملاشقان بولۇش، ھەر بىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 70 ياش بولۇش، مۇھىتى پاكىز، ئېلېكترلەشكەن بولۇش. بۇ پىلان ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەنلا يۇقىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە، پۈتۈن ناھىيە خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

§ 2. پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى

1953 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادىي پىلاننى تۈزۈپ چۈشۈرۈشتە بىۋاسىتە پىلان بىلەن ۋاسىتىلىق پىلاننى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. يىللىق پىلان كۆرسەتكۈچلىرى مەسىلەن: ياغاچ كېسىش، ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، سودا تارماقلىرىنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىش كۆرسەتكۈچى، ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرىنى سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا بىۋاسىتە چۈشۈرۈلدى، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتكە ۋاسىتىلىق پىلان يولىغا قويۇلدى. ناھىيىلىك پىلان تارمىقى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن چۈشۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچىگە (بىرىنچى پىلان دەپمۇ ئاتىلاتتى) ۋە ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، «4 ئۆلۈش — 6 ئۆلۈش بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش» يەنى ئەينى چاغدىكى ئىقتىسادىي پىلان سىياسىتى بويىچە، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا قاتارلىق ئىقتىسادىي ساھەلەردە تەننەرخ چىقىمى (خام ئەشيا، ئاساسىي مائاش قاتارلىقلار) چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى پايدا يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ مەركەزلەشتۈرۈلدى. ناھىيىلىك پىلان تارمىقى پايدىسىنىڭ 6 ئۆلۈشىنى ئېلىپ قېلىپ، 4 ئۆلۈشىنى قوشۇمچە ياردەم سۈپىتىدە زىيان تارتقان ئورۇنلارغا بەردى. ئەگەر بۇ 4 ئۆلۈش بىلەن زىياننى تولۇقلىغىلى بولمىسا، «ئەتۈر 4 ئۆلۈش — 6 ئۆلۈش» بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋاسىتىسىنى قوللاندى. قىسقىسى، داشقازاننىڭ ئېشىنى تەڭ بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش قامدالدى. ئۇسۇلىنى قوللىنىپ شۇ يىللىق پىلان (ئىككىنچى پىلانمۇ دېيىلەتتى) نى تۈزۈپ چىقىپ، ئىجرا قىلىشقا چۈشۈردى. ناھىيىدىكى مەسئۇل تارماقلار پىلاننى غەللە - پاراق ئېلىش - ئاشلىق سېتىۋېلىش، بىرتۇتاش سېتىش، مەھسۇلات بېجى ئېلىش، پىششىقلاپ ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق ئىقتىسادىي ۋاسىتىلار ئارقىلىق يولغا قويدى. مەسىلەن: ئاشلىق تۈرىنى ئالساق، رېئال ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، ئەمەلىي ئېلىنغان ئاشلىق ستاتىستىكىسى، سېتىۋېلىنغان ئەمەلىي سانغا ئاساسەن، نورما بېكىتىلىپ، يەم - بوغۇزغا قالدۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق پىلانى ۋە سانائەت - قوشۇمچە كەسىپلەرگە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق پىلانى تۈزۈلدى. تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن يۇقىرىغا يۆتكەش ياكى تۈۋەننى تەمىنلەش پىلانى بېكىتىلدى.

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئىقتىسادىي پىلان ناھىيىنىڭ بايلىقىغا قاراپ، ھەقىقەتتىن ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسىدا تۈزۈلدى، شۇڭا ئىقتىساد بىرقەدەر مۇقىم ۋە سېجىل تەرەققىي قىلدى. 1958- يىلدىن كېيىن، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان پىلان «ئوڭچىللىق» دەپ قارىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلان كۆرسەتكۈچى ئۆرلىتىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ نىسبىتى بۇزۇلدى. مەسىلەن: 1957 - يىلى بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 61.85 كىلوگرام، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 14.15 كىلوگرام، ياغلىق

دان زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 26.3 كىلوگرام بولغانىدى، شۇنىڭغا قارىماي بۇغداي كۆرسەتكۈچى 350 كىلوگرامغا، پاختا كۆرسەتكۈچى 100 كىلوگرامغا، ياغلىق دان 150 كىلوگرامغا كۆتۈرۈلدى، ئەمەلىي مەھسۇلات بولسا يىلدىن يىلغا تۆۋەنلەپ كەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ 1953 — 1963 - يىلغىچە بولغان بىرلىك مەھسۇلاتى

جەدۋەل: 9 — 1 بىرلىكى: كىلوگرام

يىللار	بۇغداي	پاختا	ياغلىق دان	ئىزاھ
1953	81.5	7.5	41.25	(1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى)
1954	85.45	4.9	41.2	
1955	81.55	11.3	42.4	
1956	100.5	25.5	42.95	
1957	61.85	14.15	26.3	
1958	90.15	21.7	35	
1959	74.8	30.9	57.8	بۇ يىل مۇبالىغىچىلىك شامىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، سان توغرا ئەمەس
1960	58.5	8.4	19.3	
1961	37.25	10.05	9.75	
1962	45.65	8.65	14	
1963	39.35	6.4	10.2	

1959 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 359 مىڭ يۈەن ئىدى. 1961 - يىلى 1 مىليون 115 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى، 1966 - يىلدىن كېيىنكى 10 يىلدا پىلان خىزمىتى توختاپ قالدى. ھەر يىلى يۇقىرىدىن ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان ۋە چارۋىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈپ بېرىلدى؛ ناھىيە ئىچىدە بۇ كۆرسەتكۈچلەر ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەھسۇلات مىقدارىغا ئاساسەن «تۆت ئۆلۈش — ئالتە ئۆلۈش» ياكى «ئۈچ ئۆلۈش — يەتتە يۆلۈش» بويىچە تەكشۈرۈپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. لېكىن بۇ 10 يىلدا «ئىنقىلابنى تۇتۇش» ئاساس قىلىنغاچقا، پىلاننىڭ كونكرېت ئىجراسىنى تەكشۈرۈش مۇمكىن بولمىدى. بۇ مەزگىلدە، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشمۇ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولغان 1968 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتكەنىدى. 1972 - يىلغا كەلگەندە بىراقلا 2 مىليون 493 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. قىسقىسى، 1958 - يىلدىن كېيىن، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى گاھ ئۆرلەش، گاھ پەسىيىش ھالىتىدە تۇرۇپ، ھېچقانچە تەرەققىي قىلمىدى.

1984 - يىلدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىگە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش پىلانىدىكى كۆرسەتكۈچلەر بويىچە يېتەكچىلىك قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىقتىسادى بىرقەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئاشلىق پاختا ئىشلەپچىقىرىشدا زور بۆسۈش ھاسىل قىلىندى، بۇنداق بولۇشدا تۆۋەندىكى بىرقانچە كۆچلۈك تەدبىر ئاچقۇچلۇق رول ئوينىدى: بىرىنچى، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمى

قىسقارتىلىپ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيتىلدى؛ «ئىككى قېتىم ھوسۇل بېرىدىغاننى كىرگۈزۈپ تېرىش» ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئاشۇرۇلۇپ، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتمەي، بەلكى ھەر يىلى مۇقىم ئېشىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. ئىككىنچى، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى تىزگىنلەندى، بۇ جەھەتتىكى كونكرېت تەدبىرلەر: ① سۇ سىڭمەس ئۆستەڭلەر كۆپلەپ ياسىلىپ، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاشۇرۇلدى. ② زەي چىقىرىش - سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى چېپىلىپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، زەي چىقىرىش سىستېمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ③ سۇغىرىشنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. ئۈچىنچى، تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى كۆپ خىل ئۇسۇللار بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تۆتىنچى، زىرائەتلەرنىڭ ئەلا سورتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلدى. بەشىنچى، ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. ئالتىنچى، ئەقىل بۇلىقى ئېچىلىپ، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ئومۇملاشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ بىرنەچچە يىللىق ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، چارۋا، مېۋە - چېۋە، كۆكتات پىلانى ۋە ئۇنىڭ ئىجراسى

جەدۋەل: 9 — 2

مەھسۇلات تۈرى \ يىللار		1980	1985	1990	1993
ئاشلىق (توننا)	پىلاندىكى سان	58500	51000	70000	69758
	ئەمەلىي سان	49280	55000	67800	66248
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	84.24	107.84	96.86	94.97
پاختا (توننا)	پىلاندىكى سان	1350	2500	6800	20000
	ئەمەلىي سان	1284	2031	8628	18478
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	95.11	81.24	126.88	92.3
ياغلىق دان (توننا)	پىلاندىكى سان	700	500	1500	1000
	ئەمەلىي سان	550	837	1570	785
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	78.57	167.4	104.67	78.5
چارۋا (تۈمەن تۇياق)	پىلاندىكى سان	39	43.5	50.9	52
	ئەمەلىي سان	39.92	45.72	50.2	50.11
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	102.36	105.1	98.62	96.37
مېۋە - چېۋە (توننا)	پىلاندىكى سان	5200	4907	10000	8200
	ئەمەلىي سان	4498	11465	15248	17671
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	86.5	233.65	152.48	215.5
كۆكتات (توننا)	پىلاندىكى سان	2265	5850	10500	10400
	ئەمەلىي سان	1967	5380	7381	6520
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	86.84	91.97	70.29	62.69

ئىزاھ: 1990 - يىلى پىلان تۈزگەندە قىزىلمۇچنىڭ پىلانى ئايرىم تۈزۈلۈپ كۆكتات تۈرىگە كىرگۈزۈلمىگەن. بۇ جەدۋەلگە قىزىلمۇچنىڭ پىلانى قايتا كىرگۈزۈلدى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن 1985 ـ يىلغىچە ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تاۋارلار ۋە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدا پىلانلىق تەمىنلەش ـ سېتىش، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ بىر تۇتاش سېتىش يولىغا قويۇلدى. پولات ماتېرىيال، سېمونت، كىسلاتا ـ ئىشقار قاتارلىق سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ ياغاچ ماتېرىياللارغا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى، تۇرمۇش ماتېرىياللىرىغا مەسىلەن: يىپ رەخت، سوپۇن، سەرەڭگە (بىر مەزگىل ئالىيومىن قاچىلارمۇ پىلانلىق تەمىنلەش قاتارىغا كىرگۈزۈلدى) قاتارلىقلارغا ناھىيىلىك سودا تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىشقا ناھىيىلىك ئاشلىق تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ گۆش تۆرىدىكىلەرگە يېمەكلىك شىركىتى مەسئۇل بولدى؛ ئارپىبەدىيان، تېرە، يۇڭ، قۇرۇق مېۋە، قۇلماق قاتارلىق تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىغا ناھىيىلىك تاشقى سودا تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى، سۇلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارغا ناھىيىلىك تەمىنات سودا كوپېراتىپى مەسئۇل بولدى؛ ماددىي ئەشيا تارمىقى ناھىيە ئىچى ۋە سىرتىغا يۆتكەش، تەمىنلەش، ئامباردا ساقلاش ئىشلىرىنى خېلى ئۇزاق مەزگىل تەكشۈرۈپ تۇردى. تەمىنات سودا تارمىقى سېتىۋېلىپ كىرگۈزۈش، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى، ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، ئىجتىمائىي تاۋارلارنى پارچە سېتىش ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇردى. 1953 ـ يىلى ئاشلىق، ياغلىق دان پىلان بويىچە تەمىنلەندى. 1955 ـ يىلدىن باشلاپ يىپ رەخت، پاختا يىپ رەخت بېلەتكە قاراپ پىلانلىق تەمىنلەندى (1980 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدى)؛ سوپۇن، سەرەڭگە، ۋېلسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىق 18 خىل سانائەت مەھسۇلاتى 1980 ـ يىلدىن بۇرۇن پىلان بويىچە تەقسىم قىلىنىپ سېتىلدى. ھەرقايسى تارماقلار تەكشۈرۈش ـ سىناش ئەھۋالىنى ئومۇملاشتۇرۇپ پىلان كومىتېتى بىلەن ستاتىستىكا تارمىقىغا يوللاپ تۇردى.

1980 ـ يىلدىن كېيىن، ياغاچ ماتېرىيال، ئاشلىق، ياغ يەنىلا پىلان بويىچە بىرتۇتاش سېتىۋېلىنغان، بىرتۇتاش سېتىلغاندىن باشقا، جۇڭيى دورا ماتېرىياللىرى بولغان زاراڭزا چېچىكى، چۈچۈكبۇيا، ئارپىبەدىيان قاتارلىقلارنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتى سېتىۋالدى. 1993 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئاشلىقنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، ئاشلىق، ياغ بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1987 ـ يىلدىن كېيىن، زاراڭزا چېچىكىنى پىلان بويىچە كونترول قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1990 ـ يىلى بۇغا مۈڭگۈزىنى مەخسۇس سېتىۋېلىش پىلانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1992 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پىلانلىق مەخسۇس تىجارەت ئاساسىدا سېتىۋېلىنىدىغان، سېتىلىدىغان مەھسۇلاتلاردىن ياغاچ ماتېرىيال، چۈچۈكبۇيا يىلتىزى، قۇلماق، پاختىلا قالدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1949 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى

جەدۋەل: 9 — 3

كۆرسەتكۈچ / يىللار	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە تەركىبى (تۈمەن يۈەن)						دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى (يۈەن)
		جەمئىي	تېرىقچىلىق	ئورمانچىلىق	چارۋىچىلىق	قوشۇمچە كەسىپ	بېلىقچىلىق	
1949	54.02	546.11	267.69	36.84	203.36	37.27	0.85	29.45
1950	53.87	645.85	353.23	37.06	218.46	36.33	0.77	32.03

31.83	0.69	31.26	196.53	36.14	406.76	671.38	61	1951
34.16	0.56	37.83	175.63	37.72	482.41	734.15	64.26	1952
38.21	0.71	31.87	255.7	39.29	519.77	847.34	71.74	1953
33.83	0.84	36.14	271.45	41.35	561.13	910.91	67.18	1954
36.09	0.66	39.28	277.52	45.46	605.18	968.1	79.26	1955
38.36	0.49	46.44	273.42	43.18	664.64	1028.17	83.14	1956
38.12	0.46	42.25	288.23	48.66	613.98	993.58	81.5	1957
37.88	0.63	48.34	261.77	52.14	702.44	1065.32	91.34	1958
45.04	0.82	46.19	301.04	51.33	998.11	1397.49	235.9	1959
43.25	0.56	47.72	371.6	48.11	603.44	1071.43	211.13	1960
48.37	0.48	50.14	436.07	52.22	579.56	1118.47	111.5	1961
42.39	0.76	63.87	492.97	61.41	619.14	1238.15	135.11	1962
42.49	0.81	69.52	549.67	69.89	677.14	1367.03	152.13	1963
55.07	1.18	72.4	573.31	72.47	849.32	1568.68	182.6	1964
57.83	0.98	69	608.49	61.24	878.22	1617.93	191.75	1965
73.61	0.86	72.54	518.66	69.73	986.44	1648.23	296.68	1966
75.3	0.69	76.48	548.43	33.92	999.89	1659.41	328.98	1967
75.46	1.24	83.10	576.6	42.36	1094.08	1797.38	554	1968
56.64	0.64	89.76	519.42	46.24	1185.15	1841.21	246.1	1969
60.93	0.87	94.71	505.51	46.45	1266.14	1913.68	441.86	1970
64.64	0.91	127.16	737.18	68.71	1711.12	2645.08	372.8	1971
59.77	0.83	136.47	713.02	69.84	1601.35	2521.51	249.3	1972
74.01	16.5	162.48	769.96	73.17	1893.11	2915.22	295.3	1973
70.66	17.5	174.26	721.31	37.22	1921.92	2872.21	509.44	1974
62.76	4.2	185.08	699.87	32.14	2044.08	2965.37	509	1975
70.66	2.14	189.89	756.16	98.42	2176.49	3223.1	522.9	1976
73.33	2.08	244.41	833.27	54.18	2251	3384.94	579.8	1977
91.22	2.07	263.69	856.65	56.07	2291.88	3470.36	542.86	1978
98.73	7.3	249.08	652.75	82.68	2545.12	3536.93	599.9	1979
120.94	6.55	205.41	667.41	78.05	2384.41	3341.83	703.96	1980
120.04	3.79	184.14	614.8	75.16	2613.75	3491.64	1256.05	1981
157.47	4.5	216.61	713.75	156.75	2855.22	3946.83	949.43	1982
169.31	10.03	271.86	655.42	178.68	3188.69	4304.68	1132.84	1983
169.3	16.02	194.53	642.88	212.24	2985.46	4051.13	2019.78	1984
281.47	15.12	285.59	699.99	210.44	3468.7	4679.84	2370.09	1985
389.52	18.22	235.06	801.41	405.22	3964.01	5423.92	2510.57	1986
429.8	24	229	860	245	4803	6161	3059.22	1987
453.78	28.34	286.57	876.43	123.12	5321.73	6618.19	1905.5	1988
460.64	37.76	265.71	921.1	208.53	6111.34	7544.44	2538.5	1989
595.45	98.17	694.98	3361.28	292.49	13294.13	17741.05	6541	1990
664.33	109.1	691.77	3681.15	429	18548.55	23459.57	12596	1991
636	91.28	758.1	3780.07	471.16	18447.3	23547.91	15558.4	1992
689	100.99	950.33	3987	557	18496.56	24091.88	17190	1993

II باب

ستاتىستىكا

§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

1954 - يىل 5 - ئايدىن 1956 - يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر، نوپۇس، ئاشلىق، چارۋا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىشقا ھەمدە ستاتىستىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش ۋە ئۇنىۋېرسال خۇلاسە دوكلاتى ئىشلەشكە مەسئۇل بولدى. يېزىلاردا ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت مىقدارىنى ستاتىستىكا قىلىش خىزمىتى 1954- يىلى باشلاندى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنى ستاتىستىكا قىلىش خىزمىتى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولغان 1950 - يىلى باشلاندى. بۇلارنى ئىگىلىك شەكلى بويىچە ئايرىغاندا، دۆلەت ئىگىلىكى، ھەمكارلىق دۇكىنى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ساھەلەر بويىچە ئايرىغاندا، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، يېمەك - ئىچمەك كەسپى (1992- يىلى ستاتىستىكا كەسپىگە كىرگۈزۈلگەن) ، سانائەت ساھەسىنىڭ پارچە سېتىش سوممىسى (1962 - يىلى ستاتىستىكا كەسپىگە كىرگۈزۈلگەن) ۋە باشقا ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1956 — 1962 - يىلغىچە ستاتىستىكا كەسپى ئەسلىدىكى دېھقانچىلىق ۋاستىلىرىدىن يېزا ئىگىلىكى، سودا، باج، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ماددىي ئەشيا، ئەمگەك - ئىش ھەققى، باھا، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق 8 تۈرگە كېڭىيىپ، مۇشۇ 8 تۈرنى ھەر تەرەپلىمە ستاتىستىكا قىلىش، ستاتىستىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش، ئومۇملاشتۇرۇپ دوكلات يوللاش ئىشلىرى ئىشلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى، بازار خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئىشلەندى.

1962 — 1964 - يىلغىچە ستاتىستىكا بۆلۈمى بىلەن پىلان كومىتېتى بىرلىشىپ ئىش بېجىردى، نامى پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ماددىي ئەشيا، ئەمگەك- ئىش ھەققى، ئۇنىۋېرسال ستاتىستىكا قاتارلىق 7 تۈرلۈك كەسپنىڭ ستاتىستىكىسىغا مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەسىلەن، سودىدىكى سېتىۋېلىش - سېتىش، نوپۇس، ئاشلىق، يەر، باج قاتارلىقلارنىڭ ستاتىستىكىسىغا شۇلارغا مەسئۇل ئورۇنلار مەسئۇل بولدى، يېزىلارنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش خىزمىتى توختاپ قالدى. ھەربىر كەسپنىڭ پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىگە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل بولدى. بىر ئادەم ئىككى كەسپكە مەسئۇل بولغان ئەھۋالمۇ بولدى. 1964 - يىلدىن 1967 - يىلى 11 - ئايغىچە پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى ئايرىلىپ ئىش بېجىردى، كەسپ تۈرلىرى 1962 — 1964 - يىللاردىكىگە ئوخشاش بولدى.

1966 - يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قارمىقىدىكى ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپىغا قوشۇۋېتىلدى، ئۇنىڭ كونكرېت كەسپلىرى يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا بىلەنلا چەكلەندى. ماتېرىيال تولۇق بولمىدى. 1972 - يىلدىن

1984 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە، ستاتىستىكا كەسپى 1973 ـ يىلدىن ئېتىبارەن ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. تۈرلۈك ستاتىستىكا كۆرسەتكۈچلىرى يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ ۋە ئۆزگىرىپ، 1962 — 1964 ـ يىلغىچە بولغان 7 تۈرلۈك مەزمۇن قەدەممۇقەدەم ئەسلىگە كەلدى. بۇ ئارىلىقتا 1977 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «تۆت چوڭ گۇرۇپپا» نى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا ۋە بۆلۈم قۇرۇلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ستاتىستىكا خىزمىتىنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ خىزمىتى تەركىبىگە كىرگۈزدى.

1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ستاتىستىكا ئىدارىسى قۇرۇلدى. ھەرقايسى يېزا ـ بازار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى، سانائەت ـ قاتناش، مالىيە ـ سودا، زاۋۇت كان ـ كارخانا ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ سىستېمىلىرىدا مەخسۇس (ياكى قوشۇمچە ۋەزىپىلىك) ستاتىستىكا خادىمى سەپلەندى. 1988 ـ يىلى ھەرقايسى يېزا (بازار) دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ستاتىستىكا كومىتېتى تەسىس قىلدى، شتاتلىق ستاتىستىكا خادىملىرى ۋە ھەرقايسى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدىكى 8 نەپەر ستاتىستىكا خادىمى ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى بىلەن ستاتىستىكا تورى ھاسىل قىلدى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ ستاتىستىكىلىق ماتېرىيال ۋە سانلىق مەلۇمات ئامبىرى بولغان ستاتىستىكا ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى، يەرنىڭ ئازىيىشى ۋە كۆپىيىشى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، مالىيە ـ سودا، پۇل ـ مۇئامىلە، قاتناش، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىپ ئومۇملاشتۇرۇپ، تەھلىل قىلىپ، يۇقىرىغا يوللاپ تۇردى.

1984 ـ يىلى سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى تاماملىدى. 1982 ـ يىلى 3 ـ قېتىملىق، 1990ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشنى تاماملىدى ھەمدە ج خ ئىدارىسى ۋە خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىغا ھەمكارلىشىپ، ھەر ئۈچ ئايدا بىر قېتىم نوپۇسنى يىللىق ستاتىستىكلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى.

2 § . ستاتىستىكا نازارەتچىلىكى

1954 ـ يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ناھىيە دەرىجىلىك خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانى ئۈستىدە نازارەتچىلىك قىلىش رولىنى ئوينىدى. 1958 — 1959ـ يىللىرى سولچىل لۇشيەننىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ستاتىستىكىسىنى يالغان مەلۇم قىلىدىغان ساختىلىق قىلمىشى كۆرۈلدى، نۇرغۇن سانلىق مەلۇماتلار قارىغۇلارچە مۆلچەرلەندى. 1962ـ يىلدىن كېيىن، بۇنداق قارىغۇلارچە مۆلچەرلەيدىغان يالغانچىلىق ئىستىلى پەيدىنپەي تۈزىتىلىپ، ستاتىستىكا خىزمىتى ئاستا ـ ئاستا نورمال ئىزغا چۈشتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندا، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتى پۈتۈنلەي پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. تەلەپچانلىق بىلەن ئىشلىنىدىغان ستاتىستىكا خىزمىتى سولچىل پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، ساختا دوكلات، يالغان مەلۇمات يوللايدىغان ئەھۋال يەنە باش كۆتۈردى. ستاتىستىكا خادىملىرى خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرماي، خىزمەت ئىنتىزامىغا رىئايە قىلماي، نۇرغۇنلىغان ماتېرىيال ۋە سانلىق مەلۇماتلارنى ۋاقتىدا جەدۋەللەشتۈرۈپ يوللاپ تۇرمىدى ۋە ئومۇملاشتۇرمىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىنمۇ ئاما ئارىسىدا «ستاتىستىكا دېگەننىڭ ئۈچ ئۆلۈشى راست سان، يەتتە ئۆلۈشى مۆلچەر سان، راست سانىنى دېسەڭ، باشلىق راۋا كۆرمەيدۇ» دېگەن گەپ تارقىلىپ يۈردى.

ستاتىستىكا خىزمىتىنى توغرا ئىزغا سېلىپ، ئىلگىرىكى خىزمەتتىكى سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىش ئۈچۈن، يۇقىرىقى مەزگىللەردىكى مۇھىم تۈرلەر، مەسىلەن: ئاشلىق، ياغلىق دان، پاختا، چارۋا قاتارلىق يېزا ئىگىلىك

ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى، نوپۇس، يەر، سودا قاتارلىقلارنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى نۇرغۇن جەھەتتىن تۈزىتىلدى ھەمدە 1984 - يىلى تۈزىتىلگەندىن كېيىنكى ئالاقىدار ماتېرىياللار كىتابچە قىلىپ بېسىلىپ، شۇ مەزگىلدىكى خىزمەتنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ئورگانلارغا تارقىتىپ بېرىلدى.

ئارىلاپ تەكشۈرۈش — بىر تەرەپتىن، ئاساسىي قاتلام ستاتىستىكا خىزمىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان نازارەتچىلىك ۋە تەكشۈرۈش ھېسابلىنىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ تەلەپچانلىقىنى ئاشۇرىدىغان بىر خىل تەكشۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1984 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىقتىسادىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ئورۇن بولۇپ، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە يەرگە سېلىنما سېلىش ئەھۋالى، مەھسۇلات مىقدارى ۋە مەھسۇلات قىممىتى (ئاشلىق، پاختا، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، مېۋە - چېۋە، سەي - كۆكتات قاتارلىقلارنىڭ)، يافلىق دان زىرائەتلىرى، يەر ۋە تېرىلغۇ كۆلىمى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىم ئەھۋالى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى، ئىگىلەنگەن يېزا ئىگىلىكى ماشىنىلىرى مىقدارى، شۇنداقلا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش سەۋىيىسى قاتارلىق بىرقاتار ئەھۋاللارنى قەرەللىك ۋە قەرەلسىز ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇردى.

ئالدىنقى يىلى يىل ئاخىرىدا يوللانغان ماتېرىياللارنىڭ توغرا - خاتالىقىنى تەكشۈرۈش، ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ توغرىلىقىنى سىناش ئۈچۈن، ئارىلاپ تەكشۈرۈش كۆپىنچە ھەر يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلىپ بېرىلدى، سانلىق مەلۇماتلار توغرا بولمىغان ئەھۋال كۆرۈلسە، ۋاقتىدا تۈزىتىلىپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنغاندىن باشقا، سەۋەنلىكنىڭ سەۋەبى تەھلىل قىلىنىپ، ئىبرەت ئېلىنىدى.

1984 - يىلدىن كېيىنكى ئارىلاپ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى يىل ئاخىرىدىكى ستاتىستىكىنىڭ بىرقەدەر توغرا بولغانلىقىنى كۆرسەتتى.

ستاتىستىكا ئىدارىسى ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ يۇقىرىغا يوللىغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ھەر تەرەپلىمە تەھلىل قىلىپ، مەسىلە بايقىسا ۋاقتىدا قايتا سېلىشتۇرۇپ چىقتى. تەدبىر بەلگىلىگەندە پايدىلىنىش ئۈچۈن، يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ناھىيە رەھبەرلىرىنى ئىشەنچلىك بولغان سانلىق مەلۇمات ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇردى.

1984 — 1993 - يىلغىچە بولغان يېزىلارنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 4

تەكشۈرۈلگەن ۋاقىت	يېزا	نۇقتا	ئائىلە	ئادەم	ئومۇمىي كىرىم (يۈەن)	ساپ كىرىم (يۈەن)	يەرگە قايتا سېلىنغان سېلىنما (يۈەن)	ئىشلەپچىقىرىش مۇقىم مەبلەغ سېلىنمىسى (يۈەن)
1984	4	8	40	206	57995	43088	9791	3731
1985	4	8	40	229	87384	64190	14693	43000
1986	4	8	40	233	110460	78016	20389	74573
1987	4	8	40	226	120241	76713	32184	88565
1988	4	8	40	227	142842	96345	31171	116639

1989	4	8	40	225	174181	115370	42609	119680
1990	4	8	40	219	229761	147485	59875	146311
1991	5	10	50	288	276195	188713	67575	143105
1992	5	10	50	290	269108	166867	81823	147948
1993	5	10	50	288	309288	184184	99443	160662

III باب

باھا

1 § . ئۆزگىرىش جەريانى

1937 ـ يىلى ناھىيىدە سودا سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى (قىسقارتىپ سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلدى، ئۇ سودا ۋە باج يىغىش ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن سىرت يەنە باھانىمۇ قوشۇمچە باشقۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە باھا كومىتېتى تەسىس قىلىندى. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى باھا كومىتېتى ئەزالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەرقايسى ساھەلەردىكى مەبلىغى كۆپرەك سودىگەرلەر ئىدى، ئۇلار باھانى كونترول قىلىشۇالغانىدى، ئامما ئۇلارنى «ساھە زومىگەرلىرى» دەپ ئاتىشاتتى. يامانغا يانتاياق بولىدىغان بۇ كىشىلەرنىڭ مال باھاسىنى تەكشى تۇتۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلەپىدىكى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلدە، ئەنگلىيە، رۇسىيە سودىگەرلىرى شايارغا كېلىپ، قوي ـ كالا تېرىسى، يۇڭ ۋە باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازار باھاسىنى تىزگىنلىۋالدى.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە 1327 ـ نومۇرلۇق» پەرمانىغا بىنائەن، ناھىيىلىك باھا كومىتېتىنى «ناھىيىلىك باھا ئىدارە قىلىش كومىتېتى» غا ئۆزگەرتتى. 1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارىمىقىدا سودا سانائەتچىلەر بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، مال باھاسىنى قوشۇمچە باشقۇردى. 1957 ـ يىل 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قارىمىقىدا باھا باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، سودا ـ سانائەتچىلەر بۆلۈمى باھا باشقۇرۇش كەسپىگە ئالاقىدار خىزمەتلەرنى مۇشۇ كومىتېتقا ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1966 ـ يىل 5 ـ ئايدا باھا باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ كەسپلىرى 1953 ـ يىل 12 ـ ئايدا قۇرۇلغان بازار باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پىلان كومىتېتىدا مال باھاسىنى تەكشۈرۈش. تەرتىپكە سېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بازار باشقۇرۇش كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1985 ـ يىل 10. ئايدا ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ناھىيىلىك باھا تەكشۈرۈش ئورنى قۇرۇلدى.

2 § . باھا باشقۇرۇش

50 - يىللاردىن بۇرۇن بازاردا باھانى كۆپىنچە خۇسۇسىي سودىگەرلەر مونوپول قىلىۋالغان ۋە تىزگىنلىۋالغانىدى. ھەرقايسى كەسىپلەردىكى پۇلى كۆپ سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ پۇلى ۋە مىلىغا تايىنىپ، بازارلارنى مونوپول قىلىۋېلىپ، بېسىمدارلىق قىلىپ، تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرى باھادا خەلقنى قاقشىتاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا شىنجاڭ بازارلىرىغا كىرگەن ئەنگلىيە، رۇسىيە سودىگەرلىرى قوي، كالا تېرىسى، يۇڭ ۋە باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېتىپ، رەخت، چىنە - قاچا، نېفىت ۋە سەرەڭگە، سوپۇن قاتارلىق كۈندىلىك بۇيۇملارنى ئېلىپ كېلىپ، يەرلىك مال باھاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە چۈشۈرۈش ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. شايار چەت جاي بولسىمۇ، بىراق رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئۈرۈمچى ۋە قەشقەردىكى كونسۇلخانىلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى سودا خادىملىرى ئارقىلىق، كۇچار ۋە شايارلاردا تىجارەت قىلىش شەكلى بىلەن ۋاكالەتچى سودىگەرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بازاردىكى مال باھاسىنى تىزگىنلەشكە قول تىقاتتى ۋە قاتنىشاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىمۇ ئەھۋال مۇشۇنداق ئىدى. باھا كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باھانى ھۆكۈمەت باشقۇرغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن بارلىق مال خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ قولىدا بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قولىدا كاپالەتلىك قىلغۇدەك ماددىي ئەشيا يوق ئىدى، ھۆكۈمەت «باھاغا چەك قويۇش»، «سېتىۋېلىشقا چەك قويۇش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلار قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئىجرا قىلغىلى بولمايتتى. ئەڭ يامىنى ئەمەلدارلار بىلەن سودىگەرلەر تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، نامدا «باھانى تەكشى تۇتىمىز» دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق قىلىشمىدى. 1937 — 1945 - يىلغىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، بازاردا مال كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى قوللاش ئېڭى كۈچلۈك بولغاچقا، ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزى ساتىدىغان ئىگىلىكتىكىلەر بېكىنمىچىلىك قىلغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ساھەلەر ھۆكۈمەتنىڭ قىسمەن پەرمانلىرىغا ئىتائەت قىلدى. شۇڭا باھادا چوڭ داۋالغۇش بولمىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن مىنگو ھاكىمىيىتى ھالاك بولۇش ھارپىسىغىچە، مەملىكەت بويىچە باھادا يۈز بەرگەن داۋالغۇشنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ تەسىرىدە باھا شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتتى، شايار بازارلىرىدا باھا تىزگىنسىز قالدى. 1948 - يىل 11 - ئايدا شىنجاڭ 4 - مەمۇرىي ۋالىي مەھكىمىسى باھا ئىدارە قىلىش كومىتېتى شايار ناھىيىسىگە «مەككار سودىگەرلەرنىڭ بېسىمدارلىق قىلىشى» دىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ، ئوتۇن، ئاشلىق، ياغ، گۆش قاتارلىقلارنىڭ باھاسىغا، ئۇلارنى سېتىۋېلىشقا چەك قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، لېكىن بۇنىڭ ئانچە ئۈنۈمى بولمىدى.

1950 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت دۆلەت ئىلكىدىكى سودىنىڭ مەبلەغ ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ مال سېتىۋېلىپ ۋە سېتىپ، مەككار سودىگەرلەرنىڭ باھانى ھە - ھۇ بىلەن ئۆرلىتىۋېتىشىگە زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن مال باھاسى مۇقىم بولدى.

1959 — 1962 - يىلغىچە ماددىي ئەشيالار قىس بولۇپ، تەمىنلەشتە جىددىيلىك كۆرۈلۈپ، مال باھاسى تېز ئۆرلەپ كەتتى. ھۆكۈمەت مەمۇرىي تەدبىر بىلەن بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ ئاساسىي يولluq رولىنى ۋە پىلانلىق تەمىنلەشنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇردى. ئاشلىق، پاختا، توقۇلما بۇيۇم، ياغ قاتارلىق تورمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسىغا ۋە مىقدارىغا چەك قويۇپ تەمىنلەشنى يولغا قويدى، مەسىلەن، سەرەڭگە، سوپۇن، كىرسىن، ۋېلسىپىت قاتارلىق

كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن پىلانلىق، چەكلىك تەمىنلەشنى يولغا قويۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى باھاسىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

1950 - يىلدىن كېيىن، خۇسۇسىي سودىغا قەدەممۇ - قەدەم ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى. 1955 - يىلدىن كېيىن، سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش سىياسىتى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى، بۇمۇ باھانىڭ مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇھىم ئامىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1954 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سودا - سانائەت بۆلۈمى مال باھاسى ھەققىدە مۇنداق كونكرېت بەلگىلىمە چىقاردى: خۇسۇسىي سودىدىكى بارلىق تاۋارلار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا دۇكانلىرىنىڭ تاختاي باھاسى بويىچە سېتىلىدۇ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكانلارنىڭ تاۋارلىرىنىڭ كىرگۈزۈش باھاسىغا مەلۇم نىسبەتتە ھەق قوشقاندىن كېيىن بازاردا سېتىش باھاسى قىلىنىدۇ، ھەمدە باھا ئېنىق يېزىپ چاپلىنىدۇ، بۇنىڭغا ئىستېمالچىلار بىلەن سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش خادىملىرى نازارەت قىلىپ، تەكشۈرۈپ تۇرىدۇ. يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ، مەسىلەن: كۆكتات، تۇخۇم، گۆشنىڭ باھاسىنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى (ياكى مۇناسىپ تارماق) تەكشۈرۈپ تەستىقلىغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى، تىككۈچىلىك كەسپى، قول سانائەت كەسپى (ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، تۇنۇكچىلىك) كەسىپلىرىدىمۇ باھانى يۇقىرى بېكىتىپ بېرىدۇ؛ ئاشلىق، ياغ، پاختا قاتارلىقلارنىڭ باھاسى پىلان كومىتېتى تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەندىن كېيىن ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. بۇ چارە خېلى ئۇزاققىچە يولغا قويۇلۇپ، 1984- يىلدىن كېيىن قەدەممۇ قەدەم ئۆزگەرتىلدى.

يېزا - كەنت بازارلىرى ۋە يېزا - كەنت دۇكانلىرىدىكى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى باھا تارماقلىرى بىرتۇتاش باشقۇردى. ئارىلاپ، قەرەللىك ۋە تويۇقسىز تەكشۈرۈپ تۇردى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكانلار كوللېكتىپ دۇكانلار، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى دۇكانلىرى تاۋارلارغا ئېنىق باھا چاپلاپ ساتتى، باھاسى ناھىيە بازىرىدىكى باھا بىلەن بىردەك ياكى ئۇنىڭدىن 10% يۇقىرى (پىلان ئىچىدىكى تاۋارلار بۇنىڭ سىرتىدا) بولدى. كۆكتات، تۇخۇم، گۆش قاتارلىقلارنىڭ باھاسى ناھىيە بازىرىدىكى بىلەن ئوخشاش ياكى ئۇنىڭدىن تۆۋەن بولدى. باھا ھەققىدىكى بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغانلار جازالاندى. باھا باشقۇرۇشتا «مەركەزلەشتۈرۈپ رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش» چارىسى ۋە تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

1976 - يىلدىن كېيىن باھا ئۈستىدە تەكشۈرۈش، نازارەتچىلىك ۋە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى.

1985 - يىلدىن كېيىن، بىر قىسىم تاۋارلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، يېتەكچى باھا (تەڭشەلمە باھا)، كېلىشىم باھا دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلدى، ئىككى خىل باھا ئىككى خىل رەڭدە يېزىلىپ چاپلاندى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلار بەلگىلىگەن باھا، سېتىۋېلىش - سېتىشتىكى كېلىشىم باھا، كارخانا ئارا كېڭەشمە باھا، بازاردا سېتىش باھاسى قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلدىكى باھا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. باھاسى دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئاشلىق، ياغ، رەڭلىك تېلېۋىزور، داڭلىق ۋېلسىپىت، شېكەر، داڭلىق تاماكا، داڭلىق ھاراق قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈش، چۈشۈرۈشكە يول قويۇلمىدى. كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىپ، كېلىشىم باھادا سېتىلىدىغان تاۋارلار ئىچىدىكى دۆلەتنىڭ يېتەكچى باھاسى يولغا قويۇلىدىغان سېمونت، كۆمۈر قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى يۇقىرى - تۆۋەن تەڭشەشكە يول قويۇلدى. لېكىن ناھىيىلىك باھا تارمىقىنىڭ يېتەكچىلىكى قوبۇل قىلىنىپ، بەلگىلىك ۋاقىت، بەلگىلىك نىسبەتتە يۇقىرى - تۆۋەن تەڭشەشكە يول قويۇلدى. بىر تىجارەتتە بىرنەچچە خىل باھانى ۋە بىر كۈندە بىرنەچچە خىل باھانى قوللىنىشقا يول قويۇلمىدى. باھاسى بازار ئارقىلىق تەڭشىلىدىغان تۈرلۈك مال (يىپ - يىڭنە، تۈگمە قاتارلىقلار)، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، تۇخۇم، قۇرۇق مېۋە قاتارلىقلار بازارغا قاراپ كېلىشىم باھادا سېتىلدى. مۇلازىمەت كەسپى (مەسىلەن، ساتىراشلىق، مېھمانخانا)، يېمەك - ئىچمەك كەسپىنىڭ باھاسىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، ھەمدە ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىغا يول قويۇلدى.

1990 ـ يىلدىن كېيىن باھاسىنى دۆلەت بېكىتىدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسىمۇ قەدەممۇ ـ قەدەم قويۇۋېتىلدى. 1993 ـ يىلى يىل ئاخىرىدا، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە سۈلياۋ يوپۇق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرىدىن باشقا ئاشلىق، ياغ، پاختا، نېفىت مەھسۇلاتلىرى، پولات ماتېرىيال، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىقلارنىڭ باھاسى بىردەك قويۇۋېتىلىپ، دۆلەتنىڭ يېتەكچى باھاسى يولغا قويۇلدى. چۈچۈكبۇيا يەنىلا دۆلەتنىڭ چەكلىمە باھاسى بويىچە بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىدى. ياغاچ ماتېرىيالمۇ (بازارلاردىكى پارچە ـ پۇرات ياغاچ ماتېرىياللار بۇنىڭ سىرتىدا) دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش باھاسى بويىچە سېتىلدى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن باھاسى قويۇۋېتىلگەن تاۋارلار

جەدۋەل: 9 — 5

ۋاقتى	تاۋار تۈرلىرى	
	تەڭشەلمە باھا	كېلىشىم باھا
21.2.1983	ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قەدەممۇ قەدەم قويۇۋېتىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى	1 ـ تۈركۈم
9.9.1983	ساپ پاختا رەخت ۋە دېلون ـ ئارىلاشما گۈللۈك رەختلەرنى سېتىشتا لەيلىمە باھا يولغا قويۇلدى	
12.10.1983	ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قەدەممۇ ـ قەدەم قويۇۋېتىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى	2 ـ تۈركۈم
27.5.1985	داڭلىق، ئالىي ھاراقلار كېلىشىم باھا بويىچە سېتىلدى	كېلىشىم باھا
21.8.1986	چاينى سېتىشتا يېتەكچى باھا يولغا قويۇلدى	
9.9.1986	توڭلاتقۇ، كىر ئالغۇ، ئۈن ئالغۇ، رەڭسىز تېلېۋىزور، ۋېلسىپىت، 80 ئۆرۈشتىن يۇقىرى پاختا يىپ ۋە بۇنىڭدا توقۇلغان ئوتتۇرا ـ ئۇزۇن تالالىق رەختلەرنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، پەرقلىق نىسبەتتە كونترول قىلىندى	
17.10.1986	4 ـ تۈركۈمدىكى ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	
12.11.1986	پولات سىم ۋە تۆمۈر مىقلار (پىلان سىرتىدا)	كېلىشىم باھا
1986 ـ يىلى	گۆش بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش بىكار قىلىنىپ، باھا قويۇۋېتىلدى	
24.3.1987	رايون ئىچىدىكى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	كېلىشىم باھا
13.4.1988	بىر قىسىم ئىستېمال سانائەت تاۋارلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باھاسىغا چەك قويۇلدى. مەسىلەن، داڭلىق ۋېلسىپىت، توڭلاتقۇ، رەڭسىز تېلېۋىزور، پەرلىك باتارىيە، ئازىلىق قەنىزى، تۆمۈر مىق قاتارلىقلار	
14.6.1988	رەڭلىك تېلېۋىزورلارغا لەيلىمە باھا يولغا قويۇلدى	
21.7.1988	داڭلىق ھاراقلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	كېلىشىم باھا
24.7.1988	داڭلىق تاماكىلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	كېلىشىم باھا

29.4.1989	رەڭلىك تېلېۋىزورلاردىن ئالاھىدە ئىستېمال بېجى ئېلىنىدىغان بولدى	
26.12.1989	يېمەك توقۇلمىلار ۋە يېمەك مەھسۇلاتلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى باھاسىغا چەك قويۇلدى	
4.1993	ئاشلىق ۋە ماينىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	

§ 3 . باھادىكى ئۆزگىرىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئۇزاق يىللاردا باھادا داۋالغۇش ناھايىتى چوڭ بولدى. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى تۆۋەندىكىچە: ئۇرۇش مالىمانچىلىقى يىللىرىدا، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى زور ھەجىمدە ئۆرلەپ كەتتى. ئاپەت يىللىرىدا يېمەكلىكلەرنىڭ باھاسى ھەسسىلەپ، نەچچە ھەسسىلەپ ئۆرلەپ كەتتى. قايسىلا خىلدىكى تاۋار بولسۇن، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تەبىئىي ئاپەت يىللىرىدا ھەممىسىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. ئادەتتىكى يىللاردا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىچىدىكى ئاشلىق، ياغ، پاختا ۋە كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەرنىڭ باھاسى باشقا رايونلاردىكىگە قارىغاندا بىر ئاز تۆۋەن بولدى. بولۇپمۇ تېرە، قوي يۇڭى، تۇخۇم قاتارلىقلارنىڭ باھاسى باشقا رايونلاردىكى بازار باھاسىدىن تۆۋەن بولدى. سانائەت مەھسۇلاتلىرى، يېنىك سانائەت، بولۇپمۇ توقۇلما بۇيۇملار، كۈندىلىك بۇيۇملار، گىرىم بۇيۇملىرى ۋە كۈندىلىك تۈرلۈك ماللارنىڭ باھاسى باشقا رايونلاردىكىگە قارىغاندا نەچچە ئون پىرسەنت، ھەتتا نەچچە ھەسسە يۇقىرى بولدى. مەسىلەن، گۇاڭشۈنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) يۈز جىڭ كالا تېرىسىنىڭ باھاسى يەتتە سەر كۈمۈشكە يەتمەيتتى، بىراق چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ رەختلىرىنىڭ بىر مېتىرىنىڭ باھاسى نەچچە ئون سەر كۈمۈش ئىدى. چەت ئەلنىڭ تۆمۈرى، سىرلىرى ۋە سىرلىق قاچىلىرىنىڭ باھاسى تېخىمۇ يۇقىرى ئىدى. ئاغزاكىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بىر كۆرە (20 كىلوگرام) بۇغدايغا ئاران بىر قاپ (30 — 50 گرام) يۇزمېيى تېگىشىلگەن. بۇنىڭدىن ئاشلىقنىڭ ئەرزانلىقىدىن دېھقانلارنىڭ زىيان تارتقانلىقىنى ۋە مەككار سودىگەرلەرنىڭ دەردىنى تارتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1900 - يىلدىن 1919 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، مەملىكەت ئىچىدە مىللىتارىستلارنىڭ ئۇرۇشى بولدى، روسىيىدە ئىنقىلاب پارتىلىدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرى بازارغا كىرەلمىدى، يەرلىكتە سانائەت بولمىغاچقا كۈندىلىك بۇيۇملار قىسىلىشىپ، باھا ئۆرلەپ كەتتى. خەلقنىڭ تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ئىپتىدائىي ئۇسۇللار بىلەن ئىشلەپچىقىرىلدى، سەرەڭگە، سوپۇن قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىجتىمائىي ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلارغا خاس بۇيۇمغا ئايلىنىپ قالدى، شېرىس، تاۋار - دۇردۇنغا ئوخشاش توقۇلمىلار ئەمەلدارلار، بايۋەچچىلەر بەھرىمەن بولىدىغان مەخسۇس تاۋار بولۇپ قالدى. 1937 - يىلدىن كېيىن، ياپونىيە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلدى، ئۇرۇش ئوتى ئەۋج ئېلىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان قاتناش توسۇلۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭدىكى مىللىتارىستلارمۇ ئۆزئارا ئۇرۇشتى، بۇ ئۇرۇش جەنۇبىي شىنجاڭدا تېخىمۇ كەسكىن بولدى. ما جۇڭيىڭ، تۆمۈرئەلى، ما خۇسەن، خوجانىياز ھاجى قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنلىرى بۇلاڭچىلىق قىلدى. يەرلەر ئاق قېلىپ پۇقرالار نامراتلىشىپ كەتتى، ماددىي ئەشيالار قىسىلىشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئەھۋال بىر ئاز ياخشىلاندى، بىراق بۇ ھالەت ئۇزاققا بارمىدى. 1946 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىقتىساد قاتتىق ۋەيران بولۇپ، مال باھاسى تۈز سىزىق بويىچە شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتتى، تاۋارلارنىڭ باھاسى بىر كۈندە نەچچە قېتىم ئۆزگىرىپ تۇردى. تۆۋەندە مىنگونىڭ قىسمەن يىللىرىدىكى ئاساسلىق تۇرمۇش تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى بېرىپ ئۆتىمىز.

1945 ـ يىلىنىڭ قىسمەن ئايلىرىدىكى تاۋار باھاسى

جەدۋەل: 9 — 6

بىرلىكى: يۈەن

	ۋاقىت / مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	ھەرقايسى ئايلاردىكى باھا				
			8 ـ ئاي	9 ـ ئاي	10 ـ ئاي	11 ـ ئاي	12 ـ ئاي
تۇرمۇش بۇيۇملىرى	بۇغداي	دادەن	4000	6000	6800	16800	8000
	قوناق	دادەن	3800	4000	4000	4000	4000
	بۇغداي ئۇنى	100 جىڭ	2400	2800	8500	8500	10000
	قوناق ئۇنى	100 جىڭ	2000	2400	5100	5100	6000
	گۈرۈچ	بىر جىڭ	8000	8000	13600	13600	10000
	سۇ يېغى	1 جىڭ	130	160	300	300	200
	قوي گۆشى	1 جىڭ	50	60	70	70	70
	كالا گۆشى	1 جىڭ	40	50	50	50	60
	قوي يېغى	1 جىڭ	120	130	140	140	140
	كالا يېغى	1 جىڭ	100	120	170	110	110
	سوپۇن	100 جىڭ	16000	16000	17000	17000	18000
	بېدە	100 جىڭ	1000	1000	1500	1500	2000
	گۈل ـ گىيا	100 جىڭ	180	180	300	300	320
	قىچا	دادەن			10200	10200	10000
يەرلىك مەھسۇلاتلار	قارا كۆرپە	پارچە	550	750	800	800	400
	قوي تېرىسى	پارچە	60	90	160	80	650
	ئۆچكە تېرىسى	پارچە	70	120	180	100	80
	كۆزلۈك يۇڭ	100 جىڭ	1800	2000	3000	500	3000
	يازلىق يۇڭ	100 جىڭ	1400	1800	1500	2000	1600
	پاختا	100 جىڭ	600	600	12000	10000	1300
	چۇبۇر ئارغامچا	تال	70	80	90	80	95
	ماتا	توپ	150	190	200	140	160
	تاغار	دانە	400	600	400	500	300
	پاختا يىپ	1 جىڭ	150	200	220	170	180
بىناكارلىق ماتېرىياللىرى	تېرەك ياغىچى	تال	300	500	500	800	300
	سۆگەت ياغىچى	تال	200	400			
	قارىياغاچ ياغىچى	تال	500	800	1500	600	400
	خىش	1000 دانە			2000	3000	1400
	كېسەك	1000 دانە			1000	1500	1200
	سۆگەت بادىرىسى	100 تال			1500	200	1000

شايار ناھىيىسىنىڭ مىنگونىڭ بەزى يىللىرىدىكى باھا ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 7 بىرلىكى: يۈەن

مەھسۇلات نامى		بىرلىكى	1944 ـ يىلى 8 ـ ئايدىكى بازار باھاسى	1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدىكى بازار باھاسى	1946 ـ يىلى 1 ـ ئايدىكى بازار باھاسى
يېمەكلىكلەر	گۈرۈچ	جىڭ	1.6		
	بۇغداي	جىڭ	0.7	22.6	26.6
	قوناق	جىڭ	0.5	13.3	10.6
	سۈ يېغى	جىڭ	8	130	280
	كالا گۆشى	جىڭ	3.5	40	60
	قوي گۆشى	جىڭ	4	50	70
	ئۇن	جىڭ	2.2	35	
	كالا يېغى	جىڭ	4.5	100	140
كۈندىلىك بۇيۇملار	سەرەڭگە	قاپ	2		
	سوپۇن	دانە	8	17	
توقۇلما بۇيۇملار	ماتا	مېتىر	6	25	30
	تېرىكە	مېتىر	10		
	پاختا	جىڭ	14	60	
	پاختا يىپ	جىڭ	28	150	190
	تاغار	دانە		400	500
چارۋا مەھسۇلاتلىرى	قارا كۆرپە	پارچە		500	700
	قوي تېرىسى	پارچە		60	150
	ئۆچكە تېرىسى	پارچە		70	80
	يازلىق يۇڭ	جىڭ		14	1.6
	كۈزلۈك يۇڭ	جىڭ		18	3
بىناكارلىق ماتېرىياللىرى	خىش	1000 دانە		2000	1700
	كېسەك	1000 دانە		1000	1200
	تېرەك ياغىچى	تال		500	300
	قاراياغاچ	تال		800	400
	سۆگەت بادرىسى	100 تال		1500	1000
باشقىلار	خورۇم ئاياغ	جۈپ	80		800
	چاچ چۈشۈرۈش	باش	1.5		
	جاڭيۇ	جىڭ	1		20

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت بىرتەرەپتىن سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەپ، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈردى، ھەمدە مالىيە كىرىم - چىقىمنى ۋە نەق پۇل باشقۇرۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مال باھاسى ئۆچقاندەك ئۆرلەپ كەتكەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتتى. تۆۋەندىكى جەدۋەلدە 1950 - يىل 9 -، 10 -، 11 - ئايلاردىكى باھا ئەھۋالى بېرىلدى.

1950 - يىل 9 -، 10 -، 11 - ئايلاردىكى باھا ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 8 بىرلىكى: يۈەن (كونا پۇل)

مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	9 - ئاي	10 - ئاي	11 - ئاي
قوي گۆشى	جىڭ	6750	7200	6750
سۇ بېلىقى	جىڭ	5850	6300	6750
تۇز	جىڭ	450	450	450
كۆكتات	جىڭ	900	1100	900
كېرسىن	جىڭ	5850	6300	
سۆك	جىڭ	1575	1575	
بۇغداي	جىڭ	1350	1125	1350
سوپۇن	دانە	5450	5400	
كۆمۈر	جىڭ	216	205	270
چىش پاراشوكى	بولاق	4500	5400	5400
چىش چوتكىسى	دانە	9000	9000	9000
پاپىروس	قاپ	4500	4500	4050
ماتا	گەز	585	900	787.5
سىيامبۇ	گەز	2250	2700	2250
ئاق قەغەز	تاختا	1800	1800	1800
كەندىر قەغىزى	تاختا	135	135	135
خەسە	گەز	2250	2250	2250
پاختا	جىڭ	6750	8100	8100
ۋازېلىن	سەر	9450	11250	
باتارېيە	جۈپ	22500	27000	31500
قارا شېكەر	جىڭ	22500	23000	27000
لۆڭگە	دانە	13500		9000
توخۇ	دانە	9000	9000	10350

شال	تال	1350	1350	1800
تۇخۇم	دانە	360	450	450
موخۇركا	جىڭ	9000	13500	13500

شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى ۋە دۆلەت بېكىتكەن بىرتۇتاش باھا ئىزچىل ئىجرا قىلىندى، 1950 — 1953 - يىلغىچە باھا مۇقىملىق ئىچىدە تۆۋەنلەشكە باشلىدى. 1958 — 1962 - يىلغىچە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتتى، بىراق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكانلار ئامما ئىستېمال مىقدارىنىڭ %70 ىدىن ئارتۇقىنى ئىگىلەيدىغان 18 خىل تاۋارنى تەكشى باھادا نورمىلىق، بەلەتلىك تەمىنلىدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە تاۋارلارنىڭ باھاسى توڭلىتىپ قويۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆرلىدى. بىراق شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا قويۇلغان چەك يىلدىن يىلغا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەڭتاشا تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. مائاشنىڭ ئۆسۈش ھەجمى باھانىڭ ئۆرلەش ھەجمىدىن چوڭ بولغاچقا، خەلق تۇرمۇشى قەدەممۇقەدەم ياخشىلاندى.

شابار ناھىيىسىدە ئاشلىق، ياغ ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن مەھسۇلات باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 9 بىرلىكى: يۈەن

تۈر / يىل	بۇغداي (كىلوگرام)	قوناق (كىلوگرام)	گۈرۈچ (كىلوگرام)	ياغلىق دان (كىلوگرام)	چىگىت يېغى (كىلوگرام)	سېرىق پۇرچاق (كىلوگرام)
1960	0.156	0.11		0.292		0.17
1965	0.56	0.24	1.33	0.366	3.50	
1975	0.48	0.28	1.15		3.50	
1982	0.33	0.16	1.18	0.55	3.80	
1987	0.54	0.36	1.15		2.80	
1990	0.76	0.56	1.85		3.60	

شابار ناھىيىسىدە چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 10 بىرلىكى: يۈەن، كىلوگرام، تۇياق

تۈرى / يىل	ئات	كالا	قوي	ئۆچكە	ئېشەك	قېچىر	قوي يۇڭى	چۈپۈر	ئۆچكە تىۋىتى	ئات بايلىسى	كالا قوۋزىقى
1960							1.37	0.88	7.78	1.95	2.34
1961		400	19	16							
1962		200									
1965	150	70	30	22	60		1				
1982	320	280			80	520					
1987	320	420			200	750					
1990	600	760			280						

شايار ناھىيىسىدە مېۋە - چېۋە ۋە قوغۇن - تاۋۇز باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 11 بىرلىكى: يۈەن/كىلوگرام

مەھسۇلات نامى / يىل	ئالما	قوغۇن	تاۋۇز	ئۈزۈم	ئامۇت	شاپتۇل	قاق	ئۆرۈك
1960	0.15							
1971	0.14	0.10	0.08	0.10	0.18	0.10		
1972	0.15	0.10	0.09	0.11		0.10		
1973		0.08	0.08	0.12	0.15	0.12	0.53	
1974	0.15	0.13	0.13	0.13	0.13	0.15		
1982	0.27	0.11	0.13	0.21	0.16	0.11	0.72	0.2
1987	0.80	0.25	0.30	0.80	0.85			0.4
1990	1.20	0.30	0.20	0.40	2	0.50		0.55

شايار ناھىيىسىدە كۆكتات باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 12 بىرلىكى: يۈەن/كىلوگرام

يىل / مەھسۇلات نامى	1971	1972	1973	1974	1975	1982	1987	1990
سوڭ پىياز	0.18					0.25		0.35
كۆدە	0.15					0.59		0.40
پالەك	0.15	0.10				0.19		
ئۇسۇڭ	0.15			0.12				
پىياز	0.08	0.10	0.10	0.09		0.12		
سەۋزە	0.15	0.10	0.10	0.1				
پەمىدۇر	0.15	0.12	0.10	0.15		0.24		0.4
قىزىلمۇچ	0.20	0.15	0.08	0.2		0.12		0.3
سامساق	0.3	0.35	0.7	0.4		0.66		0.9
پىدىگەن	0.15	0.12	0.07			0.19	0.2	
تەرخەمەك	0.1							
كاللەك سەي	0.1	0.06	0.1			0.13		
چىڭسەي		0.1	0.1					0.6
يېسىۋىلەك					0.09		0.15	0.2

شايار ناھىيىسىدىكى باھا ئارمىقىنىڭ يىللاردىكى باھا تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 13 بىرلىكى: يۈەن

يىل	تەكشۈرۈلگەن ئورۇن	تۈرى	باھا جەھەتتە تەكشۈرۈپ چىقىلغان قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش ئەھۋالى	كىنىتىزامغا خىلاپ پۇل	يېغىۋېلىنغان پۇل	بىر تەرەپ قىلىش چارىسى
1985	ئاشلىق ئىدارىسى كېلىشىم باھا دۇكىنى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	كېلىشىم باھا دۇكىنىنىڭ كىنىتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش	2554	2554	مۇسادىر قىلىندى
	پاختا - چىگە شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	ياغ زاۋۇتىنىڭ باھا كىنىتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	2747.3	2747.3	مۇسادىرە قىلىنغىنى 747.3، جەرىمانە 2000
1986	نېفىت شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	نېفىت شىركىتىنىڭ سىرتقا بېنزىن سېتىپ ۋە باشقا مايلىق ئارىلاشتۇرۇپ يۇقىرى باھادا سېتىپ باھا كىنىتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنسىز كىرىمىنى مۇسادىرە قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	13753.80	13753.80	مۇسادىرە قىلىندى
	پاختا - چىگە شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ كەم قالغان پاختا پۇلىنى مۇسادىرە قىلىش ھەققىدە ئۇقتۇرۇش	35820	35820	مۇسادىرە قىلىندى
	چاي - چارۋا شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئېغىر قىلمىش	چاي - چارۋا شىركىتىنىڭ باھا كىنىتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	55800	11160	مۇسادىرە قىلىندى
1987	يېزا ئىگىلىكى، سانائەت - سودا، تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئېغىر قىلمىش	تىجارەت ئورنىنىڭ سۇلياۋ بويۇق، ۋېلسىپىت ساتقاندا باھا كىنىتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	14857.53	5379.32	مۇسادىرە قىلىندى
	تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئېغىر قىلمىش	كوپېراتىپنىڭ ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنى ئۆستۈرگەنلىكىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	48900	48900	مۇسادىرە قىلىندى
	يەككە دۇكان (جەمئىي)	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	باھا چاپلاش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلمىغان يەككە دۇكانلارنى جازالاش توغرىسىدا قارار	4832.50	4832.50	جەرىمانە قويۇلدى
1988	يەرلىك مەھسۇلات شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	باھا كىنىتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلارنى جازالاش توغرىسىدا قارار	31559.60	31559.60	مۇسادىرە قىلىندى
	پاختا - چىگە شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	87 - يىلى چىگىت سېتىشتا كىنىتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلارنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	53665.39	53665.39	مۇسادىرە قىلىندى

1989	سادەسى ئەشيا شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	باھا كونتىرولىغا خىلاپلىق قىلىپ ئاپقان كىرىمىنى مۇسادىرە قىلىش توغرىسىدا ئالاقە	44980	21800	مۇسادىرە قىلىندى
1990	يېزىلاردىكى يۇغا يېقىش ئورۇنلىرى (جەمئىي)	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى قىلمىش	يۇغا مۇئەككۈزنى يۇقىرى باھادا ساتقانلارنى جازالاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	111720	111720	مۇسادىرە قىلىندى
	گۈلباغ يېزىلىق چۈچۈكبۇيا زاۋۇتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى قىلمىش	زاۋۇتنىڭ چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىشتا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	5593.94	5593.94	مۇسادىرە قىلىندى
	توك شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى قىلمىش	شىركەتنىڭ توك باھاسىدا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	8798.6	8798.6	مۇسادىرە قىلىندى
1991	تويبولدى يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	كوپېراتىپنىڭ سۆلياۋ يوپۇق تىجارىتىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	1525.1	1525.1	مۇسادىرە قىلىندى
	پاختا - چىگە شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	90 - يىلى پاختىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئارتۇق ئاپقان پۇلنى يىغىۋېلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	40178.53	40178.53	مۇسادىرە قىلىندى
	يېڭى مەھەللە يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	كوپېراتىپنىڭ سۆلياۋ يوپۇق تىجارىتىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	17527	17527	مۇسادىرە قىلىندى
	تويبولدى يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	كوپېراتىپنىڭ خىمىيىۋى ئوغۇت باھاسىنى ئۆستۈرگەنلىكىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	10734.52		قايتۇرۇۋېلىندى
	خۇسۇسىي دۇكانلار (جەمئىي)	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	باھا چاپلاش تۈزۈمىنى تولۇق ئىجرا قىلمىغانلارنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	1810	1810	جەرىمانە قويۇلدى
1992	گۈلباغ يېزىلىق شىپاخانا	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	شىپاخانىنىڭ قالايمىقان ھەق ئالغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	4228.8	4228.8	مۇسادىرە قىلىندى
	گۈلباغ يېزىلىق چۈچۈكبۇيا زاۋۇتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىشتا باھاغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	6735.38	6735.38	مۇسادىرە قىلىندى
	يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	يەر ھەققى ئۆلچىمىگە خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	1980	1980	مۇسادىرە قىلىندى
1993	دوختۇرخانا	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	قالايمىقان ھەق ئالغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	3467.35	3467.35	مۇسادىرە قىلىندى
	شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	قالايمىقان ھەق ئالغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	74808.09		قايتۇرۇۋېلىندى

IV باب

ئۆلچەم

1 § . ئۆلچەمدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۆلچەم باشقۇرۇش

شاپار ناھىيىسىدىكى خەلق ئارىسىدا ئۇزاقتىن بېرى ئۆلچەملىك بولمىغان ئاددىي ئۆلچەش ئۇسۇلى ۋە ئۆلچەش ئەسۋابلىرى قوللىنىلىپ كەلدى، تارىختا ئۆلچەم باشقۇرىدىغان ئاپپارات يوق ئىدى؛ 1977 - يىلى ئۆلچەم ئورنى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن گەرچە ئۆلچەملىك ئۆلچەش يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قانۇن ئىجرا قىلىدىغان ئورگان يوق ئىدى، ئۆلچەش ئۇسۇلى ئارىلاش ھەم قالايمىقان ئىدى.

1. ئۇزۇنلۇقنى ئۆلچەش ئۇسۇلى

1) گەز: قولنىڭ ئۇچىدىن كۆكرەك،كىچە بولغان ئۇزۇنلۇق بىر گەز بولۇپ تەخمىنەن 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ كۆينەكچە رەخت، ئاغامچىغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلەتتى.

2) غۇلاچ: بىر غۇلاچ ئادەتتە بىر يېرىم مېتىر ھېسابلىناتتى.

3) چاقىرىم: بۇ ئادەتتە ئادەمنىڭ ئاۋازى يېتىدىغان ئارىلىقنى يەنى 500 مېتىردىن 1000 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقنى كۆرسىتەتتى.

4) پوتەي: بۇ ئىككى پوتەينىڭ ئارىلىقىنى كۆرسىتەتتى. تەخمىنەن 15 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

5) قاراۋۇلخانا: بۇ سەپەر مۇساپىسىنى ھېسابلاش بىرلىكى بولۇپ، ئادەم ۋە ئۇلاغلارنىڭ بىر كۈندە ماڭغان مۇساپىسىنى كۆرسىتەتتى. تەخمىنەن 60 چاقىرىم كېلىدۇ.

2. سىغىمچانلىقنى ئۆلچەش ئۇسۇلى

1. كەمچەن: بۇنىڭ مۇئەييەن قاچىسى ۋە ئۆلچىمى بولمايدۇ، كۆينەكچە سۇ يېغى، ئاچچىقسۇ، جىيائىيۇلارنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدۇ، تۇنۇكە قاچا، قاپاق، بوتۇلكا قاتارلىقلار كەمچەن قىلىنىدۇ. ئادەتتە 500 گراملىق، 250 گراملىق بولىدۇ.

2) شىڭ: ئاشلىق ئۆلچەش ئەسۋابى. بۇ تۆت چاسا بولۇپ، تېگى كىچىك ئاغزى چوڭ بولىدۇ، بۇنىڭغا نوگايمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر شىڭ تەخمىنەن 1.5 كىلوگرام (بۇغداي ئۆلچەشتە) كېلىدۇ.

3. چارەك: ئەسلىدە خورجۇننىڭ بىر بېشىنىڭ سىغىمى بىر چارەك ئىدى، كېيىن بارا - بارا ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ قالغان. بىر چارەك تەخمىنەن 12.5 كىلوگرامغا (بۇغداي ئۆلچەش) تەڭ.

يۇقىرىقى ئىككى خىل ئۆلچەم چەت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى قىسمەن جايلاردىكى دېھقانلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

3. ماسسا (ئېغىرلىق) ئۆلچەش ئۇسۇلى

خەلق ئارىسىدا جىڭ، سەر دېگەندەك ئۆلچەملەر كۆپ قوللىنىلمايتتى. جىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى،

مىنگونىڭ باشلىرىدا، رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلغاندا، گىرام، كىلوگرام دېگەنلەرنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. بۇلار قىسمەن باھالىق تاۋارلارنى ئۆلچەش - سېتىشتا ئىشلىتىلدى. مەسىلەن: پاختا، يىپ، يىپەك، يىلە غوزىكى قاتارلىقلار جىڭ، سەر بىلەن ئۆلچەندى. ئالتۇن، كۆمۈش، بۇغا مۈڭگۈزى قاتارلىقلارنى ھۆكۈمەت تەرەپ پۇڭ، مىسقال، سەر بىلەن ئۆلچىسە، خەلق گىرام بىلەن ئۆلچىدى.

كۆكتات جىڭغا سېلىنماي، باغلام ياكى دۆۋىسى بىرلىك قىلىندى.

مېۋە - چېۋىلەر ساناپ ياكى سېۋەت بىلەن ئۆلچەندى. قوغۇن تاۋۇزلارمۇ شۇنداق ئۆلچەندى.

ئوتۇن، ئوت - چۆپلەرنى ئۆلچەشتە هارۋا بىرلىك قىلىندى. بېدە هارۋا بىرلىك قىلىنىپ ھېسابلانغاندىن باشقا، باغلام بىرلىك قىلىنىپ سېتىلدى.

قوي، كالا گۆشلىرى دەسلەپتە تۇياق بىرلىك قىلىنىپ سېتىلدى، مىنگودىن كېيىن، تۇياق بىرلىك قىلىنغاندىن سىرت يەنە جىڭ كىلوگراملار بىرلىك قىلىنىدىغان بولدى.

4. كۆلەم

بۇنىڭدا گېكتار، مو، پۇڭ قاتارلىقلار بىرلىك قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا بەگ - جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندا، ۋاڭ - غوجام، بەگلەرگە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرلەر «پاتمان» بىرلىك قىلىنىپ ئۆلچەندى، بىر پاتمان تەخمىنەن بىر چارەك بۇغداي ئۇرۇقى چېچىلىدىغان يەرنى كۆرسىتەتتى.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) «ئۆلچەم قانۇنى» ئېلان قىلىندى. بۇنىڭدا مۇنداق بەلگىلەندى: ئېغىرلىق جىڭ بىلەن ئۆلچەنسە، بىر جىڭ 16 سەر بولىدۇ، ئۇزۇنلۇق سۇڭ، چى، جاڭ بىلەن ئۆلچىنىدۇ، سىغىم دادەن، كورە، شىڭ بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بىراق بۇ قانۇننى ھۆكۈمەتلا قوللىنىپ، خەلق ئەمەل قىلمىدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) شىنجاڭدىكى «پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئىسلاھ قىلىش پەرمانى» ئېلان قىلىندى، پەرماندا ئۇزۇنلۇقتا «چى» نى، سىغىمدا ھۆكۈمەت كورەسىنى ئۆلچەم قىلىش بەلگىلەندى. جىڭدا «خۇەن جىڭى» (16 سەر) نى بىرلىك قىلىش بەلگىلەندى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مۇشۇ پەرمان بويىچە ئىش كۆردى. بىراق نازارەتچىلىك - باشقۇرۇش ئورنى بولمىغاچقا ئۆلچەم يەنىلا قالايمىقان بولدى.

1959 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، گوۋۇيۈەن «ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا پەرمان» چىقىرىپ، خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي ئۆلچەم بىرلىكى قىلىشنى، جۇڭگوچە دورىلاردا كونا بىرلىكلەرنى قوللانغاندىن باشقا، قالغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى بەلگىلىدى.

1964 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىدىكى سودا ئورۇنلىرى سۆيۈق تاۋارلارنى ساتقاندا بىردەك خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكلىرى قانۇنىدا بەلگىلەنگەن «كەمچەن» نى ئىشلەتتى.

1976 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۆلچەم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، شاياردا ئۆلچەم باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات بولمىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. بۇ پونكىت 1986 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۆلچەم نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىل 9 - ئايدا ئۆلچەم ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1979 - يىل 1 - ئايدا جۇڭگوچە دورا رېتسېپلىرىدا بىردەك گىرام، مىللىگرام ئۆلچەم بىرلىكى قىلىندى.

1984 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەخسلەرنىڭ پەلىپەتىش، لاياقەتسىز ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنى ياسىشى، رېمونت قىلىش ۋە ئىشلىتىشىنى مەنئى قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۆلچەم باشقۇرۇش قانۇنچىلىق يولىغا كىردى. نەتىجىدە مەركەزلىك رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنى ياساش ۋە ئىشلىتىش ئۆلچەملەشتۈرۈلدى، قېلىپلاشتۇرۇلدى. دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ۋە كارخانىلارنىڭ ئۆلچەم ئەسۋابلىرى قەرەللىك تەكشۈرۈپ

تۇرۇلدى ۋە مەقسەتلىك ھالدا ئۇقتىلىق ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى، سودا بازارلىرى دائىم تەكشۈرۈلۈپ، تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلمىگەن جىڭ ۋە كەمچەنلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلگەن ئۆلچەم ئەسۋاپلىرىغا بىر تۇتاش تارقىتىلغان «ئىشلىتىشكە رۇخسەت» دېگەن ماركا چاپلاندى، ئۆلچەم ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغان، كەم جىڭلاپ ساختىلىق قىلغانلارغا قىلمىشىغا قاراپ جەرىمانە قويۇلدى، ئۇلارنىڭ قانۇنسىز ئۆلچەم ئەسۋاپلىرى مۇسادىرە قىلىندى.

1984 - يىلى دائىم ئىشلىتىلىدىغان قانۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى ۋە بىكار قىلىنغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى ئېلان قىلىنىپ، ناھىيىدىكى بازارلارغا ئۇقتۇرۇلدى ھەمدە سودا، كارخانا ۋە مەمۇرىي ئورۇنلارغا بەلگىلىمە بويىچە ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ھۆججەت تارقىتىلدى.

ئۆلچەم پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلچەم ئەسۋاپلىرىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى، رېمونت قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە سۈپەت ئۆلچىمىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

شەھەر - يېزىلاردا ھازىرغىچە پۇرژىنىلىق جىڭ، دەستىلىك جىڭ، تەخسىلىك جىڭ، ئۈستەل جىڭى، گىر، ماي كەمچىنى، ماي قاچىلاش ماشىنىسى (نېفىت)، ئېلېكترونلۇق جىڭ (دوختۇرخانا ۋە زەرگەرچىلىك دۇكانلىرىدا تارازا ئىشلىتىلىدۇ) يۇگىلىمە مېتىر، تۈز مېتىر قاتارلىق ئۆلچەم ئەسۋاپلىرى ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

§ 2 . ئۆلچەشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش

1984 - يىلى چى، سۇڭ، جىڭ، سەر، مىسقال دېگەندەك بىرلىكلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازارلىرىدا ئىشلىتىلىپ كەلگەن چارەك، كۈرە، شىڭ قاتارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن بىكار قىلىندى. بۇلار ئادەت بويىچە ئىشلىتىلگەندە، بىردەك بىر چارەك 12.5 كىلوگرام، بىر شىڭ 1.5 كىلوگرام ھېسابلاندى.

يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىدىغان (مەسىلەن، پېچىنە - پىرەنىك) ئورۇنلارنىڭ ئىشلىتىلگەن خۇرۇچلارنىڭ نىسبىتىگە قاراپ تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. يېمەك - ئىچمەك كەسىپلىرىدە سۈپەت ئاساسىي يېمەكلىك ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ مەسىلەن: ئۇن، گۆش، كۆكتات قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىگە قاراپ بېكىتىلدى.

1984 - يىلى ناھىيىلىك ئۆلچەم ئىدارىسى ئېلان قىلغان دائىم ئىشلىتىلىدىغان قانۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جەدۋەل: 9 — 14

ئۆلچەم بىرلىكلىرى نامى	ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە نامى		ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ توغرا بەلگىسى	
	توغرىسى	خەنزۇچە خاتاسى	خەلقئارالىق بەلگىسى	ئۇيغۇرچە بەلگىسى
ئۇزۇنلۇق	مېتىر	مېتىر (公尺)	M	مېتىر
	سانتىمېتىر	سانتىمېتىر (公分)	CM	سانتىمېتىر
	مىللىمېتىر	مىللىمېتىر (公厘)	MM	مىللىمېتىر
	مىكرومېتىر	مىكرومېتىر (公微)	UM	مىكرومېتىر
	كىلومېتىر	مىڭ مېتىر (千公尺)	Km	كىلومېتىر

كۆلەم	كۋادرات مېتىر	مىلا كۋادرات مېتىر (千米平方)	M^2	كۋادرات مېتىر
	كۋادرات مېتىر	مىلا كۋادرات مېتىر (千米平方)	Km^2	كۋادرات كىلومېتىر
هەجىم	كۇب مېتىر	كۇب مېتىر (立方方)	M^3	كۇب مېتىر
	كۇب سانتىمېتىر	كۇب سانتىمېتىر (立方厘米)	CM^3	كۇب سانتىمېتىر
سىغىم	لىتىر	لىتىر (公井，厘井)	l(L)	لىتىر
	مىللىلىتىر	مىللىلىتىر (西西)	Ml(mL)	مىللىلىتىر
ماسسا	كىلوگرام		Kg	كىلوگرام
	گرام	گرام 工分	g	گرام
	توننا	توننا 公吨	T	توننا
كۈچ	نيۇتون		N	نيۇتون
توك	كىلوۋات سائەت		Kwh	كىلوۋات سائەت
قۇۋۋەت	ۋات		W	ۋات
تېمپېراتۇرا	سېلسىيە گىرادۇس		℃	سېلسىيە گىرادۇس

V باب

سودا - سانائەت مەمۇرىيىتى

1 § . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بازار سودىسىنى بەگ، شائېيۇلار باشقۇراتتى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا سودا ئىشلىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىۋاسىتە باشقۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن سودا سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، سودا - سانائەت ئىشلىرىنى باشقۇردى. بىراق سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى پەقەت سودا بېجىنى تاپشۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ساھەلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ھەر بىر ساھەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلىرىنى كېلىشتۈرۈش، بازارلاردىكى يايمىلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا چەكلەندى. ساراي، ئاشپۇزۇل، گۈرۈخانا، كىتابخانا ۋە كونا مال بازىرى قاتارلىق ئالاھىدە كەسىپلەرگە ج خ ئورۇنلىرى تەكشۈرۈپ تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرەتتى، ئادەتتىكى كەسىپلەرگە باج ئىدارىسى تىجارەت كىنىشكىسى بېرەتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سودا - سانائەت بۆلۈمى بىلەن باج ئىدارىسى ھەمكارلىشىپ باشقۇردى. 1953 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1968 - يىلى ھايانكەشلىككە زەربە بېرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1971 - يىلى بۇ ئىشخانا باج ئىدارىسىنىڭ

باشقۇرۇشقا ئۆتتى. 1973 ـ يىلى ئايرىلىپ چىقتى. نەچچە قېتىملىق بىرلىشىش ـ ئايرىلىشتىن كېيىن 1979ـ يىلىغا كەلگەندە، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ تەسىس قىلىندى.

سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن تەشكىلنى يىلمۇيىل كېڭەيتىپ، فۇنكسىيىلىك تارماقلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى، يېزىلىق، بازارلىق سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى قۇردى.

2 § . سودا ـ سانائەتنى باشقۇرۇش

ناھىيە قۇرۇلۇش بىلەن تەڭلا يېڭى مەھەللە، مازار غوجام، كوناچەمەن قاتارلىق جايلاردىكى بازارلارنى شياڭيۇلار باشقۇراتتى، شايار ناھىيە بازىرىنى بەگلەر باشقۇراتتى. بۇ تۈزۈم بىرقانچە يىل ئىجرا قىلىندى. 1937ـ يىلى سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغانغا قەدەر، ناھىيە بازىرىنى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، بەگ، ئامبال، ھاكىم قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلدى. مىنگو يىللىرىدا مازار غوجام، يېڭىمەھەللە بازارلىرىدا باج چازىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇ يەرلەرگە باج ئىشلىرىنى قوشۇمچە بازارنى باشقۇرۇشقا تەكشۈرگۈچى ئەۋەتىلدى. باشقا يېزا ـ كەنت بازارلىرىنى باشقۇرۇشقا سودا خادىمى قويۇلدى. ناھىيە بازىرىنى ئىلگىرى ـ ئاخىر قۇرۇلغان ج خ ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، باھا كومىتېتى قاتارلىقلار بۆلۈشۈپ باشقۇرۇپ، ھەرقايسىسى ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلدى. مىنگونىڭ 3 ـ يىلى (1914 ـ يىلى)، مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بازارلارنى گۆش بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئېلان چىقىرىپ، باشقا ناھىيە سودىگەرلىرىنىڭ شاياردىن قوي، كالا گۆشى سېتىۋېلىپ يۆتكەپ كېتىشىنى مەنئى قىلدى.

شايار ناھىيىسى چەت ـ ياقا ناھىيە بولۇپ، نوپۇسى ئاز ھەم شالاڭ، بازار كۆلىمى كىچىك ئىدى، ناھىيە بازىرىمۇ شۇنداق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشنىڭ ھارپىسىغىچە شايار ناھىيە بازىرىدا پەقەت مىلىچمال ساتىدىغان ئىگەرچى كوچىسى ۋە ئىگەر ـ توقۇم، تېرە ـ كۆن ساتىدىغان كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىلا بار بولۇپ، بازار بىرقەدەر مۇقىم ئىدى. چوڭ شەھەرلەرگە يىراق، قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا، بازاردىكى تاۋارلارنىڭ تۈرى ۋە تىجارەت مىقدارى ئاز ئىدى، شۇنداق بولغانلىقتىن 1945 ـ يىلىغا قەدەر شايار بازارلىرىدا نورمال يىللار (ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تەبىئىي ئاپەت بولمىغان) دا مال باھاسى بىرقەدەر مۇقىم، بازار تەرتىپى بىرقەدەر ياخشى بولدى؛ تاۋار تۈرلىرى ئاز بولۇپ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، يېزا ئىگىلىك ـ قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى؛ سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسى بەك يۇقىرى ئىدى ياكى ئۇلارنىڭ ئورنىنى شايارنىڭ ئۆزىدە قالاق ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئالاتتى، بازار ئۆزجۇيىلەپ باشقۇرۇلمايتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بايلار بېسىمدارلىق قىلىدىغان، كەسىپ زومىگەرلىرى ئالدامچىلىق، زومىگەرلىك قىلىدىغان، مەككار سودىگەرلەر ھايانكەشلىك، پۇرسەتپەرەسلىك قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئىدى، ئەمەلدارلار ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن بەزىدە مەلۇم دەرىجىدىكى زەربە بېرىش ۋە چەكلەش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، ياخشى بولغان بازار تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بازارلارنى ئاۋاتلاشتۇرماقچى بولۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ تىل بىرىكتۈرۈۋېلىشى ئارقىسىدا، ھەر قېتىملىق چەكلەش تەدبىرلىرىنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى بولمىدى.

1945 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئالۋان ـ ياساقلىرى بەك كۆپىيىپ كەتتى. بازارلاردا تاۋارلار ئۆكسۈپ، باھا بەك ئۆرلەپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەغەز پۇل بولۇشقا تارقىتىلدى،

بۇنىڭ بىلەن بازار باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ كەتتى. ئومۇمىي ۋەزىيەت شۇنداق بولسىمۇ، لېكىن كۇچار ناھىيىسى ۋە ئۈرۈمچىگە سېلىشتۇرغاندا، بازار يەنىلا ئاز - تولا مۇقىم بولدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بازار باشقۇرۇش قەدەممۇ قەدەم كۈچەيتىلدى. 1952 — 1957 - يىلغىچە ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تەمىناتنى كاپالەتلەندۈرۈش فاڭجېنىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت سودا - سانائەتچىلەر بىلەن قول سانائەتچىلەرگە قەرز پۇل بەردى، قاتناش شارائىتىمۇ بۇرۇنقىدىن ياخشىلاندى، جەمئىيەت تەرتىپى تۈزەلدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىمۇ بازارلارغا سېلىنىدىغان بولدى. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ۋە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بازارلاردا كۆپەيدى، باھاسىمۇ ئەرزان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بازارلار قەدەممۇ قەدەم ئاۋاتلاشتى. 1953 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، بازار تەرتىپى ئاستا - ئاستا رەتكە سېلىندى. 1950 - يىل 5 - ئايدا سودا شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى (1952 - يىلى)، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى (1956 - يىلى)، يېمەكلىك شىركىتى (1957 - يىلى)، گۈللۈك رەخت شىركىتى قاتارلىق دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى، بازارلار زور تۈركۈمدىكى سانائەت ۋە قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۈزلۈكسىز تەمىنلەندى. يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تۈركۈملەپ سېتىۋېلىنىپ سىرتقا توشۇلدى، بازارلار ئاۋاتلاشتى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەت ئۆزگەرتىلىشكە باشلاپ، نۇرغۇن بىرلەشمە ماگىزىنلار، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلار بارلىققا كەلدى. دۆلەت سودىسى، كوللېكتىپ سودا ۋە بىرلەشمە سودا بازارلاردا ئاساسىي قوشۇن بولۇپ قالدى.

1958 — 1962 - يىلغىچە ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى چەكلىمىگە ئۇچراپ، قىسمەن يېزا بازارلىرى تاقىلىپ قالدى. ئوبوروت تۈزۈلمىسىدە دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ مونوپوللۇقى شەكىللىنىپ، يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى دۆلەت سودىسى بىلەن كوللېكتىپ سودا ئىگىلەپ، ئۆزلىرى سېتىۋېلىشىمۇ، سېتىشىمۇ ھۆددىگە ئېلىۋالدى. بازاردا تاۋارلار ئۆكسۈپ، تەمىنلەشتە جىددىيلىك تۇغۇلدى. ئاساسىي تۇرمۇش ئەشيالىرى چەكلىك، نورمىلىق سېتىلدى، يېمەكلىك ۋە ئاشلىق ئىشلەتمىلىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، بازارلار بىرمەھەل كاساتلىشىپ كەتتى. 1959 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايون پەرمان چۈشۈرۈپ ئاشلىق، پاختا، ياغ ۋە چارۋا قاتارلىقلارنىڭ بىرىنچى خىلدىكى ماددىي ئەشيا، تېرە ۋە ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىككىنچى خىلدىكى ماددىي ئەشيا ئىكەنلىكىنى، بۇلارنى دۆلەتنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۇ ۋاقىتتىكى بازار باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىلدىكى ماددىي ئەشيالارنى توشۇپ ساتقۇچىلارنى تۇتۇش بولۇپ، «ھايانكەشلىكنى تۇتۇش» دەپ ئاتالدى.

1962 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا «ئۈچ قالدۇرۇق» (قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا، قالدۇرۇق باغ» قويۇۋېتىلىپ، يېزىلاردا ئائىلە ئىقتىسادى ئاز - تولا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. 1963 - يىلى يېزا بازار سودىسى ئەسلىگە كەلدى ۋە يېڭىدىن ئېچىلدى ھەمدە دېھقان - چارۋىچىلارغا ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىلدىكى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزى سېتىش ئىجازەتنامىسى بېجىرىپ بېرىلىپ، دېھقانلارنىڭ دۆلەتكە سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، ئىجازەتنامە بىلەن بازارلاردىكى ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشقا قاتنىشىشىغا مەدەت بېرىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى «كاپىتالىزم قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ، قاتتىق چەكلەندى؛ بازارغا سېلىشقا رۇخسەت قىلىنغان كۆكتات، توخۇ، تۇخۇم قاتارلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلاردىلا سېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، ناھىيىنىڭ سىرتىغا يۆتكەپ سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى. ھەرقايسى قاتناش ئېغىزلىرىدا چازا قۇرۇلۇپ، كېچە - كۈندۈز تەكشۈرۈلدى.

شاياردىن توقسۇغا بارىدىغان تاشيولنىڭ يېڭى مەھەللە، ياڭىېرىق يول ئېغىزلىــــرىغا توساق قۇرۇلۇپ، ماشىنىلاردىكى «چەكلەنگەن» ماددىي ئەشيالار تەكشۈرۈلدى. يېڭىمەھەللە، قىزىل بايراق ۋە تويبولدى قاتارلىق يېزا بازارلىرى تاقىلىپ، بازار سودىسى مەنئى قىلىندى. ناھىيە بازىرىدا بازار كۈنى جۈمەدىن يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىلدى، بازار باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ خادىملىرى «كاپىتالىزىمنىڭ قۇيرۇقلىرىنى تۇتىدىغان» ساقچىغا ئايلاندى. يەنە كېلىپ نۇرغۇن كىسىانچى شۇنداق ساقچى بولۇۋالدى، بۇ مەزگىلدە بازارلار كاساتلىشىپ، تەمىنات جىددىيلىشىپ كەتتى.

1978 ـ يىلى يېزىلاردىكى بازار سودىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، مۇلازىمەت ئارقىلىق باشقۇرۇشنى تۇتۇش، مۇلازىمەت ئارقىلىق باشقۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش يولى تۇتۇلۇپ، ھەر قىسىم يېزا بازارلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېچىلدى. 1985 ـ يىل 10 ـ ئايدا تېرەك كوچىسى بىلەن ئىگەرچى كوچىسى ئارىلىقىدا مەركىزىي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قۇرۇلدى. 1987 ـ يىل 5 ـ ئايدا جىگدىلىك كوچىسىنىڭ جەنۇبى، گۈلباغ يولىنىڭ جەنۇبى ئۇچىدا مال بازىرى قۇرۇلدى. ناھىيە ۋە يېزا بازارلىرىنىڭ يايما ئورۇنلىرى مۇۋاپىق پىلانلىنىپ قۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە سودا ـ سانائەت ئورۇنلىرى قەدەممۇ ـ قەدەم قۇرۇلۇش بىلەن بىرگە، سىياسەتلەردىن مەسلىھەت بېرىش، ئۇچۇرلاردىن مەسلىھەت بېرىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى، مەدەنىي تىجارەت قىلىش بويىچە تەربىيە ـ تەشۋىقات پائالىيىتى ۋە مۇسابىقە پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلۇپ، «قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش، شارائىت يارىتىپ بېرىش» كە ئوخشاش كۆپ خىل ئۇسۇللار بىلەن سىرتتىن سودىگەرلەر جەلپ قىلىندى ۋە ئۇلارنىڭ بازارلاردا تىجارەت قىلىشىغا ئىلھام بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇزۇلغان يېمەكلىكلەر، ناچار، ساختا تاۋارلارنىڭ بازارغا سېلىنىشى مەنئى قىلىندى، شەھۋانىي ئۈن ـ سىن بۇيۇملىرى ۋە كىتاب ـ ژۇرناللار بىكار قىلىندى، «ئادىل تارازا»، «ئادىل مېتىر» لار قويۇلۇپ، قانۇنغا خىلاپ تىجارەتكە زەربە بېرىلدى، سودا جەريانىدا يۈز بەرگەن ماجىرالار كېلىشتۈرۈلدى. بازارلارنىڭ ھەممىسىدە سودا ـ سانائەت ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىدىغان سودا ـ سانائەتنى باشقۇرغۇچى خادىملار ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. «سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ پاكلىق قائىدىسى»، «ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان تىجارەتچىلەرنى جازالاش چارىسى»، «ئاساسىي تۇرمۇش تاۋارلىرىنىڭ بۇگۈنكى باھاسى» قاتارلىق قائىدە ـ ئىنتىزاملار تاختىغا يېزىپ ئېسىلىپ، ئاممىنىڭ نازارەت قىلىشىغا قۇلايلىق يارىتىلدى.

1976 — 1993 ـ يىلغىچە بازار باشقۇرۇش پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى، مەمۇرىي باشقۇرۇش مۇلازىمەت تىپىدىكى باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كەسىپلەرنى تەقسىم ئايرىش، بازارلارنــــى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى ئىشلەندى، ئوتۇن ـ ئوت چۆپ بازىرى توشۇشقا قۇلايلىق يارىتىش ئۈچۈن تويبولدى يولى بىلەن چىنەباغ كوچىسىنىڭ تۇتاشقان جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ناھىيە بازىرىنىڭ تازىلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مال بازىرى شەھەر ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، گۆش، كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە بازىرى تازىلاش ۋە دېزىنفېكسىيە قىلىشقا قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن، بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا تەسىس قىلىندى.

3 § . كارخانىلارنى تىزىملاش

مىنگو دەۋرىدە خۇسۇسىي قول سانائەتچىلەر، سودىگەرلەر (مۇقىم سودىگەرلەر ۋە كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان سودىگەرلەر) ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا تىزىمغا ئالدۇرۇپ، كىنىشكا ئالغاندىن كېيىن تىجارەت باشلايتتى (يايما ياياتتى) ۋە بەلگىلىمە بويىچە باج تاپشۇراتتى. شايارغا سىرتتىن كېلىپ تىجارەت قىلىدىغانلار كىنىشكىسىنى كۆرسىتىپ ئاندىن تىجارەت قىلاتتى. ساراي، ئاشپۇزۇل، گۆرۈخانا، كىتابخانا

ۋە مال بازارلىرىغا ج خ ئىدارىسى تەكشۈرۈپ كىنىشكا بېرەتتى؛ مىلىچ مال، تۆرلۈك مال، چاي، قەنت. گېزەك، ھاراق ـ تاماكا قاتارلىق ئادەتتىكى سودا كەسىپلىرىگە باج تارمىقى كىنىشكا تارقىتىپ باج ئالاتتى. مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)، شايار ناھىيىسىدە كىنىشكىسى بار سودا ـ سانائەتچىدىن 196 ئائىلە بار ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سودا سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، ناھىيىدىكى ئەسلىدە بار بولغان سودا ـ سانائەتچىلەرنى ئېنىقلاپ تىزىملاپ، تۈرمۇتۈر تەكشۈرگەندىن كېيىن كىنىشكا تارقىتىپ بەردى. 1953 ـ يىلدىن بۇرۇن ناھىيىدە دۆلەت كارخانىسىدىن سودا شىركىتىلا بار ئىدى، قالغىنى ھەممىسى خۇسۇسىي كارخانا ئىدى. شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەت ئورۇنلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى باھالاپ، ئېنىقلاپ تەكشۈرگەندىن كېيىن قايتا كىنىشكا تارقاتتى. بۇ چاغدا ناھىيىدە كىنىشكىسى بار سودا ـ سانائەتچىدىن 578 ئائىلە بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئوراقلىق مەبلىغى 155 مىڭ 700 يۈەن (يېڭى پۇلغا سۇندۇرغاندا) ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەتچى 433 ئائىلە، سودىگەر 97 ئائىلە، مۇلازىمەت كەسپىدىكىلەر 16 ئائىلە، ترانسپورت كەسپىدىكىلەر 27 ئائىلە ئىدى. 1956 — 1957 ـ يىللىرى يەككە سودا ـ سانائەت ئۆزگەرتىلىپ، ئورتاق بىرلەشمە كارخانا، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قۇرۇلۇپ، كارخانىلارنىڭ خاراكتېرىدا ئۆزگىرىش بولدى. بۇ چاغدا سودا ـ سانائەتچىلەرنى تىزىملاش ئاساسەن كوللېكتىپ، بىرلەشمە گەۋدە سودا ـ سانائەت كەسپى ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرىغا كىنىشكا تارقىتىشقا قارىتىلدى. 1957 ـ يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەتچى 500 ئائىلىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەتچى 396 ئائىلە، سودىگەر 83 ئائىلە، ترانسپورت كەسپىدىكىلەر 21 ئائىلە ئىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى سودا كەسىپلىرىنى تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 16
بىرلىكى: ئادەم، تۈمەن يۈەن

تۈر / كەسىپ	ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار			ھەمكارلىق دۇكان			يەككە تىجارەتچىلەر			
							كىنىشكىسى بارلار		كىنىشكىسى يوقلار	
	ئائىلە	كەسىپكار	پاي سوممىسى	ئائىلە	كەسىپكار	پاي سوممىسى	ئائىلە	كەسىپكار	ئائىلە	كەسىپكار
تۆرلۈك مال كەسـ-پى	13	81	2.25	25	135	1.95	12	36	53	62
مۇلازىمەت كەسپى				1	36		4	16	8	12
ئىگەر ـ توقۇم كەسپى							20	58	69	124
ترانسپورت كەسپى							6	19	13	18

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە تاقىۋېتىلگەن ئەركىن بازار (يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى) لار 1961 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، كىنىشكىسىز سودىگەرلەر كۆنسېرى كۆپەيدى. قىسمەن ھەمكارلىق دۇكانلىرى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى دۇكانلار قايتىدىن ئايرىلدى، سودا تۈرلىرى بۇرۇنقى مەزگىللەردىكىدىن كۆپەيدى. بۇ ۋاقىتتا نوپۇسى شۇ جايدا بولغان، تىجارەت بىلەن جان باقىدىغانلارنى تىزىملاپ، كىنىشكا تارقىتىپ بېرىش، ۋاقىتلىق ياكى پەسىللىك تىجارەت قىلىدىغانلار ئۆتشاق يايمىچىلار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى تىزىملاپ قويۇپ كىنىشكا تارقاتماسلىق بەلگىلەنگەن ئىدى. 1964 ـ يىلى قول

ساناەتچىلەر تەرتىپكە سېلىنىپ تىزىملاندى ۋە ئۇلارغا كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى، ھەم دېھقانچىلىق قىلىدىغان، ھەم قول ساناەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار تىزىملاپ قويۇلۇپ، كىنىشكا بېرىلمىدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە تىزىملاش خىزمىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1979 - يىلى سودا - ساناەتچىلەرنى تىزىملاپ باشقۇرۇش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ مەملىكەت بويىچە بىرتۇتاش بېسىلغان «تىجارەت كىنىشكىسى» تارقىتىلدى. 1984 - يىلى دۆلەت، كوللېكتىپ، يەككە سودا - ساناەت كارخانىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە تىزىملاندى. 1989- يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك خاراكتېرى، تىجارەت دائىرىسى، باشقۇرۇش شەكلى قايتىدىن قاتتىق تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىلدى ۋە ئۇلار تىزىملىنىپ، كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇلدى. بۇ چاغدا سودا - ساناەتچىلەرنى تىزىملاش خىزمىتى قانۇن - نىزام يولىغا كىردى، ھەر يىلى قەرەللىك تەكشۈرۈلۈپ، كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە يەككە كارخانىلار بىردەك تىجارەت كىنىشكىسىنى ئېسىپ تىجارەت قىلىدىغان بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى سودا ساناەتچى 2232 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكىسى 247، شىرىك كارخانا بىر، يەككە تىجارەتچى 1984.

4 § . ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ئىقتىسادىي توختام كېلىشىم خېتى دېيىلەتتى، خەلق ئارىسىدىكى يەر، ئۆيلەرنى ئېلىپ - سېتىشتا ۋە باشقا ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىملەردە ئىككى تەرەپ كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، كېپىللىك تورغۇزۇشاتتى، بەگ، شائىيۇ، ئاخۇن قاتارلىقلار ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارنىڭ گۇۋاھچى بولۇشىدا ئىناۋەتلىك ئىسپات پۈتۈلەتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ 1980 - يىلغا كەلگىچە، ناھىيىدە ئىقتىسادىي توختاملارغا گۇۋاھلىق بېرىدىغان قانۇنلۇق ئاپپارات يوق ئىدى. توختام ئىككى تەرەپنىڭ كېڭىشىشى بىلەن تۈزۈلەتتى، ئۇنىڭ قانۇنىي چەكلەش كۈچى بولمايتتى. 1980 - يىلى توختام باشقۇرۇش خىزمىتى باشلاندى. ناھىيىلىك سودا - ساناەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىقتىسادىي توختاملارنى نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي توختام ماجىرالىرىنى كېلىشتۈرۈش، كېسىم قىلىشقا مەسئۇل بولدى. بانكا ۋە كرېدىت تارماقلىرى كرېدىت، راسچوت قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇردى. 1984 - يىلى سودا - ساناەت ئىدارىسىدە ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سودا - ساناەت ئىدارىسى كېسىم كومىتېتى قۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىدە 1984 — 1993 - يىلغىچە ئىقتىسادىي توختاملارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 17

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	توختام سانى	توختامدىكى سوممىسى	يۈز بەرگەن ماجىرا ئەھۋالى			
			دېلو	ماجىرادىكى سوممىسى	كېلىشتۈرگەن سوممىسى	ئىزاھ
1984	143	337.68	1	0.176	0.176	
1986	796	622.7	5	42	6	
1987			2	2.1	1.4	

1990	186	754.95	2	14.05		
1991	191	2485.5				
1992	311	3010.49	2	23.3		ئاشۇرلاشقان
1993	149	3948.12	1	28.68	22.968	ئاشۇرلاشقان

5 § . ماركا باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) «جۇڭخۇا مىنگونىڭ ماركا قانۇنى» ئېلان قىلىندى، شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇ قانۇننى ئېلان قىلىپ، سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىغا ناھىيە تەۋەسىدىكى ماركىلارنى رويخەتكە ئېلىپ تىزىملاش خىزمىتىنى تاپشۇردى.

1993 ـ يىلى يىل ئاخىرىغا قەدەر شايار ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى ئىككى قېتىم ماركا تىزىملاشنى بېجىردى. بىرى، ناھىيىلىك ئېلمە توقۇلما زاۋۇتىنىڭ «چىپار بۇغا» ماركىلىق يۇرۇشلۇك ئېلمە توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنىڭ ماركىسىنى تىزىمغا ئالدى؛ يەنە بىرى، ناھىيىدىكى كوللېكتىپ كارخانا — سالقىن پالاز زاۋۇتىنىڭ «پىنگۇيىن» ماركىلىق يۇرۇشلۇك سالقىن پالاز مەھسۇلاتلىرىنىڭ ماركىسىنى تىزىمغا ئالدى.

6 § . تاۋار باشقۇرۇش

1978 ـ يىلدىن كېيىن بازارلار كۈنسېرى ئاۋاتلىشىپ، تاۋارلارنىڭ تۈرى ۋە مىقدارى مىسلىسىز كۆپەيدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئالاقىدار ھاكىمىيەت تارماقلىرىنى تاۋار بازارلىرىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرىدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن ھەر يىلى ياز پەسلىدە سوغۇق ئىچىملىك ۋە دوغاپ ياسىغۇچىلىرىنى ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى تەكشۈردى. 1985 ـ يىلدىن كېيىن ياز پەسلىدە دوغاپ سېتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى تەكشۈرۈشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى سوغۇق ئىچىملىك زاۋۇتلىرى (مەسىلەن، چوكامۇز، مارۇژنى ۋە تۈرلۈك سوغۇق ئىچىملىكلەر) نى ياسايدىغان، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى كەسپىدىكى ئاشخانىلار، ئاشپۇزۇللارنىڭ تازىلىق ئۆلچىمىنى تەكشۈرۈشكە قاراتتى. 1986 ـ يىلدىن كېيىن بازارلاردا ساختا، ناچار تاۋارلار كۈنسېرى كۆپەيدى، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى باش بولۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا، بازارلىرىدىكى تاۋارلارنى «ساختا، ناچار تاۋارلارغا زەربە بېرىش» بويىچە ھەر يىلى بىر، ئىككى قېتىم تەكشۈرۈپ تۇردى. تەكشۈرۈشكە سودا ـ سانائەت ئىدارىسى، مال ئىدارىسى، ئۆلچەم ئىدارىسى، ھاراق ـ تاماكا مونوپول ئىدارىسى ۋە ئىستېمالچىلار جەمئىيىتى ئاساس بولۇپ قاتناشتى، ج خ ئىدارىسى بىلەن تېپتىش تارمىقى ھەمكارلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تەكشۈرۈلىدىغان مۇھىم نۇقتىلارغا ئاساسەن، ئالاقىدار تارماقلار تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلدى. مەسىلەن، قەنت ـ شېكەر، ھاراق، تاماكا قاتارلىقلار تەكشۈرۈلگەندە، سودا ئىدارىسى ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشتۇرغاندىن سىرت، ناھىيىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قەنت ـ شېكەر، ھاراق، تاماكا شىركىتىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلدى. تۈرلۈك ماللار ئىچىدىكى ساختا، ناچار تاۋارلار تەكشۈرۈلگەندە، تۈرلۈك ماللار شىركىتى بىلەن توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلدى. تېببىي دورىلار ئىچىدىكى ساختا، ناچار دورا ـ تاۋارلار تەكشۈرۈلگەندە، سەھىيە، دورا

جەدۋەل: 9 — 18

شابار ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسىنىڭ قىسمەن يىللاردا يەككە سودا - سانائەتچىلەرنى تىزىملاپ كىنىشكا بېرىش ئەھۋالى

بىرلىكى: ئائىلە، ئادەم، تۈمەن يۈەن

يىللار	تۈر	بازارلاردىكى سودا - سانائەت كەسپى									يېزا - كەنتلەردىكى سودا - سانائەت كەسپى									ئومۇمىي جەمئىي
		كىچىك تىپتىكى سانائەت، قول سانائەت	قاتناش، ترانسپورت كەسپى	ئۆي رېمونتچىلىقى	تۈرلۈك مال سودىسى	توشۇش كەسپى	يېمەك - ئىچمەك كەسپى	رېمونتچىلىق كەسپى	مۇلازىمەت كەسپى	كىچىك جەمئىي	كىچىك تىپتىكى سانائەت، قول سانائەت	قاتناش، ترانسپورت كەسپى	ئۆي رېمونتچىلىقى	تۈرلۈك مال سودىسى	توشۇش كەسپى	يېمەك - ئىچمەك كەسپى	رېمونتچىلىق كەسپى	مۇلازىمەت كەسپى	كىچىك جەمئىي	
1984	ئائىلە سانى	76	12		216	8	105	38	33	488	11	12	3	191	16	63	32	9	336	824
	كەسپكار	113	18		317	12	217	51	48	776	19	20	4	251	21	123	47	10	495	1271
	رويخەتتىكى مەبلىغى	1.3	3.1		11	1.1	1.7	1.8	1.9	21.9	0.3	11.6		13.5	1.3	2.1	0.3	3.9	33	54.9
1985	ئائىلە سانى	90	23		267	10	135	53	40	618	16	33	3	305	2	115	69	17	560	1178
	كەسپكار	138	30		379	14	280	75	59	975	24	55	4	419	4	225	112	20	863	1838
	رويخەتتىكى مەبلىغى	0.07	37.3		25.9	3.1	0.7	0.4	2.4	69.87	2.6	24.6		31.8	0.2	5.3	2.5	9.1	76.1	145.97
1986	ئائىلە سانى	99	36	1	295	11	168	75	44	729	24	41	4	323	3	145	85	24	649	1378
	كەسپكار	145	51	1	414	16	354	105	65	1151	35	66	5	451	6	286	137	29	1015	2166
	رويخەتتىكى مەبلىغى	0.2	60.1	0.1	4.8	3.1	1.9	3.8	6.3	74.3	2.8	36.8		33.3	0.2	6.3	10.2	2.5	92.1	166.4
1987	ئائىلە سانى	117	38	1	314	11	183	99	52	815	32	42	4	332	3	1671	90	26	696	1511
	كەسپكار	167	52	1	443	16	381	145	75	1280	52	69	5	380	6	327	148	31	1018	2298
	رويخەتتىكى مەبلىغى	[illegible]	2.5	60.8	7	3.1	2.5	7.4	0.8	84.1	3	38.3		32.9		7	2.6	10.1	94.4	178.5

1760	833	29	33	206		392	5	41	127	927	31	59	255		351	1	.	197	ئائىلە سانى	1988
2768	1378	47	41	406		603	6	68	207	1390	53	71	469		480	1		272	كەسپكار	
165.5	105.7	2.3	0.3	6.7		25.3	0.2	59.9	10.1	59.8	2.8	2.4	6.6		20.3	0.1		6.4	رويخەتتىكى مەبلىغى	
1174	446	9	24	100		240	2		71	728	39	42	192		285		1	169	ئائىلە سانى	1989
	1962	822	16	33	251		394	3		125	1140	61	66	417		387	1	208	كەسپكار	
139.3	51.6	0.8	1.4	6.6		33.9	0.02		8.9	87.7	5.1	3.4	14.5		48.3		3	13.4	رويخەتتىكى مەبلىغى	
1335	519	10	29	111		284	2		83	816	47	55	213		313		8	180	ئائىلە سانى	1990
2031	945	18	40	276		464	3		144	1086	73	86	260		431		10	226	كەسپكار	
172	59.6	0.8	1.6	7.4		39.6	0.02		10.2	112.4	5.5	4.1	16.2		52.1		20.6	13.9	رويخەتتىكى مەبلىغى	
1462	585	13	39	130		309	2		92	877	58	59	218		346		8	188	ئائىلە سانى	1991
2228	1078	21	52	303		523	3		177	1149	91	85	272		451		10	240	كەسپكار	
182	68.12	1.1	2.5	8.4		44.4	0.02		11.7	113.9	7	4.6	17.2		50.7		20.6	13.8	رويخەتتىكى مەبلىغى	
1633	658	14	44	145		348	2		105	975	69	64	236		384		8	214	ئائىلە سانى	1992
2571	1174	22	57	321		577	3		194	1396	104	91	410		499		10	282	كەسپكار	
210.3	77	1.2	2.9	9.4		49.7	0.02	28	13.8	133.1	9.3	4.9	21.5		60.2		20.6	16.6	رويخەتتىكى مەبلىغى	
1984	757	28	49	164		355	2	43	131	1227	102	79	286		451		50	259	ئائىلە سانى	1993
3110	1283	36	65	345		571	3		220	1827	150	108	517		596		82	374	كەسپكار	
525.8	201.4	3.5	3.6	10.4		54.3	0.02	108.3	21.3	324.4	18.8	6.1	27.7		91.2		149	31.6	رويخەتتىكى مەبلىغى	

باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ خادىملىرى ۋە دورا شىركىتىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلدى.

تەكشۈرۈپ چىقىلغان ساختا، ناچار تاۋارلار ئىچىدىكى تىببىي دورا تۈرىدىكىلەرنىڭ مال كىرگۈزۈش يوللىرى ۋە پارچە سېتىلىش ئەھۋالى تەكشۈرۈپ سۈرۈشتە قىلىندى، باشقا كۈندىلىك بۇيۇملار، گىرىم بۇيۇملىرى، قەنت - شېكەر، هاراق، تاماكا، يېمەكلىك قاتارلىقلار كۆيدۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىندى ھەمدە ئەھۋالغا قاراپ جەرىمانە قويۇلۇش بىلەن بىرگە، ساختا مال ئىشلەش ئۇۋىلىرى ئىز قوغلاپ سۈرۈشتە قىلىندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1992 — 1993 - يىللاردا «ساختا، ناچارماللارغا زەربە بېرىش» بويىچە نۆۋەتلىك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 19

ۋاقتى	تولغا چۈشۈرۈلگەن ساختا، ناچار تاۋارلارنىڭ تۈرلىرى	سۈندۇرۇلغان سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	بىرتەرەپ قىلىش چارىسى
1992 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە	يېمەكلىك، تۈرلۈك مال، يەرلىك بەھسۇلات، مېتال بۇيۇملار، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى	0.8	كۆيدۈرۈلدى
1993 - يىل 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 1994 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە	هاراق، تاماكا، شېكەر، كەمپۈت، ئىچىملىك، دورا، ئاياغ، گىرىم بۇيۇملىرى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى	3.3	15 مىڭ يۈەنلىك مال كۆيدۈرۈلدى

VI باب

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1984 - يىل 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شايار ناھىيىسىدە ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئىدارە قۇرۇلغاندا 7 خادىم سەپلەندى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، بۇ ئىدارىنىڭ خادىمى 9 غا يەتتى. ئىدارە قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەرەللىك تەپتىشلىك، مەخسۇس تەپتىشلىك، كارخانا تەپتىشلىكى بولۇپ جەمئىي 272 تۈرنى تەپتىش قىلدى، تەپتىشلىك سوممىسى 470 مىليون يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىنتىزامغا - قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنغان سوممىسى 10 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ، مالىيىگە تاپشۇرۇلىدىغان سومما 2 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ. مالىيىگە ئەمەلىي تاپشۇرۇلغان سومما 1 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

1990 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن تېرەك كوچىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشتى. جەمئىيەتتىن ئۈچ نەپەر ئىقتىسادىي تەپتىش خادىمىنى تەكلىپ قىلدى، بۇ ئورۇن — مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، كىرىم - چىقىمغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان، ھەقلىق مۇلازىمەت قىلىدىغان كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كەسپىي خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ۋاستىچىلىك ئاپپارات. بۇ ئورۇن كەسپىنى قانات يايدۇرغاندىن بۇيان تۈرلۈك ھاۋالە قىلىنغان كەسپىي تۈردىن 246 نى تاماملىدى، ئالدى بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنىڭ خامچوت، ئەقچوتىنى تەكشۈرۈش كەسپىنى قانات يايدۇردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەپتىش خىزمىتىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 20 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	تۈر سانى	تەپتىش قىلىنغان ئومۇمىي سوممىسى	ئىنتىزامغا خىلاپ ئومۇمىي سوممىسى	مالىيىگە تاپشۇرىدىغان سومما	مالىيىگە تاپشۇرغان سومما	ئىزاھ
1984						بۇ يىلدا ئىدارە يېڭى قۇرۇلغاچقا كەسىپ ئىشلەنمىدى
1985	34	2771.25	69.16	45.29	32.09	
1986	38	3097.28	139.2	23.47	24.3	
1987	42	3423.31	116.74	8.64	9.85	تاپشۇرۇلغان سان ئالدىنقى يىلى تولۇقلاپ تاپشۇرۇلغىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ
1988	32	2608.23	54.06	8.25	17.02	يۇقىرىغا ئوخشاش
1989	27	1052.09	32.49	9.04	6.87	
1990	29	3849	97	33	9	
1991	26	2281.33	29.01	1.22	8.89	تاپشۇرۇلغان سان ئالدىنقى يىلى تولۇقلاپ تاپشۇرۇلغىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ
1992	22	20000	419.65	50.62	50.62	
1993	22	7922	65	15.64	14.3	
جەمئىي	272	47004.49	1022.31	195.17	173.94	

ئونىنجى قىسىم

شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيە بازىرىنىڭ 50 - يىللاردىن ئىلگىرىكى كۆرسەتمىلىك خەرىتىسى

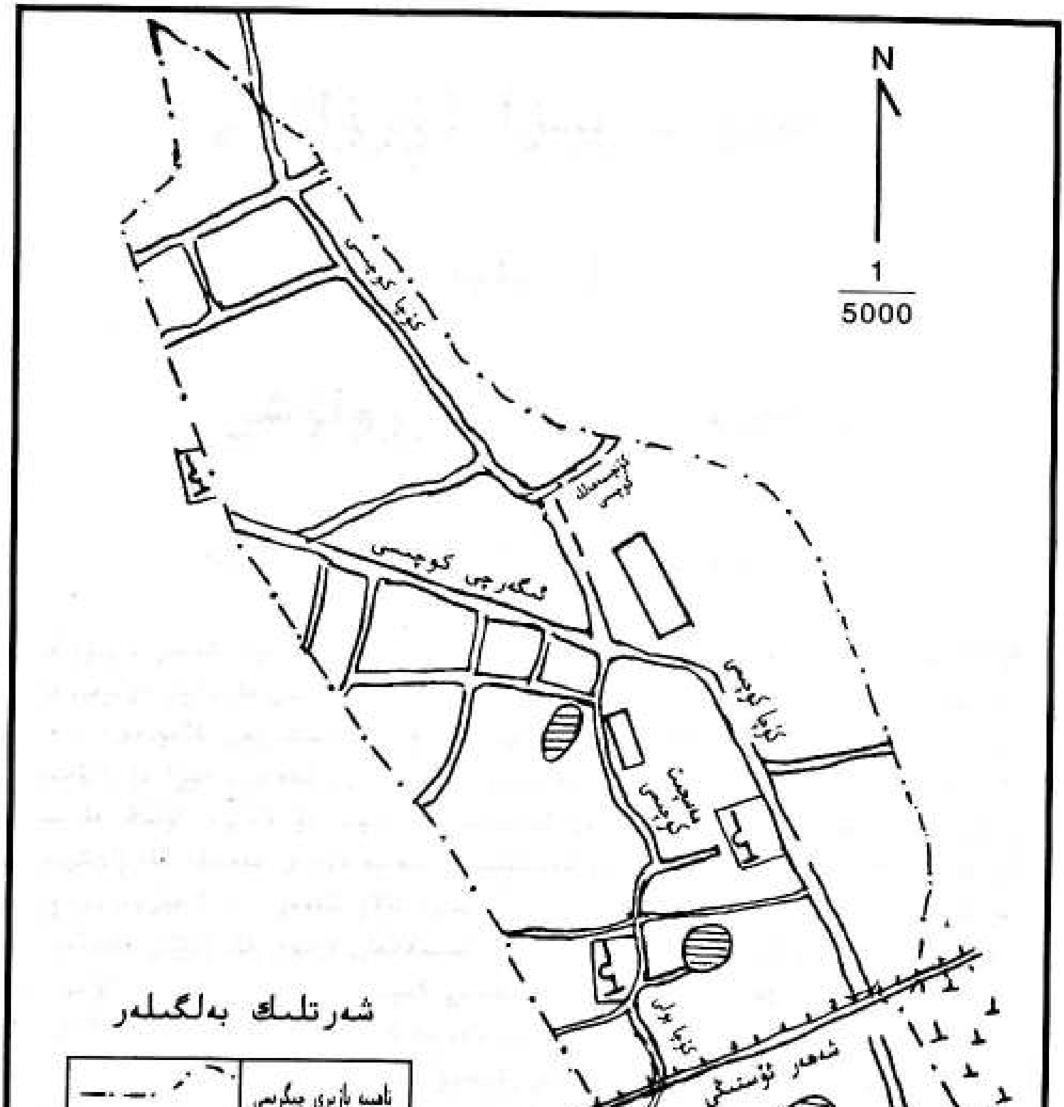

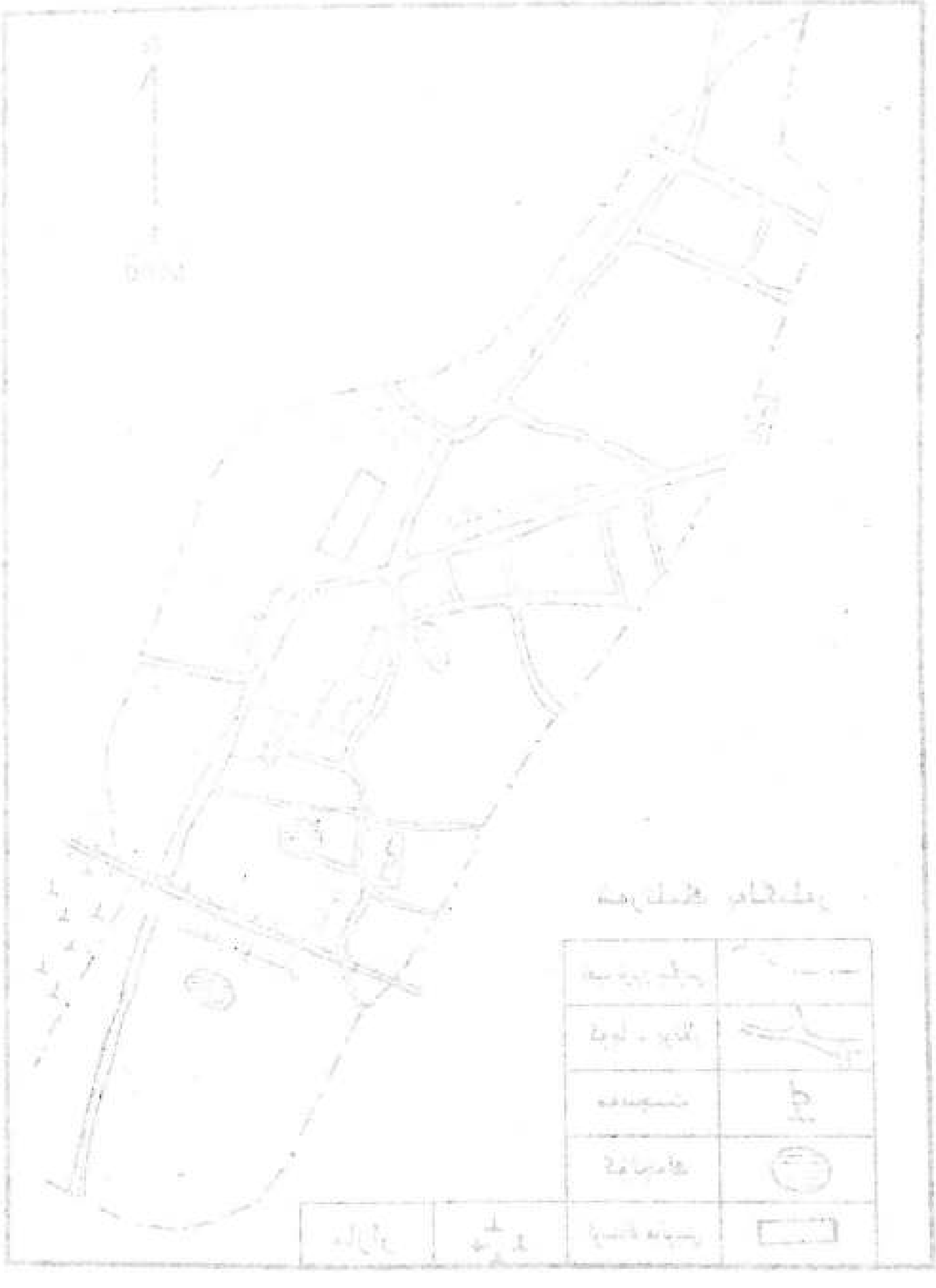

ئونىنچى قىسىم

شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

I باب

شەھەر - بازار قۇرۇلۇشى

1 § . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى

مىنگو يىللىرىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى. 1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى باشقۇردى.
1959 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشىنى پىلان كومىتېتى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1969 - يىلى ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارمىقىدىكى ئونىۋېرسال گۇرۇپپىدا ناھىيە بازىرى قۇرۇلۇش كومىتېتى ۋە ناھىيە بازىرى مەھەللە قۇرۇلۇشى، ئۆز سۇ مەنبەسى قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇلار شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ۋە مەھەللە يوللىرىغا ئاسفالت ياتقۇزۇش، ئىدارىلەرنىڭ سۇ مەنبەسى ماشىنىلاشقان قۇدۇق قۇرۇلۇشى قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى خىزمىتى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىغا تەۋە بولدى؛ 1982 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە شەھەر - يېزىلارنى پىلانلاش ئاساسىي قۇرۇلۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. يېزا - بازارلاردىمۇ مۇناسىپ ئاپپاراتلار قۇرۇلۇپ، يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. شەھەر قۇرۇلۇشى خىزمىتىنى يەنىلا پىلان كومىتېتى باشقۇردى، پىلان كومىتېتىدا لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ خام چوت، نەق چوت ئىشلىرىنى ۋە قۇرۇلۇش سۈپىتىنى نازارەت قىلىش خىزمىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولدى. 1984- يىلى شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى - مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنى ياساش خىزمىتىگە تەييارلىق كۆردى. 1986 - يىلى ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش كەسپى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىدىن قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1990 - يىلى قۇرۇلۇش ئىدارىسىدە مەمۇرىيەت، مالىيە ۋە لايىھەلەش ئىشخانىسىدىن ئىبارەت 3 بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا قۇرۇلۇش سۈپىتىگە نازارەتچىلىك قىلىش پونكىتى، تورۇبا سۇيى شىركىتى، كۆكەرتىش ئەترىتى (تازىلىق ئەترىتى شۇنىڭ ئىچىدە)،

ئۈي باشقۇرۇش ئورنى ۋە مۇھىت نازارەتچىلىك پونكىتى قاتارلىق 5 كارخانا، كەسپىي ئورۇن بار، ھازىرغىچە شۇ بويىچە بولۇپ كەلدى. ھازىر مەمۇرىي شتاتتىكى كادىر 8، كەسپىي شتاتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 69، شەھەر - بازارنى كۆكەرتىش مۇلازىمەت ئەترىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 28، 3 مۇھىت ئاسراش ئاپتوموبىلى، 5 تراكتور بار. كۆلىمى 1060 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر خىزمەت بىناسى بار.

§ 2 . ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش ۋە پىلاننى يولغا قويۇش

1. ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شايار بازىرىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 600 مېتىر، ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 0.60 كۋادرات كىلومېتىر ئىدى. بازار ئىچىدە ئىگەرچى كوچىسى، كۆنچىمەھەللە كوچىسى، كۆچا كوچىسى، تېرەك كوچىسىدىن ئىبارەت 4 ئاساسلىق كوچا بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تار، ئەگرى - توقاي توپىلىق يوللار ئىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا تۇرغاچقا، بىر قىسىم يېڭى ئىمارەتلەر سېلىنغان بولسىمۇ، ناھىيە بازىرى قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي پىلانى بولمىغانلىقتىن، بازارنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىدە ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاز بولدى. 1962 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سۇچىلىق ئىدارىسىدىن تېخنىك كادىرلارنى ئاجرىتىپ، شايار بازىرىنىڭ دەسلەپكى پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى، پىلاندا جەنۇبتىن شىمالغا خەلق يولى، سايباغ يولى ۋە تويبولدى غول يولىنى ئېلىشنى؛ شەرقتىن غەربكە چىنە باغ كوچىسى، تېرەك كوچىسى، شەھەر ئۆستەڭ كوچىسى، قۇملۇق كوچىسى ۋە سېدە باغ كوچىسىنى ئېلىشنى بېكىتتى. 1988- يىلى «شەھەر پىلانلاش قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسى شايار بازىرىنىڭ شەھەر رايونىنى ئومۇميۈزلۈك پىلانلاپ چىقىپ سانائەت رايونى، تۇرمۇش رايونى، سودا رايونى، ئامبار رايونىنىڭ جايلىشىشىنى، ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانلانغان كۆلىمىنىڭ 7.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇشىنى، شەھەر رايونى نوپۇسىنى 50 مىڭغا يەتكۈزۈشنى بېكىتتى. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۈشتىڭ نېفىت ئېچىلىشىغان رايوندىكى 4 ناھىيىدىن ناھىيە بازىرىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇزاكىرە قىلىشى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، ناھىيە بازىرى رايونى جەنۇبقا يەنە 2.50 كۋادرات كىلومېتىر كېڭەيتىلىپ، ئومۇمىي كۆلىمى 10 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكۈزۈلدى. شايار بازىرىنىڭ تەرەققىيات پىلانى بويىچە غول يول، چوڭ يول، تارماق يول بولۇپ، 13 يول ئېلىش بېكىتىلدى. شايار بازىرىدىكى ئاساسلىق يوللار:

1) گۈلباغ يولى بۇ يول ناھىيە بازىرىنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان. يولنىڭ غەربىي تەرىپى ناھىيە بازىرى، شەرقىي تەرىپى ئېتىز ۋە كەنتلەرگە تۇتىشىدۇ. يولنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 2800 مېتىر، ئىككى تەرىپىدە 3 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغى بار. 1988- يىلى يولنىڭ 800 مېتىر قىسمىغا، 1990 - يىلى 400 مېتىر قىسمىغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. (1600 مېتىر قىسمى يەنىلا توپا يول).

2) سايباغ يولى بۇ يول خەلق يولى بىلەن گۈلباغ يولىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 250 مېتىر. 1984 - يىلى 1350 مېتىر قىسمىغا 10 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرەك كوچىسى بىلەن كېسىشكەن يېرىدىن چىنەباغ كوچىسى بىلەن كېسىشكەن

پېرىگىچە بولغان بۆلىكى 14 مېتىرغا كېڭەيتىلدى. بۇ يولغا ئاساسەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى، توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى جايلاشقان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى بۇ كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بازار كۈنلىرىدە بۇ كوچىدا ئادەم ۋە يايمىلار ئەڭ كۆپ بولىدۇ.

3) خەلق يولى بۇ يول ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، شىمالدا توقسۇ - شايار تاشيولى بىلەن كۇچا - خوتەن تاشيولى تۇتاشقان ئاچالدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا 2 - ماي زاۋۇتىنىڭ دەرۋازىسىغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2800 مېتىر. بۇ يول 1980 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يول قىلىپ ياسالدى. 1988 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي پىلان لايىھىسى يولغا قويۇلۇپ، بۇ يولنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى 1050 مېتىر يەر 3 بۆلەكلىك ئاسفالت يولغا ئۆزگەرتىلدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ۋېلسىپېت يولىنىڭ كەڭلىكى 4.50 مېتىردىن، ئورمان بەلۋېغى بىلەن ئايرىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 1.50 مېتىردىن، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 5.50 مېتىردىن قىلىپ ياسىلىپ، ئومۇمىي كەڭلىكى 36 مېتىرغا يەتكۈزۈلدى. بۇ يول ناھىيە بازىرىنى ئۇزۇنىسىغا، چىنەباغ، تېرەك، قۇملۇق، سېدەباغ كوچىلىرىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ يولدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قاتارلىق ئورۇنلار بار، بۇ ناھىيە بازىرىدىكى ئاساسلىق يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4) تويبولدى يولى بۇ يول جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، شىمالدا چىنەباغ كوچىسىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2500 مېتىر كېلىدۇ. 60 - يىللاردا توپا يول قىلىپ ياسالغانىدى. 1984 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يولغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ يولدا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ئورمانچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

5) چىنەباغ كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە تويبولدى يولىغىچە بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 1250 مېتىر. 60 - يىللاردا توپا يول قىلىپ ياسالغانىدى؛ 1984 - يىلى توپىسى يۆتكىۋېتىلىپ، شېغىل تۆكۈلۈپ 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يول قىلىپ ياسالدى، 1988 - يىلى 3 بۆلەكلىك يولغا ئۆزگەرتىلدى، ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 14 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى ۋېلسىپېت يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن، ئورمان بەلۋېغى بىلەن ئايرىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 2 مېتىردىن، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن بولۇپ، ئومۇمىي كەڭلىكى 30 مېتىر كېلىدۇ. كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى، ياغاچچىلىق كوپىراتىپى، يول ئاسراش ئەترىتى، يولۇچى توشۇش بېكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

6) تېرەك كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1150 مېتىر، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە تويبولدى يولىغىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 60 - يىللاردا توپا يول قىلىپ ياسالغانىدى، 1980 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، 1988 - يىلى 3 بۆلەكلىك يولغا ئۆزگەرتىلدى، ئومۇمىي كەڭلىكى 26 مېتىر كېلىدۇ، ئىككى تەرەپتىكى ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىردىن، ۋېلسىپېت يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن كېلىدۇ (ساياباغ يولىنىڭ شەرقىدىكى قىسمى ئۆزگەرتىلمىدى)، يول ياقىسىغا تەپتىش مەھكىمىسى، رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، مائارىپ ئىدارىسى، بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

شايار ناھىيە بازىرىدىكى يوللار

جەدۋەل: 10 — 1　　　　　　　　بىرلىكى: مېتىر

يول نامى	ئۇزۇنلۇقى	قىزىل سىزىقنىڭ كەڭلىكى	ئاپتوموبىل يولىنىڭ كەڭلىكى	كەسمە يۈز شەكلى	خاراكتېرى	ئىزاھ
خەلق يولى	2800	36	10	3 بۆلەك	قاتناش، تۇرمۇش قول يولى	بۇنىڭ ئىچىدىكى 1750 مېتىر بۆلىكى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
چىمەنباغ يولى	1250	30	10	3 بۆلەك	ئىچكى ئايلانما يول	سايباغ يولىنىڭ شەرقىدىكى 26 مېتىر بۆلىكى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
توپبولدى يولى	2500	26	14		ئىچكى ئايلانما يول	ئىككى تەرىپى ئۆزگەرتىلمىدى
سايباغ يولى	2500	26	14		ئىچكى ئايلانما يول	مەبلەغ يېتىشمىگەنلىكتىن لايىھە بويىچە ئۆزگەرتىشكە بولمىدى
تېرەك كوچىسى	1150	26	10	3 بۆلەك	قاتناش، سودا ئىككىلەمچى قول يولى	سايباغ يولى بىلەن كېسىشكەن يېرىنىڭ شەرقى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
شەھەر ئۆستەڭ كوچىسى	1950	26	14	3 بۆلەك	قاتناش، تۇرمۇش قول يولى	لايىھە تەلىپى بويىچە 500 مېتىر قىسمىلا ئۆزگەرتىلدى
قۇملۇق كوچىسى	1350	26	10	3 بۆلەك	قاتناش، تۇرمۇش قول يولى	سايباغ يولى بىلەن كېسىشكەن يېرىنىڭ شەرقى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
سېدە باغ كوچىسى	1950	30	10	3 بۆلەك	ئىچكى ئايلانما يول	يول يۈزى كېڭەيتىلمىدى، ئۆزگەرتىلمىدى
گۈلباغ كوچىسى	2800	30	14		تاشقى ئايلانما يول	كېڭەيتىلمىدى، پەقەت 1200 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 5 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يول ياسالدى
جىڭغاڭ كوچىسى	630	20	6			
تارىم كوچىسى (ۋاقىتلىق نامى)	850	26	10		تاشقى ئايلانما يول	ياسالمىدى، ھازىرمۇ توپا يول
ئىگەرچى كوچىسى	450	12	8		سودا ئىككىلەمچى قول يولى	1993 - يىلى ئاسفالت ياتقۇزۇلدى
بازار كوچىسى (ۋاقىتلىق نامى)	600	26	10			
كۆنچى مەھەللە كوچىسى	450	20	8			

شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار جايلاشقان. ئۇ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان مەركىزىي كوچا بولۇپ، ئۇنىڭ خەلق يولى بىلەن كېسىشكەن يېرىنى كىشىلەر «تۆت كوچا» دەپ ئاتايدۇ. تۆت كوچىنىڭ مەركىزىگە گۈللۈك ياسالغان.

7) شەھەر ئۆستەڭ كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە تويبولدى يولىغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1950 مېتىر. 60 - يىللاردا كىچىك گۈلباغ تارماق ئۆستىڭىنىڭ شىمالىي قېشىنى بويلاپ 5 مېتىر كەڭلىكتە توپا يول ياسالغانىدى، 1984- يىلى بۇ يولغا 5 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، 1988 - يىلى پىلان بويىچە بۇ يول كىچىك ئۆستەڭنى ئوق قىلغان قوش لىنىيىلىك يول قىلىپ ياسىلىپ، ھەر بىر لىنىيىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر بولۇش تەلەپ قىلىنغان. ھازىر تويبولدى يولىدىن ساياغ يولىغىچە 500 مېتىر قوش لىنىيىلىك يول ياساپ پۈتتۈرۈلدى. يول ياقىسىغا ئاساسەن ئۆلچەم پونكىتى، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار جايلاشقان.

8) قۇملۇق كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1350 مېتىر، شەرقتە گۈلباغ تاشقى ئايلانما يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىدۇ. بۇ كوچا 60 - يىللاردا ياسالغان بولۇپ، 1980 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يولغا ئۆزگەرتىلدى، 1988- يىلى كەڭلىكى 26 مېتىر ئاسفالت يول قىلىپ كېڭەيتىلدى. ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى ۋېلسىپىت يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىر، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىر، ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. يول بويىدا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، ناھىيىلىك 3. باشلانغۇچ مەكتەپ، كىنو - فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتى، سوت مەھكىمىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

9) سېدەباغ كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1950 مېتىر، 1964 - يىلى ياسالغان. 1984 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يول قىلىپ ياسالغانىدى، 1990 - يىلى 3 بۆلەكلىك يولغا كېڭەيتىلدى. يول ياساشقا تاقاشقان ئۆي - ئىمارەتلەر چېقىۋېتىلدى، مەبلەغ يېتىشمىگەنلىكتىن يول ياساش تېخى باشلانمىدى. كوچىنىڭ ئىككى يېقىنىڭ كۆپ قىسمىغا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان، شەرقى بېشىدا ئىلمە- توقۇلما زاۋۇتى، يېمەكلىكلەر زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

2. ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشى

ناھىيە بازىرىدا ئەسلىدە خىش - ياغاچ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر يوق ئىدى، بازاردىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ئاددىي، پاكار، كېسەك ئۆيلەر ئىدى. تۆمۈرچىلىك دۇكىنى، ئاياغ - باش كىيىم دۇكىنى، ماگىزىنلارنىڭ ئالدى تېمىدىن دېرىزە ئېچىلىپ سودا قىلىناتتى. ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيىنىڭ تۆت تېمىدا دېرىزە بولمايتتى، تۈڭلۈكتىن يورۇق چۈشەتتى. كۆپ قىسىم ئۆيلەرنىڭ تېمى ياغاچ بىلەن جاھازلىنىپ ئارىسىغا كېسەك قىستۇرۇلۇپ ئىچى - تېشى لاي بىلەن سۇۋۇلاتتى. بەزى ئۆيلەر پۈتۈنلەي ياغاچ بىلەن جاھازلىنىپ، يۇلغۇن بىلەن توقۇلۇپ، ئىچى - تېشى لاي بىلەن سۇۋۇلاتتى، بۇ «قۇرما تاملىق ئۆي» دەپ ئاتىلاتتى. ئاز ساندا كېسەك ئۆيلەرمۇ بار ئىدى. 60 - يىللاردا مەكتەپ ئىدارە - ئورگان ئىشخانىسى، ماگىزىنلار خىش - ياغاچ بىلەن سېلىندى؛ 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا 2 قەۋەتلىك خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىنالار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى؛ 80 - يىللاردا ھەر خىل شەكىلدىكى بىنالار ئارقا - ئارقىدىن سېلىنىپ، بازاردىكى ئاساسلىق يوللاردا قاتار - قاتار بىنالار قەد كۆتۈردى. خۇسۇسىي تۇرالغۇ ئۆيلەر 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى 90 - يىللارنىڭ

بېشىدا تېز تەرەققىي قىلدى، بۇ ئۆيلەرنىڭ كۆپ قىسمى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق، خىش- ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر ئىدى، ئاز ساندىكى كىشىلەر ئىككى قەۋەتلىك بىنالارنىمۇ سالدى. 1993- يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدا 74 بىنا سېلىنىپ، كۆلىمى 721 مىڭ 47 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

شايار ناھىيە بازىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ 1993 - يىلدىكى قۇرۇلمىسى

جەدۋەل: 10 — 2 بىرلىكى: كۋادرات مېتىر

	تۈرى	جەمئىي	ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئورۇنلارنىڭ ئۆزى باشقۇرغان مۈلكى	كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى ئورۇنلارنىڭ ئۆزى باشقۇرغان مۈلكى	خۇسۇسىيلارنىڭ مۈلكى	دىنىي ئورۇنلارنىڭ مۈلكى
ئىمارەت قۇرۇلمىسى بويىچە ئايرىغاندا	جەمئىي	721047	324821	114175	281101	950
	خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق	137887	103446	30266	4175	
	خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق	273139	153445	64132	54962	600
	كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق	310021	67930	19777	221964	350
ئۆيلەرنى قەۋىتى بويىچە ئايرىغاندا	بىر قەۋەت	599338	238830	82642	276936	950
	2 — 3 قەۋەت	85433	58338	22910		
	4 — 5 قەۋەت	36276	27653	8623		
سېلىنغان يىلى بويىچە ئايرىغاندا	50 - يىللار	5848			5848	
	60 - يىللار	65340	35000	2615	277.25	
	70 - يىللار	162909	78601	45333	38975	
	80 - يىللار	299210	113230	22816	162464	700
	90 - يىللار	187740	97990	43411	46089	250
ئۆيلەرنى ئىشلىتىش تۈرى بويىچە ئايرىغاندا	جەمئىي	720147	348207	90789	281101	950
	سانائەت، قاتناش، ئامبار	87996	54057	33939		
	سودا، مۇلازىمەت ئۈچۈن ئىشلىتىلگىنى	153813	102340	28003	23470	
	مائارىپ، پەن تەتقىقاتتا ئىشلىتىلگىنى	94135	92730	1405		
	مەدەنىيەت تەنتەربىيە، كۆڭۈل ئېچىشقا ئىشلىتىلگىنى	5705	5191	514		
	ئىشخانا قىلغىنى	51278	44789	5539		950
	تۇرالغۇ ئۆي	328120	49100	21389	257631	

ئۆرلتۈر قاتلىمىنىڭ ئەھۋالى بويىچە ئايرىغاندا	قاتلىق سانى	5682				
	ئومۇمىي	24112				
	قۇرۇلۇش كۆلىمى	328120				
	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	13.6				
	ئىشلىتىش كۆلىمى	246090				
	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	10.2				
	تۇرالغۇ كۆلىمى	180466				
	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	7.4				

شايار ناھىيە بازىرىدىكى بىنالارنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 3

بىنا نامى	سېلىنغان يىلى	قەۋەت سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن	قۇرۇلمىسى	قوغدىنىش تەدبىرلىرى	ئۆسكۈنە
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى خىزمەت بىناسى	1980	2	1500	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
كىنو شىركىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1980	2	420	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
كىنو شىركىتى تۇرالغۇ بىناسى	1980	2	390	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
تاشقى سودا شىركىتى خىزمەت بىناسى	1980	2	684	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1981	3	560	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
يېمەك - ئىچمەك شىركىتى ئۇنىۋېرسال بىناسى	1981	2	420	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
ناھىيىلىك مەدەنىيەت سارىيى بىناسى	1982	2	537	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
يېزا - ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1982	2	420	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	

1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەجرىبە بىناسى	1982	2	380	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مېھمانخانىسى	1984	3	1200	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
كۆتۈپخانا بىناسى	1984	3	1018	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ تىجارەت بىناسى	1984	3	1300	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت بىناسى	1985	3	1300	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىناسى	1985	2	700	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1985	2	900	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرالغۇ بىناسى	1985	2	250	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
ماددىي ئەشيا شىركىتى ئۇنىۋېرسال بىناسى	1985	2	560	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
مىللىي بالىلار باغچىسى بىناسى	1985	2	570	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
دېھقانچىلىق مەيدانى ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1985	2	742	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
ئورمانچىلىق مەيدانى ئاشخانا بىناسى	1986	4	960	جياڭسۇ خەيمېن	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
كىنو - تىياتىرخانا	1982	3	3469.2	جياڭسۇ خەيمېن	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى	1986	5	2650	جياڭسۇ خەيمېن	خىش - بېتون	مۇستەھكەملەنگەن	پارلىق
ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت بىناسى	1985	4	2250	جياڭسۇ خەيمېن	خىش - بېتون	مۇستەھكەملەنگەن	پارلىق
خەلق قۇرۇلتىيى خىزمەت بىناسى	1984	3	639.2	جياڭسۇ خەيمېن	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
مالىيە ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1986	3	800	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق

سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئائىلىلىكلەر بىناسى	1986	2	500	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى كاڭفۇ شىركىتىنىڭ بىناسى	1986	3	767	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ ياتاق بىناسى	1986	3	2800	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
پەن - تېخنىكا خىزمەت بىناسى	1986	3	762	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ لابوراتورىيە بىناسى	1986	3	477	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
1 - بىناكارلىق شىركىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1986	2	350	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ تىجارەت بىناسى	1987	3	1200	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
مىللىي شىپاخانىنىڭ كېسەلخانىسى	1987	3	2300	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1987	3	536	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تەمىنات - سودا شىركىتى بىناسى	1987	3	750	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تىببىي دورا شىركىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1988	3	1300	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
ئاشلىق ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	1988	4	2100	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ تىجارەت بىناسى	1988	3	1200	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
بازارلىق ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى	1988	3	1200	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1988	3	1327	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا ئىدارىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1988	2	396	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	

1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى	1988	3	3300	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنىڭ تىجارەت بىناسى	1988	3	730	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	686	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
باج ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	926	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	2	496	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	1215	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	754	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئىگەرچى كوچىسى سودا بىناسى	1989	2	250	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
خەلق سودا سارىيى بىناسى	1989	3	1500	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
يولۇچى توشۇش بېكىتى بىناسى	1989	2	510	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1989	3	1080	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
خەلق بانكىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1990	5	1030	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
قاتناش ئىدارىسىنىڭ ئائىلىلىكلەر بىناسى	1990	5	800	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
2 - ئاھالە كومىتېتى خىزمەت بىناسى	1990	3	700	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1990	2	487	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تۇزلۇق ماللار شىركىتى تۈپ سېتىش بۆلۈمىنىڭ بىناسى	1990	2	422	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق

تىككۈچىلىك كوپېراتىپىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1990	2	250	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1990	3	1100	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئاشلىق - ياغ 1 - دۇكىنىنىڭ بىناسى	1990	3	600	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
بازارلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ بىناسى	1991	2	600	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
باغ ئىدارىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1991	4	1270	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1991	2	800	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ئۇنىۋېرسال بىناسى	1991	2	1536	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1991	2	750	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1991	2	982	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پەرلىك پار
پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1992	3	1900	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
مىللىي سودا ئۇنىۋېرسال بىناسى	1992	5	4000	بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
خەلق بانكىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1993	3	1009	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
قاتناش چوڭ ئەترىتى خىزمەت بىناسى	1993	2	482	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى شىركىتى تۇرالغۇ بىناسى	1993	5	2244	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئورۇقچىلىق پونكىتى ئۇنىۋېرسال بىناسى	1993	4	1337	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1993	3	1780	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
1 - ياغ زاۋۇتى ئۇنىۋېرسال بىناسى	1993	3	453	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق

3 . ئاممىۋى مۇئەسسەسەلەر

(1) توك بىلەن تەمىنلەش

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرىدا ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ («قىزىلبايراق ئېلېكتر ئىستانسىسى» دەپ ئاتالدى)، دىزېلماتوردا ھەر كۈنى كەچتە 4 سائەت توك چىقىرىلىپ، ناھىيە بازىرى يورۇتۇلدى. كېيىن بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى تاقىلىپ، «شەرق قىزاردى» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ توكى ناھىيە بازىرىنى يورۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. كارخانا، زاۋۇتلار ئۆزلىرىنىڭ دىزېلماتورى ئارقىلىق توك چىقىرىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1975 - يىلى ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلدى، كېيىن يېزا توك يوللاش تورى يىلدىن يىلغا كېڭەيتىلدى. 1993 - يىلى تارىم يېزىسى، تويبولدى يېزىسى، جەنۇبىي تارىمدىكى ھەر قايسى كەنتلەر ۋە 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ئۆز ئالدىغا توك چىقارغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، بازار رايونى ۋە ھەر قايسى يېزا، مەيدان، ئاھالىلەر زىچ توپلانغان كەنتلەرنىڭ ھەممىسىگە توك يەتكۈزۈلدى.

(2) سۇ بىلەن تەمىنلەش

60 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر كۆل سۈيى ئىچىپ كەلگەنىدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدا قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلدى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە- ئورگانلارنىڭ ئائىلىلىكلەر رايونىدا ئوتتۇراھال، چوڭقۇر قۇدۇقتىن 27 سى قېزىلدى. (چوڭقۇرلۇقى 75 — 85 مېتىرغىچە)، 5 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئاددىي سۇ مۇنارى ياسىلىپ، سۇلياۋ تۇرۇبا ياتقۇزۇلدى، شايار بازىرىدا تۇرۇبا سۈيى بارلىققا كەلدى. ئوتتۇراھال، چوڭقۇر قۇدۇق سۈيىنىڭ تەركىبىدە فتور بىر قەدەر كۆپ، سىنىپرالىنىش دەرىجىسى ئېغىر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكىگە تەسىر يەتكۈزەتتى، چوڭقۇر قۇدۇق سۈيىنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى، زىيانلىق ماددىلار %1تىن تۆۋەن بولدى. شۇڭا 1984 - يىلى تۇرۇبا سۈيى شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئاھالىلەر چوڭقۇر قۇدۇق سۈيى بىلەن تەمىنلەندى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق گىدروگېئولوگىيە قىدىرىپ تەكشۈرۈش شىركىتى 117 مېتىر، 118 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا 2 قۇدۇق قازدى؛ 1987 - يىلى سىغىمى 500 كۇب مېتىر كېلىدىغان سۇنى سۈزۈلدۈرۈش كۆلچىكى، 2 - دەرىجىلىك بېسىم كۈچەيتكۈچ ناسوسخانا ياسىلىپ، سۇ زاۋۇتى قۇرۇلدى. شۇ مەزگىلدە 3125 مېتىر غول تۇرۇبا ياتقۇزۇلۇپ، سۇ قايتىش تۇرۇبا تورى ھاسىل قىلىندى؛ 1989 - يىلى تارماق تۇرۇبىلار بىلەن ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ ئايرىم تۇرۇبىلىرى تۇتاشتۇرۇلۇپ، رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1990 - يىلى 2 - قارارلىق تۇرۇبا تورى ياتقۇزۇلدى، بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1575 مېتىر كېلىدۇ؛ 1993 - يىلى سانائەت رايونىنىڭ تۇرۇبا تورى

ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۈيى تەركىبىدىكى فتور مىقدارى

جەدۋەل: 10 — 4

ئورۇنلار	تەكشۈرۈلگەن قۇدۇقلار	فتور تەركىبى مىللىگ- رام/لىتىردىن تۆۋەن بولغانلار	فتور تەركىبى 1 ~ 2 مىللىگرام/لىتىر	فتور تەركىبى 2 ~ 5 مىللىگرام/لىتىر
شايار بازىرى	37	21	12	4
گۈلباغ يېزىسى	8	5	3	
تويبولدى يېزىسى	15	2	9	4
ئۆرباغ يېزىسى	6	5	1	
قىزىلبايراق يېزىسى	12	5	2	5
قايلور يېزىسى	6	2	2	2
تارىم يېزىسى	9	1	5	3
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	6	1	2	3
جەمئىي	99	42	36	21

ئۆتۈشتۈرۈلدى، بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1370 مېتىر كېلىدۇ. 1993 ـ يىلغىچە جەمئىي 41.60 كىلومېتىر تۇرۇبا قۇراشتۇرۇلدى، سۇ ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى 80%كە، سۇ ئىستېمال قىلىدىغان نوپۇس 22 مىڭغا يەتتى، سۇ بىلەن تەمىنلەش كۆپ بولغاندا كۈنىگە 2000 توننا، سۇ بىلەن تەمىنلەش ئاز بولغاندا كۈنىگە 880 توننا بولدى.

80 ـ يىللاردىن ئىلگىرى يېزا ـ كەنتلەردە ئادەم ۋە چارۋىچىلار پۈتۈنلەي كۆل ۋە ئېرىق سۈيى ئىچەتتى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن قۇدۇق سۈيى ئىشلىتىش باشلاندى، نىسبىتى 30%كە يەتمەيتتى. 90 ـ يىللاردا «ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى» باشلىنىپ، قىزىلبايراق يېزىسى، تويبولدى يېزىسىدىكى بىر قىسىم كەنتلەردە تۇرۇبا سۈيى بارلىققا كەلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تارىم يېزىسىنىڭ ئىتتىپاق كەنتىدە تۇرۇبا سۈيى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ماشىنىلاشقان قۇدۇق ياسالدى.

(3) سودا بازىرى

60 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا مۇقىم سودا بازىرى يوق ئىدى، ھەر بازار كۈنىدە يايمىلار يول بويىغا يېيىلىپ، سودا قىلىناتتى. 1972 ـ يىلدىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە 4 پەردە سودا بازىرى بار بولدى.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى بۇ بازار 1972 ـ يىلى قۇرۇلغان، سايباغ يولىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان، كۆلىمى 10 مىڭ 104.20 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، ئاساسەن كۆكتات، مېۋە، ئاشلىق، توخۇ، ئۆردەك، بېلىق، تۇخۇم، كالا ـ قوي گۆشى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سېتىلىدۇ.

مەركىزىي سودا بازىرى بۇ بازار 1985 ـ يىلى قۇرۇلغان، تېرەك كوچىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، كۆلىمى 1766.9 كۋادرات مېتىر، تۆت ئەتراپىدا 97 ئېغىز ئۆي، 81 لاپاس، 20 نەچچە ئاشخانا بار، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سودا ـ سانائەت بانكىسىنىڭ پۇل ئامانەت پونكىتى، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى بار، بۇ بازار 1985 ـ يىلدىن ئىلگىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەكلى كۆركەم، كۆلىمى زور، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولغان سودا بازارلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بازار كۈنلىرى ھەر يەردىن كەلگەن سودىگەرلەر بازارغا يىغىلىدۇ، بۇ بازاردا، گىلەم، ئاياغ ـ باش كىيىم، كىيىم ـ كېچەك، رەخت، ھەر خىل ئۇششاق تاۋارلارنىڭ ھەر قاندىقى تېپىلىدۇ، كۈنىگە نەچچە 10 مىڭ ئادەم كېلىپ كېتىدۇ.

مال بازىرى بۇ بازار نەچچە قېتىم يۆتكەلگەن، 1989 ـ يىلى سايباغ يولىنىڭ جەنۇبىي بېشىنىڭ شەرق تەرىپىگە مۇقىملاشتۇرۇلغان، كۆلىمى 26 مىڭ 640 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، مەخسۇس قوي، كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق چارۋىلار ئېلىپ ـ سېتىلىدۇ.

ئوتۇن ـ سامان بازىرى بۇ بازار 1990 ـ يىلى قۇرۇلغان، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، كۆلىمى 3998 كۋادرات مېتىر، ئوتۇن ـ سامان، ياغاچ ماتېرىياللار ئېلىپ ـ سېتىلىدۇ.

بازار كۈنلىرى ئىگەرچى كوچىسى، سايباغ يولى، چىنە باغ كوچىلىرىدىمۇ سودا بولىدۇ.

(4) ناھىيە بازىرىنىڭ قاتناش ئەھۋالى

1964 ـ يىلدىن ئىلگىرى باشقا ناھىيىلەرگە قاتنايدىغان يولۇچىلار ئاپتوموبىلى ھەپتىدە بىرلا قېتىم ماڭاتتى، يوللار پاتقاق بولۇپ كەتكەن پەسىللەردە نورمال قاتنىيالمايتتى. ماددىي ئەشيالارنى توشۇشتا 2 ـ بىنەك سانائەت ئىدارىسىنىڭ ئۇلاغ ترانسپورت كوپېراتىپىغا تايىنىلاتتى. 1964 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكومغا «بېيجىڭ 212» ماركىلىق جىپتىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى، سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى «گاز» ماركىلىق ماشىنىدىن بىرنى، «ئازاد» ماركىلىق ماشىنىدىن 3نى سېتىۋالدى. 1976 ـ يىلى ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلدى. 1993 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى، ناھىيىلىك بىرلەشمە ترانسپورت

شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ئاپتوموبىل ئەترىتى، ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل ئەترىتىدىن ئىبارەت 4 ترانسپورت ئورنى بارلىققا كەلدى، يولۇچى توشۇش ئەۋجىگە چىققان چاغدا، يولۇچىلارنىڭ ئورۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئىسمىنا قوشۇپ ئىشلىگەن ئاپتوموبىللار ئۈزلۈكسىز مېڭىپ تۇرىدىغان بولدى. ناھىيىلىك يولۇچى توشۇش بېكىتى خەلق يولىنىڭ شىمالىي بېشىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. ماشىنا كۈتۈش ئۆيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 431.2 كۋادرات مېتىر، ئاپتوموبىل توختىتىش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۈرۈمچى، كورلا، ئاقسۇغا كۈندە بىر نۆۋەت يولۇچىلار ئاپتوبۇسى ماڭىدىغان بولدى، كۇچا، توقسۇ ۋە ھەر قايسى يېزىلارغا نۆۋەتچى ئاپتوموبىل كۈنىگە 10 نەچچە قېتىم ماڭىدىغان بولدى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە توشۇلغان يولۇچى 798 مىڭ 720 ئادەم (قېتىم) غا، يۈك 118 مىڭ 320 توننا - كىلومېتىرغا يەتتى.

ناھىيە بازىرىدا ۋېلسىپىت ئاساسلىق قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ، 4 چاقلىق ئات ھارۋىلىرىمۇ بار، بېكەتتە ئۇلاغ ھارۋىلىرى بىلەن يولۇچىلار ۋە ماللار توشۇلىدۇ. 1987 - يىلدىن كېيىن موتسىكلىت پەيدىنپەي كۆپەيدى. ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنىڭ كۆلىمى 283.20 موغا يېتىپ، ناھىيە بازىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %1.4نى ئىگىلىدى، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن يول كۆلىمى 9.45 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

(5) مەدەنىيەت - تەنتەربىيە مۇئەسسەسەلىرى (تەپسىلاتىنى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە قىسمىدىن كۆرۈۋېلىڭ).

(6) مائارىپ مۇئەسسەسەلىرى (تەپسىلاتىنى مائارىپ قىسمىدىن كۆرۈۋېلىڭ).

4. كۆكەرتىش

شايار ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن يېشىللىق بىلەن قاپلىنىشى ناھايىتى ياخشى ئىدى، يولىنىڭ ئىككى يېقىدىكى ئاسمان پەلەك ئۆسكەن كۆك تېرەك، ئاق تېرەك، شىنجاڭ تېرىكى كۈن بويى يولغا قويۇق سايە تاشلاپ تۇراتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بازار رايونىنىڭ قۇرۇلۇش سۈرئىتى تېزلەشتى، يوللار كېڭەيتىلىپ رېمونت قىلىندى. كۆپلىگەن دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، 80 - يىللاردا يوللار يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىلىپ، يەنە نۇرغۇن دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، يېڭى تىكىلگەن كۆچەتلەر تېخى تولۇق يېتىلمىدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شايار بازىرىنىڭ يېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %1.10كە، ئومۇمىي كۆلىمى 35.4 گېكتارغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باغۋارانلاشتۇرۇلغان يەر 21 گېكتار، ئاممىۋى كۆكلەمزارلىق 7 گېكتار، ئورمان بەلۋېغى، ئايرىش بەلۋېغىنىڭ كۆلىمى 7.4 گېكتار، كۆكەرتىش كۆلىمى ئادەم بېشىغا 10.82 كۋادرات مېتىردىن توغرا كېلىپ، دۆلەت بەلگىلىگەن، ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن كۆكەرتىش كۆلىمى 7 ~ 11 كۋادرات مېتىر بولۇش ئۆلچىمىگە ئاساسىي جەھەتتىن يەتتى، ناھىيە بازىرىدىكى خەلق يولىنىڭ شىمالىي بېشىنىڭ غەربىدە 19 گېكتار كېلىدىغان بىر باغ بار. بۇ باغنىڭ كۆكەرتىشكە كىرىشتۈرۈلگەن ۋاقتى قىسقا بولغاچقا، كۆكەرتىش ئۈنۈمى تېخىچە كۆرۈنەرلىك بولمىدى.

§ 3. بىناكارلىق

شايار ناھىيىسىدە كەسپىي بىناكارلىق قوشۇنى 1962 - يىلى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يېزا-

كەنت ۋە ناھىيە بازىرىدا ئاساسەن ئاددىي، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر سېلىناتتى، دېھقانلار بوش ۋاقىتلىرىدا قۇرۇلۇش قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر تۈركۈم تۆمۈريول ئىشچىلىرى قىسقارتىلىپ، شايار ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئەۋەتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرى ناھىيىلىك قول ھۈنەرۋەنلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىدا بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىناكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن كەسپىي بىناكارلىق قوشۇنى رەسمىي بارلىققا كەلدى. ئۇ ۋاقىتتا قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىملىرىمىز، تېخنىك ئىشچىلارمىز كەم ئىدى. چېلەك، ئەپكەش، قول ھارۋىسى، ياغاچ جازا قاتارلىق ئاددىي قوراللار بىلەن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، بىر قەۋەتلىك ئۆيلەرنىلا سالغىلى بولاتتى. بىناكارلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىناكارلىق قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايدى، ئۇسكۇنىلەر پەيدىنپەي يېڭىلاندى. 1993 - يىلغا كەلگەندە بىناكارلىق شىركىتىدىن 4 ى بارلىققا كەلدى، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 903 مىڭ يۈەنگە، كەسپكارى 294 كە يەتتى.

1. شايار ناھىيىلىك 1 - بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى

بۇ ئەسلىدە ناھىيىلىك قول ھۈنەرۋەنلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ بىناكارلىق كوپېراتىپى ئىدى. 1980 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىشى بىلەن، شايار ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى بولۇپ قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيىلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە قارايدىغان كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى ئورۇن بولدى. 1989 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ھەر قايسى بىناكارلىق شىركەتلىرىنىڭ نامىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يۈزىسىدىن بۇ ئورۇنغا «شايار ناھىيىلىك 1 - بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى» دەپ نام بېرىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ئىشچى - خىزمەتچى 107 گە (بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 15، تېخنىك 15)، تۇراقلىق مۈلكى 463 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 35 بىنا سالدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 27 مىڭ 557 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

2. شايار ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى

1984 - يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى، 1989 - يىلى ئۇنىڭ نامى «شايار ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى»گە ئۆزگەرتىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە ئىشچى - خىزمەتچىسى 75 كە (بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 13، تېخنىك 16)، تۇراقلىق مۈلكى 200 مىڭ يۈەنگە، تۈرلۈك قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى 11 گە يەتتى، 8 بىنا سالدى، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 7952 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

3. بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى (3 - بىناكارلىق شىركىتى)

1964 - يىلى شايار بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى بىناكارلىق ئەترىتى قۇردى، 1971 - يىلى «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى مەزگىلىدە، بىناكارلىق ئەترىتىدىكى قىسمەن خادىملار يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ ئەمگەككە سېلىندى، 1977 - يىلدىن كېيىن سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن خادىملار قايتۇرۇپ كېلىندى، 1978 - يىلى بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى ئۇنىڭغا 3 - بىناكارلىق شىركىتى دەپ نام بېرىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 140 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 56 گە (بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 6، تېخنىك 8) يەتتى، 19 بىنا سالدى، ئۇلارنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 210 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

4. شايار ناھىيىلىك 4 - بىناكارلىق شىركىتى

1982 - يىلى زىيالىي ياشلارنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن، ناھىيىلىك ئەمگەك ئىدارىسىگە بىۋاستە قاراشلىق ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بىناكارلىق ئەترىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى ئۇنىڭغا ناھىيىلىك 4 - بىناكارلىق شىركىتى دەپ نام بېرىلدى. ھازىر تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 100 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 56 (باشقۇرغۇچى 10، تېخنىك 18) گە يەتتى، ئومۇمىي كۆلىمى 8352 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 5 بىنا سالدى.

5. يېزا - بازار بىناكارلىق ئەترەتلىرى

60 - يىللاردا يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن تويبولدى گۇڭشېسى 1.، 3 - دېھقانچىلىق مەيدانىدىن بىناكارلىق تېخنىكىسى بار گۇڭشې ئەزالىرىنى يۆتكەپ، بىناكارلىق ئەترىتى قۇردى، بۇ ئەترەت ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشى بىلەن يۈرۈشلەشكەن كۆۋرۈك - سۇئۆتكۈچ ۋە شەخسىي ئۆيلەرنى سالدى، باشقا لايىھە چېرتيوژلاردىن پايدىلىنىپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى ۋە قىشلىق كىنوخانا قاتارلىق ئىمارەتلەرنى سالدى. كېيىن سۈپەت دەرىجىسى بولمىغاچقا قۇرۇلۇشلارنى ھۆددىگە ئالالماي ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى. 1993 - يىلى يېزىلاردا ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، تويبولدى، قىزىلبايراق، نۇرباغ يېزىلىرىدا غەيرىي كەسپىي بىناكارلىق ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشى ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى سېلىش بىلەن شۇغۇللاندى.

§ 4. لايىھەلەش، قۇرۇلۇش قىلىش ۋە تېخنىكا نازارەتچىلىكى

1. لايىھەلەش

1982 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەسئۇل بولۇپ، بىناكارلىق لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇردى. 1986 - يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇش كەسپىي قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدىكى كەسپىي ئورۇن بولدى. ھازىر 14 ئىنژېنېر - تېخنىك بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر بىر، ياردەمچى ئىنژېنېر 4، تېخنىك 9. تېخنىكا كۈچى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، دەرىجىگە ئېرىشەلمىدى. ھازىر ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھەلەش ئورنىغا قارايدۇ. لايىھەلەش ئىشخانىسى 3 قەۋەتتىن تۆۋەن بىنالارنى لايىھىلىسە بولىدۇ، 3 قەۋەتتىن ئېگىز ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ئىشخانىسى لايىھە تۈزۈپ ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھەلەش ئورنىنىڭ لايىھىلىشىگە تاپشۇرىدۇ. لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ 1993 - يىلغىچە ئىمارەتتىن 34 نى، بىر قەۋەتلىك سېختىن 4نى لايىھىلىدى، 404 پارچە چېرتيوژ سىزدى.

2. قۇرۇلۇش قىلىش

ناھىيىدىكى 4 بىناكارلىق شىركىتىدە جەمئىي 294 كەسپىي قۇرۇلۇش خادىمى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر بىر، قۇرۇلۇش تېخنىكلىرى 11، 1 - دەرىجىلىك ئىشچى 14، 2 - دەرىجىلىك ئىشچى 20، 3 - دەرىجىلىك ئىشچى 34، 4 - دەرىجىلىك ئىشچى 64، 5 - دەرىجىلىك ئىشچى 77، 6 - دەرىجىلىك ئىشچى 13. 1988 - يىلى ھەر خىل كەسپىي قۇرۇلۇش خادىملىرى تەربىيىلەندى، تەربىيىلەنگەن خادىملار ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 67.4%نى ئىگىلىدى، 38 ئادەم ئوتتۇرا تېخنىكومدىن يۇقىرى مەكتەپلەرگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. 1993 - يىلغا قەدەر 4 بىناكارلىق شىركىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل 4كە، ترانسپورتقا ئىشلىتىلىدىغان تراكتور 2گە، قۇرۇلۇش لېفتى 17گە، بېتون لاي ئېتىش

ماشىنىسى 7گە، قۇم لاي ئېتىش ماشىنىسى 9غا، ياغاچچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس ماشىنا 14كە، ئېلېكتر كەپشەرىسى 8گە، تاختىپەر 3860قا، پولات قېلىپ 740 كۋادرات مېتىرغا يەتتى. خەلق باكسىنىڭ 5 قەۋەتلىك خىزمەت بىناسى لاياقەتلىك، توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ 4 قەۋەتلىك ئائىلىلىكلەر بىناسى ئەلا بولۇپ باھالاندى. مىللىي سودا سارىيى رامكا قۇرۇلمىلىق، 6 قەۋەتلىك ئىمارەت بولۇپ، كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

1984 - يىلدىن كېيىن ئىچكىرىدىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر شاياردا بىناكارلىق قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلارنىڭ كۆپلىرى ئەتىيازدا كېلىپ، قىشتا كېتىپ پەسىل خاراكتېرلىك ئەمگەك قىلدى. كېيىن يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدىكى زور قوشۇنغا ئايلاندى.

3. تېخنىكا نازارەتچىلىكى

ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىدە تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. ھازىر ئۇنىڭ 3 نەپەر خىزمەتچىسى بار. ئۇلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ بىناكارلىق تېخنىكا نازارەتچىلىكى خىزمىتىگە مەسئۇل. شىركەتلەرنىڭ ھەممىسىدە سۈپەت تەكشۈرۈش ئىشخانىسى بار، ئۇلار ئۆز شىركىتىنىڭ قۇرۇلۇش سۈپىتىنى تېخنىكىلىق نازارەت قىلىشقا مەسئۇل. 13 سۈپەت نازارەتچىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم ئوقۇش مەلۇماتىغا ئىگىلەر بىر، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 8. ھەر بىر قۇرۇلۇشتا ئىش باشلانغان چاغدا، ئۆل كولاشتىن تارتىپ، قۇرۇلۇش تۈگىگىچە، تېخنىكا نازارەتچىسى قول قويغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قۇرۇلۇش قىلىشقا ياكى ئىشلىتىلىشكە تاپشۇرۇشقا بولىدۇ. لاياقەتلىك بولمىغان قۇرۇلۇشلار قايتا ئىشلىنىپ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇلۇش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

II باب

يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى

§ 1 . يېزا - بازار قۇرۇلۇشى

1993 - يىلغىچە ناھىيىدىكى 7 يېزىنىڭ ھەممىسىدە توك تارقىتىلدى، تاشيول ياسالدى (بۇنىڭ ئىچىدىكى 4 يېزىدا ئاسفالت يول ياسالدى) ، كوچا ئاپتوبۇسى قاتنىدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت ئىشخانىسى يېڭىلاپ، كېڭەيتىپ ياسالدى، ماگىزىن، ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى، پوچتا - تېلېگراف پونكىتى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى، شىپاخانا، ئاشلىق پونكىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، مەكتەپ قاتارلىق ئاپپاراتلار يېڭىدىن سېلىنىدى، ئۆزگەرتىلدى. كېڭەيتىلدى، سودا بازىرى ياسالدى، بازار كۆرنىي ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىر تۇتاش بەلگىلىدى.

1. گۈلباغ يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت چولۇڭ گۈلباغ كەنتىدە، 1989 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 2050 مېتىر، كەڭلىكى 8 مېتىر كېلىدىغان ئاسفالت يول ياسالدى. 1992 - يىلى كۆلىمى 1300 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 3 قەۋەتلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى سېلىنىدى. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدىكى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئىمارەتلىرىنىڭ كۆلىمى 1845 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنىڭ كۆلىمى 2173 كۋادرات مېتىر، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 315 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. خىش-

ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 67 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 11 مىڭ 168 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا ناھىيە بويىچە ناھىيە بازىرىغا ئەڭ يېقىن.

2. تويبولدى يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت تويبولدى كەنتىدە. ناھىيە بازىرىغا بارىدىغان ئاسفالت يول بار. كوچا - يوللار مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان، بازار سودىسى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. ھازىر 3 بىنا بار، ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1257 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 12 مىڭ 900 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 4514 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 848 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 8462 كۋادرات مېتىر، ئۇنىڭدىن باشقا كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر سودا بازىرى بار.

3. قىزىلبايراق يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت مازار كەنتىدە، جەنۇبتا ناھىيە بازىرىغا، شىمالدا كۇچاغىچە بارىدىغان شېغىل يېيىتىلغان تاشيول بار. بازارنىڭ كۆلىمى 0.95 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 1988 - يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى بازارنى كونكرېت پىلانلاپ چىقتى، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 1550 مېتىر شېغىل يول ياسالدى، كۆلىمى 9600 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، 2 بىنا سېلىندى، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 7818.45 كۋادرات مېتىر جامائەت ئۆيلىرى، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 5527.03 كۋادرات مېتىر جامائەت ئۆيلىرى، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 550 كۋادرات مېتىر شەخسىي ئۆي، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 15 مىڭ 10 كۋادرات مېتىر شەخسىي ئۆي سېلىندى. 1992- يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سۇنى ياخشىلاش ئىشخانىسى 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 30 كۇب مېتىرلىق سۇ مۇنارىدىن بىرنى ياسىدى. بۇ يېزا كۇچا بىلەن شايار ناھىيىسى تۇتاشقان يەرگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى كارۋان ئۆتەڭگى ئىدى، ھەر پەيشەنبە كۈنى بازار بولغاندا، سودىگەرلەر بۇ يەرگە تەرەپ تەرەپتىن كېلىپ، تۈرلۈك تاۋار سودىسى جانلىنىپ كېتىدۇ.

4. يېڭىمەھەللە يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت يېڭىمەھەللە كەنتىدە، توقسۇ - شايار تاشيولى بۇ يېزىنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. بازار ئىچىدە 2500 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئاسفالت يول، 2 بىنا، كۆلىمى 3872 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش- ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 3536 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك- ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 36 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر بار. 1990 - يىلى دۆلەتنىڭ 150 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن، سۇ مۇنارى ياسالدى ۋە سۇ تورۇبىسى ياتقۇزۇلدى، ئاھالىلەرنىڭ %70ى تورۇبا سۈيى ئىشلىتىدىغان بولدى، بۇ يېزىدا يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

5. قايلور يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت قايلور كەنتىدە. ھازىر 3500 مېتىر ئاسفالت يول، بىر بىنا، كۆلىمى 5780 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - بېتون، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 4902 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى بار؛ كۆلىمى 67 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر، كۆلىمى 11 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر، كۆلىمى 351 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان ئۆيلەر بار. بۇ يېزىدا چارشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

6. نۇرباغ يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت ئارامەھەللە كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا تۇتاشقان شېغىل يول بار. ھازىر بۇ يېزىدا 6 يول، كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيى، كۆلىمى 7028 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 23 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر بار. بۇ يېزىدا پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

7. تارىم يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇمئېرىق كەنتىدە. 1992 - يىلى بازار رايونىدىكى يولغا شېغىل ياتقۇزۇلدى. ھازىر كۆلىمى 5240 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 6660 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى بار. شەخسىي ئۆيلەر ئازراق. بۇ يېزىدا يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

2 § . يېزا كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى

1956 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن 31 كادىرنى ئاجرىتىپ خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، كىچىك گۈلباغ كەنتىدە يېزا قۇرۇلۇشى بويىچە 12 يىللىق ئومۇمىي پىلاننى نۇقتىدا سىناق قىلدى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە «كىچىك تېپتىكلەرنى ئاساس قىلىش، چوڭلاشنى ئاساس قىلىش، كۆڭشې باشقۇرغانلىرىنى ئاساس قىلىش» فاڭجېننىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاما ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ، 2 سۇ ئامبىرى ياسىلىپ، يېزىلاردىكى سۇ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ئۆزگەرتىلدى.

1964 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «بىڭتۇەننى نىشان قىلىش، كۆڭشېنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىش»تىن ئىبارەت يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى ئىشلەش، يەنى، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى مەھەللە بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۆگەن دەرياسى سۇ باشقۇرۇش ئورنى پىلانلاش ئەترىتى، چارۋىچىلىق نازارىتى پىلانلاش ئەترىتى، ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى پىلانلاش ئەترىتىنىڭ ھەمكارلىقىدا ناھىيە بويىچە 500 مىڭ مو ئېتىز پىلانلاندى. يېرىك يېزا ئېگىلىكى نىشانى، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، سالا ئېتىزلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 — 800 مېتىر،

شايار ناھىيىسىنىڭ 1965 - يىلى يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى
يولغا قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 5　　　　بىرلىكى: كىلومېتىر

		كۆڭشې نامى	گۈلباغ	تويبولدى	ئاللىقۇنۇر	يېڭىمەھەللە	قايلور	جەمئىي
سالا ئېتىز		تاختا سانى	97	10	31	20	0	158
		كۆلىمى (مو)	24148	4000	18000	11530		57678
	بۇنىڭ ئىچىدە: يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى	سانى	10	0	28	18		56
		كۆلىمى (مو)	9170	0	15000	10000	0	34170

ئېرىق - ئۆستەڭلەر	سۇغىرىش ئېرىقى	قول ئارماق ئېرىق	سانى	3	1	3	2	1	10
			ئۇزۇنلۇقى	18.6	5	20	9	11	63.6
		ئوق ئېرىق	سانى	137	6	38	16	0	197
			ئۇزۇنلۇقى	94.75	5	20	15	0	134.75
		كىچىك ئېرىقلار	سانى	182	15	32	14	0	243
			ئۇزۇنلۇقى	54.3	5.5	18.2	8.5	0	86.5
	زەيكەش	سانى		1	0	4	1	1	7
		ئۇزۇنلۇقى		8	0	12.5	60	8	88.8
يېزا دەرىجىلىك يوللار	سانى			45	4	5	41	1	96
	ئۇزۇنلۇقى			53.65	15	21	25.6	11	126.75
كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش	تۈپ سانى (تۈپ)			177294	75000	35000	127419	85100	714513
	ئۇزۇنلۇقى			26.64	12	15	25.39	12	91.03
	كۆلىمى (مو)			318	21	315	313.7	31	998.1
	كۆچەت يېتىشتۈرۈلگەن كۆلەم (مو)			34.6	85	110	65	90	384.6
ئاھالىلەر نۇقتىسى	ئورنى			1	1	1	1	0	4
	ئۆي (ئېغىز)			5	8	7	25	0	45
	كۆچۈرۈلگەن ئائىلە سانى			3	7	7	25	0	42
ئىنشائات	كۆۋرۈك، سۈڭگۈچ			—	—	—	—	—	—
	توغان			19	0	238	0	0	257
	ئازما			—	—	—	—	—	—
ئوتتۇرىچە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچى (ئىش كۈنى)				700	750	650	500	100	2200
ئومۇمىي ئەمگەك كۈنى				21000	2000	35000	28716	15000	119716

ئىزاھ: 1. بۇنىڭ ئىچىدىكى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن سالا ئېتىز دېگىنىمىز ئېرىق - ئۆستەڭ، يول، ئورمانلارنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن يۈرۈشلەشتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئېرىق - ئۆستەڭلەردىكى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن قۇرۇلۇش مۇئەسسەسەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 2. ئوتتۇرىچە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچى دېگىنىمىز، سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچى، ۋاقىتنىڭ ئوتتۇرىچە سانىنى كۆرسىتىدۇ.

كەڭلىكى 200 — 400 مېتىر بولۇش؛ گۈزەل، ئەترەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ يولنىڭ كەڭلىكى 8 — 10 مېتىر، ئېتىز ئارىسىدىكى يولنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 4 — 6 مېتىر بولۇش بەلگىلەندى. ئادەتتە بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر ئاھالىلەر نۇقتىسى بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1000=25×40 كۋادرات مېتىر، ئۆينىڭ كۆلىمى 90=6×15 كۋادرات مېتىر بولدى. كوچىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر، ھەر بىر تەرىپىدىكى ئورمان بەلۋېغى 2 مېتىر بولدى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، دەسلەپكى قەدەمدە ئومۇمىي كۆلىمى 57 مىڭ مو كېلىدىغان، 158 سالا

ئېتىز بەرپا قىلىندى.

1984 - يىلىغا كەلگەندە «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى يۇرۇشلەشتۈرۈش خىزمىتى زور كۆچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى. 1993 - يىلىغا قەدەر 407 مىڭ 200 مو سالا ئېتىز پىلانلاش تەلەپ قىلىنغانىدى، 235 مىڭ 900 مو سالا ئېتىز يۇرۇشلەشتۈرۈلدى، 1179 يۈرۈشلەشكەن بېتون ئىنشائات ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆۋرۈك، سۇئىگۈچ 879، توغان 406، نور 94. بۇنىڭغا سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلىنىدىغان ۋە سۇ چىقىرىۋېتىلىدىغان غول، تارماق ئۆستەڭدىن يۇقىرى يۈرۈشلەشكەن قۇرۇلۇشلارنى قوشقاندا ناھىيە بويىچە، يۈرۈشلەشكەن سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 1608گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كۆۋرۈك، سۇئىگۈچ 1130، توغان 478.

1966 - يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پىلانلاش ئەترىتى مەركەزلىك ھالدا قايلور گۇڭشېسىدا 200 مىڭ مو يەرنى پىلانلىدى ۋە ئىش باشلىدى؛ 1967 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلاش ئەترىتى 3 گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ گۈلباغ، قايلور، يېڭىمەھەللە گۇڭشېلىرىدا داۋاملىق پىلانلىدى ۋە ئىش باشلىدى. تارىم، تويبولدى گۇڭشېلىرىدا چارۋىچىلىق نازارىتى ۋە ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى پىلانلاش ئەترەتلىرى ئىش باشلاپ، جەمئىي 520 مىڭ مو يەرنى پىلانلاپ، 253 مىڭ مو يەردە ئىش باشلاپ، 719 تاختا سالا ئېتىز بەرپا قىلدى؛ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 4 .141 كىلومېتىر كېلىدىغان 716 غول ئۆستەڭ؛ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6 .531 كىلومېتىر كېلىدىغان 296 يول ياسىدى؛ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1134 كىلومېتىر كېلىدىغان 409 ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلدى؛ 33 يەردە ئاھالىلار نۇقتىسى پىلانلاندى، 79 يۇرۇش، 346 ئېغىز ئۆي سالدى. 4 قۇيۇلما زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، جەمئىي 1000 پارچە بېتون قۇيۇلما قۇيۇلدى، 25 توغان، سۇئىگۈچ ياسالدى.

1970 - يىلى يۈرۈشلەشكەن ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تويبولدى گۇڭشېسى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جەنۇبىي تارىم داجەي سۇ ئامبىرىنى ياساپ، جەنۇبىي تارىمدىكى 30 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ۋە 20 مىڭ مو ئوتلاقتا سۇ يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. 1974 - يىلى يەنە جەرەنلىك ئوتتۇرا تېپتىكى سۇ ئامبىرىنى ياساپ، تارىمدا بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، 25 مىڭ مو يەردە ئوتلاق بەرپا قىلىشتا ئېھتىياجلىق سۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلەندى.

1974 - يىلى يەر ئاستى سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، 1980-يىلىغا قەدەر 1019 قۇدۇق قېزىلىپ، 70 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلىپ، يېزا - كەنتلەرنى توك بىلەن تەمىنلەش، يورۇتۇش، قۇدۇق سۈيى ئارقىلىق سۇغىرىش ئىشلىرىغا شارائىت يارىتىلدى.

1987 - يىلى ئۆستەڭ سۈيىدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۆگەن دەرياسى باش غول ئۆستەڭگە سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈلدى.

1989 - يىلى ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئاپتونوم رايوننىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپ، ئۈلگىمگە يەتتى.

1992 - يىلى يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلىدىن پايدىلىنىپ، 5 كىلومېتىر تارماق غول ئۆستەڭ، 18 كىلومېتىر ئوق ئېرىق، 18 كىلومېتىر غول زەيكەش چېپىپ، 50 مىڭ مو يەردە بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئاساس سالدى.

80 - يىللاردىن ئىلگىرى يېزا ئاھالە نۇقتىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى كېسەك - ياغاچ بىلەن سېلىنغانىدى. كېيىن مەكتەپ، كەنت ئاھالە كومىتېتى ئىشخانىلىرى خىش - ياغاچ بىلەن سېلىندى. 1987-يىلدىن كېيىن دېھقانلارمۇ خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىشقا باشلىدى ھەمدە بۇ بىر خىل يۈزلىنىش بولۇپ قالدى.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقان ئۆيلىرى كۆپىنچە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى بويلاپ تارقاق جايلاشقانىدى،

كوچىلار ناھايىتى تاز ئىدى. يوللار سۇنىڭ ئېقىشىغا ئەگىشىپ ئەگرى - توقاي سوزۇلۇپ كەتكەن، يول بويىغا دېھقان ئۆيلىرى جايلاشقانىدى. بازارلاردىن باشقا يەرلەردە مەھەللە تۈسىنى ئالغان يەرلەر ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى. ئېتىزلار چوڭ - كىچىك، ئېگىز - پەس، ھەر خىل ئىدى، بۇنىڭ سەۋەبى بىرىنچىدىن ئادەتلىنىشتىن بولسا، ئىككىنچىدىن ئاساسلىقى يېزا ئىقتىسادىنىڭ ناچارلىقىدىن بولغانىدى. يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشقا چاقىرىق قىلىندى. ئاما ئۇنىڭغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى، لېكىن ئىقتىسادىي كۈچ يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، سۈرئەت ئاستا بولدى. كۆچمەن قۇرۇلغاندىن كېيىن، كوللېكتىپنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ سالا ئېتىز، ئېرىق - ئۆستەڭ، يوللار ياسىلىپ، ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىنىپ، يېزىلارنىڭ قىياپىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن ئىقتىساد قىيىن بولغانلىقتىن تۇرالغۇ ئۆي ئەھۋالى ئىزچىل ھەل بولماي كەلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىلا بىر ئاز ئۆزگىرىشكە باشلىدى. كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسىدىكى ئاھالىلار توپلاشتى. كوچا - يوللار تەكشى، كەڭ ئېلىندى. مەدەنىيەت ئۆيى، كۇلۇب، قىرائەتخانا قاتارلىق ئاممىۋى مەدەنىيەت ۋە كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسىلىرى ئاساسەن تولۇقلاندى؛ كەنت ئاھالە كومىتېتى ئورۇنلاشقان يەردە ئادەتتە كىنوخانا ۋە يېغىن زالى بار بولدى؛ شۇنداقلا، يېغىن زالى كەنتتىكى چوڭ - كىچىك ھەممە ئادەمنى سىغدۇرالايدىغان كۆلەمدە بولۇپ، كۆپرەك قوشۇمچە ئاممىۋى مەدەنىي پائالىيەت ئورنى قىلىپ ئىشلىتىلدى. مەسىلەن: تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتى، توپبولدى يېزىسىنىڭ قاراقۇم كەنتلىرىدە 1991 - يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدىغان مەدەنىيەت ئۆيى ۋە قىشلىق كىنوخانا سېلىندى.

3 § . ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇسى

1. تۇرالغۇ جاينى تاللاش

يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرى سۇنى ئاساس قىلىپ سېلىناتتى. ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئاقىدىغان يەردىن ئېگىزرەك، دەرەخلەر زىچ بولغان ئورۇنلار تاللىناتتى. ئەگەر ئېگىز يەر بولمىسا توپا تىندۇرۇلۇپ، ئېگىزلىتىلەتتى؛ دەرەخلىق بولمىسا ئاۋۋال ئۆي سېلىنىپ، كېيىن دەرەخ تىكىلەتتى، سۇ ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىدى. ئۆيلەر سۇنىڭ ئېقىش يۆنىلىشىگە پاراللېل ياكى توغرىسىغا سېلىناتتى، تەرەپ يۆنىلىشىنىڭ توغرا بولۇش- بولماسلىقىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيتتى. كەنتلەر سۇنى بويلاپ ئۆزۈنسىغا جايلىشاتتى، كەنتلەر ئارىسىدا ئېنىق پاسىل بولمايتتى. كوچىلار سۇنىڭ ئېقىشىنى بويلاپ تار ھەم ئەگرى توقاي بولاتتى. بۇ ئەھۋال 1965- يىلدىكى يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى مەزگىلىگە كەلگەندىلا بىر ئاز ئۆزگەردى، لېكىن، سۇ بويلاپ كەنت قۇرۇش ئادىتى بۈرۈنقىغا ئوخشاشلا داۋاملاشماقتا.

2. ئىمارەت شەكلى

1) قۇرما ئۆي

چاسا ياغاچتىن زەمىنىدە قويۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلىپ، 4 تام ھەر 30 — 50 سانتىمېتىر ئارىلىقتا بىر تال ياغاچ بىلەن بالداقلىنىدۇ. بالداقلارنىڭ ئارىسى سۆگەت چىۋىقى ياكى يۇلغۇن چىۋىقى بىلەن توقۇپ چىقىلىدۇ، ئاندىن سامان لاي بىلەن ئىچى - تېشى تەكشى سۇۋىلىدۇ، ئۈستى يېپىلىدۇ.

ئۆگزىسى تۈز، ئازىراق يانتۇ يېپىلىدۇ. ئۇيغۇرچىدا «سىرىش تام» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئۆيلەر 50 - يىللاردىن ئىلگىرى بىر قەدەر ئومۇملاشقانىدى، 70 - يىللاردا سېلىنمايدىغان بولدى، 90 - يىللاردا ناھايىتى ئاز قالدى.

2) قىستۇرما تام (سەلەپ تام)

ئۇزۇنلۇقى 0.8 ~ 1 مېتىر، توملۇقى 0.1 — 0.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان چاسا ياكى يۇمىلاق ياغاچتىن تەگلىك قويۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چاسا ياغاچتىن تامنىڭ قېلىنلىقىدا ئۇل ياسىلىدۇ، 4 تامنىڭ ھەر بىر مېتىر ئارىلىقىغا بىر تۈۋرۈك قويۇلۇپ جازىلىنىدۇ، بۇ «سىرىش» (قۇرما) تام شەكلىگە ئوخشايدۇ. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچى - تېشىغا لاي سۇۋىلىدۇ، ئۈستى يېپىلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئۆيلەر 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە يېزىلاردا بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، 90 - يىللاردىمۇ ئاز ساندا سېلىنىدى.

3) كېسەك تام

ئۇلى 2 خىل بولىدۇ. بىر خىلىدا «سەلەپ»، «سىرىش تام» لارغا ئوخشاش ياغاچتىن ئۇل ياسىلىدۇ؛ يەنە بىر خىلىدا يۇلغۇن، سۆكسۆك، يېكەن، بېتون قويۇلمىلاردىن ئۇل ياسىلىدۇ. ئېگىزلىكى ئادەتتە 20- 50 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تام بىلەن ئوخشاش ياكى تامدىن سەل قېلىنراق بولىدۇ. تاممۇ 2 خىل بولىدۇ. بىر خىلى كېسەك تام؛ يەنە بىر خىلى چالما تام. كۆپىنچە تامنىڭ ئاستى قېلىن، ئۈستى نېپىزرەك بولىدۇ، ئاندىن لىم قويۇلۇپ ئۈستى يېپىلىدۇ. ھازىرمۇ يېزىلاردا ئاساسەن ئۆيلەر مۇشۇنداق سېلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى 3 خىل شەكىلدىكى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سالغاندا، ئاۋۋال ئۇل كولىنىپ، قۇم - شېغىل تولدۇرۇلۇپ، سۇ قويۇپ تىندۇرۇلۇپ، ئۇلى پۇختىلىنىدۇ. سىرتقى شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى دېرىزىسى كىچىك، ئېگىز بولىدۇ (بۇ جايدا بوران كۈچلۈك ھەم كۆپ چىقىدۇ، دېرىزە كىچىك بولسا بوراندىن ساقلانغىلى بولىدۇ)، تېمى قېلىن (ئادەتتە 50 سانتىمېتىردىن قېلىن) بولىدۇ. ئىشىكنىڭ ئالدىغا يامغۇر - شامالدىن دالدا بولىدىغان پېشايۋان ياسىلىدۇ، ئۇ ئۆينىڭ بالا بېشى بىلەن تەڭ قىلىپ، ئۇنىڭغا تۇتاشتۇرۇلۇپ، 2 — 4 مېتىر كەڭلىكتە يېپىلىدۇ.

كەنت ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىلىرى ھويلا تېمى قوپۇرمايتتى، ئادەتتە ئۆينىڭ ئالدىغا تال، كەينى ۋە ئوڭ- سول تەرىپىگە مېۋىلىك دەرەخ تىكەتتى، تۆت ئەتراپىغا ئالىقات، جىگدە تىكىپ چىتلاق قىلىپ قورشايتتى. ھويلىغا ئاددىي چاخسا، شادا ئىشىك قويۇلاتتى.

80 - يىللاردىن كېيىن يېڭى ئىمارەت ئۇسلۇبى ئاما ئارىسىغا تارقالدى. خىش - ياغاچ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ناھىيە بازىرىدىن يېزىلارغىچە تارقالدى. قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلما، خىش، سېمونت، پولات ماتېرىياللىرى، موزايكا قاتارلىقلارغا ئۆزگەردى، شەكلى، قۇرۇلمىسى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ (ئىشىك، دېرىزىسى چوڭايدى، بىنا بارلىققا كەلدى، ئۆينىڭ چات ئارىسى ۋە ئۆي ئىچى چوڭايدى)، لېكىن ئېگىز، كىچىك ئارقا دېرىزە قويىدىغان، ئىشىك ئالدىغا بوران، يامغۇردىن دالدا بولىدىغان پېشايۋان ياسايدىغان ئالاھىدىلىك ھازىرغىچە داۋاملىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ كەلمەكتە.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن باشلاپ، بىر قىسىم بېيىغان دېھقانلار ۋە شەھەر - بازارلاردىكى سودىگەرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىنى قوللىنىپ تام، بالا بېشى، تۈۋرۈك، ئىشىك، دېرىزىلىرىنى نەقىشلەپ، سىرلىتىپ مىللىي تۈسكە ئىگە نۇسخىلارنى چۈشۈرۈپ، رەڭدار، ھەشەمەتلىك ياسايدىغان بولدى.

III باب

ئۆي ـ زېمىن باشقۇرۇش ئەھۋالى

1 § . پىلانلاش، باشقۇرۇش

ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش، باشقۇرۇشقا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى مەسئۇل بولدى.

ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، نوپۇسنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسەن، شەھەر كۆلىمى قاتتىق كونترول قىلىندى. 1988 ـ يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش باشقارمىسى پىلان ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى تاماملىدى. ناھىيە بازىرىنىڭ كۆلىمى 19.5 كۋادرات كىلومېتىر قىلىپ پىلانلاندى؛ سانائەت رايونى، تۇرمۇش رايونى، ئامبار رايونى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. يولنىڭ سانى، كەڭلىكىگىمۇ كونكرېت تەلەپ قويۇلدى. 1992 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق شەھەر ـ يېزا پىلانلاش ئاكادېمىيىسى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ياردەملىشىپ كۆلىمى 0.56 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان سودا، تۇرمۇش كىچىك رايونىنى پىلانلىدى. بۇ رايوندا مائارىپ ـ مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە، سودا، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى قاتارلىق يۈرۈشلەشكەن مۇئەسسەسەلەر پىلانلاندى. تۈرلۈك قۇرۇلۇشلار شەھەر ـ بازار پىلانلاش تارماقلىرى تارقاتقان قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلىتىش كېنىشكىسى بىلەن قۇرۇلۇش پىلانلاش كىنىشكىسىنى ئالغاندىن كېيىن ئالدىن قۇرۇلۇش قىلىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. شۇنداقلا يول بويىدىكى ئىمارەتلەر 3 قەۋەتتىن ئېگىز بولۇش، يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ تۈرلۈك تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن بولۇش، ھەر كۋادرات كىلومېتىرغا 8000 ~ 10000 غىچە ئادەم توغرا كېلىش، زىچلىقى 30% ~ 35% بولۇش، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاممىۋى كۆكەرتىلمەيدان 2 ~ 4 كۋادرات مېتىر بولۇش، توغرىسىغا ئارىلىقى ئۆي زىچلىق دەرىجىسىنىڭ 1.3 ھەسسىسىدىن كىچىك بولماسلىق بەلگىلەندى.

2 § . ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى باشقۇرۇش

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا ئاز ساندىكى ئىشخانا، دىنىي پائالىيەت ئۆيلىرى ۋە مەكتەپ ئۆيلىرىلا بار ئىدى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن تۈرلۈك كەسىپلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت ئۆيىنىڭ سانى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1953 ـ يىلى ناھىيىدىكى ئورگانلارنىڭ ئۆيلىرى 194 ئېغىزغا يەتتى، بىر كۆلۈب بار بولدى (مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ سانى بۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلمىدى). ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرىنى سېلىشتا، ئورۇنلار ئۆزى بىۋاسىتە قاراشلىق يۇقىرى دەرىجىلىك سىستېمىغا ئۆي سېلىشنى ئىلتىماس قىلسا، پىلان بويىچە پۇل ئاجرىتىپ بېرىلگەن ياكى ئۆزى مەبلەغ تەييارلىغاندىن كېيىن، ئالدىن پىلان كومىتېتى پىلان كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بېرىپ ئۆي سېلىندى. كىم مەبلەغ سالغان بولسا شۇ پايدىلىنىش پرىنسىپى بويىچە،

ئورۇنلار ئۆزى سالغان ئۆي - جايلارنى ئۆزى باشقۇردى، تەقسىم قىلىش، ئىشلىتىش ھوقۇقى شۇ ئورۇننىڭ ئۆزىدە بولدى. ئۆي تەقسىم قىلىنغان خىزمەتچىلەر ئىدارىغا ئىجارە ھەققى تاپشۇردى. 1993- يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ ئۆيلىرى 114 مىڭ 175 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خىش- بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆي 30 مىڭ 266 كۋادرات مېتىر، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 64 مىڭ 132 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 19 مىڭ 777 كۋادرات مېتىر. خىش- بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىشخانا، خىش - ياغاچ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ئىدى.

3 § . شەخسىي ئۆيلەرنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەخسلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. مەخسۇس ئۆي - زېمىن باشقۇرىدىغان ئاپپاراتلار يوق ئىدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە نۇرغۇن ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرى ئۆي - زېمىن ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىشنى ۋكالىتەن باشقۇردى. شۇ چاغدا كوللېكتىپلاشتۇرۇش شۇئارى كۆچىيىپ، باشقۇرۇش قالايمىقانلاشتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كىرىمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، شەخسىي ئۆي سالىدىغان ئاھالىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى. ئاھالىلەر شەخسىي ئۆي سالماقچى بولسا يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى يەر تەستىقلاپ بەردى، قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ ئۆي باشقۇرۇش ئورنى ئۆي - زېمىن گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بەردى. شەخسىي ئۆيلەرنى ئۆتۈنۈپ بەرگەندە، تەقدىم قىلغاندا، ئالماشتۇرغاندا، ۋارىسلىق قىلغاندا ياكى ئېلىپ - ساتقاندا ئۆي باشقۇرۇش ئورنى باھالاپ، باجغا سۇندۇرۇپ، ئۆي - مۈلۈك ۋە يەر - زېمىن ئىگىدارلىقىنى يۆتكەش رەسمىيىتى بېجىرىپ بەردى. شەخسىي ئۆيلەرنى چاققاندا ۋە قايتا سالغاندا ئۆي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى تەكشۈرۈپ، ئۆي چېقىش گۇۋاھنامىسى بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن چېقىلىپ قايتا سېلىنىدى ھەم باشقىدىن ئارخىپ تۇرغۇزۇلۇپ، تەڭگە ئېلىنىدى. 1988 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 26 ئادەمنى تەشكىللەپ، 2 گۇرۇپپىغا بولۇپ، شەخسىي ئۆي - زېمىنلارنى ئېنىقلاپ، كىنىشكا تارقىتىش خىزمىتىنى تاماملىدى. ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر رايونىدا جەمئىي 3944 ئائىلىلىك شەخسىي تۇرالغۇ ئۆي بار بولۇپ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 239 مىڭ 997 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە تەلەپكە مۇۋاپىق كېلىدىغان 186 مىڭ 445 كۋادرات مېتىر ئىمارەتكە قانۇنىي كۆچكە ئىگە ئۆي - زېمىن گۇۋاھنامىسى ۋە يەر خېتى تارقىتىپ بېرىلدى. كېيىن شەخسىي سېلىنغان ئۆيلەرگە گۇۋاھنامە بېرىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش خىزمىتى بارغانسېرى مۇنتىزىملاشتى. 1993 - يىلغا قەدەر شەخسىي ئۆي - زېمىن گۇۋاھنامىسى ۋە يەر خېتى بار ئاھالە 5145 ئائىلىگە، كىنىشكا تارقىتىلىش نىسبىتى %95كە يەتتى.

4 § . يەر - زېمىن باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يەرنى ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىلار باشقۇردى. 1949 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە يەرنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، ئىشلەپچىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى، شەھەر - بازار قۇرۇلۇشى كومىتېتى، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى، پىلان كومىتېتى، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلان كومىتېتى، شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇردى. ئەينى چاغدا يەرنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش

توغرىسىدىكى قانۇن - تۈزۈم يەرنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپاراتلار بولمىغاچقا، يەرنى قالايمىقان ئىگىلىۋېلىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى قالايمىقان ئىشلىتىش ئەھۋاللىرى ئېغىر ئىدى. 1986 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن [1986] 7 - نومۇرلۇق «يەر باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى قالايمىقان ئىگىلەشنى چەكلەش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى تۈزۈپ تارقىتىپ، يولغا قويدى، 1987 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر باشقۇرۇش قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى. يېزا - بازار يەرلىرى قانۇن بويىچە باشقۇرۇلىدىغان بولدى، ھازىرغا قەدەر يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىسى 12گە يەتتى، 7 يېزا، بىر بازاردا يەر باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، خىزمەتچى 17گە يەتتى.

1. 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشى، يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشى ۋە شەخسىي ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى باشقۇرۇش قالايمىقان بولۇپ كەلدى، يەر - زېمىن خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان ئاپپاراتلار بولسىمۇ، لېكىن يەرنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش توغرىسىدا قانۇن - تۈزۈم يوق ئىدى، پەقەت ئاز ساندىكى دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارلا ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى يەرلەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە ئالاقىدار تارماقلارغا مەلۇم قىلدى، ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە، يەر ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە يېزا، چوڭ ئەترەت ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىلەن كېلىشىپ، يەر ئېلىپ - سېتىش توختامىنى ئىمزالاپ، يەر ئىشلەتتى؛ شەخسىي ئۆيلەرنى سېلىشقا توغرا كەلسە، پەقەت ئىدارە رەھبەرلىرى ياكى گۇڭشې، چوڭ ئەترەت باشلىقلىرى، ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى باشلىقلىرى قوشۇلسىلا خالىغانچە يەر ئىگىلەپ ئۆي سېلىشقا بولاتتى. يېزا - بازار كارخانىلىرى قۇرۇشقا يەر ئىشلىتىشتە ھېچقانداق رەسمىيەت ئۆتەلمىدى. 1949 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا تەخمىنەن 10 مىڭ مو ئەتراپىدا يەر ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئاران 1370 مو يەرگىلا مەسئۇل تارماقلارنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، يەر ئىشلىتىش رەسمىيىتى بېجىرىلگەن. 1987- يىلدىن كېيىن يەر قانۇن بويىچە باشقۇرۇلۇپ، «تېرىلغۇ يەرلەرنى ھەقىقىي قوغداش، ھەر سۇڭ يەرنىمۇ مۇۋاپىق ئىشلىتىش»تىن ئىبارەت ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىپ، يەر - زېمىننى ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى قالايمىقان ئىگىۋېلىش ئەتۇر قويۇنى ئۈنۈملۈك توسۇپ قېلىندى. يەر ئىشلىتىش ئۆلچىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، دېھقانلارنىڭ ئۆي ئورنى 0.7 مو ئىچىدە، شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئۆي ئورنى 0.5 مو ئىچىدە بولۇش بەلگىلەندى.

1987 - يىلى ۋىلايەت شايار ناھىيىسىگە 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا 1270 مو يەر ئىشلىتىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 600 مو؛ ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن يەر: دۆلەت قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 415 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 91 مو؛ يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 305 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 105 مو؛ شەخسىي ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلگەن يەر 394 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 153 مو، 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر جەمئىي 765 مو، بۇ پىلاننىڭ %60ىنى ئىگىلىدى، 505 مو يەر تېجەپ قېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 251 مو. 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەرلەر ئىچىدە، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشى تۈرى 98، بۇنىڭ ئىچىدە يەر باشقۇرۇش قانۇنىدا بەلگىلەنگەن تەستىقلاش ھوقۇق دائىرىسىدە ئاپتونوم رايونغا يوللاپ تەستىقلانغان تۈر بىر (جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش شىركىتى ئىشلەتكەن يەر 300 مو)، باشقا 97 تۈر ناھىيىدە تەستىقلاندى. 551 ئائىلىلىك ئاھالىنىڭ ئۆي سېلىشى ئۈچۈن يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1988-يىلى ۋىلايەت ناھىيىگە 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئۈچۈن 1100 مو يەر ئىشلىتىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بەردى،

1989 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى پىلانلاش ۋە كۆرسەتكۈچنى ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 6

بىرلىكى: مو

يىل	كۆرسەتكۈچ ۋە ئورۇنلاش ئىشلىنىشى	جەمئىي			دۆلەت قۇرۇلۇشى			يېزا، بازار، كوللېكتىپ قۇرۇلۇشى			شەخسىي ئۆي			ئىزاھ
		ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	
1989	چۈشۈرۈلگەن كۆرسەتكۈچ	870	270	600	250	50	200	120	20	100	500	200	300	دۆلەت ۋە كوللېكتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 14 تۈر، ناھىيىنىڭ تەكشۈرۈپ، تەستىقلىشى بىلەن 1016 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	786.3	126.4	659.9	39.4		39.4	27	8	19	719.9	118.4	601.5	
1990	چۈشۈرۈلگەن كۆرسەتكۈچ	400	150	250	70	20	50	80	30	50	250	100	150	دۆلەت ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 13 تۈر، ناھىيىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن 487 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	400	102	298	19		19	40	11	29	341	91	250	
1991	چۈشۈرۈلگەن كۆرسەتكۈچ	420	120	300	90	10	80	60	10	50	270	100	170	دۆلەت ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 15 تۈر، ناھىيىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن 489 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	420	62	358	61	33	28	11	11		348	18	330	
1992	چۈشۈرۈلگەن كۆرسەتكۈچ	1300	100	1200	1050	50	1000	60	10	50	190	40	150	دۆلەت ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپى قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 26 تۈر، ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ تەستىقلىغىنى 5 تۈر، ناھىيە تەكشۈرۈپ تەستىقلىغىنى 21 تۈر، 629 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	846	320	526	212	161	51	241	96	145	393	63	330	
1993	چۈشۈرۈلگەن كۆرسەتكۈچ	400	110	290	180	30	150	50	20	30	170	60	110	دۆلەت ۋە كوللېكتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 27، ناھىيىنىڭ تەكشۈرۈپ، تەستىقلىشى بىلەن 314 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	401.2	46.9	354.3	158.8	10.1	148.7	50	2	48	192.4	34.8	157.6	

ئىزاھ: 5 يىلدا يەر ئىشلىتىشنى ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ، تەستىقلىغان ئورۇنلاردىن مەشۇت زاۋۇتى، يېزا، بازار كارخانىلىرى ماي - خىمىيە زاۋۇتى، قىزىلبايراق كەنتى بورقاي پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى، يېڭىمەھەللە يېزىسى پاتتاقشەھەر پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى، قابلور يېزىسى پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىن ئىبارەت 5 تۈر بار.

بۇنىڭ ئىچىدە، تېرىلغۇ يەر 500 مو؛ ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن يەر: دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 388 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 19 مو؛ يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 146 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 88 مو؛ شەخسىي ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلگەن يەر 296 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 141 مو؛ 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەرلەر ئىچىدە، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا يەر ئىشلىتىلگەن تۈر 62.

2. غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى ئېنىقلاپ بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى

1987 - يىل 7 - ئايدا غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى ئىشلىنىشكە باشلاندى. 17 كىشىلىك تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. بۇ خىزمەت دەسلەپتە گۈلباغ يېزىسىدا سىناق قىلىنىپ، سىناقنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى يەكۈنلەنگەندىن كېيىن، رەسمىي يولغا قويۇلدى. يېزىلاردىكى ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىنىڭ تۇرالغۇ يېرى 7 پۇڭدىن، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىدىكى ھەر بىر ئائىلىنىڭ تۇرالغۇ يېرى 5 پۇڭدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى بەلگىلەندى. 1985- يىل 5 - ئايدىن ئىلگىرى يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى. 1982 - يىل 5 - ئايدىن 1987 - يىل 1 - ئايغىچە يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار «يېزا - بازارلاردىكى ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. 1987 - يىل 1 - ئايدىن كېيىن يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاندى. غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى بىر يىل داۋاملىشىپ 1988 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە، ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. ناھىيە بويىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا تېگىشلىك ئائىلە 11 مىڭ 495، ئىگىلەنگەن يەر كۆلىمى 11 مىڭ 984 مو ئىدى؛ ئەمەلىيەتتە 10 مىڭ 626 ئائىلە، 11 مىڭ 152 مو يەر تەكشۈرۈپ، بىر تەرەپ قىلىندى. يەرنى ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 338 ئائىلىگە 39 مىڭ 921 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى؛ يەرنى ساتقان 123 ئائىلىنىڭ 29 مىڭ 730 يۈەن قانۇنسىز كىرىمى مۇسادىرە قىلىندى؛ 3233 ئائىلىگە يەر ئىشلىتىش رەسمىيىتى تولۇقلاپ بېرىلدى، ئۇلاردىن 222 مىڭ 603 يۈەن ھەق ئېلىندى؛ غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتىدە، 286 مىڭ 254 يۈەن پۇل يىغىۋېلىندى. 1186 ئائىلە ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 1661 مو يەر قايتۇرۇۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە: 844 مو يەر تېرىقچىلىققا قايتۇرۇلدى، 50 ئائىلە يەرلەرنى قانۇنسىز ئىگىلەپ سالغان 118 ئېغىز ئۆي چېقىۋېتىلدى.

3. ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت يەرلىرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئىلتىماس قىلىش، تىزىملاپ گۇۋاھنامە تارقىتىش ئەھۋالى

1988 - يىل 12 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت يەرلىرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئىلتىماس قىلىش، تىزىملاش خىزمىتى ئىشلەندى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىلتىماس قىلىپ، تىزىملىتىشقا تېگىشلىك ئورۇن 110، ئىگىلەنگەن يەر 275 پارچە، كۆلىمى 8090 مو؛ ئىلتىماس قىلىپ تىزىملىتىشقا تېگىشلىك ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالە 3334 ئائىلە، ئىگىلىگەن يەر 3334 پارچە، كۆلىمى 1486 مو. 1989 - يىل 3 - ئايغىچە بۇ خىزمەت ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. ئەمەلىيەتتە ئىلتىماس قىلىپ، تىزىملاتقان ئورۇن 102، كۆلىمى 7925 مو، ئاھالىلەر 3132 ئائىلە، كۆلىمى 1351 مو، 1989 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە دۆلەت يېرىنى ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسىدىن 1000 پارچە تارقىتىلدى. ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى يەرلەر ئارخىپىدىن 3234ى تۈرگۈزۈلدى. 1989 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە يېڭىدىن يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن 34 ئورۇننىڭ

45 پارچە يېرىنىڭ ئىلتىماس قىلىش، تىزىملىتىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى؛ يېڭىدىن يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن 273 ئۆيلۈك ئائىلىنىڭ تۇرالغۇ جايغا يەر ئىشلىتىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى. ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت يېرى ئارخىپىدىن 4750 نەچچىسى تۇرغۇزۇلدى.

4. نېفىت قىدىرىشتا ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ش ھ ت [1988] 93 - نومۇرلۇق ھۆججىتى، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نېفىت قىدىرىشتا ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىش ۋە زىياننى تۆلەپ بېرىش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق چارىسى»نى بېسىپ تارقىتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» بويىچە، ھەم نېفىت قىدىرىش خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ھەم ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش، ئاممىنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بېرىش، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخستىن ئىبارەت 3 تەرەپنىڭ مەنپەئەتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، ئۆز ئارا پايدا يەتكۈزۈش، ئورتاق گۈللىنىش پرىنسىپىغا ئاساسەن نەچچە 10 نېفىت قۇدۇقىنىڭ ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىش ۋە زىياننى تۆلەپ بېرىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى.

نېفىت قۇدۇقىغا ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىش ۋە زىياننى تۆلەپ بېرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 7　　　　بىرلىكى: يۈەن، مو

رەت نومۇرى	نېفىت قۇدۇقى نومۇرى	نېفىت قۇدۇقىنىڭ ئورنى	ئىشلىتىلگەن يەر تۈرى	كۆلىمى	تۆلەم ھەققى سوممىسى
1	بەلق 1 - قۇدۇق	قايلور يېزىسى تەۋەسىدە، جەرەنلىك سۇ ئامبىرىنىڭ غەربىدە	ئوتلاق	277	8400
2	بەلق 101 - قۇدۇق	قايلور يېزىسى تەۋەسىدە، بەلق 1 - قۇدۇقىنىڭ غەربىدە	ئوتلاق	65.33	1332.7
3	بەلق 2 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	چاتقال ئورمانلىقى	203.5	9230.8
4	بەلق 201 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق	37.46	764.1
5	بەلق 202 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، مەيدان شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق	39	795.6
6	بەلق 203 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق، چاتقاللىق	127.44	2497.7
7	بەلق 204 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق، چاتقاللىق	44.55	
8	بەلق 205 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	چاتقاللىق	157.2	
9	بەلق 3 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق	45	
10	بەلق 4 - قۇدۇق	يېڭىمەھەللە يېزىسى تۆگگۈز باش قەدىمىي شەھىرىنىڭ يېنىدا	چاتقاللىق	34	

11	يىلى 6 - قۇدۇق	قايلور يېزىسى تەۋەسىدىكى 7 - نومۇرلۇق توغان ئەتراپىدا	ئوتلاق	40	
12	يىلى 10 - قۇدۇق	يېڭىمەھەللە يېزىسى تەۋەسى، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي جەنۇبىدا	ئوتلاق	28.8	895.05
13	دۆڭخې 4 - قۇدۇق	قىزىلبايراق يېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىڭ تەۋەسىدە	ئوتلاق	43	960.6
14	دۆڭخې 4 - رەت 1 - قۇدۇق	قىزىلبايراق يېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىڭ تەۋەسىدە	ئوتلاق	45	
15	دۆڭخې 4 - رەت 3- قۇدۇق	قىزىلبايراق يېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىڭ تەۋەسىدە	ئوتلاق	71	1428
16	دۆڭخې 4 - رەت 4- قۇدۇق	قىزىلبايراق يېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىڭ تەۋەسىدە	ئوتلاق	30.67	625.6
17	دۆڭخې 4 - رەت 6- قۇدۇق	قىزىلبايراق يېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىڭ تەۋەسىدە	ئوتلاق	52.52	1071.4
18	دۆڭخې 7 - قۇدۇق	گۈلباغ يېزىسىنىڭ چولاق گۈلباغ يۇقىرى كۆلدەش كەنتىنىڭ تەۋەسىدە	تېرىلغۇ يەر	31.3	33940.2
19	دۆڭخې 8 - قۇدۇق	قايلور يېزىسى تەۋەسىدە	سۇنئىي ئوتلاق	29.5	1376.6
20	دۆڭخې 14 - قۇدۇق	قىزىلبايراق يېزىسى ئارا مەھەللە كەنتى	تېرىلغۇ يەر	تەخمىنەن 20 مو	
21	قىزىلبايراق 1 - قۇدۇق	يېڭىمەھەللە يېزىسى، توقسۇ - شايار تاشيولىنىڭ شەرقىدە	تېرىلغۇ يەر، بوز يەر	تەخمىنەن 30 مو	

§ 5 . مۇھىتنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ۋە ئاسراش

1. مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى

ناھىيە بازىرىنىڭ ئاساسلىق مۇھىت بۇلغىنىشىنى كېرەكسىز گاز، داشقال، يۇندا پەيدا قىلىدۇ. پار قازاندىن چىققان كېرەكسىز گازلار ۋە سانائەت يۇندىلىرى بۇلغىنىشنى پەيدا قىلىدىغان مەنبە ھېسابلىنىدۇ. 1993 - يىلغىچە ناھىيە بازىرىدا سانائەت پار قازىنىدىن 5ى، ئىسسىتىش پار قازىنىدىن 60ى، يەرلىك ئىسسىنىش ئۇسكۇنىلىرىدىن 156سى، ئوچاقتىن 5140ى بولۇپ، يىلىغا 21 مىڭ 800 توننا كۆمۈر سەرپ قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە: خەلق تۇرمۇشىغا 13 مىڭ 500 توننا، سانائەتكە 8300 توننا كۆمۈر ئىشلىتىلدى؛ 322 مىليون 640 مىڭ كۇب مېتىر كېرەكسىز گاز، 6540 توننا داشقال، 34 مىڭ 800 توننا يۇندا چىقىرىۋېتىلدى.

ھەر يىلى قويۇپ بېرىلگەن كېرەكسىز گازلار تەركىبىدە 1220.8 توننا كاربون چالا ئوكسىدى، 239.8 توننا ئازوت ئوكسىدلىرى، 174.4 توننا سۇلفۇر دىئوكسىد، 109 توننا ئىس - تۈتەك، چاڭ - توزان بار. يۇندىدا خىمىيىلىك كىسلارود سەرپىياتى 14.583 مىللىگرام لىتىر، بىئو خىمىيىلىك ئوكسىگېنغا ئېھتىياجلىق مىقدارى 4861 مىللىگرام لىتىر، فېنول 0.56 مىللىگرام لىتىر. يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلىگەندە يىللىق خىمىيىلىك ئوكسىگېن سەرپىياتى 317.5 تونىنغا، بىئو

خىمىيىلىك ئوكسىگېنغا ئېھتىياجلىق مىقدارى 105 توننىغا، فېنول 12.7 كىلوگىرامغا يېتىدۇ. بۇ بۇلغىمىلار جانلىقلارنى فىزىكىلىق زەھەرلەپلا قالماي، فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىنمۇ زەھەرلەپ، ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

2. مۇھىت ئاسراش تەدبىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ مۇھىت ئاسراش خىزمىتى 60 - يىللاردا باشلانغانىدى. شۇ چاغلاردا مۇھىت ئاسراش تەدبىرى ھەر قايسى ئورگانلارنىڭ مۇھىت تازىلىقىنى قەرەللىك تەكشۈرۈش، ئەخلەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ناھىيە بازىرىنىڭ كوچا يوللىرىنى مەخسۇس ئادەم تازىلاش بىلەنلا چەكلىنەتتى.

1977 - يىلى ناھىيە بازىرى كۆكەرتىش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىنى كۆكەرتىش ۋە دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارنى باشقۇرۇش، ناھىيە بازىرى يوللىرىنى ئاسراش ۋە تازىلاش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل بولدى. 1984 - يىلى كۆكەرتىش ئەترىتىنىڭ ئىشچىسى 38گە يەتتى، 3500 كۋادرات مېتىر يول تازىلاندى، 1460 توننا ئەخلەت، 250 توننا گەندە - سۈيدۈك تازىلىنىپ، توشۇلدى. 1987 - يىلى شەھەر قىياپىتىنى تۈزەش ئۈچۈن، قۇرۇلۇش ئىدارىسى مەخسۇس ئادەم تەشكىللەپ يولنىڭ ئىككى يېقىغا جايلاشقان 480 ۋاقىتلىق مۇئەسسەسەلەرنى چېقىۋەتتى. ناھىيە بازىرىنىڭ قىستاڭچىلىقى ۋە شەھەر قىياپىتىگە نۇقسان يەتكۈزىدىغان ئەھۋاللارنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئۇلاغ ھارۋىلىرى بازارغا كىرىدىغان يول ئېنىق ئايرىۋېتىلدى. 1989 - يىلى كۆكەرتىش ئەترىتىگە ئەخلەت توشۇش ماشىنىسى سەپلەپ بېرىلدى. ھەر قايسى ئورۇنلار ئەخلەت تۆكۈش سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ئەخلەتلەر قەرەللىك تازىلىنىپ، توشۇلدى. تۇرمۇش يۇندىلىرى تەبىئىي ھالدا سىڭدۈرۈۋېتىلدى ۋە پارغا ئايلاندۇرۇۋېتىلدى، سانائەت يۇندىلىرى سىڭدۈرۈش كۆلچىكىگە سىڭدۈرۈۋېتىلدى.

1988 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانى پۈتكەندىن كېيىن، سانائەت رايونى بازار رايونىنىڭ نوپۇسى شالاڭ بولغان، شامالنىڭ ئاخىرقى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ ناھىيە بازىرىنىڭ مۇھىتىنى ئاسراش رولىنى ئوينىدى.

كۆل سۈيى ئىشلىتىدىغان كەنتلەردە كۆلنىڭ ئەتراپىنى قاشالاش، ئادەم ۋە ھايۋانلار ئىچىدىغان سۈنى ئايرىۋېتىش، باسما قۇدۇقنى كۆپرەك قېزىش تەلەپ قىلىنىدى.

ئون بىرىنچى قىسىم

پارتىيە گۇرۇھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

ئون بىرىنچى قىسىم

پارتىيە گۇرۇھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

شايار ناھىيىسى چەت جايغا جايلاشقان بولۇپ، خەنزۇلار ئازراق، ئۇيغۇر، خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. دەسلەپتە بۇ جايدا ھېچقانداق پارتىيە گۇرۇھ يوق ئىدى. شىنخەي يىلى (1911 - يىلى) نىڭ ئالدى-كەينىدە قىرىنداشلار ئۇيۇشمىسى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى زىيالىي ياشلار ئۇيۇشمىسى ئۇرۇمچىگە، ئارقىدىنلا كۇچاغا كىرگەنىدى. گەرچە بۇ ئۇيۇشمىلارنىڭ ئەزالىرى شايارda بەزىدە بار، بەزىدە يوق بولسىمۇ، لېكىن پىلتىمىزى يوق ئىدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئاي ۋە مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 2 - ئايدا ج ك پ ئەزالىرى جياڭ لىيەنمۇ (يەنە بىر ئىسمى جياڭ چۇنماۋ)، گاۋ دېڭباڭ (يەنە بىر ئىسمى گاۋ يۇچىڭ) لار شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن كۇچا، شايار، توقسۇ، باي، بۈگۈر ناھىيىلىرىدە يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇلار پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنى يۇقىرىنىڭ «سالاھىيەتنى ئاشكارىلىماسلىق، تەشكىلات قۇرماسلىق، ‹جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، ئىسلاھ قىلىش، تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى يولغا قويۇش داۋامىدا ئىزچىللاشتۇردى. ئۇلار ئاممىغا تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنى تەشكىللەپ ۋە تەربىيىلەپ، ئامما ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، كىرىم مەنبىيىنى ئېچىپ، چىقىمنى تېجەپ، باج كىرىمىنى كۆپەيتىشكە تۆھپە قوشتى.

1949 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى «25 - سېنتەبىر»، «26 - سېنتەبىر» تېلېگراممىسىغا ئاۋاز قوشۇپ، تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشنى ھىمايە قىلدى. 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەنى 2 - جۇن پىيادە ئەسكەرلەر 5 - شىسىنىڭ 13-تۇەنى كۇچاغا ئورۇنلىشىپ، كۇچا، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىنىڭ يەرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1950-يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى 13 - تۇەن لى دۇيۈەن، چېڭ دېلۇ، يەن چيۇلىيەن، ئىسمائىل توختى، ۋۇ خەيچىڭ، ۋاڭ كېدىڭ، لو جىڭشيۇ، شېن كېچىڭ، چېن خې، جاڭ دوجى، مو خۇەيرۇڭ، دىڭ شيىڭ، شيې دىڭفەن، شۇ شىجاڭ قاتارلىق 14 كوماندىر - جەڭچىنى ئاجرىتىپ يەرلىك خىزمەت ئەترىتى تەشكىل قىلدى. بۇ ئەترەت سىياسىي كومىسسار لى دويۈەن، ئەترەت باشلىقى چېڭ دېلۇنىڭ باشلامچىلىقىدا شايار ناھىيىسىگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، ئاممىغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ۋە ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنى، پارتىيە، ھاكىمىيەت قۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى.

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ ج ك پ

ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتىغا قارىدى. 10 - ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكوم كۇچا مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېتنى تەسىس قىلدى، شايار ئۇنىڭغا قارىدى (1953 - يىل 6 - ئايدا مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى). ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى تەسىس قىلىنغاندىن باشلاپ، بازار، يېزىلاردا پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش ئىشى باشلاندى، پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى پەيدىنپەي قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتى. 1993 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە كومپارتىيە ئەزاسى 4040 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 3355، خەنزۇ پارتىيە ئەزاسى 685، ئەر 3422، ئايال 618.

جۇڭگو گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقە سايىت سابىتنى شايار ناھىيىلىك پىرقىنىڭ تۇنجى شۇجىجاڭلىقىغا تەيىنلىدى، 5 يىلدا گومىنداڭ پارتىيىسىگە 1000 دىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلىندى (ئەزالىرى ئاساسلىقى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن تەشكىل تاپتى). ناھىيىلىك پىرقىنىڭ قارىمىقىدا رايونلۇق شۆبە پىرقىلەر تەسىس قىلىندى، ئۇلارغا 2 — 3 كىچە كادىر سەپلەندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شايار ناھىيىسىدە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىن سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، ئۆچ مەسلەك ياشلار ئىتتىپاقى، ياشلار ھەرىكىتى جەمئىيىتى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن، تەسىرى چوڭراق ئىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىن سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى (1957 - يىلدىن كېيىن كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى)، ئاياللار بىرلەشمىسى، ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى)لار جەمئىيىتى بار بولدى.

I باب

گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى

§1 . ئاپپارات

1. ناھىيىلىك پىرقە

گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنى قۇرۇشقا 1943 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەييارلىق كۆرۈلدى، كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىڭ سىياسىي يېتەكچىسى جىياڭ شەنيۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شايارغا كېلىپ، «ئۈچ مەسلەك»نى تەرغىپ قىلدى ۋە ناھىيىلىك پىرقىنى قۇردى، پىرقىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى گومىنداڭنىڭ ئىدارە قىلىش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيىلىك پىرقىگە بىر شۇجىجاڭ قويۇلدى، پىرقە قارىمىقىدا كاتىبات، تەشۋىقات، تەشكىلات، خوجىلىق بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى. بىر كاتىپ، 2 تەشۋىقات كادىرى، 2 تەشكىلات كادىرى، 2 مالىيە كادىرى قويۇلدى. ناھىيىلىك پىرقە قۇرۇلغاندىن تارتىپ ئازادلىقنىڭ ھارپىسىغىچە پىرقىگە 5 شۇجىجاڭ

ئالماشتى، ئۇلار: سايىت سابىت، ۋاڭ ××، گۇەن يۇڭشىن (شىبە)، شۇ شىجيې، ئىمىن ئەخمەت.

2. رايونلۇق پىرقە، رايونلۇق شۆبە پىرقە

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ قارمىقىدا 7 رايونلۇق پىرقە بار ئىدى، ھەر بىر رايونلۇق پىرقىنىڭ قارمىقىدا 3 رايونلۇق شۆبە پىرقە بولۇپ، ئۇلار ناھىيىلىك پىرقىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلاتتى ۋە ناھىيىلىك پىرقىنىڭ سىياسەت ۋە يوليورۇقلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىشنى ئۈستىگە ئالغانىدى. رايونلۇق پىرقە ۋە رايونلۇق شۆبە پىرقىدە ئادەتتە شۇجى، تەشكىلات تەشۋىقات ھەيئىتى بار ئىدى. 1949 ـ يىلى رايونلۇق پىرقە 12گە، رايونلۇق شۆبە پىرقە 38گە يەتتى.

شايار ناھىيىسىدە، پىرقە قۇرۇلۇپ 7 يىلدا گومىنداڭ پارتىيىسىگە 1500 دىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە رايونلۇق شۆبە پىرقىدە شۇجىدىن يۇقىرى تايانچ خادىمدىن 43ى بار ئىدى. گومىنداڭنىڭ بۇ تايانچلىرىنىڭ ۋە ئادەتتىكى گومىنداڭ ئەزالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سىياسىي، دىنىي ساھەدىكى خادىملار، يەرلىك بايلار، سۆز زومىگەرلىرى ۋە چوڭ سودىگەر قاتارلىق ھۆكۈمران تەبىقىدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار ئىدى. ئۇلار ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن، قاتتىق ـ يۇمشاق ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، ناھىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ھوقۇقىنى ئىگىلىۋېلىپ شەپقەتسىزلەرچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەتتى.

2 § . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە گومىنداڭنىڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 60 ۋەكىل قاتناشتى.

II باب

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى

1 § . ئاپپارات

1. ناھىيىلىك پارتكوم

1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت 5 ئەزادىن تەركىب تاپتى، بىر شۇجى قويۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومدا كاتىبات ئىشخانىسى، تەشكىلات بۆلۈمى،

تەشۋىقات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1951 ـ يىلى 10 ـ ئايدا رېۋىزىيە كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1952 ـ يىلى 7 ـ ئايدا بىرلىك سەپ خىزمىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1952 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى 8 گە كۆپەيتىلدى. 1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يۇقىرى يەنە بىر مۇئاۋىن شۇجى تەيىنلىدى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا بىر مۇۋەققەت شۇجى تەيىنلەندى، 2 كىشى ناھىيىلىك پارتكومغا ئەزا بولدى. 1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مالىيە ـ سودا بۆلۈمى (1962 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى)، يېزا خىزمىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى (1962 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1964 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى). 1959 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئورگان پارتكومى باش ياچېيكىسى قۇرۇلدى (1962 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى). 1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئورگان پارتكومى قۇرۇلدى. 1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پارتىيە مەكتىپى، 11 ـ ئايدا ئارخىپخانا قۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىلىك پارتكومدا ئىشخانا، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، ئورگان پارتكومى قاتارلىق تارماقلار يەنىلا ساقلىنىپ قېلىندى.

1967 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «ئەنزە ئاغدۇرغۇچى»لار ھوقۇق تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ھەر قايسى بۆلۈملەرنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. 1968 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش بىرىنچى سەپ قوماندانلىق شتابى» ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئىشخانا قارمىقىدىكى گۇرۇپپىلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەتلىرىنى ۋاقىتلىق بېجىردى. 1969 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. كومىتېت قارمىقىدا سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 4 چوڭ گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت تارماقلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «بىرىنچى سەپ قوماندانلىق شتابى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، مەدەنىيەت، مالىيە جەھەتتىكى چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلەپ، بىر مەنبەلىك رەھبەرلىك ئەندىزىسىنى يولغا قويدى. 1970 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، يادرو گۇرۇپپا ناھىيىنىڭ پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى.

1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك 4 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1973 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ بىرلەشمە ئىشخانىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1977 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا قاراشلىق چوڭ ـ كىچىك گۇرۇپپىلارنىڭ تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى ئايرىم ئىش بېجىردى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە، ھۆكۈمەت ئايرىۋېتىلدى. 1979 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1986 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مەزكۇر كومىتېت ناھىيىلىك پارتكومدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1983 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى، قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1983 ـ يىلى 11 ـ ئايدا تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 1984 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 7 ـ ئايدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1987 ـ يىلى 7 ـ ئايدا مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

1980 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتقا 10 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى، بىر شۇجى،

4 مۇئاۋىن شۇجى قويۇلدى، 1987 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا ئىشخانا، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتى، يېزا خىزمىتى بۆلۈمى، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى ئىشخانىسى، پارتىيە تارىخى ـ تەزكىرە ئىشخانىسى، پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى بۆلۈمى، ئورگان پارتكومى، پارتىيە مەكتىپى تەسىس قىلىندى. بۇ ئاپپاراتلار ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

2. ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى

1951 ـ يىل 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى دىيۈەن ياچېيكا شۇجىسى بولدى. 1950 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە 4 رايونلۇق پارتكوم قۇرۇلدى. رايونلۇق پارتكوم ئورگىنىدا تەشكىلات ھەيئىتى، تەشۋىقات ھەيئىتى، رېۋىزىيە ھەيئىتى قويۇلدى. 1952 ـ يىل 12 ـ ئايدا 4 ـ رايون (يېڭىمەھەللە) دە تۇنجى يېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى لو جىڭشيۇ قوشۇمچە پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى بولدى. 1953 ـ يىل 7 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى 5 ـ رايونلۇق (قايلۇر) كومىتېتى قۇرۇلدى (1956 ـ يىل 9 ـ ئايدا 5 ـ رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1958 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى).

1956 ـ يىل 2 ـ ئايدا ج ك پ شايار بازارلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1958 ـ يىل 10 ـ ئايدا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون خەلق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە 5 گۇڭشې پارتكومى، بىر بازارلىق پارتكوم، بىر ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار پارتكومى قۇرۇلدى. 1959 ـ يىلى تارىم گۇڭشې پارتكومى قۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. 1975 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەسلىگە كەلدى، ناھىيە بويىچە 6 گۇڭشې پارتكومى، 2 چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومى، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكومى، بىر ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار پارتكومى، 173 پارتىيە ياچېيكىسى قايتىدىن قۇرۇلدى. 1976 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى 188گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتكوم 12، پارتىيە باش ياچېيكىسى 4، پارتىيە ياچېيكىسى 172. 1978 ـ يىل 10 ـ ئايدا نۇرباغ گۇڭشې پارتكومى قۇرۇلدى. 1984 ـ يىل 12 ـ ئايدا يېزىلاردا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى ئايرىۋېتىلدى. گۇڭشېلار يېزىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە 7 يېزىلىق پارتكوم، 2 چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومى، بىر شايار بازارلىق پارتكوم بار بولدى. 1987 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى 274كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتكوم 14، پارتىيە باش ياچېيكىسى 6، پارتىيە ياچېيكىسى 254. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى 320گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتكوم 13، پارتىيە باش ياچېيكىسى 14، پارتىيە ياچېيكىسى 293.

3. ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى

1950 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى ۋە مۇئاۋىن شۇجى بولغانلار

جەدۋەل: 11 — 1

ئىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
لى دىيۈەن	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى سۇيدې	1950.3 — 1955.7

ۋېن يۈتاڭ	مۇئاۋىن شۇجى مۇۋەققەت شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى شىنشەن	1973.4 — 1955.4
ما جىنجۇڭ	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېنەن شۇچاڭ	1959.9 — 1956.4
چېڭ دېلۇ	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي بوبې	1960.7 — 1957.11
خەن جۇڭشىن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىنتۇڭ	1965.7 — 1960.3
ھېمىت ھاشىم	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1965.7 — 1960.3
مۇھەممەت مەخسۇت	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1966.5 — 1964.4 1975.2 — 1973.7
جۇڭ بىن	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى يۇچېڭ	1970.4 — 1965.5
ۋاڭ يۈڭنيەن	پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، شۇجىسى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي راۋياڭ	1971.1 — 1970.1 1974.9 — 1971.1
يەن جىلەي	پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ دېڭشەن	1971.1 — 1970.1
لى جيەنخۇا	پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي تاڭشەن	1971.1 — 1970.1
زۇ يۇكۇي	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ سەخۇاڭ	1972.8 — 1971.1
ليۇ شىڭۋېي	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىشى	1972.8 — 1971.1
جاڭ جۇڭ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋېنشۈي	1980.1 — 1972.8 1981.3 — 1980.6
توختى تۆمۈر	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1981.3 — 1974.12
تيەن شېڭگۇي	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى نەنجېڭ	1981.3 — 1976.10
جاۋ جىنشەن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي شۇشۈي	1984.2 — 1980.6
ھېمىت رېھىم	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.7 — 1980.6
ئىمىن ئىدرىس	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.2 — 1980.6
جاڭ دوجى	شۇجى، مەسلىھەتچى	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەن	1984.4 — 1981.3 1986.6 — 1984.4
ئابلا نەجمىدىن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.2 — 1981.8
لى چۈەنرېن	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن نەنچۇڭ	1991.10 — 1984.2
ليۇ كاڭ	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ۋۇگۇڭ	1991.10 — 1984.4
مۇھەممەت ئىمىن شايىدىن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	توقسۇ ناھىيىسى	1991.10 — 1984.4
جى شيۇگەن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى سىجى	1991.10 — 1986.6
جاڭ لياڭجى	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	1989.1 — 1986.6 1991.10—
توختى بەكرى	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ شەھىرى	1993.12 — 1991.10
دۇەن رۇزېڭ	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ۋۇئەن	1993.12 — 1991.10

شايار ناھىيىسىدىكى رايون، يېزا ۋە ئاساسىي قاتلام پارتكوم، باش ياچېيكا، ياچېيكا ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 1950 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 2

تۈرى / يىللار	ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى			پارتىيە ئەزالىرى				
	پارتكوم	باش ياچېيكا	ياچېيكا	پارتىيە ئەزالىرى ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە			
					ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1950	4		1	11	10	1		
1951	4		1	17	16	1		
1952	4		3	56	52	4	30	26
1953	5		7	87	83	4	32	55
1954	5		16	114	106	8	30	84
1955	5		29	294	279	15	39	255
1956	4		27	622	577	45	44	578
1957	4		27	691	634	57	37	654
1958	4		44	741	680	61	54	687
1959	6	14	61	1023	937	86	68	955
1960	5	16	88	1357	1191	166	73	1284
1961	5	16	88	1441	1269	172	88	1353
1962	9	16	108	1468	1296	172	84	1384
1963	9	16	111	1424	1254	170	76	1348
1964	9	16	113	1517	1349	168	173	1344
1965	11	16	114	1520	1355	165	206	1314
1966	12		119	2134	1838	296	318	1816
1971	7		136	2106	1800	306	216	1890
1972	7		137	2108	1813	295	223	1885
1973	11		148	2165	1870	295	236	1929
1974	12	4	173	2391	2065	326	369	2022
1975	12	4	173	2540	2199	341	448	2092
1976	12	4	172	2602	2259	343	418	2184
1977	12	4	183	2756	2358	398	442	2314
1978	13	4	203	2942	2484	458	454	2488

1979	13	4	203	3066	2625	441	468	2598
1980	13	4	205	3027	2620	407	491	2536
1981	12		210	3028	2628	400	371	2657
1982	11	1	214	3163	2647	416	397	2766
1983	10	2	215	3083	2670	413	353	2730
1984	11	4	230	3125	2701	424	430	2695
1985	12	4	235	3259	2856	403	430	2829
1986	13	6	240	3415	2994	421	476	2939
1987	14	6	254	3516	3083	433	519	2997
1988	13	6	251	3618	3171	447	569	3049
1989	13	6	269	3654	3203	451	584	3070
1990	13	6	274	3683	3217	466	598	3085
1991	13	13	280	3785	3256	529	621	3164
1992	13	13	287	3949	3371	578	670	3279
1993	13	14	293	4040	3422	618	685	3355

ئىزاھ: 1967 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغان ماتېرىيال كەم.

2 § . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيەتلىرى

1951 - يىلى 5 - ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگىنىدا تۇنجى ئاساسىي قاتلام پارتىيە ياچېيكىسى سايلاپ چىقىلدى. شۇ ئايدا جالاڭ دوجى قاتارلىق 4 كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى.

1952 - يىلى 9 - ئايدىن 1953 - يىلى 6 - ئايغىچە شايار ناھىيىسىدە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئەترىتى «ئاكتىپ، ئېھتىياتچان بولۇش» تەك پارتىيە قۇرۇش فاڭجېنىغا ئاساسەن، يېزىلاردا پارتىيە قۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

1952 - يىلى 12 - ئايدا 4 - رايون (ھازىرقى يېڭىئەھەللە يېزىسى) دا يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى جەريانىدا، قۇربان، ئەخمەت قاتارلىق 14 كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە 4 - رايوندا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى. 1953 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 87گە (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 83، ئايال 4، خەنزۇ 32، ئاز سانلىق مىللەت 55) يەتتى.

1956 - يىلى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، تەشكىلنى پاكلاشتۇرۇش ئارقىلىق، پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدىكى بەزى خاتا خاھىشلار تۈزىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيىلىك پارتكوم يەنە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ «ئاكتىپ، ئېھتىياتچان بولۇش»تىن ئىبارەت پارتىيە قۇرۇش فاڭجېنىغا ئاساسەن، بىر قەدەر چوڭ كۆلەمدىكى پارتىيە قۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە پارتىيە ئەزاسى 622گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 578گە يېتىپ، ئومۇمىي

پارتىيە ئەزاسىنىڭ %92.8نى، ئايال پارتىيە ئەزاسى 45كە يېتىپ، %7.2نى ئىگىللىدى.

1956 ـ يىلى كوممۇنىزملىق سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش مەزگىلى باشلاندى، كېيىن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت سول ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ناھىيىنىڭ ئىقتىسادى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1962 ـ يىلى مەركەزنىڭ «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت 4 سۆزلۈك فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى كەڭ پارتىيە ئەزالىرىغا باشلامچىلىق قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. بۇ مەزگىلدە پارتىينى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش، پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەش ئارقىلىق پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئۈزلۈكسىز زورايتىلدى. پارتىيە، ھۆكۈمەت، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىن تارتىپ يېزىلاردىكى ھەر قايسى سەپلەرنىڭ ھەممىسىدە پارتىينىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى بار بولدى. 1966 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە پارتىيە ئەزاسى 2134كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1838، ئايال 296، ئاز سانلىق مىللەت 1816، خەنزۇ 318.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى جەريانىدا، ناھىيە بويىچە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي تۇرمۇشى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1971ـ يىل 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پارتىينى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش خىزمىتى باشلىنىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن پارتىينىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي تۇرمۇشى بارا ـ بارا ئەسلىگە كەلدى. ناھىيە بويىچە 2106 پارتىيە ئەزاسى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 47، قاتناش ـ ترانسپورت سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 18، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 1608، سودا سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 137، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 50، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 237، باشقا ئورۇنلاردىكى پارتىيە ئەزاسى 9.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرىنىڭ پارتىينى تەرتىپكە سېلىش ھەققىدىكى قارارىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ناھىيىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر بويىچە بىر قېتىم كوممۇنىزملىق تەربىيىلىدى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە تەشكىلاتلىرى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى ۋە زورايدى.

پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ساپاسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. پارتىينىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىيات جەريانىدا قالايمىقانچىلىق ئوڭشىلىپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئۆلچىمىدە چىڭ تۇرۇلۇپ، بىرى پىشىپ يېتىلسە بىرى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى، زىيالىيلار، ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئاياللار ئارىسىدىكى ئىلغارلارنى پارتىيىگە قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. 1987 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 3516 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3083، ئايال 433؛ ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 2997 بولۇپ، ئومۇمىي پارتىيە ئەزاسىنىڭ %85.2نى ئىگىللىدى.

ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا جەڭگىۋار قورغانلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. 1993 ـ يىلى 28 ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى، 79 مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇنەۋۋەر ئايال پارتىيە ئەزاسى 6، ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 66.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرى

جەدۋەل: 11 — 3   بىرلىكى: نەپەر

تۈرى / يىللار	گورۇن نامى	ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى	مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى		
			جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە	
				ئايال پارتىيە ئەزاسى	ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى
1987	ناھىيىلىك پارتكوم	35	98	6	80
1988	ناھىيىلىك پارتكوم	43	195	25	180
1990	ناھىيىلىك پارتكوم	33	182	17	163
1991	ناھىيىلىك پارتكوم	35	155	8	135
1992	ناھىيىلىك پارتكوم	44	178	18	156
1993	ناھىيىلىك پارتكوم	28	79	6	66

3 § . پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغان ۋە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئومۇميۈزلۈك باشلانغان دەۋر (1950 ـ يىلدىن 1960 ـ يىلغىچە) دىكى پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1) پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى

(1) دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان كۈننىڭ ئەتىسى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا دەرھال تۇتۇش قىلىندى. باۋ، جيا تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كونا ھاكىمىيەت تېزدىن ئۆتكۈزۈۋېلىندى. ھەر مىللەت، ھەر قايسى تەبىقە، ھەر قايسى ۋەتەنپەرۋەر تەشكىلات ۋە دىن ساھەسىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۇچرىشىلىپ ۋە ئالاقە باغلىنىپ، «كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش، يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇش، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش» فاڭجېنى ۋە سىياسىتى دەۋر قىلىنىپ، دېموكراتىك كېڭىشىش تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ، دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئىشپىيونلارنى تازىلاش، باندىتلارنى يوقىتىش قانات يايدۇرۇلۇپ، يېڭى ھاكىمىيەت يەنىمۇ مۇستەھكەملەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كونا ج خ ئىدارىسى بىلەن كونا سوت مەھكىمىسى قاتارلىق دۆلەتنىڭ دىكتاتۇرا ئاپپاراتى ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

(2) يەر ئىسلاھاتى 1952 ـ يىل 9 ـ ئايدا باشلىنىپ 1953 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى، بۇ ھەرىكەت 8 ئاي 25 كۈن داۋاملاشتى. يەر ئىسلاھاتى 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى (سىناق باسقۇچى، 1 ـ قارار، 2 ـ قارار). يەر ئىسلاھاتىنى سىناق قىلىشقا 213 كادىر قاتناشتى. 1 ـ قارارغا 238 كادىر، 2 ـ قارارغا 175 كادىر قاتناشتى. ناھىيىلىك يەر ئىسلاھاتى كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى دۇيۈەن مۇدىر بولدى.

(3) كادىر تەكشۈرۈش 1955 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكوم كادىر تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇردى، ئىشخانا قارمىقىدا كادىر تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىن 5ى تەسىس قىلىندى. كادىر تەكشۈرۈشكە 25 مەخسۇس كادىر ئاجرىتىلدى (مىللىي كادىر 8، خەنزۇ كادىر 17، پارتىيە ئەزاسى 18، ئىتتىپاق ئەزاسى 7). كادىرلارنىڭ ئارخىپى تۈركۈم، مۇددەت بويىچە تەكشۈرۈپ تۈزۈلدى، تەكشۈرۈش ئوبيېكتلىرى ئايرىپ چىقىلىپ، كادىر تەكشۈرۈش ئىشخانىسى تەستىقلىغاندىن كېيىن، بىر بىرلەپ تەكشۈرۈلدى، ئالدى بىلەن بانكىدا كادىر تەكشۈرۈشنى سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى. تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، نۇقتا ئارقىلىق ئومۇمىي دائىرە يېتەكلەندى. 622 كادىر تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىك كادىر 89 (پارتىيە ئەزاسى 40)، ئادەتتىكى كادىر 533 (پارتىيە ئەزاسى 114). ئىچكى تاشقى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، 137 پارچە ئىسپات ماتېرىيالى ئېلىندى. تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن خۇلاسە چىقىرىلمىغان كادىر 32، مەسىلىسى بار بولۇپ خۇلاسە چىقىرىلغان كادىر 90. بىر مەھەل ئېنىقلاش تەس بولغان ۋە ئايرىم مەسىلىسى ساقلاپ قېلىنغان كادىر 2. شۇنىڭدىن كېيىن كادىر تەكشۈرۈش خىزمىتى كادىرلار تارمىقىنىڭ كۈندىلىك خىزمىتىگە كىرگۈزۈلدى.

(4) «ئۈچكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» 1952 - يىلنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە، ناھىيە بويىچە «خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش»تىن ئىبارەت ئۈچكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەت 1952 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى باشلىنىپ 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاياغلاشتى. بۇ ھەرىكەتكە 214 كادىر ۋە ساقچى قاتناشتى.

بۇ قېتىمقى ھەرىكەتتە، ئاممىنى دادىل سەپەرۋەر قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا پاش قىلىش ئېلىپ بېرىلىپ، ئادەم، ماددىلار بويىچە بىر-بىرلەپ تەكشۈرۈلۈپ ۋە ئېنىقلىنىپ دېلو بېكىتىلدى. پاش قىلىنغان خىيانەت پۇل 100 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بولغان ئادەم 75 بولۇپ، ھەرىكەتكە قاتناشقان ئومۇمىي ئادەمنىڭ %35نى ئىگىلىدى؛ خىيانەت قىلغان پۇل 1000 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە بولغان ئادەم 14 بولۇپ، %6.5نى، 5000 يۈەندىن يۇقىرى بولغىنى 2 ئادەم بولۇپ، %1نى ئىگىلىدى. تەكشۈرۈپ تېپىلغان خىيانەت قىلىنغان سومما 82 مىڭ 442 يۈەنگە يەتتى.

جازالاش بىلەن تەربىيە بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ، خىيانەتچىلەرگە جىنايى ئىشلار بويىچە ھۆكۈم ئېلان قىلىندى، مەمۇرىي جەھەتتە چارە كۆرۈلدى ۋە تەنقىدىي تەربىيە بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە جىنايى ئىشلار بويىچە ھۆكۈم ئېلان قىلىنغان ئادەم 8 بولۇپ، 24 مىڭ 960 يۈەن ھارام پۇل قايتۇرۇۋېلىندى.

(5) «ئىستىل تۈزىتىش، ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى 1957 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا ئىستىل تۈزىتىش، ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ما جىنجۇڭ گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. گۇرۇپپا ئەزالىرى 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى 6 پارتىيە ياچېيكىسى 4 گۇرۇپپا قىلىپ تەشكىللەندى، بۇ گۇرۇپپىلار پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى 149 كادىرغا يېتەكچىلىك قىلىپ ھەرىكەتكە قاتناشتى.

ھەرىكەت جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكوم رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈپ، ئىستىل تۈزىتىش ئۆگىنىشىنى قانات يايدۇردى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى كادىرلار سەممىي پوزىتسىيەدە بولۇپ، دېموكراتىك ئىستىلنى جارى قىلدۇرۇپ، پارتىيە ئىستىلىنى تۈزىتىشكە قىزغىن ياردەم بېرىپ، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ پارتىيىگە نۇرغۇن ياخشى پىكىر ۋە تەكلىپلەرنى بەردى. سايراش، ئېچىلىش جەريانىدىكى توغرا پىكىر %80تىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى. لېكىن ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش جەريانىدا، ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىش يۈز بەردى، ناھىيە بويىچە 87 ئادەم خاتا ھالدا «ئوڭچى ئۇنسۇر»، 23 ئادەم «بۇزۇق ئۇنسۇر»، 11 ئادەم «يەرلىك مىللەتچى»

دەپ ئاتىلدى. بەزىلىرى ھەتتا خىزمەتتىن قوغلاندى، بەزىلىرىگە قاماق جازاسى بېرىلدى، بەزىلەر ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە ياكى يېزىلاردا «ئۆزگەرتىش»كە ئەۋەتىلدى.

(6) قول سانائەت، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 1956 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 5 كىشىلىك «خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى ئۆزگەرتىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى، 31 كادىر ئاجرىتىلىپ خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ كونكرېت خىزمەتلەر ئىشلەندى. تەشۋىقات، تەربىيە، ئېنىقلاش، مەبلەغنى ئېنىقلاش، نىزامنامە تۈزۈش، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۇيۇشتۇرۇش، پىلان تۈزۈش قاتارلىق باسقۇچلار ئارقىلىق، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئورۇندالدى.

شۇ يىلى 3 — 4 ـ ئايلاردا قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئوخشاش بولمىغان سىياسەت قوللىنىلدى. بىر كۆنچىلىككە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغاندىن سىرت، قالغانلىرىغا تۆۋەندىكى ئۇسۇل قوللىنىلدى: (1) ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى يەككە قول سانائەتچىلەرگە قارىتا ئىختىيارىي بىرلىشىپ، مەبلەغ توپلاپ، كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرىدىغان بىر خىل تەشكىلىي شەكىل قوللىنىلدى. 6 ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى. گۇرۇپپىغا 72 يەككە قول سانائەتچى قاتناشتى.

(2) ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى يەككە مۈلۈكچىلىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىككە ئۆزگەرتىلىپ يەككە قول سانائەتچىلەر سوتسىيالىزم يولىغا يېتەكلەندى. 7 ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى تەشكىللەندى. كوپېراتىپقا 215 قول سانائەتچى قاتناشتى.

ئۇششاق تىجارەتچىلەر ھەمكارلىشىش شەكلى ئارقىلىق، ھەمكارلىق سودا دۇكىنى ۋە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا ئۇيۇشتۇرۇلدى، ئۇلار دۆلەت ئىلگىرىكى سودا دۇكانلىرى ۋە ۋاكالىتەن سېتىش كوپېراتىپلىرى ئۈچۈن سېتىش، ۋاكالىتەن سېتىش كەسپىنى ئۈستىگە ئالدى. بىر ھەمكارلىق سودا دۇكىنى، 5 ۋاكالىتەن سېتىش گۇرۇپپىسى، بىر ۋاكالىتەن سېتىش دۇكىنى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 6 ئۇششاق تىجارەتچى قاتناشتى. 3 سودا كاپىتالىستىدىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا دۇكىنى تەشكىللەندى، يەنە بىر كاپىتالىست دۆلەت ئىلكىدىكى كوپېراتىپ بىلەن بىرلەشتى. يۇقىرىدا تەشكىللەنگەن خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت ئورنى 71 بولۇپ، ئومۇمىي ئورۇننىڭ %23. 74نى ئىگىلىدى.

(7) خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى ۋە پولات تاۋلاش 1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، «باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش»تىن ئىبارەت لۇشيەننى ئىزچىللاشتۇردى. يۇقىرىنىڭ يوليورۇقى ۋە بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ناھىيىدىكى دېھقان ئائىلىلىرى 15 «گۇڭشې»غا ئايرىلىپ، خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى، مەسىلەن: تېرىلغۇ ئۆلىغى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈلدى، داش قازاننىڭ تامىقىنى يېيىش، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش، ھەربىيلەشكەن تۇرمۇش يولغا قويۇلدى. گۇڭشېغا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 16 مىڭ 541 گە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %89. 99نى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 4800 دىن ئارتۇق خىزمەتتىكى كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچى ۋە گۇڭشې ئەزاسى ئاجرىتىلدى، ئۇلار خىزمىتى ۋە ئىش ئورنىدىن ئايرىلىپ تاغقا چىقىپ رۇدا قېزىپ پولات تاۋلىدى. ناھىيىلىك پارتكومدا «پولات تاۋلاش قوماندانلىق شتابى» قۇرۇلدى. «ئۈچ قىزىل بايراقنى ئېگىز كۆتىرىش» شوئارىنىڭ تەسىرىدە، يۇقىرى كۆرسەتكۈچ ئەسەبىيلەرچە ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بۇ چاغدا «ئادەم قانچە جۈرئەتلىك بولسا، يەرمۇ شۇنچە كۆپ ھوسۇل بېرىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ئەمەلىيەتتىن چەتنىگەن شوئارلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، يالغان مەلۇم قىلىش شامىلى، مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئالدى. بۇنداق سولچىل ئىدىيىۋى خاھىش ۋە خاتالىق، كېيىنكى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىدە تەدرىجىي تۈزىتىلگەن

بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادنىڭ چېكىنىشىنى ۋە كۆپلىگەن بايلىقنىڭ ئىسراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

(8) گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى (لايىھە)» (قىسقارتىلىپ «يېزا 60 ماددا» دەپ ئاتالدى)نىڭ روھىغا ئاساسەن، 1959 ـ يىل 12 ـ ئايدىن 1960 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە مەركەز قىلىنغان ئاممىۋى خاراكتېرلىك گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. ھەر دەرىجىلىك كادىردىن 240 نى ئاجرىتىپ، ئۇلارنى 6 خىزمەت گۇرۇپپىسى قىلىپ تەشكىللەپ، بۇ خىزمەت ۋەزىپىسىنى 50 نەچچە كۈندە تاماملىدى. گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش 5 قەدەم بويىچە ئېلىپ بېرىلدى: (1) ئاما سەپەرۋەر قىلىنىپ مەسىلىلەر پاش قىلىندى؛ (2) چوڭ مۇنازىرە قانات يايدۇرۇلۇپ، چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق ئايرىلدى، نۇقتىلىق ئوبيېكتلار تەنقىد قىلىندى؛ (3) ئىدىيىۋى قورۇلۇش ئېلىپ بېرىلىپ، سىستېمىلىق تەرتىپكە سېلىنىپ تۈزىتىلدى؛ (4) تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق پارتىيە، ئىتتىپاق تەشكىلى زورايتىلدى، گۇڭشې ئاپپاراتى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى؛ (5) ئىشلەپچىقىرىش دولقۇنى قوزغالدى. گۇڭشې، ئەترەت رەھبەرلىك كوللېكتىپى تەرتىپكە سېلىندى، كادىرلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى سوبيېكتىۋىزملىق، خىزمەتتىكى بيۇروكراتلىق، ئىستىلدىكى مۇبالىغىچىلىك، تەكەببۇرلۇق كەيپىياتى تەكشۈرۈلدى. رەھبەرلىك ئىستىلى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلاندى. گۇڭشې ئەزالىرىغا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، يېزىلاردىكى «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» ۋە يېزىلاردىكى «سولچىل» خاتالىق تۈزىتىلدى. گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ بەزى كونكرېت مەسىلىرى (مەسىلەن: تەقسىمات نىسبىتى، ئۆچ قالدۇرۇق) توغرا ھەل قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن خەلق گۇڭشې تۈزۈمى مۇقىملاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، «يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىش، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، 3 يىللىق قىيىنچىلىق مەزگىلىدىن ئۆتتى.

9) تۆتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتى ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، 1963ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە ناھىيىدىكى بازار ـ يېزىلاردا «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش، ئىككى سىنىپ، ئىككى لۇشيەن كۈرىشىنى چىڭ تۇتۇش»نى مەركەز قىلىش، «سىياسىنى، ئىقتىسادنى، تەشكىلنى، ئىدىيىنى ئېنىقلاش» مەزمۇن قىلىنغان «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيە بويىچە «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش»، «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش»، «مەملىكەت بويىچە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ئۆگىنىش»تىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەرىكەت قوزغالدى. ناھىيىلىك پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «بەكتۇەننى نىشان قىلىش، گۇڭشېنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىش، ئومۇميۈزلۈك پىلانلاش، تەدرىجىي ئىشقا ئاشۇرۇش» دېگەن يوليورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيىگە رەھبەرلىك قىلىپ، يېزىلاردا يەرلەرنى پىلانلاش ۋە «ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئاھالىلەر نۇقتىسى، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئېرىق ـ ئۆستەڭ» بولۇشتىن ئىبارەت «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ باردى.

تۆتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتىدە، «تۆت خىل ئۇنسۇر»دىن 39ى ئېنىقلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە پومىشچىك 7، ئەكسىلئىنقىلابچى 14، بۇزۇق ئۇنسۇر 14، باي دېھقان 4. «تۆت خىل ئۇنسۇر» دىن 49ى تەكشۈرۈپ باھالاندى. بۇنىڭ ئىچىدە، «تۆت خىل ئۇنسۇر» قالپىقى ئېلىپ تاشلانغىنى بىر، كۈرەش قىلىنغىنى 17، قانۇن بويىچە رىجىمغا ئېلىنغىنى 8، قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغىنى 5، ھېساب ئېلىنغان تۆت خىل ئۇنسۇر 9، ئېنىقلانغان سومما 5384 يۈەن، تۆلەم سوممىسى 2208 يۈەن، ئېنىقلانغان، خىيانەت قىلىنغان، ئوغرىلانغان، ھايانكەشلىك قىلىنغان، كۆپ يەپ، كۆپ ئىگىلىۋېلىنغان پۇل 314 مىڭ 384 يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە 100 يۈەندىن 500 يۈەنگىچە بولغىنى 144 ئادەم، 500 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بولغىنى 64 ئادەم، 1000 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە بولغىنى 108 ئادەم، 5000 يۈەندىن 10 مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى 4 ئادەم، 10 مىڭ يۈەندىن يۇقىرى بولغىنى 2 ئادەم، 100 مىڭ 527 جىڭ ئاشلىق ئېنىقلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە،

1000 جىڭدىن يۇقىرى بولغىنى 6 ئادەم؛ 28 تۇياق چارۋا ئېنىقلاپ چىقىلدى. تۆلىتىۋېلىنغان ھارام مال، ھارام پۇل 125 مىڭ 437 يۈەن، ئېغىر دەرىجىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن 167 كادىرغا چارە كۆرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغىنى 64 ئادەم، پارتىيىدىن قوغلانغىنى 26 ئادەم، تازىلانغىنى 38 ئادەم، خىيانەتچى دېگەن قالپاق كىيگۈزۈلگىنى 11 ئادەم، ھايانكەش دېگەن قالپاق كىيگۈزۈلگىنى بىر ئادەم، قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغىنى 6 ئادەم، قانۇن بويىچە رىجىم ئاستىغا ئېلىنغىنى 5 ئادەم، باشقىلار 16 ئادەم.

2) پارتىيە قۇرۇلتىيى

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، لى دۇيۈەن، قادىروف، گو باۋجۈەن، يەن چىۋلىيەن، ۋاڭ جىنشىلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، لى دۇيۈەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولدى.

1955 - يىل 4 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋېن يۈتاڭنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا ۋېن يۈتاڭنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇۋەققەت شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

1 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1956 - يىل 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 74 ۋەكىل قاتناشتى، 14 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. چېڭ دېلۇ شۇجىلىققا، ۋېن يۈتاڭ، ما جېنجۇڭ مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى، چېڭ دېلۇ، ۋېن يۈتاڭ، ما جېنجۇڭ، خەن جۇڭشىن، جوۋ ۋېيشاڭ، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى، ما جېنجۇڭ (قوشۇمچە) رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا، دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئۈچكە قارشى تۇرۇش، بەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قاتارلىق 6 يىللىق خىزمەت خۇلاسىلەندى. 7 كىشى ناھىيىلىك پارتكوم ئەزاسى، 6 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى، 5 كىشى ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتى، ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى، ئىستىل تۈزىتىش، ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى خۇلاسىلەندى.

2 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1958 - يىل 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 95 ۋەكىل قاتناشتى، 25 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا چېڭ دېلۇ شۇجىلىققا، ۋېن يۈتاڭ، ماجېنجۇڭ مۇئاۋىن شۇجىلىققا، چېڭ دېلۇ، ۋېن يۈتاڭ، ما جېنجۇڭ، خەن جۇڭشىن، شى مىڭيى، ئىمىن ئىدرىس دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، ۋېن يۈتاڭ قوشۇمچە رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا، 1 - قۇرۇلتايدىن بۇيانقى خىزمەت نەتىجىلىرى ۋە تەجرىبىلەر يەكۈنلەندى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت فاڭجېنى ۋە ۋەزىپىلەر بەلگىلەندى. 13 كىشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا، بىر كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا، 6 كىشى رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. ئوڭچىل كونسېرۋاتىپلىق تەنقىد قىلىندى، «باش لۇشيەن» ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش دولقۇنى قوزغالدى، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

3 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1962 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 160 ۋەكىل قاتناشتى، 34 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ۋېن يۈتاڭ مۇۋەققەت شۇجىلىققا، ھېمىت ھاشىم، خەن جۇڭشىن، مەھەممەت مەخمۇت مۇئاۋىن شۇجىلىققا، ۋېن يۈتاڭ، ھېمىت ھاشىم، خەن جۇڭشىن، مەھەممەت مەخمۇت، ئىمىن ئىدرىس، زو ۋېيجۇن، لى زىشىڭ، شى مىڭيى، ياڭ رۇڭشەن دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، خەن جۇڭشىن قوشۇمچە رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە ساۋاقلىرى يەكۈنلەندى، «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاسارەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەش»تىن ئىبارەت سوتسىيالىزم قۇرۇش فاڭجېنى ۋە پىلانى

تۈزۈلدى، 18 كىشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا، 2 كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا، 9 كىشى ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى.

2. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1966 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىشخانىسى قۇرغاندىن بۇيان، «ناھىيىدىكى كادىر، ئىشچى، ئاما، زىيالىيلارنى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىغا پائال قاتنىشىشقا تېزدىن سەپەرۋەر قىلىش توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش»نى ۋاقتىدا تارقاتتى، بۇ ھەرىكەت تېزدىن دولقۇنغا كۆتىرىلدى. ئورگان، تەشكىلات، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار، خەلق كۆڭلىسى ئەزالىرى چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىش، چوڭ مۇنازىرىنى باشلىۋەتتى. 1967ـ يىل 1ـ ئايغا كەلگەندە، «ئىنقىلابىي كەڭ كۆلەمدە ئالاقە باغلاش»، «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغانلارنى كۈرەش قىلىش»، «ھوقۇق تارتىۋېلىش» باشلىنىپ، ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىنىڭ ھوقۇقى تارتىۋېلىندى، پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. پۈتۈن ناھىيە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇردى. بۇنداق ئەھۋال 1969 ـ يىل 4 ـ ئايغىچە داۋاملاشتى.

1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىگە مۇشۇ كومىتېت بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلدى، بىراق پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى يەنىلا پالەچ ھالەتتە تۇردى. 1970 ـ يىل 1 ـ ئايدا پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى شايارغا كىردى.

1970 ـ يىل 1 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ۋاڭ يۈگۈيەن گۇرۇپپا باشلىقى، يەن جىلەي، لى جيەنخۇا مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، دۈ زېگلىن، بى ۋېنخاۋ، مىڭ فۇشۇ، پېڭ شۇچۈەن (يۇقىرىدىكىلەر ھەربىي ۋەكىل)، زۇ ۋېيجۇن، خۇ ياگمىڭ، باسىت مىجىت گۇرۇپپا ئەزاسى بولدى. ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ناھىيىلىك پارتكومغا ئورۇنلاشتى. پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، ھۆكۈمەت قۇرۇش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى چەكلىدى، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

4 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1971 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 248 ۋەكىل قاتناشتى، ۋاڭ يۈگۈيەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، زۇ يۈكۈي، ليۇ شىگۈي مۇئاۋىن شۇجىلىققا، دۈ زېگلىن، بى ۋېنخاۋ، شياۋ رۇيىڭ، قاسىم ھىمىت، مەھەممەت مەخمۇت، مەھەممەت ھاپىز دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومغا 27 ئەزا سايلاندى، پارتكومنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پارتكوم ۋە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇلدى (1972 ـ يىل 8ـ ئايدا، خەلق قورالىق بۆلۈمى ۋە «7969» قىسمىدىن ئاجرىتىلغان خادىملاردىن تەركىب تاپقان ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى قايتىپ كەتتى. يەرلىك كادىرلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى).

«ئىنقىلابىي كومىتېت» پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ئاخىرلاشقانغا قەدەر بولغان ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىقتا، گەرچە پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتىنىڭ تەرتىپى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى كومپارتىيە ئەزالىرى پارتىيىنىڭ پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، سولچىل لۇشيەن، سول خاتا پىكىر ئېقىملىرى بىلەن ئەيچىل ئېلىشىپ، كۈرەش قىلىپ، كومپارتىيىنىڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئورنىنى قوغدىدى، 7 گۈڭشېنىڭ پارتىيە رەھبەرلىك

گۇرۇپپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

مۇشۇ 10 يىلدا «ئىسيان كۆتىرىش يوللۇق»، «پارتكومنى قايرىپ قويۇپ ئىنقىلاب قىلىش»، «كاپىتالىزم بىلەن كۈرەش قىلىش، شىۋجىيىجىزىمنى تەنقىد قىلىش»، «سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش»، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» «پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە، نۇرغۇن ئىنقىلابىي كادىرلار ۋە خەلق ئاممىسى زەربىگە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، نۇرغۇن ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار مەيدانغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شەخسكە خۇراپىلارچە چوقۇنۇش، «قىزىل دېڭىز - ئوكيان» ئۆززۈندە تاختىسى، ئۆززۈندە ئابىدىسى، ئۆززۈندە تېمى، قىزىل گۆھەر كىتاب ئەۋجىگە چىقتى.

4 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىنكى 1972 - يىل 8 - ئايدا، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ تەركىبىدىكى خادىملار (خەلق قوراللىق بۆلۈمى ۋە «7969» قىسمىنىڭ كادىرلىرى) قايتىپ كەتتى. يەرلىك كادىرلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتىنى داۋاملىق ئۈستىگە ئالدى، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم جاڭ جۇاڭنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا قايتا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ئالدىنقى مەزگىلدە تەنقىد، كۈرەش قىلىنغان قىسمەن كادىرلار قايتا تەكشۈرۈلدى، بىر تۈركۈم كادىرلارنىڭ ناھەق، يالغان، خاتا دېلولىرى تەدرىجىي ئېنىقلىنىپ، ئازاد قىلىندى ۋە ئايرىم خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەينى چاغدا 666 دېلو قايتا تەكشۈرۈش جەريانىدا سولچىل كۆچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن، خىزمەتنىڭ ئىلگىرىلىشى ئاستا بولدى، بىرمۇ ئادەمگىمۇ ئادىل باھا بېرىشكە مۇمكىن بولمىدى. تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقىچە، ئۆزئال قىلىنغان نۇرغۇن كادىرلار ئۆززۈل - كېسىل ئازاد بولمىدى.

3. 1976 - يىل 10 - ئايدىن 1993 - يىلغىچە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى يېڭى دەۋرىدىكى پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1) پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى

1972 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى بىر نەچچە قېتىم تەڭشەلدى ۋە يۆتكەلدى. شۇجى ۋاڭ يۇڭنيەن ناھىيىلىك پارتكومدا قېلىپ خىزمەت قىلغاندىن سىرت، باشقا ھەربىي ۋەكىللەر ئۆز قىسىملىرىغا قايتىپ كەتتى. جاڭ جۇاڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تولۇقلاندى. 1974 - يىلى ۋاڭ يۇڭنيەن يۆتكىلىپ كەتتى، جاڭ جۇاڭ شۇجىلىققا ئۆستۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۆۋەندىكى خىزمەتلەر ئىشلەندى.

(1) **قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى** «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن باشلاپ، ناھىيىلىك پارتكوم دەرھال بارلىق تەرەپباز تەشكىلاتلارنى ۋە ئاممىۋى ئىسيانچى تەشكىلاتلارنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئالاقە باغلاشنى قاتتىق مەنئى قىلدى. سىرتقا ئالاقە باغلاش ئۈچۈن كەتكەن خادىملارنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى، «سول» ئىدىيىنىڭ زەھىرىگە قاتتىق ئۇچرىغانلارنى ۋە ئۆلار پەيدا قىلغان يامان تەسىرنى پاش قىلىپ ۋە تەنقىد قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى قۇرۇلۇشىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان قىسمەن كادىرلارنىڭ خىزمىتىنى، ئاممىنى يېتەكلەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ خىزمەت 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

(2) **پارتىيە سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش** «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» گۇمران بولغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى نۇرغۇن سىياسەتلەرنى يولغا قويدى، بۇ كومپارتىيە تارىختا ئېلىپ بارغان

ھەرىكەتتىن قېلىپ قالغان ۋە پەيدا بولغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش، زىيالىيلارغا، زىيالىي ياشلارغا قارىتىلغان سىياسەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىزمەت 1979 - يىلىنىڭ باشلىرىدا باشلىنىپ، 3 يىل داۋاملىشىپ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى. بىر نەچچە قېتىملىق ھەرىكەتتە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان خادىملار ئاقلىنىپ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1576 دېلو قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلو 931.

(3) 1978 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا بىر ھۆددىگەرلىكى قاتارلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە چارۋىچىلىقتا ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2) پارتىيە قۇرۇلتىيى

1980 - يىل 6 - ئايدىن 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ج ك پ شايار ناھىيىلىك 5 -، 6 -، 7 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى. شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت كۆزدە تۇتۇلۇپ، پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمەت ۋەزىپىسى بەلگىلەندى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاپ چىقىلدى.

5 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 223 ۋەكىل قاتناشتى، 3 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ قىلىندى، 24 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتاينىڭ ئاساسىي مەزمۇنى پارتىيە ئىستىلىنى ۋە پارتىيە ئىنتىزامىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى ياخشىلاش، پارتىيىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە كۈچەيتىش، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ۋە 4 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى داۋاملىق ئىزچىللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ئالغا قاراش فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تارىخىي تەجرىبىلەر يەنىمۇ يەكۈنلەندى ھەمدە شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر تەكشۈرۈلدى. قۇرۇلتايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى ۋە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. جاڭ جۇاڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، تيەن شېڭگۈي، ئىمىن ئىدرىس، ھېمىت رېھىم، جاۋ جىنشەن مۇئاۋىن شۇجىلىققا، جاڭ جۇاڭ، تيەن شېڭگۈي، ئىمىن ئىدرىس، ھېمىت رېھىم، جاۋ جىنشەن، ئابلا نەجمىدىن، ياڭ رۇڭشەن، لى دېخۇا، ليۇ كاڭ، ئەمەت ئەلايوف دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، ھېمىت رېھىم قوشۇمچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

1981 - يىل 3 - ئايدىن 1986 - يىل 6 - ئايغىچە ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى شايار ناھىيىلىك پارتكومنى 3 قېتىم زور تەڭشىدى. جاڭ دۇجى، لى جۇەنرېننى شۇجىلىققا، ئابلا نەجمىدىن، ھېمىت رېھىم، ليۇ كاڭ، مەمتىمىن شايىدىن، جى شيۇگۈەن، جاڭ لياڭجېنى مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلىدى.

6 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1989 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 201 ۋەكىل قاتناشتى، 6 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ قىلىندى، 42 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا يولداش لى جۇەنرېن بەرگەن «5 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ۋە ياڭ داچاڭ بەرگەن «4 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 2 - يىغىنىنىڭ روھى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلدى، ئىقتىسادىي مۇھىت ياخشى تۈزەلدى، ئىقتىسادىي تەرتىپ تەرتىپكە سېلىندى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى، تىنچ - ئىتتىپاق بولغان ياخشى ۋەزىيەت مۇستەھكەملەندى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، ئىسلاھات يەنىمۇ

چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى؛ پارتىيە رەھبەرلىكى يەنىمۇ كۈچەيتىلىپ، پارتىيىمىزنىڭ سىياسىي ئۈستۈنلۈكى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. كادىرلارغا بولغان پاك - دىيانەتلىك بولۇش قۇرۇلۇشى تەربىيىسى كۈچەيتىلدى. تۈزۈم قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى؛ «ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى» تىرىشىپ يولغا قويۇلدى، «ئىككى قولدا تۇتۇش، «قوش مول ھوسۇل ئېلىش» تا چىڭ تۇرۇلدى. قۇرۇلتايدا لى چۈەنرېن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، جى شيۇگۈيەن، مەتتىمىن شايىدىن، دېڭ جۇنشىن مۇئاۋىن شۇجىلىققا، لى چۈەنرېن، جى شيۇگۈيەن، مەتتىمىن شايىدىن، دېڭ جۇنشىن، ئەخمەت قاسىم، پاڭ داچاڭ، ھۆرمە ساجىت دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، پاڭ داچاڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

7 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1992 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 17 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 214 ۋەكىل قاتناشتى، 14 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ قىلىندى، 49 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا يولداش جاڭ لياڭجېي بەرگەن «6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» بىلەن يولداش شېن رېندى بەرگەن «ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۆللۈق ئورنىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش، ساناائەت تەرەققىياتىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش، ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش، يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا، مائارىپ ئارقىلىق گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى چىڭ تۇتۇپ يولغا قويۇش، مۇقىملىقنى داۋاملىق ياخشى تۇتۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش، پاك - دىيانەتلىكنى تەشەببۇس قىلىش كۈرىشىنى كۈچەيتىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. جاڭ لياڭجېي شۇجىلىققا؛ توختى بەكرى، دۇەن رۇزېڭ (12 - ئايدا تولۇقلاندى)، سېيىت مۇھەممەت مۇئاۋىن شۇجىلىققا، جاڭ لياڭجېي، توختى بەكرى، دۇەن رۇزېڭ، ئەخمەت قاسىم، شېن رېندى، ياڭ لەنپىڭ، زو جۈيەن، ھۆرمە ساجىت، لۇ فاجېڭ دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، شېن رېندى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

§ 4 . تەشۋىقات - تەربىيە

1. تەشۋىقات خىزمىتى

1950 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم كونا ھاكىمىيەتتىن ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارنى ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆزگەرتىش، تەربىيىلەشكە بىرلەشتۈرۈپ، يوشۇرۇن ئىشپىيونلارنى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش بىلەن بىللە، بازارلاردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا «ئورتاق پروگرامما»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى» ۋە پارتىيىمىزنىڭ مىللەتلەر باراۋەر، ئىتتىپاق بولۇش سىياسىتى، دىن سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى. بازار، يېزا خەلقىگە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشەنگە ياردەم بېرىش ھەققىدە تەربىيە ئېلىپ باردى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. 1951 - يىلى تەشۋىقات خىزمىتى يېزىلاردا باشلاندى، 124 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، غەللە - پاراق ئېلىش خىزمەت ئەترىتى دېھقانلارغا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۇسۇلىنى ۋە سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى. 1952- يىلى يەر ئىسلاھاتىنى سىناق قىلىش خىزمەت ئەترىتى 4 - رايوننىڭ يېڭى ئېرىق يېزىسىغا كەلگەندىن كېيىن، ئاممىۋى يىغىن، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى يىغىنى،

ئاياللار جەمئىيىتى يىغىنى ئېچىپ، نامراتلاردىن ھال- ئەھۋال سوراپ «يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» نى كەڭ تەشۋىق قىلدى. نۇرغۇن كەمبەغەل، ياللانما دېھقانلار خىزمەت ئەترىتىگە پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىنكاس قىلىپ، يەر ئىسلاھاتى كۈرىشىگە ئاكتىپ قاتناشتى. كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا 211 خادىم ئاجرىتىلىپ «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىگە قاتناشتۇرۇلدى. «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى بويىچە تەشۋىقات خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇش بىلەن بىللە، ناھىيە دائىرىسىدە «بەشكە قارشى تۇرۇش» تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتۇرۇلدى. 1953 - يىلى دۆلەت «ئاساسىي قانۇن» نى ئېلان قىلدى، ئومۇمىي سايلامغا بىرلەشتۈرۈپ «ئاساسىي قانۇن» ، «نىكاھ قانۇنى» تەشۋىق قىلىنىپ، «ئاساسىي قانۇن» ، «نىكاھ قانۇنى» نى ھەممە ئائىلە، ھەممە ئادەمگە بىلدۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1954 - يىلدىن كېيىن پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنىنى تەشۋىق قىلىش ئاساسىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدىكى يوليورۇقى ۋە ھۆججەتلەر ئۆگىنىلدى ۋە تەشۋىق قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى دەسلەپكى قەدەمدە تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. ناھىيە بويىچە دېھقانلار ۋە قول ساناەتچىلەر مەركىزىي كومىتېتنىڭ روھىنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئارقا - ئارقىدىن كوپېراتىپقا كىردى ياكى ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتتى. 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 90% دېھقان ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىغا كىردى. 430 دىن ئارتۇق خۇسۇسىي سودا - ساناەتچى ۋە قول ساناەتچى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تەشكىلگە ياكى كوپېراتىپ تەشكىلىگە قوبۇل قىلىندى. 2 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن سۆزىنى ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى توغرىسىدا يوليورۇق» نى يەتكۈزدى ۋە ئۆگەندى. 1958 - يىلى «باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۇڭشېسى» دىن ئىبارەت 3 قىزىل بايراقنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلدى. ناھىيە بويىچە كەڭ كۆلەمدە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش قايناق دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بىر ئاي ئىچىدىلا، ناھىيە بويىچە 92 ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى 15 خەلق گۇڭشېسى بولۇپ بىرلەشتى. 1959 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بېيدەيخې يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈپ ۋە ئۆگىنىپ، پولات تاۋلاشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلدى. نەتىجىدە ناھىيە بويىچە 485 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلىپ، تاغقا چىقىپ رۇدا قېزىپ پولات تاۋلىدى.

1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى رەئىس ماۋ زېدۇڭ پۈتۈن مەملىكەتكە «يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىڭلار» دەپ چاقىرىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ئاممىۋى ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى، ئورگان، مەكتەپ ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىر، ئوقۇغۇچىلار ئوغۇت توپلاش، ئوغۇت توشۇش، ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ۋە مېيىپلارغا سۇ ئەكىلىپ بېرىش، ھويلا - ئاراملىرىنى تازىلاپ بېرىش، ھەممە ئادەم لېي فېڭچە ياخشى ياشلاردىن، لېي فېڭچە ياخشى كادىرلاردىن بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1966 - يىل 5 - ئايدىن 1976 - يىل 10 - ئايغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەبرىكلەش يىغىنلىرى، نامايىش پائالىيەتلىرى ئۈزۈلمىدى، ئورگانلاردىن كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگىچە، چوڭ تەنقىد تاختىلىرى توشۇپ كەتتى، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئەۋج ئالدى.

1978 - يىل 12 - ئايدا پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى پارتىيە خىزمىتىنىڭ مەركىزىنى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەشنى بەلگىلىدى. بۇ يىغىننىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى بازار - يېزىلاردىكى ئورگان، كارخانا، كەسپىي

گۇرۇپلارغا يىغىن روھىنى تەشۋىق قىلىش، ئۆگىنىشنى پائال قانات يايدۇرۇشنى ئۇقتۇردى.

1983 — 1990 ـ يىللىرىغىچە ناھىيىدىكى بازار ـ يېزىلاردا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتى، مىللىي سىياسەت، «ئۆچتە ئەلا، بىرنى ئۆگىنىش»، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى ھەققىدىكى تەشۋىقات، تەربىيە خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى كومىتېتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلارنى قۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەشۋىقات، تەربىيىنى قانات يايدۇردى، ناھىيە، يېزا، كەنت دەرىجىلىك ئۆگىنىش كۇرسىدىن 48 قارار ئېچىپ، 5486 تايانچنى تەربىيىلىدى، 15 مىڭ 967 پارچە ئۆگىنىش ماتېرىيالى تارقاتتى. ناھىيە بويىچە 3 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 211 ئىلغار ئورۇن، 398 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى. 1988 ـ، 1989 ـ يىللىرى، شايار ناھىيىسى ئۇدا 2 يىل ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

1990 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

1991 ـ، 1992 ـ يىللىرى ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە 13 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 7 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى داۋاملىق تەشۋىق قىلدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى. ئۇنى پارتىيە 13 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ ئومۇمىي يىغىنلىرىنىڭ روھىغا بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەندى. تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش بويىچە تەشۋىقات ـ تەربىيە ئېلىپ باردى.

2. نەزەرىيىۋى تەربىيە

1954 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا ئۆگىنىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا ناھىيىدىكى كادىرلارنى نەزەرىيە جەھەتتىن تەربىيىلەش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلدى. ھەر ھەپتىنىڭ 2 ـ، 6 ـ كۈنلىرى چۈشتىن كېيىن يېرىم كۈن بىر تۇتاش ئۆگىنىش ۋاقتى قىلىندى. 1953 ـ يىلىدىن 1955 ـ يىلىغىچە «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى»، «ۋ ك ب تارىخى» ۋە «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ساۋاتلىرى» ئۆگىنىلدى. 1956 ـ يىلىدىن 1958 ـ يىلىغىچە «پەلسەپە»، «سىياسىي ـ ئىقتىساد» ۋە ماۋ زېدۇڭنىڭ «زىددىيەت توغرىسىدا»، «ئەمەلىيەت توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۆگىنىلگەندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە كادىرلاردىن بىر قېتىم «سىياسىي ئىقتىساد» تىن بىرتۇتاش ئىمتىھان ئېلىندى، ئىمتىھان نەتىجىسى ياخشى بولدى. 1960 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئالدىغىچە، نەزەرىيە ئۆگىنىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 4 تومىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ناھىيىدىكى كادىرلارنىڭ نەزەرىيە ئۆگىنىشىدە «ماۋ جۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە»نى ۋە ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلايلى»، «بېتيۈننى خاتىرىلەيمىز»، «يۈ گۇڭنىڭ تاغنى يۆتكىشى» ۋە ئالاقىدار بولىيورۇقلارنى يادلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى. 1977 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك پارتكوم كادىرلارنىڭ نەزەرىيە ئۆگىنىشىگە بېكىتىدىن نەشر قىلىنغان «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 5 ـ تومىنى، پارتىيە 13 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ ھۆججەتلىرىنى ۋە «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئورۇنلاشتۇردى. 1989 ـ يىلىدىن 1992 ـ يىلىغىچە «ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى» ئۆگىنىلدى. 1988 ـ يىلىدىن كېيىن دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى ۋە تۈرلۈك قانۇنلار ئۆگىنىلدى، خەلق ئارىسىدا «قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى» قانات يايدۇرۇلدى.

§ 5 . بىرلىك سەپ خىزمىتى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىلا ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. ھەر قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىدا، مىللەت، دىن، سودا ـ سانائەت، زىيالىيلار، دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلار ۋەكىللىرى مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەپ، ناھىيە خاراكتېرلىك بىرلىك سەپ قوشۇنى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. بۇ قوشۇن ھەم خەلق ۋەكىللىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، ھەم بىرلىك سەپ تەشكىلاتىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئومۇمىي سايلام جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ، مىللەت، دىن ساھەسىدىكى مەشھۇر زاتلار، يومبېچىكلار ئارىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، ئۇلارنى بىرلىككە كەلگەن فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇردى، ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرىنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى، دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇقىملاشتۇردى.

1956 — 1958 ـ يىلىغىچە دۆلەت سودا ـ سانائەتنى، چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى يولغا قويدى. ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، سودا ـ سانائەتنى، چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە پائال رول ئوينىدى.

ناھىيىلىك پارتكوم دىنىي زاتلارغا قارىتىلغان بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. 1966 ـ يىلىدىن كېيىن، ھەپتىدە بىر قېتىم دىنىي زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئاچتى، دىنىي زاتلار پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئائىت فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەشھۇر دىنىي زاتتىن 42 سى ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، كۇچا قاتارلىق جايلارغا ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بىرلىك سەپ خىزمىتىدىكى قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى. ناھىيىلىك پارتكوم پائال تەدبىر قوللىنىپ، ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تۈزەتتى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان مەسچىت، ئىبادەتخانىلار، كەمسىتىلگەن مۇھاجىرلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى، تەيۋەنلىك قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى، گومىنداڭدىن ھەقىقەتكە قايتقان خادىملار مەسىلىسىنى بىرتەرەپ قىلىپ، پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈردى، گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان 87 ھەربىي، مەمۇرىي خادىمىنىڭ خىزمىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 37 كىشى يۇقىرىنىڭ مەخسۇس كۆرسەتكۈچى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ھەقىقەتكە قايتقان 12 خادىمنىڭ پەرزەنتى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خاتا ھالدا ئوڭچى ۋە يەرلىك مىللەتچى دەپ ئايرىلغان 29 خادىم ئاقلاندى، بۇلاردىن 20 كىشى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ۋاپات بولغانلىرىغا دەپنە خىراجىتى ۋە نەپىقە پۇلى بېرىلدى. 4 كىشىنىڭ مائاشى تولۇقلاپ بېرىلدى. سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، سودا ـ سانائەتچى، دىنىي زاتلار ۋە پارتىيىسىز زىيالىيلاردىن 40 كىشىنىڭ خاتا دېلوسى ئاقلاندى. سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلارغا 129 مىڭ 196 يۈەن ياردەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 426 مەسچىت يېڭىدىن ئېچىۋېتىلدى، زىيالىيلار دادىل ئىشلىتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىدارى جارى قىلدۇرۇلۇپ، زىيالىيلارنىڭ خىزمەت ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلدى.

6 § . پارتىيە مەكتىپى خىزمىتى

1958 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپى قۇردى، 1966 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ ئوقۇتۇشنى توختاتتى، 1978 - يىلىدىن كېيىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1958 — 1966 - يىللىرى ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىنىڭ تەربىيىلەش ئىشى مۇنتىزىم بولمىغان مەكتەپ باشقۇرۇش باسقۇچىدا تۇردى. 1978 - يىلىدىن كېيىن ئوقۇتۇش ۋە مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئەدرىجىي مۇنتىزىملىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، ئۇزاق مۇددەتلىك، سىستېمىلىق مەكتەپ باشقۇرۇش نىشانى تۇرغۇزۇلدى، ئوقۇتۇش ۋە مەمۇرىي رەھبەرلىك ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، مەخسۇس مەكتەپ مۇدىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار سەپلەندى. 1993 - يىلى مەكتەپ بويىچە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 10 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن مۇدىر بىر، ئوقۇتقۇچى 7 (تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 4، ئالىي تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 2، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگىنى بىر؛ يارىمچى ئوقۇتقۇچى 5، ئوقۇتقۇچى 2)، مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1941 كۋادرات مېتىر. مەكتەپتە سىنىپ، ئىشخانا، قىرائەتخانا، مەجلىسخانا، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە كۇرسانتلار ياتىقى، ئاشخانا قاتارلىقلار سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە 2 دانە رەڭلىك تېلېۋىزور، بىر دانە سىنئويغۇ، بىر دانە ئاۋاز كۈچەيتكۈچ، بىر دانە سىنئالغۇ قاتارلىق ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى سېتىۋېلىندى. يەنە تىكتاك توپ، تاختا بىليارت قاتارلىق تەنتەربىيە سايمانلىرى سېتىۋېلىندى ۋە مەيدان ياسالدى.

1958 — 1965 - يىللىرى پارتىيە مەكتىپى گۇڭشې كادىرلىرى، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى، ئاساسىي قاتلام پارتىيە ياچېيكا شۇجىلىرى كۇرسىدىن 40 قارار ئېچىپ، 3686 (قېتىم) پارتىيە ئەزاسى، ئاساسىي قاتلام كادىرىنى تەربىيىلىدى. 1989 — 1993 - يىللىرى پارتىيە مەكتىپى ئاساسىي قاتلامدىكى ياش كادىرلار، پارتىيىلىك كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەش كۇرسىدىن 23 قارار ئاچتى، كۇرستا 3581 (قېتىم) پارتىيە ئەزاسى، ياش كادىر تەربىيىلەندى.

7 § . ئىنتىزام تەكشۈرۈش

1. ئاپپارات

1951 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا رېۋىزىيە كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى، 5 كىشى رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولدى. 1966 - يىل 5 - ئايدا رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. 1977 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قايتا قۇرۇلدى. 1986 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. كومىتېت قارمىقىدا دېلو تەكشۈرۈش بۆلۈمى، دېلو تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش بۆلۈمى، ئەرزىيەت بۆلۈمى، ئىشخانا تەسىس قىلىندى، 12 كادىر بار بولدى.

ج ك پ شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا 1951 — 1993 - يىلىغىچە شۇجى بولغانلار

جەدۋەل: 11 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
لى دۇيۈەن (قوشۇمچە)	1951.10 — 1955.7
ۋېن يۈتاڭ (قوشۇمچە)	1959.6 — 1962.3
مەمەت رېھىم (قوشۇمچە)	1980.6 — 1984.4
پاڭ داچاڭ	1986.6 — 1991.10
ما جىنجۇڭ (قوشۇمچە)	1956.4 — 1959.6
خەن جۇڭشىن	1962.3 — 1966.5
ياڭ رۇڭشەن	1984.4 — 1986.6
شىن رېندې	1991.10 —

2. ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى

1952 — 1956 - يىلىغىچە رىۋېزىيە كومىتېتى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 121 نى قوبۇل قىلىپ، 73 دېلونى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلدى؛ بۇنىڭ ئىچىدە 4 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 3 كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، بىر كىشىنىڭ ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 24 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، 17 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 24 كىشىگە باشقىچە جازا بېرىلدى.

1957 — 1965 - يىلىغىچە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 27 سى قوبۇل قىلىنىپ، 19 ى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 7 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 5 كىشى پارتىيە ئىچىدە تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە قالدۇرۇلدى، 4 كىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 2 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، بىر كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى.

1978 — 1980 - يىلىغىچە ناھىيىلىك پارتكومدا سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خىزمەتنى ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى باش بولۇپ بېجىردى. ناھىيە بويىچە 1584 دېلو قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلو 942، «تۆتنى ئېنىقلاش» قا دائىر دېلو 606، «تۆتنى ئېنىقلاش» تىن ئىلگىرىكى خاتا دېلو 12، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇشقا دائىر دېلو 20، ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇشقا دائىر دېلو 4، سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، پۈتۈنلەي خاتا بىرتەرەپ قىلىنغان 582 كىشى پۈتۈنلەي ئاقلاندى. ئىلگىرى ھېچقانداق يەكۈن چىقىرىلمىغان 25 كىشى ئۈستىدە توغرا يەكۈن چىقىرىلدى، 343 كىشىنىڭ پارتىيىلىكى، 46 كىشىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. دېلوسى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەنلەر ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر بىر، رايون دەرىجىلىك كادىر 43، ئادەتتىكى كادىر 67، ئىشچى 37، يېزا ئاساسىي قاتلام كادىرى 228، باشقا كادىر 81، بىنورمال ئۆلۈپ كەتكەن 24 ئادەمنىڭمۇ ئاقلاش قاتارلىق ئاخىرەتلىك ئىشلىرى بىرتەرەپ قىلىندى.

1982 — 1984 - يىلىغىچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى نوقۇل دېلو بېجىرىشتىن تەدرىجىي پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى تۇتۇشقا بۇرالدى. پارتىيە ئىستىلىنى توغرىلاش، پارتىيە نىزامىنى چىڭىتىش ئىنتىزام

تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى، ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئېغىر جىنايى قىلمىشلارغا زەربە بېرىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە ئىقتىسادقا دائىر جىنايەت دېلوسىدىن 27 سى قوبۇل قىلىندى، 24 دېلو ئاياغلاشتۇرۇلدى؛ بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەتچىلىك دېلوسى 16، ھايانكەشلىك دېلوسى 5، ئالدامچىلىق دېلوسى 3. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 158 مىڭ 57.18 يۈەنلىك نەرسە - كېرەك ۋە ھارام پۇل تەكشۈرۈپ تېپىلدى، 41 مىڭ 293.26 يۈەن ھارام پۇل تەكشۈرۈپ تېپىلدى. 2 كىشى پارتىيىلىكتىن چىقىرىلدى، 3 كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 3 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 8 كىشى باشقىچە بىرتەرەپ قىلىندى.

1984 - يىلى «ئوچۇق خەت» ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، كادىرلارنىڭ شەخسىي ئۆي سېلىۋېلىشىدەك ناتوغرا ئىستىل تۈزىتىلدى. ناھىيە بويىچە 190 كادىر تەكشۈرۈلىدىغانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىپ شەخسىي ئۆي سېلىۋالغان كادىر 129، ئۇلار سېلىۋالغان ئۆي 582 ئېغىز، كۆلىمى 14 مىڭ 207 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئۈچۈن ئىگىلىگەن يەر 140.1 مو، ئىگىلىۋېلىنغان ھۆكۈمەت پۇلى ۋە ھۆكۈمەت مال - مۈلكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 39 مىڭ 314.76 يۈەن. ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىپ شەخسىي ئۆي سېلىۋالغان خادىملار ئىچىدە، ناھىيە دەرىجىلىك كادىر 9، رايون دەرىجىلىك كادىر 45، ئادەتتىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى 275. تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بىر كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، بىر كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 3 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 21 مىڭ 233.17 يۈەن پۇل ۋە پۇلغا سۇندۇرۇلغان مال - مۈلۈك قايتۇرغۇزۇلدى، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان 7.50 مو يەر قايتۇرۇۋېلىندى.

1985 — 1989 - يىلغىچە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 32 سى قوبۇل قىلىندى، 28 دېلو ئاياغلاشتۇرۇلدى، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىگىلىۋېلىنغان 86 مىڭ 590.96 يۈەن قايتۇرۇۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەت قىلىنغان پۇل 41 مىڭ 162 يۈەن، 4 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 2 كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 5 كىشىنىڭ پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 3 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، 4 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 2 كىشى باشقىچە بىرتەرەپ قىلىندى.

كەسىپتىكى ناتوغرا ئىستىل تۈزىتىلدى، قالايمىقان كىيىم - كېچەك تارقاتقان 7 ئورۇن ئېنىقلاندى، بۇ ئورۇنلار 225 قۇر كىيىم - كېچەكنى قالايمىقان تارقاتقان، بۇنىڭ ئۈچۈن 12 مىڭ 383 يۈەن ھۆكۈمەت پۇلى چىقىم قىلىنغان. قالايمىقان تارقىتىلغان مۇكاپات پۇلى، مال - مۈلۈكنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 11 مىڭ 225.83 يۈەنگە يەتكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قايتۇرغۇزۇلدى.

1990 — 1992 - يىلغىچە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 18 ى قوبۇل قىلىندى، 14 دېلو ئاياغلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 4 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، بىر كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 2 كىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 4 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 3 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىنتىزامغا خىلاپ يەر ئىگىلەپ ئۆي سېلىش مەسىلىسى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، ناھىيە دەرىجىلىك 7 كادىر كۆپ ئىگىلىۋالغان 2.18 مو يەر، رايون دەرىجىلىك 6 كادىر كۆپ ئىگىلىۋالغان 10.04 مو يەر، ئادەتتىكى 34 كادىر كۆپ ئىگىلىۋالغان 18.7 مو يەر، جەمئىي 30.96 مو يەر قايتۇرۇۋېلىندى، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان يەر ئۈچۈن 35 مىڭ 960 يۈەن جەرىمانە ئېلىندى.

1993 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىدە دېلو تەكشۈرۈش خىزمىتىدىن باشقا يەنە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى. شۇ يىلى چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە پاش قىلىش مەركىزى تەسىس قىلىنىپ، پاش قىلىش تېلېفونى ئورنىتىلدى. پاش قىلىش خېتىدىن 76 پارچە تاپشۇرۇۋېلىندى، 58 پارچىسى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرىلدى، 17 پارچە پاش قىلىش خېتى ئۈستىدە دېلو تۇرغۇزۇلدى،

16 دېلو ئاياغلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قىممىتى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان چوڭ دېلو 3. ئىقتىسادىي مەسىلىگە چېتىلىدىغان 727 مىڭ 558.60 يۈەن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، 109 مىڭ 37.20 يۈەن قايتۇرۇۋېلىندى؛ 5 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، بىر كىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 3 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، بىر كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 4 كىشى ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

باب Ⅲ

ئاممىۋى تەشكىلاتلار

1 § . مىنگو دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىدا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» دېيىلدى) قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلات شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھۆكۈمەت قوللىغان ۋە تەشكىللىگەن ئاممىۋى تەشكىلاتتۇر.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قوبۇل قىلغان ئەزالارنىڭ كۆپىنچىسى جەمئىيەتتىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار، مەسىلەن: ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، دىنىي زاتلار، سودا ساھەسىدىكى بايلار، يېزا ـ كەنتلەردىكى بايلار ۋە سۆز زومىگەرلىرى ئىدى. ئۇلار مەزكۇر ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى ۋە رەھبەرلىرى ئىدى. مەسىلەن: بۇ ئۇيۇشمىغا ئۇنجى باشلىق بولغان ۋاھاپ ھاجى (شەخسلەر قىسمىغا قاراڭ) كۆپ يىل ئەمەلدار ۋە سۆز زومىگىرى بولغان؛ خەلق ئاممىسى بۇ تەشكىلاتقا ئۆزى خالىمىغان ھالدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىلىپ ـ بىلمەي كىرەتتى.

مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ خىراجەت مەنبەسى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان زاكىتىدىن كېلەتتى؛ بەلگىلىمە بويىچە ھەر يىلى يۇقىرىغا دېھقانچىلىق ھوسۇلىنىڭ ئوندىن بىرى ۋە چارۋىچىلارنىڭ قولىدا قالغان چارۋىنىڭ 40 تىن بىرى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلاتتى، يۇقىرىدىكىلەردىن سىرت يەنە سودىگەرلەر تىجارەت سوممىسىنىڭ (پايدىسىنىڭ) 40 تىن بىرىنى تاپشۇراتتى. ئۇيۇشما قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قىسمەن مەسچىتلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ ئۇيۇشمىنىڭ خىراجىتى ۋە ئۇراقلىق مۈلكىنى تولۇقلىدى، بىر قىسىم مەدرىسلەرنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەكتىپى قىلدى. شايار ناھىيىسى بويىچە ھەر يىلى تەخمىنەن 3000 — 5000 تۇننىغىچە زاكات ئاشلىق، 4000 تۇياقتىچە قوي ۋە نەچچە 10 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئۇچۇن ئېلىنغان ئىجارە ئاشلىق شۇنداقلا سودىگەرلەر تاپشۇرغان پۇل قاتارلىقلار يىغىلاتتى، بۇلارنىڭ سوممىسى خېلى كۆپ ئىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يۇقىرىدا ئۇرۇمچىدىكى باش شتابقا قارايتتى، ئۇيۇشما قارمىقىدا تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، مائارىپ بۆلۈمى، مەدەنىيەت بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، سەنئەت ئۆمىكى (ئويۇن قويۇش

ئەترىتى دەپمۇ ئاتىلاتتى) تەسىس قىلىنغانىدى. ئۇيۇشمىغا باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق، كاتىپ قويۇلغانىدى. ئۇيۇشما نىزامنامىسىغا ئاساسەن، ئۇيۇشمىنىڭ باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى ئامما سايلايتتى، بىراق ئەمەلىيەتتە بۇ ھوقۇقنى ئۆزئارا ئېلىشىپ غەلىبە قىلغانلار ئىگىلەيتتى ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەيتتى.

1934 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 2 مەكتەپ قۇردى، 1936 ـ يىلغا كەلگەندە مەكتەپ 26 گە، ئوقۇغۇچىسى 2310 غا يەتتى. بۇ مەكتەپلەر ناھىيىدىكى خەلقنىڭ مەدەنىيەت سápاسى ۋە بىر پۈتۈن ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتە ئىجابىي رول ئوينىدى، بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىكىدىكى ئويۇن قويۇش ئەترىتى، دراما ئۆمىكى جۇڭخوا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇشى توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى ئويغىتىپ، فاشىستلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشتا ياخشى رول ئوينىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىق قىلىش، سەپەرۋەر قىلىش ۋە تەشكىللىشى بىلەن، كېيىنكى مەزگىلدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش پائالىيىتىدىمۇ ياخشى رول ئوينىدى.

1945 ـ يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەشكىلاتلار قالايمىقانلىشىپ، خىيانەتچىلىك، چىرىكلىشىش ھادىسىلىرى ئېغىرلىشىپ كەتتى، بۇ، بىر تەرەپتىن ئۇيۇشما باشلىقلىرىنى تالىشىش كۈرىشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدا ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى توپلىغان خىراجەتنى خىيانەت قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ۋە چەكلىشىگە ئۇچرىشىدا ئىپادىلەندى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېموكراتىك ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلدى، 1950 ـ يىل 4 ـ ئايدا بۇ جەمئىيەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق بولغانلار

جەدۋەل: 11 — 5

ئىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ئىمىن مۇنتى	باشلىق	1934.12 — 1935.3
ۋاھاپ ھاجى	مۇئاۋىن باشلىق	1934.12 — 1935.3
ئابدۇزاھىر ھاجى	باشلىق	1935.3 — 1936
ئابدۇراخمان مەمەت	مۇئاۋىن باشلىق	
ئابدۇللا	باشلىق	1936 — 1940
ئىنايەت	مۇئاۋىن باشلىق	
ئىسمائىل سادىق	باشلىق	1940 — 1947
ئابباس	باشلىق	1947 — 1950

2. سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

بۇ بىرلەشمە مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، سودا ساھەسىدىكى ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى. 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئەڭ ئاخىرقى بىرلەشمە باشلىقى ساۋۇت ھاجى بولۇپ، ئۇ تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى، 1949 ـ يىلدىن كېيىن بىرنەچچە قېتىملىق ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى.

3. ئۈچ مەسلەك ياشلار ئىتتىپاقى

بۇ ئىتتىپاق مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) قۇرۇلدى، ئىتتىپاقنىڭ 7 ئەزاسى بولۇپ، سالاھىيىتى مەخپىي ئىدى، يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلاتتى.

2 § . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار

1. باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى

1960 ـ يىل 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش تەييارلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. تەييارلىق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى 13 كىشىدىن تەركىب تاپتى. بىر مۇدىر (قوشۇمچە)، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1962 ـ يىل 3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچىلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، كومىتېتقا بىر مۇدىر، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1964 ـ يىل 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. 1973 ـ يىل 6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا 15 ئەزا، 5 دائىمىي ئەزا، بىر مۇدىر (قوشۇمچە)، 2 مۇئاۋىن مۇدىر سايلاندى. 1989 ـ يىل 6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا 13 ئەزا، بىر رەئىس، بىر مۇئاۋىن رەئىس سايلاندى. 1993 ـ يىلى ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدا 2 كادىر بار ئىدى، بۇنىڭ بىرى رەئىس، بىرى مۇئاۋىن رەئىس.

شايار ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 6

يىللار	ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتلىرى	ئەزالىرى	ناھىيە دەرىجىلىك مەخسۇس كادىر	ئاساسىي قاتلام مەخسۇس كادىرى
1960	9	814	1	
1961	3	243		
1962	3	163		
1965	21	2994	1	
1976	29	1043	4	
1981	23	1180	1	
1982	25	1566	1	
1983	28	1635	1	
1984	30	1716	2	
1985	43	2136	2	

1986	42	2405	2	
1987	40	2454	3	
1988	42	2548	3	2
1989	42	2700	3	3
1990	52	3223	3	6
1991	50	407	2	7
1992	52	4874	2	7
1993	55	5275	2	5

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى

1. 1961 ـ يىلى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئۇلارغا سىياسىي ئىدىيە، مەدەنىيەت، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز ئورنىنى ۋە زىممىسىدىكى بۇرچنى ئېنىق تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 3 يىللىق تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق مەزگىلىدە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى ئىشلەپچىقىرىشنى تۇتۇش بىلەن تۇرمۇشنى تۇتۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا كۆپ تەرەپتىن غەمخورلۇق قىلدى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا تەشكىللىدى، ئامال ـ چارە تېپىپ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاشخانىسىنى ياخشى باشقۇردى، ئۇيۇشما ئەزالىرىنى ھەمكارلىق كاسسىسى قۇرۇشقا تەشكىللەپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. 1962 ـ يىلدىن كېيىن «يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى باشلامچى قىلىش» تىن ئىبارەت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش باش فاڭجېنىنى پائال ئىزچىللاشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى مەركەز قىلىشقا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، تېجەشلىك بولۇش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇپ، بىر تۈركۈم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

2. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ لۇشيەننى ئېنىق تونۇپ، قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، تۈزىتىش ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، خوجايىنلىق ئىدىيىسىنى جارى قىلدۇردى. بۇ بىر مەزگىلدە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ خىزمەت فاڭجېنى: تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى مەركەز قىلىش، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قوغداش، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىپ، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قوشۇنىنى بەرپا قىلىش، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى ئاساسىي قوشۇنلۇق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

3. ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى يېڭى دەۋردىكى خىزمەت فاڭجېنى بىلەن ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىرلەشتۈرۈپ، تۈرلۈك ئىسلاھات پائالىيەتلىرىگە پائال قاتنىشىپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، تېجەشلىك بولۇش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ چىقىمنى تېجەش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىدى. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى

مۇۋاپىق تەكلىپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. تۈرلۈك شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق تەربىيە، سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم تەربىيىسى بەردى. قانۇنچىلىق تەربىيىسى ۋە كەسپىي مەسئۇلىيەت، كەسپ ئەخلاقى، كەسىپ ئىنتىزام تەربىيىسىنى كۈچەيتتى ھەمدە «ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىسى» قۇرۇلۇش پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە لاياقەتلىك «ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىسى» دىن 30 قۇردى. يەنە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تەن ساغلاملىقىغا پايدىلىق بولغان مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ «دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» نى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، كارخانىلاردا ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دېموكراتىك ھوقۇق-مەنپەئەتىنى قانۇن بويىچە قوغداپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى.

2. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

1950 - يىل 6 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1954 - يىل 4 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، بۇ كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1955 -، 1956 - يىللىرى كومىتېت قارىمىقىدا تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، مەكتەپ خىزمىتى بۆلۈمى، ئۆسمۈر ئاۋانگارتلار ئەترىتى خىزمىتى كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى.

1957 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ نامى جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىل 6 - ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر مۇئاۋىن شۇجى قويۇلدى. تەشكىلىي ئاپپاراتتا ئۆزگىرىش بولمىدى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىدا 5 كادىر بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن شۇجى بىر، ئۆسمۈرلەر - بالىلار بۆلۈمىنىڭ كادىرى 2، ئۆسمۈرلەر خىزمىتى كومىتېتىدىكى كادىر 2.

1) ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى

1950 - يىلى ياشلار ئىتتىپاقى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يەرلىك خىزمەت ئەترىتىدىكى ئىتتىپاق ئەزالىرى ئاساسىدا، ئورگاندا ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى ئىتتىپاققا 41 ئەزا قوبۇل قىلىندى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، ياشلار ئىتتىپاقى «مۇستەھكەملەش، ئالغا ئىلگىرىلەش، تەرەققىي قىلىش» فاڭجېنىغا ئاساسەن، تەشكىلىي قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تەلىپىگە قويدى، 2 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا ناھىيە بويىچە ئىتتىپاققا 237 ئەزا قوبۇل قىلىندى. 1952 - يىل 6 - ئايدا 4 - رايونلۇق (ھازىرقى يېڭىمەھەللە) ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1953 - يىل 4-ئايدا 3 - رايونلۇق (ھازىرقى قايلور يېزىسى) ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىتتىپاق ياچېيكىسى 21 گە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكىسى 16)، ئىتتىپاق ئەزاسى 294؛ 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى جەريانىدا، 49 ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى، ئىتتىپاق ئەزاسى 844 كە

يەتتى. 1958 - يىل 12 - ئايدا گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق گۇڭشېلىرىدا ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلۇپ، بىردىن شۇجى قويۇلدى. 1964 - يىلى ئىتتىپاق ياچېيكىسى 81 گە، ئىتتىپاق ئەزاسى 1421 گە يەتتى. 1966 - يىلى بازار گۇڭشې ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1967 — 1976 - يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ناھىيىدىكى ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن پىئونېرلار ئەترىتى خىزمىتىمۇ توختاشقا مەجبۇر بولدى، بۇنىڭ ئورنىنى «قىزىل قوغدىغۇچىلار»، «كىچىك قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتى ئالدى. 1976 - يىلىدىن كېيىن پىئونېرلار ئەترىتى تەشكىلاتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا تارىم گۇڭشېسى ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق ياچېيكىسى 189 غا، ئىتتىپاق ئەزاسى 2196 گە يەتتى. 1984 - يىل 6 - ئايدا نۇرباغ گۇڭشېسى ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى 11 گە، باش ياچېيكا 8 گە، ياچېيكا 239 غا، ئىتتىپاق ئەزاسى 4955 كە يەتتى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى 11 گە، باش ياچېيكا 13 كە، ياچېيكا 217 گە، ئىتتىپاق ئەزاسى 4088 گە يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى، باش ياچېيكا، ياچېيكا ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 7 بىرلىكى: ئادەم

يىللار	ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى			ئىتتىپاق ئەزالىرى سانى				
				جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە			
	ئىتتىپاق كومىتېتى	باش ياچېيكا	ياچېيكا		ئوغۇل	قىز	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1950				41	31	10	28	213
1951				59	46	13	30	29
1952				178	127	51	30	148
1954			16	294	238	56	30	264
1955			25	295	251	44		
1956			33	726				
1957			71	1314				
1958				1448	768	680	95	1353
1959			87	1856	1449	407	49	1807
1961			110	2420	1826	594	38	2382
1962			112	2311	1670	641	105	2206
1964			259	2424	1746	678	79	2345
1965		72	323	3038	2133	905	211	2827
1971	5	38	255	4418				

				4120	122		8	1972
3851	1214	1229	3836	5065	155			1976
3768	274	1534	2508	4042	169			1977
4045	725	1532	3238	4770	177			1978
3799	789	1420	3168	4588	196	4	9	1979
3928	496	1883	2541	4424	218	3	9	1980
4210	585	1816	2979	4795	215	5	9	1981
4124	536	1932	2728	4660	217		9	1982
4226	590	1997	2819	4816	241	6	9	1983
3645	748	1407	2986	4393	258	6	9	1984
3862	796	1740	2918	4658	241	6	11	1985
4156	794	1653	3297	4950	250	5	11	1986
4090	865	1538	3417	4955	239	8	11	1987
4115	789	1517	3387	4904	247	7	11	1988
4106	732	1593	3245	4838	235	8	11	1989
3578	731	1102	3207	4309	238	3	11	1990
3488	709	1134	3063	4197	243	4	11	1991
3855	519	938	3436	4374	217	13	11	1992
2743	1345	1454	2634	4088	217	13	11	1993

2) ئاساسلىق خىزمەتلەر

50 ـ يىللارنىڭ دەسلەپىدە ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ياش دېھقانلارنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. بۇ مەزگىلدە زور كۈچ بىلەن بوزيەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش، سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىدا ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قوشۇنلۇق رولىنى جارى قىلدۇردى؛ ياشلارنى مەدەنىيەت، تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇردى، «بەشتە ياخشى ياچېيكا»، «بەشتە ياخشى ئىتتىپاق ئەزاسى»، «ياش زەربىدارلار» قاتارلىق مۇسابىقە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

خەلق كوممۇنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياشلارغا «كۆكتىبنى ئائىلەم دەپ بىلىش» تىن ئىبارەت كوللېكتىۋىزملىق ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. ئىتتىپاق تەشكىلاتى 60 ـ يىللارنىڭ دەسلەپىدە ياشلارنى يېزىلاردا يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت ئاممىۋى پائالىيەتكە سەپەرۋەر قىلىش جەريانىدا، زەربىدار ئەترەتلىك رولىنى جارى قىلدۇردى؛ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنى «يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىش» پائالىيىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشقا ئۇيۇشتۇردى، ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى تىكلىشىنى، كوممۇنىزمنىڭ ئىز باسارلىرىدىن بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى

ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئۆچىغا چىققان سول ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ 1 - سېپىدە چىڭ تۇرۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا ئىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ۋە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەملىكەتلىك 10 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت ياشلىرى ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىغا غايە، ئىنتىزام، ۋەزىيەت، سىياسەت ۋە سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق تەربىيىسى ئېلىپ باردى، ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى خىزمىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى ۋە ياخشىلىدى، كەڭ ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلارنى بازار - يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك ۋە ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىغا پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە تەشكىللىدى، يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى، مەدەنىي، ئەدەپلىك بولۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش»، «ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش»، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش قاتارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى، بىر قىسىم ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنىچى، «8 - مارت» قىزىلبايراقدارى، يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى قاتارلىق شەرەپلىكناملارغا ئېرىشتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار ئەستايىدىغان تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەشنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىنىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاۋار ئېگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلاشتۇرۇلدى. كارخانىلاردا مۇنەۋۋەر ياش ئىسمىنا - گۇرۇپپا مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، قاتتىق تەكشۈرۈش، سىناش تۈزۈمى بېكىتىلىپ، كارخانىنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىپ، ياشلار ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ مەدەنىيەت، تېخنىكا، باشقۇرۇش بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىكى ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلدى.

ھەر دەرىجىلىك ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پارتىيىنىڭ تۆت ئاساسىي پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلارنى غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان بولۇش جەھەتتىن تەربىيىلەشكە، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ۋە لېي فېڭدىن ئۆگىنىپ يېڭى ئىستىل تىكلەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1954 — 1989 - يىلغىچە بولغان كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 8

نۆۋىتى	ۋاقتى	ۋەكىللەر سانى		
		رەسمىي ۋەكىل	سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل	ئالاھىدە تەكلىپلىك ۋەكىل
1	1954.4.13 — 19	37	4	
2	— 1955.3.9			
3	1956.6.24 — 26			
4	1957.6.18 — 24	129		
5	1959.3.24 —			

6	1962.3.25 — 29	107	2	
7	1963.5.16 — 20	48	12	
8	1966.10.7 — 11	130		
9	1973.4.18 — 22	171	15	14
10	1979.12.24 — 27	188	25	
11	1982.11.3 — 6	191		
12	1989.5.17 — 20	196		

ئىزاھ: 2 .، 3 .، 5 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ سانى كەم.

3. ئاياللار بىرلەشمىسى

1950 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى (قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى، ئىجرائىيە كومىتېتىغا بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1951 - يىل 6 - ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، شايار ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى سايلاپ چىقىلدى. 1957 - يىل 9 - ئايدا مەملىكەتلىك 3 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان تەشكىلىي «نىزامنامە» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، شايار ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى دېگەن نامدىكى «دېموكراتىك» دېگەن سۆز چىقىرىۋېتىلىپ، شايار ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى دەپ ئاتالدى. 1967 - يىل 1 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى خىزمىتىنى توختاتتى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ئاياللار بىرلەشمىسى خىزمىتىگە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئاساسىي قاتلام ئاياللار تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئاساسىي قاتلام ئايال ۋەكىللەر يىغىنىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىدە 3 كادىر بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر، خىزمەتچى خادىم بىر.

1) ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى

1965 - يىلى ناھىيىدىكى 7 گۇڭشېدا ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. 1972 - يىل 4 - ئايدا تارىم گۇڭشېسىدا، 1976 - يىل 12 - ئايدا 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا، 1978 - يىل 9 - ئايدا نۇرباغ گۇڭشېسىدا ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىدىكى ھەممە گۇڭشې (مەيدان) - فېرمىدىكى ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتى پۈتۈنلەي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر، ئايال ھەيئەتلەر قويۇلدى. 1992 - يىلى ناھىيىدىكى 7 يېزا، بىر بازار، 3 مەيدان - فېرما، 5 ئاھالىلەر كومىتېتى ۋە 146 كەنت كومىتېتىدا ئاياللار تەشكىلاتى تەسىس قىلىندى، مەخسۇس ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئايال كادىردىن 77 سى قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئايال كادىر 6.

2) ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق خىزمەتلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت ئاياللىرى ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەت ئۇرۇق ھاكىمىيىتى، ئەرلەر ھوقۇقى، دىن ھوقۇقى قاتارلىقلارنىڭ ئېزىشىدىن قۇتۇلۇپ، ئائىلە نىزامىدىن ئىبارەت روھىي ئىسكەنجىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆزگەرتتى ۋە ئۆستۈردى. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئاياللارنىڭ «يېرىم دۇنيا»

لىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ھەر دەرىجىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك مەركىزىي ۋەزىپىلىرىنى قانات يايدۇرۇش خىزمىتىگە ماسلاشتى. ئاياللارنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە قاتناشتۇردى. بۇ ھەرىكەتلەر جەريانىدا ناھىيىدىكى ئاياللار ئىجتىمائىي، سىياسىي ئۆزگىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىگە پائال قاتنىشىپ، ئۆزىنى چېنىقتۇردى، بۇ جەرياندا يېزا، كەنتلەردە بىر تۈركۈم ئايال كادىرلار مەيدانغا كەلدى. 1957 - يىلى كوپېراتىپقا قاتناشقان ئايال 27 مىڭ 827 گە يېتىپ، كوپېراتىپقا كىرگەن ئومۇمىي ئادەمنىڭ 46.4% نى ئىگىلىدى. 92 ئايال كوپېراتىپ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالدى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا بىردىن ئايال كادىر رەھبەرلىك ۋەزىپىسى ئۆتىدى. ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇش باشلانغاندا ناھىيە بويىچە ھەرقايسى سەپلەردە زور بىر تۈركۈم ئايال نەمۇنىچىلار، ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىرى بارلىققا كەلدى. 1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 87 ئايالغا «8 - مارت قىزىل بايراقدارى»، 134 ئايالغا ئىشلەپچىقىرىش ماھىرى دەپ نام بېرىلدى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاياللار يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، كونا ئۆرپ - ئادەتنىڭ ئورنىغا يېڭى ئىستىل تىكلەش تەشەببۇس قىلىندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ھەر دەرىجىلىك ئاياللار بىرلەشمىلىرى ئاياللار خىزمىتىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېتەكچى ئىدىيىنى چۆرىدەپ قانات يايدۇردى. تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇردى. ئاياللار ئارىسىدا غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان بولۇش ۋە ئۆزىنى ھۆرمەت قىلىش، ئۆزىگە ئىشىنىش، ئۆز كۈچىگە تايىنىش، ئۆزىنى كۈچەيتىش تەربىيىسى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلدى، ئاياللارنىڭ ئۆزىنى كۈچەيتىش ئېڭى ئۆستۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ئاكتىپچانلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى، «بەشتە ياخشى» ئائىلە قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ۋە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، ئاياللارنى مەدەنىيەت، تېخنىكا ئۆگىنىشكە، ھالال ئەمگىكى ئارقىلىق بېيىشقا ئىلھاملاندۇردى، ھەر مىللەت ئاياللىرىنى يەككە دېھقان ئىگىلىكى ئەنئەنىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ، تاۋار ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشقا پائال ئاتلىنىشقا سەپەرۋەر قىلىش جەريانىدا، بىر تۈركۈم جىگەرلىك، ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ماھىر، باشقۇرۇشنى بىلىدىغان ئىقتىدارلىق ئاياللارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. 50 - يىللاردىن بۇيان، ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى، زور بىر تۈركۈم ئاياللار ئىنژېنېر (تېخنىك)، ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، ئىقتىسادچى قاتارلىق پەن - تېخنىكا كادىرلىرىدىن بولۇپ قالدى، بەزى ئاياللار يەنە ناھىيە، يېزا ۋە ئورۇنلاردا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ھەر نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 9

نۆۋىتى	ۋاقتى	ۋەكىللەر		
		رەسمىي ۋەكىل	ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل	سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل
1	1951.6			
2	1954.2			
3	1959.3			

4	1966.10	30	22	
5	1973.7	169		14
6	1979.11	212	162	20
7	1983.4	184	157	
8	1988.5	136	114	
9	1993.9	130	108	42

ئىزاھ: 1 ., 2 ., 3 - قۇرۇلتاي ۋەكىللىرىنىڭ سانى كەم.

4. ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار جەمئىيىتى

1950 - يىل 11 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى. قۇرۇلتايدا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرى سايلاپ چىقىلدى، ھېمىت مۆمىن مۇدىرلىققا، مەتتىمىن ئىبراھىم مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى. 1952 - يىلى ناھىيە بويىچە رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتىدىن 4 ى، يېزىلىق دېھقانلار جەمئىيىتىدىن 13 ى، كەنت دېھقانلار ئۇيۇشمىسىدىن 57 سى، جەمئىيەت ۋە ئۇيۇشما ئەزاسىدىن 9123 ى بار ئىدى. 1954 - يىل 4 - ئايدا يەر ئىسلاھاتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، دېھقانلار جەمئىيەتلىرى ئۆزلۈكىدىن يوقاپ كەتتى. 1965 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 31- كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتاينىڭ مەركىزىي مەزمۇنى مەركەزنىڭ «23 ماددا» سىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. قۇرۇلتايدا مەتتىمىن ئىبراھىم مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى كومىتېتى تەشكىل قىلىندى. 1966 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 195 ۋەكىل قاتناشتى. 1974 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 17 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 214 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 6 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) دىن 15 كىشى ئەزالىققا، جاڭ جۇاڭ مۇدىر (قوشۇمچە)، مۇھەممەت ئىمىن ئىبراھىم، تاش يولداش مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى. 1976 - يىلى ناھىيە بويىچە گۇڭشې ۋە مەيدان (فېرما) لاردىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى 7 گە، ئاساسىي قاتلامدىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى تەشكىلاتى 114 كە يەتتى.

5. سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

1952 - يىلى سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ 15 ئىجرائىيە ھەيئىتى، 120 ئەزاسى بار ئىدى، ھېمىت ياقۇپ مۇدىر بولدى. 1960 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ساۋۇر قارى مۇدىر بولدى. 1966- يىلى بۇ تەشكىلات ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ۋەزىپىسى سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئاگاھلىق بىلەن باج تاپشۇرۇش جەھەتتىن تەربىيىلەپ، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىگە بويسۇنۇشقا يېتەكلەشتىن ئىبارەت بولدى.

ئون ئىككىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

ئون ئىككىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، كۇچا بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يۇرت ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شاياردا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى بىلەن بەگلىك تۈزۈمى ئورنىتىلدى، چىڭ ئوردىسى 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرنى ئەۋەتىپ ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدى، قارىمىقىدا قازى بەگ، دوگەنبەگ ۋە مىڭبېگى، يۈزبېگى قاتارلىق ئەمەلدارلار ئاساسىي قاتلامدا خەلق ئارىسىدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلدى. 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) شاياردا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، بىر ئامبال، بىر پاشاپبەگ قويۇلدى. ناھىيە قارىمىقىدا شەرقىي يېزا، غەربىي يېزا، شىمالىي يېزىدىن ئىبارەت 3 يېزا قۇرۇلدى، ھەر بىر يېزىغا بىردىن شاڭيو قويۇلدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئامبال ئەل غەمخانى دەپ ئاتالدى، مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) ھاكىم دەپ ئاتالدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) ناھىيە قارىمىقىدا رايون تەسىس قىلىنىپ، دورغابەگ (رايون باشلىقى) قويۇلدى، ناھىيە بويىچە 6 رايون، 51 كەنت تەسىس قىلىندى. 1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە رايون يېزىغا ئۆزگەرتىلدى، يېزا قارىمىقىدا باۋ- جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە بويىچە جەمئىي 6 يېزا، بىر بازار، 52 باۋ، 790 جيا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى بار ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنلىرى ئېچىلدى. 1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلدى. 1981 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. 1993 - يىلغىچە 4 قېتىم نۆۋەت ئالماشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1950 - يىلى قۇرۇلدى، قادىروف تۇنجى ھاكىم بولدى، ناھىيە تەۋەسىدە 4 رايون، 13 يېزا بولدى. 1955 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 10 - ئايدا رايون، يېزا تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى بىرلەشتۈرۈلگەن خەلق گۇڭشېسىدىن 6 سى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى زەربىگە ئۇچراپ، پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 - سەپ قوماندانلىق شتابى»، «خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» قۇرۇلدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1981 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۇڭشې يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 11 - ئايدا چوڭ ئەترەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ،

كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇلدى.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى 1957 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلدى. 1957 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمىتى 4 - نۆۋەتلىككىچە داۋاملاشتى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سىياسىي كېڭەش خىزمىتى توختىتىپ قويۇلدى. 1981 - يىلى سىياسىي كېڭەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1993 - يىلغىچە سىياسىي كېڭەشنىڭ 9 - نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلدى.

I باب

ھوقۇقلۇق ئورگان

§1 . ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

«جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» غا ئاساسەن، 1950 - يىل 4 - ئايدىن 1953 - يىل 8 - ئايغىچە 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان 8 قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، بۇ يىغىنلار خەلق ھاكىمىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دېموكراتىك ئىسلاھاتنى پائال ۋە مۇقىم ئېلىپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 135 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا باۋ - جيا تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، خەلق ھاكىمىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش، ئارمىيە خەلق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، فېئودال كۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاممىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىش، دائىمىي كومىتېتنى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەر يىغىننىڭ ئاساسلىق تېمىسى قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى 1950- يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 130 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا جېڭ دېلۇنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى لى دويۇەنىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، بۇ قۇرۇلتايدا پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىشپىيونلارنى تازىلاپ باندىتلارنى تۇتۇش قاتارلىق خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يىغىندا دائىمىي كومىتېت سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1950 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 135 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ئاشلىق يىغىۋېلىش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئاشلىق يىغىۋېلىشقا دائىر تەپسىلىي پرىنسىپلار بەلگىلەندى ۋە ئۆگىنىلدى.

شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1951- يىل 4 - ئاينىڭ

22 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 130 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا لى دويۈەننىڭ بىرىنچى يىللىق خىزمەتتىن قىلىنغان خۇلاسە سۆزى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، 1950 - يىللىق غەللە پاراق ئېلىش خىزمىتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى داۋاملىق چىڭ تۇتۇش ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش خىزمىتى خۇلاسىلەندى. يىغىندا ۋەكىللەرنىڭ 180 پارچە تەكلىپ لايىھىسى تاپشۇرۇۋېلىندى. يىغىندا دائىمىي كومىتېت سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 133 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا لى دويۈەننىڭ بىرىنچى يىللىق خىزمەتلەردىن بەرگەن خۇلاسە سۆزى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، غەللە پاراق ئېلىش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى 1952- يىل 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېچىلدى. يىغىندا ھاكىم يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ھەققىدە دوكلات بەردى، ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر يىغىنى 2 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى. دائىمىي كومىتېت سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 - يىغىنى 1953- يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 128 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا 1953 - يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى يەتكۈزۈلدى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1953 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 21 - كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 134 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى، كۈزلۈك، قىشلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سايلام قانۇنى»نى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئومۇمىي سايلامنى قانات يايدۇرۇش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجىنى يىغىش خىزمىتى قاتارلىقلار خۇلاسىلەندى.

§ 2 . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى

1953 - يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»غا ئاساسەن، شايار ناھىيىسىدە خەلق ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلدى. 1954 - يىل 1 - ئايدىن 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 11 - نۆۋەتلىككىچە بولغان 30 قېتىملىق خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن بۇرۇن 6 - نۆۋەتلىككىچە 15 قېتىم يىغىنى ئېچىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن 5 نۆۋەتلىككىچە 15 قېتىم يىغىنى ئېچىلدى. 1981 - يىل 12 - ئايدا خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەسىس قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1954 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 11 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 81 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش تەدبىرلىرى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى

سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1954 - يىل 10 - ئايدا ئېچىلدى، يىغىنغا 81 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1955 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 6 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 62 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 8 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ھەمكارلىشىش. كوپېراتسىيىلىشىش قانات يايدۇرۇش ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت پىلان ۋە قارار ماقۇللاندى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنى 1955 - يىل 11 - ئايدا ئېچىلدى، يىغىنغا 81 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ج ك پ 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6. ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارى ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش مەسىلىسى ھەققىدىكى دوكلاتى يەتكۈزۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - قېتىملىق يىغىنى 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 81 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ تۆرلۈك خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 3 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1957 - يىل 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 22 - كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 68 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. 19 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ تۆرلۈك خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1957 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 75 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ھاكىمنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىللىق خىزمەت خۇلاسىسى ۋە نۆۋەتتىكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدىكى دوكلاتى، ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش ھەققىدىكى سىياسەتلەر، سىياسىي قانۇنلار، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنى بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەخسۇس دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 77 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا كۆپچىلىك ئوڭچىل كونسېرۋاتىپلىق ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇش، تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات پروگراممىسىدا بەلگىلەنگەن كۆرسەتكۈچنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشقا چاقىرىلدى. يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1959 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 8 - كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 79 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى «تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك بىلەن سوتسىيالىزم قۇرۇش» تىن ئىبارەت باش لۇشيەندە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش

ھەمدە توقسۇ ـ شايار تاشيولىنى بالدۇرراق پۈتتۈرۈشكە چاقىردى.

شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1961 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 83 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە مالىيە خام چوتى، ئەق چوتى توغرىسىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، قاراپ چىقىلدى ۋە ماقۇللاندى، يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، باش لۇشيەن، خەلق گۇڭشېسىدىن ئىبارەت 3 قىزىلبايراقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، 1961 ـ يىلدىكى 4 چوڭ كۆرسەتكۈچنى ئامالىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1962 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 43 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، ئەق چوتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، چارۋىغا دائىر 4 چوڭ كۆرسەتكۈچنى تىرىشىپ ئورۇنداش قارار قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1963 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 72 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 25 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە 1963 ـ يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، ئەق چوتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، بىر نىيەت بىر مەقسەتتە شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى.

شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1964 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 87 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ئىمىن ئىدرىس ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، 1963 ـ يىللىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە 1964 ـ يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا داچىڭ، داجەي، ئازاتلىق ئارمىيىنى ئۈلگە قىلىپ 1964 ـ يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ قېتىملىق يىغىنى 1965 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، ئەق چوتى خىزمىتى دوكلاتى ۋە 1965 ـ يىللىق خىزمەت پىلانى مەركەزلىك مۇھاكىمە قىلىنىپ، 1964 ـ يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، سوتسىيالىستىك تەربىيىنى داۋاملىق ياخشى تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا بەسلىشىپ ئۆگىنىش ۋە ئۆتكەندىن ئېشىپ كېتىش مەركەز قىلىنغان «بەشتە ياخشى پائالىيەت» نى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش، رەئىس ماۋ جۇشىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1965 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 121 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ۋېن يوتاڭنىڭ ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك

ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە 1966 ـ يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى ھەققىدىكى دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1981 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 168 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 52 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1983 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 3 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 193 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 67 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، 3 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات، يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ھەققىدىكى دوكلات، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا قاسىم ھېمىت، كامال سىيىت، زەينەپخان تاھىر، ئابلا توختى، رەھمىتۇللا ھىدايەتلەر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1984 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 21 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 143 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 65 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، 6 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى، تەكلىپ ـ لايىھەلەرنى بىرتەرەپ قىلىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى، قۇرۇلتايدا ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، خىزمەتلەرنى پۇختا ئىشلەپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئومۇمىيۈزلۈك ياخشى تۇتۇش تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1985 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 184 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. خىزمەت مۇنداق دەپ قارىدى: خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، چوقۇم ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ۋە مۇقىم ئىلگىرىلەش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇش، بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا سۈرئەت قوغلىشىش ھادىسىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۈزىتىش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇشنى ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنىڭ مەركىزى قاتارىدا تۇتۇش كېرەك.

شايار ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ قېتىملىق يىغىنى 1986 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 184 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك

ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە 7 - بەش يىللىق پىلان ھەققىدىكى تەكلىپ، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا ناھىيىنىڭ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ماددىي مەدەنىيلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئەھۋالى خۇلاسىلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىچكى قىسىمدا جانلاندۇرۇش، سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش فاڭجېنىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش تەلەپ قىلىندى. قۇرۇلتايدا ئابلا نەجمىدىن خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 19 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 157 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 106 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى، تەكلىپ - لايىھىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ھەققىدىكى دوكلات قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا مۇنداق دەپ قارالدى: ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنىدىن بۇيان، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقەدەر زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن كېيىن تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا داۋاملىق چىڭ تۇرۇش، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قەتئىي قارشى تۇرۇش كېرەك. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 16 — 17 - كۈنلىرى ئېچىلدى، يىغىنغا 157 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا شايار ناھىيىسىدىن ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى. قۇرۇلتايدا رەخمىتۇللا ھىدايەت، مايمۇنەم ئىمىن، ئەخمەت قاسىملار ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 11 — 12 - كۈنلىرى ئېچىلدى، يىغىنغا 156 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 87 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى مەرىيەمخان ياقۇپ مەملىكەتلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتتى ھەمدە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى، مۇھەممەت نىياز پازىل ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنى 1989 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 13 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 157 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 68 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتتى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە مۇناسىپ قارارلار چىقىرىلدى. يىغىندا يېڭى بىر يىلدا بىر قولدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ۋە ئىسلاھات ئېچىۋېتىشنى تۇتۇش، يەنە بىر قولدا سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەتنى تۇتۇش كېرەكلىكى تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1990 - يىل 3 - ئاينىڭ

10 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 170 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 81 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، 13 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، 1989 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 1990 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانى ھەققىدىكى دوكلات، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى، تەكلىپ لايىھىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش دوكلاتى قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. مۇقىملىقنى مەركەز قىلىپ شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 139 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 69 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ 10 يىللىق پىلانى ۋە 8 - بەش يىللىق پىلان ھەققىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتتۇلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىندا ياڭ لەنپىڭ، ئىبزىز ناۋات، چياڭ شۈلىن قاتارلىق 3 كىشى 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1992 - يىل 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 5 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 109 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 55 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ھەققىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتتۇلدى ھەمدە ماقۇللاندى. يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپالىق ئىگىلىك تىكلەش روھىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا 3 - قېتىملىق سەكرەپ ئىلگىرىلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشقا چاقىردى.

شايار ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنى 1992 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 133 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 26 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى شايار ناھىيىسىنىڭ 1992 - يىللىق مالىيە خام چوتى، نەق چوتى ۋە ئالدىنقى يېرىم يىللىق مالىيە خام چوتى، نەق چوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا دائىر دوكلاتلارنى قاراپ چىقىش، تەستىقلاشتىن ئىبارەت بولدى.

شايار ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - قېتىملىق يىغىنى 1992 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 127 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل سايلاشتىن ئىبارەت بولدى. يىغىندا مىجىت مۆمىن، مەخسۇت قۇربانلار ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1993 - يىل 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 171 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 72 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ۋە ناھىيە، يېزىنىڭ نۆۋەت ئالماشتۇرۇش، سايلام ئۆتكۈزۈش ھەققىدىكى خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتتۇلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ

ماقۇللاندى. يىغىندا پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىدە چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى نىشان قىلىپ، ئىسلاھاتنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىقلار تەلەپ قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، ئەزالىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىرى سايلاپ چىقىلدى. خەيرىنىسا ئىمىن ئاپتونوم رايونلۇق 8-نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە كۆپەيتىپ سايلاندى.

§ 3 . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن 6 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيىدا ھېچقانداق دائىملىق ئاپپارات تەسىس قىلىنمىدى، قۇرۇلتاي يىپىق مەزگىلدىكى كۈندىلىك خىزمەتلەرنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ۋاكالىتەن بېجىرىپ كەلدى.

1981 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ۋە «ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىنىشقا باشلىدى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلدى. ئىمىن ئىدرىس تۇنجى بولۇپ دائىمىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى، ھىممەت مۆمىن، خۇا لىبى، ھۆرمەم سايىتلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

1984 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئىشخانىغا بىر مۇدىر، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1986 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە بۆلۈمى، سىياسىي قانۇن بۆلۈمى، مالىيە - ئىقتىساد بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1989 - يىل 2 - ئايدا يۇقىرىدىكى ئاپپاراتلار قانۇنچىلىق خىزمىتى كومىتېتى، مائارىپ - پەن-تېخنىكا - مەدەنىيەت - سەھىيە خىزمىتى كومىتېتى، مالىيە - ئىقتىساد خىزمىتى كومىتېتى ۋەكىللەر بىلەن ئالاقىلىشىش - كادىرلار ئىشلىرى خىزمىتى كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ، شتاتى 25 بولۇپ، ئەمەلىي ئىشچى-خىزمەتچىسى 21 بولدى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا بىر مۇدىر، 4 مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى، ئەمەلىي ئىشلەۋاتقان كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى 23.

خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە نۆۋەندىكىدەك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى: ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سايلىمىغا رىياسەتچىلىك قىلدى، يەرلىك قانۇن - نىزاملارنى تۈزدى ۋە تارقاتتى، پۈتۈن ناھىيىدىكى تۈرلۈك چوڭ - چوڭ سىياسەت تەدبىرلەرنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە بېكىتتى، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانى ۋە مالىيە خام چوتى، نەق چوتىنى بېكىتتى، ھۆكۈمەت، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىگە نازارەتچىلىك قىلدى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرى، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇردى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ۋە تولۇقلاپ سايلاش قاتارلىق ئىشلارنى قارار قىلدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا 1981 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر بولغانلار

جەدۋەل: 12 — 1

ۋەزىپىسى	ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
مۇدىر	ئىمىن ئىدرىس	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1984.8
	كامال سىيىت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.8 — 1986.7
	ئابلا نەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1986.7 — 1987.6
	مەمىت رېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1993.2
	مىجىت مۇمىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —
مۇئاۋىن مۇدىرلار	مەمىت مۇمىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1984.8
	مۇرەم سايىت	ئايال	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1981.12 — 1984.8
	خۇا لىي	ئەر	خەنزۇ	خېبېيالق ئۆلكىسى لىڭخەي شەھىرى	1981.12 — 1987.6
	ئابدۇھېلىم رۇستەم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1983.3 — 1987.6
	ئەمەت ئاللايوپ	ئەر	ئۇيغۇر	قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە-سى	1984.8 — 1993.2
	لى دېخۇا	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرى	1987.6 — 1990.8
	باسىت مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1993.2
	لىيۇ كالق	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ئۆلكىسى ۋۇگۇڭ	1986.7 —
	شىن كېچىلق	ئەر	خەنزۇ	تيەنجىن شەھىرى	1987.6 — 1993.2
	مەمەت نىياز پازىل	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1988.5 — 1993.2
	ۋالق باۋخۇ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ئۆلكىسى شۈەنخۇا	1990.3 —
	سائادەت قايىم	ئايال	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —
	پالق داچالق	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ ئۆلكىسى گۇەن-يۈن ناھىيىسى	1993.2 —
	مۇھەممەت باتۇر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —

1. دائىمىي كومىتېت يىغىنلىرى

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى يىغىنى پرىنسىپ جەھەتتە ھەر 2 ئايدا بىر قېتىم ئېچىلدى، 1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى ئېچىلغاندىن باشلاپ 1993 - يىل 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 10 - قېتىملىق يىغىنى ئېچىلغانغا قەدەر جەمئىي 76 قېتىم دائىمىي كومىتېت يىغىنى ئېچىلدى، بۇ يىغىنلاردا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تارماقلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ

تارماقلىرى، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ دوكلاتلىرى بولۇپ 213 دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، 66 قارار چىقىرىلدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنلىرىدا 11 يەرلىك قانۇن - بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىلدى.

2. كۆزدىن كەچۈرۈش خىزمىتى

كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈش ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ «بىر ھۆكۈمەت، ئىككى مەھكىمە» نىڭ خىزمىتىگە قارىتا قانۇننى ۋە خىزمەتلەرنى نازارەت قىلىشىنىڭ ئاساسلىق شەكلى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغان 11 يىلدىن بۇيان، ھەر يىلى خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش پۈتۈن يىللىق خىزمەت پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. «مەخسۇس كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈش»، «ئۇقتىملىق كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈش»، «يىغىندىن ئىلگىرى ۋە كېيىن كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش» قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلدى. ناھىيىدىكى يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلاردا 328 تۈر بويىچە 218 قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭغا 2172 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى، 204 پارچە تەكشۈرۈش ماتېرىيالى يېزىپ چىقىلدى.

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ كۆزدىن كەچۈرگەن مۇھىم خىزمەتلىرى:

(1) 1988 - يىل 9 - ئايدا 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئۇقتىملىق قۇرۇلۇش تۈرى — ئۆگەن دەرياسى ئېقىنىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى، باش غول زەيكەشنىڭ لاتقىسىنى تازىلاش قۇرۇلۇشى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

(2) 1993 - يىل 5 - ئايدا دېھقانلارنىڭ سېلىقى ھەددىدىن زىيادە ئېغىر بولغان يېزا، كەنتلەر تەكشۈرۈلدى.

(3) 1993 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بويىچە خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ پائالىيەت خىراجىتىنى ئىشلىتىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى.

(4) 1993 - يىل 7 - ئايدا ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرىدا قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

(5) 1993 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى كىچىك رايونلارنى پىلانلاش ئەھۋالى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

(6) 1993 - يىل 7 - ئايدا 9 يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى ئەھۋالى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

3. تەكلىپ لايىھەلىرىنى بېجىرىش ئەھۋالى

ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھەلىرىنى ئەستايىدىل بېجىرىش — ھوقۇقلۇق ئورگاننىڭ فۇنكسىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، خەلق ئاممىسى بىلەن زىچ ئالاقە باغلاشتىكى مۇھىم بىر تەرەپ، ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى بۇ خىزمەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى، ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھەلىرىنى يىغىن قارالمىسىغا كىرگۈزدى ھەمدە تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلدى. ھەر قېتىم تەكلىپ لايىھەلەر تاپشۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەكلىپ لايىھىنى تۇرغۇزۇپ، تۈرگە ئايرىپ رەتلىدى ھەمدە قۇرۇلتايغا تەكلىپ لايىھىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى ھەققىدە دوكلات بەردى. قۇرۇلتاي ئاياغلاشقاندىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھە، تەكلىپ، تەنقىد ۋە پىكىرلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەرجىمە قىلىپ باستۇرۇپ، ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ بېجىرىشىگە ئەۋەتىپ بەردى. ئىلگىرىكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىدا جەمئىي 1669 پارچە تەكلىپ لايىھە تاپشۇرۇۋېلىندى، تەكشۈرۈپ تۇرغۇزۇلغىنى 285 پارچە بولۇپ، بىرمۇ بىر ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە يوللاندى.

4. ۋەكىللەر ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاش

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خەلق ۋەكىللىرى ۋە خەلق ئاممىسى بىلەن ئالاقە باغلاش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، «خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتىش ھەققىدىكى بەلگىلىمە»، «ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خەلق ۋەكىللىرى ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا دائىر ۋاقىتلىق چارىسى» ۋە «ناھىيە، يېزا (بازار) دىكى ئىلغار خەلق ۋەكىلىنى باھالاپ سايلاش چارىسى» نى بېكىتتى. بىر مۇئاۋىن مۇدىر خەلق ۋەكىللىرى ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. ناھىيە بويىچە 841 ھەر دەرىجىلىك ۋەكىل 136 گۇرۇپپىغا ئايرىلدى. ۋەكىللەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئالاقىلىشىش يىغىنى ئايدا بىر قېتىم ئېچىلدى، ۋەكىللەر گۇرۇپپا باشلىقلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش يىغىنى ھەر 2 ئايدا بىر قېتىم ئېچىلدى. ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى يىغىنىغا سىستېمىلار بويىچە خەلق ۋەكىللىرىنى سىرتتىن قاتناشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇلدى، جەمئىي 160 ۋەكىل خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى.

ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىرى نەمۇنىلىك باشلامچىلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاممىنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتا چىڭ تۇرۇپ، گۈرتاق بېيىش يولىغا مېڭىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. مەسىلەن: گۈلباغ يېزىسى ئاق كەنتىدىكى خەلق ۋەكىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئابلىتىپ نىياز 1990 - يىلدىن بۇيان 6 ۋەكىلنى تەشكىللەپ بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرگە 1120 كىلوگرام ئاشلىق، 15 كىلوگرام ياغ، 705 يۈەن نەق پۇل ياردەم قىلدى. 56 مو تېرىلغۇ يېرىنى ھەيدەتىپ بېرىپ، ئۇلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بالدۇرراق بېيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 1991 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە جەمئىي 328 ئىلغار خەلق ۋەكىلى، 87 ئىلغار ۋەكىل گۇرۇپپىسى، 8 ئىلغار خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى سايلاپ چىقىلدى. 1990 - يىلى شايار ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەرىپىدىن خەلق ۋەكىللىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى. گۈلباغ يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەرىپىدىن ئىلغار يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى بولۇپ باھالاندى.

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدا 1987 - يىلى ئەرزىيەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغان كۈن بېكىتىلدى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەن 300 نەچچە ئاما ۋە خەت - چەك قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلار بىۋاستە قوبۇل قىلغىنى ۋە بىرتەرەپ قىلغىنى 100 نەچچە پارچە (قېتىم) غا يەتتى، بۇلار تولۇق بىرتەرەپ قىلىشقا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

5. يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى

1987 - يىل 5 - ئايدىن باشلاپ يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىملىق ئاپپاراتى بولغان يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى تەسىس قىلىندى. ھەيئەت رىياسىتى 5 تىن 7 گىچە كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل رەئىس ھەيئەت رىياسىتى ئەزالىرى ئارىسىدىن سايلاپ چىقىلدى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا (بازار) لىق ھەيئەت رىياسىتىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل رەئىسىدىن 8 ى (بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ۋەزىپىدىكىسى 6، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكىسى 2)، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن رەئىستىن 4 ى بار بولدى.

يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتىنىڭ ۋەزىپىسى:

(1) شۇ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلىش، كېيىنكى قېتىملىق شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنى ئېچىشقا مەسئۇل بولۇش.

(2) يىغىن يېپىق مەزگىلدە ھەيئەت رىياسەتچىلىكى ئېھتىياجىغا قاراپ قەرەلسىز يىغىن ئېچىش.

(3) شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇلارنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ قارار، بەلگىلىمىلىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەمدە ئۇنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش.

(4) تەكلىپ لايىھەلەرنى بېجىرىش، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھىلىرىنى بېجىرىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىش.

(5) ۋەكىللەرنى تولۇقلاپ سايلاش خىزمىتىنى بېجىرىش.

(6) سايلىغۇچىلارنى زىيارەت قىلىش، سايلىغۇچىلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاش ۋە ئىنكاس قىلىش.

(7) شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئالدىنقى بىر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرى بېجىرىشنى ھاۋالە قىلغان ئىشلارنى بېجىرىش.

1993 - يىلغا قەدەر 7 يېزا، بىر بازارلىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتىدە جەمئىي 30 قېتىم يىغىن ئېچىلدى، 59 قېتىم ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ئاڭلاپ ئۆتتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، 11 قارار ۋە بېكىتمە چىقىرىلدى، ۋەكىللەرنىڭ 146 پارچە تەكلىپ لايىھىسى تاپشۇرۇۋېلىندى، 59 ى تەكلىپ لايىھە تۈرگۈزۈلۈپ ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

§ 4 . سايلام

1953 - يىل 9 - ئايدىن 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە جەمئىي 11 قېتىم سايلام ئېلىپ بېرىلدى. سايلام خىزمىتى ئادەتتە پىلان تۈزۈش، كادىرلارنى تەربىيىلەش، سايلام رايونىنى ئايرىش، تەشۋىق - تەربىيىنى قانات يايدۇرۇش، سايلىغۇچىلارنى تىزىملاش، ۋەكىل نامزاتى كۆرسىتىش، ناھىيە، يېزا ۋەكىللىرىنى سايلاش، قۇرۇلتاي ئېچىشتىن ئىبارەت 5 باسقۇچتا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى.

1953 - يىلى 1 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، ناھىيە بويىچە 224 كادىر ئاجرىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 26، ئاز سانلىق مىللەت كادىر 191. ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 70 مىڭ 67، سايلىغۇچىلار 40 مىڭ 613، سايلامغا قاتناشقان سايلىغۇچىلار 39 مىڭ 679 بولۇپ، سايلىغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ %97.7 نى ئىگىلىدى. جەمئىي 81 كىشى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاپ چىقىلدى.

1992 - يىلى 11 - قېتىملىق سايلام ئېلىپ بېرىلدى، جەمئىي 915 كادىر ئاجرىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر 16، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 100. ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 165 مىڭ 337، 18 ياشتىن يۇقىرى سايلىغۇچىلار 94 مىڭ 11. سايلىغۇچىلارنى تىزىملاش ئارقىلىق سايلىغۇچى بولۇش شەرتىگە ماس كېلىدىغىنى 93 مىڭ 579، سايلامغا قاتناشقىنى 88 مىڭ 222، بۇ سايلىغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ %93.8 نى ئىگىلىدى. روھىي كېسەللىكى بار 412 كىشى سايلامغا قاتناشمىدى، 20 كىشىنىڭ سايلامغا قاتنىشىش ھوقۇقى ۋاقىتنچە توختىتىپ قويۇلدى. ناھىيە بويىچە خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى سايلام رايونىدىن 140 ى، يېزا (بازار) لىق خەلق ۋەكىلى سايلام رايونىدىن 375 ى ئايرىپ چىقىلىپ 172 ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى سايلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئىشچىلار ۋەكىلى 3 بولۇپ، %1.7 نى، دېھقان - چارۋىچىلار ۋەكىلى 92 بولۇپ، %53.5 نى، كادىرلار ۋەكىلى 43 بولۇپ، %25 نى، زىيالىيلار ۋەكىلى 25 بولۇپ، %14.5 نى، قوراللىق ساقچى قىسىم ۋەكىلى بىر بولۇپ، %0.6 نى، دىنىي ساھەدىكى ۋەكىل

8 بولۇپ، %4.7 نى، ئايال ۋەكىل 37 بولۇپ، %21.5 نى، پارتىيىسىز ۋەكىل 52 بولۇپ، %30.2 نى، ئۇيغۇر ۋەكىل 139 بولۇپ، %82 نى، خەنزۇ ۋەكىل 31 بولۇپ، %16.9 نى، خۇيزۇ ۋەكىل بىر بولۇپ، %0.6 نى، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىلى بىر بولۇپ، %0.6 نى ئىگىلىدى. يېزا (بازار) خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلىدىن 662 سى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچىلار ۋەكىلى 13 بولۇپ، %2 نى، دېھقان چارۋىچىلار ۋەكىلى 358 بولۇپ، %54.08 نى، باشقا ئەمگەكچىلەر ۋەكىلى 8 بولۇپ، %1.02 نى، كادىرلار ۋەكىلى 126 بولۇپ، %19 نى، زىيالىيلار ۋەكىلى 123 بولۇپ، %18.6 نى، باشقا ۋەكىللەر (دىن ساھەسىدىكى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 34 بولۇپ، %5.14 نى، ئايال ۋەكىل 159 بولۇپ، %24 نى، پارتىيىسىز ۋەكىل 268 بولۇپ، %40.5 نى؛ ئۇيغۇر ۋەكىل 578 بولۇپ، %87.3 نى، خەنزۇ ۋەكىل 75 بولۇپ، %11.33 نى، خۇيزۇ ۋەكىل 7 بولۇپ، %1.06 نى، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىلى 2 بولۇپ، %0.3 نى ئىگىلىدى. ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مىللەت نىسبىتى، قاتلام نىسبىتى كونكرېت ئەھۋال بىلەن ماسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان بولدى.

قوشۇمچە: مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك كېڭەش

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ۋاقىتلىق كېڭەش قۇرۇلدى، ئىسمائىل سادىق كېڭەش باشلىقى، سەيدى ھاجى مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى، كېرەم ئىمىن ئىبراھىم پازىل، تۇرەم مىجىت، قاسىم قۇرۇتلار ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسى بولدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار ناھىيىلىك كېڭەش رەسمىي قۇرۇلدى، ئىسمائىل سادىق كېڭەش باشلىقى، سەيدى ھاجى مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى بولدى.

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك كېڭەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

باب II

ھۆكۈمەت

§1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ۋە مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى، شاياردا 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگ تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، شايار بىر مەمۇرىي رايون قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شاياردا ئۆتكەن بەگلەر

جەدۋەل: 12 — 2

بەگ نامى	باشقۇرىدىغان ئىشلار	ئادەم سانى	دەرىجىسى
ھاكىمبەگ	نازارەتچى ئامبال	1	3
ئىشىكئاغا بەگ	ياردەمچى ئامبال	1	4
خەزىنىچىبەگ	يەر، ئاشلىق بېجى	1	5
شاڭبەگ	ئاشلىق سېتىۋېلىش بېجى	1	5
قازى بەگ	ئەدلىيە	1	5
دوگابەگ	يۇتۇزكىچىلىك	2	بىر كىشى 6 - دەرىجىلىك بىر كىشى 7 - دەرىجىلىك
شائاۋۇل بېگى	رابات	1	7
مىرابېگ	سۇچىلىق	1	7
مۇتەسىپ بەگ	دىن	1	7
مىسبەگ	كانچىلىق، يول	1	7
مىڭبېگى	مىڭ ئائىلە باشلىقى	2	7
يۈزبېگى	يۈز ئائىلە باشلىقى		دەرىجىسى يوق

گۇاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى، گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) شايار كۇچا بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى «شايار» نىڭ نامى «شايار ناھىيىسى» قىلىپ بېكىتىلدى. شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا كۇچاغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، 1913 - يىلىغا كەلگەندە، كۇچا بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن كۇچا ناھىيىسى ئاندىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

ناھىيە قۇرۇلغاندىن تارتىپ شىنخەي يىلىغىچە بولغان 9 يىلدا شايارغا جاڭ شاۋبو، گەن شياڭچيەن، چېن زىلياڭ، ۋېن ئاۋ، چيەن خۇيچېن، ما زىلياڭ، خۇاڭ XX، خې XX، ئەن XX لار ئامبال بولغان.

ئۆلكە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيە تەۋەسىدە يېزا تەسىس قىلىندى. شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە شەرقىي، غەربىي، شىمالىي يېزىدىن ئىبارەت 3 يېزا تەسىس قىلىندى، ھەرقايسى يېزىدا ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا بىردىن شاڭيۆ قويۇلدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) رايون قۇرۇلۇشقا باشلىدى. رايون دورغابەگ (رايون باشلىقى) قويۇپ باشقۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيە 6 رايون، 51 كەنتكە ئايرىلدى.

1945 - يىلدىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە بولغان مەزگىلدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، مائارىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈملەر ھۆكۈمەتنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىدە يەنە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا قارايدىغان ج غ ئىدارىسى، باج ئىدارىسى بار بولدى. ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن رايونلار يېزىغا

ئۆزگەرتىلدى، يېزا تەۋەسىدە باغ - جىيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيە بويىچە جۇڭشاۋ يېزىسى، رېنئەي يېزىسى، شىڭيى يېزىسى، خېپىڭ يېزىسى، مىڭلى يېزىسى، مىڭلىيەن يېزىسى ۋە شىنمىن بازىرىدىن ئىبارەت 6 يېزا، بىر بازار، 52 باغ، 790 جىيا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى بار.

شايار ناھىيىسىنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىم (ئامبال) لىرى، مۇئاۋىن ھاكىملىرى

جەدۋەل: 12 — 3

مەنسەپ نامى	ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ئامبال	ۋاڭ خۇڭجۇڭ	مىنگونىڭ 1 - يىلى 8 - ئاي
ئامبال	خۇاڭ يەنجىن	مىنگونىڭ 1 - يىلى 8 - ئاي — مىنگونىڭ 2 - يىلى 6 - ئاي
ئامبال	ئەي شۇشۇ	مىنگونىڭ 2 - يىلى 6 - ئاي — مىنگونىڭ 4 - يىلى 8 - ئاي
ئامبال	لى رۇڭ	مىنگونىڭ 4 - يىلى 8 - ئاي — مىنگونىڭ 5 - يىلى 9 - ئاي
ئامبال	لۇ شياۋزۇ	مىنگونىڭ 5 - يىلى 9 - ئاي — مىنگونىڭ 6 - يىلى 12 - ئاي
ئامبال	چېن رۇيىن	مىنگونىڭ 6 - يىلى 12 - ئاي — مىنگونىڭ 7 - يىلى 12 - ئاي
ئامبال	لۇ شياۋزۇ	مىنگونىڭ 7 - يىلى 12 - ئاي — مىنگونىڭ 8 - يىلى 4 - ئاي
ئامبال	لى جىننيەن	مىنگونىڭ 8 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 10 - يىلى 4 - ئاي
ئامبال	خې تيەنشى	مىنگونىڭ 10 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 11 - يىلى 4 - ئاي
ئامبال	چېن رۇڭگۇاڭ	مىنگونىڭ 11 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 13 - يىلى 2 - ئاي
ئامبال	ما جۇن	مىنگونىڭ 13 - يىلى 2 - ئاي — مىنگونىڭ 14 - يىلى 3 - ئاي
ئامبال	لەن يەنشۇ	مىنگونىڭ 14 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 16 - يىلى 2 - ئاي
ئامبال	چېن جۇڭچىاڭ	مىنگونىڭ 16 - يىلى 2 - ئاي — مىنگونىڭ 18 - يىلى
ھاكىم	شۇ ۋېنبىاڭ	مىنگونىڭ 18 - يىلى — مىنگونىڭ 21 - يىلى
ھاكىم	شيې فېن	مىنگونىڭ 21 - يىلى — مىنگونىڭ 23 - يىلى
ھاكىم	چېن جىنشيەن	مىنگونىڭ 23 - يىلى — مىنگونىڭ 24 - يىلى
ھاكىم	ئادىل ھاجى	مىنگونىڭ 24 - يىلى — ؟
ھاكىم	مەمەتنىياز	مىنگونىڭ 24 - يىلى — ؟
ھاكىم	نىزامىدىن	مىنگونىڭ 25 - يىلى — ؟
ھاكىم	ئېۋەندى	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
ھاكىم	تىيىپ	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
ھاكىم	چېن مىڭ	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
ھاكىم	ۋاڭ تەيچىڭ	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
مۇۋەققەت ھاكىم	لى گۇەنجۇ	مىنگونىڭ 28 - يىلى — ؟
ھاكىم	يۈسۈپ	مىنگونىڭ 28 - يىلى — ؟
ھاكىم	شەمشىدىن	مىنگونىڭ 29 - يىلى — ؟

مۇئاۋىن ھاكىم	ئابدۇللا	مىنگونىڭ 29 ـ يىلى — مىنگونىڭ 31 ـ يىلى 11 ـ ئاي
ھاكىم	يەن جىنفۇ	مىنگونىڭ 30 ـ يىلى — ؟
ھاكىم	بوغز	مىنگونىڭ 31 ـ يىلى — ؟
مۇئاۋىن ھاكىم	ژاڭ يەنجېن	مىنگونىڭ 31 ـ يىلى 10 ـ ئاي — ؟
ھاكىم	ئىبراھىم	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 1 ـ ئاي — مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 12 ـ ئاي
ھاكىم	ئىسمايىل سادىق	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 12 ـ ئاي — مىنگونىڭ 38 ـ يىلى 9 ـ ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	شۇ شىجيې	مىگونىڭ 35 ـ يىلى 12 ـ ئاي — مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 2 ـ ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	سۇڭ خۇەنجاڭ	مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 2 ـ ئاي — مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 8 ـ ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	خو كېچاڭ	مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 8 ـ ئاي — مىنگونىڭ 37 ـ يىلى 10 ـ ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	دې گۇڭشۈن	مىنگونىڭ 37 ـ يىلى 10 ـ ئاي — مىنگونىڭ 38 ـ يىلى 9 ـ ئاي

§ 2 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

1 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاپپاراتلىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

شايار 1949 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى يېڭى خەلق ھاكىمىيىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلىپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. يۇقىرى قادىروفنى ھاكىملىققا، چېڭ دېلۇنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا (كېيىن چېڭ دېلۇنىڭ ۋەزىپىسى يۆتكىلىپ ئۆزگىنىشكە ئەۋەتىلدى، گو باۋچۈەن مۇئاۋىن ھاكىملىقنى ئۆتىدى) تەيىنلىدى. مۇشۇ مەزگىلدە يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھۆكۈمىتى كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئۆچكە قارشى تۇرۇش، بەشكە قارشى تۇرۇش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللەپ، خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

1954 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى سايلاپ چىقىلدى. 1965 ـ يىل 12 ـ ئايغىچە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 6 نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلىپ، ئىلگىرىكى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى سايلاپ چىقىلدى. 1955 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1966 ـ يىل 5 ـ ئايدا يەنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىگە قەدەم قويغان چاغدا، شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى يەنىلا ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ، نورمال خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 1967 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئاممىۋى تەشكىلاتلار پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا باستۇرۇپ كىرگەن ھەمدە ھوقۇق تارتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت تارماقلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئورگان كادىرلىرى تۈرلۈك «ئۆگىنىش كۇرسلىرى»، «7 ـ ماي كادىرلار مەكتىپى» ئۆگىنىشى، ئەمگەكلەرگە ئەۋەتىلدى. بۇ

ۋاقىتتا تەرەپبازلىق، ئەلەم كۈرىشى، ھۆكۈمەتسىزلىك ئەۋج ئېلىپ، خىزمەت، ئىشلەپچىقىرىش، دەرس توختاپ قالدى، جەمئىيەت تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

1967 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى 7969 ـ قىسىم بىلەن بىرلىكتە «ئۈچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى. «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 ـ سېپى قوماندانلىق شتابى» قۇرۇلدى. 1968 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى «شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» غا ئۆزگەرتىلىپ، خەلق كومىتېتىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيە ج خ، تەپتىش، سوت، پوچتا ـ تېلېگراف، قاتناش، رادىئو قاتارلىق ئورۇنلارنى ھەربىي ئىشلار بويىچە باشقۇردى.

1969 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ھەربىي ۋەكىل، كادىرلار ۋەكىلى ۋە ئامما ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپتى، ئەسلىدىكى ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 4 چوڭ گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى ھەمدە ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىرقانچە كىچىك گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى.

1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تىن ئىبارەت پارتىيىگە قارشى ئەكسىيەتچىل گۇرۇھنى تارمار قىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك ئەزالىرى زور دەرىجىدە تەڭشەلدى.

1981 ـ يىل 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، قۇرۇلتايدا 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى، ئىنقىلابىي كومىتېت) رەھبەرلىرى

جەدۋەل: 12 — 4

نۆۋەت ئايرىمىسى	ئىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	تۇغۇلغان يىل، ئاي	مەلۇماتى	خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى	پارتىيىگە كىرگەن ۋاقتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان خەلق ھۆكۈمىتى	قادىروف	ھاكىم	ئەر	تاتار	توققۇزتارا ناھىيىسى	1924.8	تولۇق ئوتتۇرا	1944.7	1950.3	1950.3 — 1954.3
	چېڭ دېلو	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	خېبېي بوتۇ	1922.4	باشلانغۇچ مەكتەپ يۇقىرى سىنىپى	1939.4	1940.7	1950.3 — 1954.3
	گو باۋجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	سەنشى فۇشەن	1918.4	ساۋاتسىز	1937.8	1938.10	1950.3 — 1952.9

1. نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	قادىروف	ھاكىم	ئەر	تاتار	توققۇزتارا ناھىيىسى	1924.8	تولۇق ئوتتۇرا	1944.7	1950.3	1955.1 — 1954.4
	داۋۇت توختى ئابدۇكېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1923.8	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1945.7	1951.5	1955.1 — 1954.4
	داۋۇت توختى ئابدۇكېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1923.8	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1945.7	1951.5	1956.2 — 1955.1
	جۇ ۋېيشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ گاۋيۇ	1924.7	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.10	1942.5	1956.9 — 1954.4
	ئەھمەت ۋەلى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1924.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1952.9	1957.2 — 1954.4
	ۋاڭ جىنشى	مۇۋەققەت مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى شىنجياڭ	1914.4	ساۋاتسىز	1947.12	1948.7	1956.7 — 1955.1
2. نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	داۋۇت توختى ئابدۇكېرىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1923.8	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1945.7	1951.5	1958.5 — 1957.2
	جۇ ۋېيشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ گاۋيۇ	1924.7	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.10	1942.10	1958.5 — 1957.2
	ئەھمەت ۋەلى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1924.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1952.9	1958.5 — 1957.2
	ئىمىن ئىدرىس	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1958.5 — 1957.2
3. نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدرىس	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1961.3 — 1958.5
	جۇ ۋېيشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ گاۋيۇ	1924.7	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.10	1942.5	1961.3 — 1958.5
	لى زىرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى لىڭشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.1	1945.5	1961.3 — 1958.5
4. نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدرىس	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1963.5 — 1961.3
	لى زىرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى لىڭشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.1	1945.5	1963.5 — 1961.3
	زۇ ۋېيجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇەيىن	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1963.5 — 1961.3
	مۇھەممەت مەخمۇت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.9	1954.9	1963.5 — 1961.3
5. نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدرىس	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1965.5 — 1963.5
	لى زىرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى لىڭشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.1	1945.5	1965.5 — 1963.5
	زۇ ۋېيجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇەيىن	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1965.5 — 1963.5
	مۇھەممەت مەخمۇت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.9	1954.9	1965.5 — 1963.5

6 . ئۇۋتىلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدەرىس	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1967.3 — 1965.5
	لى زىرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىنگشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.1	1945.5	1967.3 — 1965.5
	زۇ ۋېيجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇەيىيىن	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1967.3 — 1965.5
	جاڭ دوجى	مۇەەققەت مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەن	1930.8	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1949.9	1951.5	1967.3 — 1964.10
	مۇھەممەت مەخمۇت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.9	1954.9	1967.3 — 1966.5
ئىنقىلابىي تۈزۈپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 - سېيى قۇرماندانلىق شتابى، خەلق قوراللىق كۈچلىرى ۋاۋىيى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى	يەن جىلەي	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ شەنشيەن	1937.1	تولۇق ئوتتۇرا	1958.3	1960.10	1969.4 — 1967.3
	جۇڭ يىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى يۈجياڭ	1930.11	تولۇق ئوتتۇرا	1949.1	1949.9	1969.4 — 1967.3
	زۇ ۋېيجۇن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇەيىيىن	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1969.4 — 1967.3
	جاڭ چىڭزى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چىڭياڭ	1928.7	تولۇق ئوتتۇرا	1948.4	1950.8	1969.4 — 1967.3
شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت	لى لىن	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	خېبېي پىڭشياڭ	1925.8	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1946.3	1948.5	1970.12 — 1969.4
	ۋاڭ يۇڭنيەن	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	خېبېي راۋياڭ	1926.4	تولۇق ئوتتۇرا	1947.3	1949.7	1974.9 — 1970.12
	جاڭ جۇاڭ	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋېنشۈي	1922.12	باشلانغۇچ مەكتەپ	1947.4	1947.5	1980.1 — 1974.9
	ئىمىن ئىدەرىس	مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1981.12 — 1980.1
	جۇڭ يىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى يۈجياڭ	1930.11	تولۇق ئوتتۇرا	1949.1	1949.9	1970.4 — 1969.4
	دۇ زىقلىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ ناھىيىسى	1937.5	باشلانغۇچ مەكتەپ	1958.3	1963.10	1973.7 — 1969.4
	جاڭ دوجى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەن	1930.8	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1949.9	1951.5	1976.1 — 1973.7
	زۇ ۋېيجۇن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇەيىيىن	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1970.12 — 1969.4
	لۇ جيەنمىڭ	مۇئاۋىن مۇدىر (ئامما ۋەكىلى)	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ چاڭشۇ	1940.7	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1956.10	1958.10	1980.6 — 1969.4
	جاڭ جىنتۇەن	مۇئاۋىن مۇدىر (ئامما ۋەكىلى)	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چاڭجۇ	1937	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1956.12	1956.11	1980.6 — 1969.4
	ليۇ شىگۇيى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىشى	1931.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1948.6	1944.8	1972.8 — 1970.9
	زۇ يۇكۇي	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ سىخۇاڭ	1909.2	باشلانغۇچ مەكتەپ	1930.2	1932.4	1974.9 — 1970.9
	بى ۋېنخاۋ	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	خېنەن					1975.2 — 1970.9
	جاۋ جىنشەن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	خېبېي شۇشۇي	1928.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1946.6	1944.11	1973.11 — 1973.7

شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت	شاۋ رۇيبىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چاڭئەن	1933	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1950.1	1954.8	1975.2 — 1973.7
	باسىت مە- جىت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1936.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.9	1953.3	1981.12 — 1973.7
	جاڭ جۇاڭ	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋېينشۈي	1922.12	باشلانغۇچ مەكتەپ	1947.1	1947.5	1974.9 — 1972.8
	قاسىم ھە- مىت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1939.3	تولۇق ئوتتۇرا	1959.7	1960.8	1976.10 — 1973.7
	دانى سالى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان ناھىيىسى	1928.2	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1955.3	1981.12 — 1975.1
	مۇھەممەت مەخسۇت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.9	1954.9	1975.2 — 1973.7
	ھەمىت رېھىم	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1934.7	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1952.5	1954.5	1981.12 — 1975.2
	جاڭ لۈشى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى فۇپىڭ	1925.10	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.3	1955.3	1980.1 — 1975.10
	ئىمىن ئىد- رىس	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1980.1 — 1976.1
	ھۆرىم سابىت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئايال	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1940.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1956.3	1961.8	1981.12 — 1975.12
	جاڭ دافۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن بىشەن	1936.10	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1956.12	1956.11	1981.12 — 1977.9
7 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى	كامال سىيىت	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1931.12	ئالىي تېخنىكوم	1952.6	1953.3	1984.8 — 1981.12
	باسىت مە- جىت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1936.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.9	1953.3	1984.8 — 1981.12
	ئەخمەت قا- سىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1939.1	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1984.8 — 1981.12
	ۋۇ شۇجى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خۇيزۇ	شىخو ناھىيىسى	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.4	1962.7	1984.8 — 1981.12
	ما جۇنشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ ناھىيىسى	1934.9	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1951.7	1954.12	1990.2 — 1987.6
8 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى	ئەخمەت قا- سىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1939.1	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1987.6 — 1984.8
	تيەن جۇنجاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى جۇجى	1944.6	ئالىي مەكتەپ	1968.7	1980.5	1987.6 — 1984.8
	باسىت مە- جىت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1936.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.9	1953.3	1987.6 — 1984.8
	ما جۇنشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ ناھىيىسى	1934.9	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1951.7	1954.12	1987.6 — 1984.8

9 . نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى	ئەھمەت قاسىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1939.1	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1990.3 — 1987.6
	مەخمۇت سابىت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1947.9	ئالىي مەكتەپ	1969.7	1981.6	1990.3 — 1987.6
	تيەن جۇنجياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى جۇجى	1944.6	ئالىي مەكتەپ	1968.7	1980.5	1988.4 — 1987.6
	ياڭ خۇاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ ۋۇجىن	1943.2	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1965.8	1981.2	1990.3 — 1987.6
	ئىبرىز كېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1958.10	ئالىي تېخنىكوم	1975.7	1983.3	1990.3 — 1987.6
	جاڭ لياڭجېي	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	1940.12	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1959.12	1963.12	1990.3 — 1988.5
	ۋاڭ يەن	يەن ـ تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ		ئالىي تېخنىكوم			1990.11 — 1988.11
10 . نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى	ئەھمەت قاسىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1939.1	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1992.10 — 1990.3
	توختى بەكرى	مۇئەققەت ھاكىم ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1946.10	ئالىي مەكتەپ	1962.8	1966.10	1992.11 — 1992.10 1993.2 — 1992.11
	جاڭ لياڭجېي	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	1940.12	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1959.12	1963.12	1991.10 — 1990.3
	لۇ فاجياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ لەيۇۋ	1952.12	ئالىي تېخنىكوم	1972.12	1975.7	1993.2 — 1990.3
	مەخمۇت سابىت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1947.9	ئالىي مەكتەپ	1969.7	1981.6	1993.2 — 1990.3
	ئىبرىز كېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1958.10	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1975.7	1983.3	1992.10 — 1990.3
	يۇ جاۋلياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ ۋۇليەن	1943.10	ئالىي تېخنىكوم	1960.2	1970.7	1992.10 — 1991.10
	ليۇ يولىن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	ئەنخۇي ۋاڭجياڭ	1945.2	ئالىي مەكتەپ	1966.7	1984.8	1993.2 — 1992.10
	جياڭ جيازۇ	يەن تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	لياۋنىڭ يىڭكۇ	1938.2	ئالىي مەكتەپ	1964.9	1965	1993.5 — 1991.5
	مەمەت نىياز	ۋەزىپە بىلەن ئۆتكەن مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1945.7	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1963.8	1964.10	1993.2 — 1992.4
11 . نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى	توختى بەكرى	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1946.10	ئالىي مەكتەپ	1962.8	1966.10	— 1993.2
	لۇ فاجياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ لەيۇۋ	1952.12	ئالىي مەكتەپ	1972.12	1975.7	— 1993.2
	ليۇ يولىن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	ئەنخۇي ۋاڭجياڭ	1945.2	ئالىي مەكتەپ	1966.7	1984.8	— 1993.2
	ئىبرىز مۇسا	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1963.2	ئالىي مەكتەپ	1985.7	1984.12	— 1993.2
	ئوسمان سادىق	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1951.10	ئالىي تېخنىكوم	1968.12	1980.1	— 1993.2
	مەمەت نىياز	ۋەزىپە بىلەن ئۆتكەن مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1945.7	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1963.8	1964.10	— 1993.2
	خەن گوچېن	يەن تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	خېبېي جولۇ	1958.12	ئالىي تېخنىكوم	1975.9	1982.7	— 1993.12

1. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتلىرى

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە تۆۋەندىكىدەك خىزمەت تارماقلىرى بولدى:

ھۆكۈمەت ئىشخانىسى بۇ ئىشخانا 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، قارىمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1957 - يىل 12 - ئايدىن كېيىن ئۇ ئىشخانا دەپ ئاتالدى.

مالىيە ئىدارىسى ئۇ 1950 - يىل 3 - ئايدا تەسىس قىلىنغان، ئەينى ۋاقىتتا مالىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالغان. 1960 - يىل 11 - ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە - باج ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1962 - يىل 1 - ئايدا مالىيە بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، باج ئىدارىسى ئايرىپ چىقىلدى. 1964- يىل 9 - ئايدا، ئۇل ئىقتىساد كومىتېتى، پىلان كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى مالىيە - سودا ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1982 - يىلى مالىيە ئىدارىسى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

مائارىپ ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1958 - يىل 7 - ئايدا سەھىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1976- يىلى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1981 - يىلى مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىلى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1987 - يىلى مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى.

خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى 1950 - يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلى يەنىلا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1984- يىلى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

باج ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى، 1960 - يىل 11 - ئايدا مالىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مالىيە - باج ئىدارىسى دەپ ئاتالدى، 1962 - يىل 1 - ئايدا ئايرىپ چىقىلدى.

ج خ ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى.

قۇرۇلۇش ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىل 9 - ئايدا ئىقتىساد كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1984 - يىلى شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى قۇرۇلدى.

دېھقانچىلىق ئىدارىسى 1950 - يىلى دېھقانچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1962 - يىل 7 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىلى دېھقانچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1984 - يىل 9 - ئايدا دېھقانچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئاشلىق ئىدارىسى 1953 - يىل 3 - ئايدا ئاشلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1957 - يىل 9- ئايدا ئاشلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

سودا - سانائەت ئىدارىسى 1950 - يىل 5 - ئايدا سودا - سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1958 - يىل 3 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1970 - يىلى بازار باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 1976 - يىلى سودا - سانائەت ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

سۇچىلىق ئىدارىسى 1956 - يىل 8 - ئايدا سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، 1957 - يىل 6- ئايدا سۇچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇچىلىق بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلدى. 1973 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇچىلىق بۆلۈمىدىن ئايرىپ چىقىپ سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

قاتناش ئىدارىسى 1956! ـ يىل 10 ـ ئايدا قاتناش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1958 ـ يىل 12 ـ ئايدا قاتناش بۆلۈمى دەپ ئاتالدى، 1962 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1964 ـ يىل 1 ـ ئايدا قاتناش بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 ـ يىلى سانائەت قاتناش ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1981 ـ يىلى يەنە قاتناش بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1987 ـ يىل 2 ـ ئايدا قاتناش ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئىقتىسادىي كومىتېت 1959 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئىقتىسادىي كومىتېت تەسىس قىلىندى. 1964ـ يىل 9 ـ ئايدا مالىيە، پىلان كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە ـ ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1976 ـ يىلى پىلان كومىتېتى قايتىدىن قۇرۇلدى.

پىلان كومىتېتى 1956 ـ يىل 7 ـ ئايدا قۇرۇلدى، 1964 ـ يىل 9 ـ ئايدا مالىيە ـ ئىقتىسادىي كومىتېت بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە ـ ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى، 1976 ـ يىلى پىلان كومىتېتى قايتىدىن قۇرۇلدى.

سودا ئىدارىسى 1957 ـ يىل 12 ـ ئايدا تەسىس قىلىنىپ، 1963 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1966 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

باھا ئىدارىسى 1957 ـ يىل 6 ـ ئايدا باھا كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1984 ـ يىلى باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

ستاتىستىكا ئىدارىسى 1954 ـ يىل 5 ـ ئايدا ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 ـ يىلى ستاتىستىكا ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى 1960 ـ يىل 12 ـ ئايدا قۇرۇلدى، 1962 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1976 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

كادىرلار ئىدارىسى 1964 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئەمگەك ـ كادىرلار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1984ـ يىلى كادىرلار ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

سەھىيە ئىدارىسى 1954 ـ يىل 4 ـ ئايدا سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1958 ـ يىل 7 ـ ئايدا مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1976 ـ يىلى ئايرىپ چىقىلىپ سەھىيە ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 1981 ـ يىلى سەھىيە بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1984 ـ يىلى سەھىيە ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى 1970 ـ يىلى تەسىس قىلىندى.

تەنتەربىيە كومىتېتى 1973 ـ يىل 9 ـ ئايدا قۇرۇلدى، 1988 ـ يىلى مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1990 ـ يىلى ئايرىپ چىقىلىپ تەنتەربىيە كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

ئەدلىيە ئىدارىسى 1980 ـ يىلى ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 ـ يىلى ئەدلىيە ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئەمگەك ئىدارىسى 1976 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئەمگەك كادىرلار بۆلۈمى بىلەن ئايرىپ تەسىس قىلىنىپ، ئەمگەك ـ مائاش بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 ـ يىلى ئەمگەك ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئورمانچىلىق ئىدارىسى 1984 ـ يىل 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق كومىتېتىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

چارۋىچىلىق ئىدارىسى 1976 - يىلى چارۋىچىلىق ئىشخانىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدا بولدى، 1981 - يىلى چارۋىچىلىق بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1984 - يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى.

يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى 1982 - يىلى گۈزشىپ - ئەترەت كارخانا بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 - يىلى يېزا بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئەرزىيەت ئىدارىسى 1979 - يىلى ئەرزىيەت ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىل 7 - ئايدا ئەرزىيەت ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى.

ئارخىپ ئىدارىسى 1958 - يىل 11 - ئايدا ئارخىپخانا قۇرۇلدى، 1982 - يىلى ئارخىپ بۆلۈمى دەپ ئاتالدى، 1987 - يىلى ئارخىپ ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى 1987 - يىلى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1993 - يىلى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى ئىشخانىسى 1987 - يىلى قۇرۇلدى.

يەر ناملىرى ئىشخانىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى.

مىللەت - دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 1991 - يىلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى.

تۈزۈلمە ئىسلاھات ئىشخانىسى 1987 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى، 1993 - يىلى تۈزۈلمە ئىسلاھات كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

شتات كومىتېتى 1988 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلدى، 1992 - يىل 10 - ئايدا ئاپپارات شتاتى كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

يەرلىك كېسەللىكلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاش ئىشخانىسى 1987- يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى.

مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى 1957 - يىل 5 - ئايدا مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1961 - يىل 4 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1988 - يىل 6 - ئايدا مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

مەدەنىيەت ئىدارىسى 1987 - يىل 7 - ئايدا مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى، 1988 - يىل 8 - ئايدا تەنتەربىيە كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى، 1989 - يىلى ئايرىپ چىقىلدى.

يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى 1988 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى.

باج - مالىيە - باھا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى 1989 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى.

ئىقتىساد - تېخنىكا ھەمكارلىقى ئىشخانىسى 1986 - يىلى قۇرۇلدى.

رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى 1984 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى، ئىلگىرى رادىئو ئۈزىلى ئىدى.

ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سۇغۇرتا باشقۇرۇش ئىدارىسى 1990 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇرۇلدى، 1984 ـ يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ئىدى.

ئۆلچەم ئىدارىسى 1976 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئۆلچەم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1988 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئۆلچەم نازارەت قىلىش ـ تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى. 1989 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئۆلچەم ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات مەبلىغىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 1991 ـ يىل 11 ـ ئايدا قۇرۇلدى. 1993 ـ يىلى قارىمىقىدا ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا قاتارلىق 47 تارماق تەسىس قىلىندى.

3 . يېزا ئاساسىي قاتلام مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى

(تەپسىلاتىنى 1 ـ قىسىم «تەشكىلىي تۈزۈلۈشى» 2 ـ پاراگراف «مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى» دىن كۆرۈۋېلىڭ).

§ 3 . مۇھىم ھۆكۈمەت ئىشلىرى

(1) شايار ناھىيىسىنىڭ يېرى كەڭ، كىلىماتى ئىللىق، ئۆجمە دەرىخىنى كۆپەيتىپ پىلە بېقىشقا ماس كېلىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پىلىچىلىق خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1956 ـ يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ 3 ـ رايون مازار ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپىراتىپىنىڭ پىلە بېقىشتا نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولدى، مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىدا زۇڭلى جۇ ئېنلەي بۇ كوپىراتىپنىڭ ۋەكىلىنى بىۋاستە قوبۇل قىلدى ھەم ئۇنىڭغا تەقدىرنامە بەردى.

(2) 1969 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئىسيانچى ئىككى تەرەپ كۆپ قېتىم ئەلەم كۈرىشى قىلدى، كۈرەشتە نۇرغۇن ئادەم يارىلاندى. 26 ـ كۈنى تويبولدى يېزىسى، پەيزاۋات، يېڭىچىمەن، كونا چىمەن، ئىككىلەك قاتارلىق 5 چوڭ ئەترەتتىكى ئاممىۋى ئەلەم كۈرىشى قىلدى، كۈرەشتە 3 ئادەم يارىلاندى (بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئادەم ئېغىر يارىلاندى)، بىر ئايالنىڭ تاياق يېگەنلىكى ۋە كىشىلەر تويى ئىچىدە سوقۇلۇپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن بويىدىن ئاجراپ كەتكەن. 1970 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى مەلۇم تەرەپنىڭ كاتتىۋېشى ھوشۇر پولات ھوقۇق تارتىۋېلىش ئۈچۈن 30 دىن ئارتۇق ئاممىنى باشلاپ، پەيزاۋات كەنتىدىن يولغا چىقىپ، يول بويى يۇقىرى ئاۋازدا شوئار توۋلاپ، غالجىرلارچە ۋارقىراپ، كوناچىمەن، ئىككىلەك، يېڭىچىمەنلەردىن ئۆتۈپ، تېرەك كەنتىگە كېلىپ ھوقۇق تارتىۋالغان. كېرەم ساۋۇت ئاممىۋى قالايمىقانلىشىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزى تەرىپىدىكى كىشىنىڭ قولىدىكى پالتىنى تارتىۋېلىپ ئەلەم كۈرىشىنى توسۇش ئۈچۈن نەسىھەت قىلغىلى كەلگەن چوڭ ئەترەتنىڭ ئامانلىق قوغدىغۇچىسى شاكىر پازىلنىڭ بېشىغا بىرنى چاپتى، شاكىر شۇ مەيداندىلا جېنىدىن جۇدا بولدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئاممىسىدا يارىلىنىش ئەھۋالى بولدى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن ناھىيىدىكى پۈتۈن ئاممىۋى غەزەپلەندى، يەنە بىر تەرەپنىڭ ئادەملىرىمۇ ئۆچ ئالىمىز دەپ ئاممىنى يىغدى. ۋىلايەت ۋە ناھىيە بۇ ئىشنىڭ كېڭىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپتىكىلەرگە قايىل قىلىش يۈزىسىدىن تەربىيە خىزمىتى ئىشلىدى، ھەمدە ھوشۇر پولاتنى قولغا ئالدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى بۇ ۋەقەنى قايتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ھوشۇر پولاتنى ئەلەم كۈرىشىگە باشلامچىلىق قىلغان كىشىلەرنىڭ بىرى دەپ قارىسىمۇ، بىراق ئۇنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋەزىيىتىنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلاپ ئۇنى ئاقلىدى. كېرەم ساۋۇت ئەسلى ناتوغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ،

قىمار ئوينىغاچقا چولۇڭ ئەتراپتىكى ئامانلىق ساقلاش ھەيئىتى شاكىر پازىل دائىم ئۇنى ئۇتتۇزۇپلىپ تەنقىد قىلاتتى، جەرىمانە قوياتتى، كېرەم ساۋۇت كۆڭلىدە قايىل بولماي پۇرسەت تېپىپ ئۇنىڭدىن شەخسىي ئۆچىنى ئېلىشقا قەسەم قىلغانلىقتىن توپىلاڭ كۈنى شاكىرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندى.

(3) شايار كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ناھىيە بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، دۇڭشىياڭ قاتارلىق 22 مىللەت بار، ئۇزۇندىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقى جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇپ، بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ئىناق ئۆتكەن. 1989 - يىلى بېيجىڭدا توپىلاڭ يۈز بەرگەن ۋە 1990 - يىلى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەرگەن ئاچقۇچلۇق پەيتتە، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەق- ناھەقنى ئېنىق ئايرىغان، مەيدانى مۇستەھكەم بولغان، دۈشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇپ، خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرۇپ، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ئەكسىيەتچىل توپىلاڭغا قارشى تۇرغان، ناھىيىنىڭ تىنچ، ئىتتىپاق بولۇشتەك سىياسىي ۋەزىيىتىنى قوغدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۈلگە ناھىيە بەرپا قىلىش جەريانىدا ھارماي - تالماي تىرىشقان، «ئىككى ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسىنى خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۈلگە ناھىيە بولۇش شەرتىنى ھازىرلىغاچقا، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم [1990] 26 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى چىقىرىپ شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۈلگە ناھىيە دەپ نام بەرگەن. 1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۈلگە ناھىيىلەرگە نام بېرىش يىغىنى شايار ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانىدا تەنتەنىلىك ئېچىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قېيىم باھاۋۇدۇن، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى شى گېڭ ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى جيې فۇيىڭ، ۋالىي قاھار ئەمەت قاتارلىق رەھبىرىي يولداشلار يىغىنغا كېلىپ شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئۈلگە ناھىيە بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

(4) يولداش دېڭ شياۋپىڭ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرۈپ سۆز قىلغاندىن ۋە پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ دادىللىق بىلەن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ھەقىقىي تۇتۇپ ئەمەلىي ئىشلەپ، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلىش» تىن ئىبارەت شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، 1993 - يىل 2 - ئايدا شايار ناھىيىسى 90 - يىللاردىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ باش يېتەكچى ئىدىيىسى، پىكىر يولى ۋە كۆرەش نىشانىنى تۈزۈپ چىقتى. باش يېتەكچى ئىدىيىسى: 14 - قۇرۇلتاينىڭ روھىنى قىبلىنامە، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ، «ئۈچكە پايدىلىق» بولۇشنى ئۆلچەم قىلىپ، شايار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. ئاساسىي پىكىر يولى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، بازارنى يېتەكچى، يەرلىك بايلىقنى يۆلەك، نېفىت ئېچىشنى پۇرسەت دەپ بىلىپ، ئىختىساسلىق خادىم، تېخنىكا، مەبلەغنى پاتال كىرگۈزۈش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى چوڭقۇر، ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەشنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك مۇلازىمەت تۈرىنى، نېفىتلىككە ياردەم بېرىش تۈرى ۋە سىرتقا يۈزلىنىش تىپىدىكى تۈرلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك، خۇسۇسىي ئىگىلىك ۋە يەككە ئىگىلىك تەڭ يۈكسىلىشتەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈپ، شايارنىڭ ئەمەلىيىتىگە ماس كېلىدىغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات يولىنى ئېچىشتىن ئىبارەت. كۆرەش نىشانى: سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مالىيە كىرىمىدە «ئىككى ئون مىليون، بىر بىر مىليون» نى (يەنى سانائەت تۈرىدە تۇراقلىق مۈلۈككە مەبلەغ سېلىش كۆلىمىنى ھەر يىلى 10 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش، سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنى ھەر يىلى 10 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش، مالىيە كىرىمىنى ھەر يىلى 1 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش) ئىشقا ئاشۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇش، تاۋار ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش،

2000 - يىلغىچە يېزىلاردا تىرىشىپ ھاللىق سەۋىيىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىشلەپچىقىرىش نىشانى: «كىشى بېشىغا بىر مودىن تونىنلىق ئاشلىق ئېتىزى بولۇش، كىشى بېشىغا 2 مودىن 100 كىلوگرام پاختا چىقىدىغان ئېتىز بولۇش، ئائىلە بېشىغا بىر مودىن ئۈجمىلىك بولۇش، 60 كىلوگرام پىلە غوزىسى ئالالايدىغان بولۇش»؛ تۇرمۇش ئۆلچىمى: «100 كۋادرات مېتىرلىق پىششىق خىشلىق ئۆيى بولۇش، 1000 جىڭ ئاشلىقى (كىشى بېشىغا)، 1000 يۈەندىن ئارتۇق پۇلى (كىشى بېشىغا) بولۇش، 9 يىل ئوقۇغان بولۇش، 70 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بولۇش، مۇھىت تازىلىقىدا ئېلېكترلەشكەن بولۇش» تىن ئىبارەت.

(5) شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، يېزا ئىگىلىك سۇغىرىش ئىشلىرىدا تارىختىن بۇيان ئۆگەن دەرياسىغا تايىنىپ كەلگەن. بۇ دەريا كەڭ بولۇپ، سۇنىڭ سىڭىپ كېتىش ھادىسىسى بىرقەدەر ئېغىر، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاران 36%، قۇرغاقچىلىق، سۇ كەمچىل بولۇش ۋە تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنى بوغۇپ كەلگەنىدى. 1987 - يىلدىن باشلاپ يۇقىرىنىڭ قوللىشى بىلەن شايار ناھىيىسى دۇنيا بانكىسىدىن قەرز ئېلىشتىن ئىبارەت بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆگەن دەرياسىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنى باشلىدى، ئۇنىڭغا 13 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 23.5 كىلومېتىرلىق غول ئۆستەڭنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى تاماملاندى. بۇنىڭ ئىچىدە بېتون، قوش قەۋەتلىك سۇلياۋ يوپۇق بىلەن ياسىلىپ چىققان سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ 17.5 كىلومېتىر، ئېقىن مىقدارى يۇقىرى بۆلەكنىڭ 50 كۇب مېتىر/سېكۇنت، تۆۋەن بۆلەكنىڭ 30 كۇب مېتىر/سېكۇنت. بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 56% كە كۆتۈرۈلدى. 1993 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شايار غول ئۆستىڭىنىڭ 9 - نومۇرلۇق تومۇسىدا تەنتەنىلىك ھالدا سۇ باشلاش مۇناسىۋىتى بىلەن لېنتا كېسىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى سۇڭ گۇاڭجۇڭ، سىياسىي كېڭەش ۋىلايەتلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لى جۇڭكاڭ، ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسى، ئۆگەن دەرياسى سۇ باشقۇرۇش باشقارمىسى ۋە شايار ناھىيىسىدىكى 6 يۈرۈش بەنزىدىكى رەھبەرلەر نەق مەيدانغا كېلىپ، بۇ مۇراسىمنى تەبرىكلىدى.

§ 4 . مەمۇرىي تەپتىشلىك

1957 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇ كومىتېتقا مۇئاۋىن ھاكىم ئىمىن ئىدرىس مۇدىر بولدى، بۇ كومىتېت 4 كىشىدىن تەركىب تاپتى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بۇ كومىتېت شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1961 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1988 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى، مەمۇرىي تەپتىشلىك ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ما يېيشيەن تەپتىشلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

1957 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە ئاممىدىن 242 پارچە ئەرز شىكايەت خېتى كەلدى، بۇنىڭ 129 پارچىسى قوبۇل قىلىندى، 91 پارچىسى بىرتەرەپ قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىققا چېتىلىدىغان دېلو 42 بولۇپ، بۇنىڭ دۆلەتكە كەلتۈرگەن زىيىنى 65 مىڭ يۈەندىن ئاشتى. ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلارغا قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ئايرىم - ئايرىم مەمۇرىي ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 6 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلدى، 4 كىشىگە گۇناھ، 12 كىشىگە ئېغىر گۇناھ يېزىش، 3 كىشىگە دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىش، 3 كىشىگە ۋەزىپىسىدىن تۆۋەنلىتىش، 9 كىشىگە ئىش ئورنىدا ئاگاھلاندۇرۇپ سىناش، 12 كىشىگە ئىشتىن بوشىتىش جازاسى بېرىلدى.

1988 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى چوڭ دېلو، مۇھىم دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش خىزمىتىنى داۋاملىق ياخشى تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ساھەلەردىكى ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزىتىش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش ـ مەمۇرىي تەپتىشلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 19 دېلونى قوبۇل قىلدى، 12 دېلو تۇرغۇزدى، 12 دېلونى ئاياغلاشتۇردى. مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى ئامما ئارىسىدا ئىنكاس ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ باھاسىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈش، پاختا سېتىۋېلىشتا دەرىجىنى، باھانى تۆۋەنلىتىۋېتىش قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا ئالاقىدار تارماقلار بىلەن يېزىلاردىكى پاختا سېتىۋېلىش پونكىتلىرىغا بېرىپ چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، دەرىجىنى، باھانى تۆۋەنلىتىۋەتكەن، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ باھانى ئۆستۈرگەن 5 نەپەر پېرىيومچىنى خىزمەت ئورنىدىن يۆتكىۋەتتى، يېزىلىق پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىنىڭ 3 نەپەر پونكىت باشلىقىغا ئاگاھلاندۇرۇش ۋە ۋەزىپىسىنى تۆۋەنلىتىش جازاسى بەردى. ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى، مائارىپ، پىلان كومىتېتى قاتارلىق تارماقلارنىڭ نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇپ، شەرتى توشمىغان 15 نەپەر خادىمنىڭ يېزا نوپۇسىنى غەيرىي يېزا نوپۇسقا ئۆزگەرتىش سالاھىيىتىنى بىكار قىلدى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئىقتىسادىي تەپتىشلىك، مالىيە قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن بىرلىشىپ مالىيە جەھەتتىن چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ 360 مىڭ يۈەن پۇلنى مۇسادىرە قىلدى.

1993 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئىنتىزام تەكشۈرۈش، مەمۇرىي تەپتىشلىك ئورۇنلىرى بىرلىشىپ ئىش بىجىردى، قارىمىقىدا ئىشخانا، ئەرزىيەت ئىشخانىسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش ـ مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى، دېلونى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش ئىشخانىسى، قانۇن ئىجرا قىلىش مەمۇرىي تەپتىش ئىشخانىسى قاتارلىق 5 ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش مەمۇرىي تەپتىشلىك بىرلىشىپ ئىش بىجىرگەندىن كېيىن، ئادەم بىر يۈرۈش، ۋەزىپىسى 2 بولۇپ، پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش ۋە مەمۇرىي تەپتىشتىن ئىبارەت 2 خىل فۇنكسىيىسى يولغا قويۇلۇپ، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ نازارەت تۈزۈلمىسى ئايرىلىپ تۇرۇشتەك يېتەرسىزلىك تۈگىتىلىپ، قايتا ـ قايتا تەكشۈرۈش، نەقلەشتۈرۈش ۋە تەكرار ئىش بىجىرىش ئاپپاراتى تەسىس قىلىشتەك ئەھۋاللارنىڭ ئالدى ئېلىنىدى، مەمۇرىي تەپتىشلىك ئورگىنىنىڭ بىر پۈتۈن رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى.

III باب

خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى

1 §. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئاپپاراتى

1957 ـ يىل 2 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى (قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش زەربىگە ئۇچراپ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1981 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 25ـ

كۆنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 ـ يىل 8 ـ ئايدا سىياسىي كېڭەش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1986ـ يىل 8 ـ ئايدا سىياسىي كېڭەش ئۆگىنىش كومىتېتى، تەكلىپ كومىتېتى، كۆندىلىك خىزمەتلەر كومىتېتى، تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىش كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، ھەرقايسى كومىتېتلارنىڭ مۇدىرلىقىنى سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىرى قوشۇمچە ئۆتىدى. 1993 ـ يىلى 14 شتاتى بار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بار خادىم 13 بولدى.

§ 2 . سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرى

«جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى» غا ئاساسەن، 1957 ـ يىل 2 ـ ئايدىن 1993 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 9 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان 12 قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 4 ـ نۆۋەتلىككىچە 4 ـ قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 5 نۆۋەتلىككىچە 8 قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى. ناھىيىلىك خەلق سىياسىي كېڭىشى 50ـ يىللاردىن 90 ـ يىللارغىچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنى، پارتىيىسىز، گۇرۇھسىز دېموكراتىك زاتلارنى، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە باشقا ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ھەممە يۇقىرى قاتلامدىكى دىنىي زاتلارنى كەڭ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ دېموكراتىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش، شايارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكى، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى راۋاجلاندۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى.

شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى پائال تەشۋىق قىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش، بىر ـ بىرىدىن سىر ساقلىماسلىق، باشقا كەلگەننى تەڭ كۆرۈش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە «ئىككى ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، ئاكتىپلىق بىلەن ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلدى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش ئىشىغا ھەمكارلىشىش جەھەتتە ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇردى.

شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

جەدۋەل: 12 — 5

نۆۋەت، قېتىم		يىغىن ۋاقتى	قاتناشقان ئەزالار	يىغىننىڭ ئاساسلىق قارارلىرى
1 ـ نۆۋەتلىك	1	1957 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنىگىچە	39	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات ئاڭلاپ ئۆتتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى سىياسىي كېڭەش خىزمىتىنىڭ فاڭجېن، ۋەزىپىلىرى بېكىتىلدى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.

2 - نۆۋەتلىك	1	1961 - يىل 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 29 - كۈنىگىچە	39	سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى قۇرۇلغان 4 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ھۆكۈمەت قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، 2 - نۆۋەتلىك كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
3 - نۆۋەتلىك	1	1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 31 - كۈنىگىچە	35	سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 2 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
4 - نۆۋەتلىك	1	1965 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 22 - كۈنىگىچە	37	3 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
5 - نۆۋەتلىك	1	1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە	49	سىياسىي كېڭەش 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 15 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
6 - نۆۋەتلىك	1	1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 21 - كۈنىگىچە	51	سىياسىي كېڭەش 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
7 - نۆۋەتلىك	1	1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 19 - كۈنىگىچە	61	سىياسىي كېڭەش 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
8 - نۆۋەتلىك	1	1990 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى	62	سىياسىي كېڭەش 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
	2	1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى	62	سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - قېتىملىق يىغىنىدىن بۇيانقى خىزمەت ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى.
	3	1992 - يىل 3 - ئاي	62	سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 2 - قېتىملىق يىغىنىدىن بۇيانقى خىزمەت ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىكى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى.
9 - نۆۋەتلىك	1	1993 - يىل 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى	71	سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى

جەدۋەل: 12 — 6

ۋەزىپىسى	ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
رەئىسلەر	ۋېن يۈتاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى شىنشيەن	1957.2 — 1966.5
	ئابلا نەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1986.7
	كامال سېيت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1987.10
	ما جۇنشياڭ	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ	1990.3 — 1993.2
	جاڭ لياڭجى	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	1993.2 — 1994.2
مۇئاۋىن رەئىسلەر	ئىمىن داموللا	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1957.2 — 1966.5
	مىجىت مەدرىس	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1957.2 — 1984.8
	ئەن خەنجاڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ مىنشەن	1981.12 — 1984.8
	ھېمىت ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1987.6
	ما جۇنشياڭ	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ	1986.6 — 1990.2
	ياسىن مىسىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.8 — 1993.2
	رەھمۇتۇللا ھىدايەت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.8 —
	ليۇ كاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ۋۇگوڭ	1986.7 — 1987.6
	ياڭ رۇڭشەن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى جىڭياڭ	1987.6 — 1987.10
	لى دېخۇا	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لەنجۇ	1987.6 — 1987.10
	ئابدۇھېلىم رۇستەم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1987.10
	جۇ بىڭيۈ	ئەر	خەنزۇ	جېجياڭ يۈڭكاڭ	1990.3 — 1993.2
	ياڭ داچاڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ گۇەنيۈن	1991.11 — 1993.2
	سادەتخان قايىم	ئايال	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1990.3 — 1993.2
	جۇ ۋېيپىڭ	ئەر	خەنزۇ	خېنەن يۈەنياڭ	1993.2 —
	داۋۇت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —
	نۇر سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —

§ 3 . سىياسىي كېڭەش خىزمىتى

خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ خىزمىتى پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغانلىكى كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، سىياسىي كېڭەش، دېموكراتىك نازارەت قىلىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش . ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش

فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىپ پائال چارە - تەدبىر كۆرسىتىدىغان خىزمەت. ھەر نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ھەيئەتلىرى ھەر نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىغا قاتنىشىپ «بىر ھۆكۈمەت، ئىككى مەھكىمە» نىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆتتى ھەمدە قاراپ چىقتى، ئۇلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە، پەن - تېخنىكا، ئەدلىيە قاتارلىق جەھەتلەردە پىكىر - تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە ئەۋەتىپ بەردى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ھۆكۈمەت، سىياسىي قانۇن، سىياسىي كېڭەشنىڭ تەركىبىدىكى خادىملىرى مۇزاكىرە قىلىپ مەسلىھەتلەشتى. سىياسىي كېڭەش 9 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئەزالاردىن جەمئىي 47 پارچە تەكلىپ لايىھە تاپشۇرۇۋېلىنغان، بۇنىڭ 39 پارچىسى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە يەتكۈزۈپ بېرىلگەن، 34 پارچىسى بېجىرىلگەن، بىر قىسىم تەكلىپلەرنى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت قوبۇل قىلدى، بۇ ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ ئىلمىي تەدبىر بەلگىلىشىنى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى، 80 - يىللاردىن بۇيان، ئەزالارنىڭ تەكلىپ لايىھەسىدىن 105 پارچىسى بېجىرىلدى، بۇ ئومۇمىي تەكلىپ سانىنىڭ %76 نى ئىگىلىدى.

1989 - يىلى ئەتىياز ۋە ياز ئارىلىقىدا بېيجىڭدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ ۋە 1990 - يىل 4 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسى بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ مەزگىلدە، سىياسىي كېڭەش بايرىقى روشەن ھالدا توپىلاڭغا قارشى تۇردى، ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتكە ماسلىشىپ مۇقىملىق خىزمىتىنى قاتتىق تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى يىغىنى، ئومۇمىي يىغىن ۋە دىنىي زاتلار يىغىنى قاتارلىق يىغىنلارنى ئېچىپ، ئالاقىدار ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىپ، مۇقىملىق ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ دېگەن قاراشنى تىكلەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە دىنىي زاتلار ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى كۈچەيتتى.

ئون ئۈچىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

ئون ئۈچىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ئەدلىيە، كادىرلار ئىشلىرى، ھەربىي خىزمەت، ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا ياردەم بېرىش، نەپىقە قاتارلىق خىزمەتلەرنى باشقۇردى. 1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىلىك، رايونلۇق، يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى سايلاش ۋە قۇرۇلتاينىڭ ئېچىلىشىنى باشقۇردى. ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتىنى تەشكىللەپ، ئەدلىيە، ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى، ئاپپاراتلار شتاتى، غەمخورلۇق ۋە نەپىقە، جەمئىيەت باشقۇرۇش، ئىجتىمائىي كاپالەت، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، ئىجتىمائىي ياردەم، مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىش، دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، يىغىۋېلىپ قايتۇرۇش ۋە خەلق ئەرزىيىتى قاتارلىقلارغا مەسئۇل بولدى. 1964 ـ يىلى كادىرلار ئىشلىرى بىلەن خەلق ئىشلىرى ئايرىۋېتىلدى. 1969 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، خەلق ئىشلىرى كەسپى سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارمىقىدىكى ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسىغا تاپشۇرۇلدى. 1977 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تۆت چوڭ گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1976 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئەمگەك، مائاش بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنىپ، ئەمگەك، مائاش خىزمىتى خەلق ئىشلىرى تارمىقىدىن ئايرىۋېتىلدى. 1981 ـ يىل 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە ۋە يېزىنىڭ نۆۋەت ئالماشتۇرۇش سايلام خىزمىتىنى خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئۈستىگە ئالدى. 1984 ـ يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

I باب

غەمخورلۇق ۋە نەپىقە خىزمىتى

§ 1 . نەپىقە، قوشۇمچە ياردەم

مىنگو ھۆكۈمىتى ئىلگىرى ـ كېيىن «نىزامنامە»، «تەپسىلىي پرىنسىپ»لارنى ئېلان قىلىپ، ئۇرۇشتا

ئۆلگەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ۋە يارىلانغان، مېيىپ بولۇپ قالغان ھەربىيلەرگە نەپىقە بېرىش ۋە ئېتىبار بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، «نەپىقە، ئېتىبار بېرىش خىراجىتى دۆلەت خەزىنىسىدىن چىقىم قىلىنىدۇ» دېگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەزەلدىن يولغا قويۇلماي قەغەز يۈزىدىكى قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالغان. 1950- يىلى شايار ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن بېرى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، قۇربان بولغان ياكى كېسەل بىلەن ئۆلگەن ھەربىيلەر، خەلق ساقچىلىرى، ئۇرۇشقا قاتناشقان خەلق ئەسكەرلىرى، خەلق ئىشچىلىرى، قوراللىق ساقچىلار قاتارلىقلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا دۆلەت نەپىقە پۇلى تارقاتتى؛ ئۇرۇش سەۋەبىدىن ياكى خىزمەت ئۈستىدە يارىلانغان، مېيىپ بولۇپ قالغان ھەربىيلەرگە يارىلىنىش ۋە مېيىپلىق دەرىجىسى بويىچە ئۆمۈرۋايەت نەپىقە بېرىش يولغا قويۇلدى؛ ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ۋە كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا قەرەللىك ھالدا بەلگىلىك مىقداردا نەپىقە بېرىش يولغا قويۇلدى. 1945 - يىلدىن بۇرۇن ئىنقىلابقا قاتناشقان، ھەربىي سەپتىن قايتقان يېزىلاردىكى ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسىگە ۋە ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە شۇنىڭدەك دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەربىيلىككە قاتناشقان، يېزىلاردىكى تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بار ياردار، مېيىپ ھەربىيلەر، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيلەرگە قارىتا، تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئارقىلىق قەرەللىك ھالدا بەلگىلىك مىقداردا قوشۇمچە ياردەم بېرىش يولغا قويۇلدى.

1980 - يىلدىن ئىلگىرى تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا كوللېكتىپ ئەمگەك نومۇرىدا ئېتىبار بېرىش ئۇسۇلى ۋە «قىيىنچىلىقى ئېغىرلارغا قوشۇمچە ياردەمنى كۆپ بېرىش، قىيىنچىلىقى يېنىكلەرگە قوشۇمچە ياردەمنى ئاز بېرىش، قىيىنچىلىقى يوقلارغا قوشۇمچە ياردەم بەرمەسلىك»تەك ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. 1980 - يىلى بۇ ئومۇمىيۈزلۈك بىر پۈتۈن ئەمگەك كۈچىنىڭ ئەمگەك نومۇرى بويىچە ئېتىبار بېرىش، شۇ يەرنىڭ شۇ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى بويىچە نەق پۇل بېرىشكە، ئېتىبار بېرىلىدىغان ئوبيېكتلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇشى شۇ يەردىكى ئاممىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولماسلىقى ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىندى. 1983 - يىلى نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېتىبار بېرىش ئوبيېكتلىرى ئىچىدىكى تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق بارلارنى ئاۋۋال يۆلەپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىلدى.

§ 2 . ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ھەربىي سەپتىن بوشانغان، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەنلەر 1958 - يىلدىن ئىلگىرى «ئۆزىنىڭ تەلىپى، يەرلىكنىڭ ئېھتىياجى» دېگەن پرىنسىپقا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن كېيىن «قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇ يەرگە قايتىش» سىياسىتى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ شەھەر- بازار نوپۇسىدىكى ھەربىي سەپتىن بوشانغان، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرگە سىستېمىلار بويىچە تەقسىم قىلىش، ھۆددىگە ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. يېزىلاردىن كەلگىنى يەنىلا يېزىلارغا قايتۇرۇلدى، ئىچكىرىدىن كەلگەن ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە چېكىنگەنلەردىن شايار ناھىيىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلغانلارنى خەلق ئىشلىرى بىلەن كادىرلار ئىشلىرى تارماقلىرى تەكشۈرۈپ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل ئورۇنلارغا يوللاپ تەستىقلىتىپ، قوبۇل قىلىدىغان ئورۇننىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئورۇنلاشتۇردى. 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك «ھەربىي سەپتىن بوشانغان، چېكىنگەن ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇلۇپ، «قىسمىدىكى دەم ئېلىشقا،

پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنى، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشخانىسى» دائىملىق ئاپپارات سۈپىتىدە تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ خىزمەتلىرىنى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بېجىردى. ھەربىي سەپتىن بوشانغان، چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىدە، ئۆزۈندىن بۇيان دۆلەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، «ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى، مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش نىزامى» ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ «ھەربىيلىكتىن چېكىنگەنلەرنى، مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا يولغا قويۇلىدىغان تەپسىلىي پرىنسىپ»ى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىندى. ھەربىيلىكتىن چېكىنىپ يېزىغا قايتقانلار ئىچىدىكى ئائىلىسى نامرات، جان سانى كۆپلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر، تۇرالغۇ ئۆي، ئاشلىق ۋە داۋالىنىش جەھەتلەردىكى قىيىنچىلىقى ھەل قىلىپ بېرىلدى ھەمدە مۇۋاپىق مىقداردا تۇرمۇش قوشۇمچە ياردىمى بېرىلدى. ناھىيە بازىرىغا قايتقانلار، كونكرېت ئەھۋالى ۋە تېخنىكا ئارتۇقچىلىقىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە خىزمەتكە تونۇشتۇرۇلدى، ھەرقايسىسى تېگىشلىك ئورۇنلارغا ئېرىشىپ، خاتىرجەم ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارلىرىنى تولۇق جارى قىلدۇردى.

1950 ـ 1955 ـ يىلغىچە ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيدىن 75 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 49 (خەنزۇ 41، ئۇيغۇر 8، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەتچى بىر، تىجارەتچى 2)، يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 23. 1956 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 10 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلاردا خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 5، يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 2، باشقا يۇرتتا خىزمەت قىلىشقا تونۇشتۇرۇلغىنى 2، ئۆزلۈكىدىن باشقا يۇرتقا كەتكىنى بىر. 1957 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 7سى، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيدىن 5ى قوبۇل قىلىندى. 1958ـ 1959 ـ يىللىرى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 63 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلاردا خىزمەت قىلغىنى 25، يېزىلارغا ئورۇنلاشقىنى 38؛ 1960 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 28 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكىرىدىن ئۆزى خالاپ شىنجاڭغا كەلگىنى 24. 1962 ـ يىلى 5ى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ ھەممىسى ناھىيە بازىرىدا خىزمەت قىلدى. 1988 ـ يىلى ئورۇنلاشتۇرۇش كارتىسى يولغا قويۇلۇشقا باشلاپ، ناھىيە بازىرىدىن كەلگەنلەر ئىدارىلاردا خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يېزىلاردىن كەلگەنلەر يېزىلارغا تونۇشتۇرۇلدى. 1991 ـ يىلى ئورۇنلاشتۇرۇش كارتىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 ـ 1993 ـ يىلغىچە ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 1

يىل	شۇ يىلى ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر	ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى			ئىزاھ
		ناھىيە بازىرىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	يېزىغا قايتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	ئۆز ئۆزىگە ئىگە بولۇش يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	
1980	40	12	28		
1981	53	39	14		
1982	59	35	24		
1983	57	24	25	8	

1984	43	28	10	5	
1985	31	14	13	4	
1986	36	17	13	6	
1987	33	32		1	
1988	32	20	10	2	
1989	23	11	10	2	
1990	21	12	9		
1991	36	21	13	2	بۇنىڭدىن باشقا كەسىپ ئالماشتۇرغان پىدائىي ئەسكەردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى
1992	43	17	24	2	بۇنىڭدىن باشقا كەسىپ ئالماشتۇرغان پىدائىي ئەسكەردىن 2سى ئورۇنلاشتۇرۇلدى
1993	24	12	11	1	

3 § . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىل) 7 ـ ئايدا شايار ناھىيىسى بۆيرۈققا بىنائەن ئىئانە توپلاپ، ئارمىيىدىن ھال سورىدى، 1 ـ قاراردا 819 جۈپ ئاياغ، پايپاق، 16 مىڭ 380 يۈەن قىممىتىدە كۈمۈش دوللار ئىئانە قىلىندى. 1944- يىل 3 ـ ئايدا ئۆلكە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئات تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ ئورۇش ئېتى تەقدىم قىلىپ، ئاتلارنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتىپ بەردى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدىكى خەلق مەبلەغ توپلاپ «شىنجاڭ شايار» ناملىق بىر ئايروپىلان تەقدىم قىلىپ، ئۇنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى.

1949 ـ يىلدىن كېيىن ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم ۋەزىپىسىگە ئايلاندى. شايار ناھىيىسى ھەر يىللىق «1- ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمى ۋە باھار بايرىمى مەزگىلىدە، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، قوراللىق ساقچى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى، پېشقەدەم قىزىل ئارمىيە، 8 ـ ئارمىيە ئەسكەرلىرى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پېشقەدەم كادىرلاردىن، ئىنقىلابتا يارىلانغان، مېيىپ بولۇپ قالغان ھەربىيلەر، ھەربىي سەپتىن بوشانغان، چېكىنگەن ھەربىيلەر ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ھال سوراش بويۇملىرى سوۋغا قىلىش، چاي زىياپىتى ئۆتكۈزۈش، پوچاگزا ئېتىش، شەرەپ تاختىلىرىنى ئېسىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن ھال سورىدى. 1951 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە ھەر قايسى ساھەلەر ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇش ـ چاۋشەنگە ياردەم بېرىش ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن 250 مىڭ 671 يۈەنلىك ئالتۇن دوللار ، 27 مىليون 868 مىڭ 985 يۈەن خەلق پۇلى، 1203 يۈەن يېڭى پۇل، 3492 دانە كۈمۈش تەڭگە، 42 دانە يامبۇ، 2 سەر بىر مىسقال

7 پۇڭ ئالتۇن ئىئانە قىلدى. 1952 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگىچە جەمئىي 4 مىليون 486 مىڭ 850 يۈەن خەلق پۇلى ئىئانە قىلدى. 1951 - يىلى 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە مەركىزىي كومىتېتنىڭ «ھەر بىر ئادەمنى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش تەربىيىسىگە ئىگە قىلىش» دېگەن كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، كادىرلارنى ئاجرىتىپ يېزىلارغا چۈشۈرۈپ سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئېچىش، نامايىش قىلىش، «يېڭى دېموكراتىيە ئىتتىپاقى تىياتىر ئۆمىكى»نى يېزىلارغا چۈشۈرۈپ ئويۇن قويغۇزۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ باردى. نامايىشقا قاتناشقانلار 3000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) گە، ئاڭلىغۇچىلار 13 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

1950 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پۈتۈن جۇڭگونى ئازاد قىلىش، بولۇپمۇ 10 مىڭ چاقىرىملىق ئۇزۇن سەپەرنى بېسىپ ئۆتۈش، شىنجاڭنى ئازاد قىلىش جەھەتلەردىكى تۆھپىسىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، كۇچا، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىدىكى ئامما بىرلىشىپ كۇچادا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرىگە لەۋھە تەقدىم قىلىپ، ھۆرمىتىنى بىلدۈردى ھەم 850 جۈپ ھەربىي ئاياغ، 350 جۈپ يىپەك پايپاق تەقدىم قىلدى. شايار ناھىيىسى كۇچادا تۇرۇشلۇق قىسىمنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 120 دانە ئۇرۇقلۇق بۇغداي، 5 دانە ئۇرۇقلۇق ياغلىق دان، 1500 جىڭ ئۇرۇقلۇق پۇرچاق، 40 دانە ئۇرۇقلۇق شال، 40 جىڭ كۆكتات ئۇرۇقى، 600 تۇياق قوي، 500 توخۇ، 280 دانە ياغاچ ماتېرىيال تەقدىم قىلدى. 1953 - يىلى رايونلۇق، يېزىلىق غەمخورلۇق قىلىش كومىتېتى قۇرۇلدى. 3 - ئايدا ئىنقىلابىي قۇربانلار، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى؛ «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىدا ناھىيە بازىرىدا تەبرىكلەش يىغىنى ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ناھىيىدىكى 9 ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلىسىگە، 157 ھەربىيلەر ئائىلىسىگە، 32 ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيلەر ئائىلىسىگە، 30 جامائەت خەۋپسىزلىكى جەڭچىسى ئائىلىسىگە شەرەپ تاختىسى ئېسىلدى، ھەم ئامما ئۆزلۈكىدىن 6 مىليون 980 مىڭ 700 يۈەن (كونا پۇل)، 111 مىڭ 562.5 كىلوگرام قارا ئاشلىق ئىئانە قىلدى. يەر ئىسلاھاتىدا 240.97 مو يەر، 9 ئېغىز ئۆي، 9 تۇياق ئىبرلىغۇ ئۇلىغى، 275 كىلوگرام قارا ئاشلىق، 38 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىقلار ئېتىبار قىلىنىپ تەقسىملەندى.

1955 - يىلى 4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە ھەربىيلەر، ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، مېيىپ بولۇپ قېلىپ ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيلەر تەكشۈرۈپ تىزىملاندى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئىگىلەندى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئىبرلىغۇ ئۇلىغى ۋە ئەمگەك كۈچى يوق ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلىسى 2، ئادىمى 2؛ ھەربىيلەر ئائىلىسى 56، ئادىمى 291 (بۇنىڭ ئىچىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى جەڭچىلىرىنىڭ ئائىلىسى 31)، ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىي 51، مېيىپ بولۇپ قېلىپ ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىي 4، بۇنىڭ ئىچىدە 3 - دەرىجىلىك A ئۆلچەملىك، خىزمەتتىكىسى بىر، 3 - دەرىجىلىك B ئۆلچەملىك، خىزمەتتىكىسى 2، 1 - دەرىجىلىك، يېزىدا تۇرۇشلۇقى بىر، بۇلار ئىچىدىكى تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بارلىرىغا نەپىقە ۋە قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

1959 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ناھىيە بويىچە ھەربىي سەپتىن بوشانغان، مېيىپ ھەربىيلەر سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىلغار خىزمەتچىلەر يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 2 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى.

1973 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش كومىتېتى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

1982 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1985 - يىلى باھار بايرىمى، قۇربان ھېيت ۋە «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىدا، ناھىيىلىك «ئىككىنى

ھىمايە قىلىش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنى باشلاپ ناھىيەدە تۇرۇشلۇق قىسىمغا بېرىپ، قىسىمدىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەردىن ھال سورىدى، ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى 11 نەپەر «ئۈچ پېشقەدەم»لەرنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇلارنى يوقلىدى.

1985 - يىل 3 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتىدە ئېچىلغان خەلق ئىشلىرى خىزمىتى يىغىنىدا، شايار ناھىيىسى خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالىنىپ، بىر لەۋھە بىلەن تەقدىرلەندى. 1989 - يىلى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش بويىچە ھال سوراش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، 4380 يۈەن چىقىم قىلىندى.

II باب

ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

§ 1 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىل) يازدا ئۆگەن دەرياسى توسىمىسىنى يار ئېلىپ كېتىپ، ناھىيىنىڭ غەربىي يېزىسىدىكى ياقابۇلاق، كۆكبۇيۇن، سەككىزئوتاق، مىرزاسارالڭ (ھازىرقى تۈگمەنبېشى، قۇرما، چاڭگاتبېرەك ئەترەتلىرى) دىن ئىبارەت تۆت مەمۇرىي كەنتنىڭ يەرلىرىنى سۇ بېسىپ كېتىپ، زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقمىدى. 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەر بېجى ھېسابىدا ئېلىنىدىغان 35 دادەن 6 كۈرە، 3 شىڭ ئاشلىق، 50 مىڭ 631 جىڭ ئوت - سامان، پاختا بېجى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان 3 مىسقال 7 پۇڭ كۈمۈشنى كەچۈرۈۋېتىپ، مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىل) كۈزدىن كېيىن ئېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى.

1950 - يىلى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئىش تەرتىپىگە كىرگۈزۈلۈپ، كەلكۈن، مۆلدۈر، ھاشارات ئاپىتى، بوران ئاپىتى، ئۈششۈك قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر كۆرۈلگەندە، يېزا ئىگىلىك بېجىنى كېمەيتكەن ۋە كەچۈرۈم قىلغاندىن سىرت، يەنە زور مىقداردا قۇتقۇزۇش پۇلى ۋە قۇتقۇزۇش قەرز پۇلى تارقىتىلدى. 1953 - يىلى ئەتىيازدا بۇغدايلىقلاردا سېرىق چۈشۈش كېسەلى كۆرۈلگەندە، كۈچا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پونكىتىنىڭ يېتەكچىلىكى بىلەن رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن (كونا پۇل) خىراجەت قىلىپ، دېھقانچىلىق دورىسى سېتىۋېلىپ، بۇ كېسەلنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالدىنى ئالدى، ئەمما كېيىن قاتتىق يامغۇر يېغىپ كېتىپ، ئالدىنى ئېلىش ئۈنۈم بەرمەي 13 مىڭ 413 مو يەردىكى بۇغداينىڭ ھوسۇلى ئېغىر دەرىجىدە كەملەپ كەتتى. شۇ يىلى 7 - ئايدا ئۇدا قارا يامغۇر يېغىپ، شور ئېقىن سۇ قايتۇرۇش چۈشۈرگىسىنى يار ئېلىپ كېتىپ، 40 نەچچە مېتىرلىق توسمىنى ئاقتۇرۇۋەتتى، 2 يېزىنى سۇ بېسىپ كەتتى. 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى يەنە مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. شۇ يىلى ھاشارات ئاپىتى، كېسەل ئاپىتى، كەلكۈن ۋە مۆلدۈر ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن ناھىيە بويىچە 19 مىڭ 577.5 مو بۇغداي، 7321 مو كۆممىقوناق، 178.6 مو كېۋەز، 70 مو قىچا، 21 مو شال ۋە 206.8 مو قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، 498 تۇياق قوي، كالا ئۆلدى، 21 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى. ھۆكۈمەت 7 مىليون 320 مىڭ يۈەن (كونا پۇل)

قۇتقۇزۇش پۇلى تارقاتتى ھەم ئاممىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەپ، ئاپەت ۋە قەھەتچىلىكتىن ئۆتكۈزدى.

1984 - يىل 5 - ئايدا قاتتىق بوران ۋە مۆلدۈر بېغىمەھەللە، قىزىلبايراق، نۇرباغ، قايلور يېزىلىرىدىكى 90 مىڭ 576 مو زىرائەتنى ئاپەتكە ئۇچراتتى، 32 مىڭ 169 مو يەردىكى زىرائەت پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان 20 مىڭ 586 ئادەم ئىچىدە 10 مىڭ 133 ئادەم نۇقتىلىق قۇتقۇزۇشقا ئېرىشتى. 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تارىم دەرياسىدىن كەلكۈن تېشىپ، ئاكى تارىم يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغىچە بېسىپ، تارىم يېزىسى ۋە 1 ., 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنى كەڭ كۆلەمدە ئاپەتكە ئۇچراتتى.

شايار ناھىيىسىدە كۆرۈلگەن تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قۇتقۇزۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 2

ۋاقتى	ئاپەت تۈرى	ئاپەت ئەھۋالى	ۋەيران بولغان كۆلەم (مو)	ئېغىر ۋەيران بولغان كۆلەم (مو)	ئىقتىسادىي زىيان	قۇتقۇزۇش ئەھۋالى
1912 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى	كەلكۈن	ياقابۇلاق قاتارلىق 4 كەنتنىڭ زىرائەتلىرىنى سۇ بېسىپ كەتتى		2576		شۇ يىللىق يەر بېجى 1914 - يىلى كۈزدە تاپشۇرۇشقا كېچىكتۈرۈلدى
1950 - يىل 7 - ئاي	سۇ ئاپىتى	قايلور، ئاقدۆڭ قاتارلىق 3 كەنتتىكى مايسىلارنى سۇ بېسىپ كەتتى، 375 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ كەتتى	5687	4927		شۇ يىلى 106 مىڭ 20 جىڭ قۇتقۇزۇش ئاشلىقى تارقىتىلدى، شۇ يىللىق يېزا ئىگىلىك بېجى كەچۈرۈم قىلىندى، كادىرلار ئاممىنى تەشكىللەپ، ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىشقا قاتنىشىپ، ماكانلىرىنى قايتا قۇرۇشقا ياردەم بەردى.
6 - 8 - ئايغىچە	مۆلدۈر	15 مەمۇرىي كەنتنىڭ زىرائەتلىرىنى سوققۇۋەتتى		4153	تەخمىنىي ھېسابلىغاندا شۇ يىللىق ھوسۇل كېمەيدى	
12 - ئاي	سۇ ئاپىتى	ئاقئېرىق كەنتىدە بىر كالا، 15 قوي سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى، 37 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى		2742 كۈزگى بۇغداي	400 دادەن، يەنى 72 مىڭ كىلوگرام	
1953 - يىل 3 - 6 - ئايغىچە	ھاشارات ئاپىتى	ناھىيە بويىچە بۇغدايلاردا ئومۇميۈزلۈك ئال كېسەللىكى كۆرۈلدى	20000	16000	ھوسۇل 10% — 30% كېمەيدى، 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن خورىدى (كوناپۇل)	شۇ يىلى 7 مىليون 320 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى (كونا پۇل) تارقىتىلدى
8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى	مۆلدۈرلۈك يامغۇر	21 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى، 498 تۇياق چارۋا ئۆلدى، پۈتۈن ناھىيە خەلقى ئومۇميۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىدى	34177	20764		نۇقتىلىق قۇتقۇزۇش پۇلى قويۇلدى، ئامما ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەندى

1957 - يىلى	مۆلدۈر، سۇ ئاپىتى	نۇرباغ، پاتتاقشەھەر، ئاچادۆلەت، قايلور يېزىلىرى ئاپەتكە ئۇچرىدى	43000	21300	ئاشلىق ھوسۇلى % 20 — 50% كېمەيدى	10 مىڭ 771.53 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، كادىرلار 11 مىڭ 723 يۈەن ئىئانە قىلدى، ئامما تەشكىللىنىپ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، يار ئېغىزى ئېتىلدى، خەلق كۆچۈشىپ قورۇلۇپ، 85 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى	قارا يامغۇر	ئۈگەن دەرياسىدىكى كەلكۈن سۇيى شىددەت بىلەن تېشىپ، توسمىنى يار ئېلىپ كېتىپ، 4 - رايوندىكى قايلور، 1-رايوندىكى ئاقدۆلەت يېزىلىرىنى سۇ بېسىپ كەتتى		19478	105 مىڭ جىڭ ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى، 33 تۇياق قوي ئۆلدى	
1960 - يىل	قۇرغاقچىلىق، يامغۇر	بۇ يىللىق ھاۋا رايى بىنورمال بولدى، قۇرغاقچىلىقتىن كېيىن توختىماي يامغۇر ياغدى، ئەتىياز سوغۇق، كۈز قىرولۇق بولدى	132448	59978	354 ئېغىز ئۆي، 149 ئېغىز قوتان ئۆرۈلدى	
1961 - يىل	قۇرغاقچىلىق، يېغىن	شۇ يىلى قۇرغاقچىلىق، يېغىن ئاپىتىدىن باشقا، ھاشارات، مۆلدۈر ئاپەتلىرى كەينى - كەينىدىن يۈز بەردى	115674	تەخمىنەن 80 مىڭ	ئاشلىق ھوسۇلى 5 مىليون 700 مىڭ جىڭ كېمەيدى	
1962 - يىل	بوران، ھاشارات، سۇ، مۆلدۈر	شۇ يىلى پۈتۈن ناھىيە ئومۇميۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىدى	40321	37643	يىللىق ئاشلىق ھوسۇلى 7.7% كېمەيدى	34 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1963 - يىل	قىرو، ئۇششۇك، كېسەل، ھاشارات	كىچىك كۆلەملىك مۆلدۈر، چوڭ كۆلەملىك ئۇششۇك بولۇشقا ئۇلاپلا ھاشارات ئاپىتى ۋە شورلىنىش كۆرۈلدى	227303	126751		33 مىڭ يۈەنلىك ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1965 - يىل		كۆپ خىل تەبىئىي ئاپەتلەر كەينى - كەينىدىن يۈز بەردى	54760	53741	1 مىليون 630 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 71 مىڭ 837 جىڭ پاختا ھوسۇلى كېمەيدى	
1981 ـ 1982 - يىللىرى		تەبىئىي ئاپەت 5974 ئادەملىك ئورمۇشنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى				220 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 2759 مېتىر رەخت، 599 دانە كىگىز تارقىتىلدى، بۇلارنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 30237.35 يۈەنگە توغرا كېلىدۇ
1984 - يىلى	مۆلدۈر	5 - ئاينىڭ 9، 17، 22، 24 - كۈنلىرى 4 قېتىم مۆلدۈر يېغىپ، ناھىيىنى كەڭ كۆلەمدە ئاپەتكە ئۇچراتتى	32169	16000		
1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى	سۇ	تارىم دەرياسىدا كەلكۈن تېشىپ، يېزىلىق ھۆكۈمەتنى سۇ بېسىپ كەتتى	10160	2930	321 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى، 165 تۇياق چارۋا ئۆلدى، 374 مىڭ 216 يۈەنلىك زىيان كۆرۈلدى	

1986 ـ يىلى	سۇ	ئۆگەن دەرياسىنى يار ئېلىپ كېتىپ، 520 كەنت ئاھالىلار گورۇپپىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى				110 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1987 ـ يىلى	مۆلدۈر	8 ـ ئاينىڭ 2. كۈنىدىن 3 ـ كۈنى كەچكىچە مۆلدۈر يېغىپ، 108 كەنت ئاھالىلار گورۇپپىسى ئاپەتكە ئۇچرىغان		47547	6 مىليون 948 مىڭ 700 يۈەن	810 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، كادىرلار 100 مىڭ يۈەن پۇل، كىيىم ـ كېچەك، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە 3 مىليون 480 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىئانە قىلدى
1988 ـ يىلى	بوران، مۆلدۈر	200 مىڭ مودىن كۆپرەك يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى، 1033 تۇياق قوي، 13 تۇياق كالا ئۆلدى، 69 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى	97167	28137	4 مىليون 180 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 2583 دىن پاختا كېمەيدى	3 قېتىمدا جەمئىي 750 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 249 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، 110 مىڭ يۈەن باج كەچۈرۈم قىلىندى
1991 ـ يىلى	قارا يامغۇر	5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى كەچتىن ئەتىسى سەھەر سائەت 2كىچە قارا يامغۇر يېغىپ كېيىن مۆلدۈر ياغدى	44233		ئىقتىسادىي زىيان 8 مىليون 10 مىڭ يۈەن بولدى، 2 مىليون 900 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 4165 توننا پاختا كەم ئېلىندى، 6 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى	ناھىيە بويىچە كادىرلار ۋە ئاممىا 161 مىڭ 892.4 يۈەن ئىئانە قىلدى، 80 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، ئاممىا 226 مىڭ 700 كىلوگرام ئاشلىق ئىئانە قىلدى
1992 ـ يىلى	مۆلدۈر	5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى مۆلدۈر يېغىپ ئىككى ئادەم، 15 تۇياق چوڭ چارۋا، 2021 تۇياق قوي ئۆلدى	2257	2180		
1993 ـ يىلى	قۇرغاقچىلىق	يازنىڭ دەسلىپىدە قۇرغاقچىلىق، يازنىڭ ئاخىرى ۋە كۈزنىڭ بېشىدا ھاشارات ئاپىتى كەلكۈلەمدە يۈز بەردى	280000		650 تونىنا ئاشلىق، 1680 تونىنا پاختا، 20 تونىنا ياغلىق دان ھوسۇلى كېمەيدى، 493 تونىنا ئاشلىق كەملىدى	60 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى

2 § . نامراتلارغا ياردەم بېرىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا بازار ۋە يېزىلاردىكى ھەر مىللەتتىن بولغان سالتاڭ ـ ساياق، يېتىم ـ يېسىر ياشانغان، ئاجىز، كېسەل ۋە مېيىپلارغا ياردەم بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى كىيىنىش ۋە تويۇنۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھەر يىلى قىش بىلەن ئەتىياز ئارىلىقىدا، يېزا(بازار)لىق ھۆكۈمەت كادىرلارنى ئاممىا ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ تەكشۈرۈپ نامراتلارنى زىيارەت قىلىپ تىزىملاپ چىقىشقا تەشكىللىدى. كېيىن ئاممىنى يىغىپ، باھالاپ ياردەم بېرىدىغان ئوبيېكتلارنى بېكىتىپ، بالاڭ چىقىرىپ ئېلان قىلدى، دەرىجە بويىچە قۇتقۇزۇش پۇلىنى تارقىتىپ بەردى.

1958 ـ يىلدىن ئىلگىرى خاسلا ياردەم بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. كېيىن خەلق گوڭشېسى قۇرۇلۇپ،

يېزىلاردىكى نامراتلارنىڭ يېيىش، كىيىنىش جەھەتتىكى قىيىنچىلىقى ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىر تۇتاش ھەل قىلدى، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى قۇتقۇزۇش پۇلىنى چۈشۈرۈپ بەردى. ناھىيە بازىرىدىكى بىر قىسىم نامرات يالغۇز، تۇل ياشانغانلار ياشانغانلار ساناتورىيىسىگە قوبۇل قىلىندى، تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىرىغا دەرىجە بويىچە يۇقىرىغا يوللاپ تەكشۈرتكەندىن كېيىن، قەرەللىك ھالدا بەلگىلىك مىقداردا ياردەم بېرىلدى. دېھقان، چارۋىچى ئائىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشىغا ياردەم بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ھەل قىلىپ بېرىلدى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلىۋى قوشۇمچە كەسىپ بىلەن ئوبدان شۇغۇللىنىشىغا ئىلھام بېرىلدى.

1983 - يىلدىن كېيىن ئاساسلىق پارتىيە ئەزالىرىنى يادرو قىلىپ، باي ئائىلىلەرنى تەشكىللەپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «نامراتلارنى يۆلەشنى ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلدى. 1987 - يىلى ناھىيە بويىچە نامرات ئائىلىلەرگە 100 مىڭ يۈەن نەق پۇل، 3 مىليون 480 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىئانە قىلىندى. 1988 - يىلى نامرات ئائىلىلەر ئۈچۈن 12 مىڭ 533 كىلوگىرام خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە 45 مىڭ 735.37 يۈەن قىممىتىدىكى كىيىم - كېچەك سېتىۋېلىندى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى مول ھوسۇل ئالغان ۋە ئاپەت يېنىك بولغان رايونلاردىكى دېھقانلارنى تەشكىللەپ نامرات ئائىلىلەرگە 226 مىڭ 700 كىلوگىرام ئاشلىق ئىئانە قىلدى.

III باب

نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى

شايار ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلگىچە مەملىكەتتىكى باشقا جايلارنىڭكىدىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەچكە، ئاپتونوم رايون بويىچە نامرات ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن، 1990- يىلىغا كەلگەندە ئاندىن نامراتلىقتىن قۇتۇلغان.

يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمىنى ئۆستۈرۈپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىجتىمائىي ياردەم، ئۆسۈمسىز قەرز، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ياردەم بەردى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىلھام بەردى.

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە شايار ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى يېزىلاردىكى نامرات ئائىلىلەرگە قارىتا ئىزچىل «قان بېرىش تىپى»دىكى قۇتقۇزۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارغا ھەر يىلى نورمىلىق ئاشلىق، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە قاتارلىق بىر قىسىم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تارقاتتى. ھەر يىلى ئىجتىمائىي ياردەمگە ئېرىشىپ تۇرسىمۇ، ھەر يىلى نامرات تۇرىۋەردى، دۆلەت ۋە جەمئىيەت نۇرغۇن مالىيە كۈچى ۋە ماددىي كۈچ سەرپ قىلغان بولسىمۇ، نامرات دېھقان، چارۋىچىلار نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايلا قالماي، بەلكى بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ تايىنىۋېلىش ئىدىيىسىنى كۈچەيتىۋەتتى. 1983 - يىلدىن كېيىن، باشقا جايلارنىڭ تەجرىبىسىنى ئۆرنەك قىلىپ، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىپ، «قان بېرىش تىپى»دىكى قۇتقۇزۇشنى «قان ئىشلەش تىپى»دىكى يۆلەش ئۇسۇلىغا ئۆزگەرتىپ،

تۇرمۇشقا كېرەكلىك ماددىي بۇيۇملارنى تارقىتىش خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ياردەم بېرىشكە يۆتكەپ، ئۇلارنى ئۆزى بايلىق يارىتىش ئارقىلىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شايار ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ئىلگىرى - كېيىن پەن - تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش، كۆچمە قوي پادىلىرى ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش، كارخانا قۇرۇپ نامراتلارنى يۆلەش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى ھەمدە نامراتلارنى يۆلەش ماددىي ئەشيالىرىنى يىغىپ، نۇقتىلىق ياردەم بېرىپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ قىياپىتىنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىشكە تىرىشىپ، ئۇلارنى بەلگىلىك ئىقتىساد توپلاش ئارقىلىق تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرالايدىغان قىلدى.

نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغىنى تارقىتىشتا، %50 ھەقلىق ۋە %50 ھەقسىز بولۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، ھەقلىق قىسمى 3 يىلدا قايتۇرۇۋېلىنىپ، يەنە داۋاملىق ئوبوروت قىلىنىپ نامراتلار يۆلەندى. نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى نامرات ئائىلىلەرنى «تۇرمۇشتا يۆلەنچۈككە، كىيىنىش، تويۇنۇشتا كاپالەتكە ئىگە قىلىش» قىلغان ئەھۋالى ئاستىدا، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلدى.

1984 - يىلى 142 مىڭ 900 يۈەن نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى ئاجرىتىلىپ، 685 ئائىلە، 3666 ئادەم يۆلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى 95 مىڭ 900 يۈەن؛ كوللېكتىپنىڭ توپلىغىنى 15 مىڭ 500 يۈەن؛ قەرز پۇل 31 مىڭ 500 يۈەن. 1985 - يىلى 1000 نامرات ئائىلىنى نامراتلىقتىن يۆلەش پىلانلىنىپ، ئەمەلىيەتتە 920 نامرات ئائىلە، 5133 ئادەم يۆلەندى، بۇنىڭغا 176 مىڭ 200 يۈەن ئاجرىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرىنىڭ ئاجراتقىنى 60 مىڭ يۈەن؛ خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى توپلىغىنى 72 مىڭ 200 يۈەن؛ يېزىلىق كوللېكتىپنىڭ غەملىگىنى 44 مىڭ يۈەن. 1986 - يىلى جەمئىي 192 مىڭ 950 يۈەن توپلىنىپ، نامراتلارنى يۆلەش ئۈچۈن 848 تۇياق قوي، 157 تۇياق قوش كالىسى، 88 تۇياق ئېشەك، 464 قول ھارۋىسى، 86 دورا پۈركۈگۈچ، 68.2 توننا خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە 86 دانە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى سېتىۋېلىندى. بۇ چارۋىلار نامرات ئائىلىلەرنىڭ ھەقسىز ئىشلىتىشى ۋە بېقىپ كۆپەيتىشىگە بېرىلدى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى چارۋىلارنى ئەسلى سانى بويىچە قايتۇرغۇزۇپ، يەنە باشقا نامرات ئائىلىلەرگە بېرىلىدىغان بولدى. 1988 - يىلى 28 مىڭ 800 يۈەن خىراجەت قىلىنىپ، 2052 تۇياق قوي سېتىۋېلىنىپ، مۇشۇ خىل نامراتلارنى يۆلەش تۈرىگە ئىشلىتىلدى. 1983 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان 7 يىلدا 5214 نامرات ئائىلە يۆلەندى. 5048 نامرات دېھقان، چارۋىچى ئائىلىسى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى %96.4 كە يەتتى. 7 يىلدا جەمئىي 797 مىڭ 600 يۈەن نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى سەرپ قىلىنىپ، 3557 تۇياق نامراتلارنى يۆلەش قويىدىن سىرت، يەنە نامرات ئائىلىلەر ئۈچۈن 657 تۇياق قوش كالىسى، 172 تۇياق ئېشەك، 1372 قول ھارۋىسى، 86 ساپان، 57 كىچىك سىيالكا، 210.5 توننا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىۋېلىندى. قالغان 166 ئائىلىدىكى 1054 ئادەم زېھنى ئاجىز ۋە ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىدىن قالغانلار بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك قىيىنچىلىقى بار ئائىلە قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، ياردەم ۋە قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى نامراتلارنى يۆلەش ئىشىنى تەشكىللىگەندىن سىرت، ناھىيىدىكى ئالاقىدار تارماقلارمۇ نامراتلارنى كۆپ خىل ئېتىبارلار بىلەن تەمىنلىدى، سەھىيە ئىدارىسى نامرات ئائىلىلەرنىڭ داۋالىنىش خىراجىتىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، سۇ ئىشلىرى ئىدارىسى سۇ پۇلىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، مالىيە ئىدارىسى يېزا ئىگىلىك بېجىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىدارىسى نامرات ئائىلىلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش بەدەل پۇلىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى ھەمدە ئۇلارغا ئوقۇش ياردەم پۇلى تارقىتىپ بەردى، كەنت كوللېكتىپى نامرات ئائىلىلەرنىڭ ھاشىرىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى. ھەرقايسى تارماق ماسلىشىپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ بالدۇرراق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى.

1985 ـ يىلى شايار ناھىيىسى بىلەن قىزىلبايراق يېزىسى نامراتلارنى يۆلەشتە بىردىن قىزىلبايراققا ۋە 15 مىڭ يۈەندىن مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1988 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت شايار ناھىيىسىگە «خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نامنى بېرىپ، بىر لەۋھە تەقدىم قىلدى.

1990 ـ يىلى شايار ناھىيىسى نامراتلىقتىن قۇتۇلغان ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش 1986 ـ يىلدىن كېيىن پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش قانات يايدۇرۇلدى. خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى باش بولۇپ، پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى، يېرىك يېزا ئىگىلىكىگە ئالاقىدار ئىدارىلەر ماسلىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىپ، يېزىلار ئۈچۈن ئۆسۈملۈك قوغدىغۇچىلارنى ھەقسىز تەربىيىلەپ بەردى، كېۋەز تېرىش ۋە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئاچتى. «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى 175 نامرات ئائىلىنى ھۆددىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي تېرىقچىلىق ۋە باقمىچىلىق قىلىشىغا ياردەم بەردى. 5 يېزا، بىر بازاردا نامراتلارنى يۆلەش ئىقتىسادىي گەۋدىسىدىن 6نى تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ سېمونت قۇيۇلمىلارنى پىششىقلاش، ئۇن تارتىش، توقۇمىچىلىق، قوي يۇڭى پىششىقلاش، بېلىق بېقىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ياردەم بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تېخنىكا ئۆگىنىۋېلىپ، بەزىلىرى مۇقىم كەسىپكە ئىگە بولۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

IV باب

ئىجتىمائىي كاپالەت

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى كۇچادا «دارىلئاجىزىن»، «قۇتقۇزۇش ساناتورىيىسى» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شايار ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم ئىگە ـ چاقىسى يوق مېيىپلار ئۇ يەرگە ئاپىرىپ بېرىلەتتى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى باشقۇردى. خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى دۆلەتنىڭ بىلەن كوللېكتىپنىڭكىنى بىرلەشتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىپ، يالغۇز، تۇل ياشانغانلار، مېيىپلار، يېتىملەر ۋە سەرگەردانلارنىڭ تاماق، ياتقىنى ھەل قىلدى، قازا قىلغانلارنى دەپنە قىلدى.

§ 1 . مېيىپلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1949 ـ يىلدىن 1958 ـ يىلغىچە ئىگە ـ چاقىسى يوق، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار مېيىپلارغا خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى تۇرمۇش قوشۇمچە ياردىمى بېرىپ، ئۇلارنىڭ كىيىنىش، تويۇنۇشىغا يار ـ يۆلەك بولدى.

1958 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە مېيىپلارنىڭ تۇرمۇش، ئىشقا ئورۇنلىنىش، خىزمەت قىلىش مەسىلىسىنى ھەرقايسى گۇڭشې، چوڭ ئەترەت كوللېكتىپلىرى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ ھەل قىلدى.

1978 ـ يىلى بازاردا پاراۋانلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، 9 تۈرلۈك كەسىپ بويىچە 12 خىزمەت

گۈزۈپىسى تەسىس قىلىندى، 8 مېيىپ ۋە 2 يالغۇز، تۇل پاشانغان كىشى بۇنىڭغا قوبۇل قىلىندى. 1985 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى پاراۋانلىق مۇلازىمەت كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، 10 مېيىپ، 10 ساغلام ئادەم قوبۇل قىلىنىپ، چوكاموز زاۋۇتى، دۇكان، رېمونتخانا ئېچىلدى. خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى مەبلەغ سېلىپ بەردى، ساغلام كىشىلەر باشقۇردى، مېيىپلار يارەملەشتى، پايدىسى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە تەڭ بولدى، مېيىپلار تۇرمۇشىنىڭ يار ـ يۆلەككە ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1986 ـ يىلى پاراۋانلىق كوپېراتىپى 50 مىڭ يۈەن توپلاپ، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى 70 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 987 كۋادرات مېتىرلىق بىر بىنا سېلىپ، پاراۋانلىق تىجارىتىنى قانات يايدۇردى. مېھمانخانا، دۇكان، ئاپتوموبىل رېمونتخانىسى، ئاشلىق، ياغ دۇكىنى، ياغ تارتىش دۇكىنى قاتارلىقلارنى ئېچىپ ۋە دۇكانلارنى ئىجارىگە بېرىپ، «كاڭفۇ» شىركىتىنى قۇرۇپ، ئۆز تىجارىتى بىلەن ئۆزىنى باقتى، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى تەكشۈرۈپ، يېتەكچىلىك قىلىپ، بىر تۇتاش پىلانلىدى ۋە ئورۇنلاشتۇردى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى بۇ شىركەتنىڭ مۇقىم مۈلكى بىلەن ئايلانما مەبلىغىنىڭ قىممىتى 400 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

2 § . يالغۇز، تۇل ياشانغانلارنى بېقىش

مىنگونىڭ 8 ـ يىلى (1919 ـ يىلى) شايار ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى دارىلئاجىزىن قۇرۇلۇپ، ياشانغانلاردىن 20 نى باقتى، ھەر بىر ئادەمگە يىلدا 71 يۈەن خىراجەت قىلىندى ۋە نەرسە ـ كېرەكلەر بېرىلدى. مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 12 ـ ئايدىن تارتىپ يالغۇز، تۇل ياشانغانلار كۇچا ناھىيىلىك قۇتقۇزۇش ساناتورىيىسىنىڭ بېقىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1950 ـ يىلدىن 1957 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى يالغۇز، تۇل ياشانغانلارغا ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش خىراجىتىدىن ياردەم بېرىلىپ، ئاشلىق، ياغ، پاختا ۋە ئوتۇن قاتارلىقلار تارقىتىپ بېرىلدى.

1958 ـ يىلى خەلق گۇڭشېلىشىش ئىشقا ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، گۇڭشېلار بىرلىك قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە 14 ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى، خىزمەتچىلىرى 20 گە، بېقىلىدىغانلار 332 گە يەتتى، يىلدا 5500 يۈەن پۇل ئاجرىتىلدى. 113 كىگىز، 256 يوتقان، 101 قۇر كېپەنلىك، 232 قۇر قىشلىق، يازلىق كىيىم ـ كېچەك سېتىۋېلىندى، ئاشخانا قۇرۇلۇپ ياشانغانلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى.

1959 ـ يىلى 200 ياشانغان كىشى ساناتورىيىگە كىردى. ياشانغانلار ساناتورىيىسىدە باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى پۇلغا سۇندۇرۇلغان قۇتقۇزۇش ماددىي ئەشيالىرى ۋە نەق پۇل 3000 يۈەنگە يېتىپ، ياشانغانلار ئۈچۈن 115 كىگىز، 269 يوتقان، 198 پاختىلىق چاپان، 199 پاختىلىق ئىشتان، 184 يالاڭ كىيىم، 28 باش كىيىم، 50 لۆڭگە سېتىۋېلىنغان ۋە ياماتقان ئۆتۈك 200 جۈپكە يەتتى.

1960 ـ يىلى ئەسلىدىكى 14 ياشانغانلار ساناتورىيىسى رەتكە سېلىنىپ، تارقاق ۋە كۆلىمى كىچىكلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ 10 غا قىسقارتىلدى، 172 ياشانغان ئادەم ساناتورىيىگە كىردى، بۇ ساناتورىيىلەر 200 دىن ئارتۇق توخۇ ـ غاز بېقىپ، 20 مو يەرگە بۇغداي، 15 مو يەرگە كۆممىقوناق، 18 مو يەرگە قوغۇن ـ تاۋۇز، 9 مو يەرگە كۆكتات تېرىپ، كىرىمى بىلەن ئۆزلىرىنى قامدىدى.

1961 ـ يىلى كوللېكتىپ ئاشخانا تارقىتىۋېتىلدى، ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن 6سى ساقلاپ قېلىندى، ياشانغانلاردىن 109 ى بېقىلدى، ھەرقايسى گۇڭشېدا مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ساناتورىيىنىڭ باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى.

1962 ـ يىلى «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلە»لەرنى تارقاقلاشتۇرۇپ بېقىش يولىغا قويۇلدى. ناھىيە

بويىچە ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن 6سى ساقلاپ قېلىنىپ، ياشانغانلاردىن 85 ئادەم بېقىلدى.

1963 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن 3ى قېلىپ، ياشانغانلاردىن 341 ئادەم بېقىلدى، بېقىش خىراجىتى ئىجتىمائىي ياردەم خىراجىتىدىن چىقىرىلدى.

1966 ـ يىلدىن كېيىن ياشانغانلار ساناتورىيىلىرى ئۆزلۈكىدىن يوقالدى، تارقاقلاشتۇرۇۋېتىلگەن يالغۇز، تۇل ياشانغانلارنى كوللېكتىپ باقىدىغان، ئىجتىمائىي ياردەم خىراجىتىدىن قوشۇمچە ياردەم بېرىدىغان بولدى. ئۇ چاغدا قايلور يېزىسىدىكى بىلەن بازاردىكى كونىراپ كەتكەن 2 ساناتورىيىلا قالغان بولۇپ، ياشانغانلاردىن 10 نەچچە ئادەملا بار ئىدى، ھەر يىلى دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ياردەم پۇلىدىن 1000 يۈەندىن 2000 يۈەنگىچە ياردەم بېرىلەتتى.

1977 ـ يىلى خەلق ئىشلىرى خىراجىتىدىن 2000 يۈەن ياردەم قىلىنىپ، بازارلىق گۈڭشې ئاھالىلار بىلەن گۈڭشې ئەزالىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ھاشارغا ئىشلەپ كېسەك قۇيۇپ، ساناتورىيىنىڭ ئۆيلىرىنى يېڭىدىن سالدى. 1978 ـ يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى توقسۇ ـ شايار تاشيولىنىڭ غەربىگە بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان يېڭى ئورنىغا كۆچۈپ كىردى. بۇ ساناتورىيىنىڭ كۆلىمى 52 مو بولۇپ، بېغى، كۆكتاتلىقى ۋە كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق 14 ئېغىز ئۆيى، 2 خىزمەتچىسى ۋە ياشانغان ئادەمدىن 15 ى بار بولۇپ، ھەممىسى ئىجتىمائىي ياردەم خىراجىتى بىلەن تەمىنلەندى.

1979 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن بۇ ساناتورىيە ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ھەر يىلى 25 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلدى، ئۆزلىرى 10 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى، قالغىنىغا قوشۇمچە پۇلىدىن ياردەم قىلىندى. شۇ يىلى گۈلباغ يېزىلىق ياشانغانلار ساناتورىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ياشانغان ئادەمدىن 12 سى بېقىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى قۇربان ھېيت ھارپىسىدا ناھىيە رەھبەرلىرى ئادەم باشلاپ بېرىپ ساناتورىيىدىكى ياشانغانلاردىن ھال سورىدى ۋە ئۇلارغا سوۋغا تەقدىم قىلدى.

1985 ـ يىلدىن ئىلگىرى بېقىش ئۆلچىمى ھەر بىر ئادەمنىڭ ھەر ئايدا 15 يۈەن ئىدى، 1988 ـ يىلى بۇ ئۆلچەم 18 يۈەن قىلىپ تەڭشەلدى.

1992 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن، گۈلباغ، تويبولدى، قايلور، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، تارىم قاتارلىق يېزىلار ئاپتونوم رايوننىڭ «ئون ياخشى» ئۆلچىمى بويىچە ھەرقايسىسى بىردىن ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇردى، ئۇلارنىڭ جەمئىي كۆلىمى 15 مو بولۇپ، 270 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈلباغ، يېڭىمەھەللە، تويبولدى ساناتورىيىلىرىدە ياشانغانلاردىن 20 ئادەم بېقىلدى. قالغان 2 ساناتورىيە ئۈسكۈنىلەر بىلەن خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشىنى ھەل قىلىشقا قۇربى يەتمىگەچكە ۋاقىتىنچە تۇرۇپ تۇردى.

1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 4 ياشانغانلار ساناتورىيىسىدە 25 ياشانغان ئادەم كۈتۈندى.

3 § . يىغىۋېلىش، قايتۇرۇش

1958 ـ يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ئۇدا نەچچە يىل ئاپەتكە ئۇچراپ، نۇرغۇنلىغان ئادەم شىنجاڭغا ئېقىپ كىردى، شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن مەخسۇس ئاپپارات قۇرۇپ كۆچمەنلەرنى كۈتۈۋېلىش، يىغىۋېلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە يۇرتىغا قايتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى.

1961 - يىل 1 - ئايدا خەلق ئىشلىرى، سىياسىي قانۇن تارماقلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلار بىرلىشىپ كۆچمەنلەرنى كۈتۈۋېلىش پونكىتى قۇردى، پونكىتتا 25 خىزمەتچى بولۇپ، كۈتۈۋېلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى ھەمدە تويبولدى، تاللىقنۇر، قايلۇر، يېڭىمەھەللە، گۈلباغ گۆڭشېلىرىدا ۋە چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى، بۇرۇنقى كادىرلار دېھقانچىلىق مەيدانى، تاشقى سودا ئىدارىسى دېھقانچىلىق مەيدانى، سودا ئىدارىسى دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت 9 ئورۇندا كۆچمەنلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 12 خىزمەتچى 2 قېتىم داخىيەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، مەخسۇس كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلدى.

1961 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى «شايار ناھىيىلىك كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ناھىيە بازىرىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى قىسقارتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىدە ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

1964 - يىل 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ 100 - قېتىملىق يىغىنىدا شايار ناھىيىلىك يىغىۋېلىش پونكىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قارار قىلىندى. ئورۇنلاشتۇرغىلى بولىدىغانلىرىدىن باشقىلىرىنى ئاساسەن خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى مەسئۇل بولۇپ ئاقسۇ ۋە كۇچادىكى يىغىۋېلىش، قايتۇرۇش پونكىتىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

1967 - يىلى ناھىيىلىك كۆچمەنلەرنى يىغىۋېلىش پونكىتى قايتىدىن قۇرۇلدى.

1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان 4 يىلدا 8557 ئادەمنى يىغىۋالدى، قايتۇردى ۋە ئورۇنلاشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈزلۈكسىز يۇرتىغا قايتقانلار 4003، قايتۇرۇلغانلار 58، ناھىيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار 4496 ئۈلار ئۈچۈن دۆلەت ئاجراتقان تورمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى 223 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ كوللېكتىپ ئىقتىسادىدىن خىراجەت قىلغىنى 158 مىڭ 600 يۈەن.

1964 - يىلى يېڭىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان 124 ئائىلىلىك 276 كۆچمەننىڭ تورمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 4550 يۈەن چىقىم قىلىنىپ، كەتمەن، قازان، كىگىز، يوتقان، پاختىلىق چاپان، كۆرپە، ئاياغ، باش كىيىم قاتارلىق تورمۇش لازىمەتلىكلىرى سېتىۋېلىندى.

1965 - يىلى 532 كۆچمەن يىغىۋېلىندى، قايتۇرۇلدى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە ۋە يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 296، يۇرتىغا ئۈزلۈكسىز قايتقانلار 100، ئاقسۇ، كۇچا ناھىيىلىرىگە قايتۇرۇلغىنى 136.

1970 - يىلى ئۈرۈمچى شەھىرى، ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە شايار ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلاردىن تارقاقلاشتۇرۇلغان 884 ئائىلە، 2296 ئادەم قوبۇل قىلىندى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1971 - يىلى 119 ئائىلىلىك، 260 ئادەم قوبۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1972 - يىلى 209 ئائىلىلىك، 699 ئادەم قوبۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1975 - يىلى يىغىۋېلىش پونكىتى يەنە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1978 - يىلى 378 كۆچمەن يىغىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 160 ى قايتۇرۇلدى.

1979 - يىلى 818 كۆچمەن يىغىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 661 ى قايتۇرۇلدى.

1982 - يىلى 56 كۆچمەن يىغىۋېلىنىپ قايتۇرۇلدى.

1985 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى قىشتا كوچىلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن، ماكانسىز ئادەملەرنىڭ ياتاق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بازارلىق ھۆكۈمەتكە يىغىۋېلىپ قايتۇرىدىغان كۆچمەنلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ۋاقىتلىق قونالغۇ نۇقتىسى تەسىس قىلىشنى ھاۋالە قىلدى، بۇنىڭغا ھەر يىلى 2000 يۈەن ئەتراپىدا خىراجەت چىقىم قىلىندى.

1986 - يىلى 54 ماكانسىز ئادەم يىغىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە كۇچا يىغىۋېلىش پونكىتىغا ئاپىرىپ قويۇلغىنى 20 ئادەم.

1990 - يىلى 1002 ئادەم (قېتىم) يىغىۋېلىندى، 1000 ئادەم قايتۇرۇلدى، 2 ئادەم قازا قىلدى، بۇلارغا جەمئىي 1000 يۈەن چىقىم قىلىندى.

§ 4 . روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى بېقىش

شايار ناھىيىسىدە روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسى يوق بولۇپ، سەپرا روھىي كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلارنى ئاقسۇغا ئاپىرىپ داۋالىتىشقا توغرا كېلەتتى. 1949 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغان 18 كىشى قوبۇل قىلىپ باشقۇرۇلدى. جىمغۇر ياكى ئارىلاپ قوزغىلىدىغانلىرى ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قارىشىغا تاپشۇرۇلدى. ئايرىم ئائىلىلەرنىڭ قاراشقا چولىسى يەتمىگەن چاغلاردا، بىمارلار كوچىلارغا چىقىۋېلىپ لاغايلاپ يۈرىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ كېسىلى ئېغىر بولمىغاچقا، جەمئىيەتكە چوڭ زىيان يەتكۈزىدىغان ئىشلار كۆرۈلمىدى.

1988 - يىلى روھىي كېسىلى بار بىمار ياسىن ھوشۇر يەكەن روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسىغا ئاپىرىپ داۋالىتىلدى، 1992 - يىلى ساقايدى.

§ 5 . يېتىم بالىلار ۋە تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلارنى بېقىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى ناھىيە تەۋەسىدە يېتىم بالىلار ۋە تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلار بولسا، ئۇلارنى يىغىپ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلئېيتامغا ئاپىرىپ بەردى.

خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، جەمئىيەتتىكى بېقىۋېلىشنى خالايدىغان ئادەملەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، بۇنداق بالىلارنى باقتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى. 1960- يىلى يېڭى چىمەن كەنتىدىكى ھېمىت ئابباس دېگەن كىشى 6 ياشلىق بىر خەنزۇ قىزنى بېقىۋېلىپ، چوڭ قىلىپ قاتارغا قوشتى؛ 1983 - يىلى تويبولدى گۈڭشېسىدىكى خەنزۇ دېھقان يې شىجۈن بىر ئۇيغۇر قىز بوۋاقنى بېقىۋالدى، بۇ ياخشى ئىش ئەل ئىچىگە تارىدى.

§ 6 . دەپنە ئىشلىرى

شايار ناھىيىسىدە ھەر قايسى مىللەت مېيىتنى ئۆز ئادىتى بويىچە يەرگە دەپنە قىلىدۇ. ناھىيە بويىچە 141 قەۋرىستانلىق بار بولۇپ، تەخمىنەن 4444 مو يەرنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇم بارخانلىرى تەخمىنەن 3547 مو، چۆللۈك 847 مو، تېرىلغۇ يەر 30 مو. 100 يىلدىن يۇقىرى تارىخقا ئىگە بولغانلىرىدىن 81ى، 10 يىلدىن ئاشقانلىرىدىن 60ى بار. يېڭى جۇڭگو ھاكىمىيەت تىكلىگەندىن كېيىن، خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، گەرچە ئۆرپ - ئادەت ئازراق ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن مېيىتنى ياغاچ ساندۇققا سېلىپ يەرگە كۆمۈشى ئاساسەن ئوخشاش. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - كېيىن ئىككى يەردىن خەنزۇلارغا قەۋرىستانلىق ئورنى بەلگىلەپ بەردى. ئەسلىدىكى قەبرىستانلىق ئورنى توشۇپ كەتكەچكە، 1977 - يىلى ھازىرقى ئورۇننى بەلگىلەپ بەرگەن. بازار دائىرىسىدىكى قەبرىستانلىقتىن سىرت، ھەرقايسى يېزىلاردىكى خەنزۇ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ قەبرىلىرىنى كەنت كومىتېتى ئۆزى باشقۇرۇپ، بەلگىلەپ بېرىلگەن يەرگە دەپنە قىلدى.

1991 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە بازار دائىرىسىدىكى خەنزۇلار قەبرىستانلىقىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى ھاۋالە قىلدى، شۇ يىلى دەپنە ئىشلىرى خەلق ئىشلىرى تەۋەلىكىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى. 1993 ـ يىلى دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلۈپ، 1994 ـ يىلى رەسمىي تەستىقلىنىپ قۇرۇلدى. ناھىيە ۋە بازارغا قاراشلىق 5 قەبرىستانلىق (خەنزۇلار قەبرىستانلىقى 2، ئۇيغۇرلار قەبرىستانلىقى 3) بولۇپ، بازارنىڭ غەربىدىكى قۇم بارىخانلىقىغا جايلاشقان، كۆلىمى 320 مو كېلىدۇ. ناھىيە بازىرىدا قازا قىلغان ئىگىسى چىقمىغان مېيىتلارنى ناھىيە بازىرىدىكى ساقچىخانا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ دەپنە قىلدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن بىر قىسىم خەنزۇلار مېيىتنى كۆيدۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مېيىتنى ئۈرۈمچى شەھىرى ۋە كورلا شەھىرىگە ئاپىرىپ كۆيدۈردى.

V باب

نىكاھنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش

§ 1 . نىكاھ ئەھۋالى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدىكى نىكاھلىنىش شەكىللىرى ئاساسلىقى ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنۇپ، تونۇشتۇرغۇچىلار ئارقىلىق تېپىشىپ نىكاھلىنىش، ھەسەپ ـ نەسەپلەر بويىچە نىكاھلىنىش، سودىلىشىش ئارقىلىق نىكاھلىنىش ۋە مەجبۇرلاش ئارقىلىق نىكاھلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. مىنگو دەۋرىدە گەرچە نامدا بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يۇقىرى ئىمتىيازلىقلار ۋە بايلار يەنىلا كۆپ خوتۇنلۇق بولىۋەردى. دىنىي قائىدە بويىچە نىكاھلىنىش ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان بولۇپ، دىنىي زاتلار ئايەت ئوقۇپ ئەر، ئاياللىڭ نىكاھىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئەر ـ خوتۇن بولۇشتى. لېكىن بەزى ئەرلەر كەمبەغەللىك سەۋەبىدىن 30 ـ 40 ياشلارغا كەلگەندە ئاندىن توي قىلدى. بەزىلەر ھەتتا كەمبەغەللىكىدىن بىر ئۆمۈر خوتۇن ئالالماي ئۆتۈپ كەتتى. بەزىلەر پۇل تاپقاندا خوتۇن ئالدى، پۇلنى خەجلەپ تۈگەتكەندە خوتۇننى قويۇۋەتتى. ئاجرىشىدىغان چاغدا ئەر ئاخۇننىڭ يېنىغا بېرىپ خوتۇننى قويۇپ بېرىش خېتىنى يازسىلا ئاجراشقان بولاتتى، ياكى خوتۇنىغا 3 قېتىم «تالاق» دېسە خوتۇننى قويۇپ بەرگەن ھېسابلىناتتى.

1950 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، كونا جۇڭگو دەۋرىدىكى سودا نىكاھى، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش قاتارلىق فېئودال قالاق ئادەتلەر بىكار قىلىنىپ، ئەر ـ ئاياللار باراۋەرلىكى، ئەركىن مۇھەببەتلىشىش، بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق بولۇش يولغا قويۇلدى. 1952 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ‹جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى›نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى»نىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توي قىلىش يېشى، ئوغۇللارنىڭ 18 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى، قىزلارنىڭ 16 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. ئەر، ئاياللار توي قىلىدىغان چاغدا، يېزا، رايون ۋە گۇڭشېنىڭ ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا بېرىپ ئىلتىماس قىلىپ توي خېتى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن ئەر ـ خوتۇن ھېسابلىنىدىغان بولدى. توي قىلغاندا، ئاجراشقاندا قانۇنىي رەسمىيەت چوقۇم ئىجرا قىلىنىپ، بىر تەرەپنىڭ

ئاغزاكىي گېپى ياكى بىر پارچە خەتتى بويىچىلا ئاجرىشىش ئۇسۇلى چەكلەندى.

بالدۇر توي قىلىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، 1981 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئېلان قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ‹جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى›، تولۇقلىما بەلگىلىمىسى»نىڭ روھى بويىچە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توي قىلىش يېشى «ئوغۇللارنىڭ 20 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى، قىزلارنىڭ 18 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى كېرەك» دېگەن بەلگىلىمە ئىجرا قىلىندى.

1970 - يىلدىن كېيىن كېچىكىپ توي قىلىش، يەنى ئادەتتە ئوغۇللار 20 ياشتىن كېيىن، قىزلار 18 ياشتىن كېيىن توي قىلىش تەشەببۇس قىلىندى ھەمدە كېچىكىپ توي قىلغانلارنى دەم ئېلىش ۋاقتىنى ئۇزارتىپ بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىدىن بەھرىمان قىلدى. 1980 - يىلى 2- قېتىملىق «نىكاھ قانۇنى» شايار ناھىيىسىدە ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىندى.

§ 2 . نىكاھ تىزىملاش

1951 - يىلى شايار ناھىيىسىدە، نىكاھنى تىزىملاش يولغا قويۇلدى. يېزىدىكى ياش ئوغۇل - قىزلار رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىنى ئېلىپ ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىگە بېرىپ نىكاھ تىزىملاش رەسمىيىتىنى بېجىردى، ناھىيە بازىرىدىكى ياش ئوغۇل - قىزلار ئۆز ئورنىنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىنى ئېلىپ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىگە بېرىپ نىكاھ تىزىملىتىپ توي خېتى ئالدى. 1953 - يىلى 1308 جۈپ ئەر- ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 1076 ئادەم نىكاھتىن ئاجرىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. 1955- يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ تىزىملاش چارىسى»نى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى، ئاممىغا قۇلايلىق يارىتىش ئۈچۈن، بۇ چارىنىڭ 1 - تارماق 1 - ماددىسىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ناھىيىنىڭ يېزا، بازارلىرىدا نىكاھ تىزىملاش ئورنىدىن 9ى تەسىس قىلىندى. يېزىلارنىڭ نىكاھ تىزىملاش ئىشىنى يېزا ۋە بازارلار بېجىرىپ بەردى، لېكىن ئاجرىشىش ئىشى يەنىلا رايون ۋە بازاردا بېجىرىلدى. 1958 - يىلى خەلق گۇڭشېلىشىشتىن كېيىن ھەرقايسى گۇڭشې نىكاھ تىزىملاش ئىشىنى بېجىردى، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكىلىرىنىڭ نىكاھ ئىشىنى يەنىلا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تىزىملاپ توي خېتى بەردى. 1961- يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 739 جۈپ ئەر - ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 432 جۈپ ئەر- خوتۇن ئاجراشتى. 1962 - يىلى 1297 جۈپ ئار - ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 1013 جۈپ ئەر - خوتۇن ئاجراشتى. 1963 - يىلى 2264 جۈپ ئەر - ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 1168 جۈپ ئەر - خوتۇن ئاجراشتى. 1967 - يىلنىڭ بېشىدىن باشلاپ، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى خادىملارنىڭ نىكاھ ئىشىنىمۇ بازارلىق ھۆكۈمەت تىزىملايدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1990 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە نىكاھ تىزىملاش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 3

يىل	نىكاھلانغانلار (جۈپ)	ئاجراشقانلار (جۈپ)	يىل	نىكاھلانغانلار (جۈپ)	ئاجراشقانلار (جۈپ)
1990	2144	1003	1992	2783	1159
1991	3163	1299	1993	1769	693

ئون تۆتىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

ئون تۆتىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

I باب

جامائەت خەۋپسىزلىكى

§ 1 . چىلىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى تەپتىشلىك

چىلىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) بەگلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قازىبەگ مەخسۇس باشقۇرىدىغان قازىخانا تەسىس قىلىنغانىدى. شايار كىچىك ناھىيە بولغاچقا تۇتۇش، قولغا ئېلىش، قاماش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان پاششابېگ يوق بولۇپ، بۇ ئىشلارنى، كۆچا قوشۇمچە بېجىرەتتى. شايار قازىبېگى 5 ـ دەرىجىلىك ئەمەلدار ھېسابلىناتتى. ئۆلتۈرۈش ـ ئۆلتۈرمەسلىككە ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى ھاكىمبەگنىڭ قولىدا ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا جىنايى ئىشلار قانۇن ـ نىزامى، رەسمىي يازما ھۆججەتلەرمۇ يوق ئىدى. بەگ سوراق قىلىش، ھۆكۈم قىلىشتا ئاساسەن شەرىئەتكە ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ رايىغا باقاتتى.

چىلىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) ناھىيە قۇرۇلدى. گۇاڭشۈ 32 ـ يىلى (1906ـ يىلى) ئامبال جاڭ شياۋبو ناھىيىلىك يامۇلنى قۇردى، يامۇلغا بىر نەچچە تەپتىش، ساقچى قويدى، ئۇلار چارلاشقا، ئامانلىق قوغداشقا مەسئۇل بولدى. ئۇلارنىڭ خىزمەت مەسئۇلىيىتى كېچە ـ كۈندۈز چارلاش ـ كۆزىتىش، ئوغرىلارنى تۇتۇش، ئەرز ـ دەۋالارنى سوراش، گۇناھكارلارنى تۇتۇپ تۇرۇش، جازا ئىجرا قىلىش، تۈرمە بېقىش، يەرلىكنىڭ تەرتىپىنى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ئىدى.

ئەينى چاغدا بارلىق ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە چېگرا ئامانلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئامبال بىۋاستە قوماندانلىق قىلاتتى. ھەر بىر يېزىغا 1 — 3 كىچە شاڭيو قويۇلاتتى ھەمدە 2 ـ 3 كىچە ئادەم شاڭيۇلارغا ھەمكارلىشىشقا ئەۋەتىلەتتى، ئۇلار ئاتلىق چارلاپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغدايتتى، يېزىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى مۇرەسسە قىلاتتى. شۈەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) ناھىيە تەپتىشى ساقچىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ شايار ناھىيىلىك ساقچى ئاپپاراتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مەخسۇس تەپتىش، كاتىپ، ساقچى باشلىقى، چارلىغۇچى مىرشاب تەسىس قىلىندى. جەمئىي 20 ئادەم بار ئىدى. ئۇلار جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغدايتتى ۋە ساقچىلار باشقۇرۇشقا تېگىشلىك باشقا ئىشلارنىمۇ باشقۇراتتى.

2 § . مىنگو دەۋرىدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە ساقچى ئىدارىسى

مىنگودىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدە ساقچىخانا تەسىس قىلىندى، ساقچىخانىدا بىر نەچچە چېرىك بار ئىدى، ئۇلار جامائەت ئىشلىرى ۋە تۇتۇش، يۆتكەش، جىنايەتچىلەرنى چاقىرتىپ سوراق قىلىش ۋەزىپىلىرىنى ئىجرا قىلاتتى.

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى) ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، چارلىغۇچى ساقچى تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ساقچى باشلىقى، ساقچى ئەسكەر، ساقچى تۈزۈمى ئورنىتىلدى، جەمئىي 33 ئادەم بار ئىدى، ساقچى ئىشلىرىنى ئامبال قوشۇمچە باشقۇراتتى. ساقچى ئوغرىلارنى تۇتۇش، سوراق قىلىش، شۈنىگدەڭ غەللە. پاراقنى تاپشۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ئالۋان ـ ھاشارغا ئادەم ماڭدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۈستىگە ئېلىپ، ھاكىمىيەتنى قوغدايتتى ۋە يۈرگۈزەتتى.

مىنگونىڭ 8 ـ يىلى (1919 ـ يىلى) ناھىيىدە ساقچىخانا تەسىس قىلىندى. يېزىلار بىكار قىلىنىپ، رايونغا ئۆزگەرتىلدى. دورغا بەگ (رايون باشلىقى)مۇ 2 — 3 ئادەم ئەۋەتىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇشقا ماسلىشىپ، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى بېسىقتۇراتتى. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئىدارە باشلىقى قويۇلدى، تەپتىش ئورنى، تۈرمە، كونسېسىيە ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى، ئۇلارغا خىزمەتچى خادىملار سەپلەندى. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، بىردىن كاتىپ، مۇپەتتىش، چارلىغۇچى ساقچى ئەمەلدارى سەپلەندى، ساقچى باشلىقى، ساقچى بولۇپ جەمئىي 10 ئادەم بار بولدى. قوشۇمچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتى ۋە تۇتۇپ تۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ساقچى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي بۆلۈم، خوجىلىق بۆلۈم، مۇپەتتىش ئىشخانىسى، نوپۇس ئىشخانىسى، تۇتۇپ تۇرۇش ئورنى، ساقچىخانا، ساقچى ئەترىتى تەسىس قىلىندى، ئۇلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولدى، رايونلاردا ساقچى ئىدارىسى ئەۋەتكەن مەخسۇس ساقچى بار ئىدى.

1943 ـ يىلدىكى شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تەركىبىدىكى ئاپپاراتلار

جەدۋەل: 14 — 1

ئاپپارات ئىسمى	ئادرېسى	ساقچىخانا باشلىقىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتەشتىن توختىغان ۋاقتى
مازار ساقچىخانىسى	مازار كەنتى	رۇستەم	مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)
تىنچلىق ساقچىخانىسى	شايار بازىرى	ئابلا سەيپى	مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)
4 ـ رايون ساقچىخانىسى		ئەزىز مەخسۇت	مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى)

بۇرتا ساقچىخانىسى	بۇرتا كەنتى	تۇردى مەخسۇت	مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)
چىمەن ساقچىخانىسى	چىمەن كەنتى	ھېكىم ھاپىز	مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)
يېڭىمەھەللە ساقچىخانىسى	يېڭىمەھەللە كەنتى	سۇن خەيتاڭ	مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)

شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى باشلىقلىرىنىڭ 1938 — 1949 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ۋەزىپىسى
ئابدۇخېلىل	ئۇيغۇر	تۇرپان	1938 - يىل 9 - ئاي	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
جۇ شياۋشەن	خەنزۇ	تيەنجىن	1939 - يىل 7 - ئاي	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى
سىڭ جاۋچى	خەنزۇ		1940 - يىلى	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
يې چىڭلىن	خەنزۇ	جىلىن يەنجى	1942 - يىل 10 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
ما لىڭيۇن	خۇيزۇ	كۇچا	1944 — 1945 - يىللار	ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
ئەي شىڭۇۋ	خۇيزۇ		1945 — 1946 - يىللار	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئىدارە باشلىقى
بارات	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	1946 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئىدارە باشلىقى
خا شىڭيۇ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1946 - يىل 8 - ئايدىن 1947 - يىلغىچە	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇئاۋىن باشلىقى
تا شۇمىن	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	1946 - يىل 9 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
نىياز	ئۇيغۇر	توقسۇ	1946 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
خۇ كېجاڭ	خەنزۇ	خېبېي	1946 - يىل 11 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇئاۋىن باشلىقى
يۇ ۋېنساڭ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1947 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
يۇ ۋېنساڭ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1948 — 1950 - يىل 2 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك باشلىقى
خا شىڭيۇ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1948 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك باشلىقى
گاۋ جۇنرۇ	خەنزۇ	خېبېي تيەنجىن	1948 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك باشلىقى
دىڭ جىن	خەنزۇ		1948 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
دىڭ چىڭۇۋ	خەنزۇ	خېنەن يۇڭچىڭ	1949 - يىل 1 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
تاش مەھەممەت	ئۇيغۇر	پىچان	1949 - يىل 11 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 4 - دەرىجىلىك باشلىقى
ھېكىم نۇر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1949 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى

§ 3 . خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى

شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1950 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا بىرلا ۋاقىتتا تەشكىل قىلىنغان ھەمدە كونا ساقچى ئىدارىسىنى ئۆتكۈزۈپ ئالدى. يەن چىۋ داۋاملىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئابدۇرېھىم ھەققۇل مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئاپپاراتلىرى خەلقنىڭ قولىغا ئۆتتى.

1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئەسلىدە شايار ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىگە قاراشلىق تۈرمە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلىپ، سولاقخانىغا ئۆزگەرتىلدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئىچىدە مەمۇرىي بۆلۈمچە، كەسپىي بۆلۈمچە، سولاقخانا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتى تەسىس قىلىندى، 72 كادىر ـ ساقچى بار ئىدى. 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا رازۋېدكا بۆلۈمچىسى، تەربىيىلەش تىرىۋۇگا بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى؛ 1953 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سىياسىي مەسلىھەتچى ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس كادىر سەپلىنىپ، سىياسىي ـ ئىدىيىۋى خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى. 1954 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى رازۋېدكا بۆلۈمچىسىنى سىياسىي قوغداش بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتتى. ئىجرا بۆلۈمچىسىنى تەسىس قىلىپ، تەربىيىلەش ـ تىرىۋۇگا بۆلۈمچىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. 1962 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سىياسىي مەسلىھەتچىنى سىياسىي يېتەكچىگە ئۆزگەرتتى.

1967 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ھەربىي ۋەكىل ئەۋەتىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى، شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1968 ـ يىلى 2 ـ ئايدا «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى»غا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى يەنە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا كاتىبات، رازۋېدكا قىلىش، سوراق قىلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، سابىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكى كادىر ـ ساقچىلارنىڭ كۆپ قىسمى خىزمەتتىن ئايرىلىپ، ئۆگىنىش كۇرسىغا قاتنىشىپ، «ئىدىيە ئۆزگەرتىش»نى قوبۇل قىلدى.

1972 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. كەسپىي ئاپپاراتلار قايتا قۇرۇلدى، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش، ئەيىبلەش فۇنكسىيىلىرىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى يۈرگۈزدى. 1979 ـ يىلغا كەلگەندە، تەپتىشلىك كەسپى تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دائىرىسى ئايرىلدى. شۇ يىلى 6 ـ ئايدا بازارلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى؛ 1975 ـ يىلى سىياسىي يېتەكچى قويۇلدى؛ 1976 ـ يىلى 10ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئەسلىگە كەلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1985 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سىياسىي يېتەكچى سىياسىي كومىسسارغا ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەمۇرىي تۆتۈپ تۇرۇش ئورنى، ئورمان ساقچىخانىسى، قاسقان ساقچىخانىسى، تارىم ساقچىخانىسى، يېڭىمەھەللە ساقچىخانىسى، بەشتوغراق

ساقچىخانىسى، قىزىلبايراق ساقچىخانىسى، گۈلباغ ساقچىخانىسى، قايلور ساقچىخانىسى، تويبولدى ساقچىخانىسى، نۇرباغ ساقچىخانىسىدىن ئىبارەت 11 ساقچىخانا ۋە كاتىبات بۆلۈمچىسى، ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمچىسى، سىياسىي قوغداش بۆلۈمچىسى، تەييارلىق سوراق بۆلۈمچىسى، جىنايى ئىشلار رازۋېدكا ئەترىتى، سولاقخانا، مەمۇرىي توختىتىپ قويۇش ئورنى، خەلق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتى قاتارلىقلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى.

1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىدارە بويىچە شتاتتىكى كادىر - ساقچى 108گە يەتتى.

§ 4. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش

1950 - يىل 4 - ئايدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ، خەلق دېموكراتىيە ھاكىمىيىتى ۋە دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ مېۋىلىرى يەنىمۇ مۇستەھكەملەندى.

شايار ناھىيىسى تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە يەنىلا باندىت، زومىگەر، ئەكسىيەتچىل پومېشچىكلار، ئەكسىيەتچىل پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ تايانچلىرى قاتارلىق دۈشمەنلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئەينى چاغدا ناھىيە بويىچە كەسپىي بۇلاڭچىدىن 3ى، زومىگەر (يېزا - بازارلاردىكى زومىگەر، ئەكسىيەتچىل پومېشچىك، ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن 71ى، ئىشپىيون (جاسۇس، ئاسىيلار) دىن 18ى، ئەكسىيەتچىل پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ تايانچلىرى (تارىختا جىنايىتى ئېغىر بولغان ئەكسىيەتچىلەرنى كۆرسىتىدۇ) دىن 17 سى، ئەق ئەكسىلئىنقىلابچىدىن بىرى بولۇپ، جەمئىي 110 ئادەم بار ئىدى. سىنىپىي دۈشمەنلەر خەلق ھاكىمىيىتى تازا مۇستەھكەم بولمىغان ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، ئەكسىيەتچىل ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى، ئۇلار پىتنە - ئىغۋا تارقىتىپ، خەلق ھۆكۈمىتىگە بۆھتان چاپلىدى؛ كونا ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئوي - پىكرىنى تەرغىپ قىلىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق دېموكراتىك ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىگە غالجىرانە بۇزغۇنچىلىق قىلدى؛ 1950 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى تەشكىللىنىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

1950 - يىل 4 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىندا «ئىشپىيونلارغا، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنى قانات يايدۇرۇش» توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ئاختۇرۇپ تۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى، گومىنداڭنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرى تىزىملىنىپ، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بىرىم ئەكسىلئىنقىلابچىلار باستۇرۇلدى.

1951 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 — 27 - كۈنىگىچە ئېچىلغان شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.

1951 - يىل 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە كادىرلار قوشۇنىنى تازىلاش ئېلىپ بېرىلدى؛ 9- ئايدىن كېيىن، يېزىلاردا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. 1953 - يىل 6 - ئايدا ئاخىرلاشتى. قولغا ئېلىنغان سىنىپىي دۈشمەن 84، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغىنى 16، قاماق جازاسى ھۆكۈم

قىلىنغىنى 46، رىجىمغا ئېلىنغىنى 17، قويۇپ بېرىلگىنى 4، ئۆلگىنى بىر. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشنىڭ غەلىبىسى خەلق دېموكراتىيە دىكتاتورىيىسىنى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملىدى. جەمئىيەت تەرتىپىنى تىنچلاندۇردى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

5 § . جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى قىلىپ تۇتۇش

ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى ئاستىدا، 1954 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كۈچنى تولۇقلاپ، ئەق ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تەكشۈرۈپ تەكتىنى ئېنىقلاش خىزمىتىنى كۈچەيتتى. ناھىيە بويىچە 76 ئادەمنىڭ جاھانگىرلار، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى بىلەن ئالاقىسى بارلىقى بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاما ئاستىدا ئېقىپ يۈرگەن ئادەم 26، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكىسى 3، چەت ئەلگە قېچىپ كەتكىنى 47، بۇلارنىڭ ئىچىدە رازۋېدكا ئوبيېكتى قىلىنىپ مەخسۇس دېلو تۇرغۇزۇلغىنى 6. 1955- يىل 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1 - قېتىملىق ئاختۇرۇپ تۇتۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەكسىلئىنقىلابچىدىن بىرنى، قانۇنسىز يوشۇرۇن بىرنى، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 30نى قولغا چۈشۈردى، 1956 - يىل 9 - ئايغىچە، ھەر خىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 49 نى قولغا ئالدى، زەربە بېرىشكە تېگىشلىك بولمىغان ۋە قولغا ئالمىسىمۇ - ئالمىسىمۇ بولىدىغان 37 ئىشپىيوننى مەسىلە تاپشۇرغۇزۇش ئاساسىدا، رىجىمغا ئېلىش، قالدۇرۇپ ئىشلىتىش، ئاممىنىڭ نازارىتىگە تاپشۇرۇش قاتارلىق چارىلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىدى. 1957-، 1958 - يىللىرى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىر تەرەپتىن زەربە بېرىش، بىر تەرەپتىن چارە كۆرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 2 ئەكسىلئىنقىلابچى، 54 قانۇنسىز يوشۇرۇنچىلىك قولغا ئېلىندى، 5 ئادەم ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە تاپشۇرۇلدى، 16 ئادەم قانۇن بويىچە رىجىمغا ئېلىندى. 1966- يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئەكسىلئىنقىلابچىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇردى. 1966- يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە 15 قېتىم ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو يۈز بەردى، بۇنىڭ 8 ى پاش قىلىندى.

1983 - يىل 9 - ئايدا مەركىزىي كومىتېت، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن شايار ناھىيىسىدە «جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1987 - يىل 1 - ئايغىچە 4 يىل 5 ئاي ئىچىدە «ئۆچ ئوپېراتسىيە، سەككىز جەڭ» ئېلىپ بېرىلىپ، تۈرلۈك جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 215ى تۇتۇلدى.

6 § . ئامانلىق باشقۇرۇش

1. ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى

شايار ناھىيىسىدە 1952 - يىلى ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1952 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 3

رايونلۇق ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى	ھەيئەت ئەزالىرى	يېزىلىق ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى	ھەيئەت ئەزالىرى	كەنت ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى	گۇرۇپپا ئەزالىرى
1 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	9	3	15	6	26
2 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	9	4	28	15	68
3 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	7	4	26	17	88
4 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	7	3	19	12	66
رايون دەرىجىلىكى جەمئىي 4	32	يېزا دەرىجىلىك 14	88	كەنت دەرىجىلىك 50	248

1958 - يىلى ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى «تەكشۈرۈش، تولۇقلاش»تىن ئىبارەت تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى، ھەر دەرىجىلىك ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى «ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى»، «چارلاش، قاراۋۇللۇق تۈزۈمى»، «قوغداش تۈزۈمى»، «جازا قۇرۇپ توسۇش تۈزۈمى» قاتارلىقلارنى تۈزۈپ چىقتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغا ئەگىشىپ، ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمەت دائىرىسى ۋە خىزمەت ئۇسۇلىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، ئامانلىق قوغداش خادىملىرى ئۆزلۈكسىز مۇددەت، تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، مەركەزلىك تەربىيىلىنىپ كەسپىي بىلىملەرنى ئۆگەندى. ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق بولدى: (1) دېلو نەق مەيدانىنى قوغداش؛ (2) تۆتنىڭ ئالدىنى ئېلىش (ئوتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوغرىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، زەھەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىشپىيونلۇقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، 1980 - يىلدىن كېيىن، زەھەرلىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئامانلىقنى قوغداش ۋە ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى)؛ (3) بىخەتەرلىك تەربىيىسى بېرىش؛ (4) ئازغان ياشلارغا ياردەم بېرىپ، قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىنى ئىشلەش، تۈرمە سىرتىدا جازا ئىجرا قىلىنىۋاتقان، شەرتلىك قويۇپ بېرىلگەن، سىرتتا داۋالىنىشقا كېپىللىك بېرىلگەن، جازا كېچىكتۈرۈلگەن جىنايەتچىلەرنى باشقۇرۇش؛ (5) قاتناش تەرتىپىنى قوغداش؛ (6) ئامانلىق باشقۇرۇش، تۈرلۈك ئامانلىق نىزامىغا خىلاپلىق قىلىش دېلولىرىنى پاش قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش.

2. جامائەت تەرتىپىنى باشقۇرۇش

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى يېزا - بازارلارنىڭ ئامانلىق تەرتىپىنىڭ قالايمىقان بولۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، شۇ ئورۇنلارنىڭ پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىگە تايىنىپ، ئاممىنى قوزغاپ، بىخەتەرلىك تەربىيىسى بېرىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ئورتاق قوغداشنى يېكىتتى؛ ھەر دەرىجىلىك ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئامانلىقنى قوغداش بىرلەشمە مۇداپىئەسىنى چىڭ تۇتۇپ، نۆۋەتچىلىك قىلىش، چارلاش، جازا قۇرۇپ توسۇش خىزمەتلىرىنى كۈچەيتتى؛ تۈرلۈك جامائەت سورۇنلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەكشۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، يوشۇرۇن ئاپەتلەرنى ۋاقتىدا تۈگىتىپ، ئامانلىققا خىلاپلىق قىلىش ھادىسىلىرىنىڭ

يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى؛ جامائەت تەرتىپىگە زىيان يەتكۈزىدىغان جىنايەتچىلەرنىڭ رېئال ئەھۋالى ۋە ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئەستايىدىل تۈردە مۇناسىپ تەدبىر قوللاندى. 1952 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ناھىيە دائىرىسى ئىچىدە ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنى قۇردى، ناھىيە بويىچە 4 رايوندا 18 ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، ھەيئەت ئەزاسى 123كە، 151 ئامانلىق قوغداش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، گۇرۇپپا ئەزاسى 248گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بازار كۆنى كادىر ـ ساقچىلار دېجۇرنىلىق قىلىش تۈزۈمىنى تۈزدى. سودا ساراي (ماگىزىن)، سودا بازىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئالدى. 1956ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئاساسىي قاتلام ئامانلىق ساقلاش خادىملىرى تۈركۈمگە بۆلۈپ كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەندى. تەربىيىلەنگۈچىلەردىن مۇنۇلار تەلەپ قىلىندى: (1) رىجىمغا ئېلىنغانلار، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ يۇۋاشلىق بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشىنى نازارەت قىلىش؛ (2) بارلىق ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە تۈرلۈك جىنايەتچىلەرنى تىزگىنلەش خىزمىتىنى كۈچەيتىش؛ (3) يېزىلىق ئامانلىق قوغداش ھەيئىتىنى ئاساس قىلغان جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى ئارقىلىق پاش قىلىش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇش؛ (4) ئاممىغا «تۆتنىڭ ئالدىنى ئېلىش» تەربىيىسى بېرىش؛ (5) ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش تەربىيىسىنى ياخشى ئىشلەش. 1962ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىگە ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: (1) سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ۋە باشقا تۈرلۈك خىزمەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىشچى. خىزمەتچىلەر ئاممىسىغا ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈش، بىخەتلىك ئېدىيىلىرىنى تۈگىتىپ، ئامانلىق ساقلاش قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىپ، مۇھىم تارماقلارنىڭ قوغداش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ھەقىقىي ياخشى ئىشلەش. (2) پومېشچىك، باي دېھقان، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىنچىكە ئىگىلەپ، نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىشنى كۈچەيتىپ، بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنىڭ قاتتىق ئالدىنى ئېلىش. (3) ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەركەز قىلىنغان بىخەتەرلىك تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇرۇپ، ھەممە ئائىلىلەرگىچە تەشۋىق قىلىش. (4) ئاققۇنلارنى بىردەك يىغىۋېلىپ، بايرام مەزگىلىدە باشقۇرۇشنى ئالاھىدە كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ھەممە يەردە قاتراپ يۈرۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش. (5) ئامانلىق باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، قاراڭغۇ بازارلارنى يوقىتىپ، ئىزچىل ھايانكەشلىك بىلەن زور پايدا ئالغۇچىلارغا قاتتىق زەربە بېرىش. (6) قىمارنى قاتتىق چەكلەش. قىمار ئەۋج ئالغان جايلاردا قىمارنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئېلان چىقىرىش، ئىزچىل راھەتكە يۈگۈرەپ، ئەمگەكتىن قاچقان، توغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانماي داۋاملىق قىمار ئوينايدىغان قىمارۋازلارنىڭ كاتتىۋېشى ۋە قىمارۋازلارنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىش؛ (7) ئورگانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئادەم قوبۇل قىلىش، دېجۇرنىلىك، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش تۈزۈملىرىنى چىڭىتىپ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، ئاساسلىق يىغىلىش ئورۇنلىرىنى ياخشى قوغداش. 1979 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «‹ئامانلىق باشقۇرۇش ۋە جازالاش نىزامى›نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. 1986 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «مەمۇرىي [1986] 75 ـ نومۇرلۇق» ھۆججەت ئارقىلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ «جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش، ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى دوكلات»نى تەستىقلاپ تارقاتتى.

42 يىلدا ھەر قايسى مەزگىللەردىكى ئوخشىمىغان ئەھۋال، ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ھالەتلەرگە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ئامانلىق قوغداش خىزمىتى تەپسىلىي پرىنسىپى ۋە تەدبىرلىرى تۈزۈپ چىقىلىپ، بېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، سودا بازىرى، كىنوخانا، تىياتىرخانا قاتارلىق جامائەت سورۇنلىرىنىڭ تەرتىپى تەرتىپكە سېلىندى. ھاراق ئىچىپ چاتاق چىقىرىش، ئۇرۇشۇپ جېدەل چىقىرىش، ئوغرىلىق قىلىش، قىمار

ئويناش قاتارلىق جەمئىيەت ئامانلىقىغا خىلاپ قىلمىشلارنى باشقۇرۇش، جازالاش كۈچەيتىلدى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن «جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشنى باشقۇرۇش ۋە جازالاش نىزامى» ۋە «قاتتىق زەربە بېرىش» سىياسەتلىرى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىندى.

3. خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش

جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى 1957 - يىل 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئېلان قىلغان «پارتلايدىغان بۇيۇملارنى باشقۇرۇش قائىدىسى»نىڭ تەلىپى بويىچە شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەر يىلى خەتەرلىك بۇيۇملارنى تىزىملاش، تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ۋە كىنىشكا تارقىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى ھەمدە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ خەتەرلىك بۇيۇملارنى توشۇش، ساقلاش، سېتىش ۋە ئېلىپ يۈرۈش، ئىشلىتىش قاتارلىق ئەھۋاللارنى باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنىڭ ئىجراسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇردى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قورال - ياراغ باشقۇرۇش چارىسى»دىكى بەلگىلىمە ۋە تەلەپلەرگە ئاساسەن، جامائەت خەۋپسىزلىكى، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق تارماقلىرى، تەنتەربىيە كومىتېتى قاتارلىق تارماقلاردىكى ئالاقىدار خادىملار ھەربىي ئىشلار سىستېمىسىدا بولمىغان ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئىشلىتىۋاتقان، خەلق ئىشلىتىۋاتقان ھەر خىل قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە پارتلايدىغان بۇيۇملار (بۇغا فېرمىلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ناركوز مىلتىقلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا مەسئۇل قىلىندى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كىشىلەرنىڭ زەخىملىنىش - ئۆلۈشى ۋە قورال- ياراغ باشقۇرۇش ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنى ئازايتىش ۋە ئۇلاردىن ساقلىنىش توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقاردى. 1973- يىلى، 1981 - يىلى ۋە 1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىلگىرى - كېيىن 3 قېتىم قورال- ياراغ، ئوق - دورىلارنىڭ بىخەتەرلىكى تەكشۈرۈلدى ھەمدە بەلگىلىمە بويىچە قورال ئېلىپ يۈرۈش دائىرىسى تارايتىلىپ، بىر تۈركۈم قورال - ياراغ، ئوق - دورىلار يىغىۋېلىندى. خەتەرلىك بۇيۇملارنى توشۇش، ساقلاش، ئىشلىتىش دائىرىسى قاتتىق تىزگىنلەندى. ساقلىغۇچى ۋە ئىشلەتكۈچى خادىملار سىياسىي جەھەتتىن ۋە تېخنىكا جەھەتتىن تەكشۈرۈلۈپ، قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى، خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقتىن، يەرلىك پارتلىتىش دورىسى ئارقىلىق پارتلىتىپ بېلىق تۇتۇلۇپ، ئادەم ئۆلۈش ۋە يارىلىنىش ۋەقەلىرى ھەر ۋاقىت يۈز بېرىپ تۇراتتى، مەسىلەن: تويبولدى يېزىسىدىكى لى شىدۇ پارتلىتىپ بېلىق تۇتۇپ بىر بىلىكى، بىر كۆزى زەخىملەنگەن. 1974 - يىل 9 - ئايدا بىر ئاقتۇن تارىم دەرياسى قىزىلقۇم كېچىكىدە پارتلىتىپ بېلىق تۇتۇپ ئۆلۈپ كەتكەن.

1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە «قورال - ياراغ، ئوق - دورا، پارتلىتىش بۇيۇملىرى ۋە قاتىللىق قوراللىرىنى يىغىۋېلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى تارقاتتى. شايار ناھىيىسىدە جەمئىيەتتىكى تارقاق قورال - ياراغ، ئوق - دورا، پارتلىتىش بۇيۇملىرى ۋە قاتىللىق قوراللىرىنى ئېنىقلاپ يىغىۋېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىرىنچىدىن، كاپسول، پىلىك، قىرلىق پىچاق، پۇرژىنىلىق پىچاق، خەنجەر (ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش لازىمەتلىك ئەسۋابلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، كويزا، سىم قامچا قاتارلىقلارنى بىردەك يىغىۋېلىش؛ ئىككىنچىدىن، ھەر قايسى ئورۇنلار تۈرلۈك تەشۋىقات قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ، كەڭ، چوڭقۇر تەشۋىق - تەربىيە خىزمىتىنى ئىشلەش، بار تۇرۇپ تاپشۇرۇشنى رەت قىلغانلارغا ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، مۇددەت بەلگىلەپ تاپشۇرۇشقا بۇيرۇش، جاھىللىق بىلەن تاپشۇرمىغانلارنى قانۇن بويىچە چاقىرتىپ سوراق قىلىش ياكى قانۇن

بولۇپمۇ ئاختۇرۇش؛ ئوچىرىتچىدىن، سالىيوت، پوچاڭزىلارنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش؛ فوسفورلۇق گۈڭگۈرت، كالىي خلورىد قاتارلىق زەھەرلىك بۇيۇملارنى ئىشلىتىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش، تارتىپ ئوت ئالدۇرۇش خالتىسى، تارتما پوچاڭزا، تاشلىما پوچاڭزا قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىشنى قاتتىق چەكلەشنى بەلگىلىدى. ناھىيە بويىچە 21 دانە مىلتىق، 328 پاي ئوق، 14.5 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى، 609 دانە كاپسول، 70 مېتىر پىلىك، 52 دانە گرانات، 9 دانە سىم قامچا، 9 خەنجەر، بىر دانە پۇرژىنىلىق پىچاق، بىر جۈپ كويزا، بىر دانە قىلىچ، بىر نەيزە يىغىۋېلىندى. 1985 - يىلى يازدا، بىر ساقچىنىڭ قورالىدىن ئوق چىقىپ كېتىپ، بىر ئادەم زەخىملەندى، كېيىن ئۇ ساقچى يۆتكىۋېتىلدى.

4. زەھەر، قىمار، پاھىشىۋازلىقنى ۋە شەھۋانىي كىتاب - رەسىملەرنى چەكلەش

1) زەھەر (ئەپيۇن، خروئىن، مورفىن ۋە نەشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نى چەكلەش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، مىنگو يىللىرىدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما زەھەر چېكىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەلدار، ئاقسۆڭەكلەر، دۆلەتمەن بايلار، ئۈشۈق لۈكچەكلەر ئىدى، ئەينى چاغدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدىكى مۇھىم خادىملاردىنمۇ چېكىدىغانلار بار ئىدى، بىر قىسىم ھەربىي - ساقچى ژاندارمىلار ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى زەھەر ئېلىپ ساتتى، نەشىخانىلارنى ئېچىپ، بۇنىڭدىن زور پايدا ئالاتتى، شۇڭا ئاشكارا چەكلەپ، ئاستىرتتىن قويۇپ بەرگەچكە، قايتا - قايتا چەكلەنگەن بولسىمۇ تۈگىمىگەنىدى.

مىنگو دەۋرىدە ئەپيۇن ۋە نەشە چېكىدىغانلار بار ئىدى. ئەپيۇننى كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت خادىملىرى، نەشىنى يۇقىرالار چېكەتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا كۆپ قېتىم پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ ئەمما تۈگىمىگەنىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن زەھەر چېكىش ئاستا - ئاستا چەكلىنىپ تۈگىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى نەشە چېكىدىغان ئەھۋاللار يەنە پەيدا بولدى. 1992 -، 1993 - يىللىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 46 كىلوگرام نەشە، 5000 تۈپ كەندىر يىغىۋالدى، بۇلار 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاممىۋى چوڭ يىغىن ئېچىلىپ كۆيدۈرۈلدى ھەمدە زەھەر چەككۈچىلەرگە جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىلدى.

1949 - يىلدىن كېيىن ھۆكۈمەت تېز ھەرىكەتكە كېلىپ، قاتتىق تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، زەھەرنى زورلۇق بىلەن مەنئى قىلىپ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ 1950 - يىل 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېلان قىلغان «زەھەرنى قەتئىي مەنئى قىلىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»نى قاتتىق ئىجرا قىلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى «زەھەر سېتىش، يۆتكەش ۋە چېكىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق» ۋە «نەشىنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، ئارقىدىنلا ناھىيە بويىچە زەھەر چەككەن، زەھەر ساتقانلار تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ، بازار - يېزىلارغا چوڭقۇر چۆكۈپ تەشۋىق - تەربىيە ئىشلىنىپ، ئامما پاش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى.

1951 - يىل 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ مۇجىمتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، يەنە بىر قېتىم ئۇقتۇرۇش چىقىرىلىپ، نەشە قاتتىق مەنئى قىلىندى. ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا زەھەرنى مەنئى قىلىش ۋە ئۇزۇل - كېسىل تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش توغرىسىدا يەنە بىر قېتىم تەشۋىقات قىلىندى. 2 قېتىم كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق، كۆپ قىسىم زەھەر چەككۈچىلەر مەجبۇرىي

بۇيرۇق بىلەن چەكلىنىپ، تەنقىد تەربىيە بېرىلدى، توغرا يولغا ماڭغانلاردىن سىرت، ئاز ساندىكى زەھەر ساتقان، زەھەر توشۇغۇچىلار قولغا ئېلىنىپ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىنىپ، زەھەر چېكىش ھادىسىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىلدى.

1964 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرى قىزىلبايراق گۇڭشېسى 4 ـ چولڭ ئەترەت 1 ـ كىچىك ئەترىتىدىكى دېھقان موللا ئەمەتنىڭ 200 تۈپ ئەپيۇن تېرىغان ئىشىغا بىرلەشتۇرۇپ، يېزا بويىچە بىر قېتىم ئۇزۇل ـ كېسىل ئېنىقلاش ئېلىپ بېرىپ، قانۇنسىز زەھەر تېرىش ھادىسىلىرىنى قاتتىق چەكلىدى. 1988 ـ يىل 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى لى خېبىننىڭ ئەپيۇن ياساپ ساتقان دېلوسىنى پاش قىلىپ، بېرىم پىششىقلانغان 950 گرام ئەپيۇننى قولغا چۈشۈرۈپ، قاتتىق جازالىدى.

2) قىمار چەكلەش

1951 ـ يىلىنىڭ بېشىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «قىمارنى قاتتىق مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى ئېلان قىلدى. ئىلگىرىكى يىللاردا ئامانلىق خىزمىتىدە قىمارنى مەنئى قىلىش دائىملىق خىزمەت قىلىپ تۇتۇلدى. 1983 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، قىمار ئەسۋابلىرىنى ياساش ـ سېتىشنى مەنئى قىلدى. قىمار ئەسۋابلىرىنى كۆيدۈردى، شۇنىڭدەك قارتا، ماجاڭ، سۆڭەك قارتا، شىشخال ۋە باشقا شەكلى ئۆزگەرگەن قىمار ئويناش قىلمىشلىرىنى بىردەك مەنئى قىلدى. شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قىمار ئويناشنى تەكشۈرۈپ مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»تا ئېنىق قىلىپ مۇنداق بەلگىلىدى:

(1) قىمار ئويناش ئىدىيىنى چىرىتىپ، جىنايەت پەيدا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزىدۇ. ھەر قانداق شەكىلدىكى قىمار ئويناش ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى قانۇنغا خىلاپ قىلمىش ھېسابلىنىدۇ، قەتئىي يوقىتىش شەرت.

(2) قىمارۋازلارنىڭ كاتتا بېشى، قىمارۋازلار، ئاۋكا ئۇيۇشتۇرغۇچىلار، كۈشكۈرتكۈچىلەر مۇشۇ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئېلان قىلىنغان كۈندىن باشلاپ، 15 كۈن ئىچىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىغا ئۆزۈل ـ كېسىل ئىقرار قىلىپ، قىلمىشىنى تاپشۇرۇشى، قانۇنسىز تاپاۋىتىنى تاپشۇرۇپ ۋە شېرىكلىرىنى پاش قىلىپ، كەڭچىلىككە ئېرىشىشى شەرت. مۇددەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، قىلمىشىنى تاپشۇرمىغانلار تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ھامان قانۇن بويىچە قاتتىق جازالىنىدۇ.

(3) ھەر قانداق پۇقرانىڭ قىمار ئويناش ھەرىكەتلىرىنى سەزگەن ھامان چەكلەش ياكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىغا پاش قىلىش ھوقۇقى بار، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قىمار ئويناش قىلمىشلىرىنى مەنئى قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلايدۇ.

3) پاھىشىۋازلىق، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش، شەھۋانە كىتاب ـ سۈرەتلەرنى مەنئى قىلىش

ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش، پاھىشىۋازلىق قىلىش ۋە شەھۋانىي كىتاب ـ سۈرەتلەرنى تارقىتىپ كۆرۈش، شەھۋانىي بويۇملارنى ئويناش قاتارلىقلار تۇرمۇشتا چىرىكلەشتۈرىدىغان، ئىرادىنى يوقىتىدىغان ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان قىلمىشلاردۇر، ئۇلار كونا جەمئىيەتتە ئۇزاقتىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئىللەت. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئىللەتلەر يوقىتىلدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش ۋەزىيىتىدە، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش، پاھىشىۋازلىق ھەرىكەتلىرى سەل باش كۆتۈرۈپ قالدى. مەركىزىي كومىتېت، گوۋۇيۈەننىڭ بۇيرۇقى ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ 1982 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى چىقارغان «ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش ۋە شەھۋانىي كىتاب ـ رەسىم، بۇيۇملارنى تەكشۈرۈپ مەنئى قىلىش، يىغىۋېلىش خىزمىتىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»

ىنىڭ روھىغا ئاساسەن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى چوڭقۇر، ئىنچىكە تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. يات جىنسىتىكىلەرگە قىزىقتۇرۇش، يات جىنسىتىكىلەرنى ئويناشنى مەخسەت قىلغان باش ئۈنسۈرلارغا ياكى ئىپپەت - نومۇسنى سېتىش بىلەن يات جىنسىتىكىلەرنى ئويناپ بۇزۇقچىلىق قىلىشتەك ھەرىكەتلەر كىرەلىشىپ كەتكەن جىنايى ھەرىكەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلدى. ئاياللارنى ئىپپەت - نومۇسنى سېتىشقا زورلىغان، كۈشكۈرتكەن، قىزىقتۇرغان ۋە ئاياللارنى سولاپ بېرىپ ئىپپەت - نومۇسنى ساتقۇزۇپ زور پايدا ئالغان ئۇۋا، ئۇۋا خوجايىنلىرىغا زەربە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش ۋە ئېنىقلاش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. بىر قىسىم كىچىك مېھمانخانا، كىچىك ساراي، دەڭلەر بولۇپمۇ يەككىلەر ئاچقان دەڭ - سارايلار نۇقتىلىق تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. پايدىنى دەپ ئىپپەت - نومۇسنى سېتىش، پاھىشىۋازلىق ھەرىكەتلىرىنى قويۇۋەتكەن كىچىك خوجايىنلارغا جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە چارە كۆرۈلدى ۋە تىجارىتىنى توختىتىشقا بۇيرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەر قايسى ئورگان - تەشكىلات، كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئامانلىقنى قوغدىغۇچى خادىملىرىدىن شەھۋانىي كىتاب - رەسىم، بۇيۇملارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ يىغىۋېلىشقا ئەستايىدىل مەسئۇل بولۇش تەلەپ قىلىندى، شەھۋانىي كىتاب - سۈرەتلەرنى باسقان، شەھۋانىي ئۈن - سىن لېنتىلىرىنى قويغان ۋە باشقا ئېغىر مەنىۋى بۇلغاش قىلمىشلىرىنى سادىر قىلغانلارغا جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش بويىچە چارە كۆرۈلدى ۋە جىنايى ئىشلار بويىچە جازا بېرىلدى.

ئىپپەت - نومۇسنى سېتىش شايكىلىرى دېلوسىدىن مىسال: 1983 - يىلى قولغا ئېلىنغان، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن ياۋ ۋېنبىن ۋە ئۇنىڭ ئايالى تۇراخان قەمەر 1980 - يىلدىن 1983 - يىل 8 - ئايغىچە ئەر - خوتۇن بىرلىشىپ، ئىپپەت - نومۇسنى سېتىپ پايدا ئالغان ھەمدە 5 ئۇيغۇر ئايالنى كۈشكۈرتىپ ۋە تولاپ، شايكا ئۇيۇشتۇرۇپ، ياۋ ئائىلىسىنى ئۇۋا قىلىپ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلگەن ۋە جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەنلەرگە ئىپپەت - نومۇسنى ساتقان، قىمار ئۇيۇشتۇرغان.

شەھۋانىي كىتاب - سۈرەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش: 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، شايار ناھىيىسىدە بەزىبىر پەسكەش، شەھۋانىيلىقنى تەرغىپ قىلىدىغان كىتاب - ژۇرنال، سۈرەتلەر ۋە ئۈن - سىن لېنتىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يېڭى ئەھۋالغا قارىتا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1993 - يىلى «شەھۋانىي كىتاب - سۈرەتلەرنى كۆچۈرۈپ تارقىتىش، كۆپەيتىپ بېسىشنى قەتئىي مەنئىي قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق شەھۋانىي كىتاب - ژۇرناللاردىن ئاساسلىقى «قىز قەلبى»، «مەنىنىڭ ھېكايىسى»، «قىزچاق ۋە ئۇنىڭ 101 ئاشىقى» قاتارلىقلار ئېنىقلىنىپ بىراقلا كۆيدۈرۈلدى.

1985 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ «شەھۋانىي ئۈن - سىن بۇيۇملىرىنى سېتىش، ئىشلەش، قويۇش جىنايى ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي چەكلەش ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى ئىزچىللاشتۇرۇپ، بىر تۈركۈم شەھۋانىي ئۈن - سىن لېنتىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان جىنايەتچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالىدى.

5. ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش

دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش، بەشكە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى تارقاتقان «ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش روھى»غا ئاساسەن، 1951 - يىلدىن باشلاپ ئالاھىدە كەسىپلەر تەپسىلىي تىزىملاندى. ئەينى چاغدا ئالاھىدە كەسىپلەردىن بىر نەچچىسىلا بار ئىدى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئامانلىق بۆلۈمچىسى تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بەرگەنىدى، كېيىن يىلمۇ يىل تەكشۈرۈلۈپ تۇردى.

1956 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش تارماقلىرى

بىلەن ھەمكارلىشىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمەت گۇرۇپپىسى بىلەن ماسلىشىپ، ناھىيىدىكى ئالاھىدە كەسىپلەرنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ، ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سالدى. ئالاھىدە كەسىپلەرنى نىقاپ قىلىپ، قانۇنسىز ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچىلەرگە قەتئىي زەربە بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالاھىدە كەسىپلەرنى قاتتىق تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تۈزۈمى ئىجرا قىلىندى. جامائەت خەۋپسىزلىكى، سودا ـ سانائەت تارماقلىرىنىڭ تەستىقلاپ ماقۇللىشىدىن ئۆتكۈزمىگەنلەر بىردەك بىكار قىلىنىپ، تىجارەت باشلىشى چەكلەندى.

1977 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلغىچە «ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتىن جانلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت ئىقتىسادىي سىياسەتنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، 1979 ـ يىل 6 ـ ئايدا مەملىكەتلىك سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى تارقاتقان «ئالاھىدە كەسىپ كارخانىلىرىنى تىزىملاپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» تىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ھەر قايسى يېزا، بازارلىق ساقچىخانىلارغا سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرىغا ماسلىشىپ، يەنە بىر قېتىم ئائىلىمۇ ئائىلە تىزىملاپ رويخەتكە ئېلىشقا موقۇق بېرىلدى. مەيلى مەخسۇس تىجارەت قىلىدىغان ياكى قوشۇمچە تىجارەت قىلىدىغان بولسۇن ئالاھىدە كەسىپ دائىرىسى ئىچىدە بولغانلىكىلىرى بىردەك ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ سىلىشتۇرۇپ چىقىلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 4 چوڭ ئالاھىدە ساھەدە ئالاھىدە ئامانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويدى: 1) تىجارەت باشلاشتا شۇ يەردىكى ساقچىخانىغا بېرىپ تىزىملىتىپ «ئالاھىدە كەسىپ ئىجازەتنامىسى» نى بېجىرگەندىن كېيىن، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىغا بېرىپ تىجارەت كىنىشكىسىنى بېجىرىش شەرت. 2) كىرەكسىز نەرسىلەرنى يىغىۋالغۇچىلارنىڭ ئاسان ئوت ئالىدىغان، ئاسان پارتلايدىغان بۇيۇملارنى، قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ۋە چەكلەنگەن بارلىق بۇيۇملارنى سېتىۋېلىشى چەكلىنىدۇ، گۇمانلىق بۇيۇملارنى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا مەلۇم قىلىشى شەرت، ئەگەر ئوغرىلانغانلىقى ئېنىق بولغان بۇيۇملارنى سېتىۋېلىپ، يوشۇرۇپ مەلۇم قىلمىغانلار قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. 3) مېھمان. سارايلار تىزىملاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى شەرت، ياتاقتا ياتقۇچى خادىملارنىڭ كىملىكى بولۇشى، مېھمانخانا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تارقاتقان «مېھمانلار بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار» بويىچە باشقۇرۇلۇشى شەرت. 4) خەت ئويۇش يايمىسى ۋە دۇكانلىرى ھۆكۈمەت تامغىسى ۋە باشقا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان تامغىلارنى ئويغاندا جەزمەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئويسا بولىدۇ.

§ 7 . نوپۇس باشقۇرۇش

شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ نوپۇس خىزمىتى 1950 ـ يىلى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا باشلانغان. 1951 ـ يىلى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك (ناھىيىلىك، شەھەرلىك) خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى» ، «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شەھەر ـ بازار نوپۇسىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق پىلانى (لايىھىسى)» ، «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگان ـ تەشكىلاتلارنىڭ نوپۇس باشقۇرۇشتا ئىجرا قىلىش چارىسى» نىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەنە بىر قېتىم نوپۇسنى تىزىملاش، رويخەتكە ئېلىش خىزمىتى ئىشلەندى. ئائىلىلەرنى بىرلىك قىلىپ، نوپۇس تىزىملاشتا: ئائىلە باشلىقى، ئىسىم ـ فامىلىسى، يېشى، جىنسى، كەسپى، مەلۇماتى، تېخنىكا ئالاھىدىلىكى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالى تىزىملاندى ھەمدە ئولتۇرۇشلۇق جاي ئادرېسى (رايون، يېزا، كەنت؛ مەھەللە، كوچا ۋە ئىشىك نومۇرى) قاتارلىقلار تولدۇرۇلدى. يەنە سىنىپ ئايرىمىسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئېنىق تىزىملاندى.

نوپۇسنى تەكشۈرۈش، تىزىملاپ روييخەتكە ئېلىشتىن سىرت، يەنە نوپۇس كۆچۈرۈش، ۋاقىتلىق نوپۇسلارنى باشقۇرۇش، نوپۇس كارتىسى ۋە نوپۇس ئارخىپى تۇرغۇزۇش، نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، ستاتىستىكا قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەر ئىشلەندى.

نوپۇس خىزمىتىنى ئىزچىل تۈردە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ ئامانلىق بۆلۈمچىسى بېجىردى، شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەرگە ئامانلىق بۆلۈمچىسى نوپۇس دەپتىرى تارقىتىپ بەردى، يېزا - كەنت ئاھالىلىرىنى ھەر قايسى كەنت (چوڭ ئەترەت) لەر ستاتىستىكا قىلدى، گۆكشىپلار باشقۇردى، ئەمما كۆچۈپ كېتىدىغان، كۆچۈپ كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئامانلىق بۆلۈمچىسى ئىسپات قەغىزى يېزىپ بەردى. تۇغۇلغان، ئۆلگەنلەرنى ھەر قايسى ئاساسىي قاتلام جامائەت خەۋپسىزلىكى تەشكىلاتلىرى بېجىرگەندىن كېيىن ئامانلىق بۆلۈمچىسى توپلاپ روييخەتكە ئالدى. شەھەر - بازار ۋە يېزا - كەنتلەردە ساقچىخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ دائىملىق نوپۇسى، ۋاقىتلىق نوپۇسنى كۆچۈرۈش، كۆچۈرۈپ كېلىش، تۇغۇلغان، ئۆلگەنلەرنى روييخەتكە ئېلىش، روييخەتتىن ئۆچۈرۈش ئىشلىرىنى بازارلىق ساقچىخانىلار بېجىردى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ نوپۇسى ۋە يېزىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسلىرىنىڭ ئۆزگىرىش رەسمىيىتىنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئامانلىق بۆلۈمچىسى بېجىردى. نوپۇس خىزمىتىگە يېزىلاردىكى ساقچىخانىلار (ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىملار) ۋە يېزا (بازار) لىق ھۆكۈمەتلەر ئورتاق مەسئۇل بولدى.

§ 8 . ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوت ئۆچۈرۈش

ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە 1950 - يىلى ئامانلىق بۆلۈمچىسى مەسئۇل بولدى. ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان خادىملار ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار، يېزا، بازار، كارخانا ئورۇنلارغا ھەمكارلىشىپ ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەھدىنامىسىنى تۈزدى، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۈچلىرىنى تەشكىللەپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەسۋابلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. ھەر يىلى يازلىق ۋە كۈزلۈك يىغىم پەسلىدە تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلىپ، كۆچمە تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللىنىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىندى ھەم كونكرېت تەدبىرلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنىڭ يولغا قويۇلۇش ئەھۋالى تەكشۈرۈشكە ئۈيۈشتۇرۇلدى. 1979 - يىل 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كادىرىدىن ئىككىسى سەپلىنىپ، شەھەر - بازارلاردىكى ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۈچى كۈچەيتىلدى. بازاردىكى مەھەللىلەر، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار، زاۋۇت - كانلار، كارخانا - كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى؛ ئامانلىق گۇرۇپپا باشلىقى، ئامبارچى، دەرۋازىۋەن، قارا ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەزاسى بولدى شۇنداقلا بىر نەپەر رەھبەر كونكرېت مەسئۇل بولدى. پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى، پاختا زاۋۇتى، ئىلمە-توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى ۋە ئارخىپ ئىدارىسى، بانكا، نېفىت شىركىتى، تۈرلۈك ماللار شىركىتى، توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ ئىسكىلاتى قاتارلىق نۇقتىلىق جايلارغا مەخسۇس ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۈچلىرى سەپلەندى.

1982 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى تەبىئىي توغراقلىق رايونىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورنىنىڭ نازارەتچىلىكىدىكى ئورماننى قوغداپ ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى؛ ئورمان ساقچىخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خىزمەتنى ئورمان ساقچىخانىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ مەسئۇل بولدى.

1. ئوت ئاپىتى دېلوسىدىن مىسال

1963 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 دىن 15 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىلىك پاختا - چىگىت شىركىتىنىڭ پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدا ئوت ئاپىتى يۈز بەردى، كادىرلار، ئىشچىلار ۋە ئاممىدىن بولۇپ ئوتتىن قۇتقۇزۇش قوشۇنى 3500 نەچچە ئادەمگە يەتتى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بىردە ئوت ئۆچۈرۈۋېلىنىدى. 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قالدۇق ئوت پۈتۈنلەي ئۆچۈرۈلدى، بۇ قېتىمقى ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتكەن، دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كەتكەن ساپ پاختا 1420 دەنگە يېتىپ، 57 مىڭ 123 يۈەن زىيان بولدى.

1971 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك تۈرلۈك ماللار شىركىتىنىڭ 3 - ماگىزىنىدا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 120 مىڭ يۈەنلىك تۈرلۈك مال كۆيۈپ كەتتى.

1971 - يىلى 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ پىلە غوزىسى ئامبىرىغا ئوت كەتتى، ئوت 20 مىنۇتتا ئۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، 100 مىڭ يۈەنلىك زىيان بولدى.

1977 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چۈشتە تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تويان كەنتىدىكى توغراقلىقتا ئوت كەتتى. 24 - كۈنى ئوت ئۆچۈرۈلدى. 120 مو دائىرىدىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، ئىقتىسادىي زىيان ئېغىر بولدى.

1980 - يىلى 3 - ئايدا 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توغراقلىقتا 7 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 130 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى.

1980 - يىلى 4 - ئايدا قايلور گۇڭشې جەنۇبىي تارىم چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توغراقلىقتا ئوت كېتىپ، ئوت 5 سائەت داۋاملاشتى، 500 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى. 300 مىڭ تۈپ كۆچەت نابۇت بولدى، 400 نەچچە مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1981 - يىلى 4 - ئايدا قاسقان چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى ئورمانغا ئوت كېتىپ، 60.7 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، 46 مىڭ 630 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1981 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تويبولدى گۇڭشې قاراقۇم چوڭ ئەترىتى 3 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بۇغداي توشۇۋاتقان ماشىنىغا ئوت كېتىپ، 7000 جىڭ بۇغداي كۆيۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ بىر ماشىنا، بىر تراكتور كۆيۈپ كەتتى.

1982 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى مەجلىسخانىسىنىڭ توك يولىنى رېمونت قىلىۋاتقاندا ئوت كېتىپ، 2167.6 يۈەن بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1982 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭىمەھەللە گۇڭشې باشئېرىق 4 - چوڭ ئەترىتى (تېرىقئېرىق) دىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ تارماق دۇكىنىغا ئوت كېتىپ، 7140 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1982 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بازارلىق ھۆكۈمەت دېجورنىخانىسىغا ئوت كېتىپ، 5476 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1984 - يىلى 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى سائەت 2 دە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شايار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىدا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، بىر ئاپتوموبىل كۆيۈپ كەتتى.

1991 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى سائەت 13 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە تويبولدى پاختا سېتىۋېلىش

پونكىتىنىڭ قورۇسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چېگىتلىك پاختا دۆۋىسىگە ئوت كەتتى، ئوت ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، بىردەمدىلا ئوت ئۇچقۇنلىرى يېقىن ئەتراپتىكى 3 پاختا دۆۋىسىگە تۇتاشتى، شۇ ھامان ئوت ئۆچۈرۈش خادىملىرى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ئامما ئوت بىلەن باتۇرلارچە 9 سائەت ئېلىشىپ ئوتنى ئاخىرى پۈتۈنلەي ئۆچۈردى. ئاز كەم 70 توننا پاختا زىيان بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 10 توننا پاختا كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. 52.6 توننا پاختىنىڭ دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كەتتى، 37 مىڭ 404.56 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1992 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى سائەت 12 دىن 53 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى پاختا ـ چىگە شىركىتى 1 ـ زاۋۇتىنىڭ پاختا دۆۋىسىگە تۇيۇقسىز ئوت كېتىپ، 3 ـ دەرىجىلىك پاختىدىن بىر توننا كۆيۈپ كېتىپ، 2131.50 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى. ئوت ئۆچۈرۈش جەريانىدا دەسسەلگەن ۋە سۇغا چىلانغان پاختا 10 توننا ئەتراپىدا بولۇپ، 3354 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى. يۇقىرىدىكى 2 قېتىملىق ئوت ئاپىتىدە 5485.86 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

II باب

خەلق تەپتىشلىكى

1 § . تەپتىشلىك ئاپپاراتلىرى

1955 ـ يىل 9 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى، 8 شتات بېرىلدى. مەھكىمە قۇرۇلۇپ تاكى 1966 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە خادىملار داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇردى، ئەڭ ئاز بولغاندا 2، ئەڭ كۆپ بولغاندا 8 خىزمەتچى ئىشلىدى. مەمۇرىي ۋە كەسپىي ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1967 ـ يىل 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى پاچاقلىۋېتىلىپ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ھەربىيلەر جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى ھەمدە ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇرۇپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنىڭ بارلىق فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى. 1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەركىبىدە خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

1978 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قايتا قۇرۇلدى، 5 خىزمەتچى بار ئىدى. 1979 ـ يىل 3 ـ ئايدا خىزمەتلەر رەسمىي قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا خادىملار كۆپىيىپ 16 غا يەتتى؛ 1992 ـ يىلى خادىملارنىڭ شتاتى 39 غا يەتتى، ئەمەلىيەتتە 37 ئادەم بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 23، باش تەپتىش، مۇئاۋىن باش تەپتىش 3، تەپتىش 5، دىم ئېلىشقا چىققان كادىر 4. خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش بۆلۈمى، تەكشۈرۈپ قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش بۆلۈمى، تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش بۆلۈمى، قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى بۆلۈمى، تۈرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى ۋە ئىشخانىدىن ئىبارەت 6 بۆلۈم، بىر ئىشخانا تەسىس قىلىندى. باش تەپتىش

ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. مۇئاۋىن باش تەپتىش، تەپتىشلەرنى باش تەپتىشنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى. بۆلۈملەرنىڭ باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى، ئىشخانا مۇدىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى.

قوشۇمچە: مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) كۇچا ناھىيىسىدە يەرلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى، يەرلىك سوت مەھكىمىسىدە تەپتىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، كۇچا، شايار، توقسۇ، بايدىن ئىبارەت 4 ناھىيىدىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تەپتىش قىلدى ۋە ئېيىبلىدى، تەپتىش باشقارمىسىدا باش تەپتىش ئەمەلدارى، پۈتۈكچى ۋە ئەدلىيە ساقچىسى قويۇلدى.

2 § . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى

قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، تەكشۈرۈش ئەيىبلەش ۋە سوتقا چىقىپ ئەيىبلەشنى قوللاش — جىنايى ئىشلار تەپتىش خىزمىتىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى. 1955 ـ يىل 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش كەسپىنى رەسمىي ئۈستىگە ئالدى. سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەيدىغان دېلولارنى تەپتىش مەھكىمىسى يازما شەكىلدە ئەيىبلىدى، سوتقا چىقىپ ئەيىبلەشنى ناھايىتى ئاز قوللىدى. 1955 ـ يىلدىن 1964 ـ يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى قولغا ئېلىشقا مەلۇم قىلغان 954 ئادەمنىڭ دېلوسىنى قوبۇل قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا ئېلىشقا تەستىقلانغىنى 759 ئادەم؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەيىبلەشكە سۇنغان 671 ئادەمنىڭ دېلوسىنى قوبۇل قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئەيىبلەشكە قارار قىلىنغىنى 614 ئادەم. 1956 ـ يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلاندى، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش ھوقۇقىنى سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمەت ئەترىتى ئۆتكۈزۈۋالدى، تەپتىش مەھكىمىسى تەستىقلانغان دېلولارغا ئاساسەن قانۇنىي رەسمىيەتلەرنىلا بېجىرىدى. 1967 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، قولغا ئېلىشنى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى. 1978 ـ يىلى خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى ئەسلىگە كەلدى. 1979 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خەلق تەپتىش مەھكىمىسى تەپتىش ھوقۇقىنى مۇستەقىل يۈرگۈزۈشكە باشلىدى، پارتكوملار دېلولارنى تەكشۈرۈپ تەستىقلىمايدىغان بولدى. 1979 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىتىشقا يوللىغان 1108 ئادەمنىڭ 780 دېلوسى قوبۇل قىلىندى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 691 دېلودىكى 905 ئادەم قولغا ئېلىشقا تەستىقلاندى. 68 دېلودىكى 136 ئادەم قولغا ئېلىشقا تەستىقلانمىدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەيىبلەشكە سۇنغان 1147 ئادەمنىڭ 814 دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ، قانۇن بويىچە سوت مەھكىمىسىگە 693 دېلودىكى 950 ئادەم ئەيىبلەندى، 33 دېلودىكى 78 ئادەمنى ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىندى، 5 جىنايەتچى قوغلاپ تۇتۇلدى، 16 ئادەم سۈرۈشتۈرۈپ ئەيىبلەندى. سوت مەھكىمىسىنىڭ 558 دېلودىكى 848 ئادەم توغرىسىدىكى ھۆكۈم كېسىمى تاپشۇرۇۋېلىندى. جازا ئۆلچەش مۇۋاپىق بولمىغان 24 جىنايەتچىگە قانۇن بويىچە ئېتىراز بىلدۈرۈلدى، سوت مەھكىمىسى 14 ئادەمنىڭ ھۆكۈمىنى ئۆزگەرتتى. جامائەت خەۋپسىزلىكى، سوت مەھكىمىسىنىڭ رازۋېدكا، سوت پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلىرىنى تۈزىتىش توغرىسىدا 150 قېتىم يازما تەكلىپ بېرىلىپ، دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

3 § . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1955 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە ئىقتىسادىي جىنايەت دېلوسى ۋە بىۋاسىتە تەھقىقلەنگەن دېلولاردىن 254 ئادەمنىڭ 240 دېلوسى قوبۇل قىلىندى، تەھقىقلەش ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ 101 دېلودىكى 113 ئادەم ئەيىبلەندى، 3 دېلودىكى 3 ئادەم ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى؛ 10 دېلودىكى 10 ئادەم ئەيىبلەنمىدى، 33 دېلودىكى 33 ئادەم جازادىن كەچۈرۈم قىلىندى. ئالاقىدار ئورۇن ۋە تارماقلارغا مەمۇرىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىدىغان 95 ئادەمنىڭ 93 دېلوسى يۆتكەپ بېرىلدى. 1958 ـ يىل 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرى بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ناھىيەدىكى كارخانا- كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ھېساباتىنى بىر قېتىم چوڭ تەكشۈرۈپ، 37 خىيانەتچىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى، خىيانەت سوممىسى 10 مىڭ 543 يۈەنگە يەتتى.

1978 ـ يىلى تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، «خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى»غا ئاساسەن، قانۇن ـ ئىنتىزام ـ ئىقتىسادىي تەپتىشلىكى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1990 ـ يىلى قانۇن ئىنتىزام تەپتىشلىكى ۋە ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئايرىپ تەسىس قىلىنىپ، خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى؛ 1979 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە ئىقتىسادىي جىنايەت دېلولىرىدىن 252 ئادەمنىڭ 212 دېلوسى قوبۇل قىلىندى؛ 50 ئادەمنىڭ 48 دېلوسى دېلو تۇرغۇزۇپ تەھقىقلەندى؛ 13 دېلودىكى 14 ئادەم ئەيىبلەندى؛ 7 دېلودىكى 8 ئادەم ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى؛ دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئۈچۈن 679 مىڭ 37. 504 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى. 1989 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسى، ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسى، رېۋىزىيە مىنىستىرلىكى «خىيانەت قىلغان، پارا ئالغان، ھايانكەشلىك قىلغان جىنايەتچىلەرنىڭ جەزمەن بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئىقرار قىلىشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ناھىيەلىك ھۆكۈمەت زالىدا 2 مەھكىمە بىر مىنىستىرلىكنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، سىياسەتنى نەقلەشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى، خىيانەت قىلغان، پارا ئالغان 3 جىنايەتچىنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش قارارى چىقىرىلدى؛ يىغىندىن كېيىن ئىقتىسادىي مەسىلىسى بار 7 ئادەم تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلدى.

4 § . قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى

1955 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكىدە خىيانەتچىلىك بىلەن مەسئۇلىيەتسىزلىك جىنايەتلىرىنى جازالاش مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ، قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان 43 ئادەمنىڭ 43 جىنايەت دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ، قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

1979 ـ يىلدىن باشلاپ قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى خىزمىتى پەيدىنپەي مۇنتىزىملاشتى، 1992- يىلغىچە تۈرلۈك قانۇن ـ ئىنتىزام دېلولىرىدىن 61 ئادەمنىڭ 57 دېلوسى قوبۇل قىلىندى؛ دېلو تۇرغۇزۇپ تەھقىقلەنگىنى 10 دېلو، 15 ئادەم؛ سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەشكە سۇنۇلغىنى 6 دېلو 6 ئادەم؛ ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىنغىنى 4 دېلو، 4 ئادەم؛ ئالاقىدار ئورۇن ۋە تارماقلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يۆتكەپ بېرىلگىنى 47 دېلو، 51 ئادەم.

§ 5 . تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى

1955 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە 27 قېتىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈش قانات يايدۇرۇلدى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن سولاقخانىنى بىر قېتىم چوڭ تەكشۈرۈپ سولاقخانىغا ھەمكارلىشىپ، ئەيىبكارلارنى قاماش ۋە باشقۇرۇش، ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىشقا سېلىش، مۇكاپاتلاش - جازالاش، ھادىسىلەرنى تەكشۈرۈش دوكلاتى قاتارلىق تۈرلۈك تۈزۈملەرنى ئورناتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، سولاقخانا ھەر يىلى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، بايقالغان مەسىلىلەرگە ۋاقتىدا تۈزىتىش پىكرى بېرىلىپ، تۈزىتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىندى ھەمدە قاماقتىكى جىنايەتچىلەرگە قانۇن - تۈزۈم تەشۋىق - تەربىيىسى بېرىلدى. 1983 - يىلى تۈرمە - سولاقخانا بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى كۈچەيتىلدى، سولاقخانىغا دائىمىي تۇرۇشلۇق ئادەم ئەۋەتىلىپ ئىش بېجىرىلىپ، سولاقخانا تەپتىشلىكى تۈزۈمى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە تۈرمە ۋە سولاقخانا 350 قېتىم چوڭ - كىچىك تەكشۈرۈلدى، قاماقتىكى جىنايەتچىلەرگە 1270 قېتىم قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى بېرىلدى، تەربىيە ئالغانلار 15 مىڭ 500 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى. سولاقخانا خىزمەتچىلىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش ھادىسىلىرىگە 150 قېتىم يازما تۈزىتىش تەكلىپى بېرىلدى، 60 قېتىم ئاغزاكى تۈزىتىش پىكرى بېرىلدى. جەمئىيەتتىكى 5 خىل ئادەم ھەر يىلى 2 قېتىم تەكشۈرۈپ تۈرۈلدى. 1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدىن يوللانغان 222 جىنايەتچىنىڭ جازا ئۆتەش مەزگىلىدە قايتا جىنايەت ئۆتكۈزگەن 186 دېلوسى قوبۇل قىلىندى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 168 دېلودىكى 188 ئادەم سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىنغىنى 6 دېلو، 11 ئادەم.

§ 6 . ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى

ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى — خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ بىۋاسىتە ئاممىغا تايىنىپ قانۇنىي نازارەتچىلىكنى يۈرگۈزىدىغان تەپتىشلىك كەسپىي خىزمىتى بولۇپ، ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى ۋە خەت - چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ئەرز - شىكايەت دېلولىرىنى تەكشۈرۈپ بېجىرىش ئارقىلىق قانۇننىڭ بىر تۇتاش توغرا يولغا قويۇلۇشىنى قوغدايدۇ. 1978 — 1987 - يىلغىچە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى خىزمىتىنى ئىشخانا قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. 1988 - يىلدىن باشلاپ بۇ خىزمەتنى قانۇن - تۈزۈم بۆلۈمى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى ھەمدە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل بولدى. 1979 - يىلدىن 1993- يىلغىچە ھال ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر ۋە خەت - چەكلەردىن 1010نى قوبۇل قىلدى، تەپتىش مەھكىمىسى 419نى بىۋاسىتە بىر تەرەپ قىلدى، ئالاقىدار ئورۇنلارغا 591نى يۆتكەپ بەردى.

ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى تۈزىتىپ، تۈرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇنىڭدىن ساقلىنىپ، تەپتىش ئورگىنى بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ئالاقىسىنى كۈچەيتتى.

7 § . ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي تەپتىشلىكى

ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي تەپتىشلىكى خەلق تەپتىش مەھكىمىسى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ دەۋالاشقۇچىلار ۋە باشقا دەۋاغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەق ـ تەلەپ، مەمۇرىي دەۋا دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا ئېلىپ بارغان بارلىق پائالىيەتلەرنىڭ قانۇنلۇق بولغان ـ بولمىغانلىقىنى قانۇنىي جەھەتتىن نازارەت قىلىدۇ. بۇ خىزمەت تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ يېڭى كەسپى بولۇپ، كېچىكىپرەك باشلانغان، 1990ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىگۈچى سەپلىنىپ، قانۇن ـ ئىنتىزام بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1991 ـ يىلدىن باشلاپ دېلو قوبۇل قىلىندى ھەمدە سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي سوتىغا قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي سوت خىزمىتىگە بولغان نازارەتچىلىك كۈچەيتىلدى. 1991 ـ يىلدىن 1993ـ يىلغىچە ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي دېلوسىدىن 18ى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭدىن تەپتىش مەھكىمىسى بىۋاستە جاۋاب بېرىپ بىر تەرەپ قىلغىنى 3، ئالاقىدار ئورۇنلارغا يۆتكەپ بەرگىنى 15. 3 يىلدا سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي ھۆكۈم دېلولىرىدىن 20گە قاتنىشىلىپ، ھەق ـ تەلەپ مەمۇرىي سوت خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ئۈنۈملۈك كۈچەيتىلدى.

III باب

سوت مەھكىمىسى

1 § . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى سوت تۈزۈمى

بەگلىك تۈزۈمى ۋاقتىدا، دەۋا سورايدىغان بىر قازىبەگ بار ئىدى (ئۇنىڭ دەرىجىسى 5 ـ دەرىجىلىك ئىدى)، تۈرمىگە ئېلىش، تۇتۇش، ئامانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان پاششابەگ ئايرىم قويۇلماي، بۇ ئىشلارنى قازىبەگ قوشۇمچە ئۈستىگە ئالاتتى. ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنى گۈللىنىۋاتقان بولغاچقا دىنىي ئۆلىمالار ئىچىدىن قازى قويۇلاتتى، ئۇ دىنغا خىلاپلىق قىلغان ۋە ئاسىيلىق قىلغانلارنى جازالايتتى. بەگ يەنە بارلىق مۇسۇلمانلارنى كۆپىنچە «دىن بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشتۈرۈلگەن» ئەدلىيە دەۋاسى بويىچە سوت قىلاتتى.

چىڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى جىنايى ئىشلار قانۇنى تازا مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، ئېچىنىشلىق جازا بېرىلەتتى، دىنىي مەنپەئەتنى قوغداش، دىنىي ئەقىدىلەر ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. جازالانغۇچىلار دەررە بىلەن ئۇرۇلغاندىن باشقا يەنە بەدىنىنى تىلىپ ئۆلتۈرۈش، يۈزىگە بەلگە قويۇش، پۇت ـ قولىنى كېسىش، كاللىسىنى ئېلىش قاتارلىق جازالار بېرىلەتتى، مەسىلەن: «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە «ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ پېيى، قولى كېسىۋېتىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى سوت تۈزۈمى

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) دىن ئىلگىرى سوتنى ئامبال، ھاكىم قوشۇمچە باشقۇراتتى، سوراقخانا قۇرۇلغانىدى. دەۋالاشقۇچىلار ۋە يېزا باشلىقى سوراقخانىغا بىللە كېلىپ ئوچۇق سوراق قىلىناتتى، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى بىر سوراقچى ھەمكارلىشاتتى، ئەرز ۋە سوراقخانىدىكى سوراق تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسى قىلىنىپ، ئامبال (ھاكىم) نىڭ ئىرادىسى بويىچە ھۆكۈم قىلىناتتى. جازالاشتا يەنىلا دەررە ئىشلىتىلەتتى، «بەدەننى تىلىش» ، «يۈزىگە بەلگە قويۇش» قاتارلىق ۋەھشى جىنايى ئىشلار جازالىرى بىكار قىلىنغانىدى. 1946ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى كۆچادا يەرلىك سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا قاراشلىق كۆچا، شايار، توقسۇ ۋە بايدىن ئىبارەت 4 ناھىيىنىڭ دەۋا دېلولىرىنى باشقۇرىدىغان جىنايى ئىشلار كوللېگىيىسى، ھەق ـ تەلەپ كوللېگىيىسى، تەپتىش باشقارمىسى، سولاقخانا تەسىس قىلىندى ھەمدە يەرلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، سوتچى، پۈتۈكچى، باش تەپتىش ئەمەلدارى قاتارلىق ۋەزىپىلەر تەسىس قىلىندى. شۇ ۋاقىتتىكى شتاتى 12 ئىدى.

§ 3 . خەلق سوت مەھكىمىسى

1. ئاپپارات

1950 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. مەھكىمە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىگە مەھكىمە باشلىقى (ھاكىم قوشۇمچە ئۆتىگەن) ، مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى قويۇلدى. مەھكىمىدە ئاممىنى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى، كاتىبات ئىشخانىسى ۋە سولاقخانا تەسىس قىلىندى. ھەق ـ تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوتچىلار ئىش تەقسىم قىلىشۇپلىپ مەسئۇل بولۇپ بېجىردى. 1953 ـ يىلى سولاقخانا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1958 ـ يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىدە ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ۋە جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1961 ـ يىل 9 ـ ئايدا سوت خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يېڭىمەھەللە گۇڭشېسى ۋە تويبولدى گۇڭشېلىرىدا خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1959 ـ يىلى مەھكىمە بويىچە 9 كادىر ـ ساقچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مەھكىمە باشلىقى، سوتچى 2، پۈتۈكچى 4، كاتىپ بىر، قانۇن ساقچىسى بىر. 1967 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىندى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا سوت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1973 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا، جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى، ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى، قوبۇلخانا تەسىس قىلىندى.

1) ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى

1958 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنىپ، ھەق ـ تەلەپ دېلولىرىنى سوت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. بىر سوتچى، بىر پۈتۈكچى بار ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن سوت ۋەزىپىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، سوت كۆچى تەدرىجىي كۈچەيتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1973 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1991 ـ يىلى ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسىدە بىر كوللېگىيە باشلىقى، بىر سوتچى، 4 ياردەمچى سوتچى، 9 پۈتۈكچى بار بولدى.

2) جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى

1958 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو ۋە باشقا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوتلاشقا مەسئۇل بولدى. «دۈشمەنگە زەربە بېرىش، خەلقنى قوغداش»، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىدى. 1991 ـ يىلى كوللېگىيىدە 8 كادىر ـ ساقچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر كوللېگىيە باشلىقى، بىر سوتچى، ئىككى ياردەمچى سوتچى، 4 پۈتۈكچى بار بولدى.

3) ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى

دۆلىتىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي ماجىرا دېلولىرى كۆپىيىپ كەتتى. ئىقتىسادىي دېلولارنى ۋاقتىدا سوت قىلىش، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1985 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىدە ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى. 1986 ـ يىلى 7 كادىر ـ ساقچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېگىيە باشلىقى بىر، سوتچى بىر، ياردەمچى سوتچى بىر، پۈتۈكچى 4.

4) ئىجرا كوللېگىيىسى

1985 ـ يىل 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ئىجرا كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى، بۇ مەھكىمە قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولغان ھۆكۈم، كېسىم ۋە شۇنىڭدەك باشقا تارماقلار ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، خەلق سوت مەھكىمىسى قانۇن بويىچە ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان دېلولارنى ئىجرا قىلدى. 1991 ـ يىلى كوللېگىيە بويىچە كادىر ـ ساقچى 5كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېگىيە باشلىقى بىر، ياردەمچى ئىجرا قىلغۇچى بىر، پۈتۈكچى 3.

5) ئىشخانا

ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ ئىشخانىسى بۇ مەھكىمىنىڭ مەمۇرىي، مالىيە ۋە ئارقا سەپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1989 ـ يىلدىن كېيىن، ئىشخانىنىڭ خىزمەتچىسى 12گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كاتىپ بىر، بوغالتىر بىر، كاسسىر بىر، تەرجىمان بىر، ماشىنىست بىر، قانۇن ساقچىسى بىر، شوپۇر 2، ئامبارچى بىر، قوغدىغۇچى بىر، قارا ئىشچى بىر، كادىرلار ئىشلىرىغا مەسئۇل كادىر بىر.

6) يېزا ـ بازارلىق خەلق سوت كوللېگىيىسى

1967 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى خەلق سوت مەھكىمىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈپەيلىدىن 2 گۇڭشېدىكى خەلق سوت كوللېگىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1975 ـ يىلى يېڭىمەھەللە گۇڭشې ۋە تويبولدى گۇڭشېسىدىكى 2 سوت كوللېگىيىسى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قىزىلبايراق گۇڭشېسىدا خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1987 ـ يىلى تارىم يېزىلىق خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ يېزىلاردا 4 خەلق سوت كوللېگىيىسى بار بولدى. 1991 ـ يىلى بۇ 4 خەلق سوت كوللېگىيىسىدىكى كادىر ـ ساقچى 12گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېگىيە باشلىقى 3، سوتچى بىر، ياردەمچى سوتچى بىر، پۈتۈكچى 7.

§ 4 . سوتلاش خىزمىتى

1 . خەلق زاسىداتېللاسى تۈزۈمى

1950 ـ يىلى سوتلاش خىزمىتىدە خەلق زاسىداتېللاسى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مەھكىمە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ سوتىغا قاتنىشىدىغان زاسىداتېللارنى ئاساسەن ئىدارە ـ ئورۇنلار كۆرسەتتى ھەمدە ئامىنىڭ سايلىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتى. خەلق زاسىداتېللىرى خەلق سوت مەھكىمىسى سوتلاش ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەندە سوتچىلار بىلەن ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولاتتى. 1950- يىلدىن 1955 ـ يىلغىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلوسى 511، ھەق ـ تەلەپ دېلوسى 1036، بۇنىڭ ئىچىدە خەلق زاسىداتېللىرى قاتنىشىپ سوت قىلىنغىنى 527 بولۇپ، ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ % 34نى ئىگىلىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خەلق زاسىداتېللىرى تۈزۈمى توختاپ قالدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن، قانۇن ـ تۈزۈمنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، خەلق زاسىداتېللىرى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلدى. 1989 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خەلق زاسىداتېلىدىن 68ى سايلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىن 8، يېزا، بازاردىن 60 ئادەم بار.

2 . جىنايى ئىشلار سوتى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى دۆلەت ئېلان قىلغان «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى»غا ئاساسەن، يەر ئىسلاھاتى ۋە باندىتلارنى تازىلاش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، جىنايى ئىشلارنى سوتلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1950 ـ يىلدىن 1955 ـ يىلغىچە قانۇن بويىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان يومبېچىلىك ـ زومىگەرلەرگە چېتىشلىق دېلو 5، ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا چېتىشلىق دېلو 24، باشقا جىنايى ئىشلار دېلوسى 576.

1979 ـ يىلى دۆلەت «جىنايى ئىشلار قانۇنى» ، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»نى ئېلان قىلدى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى «قانۇن بولغانىكەن ئۇنىڭغا ئاساسلىنىش، قانۇن بولغانىكەن جەزمەن تايىنىش، قانۇننى جەزمەن قاتتىق ئىجرا قىلىش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلارنى جەزمەن سۈرۈشتۈرۈش»تىن ئىبارەت فاڭجېننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، جىنايى ئىشلار سوت خىزمىتىنى قەتئىي قانۇن بويىچە قانات يايدۇردى. 1983- يىلى مەملىكەت بويىچە «قاتتىق زەربە بېرىش» كۆرۈشى قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى «قاتتىق، ئېغىر، تېز جازالاش» فاڭجېنىنى قاتتىق ئىزچىللاشتۇرۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزگەن بىر تۈركۈم جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى روشەن ياخشىلىدى. 1983- يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلوسى 228.

3 . ھەق ـ تەلەپ سوتى

ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ھەق ـ تەلەپ دېلولىرىنى ناھىيىلىك خەلق ئىشلار بۆلۈمى بېجىرەتتى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەق ـ تەلەپ دېلولىرى خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئۆتتى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ھەق ـ تەلەپ سوتى جەريانىدا، ھەق ـ تەلەپ ماجىرالىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىپ، ھۆكۈم قىلىش، مۇرەسسە قىلىش قاتارلىق جانلىق، كۆپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ھەق ـ تەلەپ سوتى خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. پاكىتنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش، ھەق- ناھەقنى

ئايدىڭلاشتۇرۇش ئاساس قىلىنىپ، ھەم قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىش، ھەم داۋالاشقۇچىلارنىڭ مۇۋاپىق پىكىرلىرىنى تولۇق ئۆيلىشىش ئارقىلىق ھەق ـ تەلەپ دېلولىرى توغرا بىر تەرەپ قىلىندى. 1987 ـ يىلدىن 1991 ـ يىلغىچە 1557 ھەق ـ تەلەپ دېلوسى سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھ ماجىراسى 786 بولۇپ، ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ %50.5نى ئىگىلىدى. قەرز ماجىرالىرى 311 بولۇپ، ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ %19.91نى ئىگىلىدى، ۋارىسلىق قىلىش دېلوسى 54، باشقا دېلو 406.

1981 ـ يىلى تويبولدى گۆڭشېسىدىكى دېھقان رېن تيەنجۆن بىلەن چېن رۇڭفاڭنىڭ نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسىدا، قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى خادىملارنىڭ خىزمەتتىكى يەڭگىللىكى ۋە بىر تەرەپ قىلىشنىڭ مۇۋاپىق بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىپ، دېلو ھەق ـ تەلەپ دېلوسىدىن جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ئۆزگىرىپ كەتتى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىدىكى خەلق، بولۇپمۇ ئەدلىيە خادىملىرى ناھايىتى ياخشى تەربىيە ئالدى، سوتلاش خىزمىتى ئېھتىياتچان ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلىنىدىغان بولدى، قايتا يامانلىشىپ كېتىش ئەھۋالى يۈز بەرمىدى.

4. ئىقتىسادىي سوت

1984 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئىقتىسادىي سوت تۈزۈمى ئورنىتىلىشتىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي دېلولارنى ئاساسەن ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى قاراپ چىقاتتى. 1984 ـ يىلى 26 دېلو، 1985 ـ يىلى 47 دېلو، 1986 ـ يىلى 90 دېلو سوت قىلىندى. ئىقتىسادىي ماجىرالارنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشى ۋە ۋاقتىدا ھەل بولمىغانلىقى بۇ ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەپ قويغانىدى. ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈرلۈك ئىقتىسادىي توختام ماجىرا دېلولىرىنى سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1985 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە تۈرلۈك ئىقتىسادىي توختام ماجىرا دېلوسىدىن 345نى سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى.

5. ئىجرا قىلىش ئەھۋالى

«ئىجرا قىلىش قىيىن بولۇش» مەملىكەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى دۇچ كەلگەن مەسىلە، «ئىجرا قىلىش قىيىن بولۇش»نى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىمىلىك، قانۇن كۆزچىگە ئىگە بولغان ھۆكۈم ـ كېسىملەر ۋە باشقا تارماقلار ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك دېلولار ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىشقا ئېرىشەلمىگەچكە، ھەم قانۇننىڭ كەسكىنلىكىگە تەسىر يەتتى، ھەم تۈرلۈك سوت خىزمىتىنىڭ نورمال ئىشلىنىشىگە تەسىر يەتتى. بۇ خىل ئەھۋالغا ئاساسەن ئىجرا كوللېگىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قانۇن بويىچە ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك دېلولارنى ئىجرا قىلدى، 1985 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە 234 دېلونى ئىجرا قىلدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ 1984 — 1992 ـ يىلغىچە ئىقتىسادىي دېلولارنى سوتلاش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 4

بىرلىكى: دېلو، يۈەن

تۈرى / يىللار	قوبۇل قىلىنغان دېلو		سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان دېلو	
	دېلو سانى	سوممىسى	دېلو سانى	سوممىسى
1984	17	53568	17	43103.65

1985	49	156351	47	114212.74
1986	90	251270.37	90	220148.96
1987	67	482461.45	65	420216.24
1988	56	400642.13	56	377967.83
1989	119	584016.27	119	512778.02
1990	45	497681.63	38	441447.31
1991	34	113674.52	31	83113.28
1992	44	404001	44	379837.16

ئىزاھ: 1986 ـ يىللىق خىزمەت خۇلاسىسىغا ئاساسلانغاندا، ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى 1985 ـ يىلى قۇرۇلغان. ئەمما ئىقتىسادىي دېلولارنى قوبۇل قىلىش 1984 ـ يىلدىن باشلانغان، شۇڭا بۇ جەدۋەلگە 1984 ـ يىلدىن باشلاپ كىرگۈزۈلدى.

1950 — 1992 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 5

يىللار	ئومۇمىي ئادەم سانى	خىزمەت تۈرلىرى: مەھكىمە باشلىقلىرى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرى	كوللېگىيە باشلىقلىرى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرى	سوتچىلار	ياردەمچى سوتچىلار	پۈتۈكچى	قانۇن ساقچىسى	قانۇن دوختۇرى	قارا ئىشچى	جىنائىي ئىشلار كوللېگىيىسى	ھەق - دەۋا كوللېگىيىسى	ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى	ئىجرا كوللېگىيىسى	يېزا سوت كوللېگىيىسى: تويبولدى	يېڭىمەھەللە	قىزىلبايراق	تارىم
1950		2															
1951		2															
1952		2															
1953		2															
1954		1															
1955		1															
1956	7	2		2		2	1										
1957		1															
1958		1															
1959	8	1		2		4	1										
1960	9	1		2		4	1										
1961		1															
1962																	
1963	8	1		4													
1964	8	1		2		3	1										
1965		1															
1966		2															
1974	14	2		1		4	1		1								

							1		1	7			1		2	13	1975
		1	1					1		1	7		3		2	15	1976
	1	1	1					1		1	6		2		2	16	1977
	1	1	1					1		1	6	3	3		2	16	1978
	1	1	1					1		1	7	1	1		2	19	1979
	1	2	2					1		1	13	2	5		3	31	1980
	2	2	2					2		2	19	3	8		3	35	1981
	2	2	2					5		2	9	7	7	2	3	44	1982
	2	2	2			14	6	5		2	12	9	7	5	3	46	1983
	2	2	2	3	6	15	6	3	1	2	22	5	3	5	2	57	1984
	2	3	2	4	6	16	9	3	1	2	22	5	3	5	2	56	1985
	2	3	3	6	7	16	9	2	1	2	22	4	3	7	2	56	1986
	2	3	3	6	8	17	8	5	1	2	19	11	5	7	3	57	1987
2	2	3	3	5	8	16	8	2	1	1	19	12	5	7	3	57	1988
2	3	4	3	5	9	18	7	2	1	1	21	16	5	7	3	70	1989
2	3	4	3	6	9	18	7	2	1	1	21	17	6	7	3	70	1990
2	3	4	3	6	9	18	8	2	1	1	20	16	6	7	3	70	1991
2	3	4	3	6	8	17	8	2	1	1	20	16	6	7	3	69	1992

ئىزاھ: 1. ئومۇمىي ئادەم سانى بىلەن تۈرلەر ئايرىمىسىدىكى ئادەم سانى ئوخشاش ئەمەس، چۈنكى مەمۇرىي خادىملار كىرگۈزۈلمىدى.
2. ھەر قايسى كوللېگىيەدىكى ئادەم سانىنى قوشقاندا، ئومۇمىي ئادەم سانى بىلەن تەڭ ئەمەس.
3. يىگىمەھەللە كەنتى قاتارلىق 4 خەلق سوت كوللېگىيىسى ئىلگىرى ـ كېيىن قۇرۇلغاچقا، ئېنىق چاغدا كادىر كەمچىل بولغانلىقتىن سەپلەنمىگەن.

شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ 1950 — 1992 ـ يىلغىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 6

ئىزاھات	ئادەتتىكى دېلو				ئەكسىلئىنقىلاب دېلوسى		چوڭ دېلو		يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	تۈر ئايرىمىسى / يىللار
	يۇنىلىش ئىچىدە		ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	دېلو سانى	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	دېلو سانى	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	دېلو سانى			
	زەخىملەندۈرۈش	ئوغرىلىق									
											جەمئىي
	189	131	578	578	24	24	9	9	102	611	1955 — 1950
	73	185	740	740	9	9	5	5	153	364	1960 — 1956
	8	79	232	232	13	13	7	7	42	252	1966 — 1961
											1973 — 1967

1974 — 1980	319	45	29	10	10	280	280	77	3		
1981 — 1985	354	71	9	0			345	345	184	31	
1986 — 1990	464	93	5	5			454	454	231	37	
1991 — 1992	183	92	2	2			181	181	67	39	

ئىزاھ: 1. چولاق دېلولار 1979 ـ يىلدىن بۇرۇن ئادەم ئۆلتۈرگەن ۋە 10 يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان دېلولارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1979 ـ يىلدىن كېيىن پەقەتلا 10 يىلدىن يۇقىرى 20 يىلدىن تۆۋەن مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگەن دېلولار ستاتىستىكا قىلىندى.
2. ئەكسىلئىنقىلاب دېلولىرى 1979 ـ يىلدىن كېيىن ئاساسىي قاتلام سوت مەھكىمىلىرىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولمىغاچقا ستاتىستىكا قىلىنمىدى.

IV باب

ئەدلىيە

§ 1 . ئاپپارات

1949 ـ يىلدىن كېيىن ئەدلىيە مەمۇرىي خىزمىتى ئىزچىل خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىدا بولدى. قانۇن ـ تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 1980 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1988 ـ يىلى ئەدلىيە بۆلۈمى ئەدلىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، مەمۇرىي شتاتى 22 (يېزا، بازارلاردىكى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى 11 ئەدلىيە ياردەمچىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە يەتتى، ئادۋوكاتلىق ئورنى، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى، مۇرەسسە ئىشخانىسى، تەشۋىقات ئىشخانىسى، مەمۇرىي ئىشخانا، يېزا (بازار) لاردا ئەدلىيە ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى.

§ 2 . ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى

1981 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى كەسپىنى رەسمىي قانات يايدۇرۇپ، قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش، ۋاكالىتەن ئەرز يېزىپ بېرىش، جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىرىنى سوتتا چىقىپ ئاقلاش، ھەق ـ تەلەپ دەۋاگەرلىرى ئۈچۈن ۋاكالىتەن دەۋا قىلىش ئىشلىرىنى بېجىردى. 1981 ـ يىلدىن 1986 ـ يىلغىچە قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسىدا قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان 4 ئادۋوكات بولۇپ، ئۇلار جىنايى ئىشلار بويىچە ئاقلاش دېلوسىدىن 14نى بېجىردى. قانۇن ھۆججەتلىرىدىن 42نى ۋاكالىتەن يېزىپ

بەردى، ھەق ـ تەلەپ ماجىرا دېلوسىدىن 2گە قاتنىشىپ مۇرەسسە قىلدى، ئىقتىسادىي دېلودىن 2گە ۋاكالەتچىلىك قىلدى، قانۇندىن مەسلىھەت سورىغان سوئاللارغا 163 ئادەم (قېتىم) جاۋاب بەردى. 1987ـ يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسى كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، شۇ يىلى ئىقتىسادىي دېلولاردىن 2گە ۋاكالەتچىلىك قىلىپ، جىنايى ئىشلار بويىچە ئاقلاش دېلوسىدىن 3نى بېجىرگەندىن سىرت، يەنە 2 كارخانىنىڭ دائىملىق قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. 1988 ـ يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسىنىڭ نامى ئادۋوكاتلىق ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى، ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قوشۇمچە مۇدىر بولدى، مەخسۇس ئادۋوكاتتىن 2ى، قوشۇمچە ئادۋوكاتتىن 3ى بار بولدى. 1991ـ يىلغىچە جىنايى ئىشلار بويىچە ئاقلاش دېلوسىدىن 20سى، ھەق ـ تەلەپ ۋاكالەتچىلىك دېلوسىدىن 32سى قوبۇل قىلىندى، 136 دەۋا ھۆججىتى ۋاكالىتەن يېزىپ بېرىلدى، قانۇندىن مەسلىھەت سورىغان سوئاللارغا 231 ئادەم (قېتىم) جاۋاب بېرىلدى. 21 ئورۇننىڭ قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، 12 مىڭ 61.24 يۈەن ھەق ئېلىندى. 1992 ـ يىلى مەخسۇس ئادۋوكاتتىن 3ى، قوشۇمچە ئادۋوكاتتىن بىرى بار بولدى. شۇ يىلى بېجىرگەن جىنايى ئىشلار دېلوسى 15، ھەق ـ تەلەپ ۋاكالەتچىلىكى 19، ئىقتىسادىي دېلو 3، باشقا دېلو 2، ئالغان ھەق 2150 يۈەن.

1992 ـ يىلى يېڭىمەھەللە، قايلور، تويبولدى يېزىلىرىدا قانۇن مۇلازىمەت ئورنى قۇرۇلدى.

§ 3 . ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى

1987 ـ يىلى ئەدلىيە بۆلۈمىدە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى تەسىس قىلىندى، 2 گۇۋاھلىق بەرگۈچى، بىر پراكتىكانت گۇۋاھلىق بەرگۈچى بار ئىدى. 1981 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئىشلىرىدىن 1044ى بېجىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي تۈردىكىسى 673، ھەق ـ تەلەپ تۈرىدىكىسى 176، باشقىلار 195، 22 مىڭ 61. 509 يۈەن ھەق ئېلىندى. 1988 ـ يىلى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەلەرگە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى بىلىملىرىنى تەشۋىق قىلىش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، تۈرلۈك كەسىپلەرنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، روشەن ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 415ى بېجىرىلىپ، 8 مىڭ 12. 945 يۈەن ھەق ئېلىندى. 1989 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 2014ى بېجىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چەتكە چىتىلىدىغان ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 34ى بار، 49 مىڭ 231.89 يۈەن ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ھەققى ئېلىندى.

§ 4 . خەلق مۇرەسسەچىلىكى

1982 ـ يىلى ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش خىزمىتى باشلاندى. 1985 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە 194 مۇرەسسە ھەيئىتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى 139. مۇرەسسە خادىملىرى 863، مۇرەسسە قىلىغان تۈرلۈك ھەق ـ تەلەپ ماجىراسى 6613. كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈش ۋە تولۇقلاپ قۇرۇش ئارقىلىق، 1992 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مۇرەسسە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىن 10ى مۇكەممەللەشتى، مۇرەسسە ھەيئىتى 201گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بازارلاردىكىسى 55، مۇرەسسە خادىمى 840. 1986 ـ يىلدىن 1992ـ

يىلغىچە، 8839 ھەق - تەلەپ ماجىراسى مۇرەسسەسىنىڭ نەتىجىلىك بولۇش نىسبىتى 86.2%تىن يۇقىرى بولدى.

§5 . قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى

1980 - يىلى 10 - ئايدا ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەخسۇس كادىر سەپلىنىپ قانۇن - تۈزۈم تەشۋىقات خىزمىتى كۈچەيتىلدى. 1982 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ، 374 قانۇن - تۈزۈم تەشۋىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، خالىس قانۇن - تۈزۈم تەشۋىقاتچىسى 1458گە يەتتى. 1985 - يىلغىچە 9841 نۇسخا قانۇنغا ئائىت گېزىت - ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولۇندى، قەرەلسىز تۈردە 540 سان قارا دوسكا، 360 سان تەشۋىقات تاختىسى چىقىرىلدى، 61 قېتىم پروپىكسىيە قويۇلدى، 25 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلدى، 1054 قېتىم رادىئو ئارقىلىق تەشۋىق قىلىندى. 5129 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى بېسىپ تارقىتىلدى، 1334 پارچە قانۇن- تۈزۈم تەربىيىسىگە دائىر تەشۋىقات رەسىملىرى كۆرگەزمە قىلىندى، 7580 پارچە شوئار چاپلاندى، 48 مەيدان قانۇن - تۈزۈمگە دائىر سەنئەت نومۇرلىرى كۆرسىتىلدى، تەربىيە ئالغان ئاما 691 مىڭ 431 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتى مەزگىلىدە (1983 - يىلدىن 1986- يىلغىچە) جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، 18 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلدى، 612 قېتىم سۆھبەت يىغىنى ئېچىلدى، 5000 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى بېسىپ تارقىتىلدى. تەربىيە ئالغان ئاما 930 مىڭ 717 ئادەم (قېتىم)گە يەتتى.

1986 - يىلى قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. يېزا، بازار، مەيدان، كارخانا- كەسپىي ئورۇنلاردا قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش ئاپپاراتىدىن 239ى قۇرۇلدى، 29 مىڭ 440 پارچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئۆگىنىش ئوقۇشلۇقى سېتىۋېلىندى. ناھىيە بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئوبيېكتى 107 مىڭ 564 ئادەم ئىدى، 1990 - يىلغىچە قانۇن ساۋاتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلغان ئوبيېكت 105 مىڭ 735كە يېتىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۆلچىمىگە يېتىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا لاياقەتلىك نىسبىتى 98.3%كە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر، دىنىي زاتلارنىڭ لاياقەتلىك نىسبىتى 100%) . ئاپتونوم رايون ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۆمىكىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لاياقەتلىك بولۇپ، مەملىكەت بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى شايار ناھىيىسىگە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ لوڭقىسى ۋە شەرەپ گۇۋاھنامىسى بەردى.

1991 - يىلى 5 - ئايدا ناھىيىلىك قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قايتا قۇرۇلۇپ، 1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى خۇلاسىلەپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان 17 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 49 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىنكى 5 يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇردى. 264 ھەر دەرىجىلىك قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلدى، 15 مىڭ 900 پارچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرسلىك ماتېرىيالىغا مۇشتەرى بولۇندى. 1992- يىلى ناھىيىلىك ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتىغا ماسلىشىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتى ئىشلەندى، 2500 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى تارقىتىلدى، 9 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلدى، 12 قېتىم رادىئو ئارقىلىق تەشۋىق قىلىندى، تەربىيە ئالغانلار 72 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

V باب

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى

1. ئومۇمىي بايان

1964 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. دېھقانچىلىق مەيدانى شايار بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، جەنۇبىي تەرىپى تارىم دەرياسى بىلەن، شىمالىي تەرىپى شايار ناھىيە توپبولدى يېزىسىنىڭ قۇمئېرىق، يالغۇزتېرەك، تاللىقبۇلۇڭ، سېرىماق، قاراقۇم، 2 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق تەبىئىي كەنتلەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شەرقىي تەرىپى شايار ناھىيە 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە توپبولدى يېزىسىنىڭ 4 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا، غەرب تەرىپى تېخى ئېچىلمىغان چۆللۈك ۋە توغراقلىق بولۇپ، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن يىراقتىن قارىشىپ تۇرىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 3 — 7 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 46 كىلومېتىر كېلىدۇ. دېھقانچىلىق مەيدانى قارىمىقىدىكى جىنايەتچىلەرنى قاماپ تۇرۇش نۇقتىلىرى بىلەن شۇ يەردىكى ئاھالىلەر كەنتلىرىنىڭ ئەڭ يېقىن ئارىلىقى 1 — 4 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ. مەيدان ئىشخانىلىرى قارائاتام مازىرى كەنتىگە جايلاشقان، شايار ناھىيە بازىرىغا 28 كىلومېتىر كېلىدۇ. دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 363 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئامبىرىنىڭ كۆلىمى 7100 مو، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 750 مېتىر كەڭلىكتىكى قىرغاقنى قوغداش ئورمان بەلۋېغىنىڭ كۆلىمى 41 مىڭ مو، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەر 371 مىڭ 865 مو، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 72 مىڭ مو. دېھقانچىلىق مەيدانى 5 شۆبە مەيدانغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھازىر 1.، 2.، 3 ـ شۆبە مەيدان ئېچىلىپ بولدى. ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن 4 .، 5 ـ شۆبە مەيداندىكى 174 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر تېخى ئېچىلمىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ھەر قايسى شۆبە مەيدانلارنىڭ يەر كۆلىمى پىلان جەدۋىلى

جەدۋەل: 14 — 7　　　بىرلىكى: مو

قاقاسلىق كۆلىمى	1 ـ شۆبە مەيدان	2 ـ شۆبە مەيدان	3 ـ شۆبە مەيدان	4 ـ شۆبە مەيدان	5 ـ شۆبە مەيدان
410300	85136	80988	69953	87246	86977

دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەردىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 8 بىرلىكى: مو

تۈرى	كۆلىمى	كۆلەمدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلگەن يەر	289799	70.63
ئورمانچىلىقتا ئىشلىتىلگەن يەر	40045	9.76
چارۋىچىلىقتا ئىشلىتىلگەن يەر	12872	3.14
سۇ، يول، ئىمارەتلەرگە ئىشلىتىلگەن يەر	29149	7.1
كېرەكسىز يەر	38435	9.37
جەمئىي	410300	100

مەيدان قۇرۇلغان 28 يىلدىن بۇيان، كادىر - ساقچىلار ئاسماننى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ، چۆللەردە ئىز قالدۇرۇپ، ئىسسىق تومۇز، قەھرىتان قىشلاردا، بوران - چاپقۇنلاردا دالىدا يېتىپ ۋە ئوزۇقلىنىپ جاپا-مۇشەققەتتە تەقدىرداش بولۇپ، جاپالىق ئىگىلىك تىكلىدى. ئۆزلىرى گەمە قېزىپ، چېدىر تىكىپ، يۇلغۇن بىلەن ئۆي سېلىپ، بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىپ، جاپالىق كۈرەشلەر ئارقىلىق، يۇلغۇنلۇق - توغراقلىقلار ۋە بىپايان شورلۇق چۆللەردە سالا - سالا ئېتىزلارنى بەرپا قىلىپلا قالماستىن سۇغىرىش سۇ چىقىرىۋېتىش تورلاشقان، دەل - دەرەخلىرى رەتلىك، يېزا ئىگىلىكى ماشىنىلاشقان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىپ يېڭى ئادەملەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدىغان ئالاھىدە مەكتەپ قۇرۇپ چىقتى؛ 1964- يىلدىن 1992 - يىلغىچە 97 مىڭ 765 مو بوز يەر ئاچتى، 2250 مو ئورمان بەرپا قىلدى. 81 مىڭ 792 كۋادرات مېتىر ئۆي سالدى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇرمە ياتىقى 16 مىڭ 24.56 كۋادرات مېتىر، يېڭىدىن ياسالغان قورشاۋ تام 2408 مېتىر. تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 5 مىليون 827 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلەغ 1 مىليون 858 مىڭ يۈەنگە (ساپ قىممەت) يەتتى، 48 مىليون 949 مىڭ 700 كىلوگرام ئاشلىق ئېلىپ، ئۆزىنى تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە دۆلەتنى 2 مىليون 612 مىڭ كىلوگرام ئاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. 3 مىليون 217 مىڭ 100 كىلوگرام پاختا ئىشلەپچىقاردى، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 49 مىليون 691 مىڭ 400 يۈەنگە يېتىپ، يۇقىرىغا 663 مىڭ يۈەن باج تاپشۇردى.

2. تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىگە قارايتتى. سىرتقا قارىتا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى» دەپ ئاتىلاتتى، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىشلىرى قامال شەكلىدە بولغاچقا، 1966 - يىل 3 - ئايدا ئىچكى جەھەتتە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 3 - ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەترىتى» دەپ ئاتالدى.

1970 - يىل 3 - ئايدا تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى بىڭتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، 15 - تۇەن بولدى.

1973 - يىل 3 - ئايدا ئەسلى نامى ۋە تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1983 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى ئەدلىيە نازارىتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، نامى ئۆزگەرمىدى.

1985 - يىل 7 - ئايدا ئىچكى جەھەتتە نامى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا، دېھقانچىلىق مەيدانىدا سىياسىي، مەمۇرىي، تەلىم - تەربىيە، ئىشلەپچىقىرىش، ئارقا سەپ - تەمىناتتىن ئىبارەت 5 ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 4 چوڭ ئەترەت، 21 ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىنىپ، 3 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلۇپ، 2 دەرىجە بويىچە ھېسابات قىلىندى. 1965 - يىلىنىڭ بېشىدا بىر چوڭ ئەترەت، 4 ئوتتۇرا ئەترەت تەشكىل قىلىنىپ، كادىر 295كە، ئىشچى 475 كە يەتتى. 1970 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى ئۆتكۈزۈۋالغان چاغدىكى تۈزۈلمىسى 15- تۇەن بولۇپ، باش شتاب، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ - تەمىنات باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 6 چوڭ ئەترەت، 27 ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىندى، 479 كادىر، 1035 ئىشچى بار ئىدى. 3 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلۇپ، 3 دەرىجە بويىچە ھېسابات قىلىندى. 1980 - يىل 12 - ئايدا چوڭ ئەترەت تەشكىلىي تۈزۈلۈشى بىكار قىلىنىپ، دېھقانچىلىق مەيدانىدا 7 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 26 ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىندى، 286 كادىر، 548 ئىشچى بار بولدى. 2 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلۇپ، 2 دەرىجە بويىچە ھېسابات قىلىندى. 1992 - يىلى دېھقانچىلىق مەيدانى 9 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 17 ئوتتۇرا ئەترەت، 236 كادىر، 557 ئىشچى بار ئىدى.

3. رەھبەرلەرنىڭ ئالمىشىش ئەھۋالى

باش قوماندان: جاڭ زىجېن (ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە) ئەر، خەنزۇ، 1964 - يىل 3 - ئايدىن 1970 - يىل 3 - ئايغىچە.

1 - مۇئاۋىن باش قوماندان: جاۋ لىنۋاڭ (ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە) ئەر، خەنزۇ، 1965 - يىل 5 - ئايدىن 1966 - يىل 5 - ئايغىچە

مۇئاۋىن باش قوماندان: جاڭ فېيلاڭ، ئەر، خەنزۇ، 1964 - يىل 3 - ئايدىن 1966 - يىل 5 - ئايغىچە.

تارماق ئەترەت باشلىقلىرى: جاۋ لىنۋاڭ، ئەر، خەنزۇ. 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1970 - يىل 3- ئايغىچە، 1972 - يىل 10 - ئايدىن 1980 - يىل 3 - ئايغىچە.

خۇ سىن، ئەر، خەنزۇ، 1980 - يىل 3 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.

مامۇت لېتىپ، ئەر، ئۇيغۇر، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

سىياسىي كومىسسارلىرى: سۇڭ لىنجۇڭ، ئەر، خەنزۇ. 1970 - يىل 3 - ئايدىن 1973 - يىل 3- ئايغىچە.

يۈ جىيابىڭ، ئەر، خەنزۇ، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1985 - يىل 10 - ئايغىچە.

لىيۇ چاۋيالىڭ، ئەر، خەنزۇ، 1988 - يىل 7 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

مۇئاۋىن تارماق ئەترەت باشلىقلىرى:

جاڭ فېيلاڭ، ئەر، خەنزۇ، 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1979 - يىل 3 - ئايغىچە.

يۈ جىيابىڭ، ئەر، خەنزۇ، 1976 - يىل 9 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.

ئابلا سابىر، ئەر، ئۇيغۇر، 1976 - يىل 11 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.

نىي شۆچى، ئەر، خەنزۇ، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

دۇ بوچىن، ئەر، خەنزۇ، 1991 - يىل 10 - ئايدىن 1994 - يىل 2 - ئايغىچە.

مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىرى:
لىيۇ ئېنشى، ئەر، خەنزۇ، 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.
تۇ جيالۇڭ، ئەر، خەنزۇ، 1980 - يىل 3 - ئايدىن 1987 - يىل 9 - ئايغىچە.
لىيۇ چاۋيالڭ، ئەر، خەنزۇ، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1988 - يىل 6 - ئايغىچە.
چېن شيۇخۇڭ، ئەر، خەنزۇ، 1988 - يىل 12 - ئايدىن 1990 - يىل 3 - ئايغىچە.
سەمەت توختى، ئەر، ئۇيغۇر، 1991 - يىل 12 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

4. جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش

مەيدان قوزغالغاندىن بۇيان، جىنايەتچىلەرنى مەجبۇرىي ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشنى قوللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جازالاپ باشقۇرۇش بىلەن ئىدىيە ئۆزگەرتىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سىياسىي تەربىيىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. جىنايەتچىلەرگە ئىدىيە، سىياسىي تەربىيە بېرىش جەھەتتە پىلانلىق ھالدا كوللېكتىپ دەرس ئۆتۈش، ھۆججەت ئۆگىنىش، ئايرىم سۆھبەتلىشىش، مۇزاكىرىگە ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، جىنايىتىنى تونۇپ قانۇنغا بويسۇنۇش تەربىيىسى، سىياسىي ۋەزىيەت تەربىيىسى، ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش تەربىيىسى ۋە مەدەنىيەت - تېخنىكا تەربىيىسى بېرىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ياش جىنايەتچىلەر كۆپ بولۇشتەك ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، تەربىيىلەپ باشقۇرۇش جەھەتتە «خۇددى ئاتا - ئانىلارنىڭ يوقۇملۇق كېسەلگە گىرىپتار بولغان بالىسىغا مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش، دوختۇرنىڭ كېسەللەرگە مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلارغا مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش» سەۋىرچانلىق بىلەن ئىنچىكە تەربىيە بېرىپ، تەسىرلەندۈرۈش، قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى.

1985 - يىلدىن باشلاپ جىنايەتچىلەرنى ئەسلىدىكى مەدەنىيەت قاتلىمىغا ئاساسەن سىنىپلارغا ئايرىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش تەربىيىسى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسى بېرىلدى. 1992 - يىلدىكى ساۋات چىقىرىش سىنىپى 4، ئوقۇغۇچى 105، تولۇقسىز باشلانغۇچ سىنىپى 2، ئوقۇغۇچى 25. 1986- يىلدىن باشلاپ، جىنايەتچىلەرنىڭ مەملىكەتلىك چوڭلار ئالىي تېخنىكومى بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئىمتىھانىغا قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىندى، 13 ئادەم كۆپ قىسىم دەرسلەردە لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشتى. تېخنىكا تەربىيىسىدە نېمە ئىش قىلغان بولسا شۇنى ئۆگىنىش پرىنسىپى بويىچە، دېھقانچىلىق ئەمگىكى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەشغۇلاتى بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچىلەرگە بۇغداي، شال، پاختا قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىپ يېتىشتۈرۈش ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تېخنىكا تەربىيىسى بېرىلدى. «ئۈچ دەرس» تەربىيىسى ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت - مائارىپ باشقارمىسى ۋە شايار ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تەستىقى بىلەن 1989 - يىلى «تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى» قۇرۇلۇپ، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا ئوقۇتۇش تەئقىقاتى ئىشخانىلىرى تەسىس قىلىندى، مەخسۇس ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئوقۇتقۇچىلار (سىياسىي، تېخنىكا ئوقۇتقۇچىلىقىنى كادىر -ساقچىلار ئۈستىگە ئالدى، مەدەنىيەت ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۆزگىرىش ئىپادىسى بىر قەدەر ياخشى، ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان جىنايەتچىلەر ئۈستىگە ئالدى) سەپلەندى. ھەر بىر ئوتتۇرا ئەترەت بىر شۆبە مەكتەپ بولۇپ ئايرىلىپ، تەربىيىلەش پىلانى بويىچە «ئۈچ دەرس» تەربىيىسى يولغا قويۇلدى.

ئۆزگەرتىش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، جىنايەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا گىرەلىشىپ «يۇقۇملىنىش»، ئۆز ئارا جىنايەت ئۆتكۈزۈش ۋاستىلىرىنى ئۆگىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن جىنايەتچىلەرنى قاماپ باشقۇرۇش جەھەتتە، جىنايىتى، جازا مۇددىتى ۋە مىللىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئايرىم باشقۇرۇش، ئايرىم قاماش يولغا قويۇلدى. كونكرېت باشقۇرۇپ تەربىيىلەش جەھەتتە، ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن جىنايەتچىلەرنى

ئادەم ئورنىدا كۆرۈش، تەسىرلەندۈرۈپ، قائىدە بىلدۈرۈش، قائىدە ـ تۈزۈملەرنى بىلدۈرۈپ، ھەرىكەت بىلەن يېتەكلەش يولغا قويۇلدى. قانۇن بويىچە قاتتىق باشقۇرۇش، ئىلمىي باشقۇرۇش ۋە مەدەنىي باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. مەدەنىي باشقۇرۇشتا جىنايەتچىلەرنى ئۇرۇپ ـ تىللاشقا، تەن جازاسى بېرىشكە ۋە خورلاشقا يول قويماسلىق، جىنايەتچىلەرنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇقلىرىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت «سەككىز ئىش» ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. 1985 ـ يىلى ئۆزگەرتىش، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت «ئىككىنى ھۆددىگە ئېلىش» يولغا قويۇلدى؛ 1990 ـ يىلى «ھەرىكەتنى قېلىپلاشتۇرۇش» ۋە «مۇھىتنى قېلىپلاشتۇرۇپ» باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، يەنە جىنايەتچىلەر ئىچىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تەقدىرلەپ جازا كېمەيتىشنى قولغا كەلتۈرۈش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1985 ـ يىلدىن بۇيان ھەر يىلى 22٪ جىنايەتچى جازا كېمەيتىش، شەرتلىك قويۇپ بېرىش ۋە مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇپ بېرىشكە ئېرىشتى. يەنە جىنايەتچىلەر ئىچىدە «ئۆزگىرىش ئاكتىپلىرى ھەيئىتى» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئۆزگىرىش ئىپادىسى ياخشى بولغان جىنايەتچىلەر ھەيئەت ئەزالىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئوتتۇرا ئەترەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ھۆكۈمەتكە ھەمكارلىشىپ جىنايەتچىلەرنىڭ سىياسىي ئۆگىنىش، ئەمگەك ـ ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ۋە تۇرمۇش ـ تازىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى. سايلاپ چىقىلغان 20 دىن ئارتۇق ئۆزگىرىش ئاكتىپلىرى ۋەكىلى 1987 ـ يىلى ۋە 1990 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش سىستېمىسى ئاچقان ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى.

1975 ـ يىلى قاماقتىكى ۋە جازا مۇددىتى توشۇپ مەيداندا قالدۇرۇلغان سابىق گومىنداڭنىڭ ناھىيە. تۈەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھەربىي ئىشپىيونلىرىدىن 45 ى ئالاھىدە كەچۈرۈم قىلىندى. كەڭچىلىك بىلەن قويۇپ بېرىلدى ۋە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى (رەسمىي ئىشچىلىققا ئۆزگەرتىلدى). 1981 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم سابىق گومىنداڭنىڭ رايون، يېڭ دەرىجىلىكتىن تۈۋەن پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ساقچى، ژاندارما، ئىشپىيونلىرىدىن 53 ى كەڭچىلىك بىلەن قويۇپ بېرىلدى ۋە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە مەخسۇس ئايپارات تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ئەسلى يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قايتىدىغان يېرى بولمىغانلار يەنىلا مەيدانغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندى، ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلار دەم ئېلىشقا چىقىش مۇئامىلىسى بويىچە مەيداندا قالدۇرۇلۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

70 ـ يىللاردىن بۇرۇن، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن خادىملارنى مەجبۇرىي مەيداندا قالدۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سىياستى يولغا قويۇلدى، 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە مەيداندا قالدۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان خادىملار ئېنىقلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەيداندىن ئايرىلىپ يۇرتلىرىغا قايتىشىغا ياكى ئۇرۇق-تۇغقانلىرىغا تايىنىپ، شۇ يەردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىندى ھەمدە سەپەرۋەر قىلىندى، شۇنداقلا كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ، مۇھاپىزەت قىلىپ يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئاز ساندىكى قايتىدىغان يېرى بولمىغانلىرى يەنىلا مەيداندا قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندۇرۇلدى، مەيداندا قالدۇرۇلغان مەزگىلدە ئىپادىسى ياخشى بولغان، ئىشقا ئورۇنلىشتۇرۇلغان 378 ئادەم دۆلەتنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىرى بويىچە رەسمىي يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇلاردىن 9 ى مەيدان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ باشلىقلىقىغا، پونكىت باشلىقلىقىغا، بوغالتىر ۋە مەيدان مالىيە بۆلۈمىنىڭ مەسئۇل بوغالتىرلىقىغا تەكلىپ قىلىندى، بىر ئادەم شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردى. ئىشقا ئورۇنلاشقان خادىملاردىن ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلارنى مەيدان ئاي بويىچە مۇئەييەن تۇرمۇش خىراجىتى بېرىپ باقتى. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، جىنايەتچىلەر جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەندە مەيداندا قالدۇرۇلماي، بىردەك جەمئىيەتكە قايتۇرۇلدى.

5. ئىقتىسادى

مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، دېھقانچىلىق مەيدانى ئاساسلىقى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا كىرىشتى، «ئاشلىقنى ئاساس قىلىش، ئاشلىق بىلەن پاختىنى بىرلەشتۈرۈش، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، چارۋىچىلىقنى مۇناسىپ تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەشنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىن سىرت، دۆلەتنى ئىمكانقەدەر كۆپرەك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە تاۋار مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش»تەك ئىگىلىك باشقۇرۇش فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاساسلىقى بۇغداي، شال، كۆممىقوناق تېرىدى. 1987 - يىلى مەھسۇلات قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئاشلىق ئازايتىلىپ كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، كۆپ تېرىپ ئاز ھوسۇل ئېلىش بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشقا، ئاز تېرىپ كۆپ ھوسۇل ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. بۇغداي دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائىتى، 70 - يىللاردا تېرىشتىن ئىلگىرى ئوغۇت چېچىش، قوم ۋە يۇلغۇن يوپۇرماقلىرى بىلەن سېغىز تۇپراقتىكى كۇزلۇك بۇغداينى يېپىش، توڭ چۈشكەندىن كېيىن تىرنا سىيلىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، ئادەم كۈچى ئارقىلىق ئوت ئوتاش خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ئوت ئوتاشقا ئۆزگەرتىلدى، ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، مەھسۇلاتقا قاراپ ئوغۇتنى بەلگىلەش، تېرىش مىقدارىنى كۆپەيتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ بۇغداي تېرىش تېخنىكىسى قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، بۇغدايدىن مول ھوسۇل ئېلىش مۇسابىقىسى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى. بىرلىك مەھسۇلاتى 120 كىلوگرامغا يەتتى.

1966 - يىلى شال تېرىش باشلىنىپ ئادەم كۈچى ئارقىلىق مايسا كۆچۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، كېيىنكى يىلى ماشىنا ئارقىلىق تېرىش بىلەن ئادەم كۈچى ئارقىلىق مايسا كۆچۈرۈش بىرلەشتۈرۈلدى. 70- يىللاردا ماشىنا ئارقىلىق مايسا كۆچۈرۈش بىلەن بىۋاسىتە تېرىشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش قوللىنىلدى، 80- يىللاردا پۈتۈنلەي ماشىنا بىلەن بىۋاسىتە تېرىشقا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلدىن باشلاپ خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئوت ئوتىلىدىغان ۋە ماشىنا بىلەن ئورۇۋېلىنىدىغان بولدى. كۆممىقوناق ئىشلەپچىقىرىشتا ئادەتتىكىچە تېرىش بىلەن ئېگىزغا تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، ئۇنىڭ كۆلىمى ئاز بولۇپ، ئاساسلىقى يەم-خەشەككە ئىشلىتىلەتتى.

ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن ئاساسلىقى كېۋەز تېرىلدى، چىگىت مۇھىم ياغلىق دان قىلىندى.

60 - يىللاردا كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئاز بولۇپ، بىرلىك مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى. 70 - يىللاردا كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى سەل - پەل كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ، بىرلىك مەھسۇلاتى يەنىلا 10 كىلوگرام ئەتراپىدا ئايلاندى. 1983 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش باشلاندى. 1986 - يىلى كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى قېلىپلاشتۇرۇلدى، بىرلىك مەھسۇلاتى زور دەرىجىدە ئۆستى، كېيىنكى يىلى ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 6175 موغا كېڭەيتىلىپ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلىدىغان بولدى، بالدۇر، قويۇق تېرىش، پاكار ئۆستۈرۈشتەك مول ھوسۇللۇق تېرىش ۋە خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئوتاش، خىمىيىلىك ئۇسۇلدا كونترول قىلىش قاتارلىق ئىلغار تېخنىكىلار قوللىنىلدى. 1989 - يىلى كېۋەزدىكى كېسەللىك، ھاشاراتلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا يېڭى ئۇسۇل قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا باشقۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگەردى، 1985 - يىلدىن باشلاپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1989 - يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترەتلىرىدە، ئىشلەپچىقىرىشنى قوش ھۆددىگە ئېلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشتا ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى. 1992 - يىلغىچە چوڭ ئېتىزلارنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 56.5 كىلوگرامغا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھۆددىگە ئالغان پەرلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 71.5 كىلوگرامغا يەتتى.

تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تارىختىكى ئەڭ ياخشى يىللاردىكى تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلىرى

جەدۋەل: 14 — 9

تۈرلەر	يىللار	كۆرسەتكۈچلەر
ئاچقان بوز يەر كۆلىمى	1966	25800 مو
تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	1969	81200 مو
تېرىلغان يەر كۆلىمى	1973	60900 مو
ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى	1968	50700 مو
ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارى	1974	2756000 كىلوگرام
ئاشلىق بىرلىك مەھسۇلاتى	1988	125.8 كىلوگرام
بۇغداي ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1967	1608000كىلوگرام
بۇغداي بىرلىك مەھسۇلاتى	1990	120.4 كىلوگرام
شال ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1978	700000 كىلوگرام
شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى	1988	218.9 كىلوگرام
كۆممىقوناقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1966	1289000 كىلوگرام
كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى	1987	145.4 كىلوگرام
پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1992	715300 كىلوگرام
ساپ پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى	1991	65.4 كىلوگرام
مېۋە - چېۋە	1990	110000 كىلوگرام
سۇ مەھسۇلاتلىرى	1974	66 تونна
قوتاندىكى چارۋا سانى	1972	20800 تۇياق

6. نوپۇس، مىللەت

تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا 1966 - يىلى 1609 نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر - ساقچى 332، ئىشچى 475، ئائىلە تاۋابىئاتلار ۋە پەرزەنتلەر 802 ئىدى. 1971 - يىلى نوپۇسى 2857گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 479، ئىشچى 1035، ئائىلە تاۋابىئات ۋە پەرزەنت 1343. 1992 - يىلى نوپۇسى 2167گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر - ساقچى 236، ئىشچى 556، ئائىلە تاۋابىئات ۋە پەرزەنت 1375. مەيداندا 4 مىللەت بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 1370، ئۇيغۇر 777، خۇيزۇ 11، قازاق 9.

7. مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى

دېھقانچىلىق مەيدانىدا 9 يىللىق تولۇقسىز خەنزۇچە مەكتەپتىن بىرى، 6 يىللىق تولۇقسىز ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ مەكتەپتىن بىرى تەسىس قىلىنغان. 1992 - يىلى خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 3، ئوقۇغۇچىسى

118؛ خەنزۇچە باشلانغۇچ سىنىپى 7، ئوقۇغۇچى 178، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىسى 31. ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ سىنىپى 6، ئوقۇغۇچى 54، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى 8. شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇق سىنىپىغا 15 بالا ئۆتتى، تۆرلۈك ئوتتۇرا كەسپىي تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە 6 ئوقۇغۇچى ئۆتتى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكىدىن ئېلىنغان بىر تۈتاش ئىمتىھانغا قاتنىشىپ، 1 - يىللىقلار بويىچە تىل - ئەدەبىياتتا 1 - لىككە ئېرىشتى.

دېھقانچىلىق مەيدانىدا سەھىيە ئەترىتىدىن بىرى بار، 1992 - يىلى 8 دوختۇر بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارى بىر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 5، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 2. سېستىرا 2، ياردەمچى سېستىرا 3، دورىگەر بىر، لابورانت بىر. ئامبۇلاتورىيە بۆلۈمىدە ئامبۇلاتورىيە، دورىخانا، لابوراتورىيە، داۋالاش ئۆيى، ئوپېراتسىيىخانا، رېنتىگېن بۆلۈمى تەسىس قىلىندى؛ بالنىتسا بۆلۈمىدە ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، بەش ئەزا بۆلۈمى، ئېلېكترو كاردىئوگرامما، B تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئۆيى، تۇغۇت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئاساسلىق داۋالاش ماشىنا - ئەسۋابلىرىدىن رېنتىگېن، ئېلېكتروركاردىئوگرامما، A تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنى ئاپپاراتى، B تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئاپپاراتى، ئۇنىۋېرسال ئوپېراتسىيە ئۈستىلى، باش - مېڭە ئوپېراتسىيە ئەسۋابلىرى، 12 تۈشۈكلۈك سايىسىز ئوپېراتسىيە چىرىغى، ئۇنىۋېرسال تۇغۇت كارىۋىتى، ئۇلترا ئاۋازلىق دولقۇن بىلەن داۋالاش ماشىنىسى ۋە لابوراتورىيە ئۆيى، 5 ئەزا بۆلۈمىنىڭ يۈرۈشلەشكەن ماشىنا - ئەسۋابلىرى قاتارلىقلار بار. بالنىتسا بۆلۈمىدە 32 كادىرلار كارىۋىتى، 8 جىنايەتچىلەر كارىۋىتى بار، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترەتلىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرا ئەترىتىدە شىپاخانا تەسىس قىلىنىپ بىردىن 2 گىچە كادىر، دوختۇر، سېستىرا سەپلەندى.

ئون بەشىنچى قىسىم

ئەمگەك؛ كادىرلار ئىشلىرى

ئون بەشىنچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى

مىنگو دەۋرىدىن ئىلگىرى، قول ساناەت كارخانىلىرىدىكى ياللانما شاگىرتلار، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تولىسى توختامنى ئاساس قىلاتتى، ئادەتتە شاگىرتلارنىڭ مائاشى بولمايتتى، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كىرىمىمۇ ناھايىتى ئاز ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمگەك ۋە مائاش ئىشلىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. 1964 ـ يىلى ئەتىيازدا ئەمگەك ـ كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمى قۇرۇلدى، نەتىجىدە كادىرلار بىلەن ئىشچىلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات بارلىققا كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ 1979 ـ يىل 4 ـ ئايدا نامى ئەمگەك ـ مائاش بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيە بويىچە ئەمگەك، ئىش ھەققى، ئىشچىلارنىڭ يۆتكىلىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشى قاتارلىق خىزمەتلەرنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان قىلىندى؛ 1984 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئەمگەك ـ مائاش بۆلۈمى ئەمگەك ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ناھىيە قۇرۇلغان ۋاقىتلاردا ئامبالنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەپ ئەۋەتتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئەمەلدارلارنى ئامبال تەيىنلەيتتى، تاكى 1949 ـ يىلغىچە شۇنداق داۋاملاشتى. شېڭ شىسەي دەۋرىدە چوڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، ج خ ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، ئەدلىيە بۆلۈملىرىنىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچىلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەپ ئەۋەتكەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئادەتتىكى كادىرلارنى كادىرلار بۆلۈمى (1964 ـ يىلدىن كېيىن) باشقۇردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كادىرلار بۆلۈمى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي گۇرۇپپىسىغا قارىدى؛ 1979 ـ يىلى كادىرلار بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1981 ـ يىل 12 ـ ئايدا كادىرلار ئىدارىسى قۇرۇلدى.

I باب

كادىرلار

1 § . كادىرلار ئەھۋالى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا كادىرلار قوشۇنى ئاساسەن، بىرىنچى، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلار؛ ئىككىنچى، دۆلەت تەرىپىدىن تەقسىم قىلىنغان كادىرلار؛ ئۈچىنچى، شۇ يەردە ئىجارە ھەققىنى

كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن دېھقان ئاكتىپلار؛ ئۆتىنچى، كونا ھاكىمىيەتتىكىلەردىن داۋاملىق ئىشلىتىلگەنلەردىن تەركىب تاپقانىدى. 1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 92 كادىر بار ئىدى. 1977 ـ يىلغا كەلگەندە 1681گە يەتتى. بولۇپمۇ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3. ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن تېز كۆپەيدى. 1993 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا شايار ناھىيىسىدىكى كادىرلار ئومۇمىي سانى 1954 ـ يىلدىكىدىن 37.25 ھەسسە ئاشتى، كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئىنقىلابىيلىشىش، ياشلىشىش، بىلىم ئەھلىدىن بولۇش، كەسىپلىشىش دەرىجىسى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، مەدەنىيەت ساپاسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى، ياش قورامى مۇۋاپىقلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

2 §. كادىرلارنى باشقۇرۇش

1. كادىرلار مەنبەسى

(1) تاللاپ ئۆستۈرۈپ ئىشلىتىش

1952 ـ يىلدىن باشلاپ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتىدا يېتىشىپ چىققان بىر تۈركۈم يېزا ئاكتىپلىرى كادىر قىلىپ ئىشلىتىلدى. 1957 — 1960 ـ يىلغىچە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلىشىش ئۈچۈن جەمئىيەتتىن 56 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى. 1964ـ يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى داۋامىدا بىر قىسىم يېزا ئاكتىپلىرى قوبۇل قىلىندى، ھەرىكەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 14 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى. 1979 ـ يىلى 133 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇلار ئاساسەن يېزىلاردىن ۋە ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلاردىن قوبۇل قىلىندى. 1980 ـ يىلى جەمئىيەتتە بىكار يۈرگەن 24 نەپەر پەن ـ تېخنىكا خادىمى قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى «ئورنىغا دەسسەش» تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىختىيارىي ھالدا ئۆزىنى مەلۇم قىلىش، بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىش، ئىمتىھان قەغىزىنى بىر تۇتاش باھالاپ چىقىش، ئەلالىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 33 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ 28ى ئاز سانلىق مىللەت. قىسقارتىلىپ كەتكەنلەرنىڭ ئورنىغا 41 كادىر تولۇقلاندى، بۇنىڭ 30ى ئاز سانلىق مىللەت. 1981 ـ يىلى 206 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى. 1982 ـ يىلى «كادىر ئورنىدا ئىشلىتىلىۋاتقان ئىشچى»دىن 51 كىشى كادىر بولدى. ئىشچىلاردىن 128ى كادىرلىققا ئۆستۈرۈلدى. 1983 ـ يىلى 151 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر ـ بازارلاردىكى ئىجتىمائىي ياشلاردىن قوبۇل قىلىنغىنى 34، ئىشچىلاردىن كادىرلىققا ئۆزگەرتىلگىنى 86، تەبىئىي ئازىيىپ كەتكەنلەرنىڭ ئورنىغا تولۇقلاپ قوبۇل قىلىنغىنى 17، سىياسىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلگىنى 14. 1986 — 1988 ـ يىلغىچە جەمئىيەتتىن 85 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بىكار يۈرگەن پەن ـ تېخنىكا خادىمى 2، جەمئىيەتتە ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياش 77. «بەش خىل ئالىي مەكتەپ»نى پۈتتۈرگەنلەر 4. ئىشچىلاردىن تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلگىنى 2. 1989 — 1990 ـ يىللىرى جەمئىيەتتىن 103 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بىكار يۈرگەن پەن ـ تېخنىكا خادىمى 21، سىياسىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلگىنى 5، ئىشچىلاردىن تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلگىنى 12، ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلاردىن قوبۇل قىلىنغىنى 65.

(2) ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش ئەھۋالى

1961 — 1962 ـ يىللىرى شايارغا تەقسىم قىلىنغان ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى

45 بولۇپ، 43ى ئوتتۇرا تېخنىكومنى، 2 سى ئالىي تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 1981 - يىلدىكىدىن 3.5 ھەسسە ئاشتى، سانى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپلا قالماي، كەسىپ تۈرلىرىمۇ كۆپەيدى.

شايار ناھىيىسىدە 1981 — 1993 - يىلغىچە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 1

يىللار	ئومۇمىي سانى	مىللىتى		ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەقسىماتى			كەسىپلەرگە تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالى					
		ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	مەمۇرىي ئورۇن	كەسپىي ئورۇن	كارخانا ئورنى	مائارىپ	سەھىيە	مالىيە، بۇغالتىرلىق	يېزا ئىگىلىك	ئىقتىساد	باشقىلار
1981	28	10	18	20	5	3						
1982	93	71	22	6	74	13						
1983	31	19	12	4	19	8						
1984	20	15	5	6	9	5						
1985	50	38	12	3	42	5						
1986	51	42	9	14	29	8						
1987	92	78	14	8	73	11						
1988	99	32	67	21	69	9						
1989	67	41	26	31	32	4						
1990	129	103	26	23	98	8	71	8	8	30	7	5
1991	128	100	28	15	106	7	67	2	14	17	10	15
1992	115	91	24	8	93	14	57	15	5	7	11	20
1993	99	68	31	3	87	9	46	17	4	16	6	10

(3) ئىختىساسلىق خادىملارنى ئالماشتۇرۇش ئەھۋالى

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ناھىيە دەرىجىلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى تېزلىتىپ، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادنى گۈللەندۈرۈشكە دائىر بىر قانچە سىياسەت مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»نى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ ناھىيە، يېزا سانائەت كارخانىلىرىغا بېرىپ خىزمەت قىلىشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، 1991 — 1993 - يىلغىچە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق شايار ناھىيىسىگە كېلىپ كادىر بولۇشقا قوبۇل قىلىنغان ئىختىساسلىق خادىم 205 بولدى.

(4) ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلار

1950 — 1958 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ يەرلىككە كەلگەن كادىر 238، 1960 —

1964 ـ يىلىغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ كەلگەن كادىر 278، 1981 — 1988 ـ يىلىغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ كەلگەن كادىر 2. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ھۆكۈمەت كونا ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن خادىملارنى ئىشتىپاقلاشتۇرۇپ، تەربىيىلەش ۋە ئۆزگەرتىش فاڭجېنىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنىدىغان، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىدىغان، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ھالەتكە كەلتۈردى، 292 كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى.

2. يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى باشقۇرۇش

يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى باشقۇرۇشتا، باشتىن ـ ئاخىر شەخسىي سۈپىتىگە قاراپ ئىشقا قويۇش ئۆلچىمى ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇلدى. 1981 ـ يىلدىن ئاۋۋال ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىك كادىرلارنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم باشقۇرغانىدى. 1982ـ يىلدىن كېيىن ھاكىم دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم باشقۇردى. 1981 ـ يىلدىن ئىلگىرى بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇرغانىدى. 1982 ـ يىلدىن كېيىن بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى، بۆلۈمچە باشلىقى دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇرىدىغان بولدى. پارتكوم قارمىقىدىكى بۆلۈم، كومىتېت، ئىشخانا رەھبەرلىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەيىنلىدى، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ بىرىنچى قول رەھبەرلىرىنى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، مۇئاۋىنلىرىنى ھۆكۈمەت تەيىنلەيدىغان بولدى. 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى يېزىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ۋە يېزا باشلىقىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇرغانىنىڭ سىرتىدا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇرىدىغان بولدى. پارتىيە، ھۆكۈمەت، كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئادەتتىكى كادىرلىرىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى كادىرلار ئىدارىسى باشقۇردى. 1984 ـ يىلدىن كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلىرىنى، باللار باغچىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى مائارىپ ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بولدى.

كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ ئۇنۋانىنى باھالاش خىزمىتى: 1981 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ ئۇنۋانىنى باھالاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئۇنۋانىنى باھالاپ چىقتى ۋە گۇۋاھنامە بەردى، شۇ قېتىم 159 كىشىنىڭ ھەر خىل كەسپىي ئۇنۋانى باھالاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي پەن سىستېمىسىدىكىلەر 94 (ئىنژېنېر دەرىجىسىگە تەڭ كىشى 6، ياردەمچى ئىنژېنېر 43، تېخنىك دەرىجىلىكى 45)؛ بوغالتىرلىق سىستېمىسىدىكىلەر 65 (مەسئۇل بوغالتىر بىر، ياردەمچى مەسئۇل بوغالتىر 21، بوغالتىر 43) بار.

1987 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا مائارىپ، سەھىيە، مەدەنىيەت، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق، مالىيە ـ بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا، ئىقتىساد، قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت 8 كەسىپ ـ تېخنىكا بويىچە تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋانىنى باھالاش ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنۋان باھالاش خىزمىتى تەشكىللىك، رەھبەرلىكى بولغان ھالدا قانات يايدۇرۇلدى. ئۇنۋان باھالاش خىزمىتىدە دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش چارىسى قوللىنىلدى، ئالىي ئۇنۋانىنى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى، ۋالىي مەھكىمە ئۇنۋان بەردى؛ ئوتتۇرا ئۇنۋانىنى ۋىلايەتلىك ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

ئۆتۈپ بەردى؛ تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋانىنى ناھىيىلىك ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى ۋە بەردى. 1988 — 1990 ـ يىللىرى ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا خادىمىدىن 1768ى باھالاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋان ئالغانلار 11 (ماائارىپ سىستېمىسىدىن 7، سەھىيە سىستېمىسىدىن 2، يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىدىن بىر، سۇ ـ ئېلېكتر سىستېمىسىدىن بىر)؛ ئوتتۇرا ئۇنۋان ئالغانلار 237 (ماائارىپ سىستېمىسىدىن 167، سەھىيە سىستېمىسىدىن 28، قۇرۇلۇش سىستېمىسىدىن 4، چارۋىچىلىق سىستېمىسىدىن 7، مەدەنىيەت سىستېمىسىدىن 3، مالىيە ـ بوغالتىرلىق سىستېمىسىدىن 5، يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىدىن 7، ئىقتىساد سىستېمىسىدىن 2، ستاتىستىكا سىستېمىسىدىن بىر، تەرجىماندىن بىر، قۇرۇلۇش سىستېمىسىدىن بىر، كارخانا باشقۇرۇش، مالىيە بوغالتىرلىق سىستېمىسىدىن 11)؛ تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋان ئالغانلار 1520 (ياردەمچى دەرىجىلىكلەر 636، تېخنىكا دەرىجىلىكلەر 884). 1992 ـ يىلى ئاشۇرۇپ باھالاپ چىقىلغان كەسپىي تېخنىكا خادىمى 479، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋان ئالغىنى بىر، ئوتتۇرا ئۇنۋان ئالغىنى 80، باشلانغۇچ ئۇنۋان ئالغىنى 398.

1981 — 1993 ـ يىللىرى شايار ناھىيىسىدىكى كادىرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 2

	يىللار	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
	ئومۇمىي كادىر سانى	2294	2552	2659	2724	2790	2832	3051	3157	3161	3187	3288	3380	3427
كادىرنىڭ تۈرلىرى بۆلۈنۈشى	مەمۇرىي ئورۇن	561	782	808	779	782	698	781	780	894	937	1085	1094	1033
	كەسپىي ئورۇن	1323	1280	1851	1945	1562	1689	1845	1978	1874	1851	1869	1940	2046
	كارخانا ئورنى	410	490			446	445	425	399	393	399	334	346	348
جىنسى	ئەر	1592	1899	1949	2009	2090	2143	2161	2189	2211	2102	2184	2261	2263
	ئايال	702	653	710	715	700	689	890	968	950	1085	1104	1119	1164
مىللىتى	خەنزۇ	864	622	680	712	676	961	932	925	819	754	765	784	812
	ئاز سانلىق مىللەت	1430	1930	1979	2012	2114	1871	2119	2232	2342	2433	2523	2596	2615
بىلىم قۇرۇلمىسى	ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى	133	133	123	123	143	165	240	273	282	3993	463	495	549
	ئوتتۇرا تېخنىكوم	620	802	763	794	910	972	1133	1166	1146	1278	1399	1509	1491
	تولۇق ئوتتۇرا	336	443	531	554	572	556	651	712	771	647	612	621	659
	تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن	1205	1174	1242	1253	1165	1139	1027	1006	962	863	814	755	728

ياش قۇرۇلمىسى	25 ياشتىن تۆۋەن	312	519	503	491	552	450	551	494	509	606	624	655	794
	26 — 30 ياش	491	375	406	439	494	500	483	485	496	492	606	565	597
	31 — 35 ياش	523	426	435	427	422	443	495	553	560	559	538	523	482
	36 — 40 ياش	517	433	430	462	456	460	538	602	541	488	517	545	438
	41 — 45 ياش	237	345	380	409	404	521	500	483	495	431	445	463	430
	46 — 50 ياش	128	226	254	281	265	272	277	322	333	334	298	299	399
	51 — 55 ياش	50	138	141	155	125	117	132	170	177	201	180	269	243
	56 — 60 ياش	36	90	110	60	72	69	75	48	50	76	80	61	44
سىياسىي ئەھۋالى	پارتىيە ئەزاسى	665	696	668	723	732	578	705	951	970	980	938	970	1027
	ئىتتىپاق ئەزاسى	447	486	481	496	489	495	525	479	491	472	456	478	668
	پارتىيىسىز كادىر	1182	1370	1510	1505	1569	1759	1821	1727	1700	1735	1894	1932	1732
تېخنىكا تۈزۈلۈش	باشلانغۇچ									1258		1220	1388	1431
	ئوتتۇرا									208	199	205	207	222
	ئالىي									8	11	11	12	9

باب II

ئىشچىلار

§ 1 . ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى

1. ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار

ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار 1954 ـ يىلدىن باشلاپ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ، 1956 ـ يىلغا كەلگەندە، 513كە يەتتى، 1958 ـ يىلى سانائەت بىلەن كەلا شۇغۇللىنىش يولغا قويۇلۇپ (ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ پاختا پىششىقلاپ ئىشلەش، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، يىلچىلىك قاتارلىق زاۋۇتلار قۇرۇلدى)، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلغاچقا، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار كۆپلەپ قوبۇل قىلىندى، 1961 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، ناھىيە بويىچە ئىشچىلار 1224كە يەتتى.

1962 ـ يىلى خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىشقا ئەگىشىپ بىر تۈركۈم زاۋۇت ـ كانلار توختىتىلغاچقا، 213 ئىشچى قىسقارتىلىپ، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. ئىشچى ئومۇمىي سانى 1011 گە چۈشۈپ قالدى. 1973 ـ يىلى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى كۆپىيىپ، 1032گە يەتتى (بۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدان، فېرمىلىرىدىكى ئىشچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) . 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار كۆپىيىپ 2234كە يەتتى.

2. كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىشچىلار

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك قول سانائەت كوپېراتىپى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ترانسپورت ئەترىتى، تىككۈچىلىك گۇرۇپپىسى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى قاتارلىق كوللېكتىپ تەشكىلاتلار بار ئىدى، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىشچىلار پەيدىنپەي كۆپەيدى، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىشچى 993 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى 327.

3. ئەمگەك توختامى تۈزۈمىدىكى ئىشچىلار

1992 ـ يىلى ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، مۇقىم ئىشچىلىق تۈزۈمى ئەمگەك توختامى تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، يەنى، ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئورۇن ئەمگەك تارماقلىرىغا ئىلتىماس قىلىدىغان، ئىشلەشنى خالايدىغانلار ئۆزىنى تىزىملاتقاندىن كېيىن خىللىرىنى تاللىۋالىدىغان بولدى. توختام مۇددىتى ئومۇمەن 3 يىل بولۇپ، مۇددىتى تولغاندىن كېيىن يا داۋاملىق ئىشلىتىدىغان، يا توختام بىكار قىلىنىدىغان بولدى. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە توختاملىق ئىشچى 434كە يېتىپ، 1992 ـ يىلدىكىدىن 2.31 ھەسسە ئاشتى.

§2. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى شەھەر ـ بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ئەمگەكچىلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا باشلاپ، بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە ئىشچىلارنى يۆتكەش ـ سەپلەش، ۋاقىتلىق ئىشچى ئېلىش تۈزۈملىرىنى ئورناتقانىدى. 1965 ـ يىلى ھەم سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈزۈمى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك پاختا زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت، كان ـ كارخانىلار ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق بولغان ۋاقىتلىرىدا، ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئورۇن يېزىلاردىكى گۇڭشې، ئەترەتلەر بىلەن توختاملىشىپ، ئىش بېسىق ۋاقىتلاردا زاۋۇتقا كېلىپ ئىشلەش، بىكارچىلىق ۋاقىتلاردا گۇڭشې ـ ئەترەتلەرگە قايتىپ ئەمگەك قىلىشنى يولغا قويدى. 1976 ـ يىلدىن باشلاپ ئورنىنى بېسىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىش شەرتىگە توشىدىغان زىيالىي ياشلار ئاتا ـ ئانىسى پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئورۇنلىشىپ ئىشلەشكە بولىدىغان بولدى. 1979 ـ يىلدىن كېيىن ئەمگەك تارماقلىرى تونۇشتۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تەشكىللىنىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە ئۆزلىرى ئىش تېپىشتىن ئىبارەت ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، شەھەر ـ بازارلاردىكى زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش قىيىنچىلىقى پەسەيتىلدى. 1992 ـ يىلى ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىدى، مۇقىم ئىشچىلىق تۈزۈمى ئەمگەك توختامى تۈزۈمىگە

ئۆزگەرتىلدى، يەنى ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئورۇن ئەمگەك تارماقلىرىغا مەلۇم قىلىدىغان، ئىشلەشنى خالىغانلار ئۆزلىرىنى تىزىملىتىدىغان، سىر خىللىرىنى تاللىۋالىدىغان بولدى.

1. ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى

1981 - يىل 7 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىجتىمائىي ئەمگەك، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سۇغۇرتا شىركىتى قۇرۇلدى، 2 شىركەت بولغىنى بىلەن ئادەملىرى بىر بولۇپ، ناھىيىلىك ئەمگەك ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شىركەت قارىمىقىدا مەمۇرىي بۆلۈمچە، مالىيە - بوغالتىر بۆلۈمچىسى، ئىش كۆتۈش سۇغۇرتىسى بۆلۈمچىسى بولۇپ 3 بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا قارايدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى، ياشلار كىنوخانىسى، تىككۈچىلىك كارخانىسى، زىيالىي ياشلار 1 - ماگىزىنى، زىيالىي ياشلار 2 - ماگىزىنى، زىيالىي ياشلار ۋېلسىپىت رېمونتخانىسى قاتارلىق كوللېكتىپ كارخانىلار بولۇپ، 82 كىشى ئىشلەيتتى، ئۇلارنىڭ 67 سى ئاز سانلىق مىللەت، 15ى خەنزۇ.

ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى زىيالىي ياشلارنى ئاساس قىلغان كوللېكتىپ خاراكتېرىدىكى كارخانا بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن بىرلىشىش، ئۆز ئالدىغا ئوقەت قىلىش، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش، ئۇچ يىلغىچە باجنى كەچۈرۈم قىلىش» ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى يولغا قويۇلدى.

2. چېكرا رايونغا ياردەمگە كەلگەن ياشلار، تۆمۈريول تارماقلىرىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى

1966 - يىلى نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن 403 ياش يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 80 - يىللاردا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىشچى قوبۇل قىلىش، ئورنىغا ئورۇنلىشىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئاساسەن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بولدى، 1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تۆمۈريول ئىدارىسىدىن 1000 دىن ئوشۇق تۆمۈريول ئىشچىسى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ بۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇلار تويبولدى گۆڭشېسى، جەنۇبىي تارىم ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە تارىم گۆڭشېسىنىڭ دۆڭقوتان دېگەن يېرىگە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇلارنىڭ تولىسى 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70- يىللارنىڭ باشلىرىغىچە يېزىدىن قايتىپ باشقا كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەتتى.

3. زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «زىيالىي ياشلارنىڭ يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئېلىش ناھايىتى زۆرۈر» دېگەن يوليورۇقىغا ئاساسەن، 1968 - يىلى زىيالىي ياشلارنىڭ يېزا - قىشلاقلارغا بېرىش ھەرىكىتى قوزغالدى. 1975 - يىلغا قەدەر 421 زىيالىي ياش تويبولدى گۆڭشېسىنىڭ 2 - دېھقانچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى ۋە ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا بېرىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئالدى.

1974 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ - يېزىلارغا بېرىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ - يېزىلارغا بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل قىلىندى. 1976 — 1980 - يىلغىچە 553 زىيالىي ياش يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە

قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1978 ـ يىلى مەملىكەتلىك زىيالىي ياشلار تاغ ـ يېزىلارغا بېرىش خىزمەت يىغىنىدا «شەھەر ـ بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى ياتال كەڭ ئېچىپ بېرىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مۇشۇ مەقسەتتە، 1979 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىلىك زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، قىسمەن زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى. 1980 — 1982 ـ يىلغىچە ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىش، كادىرلىققا قوبۇل قىلىش، ھەربىي سەپكە قاتنىشىش، يۇقىرى مەكتەپلەرگە ئۆرلەپ ئوقۇش، ئۆزى ئىش تېپىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق پۈتۈن ناھىيىدىكى يېزا ـ قىشلاقلارغا چۈشكەن زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ئاساسەن ھەل قىلىندى.

4. ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

60 ـ يىللاردىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە ئاھالە بىر قەدەر ئاز، ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولغاچقا، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساسەن قىيىن ئەمەس ئىدى. 1970 ـ يىلدىن كېيىن، بازار ئاھالىسى پەيدىنپەي كۆپەيدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزىلارغا چۈشكەن زىيالىي ياشلار پەيدىنپەي شەھەرگە قايتىپ كەلدى، شۇ سەۋەبتىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش گەۋدىلىك بىر مەسىلە بولۇپ قالدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يوللىرى كەڭ ئېچىۋېتىلدى. غەيرىي يېزا ئىگىلىك ساھەسىدە ئىش كۈتۈپ تۇرغانلارغا نىسبەتەن ئەمگەك تارماقلىرى ئىشقا تونۇشتۇرۇش، ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن تەشكىللىنىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە ئۆزى ئىش تېپىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش فاڭجېنى قوللىنىلدى. 1979 — 1980 ـ يىللىرى ناھىيە بازىرىدا ئىش كۈتۈپ تۇرغان 787 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى 196، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىشچى 591. 1985 — 1988 ـ يىلغىچە ئىش كۈتۈپ تۇرغان 1711 ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1992 ـ يىلى 100 توختاملىق ئىشچى، 48 كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىشچى قوبۇل قىلىندى.

§ 3. كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەش

1985 ـ يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ناھىيە بازىرىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى «ئالدى بىلەن تەربىيىلەش، ئۇنىڭدىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇش» فاڭجېنىنى قوللىنىپ، كۇرسلارنى ئېچىپ، سىياسىي، كەسپىي ئەخلاق، قانۇن ساۋاتلىرى، كارخانا قانۇن ـ نىزاملىرى، بىخەتەرلىك ساۋاتلىرى، كەسپىي تېخنىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي مەشغۇلات ماھارىتى قاتارلىق مەزمۇنلاردا تەربىيىلىدى، ئەمەلىي مەشغۇلات دەرسى ئومۇمىي دەرسنىڭ %70نى ئىگىلىدى. بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، بىر تەرەپتىن تەربىيىلەش شەكلى قوللىنىلدى، ناھىيە بازىرىدا ئىش كۈتۈپ تۇرغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە ياشلار تەربىيىلەندى. ئىمتىھاندا لاياقەتلىك كۆۋاھنامىسى ئالغانلار ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1985 — 1992 ـ يىلغىچە 6 قارار ھەر خىل كەسپىي كۇرس ئېچىلىپ، 1023 كىشى تەربىيىلەندى.

شايار ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە تەربىيىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 3

يىللار	ئەمگەك، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە تەربىيىلەنگەنلەر		
	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	جەمئىي
1985	11	31	42
1986	25	83	108
1987	6	35	41
1988	180	60	240
1989	374	62	436
1992	113	43	156

III باب

مائاش

1 § . مائاش تۈزۈمى

1. تۈزۈم

(1) تەمىنات تۈزۈمى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ كەلگەن كادىرلارغا تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. تەمىنات ئۆلچىمى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تارقاتقان «مەملىكەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ 1950 ـ يىلى ۋاقىتىنچە يولغا قويىدىغان تەمىنات تۈزۈمى ئۆلچىمى لايىھىسى» بويىچە ئىجرا قىلىندى. 1951 ـ يىلى «كىچىك دائىرىدە ھۆددىگە بېرىش» چارىسى يەنى تەمىنات تۈزۈمى ئۆلچىمى بويىچە، مۇئەييەن مىقداردىكى ماددىي نەرسە بىلەن پۇلنى شەخسكە ھۆددە قىلىپ تارقىتىپ بېرىش، شەخسلەر تەڭشەپ ئىشلىتىش چارىسى يولغا قويۇلدى. 1952 ـ يىل 3 ـ ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تەمىنات تۈزۈمىدىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ قوشۇمچە ياردەم ئۆلچىمىنى ئۆستۈرۈشنى قارار قىلىپ، بىر تۇتاش ھالدا 10 كاتېگورىيە، 24 دەرىجە قىلىپ، تاماق ۋە كىيىم ـ كېچەك تەمىنات ئۆلچىمىنى بەلگىلەپ، يېڭى مائاش تۈزۈمى بويىچە بەردى.

(2) ناتۇرال مائاش تۈزۈمى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملارغا ۋە يېڭىدىن خىزمەتكە قاتناشقان خادىملارغا ناتۇرال مائاش بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مەركەز ۋە ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملارنى ئۆتكۈزۈۋالغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئەسلى ۋەزىپىسى، ئەسلى مائاشىنى «ھۆددىگە ئېلىش» سىياسىتى قوللىنىلغانىدى. بۇغداي پۇلغا سۇندۇرۇش ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنىپ، شۇ كىشىگە بۇغداي باھاسى بويىچە مائاش تارقىتىپ بېرىلگەنىدى.

(3) ناتۇرال مائاش ناتۇرىسى تۈزۈمى

1952 ـ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا «ھەر كىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى، دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ مائاشى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئاشلىق، خەسە، ماي، تۇز، ئوتۇن ـ كۆمۈر قاتارلىق بىر قانچە خىل بۇيۇم ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنغان مائاش تەقسىماتى يولغا قويۇلۇپ، دەرىجە مائاش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. كادىرلارغا ۋەزىپە دەرىجە مائاشى تۈزۈمى، ئىشچىلارغا 8 دەرىجىلىك مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

(4) پۇل دەرىجە مائاشى تۈزۈمى

1955 ـ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، گوۋۇيۈەن 1956 ـ يىل 7 ـ ئايدىن باشلاپ ناتۇرنى بىكار قىلىپ، مەمۇرىيەتتە 30 دەرىجىلىك تۈزۈمگە ئۆزگەرتىپ، ئىشچىلارغا 8 دەرىجىلىك مائاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلىپ بىر تۇتاش پۇل ئارقىلىق مائاش تارقىتىلىدىغان بولدى.

(5) قۇرۇلما مائاش تۈزۈمى ۋە كارخانا ئۈنۈمدارلىقى مائاشى

1985 ـ يىلى مەمۇرىي ـ كەسپىي ئورۇنلاردا مائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، خىزمەتچى خادىملارنىڭ مائاش ۋەزىپە مائاشىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان قۇرۇلما مائاش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. ۋەزىپىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىغا قاراپ ئاساسىي مائاش ۋەزىپە مائاشى، ستاژ قوشۇمچە ياردەم پۇلى، مۇكاپات مائاشىدىن ئىبارەت 4 تەركىبىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن دەرىجە ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نىسپىي ھالدا كىچىكلىدى. كارخانىلاردا مائاش ئومۇمىي سوممىسى بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك نەتىجىسىنى باغلاش چارىسى قوللىنىلىپ، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆپ خىل شەكىللىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مۇكاپات مائاشى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2. قوشۇمچە ياردەم پۇلى

تۇرمۇش قوشۇمچە ياردەم پۇلى 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كادىرلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ %3ى بويىچە بېرىلگەنىدى. 1961 ـ يىلى كادىرلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ %8ى، ئىشچىلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ %11ى بويىچە تۇرمۇش قوشۇمچە ياردەم پۇلى تارقىتىلدى. 1982 ـ يىلى %15 قىلىپ تەڭشەلدى. 1987 ـ يىلى %26 قىلىپ تەڭشەلدى. 1991 ـ يىل 10 ـ ئايدا مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كادىر، ئىشچىلىرىنىڭ %36 قىلىپ تەڭشەلدى. 1992 ـ يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كادىر، ئىشچىلىرىنىڭ %40 قىلىپ تەڭشەلدى، كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ تەڭشەلمىدى.

چېگرا ياردەم پۇلى 1956 ـ يىلدىن باشلاپ ئىجرا قىلىنىپ، ئاساسىي مائاشىنىڭ %15ى بويىچە تارقىتىلدى. 1960 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئىشچىلارنىڭ چېگرا ياردەم پۇلى ساقلاپ قېلىنىپ، كادىرلارنىڭ چېگرا ياردەم پۇلى ئېلىپ تاشلاندى. 1984 ـ يىلى چېگرا ياردەم پۇلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. خىزمەت قىلغان يىلىنىڭ ھەر 5 يىلىغا 3 يۈەندىن بېرىلدى.

ئاشلىق باھاسى قوشۇمچە ياردەم پۇلى 1964 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ، پۈتۈن ئائىلە بويىچە ئوتتۇرىچە كىرىمى 30 يۈەندىن تۆۋەن بولغانلارغا 0.6 يۈەن، 1.2 يۈەن، 1.95 يۈەن ۋە 3.25 يۈەندىن ئىبارەت 4 دەرىجە بويىچە ئاشلىق باھاسى قوشۇمچە ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى. 1993 - يىلى ئاشلىق باھاسى قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن ھەر كىشىگە ئېيىغا 8 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى.

قوشۇمچە يېمەكلىكلەر قوشۇمچە ياردەم پۇلى 1985 - يىلى گۆشنى پىلانلىق تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە گۆش قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىلدى، ھەر كىشىگە ھەر ئايدا 4 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى، باشقا قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ئۈچۈن يەنىلا 1979 - يىلدىكىدەك ھەر كىشىگە ھەر ئايدا 6.5 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى. 1988 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە 4 خىل قوشۇمچە يېمەكلىك ئۈچۈن مال باھاسى قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىلدى، خەزىنە ئىشچى خىزمەتچىلەرگە ئېيىغا 10 يۈەندىن، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئېيىغا 12 يۈەندىن بېرىلدى.

زىيالىيلار قوشۇمچە ياردەم پۇلى 1983 - يىلدىن باشلاپ ئالىي تېخنىكوم دىپلومى بار بولغان، شىنجاڭدا 10 يىلدىن ئوشۇق خىزمەت قىلغانلارغا، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ۋە تېخنىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بولغان، شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان ۋاقتى 15 يىلغا توشۇپ ئاشقانلارغا ئېيىغا 15 يۈەندىن زىيالىيلار قوشۇمچە ياردەم پۇلى، يىلىغا 30 يۈەندىن گېزىت - كىتاب پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى.

ستاژ قوشۇمچە ياردەم پۇلى 1985 - يىلدىن باشلاپ، مائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ستاژ قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىلدى، ھەر قېتىم بىر يىل تولغاندا ئېيىغا 0.5 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى. 1986 - يىلى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىق ستاژ قوشۇمچە ياردەم پۇلى، دوختۇرخانىلاردا دېجورنىلىق قوشۇمچە ياردەم پۇلى قوشۇلدى. ئومۇمەن خىزمەت قىلغىنىغا 5 يىل تولغان 10 يىل تولمىغانلارغا ئېيىغا 3 يۈەندىن؛ 10 يىل تولغان 15 يىل تولمىغانلارغا ئېيىغا 5 يۈەندىن؛ 15 يىل تولغان 20 يىل تولمىغانلارغا ئېيىغا 7 يۈەندىن؛ 20 يىلدىن ئاشقانلارغا ئېيىغا 10 يۈەندىن قوشۇلدى.

3. مۇكاپات مائاش

1988 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مۇكاپات مائاشى بېرىش يولغا قويۇلدى، ھەر بىر كىشىگە ئېيىغا 22.50 يۈەندىن مۇكاپات مائاشى بېرىلدى. 1990 - يىلى 25 يۈەنگە چىقىرىلدى.

2 § . مائاش تەڭشەش، دەرىجە ئۆستۈرۈش

1956 - يىلى مائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، بىر نەچچە يىل ئۆتكەندە بىر قېتىم مائاش ئۆستۈرۈلۈپ تۇردى.

1959 - يىلى 5% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى.

1964 - يىلى 110 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 643.34 يۈەن مائاش قوشۇلدى.

1971 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى 1957 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 3 - دەرىجىلىك ئىشچىنىڭ، 1960 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 2 - دەرىجىلىك ئىشچىنىڭ، 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 1 - دەرىجىلىك

ئىشچىنىڭ مائاشى بىر دەرىجىدىن ئۆستۈرۈلدى.

1977 - يىلى ناھىيە بويىچە 2050 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 12 مىڭ 865.16 يۈەن مائاش كۆپەيدى.

1979 - يىلى ناھىيە بويىچە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى 337 خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 6824.21 يۈەن مائاش كۆپەيدى.

1980 - يىلى مائارىپ، سەھىيە سىستېمىسىدىكى قىسمەن ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى تەڭشىلىپ، دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە 455 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 3055.76 يۈەن مائاش كۆپەيدى.

1983 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاش دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ناھىيە بويىچە 1112 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 8836.79 يۈەن مائاش كۆپەيدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 1765 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 19 مىڭ 782.50 يۈەن مائاش كۆپەيدى.

1991 - يىلى 2 - ئۆزۈلمە ھۆددىگە بېرىلگەن 13 كارخانىنىڭ مائاشى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 373 مىڭ 926 يۈەن، 2286 كىشىنىڭ تۇرمۇش قوشۇمچە ياردەم پۇلى ئەسلىدىكى %26تىن %36كە تەڭشەلدى. ئېيىغا 19 مىڭ 793 يۈەن مائاش كۆپەيدى. 208 كىشىنىڭ ئۈنۈم مائاشى ئۆستۈرۈلۈپ، مائاشى ئېيىغا 3029 يۈەن كۆپەيدى.

1992 - يىلى ناھىيە بويىچە كارخانىلارنىڭ مائاشى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، 75 كىشىگە ئۈنۈم مائاشى تەكشۈرۈپ تەستىقلاندى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى ۋە مائاش ئومۇمىي سوممىسى

جەدۋەل: 15 — 4 بىرلىكى: ئادەم، تۈمەن يۈەن

يىللار	ئىشچى - خىزمەتچى ئومۇمىي سانى	مائاش ئومۇمىي سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە					
			مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچى	مائاش سوممىسى	ۋاقىتلىق ئىشچى	مائاش سوممىسى	كوللېكتىپ ئىشچى	مائاش سوممىسى
1975	3308	171.90	2777	155.80				
1976	3450	172.70	2848	155.95				
1977	2970	165.35	2949	164.46				
1978	4461	240.37	3073	194.37				
1979	4744	256.07	3405	206.19	562	20.02		
1980	6249	357.74	3679	276.54	394	16.98		
1981	6390	366.88	3842	299.67	473	17.99		
1982	6244	413.96	5136	358.24	218	12.34		
1983	6236	462.77	5174	406.27	224	14.35		
1984	7633	604.60	5686	463.71			1947	140.89
1985	8322	706.97	5940	563.13			2382	143.84
1986	8431	847.35	5734	663.77			2697	183.58
1987	8743	1024.45	6197	774.21			2546	250.24

1988	8542	1212.83	5999	919.27			2543	293.56
1989	8402	1246.80	5998	979.70			2404	266.20
1990	9134	1511.07	6509	1186.83			2625	324.14
1991	8697	1613.20	6339	1302.67			2358	310.53
1992	8933	1940.64	6560	1592.74			2373	347.90

IV باب

ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى

1 § . ئەمگەك مۇھاپىزىتى

1950 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ئەمگەك تارمىقىغا مەخسۇس ئەمگەك مۇھاپىزىتى كادىرى سەپلەندى، زاۋۇت، كان ـ كارخانىلاردا بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمچىسى (گۇرۇپپىسى)، سېخلاردا بىخەتەرلىك گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئىسمىنا، گۇرۇپپىلاردا بىخەتەرلىك خادىمى سەپلەندى. ئۆز ئورنىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ مەشغۇلات قائىدىسى، ماشىنىلارنى ئاسراش، ئوتتىن ۋە زەھەرلىنىشتىن ساقلىنىش ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى بەرپا قىلىندى.

1987 ـ يىلى ناھىيىلىك ئەمگەك تارمىقى ناھىيە بويىچە زاۋۇت، كان، كارخانا ئورۇنلىرىنى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىن بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. تەكشۈرۈش داۋامىدا ناھىيە بويىچە 4 پارقازىنىنىڭ كۆزۋاھنامىسىز قوراشتۇرۇلغانلىقى، ئوت قالاش كۆزۋاھنامىسى يوق 5 پار قازىنى ئىشچىسى بارلىقى بايقالدى. قىسمەن يۇقىرى بېسىملىق لىنىيىلەرنىڭ قوراشتۇرۇلۇشى تېخنىكىلىق تەلەپكە ئۇيغۇن كەلمىگەچكە، مۇشۇ مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا تۈزىتىش توغرىسىدا پىكىر ۋە تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1991ـ يىلى بىخەتەرلىك 5 قېتىم چوڭ، 8 قېتىم كىچىك كۆلەمدە تەكشۈرۈلدى، كۆپ ئورۇنلار بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى، بىر قىسىم، ئورۇنلار مەخسۇس ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ياكى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان بىخەتەرلىك خادىملىرىنى سەپلىدى، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى ياكى مۇكەممەللەشتۈردى.

دۆلەتنىڭ ئايال ئىشچىلارنى مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدىكى نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئەمەلىي ئەھۋالغا بىرلەشتۈرۈپ، ئايال ئىشچىلارنى ئاسراش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ، ئايال ئىشچىلار ئۆزىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ مۇۋاپىق خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئايال ئىشچىلار ھەيز ۋاقتى، ئېغىر ئاياغ ۋاقتى، تۇغۇت ۋاقتى ۋە ئېمىتىش ۋاقتىدا ئاسرالدى، ئېغىر ئاياغ ۋاقتىدا، بالىسى چۈشۈپ كېتىشتىن ۋە مۇددەتتىن ئىلگىرى تۇغۇپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يېنىك خىزمەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، خىزمەت مىقدارى ئازايتىلدى؛ تۇغۇتلۇق ۋاقتىدا 90 كۈن دەم ئېلىش بېرىلدى، قوشكېزەك تۇغقانلارغا ۋە تۇغۇتى قېيىن بولغانلارغا 105 كۈن دەم

ئېلىش بېرىلدى، 7 ئايغا يەتمەي بالدۇر تۇغۇپ قويغانلارغا 30 كۈن دەم ئېلىش بېرىلدى؛ تۇغۇتلۇق مەزگىلىدە ئىش ھەققى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىۋەردى، تۇغۇتلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن بېرىلگەن دەم ئېلىش ۋاقتى تولغاندىن كېيىنمۇ خىزمەت قىلالمايدىغانلار بولسا، شەخسىي ئىش بىلەن رۇخسەت سورىغانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىندى، ئەگەر دوختۇرخانىنىڭ ئىسپات قەغىزى بولسا، كېسەل سەۋەبىدىن رۇخسەت سورىغانلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندى؛ ئېمىتىش مەزگىلىدە كۈنىگە 30 مىنۇتتىن 2 قېتىم ئېمىتىش ۋاقتى بېرىلدى، شارائىتى بار كارخانا ئورۇنلار تېخى ئايال ئىشچىلار مۇنچىسى، دەم ئېلىش ئۆيى قۇرۇپ بەردى.

2 § . دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققانلارنىڭ تەمىناتى

1 . پېنسىيىگە چىققانلارنىڭ تەمىناتى

كادىرلاردىن ئەرلەرنىڭ يېشى 60قا، ئاياللارنىڭ يېشى 55كە؛ ئىشچىلاردىن ئەرلەرنىڭ يېشى 55كە، ئاياللارنىڭ يېشى 50كە تولغان، ئۇدا 10 يىل خىزمەت قىلغانلار؛ خىزمەت ئۈستىدە مېيىپ بولۇپ خىزمەت ئىقتىدارىدىن قالغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر پېنسىيە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولدى.

1978 - يىلدىن ئىلگىرى پېنسىيىگە چىققان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا شۇ كىشىنىڭ مائاشىنىڭ %50 — % 70ى بېرىلدى. 1978 - يىلى ستاژى 20 يىلغا تولغان ئىشچى - خىزمەتچىگە ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ %75ى، ستاژى 15 — 20 يىل بولغانلارغا ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ %70ى؛ ستاژى 10— 15 يىل بولغانلارغا ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ %60ى بېرىلىدۇ دەپ بەلگىلەندى. 1980 - يىل 7 - ئايدا شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان ۋاقتى 30 يىل بولغان ئىشچى -.خىزمەتچىلەرگە ئەسلى ئۆلچەم ئاساسىدا %5 ئۆستۈرۈپ بېرىلدى. 1987 - يىلدىن كېيىن ئومۇمەن خىزمەت قىلغان ۋاقتى 30 يىلغا تولغان ئىشچى- خىزمەتچىلەرگە پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن مائاشى ئەينەن شۇ پېتىچە بېرىلىۋەردى.

1992 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ پېنسىيە پۇلىنى جەمئىيەت بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ باشقۇردى.

1992 — 1993 - يىللىرى ناھىيە بويىچە 413 ئىشچى - خىزمەتچى پېنسىيىگە چىقىش رەسمىيىتىنى ئۆتىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 305، ئىشچى 108.

2 . دەم ئېلىشقا چىققانلارنىڭ تەمىناتى

1978 - يىلى دۆلەت يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان ھالدا تەمىنات تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولغان ۋە يەر ئاستى ئىنقىلابىي خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان كادىرلار، شۇنداقلا شىنجاڭدا «25 - سېنتەبىر» تىنچلىق بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر دەم ئېلىشقا چىقىش يېشىغا يەتكەندە دەم ئېلىشقا چىقسا بولىدۇ، دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن ئەسلى مائاشى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىدۇ؛ بۇنىڭ ئىچىدە 1937 - يىل 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن ئاۋۋال (ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئاۋۋال) ، 1942- يىل 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال، 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن ئاۋۋال ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان كادىرلارغا ھەر يىلىغا 2 ئايلىق، بىر يېرىم ئايلىق، بىر ئايلىق ئۆلچەملىك مائاش قوشۇپ بېرىلىدۇ. يۇقىرىقى شەرتلەرنى ھازىرلىغان ئىشچىلار پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن ئوخشاشلا يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن مائاشتىن بەھرىمەن بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

1993 ـ يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىقىش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن كادىر 48گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سىياسىي جەھەتتە، تۇرمۇش جەھەتتە نازارەت، ئىدارە دەرىجىلىك كادىر مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولغىنى بىر، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولغىنى 27، ئادەتتىكى كادىر 20.

3 § . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك پاراۋانلىق كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيە بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغانىدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتى ۋە مائاش تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ پاراۋانلىق تۈزۈمى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ باردى. 1970 ـ يىلدىن ئىلگىرى ھەر قايسى مەمۇرىي، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ پاراۋانلىق پۇل ئېلىش ئۆلچىمى مائاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 2.5%ى بويىچە بولۇپ، بىر قىسىم ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ تۇرمۇشتىكى قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى. پاراۋانلىق پۇلى قوشۇمچە ياردەمنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: يېزىلاردا كىشى بېشىغا ئايلىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 9 — 12 يۈەن بولغانلارغا، شەھەر ـ بازارلاردا كىشى بېشىغا ئايلىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 12 — 15 يۈەن بولغانلارغا قوشۇمچە ياردەم بېرىلىدۇ.

ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق قوشۇمچە ياردەم مەبلىغىنىڭ بىر قىسمى كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا (ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، مونچا، يەسلى، باللار باغچىسى قاتارلىق) سەرپ قىلىندى؛ بىر قىسمى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىغا پاراۋانلىق قوشۇمچە ياردىمى بېرىشكە سەرپ قىلىندى؛ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن چىقىم قىلىنغان خىراجەت ئاساسەن قىرائەتخانىلارغا كىتاب ئېلىشقا ۋە ھەر خىل مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە قورال ـ سايمانلىرىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىندى؛ كارخانىلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش پۇلى تىببىي داۋالاش قوشۇمچە ياردەم مەبلىغىدىن چىقىم قىلىندى؛ دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش پۇلى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش خىراجىتىدىن چىقىم قىلىندى. ھەر يىلى قىشتا ھەر بىر ئىشچى ـ خىزمەتچى قىشلىق كۆمۈر قوشۇمچە ياردەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولدى. ئەر ـ ئايال ئىككى جايدا ئايرىلىپ تۇرۇۋاتقانلار يىلىغا بىر قېتىم تۇغقان يوقلاشتىن بەھرىمەن بولدى. نىكاھلانغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاتا ـ ئانىسىنى يوقلاشتا، 1976 ـ يىلدىن ئاۋۋال 10 يىلدا بىر قېتىم دەپ بەلگىلەنگەنىدى، 1976 ـ يىل 4 يىلدا بىر قېتىم قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. تۇغقان يوقلاش يول خىراجىتى دۆلەت تەرىپىدىن ئاتچوت قىلىندى، مائاشى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىۋەردى.

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

I باب

ئەسكەر تۇرغۇزۇش

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنكاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 64 ـ يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ شۆەندى خانى لىيۇ شۈن بۇيرۇق بىلەن جېن جىنى پىشامشاننىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يولغا ئەلچى قىلىپ بەلگىلىدى. شېنجۆ 2 ـ يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى) جېن جى «غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى» قىلىپ تەيىنلىنىپ ئۇرلى شەھىرىدە (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ چېدىر، ئەشمە ئەتراپلىرىدا) تۇردى. بۇ چاغدا شاياردا دېھقانچىلىق قىلىدىغان چېرىكلەر ئاشلىق غەملەۋاتاتتى. ئۇلار بوزيەر ئاچاتتى، ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلايتتى، زىرائەت تېرىيتتى. تاكى بۈگۈنگە قەدەر تارىم يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى، گۆلباغ يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئۇزۇن دەريا ئەتراپىدىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر گايىدا ئۈزۈلۈپ، گايىدا داۋاملىق ئېقىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ئۇنى يەنىلا كۆرگىلى بولىدۇ، تارىختا ئۇ «خەنتاي ئۆستىڭى» دەپ ئاتالغان.

يېڭى (ۋاڭ ماڭ) تيەنفېڭ 3 ـ يىلى (16 ـ يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ 5 سەلتەنەتلىك سانغۇنىدىن ۋاڭ جۈن، قورۇقچىبەگ لى چۇڭ، چېرىكچىبەگ گوچىنلار غەربىي يۇرتقا كەلگەن. قاراشەھەرگە كەلگەندە ۋاڭ جۈن ئۆلتۈرۈلگەن، گوچىن قايتىپ كەتكەن، پەقەت لى چۇڭلا قالدۇق قوشۇننى ئەگەشتۈرۈپ كۈسەنگە كېلىپ، چېرىكلىرىنى شايارنىڭ ئۈچقات ئەتراپىدا تۇرغۇزغان.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 22 ـ يىلى (648 ـ يىلى) كۈسەن تىنچىتىلغاندىن كېيىن ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ گوفتىبىر، چېرىكلىرى كۇچا ۋە شايار ئەتراپىدا تۇرغان. 1980 ـ يىلى يانتاق قەدىمكى شەھىرىدىن 2 ئىدىش قېزىۋېلىنغان، ئۇنىڭغا «يۇرۇش باش بۆغى، ھەربىي نازىر شۆ» دەپ خەت يېزىلغانىدىكەن. بۇنىڭدىن، جېنگۈەندىن كېيىن تاكى مىلادىيە 690 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بۇ شەھەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرى تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ يەر ئاستىدىن چىققان ساپال پارچىلىرىغا قاراپ يۈزەرەك ھېسابلىغاندىمۇ بۇ شەھەردە شۇ زاماندا 1000 دىن ئوشۇق لەشكەر تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

تۇڭگۇز باش قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالىسى بەرپا قىلغان لەشكەر تۇرىدىغان گازارما بولۇپ، يېڭىسەھەللە يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا، شايار بىلەن ئونسۇ ئوتتۇرىسىدىكى يەرگە جايلاشقان. شەھەرگە قوقچىلىق،

قاراۋۇلخانىلىق سېپىل سېلىنغان بولۇپ، سېپىل قوۋۇقلىرىمۇ قاتمۇ قات ھەربىي ئىنشائات ئىكەن، مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئات قىغىنىڭ قېلىنلىقى ۋە دائىرىسىنى مۆلچەرلىگەندىمۇ بۇ يەردە تۇرغان چېرىكلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى ۋە ئۇزاق يىل تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

§ 1 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگو دەۋرىگىچە قوشۇن تۇرغۇزۇش ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ زامانىدا شىنجاڭدا ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار گەرچە بىر مەمۇرىي رايون بولغان بولسىمۇ لېكىن يەنىلا كىچىك تەۋە بولغان. جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولغۇچى ھەربىي ـ ساقچىلارنى كۆچا بىر تۇتاش تەيىنلەپ ئەۋەتكەن، ئوفىتسېر، لەشكەرلەرنىڭ سانىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، يۆتكەش، تەمىناتى ۋە قورال ـ ياراغ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى كۆچا بىر تۇتاش باشقۇرغان.

گۇاڭشۇ 34 ـ يىلى (1908 ـ يىلى) قاراۋۇللۇقتا تۇرغۇچى قوشۇن شايار شەھىرىنىڭ گازارمىسىدا (ھازىرقى ئېتى جىڭپاڭ كوچىسى) تۇرغان. بۇ قوشۇندا بىر چارلىغۇچى ساقچىلار باشلىقى، بىر مەشقاۋۇل، 2 چارلىغۇچى، 4 ئون بېگى، 6 چارلىغۇچى ساقچى، 16 چارلىغۇچى چېرىك بولغان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىدا قوللىنىلغان تۈزۈم داۋاملىق قوللىنىلىپ، بىر 3 ـ دەرىجىلىك چارلىغۇچى ئەمەلدار، بىر 3 ـ دەرىجىلىك سەييارە ساقچىلار باشلىقى ۋە قوشۇمچە مەشقاۋۇل، بىر كاتىپ، 16 چارلىغۇچى ساقچى، بىر قارا خىزمەتچى قويۇلغان.

مىنگونىڭ 3 ـ يىلى (1914 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا، شايار ناھىيىسىدە گارنىزون ئەترىتى تەسىس قىلىنىپ، 30 چارلىغۇچى چېرىك قويۇلغان.

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شىمالىي مىللەتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ سەييارە ساقچىسىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا بىر چارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شىنجاڭ بويىچە 27 ساقچى ئورنىنى 4 دەرىجىگە بۆلدى، شايار ناھىيىسى 3 ـ دەرىجە قىلىپ بېكىتىلدى، يەنى ساقچى ئون بېگى 3، ساقچى چېرىك 27، ئاشپەز 3، جەمئىي 33 قىلىپ بېكىتىلدى.

مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) شايار ناھىيىسىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى، «شىنجاڭدىكى بوران ـ چاپقۇنلار» (5) دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە بۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى خەلق ئىشلار نازارىتىگە قارىماي، چەكسىز نوپۇزىنى ئىشقا سالغان ھەمدە پوتەيلەرنى سېلىپ، ساقچىلارغا قورال-ياراغ تارقىتىپ بەرگەن، تەمىناتى ياخشى بولغان ۋە تۈرمە سالغان.

مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) شايار ناھىيىسىدە 30 نەپەر ئامانلىقنى ساقلىغۇچى بار ئىدى. ئۇنىڭ 5 ى ئۇيغۇر ئىدى. 1938 ـ يىلدىن كېيىن ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 42 ئوفىتسېر ۋە چېرىك بار ئىدى، بۇنىڭ 2 سى ئوفىتسېر، 15ى ئاتلىق ئەسكەر ئىدى، 23 تال مىلتىق ـ تاپانچا، 1535 تال ئوق بار ئىدى، ئۇلار ناھىيە بازىرىدا ۋە 4 — 5 يېزىدا تۇراتتى. گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىسىدىكى ساقچى سىستېمىسىغا ئەۋەتكەن ھەربىي سىستېمىسىدىكى 13 ئىشپىيونى بار ئىدى. سىرتلاردا ۋەزىپە ئۆتەشنى ئاتلىق چېرىكلەر، بازار ئىچىدە ۋەزىپە ئۆتەشنى پىيادە چېرىكلەر ئۈستىگە ئالاتتى. ساقچى ئىدارىسى يەنە يېزا ۋە بازارنىڭ بۆلۈڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە پايلاقچىلارنى كۆپەيتىۋەتكەنىدى، ساقچى ئىدارىسى مەمۇرىي جەھەتتە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلسىمۇ، ھەربىي جەھەتتە 4 ـ ۋالىي مەھكىمە ساقچى ئىدارىسىنىڭ بىۋاستە

قارىمىقىدا بولاتتى. 1949 ـ يىلىغا كەلگەندە ساقچىنىڭ سانى 92 ئادەمدىن ئېشىپ كەتتى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ تېررورلۇق يۈرگۈزۈپ باستۇرۇشىغا يارەملىشىش ئۈچۈن گومىنداڭ يەنە شاياردا مۇداپىئە تۈەنىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى (يەرلىك ئاممىۋى قوراللىق تەشكىلات) قۇرغان، ئۇنىڭ ئەزاسى 771 كىشى بولۇپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

2 § . شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى

1. خەلق قوراللىق بۆلۈمى

1954 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شتاتى 4 بولدى. 1956ـ يىلى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قارىمىقىدا تەشكىلىي سەپەرۋەرلىك بۆلۈمى، ئەسكەر ئېلىش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، شتاتى 15 بولدى.

1957 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا يۇقىرىنىڭ قارارى بويىچە شايار ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش خىزمىتىنى كۇچا ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى.

1959 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، بىر بۆلۈم باشلىقى، 3 ياردەمچى تەيىنلەندى. شتاتى 4 بولدى. 1964 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى تەرتىپكە سېلىنىپ، بىر بۆلۈم باشلىقى، بىر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بىر مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار، 4 ياردەمچى، بىر سىياسىي خىزمەت كادىرى، 2 تەرجىمان بولۇپ، جەمئىي 10 ئادەم سەپلەندى. 1969 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ شتاتى 10 بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم باشلىقى بىر، سىياسىي كومىسسار بىر، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بىر؛ ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى (مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى)، 2 شتاب خادىمى، بىر تەرجىمان، بىر خوجىلىق خادىمى بولۇپ 4 كىشى؛ سىياسىي خىزمەت بۆلۈمىدە بىر بۆلۈم باشلىقى، 2 ئىش بېجىرگۈچى بولۇپ، 3 كىشى بار ئىدى. 1971 ـ يىل 1 ـ ئايدا بىر سىياسىي كومىسسار سەپلەندى. 1975 ـ يىل 3 ـ ئايدا بىر مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار سەپلەندى ۋە ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1986 ـ يىل 8 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى يەرلىكنىڭ شتاتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى ئىشخانا قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئەمەلىي بار كادىر ۋە قوراللىق ساقچى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئىشچى ـ خىزمەتچىدىن 23 ى بار بولدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، سىياسىي كومىسسار، مۇئاۋىن باشلىقى ۋە مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىرى

جەدۋەل: 16 — 1

ئىسىم ـ فامىلىسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
سادىقجان	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	شىنجاڭ	1959.7 — 1966.2

ۋاڭ يۈڭنيەن	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	خېبېي راۋياڭ	1969.7 — 1974.10
جامال يۈسۈپ	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	شىنجاڭ	1974.10 — 1976.10
ئەمەت ئەلايوف	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	قەشقەر كوناشەھەر	1979.7 — 1983.9
ئەمەت يۈسۈپ	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	ئۇچتۇرپان	1983.9 — 1984.10
مىجىت مۇمىن	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	شايار	1985.1 — 1993.3
دى ليەنكې	خەنزۇ	سىياسىي كومىسسار	خېبېي ئاڭشيەن ناھىيەسى	1971.1 — 1977.2
لو جۈيېەن	خەنزۇ	سىياسىي كومىسسار	گەنسۇ تيەنشۈي	1982.5 — 1993.12
دۇ زېڭلىن	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شىنجاڭ فۇكاڭ	1966.7 — 1976.10
قادىر ئىمىن	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	كۇچا	1971.7 — 1976.7
ئەمەت ئەلايوف	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	قەشقەر كوناشەھەر	1978.10 — 1979.7
مەھەممەت سىيىت	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شىنجاڭ	1976.11 — 1979.7
مىجىت مۇمىن	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شايار	1983.7 — 1985.1
ئەمەتجان كېرىم	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شىنجاڭ	1985.2 — 1986.5
سۇي جىشەن	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	خېبېي	1963.10 — 1966.5
يەن جىلەي	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شەندۇڭ دەنشيەن ناھىيىسى	1963.7 — 1972.10
لو جۈيېەن	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	گەنسۇ تيەنشۈي	1972.10 — 1982.5
دۇ شۇخۇا	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شەندۇڭ بىڭشيەن ناھىيىسى	1975.3 — 1978.2
تۇرسۇن قۇربان	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شىنجاڭ	1979.1 — 1981.7
لۇي يۈنخەي	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شەنشى	1979.7 — 1981.7
لى يۈڭجىن	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	گەنسۇ	1979.7 — 1982.10

ئىزاھ: يەزىلەر شايار دىن كەتكەن، ئارخىپىمىز يوق بولغاچقا، قايسى ناھىيىدىن ئىكەنلىكى ئېنىق بولماي قالدى.

3 § . ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قوراللىق ساقچى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى

1. شايار ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى قىسمى

بۇنىڭ ئەكتى شايار ناھىيىلىك ج خ ئوتتۇرا ئەترىتى بولۇپ، 1950 - يىلى قۇرۇلغان، جەمئىي 37 ئادەم بولۇپ، 3 بەنگە ئايرىلغانىدى. ئەترەت باشلىقى تاھىر سالى، سىياسىي يېتەكچى جاڭ مىڭگۇاڭ ئىدى. ئاساسىي ۋەزىپىسى قاماقخانىلارنى مۇھاپىزەت قىلىش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ئىدى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئوتتۇرا ئەترىتى «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى» قىلىپ

ئۆزگەرتىلدى. 1966 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى مەركىزىي ھەربىي كومىتېتنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ج خ قىسىملىرى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، شايار ناھىيىلىك گۇنتۇرا ئەترەت ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئەترەتنىڭ شتاتى 36 بولۇپ، 3 بەنگە ئايرىلدى. ئەترەت باشلىقلىقىنى ئابدۇرېھىم، سىياسىي يېتەكچىلىكىنى جاۋ باۋجۇ ئۈستىگە ئالدى، ۋەزىپىدە ئۆزگىرىش بولمىدى. 1968 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك گۇنتۇرا ئەترەت بىلەن نىيە ناھىيىلىك گۇنتۇرا ئەترەت بىر بىرى بىلەن ئالماشتى. 1976 ـ يىل 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك گۇنتۇرا ئەترەت شۇ يەردىكى ج خ گورگىنىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1980 ـ يىلى خەلق ساقچىسى گۇنتۇرا ئەترىتى جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى شايار ناھىيىلىك گۇنتۇرا ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى تارماق ئەترىتىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە قارايدىغان بولدى. شتاتى 30 بولۇپ، 3 بەنگە ئايرىلدى. ئابدۇكېرىم ئەترەت باشلىقى، خەن جىمىڭ سىياسىي يېتەكچى بولدى. ئۇنىڭ شتاتى ھازىرغىچە شۇ قېلىپتا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

2. شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ «8018» قىسمى

شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ «8018» قىسمى 1964 ـ يىل 2 ـ ئايدا بۇيرۇققا بىنائەن شايار ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش، دېھقانچىلىق مەيدانىدا قاماقتىكىلەرگە قاراش، مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. 1983 ـ يىل 1 ـ ئايدا بۇ قىسىم جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى شىنجاڭ باش ئەترىتىنىڭ ئۈچىنچى تارماق ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، تۇرغان يېرى، ۋەزىپىسىدە ئۆزگىرىش بولمىدى.

II باب

ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئەھۋالى

§ 1. ياللانما ئەسكەر

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ياللانما ئەسكەر تۈزۈمىنى يولغا قويغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تۇرغۇزغان چېرىكلىرىنىڭ ھەممىسى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ياللاپ كېلىنگەنىدى، ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىمبەگلىرىگە قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر، شۇ جايدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قۇللۇق تەركىبىدىكىلەرمۇ بار ئىدى.

§ 2. ئەسكەر ئېلىش

1936 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە 50 ئەسكەر ئېلىنغان، قىسقا مۇددەت تەربىيىلەنگەندىن كېيىن تۇمۇرسجاڭنىڭ قىسمىغا قوشۇپ بېرىلگەن. 1938 ـ يىلى شايارنىڭ داموللا، ئاخۇنى ئاجال مەختۇم ئۆز ئالدىغا

200 ئەسكەر ئېلىپ جوجىنىيازنىڭ قوشۇنىنى تولۇقلاپ بەرگەن. قوشۇن بىرىنچىسى ئىلگىرى 2 لىيەنگ ئايرىلىپ، شايار ناھىيىسىدە 3 ئاي مەشىق قىلدۇرۇلغان. 1944 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك 4 - مەمۇرىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، خەلق بىڭتۇەنى تەشكىللەپ تەربىيىلەنگەن، شۇنىڭدىن كېيىن شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 1200 ئەسكەر ئېلىپ شۇ يەردە تەرتىپكە سېلىپ مەشىق قىلدۇرغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىنىڭ ئەسكەر ئېلىش خىزمىتى 1949 - يىلدىن باشلاندى، 1954 - يىلغا كەلگەندە 117 پىدائىي ئەسكەر ئېلىندى. مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغان ئەسكەر ئېلىش خىزمىتى 1955 - يىلنىڭ ئاخىرىدا باشلاندى، 1955 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يېڭى ئەسكەر ئېلىش خىزمىتىنى يەرلىك بىلەن قىسىملار بىرلىكتە ئۈستىگە ئالدى. 763 يېڭى ئەسكەر ئېلىندى. 1984 - يىلدىن باشلاپ يەرلىك ئۆزى ئەسكەر ئېلىپ، ئۆزى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان بولۇپ، 1986 - يىلغىچە، 91 يېڭى ئەسكەر ئېلىنىپ، يەرلىك ئۆزى قىسىمغا بىۋاسىتە يەتكۈزۈپ بەردى. 1986 - يىلى «ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىش ئۇقتۇرۇشنامىسى» بىلەن «ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش گۇۋاھنامىسى»نى بىر ۋاقىتتا تارقىتىش چارىسى قوللىنىلىپ، يېزىلاردىن قوبۇل قىلىنغان جەڭچىلەرنىڭ ئەندىشىسى تۈگىتىلدى.

شايار ناھىيىسى ئەسكەر ئېلىش خىزمىتىدە 15 يىلغىچە (1969 — 1985) قايتۇرۇۋېتىلىدىغان ئەسكەر چىقمىغان ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالىنىپ يۇقىرى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى.

1949 — 1993 - يىلغىچە ئېلىنغان ئەسكەر سانى

جەدۋەل: 16 — 2

بىرلىكى: كىشى

يىللار	تەقسىم قىلىنغان سان					ئورۇندالغان سان	يىللار	تەقسىم قىلىنغان سان					ئورۇندالغان سان
	جەمئىي	خەنزۇ		باشقا مىللەت				جەمئىي	خەنزۇ		باشقا مىللەت		
		ئەر	ئايال	ئەر	ئايال				ئەر	ئايال	ئەر	ئايال	
1949	6			6		6	1958	8			8		8
1950	14			14		14	1959						
1951	66			66		66	1960	50			50		50
1952	8			8		8	1961	2			2		2
1953	2			2		2	1962						
1954	3			3		3	1963						
1955	6			6		6	1964	83			83		83
1956	4			4		4	1965	2			2		2
1957	1			1		1	1966	1			1		1
1967							1980	31	30		1		31
1968							1981	26	25		1		26
1969	50			50		50	1982	100	40		60		100
1970	25	25				25	1984	41	21		20		41
1971	26	5		21		26	1985	32	11	1	20		32
1972	62	10		52		62	1986	14	1		13	14	
1973	78	15		63		78	1987	45	15		30		45
1974	1			1		1	1988	38	9		29		38
1975							1989						
1976	73	10	3	60		73	1990	43	17	26		43	
1977	57	10		47		57	1991	27	17		10		27
1978	57	16		41		57	1992	28	8	1	19		28
1979	140	40		100		140	1993	23	12		11		23

3 § . پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى 1954 ـ يىلغىچە ئىزچىل تۈردە پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئومۇمەن يېشى 18 دىن 25 كىچە بولغان ياشلار ئىختىيارىيلىق بىلەن ئۆزىنى تىزىملىتىپ ھەربىي سەپكە قاتناشتى. سىياسىي جەھەتتىن ۋە سالامەتلىك جەھەتتىن تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ئەسكەرلىككە ئېلىندى.

4 § . مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش

1955 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئېلىمىز تۇنجى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى ئېلان قىلىپ، پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىنى مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شايار ناھىيىسىدە مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1978 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مەملىكەتلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 ـ سانلىق يىغىنىدا «ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى توغرىسىدىكى قارار» نىڭ لايىھىسى تەستىقلىنىپ، 1978 ـ يىلدىن باشلاپ مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچىلەرنىڭ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ۋاقتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە قىسمىنىڭ جەڭچىلىرىنىڭ 3 يىل؛ ھاۋا ئارمىيە، دېڭىز ئارمىيە، قۇرۇقلۇق ئارمىيە قىسمى ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئالاھىدە تېخنىكا قىسمىنىڭ جەڭچىلىرىنىڭ 4 يىل؛ دېڭىز ئارمىيە فلوت قىسمى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە فلوتى شۆبە قىسمى جەڭچىلىرىنىڭ 5 يىل دەپ بەلگىلەندى. قىسمدا مۇددەتتىن ئاشۇرۇپ ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچى جەڭچىلەر قىسىمنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۆزىنىڭ رازىلىقى بىلەن پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچى ئەسكەر قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، قىسىمدا ئۇزاق مۇددەت ۋەزىپە ئۆتەشكە قالدۇرۇلدى.

1984 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى يېڭى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شاياردا مەجبۇرىي ئەسكەر بىلەن پىدائىي ئەسكەر بىرلەشتۈرۈلگەن ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1986 ـ يىل 7 ـ ئايدا جۇڭشى (يۇقىرى دەرىجىلىك ئەسكەر) تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

5 § . زاپاس قوشۇن

1955 ـ يىلى تۇنجى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە زاپاس قوشۇندىكىلەرنى ئومۇميۈزلۈك تىزىملاش خىزمىتى باشلاندى. شۇ چاغدا، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى جايلاردىكى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ ھەربىي سەپتىن بوشانغانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىنى تەكشۈرۈشكە يارەملىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقانلارنى تىزىملاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1955 — 1966 ـ يىللىرى بۇ خىزمەت بەزىدە ئىشلەندى، بەزىدە توختاپ قالدى، 1966 ـ يىلغا كەلگەندە توختىدى.

1980 ـ يىلى گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى باش شتابىنىڭ «ھەربىي سەپتىن

قايتقانلارنى زاپاس قوشۇنغا تىزىملاش توغرىسىدا ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» سىنى تارقاتتى، ئۇنىڭدا 1981 - يىلدىن باشلاپ ھەر يىلى دەل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ھەر قايسى يېزىلىق خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى زاپاس قوشۇندىكى ھەربىي سەپتىن قايتقانلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىزىملاپ ۋە بىر - بىرلەپ سېلىشتۇرۇپ چىقتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شايار ناھىيىسىدە تىزىملانغان زاپاس قوشۇندىكى ھەربىي سەپتىن قايتقانلار 360قا يەتتى.

1983 - يىلى گوۋۇيۈەن بىلەن مەركىزىي ھەربىي كومىتېت يېشى 35 تىن ئۆتۈپ بولغان، جايلاردا تېخنىكا جەھەتتىن توغرا كېلىدىغان، يېرىم توغرا كېلىدىغان ئىشچىلارنى ئېنىقلاپ تىزىملاپ، ستاتىستىكا قىلىشنى ۋە زاپاس قوشۇندىكى خادىملار تەركىبىگە كىرگۈزۈپ، ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا سەپەرۋەر قىلىدىغان ئوبيېكت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ناھىيە بويىچە بىرلىكتە كەسپى توغرا كېلىدىغان ياكى يېرىم توغرا كېلىدىغان تېخنىك ئىشچىدىن 511 ى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشى 28 دىن تۆۋەنلەر 252، 28 — 35 ياشقىچە بولغانلار 259.

شايار ناھىيىسىدە 1950 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن قايتقانلار

جەدۋەل: 16 — 3 بىرلىكى: كىشى

جەمئىي	ھەربىي سەپتىن قايتقانلار		يىللار	جەمئىي	ھەربىي سەپتىن قايتقانلار		يىللار
	باشقا مىللەت	خەنزۇ			باشقا مىللەت	خەنزۇ	
	2		1972	11	8	3	1950
19	10	9	1973	7	3	4	1951
6	3	3	1974	10	1	9	1952
2	2		1975	10	3	7	1953
8	4	4	1976	11	4	7	1954
9	4	5	1977	12	7	5	1955
7	5	2	1978	11	4	7	1956
1	1		1980	12	7	5	1957
53	50	3	1981	7	1	6	1958
41	30	11	1982	5	1	4	1959
44	40	4	1983	7	4	3	1960
81	41	40	1984	8	7	1	1961
61	60	1	1985	8	7	1	1962
37	15	22	1986	20	19	1	1963
32	16	16	1987	12	9	3	1964
31	30	1	1988	21	7	14	1965
31	12	19	1989	64	9	55	1966
40	34	6	1990	3	3		1967
33	15	18	1991	18	14	4	1968
24	13	11	1992	31	26	5	1969
20	13	7	1993	16	13	3	1970
891	559	332	جەمئىي	5	4	1	1971

III باب

خەلق ئەسكەرلىرى

1 § . تەشكىلى

1 . قوماندانلىق ئاپپاراتى

(1) ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلەر كومىتېتى

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ 1961 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى قارارىغا ئاساسەن، 1962 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت ۋە ناھىيىدىن يۇقىرى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى بىر تۇتاش خەلق قوراللىق كۈچلەر كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. خەلق قوراللىق كۈچلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىسى ياكى ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئۆز ئۈستىگە ئالدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا يېزا دەرىجىلىك خەلق قوراللىق كۈچلەر كومىتېتى تەسىس قىلىنىپ، بىر نەپەر مۇئاۋىن شۇجى ياكى مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ئاساسلىق باشقۇردى. 1966 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەستىقى ئارقىلىق جۇڭ بىن خەلق قوراللىق كۈچلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، زۇ ۋېيجۇن بىلەن سادىقجان مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. كومىتېتقا 8 ئەزا سەپلەندى.

(2) خەلق ئەسكەرلىرى شىسى

1965 ـ يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدە «ئۈچنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» (تەشكىلىي جەھەتتە ئەمەلىيلەشتۈرۈش، سىياسىي جەھەتتە ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ھەربىي جەھەتتە ئەمەلىيلەشتۈرۈش) توغرىسىدىكى يوليورۇقىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايوننىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى بىر قېتىم چوڭ تەرتىپكە سېلىنىپ، بىر خەلق ئەسكىرى شىسى تەشكىللەندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 5 خەلق ئەسكىرى تۇەنى، 15 خەلق ئەسكىرى يىڭى، 87 خەلق ئەسكىرى ليەنى، 458 خەلق ئەسكىرى پەيى تەسىس قىلىندى.

(3) قوراللىق، تايانچ خەلق ئەسكىرى مۇستەقىل تۇەنى

1973 ـ يىلى ناھىيىلىك قوراللىق، تايانچ خەلق ئەسكىرى مۇستەقىل تۇەنى تەشكىل قىلىنىپ، قوماندانلىق شتابى، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. قوماندانلىق شتابى قارىمىقىدا ئۇرۇش قىلىش ـ تەلىم ـ تەربىيە، ئالاقە، ھەربىي ئىشلار بۆلۈمچىلىرى؛ سىياسىي باشقارما قارىمىقىدا تەشكىلات، قوغداش، تەشۋىقات ـ تەربىيە بۆلۈمچىلىرى؛ ئارقا سەپ باشقارمىسى قارىمىقىدا تەمىنات، مالىيە، ترانسپورت بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. يېڭىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك قوراللىق خەلق ئەسكىرى تەشكىللىرىنىڭ كادىرلىقىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابى كومىتېت، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى، گۇڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتى ۋە خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

شايار ناھىيىلىك قوراللىق، تايانچ خەلق ئەسكىرى مۇستەقىل تۈەنى كادىرلىرىنىڭ تەيىنلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ئىلاۋە
ۋاڭ يۈگۈيەن	تۈەنجاڭ	
جاڭ جۇاڭ	تۈەن سىياسىي كومىسسارى	
مۇھەممەت مەمۇت	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	
جاڭ دوجى	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	
جاۋ جىنشەن	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	
دۇ زىگۈلىن	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	قوشۇمچە شتاب باشلىقى
قادىر ئىمىن	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	قوشۇمچە شتاب باشلىقى
دى لېيەنكې	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	
شاۋ رۇيبىن	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	
لۇ جۇيىيەن	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	قوشۇمچە سىياسىي باشقارما مۇدىرى
ۋاڭ شىگۈاۋ	قوماندانلىق شتابىنىڭ شتاب باشلىقى	
ئىمىت ئەلايوف	قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى	
خۇ ياڭماڭ	سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	
جۇ فېڭگاڭ	سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	
جىڭ رېنتاڭ	سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	
ۋاڭ يىجىيەن	ئارقا سەپ باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	

1975 ـ يىل 3 ـ ئايدا شايار ناھىيىسى بازارلىق خەلق ئەسكىرى شۆبە ئەترىتى قۇرۇلۇپ، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاۋ جىنشەن قوشۇمچە گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، قادىر ئىمىن، فەن چىگۇيى، ياڭ جىيىنسەيلەر مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولۇپ، خەلق ئەسكىرى شۆبە ئەترىتىگە كونكرېت رەھبەرلىك قىلدى.

2 . خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى

1959 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ئەسكىرى تۈەنى تەشكىل قىلىندى. ھەر دەرىجىلىك خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە ئورگان تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۆتىدى. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى ئومۇمەن مەمۇرىي رايون ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلدى، ناھىيىدە تۈەن، ناھىيىدىن تۆۋەن ئورۇنلاردا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانىغا قاراپ يىڭ، لىيەن، پەي، بەن قۇرۇلدى. ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى بىلەن تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىنى ئايرىلاشتۇرۇپ تەشكىللەش

ئۇسۇلى قوللىنىلدى، يەنى يىڭ قارىمىقىدا بىر تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنى، لىيەن قارىمىقىدا بىر تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى پەيى، پەي قارىمىقىدا بىر تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى بەنى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى جەزمەن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە كومىتېتلىرىنىڭ مۇتلەق رەھبەرلىكى ئاستىدا، قەرەللىك ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆگىنىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ دەپ بەلگىلەندى.

ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەش خىزمىتى 1959 - يىل 6 - ئايدا 3 باسقۇچقا بۆلۈپ ئورۇنلاندى: بىرىنچى باسقۇچ ناھىيە، گوڭشېلارنىڭ تەييارلىق باسقۇچى؛ ئىككىنچى باسقۇچ تەشۋىق قىلىپ ئەھۋال ئىگىلەش، ئۆزىنى مەلۇم قىلىش، تىزىملاش باسقۇچى؛ ئۈچىنچى باسقۇچ تەشكىللەش، قۇرۇپ چىقىش باسقۇچى. شۇ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى ئۈەندىن بىرى قۇرۇلدى، خەلق ئەسكىرى 12 مىڭ 650 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 3650، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 9000 بولدى.

1961 - يىل 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ ۋىلايەت، ناھىيىدىن يۇقىرى ھەر دەرىجىلىك خەلق ئەسكەرلىرى خىزمەت تەشكىلى بىر تۇتاش ھالدا ھەر دەرىجىلىك خەلق قوراللىق كومىتېتى قىلىپ قۇرۇلسۇن دېگەن قارارىغا ئاساسەن، 1962 - يىل 3 - ئايدا خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى خەلق قوراللىق كۈچلەر كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى يەنە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى ۋە تەرتىپكە سېلىنىدى، خەلق ئەسكىرى 23 مىڭ 709 غا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 11 مىڭ 684كە، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 10 مىڭ 805كە، پەيجاڭدىن يۇقىرى خەلق ئەسكىرى كادىرى 1220گە يەتتى.

1965 - يىلى شايار ناھىيىسىدە بىر خەلق ئەسكەرلىرى شىسى تەشكىل قىلىندى، خەلق ئەسكىرى 16 مىڭ 153 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 7052 (ئەر 4753، ئايال 2299)، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 7770 (ئەر 4798، ئايال 2972)، پەيجاڭدىن يۇقىرى خەلق ئەسكىرى كادىرى 331، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن، كەسىپ ئالماشتۇرغانلار 165.

شايار ناھىيىسىدە 1970 - يىلدىن 1994 - يىلغىچە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 5

يىللار	جەمئىي (كىشى)	تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى	ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى	پەيدىن يۇقىرى كادىر	تۈەن	يىڭ	لىيەن (تېخنىكىلىق شۆبە ئەترەتمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)
1970	23689	10805	1220		4	102	
1971	25242	13965	10121	1156		2	97
1972	27722	15687	10662	1373		2	113
1973	27308	15296	10616	1396	1		7
1974	28893	16667	10810	1416	1	5	101
1975	26730	16862	8519	1349		5	101
1976	27431	17031	8931	1469		5	104
1977	27277	16620	9120	1537		5	106

1978	26823	16012	9120	1691			112
1979	25126	15384	8223	1519			125
1980	24456	14712	8210	1534			133
1981	11126	4332	5936	858			98
1982	14351	5381	7975	995			122
1983	14420	5649	7979	792			120
1984	14418	5837	7748	833			130
1985	13517	5775	7411	331			2
1986	10617	2957	7464	196			2
1987	9306	2365	6702	239			19
1988	9283	3240	6043	562			118
1989	8035	2000	6035	493			104
1990	8126	2001	6125	479			121
1991	8457	2000	6457	526			120
1992	8858	2000	6858	500			125
1993	8428	2308	6120	500			125
1994	9814	2111	7703	466		5	135

ئىزاھ: 1988 - يىلدىن كېيىن (جۈملىدىن 1988 - يىلى) پەيجاڭدىن يۇقىرى كادىرلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئەسكەرلىرى سانىغا قوشۇپ ھېسابلاندى. 1988 - يىلدىن ئىلگىرى پەيجاڭدىن يۇقىرى كادىرلار خەلق ئەسكەرلىرى ئىچىگە كىرگۈزۈلمەي ئايرىم ھېسابلانغانىدى.

§ 2 . ھەربىي مەشىق

1. يىغىپ مەشىق قىلدۇرۇش

1966 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ مەشىق مەزمۇنى «بەش چوڭ تېخنىكا» (قارىغا ئېتىش، گرانات تاشلاش، پارتلىتىش، تاكتىكا ۋە مەھەللىۋى مەشغۇلات)دىن ئىبارەت بولۇپ، كىچىك تىپتىكى سەپ تۈزۈش شەكلى تارقاق مەشىق قىلدۇرۇلدى، ۋاقتى تەخمىنەن 10 — 20 كۈن بولۇپ، تولاراق قىشتا ئېلىپ بېرىلدى، 948 كىشى قاتناشتى. 1970 - يىلدىن كېيىن «ئۈچنى ئېتىش، ئۈچتىن مۇداپىئەلىنىش» (تانكا ئېتىش، ئايروپىلاندىن تاشلانغانلارنى ئېتىش، ئايروپىلان ئېتىش؛ ئاتوم مۇداپىئەسى، خىمىيە مۇداپىئەسى، باكتېرىيە مۇداپىئەسى) مەشىق مەزمۇنى قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيە بىلەن بىللە دالا مەشىقى، سەپەر مەشىقى قىلىندى. 1977 - يىلدىن كېيىن «تۆت يىلدا دەۋر قىلىش» مەشىقى ئېلىپ بېرىلدى، ئالدىنقى 2 يىلدا ئاساس مەشىقى، كېيىنكى 2 يىلدا تېخنىكا مەشىقى قىلىنىپ، مەشىق مۇنتىزىملاشتۇرۇلدى، تۈزۈملەشتۈرۈلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن «ئىككى يىلدا دەۋر» قىلىش مەشىقى ئېلىپ بېرىلىپ، مەشىقنىڭ كۆلىمى تارايتىلدى، مەشىق قىلدۇرۇلىدىغانلارنىڭ سانى ئازايتىلدى، مەشىق سۈپىتى

ئۆستۈرۈلدى، مەشىق قىلدۇرۇلغانلار پەي، لېيەندىن يۇقىرى كادىر ۋە كەسپىي تېخنىكا خەلق ئەسكەرلىرىدىن ئىبارەت بولدى. 1984 ـ يىلدىن كېيىن 2 يىلدا دەۋر قىلىدىغان مەشىق يىللىق مەشىققە ئۆزگەرتىلىپ، بىر تۈركۈمنى مەشىق قىلدۇرۇپ، بىر تۈركۈمنى لاياقەتلىك قىلىپ، بىر تۈركۈمنى زاپاس قىلىشتىن ئىبارەت مەشىق قىلدۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. ناھىيە بويىچە مەخسۇس قوراللىق كادىرلار تەلىم ـ تەربىيە داۋامىدا «تۆتنى بىلىش» (ھەربىي نەزەرىيەنى سۆزلەشنى بىلىش، ئەمەلىي جەڭ تېخنىكىسىنى ئۆگىتىشنى بىلىش، ئىدىيۋى خىزمەت ئىشلەشنى بىلىش، ئۆلگە كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى قىلىشنى بىلىش) نى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلىدى. 1986 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە يىللىق مەشىق تەلىپى بويىچە يىغىپ مەشىق قىلدۇرۇلغاندىن باشقا، خەلق ئەسكەرلىرىنى يىغىپ جىددىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئەترەتلەرگە بۆلۈپ مەشىق ئېلىپ بېرىلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇش، چارلاش ھەم ۋەزىپە ئۆتەش ئۈچۈن ياخشى ئاساس سېلىندى.

1986 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە بولغان 8 يىل ئىچىدە، مەشىققە قاتناشقان خەلق ئەسكىرى 3400 بولۇپ، ھەربىي مەشىق ئىمتىھانىدا لاياقەتلىك بولغىنى 2857. 270 كىشى جىددىي ئىشلارغا تاقابىل تۇرۇش شۆبە ئەترىتىنىڭ مەشىقىگە قاتناشتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1977 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە خەلق ئەسكەرلىرىنى يىغىپ مەشىق قىلدۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 6

يىللار	مەخسۇس كادىر (كىشى)	پەيدىن يۇقىرى كادىر (كىشى)	يىغىپ مەشىق قىلدۇرۇلغان خەلق ئەسكەرلىرى (ئادەم ـ قېتىم)
1977	12	128	1654
1978	8	112	934
1979	30	259	1355
1980	17	175	1016
1981	15	90	776
1982	16	58	1452
1983			6547
1984			780
1985		199	922
1986			134
1987		21	110
1988		23	38
1989		20	27
1990		20	30
1991		50	172
1992			172
1993		50	118

2 . ماھارەت كۆرسىتىش

1965 ـ يىلى دۆلەت بايرىمىدا، ناھىيىلىك پارتكوم پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرىنى ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىشكە ئۇيۇشتۇردى، شايار ناھىيىسىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ۋە ھەر مىللەت ئاممىسى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنىنى كۆردى. 1978 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى خەلق ئەسكەرلىرىنى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۆتكۈزگەن خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىش مەرگەنلىك مۇسابىقىسىگە قاتنىشىشقا ئۇيۇشتۇردى، 20 ئادەم قاتناشتى، شايار ناھىيىسى پارتلىتىش بويىچە 1 ـ لىككە ئېرىشتى، 2 كىشى يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىق، يېنىك پىلىموت بىلەن توغرا چەنلەپ قارىغا ئېتىشتا 1 ـ لىككە ئېرىشتى.

3 § . خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى

شايار ناھىيىسىدە، خەلق ئەسكىرى دەسلەپ 1962 ـ يىلى قوراللاندۇرۇلۇپ، سىياسىي جەھەتتە ئىشەنچلىك كىشىلەرگە ئۇقتىلىق قورال تارقىتىپ بېرىلگەنىدى. قورال ـ ياراغلار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ساقلىنىپ پەقەت خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي مەشىق قىلىشىغا ۋە جىددىي ۋەزىپە ئۆتەيدىغان چاغلاردىلا ئىشلىتىلەتتى.

1974 ـ يىل 2 ـ ئايدا قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى تۈەنى قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋاقىتلىق قورال-ياراغ ئىسكىلاتى ياسالدى، 1975 ـ يىلى ئاپتونوم رايوندىن قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتى ياساشقا مەخسۇس پۇل بۆلۈپ بېرىلدى، ھەر قايسى يېزا (گۇڭشې) لارنىڭ قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتى ياسىشىغا ناھىيىدىن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1986 ـ يىلى قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۆمۈر ئىشىك، تۆمۈر دېرىزىلىك، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن قۇلۇپلۇق، سىگناللىق ۋە چاقماق قايتۇرغۇچلۇق بولۇش تەلىپىگە يەتتى. 1985 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 6 يېزا قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتى ياسىدى.

خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىل قىلىنغاندىن تارتىپ، 1985 ـ يىلغىچە ئىزچىل تۈردە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بىلەن يېزا دەرىجىلىك (گۇڭشې دەرىجىلىك) خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىدە ساقلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋاقتىدا بىر مەزگىل پۈتۈنلەي شۆبە ھەربىي رايوندا يىغىپ ساقلاندى. 1985 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ گۇڭشېلاردا ساقلىنىۋاتقان قورال-ياراغلارنىڭ ھەممىسى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە يىغىۋېلىپ ساقلاندى. شۇ يىلى خەلق قوراللىق بۆلۈمى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان قورال ـ ياراغلار ئازايتىلدى.

خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنىڭ ياخشى ئۇرۇش تەييارلىقى ھالىتىدە تۇرۇشى ئۈچۈن، خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىسكىلاتلاردا ساقلىنىۋاتقان قورال ـ ياراغلارنى ئىلمىي يوسۇندا باشقۇرۇپ، بىر يۈرۈش ئۈنۈملۈك باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى. شۆبە ھەربىي رايون يەنە قەرەللىك ۋە قەرەلسىز تەكشۈرۈپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ تۇرغاچقا، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ئەزەلدىن ئوغرىلىنىپ باقمىدى.

1982 ـ يىلى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى باشقۇرۇشتا «100 كۈن ھادىسە يۈز بەرمەي بىخەتەر بولۇش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1987 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى تەرىپىدىن «خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى ساقلاش بويىچە ئىلغار ئورۇن» دەپ باھالاندى، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى باشقۇرۇش، يۇقىرى تەلەپ قىلغاندەك

جاۋەنلەشتۈرۈش، بەلگىلەشتۈرۈش ۋە «تۆت بولماسلىق» (يىتىپ كەتمەسلىك، بۇزۇلماسلىق، دات باسماسلىق، كۆكىرىپ سۇيىتى ئۆزگىرىپ كەتمەسلىك) ئۆلچىمىگە يەتتى.

IV باب

خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى

1 § . خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئاپپاراتى

1970 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا ھاۋا مۇداپىئەسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئىشخانا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ جەڭ قىلىش دېجورنىخانىسى قوشۇمچە ھاۋا مۇداپىئەسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ دېجورنىخانىسى قىلىندى. 1971 ـ يىلى ھاۋا مۇداپىئەسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بۇ گۇرۇپپا ۋىلايەتلىك ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى. 1976 ـ يىلى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

2 § . خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىدىكى خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ھەممىسى ۋاقىتلىق مۇئەسسەسەلەر ئىدى. خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، ئۇرۇشنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى ساقلاپ قېلىش، كىشىلەرنىڭ ئۆلۈش ـ يارىلىنىشىنى ۋە ئىقتىسادىي زىيىنىنى ئازايتىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشقا ئۈنۈملۈك ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى.

1969 ـ يىلى ماۋ زېدۇڭ «ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈش» ۋە «لەخمىنى چوڭقۇر كولاش» توغرىسىدا چاقىرىق چىقارغاندىن كېيىن، شايار ناھىيە بازىرىدا ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش يۈزىسىدىن لەخمە كولاش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، ھەر مىللەت خەلق ئامىسى ئۆزلىرى ئىشلەپ، ئاددىي قورال ـ سايمانلاردىن پايدىلىنىپ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ھاۋا مۇداپىئەسى لەخمىلىرىنى، ھاۋا مۇداپىئەسى خەندەكلىرىنى، يەر ئاستى يوللىرىنى ۋە بىر كىشىلىك ئاكوپ قاتارلىق خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئەسلىھەلىرىنى ياسىدى. ناھىيە بازىرىدا ھاۋا مۇداپىئەسى خەندەكلىرى، بىر كىشىلىك ئاكوپ ئاساس قىلىندى. ئەڭ چوڭ لەخمە گۈلباغ يېزىسىنىڭ 5 ـ چوڭ ئەترىتىدە بولۇپ، لەخمە تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىشقا بولىدىغان قىلىپ ياسالغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا لەخمىگە سۇ چىقىپ كېتىپ، ئۆرۈلگەنىدى، ھازىر پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتتى.

V باب

ئەسكىرىي ئىشلار

شايار ئەسلىدە كۆسەن بەگلىكىگە قارايتتى، شۇڭا ئۇرۇشنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا دائىر بايانلار كۆسەن نامى ئاستىغا يېزىلغان، ئۇنىڭدىن شايار نامىسى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ئىشلارنى ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەس. چىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغانلىرى خېلى تەپسىلىي. شۇڭا بىز شايار نامىسى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن ئەسكىرىي ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز.

1. كىچىك خوجا خوجاجاھاننىڭ ئۆگەن دەرياسى ۋادىسىدا مەغلۇپ قىلىنىشى

1758 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىش جاڭجۈنى يارخاشەن 10 مىڭ كىشىلىك خەنزۇ، مانجۇ قوشۇنىنى باشلاپ چولاق ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندى، سەركەردە ئېدۇي ئۆگەن دەرياسى ۋادىسىدا چولاق ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىغا توسۇپ زەربە بېرىپ 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.

چولاق خوجا بۇرھانىدىن بىلەن كىچىك خوجا خوجاجاھان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجائەھمەتنىڭ ئوغلى ئىدى. ئەھمەت جۇڭغارلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇڭغار دىنەسىنىڭ ئۇنى ئىلىدا نەزەربەنت قىلىپ قويغانىدى. 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرى ئىلىغا كىرىپ جۇڭغارلارنىڭ كۈچىنى تىنچىتىپ، داۋاچىنى يوقىتىشقا كىرىشكەندە ئىلىدا تۇتقۇنلۇقتا تۇرۇۋاتقان چولاق ـ كىچىك خوجىلار تەسلىم بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كېيىنچە چولاق خوجىنى قەشقەر ۋە يەركەنگە ئەۋەتىپ، كىچىك خوجىنى ئىلىدا شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى دالالەت قىلىشقا ۋە ئىسلام ئۆلىمالىقىنى قىلىشقا قالدۇرغان. 1956 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا جۇڭغارلاردىن ئامۇرسانا باش كۆتۈرۈپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، كىچىك خوجا پىلانلىشىپ بەرگەن، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ لەشكەرلىرى توپىلاڭچى قوشۇننى تازىلاشقا كىرىشكەندە، كىچىك خوجا جىنايىتىدىن قورقۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. 1757 ـ يىلى 3 ـ ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى يانداش بۇيۇرغا ئامىنداۋنى 100دىن ئوشۇقراق كىشىنى باشلاپ كۇچاغا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتكەندە، كىچىك خوجا ئامىنداۋنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىش قەستىدە بولغان. كۇچا بېگى خۇدابەردى نىياز ئامىنداۋغا خەۋەر يەتكۈزۈپ قويغاچقا، ئامىنداۋ كۆزەتتە تۇرغان 30 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن پىيادە قېچىپ كەتكەن. كىچىك خوجا 300 دىن ئوشۇق ئادەمنى باشلاپ شىمالىي تاغ رايونىغىچە قوغلاپ كېلىپ ئامىنداۋنى ۋە ئۇنىڭ 100 ھەمراھىنى ئۆلتۈرۈپ، 2000 دىن ئوشۇقراق ئادەمنى توپلاپ، ئاشكارا ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە ئۆزىنى باتۇرخان دەپ ئاتاپ، كۇچانى ئىبسىپ ياتقان.

1758 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى يارخاشەننى توپىلاڭنى تىنچىتىش جاڭجۈنى قىلىپ تەيىنلىدى، ئۇ ئىمىن خوجا بىلەن خانىڭئانى مەسلىھەتچى ئامبال، شۇن دېنا، ئەي لۇڭئا ۋە يۇسۇپنى لەشكەر بېشى ئامبال، ئىلگىرىكى كۇچا ھاكىمبېگى ئېدۇينى سەركەردە قىلىپ، 10 مىڭدىن ئوشۇق لەشكەرنى باشلاپ كۇچاغا كىرىپ

جازا يۈرۈشى قىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى كۆچانى بىر نەچچە كۈن قورشاپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى، خوجا جاھان ئالاقزادە بولۇپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، خوتەنگە قاچماقچى بولغانىدى. ئۇلار ئۆگەن دەرياسى (ھازىرقى مازارخوجام كەنتى) ۋادىسىغا كەلگەندە، بۆكتۈرمىدە ياتقان ئېدىزىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىدى، 1000 دىن ئوشۇق ئادىمى ئۆلۈپ، 800 دىن ئوشۇقراق ئادىمى كۆچاغا چېكىنىپ ياتتى. 24. كۈنى قاش قارايغاندىن كېيىن كىچىك خوجا 400 دىن ئوشۇق ئاتلىق ئادىمىنى باشلاپ غەربىي قوۋۇقتىن چىقىپ، شىمالىي تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئاقسۇغا قېچىپ كەتتى.

2. 1759 ـ يىلى شاياردا لەشكەر تۆرغۈزۈلۈشقا باشلىدى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) كۆچا بىلەن شاياردا 302 نەپەر يېشىل تۇغلۇق (مانجۇ يېڭى يوق ئىدى) ئەسكەر تۇردى، ئۇلار شەنشىدىن ئالمىشىپ مۇداپىئەدە تۇرۇشقا كەلگەنىدى.

3. 1826 ـ يىلى شايار قۇمباشتىكى جاھانگىر خوجىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى جەڭگە قاتناشتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 6 ـ يىلى (1826 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كەچتە جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتىرىپ 3 ـ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، شاياردىكى 300 ئۇيغۇر قوشۇن بولۇپ تەشكىللىنىپ ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. قۇمباش دەرياسىدىكى جەڭدە ئۇيغۇرلار باتۇرانە جەڭ قىلدى، 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى توپىلاڭچى قوشۇن يەنە 4 بۆلەككە بۆلۈنۈپ قاتتىق ھۇجۇم قىلغاندا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى 2 سوتكا شىددەتلىك جەڭ قىلىپ دۈشمەننىڭ بىر نەچچە يۈز ئادىمىنى يوقىتىپ، قۇمباش جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى.

4. 1857 ـ يىلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى

1857 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى دېھقانلاردىن مەمتىلى، ئىبراھىم شاھ پەيزاۋات كەنتىدە 2000 دىن ئوشۇق دېھقاننى يىغىپ، «قولىمىزغا قىلىچ ـ توقماق، ئوقيا ـ ساداق ئېلىپ، سەپ بولۇپ تىزىلىپ مېڭىپ»، بۇيرۇق بويىچە بۇ يەرگە كەلگەن ھاكىمبەگ قۇربانغا تۆۋەندىكىدەك 5 تۈرلۈك تەلىپىنى قويدى: 1) بەگ، ئاخۇنلار ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانسۇن. 2) تېنىنى سېتىشقا مەجبۇر قىلىنغان ئاياللار قويۇپ بېرىلسۇن. 3) 5 خىل ئالۋاندىن باشقىلىرى بىردەك بىكار قىلىنسۇن. 4) ھەر قايسى يامۇللاردىكى يايلار ۋە يانچىلار بىكار قىلىنسۇن. 5) بەگلەر بىلەن تىلماچلار ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋالغان پەيلۇردىكى ھۆكۈمەت بېدىلىكىدىن پۈتۈنلەي چىقىپ كەتسۇن. شۇ چاغدىكى كۆچا خان ئامبىلى ئۆرچىڭئا ئامالسىزلىقتىن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىگىلىۋېلىنغان 200 دىن ئوشۇق ئايالنى قويۇۋېتىپ، ھاكىمبەگ ئەمەت بىلەن تىلماچ يۈسۈپنىڭ ئەمەلدارلىق قالپاق ۋە كەمىرىنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇلارنى قاماققا ئالدى ھەمدە ئېلان چىقىرىپ چاڭخىر ۋە خۇناسقا (ھازىرقى قىزىلبايىراق يېزىسى بىلەن كۆچانىڭ چىمەن يېزىسى ئارىلىقىدىكى كونا دەريانىڭ شىمال تەرىپىدىكى كەنت) چاپلىدى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى قەدەمدە غەلىبىگە ئېرىشتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن بۇيان بەگلەر ھاكىم مۇتلەقلىق قىلىپ، زورلۇق بىلەن ئالۋان ـ ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىپ، تېرىلغۇ يەرلىرىنى زورلۇق ـ زومبۇلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ كەلگەنىدى. مەسىلەن ھاكىم بەگلەردىن ئەپروزنىڭ بىر ئۆزىلا ھۆكۈمەتنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ 1600 پاتماندىن ئوشۇقراق يېرىنى (بىر پاتمان ئالاھەزەل 15 مو كېلىدۇ)، زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان 198 ئائىلىلىك يانچىسى بار ئىدى. بۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر بىلەن تىلماچلار بولسا غوجىسىنى دورايتتى. بىر مەھەل پۇقرالار يانچىلارغا

ئايلىنىپ قالغان، زوراۋانلىقتا چىدىماي قېچىپ ياقا يۇرتلارغا كېتىپ قالغان. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەزىنە، ئاشلىق ئەمەلدارلىرى ئەركىن دېھقانلارغا سالىدىغان سېلىقنى ئاشۇرۇپ، ئەركىن دېھقانلارنى سېلىقى ناھايىتى ئېغىر بولسىمۇ بىر-بىر يەرگە ھال ـ ئەھۋال ئېيتالمايدىغان قىلىۋەتكەن. 1851 — 1854 ـ يىللىرى شايار بىلەن كۇچانىڭ بەگلىرى مازار ياسايمىز، كۆۋرۈك سالىمىز، ھەربىي گازارما سالىمىز، ھۆكۈمەت ئۆتەڭلىرىنى سالىمىز، توفان ئۆستەڭ چاپىمىز، توسما سالىمىز دەپ ۋە قېچىپ كەتكەنلەر تۆلەشكە تېگىشلىك ئاشلىق ۋە باجنىڭ ئورنىنى تولدۇرىمىز دېگەننى باھانە قىلىپ، شۇ يەردىكى ۋەن شۈنلېي قاتارلىق 7 پۇلخانا ۋە سودىگەرلەردىن يۇقىرى جازانە بىلەن 2811 تىزىق، 865 يارماقنى ئۆتنە ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان. مەمەت سىدىق بەگ ۋە ھەر قايسى مەھەللىلەردىكى چوڭ ـ كىچىك بەگلەر، ئاخۇنلار يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان جاڭجىڭ بوشكېي ۋە ئۇرچىڭئانىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يۇقىرىقى يارماقنى كۇچا، شايار پۇقرالىرىغا چېچىپ تۆلىتىپ بېرىشكە تەستىق چۈشۈرۈشنى ئۇرچىڭئادىن تەلەپ قىلدى. دېھقانلاردىن مەمتىبلى بىلەن نىياز ئىككىسى 1855 ـ يىلى غىيىپدە ئېلى جاڭجۈن مەھكىمىسىگە بېرىپ بۇ ئىش توغرىسىدا ئەرز قىلدى. ئېلى جاڭجۈنى زالا فېنتەي بۇ ئىشنى يەركەن مەسلىھەتچى ئامبىلى چاڭ چىڭنىڭ بېجىرىشىگە چۈشۈرۈپ بېرىۋىدى، چاڭ چىڭ ئۇرچىڭئاغا ئالاقە يوللاپ، بەگلەردە «ھەرگىز بۇنداق ئىشلار بولمىسۇن» دەپ بۇيرىدى.

مەمتىبلى پۇقرالار ئۈچۈن ئەرز قىلىپ 1 ـ قېتىم نەتىجە قازانغاچقا ئابرويى راسا ئۆستى، ئۇ يەنە دىندىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى «خەلىپە» دەپ ئاتاپ، ئىبراھىم شاھنى رەھبەر بولسۇن دەپ كۆرسىتىپ، تەسىرىنى كېڭەيتىپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۈچ توپلىدى.

1857 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ھاكىمبەگ ئەمەت پاششايبېگى ئېلىنى خۇناسقا ئىجارە ئاشلىقىنى تاپشۇرۇشنى سۆيلەشكە ئەۋەتىدۇ، ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلى ئىككىسى ئېلىنى باغلاپ راسا ئۇرغاندىن كېيىن سازايى قىلىپ قاندىن ھەيدىۋېتىدۇ. ئەمەت مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، يەنە يۈز بېشى ھېيت تۇردى قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇرچىڭئانىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلى ئىككىسىنى كۇچاغا چاقىرتىپ كېلىپ يامۇلغا قاماتقۇزىۋەتمەكچى بولىدۇ. ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلى ئىككىسى بۇ ھىيلىنى بىلىپ قېلىپ، بۇيرۇقنى يىرتىۋېتىدۇ. ئۇرچىڭئا يەنە 2 بەگنى ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەندە، دېھقانلارنىڭ «يىغىلىپ كېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى» ئارقىسىدا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇرچىڭئا يەنە دىنىي كۈچلەردىن پايدىلىنىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلىنى ئىندەككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئامالسىزلىقتىن «ئورۇنلۇق ھۆكۈمەت سېلىقىغا قارشى چىقىشقا بولمايدۇ؛ مۇبادا ناھەق ئالۋان ـ سېلىق سېلىنغان بولسا، مەيلى كىم بولسۇن نورمىنىڭ سىرتىدا پۇل ـ بېچەك ئۈندۈرۈۋالماقچى بولسا، ئۇنىڭ ئىسمى ـ نامىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئەرز قىلىشقا بولىدۇ» دەپ 4 يەرگە ئېلان چاپلاتتى.

1857 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئۇرچىڭئا شايار، كۇچا ھاكىمبېگى بىلەن مەخپىي كېڭىشىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلىنى قولغا ئېلىپ يوقىتىشنى قەستلىدى. كېڭەشكەن بۇ قەست ئاشكارىلىنىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلىغا يەتكەندىن كېيىن ئۇلار دەرھال جامائەتنى تەشكىللەپ يامۇلغا بېسىپ كىردى ۋە 7 دەرىجىلىك بەگ قادىرنى گۆرۈگە ئېلىۋالدى. ئۇرچىڭئا ئامالسىزلىقتىن ھاكىمبەگنىڭ ئەمەلدارلىق قالپىقىنى ئېلىپ تاشلاپ، بۆلەكتىن شەھەر گارنىزونىنىڭ باشلىقى خې چاۋگۈينى ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلىنى يا تەھدىت بىلەن، يا پايدا ـ مەنپەئەت بىلەن ئالداپ قولغا كەلتۈرۈشكە ئەۋەتتى. ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلى ئىككىسى ئۇرچىڭئانىڭ يۇمشاق، قاتتىق نەيرەڭلىرىنى بىلىۋېلىپ، «تاياق ـ توقماق، نەيزە-يۇ قىلىچلىرىنى ئېلىپ، ئاتلىق سەپكە تىزىلىپ»، قاتىللىق قىلىشقا كەلمەكچى بولغان زالىم بەگلەرنىڭ قاتتىق ئەدىپىنى بېرىمىز دەپ تۇرىۋالدى، خې چاۋگۈي ئۇلارغا «قايتىپ بېرىپ يۇقىرىدىكى باشلىقلىرىمىزغا ئېيتايلى، سىلەرنىڭ ئىشلىرىڭلارنى ئاندىن بىر تەرەپ قىلايلى» دەپ قايتىشقا مەجبۇر بولدى. 3 ـ ئايدا ئىبراھىم بىلەن مەمتىبلى ئىككىسى ئۆستەڭ چېپىش ئۈچۈن زورلاپ ئەكەتىلگەن ھاشارچىلارنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى قوزغىلاڭنى كۆتۈرگەنىدى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى نەچچە مىڭ دېھقان تاياق - توقماق، ئارا - گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈپ كۇچا شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە 5 چاقىرىمچە كېلىدىغان «يالغۇز تېرەك» دېگەن يەرگە كېلىپ ناغرا - سۇنايلىرىنى ياڭرىتىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا سەپ تۈزۈپ تەييارلىنىدۇ، دەل شۇ چاغدا بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلۇپ بوران چىقىپ، قۇم - چاڭ توزاندا ھېچنېمىنى كۆرەلمەي قالغاندىن كېيىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىنى ئارقىغا سۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئۈرچىڭئا ئالاقزادە بولۇپ، ئاقسۇ، قاراشەھەر خان ئامبىلىدىن قۇتقۇزۇشنى تىلەيدۇ، ھەم پارچىلاش ۋاستىسىنى قوللىنىپ دېھقانلار قوشۇنىدا پارچىلىنىش پەيدا قىلىدۇ، ئىبراھىم بىلەن مەمتېلى ئىككىسى قوشۇننى باشلاپ ئىشخالا كەنتىگە چېكىنىدۇ، بىر قانچە قېتىملىق ئېلىشىشلاردا ھەر ئىككى تەرەپتىن مەلۇم چىقىم بولغاندىن كېيىن ئاقسۇنىڭ قاراتال دېگەن يېرىگە چېكىنىپ كەلگەندە، ئاتۇش مىس كان ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشالماي قېلىپ، ئۆزلىرى يالغۇز جەڭ قىلىپ، ئاخىرى كۈچتە دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي ئەسىرگە چۈشۈپ قەتلى قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولىدۇ.

5. شايارنىڭ ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى چىقىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 6 - يىلى (1867 - يىلى) 4 - ئايدا ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى كۇچانى ئىشغال قىلدى، گۇاڭشۈ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى كۇچانى قايتۇرۇۋالدى، ياقۇپبەگنىڭ ئىشغال قىلىپ تۇرغان ۋاقتى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 10 يىل 6 ئاي بولدى. شاياز ئەنجانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، تاكى يۇرتنى قايتۇرۇۋېلىپ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان 10 يىل ئىچىدە باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتىپ كەلدى. 1867 - يىل 4 - ئايدا كۇچانىڭ قولدىن كېتىشىدىكى سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىمىلىك، كۇچادىكى «خان خوجا» راشىدىننىڭ ئاڭگىراپ ئەس - ھوشىنى يىغالماي، كۈچلۈك قوماندانلىق قىلالمىغانلىقى بىرىنچى سەۋەب؛ ئۈچتۇرپاندىكى ئىشانلارنىڭ كاتتىۋېشىنىڭ جەڭ قىلمايلا تەسلىم بولۇپ، ياردەمگە ئەۋەتىلگەن 4000 دىن ئوشۇق لەشكەرنىڭ جەڭ پۇرستىنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقى ئىككىنچى سەۋەب؛ چارچى (باي تەۋەسى) جېڭىدە ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇننىڭ سۇسلۇق قىلىپ جەڭ پۇرستىگە دەخلى يەتكۈزگەنلىكى ئۈچىنچى سەۋەب؛ قىسمەن بەگلەرنىڭ تەۋرىنىپ تەسلىم بولغانلىقى تۆتىنچى سەۋەب، لېكىن، كۇچا، شايار خەلقى كۇچا شەھىرىدىكى مۇداپىئە جېڭىدە باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، ياقۇب بەگنىڭ ئوغلى خۇدايىقۇلبەگ ئەنە شۇ جەڭدە جېنىدىن جۇدا قىلىنغان.

تۇڭجى 9 - يىلى (1870 - يىلى) 3 - ئايدا تۇرپان قوشۇنى ياقۇپ بەگكە قارشى جەڭگە ئاتلانغاندا، شايار، كۇچا خەلقى زور كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەن، كۇچا شەھىرى قايتۇرۇۋېلىنغاندا، ياقۇپ بەگ تەيىنلىگەن ئىسھاق دېگەن ھاكىمبەگ قېچىپ كەتكەن.

1877 - يىل 10 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى كۇچا بىلەن شايارنى ئالىدىغان چاغدا، شايار خەلقى ياقۇب بەگنىڭ قالدۇق كۈچىگە ۋە ئۇنىڭ چوماقچىسى بەي يەنخۇغا توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىدە ھالقىلىق رول ئوينىغان. ياقۇب بەگنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرى قادىر قول ئاستىكىلەرنى باشلاپ ھەقىقەتكە ئۆتۈپ، بۈگۈردىن باشلاپ ئارقىسىغا قارىتىپ نەيزە سانجىپ كۇچاغا قاراپ ئاتلانغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ماسلىشىپ، ئىچى - تېشىدىن تۇرۇپ كۇچاغا ھۇجۇم قىلىدۇ، بۇ يەرنى بېسىپ ياتقان قورچاق ھەربىي، مۈلكىي ئەمەلدارلار ئاقسۇغا قاراپ قاچىدۇ. قادىر ئۈچقارادا بەي يەنخۇغا توسۇپ زەربە بېرىدۇ. 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كۇچا قايتۇرۇۋېلىنىدۇ، ئاسارەتتە قالغان نەچچە ئون مىڭ خەلق قۇتۇلدۇرۇلىدۇ، شايارمۇ شۇنداق بولىدۇ.

6. ئېنگلىزلارنىڭ مەمتېلىخاننى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇترىتىشى

ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان نەيىم ۋە باشقا ئەنگلىيە جاسۇسلىرى كۇچا نەشالىڭ

يېزىسىدىكى كاتتا باي مەمتىبلىنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇترىتىدۇ، ئۇنى ئورغۇن قورال - ياراغ بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەمتىبلى پەيزاۋاتلىق جامالىدىن دېگەن بىر خوجىنىڭ نەۋرىسى، زىكىيانىڭ ئوغلى بولۇپ، كۇچادىكى «خان خوجا» راشىدىننىڭ ئوغلى ھاجى خوجىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. كۇچانىڭ نەنشاڭ يېزىسىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە بىلەن سودا قىلىش گۇۋاھنامىسىنى دەستەك قىلىپ، ئەنگلىيە مۇھاجىرى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، قىيىنئاتىسى بىلەن ئوخشاش خۇي - پەيلىدە بولۇپ، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش نامىدا، كىشىلەرنى ئازدۇردى. كۆپچىلىكنى كۇچانىڭ نەنشاڭ يېزىسىغا يىغىپ، قورال - ياراغ قاتارلىق نەرسىلەرنى يىغدى، تۇغ - ئەلەملەرنى تەييارلىدى. قامدان باتۇر قاتارلىق 8 نەپەر ئەنگلىيە جاسۇسىنى تېپىپ كېلىپ، باندىتلارنى مەخپىي ھەربىي مەشىق قىلدۇردى. «خىتايلارنى قويماي يوقىتىپ، زېمىنىمىزنى قايتۇرۇۋالايلى» دېدى ھەمدە 1918 - يىل 5 - ئاي روزىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. كۇچانىڭ ئامبىلى چېن زۇنچى بۇنى سېزىپ قالغاندىن كېيىن دەرھال ئۇنى تۇتۇپ كېلىشكە قوشۇن ئەۋەتتى، مەمتىبلىخان ئالمان-تالمان توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، «پوچتىكەشلەرنى بۇلاپ، تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈۋېتىپ»، «ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، ئەگەشكۈچىلىرىنى توپلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى». شايارنىڭ ئامبىلى لۇ شاۋزۇ قوشۇن يۆتكەپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتتى. شايارنىڭ شىمالىدىكى يېزىلاردا كىچىك دائىرىدە مالىمانچىلىق يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن چوڭ توپىلاڭ چىقمىدى. توپىلاڭچىلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئالالمىغاندىن كېيىن 8 - كۈنى ئالاقزادە بولۇپ شىمال تەرەپكە قاراپ قاچتى، مەمتىبلىخان قاتارلىق 5 كىشىنى مىس كان تېغىدا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئېتىۋەتتى.

7. 1934 - يىل 3 - ئايدا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى قورچاقلىرىنىڭ ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىشى

1933 - يىل 11 - ئايدا خوتەن ۋالىيسى سابىت داموللا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن بىر قورچاق ھۆكۈمەتنى تەشكىللىدى. مىللەتچى خوجا نىيازغا ياردەملىشىپ كۇچا، شايار، توقسۇدا «قورال - ياراغقا تايىنىپ دىن تارقاتتى» يات دىندىكىلەرنى چەتكە قاقتى. بۇ چاغدا شايار ناھىيىسىدىكى خەنزۇلارنىڭ ھەممىسى، جۇملىدىن شۇ چاغدىكى ھاكىممۇ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. يانغۇرقى يىلى جاڭ پېيىۋەن بىلەن شىڭ شىسەي ئوتتۇرىسىدا سوقۇش بولۇۋىدى، جاڭ پېيىۋەن مەغلۇپ بولدى؛ جاڭ پېيىۋەننىڭ قوشۇنىدىكى ياڭ جېڭجۇڭ شايارغا چېكىندى. 3 - ئايدا ماجۇڭيىڭ ئۆز قىسمىنى باشلاپ قاراشەھەردىن كۇچاغا كېلىپ، شاياردا ئىلى قوشۇنىنىڭ قوماندانى ياڭ جېنجۇڭ بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ قوشۇنىنى ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋالدى.

8. 1936 - يىل 8 - ئايدا ما خۇسەننىڭ ئامىمنى قىرغىن قىلىشى

ما خۇسەن — ما جۇڭيىڭنىڭ يېزنىسى. قۇمۇل ۋەقەسى ۋاقتىدا ما جۇڭيىڭ قۇمۇلدىكى مىللەتچى يولۋاسنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن كەلگەن ۋە مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ تۇرۇپ جىن شۇرېنغا تاقابىل تۇرغان، ما خۇسەن شۇ چاغدا قوشۇنغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلگەنىدى. 1934 - يىل 7 - ئايدا ما جۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەندە، ھەربىي ھوقۇقنى ما خۇسەن قولىغا كىرگۈزۈۋالغان، ئۇزى 36 - شىنىڭ مۇۋەققەت شىنجاڭ بولىۋالغانىدى، 1936 - يىلى ئەتىياز ۋە يازدا ما خۇسەن خوجانىياز قوشۇنىدىكى مامۇت بىلەن مەخپىي سۇيىقەست پىلانلاپ، شىڭ شىسەينى بىرلىشىپ تۇرۇپ ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قوزغىدى. 8-ئايدا 3-، 4 - لۈينى ئەۋەتىپ ئاقسۇ بىلەن كۇچانى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا 3 - لۈينىڭ لۈيجاڭى شيەن فۇخەينىڭ بىر باندىت قوشۇنى خوتەندىن چېكىنىپ يول ئارقىلىق ئۆتەۋل شايارغا كەلگەندە، شاياردىكى قىسمەن مىللىي بۆلگۈنچىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مالىمانچىلىق تۇغدۇرۇپ، شايار ناھىيىسىدىكى خەنزۇ ئاھالىسىدىن 37 ئائىلە، نەچچە ئون ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى.

ئون يەتتىنچى قىسىم

مائارىپ

ئون يەتتىنچى قىسىم

مائارىپ

شايارنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. كوماراجىۋا قاتارلىق مەشھۇر مەدەنىيەت ئەربابلىرى بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن، نۇرغۇن بۇددا نومىلىرى مۇشۇ يەردە قوللىنىلىۋاتقان تىل - يېزىققا تەرجىمە قىلىنىپ خەلق ئارىسىغا تارقالغان. ئىسلام دىنى بۇ يەرگە كىرگەندىن كېيىن دىنىي زاتلار دىن تارقىتىش بىلەن بىرگە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگەتتى، بازار - يېزىلاردا مەدرىسىلەر بار بولدى. گۇاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) دىن شۈەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) غىچە 12 شۆتاڭ ئېچىلىپ خەنزۇ تىلى، ھېساب، كۇڭزى - مېڭزى دەستۇرلىرىغا ئائىت دەرسلەر ئۆتۈلگەنىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جەمئىيەت داۋالغۇپ تۇرغانلىقى، ئىقتىساد كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن شۆتاڭلاردا قىيىنچىلىق كۆپ ئىدى. 1931 - يىلى شاياردا جەمئىيەت قالايمىقان بولغاچقا شۆتاڭلار تاقىلىپ قالدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە لىن جىلۇ كۇچا ناھىيىسىگە ھاكىم بولۇپ مائارىپنى گۈللەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى قىلدى. ئۇنىڭ توسالغۇلارنى يېڭىپ ھەممە يەردە مۇراجەت قىلىپ يۈرۈشى شايارغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىڭ شىسەي 6 بۈيۈك سىياسەتنى يولغا قويغاچقا ئېنى چاغدا جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىك كەيپىياتى قويۇقلاشتى. مائارىپ ئىشلىرىدىمۇ بىر مەھەل گۈللىنىش بولدى. 1936 — 1937-يىللىرى ئازادلىقتىن ئىلگىرى شايارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان مەزگىل بولۇپ، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 26گە، سىنىپ 47گە، ئوقۇغۇچى 2310غا، ئوقۇتقۇچى 53كە يەتتى. كېيىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۇراقسىزلىقى تۈپەيلىدىن مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا توختاپ قېلىش ھەتتا چېكىنىشتەك ھالەت كۆرۈلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئادەتتىكى مائارىپ ۋە چوڭلار مائارىپى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بەردى. 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، مەدەنىيەت ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغالدى. ئادەتتىكى مائارىپنى سوتسىيالىزم ئىزىغا سېلىش باشلاندى. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلاندى؛ ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى؛ ھەر خىل شەكىلدىكى چوڭلار مائارىپىمۇ داغدۇغىلىق ھالدا راۋاجلاندى. 1966 - يىلغا قەدەر شايار ناھىيىسىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئىزچىل ساغلام راۋاجلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شايارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. كېيىنكى مەزگىللەردە «ئوقۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» بولدى. بىراق ئوقۇتۇش تەرتىپى قالايمىقان بولغاچقا مائارىپنىڭ سۈپىتى ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن مائارىپ ساھەسىدىكى قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك كۆزدە تۇتۇلۇپ مائارىپ ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى. خەلق ھۆكۈمىتى مائارىپ خىراجىتىنى كۆپەيتىپ مائارىپ ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. مائارىپ

قۇرۇلمىسىنى تەڭشىدى، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇردى. يېڭى مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپىنى تەدرىجىي راۋاجلاندۇردى ۋە ئومۇملاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتۇش سۈپىتى تېز ئۆستى.

1992 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە 16 ئوتتۇرا مەكتەپ (بۇنىڭ ئىچىدە مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ 2، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 9، باشلانغۇچ مەكتەپ قارمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىنغان مەكتەپ 5) ، 128 باشلانغۇچ مەكتەپ، 25 ئوقۇتۇش نۇقتىسى، ناھىيە دەرىجىلىك 2 بالىلار باغچىسى، يېزا دەرىجىلىك بىر بالىلارباغچىسى، بىر ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، بىر دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى، 2 دېھقان - چارۋىچىلار مەدەنىيەت تېخنىكا مەكتىپى بار بولدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 17گە، ئوقۇغۇچىسى 705كە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 82گە، ئوقۇغۇچىسى 3423كە، باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى 914كە، ئوقۇغۇچىسى 25 مىڭ 191گە، كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 3 كە، ئوقۇغۇچىسى 60قا، بالىلار باغچىسىدىكى بالا 904 (تەييارلىق سىنىپتىكىلەر 400) كە يەتتى. ناھىيە بويىچە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچى 1606 (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1320، باشقا ئاز سانلىق مىللەت 6) .

I باب

كونىچە مەكتەپلەر

§ 1 . شۆتاڭ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىسىدە شۆتاڭ قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902- يىلى) تۆرپانلىق سايىم غوجا ناھىيە بازىرىدىكى پىخانتا (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئورنىدا) دا مەكتەپ ئاچتى. مەكتەپتە 4 سىنىپ، 2 ياتاق بولۇپ ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدىكى 64 ناھىيىدىن كېلەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىملىرى رەتلىك، پاكىز، بولۇپ مەكتەپ بىر تۇتاش سەپلەپ بېرەتتى، ئوقۇغۇچىلار مانجۇچە چاغ قويـاتتى. ئۇيغـۇر ئـوقۇغۇچىلار ئۈزىگە خەنزۇچە ئىسىم قوياتتى، مەكتەپنىڭ تاماق، ياتاق، خىراجەتلىرىنى مەھكىمە تەمىنلەپ تۇراتتى. مەزكۇر شۆتاڭ جەمئىي 3 قېتىم ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى، 1 - قېتىم 54 ئوقۇغۇچى، 2 - قېتىم 57 ئوقۇغۇچى، 3 - قېتىم 26 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى، كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن مەھكىمە «ھەقسىز مەكتەپ قۇرۇش» بۇيرۇقى چىقاردى. شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان 12 شۆتاڭدا 12 ئوقۇتقۇچى، 245 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. ھەر يىلى يۇقىرىدىن 92 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ بېرىلەتتى، يەرلىك ئۆزى 1573 سەر كۈمۈش تەييارلايتتى، 12 مەكتەپنىڭ مۈلكىنى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا قىممىتى تەخمىنەن 3172 سەر كۈمۈشكە يېتەتتى، ئامانەت قويۇلغان كۈمۈش 192 سەر ئىدى.

گۇاڭشۇ 34 - يىلى (1908 - يىلى) دىن كېيىن قۇرۇلغان شۆتاڭلار ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئۇنىڭ ئورنى ناھىيىلىك مەھكىمىنىڭ كەينى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ شۆتاڭ: تەرىپىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ شۆتاڭنى گۇاڭشۇ 34 - يىلى (1908 - يىلى) ھاكىم جاڭ شاۋبو،

گەن شائچىيەنلەر قۇرغان.

(2) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 1 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ: ئۆنلۇڭ ئورنى ناھىيىلىك مەھكىمە دەرۋازىسىنىڭ غەربىدە. بۇ شۆتاڭنى شۈەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ھاكىم جاڭ شاۋبو دەۋەت قىلىپ يۇرۇپ ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپكە ئۆزگەرتكەن.

(3) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 2 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى شىمالىي يېزىدىكى يۈلتۈز كەنتىدە ئىدى (ھازىر بۇ يەر توقسۇ ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا) . بۇ شۆتاڭنى شۈەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909ـ يىلى) ھاكىم جاڭ شاۋبو قۇرغان، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ مەكتەپ ئۆيى قىلىپ ئىشلەتكەن، بۇ شۆتاڭ يەنە ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپنىڭ رولىنى ئوينىغان.

(4) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 3 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى غەربىي يېزا يېڭىمەھەللە كەنتىدە ئىدى، بۇ شۆتاڭنى شۈەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ھاكىم گەن شيائچيەن قۇرغان، خەلق ئۆيلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ مەكتەپ قىلىپ ئىشلەتكەن، بۇ شۆتاڭ يەنە ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپنىڭ رولىنى ئوينىغان.

(5) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 4 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى ناھىيىلىك مەھكىمىنىڭ 1 ـ دەرۋازىسى سىرتىنىڭ شەرقىدە ئىدى. بۇ شۆتاڭنى شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) ھاكىم گەن شائچيەن قۇرغان. بۇ شۆتاڭ يەنە ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپنىڭ رولىنى ئوينىغان.

(6) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 5 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى چىلان كەنتىدە ئىدى، بۇ شۆتاڭنى شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) ھاكىم گەن شائچيەن قۇرغان، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ مەكتەپ ئۆيى قىلىپ ئىشلەتكەن.

(7) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 6 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى مازا غوجام كەنتىدە ئىدى، بۇ شۆتاڭنى شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) ھاكىم گەن شائچيەن قۇرغان، ئۆتەڭ ئۆيىنى ئۆزگەرتىپ مەكتەپ ئۆيى قىلىپ ئىشلەتكەن.

(8) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئومۇمىي تىل كۇرسى: بۇ كۇرسنى شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) ھاكىم گەن شائچيەن تەسىس قىلغان، ئورنى 4 ـ خەنزۇچە شۆتاڭ قارمىقىدا ئىدى.

شۆتاڭلارنى باشقۇرۇش ھاكىمنىڭ نازارەتچىلىكىدە بولاتتى، ئوقۇغۇچىلارنى يېزىلار سىيلىق ھېسابىدا چىقىراتتى. ئەينى ۋاقىتتا يېزا خەلقى ئوقۇشنى خەتەرلىك ئىش دەپ قارىغاچقا پۇلى بارلار دائىم كەمبەغەل ئائىلىلەرنىڭ باللىرىنى ياللىۋېلىپ ئورنىغا سەپلەيتتى. شۆتاڭدا «مىڭ خەتلىك دەستۇر»، «ئۈچ خەتلىك دەستۇر» ، «فامىلىلەر» ، «مۇھاكىمە ۋە بايان» قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارغا دەرسلىك ماتېرىيالى، موي قەلەم، سىياھ، قەغەز بېرەتتى. تاماق، ياتاقنى ھۆكۈمەت تەمىنلەيتتى. دەرسنى ئۆزلەشتۈرەلمىگەن ياكى گەپ ئاڭلىمىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالقىنىغا ئوقۇتقۇچى پالاق بىلەن ئۇرۇپ جازا بېرەتتى. شۆتاڭلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 4 يىل بولۇپ، مەكتەپ پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى ياكى يىللىق ئىمتىھان ۋاقىتلىرىدا ھاكىم شۆتاڭغا ئۆزى كېلىپ نازارەت قىلاتتى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوقۇش نەتىجىسىگە قاراپ «ياكى مەكتەپلەرنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلەتتى، ياكى يېزا ئەمەلدارى قىلىپ ئەۋەتىلەتتى» . «شىنجاڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ «38 مەكتەپ» دېگەن بۆلىكىدە مۇنداق دېيىلگەن: شايار ناھىيىسىدىكى بىر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى بالىنىڭ «يۈرۈش ـ تۇرۇشى، گەپ ـ سۆزى جايىدا، ئەدەپلىك بولغاچقا مۆتىۋەرلەردەك كۆرۈنىدۇ» . ئۇلار شۆتاڭنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن «كىيىم بېرىلىپ» مەكتەپلەرنى نازارەت قىلىشقا، يېزىلاردا ئەمەلدار بولۇشقا ئەۋەتىلىدۇ، ئۇلار «كۆركەم كىيىملىرى بىلەن بازاردىن ئۆتكەندە» ئۆزىنى شانۇ ـ شۆھرەتكە تولغاندەك ھېس قىلىدۇ. بۇ ئوقۇغۇچىلار مەدەنىيەت بىلىملىرىنىلا ئۆگىنىپ قالماي يەنە خەنزۇ تىلىنىمۇ بىلگەنلىكتىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرى كېيىن ناھىيىلىك يامۇلغا خىزمەتچى بولدى.

§ 2 . مەدرىسىلەر

مەدرىسىلەر ئىسلام دىنىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگىتىدىغان كونىچە ئوقۇتۇش سورۇنلىرىنى كۆرسىتىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 39 ـ يىلى (1774 ـ يىلى) دىن كېيىن مەدرىسە شايارنىڭ ھەممە بازار ـ يېزىلىرىدا بار بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىغا جايلاشقان، كۆلىمى چوڭراق بولغان مەدرىسەدىن 2 سى بار بولۇپ، بىرى ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسى دەپ ئاتىلاتتى. مەدرىسىنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىكى تراكتور پونكىتى دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، يىل بويى 300 دەك تالىپى بار ئىدى. يەنە بىرى قوزى قارىم مەدرىسىسى دەپ ئاتىلاتتى، مەدرىسىنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ يىل بويى 200 دەك تالىپى بار ئىدى. بۇ 2 مەدرىسە تاكى 1939 ـ يىلغىچە ساقلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يېزا ـ كەنتلەردە يەنە چوڭ ـ كىچىك مەدرىسىدىن 10نى بولۇپ، ھەر بىرىدە 10 دىن 100گىچە تالىپ بار ئىدى.

ئوقۇتۇش تۈزۈمى ۋە ئۇسۇلى قوزى قارىم مەدرىسىسى بىلەن ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسىدە تالىپلارنىڭ 20 يىللىق ئوقۇشنى تاماملاپ ئوقۇش پۈتتۈرگەن ۋاقتىتا ئەرەب تىلىنى پىششىق ئىگىلىشى، «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ بېرەلەيدىغان بولۇشى بەلگىلەنگەنىدى، شۇ تەلەپكە يەتكەنلىرىگە مۆيتى قارى دەپ نام بېرىلەتتى. بۇ نامغا ئېرىشكەنلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ھۆرمەتلەيتتى. باشقا مەدرىسىلەر تالىپ قوبۇل قىلىش، ئىمتىھان ئېلىش، ئوقۇش تەۋەلىكىنى باشقۇرۇش، ئوقۇش مۇددىتى قاتارلىق جەھەتلەردە رەسمىي بەلگىلىمە چىقارمىغانىدى، مۇدەررىسلەر تالىپلارنى مەدرىسىگە كىرىش ئىلگىرى ـ كېيىنلىكىگە قاراپ ساۋاقنىڭ مەزمۇنىنى مۇرەككەپ ۋە ئاددىي قىلىپ، ساۋاق بېرىش سۈرئىتىنى تېز ـ ئاستا قىلىپ ئايرىپ ساۋاق بېرەتتى. ساۋاق ۋاقتىدا مۇدەررىس دىنىي كىتابنى باشلاپ ئوقۇپ بەرسە تالىپلار ئەگىشىپ ئوقۇپ يادلايتتى. مۇدەررىسلەر تالىپلاردىن ئۆزى بەرگەن ساۋاقنىڭ مەزمۇنىنى ئۆلۈك يادلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى، سۆزلىگەنلىرىنى چۈشەندۈرمەيتتى، مۇددەرىسلەر ساۋاقلارنى ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن تالىپلارنىڭ بىر باسقۇچلۇق ئوقۇشى ئاياغلىشاتتى، داۋاملىق ئىلىم تەھسىل قىلىش ئارزۇيى بار تالىپلار يېڭى مەدرىسىلەرگە بېرىپ يېڭى مۇدەررىسلەردىن ساۋاق ئالاتتى.

ساۋاقلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى دىنىي دەرسلەردىن «ئىسلام دىنى قائىدە ـ يوسۇنلىرى ۋە ئىبادەت قىلىش»، «قۇرئان كەرىمدىن تاللانمىلار» ۋە «سوپا ئاللا يار» (دىنىي شېئىرلار) لار بار ئىدى. ساۋات چىقىرىش دەرسى ئاساسلىقى بىر قىسىم ئاددىي ئەرەب تىل ئەدەبىياتىنى ئوقۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

تالىپلار مەدرىسىلەردىكى تالىپلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ باللىرى بولۇپ 7 ياشقا توشقاندا مەدرىسىگە بېرىلەتتى. تالىپلەر 12 ياشقا توشقاندا مەدرىسىدىن ئايرىلاتتى، قايتا ئوقۇمايتتى. يېزا ـ كەنتلەردىكى مەدرىسىلەر ئاساسەن شۇ كەنتنىڭ ئەتراپىدىكى باللارنى قوبۇل قىلاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسى بىلەن قوزى قارىم مەدرىسىسى شاياردىن باللا قوبۇل قىلغاندىن سىرت يەنە خوتەن، ئاقسۇ، كورلا، كۇچالاردىنمۇ قوبۇل قىلاتتى.

مۇدەررىسلەر مەدرىسىلەردىكى مۇدەررىسلەر مەسچىتلەرنىڭ ئاخۇن ۋە موللىلىرى ئىدى.

خىراجەت مەدرىسىلەردىكى خىراجەتنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى مەسچىت بىلەن مەدرىسىگە تەۋە ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارە كىرىمى ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلات كىرىمىدىن ئىبارەت ئىدى. شايار ناھىيە بازىرىدىكى 2 مەدرىسىنىڭ 30 مىڭ مو ئەتراپىدا ۋەخپە يېرى، مېۋىلىك بېغى ۋە دەل ـ دەرىخى بار ئىدى. مۇدەررىسلەرنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمى ئاساسەن تالىپلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئەكەلگەن پەيشەنبىلىكلىرى ۋە مەبلەغ

پاردىسى ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. ھەر پەيشەنبە كۈنى ئەتىگەندە، تالىپلار ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئاساسەن كۆمۈش پۇل، توخۇم، ئوتۇن، ئۇن، قوي گۆشى قاتارلىقلارنى تاپشۇراتتى. مەدرىسىنىڭ مەخسۇس ئۆيى يوق بولۇپ تالىپلار كۆپىنچە مەسچىت ياكى ئاخۇن، موللىلارنىڭ ئۆيلىرىدە ساۋاق ئالاتتى. مەدرىسىلەرنىڭ ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي ئىدى. ساۋاقخانىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە 2 — 3 پارچە كىگىز ياكى ئۇزۇن ياغاچ ئورۇندۇقلار بار ئىدى. ئاساسلىق دەرسلىك «قۇرئان كەرىمدىن ئاللانمىلار» بولۇپ ئوقۇغۇچىلار قوي تېرىسى، كالا سۆڭىكى، ياغاچ تاختىلارغا خەت يازاتتى.

3 § . ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى خەلق مەكتەپلىرى

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دەپ ئاتالدى) 1934 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى. ئۇيۇشما قۇرۇلغان ۋاقىتتا ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسى بىلەن قوزى قارىم مەدرىسىسىنىڭ 30 مىڭ مو ۋەخپە يېرى ۋە باشقا مال - مۈلكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1935 - يىلى 2 مەكتەپ قۇرۇلدى.

1) دارىلئېتام (يېتىم باللار مەكتىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ): مەزكۇر مەكتەپ 1935 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، مەكتەپ ئورنى بۆتخانا (ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورنىدا) ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى شايار ناھىيىسىدىكى يېتىم باللار ئىدى. بۇ مەكتەپتە 2 سىنىپ، 88 ئوقۇغۇچى بولۇپ ياتاقلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغانىدى. تاماق، ياتاقلارنىڭ خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەمىنلەيتتى. ئوقۇغۇچىلار بىر تۈتاش فورما كىيىپ يۈرەتتى. ئۇلار يەنە جەمئىيەتنىڭ تەرتىپىنى قوغداش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش ۋەزىپىلىرىنى زىممىسىگە ئالغان بولۇپ، ئۆسمۈر رازۋېدچىكلار دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئەۋەتتى. بۇ مەكتەپتە 1942 - يىلى ئوقۇش توختىتىلدى، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئاقسۇدىكى تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى، بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسىدا ئوقۇدى. بۇ مەكتەپ شايار ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تەكتى ھېسابلىنىدۇ.

2) خوجانىياز ھاجى باشلانغۇچ مەكتىپى: بۇ مەكتەپ 1935 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى ھازىرقى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ ئورنىدا ئىدى. مەكتەپتە 4 سىنىپ، 200 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. مەكتەپ مۇدىرلىقىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى ئەۋەتكەن ئىمىن (توقسۇنلۇق) ئۈستىگە ئالدى. 1936 - يىلى بۇ مەكتەپ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1936 - يىل 6 - ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى شايار ناھىيىسى بويىچە تۇنجى قىزلار مەكتىپىنى قۇردى. دەسلەپتە مەكتەپ بىناسى بولمىغاچقا، سودىگەر توختىنىڭ ئائىلىسىدە دەرس ئۆتۈلدى، مەكتەپكە 43 قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كېيىن مەكتەپ ھازىرقى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ ئاياغ - باش كىيىم كوپېراتىپى ئورنىغا يۆتكىلىپ كەلدى. مەكتەپ كۆلىمى كېڭىيىپ 2 سىنىپ بار بولدى. ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئەۋەتتى.

1936 - يىل 9 - ئايدىن 1937 - يىل 9 - ئايغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر

ئۇيۇشمىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى يېزىلاردا 26 باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى.

1936 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى 6 مەكتەپ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى خەلق باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى. 1947 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق سەۋەبىدىن يۇقىرىغا ئىلتىماس سۇنۇپ يەنە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى كونا چەمەن باشلانغۇچ مەكتىپى، يېڭىچەمەن باشلانغۇچ مەكتىپى، ناھىيە بازىرىدىكى قىزلار مەكتىپى، ئاق دۆڭ باشلانغۇچ مەكتىپى ۋە 1936 - يىلدىن ئىلگىرى قۇرۇلغان تويبولدى باشلانغۇچ مەكتىپى، نۇرباغ باشلانغۇچ مەكتىپىنى ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرغان مەكتەپلەر تەدرىجىي خەلق باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى.

1936 - يىل 9 - ئايدىن 1937 - يىل 9 - ئايغىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 1

تەرتىپ نومۇرى	مەكتەپ نامى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇتقۇچى سانى	ئىزاھ
1	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى گۈلباغ تويا باشلانغۇچ مەكتىپى	2	120	3	
2	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى تويبولدى باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
3	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىچەمەن باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
4	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى كونا چەمەن باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	3	
5	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قازاق باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
6	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئاقدۆڭ باشلانغۇچ مەكتىپى	2	110	2	
7	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئەگەرچى باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	3	
8	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قايلور باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	3	
9	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قارلىغاچ باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	2	
10	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئاپادۆڭ ئەخمەتيار باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
11	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىمەھەللە باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	4	
12	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىقارلىغاچ باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	

13	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى ياتاقشەھەر باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
14	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىشېرىق باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	4	
15	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى پايىس باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	كېيىن توق-سۇغا ئايرىپ بېرىلدى
16	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى تىگىن باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	3	
17	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى بورقاي باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
18	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى بۇژتا باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
19	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى تاللىقوتان باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
20	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى مازارغوجام باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	3	
21	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى ئاقشەھەر باشلانغۇچ مەكتىپى	2	80	2	كېيىن كۆ-چاغا ئايرىپ بېرىلدى
22	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى سايلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	3	كېيىن كۆ-چاغا ئايرىپ بېرىلدى
23	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى پايىس باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
24	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى ئاقئېرىق باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
25	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭى ئاۋات باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	2	
26	ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى يۇلتۇز باشلانغۇچ مەكتىپى				كېيىن توق-سۇغا ئايرىپ بېرىلدى
	جەمئىي	47	2360	55	

شايار ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ مائارىپنىڭ 1949 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1949 ـ يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 2

مەكتەپلەرنىڭ خاراكتېرى	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى		مەكتەپ مۇدىرى		ئوقۇتقۇچى	
			ئوغۇل	قىز	ئەر	ئايال	ئەر	ئايال
ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ	13	44	1777	292	11	2	55	10
ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ	7	21	745	244	7	1	20	8
جەمئىي	20	65	2522	536	18	3	75	18

دەرسلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە دەرس سائىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردە تەسىس قىلىنغان دەرسلەردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەپتىسىگە 6 سائەت، ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ھەپتىسىگە 4 سائەت، دىنىي قائىدە ـ يوسۇن ھەپتىسىگە 6 سائەت، قۇرئان كەرىمدىن تاللانمىلار ھەپتىسىگە 6 سائەت، ئىسلام دىنى تارىخى ھەپتىسىگە 4 سائەت، ھېساب ھەپتىسىگە 6 سائەت، تەنتەربىيە ھەپتىسىگە 3 سائەت ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ھەر ھەپتىدە 38 سائەت دەرس ئۆتۈلدى، دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى كۈنىگە 7 سائەت، باشقا ۋاقىتلاردا كۈنىگە 6 سائەت دەرس ئۆتۈلدى. ھەر بىر دەرس سائىتى 50 مىنۇت قىلىپ بەلگىلەندى. ھەر ئوقۇش يىلىدا 90 كۈن تەتىل قويۇپ بېرىلدى. يازلىق تەتىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە 60 كۈن، قىشلىق تەتىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە 30 كۈن بولدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئاجراتتى، خەلق مەكتەپلىرىنىڭ خىراجىتىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاجرىتىپ بەرسە ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى بىر تۇتاش تەقسىم قىلدى. ئوقۇتقۇچىلار ۋە دەرسلەر مائارىپ بۆلۈمى تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

II باب

ئادەتتىكى مائارىپ

§ 1. باللار مائارىپى

1959 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە خەنزۇ باللار باغچىسى قۇرۇلدى. باغچا ئورنى بازاردىكى سايباغ يولى بىلەن قۇملۇق كوچىسى كېسىشكەن جايدا ئىدى. شۇ يىلى باغچىغا 15 بالا قوبۇل قىلىندى. 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدا باغچىنىڭ نامى شايار ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قارمىقىدىكى باللار باغچىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 9 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى، باغچىغا 50 بالا قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە باغچىغا قوبۇل قىلىنغان باللار سەل كۆپەيدى. 1976 ـ يىلى بۇ باغچا شايار ناھىيىلىك باللار باغچىسى قىلىندى، ئۇنى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى باشقۇردى.

1993 ـ يىلغا كەلگەندە باغچىدىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 28گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باغچا ئوقۇتقۇچىسى 8. باغچىغا 150 بالا قوبۇل قىلىندى. باغچا ئىچىدە سىنىپ، كۆڭۈل ئېچىش ئۆيى، ئاشخانا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ياتىقى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەر بار بولدى، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مىللىي باللارنىڭ دەسلەپكى مائارىپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، 1986 ـ يىلى مىللىي باللار باغچىسى قۇرۇلدى، بۇ باغچا مائارىپ ساھەسىدىكى كەسپىي ئورۇن بولدى. باغچا ئورنى ناھىيە بازىرىدىكى تويبولدى يولى بىلەن شەھەر ئۆستەڭ كوچىسىنىڭ كېسىشكەن جايىدا ئىدى، باغچا قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە 5 سىنىپ، 100 بالا، 25 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى.

1991 ـ يىلى نۇرباغ يېزىسى ئۆزى مەبلەغ تەييارلاپ يېزىدا باللار باغچىسىدىن بىرنى قۇردى. ھازىر

بۇ باغچىدا بىر ئوقۇتقۇچى، 30 بالا بار. بۇ شايار ناھىيە يېزىلىرىدىكى تۇنجى بالىلار باغچىسى بولۇپ قالدى.

1990 ـ يىلدىن باشلاپ ناھىيىدىكى كۆپ ساندىكى خەنزۇ مەكتەپلەر ئۆز كۈچىگە تايىنىش، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش، ۋاكالىتەن دەرس بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق تەييارلىق سىنىپلىرىنى ئاچتى. 1993 ـ يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە تەييارلىق سىنىپتىكى بالا 400گە يەتتى.

بالىلار باغچىسى بوۋاقلار سىنىپى، يەسلى سىنىپى، كىچىك بالىلار سىنىپى، ئوتتۇراھال بالىلار سىنىپى، چوڭ بالىلار سىنىپى دەپ ئايرىلدى. بوۋاقلار سىنىپى بىلەن يەسلى سىنىپىغا بىر ياشتىن 3 ياشقىچە بولغان بالىلار قوبۇل قىلىنىپ دەرس بەلگىلەنمىدى. كىچىك بالىلار، ئوتتۇراھال بالىلار، چوڭ بالىلار سىنىپلىرىغا تىل، گۈزەل سەنئەت، ھېساب، مۇزىكا، تەنتەربىيە ۋە ساۋاتتىن ئىبارەت 6 خىل دەرس ئۆتۈلدى.

§ 2 . باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

1. تەرەققىيات ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك 4 باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) 1950 ـ يىلدىن 1958 ـ يىلغىچە بولغان تەرەققىيات باسقۇچى. 1950 ـ يىلى كونا باشلانغۇچ مەكتەپلەر پىلانلىق، قەدەم ـ باسقۇچلۇق ھالدا تەدرىجىي ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى ۋە ئۆزگەرتىلدى، مەدرىسە ۋە دىنىي دەرسلەر بىكار قىلىندى، يىغىپ تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ داۋاملىق قالدۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان بارلىق ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەندى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىدىكى پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى 20 باشلانغۇچ مەكتەپ يېڭى ئوقۇش يىلىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ باسقۇچتا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەسلىدە بار مەكتەپلەر ئۆزگەرتىلدى، كېڭەيتىلدى، ئوقۇتقۇچىلىرى تولۇقلاندى، رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى، يېڭىدىن بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى، ئىجتىمائىي كۈچلەر سەپەرۋەر قىلىنىپ خەلق باشقۇرۇشىدىكى بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى.

1956 ـ يىلى ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپ 1949 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى خەنزۇچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئىدى. 1958 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 29غا، خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 45كە، ئوقۇغۇچىسى 10 مىڭ 153كە يەتتى.

مەبلەغ، ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ بىناسى قاتارلىقلار كونكرېت ئەمەلىيلەشمىگەنلىكتىن، بەزى خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى بىر قەدەر ناچار بولدى.

2) 1959 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا 1958ـ يىلى قۇرۇلغان خەلق باشقۇرۇشىدىكى 45 باشلانغۇچ مەكتەپ تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، بىرلەشتۈرۈلۈپ 25 مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىندى. 1966 ـ يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 29غا، خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 26گە، ئوقۇغۇچىسى 12 مىڭ 124 كە يەتتى.

بۇ مەزگىلدە 1962 ـ يىلى خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، يېشى ئېشىپ كەتكەن 1068 ئوقۇغۇچى قىسقارتىلدى، 26 ئوقۇتقۇچى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشتۇرۇلدى.

3) 1967 ـ يىلدىن 1977 ـ يىلغىچە بولغان مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا دەسلەپكى

مەزگىللەردە ئوقۇتۇش تەرتىپى قالايمىقانلاشتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشى بىھۇدە ئىسراپ بولدى. كېيىنكى مەزگىللەردە گەرچە «دەرس ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىنقىلاب قىلىنغان» بولسىمۇ، بىراق ئوقۇتقۇچى كۈچى ناچار بولۇش، ئىمتىھان تۈزۈمى يوق بولۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى ئىنتايىن ناچار بولدى. ئەينى ۋاقىتتا مەكتەپ باشقۇرۇشتا ئاساسلىقى كۆزدە تۇتۇلغىنى - ئەترەتلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىلغانلىقى ئۈچۈن مەكتەپلەرنىڭ سانى ۋە ئوقۇغۇچىلار سانى تەدرىجىي كۆپەيگەن بولسىمۇ، بىراق خىراجەت قىس، ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەنمىگەن بولغاچقا ئوقۇتۇش شارائىتى ناچار، ئوقۇتۇش ئىنتىزامى بوش، تەرتىپ قالايمىقان ئىدى. 1977 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە مائارىپ تارماقلىرى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ 124كە، سىنىپ 706گە، زاۋۇت، كان - كارخانىلار ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ 6گە، سىنىپ 35 كە، ئوقۇغۇچىسى 17 مىڭ 275 كە يەتتى، ھەر بىر چوڭ ئەترەتكە بىردىن مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ توغرا كەلدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپ يېزىغا قايتقان زىيالىي ياشلار ئىدى.

4) شايار ناھىيىسىنىڭ 1978 - يىلدىن كېيىنكى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇستەھكەملەش باسقۇچى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن مائارىپقا، ئىختىساسلىقلارغا ئەھمىيەت بېرىش شايار ناھىيىسىدە بىر قەدەر ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر كۆپ تەرەپلەپ مەبلەغ توپلاپ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى ۋە تەمىناتى ئۆستۈرۈلدى. نۇرغۇنلىغان خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى بىلىم ئاشۇرۇش ۋە قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلىنىش ئارقىلىق ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا ئۆزگەرتىلدى. 1988- يىلى شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا شايار ناھىيىسى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا لاياقەتلىك ناھىيە بولدى. 1992 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 26 مىڭ 191 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 22 مىڭ 910 غا يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1986 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 3 بىرلىكى: دانە، سىنىپ، ئادەم

ۋاقتى		1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مەكتەپ سانى	جەمئىي	100	110	112	119	123	127	128
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت مەكتىپى	80	90	92	98	103	108	108
سىنىپ سانى	جەمئىي	758	763	766	775	817	895	914
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت سىنىپى	642	—	644	—	—	759	777
قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي	4259	4266	4264	4009	4652	4525	4856
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت	3693	3732	3674	3469	4108	3980	4305
ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي	2029	2580	3048	3345	2565	1868	3137
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت	1764	2258	2112	3005	2175	1518	2729

مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي		19741	21312	21214	21836	23385	25180	26191
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت		17327	18469	18940	18798	20234	21970	22910
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى سانى	جەمئىي		937	1010	1025	1056	1196	1176	1208
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت		814	868	876	937	1025	833	1030
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى	جەمئىي	757	836	848	866	991	977	1034
		ئاز سانلىق مىللەت	652	715	721	729	828	832	883

2. ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرس ئورۇنلاشتۇرۇش

1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 5 يىل، خەنزۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 6 يىل ئىدى. 1953 - يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە يېڭى ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 4 يىل، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 6 يىل قىلىپ بەلگىلەندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە مىللىي، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بىر تۇتاش 5 يىل قىلىپ بەلگىلەندى. 1983 - يىلى دۆلەت مائارىپ كومىتېتى ئوقۇش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنى قارار قىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 6 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى كۈز پەسلىدە ئوقۇش باشلاندى، بىر ئوقۇش يىلى 2 ئوقۇش مەۋسۇمىگە ئايرىلدى، ھەر مەۋسۇمدە دەرس ئۆتۈلىدىغان ۋاقىت تەخمىنەن 20 ھەپتە قىلىندى، ھەر ئوقۇش يىلىدا قىشلىق، يازلىق تەتىل بولۇپ ھەر قايسىسى تەخمىنەن 30 كۈن ئەتراپىدا بولدى.

مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇتۇشتا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللاندى. 1959 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇتۇشتا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى قوللاندى، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى 1978 - يىلى قوللىنىشتىن توختىتىلدى. 1983 - يىلغا كەلگەندە يېڭى يېزىقتىكى بارلىق دەرسلىك ماتېرىياللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەر خەنزۇ تىلىنى قوللاندى.

مەكتەپلەردە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئىدىيە - ئەخلاق، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ساۋات، ئەمگەك، تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل - سەنئەت دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. مىللىي مەكتەپلەردە 3 - يىللىقتىن باشلاپ خەنزۇ تىلى تەسىس قىلىندى.

3. نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

1) شايار ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1935 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇنىڭ تەكتى دارىلئېتام بولۇپ شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرغانىدى. 1949 - يىلى مەكتەپتە 330 ئوقۇغۇچى، 4 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە 2سى مۇدەررىس) بار بولۇپ، تىل - ئەدەبىيات، ھېساب قاتارلىق دەرسلەردىن سىرت يەنە دىنىي دەرسمۇ تەسىس قىلىنغانىدى. 1951 - يىلى دىنىي دەرس بىكار قىلىندى. مەكتەپ نامى 1959- يىلى شايار ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئۆزگەرتىلدى. شۇ ۋاقىتتا مەكتەپتە 12 سىنىپ، 451 ئوقۇغۇچى، 13 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مەكتەپلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تەنقىد قىلىندى. ئوقۇتۇش سايمانلىرى يوقىلىپ تۈگىدى. 1970 - يىلى ئوقۇتۇش خىزمىتى ئاستا - ئاستا ئەسلىگە كېلىشكە

باشلىدى، 1976 ـ يىلغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچى 18گە، سىنىپ 15كە، ئوقۇغۇچى 536 گە يەتتى. 1987 ـ يىلغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچى 35كە، سىنىپ 15كە، ئوقۇغۇچى 716گە، يىللىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى %99كە يەتتى.

بۇ مەكتەپ نۇرغۇن قېتىم تەقدىرلەندى. مەكتەپ پىئونېرلار ئەترىتىگە دۆلەت دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر پىئونېرلار چوڭ ئەترىتى دەپ نام بېرىلدى. 1992 ـ يىلغا كەلگەندە مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 13 مىڭ 986 كۋادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2606 كۋادرات مېتىرغا، ئورمان بەلۋېغى 730 مېتىرغا يەتتى. مەكتەپتە 44 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 13)، 19 سىنىپ، 919 ئوقۇغۇچى، 217 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۈلكى بار بولدى. مەكتەپ ناھىيە بازىرىدىكى «خەلق» يولىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدا. ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى قاھار ئەمەت، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ باش كاتىپى قاسىم ھېمىت، ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە ـ ئىقتىساد ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى توختى ھاشىم قاتارلىق بىر تۈركۈم پارتىيە، ھۆكۈمەت خادىملىرى، ئوقۇتقۇچى ۋە زىيالىيلار مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

2) شايار ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، 1937 ـ يىلى قۇرۇلغان، ئەسلى نامى شايار ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپى ئىدى، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن 1950 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىندى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپتە 4 سىنىپ، 200 ئوقۇغۇچى (ھەممىسى قىزلار) بار ئىدى. 1953 ـ يىل 8 ـ ئايدا مەكتەپ ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مەكتەپ نامىنى شايار ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتتى. 1966 ـ يىل 5 ـ ئايغا كەلگەندە بۇ مەكتەپتە 10 سىنىپ، 400 ئوقۇغۇچى، 20 ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى. مەكتەپ ئىگەرچى كوچىسىدا.

1978 ـ يىلدىن كېيىن 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ ئوقۇتۇش سۈپىتى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1987 ـ يىلى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى ئەسلىدىكى %92تىن %98كە ئۆستى. ئۆرلەپ ئوقۇش نىسبىتى %97كە يەتتى. مەكتەپ كۆپ قېتىم ناھىيە، ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى. 1987 ـ يىلى مەكتەپتىكى سىنىپ 20گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىسى 51گە، ئوقۇغۇچى 500گە يەتتى. 1992 ـ يىلغىچە مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 7992 كۋادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1944 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، تەنتەربىيە مەيدانىغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. ھازىر 39 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 11)، 821 ئوقۇغۇچى، 18 سىنىپ بار.

3) شايار ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1956 ـ يىل 9 ـ ئايدا قۇرۇلغان. مەكتەپ ئورنى قۇملۇق كوچىسىنىڭ غەربىي ئۇچىدا بولۇپ، خەلق قوراللىق بۆلۈمى، قوراللىق ساقچى قىسىم شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى بىنالىرى بىلەن يول ئارقىلىق ئايرىلىپ ئۆز ئارا قارىشىپ تۇرىدۇ. ئۇ پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 2 سىنىپ، 18 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، 1966 ـ يىل 5 ـ ئايغا كەلگەندە سىنىپ 12 (ئۇنىڭ ئىچىدە مۇشۇ مەكتەپ قارمىقىدا قۇرۇلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى بىر)گە، ئوقۇغۇچى 420گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 13كە يەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ رەھبەرلىكى گەرچە زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق خىزمەتنى بوشاشتۇرۇپ قويمىدى. 1969 ـ يىلى كۈزدە بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش

تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، بەش يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1972 - يىلى مەكتەپ قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئايرىپ بېرىلدى. 1976- يىلغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 28گە، سىنىپ 15كە، ئوقۇغۇچى 600گە يەتتى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتە 52 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى، 21 سىنىپ، 1131 ئوقۇغۇچى بار بولدى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %100كە، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى %100كە، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى ۋە ئۆرلەپ ئوقۇش نىسبىتى %96كە يەتتى. مەكتەپتە 4 ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى، بىر مالىيە ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 15 مىڭ 984 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 7038 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

3 § . ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1956 - يىلى شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن باشلاندى. كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى. 1992- يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ 2گە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 10غا، قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىنغان باشلانغۇچ مەكتەپ 5كە، ئوقۇغۇچىسى 3876گە يەتتى.

1. ئوتتۇرا مەكتەپلەر

1) ناھىيە بازىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ

1956 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپ ناھىيە بازىرىدىكى خەلق يولىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 6 ئوقۇتقۇچى، 2 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى، 96 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى، ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلەتتى. خەنزۇلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ 1974 - يىلى شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. مەكتەپ شايار ناھىيە بازىرىدىكى تۈيبولدى يولىنىڭ شىمالىي ئۇچىدا. بۇ مەكتەپتە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ %90تىن كۆپرەكى خەنزۇ ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئاز مىقداردا ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بار. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق 1985 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپ سايباغ يولىنىڭ شىمالىي ئۇچىدا. 1992 - يىلى بۇ مەكتەپتە 6 سىنىپ، 18 ئىشچى - خىزمەتچى، 328 ئوقۇغۇچى بار بولدى، ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلدى. بۇ مەكتەپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 46 مو كېلىدۇ، مەكتەپتە ئوقۇتۇش بىناسى، گىمناستىكا مەيدانى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچىلەر ياتىقى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەر بار، 540 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى.

2) يېزا ئوتتۇرا مەكتەپلىرى

1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، باش لۇشيەن، خەلق گۇڭشېسى» دىن ئىبارەت ئۈچ قىزىل بايراق ھەرىكىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، مەكتەپ قۇرۇش دولقۇنى ئەۋجىگە چىقتى. 1958 - يىلى ھەر بىر گۇڭشېدا بىردىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بار بولدى. 1961 - يىلى مەركەزنىڭ «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، گۇڭشېلار قۇرغان ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ 4 ئادەتتىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىندى. 1961 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە بۇ 4 مەكتەپ ئازراق تەرەققىي قىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن مەكتەپلەر

قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1969 ـ يىلغا كەلگەندە مائارىپ ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى. 1970 ـ يىلى كۆتۈرۈلگەن «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى»، «كەمبەغەل ـ دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى» مەكتەپ باشقۇرۇش دولقۇنىدا شايار ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى يەنە بىر قېتىم قارغۇلارچە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، 1979 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر قۇرۇلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 9غا، مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ 5كە يەتتى، ئاساسىي جەھەتتىن ھەر بىر گۇڭشېدا بىردىن مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، ھەر بىر چوڭ ئەترەتنىڭ ھەممىسىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى بار بولدى (باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ سىنىپلار قالپاقلىق ئوتتۇرا مەكتەپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بىراق سەپلىنىدىغان ئوقۇتقۇچى بولماسلىق، ئوقۇتۇش سۈپىتى ناچار بولۇش سەۋەبىدىن نۇرغۇن مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى.

1980 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەر يېڭىمۇ تەرتىپكە سېلىنىپ، ناھىيىلىك 1 ـ ۋە 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپلەر نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ بېكىتىلدى، ئۇيغۇر، خەنزۇ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ 2 مەكتەپكە يىغىلدى. گۇڭشېلار تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىلا، چوڭ ئەترەتلەر مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىلا باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن چەكلىك ئادەم كۈچىدىن، مالىيە كۈچىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىلىپ شايار ناھىيىسى مائارىپ ئىشلىرىنىڭ پۇختا قەدەم بىلەن راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. 1992 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە يېزا ـ مەيدانلاردىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 9 غا، ئوقۇغۇچىسى 1657گە يەتتى. تارىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولۇش سەۋەبىدىن 1984 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3) جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئوتتۇرا مەكتىپى

جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئوتتۇرا مەكتىپى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ بولۇپ، مائارىپ كەسپىگە شايار ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1968 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىندى. 70 ـ يىللاردا دېھقانچىلىق مەيدانىدا مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپتىن بىرى بار ئىدى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا مەكتەپنىڭ تولۇق ئوتتۇرا قىسمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تولۇق ئوتتۇرىدا ئوقۇيدىغان پەرزەنتلىرى ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە، خەنزۇ ياكى خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇدى. 1992 ـ يىلغا كەلگەندە دېھقانچىلىق مەيدانىدا بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، 5 سىنىپ، 157 ئوقۇغۇچى بار بولدى.

4) يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى

1958 ـ يىلى 14 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1960 ـ يىلى بۇ 14 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ 5 مەكتەپ قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا بۇ مەكتەپلەر گۇڭشېلاردا قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىلەن قوشۇۋېتىلدى.

1978 ـ يىلى قايلور، تويبولدى گۇڭشېلىرى «7 ـ ماي ئوتتۇرا مەكتىپى»نى قۇرغانىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ خاراكتېرى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇ 2 مەكتەپ ئۆزۈنىغا بارمايلا ئۆزلۈكىدىن تاقىلىپ قالدى.

ھازىر ساقلىنىپ قالغان 2 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى كۆپ يىل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلمىدى، پەقەت ئاز ساندىكى خادىملارلا مەكتەپ ئۆيلىرىگە قاراپ ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. تويبولدى يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 142 مو، مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 440 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، بىراق ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغاچقا بەك كونىراپ كەتتى. بۇ مەكتەپتە ھازىر 2 كادىر، 5 ئىشچى بار. قىزىل بايراق يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 105 مو

بولۇپ، 3 كادىر، بىر ئىشچى بار.

5) كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى

1990 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ شايار ناھىيىلىك 1 -، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپلەر ۋە يىڭىمەھەللە ئوتتۇرا مەكتەپلىرى كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىشقا ئارقا - ئارقىدىن تەييارلىق كۆردى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، يېزا مانتىيورلۇقى، مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۈرۈش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە سىنىپ ئاچتى، 1992 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ناھىيىلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپ مۇزىكا، رەسساملىق، بوغالتىرلىق قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە سىنىپ ئاچتى. يىڭىمەھەللە يېزىسى ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، تىككۈچىلىك كەسىپلىرىنى ئاچتى.

كەسپىي سىنىپلاردا مەدەنىيەت دەرسلىرىنى تەسىس قىلىش كەسىپكە قاراپ بەلگىلەندى. ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، مانتىيورلۇق، مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۈرۈش كەسىپدىكىلەرگە كەسپىي دەرستىن سىرت يەنە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، سىياسەت، تەنتەربىيە، مۇزىكا، رەسىم، بوغالتىرلىق دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. تىككۈچىلىك كەسىپدىكىلەرگە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىك ماتېرىياللىرى كەسپىي دەرسلىك ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلدى. بۇ دەرسلەر ئومۇمىي دەرس سائىتىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى.

كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىنىڭ ئوقۇش مۇددىتى كەسىپكە ئاساسەن بەلگىلەندى، مۇزىكا، رەسىم، بوغالتىرلىق كەسىپلىرىنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 2 يىل، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، مانتىيورلۇق، تىككۈچىلىك كەسپىنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بىر يىل قىلىپ بەلگىلەندى. مەدەنىيەت دەرسلىرىنى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلار ئۆتتى، كەسپىي دەرسلەرنى مۇشۇ مەكتەپتىكى كەسپىي تېخنىكىسى بار ئوقۇتقۇچىلار ئۈستىگە ئالدى ياكى جەمئىيەتتىكى كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىندى.

ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىغا ئۈسكۈنە سېتىۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ بەردى.

2. ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1) ئوقۇش تۈزۈمى

1966 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە 5 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. يەنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 3 يىل، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 2 يىل بولۇپ ھەممىسى كۈزدە ئوقۇش تاماملايتتى. 1966 - يىلدىن كېيىن «ئوقۇش مۇددىتىنى قىسقارتىش، مائارىپتا ئىنقىلاب قىلىش» دېگەن بولىيورۇقنىڭ تۈرتكىسىدە بەزىدە 9 يىللىق تۈزۈم ياكى 10 يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى، بەزىدە يەنە «3 يىل، 2 يىل» ياكى «2 يىل، 2 يىل» باسقۇچلۇق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىلدى. ئوقۇش تاماملاش ۋاقتىمۇ دائىم ئۆزگىرىپ تۇردى. بەزىدە ئەتىيازغا ئۆزگەرتىلسە، بەزىدە كۈزگە قايتۇرۇلدى. 1977 - يىل كۈزدىن ھازىرغىچە بىردەك كۈزدە ئوقۇش تاماملاش يولغا قويۇلدى. 1977 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە «3 يىل، 2 يىل» باسقۇچلۇق تۈزۈم يولغا قويۇلدى، 1985 - يىل كۈزدىن باشلاپ «3 يىل، 3 يىل» باسقۇچلۇق تۈزۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

2) دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1966 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ھەر دەرىجىلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 9:2:1 تۈزۈم (يەنى پۈتۈن يىللىق ئوقۇش ۋاقتى 9 ئاي، قىشلىق، يازلىق تەتىل ۋاقتى 2 ئاي، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى

ۋاقتى بىر ئاي بولۇش) بولغا قويۇلغانىدى. بىر ئوقۇش يىلىنى 39 ھەپتە قىلىپ 35 ھەپتە دەرس ئۆتۈش، 3 ھەپتە تەكرارلاش ۋە ئىمتىھان ئېلىش، بىر ھەپتە بايراملىق دەم ئېلىش ۋە زاپاس بولۇپ ھەپتىسىگە 30 — 32 سائەت دەرس ئۆتۈش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ باسقۇچىغا سىياسەت، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، خەنزۇ تىلى (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە)، تارىخ، جۇغراپىيە، زوئولوگىيە، بوتانىكا، فىزىئولوگىيە، تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق 14 خىل دەرس تەسىس قىلىندى. ھەر قايسى يىللىقلاردا ياندىشتۇرۇلۇپ تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، خەنزۇ تىلى (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە)، بىئولوگىيە، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تەنتەربىيەدىن ئىبارەت 10 پەن تەسىس قىلىندى. ھەر قايسى يىللىقلارغا ياندىشتۇرۇپ تەسىس قىلىنغان دەرسلەر 8 پەندىن ئېشىپ كەتمىدى.

1966 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قالايمىقان ھالەتتە بولۇپ، دەرسلىك ماتېرىياللىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلمىدى. سىياسەت دەرسىنىڭ ئورنىنى گېزىت ئوقۇش دەرسى ئىگىلىدى. ماتېماتىكا، فىزىكا دەرسلىرىنىڭ مەزمۇنى قىسقارتىلىپ «يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش دەرسى»، «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى دەرسى»، «گېئودېزىيە» قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى.

1977 - يىلدىن كېيىن دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە ئاساسەن 1966 - يىلدىن ئىلگىرىكى مەزمۇنلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پۈتۈن يىللىق ئوقۇش ۋاقتىدا 36 ھەپتىدىن 38 ھەپتىگىچە، ھەپتىسىگە 32 سائەتتىن 34 سائەتكىچە دەرس ئۆتۈلدى. تولۇق ئوتتۇرا ماتېماتىكا دەرسى ئالگېبرا، گېئومېترىيە، دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال قاتارلىق 3 خىل دەرسلىك ماتېرىيالغا بۆلۈنەتتى. سىياسەت دەرسلىك ماتېرىيالى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى، جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخى، قانۇن ساۋاتلىرى، سىياسىي - ئىقتىساد ساۋاتلىرى، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم قاتارلىقلارغا بۆلۈنەتتى. ھەر بىر ئوقۇش مەۋسۇمىدە ھەر قايسى يىللىقلاردا بىللە ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئادەتتە 8 — 9 خىلغىچە بولاتتى.

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 2 - يىللىقىدىن باشلاپ ئوقۇغۇچىلار ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەن دېگەن 2 چوڭ تۈر بويىچە سىنىپلارغا ئايرىلىپ دەرس ئۆتۈلدى، ئىجتىمائىي پەن سىنىپىغا فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە دەرسلىرى، تەبىئىي پەن سىنىپىغا تارىخ - جۇغراپىيە دەرسلىرى ئۆتۈلمىدى. 1992 - يىلدىن باشلاپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە خۇلاسە ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. يەنى تولۇق ئوتتۇرا باسقۇچىدىكى ھەر قايسى پەنلەرنىڭ ئىمتىھانىدىن تولۇق لاياقەتلىك ئۆتكەنلەر ئاندىن لاياقەتلىك ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى دەپ قارىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەننى تاللاپ ئىمتىھان بېرىشىگە رۇخسەت قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەر بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1992 - يىلى شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن 178 ئوقۇغۇچى ۋىلايەتلىك خۇلاسە ئىمتىھانىغا قاتناشتى، ئىمتىھاندىن ئۆتۈش نىسبىتى %100كە يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1989 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 4

مەكتەپ نامى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇتقۇچى، ئىشچى سانى	مەكتەپنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى (مو)	ياتاق كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	ئىزاھ
ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	32	1122	80	100.07	6154	مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	17	828	76	95	7505.4	مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلىدۇ

ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ	6	270	22	46	1260	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
گۈلباغ يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	240	22	12	810	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
تويبولدى يېزىلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	6	202	20	25	1530	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
تويبولدى يېزىلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	6	245	20	70	860	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
قىزىلبايراق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	190	22	43	1510	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
يېڭىمەھەللە يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	275	21	40	1640	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
قايلور يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	257	27	16	1677	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
نۇرباغ ئوتتۇرا مەكتەپ	6	247	22	32	1106	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
جەمئىي	97	3876	332	479.07	24052.4	

3. نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

1) شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1956 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 6 ئوقۇتقۇچى، 2 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى، 96 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلەتتى. 1959 - يىلى 8 - ئايدا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى قۇرۇلدى. 1992 - يىلى 12 - ئايغا قەدەر بۇ مەكتەپتىكى سىنىپ 22گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 12، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 10 بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 1122گە يەتتى، ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 690، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 432. 1976 - ۋە 1982 - يىللىرى بۇ مەكتەپ ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە 2 قارار پېداگوگىكا سىنىپى ئاچتى، ئوقۇش پۈتتۈرگەن 128 ئوقۇغۇچى ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ناھىيە، شەھەرلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىندى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مۇئەسسەسەلىرى بىر قەدەر تولۇق بولۇپ زال، تەجرىبىخانا بىناسى، كۈتۈپخانا، تەنتەربىيە مەيدانى، داۋالاش ئۆيى قاتارلىق مۇئەسسەسەلىرى بار، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3300 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 3 قەۋەتلىك بىر ئوقۇتۇش بىناسى بولۇپ، بىنا ئىچىدە سۇ، پار مۇئەسسەسەلىرى تولۇق. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇپ، جەمئىي 80 ئوقۇتقۇچىسى بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 3، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 22. مەكتەپ قۇرۇلۇپ بۈگۈنگە قەدەر بۇ مەكتەپ كۆپلىگەن ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوملارغا ئەۋەتىپ بەردى. ناھىيىدىكى ھەر ساھە ۋە ھەر كەسىپتە خىزمەت قىلىۋاتقان ئوتتۇرا ياش، ياش تايانچلار ۋە رەھبەرىي كادىرلارنىڭ كۆپ قىسمى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تەربىيە ئالغان، شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدىكى ناھىيە، باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى نۇرغۇن رەھبەرىي كادىرلار ۋە نەتىجىسى گەۋدىلىك پەن، تېخنىكا خىزمەتچىلىرىمۇ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تەربىيە ئالغان، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى چوڭلار مائارىپى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى تۇرئېلى ئابدۇرېھىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى بىر قەدەر تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوملارغا كىرىدىغان ئوقۇغۇچى سانى تەدرىجىي ئېشىپ شىنجاڭ بويىچە ناھىيىلەردىكى مىللىي تىل - يېزىقتا ئىمتىھان بەرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇردى. 1981 - يىلى شىنجاڭ بويىچە مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئارا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا 2 - بولۇشتەك ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ 1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئۆرلەپ ئوقۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 5

ۋاقىت	ئالىي مەكتەپكە ئۆتكەنلەر	ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرگە ئۆتكەنلەر	ۋاقىت	ئالىي مەكتەپلەرگە ئۆتكەنلەر	ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرگە ئۆتكەنلەر
1979	5	18	1987	17	43
1980	13	30	1988	54	45
1981	43	32	1989	52	42
1982	8	36	1990	55	4
1983	19	39	1991	55	8
1984	16	43	1992	103	15
1985	25	40	جەمئىي	507	417
1986	42	22			

2) شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1974 - يىلى قۇرۇلدى (1966 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك 3- باشلانغۇچ مەكتەپتە خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتىلىدىغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلدى، 1972 - يىلى بۇ سىنىپ 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كۆچۈرۈپ كېلىندى ھەمدە شۇ مەكتەپ قارىمىقىدا بولدى) . مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 95 مو، مەكتەپ بىناسى كۆلىمى 7505.4 كۋادرات مېتىر، بۇ مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپتە 1992 - يىلغا كەلگەندە 17 سىنىپ، 916 ئوقۇغۇچى، 80 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ئاجىز ھەم كەمچىل بولۇپ ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە تەسىر يەتكۈزگەنىدى. 1984 - يىلدىن كېيىن مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش، سىرتتىن ئوقۇتۇپ تەربىيىلەش ۋە تەكلىپ قىلىش قاتارلىق يوللار ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى تەركىبىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى. ھازىر مەكتەپتە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالاھىدە دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسىدىن بىرى، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسىدىن 4ى، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسىدىن 10ى بار. مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مۇئەسسەسىلىرى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە تەجرىبىخانىلىرى، ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش سىنىپى، كۇتۇپخانا، تەنتەربىيە مەيدانى، ئوقۇغۇچىلار ئاشخانىسى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، مۇنچا قاتارلىق مۇئەسسەسىلىرى بار. مەكتەپنىڭ تەجرىبىخانا قۇرۇلۇشلىرى نىسبەتەن ياخشى بولغاچقا 1986 - يىلى ئاپتونوم

رايون بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلغان تەجرىبىخانىلارنى تەكشۈرۈپ باھالاشتا ئاپتونوم رايوننىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ بۆلىكى بويىچە 2 -، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە 1 - بولدى. مەكتەپنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى مۇكەممەل، سىناپ تەكشۈرۈش تۈزۈلمىسى ئىلمىي، مۇۋاپىق بولۇپ، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مەكتەپ باشقۇرۇش خىزمىتىدە 1 - بولۇپ باھالاندى.

شايار ناھىيىسىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1985 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 6 بىرلىكى: نەپەر

ۋاقىت		1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مەكتەپ سانى	جەمئىي	10	10	11	11	11	11	11	16 ئىزاھاتقا قارالسۇن
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي مەكتەپ	8	8	8	8	8	8	8	8
سىنىپ سانى	جەمئىي	73	76	75	74	72	77	75	82
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي سىنىپ	49		53	52	53	59	60	61
قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى	جەمئىي	1244	1265	1311	1364	1129	1287	992	1522
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	1005	983	961	970	844	973	704	1215
ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى	جەمئىي	721	669	908	995	1042	1083	792	882
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	470	465	593	586	692	700	641	663
مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي	2974	3213	3705	3802	3122	3115	3090	3423
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	1995	2383	2537	2604	2260	2280	2218	2448
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى	جەمئىي	324	319	356	357	329	329	323	336
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىسى، ئىشچى - خىزمەتچى	261	249	258	255	236	236	259	242
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى: جەمئىي	187	184	211	209	193	205	210	224
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى: بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى	131	142	151	152	143	158	152	164

ئىزاھ: 1992 - يىلى يېزىدىكى 5 باشلانغۇچ مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ئېچىلغان، بۇ سان مۇشۇ 5 باشلانغۇچ مەكتەپتە ئېچىلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىق مەكتەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1985 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 7

ۋاقىت			1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مەكتەپ سانى	جەمئىي		2	2	2	2	2	2	2	2
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي مەكتەپ		1	1	1	1	1	1	1	1
سىنىپ سانى	جەمئىي		15	18	19	19	17	22	21	17
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي سىنىپ		9	12	11	11	11	13	16	14
قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى	جەمئىي		326	272	242	425	309	316	260	251
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى		203	166	167	240	209	230	260	214
ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى	جەمئىي		337	248	188	269	235	283	309	312
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى		191	212	85	181	144	176	202	185
مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى	جەمئىي		658	756	823	425	858	994	890	705
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى		428	466	528	240	573	636	690	584
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى	جەمئىي		38	43	47	47	46	54	49	62
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى		21	24	25	25	22	29	33	45
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى	جەمئىي	38	43	47	47	46	54	49	62
		ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى	21	24	25	25	22	29	33	45

شايار ناھىيىسىنىڭ 1984 — 1992 - يىلغىچە بولغان مائارىپ خىراجىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 8

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىل / تۈرى	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
يۇقىرىدىن بېرىلگەن پۇل	329	316	306	412.6	459.7	461.6	658.2	564	731.86
ئاساسىي قۇرۇلۇشلار رېمونت چىقىمى	64	27.5	17	71	74.6	29	147	25	28

III باب

چوڭلار مائارىپى

1 § . دېھقانلار چوڭلار مائارىپى

1 . ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش

1) مىنگو دەۋرىدىكى قىشلىق مەكتەپ، جەمئىيەت تەربىيىسى ھەرىكىتى

شىڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە 3 قېتىم قىشلىق مەكتەپ ۋە جەمئىيەت تەربىيىسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ھاكىم كومىتېتىنىڭ مۇدىر ھەيئەتلىكىنى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى ئىسمايىل سادىق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىر ھەيئەتلىكىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قىشتا شايار ناھىيىسىدە جەمئىيەت تەربىيىسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 10ى ئېچىلىپ، 400 ئادەم ساۋاتلىق بولدى، مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 800 ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

2) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان مەزگىلدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى

1949 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە چوڭ كۆلەملىك ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشتىن سىرتقى باشلانغۇچ مەكتەپتىن 97سى قۇرۇلۇپ، 742 ساۋاتسىز ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى. 1957 - يىلى ساۋاتسىزلار ئۆگىنىش كۇرسىغا 5598 ئادەم قاتنىشىپ، 2600 ئادەم ساۋاتلىق بولدى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە 7 ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 130ى ئېچىلدى، 6437 ساۋاتسىز ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى. 1958- يىلدىن 1960 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ساۋاتلىق بولغانلارنىڭ سانى 14 مىڭ 156گە يېتىپ، ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئومۇمىي سانىنىڭ %47نى ئىگىلىدى. 1961 - يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 396سى ئېچىلىپ، ساۋاتسىز 17 مىڭ 804 ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى. بۇ ساۋاتسىزلار سانىنىڭ %85 نى ئىگىلىدى. 1962 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى توختاپ قالدى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپ كومىتېتى قۇرۇلدى، ھەر بىر گۇڭشېغا چوڭلار مائارىپى كادىرى سەپلەندى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسى ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلارنى ستاتىستىكىلاپ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمەت پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. قىشلىق، يازلىق تەتىل مەزگىلىدە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئوقۇتقۇچىلىقىنى زىممىسىگە ئېلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. 1983 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 259 ى ئېچىلدى. 3342 ساۋاتسىز ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى، 3100 ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

1985 - يىلدىن بۇيان ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىدىكى يېزا، بازار،

مەيدانلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئارىسىدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە ساۋاتلىق بولغانلار ئارىسىدا مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇپ، شايار ناھىيىسى 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئاساسىي جەھەتتىن ساۋاتسىزلىقتىن خالىي ناھىيىگە ئايلاندۇرۇش نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن تىرىشتى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىمۇ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىگە دائىر كونكرېت بەلگىلىمە ئېلان قىلدى. ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت خەلقى ئاپتونوم رايوننىڭ «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى» بىلەن گوۋۇيۈەننىڭ «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى»نى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئۆگىنىشكە قاتناشقان ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئېتىبار بېرىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرىلىقى جەھەتتە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىگە يەتتى. 3 يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 16 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئارىسىدا ساۋاتلىق بولغانلارنىڭ نىسبىتى 74%كە يەتتى.

2. قىسقا مۇددەتلىك كەسپىي تەربىيە

1978 - يىلدىن كېيىن دېھقان - چارۋىچىلار ئارىسىدا كۆپ خىل كەسپىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ۋاقتى كەسىپ تەلىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن ۋاقىتلىق بەلگىلىنىپ ئادەتتە 7 كۈندىن 45 كۈنگىچە بولدى. تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ۋاقتى ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ بىر تۇتاش بەلگىلەنمەي، كۆپىنچە ھاللاردا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پەسلىنىڭ ئالدىدا بولدى، تەربىيىلەش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈلدى، مەخسۇس تېما بويىچە مەخسۇس تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلدى. تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتە تۆۋەندىكى ئۇسۇللار كۆپرەك قوللىنىلدى. 1) ناھىيىدىكى ئاساسلىق ئورۇنلار باشلامچى بولۇپ يېزا (گۇڭشېلار)لاردىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەرنى يىغىپ بەلگىلىك مەدەنىيەت بىلىمى ۋە كەسپىي تېخنىكىسى بار دېھقان، چارۋىچىلارنى تەربىيىلەشكە قاتناشتۇردى. ئوقۇتقۇچىلىقنى ناھىيە بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئۈستىگە ئالغاندىن سىرت، بەزىدە ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتنىڭ پەن - تېخنىكا خادىملىرى تەكلىپ بىلەن ئۈستىگە ئالدى. 2) ناھىيە دەرىجىلىك تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتىن كېيىن، ناھىيە دەرىجىلىك تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە قاتناشقان يېزا (گۇڭشېلار)دىكى رەھبەرلەر مەسئۇل بولۇپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلىدىغان دېھقان، چارۋىچىلارغا ئوقۇتقۇچى بولدى، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى پەن- تېخنىكا خادىملىرى مەزكۇر يېزا (گۇڭشې)لاردىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. يېزىلاردىن تەربىيىلەشكە قاتناشقان ئادەم سانىمۇ ئوخشاش بولمىدى.

1986 - يىلدىن كېيىن تېرىقچىلىق جەھەتتە ھەر يىلى 1 - 2 قارار كەسپىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. مەسىلەن: كېۋەزنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كۇرسى، مۇۋاپىق ئوغۇتلاش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى، 2 قېتىم پىشىدىغان زىرائەتنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنىكىسى بويىچە تېرىقچىلىق مەشغۇلاتى جەھەتتە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىردەك دېھقانچىلىق ئارسال پەسىللەردە ئېچىلدى، ئۆگىنىش ۋاقتىمۇ نىسبەتەن ئۇزۇن بولدى. مەسىلەن: دېھقانچىلىق دورىسىنى ئىشلىتىش، كېۋەز پىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەشنىڭ ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا، شۇنداقلا كۆپىنچىسى دېھقانچىلىق ئالدىراش ۋاقىتلاردا يولغا قويۇلغاچقا، تېرىقچىلىقتا يۈز بەرگەن قىيىنچىلىقلار ھەل قىلىندى. چارۋىچىلىق جەھەتتە ھەر يىلى بىر قېتىم ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن بولغان تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلدى. مەسىلەن: 1980 - يىل 7 — 8 - ئايلار ئارقاچاچاقتا (تويبولدى يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسى) ئېچىلغان ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى مەسئۇللىرى دەرس بەرگەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ

يېتىشتۈرۈش كۇرسى ۋە 1984 ـ يىلدىن كېيىنكى كالىنى تۇغدۇرۇلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى، بىئولوگىيىلىك دورىلارنى ئىشلىتىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش يېتىشتۈرۈش كۇرسى قاتارلىقلار. 1981 ـ يىلى قايلور گۇڭشېسىدا ئېچىلغان ئاتلاردا بولىدىغان ماڭقا كېسەللىكىنى كارانتىن قىلىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسىنىڭ ۋاقتى 5 كۈن بولدى؛ بۇ كۇرس ماڭقا كېسەللىكىنى ئومۇميۈزلۈك كارانتىن قىلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى. يەنە كۆكتات ئۆستۈرۈش، يۇقىرى تېخنىكىلىق ئۇلاش، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ كۆچىتىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىمۇ ئېچىلدى.

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى تايانچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، يېزا، كەنتلەرمۇ ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن كۇرس ئاچتى. كۇرسلاردا يېزىلار ئۈچۈن بىر تۈركۈم مەدەنىيەتلىك، تېخنىكا بىلىدىغان، ئىلىم ـ پەننى بىلىدىغان ئىختىساسلىقلار يېتىشتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا توپبولدى يېزىسى ۋە قايلور يېزىلىرىدا دېھقان، چارۋىچىلار مەدەنىيەت تېخنىكا مەكتىپى قۇرۇلۇپ مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار سەپلەندى، مەكتەپتە مەكتەپ ئۆيى سېلىندى، مەكتەپ مۇدىرلىقىنى يېزىلىق پارتكومنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

§ 2 . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر چوڭلار مائارىپى

1. كادىرلار ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەدەنىيەت مەكتىپى

1960 ـ يىل 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى باشلامچى بولۇپ شايار ناھىيىلىك كادىرلار ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەدەنىيەت مەكتىپىنى قۇردى. مەكتەپ تولۇقسىز ئوتتۇرا، باشلانغۇچنىڭ يۇقىرى يىللىقى، باشلانغۇچنىڭ تۆۋەن يىللىقى دەپ 3 تۈرگە ئايرىلدى. ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن تەكرار ئىمتىھان سىنىپى ئۈچۈن مەخسۇس ئوقۇتقۇچىدىن 2 سى، قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىدىن بىرى سەپلەندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپىغا تىل ـ ئەدەبىيات، ئالگېبرا دەرسلىرى، باشلانغۇچنىڭ تۆۋەن ۋە يۇقىرى يىللىق سىنىپلىرىغا تىل ـ ئەدەبىيات، ھېساب دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە كۈنىدىن پەيشەنبە كۈنىگىچە ئەتىگەن سائەت 6دىن 8گىچە دەرس ئۆتۈلدى. ئۆگىنىشكە ئورگان، ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ رەھبىرىي كادىرلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىدىن بولۇپ 113 ئادەم قاتناشتى.

2. تۆرلۈك مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسلىرى

1979 ـ يىلدىن كېيىن تۆرلۈك مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسلىرى پىلانلىق ھالدا كەينى ـ كەينىدىن ئېچىلدى.

1) «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار چوڭقۇر بىلىم ئالالمىغاچقا خىزمەتلەرگە ماسلىشىشى قىيىن بولغانىدى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ناھىيە بويىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسىدىن 4 قارار ئېچىلدى. 240 ئادەم ئۆگىنىشكە قاتناشتى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسىدىن 2 قارار ئېچىلدى، 60 ئادەم ئۆگىنىشكە قاتناشتى. ئىمتىھان ئارقىلىق 234 ئادەم تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ دىپلومىغا، 53 ئادەم تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ دىپلومىغا ئېرىشتى.

2) ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز بىلىم

ئېلىپ ئوتتۇرا تېخنىكوم ياكى ئالىي تېخنىكوم دىپلومىغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، 1988 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك سودا - سانائەت بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى بىرلىشىپ پۇل مۇئامىلە سىستېمىسى بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئوتتۇرا تېخنىكومنىڭ دىپلومىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ كونسۇلتاتسىيە كۇرسىنى ئاچتى، كۇرسقا 36 ئادەم قاتناشتى. كۇرسقا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق بانكا مەكتەپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىندى. كۇرسقا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ نەتىجىسى لاياقەتلىك بولۇپ ئوتتۇرا تېخنىكومنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەر دىپلومىغا ئېرىشتى.

3) 1990 - يىلى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى بوغالتىرلارنىڭ چوڭلار ئوتتۇرا تېخنىكوم ئىمتىھانىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈشى، جۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسىغا ئايلىنالىشى ئۈچۈن ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا 70 ئادەم قاتناشتى، كۇرستا تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، سىياسەت، تارىخ دەرسلىرى ئۆتۈلدى، ئۆگىنىش ۋاقتى 2 ئاي بولۇپ ھەر كۈنى كەچتە سائەت 8 دىن 10 غىچە دەرس ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتەكچى ئوقۇتقۇچى بولدى.

3. كەسپىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش

1) 1985 - يىلى ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى كاتىپلارنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا شايار ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتە بىر قارار كاتىپلار ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى. كۇرستا خەت - ئالاقە يېزىقچىلىقى، ئارخىپنى تۈرگە ئايرىش ۋە ساقلاش قاتارلىق دەرسلەر ئاساسلىق ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە 36 ئادەم تەربىيىلەندى، ئۆگىنىشنىڭ ۋاقتى 3 ئاي بولۇپ ھەر كۈنى 2 سائەت ئۆگىنىش قىلىندى.

2) 1987 - يىلى تەرجىمانلارنىڭ تەرجىمە سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ كونكرېت مەسئۇللىقىدا بىر قارار تەرجىمانلار ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى. كۇرستا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تەرجىمە ماھارىتى»، «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى» قاتارلىق دەرسلەر ئاساسلىق ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىندى. ئوقۇتقۇچىلىقنى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن ھۆكۈمەتتىكى تەجرىبىلىك تەرجىمانلار ئۈستىگە ئالدى. كۇرسانتلارنىڭ كۈندىلىك ئۆگىنىش ۋاقتى 4 سائەت بولۇپ، كۇرس 45 كۈن داۋاملاشتى.

3) 1987 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى باغۋەنچىلىك، پىلە - ئۈجمىچىلىك، مانتىيورلۇق، تىككۈچىلىك قاتارلىق كەسپلەر بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىنى ئاچتى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە 678 قارار تۈرلۈك تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلىپ، تەربىيىلەنگەنلەر 32 مىڭ 728 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى. ئېچىلغان كۇرسلار شەكىل جەھەتتىن جانلىق ۋە كۆپ خىل بولۇپ ئۇزۇن مۇددەتلىكمۇ، قىسقا مۇددەتلىكمۇ بار ئىدى.

4) يېزا ئىگىلىكنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى 1978 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپىنى قۇردى. مەكتەپ گۈلباغ يېزىسىدىكى قۇلماق مەيدانى ئەتراپىدا ئىدى. بۇ مەكتەپتە 8 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە مىللىي ئوقۇتقۇچى 4) بار ئىدى، مەكتەپتە «تراكتور نەزەرىيىسى»، «تراكتورنى رېمونت قىلىش، ئاسراش، ئىشلىتىش»، «يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، ئاسراش، ئىشلىتىش»، «قاتناش قائىدىسى» قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. كۇرسانتلارنىڭ ئۆگىنىش ۋاقتى ئادەتتە 5 ئاي قىلىپ بەلگىلەندى. بۇ مەكتەپ 1978 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە 38 قارار كۇرس ئېچىپ، 368 ئادەمنى تەربىيىلىدى.

5) 1980 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى. مەكتەپ سايباغ يولى بىلەن چىنە باغ كوچىسىنىڭ كېسىشكەن يېرىدە. مەكتەپتە ئوقۇتۇش بىناسى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار ياتاقلىرى بار. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 8 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بولۇپ ئۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىدىن 6 سى بار ئىدى. 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا 14 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى، ھەممىسى ئۇيغۇر. مەكتەپ قۇرۇلۇپ 1992 ـ يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلارنى قىسقا مۇددەت تەربىيىلەش كۇرسى بىر قارار، 2 يىللىق تۈزۈمدىكى چوڭلار پېداگوگىكا كۇرسى بىر قارار ئېچىلىپ، 40 ئوقۇغۇچى تەربىيىلەندى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن 2 قارار ئومۇمىي يەن ئوقۇتقۇچىلىرى كۇرسى ئېچىلىپ، 80 ئوقۇغۇچى تەربىيىلەندى. 1990 ـ يىلدىن باشلاپ بۇ مەكتەپ ئاساسلىقى شايار ناھىيىسى بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىرلىكتە ئاچقان ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرگە كونسۇلتاتسىيە قىلىش سىنىپى بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، سىنىپ، ياتاقلارنىڭ ھەممىسىنى كونسۇلتاتسىيە سىنىپلىرىدىكى كۇرسانتلار ئىگىلىدى. كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ كونسۇلتاتسىيە سىنىپلىرىنىڭ سىنىپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

4. سىرتتىن ئوقۇتۇش

1990 ـ يىلى جۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى شايار ناھىيىسىدىن 61 كۇرسانت قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 3 يىل بولۇپ ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇلارغا ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلىك دىپلومى تارقىتىپ بېرىلدى. دۆلەت ئوقۇش تارىخىنى ئېتىراپ قىلدى. كۇرسانتلار ھەر ھەپتىنىڭ 2 ـ، 4 ـ، 6 ـ كۈنلىرى چۈشتىن كېيىنكى يېرىم كۈن ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىدىكى سىنىپقا يىغىلىپ دەرس ئاڭلىدى. كۇرستا قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ بىلەن كونسۇلتاتسىيە قىلدى ۋە سىن ئالغۇ لېنتىلىرى بىلەن دەرس ئۆتۈلدى. ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدە بىر قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى ئېلىندى. ئىمتىھان سوئاللىرىنى جۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى تەمىنلىدى، ئىمتىھان قەغىزىنى خۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى تەكشۈردى، ئىمتىھان خىزمىتىنى شايار ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى بىلەن مالىيە ئىدارىسى بىرلىكتە تەشكىللىدى.

شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 1986 ـ يىلدىن باشلاپ شايار ناھىيىسىدىن تولۇق كۇرستا سىرتتىن ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇش مۇددىتى 2 يىل بولۇپ ھەر يىلى قىشلىق، يازلىق تەتىل مەزگىلىدە كۇرسانتلار ئۈرۈمچى شەھىرىگە يىغىلدى، كۇرسانتلارغا شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتقۇچىلىرى بىر ئاي كونسۇلتاتسىيە قىلىپ بەردى، كېيىن ئىمتىھان ئالدى، 1992 ـ يىلى تارىخ كەسپىدىكى بىر كۇرسانت ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ تولۇق كۇرس بويىچە ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومىغا ئېرىشتى، جۇغراپىيە كەسپىدىكى 2 تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىسى ھازىر ئوقۇۋاتىدۇ.

1979 ـ يىلى ھەر خىل كەسىپلەر بويىچە سىرتتىن ئوقۇتۇش كۇرسى، ماتېرىيال ئارقىلىق سىرتتىن ئوقۇتۇش ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇش باشلىنىپ كەتتى، يەنە بەزى ئادەملەر چاڭچۈن بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى، «سەنشى ياشلىرى» ماتېرىيال ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا تىزىملاتتى. بىراق ھەممىسىنىڭ ۋاقتى قىسقا بولدى، پەقەت ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىلا ئەۋەتىلىپ، يۈز تۇرانە دەرس ئۆتۈلمىدى، يىغىپ ئىمتىھان ئېلىنمىدى.

5. رادىئو ـ تېلېۋىزىيە مائارىپى

1) شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى

شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 1979 ـ يىلدىن باشلاپ شايار ناھىيىسىدىن خەنزۇ تىلى،

ماتېماتىكا كەسىپلىرى بويىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا دەرس ئۆتۈلۈپ، رادىئو ئىستانسىسى ئارقىلىق ئاڭلىتىلدى. ھەر ئوقۇش يىلى 10 ئاي قىلىپ بەلگىلىنىپ، ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدىكى دەرسلەردىن بىر قېتىم ئوقۇش تاماملاش ئىمتىھانى ئېلىندى. بەلگىلەنگەن بارلىق دەرسلەرنى ئوقۇپ بولۇپ نەتىجىسى لاياقەتلىك بولغانلارغا ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومى تارقىتىپ بېرىلدى، دۆلەت ئوقۇش تارىخىنى ئېتىراپ قىلدى. شايار ناھىيىسىدە 25 ئادەم شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومىغا ئېرىشتى.

2) شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك رادىئو مەكتىپى

بۇ مەكتەپ 1989 - يىلى قۇرۇلدى، مەكتەپ يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى بىناسىدا، مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىدىن 4 ى بولۇپ 1990 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. دېھقانچىلىق ئىقتىسادى، دېھقانچىلىق ئىلمى، باغۋەنچىلىك قاتارلىق 3 كەسىپ ئېچىلىپ، 118 ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. رادىئو ئاڭلاش، سىن ئالغۇ فىلىمى كۆرۈش ئوقۇتۇش ۋاستىسى قىلىنغاندىن باشقا يەنە مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار يۈز تۇرانە دەرس ئۆتتى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلىك دىپلومى تارقىتىپ بېرىلدى.

6. ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئىمتىھانى

1985 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش خىزمىتىنى تەشكىللەشكە مەسئۇل بولدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش خىزمىتىگە ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى چوڭلار مائارىپى ئىشخانىسى كونكرېت مەسئۇل بولدى، ئىمتىھان تولۇق كۇرس، مەخسۇس كۇرس ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم دەپ ئۈچكە ئايرىلدى. مەخسۇس كۇرس بىلەن ئوتتۇرا تېخنىكوم دەرسلىرىدىن 2 — 3 يىلغىچە، تولۇق كۇرس دەرسلىرىدىن 4 — 5 يىلغىچە ئىمتىھان بېرىپ بولۇش بەلگىلەندى. ھەر مىللەت كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئۆگىنىش بىلەن بىردەك بولۇش پرىنسىپى بويىچە ئوقۇش تارىخى ياش چەكلىمىسىنى قايرىپ قويۇپ ھەممىسى ئىمتىھانغا تىزىملاتتى. ھەر يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن 2 قېتىم ئىمتىھان ئېلىندى. ھەر مەۋسۇملۇك ئىمتىھانلارنىڭ مۇندەرىجىسى ۋە كۈن تەرتىپلەرنىڭ ھەممىسى يېرىم يىل ئىلگىرى گېزىتتە ئېلان قىلىندى ۋە ھۆججەت قىلىپ بېسىلىپ تۆۋەنگە تارقىتىلدى. ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھان بېرىشنى تاللىغان كەسىپلەردىكى ئاممىۋى دەرسلەر بىلەن بەزى كەسىپلەردىكى ئورتاق ئاساسىي دەرسلەر بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىنىدىغان دەرس بولۇپ، ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىندى. باشقا دەرسلەردىن كەسىپلەر بويىچە ئىمتىھان ئېلىندى. 60 نومۇر ئالغانلار ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولدى. خەنزۇ تىلى ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى، خەنزۇ تىلى، بۇغالتىرلىق، قانۇن، ستاتىستىكا، ئېنگلىز تىلى قاتارلىق كەسىپلەر تەسىس قىلىندى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن 207 ئادەمنىڭ ھەممىسىنىڭ نەتىجىسى لاياقەتلىك بولۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىجازىتىگە ئېرىشتى.

خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئالىي مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنماي قالغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلارنىڭ داۋاملىق ئۆگىنىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى باشلامچى بولۇپ 1990 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن بىرلىكتە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ كونسۇلتاتسىيە سىنىپىنى ئاچتى. ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى 7 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىنى ئاجرىتىپ سىنىپ مۇدىرى، مالىيە باشقۇرغۇچىسى، تورمۇشقا

يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئوقۇتقۇچى ۋەزىپىلىرىگە قويېدى. سىنىپتا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتتىن يۇقىرى ئۇنۋانىغا ئىگە ئوقۇتقۇچىلىرى دەرس ئۆتتى. ئۆتۈلگەن دەرسلەرنىڭ مەزمۇنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش كومىتېتى بەلگىلىگەن پەنلەرگە ئاساسەن تەسىس قىلىندى. ھەر ئوقۇش يىلى 2 مەۋسۇمگە ئايرىلدى، 1 - مەۋسۇمدە 5 - ئاينىڭ بېشىدا ئوقۇش باشلىنىپ 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاخىرلاشتى، 2 - مەۋسۇمدە 11 - ئاينىڭ بېشىدا ئوقۇش باشلىنىپ 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئاخىرلاشتى. ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى، خەنزۇ تىلى كەسىپلىرى تەسىس قىلىندى. قوبۇل قىلىنغان 576 ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر بولۇپ 1992 - يىلغىچە ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۈچتىن ئىككى قىسىم دەرسنىڭ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ بولدى. ئوقۇغۇچى مەنبەسىنىڭ 80% ى شايارلىقلار بولۇپ ئۇنىڭدىن سىرت كۇچا، توقسۇ، ئاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردىن كەلگەن ياشلارمۇ بار.

IV باب

ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلەر قوشۇنى

§ 1 . ئوقۇتقۇچى مەنبەسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى باشقا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىدىن تۆۋەن بولۇپ تۇرمۇشتا ناھايىتى قىينىلاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ مەنبەسى ئاساسەن مۇنداق بولدى:

1) ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئوقۇتقۇچىلار قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ئۆزگەرتىلىپ سوتسىيالىستىك مائارىپ مېتودى ۋە مائارىپ تۈزۈمىگە ماسلاشتۇرۇلدى.

2) ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم كەسپىي مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئۇلارنى يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپقا مەسئۇل تارماقلار تەقسىم قىلغان. 60 - يىللاردا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەن بىر تۈركۈم خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇتقۇچى بولدى. بۇ تۈركۈمدىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىدىن يۆتكىلىپ كەتتى ياكى مائارىپ سىستېمىسىدىن ئايرىلدى.

3) خىزمەتكە قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى تولۇقلاندى. 1980 - يىلدىن كېيىن مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار ئېغىر كەمچىل بولدى، يۇقىرى دەرىجىلىك باشقۇرۇش تارماقلىرى بىر تۇتاش تەشكىللەپ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن خىزمەتتىن ئايرىلغان ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن بىر تۈركۈمنى خىزمەتكە قوبۇل قىلدى.

4) خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا رەسمىيلەشتۈرۈلدى. 1979 - يىلدىن 1992 -

يىلغىچە ھەر يىلى مەلۇم ساندىكى خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ياكى ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۆلاردىن بىر تۈتاش ئىمتىھان ئېلىپ ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا رەسمىيلەشتۈردى. 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شايار ناھىيىسىدە 300 دىن كۆپرەك خەلق ئوقۇتقۇچىسى، ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا رەسمىيلەشتۈرۈلدى.

5) ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش يوللىرى ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى قوبۇل قىلىندى. 1992 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئارقىلىق «بەش خىل ئالىي مەكتەپ»نى پۈتتۈرگەن 47 ئوقۇغۇچى رەسمىي ئوقۇتقۇچىلىققا قوبۇل قىلىنىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى.

1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە خىزمەتتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 1606گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1320، خەنزۇ 280، باشقا ئاز سانلىق مىللەت 6. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىچىدە ئوقۇتقۇچى 1316 بولۇپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 62، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 224، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 1030. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 69، مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 154، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر (تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 1093. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىچىدە 7 ئادەم كاندىدات ئالىي دەرىجىلىك، 191 ئادەم ئوتتۇرا دەرىجىلىك، 1312 ئادەم باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋان ئالدى.

2 § . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاش تەمىناتى

1980 ـ يىلدىن ئىلگىرى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مائاش دەرىجىسى پارتىيە، ھۆكۈمەت كەسپىي ئورۇنلىرىدىكىلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن دۆلەت ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلىق ئىستاژى ياردەم پۇلى، زىيالىيلار ياردەم پۇلىنى كۆپەيتىپ بەردى ۋە شۇ كىشىنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ %10گە مائاش ياردەم پۇلى قوشۇپ بەردى. ئوقۇتقۇچىلىق ئىستاژى ياردەم پۇلى ئوقۇتقۇچىلىق تارىخى 5 يىلدىن 7 يىلغىچە بولغانلارغا ھەر ئايدا 3 يۈەن، 7 يىلدىن 10 يىلغىچە بولغانلارغا ھەر ئايدا 5 يۈەن، 10 يىلدىن 15 يىلغىچە بولغانلارغا ھەر ئايدا 7 يۈەن، 15 يىلدىن يۇقىرى بولغانلارغا ھەر ئايدا 10 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى. زىيالىيلار ياردەم پۇلى ھەر بىر ئادەمگە ھەر ئايدا 15 يۈەن بېرىلدى. 1992 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 1812 (پېنسىيىگە چىققان، كېسەل پېنسىيىگە چىققانلار، ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچىلىرى، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى، ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە يېتىپ، ئايلىق مائاشىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 485 مىڭ 84 يۈەنگە، ئايلىق ئوتتۇرىچە مائاشى 267.71 يۈەنگە يەتتى.

3 § . ئوقۇتقۇچىلار ساپا قۇرۇلۇشى

1. بىلىم ئاشۇرۇش، تەربىيىلەش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوقۇتقۇچى ئاز، مەكتەپلەرنىڭ تارىخى قىسقا بولغاچقا،

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش ئەھۋالىغا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. 1950 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە كېيىن- كېيىندىن يۈز بەرگەن ھەرىكەتلەر سەۋەبىدىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش خىزمىتىگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەنىدى، كونكرېت ھۆججەتمۇ يوق ئىدى. 1978 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ھەقىقىي يوسۇندا كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. تۈرلۈك شەكىلدىكى ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) خىزمەتتىن ئايرىلىپ بىلىم ئاشۇرۇش

1978 - يىلدىن باشلاپ ھەر دەرىجىلىك مائارىپ ئىنستىتۇتلىرى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتەپلىرى كېيىن - كېيىندىن ئېچىلدى، شايار ناھىيىسىدە ھەر يىلى مەلۇم ساندىكى ئوقۇتقۇچىلار چوڭلار ئالىي مائارىپى بويىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ ھەر دەرىجىلىك مائارىپ ئىنستىتۇتلىرىغا ياكى پېداگوگىكا ئالىي مەكتەپلىرىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇردى. شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى، قەشقەر مائارىپ ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى مائارىپ ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاقسۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، ئونسۇ ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، ئاقسۇ مائارىپ ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەر شايار ناھىيىسىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. 1992 - يىلغىچە يۇقىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇش پۈتتۈرگەن تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى 5كە، مەخسۇس كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى 75كە يەتتى، بۇ ئوقۇتقۇچىلار خىزمەت ئورۇنلىرىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن مۇتلەق كۆپچىلىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشنىڭ تايانچ كۈچلىرىدىن بولۇپ قالدى.

2) ئىشتىن سىرتقى بىلىم ئاشۇرۇش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن ھەر خىل شەكىلدىكى ئىشتىن سىرتقى بىلىم ئاشۇرۇشلار ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. شايار ناھىيىسىدىكى ئوقۇش تارىخى لاياقەتلىك بولمىغان ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئاز بىر قىسىم باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىردى، ئۇلار ئادەتتە ئۆزلىرى ئۆگەندى، دەم ئېلىش مەزگىلىدە ۋىلايەتلىك رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى خىزمەت پونكىتىغا يىغىلىپ قەرەللىك دەرس ئاڭلىدى. 1992 - يىلغا كەلگەندە رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دىپلومىنى ئالغان ئوقۇتقۇچى 25كە يەتتى. يەنە مەلۇم مىقداردىكى ئوقۇتقۇچىلار ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملار بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىگۈچىلەر ئىمتىھانىغا قاتناشتى. ئۇلار خىزمەتتىن سىرت قېتىرقىنىپ ئۆگەندى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بىر ئوقۇتقۇچى ئېنگلىز تىلى مەخسۇس كۇرس دىپلومىنى ئالدى، 8 ئوقۇتقۇچى 7 پەندىن يۇقىرى مەخسۇس كۇرس دەرسلىرىدە ئوقۇش تاماملىدى، 6 ئوقۇتقۇچى ئوتتۇرا تېخنىكوم بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىگۈچىلەر ئىمتىھانىنىڭ دىپلومىنى ئالدى. يەنە 3 ئوقۇتقۇچى شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى، جۇغراپىيە فاكۇلتېتلىرىنىڭ تولۇق كۇرس سىنىپلىرىغا قوبۇل قىلىندى.

3) قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسلىرى

شايار ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 6 قارار قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى ، 210 ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەشكە قاتناشتى. ئۇنىڭدىن باشقا شايار ناھىيىلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ بىرلىشىپ 1985 - يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قىسقا

مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسىنى ئاچقان بولۇپ، كۇرستا ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكىنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى ئاساسلىق ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىندى. 22 ئوقۇتقۇچى ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

2. دەرسلىك ماتېرىيال، ئوقۇتۇش مېتودى، ئىمتىھان ئېلىش، سىناش

1983 - يىلى 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتىنىڭ «ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ دەرسلىك ماتېرىيال، ئوقۇتۇش مېتودى جەھەتتە بىلىم ئاشۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى پىكىر»گە ئاساسەن ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى 1984 - يىلى دەرسلىك ماتېرىيالى ئوقۇتۇش مېتودى، ئىمتىھان ئېلىش ۋە سىناش خىزمىتىنى تەشكىللىدى، بۇ خىزمەت 1984 - يىلى باشلىنىپ 3 يىلدا تاماملاندى. خىزمەت ئوبيېكتى بولسا 1966 - يىلدىن كېيىن خىزمەتكە قاتنىشىپ ئوقۇتۇشتا قېينىلىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلار ۋە باشقا تارماقلاردىن يۆتكىلىپ كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە دەرسلىك ماتېرىياللىرىنى چۈشىنىش ھەمدە ئىگىلەشتىكى ئەمەلىي سەۋىيىسى سىنالدى ۋە تەكشۈرۈلدى؛ ئوقۇتۇش كەسپىدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاساسىي ئوقۇتۇش نەزەرىيىسى، ئوقۇتۇشنىڭ دائىمىي تەرتىپلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەدبىقلاش ئىقتىدارى ھەم ئوقۇتۇشتىكى ئەمەلىي ئۈنۈمى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈش مىللەت، پەن، باسقۇچلار بويىچە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا دەرسلىرى تۆۋەن ۋە يۇقىرى يىللىق دەپ 2 ئوقۇش باسقۇچىغا ئايرىلدى. تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا دەرسلىرى بويىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپ باسقۇچىدىكى ئىمتىھان شايار ناھىيىسىدە ئېلىندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ باسقۇچىدىكى ئىمتىھان مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئاقسۇدا بىر تۇتاش ئېلىندى. شايار ناھىيىسىدىن دەرسلىك ماتېرىيال، ئوقۇتۇش مېتودى ئىمتىھانىغا 630 ئوقۇتقۇچى قاتناشتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 605 ئوقۇتقۇچى لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئالدى.

3. ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئىمتىھانى

1987 - يىلى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن كەسپىي جەھەتتە لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئىمتىھانى ئېلىندى، ئىمتىھانغا ئوقۇش تارىخى تەلەپكە ماس كەلمىگەن ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە يەسلى ئوقۇتقۇچىلىرى قاتناشتى. ئىمتىھان مىللەت، پەن، باسقۇچلارغا بۆلۈپ ئېلىندى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 3 دەرستىن يەنى «مائارىپ ئىلمى» ، «پسىخولوگىيە» دەرسلىرىدىن تولۇق، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا دەرسلىرىدىن بىرنى تاللاپ، باشقا پەنلەردىن بىرنى تاللاپ (تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، سىياسەت، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، تەنتەربىيە قاتارلىقلار شۇنىڭ ئىچىدە) ئىمتىھان بەردى. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، تارىخ، ئېنگلىز تىلى، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، جۇغراپىيە، تەنتەربىيىدىن ئىبارەت 11 پەندىن ئىمتىھان بەردى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر پەن ئىمتىھانىدا 3 تىن يۇقىرى كەسپىي دەرستىن ئىمتىھان بەردى، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر پەن ئىمتىھانىدا 4 تىن يۇقىرى كەسپىي دەرستىن ئىمتىھان بەردى. ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى 1988 - يىلدىن باشلاپ كەسپىي جەھەتتە لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئېلىش ئىمتىھانىغا قاتناشتى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 43 ئوقۇتقۇچى بۇ ئىمتىھاندىن ئۆتتى.

V باب

مائارىپ باشقۇرۇش

§ 1 . مائارىپ ئاپپاراتلىرى

1. شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ بۆلۈمى

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئابلىمىت غەزمەتتوف تۇنجى بۆلۈم باشلىقى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا مائارىپ بۆلۈمىگە پەقەت بىر بۆلۈم باشلىقىلا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ھاكىمنىڭ ناھىيىدىكى مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشىغا ياردەملىشەتتى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق تەشكىلىي خىزمەتلەرنى ئىشلەيتتى. بۆلۈم باشلىقىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆرسەتكەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى ۋەزىپىگە قوياتتى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943- يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن مۇپەتتىش بۆلۈم ئەزاسىدىن بىرى كۆپەيتىلدى. مۇپەتتىش بۆلۈم ئەزاسىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆرسەتكەندىن كېيىن ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى ۋەزىپىگە تەيىنلەيتتى. كېيىن ستاتىستىكچىدىن بىرى كۆپەيتىلدى.

2. شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ بۆلۈمىدىن ئىلگىرىلا بار ئىدى. ئۇنىڭغا شىنجاڭ مائارىپ نازارىتى رەھبەرلىك قىلاتتى، كېيىنچە مائارىپ بۆلۈمىگە قارايدىغان بولدى. بىراق بۇ ئۇيۇشما مۇستەقىل مەكتەپ قۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ خىراجەتنى يەرلىك ئۆزى تەييارلايتتى. مەكتەپ قۇرۇشتىن سىرت يەنە قوشۇمچە جەمئىيەت تەربىيىسى، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە باشقا خەلق مەدەنىيىتى پائالىيەتلىرىنى يولغا قوياتتى.

3. شايار ناھىيىلىك مىللىي مائارىپ تەتقىقات جەمئىيىتى

شايار ناھىيىلىك مىللىي مائارىپ تەتقىقات جەمئىيىتى مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) نىڭ دەسلەپىدە قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشما ئاممىۋى تەشكىلاتقا ئوخشاش ئورۇن بولۇپ، مىللىي مائارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي بىلىم ئاشۇرۇشىغا مەسئۇل بولۇش، مائارىپ كەسپىي پىلانىنى تۈزۈش، مائارىپ خىراجىتىنى توپلاش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئۇيۇشما تۇنجى باشلىقلىقىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ھاكىم ئابدۇللا ئىسمايىل ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيۇشما ئەزالىرىدىن ئا لياڭشى (مائارىپ بۆلۈم باشلىقى)، روزى (مۇپەتتىش)، تۇردى (مەكتەپ مۇدىرى)، ئىمىن (مەكتەپ مۇدىرى)، سىپىيە (مەكتەپ مۇدىرى)، ھىممەت (مەدەنىيەت ئىشلىرىنى بىجىرگۈچى) قاتارلىقلار بار ئىدى. مەزكۇر تەشكىلات جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە ئىزچىل مەۋجۇت ئىدى.

يۇقىرىقىدەك ئاپپاراتلاردىن سىرت 40 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنە خەلق مائارىپ يۇرتى تەسىس قىلىندى.

4. شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مائارىپ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى

1950 ـ يىل 3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ھەمدە مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىدىكى ئادەتتىكى مائارىپ، چوڭلار مائارىپى ۋە مەدەنىيەت خىزمىتىنى ئاساسلىق باشقۇردى. رايونلاردا مەدەنىي مائارىپ ياردەمچىسىدىن بىرى قويۇلدى. ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى ناھىيە بويىچە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى 13 باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى 7 باشلانغۇچ مەكتەپنى تەرتىپكە سالدى، ئۆزگەرتتى. بىرىنچىدىن، بۇ بۆلۈم كونا جەمئىيەتتىن قالغان ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە سوتسىيالىستىك ئىدىيە تەربىيىسىنى يولغا قويۇپ، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك مائارىپ ئىدىيىسى، مائارىپ مېتودىغا تەدرىجىي ماسلاشتۇردى. ئىككىنچىدىن، ئىسلام دىنى ساۋاتلىرى، ئۆچ مەسلەك قاتارلىق كونا دەرسلىك ماتېرىياللىرى ۋە دەرسلىكلەرنى بىكار قىلدى. ئۈچىنچىدىن، مەكتەپلەردە مەكتەپ ئىشلىرى ھەيئىتى، ئىقتىساد ھەيئىتى، ئۆگىنىش ھەيئىتى، ئاتا ـ ئانىلار ھەيئىتى قاتارلىقلارنى تەشكىللىدى ۋە قۇردى، خىزمەت نىزامنامىسى تۈزۈپ چىقتى. كونىچە مەكتەپ ئىستىلى، مەكتەپ تۈزۈملىرىنى ئۆزگەرتتى.

1954 ـ يىلى مائارىپ بۆلۈمى مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭ قارمىقىدا مۇپەتتىش چوڭلار مائارىپى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش، مالىيە، كادىرلار ئىشلىرى ۋە ئارخىپ باشقۇرۇش قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. 1961 ـ يىلى مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە بىرگەۋدە قىلىندى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1969 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى مەدەنىيەت. سەھىيە گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1976 ـ يىل 1 ـ ئايدا يەنە مەدەنىيەت ـ مائارىپ گۇرۇپپىسى بىلەن سەھىيە گۇرۇپپىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1977 ـ يىلى نامى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشخانىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1980 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 ـ يىلى مەدەنىيەت بىلەن مائارىپ ئايرىلىپ مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن مائارىپ ئىدارىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى. مائارىپ ئىدارىسىنىڭ ئىش ئورنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىن ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئۇدۇلىدىكى بىر يۈرۈش ئىككى قەۋەتلىك خىزمەت بىناسىغا يۆتكەلدى. 1992 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا، مۇپەتتىش ئىشخانىسى، ئادەتتىكى مائارىپ بۆلۈمچىسى، سىياسىي مائارىپ بۆلۈمچىسى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمچىسى، چوڭلار مائارىپ ئىشخانىسى، مائارىپ تەتقىقات ئىشخانىسى، ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك ئىشخانىسى، مالىيە ئىشخانىسى ۋە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشنى باشقۇرۇش ئىشخانىسى قاتارلىق كەسپىي ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. 1985ـ يىلى بەلگىلەپ بېرىلگەن شتات 35 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 8 مەمۇرىي شتات بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئىش ئورنىدىكى ئادەم 30 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 24، خەنزۇ 5، خۇيزۇ بىر، ئىشچى 6.

ناھىيىدىن تۆۋەن يېزا، مەيدانلارنىڭ مائارىپ باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق: 1968 ـ يىلدىن ئىلگىرى يېزا، مەيدانلاردا پەقەت مائارىپ ياردەمچىسىدىن بىرى قويۇلغانىدى، مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلغانلىقتىن 1968 ـ يىلدىن كېيىن يېزا، بازار، مەيدانلاردا مەدەنىيەت ـ مائارىپ گۇرۇپپىسى ياكى مەدەنىيەت. مائارىپ ئىشخانىسى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ گۇرۇپپا، ئىشخانىلار بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلدى. مەدەنىيەت ـ مائارىپ گۇرۇپپىسىغا بىر گۇرۇپپا باشلىقى، بىر چوڭلار مائارىپى كادىرى، بىر بوغالتىر، بىر كاسسىر قويۇلدى. 1984 ـ يىلى مەدەنىيەت،

مائارىپ ئاپپاراتلىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن يېزا - مەيدانلاردىكى مەدەنىيەت - مائارىپ گۇرۇپپىلىرى مائارىپ گۇرۇپپىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىش ئورنىدىكى كادىر 35 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 34، خەنزۇ بىر.

چوڭلار مائارىپ ئاپپاراتلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولدى: جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شايار ناھىيىلىك چوڭلار مائارىپ ئاپپاراتى «قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتى كومىتېتى» دىن «دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپ كومىتېتى» غا ئۆزگەرتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى باشلانغاندىن كېيىن دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپ كومىتېتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1980 - يىلى دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپ كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1984 - يىلى «شايار ناھىيىلىك چوڭلار مائارىپ كومىتېتى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئىش بېجىرىش ئورنى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدە تەسىس قىلىندى.

2 § . ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مەجبۇرىيەت مائارىپى يولغا قويۇلدى، ئومۇمەن 7 ياشقا توشقان بالىلارنىڭ ھەممىسى مەكتەپكە كىردى.

1953 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانى يولغا قويۇلۇپ ئەلالىرى تاللىنىپ قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ مالىمانچىلىقىدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانى ئېلىش تۈزۈمى بىكار قىلىندى؛ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆرلەپ ئوقۇشىدا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن - ئوتتۇرا دېھقانلار كۆرسىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1977 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئىمتىھان ئېلىش، ئەلالىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆرلەشتە خەنزۇ مەكتەپلىرىدە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئىدىيە - ئەخلاق ۋە تارىخ دەرسلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىندى، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا ۋە خەنزۇ تىلى دەرسلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆرلەشتە سىياسەت، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، ئېنگلىز تىلى (ئۇيغۇرلار خەنزۇتىلىدىن) دەرسلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىندى. 1990 - يىلدىن ئىلگىرى ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا سوئال چىقىرىش، تەكشۈرۈش، قوبۇل قىلىشنى مەكتەپلەر ئۆزى بېجىرەتتى. كېيىنچە ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى بىر تۇتاش سوئال چىقىرىپ، بىر تۇتاش تەكشۈرۈشكە تەشكىللىدى، ئاندىن ناھىيىلەر ئۆزىنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش سانىغا ئاساسەن قوبۇل قىلىش نومۇر چېكىنى بېكىتىدىغان بولدى. ئوتتۇرا تېخنىكوملار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىر تۇتاش سوئال چىقىرىش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىش، تەكشۈرۈش، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى قوبۇل قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. تېخنىك ئىشچىلار مەكتەپلىرىگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ئاپتونوم رايون بىر تۇتاش سوئال چىقىرىش، ۋىلايەتلىك ئەمگەك باشقارمىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش، تەكشۈرۈش، ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نازارىتى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى قوبۇل قىلىش چارىسى قوللىنىلدى.

ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى دۆلەت ئىمتىھان سوئالىنى بىر تۇتاش چىقارغاندىن كېيىن ئىمتىھان ئىشلىرىنى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى بىلەن ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى تەشكىللەيتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، كەمبەغەل

دېھقان، تۆۋەن - ئوتتۇرا دېھقانلار، ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەرنى ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇشقا «كۆرسىتىش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1977 - يىلى دۆلەت ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1984- يىلدىن ئىلگىرى ئىمتىھان نۇقتىسى شايار ناھىيىسىدە تەسىس قىلىنغانىدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ شايار، توقسۇ، كۇچا، باي ناھىيىلىرى بىر ئىمتىھان رايونى قىلىنىپ، ئىمتىھان نۇقتىسى كۇچا ناھىيىسىگە تەسىس قىلىندى، ئىمتىھان ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كومىسسىيەلەرنى تەشكىللەشكە ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى مەسئۇل بولدى، سوئاللىنى دۆلەت بىر تۇتاش چىقاردى، ئىمتىھان قەغىزىنى تەكشۈرۈش، نومۇر قويۇش، قوبۇل قىلىشنى ئاپتونوم رايون تەشكىللىدى.

1983 - يىلى دۆلەت ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ئىمتىھان بەرگۈچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر تۇتاش ئىمتىھاندىن ئىلگىرى تەييارلىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىشىنى بەلگىلىدى، تەييارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەر ئاندىن مەملىكەتلىك بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتنىشالايدىغان بولدى. 1991 - يىلى تەييارلىق ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئومۇمەن شۇ يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە ئوخشاش ئوقۇش تارىخىغا ئىگە جەمئىيەتتىكى ياشلارنىڭ ھەممىسى بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتناشتۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن شايار ناھىيىسى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوملارغا 1300دىن ئارتۇق ئىختىساس ئىگىسىنى يەتكۈزۈپ بەردى.

§ 3 . خىراجەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى مائارىپ خىراجىتى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتىن كېلەتتى: (1) يەرلىك مالىيىدىن ئاجرىتىلغان پۇلنى ناھىيىدىكى مەكتەپلەر ئىشلىتەتتى؛ (2) ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ئاجرىتىلغان پۇلنى ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ئىشلىتەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن مائارىپ خىراجىتىنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئاساسلىق تارماقلار ئاجرىتىپ بېرىدىغان بولدى، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر مائارىپ خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بېرىپ، مائارىپ خىراجىتىنى كۆپ يوللار بىلەن يىغىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، مائارىپ خىراجىتىنى يىلمۇ يىل كۆپەيتتى. ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى پىلانغا ئاساسەن مائارىپ خىراجىتىنى ئۆز ۋاقتىدا ئاجراتقاندىن سىرت، يېزا - بازارلارمۇ ھەر يىلى يېزا (بازار) مائارىپ ئىشلىرىغا خىراجەت ئاجرىتىپ بەردى. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى مەكتەپ باشقۇرۇشقا ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن پۇل ئىئانە قىلىش ئەۋج ئېلىپ ئادەتكە ئايلىنىپ، ھەر يىلى مەلۇم ساندىكى مەبلەغ تەييارلىنىپ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. ناھىيىنىڭ زاپاس مالىيە كۈچى بىلەن خام چوت سىرتىدىكى كىرىمنىڭ بىر قىسمىمۇ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. دۆلەت باج سىياسىتىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن 1989 - يىلدىن باشلاپ مائارىپ ئىشلىرى قوشۇمچە بېجى ئېلىنىپ ھەممىسى مائارىپقا ئىشلىتىلدى. يۇقىرىقى تەدبىرلەر ئارقىلىق شايار ناھىيىسى مائارىپ خىراجىتىنىڭ يىلمۇ يىل ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. شايار ناھىيىسىنىڭ مائارىپقا سالغان مەبلىغى ئاممىدىن يىغىلغان مەكتەپ باشقۇرۇش سوممىسى، ئوقۇغۇچىلارغا توغرا كېلىدىغان مائارىپ خىراجىتى ئاپتونوم رايوننىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى بولدى. 1990 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئوتتۇرىچە مائارىپ سېلىنمىسى 1990 - يىلى 45.52 يۈەن، 1991 - يىلى 38.16 يۈەن، 1992 - يىلى 49.04 يۈەندىن توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى مائارىپ خىراجىتىنىڭ بىر قانچە يىللىق كېلىش مەنبەسى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 9 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	مالىيىدىن ئاجرىتىلغان پۇل	ناھىيىنىڭ زاپاس مالىيە كۈچى بىلەن ئاشقى كىرىم خام چوتىدىن مائارىپقا ئىشلىتىلگىنى	ئاساسىي قۇرۇلۇش خىراجىتى	يېزا (بازار) مالىيە كۈچىدىن مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلەتكىنى	خەلق ئاممىسىنىڭ مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ ئاچقىنى	مائارىپ قوشۇمچە خىراجىتى	تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇتۇش قىلىنغان كىرىم	جەمئىي
1979	111							
1980	160		6					
1981	172.1							
1982	207							
1983	234.6		8					
1984	329		64					
1985	316		27.5					
1986	306		19					
1987	412.6		71					
1988	459.7		74.6				15.3	
1989	461.6		29				25.2	
1990	658.2	53.83	147	529.2	87	67.71	38.1	1581.04
1991	564	54.95	25	550.9	11.5	55.91	35.6	1297.86
1992	731.86	50	28	664.3	2.7	64.65	46.8	1588.31
1993	819		20					

1990 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە مائارىپ خىراجىتى 322.06 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خىراجىتى 224.37 يۈەنگە يەتتى. 1991 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە مائارىپ خىراجىتى 306 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە مائارىپ خىراجىتى 22 .160 يۈەنگە يەتتى. 1992 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە مائارىپ خىراجىتى 408 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە مائارىپ خىراجىتى 204 يۈەنگە يەتتى.

1958 ـ يىلى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، شۇ يىلى 905 مو يەرگە ھەر خىل زىرائەت تېرىلدى، مەھسۇلات ھوسۇلى 88 مىڭ 336 جىڭغا، تۇرلۇك قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 4692 يۈەنگە يەتتى. 1959 ـ يىلى مەكتەپلەر 3940 مو يەردە تېرىقچىلىق

قىلدى، ئاشلىق ھوسۇلى 118 مىڭ 200 جىڭغا، قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 9371 يۈەنگە يەتتى. 1960 ـ يىلى مەكتەپلەر 4 زاۋۇت (ياغاچچىلىق زاۋۇتى بىر، تىككۈچىلىك زاۋۇتى بىر، ئوغۇت زاۋۇتى 2)، 6 دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى. 1961 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پۇختا قەدەم بىلەن راۋاجلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش ئورۇنلىرى توختاپ قالغانىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە «مائارىپ ئىنقىلابى»، «ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش» قاتارلىق «سول» چىل سىياسەتلەر تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلى ئەھمىيىتىنى يوقاتتى.

1979 ـ يىلدىن باشلاپ تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش توغرا ئىزغا سېلىندى. شۇ يىلى مەكتەپلەر ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن دېھقانچىلىق مۇۋاپىق بولسا دېھقانچىلىق بىلەن، سانائەت مۇۋاپىق بولسا سانائەت بىلەن، چارۋىچىلىق مۇۋاپىق بولسا چارۋىچىلىق بىلەن، سودا مۇۋاپىق بولسا سودا بىلەن شۇغۇللاندى. 1992 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىشلەپچىقىرىش بازىسى 21 مىڭ 905 موغا، 3 ـ كەسىپ مۇلازىمەت نۇقتىسى 5كە، چارۋا مال 800 تۇياققا، مېۋىلىك باغ 392.7 موغا، ئومۇمىي كىرىم 420 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ھەر بىر سىنىپنىڭ تېرىلغۇ يېرى 2 موغا، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ھەربىر سىنىپنىڭ تېرىلغۇ يېرى 5 موغا يەتتى. كېيىنكى تارقىتىش، باج، سۇ پۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئېتىبار بېرىلىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك مەدەت بېرىلدى.

ئون سەككىزىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

ئون سەككىزىنچى قىسىم

پەن ـ تېخنىكا

شايار ناھىيىسىدە ئەسلىدە پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى. خەلق ئارىسىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى نەجىپ بەگلەر باشقۇرسىمۇ، ئۇلار باج ئېلىش، كەسىپكارلارنى تىزىملاش ئىشلىرىنىلا قىلاتتى. ھۆكۈمەت ھۈنەر يېتىلدۈرۈش، سايمان ـ جابدۇقلارنى تەتقىق قىلىپ ياساش، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلاش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھېچقايسىسىنى باشقۇرمايتتى، كەشپىيات، ئىجادىيەت ئىشلىرىدىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقتىن باشقا، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، قاداقچىلىق، كۆنچىلىك، كىگىزچىلىك، گىلەمچىلىك دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى خەلق ئارىسىدا بولاتتى. كەسىپكارلار ئۆزلىرى تەتقىق قىلىپ ياسايتتى ياكى كېڭىشىپ ئىش قىلاتتى، شاگىرت تەربىيىلەپ ھۈنىرىنى ئەۋلادلارغا قالدۇراتتى. تەبىئىي دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق جەھەتتە پەن ـ تېخنىكا ئۈستىدە ئىزدىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت مەخسۇس پەن ـ تېخنىكا كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ، ناھىيە، يېزىلاردا پەن ـ تېخنىكا تورى بەرپا قىلدى، پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى كىچىكلىكتىن زورىيىپ، كۆنسېرى كۈچەيدى، پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرى بىلەن پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى كۈنسېرى مۇكەممەللەشتى، ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلۇپ ئېلىپ بېرىلغان پەن ـ تېخنىكا خىزمىتى كۈندىن ـ كۈنگە راۋاجلاندى ھەمدە بۇ جەھەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى.

I باب

ئاپپارات

§ 1 . پەن ـ تېخنىكىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1. شايار ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى

بۇ ئورۇن 1960 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قۇرۇلدى، 1963 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1976ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ناھىيىنىڭ پەن ـ تېخنىكىغا دائىر تەتقىقات ئىشلىرىنى تور قىلىپ تۈرغۇزۇش، نەتىجىلەرنى باھالاپ بېكىتىش، پەن ـ تېخنىكا ئۇچۇرلىرىنى ئالماشتۇرۇش، يېڭى

تېخنىكىلارنى كېڭەيتىش شۇنداقلا ئۈلچەم باشقۇرۇش، يەر تەۋرەشنى مۆلچەرلەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيىلىك تارمىقى بولۇپ، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ تەدبىر بەلگىلىشىدە ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىكىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ئەڭ مۇھىمى، جەمئىيەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كىرگۈزۈپ، كەڭ ئاممىنى بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەردىن ئەمەلىي پايدىلىنىشقا يېتەكلەپ، پەن - تېخنىكىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇردى. ناھىيىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە شتاتتىكى خادىمى 5 كە يەتتى، ماتېرىيال بۆلۈمى بار بولدى، بۇ بۆلۈمدە ساقلانغان پەن - تېخنىكىغا دائىر كىتاب 3151 پارچىگە يەتتى.

1982 - يىلى پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا پەن - تېخنىكا ئاخبارات مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىغا بىر مەخسۇس مۇئاۋىن مۇدىر مەسئۇل بولدى. بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ناھىيىدىكى پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرىگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلاپ، ۋىلايەتلىك ئاخبارات پونكىتىغا ۋە ئالاقىدار ئورۇنلارغا يوللاشتىن ئىبارەت بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئالاقىدار ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ پەن - تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر بىلىملىرىنى ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ ئاممىغا قىسقىچە تونۇشتۇردى. 1980 - يىلى «پەن - تېخنىكا بازىرى» ناملىق تام گېزىتى ئىشلەپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكىدە مەسلىھەتچىلىك ۋە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى، بۇنىڭغا ئاممىنىڭ ئىنكاسى ناھايىتى ياخشى بولدى، ئاما بۇ گېزىتنى «پەن - تېخنىكا مەيسى» دەپ ئاتاشتى. 1983 - يىلى «نۇر گېزىتى»دە مەزكۇر گېزىت توغرىسىدا ماقالە ئېلان قىلىنىپ، خېلى يۇقىرى باھا بېرىلدى. مۇشۇ ئاساستا ئويغۇرچە، خەنزۇچە 16 فورماتلىق «پەن - تېخنىكا ئاخباراتى» چىقىرىلدى، ئۇنىڭ ھەربىر سانىدا بىر ياكى 2 - 3 ئىش ئېلان قىلىنىدى.

2. شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى

بۇ جەمئىيەت 1982 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇ پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ۋاستىسى، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ياردەمچىسى بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شتاتتىكى خادىمى 4 كە يەتتى. 1984 - يىلدىن باشلاپ 16 ئىلمىي جەمئىيەت ۋە جەمئىيەتنىڭ 196 ئەزاسىغا باشچىلىق قىلدى ھەمدە ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا خادىملىرى قۇرۇلتىيىنى ئاچتى.

§ 2 . پەن - تېخنىكىنى تەتقىق قىلىش ۋە كېڭەيتىش ئاپپاراتلىرى

1. شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

بۇ پونكىت 1955 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ كەسپىي ئورۇن بولۇپ، 4 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلىپ، دېھقانچىلىق بۆلۈمچىسى قىلىنىدى. 1966 - يىل 8 - ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، مېتېئورولوگىيە پونكىتى، ھەسەل ھەرىسى مەيدانى بىرلەشتۈرۈلۈپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى قىلىنىدى، پونكىت ئورنى مال دوختۇرلۇق پونكىتىدە بولدى. 1972 - يىلى مېتېئورولوگىيە پونكىتى بىلەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى، دېھقانچىلىق تېخنىكا

پونكىتى تېرەك كوچىسىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى جەنۇب شىمال يۆنىلىشىدە سېلىنغان يېڭى ئورنىغا كۆچۈپ، شۇ يەردە ئىش بېجىردى. 1976 - يىل 10 - ئايدا پونكىت نامى شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى پونكىت ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پونكىتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 18 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت 7، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 3، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 5. پونكىت قارمىقىدا ئۆسۈملۈك ئاسراش گۇرۇپپىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى گۇرۇپپىسى، ئالاھىدە مەھسۇلاتلار گۇرۇپپىسى، ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپا قاتارلىق كەسپىي گۇرۇپپىلار ۋە 6 ئاساسىي قاتلام دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1987 - يىل 10 - ئايدا پونكىت بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 60 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي 32، ئالىي ئاگرونوم بىر، ئاگرونوم 2، ياردەمچى ئاگرونوم 3، تېخنىك 7؛ 1993 - يىلغا كەلگەندە ئۆسۈملۈك ئاسراش بۆلۈمى، تۇپراق ئانالىز قىلىش بۆلۈمى، خىمىيىۋى ئوغۇت بۆلۈمى، پىلىچىلىك - ئۈجمىچىلىك بۆلۈمى، زىرائەت ئۆستۈرۈش بۆلۈمى، باغۋەنچىلىك - كۆكتاتچىلىق بۆلۈمىدىن ئىبارەت 6 كەسپىي بۆلۈم ۋە بىر لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

2. شايار ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى

1973 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇق دەريا كەنتىدە شايار ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. ئۇ كەسپىي ئورۇن بولۇپ، سۈپەتلىك زىرائەت ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈشنى ئاساس، سورت ياخشىلاش، يېڭى سورت يېتىشتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلاتتى. 1976 - يىل 10 - ئايدا مەيدان بويىچە 103 نوپۇس، 550 مو تېرىلغۇ يەر بار بولدى، ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئۇيغۇرلار 33؛ 1983 - يىل 11 - ئايدا يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ شتابى يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى تۇرۇشلۇق ئارالتام كەنتىگە يۆتكەلدى ھەم بۇ مەيداننىڭ يېرى ۋە مال - مۈلكىگە ئىگە بولدى. ئەسلىدىكى مەيدان شتابى 1 - ئەترەت، ئارالتام كەنتى 2 -، 3 -، 4 -، 5 - ئەترەت دەپ 4 ئەترەتكە ئايرىلدى. 1987 - يىلى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 641 گە يەتتى. مەيداننىڭ ئاساسلىق كەسپى بۇغداي، كېۋەز ئۇرۇقلىرىنى ساپلاشتۇرۇپ، ناھىيىنى سۈپەتلىك ئۇرۇق بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت بولدى.

3. شايار ناھىيىلىك چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق پونكىتى

بۇ پونكىت 1949 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، شۇ چاغدا 2 خىزمەتچىسى بار ئىدى، پونكىتنى كەسپىي جەھەتتىن كۇچا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى، مەمۇرىي جەھەتتىن شايار ناھىيىسى باشقۇراتتى. 1952 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە قارىدى. 1966 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ خىزمەتچى خادىمى 27 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 20. پونكىت قارمىقىدا 8 ئاساسىي قاتلام مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇلار ئاساسلىقى چارۋا ماللارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، پادىلاردىكى كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 30 غا يەتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 28، ئۇلار ئاساسلىقى مال دوختۇرلۇق خادىملىرىنى تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش، يەم - خەشەك پىششىقلاش، چارۋا ماللارنى تاللاپ بېقىش، قاراكۆل ئەلتىرە قويى، نەسىللىك ئۆچكە، تىۋىت ئۆچكىسى، سۈت - گۆش كالىلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ پونكىتتا چارۋا كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، چارۋىلاردا دائىم، كۆپ كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر داۋالاندى. 1984 - يىلى بۇ پونكىتتا چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى، جەمئىيەتكە 73 ئەزا قوبۇل قىلىندى. 1987 - يىل 10 - ئايدا پونكىت قارمىقىدا 10 ئاساسىي قاتلام مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. بۇلار چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرى ھېسابلىنىدۇ.

4. شايار ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

1971 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتىدىن بىرقىسىم كەسىپلەر ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلدى، ئۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا دائىر كەسپىي ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. 1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا فېرمىنىڭ نوپۇسى 240 تىن ئاشتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر بولۇپ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. نەسىللىك چارۋىلاردىن سىمىنتال كالىسى، ئىلى ئېتى، ساپ ئەلتېرە قويى، تىۋىت ئۆچكىسى، سۈت ئۆچكىسى بار، بۇ پونكىت نەسىل ياخشىلايدىغان ئىشپىرما بىلەن تەمىنلەيدۇ.

5. شايار ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى

بۇ پونكىت 1978 ـ يىل 1 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ چارۋىچىلىققا ئائىت كەسپىي ئورۇن. 1980 ـ يىلى پونكىت ئورنى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن جەرەنلىك ئۆستىڭىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە يۆتكەلدى. 1987 ـ يىل 10 ـ ئايدا گۈلباغ يېزىسى بىلەن تارىم يېزىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى كەتمەن دېگەن جايغا يۆتكەلدى. بۇ پونكىتتا 106 ئىشچى ـ خىزمەتچى، 4910 مو تېرىلغۇ يەر، بىر تراكتور، بىر توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى بار. بۇ پونكىتنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن ئوتلاقنى ئىلمىي، مۇۋاپىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

6. شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى

بۇ پونكىت 1958 ـ يىل 8 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ كەسپىي ئورۇن بولۇپ، ئورنى كىچىك گۈلباغدا، شۇ چاغدا 4 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى. بۇ پونكىتنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى باشقۇردى. 1959 ـ يىل 9 ـ ئايدا كەسىپ دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، نامى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە مۇلازىمەت پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1966 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، 3 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، كەسپى ئاساسلىقى ھاۋارايىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى كۆزىتىش، خاتىرىلەش، ھاۋارايىدىن توغرا مەلۇمات بېرىش، ھاۋارايىنىڭ تويۇقسىز ئۆزگىرىشىدىن ناھىيىگە كېلىدىغان ئاپەتنى ئەڭ يۇقىرى چەكتە ئازايتىشتىن ئىبارەت. 1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا 1500 — PC تىپلىق ھېسابلىغۇچتىن بىرى، يۇقىرى چاستوتىلىق تېلېفوندىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى. 1987 ـ يىل 10 ـ ئايدا پونكىتتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 7گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر 2، ياردەمچى ئىنژېنېر 2، تېخنىك 3.

3 §. پەن ـ تېخنىكىغا دائىر ئاممىۋى تەشكىلات ئاپپاراتلىرى

مىنگو دەۋرىدىكى ئاممىۋى ئىشلەپچىقىرىشتا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقتىن باشقا كەسپلەرنىڭ مۇناسىۋىتى تەشكىللىنىپ مۇناسىۋەت ئىدى، كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھاياتلىق ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھۈنەرنى ياخشىلاش ئۈستىدە قەرەللىك ياكى قەرەلسىز كېڭىشىپ، كوللېكتىپ بولۇپ ئۇيۇشاتتى. تۆمۈرچى، ياغاچچى، كۆنچىگە ئوخشاش چوڭراق كوللېكتىپلارنىڭ كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى بار ئىدى، تېخنىكىسى يۇقىرى، مەبلىغى كۆپرەك، ئابرۇيلۇق كىشىلەر بۇ ئۇيۇشمىغا مەسئۇل بولاتتى، ئۇلار كەسپىي ماجىرالارنى مۇرەسسە قىلغان، ئۆشرە ـ زاكات ئۈستىدە كېڭەشكەندىن سىرت، يەنە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلاتتى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن، بۇنداق كوللېكتىپلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1977 ـ يىلدىن كېيىن،

ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن سوزەت تارتىش، گۈزەل - سەنئەت، مال دوختۇرلۇق، ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، تەرجىمانلىق، سۇ - ئېلېكتىر، تىببىي دورا - سەھىيە، چوت، مېتېئورولوگىيە، بىناكارلىق، مالىيە - بوغالتىرلىق، ئاگرونومىيە، ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا پەننى

شايار ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا ئىلمىي جەمئىيەتلىرى (جەمئىيەتلەر)نىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 18 — 1

جەمئىيەت نامى	قۇرۇلغان ۋاقتى	ئەزا سانى	مۇدىر، باش كاتىپلىرى	ئەسكەرتىش
سانائەت - ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى	1978.5	37	خۇ دېشىياڭ، ۋاڭ خۇڭفا، ليۇ دېجىياڭ	كېيىن ئەزالىرى ئۆزگەردى
دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1978.6	47	جۇ ۋېينۇاڭ، گاۋ چىڭچىياڭ	
گۈزەل سەنئەت - فوتوسوزەت جەمئىيىتى	1982.12.23	35	ۋۇ جۇن، شۇ رۇنشىياڭ	
مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى	1984.12.5	37	ليۇ شۆجۇ، يۇ جىنسەي، ئەمەت	كېيىن ئەزالىرى بىر نەچچە قېتىم ئۆزگەردى
ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1984.12.12	17	ليۇ لىگۇاڭ، فەن شىنخې	
دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى	1985.5	29	خۇاڭ چاۋگاۋ، ۋۇ يۈشىياڭ، جاڭ شىجۇن	
تەرجىمانلار جەمئىيىتى	1985.5.15	55	كاۋىت ئامان	
سۇ - ئېلېكتر جەمئىيىتى	1985.5.30	65	جاڭ داۋخې، رىشىت روزى	
تىببىي دورىگەرلىك - سەھىيە ئىلمىي جەمئىيىتى	1985.7.16	118	جاڭ دېجۇن، جياڭ شۇلىن، ئوسمان بارات، مەمەت مەخسۇت	
چوت جەمئىيىتى	1985.8.8	44	جاۋ جىجياڭ	
مېتېئورولوگىيە جەمئىيىتى	1985.10	8	ياڭ ۋېندۇاڭ، خۇ زۆچىن	
بىناكارلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1986	235	جۇ بىڭيۇ، ليۇ جيەنخوا	
مالىيە - بوغالتىرلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1987.2.25	155	ليۇ مىڭ، خۇاڭ نىڭزۇ	كېيىن ئەزالىرى بىر نەچچە قېتىم ئۆزگەردى
ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى	1982	750	ئابلا ھېمىت، نۇرمەمەت	
پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى	1992	74	شۇ سۇڭجۇن	

ئومۇملاشتۇرۇش، پوچتا ماركىسى توپلاشتىن ئىبارەت 15 ئىلمىي جەمئىيەت قۇرۇلدى. بۇ ئىلمىي جەمئىيەتلەر ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى، تېخنىكا مۇھاكىمە يىغىنى، مەخسۇس تېمىدىكى تېخنىكا دوكلات يىغىنى، مەخسۇس تېمىدىكى تېخنىكا لېكسىيىسى قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى.

بۇ ئىلمىي جەمئىيەتلەر قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يەنى 1984 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى

بىلەن ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى بىرلىكتە ئىش بېجىردى. 1982 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا قۇرۇلتىيى، 1988 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 2 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا قۇرۇلتىيى، 1993 - يىلى 3 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. يېزا دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرىمۇ بىربىرلەپ قۇرۇلدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە يېزا دەرىجىلىك جەمئىيەت 12 گە، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىي گۇرۇپپىسى 113 كە، گۇرۇپپا 503 كە، ئەزا 2595 كە يەتتى.

1982 — 1993 - يىلغىچە ئىلمىي جەمئىيەت (جەمئىيەت)لەر 27 قېتىم ئىلمىي ئالماشتۇرۇش يىغىنى، 50 قېتىم تېخنىكا لېكسىيىسى، 16 قېتىم مۇتەخەسسىسلەر لېكسىيىسى، 8 قېتىم ئېكسكۇرسىيە، 1120 قارار (قېتىم) تېخنىكا تەربىيىلەش كۇرسى ئۇيۇشتۇردى، 120 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە يازدى، 320 قېتىمدىن ئارتۇق رادىئو تەشۋىقاتى قىلدى، 16 قېتىم پەننى ئومۇملاشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ئاچتى، 16 يېڭى تېخنىكىنى كېڭەيتتى، 25 قېتىم پەن - تېخنىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى. ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ 340 نەچچە ئەسىرى ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قويۇلدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتلىك، ئاپتونوم رايونلۇق كۆرگەزمىلەرگە قاتناشتۇرۇلدى، بىر ئەسەر ئاپتونوم رايون بويىچە 3 - دەرىجىگە ئېرىشتى.

باب II

پەن - تېخنىكا قوشۇنى

§1 . سانى ۋە مەنبەسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىدە پەن - تېخنىكا خادىمى يوق دېيەرلىك ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پەن - تېخنىكا خادىملىرى بىلەن كەسپىي ئىختىساسلىقلار ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى باشقا ئۆلكە، شەھەرلەردىن ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ئوقۇغۇچىلار، ئاز بىر قىسمى ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتلەردىكى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىدى.

1955 — 1964 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 18 — 2

تۈرى / يىللار	دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق - سۇچىلىق - چارۋىچىلىق	قۇرۇلۇش تېخنىكىسى	مائارىپ	تىببىي داۋالاش - سەھىيە	باشقىلار
1955	5	3		13	23
1956	29	11	23	10	18
1960			55		
1964	47	4	58	24	9

1966 — 1976 - يىللىرى بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاچقا، مەكتەپ پۈتتۈرۈپ شايارغا كېلىپ ئىشلەيدىغانلار ئاساسەن يوق دېيەرلىك بولدى. ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى.

1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 35ى، قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمىدىن 8ى بار ئىدى.

1967 - يىلى قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمىدىن 7 سى، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، مېتېئورولوگىيە تېخنىكا خادىمىدىن 33ى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق تېخنىكا خادىمىدىن 51ى بار بولدى.

1977 - يىلى دۆلەت ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شاياردىن ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون ۋە ئىچكىرىدىكى بەزى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە ئۆتكەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تولىسى شايارغا كېلىپ ئىشلىدى.

1979 — 1981 - يىللىرى شايار ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 18 — 3

تۈرى / يىللار	دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق	مائارىپ	تېببىي داۋالاش - سەھىيە	قۇرۇلۇش تېخنىكىسى	ئورمانچىلىق	باشقىلار
1979	102	205	105	19		
1980	60		166	61	11	5
1981	40	92	128	58		147

1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۇنجى تۈركۈم ئۈنۋان ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، 20 تېخنىكا خادىمىغا ئۈنۋان بېرىلدى، 11 ئادەم ياردەمچى ئاگرونوملۇققا باھالاندى، ئىشچى - دېھقان - ئەسكەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىسىدىن 380ى تېخنىكا خىزمىتىنى ئىشلىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا قوشۇنىنىڭ 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 18 — 4

تۈرى / پەنلەر	پەن - تېخنىكا خادىمى	ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر	ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر	ئۆزلۈكىدىن ئىختىساسلىق بولغانلار
قۇرۇلۇش تېخنىكىسى	110	26	35	49
يېزا ئىگىلىكى	84	6	38	40
مائارىپ	1437	270	753	414
تېببىي دورىگەرلىك - سەھىيە	120	32	15	73
مالىيە - ئىقتىساد	196	11	103	82

§2 جايلىشىش ۋە يۆتكىلىش ئەھۋالى

شايار ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىدىغان بولغاچقا، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئاساسەن يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارغا تارقالغان.

1973 - يىلى 3 لېكتور، 5 ياردەمچى ئوقۇتقۇچى يۆتكىلىپ كەتتى. شۇ يىلى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە، ئەمما ئۇنۋانى يوق 26 كىشى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ 7 سى ئازسانلىق مىللەت ئىدى.

1981 - يىلى شايار ناھىيىسىدىن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق كەسپلىرىگە دائىر پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 134ى يۆتكىلىپ كەتتى، 41 پەن - تېخنىكا خادىمى يۆتكىلىپ كەلدى. پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ يۆتكىلىپ كېتىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. %36 ئاز سانلىق مىللەت پەن - تېخنىكا خادىمى، %33 ئايال پەن - تېخنىكا خادىمى يۆتكىلىپ كەتتى.

1985 - يىلدىن كېيىن، ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرۈپ شايار ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغانلار پەيدىنپەي كۆپەيدى. ناھىيىدىن ئالىي مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بارغانلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلدى، خىزمەتتىكىلەردىن سىرتتىن ئوقۇش ئۇنىۋېرسىتېتى، تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى، رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق «بەش ئالىي مەكتەپ»تە ئوقۇغانلار كۈنسايىن كۆپەيدى، نەتىجىدە پەن - تېخنىكا كەسپىي قوشۇنى ھەسسىلەپ كۆپەيدى. يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە ئىختىساسلىقلار كىرگۈزۈلدى، سىرتتىن مۇئەييەن بىلىم ئىگىلىگەن كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى تەكلىپ قىلىندى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەرخىل كەسپىي تېخنىكا خادىمى 2117 گە يەتتى.

III باب

پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا، سەۋىيىسى تۆۋەن، خادىملار ئاز ئىدى، پەن تەتقىقات ئاپپاراتى ۋە ئۈسكۈنىلەر يوق دېيەرلىك ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىنىڭ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا دائىر ئاددىي تەجرىبە بىلەنلا چەكلەندى. قىسمەن كارخانا ئورۇنلىرىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئۆز كەسپىدە كۈچىنىڭ يېتىشىچە تۆۋەن قاتلام بويىچە تېخنىكا ئۆزگەرتىپ، ئادەتتىكى ناھىيە دەرىجىلىك سەۋىيىدە تۇرۇپ قالدى، ئايرىم پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋىلايەت دەرىجىلىك سەۋىيىگە يەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا پەن - تېخنىكىغا تايىنىش، پەن - تېخنىكىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۈزلەندۈرۈش» دېگەن پەن - تېخنىكا فاڭجېنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە پەن - تېخنىكا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلدى، بۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن ئۇدا مول ھوسۇل ئېلىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ نۇرغۇن

كارخانا تېخنىكا ئۆزگەرتىپ، مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈپىتىنى، شۇنداقلا ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈردى. 1978 - يىلدىن بۇيان، 17 تۈر ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا، 57 تۈر ۋىلايەتنىڭ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا، 153 تۈر ناھىيىنىڭ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ھەرقايسى كەسىپلەردىكى كۆرۈنەرلىك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. يېزا ئىگىلىك سىستېمىسى

1) 1983 - يىلى شايار ناھىيە ئۈرباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن «بەر يولۇنىسىدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەجرىبىسى» دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تەجرىبىدە بەر يولۇنىسىنىڭ پەيدا بولۇش، يامراش قانۇنىيىتى ئىگىلەنگەن، بۇ بەر يولۇنىسىنىڭ زىيىنىدىن ئۈنۈملۈك مۇداپىئەلىنىپ، ئاشلىقنىڭ بىرلىك ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتا پائال رول ئوينىدى.

2) ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پونكىتىدىن گاۋ چىڭچياڭ رىياسەتچىلىك قىلغان «زىيانداش ھاشاراتلارنى ئىلمىي تەكشۈرۈپ مەلۇم قىلىش» تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تۈر ئارقىلىق زىيانداش ھاشاراتلار ئىلمىي ئۇسۇلدا مۆلچەرلەندى، ئۇ شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىقىنى زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىيىتىگە دائىر مەلۇماتلار بىلەن ۋاقتىدا، توغرا تەمىنلەپ، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ زىيىنىدىن مۇداپىئەلىنىشتە يېتەكچىلىك رول ئوينىدى.

3) دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىلەن دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن «ئاشلىق بىلەن ماشنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئاشلىق بىلەن ماشنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش ئارقىلىق، يەردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى ۋە بىرلىك مەھسۇلات قىممىتى ئۆستى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەرنىڭ قۇۋۋىتىمۇ ئاشتى.

4) ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى ۋە ئوتلاق پونكىتى بىرلىكتە رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن سىلوسلانغان يەم - خەشەك پىششىقلاش تۈرى چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تۈردە سىلوسلانغان يەم - خەشەك پىششىقلاشتىن پايدىلىنىپ، يەم - خەشەكنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىنى ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك يەكۈنلەندى.

5) چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى بىرلىكتە رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن كالىنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش تۈرى چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تۈر سىناق ۋە ئۈلگە قىلىنىش ئارقىلىق كالىنىڭ نەسلى ياخشىلىنىپ، ئىنەكلەرنىڭ بوغاز بولۇش نىسبىتى ۋە موزاينىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

2. تىببىي داۋالاش - سەھىيە سىستېمىسى

«كالا ئازار كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش» تۈرى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئورنىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. كالا ئازار كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش ئارقىلىق بۇ كېسەلنىڭ پەيدا بولۇش شارائىتى ۋە ئۇنىڭدىن توغرا مۇداپىئەلىنىش چارىسى ئىگىلەندى.

3. قۇرۇلۇش سىستېمىسى

قايلور يېزىسىدىن خۇاڭ يۈچى، لى لىيى، كۇڭ رېنشەنلەرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ياسالغان «يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسىنى ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىش سىناق سۈپىسى» ئاپتونوم رايوننىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

4. باشقىلار

لۇ زوگۇاڭ، لى گېڭشېڭ، لى پېڭخەيلەر بىرلىكتە يازغان «يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئۇنىۋېرسال مودېلى ئۈستىدىكى تەتقىقات دوكلاتى» ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا تەرەققىيات بويىچە 4 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1980 — 1988 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىن 40 پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيىتى ئاپتونوم رايون ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيىسىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە تەقدىرلەنگەن پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى

جەدۋەل: 18 — 5

№	تۈر نامى	ئاماللىغان ئورۇن ۋە رىياسەتچىلەر	مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ۋاقتى ۋە دەرىجىسى	قىسقىچە مەزمۇنى
1	كالا ئازار كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش	ناھىيىلىك دوختۇرخانا، يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	1980 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش شارائىتى ۋە ئۈنۈملۈك ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش چارىسى ئىگىلەنگەن
2	يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسىنى ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىش سىناق سۈپىسى	شايار ناھىيە قايلور بېزىسىدىن غۇۋالى يۇقچى، لى لىيى، كۆڭ رېنشەن	1981 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	
3	يەر يولۋىسىدىن مۇداپىئەلىنىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى بىلەن ئۆرباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا پونكىتى	1983 ـ يىل 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	يەر يولۋىسىنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىيىتى بىلەن ئۈنۈملۈك مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلىرى ئىگىلەنگەن
4	زىيانداش ھاشاراتلارنى ئىلمىي تەكشۈرۈپ مەلۇم قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن گاۋ چىڭجيالى قاتارلىقلار	1983 ـ يىل 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىيىتى ئىگىلەنگەن
5	ئاشلىق بىلەن ماشنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	1984 ـ يىل 11 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	يەردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى بىلەن بىرلىك كۆلەمنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى ۋە يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش
6	سۇلىياۋ يوپۇق يېپىپ تاۋۇز تېرىشنى سىناق قىلىپ ئۈلگە كۆرسىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	1984 ـ يىل 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	ئادەتتىكىچە تېرىش بىلەن سۇلىياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى سېلىشتۇرۇلغان
7	يېڭى دېھقانچىلىق دورىسىنى سىناق قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن جۇ ۋېيتۇڭ، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن گاۋ چىڭجيالى	1984 ـ يىل 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	يېڭى دېھقانچىلىق دورىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ تىزگىنلەش ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن

8	سىلوسلانغان يەم - خەشەك پىششىقلاش	چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئوتلاق پونكىتىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى	چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	سىلوسلانغان يەم - خەشەكنى پىششىقلاشنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى
9	كالىنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش	چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى	چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇشنىڭ ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن
10	يېمەكلىك باكتېرىيىسى ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن لى گېڭشياڭ، گاۋ چىڭچياڭ، سۈن سۇفىرۇڭ	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش باش پونكىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	
11	كېۋەزگە پۈركۈيدىغان سۈيۇق دورا - «دېھقانلار شادلىقى» 88 — GB 9968 نى سىناق قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن لى گېڭشياڭ، گو چياڭ	1988 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	سۈيۇقلاندۇرۇلغان «دېھقانلار شادلىقى»نىڭ كېۋەز ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن
12	كېۋەزگە پۈركۈيدىغان «بىرۋى» ئۆسۈملۈكنى ساغلاملاشتۇرۇش ھورمۇنىنى سىناق قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن لى گېڭشياڭ، گو چياڭ	1988 - يىل 12- ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	بۇ ھورمۇننىڭ كېۋەز ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن
13	يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئۇنىۋېرسال مودېلى ئۈستىدىكى تەتقىقات دوكلاتى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن لۇ زوگۇاڭ، لى گېڭشياڭ، لى پېڭخېي	1988 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشتە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە

شايار ناھىيىسىدىن ۋىلايەت بويىچە تەقدىرلەنگەن پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى

جەدۋەل: 18 — 6

يىللار	تۈر نامى	تاماملىغان ئورۇن	رىياسەتچى	مۇكاپات دەرىجىسى
1980	200 مو مول ھوسۇللۇق كېۋەزلىك	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	كامال كېرەم	2 - دەرىجە
1980	100 مو مول ھوسۇللۇق كۆزگى بۇغداي ئېتىزى	«قىزىل بايراق» يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى		1 - دەرىجە
1981	يىلدىن مول ھوسۇل ئېلىش	«قىزىل بايراق» يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى		1 - دەرىجە
1982	كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىسى	توبىبولدى يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى	چېن يۇخۇ	2 - دەرىجە
1982	كېۋەزنى مول ھوسۇللۇق ئۆستۈرۈش	توبىبولدى يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى	چېن يۇخۇ	دەرىجە سىرتىدا

1982	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تەجرىبىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	ۋۇ زۇڭژېڭ	دەرىجە سىرتىدا
1982	ھەسەل ھەرىسىنى مول ھوسۇللۇق قىلىش تەجرىبىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش گۇرۇپپىسى	تيەن شۈۋ، شېن جېمىن	3 - دەرىجە
1982	«بانۇڭ 7415» كۈزگى بۇغدىينى كېڭەيتىش»	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىنىڭ بۇغداي گۇرۇپپىسى	ما جۇنشياڭ	1 - دەرىجە
1983	دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى بازا قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئىشلىدى	«قىزىل بايراق» يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى		1 - دەرىجە
1983	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشنى كېڭەيتىشتە نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولدى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	راخمان گايىت	2 - دەرىجە
1983	يەر يولۇۋسىدىن مۇداپىئە كۆرۈپ، ئاشلىق زىرائىتى، كېۋەز مايسىلىرىنىڭ 95% تىن كۆپرەكى ساقلاپ قېلىندى	نۇرباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى		3 - دەرىجە
1983	سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش كۆلىمى ۋە ھوسۇلى 70% تىن ئاشتى	ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	سەي يى	2 - دەرىجە
1983	سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈش ۋە ئۇنى ساپلاشتۇرۇش	ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	سەي يى	2 - دەرىجە
1983	كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 - دەرىجە
1983	كۆلرەڭ ئەلتېرە قويى يېتىشتۈرۈش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 - دەرىجە
1983	ئاساسىي ئۇقتىدىكى تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش مۇۋەپپەقىيەتتىن پايدىلىنىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىنىڭ يەر - ئوغۇت گۇرۇپپىسى	تيەن جۇنجاڭ، ۋاڭ ۋېيمىن قاتارلىقلار	2 - دەرىجە
1983	خىمىيىۋى ئوغۇتنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىنىڭ يەر - ئوغۇت گۇرۇپپىسى	تيەن جۇنجاڭ، ۋاڭ ۋېيمىن قاتارلىقلار	2 - دەرىجە
1983	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشنى كېڭەيتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	ۋۇ زۇڭژېڭ	2 - دەرىجە
1984	سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان چىلگە تاۋۇز	گۈلباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى	جاۋ جېنلى	2 - دەرىجە
1984	كۆممىتونافقا سىنىكلىق ئوغۇت بېرىپ ھوسۇلنى ئاشۇرۇش تەجرىبىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	ۋاڭ ۋېيمىن	3 - دەرىجە
1984	3 - نومۇرلۇق كېسەلنى كارانتىن قىلىش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 - دەرىجە
1984	ئۇششاق چارۋىلارنىڭ سكروپلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 - دەرىجە

1985	ئۆچكىلەرنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش (ئاقسۇ ئۆزگەرتىش)	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 1 - دەرىجە
1985	گۆش يېمەكلىكلىرىنى كارانتىن قىلىش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 1 - دەرىجە
1985	ئاتلاردىكى ماڭقا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 1 - دەرىجە
1985	50 مو يەردىكى كېۋەزدىن يۇقىرى مەھسۇل ئېلىش بويىچە ئۈلگە كۆرسىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	نيۇ شۆشاڭ	2 - دەرىجە
1985	كۆممىقوناق ئۇرۇقى تەييارلاش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	خۇاڭ شاۋزۇاڭ	3 - دەرىجە

IV باب

پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرى

§1 . ئىلمىي تەكشۈرۈش

1. كۆچەتلىكنى تەكشۈرۈش

1961 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 — 13 - كۈنىگىچە ئورمانچىلىق نازارىتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ۋە شايار ناھىيىسىدىكى ئورمانچىلىق خادىملىرى بىرلىكتە ناھىيىدىكى كۆچەتلەرنى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى.

تەكشۈرۈش دائىرىسى ناھىيە تەۋەسىدىكى شىمالدا كۈچادىن جەنۇبتا تارىم دەرياسىغىچە، شەرقتە كۈچا، بۈگۈرلەرنىڭ شايار بىلەن تۇتىشىدىغان قىسمىدىن غەربكە ۋە غەربىي شىمالغا قاراپ ئاقسۇ، توقسۇلار بىلەن تۇتىشىدىغان جايغىچە بولغان توغراقلىق رايونى ۋە توغراق تارقاق ئۆسكەن دائىرىدىكى نوتا دەرەخلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

تەكشۈرۈش مەزمۇنى ناھىيە تەۋەسى ئىچى - سىرتىدىكى تارىختىن بۇيان ئۆزى ئۆسۈۋاتقان ، بەرپا قىلىنغان نوتا دەرەخلەرنىڭ سانى، سۈپىتىنى شۇنداقلا يىللاردىن بۇيانقى پەرۋىش قىلىش ئەھۋالى، نوتا دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈش كۆلىمى، تۇتۇش سانى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

خىزمەت ئۇسۇلى تېپىكلىرىدىن پايدىلىنىش، ئادەتتىكىلىرىنى ئانالىز قىلىش، ئومۇمىي جەھەتتىن چۈشەنچە بېرىش؛ كىچىك كۆلەمدىن چوڭ كۆلەمگە يۈزلىنىپ، ئومۇمىي جەھەتتىن يىغىنچاقلاش؛ نۇقتىنى مۇلچەرلەش ئارقىلىق ئومۇمىسىنى ھېسابلاش؛ كۆرۈش، يوراش، ئاڭلاش، چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلىي ئەھۋالنى ئىگىلەپ، ماتېرىيال قىلىپ توپلاشتىن ئىبارەت.

2. شايار ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش

بۇ تەكشۈرۈش 1980 ـ يىل 6 ـ ئايدا باشلاندى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشچىلىقىدا، ئىدارە، بۆلۈم، كومىتېت، ئىشخانىلارنىڭ رەھبەرلىرى ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىدىن 70 كىشى تاللىنىپ، تۇپراق تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى (گۇرۇپپا خادىملىرىدا ئىلگىرى ـ كېيىن خېلى كۆپ ئۆزگىرىش بولدى). بۇ خىزمەت 2 يىلدىن كۆپرەك داۋاملىشىپ، 1982 ـ يىلى كۈزدە ئاياغلاشتى. تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ۋىلايەتلىك تۇپراق ئانالىز قىلىش مۇتەخەسسىسى ۋېن رۇڭۋېي بىلەن ناھىيىنىڭ تۇپراق خىمىيىسى خىزمەتچىسى تيەن چۈنجاڭ ئۈستىگە ئالدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۆبىسى جاڭ جۇاڭ تەشكىللەش، رەھبەرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىزمەت ئۇقتىدىن دائىرىگە يۈزلىنىپ، ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىنىڭ جاي ـ جايلىرىدىن تۇپراق ئەۋرىشكىسى ئېلىنىپ، نومۇر قويۇلدى، خىمىيىلىك، فىزىكىلىق ئانالىز قىلىندى، تۈرلەرگە ئايرىلدى، خەرىتە سىزىلدى، نەچچە ئون مىڭ خەتلىك ماتېرىيال يېزىلدى، نەچچە ئون پارچە ئانالىز جەدۋىلى ئىشلەندى، بۇلارغا نەچچە ئون مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە تەۋەسىدىكى تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى، شورلىشىش، چېكىنىش ئەھۋالى، چىملىق، سازلىقلارغا دائىر مەلۇماتلار شۇنداقلا ئومۇمىي كۆلەم، جايلىشىش ئەھۋالى ئىگىلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ئۈچۈن پۇختا ئاساس سېلىندى.

3. يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش

تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش تاماملىنىپ، ماتېرىيال توپلانغاندىن كېيىن، 1982 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە تەكشۈرۈش ۋە پىلانلاش باشلاندى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى خادىملارنىڭ تولىسىنى ئېلىپ قېلىپ، خادىملارنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش خىزمىتىنى باشلىدى. كۆپ قىسىم كەسپىي خادىملار تارماقلار بويىچە يېزىلارغا چۈشۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىرىنچى قول ماتېرىيال تەييارلاپ، ئىشخانىدا تۈرلەرگە ئايرىپ، كەسپلەر بويىچە رەتلىدى. ئاخىرىدا ئۇنى رايونلارغا ئايرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى مۇزاكىرە قىلىپ، ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش پىلانىنى بېكىتتى. بۇ خىزمەت 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاساسەن ئاياغلاشتى، 1985 ـ يىلى يېرىك يېزا ئىگىلىكىدىكى كەسپلەر بويىچە ھۆججەت خاراكتېرلىك دوكلات يېزىپ چىقىلدى ۋە قوللانما شەكلىدە باستۇرۇلدى، ئۇ 1987 ـ يىلى نەشر قىلىندى. بۇ شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تۇنجى مۇكەممەلرەك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

4. «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنى 2 ـ قارارلىق پىلانلاش بويىچە دالا تەكشۈرۈشى

1984 ـ يىل 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ليۇ لىگۇاڭ، قۇتىپ نىزام، نىياز سەيدۇللالاردىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ناھىيە بويىچە 7 يېزا، بىر بازاردا «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنى 2 ـ قارارلىق پىلانلاش قۇرۇلۇشىغا ئائىت تەكشۈرۈشنى باشلىدى. بۇ تۆر 3 ئاي داۋاملىشىپ، 1984 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئاياغلاشتى. «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنىڭ تىكىلىش، ئۆتۈش، ئۆسۈش ئەھۋالىغا دائىر تەكشۈرۈش، ئەسلىدە بار بولغان سۈنئىي ئورمان بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە 2 ـ قارارلىق ئورمان بەرپا قىلىش پىلانى تاماملاندى ھەمدە پىلان خەرىتىسى، ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى سىزىلدى، تەكشۈرۈش دوكلاتى

يېزىلدى، سۈنئىي ئورمان بايلىقى ئانالىز قىلىندى ۋە ئارخىپى رەتلەندى.

5. توغراقلىقنى رايونلارغا ئايرىش بويىچە دالا تەكشۈرۈش

1984 - يىلى 7 - ئايدا مەمەت توقا، فەن شەنخې، ئابدۇۋاپىتلاردىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنىڭ توغراق ئېكولوگىيىسى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە بايلىقىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ئۈستىدە دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش 4 ئايدا تاماملاندى. توختى مەخمۇت، لىيۇ لىگۇئلارنىڭ كوللېكتىپ مۇھاكىمىگە قاتنىشىشى بىلەن، تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىپ چىقىلدى.

6. ياۋا چۈچۈكبۇيا بىلەن لوپنۇر كەندىرى ئۈستىدىكى دالا تەكشۈرۈش

1985 - يىلى 10 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم تيەن جۇنجىڭ ياڭ يۇلڭ، شىي تيەنباۋ، مىڭ خۇ، ۋۇ جۇن، تاش باستلارنى باشلاپ، تارىم يېزىسىنىڭ يانتاقباش دېگەن يېرىدىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ، ياۋا كەندىرلىكتىن ۋە ناھىيىنىڭ كېرىيە، نىيە، چىرا ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان جايلىرىدىن ئۆتۈپ، ياۋا چۈچۈكبۇيا ۋە ياۋا لوپنۇر كەندىرىنىڭ شايار ناھىيىسىدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى، مىقدارىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلىدى.

§ 2. پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى

شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلمىي جەمئىيەت، جەمئىيەتلەرنى تەشكىللەپ ۋە ئالاقىدار ئورۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، 8 قېتىم پەننى ئومۇملاشتۇرۇش، پەن - ماتارىپ، ياشلار-ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتى قاتارلىق پەن - تېخنىكا، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ئاچتى، بۇ كۆرگەزمىلەرگە 15 مىڭ 400 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. 1986 - يىلى 6 - ئايدا فېئودال خۇراپاتلىقنى تۈگىتىپ، ئىلىم - پەنگە ئىشىنىش مەقسەت قىلىنغان رەسىم كۆرگەزمىسى ئاچتى، كۆرگەزمە 7 كۈن داۋاملاشتى، كۆرگەزمىنى 4500 كادىر (قېتىم) ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لاردىكى پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئىلمىي جەمئىيەت، جەمئىيەتلەر يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق بېيىشقا دائىر تېخنىكىلىق تەدبىرلەر ۋە ئىلغار تەجرىبىلەرنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى تېزلىكتە دېھقان، چارۋىچىلارغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ناھىيە بازىرى ۋە يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لاردىكى قايناق جايلاردا پەننى ئومۇملاشتۇرۇش دوسكىسى، پەن - تېخنىكىنى تەشۋىق قىلىش كۆزنىكىدىن 15نى ئورنىتىپ، قەرەللىك ياكى قەرەلسىز 480 قارار تەشۋىقات ئۇيۇشتۇردى.

1982 - يىلدىن بۇيان، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ئاپتوموبىلىدىن پايدىلىنىپ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ باردى. 21 ئاپتوموبىل (ئارىيەت ئېلىنغىنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىشقا سېلىنىپ، ناھىيە بازىرىدىن يېزا - كەنتلەرگىچە 78 قېتىم تەشۋىقات پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى، تەشۋىقات مەزمۇنى 50 تىن ئاشتى.

ناھىيىدىكى پەن - تېخنىكا تەتقىقات تارماقلىرى ۋە پەن - تېخنىكا كېڭەيتىش تارماقلىرىدىكى كەسپىي خادىملار يېزا ئىگىلىك ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يېزىلارغا ۋە زاۋۇتلارغا بېرىپ، قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسى ۋە ئۆگىنىش كۇرسى، مەخسۇس تېمىدىكى دوكلات يىغىنى، نەق مەيدان دوكلات

يىغىنى ئېچىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئاممىنىڭ پەن - تېخنىكا بىلىمىنى كۆپەيتتى. قىشتىكى بوش ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ يېزا - كەنتلەردە ساۋات چىقىرىش دەرسى ئۆتتى. بازار كۈنلىرى پەن - تېخنىكىدىن مەسلىھەت بېرىش پونكىتى قۇرۇپ، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۇغرىسىدىكى قىيىن مەسىلىلىرىگە جاۋاب بەردى.

3 § . پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش

1983 - يىلدىن بۇيان، ناھىيە، يېزا، كەنتلەردىكى پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتلىرى 880 قارار (قېتىم) دىن ئارتۇق ئۇزۇن مۇددەتلىك، قىسقا مۇددەتلىك، كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى تەربىيىلەش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، 47 مىڭ 770 تىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) نى تەربىيىلىدى. 1985 -، 1987 - يىللىرى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنى پەن - تېخنىكا بىلىملىرى، كەسپىي خىزمەت بويىچە 15 كۈنلۈكتىن 2 قارار تەربىيىلىدى. يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لار كەنتلەرنى ئاساس قىلىپ، دېھقانچىلىق ئالدىراش ۋاقىتتا ئازراق، بوش ۋاقىتتا كۆپرەك ئۇيۇشتۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، مەجلىسخانىلاردا، ھويلىلاردا ۋە ئېتىز - ئېرىق بويلىرىدا مەركەزلىك ياكى تارقاق ھالەتتە، ھەرخىل ئۇسۇلدا 93 قارار (قېتىم) كەسپىي كۇرس ئۇيۇشتۇرۇپ، 2880 ئادەم (قېتىم) نى تەربىيىلىدى؛ 785 قېتىم ئىشتىن سىرتقى تەربىيىلەش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇپ، 19 مىڭ 150 ئادەم (قېتىم) نى تەربىيىلىدى.

1990 - يىلى شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، تەربىيىلەشنى ئاساس، دېھقان، چارۋىچىلارنى تەربىيىلەش ۋە پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى نىشان قىلغان «پەن - تېخنىكا قىشى» پائالىيىتىنى باشلىدى.

1990 - يىلى «پەن - تېخنىكا قىشى» پائالىيىتى باشلىنىپ 1993 - يىلغىچە ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان تېخنىكا كۇرسىدىن 431 قارار ئۇيۇشتۇرۇلدى، كۇرسقا 141 مىڭ دېھقان، چارۋىچى (قېتىم) قاتناشتى، دېھقان، چارۋىچىلار تەخمىنەن 423 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلدى، 140 مىڭ 500 دېھقان (قېتىم) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك - ئۈجمىچىلىك، ئۆسۈملۈك ئاسراش، سۇچىلىق، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەربىيىلەندى. يېزا، كەنتلەرگە «دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، چارۋىچىلىق، ئۆسۈملۈك ئاسراش، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە دېھقانچىلىق دورىسى قوللانمىسى» دىن 1500 نۇسخا، پەن - تېخنىكا ماتېرىيالىدىن 12 مىڭ نۇسخا، «شايار پەن - تېخنىكىسى» دىن 4000 نۇسخىدىن كۆپرەك تارقىتىلدى.

4 § . ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى

ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى 1980 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن باشلاندى. 1984 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن-تېخنىكا پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ياشلار، ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى 8 گە، دەرستىن سىرتقى پەن - تېخنىكا پائالىيىتى گۇرۇپپىسى 42 گە يەتتى، پائالىيەتكە قاتناشقان ئوقۇغۇچى 630 دىن ئاشتى،

35 پەن - تېخنىكا پېتەكچىسى، 2 مۇقىم پائالىيەت سورۇنى بار بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پەن- تېخنىكا جەمئىيىتى، مەدەنىيەت - مائارىپ سىستېمىسىنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى ۋە مەكتەپلەر 125 قېتىم (مەيدان) ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ۋە پەن - تېخنىكا پائالىيىتى ئۆتكۈزدى، پائالىيەتكە قاتناشقانلار 8725 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، جۈملىدىن، 25 قېتىم پەن - تېخنىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، بۇنىڭغا 1700 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى؛ 2 قېتىم پەن - تېخنىكا كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈلدى، كۆرگەزمىگە 300 دىن ئارتۇق ئەسەر قاتناشتۇرۇلدى؛ پەن - تېخنىكا تەربىيىسىگە ئائىت 96 مەيدان كىنو، سىنئالغۇ فىلىمى قويۇلدى، بۇلارنى 6700 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) كۆردى. 2 قېتىم پەن - تېخنىكا يازلىق لاگېرى ئۇيۇشتۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتىدە، 11 مەكتەپ، 53 ئادەم (قېتىم) تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى. ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان كۆرگەزمە، مۇسابىقىلەردە 2 مەكتەپ، 17 ئادەم (قېتىم) تەقدىرلەندى ياكى مۇكاپاتلاندى، 6 ئەسەر 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

V باب

پەن - تېخنىكا گېزىت - ژۇرناللىرى

§ 1 . «شايار پەن - تېخنىكىسى»

1987 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى مىق مەتبەئەدە ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان «شايار پەن - تېخنىكىسى» نى چىقاردى، ئۇنىڭ ھەربىر سانى 500 نۇسخا تارقىتىلدى. 1989 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرچە «شايار پەن - تېخنىكىسى» نى ئىشلەپ، 500 نۇسخىدىن تارقاتتى. بۇ ژۇرنال ھەر پەسىلدە قەرەللىك چىقىرىلدى (كېيىن ماقالە مەنبەسى ۋە ئىقتىساد يېتىشمەي يېرىم يىللىققا ئۆزگەرتىلدى) . ئۇنىڭ مەزمۇنى يەرلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا مۇلازىمەت قىلىدىغان پەن - تېخنىكىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر، تەجرىبە دوكلاتلىرى، پەن- تېخنىكىغا ياتىدىغان تۈر خىزمىتىدىن خۇلاسە قاتارلىقلار ئىدى. ئۇنى ئاساسەن رەھبىرىي كادىرلار، پەن - تېخنىكا كەسپىي ئائىلىلىرى، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە دېھقان - چارۋىچىلار ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ژۇرنال سىرت بىلەن ئىلىم - تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ماتېرىيالى بولدى. بۇ ژۇرنال 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 14 سان چىقىرىلدى، 1991 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ «پەن - تېخنىكا ئاخبارات ئۇچۇرى ئىلغارى» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

§ 2 . كەسپىي خەۋەرلەر گېزىتى

1. 1960 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن جۇ ۋېينۇڭ قاتارلىق

يولداشلار يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولغان «دېھقانچىلىق تېخنىكىسى» ۋە «زىيانداش ھاشاراتلار» دېگەن خەۋەرلەر گېزىتىنى تۈزۈپ، ھەر سانىنى 150 — 200 نۇسخا تارقاتتى، بۇلار جەمئىي 24 سان چىقىرىلدى. مەزمۇنى ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك تېخنىكا بىلىملىرىگە دائىر دوكلات ۋە تونۇشتۇرۇلمىلاردىن ئىبارەت ئىدى، يېزا - كەنت كادىرلىرىغا ۋە دېھقان، چارۋىچىلارغا تارقىتىپ بېرىلەتتى. 1962 - يىل 10 - ئايدا توختىتىلدى.

2. 1967 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى بىلەن دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىرلىكتە «شايار ناھىيىسىنىڭ ھاۋارايىدىن ئالىلىق مەلۇمات» نى ئىشلەپ، ھەر سانىنى 70 — 80 نۇسخا تارقاتتى، جەمئىي 12 سان چىقىرىلدى. مەزمۇنى ھاۋارايىدىن مەلۇمات بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا مۇلازىمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى، ئۇنى رەھبىرىي كادىرلار، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى كۆرەتتى. 1967 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى توختىتىلدى.

3. 1968 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش خەۋەرلىرى» نى چىقىرىپ، ھەر سانىنى 200 — 250 نۇسخا تارقاتتى. مەزمۇنى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت تېخنىكا، تەدبىرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ 1970-يىل 11 - ئايدا توختىتىلدى.

4. 1988 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى «شايار پەن - تېخنىكا خەۋەرلىرى» نى ئىشلەپ، ھەر سانىنى 70 نۇسخا تارقاتتى، 1989 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 35 سان تارقىتىلدى. ئۇنىڭغا دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىقتا ئەسقاتىدىغان تېخنىكا بېسىلىپ تۇردى، ئۇنى كۆرىدىغانلار پەن - تېخنىكا ئائىلىلىرى، كەسپىي ئائىلىلەر، دېھقان، چارۋىچىلار بولدى.

ئون توققۇزىنچى قىسىم

تىببىي دورا، سەھىيە

ئون توققۇزىنچى قىسىم

تىببىي دورا، سەھىيە

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

1 § . مەمۇرىي ئاپپاراتلار

1. سەھىيە ئىدارىسى

1954 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلدى. 1958 - يىل 7 - ئايدا بۇ بۆلۈم مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلىپ، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1966 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمى بىلەن ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىرلىكتە ئىش بېجىردى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارىمىقىدا سەھىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، 1976 - يىل 10 - ئايدا سەھىيە بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، 1984 - يىل 10 - ئايدا سەھىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، بىر ئىدارە باشلىقى، 2 مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قويۇلدى.

2. شايار ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى

بۇ كومىتېت 1967 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك پارتكوم ياكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۆتەندى، ئەزالىرى مۇناسىۋەتلىك ئىدارە، كومىتېت ۋە ئىشخانىلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن تەركىب تاپتى. 1987 - يىل 5 - ئايدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئىشخانىغا بىر مۇدىر قويۇلدى، بۇ ئىشخانا ناھىيە بويىچە «پاكىزىچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ناچارلىق» نى تۈزەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى. بۇنىڭغا سەھىيە ئىدارىسى، شەھەر قۇرۇلۇشى - مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى، تەشۋىقات بۆلۈمى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى، بازارلىق ھۆكۈمەت ۋە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار ھەمكارلاشتى.

3. يەرلىك كېسەللىكلەر ئىشخانىسى

1984 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يەرلىك كېسەللىكلەر رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ

گۇرۇپپىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ناھىيىلىك پارتكوم ياكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۆتىدى. 1987 ـ يىل 8 ـ ئايدا گۇرۇپپا قارىمىقىدا يەرلىك كېسەللىكلەر ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بىر مۇدىر قويۇلدى.

2 § . تىببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرى

1. شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى

1952 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق شىپاخانىسى قۇرۇلدى، 8 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى. 1961 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 27 گە، كارىۋىتى 14 كە يەتتى. 1985 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ تىببىي داۋالاش تېخنىكىسى كۆپ ياخشىلاندى، 140 كارىۋات سىغدۇرغان يېڭى كېسەلخانا بىناسى پۈتتى. شۇ يىلى ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتكەنلەر 4115 ئادەم (قېتىم) گە، كېسەلخانىدا ياتقانلار 1528 ئادەم (قېتىم) گە، دوختۇرخانىنىڭ كەسپىي كىرىمى 258 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. 1992 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئاپتونوم رايون بويىچە «مەدەنىي دوختۇرخانا» قاتارىغا كىردى، 1993 ـ يىلى ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتكەنلەر 57 مىڭ 832 ئادەم (قېتىم) گە، كېسەلخانىدا ياتقانلار 2489 ئادەم (قېتىم) گە، دوختۇرخانىنىڭ كەسپىي كىرىمى 1 مىليون 725 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 12 ـ ئايغا قەدەر ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا ئىشخانا، خوجىلىق بۆلۈمچىسى، ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا بۆلۈمى، ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى، باللار بۆلۈمى، كۆز بۆلۈمى، ئېغىز بوشلۇقى كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، دورا بۆلۈمى، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى، قۇتقۇزۇش بۆلۈمى، تىببىي تېخنىكا بۆلۈمى، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. دوختۇر، سېستىرا ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچى 164 (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 89، ئۇيغۇر 75) كە، ئوتتۇرا تىببىي تېخنىكا خادىم 103 كە، كارىۋات 130 غا يەتتى. دوختۇرخانىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 15 مىڭ 998 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 22 . 2968 كۋادرات مېتىرلىق ئۈچ قەۋەتلىك بىر كېسەلخانا بىناسى، 600 كۋادرات مېتىرلىق ئىككى قەۋەتلىك بىر تىببىي تېخنىكا بىناسى بار.

2. شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابىتى دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانىنىڭ تەكتى 1925 ـ يىلى قۇرۇلغان تىۋىپ روزى موللىنىڭ شىپاخانىسى ئىدى. ئۇ چاغدا بۇ شىپاخانىدا 2 تىببىي خادىم بار ئىدى. 1935 ـ يىلىغا كەلگەندە 3 كە كۆپەيدى، ئابلا غازى شىپاخانا مەسئۇلى بولدى. 1958 ـ يىلى شايار بازارلىق بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيە قۇرۇلدى، 1964ـ يىلى شايار بازارلىق خەلق شىپاخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئابلا غازى شىپاخانا باشلىقى بولدى. 1989 ـ يىل 5 ـ ئايدا بازارلىق شىپاخانا ئاساسىدا، شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى. 1993ـ يىلىغا قەدەر دوختۇرخانا قارىمىقىدا مەمۇرىي بۆلۈمچە، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، تىببىي تېخنىكا بۆلۈمى، ئامبۇلاتورىيە بۆلۈمى، دورا بۆلۈمى، ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تېرە كېسەللىكلىرى بۆلۈمى ۋە كېسەلخانا بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. تىببىي خادىم ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 60 قا، كارىۋىتى 50 كە يەتتى. دوختۇرخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 2550 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 2 قەۋەتلىك كېسەلخانا بىناسىنىڭ كۆلىمى 1800 كۋادرات مېتىر.

3. شايار ناھىيىلىك سەھىيە ـ يۇقۇمدىن ساقلىنىش، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى

بۇ پونكىت 1960 ـ يىلى 11 ـ ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئانا ـ بالىلار، يۇقۇمدىن ساقلىنىش بۆلۈمچىسى ئىدى. 1972 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك سەھىيە ـ يۇقۇمدىن ساقلىنىش، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلدى، 2 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى. 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايغا قەدەر بۇ پونكىتتا مەمۇرىي بۆلۈمچە، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، يۇقۇمدىن ساقلىنىش بۆلۈمچىسى، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسى، يەمەكلىك تەكشۈرۈش بۆلۈمچىسى، تۇبېركولىيۇز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۆلۈمچىسى، ئاممىۋى تازىلىق بۆلۈمچىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 43 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي ئۆنۋانى بارلار 30. قارىمىقىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئاپپاراتىدىن 10ى تەسىس قىلىندى، تىببىي خادىم 27 گە يەتتى.

4. ناھىيىلىك كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا 1993 ـ يىلى 7 ـ ئايدا گۈلباغ يېزىلىق شىپاخانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ قۇرۇلدى، 10 تىببىي خادىم ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ياردەمچى ۋراچ 2، سانىتار بىر، سېستىرا 3. ئامبۇلاتورىيە ۋە كېسەلخانا تەسىس قىلىنغان، قۇرۇلۇش كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 40 كارىۋات بار.

5. تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى سەھىيە ئەترىتى

بۇ ئەترەت 1970 ـ يىلى 4 ـ ئايدا بىڭتۇەن مەزكۇر مەيدانىنى باشقۇرۇشنى ئۆتكۈزۈۋالغاندا قۇرۇلغان، ئۇنىڭ تەكتى 1964 ـ يىلى قۇرۇلغان شىپاخانا ئىدى. ئامبۇلاتورىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 600 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قارىمىقىدا ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى، رېنتگېن بۆلۈمى، لابوراتورىيە بۆلۈمى، ئالاھىدە تەكشۈرۈش بۆلۈمى، ئوكۇل ئۇرۇش بۆلۈمى، تەمىنلەش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى قاتارلىق 11 ئاساسلىق بۆلۈم بار. كېسەلخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 34 كارىۋات، 6 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار، سەھىيە ئەترىتى ئوتتۇرا ئەترەتلەردە تىببىي داۋالاش نۇقتىسىدىن 9 نى تەسىس قىلدى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا 35 تىببىي خادىم بار.

§ 3. تىببىي دورا بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتلىرى

1. ناھىيىلىك تىببىي دورا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى

1986 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرىپ، ناھىيىنىڭ تىببىي دورا بازىرىنى مەمۇرىي جەھەتتىن نازارەت قىلىپ باشقۇردى. 1989 ـ يىلى دورا سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، كىرگۈزۈلگەن دورىلارنى

تەكشۈرۈشكە مەخسۇس ئادەم قويۇلۇپ، دورىلارنىڭ تەستىق نومۇرى، ئىشلەپچىقىرىلغان ۋاقتى، ماركىسى تەكشۈرۈپ باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ، ساختا ۋە ناچار دورىلارنىڭ ئامبارغا كىرىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى.

2. شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى

بۇ شىركەت 1960 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ ئاساسلىقى جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دورىلىرى ۋە تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1966 ـ يىل 12 ـ ئايدا دورا شىركىتى شايار ناھىيىلىك سودا شىركىتىگە ئايرىپ بېرىلىپ، تىببىي دورا دۇكىنى دەپ ئاتالدى. 1972 ـ يىل 1 ـ ئايدا سودا ئاپپاراتلىرى تەڭشەلگەندىن كېيىن، تىببىي دورىگەرلىك كەسپى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر شىركەت قارىمىقىدا مەمۇرىي بۆلۈمچە، كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە بۆلۈمچىسى، توپ سېتىش بۆلۈمى، 3 تىببىي دورا دۇكىنى، بىر چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىپ پىششىقلاش زاۋۇتى ۋە بۇغا فېرمىسى تەسىس قىلىندى. ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 60 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي ئۇنۋانى بارلار 8. شىركەت ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6000 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3449 كۋادرات مېتىر، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 108 مىڭ يۈەن، 2 قەۋەتلىك ۋە 3 قەۋەتلىك 2 بىناسى بار. يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 3 مىليون 521 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 5 مىليون يۈەنگە يېتىدۇ.

§ 4 . تىببىي داۋالاش قوشۇنى

1952 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق شىپاخانىسى قۇرۇلغاندا، 8 سەھىيە خىزمەتچىسى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 3، سېستىرا 3، دورىگەر بىر، مەمۇرىي خادىم بىر. كېيىنكى يىلى ئىشچى- خىزمەتچى 16 گە كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 3، سېستىرا 6، تۇغۇت ئانىسى 2، دورىگەر بىر، مەمۇرىي خادىم 3، قارا ئىشچى بىر. 1964 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 39 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 26، مەمۇرىي ئارقا سەپ خادىمى 13. 1976 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى دوختۇر- سېستىرا 48 گە يەتتى. گۇڭشې شىپاخانىسىدىن 7 سى قۇرۇلدى، دوختۇر ـ سېستىرا 62 گە يەتتى. گۇڭشې شىپاخانىلىرىدا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلدى، 330 نەپەچە ھەر مىللەت يالىڭاياغ دوختۇر تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلدى.

1964 ـ يىلى ئەدلىيە نازارىتىنىڭ تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا شىپاخانا قۇرۇلدى، شىپاخانا قارىمىقىدا ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، ئېغىز بوشلۇقى كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، ئانىلار ـ بوۋاقلار بۆلۈمى، فىزىكىلىق داۋالاش بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى ھەم رېنتگېن ئاپپاراتى، ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنى ئاپپاراتى، ئېلېكترو كاردىئوگرامما قاتارلىق تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى سەپلەندى، ئادەتتىكى قورساق بوشلۇقى تاشقى كېسەللىكلىرىگە دائىر ئوپېراتسىيەلەرنى ئىشلىيەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتتى. بۇ شىپاخانىنىڭ 34 كارىۋاتلىق بىر كېسەلخانىسى ۋە 35 دوختۇر ـ سېستراسى (مۇشۇ شىپاخانا قارىمىقىدىكى تىببىي داۋالاش نۇقتىلىرىدىكى تىببىي خادىملارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بار. بۇ شىپاخانا قاماقتىكى جىنايەتچىلەر بىلەن خىزمەتچى خادىملارنى داۋالايدۇ، قوشنا كەنتتىكىلەرمۇ مۇشۇ يەردە كېسەل داۋالىتىدۇ، لېكىن بۇ ناھىيىلىك تىببىي داۋالاش قوشۇنىنىڭ ستاتىستىكىسىغا كىرگۈزۈلمىدى.

1981 - يىلدىن كېيىن تېببىي داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە دەرىجىلىك دوختۇرخانىدا دوختۇر - سېستىرا 277 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 169 (ئالىي دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 3، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 33، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 133). قارىمىقىدا يېزا دەرىجىلىك شىپاخانىدىن 9 ى بار.

II باب

تېببىي داۋالاش

§ 1 . تېببىي داۋالاش تۈزۈمى

شايار ناھىيىسىدە ئاساسەن ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ۋە ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىش قاتارلىق داۋالاش شەكىللىرى يولغا قويۇلدى.

1. ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش

1956 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچىلەرگە قارىتا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش يولغا قويۇلدى ھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش بويىچە ئالدىنى ئېلىش - يولغا قويۇشنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى.

دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ۋە كەسپىي شتاتىدىكى دۆلەت خىزمەتچىلىرى (دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققانلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ۋە دۆلەت كارخانىلىرى، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولدى.

ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولىدىغانلار كېسەل كۆرسەتكەندە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش كىنىشكىسىگە ئاساسەن ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالايدىغان ئورۇنلاردا كېسەل كۆرسەتتى ياكى ياتاقتا يېتىپ داۋالاندى. سىرتقا يۆتكىلىپ داۋالىناقچى بولغانلارغا داۋالاش ئورنى پىكىر يېزىپ بېرىپ، ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى (بۆلۈمى) ئىسپات چىقىرىپ بەرگەندىن كېيىن، كۆرسىتىپ بېرىلگەن داۋالاش ئورنىغا بېرىپ داۋالاندى.

ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىدىغان خىراجەت دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە مالىيىدىن ئاجرىتىلدى، يەتمىگەن قىسمىغا يەرلىك مالىيىدىن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى ياكى سەھىيە ئىشلىرى خىراجىتىدىن چىقىم قىلىندى. 1980 - يىلدىن ئىلگىرى ھۆكۈمەت خىراجىتىگە داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت چىقىم قىلدى. 1984 - يىلدىن كېيىن دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشى تەدرىجىي ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىشقا ئۆزگەرتىلىپ، كارخانا ئىچكى جەھەتتە ئۆستىگە ئالدى. 1990 - يىلدىن كېيىن ۋاقىتنى، رېتسېپنى چەكلەش، نىسبەت بويىچە ھۆكۈمەت خىراجىتىدىن چىقىم قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. 1980 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە ھۆكۈمەت خىراجىتىگە داۋالىنىدىغانلار 4000 دىن ئاشتى، 1990 - يىلغا كەلگەندە 2516 ئادەم قالدى. 1981 - يىلى بىر ئادەمنىڭ ئايلىق داۋالىنىش

پۇلىنىڭ ئۆلچىمى 3.75 يۈەن ئىدى، 1988 - يىلى 5.8 يۈەنگە، 1990 - يىلى 7.5 يۈەنگە، 1993 - يىلى 8.3 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ھەم خىزمەت ئىستاژىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا قاراپ بەھرىمەن بولىدىغان داۋالىنىش خىراجىتىمۇ ئوخشىمىدى، خىزمەت ئىستاژى 10 يىلدىن تۆۋەنلەر %70؛ 10 يىلدىن يۇقىرىلار %75؛ 25 يىلدىن يۇقىرىلار %85؛ 30 يىلدىن يۇقىرىلار %90؛ دەم ئېلىشقا چىققانلار %100 داۋالىنىش خىراجىتىدىن بەھرىمەن بولدى. ئامبۇلاتورىيىدە ئادەتتە 3 كۈنلۈك رېتسېپ يېزىلدى، ئەڭ كۆپ بولغاندا بىر ھەپتىلىك يېزىلدى. بىر پارچە رېتسېپنىڭ سوممىسى غەربچە تېبابەتنىڭ 3 يۈەن ئىچىدە، جۇڭگو تېبابىتىنىڭ 4 يۈەن ئىچىدە (بىر ئادەمگە بىر كۈندە بېرىلگەن رېتسېپ 2 ۋاراقتىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى) تىزگىنلەندى.

دورىلارنىڭ يېڭىلىنىشى، باھاسىنىڭ ئۆرلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، خىراجەت ھەر يىلى ئېشىپ كەتتى، 1993 - يىلى 25 مىڭ 700 يۈەن چىقىم ئېشىپ كەتتى.

2. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش

ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كوللېكتىپنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش ئاساسىدا تەشكىللىگەن بىر خىل تىببىي داۋالىنىش شەكلى.

شايار ناھىيىسىدە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش 1966 - يىلى باشلانغان، بۇنىڭغا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى قاتناشتى. مەبلەغ توپلاش ئۆلچىمى ھەر بىر ئادەم ئۈچۈن ھەر يىلى 1.4 ـ 2.2 يۈەن بولدى، بۇ پۇللارنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىر تۇتاش يىغىپ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش فوندى قىلىپ تاپشۇردى. 1971 - يىلى 7 گۇڭشې، 93 چوڭ ئەترەت، 433 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، يالاڭئاياغ دوختۇر 314 كە يەتتى.

1978 - يىلى 5 گۇڭشې، 2 فېرمىدىكى %90 تىن ئارتۇق ئادەم ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى، يەنى توپبولدى گۇڭشېسىنىڭ %96.1، قىزىلبايراق گۇڭشېسىنىڭ %92.1، قايلور گۇڭشېسىنىڭ %100، نۇرباغ گۇڭشېسىنىڭ %95، تارىم گۇڭشېسىنىڭ %93، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ %98، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ %93، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولىدىغانلار 88 مىڭ 283 كە يەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىدىكى 142 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتىنىڭ 139 ىدا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، يېزا، كەنت دوختۇرلىرى 259 غا يەتتى. كېيىن، باشقۇرۇش قاتتىق بولماسلىق، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئالاھىدە بولۇۋېلىش قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بىر قىسىم گۇڭشېلارنىڭ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش سىستېمىسى تەدرىجىي پارچىلىنىپ كەتتى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 51 چوڭ ئەترەت، 264 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى، قاتناشقان ئادەم 49 مىڭ 561 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش تۇتقان، كوللېكتىپ مەبلەغ توپلىغان، ئەترەت (مەيدان) ئۆزلىرى باشقۇرغىنى 2، شىپاخانىلار خىراجەت ئاجرىتىپ (دورا سەپلەپ)، يېزا، كەنت دوختۇرلىرى كېسەل كۆرگەندە پۇل ئېلىش يولغا قويۇلغان، كىرىم ئۆزىگە تەۋە بولغان چوڭ ئەترەت 31. 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئاساسەن بىكار بولۇپ كەتتى.

1989 - يىلى نۇرباغ يېزىسىدا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭغا 6750 ئادەم قاتناشتى، بۇ يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %79.4 ىنى ئىگىلىدى، ھەق تاپشۇرۇش ھەر بىر ئادەمگە يىلىغا 4 يۈەن بولدى. 1990 - يىلدىن كېيىن 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن توپبولدى يېزىسىدىمۇ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى.

3. ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە تىببىي داۋالىنىش

ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى كارخانا ئورۇنلار ۋە كوللېكتىپ كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولدى.

ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىش خىراجىتىنى ئورۇنلار بىر تۇتاش غەملەپ، بىر تۇتاش چىقىم قىلدى، ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن تالونغا قاراپ ئاتچوت قىلىشتا تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلدى: بىرىنچىسى، ئادەملەرگىچە ھۆددىگە بېرىلىپ، ئورۇنلار ئۆزلىرى تەڭشىدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرستىش، داۋالىنىش ئايلىق دورا ھەققى ئۆلچىمى 2 ـ 3 يۈەن قىلىندى، بۇ خىراجەت ئايلىق مائاشقا قوشۇپ شەخسىنىڭ قولىغا تارقىتىلدى، ئېشىپ كەتكىنى تولۇقلاپ بېرىلمىدى، ياكى ئىدارە بىر تۇتاش ئىگىلەپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر تالون بويىچە ئاتچوت قىلدۇرۇپ، يىل ئاخىرىدا ھېسابىنى بوغدى، ئېشىپ قالغىنىنى ئىدارە كېيىنكى يىلغا تەڭشىدى، ئارتىپ كەتكىنىنى ئەھۋالغا قاراپ نىسبەت بويىچە ئاتچوت قىلدى، دوختۇردا يېتىپ داۋالانغانلارنىڭكىنى ئەھۋالغا قاراپ %70 ـ %95 كىچە ئاتچوت قىلدى، تاپاۋىتى ياخشى بولغان ئورۇنلار ھەممىنى ئاتچوت قىلدى. ئىككىنچىسى، كۆرسەتكۈچنى ئادەملەرگىچە چۈشۈرۈپ، ئىدارە تەڭشەپ، يىل ئاخىرىدا ھېسابىنى بوغدى. شەخس ئۆزى مۇۋاپىق چىقارغاندىن سىرت، قالغىنىنى ئىدارە ھەل قىلدى.

§ 2. تىببىي داۋالاش مۇئەسسەسەلىرى

ناھىيىدە ئاساسلىق تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرىدىن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىلەن ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى بار. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئۈسكۈنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىلەن يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى

جەدۋەل: 19 — 1

نامى	سانى	ئىشلەتكەن ئورۇن	نامى	سانى	ئىشلەتكەن ئورۇن
200MAX ئوپتىكىلىق مېخانىكىلىق ئاپپارات	2	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون ئىككى ئوكسىد ئۆلچەملىك گازى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
50MAX ئوپتىكىلىق مېخانىكىلىق ئاپپارات	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون تۆت ئوكسىد ئۆلچەملىك گازى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
مىكروسكوپ	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون ئىككى ئوكسىدنى ئۆلچىگۈچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
تۇغۇت كارىۋىتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون تۆت ئوكسىدنى ئۆلچىگۈچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
ئۇنىۋېرسال تۇغۇت كارىۋىتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	توڭلاتقۇ	7	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
توڭلاتقۇ	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	يەككە ئاپتوماتىك بىئو- خىمىيە ئانالىز ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا

ئوپېراتسىيە كارىۋىتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئۆسمە تەكشۈرۈش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئۇنىۋېرسال ئوپېراتسىيە ئۈستەلى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سۆڭەك ئۆسمىسىنى داۋالاش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
A تىپلىق ئۇلترا دولقۇنلۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	قاندىكى ئوكسىگېننى ئۆلچەش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
B تىپلىق ئۇلترا دولقۇنلۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ناركوز ماشىنىسى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئېلېكترو ئېنسېفالوگرامما	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئېلېكترونلۇق گېمىروي داۋالاش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئېلېكترو كاردىئوگرامما	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئاشقازان تازىلاش ئاپپاراتى	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
فوتولومېتىر	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئاشقازان ئەينىكى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
بىر كۆزلۈك مىكروسكوپ	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	تېمپېراتۇرىنى ئاپتوماتىك تۇراقلاشتۇرۇش ئېلېكترونلۇق سۇ ساندۇقى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
توك بىلەن ئىسسىتىدىغان تېمپېراتۇرا تۇراقلاشتۇرۇش ساندۇقى	2	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	مېخانىكىلىق تارازا	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
پىشىشتۇرۇش ساندۇقى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سپېكترو فوتومېتىر	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
چىش كېسەللىرىنى داۋالاش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	بىمارنى كۆزىتىش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئېلېكتر دوبكاتېللىق شومۇرغۇچ	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	يۇملاق ئەكسلىك پولىيارمېتىر	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
تالالىق دوۋناق ئەينىكى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئوپتىكىلىق تارازا	2	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
يۈرەك كۆزىتىش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سۇ پارلاندۇرغۇچ	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
12 كۆزلۈك ئوپېراتسىيە چىرىغى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	توك بىلەن قىزىتىپ قۇرۇتۇش ساندۇقى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
CO پولات تۇڭ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	مىكروسكوپ	6	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
كۆمۈر ۋە توك ئىشلىتىلىدىغان يۇقىرى بېسىملىق دېزىنفېكسىيە قازىنى	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	ئېنزىم بىرلەشتۈرۈش ئاپپاراتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
قۇرۇتۇش ساندۇقى	4	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	ئادەتتىن تاشقىرى تېمپېراتۇرا تۇراقلاشتۇرۇلغان مۇنچا سۇ ساندۇقى	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
ئۇلترا بىنەپشە نۇرلۇق سپېكترو فوتومېتىر	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	سىفىرلىق مىكرو شامال سۈرئىتى ئاپپاراتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
شامال ئۆتكۈزىدىغان قۇرغاق، ئەملىكنى ئۆلچەش سائىتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	ئۆپكە ئىقتىدارىنى ئۆلچەش ئاپپاراتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى

ئۆلچەملىك جۈپ سائەتلىك كۆرۈش ئىقتىدارىنى ئۆلچەش جەدۋەللىك چىراغلىق ساندۇقى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	تېز توڭلاتقۇچ	4	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
تولۇق بىلەن ئىسسىقلىقنى، تېمپېراتۇرىنى تۇراقلاشتۇرۇش ساندۇقى	3	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	تارازا	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
رېنتگېن ئاپپاراتى	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	پارلاندۇرغۇچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
ئېلېكتر دولقۇنلۇق سېنتىرفۇگ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	پىشۇرۇش ساندۇقى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
فوتولومېتىر ئىئون ئالماشتۇرغۇچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	قولدا كۆتۈرۈلىدىغان يۇقىرى بېسىملىق قازان	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى			

3 § . تىببىي داۋالاش تېخنىكىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىدە تىببىي داۋالاش، سەھىيە ئاپپاراتى يوق ئىدى. 1925 - يىلى روزى موللا ئىچكى كېسەللىكلەر ۋە تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى بار شەخسىي شىپاخانا قۇرۇپ، كىچىك يارا ۋە كىچىك كېسەللەرنى داۋالىدى. غەربچە دورىلار كەمچىل بولغاچقا، ئاساسەن ئوت - چۆپ دورىلىرىنى ئىشلەتتى، ئاياللارنى تۇغدۇرغاندا تۇغۇت ئانىسى تەكلىپ قىلىپ تۇغدۇراتتى، قىيىن تۇغۇتقا ئۇچراپ قالسا، پېشانىسىدىن كۆرەتتى. 1952 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق شىپاخانىسى قۇرۇلۇپ، ئامبۇلاتورىيە تەسىس قىلىندى، ئەمما كېسەلخانا يوق ئىدى. 1961 - يىلى بۇ شىپاخانا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 14 كارىۋات قويۇلدى، سىرتقى يارىلارنى تىكىش ئوپېراتسىيىلىرى ۋە تېگىق تېگىش مەشغۇلاتلىرىنى قىلدى. لابوراتورىيىدە قان، سۈيدۈك، چوڭ تەرەتنىڭ ئۈچ چوڭ ئادەتتىكى تەكشۈرۈشى قىلىنغاندىن سىرت يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتىمۇ قوشۇمچە ئىشلەندى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى كارىۋات 27 گە يەتتى، قورساقنى يېرىپ تۇغدۇرۇش، قىزىلئۆڭگەچكە تۇرۇپ قالغان نەرسىنى ئېلىۋېتىش، ئۈچەينى كېسىپ ئېلىۋېتىش ۋە ئۈچەي ئۇلاش، تۇخۇمدان خالتىلىق ئىششىقىنى ئېلىۋېتىش، مۇچىلەرنى كېسىۋېتىش، بالىياتقۇنى كېسىپ ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى قىلالايدىغان بولدى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىر قىسىم داۋالاش ئاپپاراتلىرى ۋە ئۈسكۈنىلىرىنى كۆپەيتتى. يۇقىرىدىكى ئوپېراتسىيىلەرنى قىلالىغاندىن سىرت يەنە سوقۇرئۈچەينى كېسىپ ئېلىۋېتىش، ئۆتنى كېسىپ ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنىمۇ قىلالايدىغان بولدى ھەم ئېتېر شۈمۈرتۈپ ناركوز قىلىش، ئومۇرتقا ئارقىلىق ناركوز قىلىش، قاتتىق پەردە سىرتىدىن ناركوز قىلىش، كۆك تومۇرغا ئوكۇل قويۇش ۋە قان بېرىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ يولغا قويدى. 1986 - يىلدىن كېيىن لابوراتورىيىدە ئۈچ چوڭ قائىدىلىك تەكشۈرۈشنى قىلغاندىن سىرت، يەنە ۋىدال تەجرىبىسى، ھامىلدارلىق تەجرىبىسى، قان تېپىنى بېكىتىش ۋە قان ماسلاشتۇرۇش، ستربېپتولىزىنگە قارشى «O» فاكتور تەجرىبىسى، جىگەر ئىقتىدارىنى خىمىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىمۇ ئىشلىيەلەيدىغان بولدى.

1990 - يىلدىن كېيىن بۇ دوختۇرخانىنىڭ تىببىي داۋالاش سەۋىيىسى 1985 - يىلدىكىگە قارىغاندا ناھايىتى

كۆپ ئۆستى، باكتېرىيە بۆلۈمى، ئادىي قان ئامبىرى ۋە قۇتقۇزۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى؛ ئۈچەي، ئۆتلەرنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، ئاشقازاننىڭ چوڭ قىسمىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، جىگەر، تال پەردىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جىگەر قاپلىق قۇرۇتنى ئېلىۋېتىش، مېڭىنىڭ تاشقى زەخىملىنىشتىن بولغان قانلىق ئىششىقنى تازىلاش، پۇت، قوللارنى كېسىۋېتىش، بالىياتقۇ سىرتىدا بولۇپ قالغان ھامىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قورساقنى يېرىپ بالىنى ئېلىش، بالىياتقۇنى پۈتۈنلەي ئېلىۋېتىش، تۇخۇمدان خالتىلىق ئىششىقنى ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەرنى بۇرۇنقىدىنمۇ ياخشى قىلالايدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1986 — 1993 - يىلغىچە تېببىي داۋالاش ۋە ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 2　　　　بىرلىكى: ئادەم

يىللار	دوختۇرخانىغا كىرگەنلەر	دوختۇرخانىدىن چىققانلار	ساقايغانلار	ساقىيىش نىسبىتى (%)	ياخشىلانغانلار	ياخشىلىنىش نىسبىتى (%)	ئۆلگەنلەر	ئۆلۈش نىسبىتى (%)	ساقايمىغانلار	ئامبۇلاتورىيىدە كۆرۈنگەنلەر
1986			44.1		53.6			0.9		47 376
1987			40.1		55.8			0.9		38 016
1988			51.6		43.2			0.7		50 184
1989	3551	3047		42.8	1678	55.1	9	0.3	56	53 714
1990	2813	2560	1321	41.6	1153	54.9	15	1.3		53 331
1991	3108	3077	1186	46.6	1269	49.9	19	0.7	70	62 196
1992	3417	3262	1322	54.7	1324	41.9	12	0.8		70 716
1993	2489	2489	1155	49.9	1130	48.8	13	0.6	18	57 832

§ 4 . تېببىي داۋالاش تور - نۇقتىلىرى

شايار بازىرى ناھىيە بويىچە تېببىي داۋالاش مەركىزى، بۇ يەردە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسىدىن سىرت، يەنە 1986 - يىلدىن كېيىن خۇسۇسىي ئامبۇلاتورىيە، مەخسۇس ئامبۇلاتورىيىلەر كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى. يېزا (گۇڭشې)، مەيدانلاردا بىردىن دوختۇرخانا (شىپاخانا) قۇرۇلۇپ، بىرقانچە كارىۋات قويۇلدى. 1984- يىلدىن كېيىن ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش كۈندىن كۈنگە ئاجىزلاپ كەتتى، ئەمما مەمۇرىي كەنتلەردىكى داۋالاش نۇقتىلىرى كېمەيمەستىن داۋاملىق كۆپەيدى ۋە كېڭەيدى. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش مەزگىلىدىكى يالڭاياغ دوختۇرلار خۇسۇسىي دوختۇرغا ئايلاندى. 1988 - يىلدىن كېيىن سەھىيە ئىدارىسى ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردىكى داۋالاش تور - نۇقتىلىرىنىڭ دوختۇرلىرىدىن تېخنىكا جەھەتتىن ئىمتىھان ئېلىپ، «بازارلارنى چىڭ تۇتۇپ، يېزىلارنى كەڭ قويۇۋېتىش» ئۆلچىمىگە ئاساسەن ناھىيىدىكى خۇسۇسىي دوختۇرلارغا دوختۇرلۇق ئىجازەتنامىسى تارقاتتى. ھەقىقەتەن لاياقەتسىز بولغانلارنىڭ دوختۇرلۇق سالاھىيىتى بىكار قىلىندى. 1992- يىلدىن كېيىن ناھىيە بازىرىدىكى خۇسۇسىي ئامبۇلاتورىيىلەرنى ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى بىردەك

سىنىغاندىن كېيىن، ئاندىن ۋىلايەتلىك سەھىيە باشقارمىسىغا يوللىدى، سەھىيە باشقارمىسى قايتا تەكشۈرۈپ، سوئال چىقىرىپ ئىمتىھان ئېلىپ، كىلىنىكىلىق سىناقتا، لاياقەتلىك بولغانلارغا تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا، مەيدان، فېرمىلىرىدىكى دوختۇرخانىلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 3

تۈرلەر / نامى	دوختۇرخانا قۇرۇلغان ۋاقىت	قارىمىقىدىكى بۆلۈم	ئىشچى - خىزمەتچى	كارىۋات	يېزىغا قاراشلىق داۋالاش پونكىت (نۇقتا) لىرى
گۈلباغ	1958	4	26	20	18
توپبولدى	1958 . 4	4	38	40	27
قىزىلبايراق	1957 . 5	4	33	40	17
قايلور	1958	4	33	12	24
يېڭىمەھەللە	1954	4	35	40	33
ئۆرباغ	1968	4	18	12	10
تارىم	1961	4	15	12	7
1 . چارۋىچىلىق فېرمىسى	1965	1	4	6	1
2 . چارۋىچىلىق فېرمىسى	1965	1	5	6	1

III باب

يۇقۇمدىن ساقلىنىش

1 § . پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش

1953 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 10 مىڭ 185 ئادەم (قېتىم) غا چېچەك ۋاكسىنىسى ھەقسىز ئەملەندى ھەمدە ئىسكارلاتىنا كېسىلى بولغان 45 بالا داۋالاندى. بۇنىڭ 41 ى سەللىمازا ساقايدى، 4 ى ئۆلدى. ئىسكارلاتىنا كېسىلى 4 ـ رايون ۋە 5 ـ رايونغا تارقالدى.

1954 ـ يىلى چېچەك، كېزىك، بوغما، كۆك يۆتەل، خولېرا، تولغاق، باللار پارالىچى كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ۋاكسىنىسى ئەملىنىپ، كۆكيۆتەل، باللار پارالىچى كېسىلى قاتارلىق 5 خىل يۇقۇملۇق كېسەل كونترول قىلىندى، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى. 1972 ـ يىل 12.

ئايدا ناھىيىلىك سەھىيە ـ يۇقۇمدىن ساقلىنىش ـ ئانا ـ بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاشقا مەسئۇل مەخسۇس خادىم سەپلەندى. 1977 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 7 ياشتىن كىچىك بالىلارغا بىردەك پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتىسى تۇرغۇزۇلدى. كارتا تۇرغۇزۇلغان ئادەم 1992 ـ يىلى 15 مىڭ 482 گە يېتىپ، 7 ياشتىن كىچىك بالىلار ئومۇمىي سانىنىڭ %83.99 نى ئىگىلىدى، بىئولوگىيىلىك ياسالما ئارقىلىق ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملەنگەن ۋە دورا يېگەنلەر 208 مىڭ 472 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قىزىل ۋاكسىنىسى ئەملىگەنلەر 8324، بالىلار پارالىچى كۈمىلچى يېگەنلەر 8385، كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى ئەملىگەنلەر 2098، ئىممۇنىتېت ئىقتىدارى كۈچەيتىلگەنلەر 1840، جەمئىي 3938.

1985 ـ يىلى شايار ناھىيە بازىرىدا 7 ياشتىن كىچىك بالىلارغا كارتا تۇرغۇزۇش نىسبىتى %97 كە، يېزىلاردا %98.4 كە، ئوتتۇرىچە ۋاكسىنا ئەملەش نىسبىتى %85.5 كە يەتتى.

1989 ـ يىل 3 ـ ئايدا دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى شايار ناھىيىسىنىڭ پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش ئەھۋالىنى ئارىلاپ تەكشۈردى، 30 نۇقتىدىكى كارتا تۇرغۇزۇش، ۋاكسىنا ئەملەش، 4 خىل ۋاكسىنىنىڭ قاپلاش نىسبىتىنى تەكشۈرۈپ باھالىدى. كارتا تۇرغۇزۇش نىسبىتى %97.5 كە، كالىبېت ـ گۆھىرن ۋاكسىنىسى ئەملەش نىسبىتى %88.1 كە، قىزىل ۋاكسىنىسى ئەملەش نىسبىتى %89.05 كە يەتتى. 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىنى ئەملەش نىسبىتى %89.5 كە، بالىلار پارالىچى شېكەرلىك كۈمۈلچى يېگۈزۈش نىسبىتى %90 كە يەتتى. 4 خىل ۋاكسىنىنى ئەملەش نىسبىتى ۋە ئۇنىڭ قاپلاش نىسبىتى دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى ۋە دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆلچەمگە يەتتى ياكى ئېشىپ كەتتى.

§2 . يەرلىك كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1. يەرلىك پوقاق

1958 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەرلىك پوقاقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش باشلىنىپ 1985 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ كېسەل ئاساسىي جەھەتتىن تەلتۆكۈس يوقىتىلدى. 27 يىل داۋامىدا 4 قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى پوقاق كېسىلىنى 4 قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 4

يىللار	ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ئادەم	تەكشۈرۈپ تېپىلغان بىمار	پوقىقى بارلار	كېسەل بولۇش نىسبىتى (%)	پوقاق بولۇش نىسبىتى (%)	ئىزاھ
1960		1228				تەكشۈرۈپ داۋالاندى
1978	39695	3652		9.2		3 خىل تىپقا ئايرىپ تەكشۈرۈپ داۋالاندى
1982	99378	8394	11024	8.45	11.09	يېنىك ۋە ئېغىر كېسەل رايونىغا ئايرىپ تەكشۈرۈپ داۋالاندى
1985	121364	7242	9781	5.96	8.06	بۇنىڭ ئىچىدە پوقىقى فىزىئولوگىيىلىك چوڭايغانلار 2551

يود قوشۇلغان تۇزنى ئىستېمال قىلىش ئومۇملاشتۇرۇلدى، بالىلارغا يود تولۇقلاندى، مايلىق يود ئوكۇل قىلىندى ۋە يېڭى توي قىلغانلارغا، ھامىلىدار ئاياللارغا مايلىق يود ئوكۇل قىلىندى.

2. فتوردىن زەھەرلىنىش

1982 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيە تەۋەسىدە سۇ سۈپىتى تەكشۈرۈلدى، فتور مىقدارى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن سۇنى ئىستېمال قىلىش چەكلەندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سۇ ئىستېمال قىلىشتا قىيىنچىلىقى بار رايونلاردا سۇنى ئۇنىۋېرسال تۈزەشكە دائىر كۆپ لايىھىنى قوللىنىپ، سۇدىكى فتور مىقدارىنى تۆۋەنلەتتى. شۇ يىلى 15 مىڭ 778 ئادەمنىڭ چىشىدىكى فتور دېغى تەكشۈرۈلدى، 5436 بىمار تەكشۈرۈپ تېپىلىپ ئۇنىۋېرسال داۋالاندى.

3. برۇتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى

1984 ـ يىلى 24 چارۋىچىلىق ئەترىتى ۋە 2 چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى بارلىق چارۋىچىلار، ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ داۋالاندى، 6456 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، 63 كېسەل تېپىلدى.

1985 ـ يىل 3 ـ ئايدا تويبولدى، قايلور يېزىلىرىدىكى ۋە جەنۇبىي تارىمدىكى 1369 چارۋىچى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، تېرە ئاستىغا سىناق قىلىپ مۇسبەت رېئاكسىيە بەرگەن 70 ئادەمنىڭ قېنى ئېلىنىپ كالالەكلىنىش رېئاكسىيىسى ئىشلەندى، كېسەل بولغان 7 ئادەم، كېسەل دەپ گۇمان قىلىنغان 11 ئادەم بايقالدى. كېسەللەر لايىھە بويىچە داۋالاندى. 1990 — 1991 ـ يىللىرى سېزىمچانلىقىنى يوقىتىش بويىچە داۋالاشقا تېگىشلىك 30 كېسەل دوختۇرخانىدا داۋالىنىپ، كېسەللىك كونترول قىلىندى ھەم ياخشىلاندى.

4. كالا ئازار كېسىلى

1971 ـ يىلى بۇ كېسەل ناھىيە تەۋەسىدە تارقالدى. 1981 ـ يىلى كېسەل بولغان 43 ئادەم ئىچىدە 8 ئادەم ئۆلدى. 37 كېسەل سۈرمە بىلەن داۋالاندى، 31 كېسەل ساقايدى، 6 كېسەل ئۆلدى. 1976 ـ يىلدىن 1979 ـ يىلغا قەدەر 2 قېتىم نەق مەيداندا تەكشۈرۈلۈپ، 4064 كىچىك بالا ۋە بوۋاق ئىچىدە 34 كېسەل بايقىلىپ، ۋاقتىدىلا داۋالاپ ساقايتىۋېلىندى.

5. باش تەمرەتكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

باش تەمرەتكىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى 12 ياشتىن كىچىك بالىلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلار پۇلى بولمىغانلىقتىن داۋالىنالماي ئۆمۈرلۈك تاز بولۇپ قالاتتى. 1960 ـ يىلى باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار 1965 كىشى بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %3.7 نى ئىگىلىدى.

1961 ـ يىل 10 ـ ئايدا تۈنجى قېتىملىق باش تەمرەتكىسىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ نەتىجىسىگە قارىغاندا، يېزىلاردا باش تەمرەتكىسى بولغانلارنىڭ ئوتتۇرىچە كېسەل بولۇش نىسبىتى %8.96 بولغان، بولۇپمۇ ئوغۇللاردا بۇ خىل كېسەل قىزلارغا قارىغاندا كۆپ بولدى، ئۆسمۈرلەردە كۆپ كۆرۈلدى.

1970 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرى باش تەمرەتكىسى كېسەللىرىنى داۋالاشتا يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ھەق ئالماسلىق، ناھىيە بازىرى ئاھالىلىرىدىن ھەر ئادەمدىن 3 يۈەن ھەق ئېلىشنى بەلگىلىدى.

1977 ـ يىلدىن 1981 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە باش تەمرەتكىسى كېسەللىكىنىڭ قوزغىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 5

يىللار	ئومۇمىي ئادەم	تەكشۈرۈلگەن ئادەم	ئېنىقلانغان كېسەل	كېسەللىك قوزغىلىش ئەھۋالى: ئەر	كېسەللىك قوزغىلىش ئەھۋالى: ئايال	يېڭىدىن بايقالغىنى	قايتا بايقالغىنى	نىسبىتى 100 مىڭدىن بىر	تۆۋەنلەش نىسبىتى (%)
1977	128784	101361	11255	6742	4513	11255		8740	
1978	130830	107324	6859	4426	2433	4381	2478	5240	
1979	132737	54143	3781	2534	1247	2576	1205	2840	
1980	135362	127021	3586	2358	1228	2213	1373	2640	
1981	137904	45702	1185	867	318	750	345	854	32.4
جەمئىي			26666			21175			

1983 ـ يىلى باش تەمرەتكىسى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. ئەمەلىي تەكشۈرۈلگەن ئادەم 19 مىڭ 776، كېسەل بولغانلار 717، كېسەل بولۇش نىسبىتى %3.6، داۋالانغانلار 714 ئادەم بولۇپ، %99 نى ئىگىلىدى، داۋالىنىپ ساقايغانلار 517، ساقىيىش نىسبىتى %72 بولدى.

1986 ـ يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە باش تەمرەتكىسى بولغانلار 2045 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاق تەمرەتكە بولغان ئادەم 1112، قارا تەمرەتكە بولغان ئادەم 237، سېرىق تەمرەتكە بولغان ئادەم 696. 1988 ـ يىلغا قەدەر باش تەمرەتكىسى يېڭىدىن قوزغالغان ۋە قايتا قوزغالغانلار 4280 گە يەتتى.

6. قارا تەمرەتكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

بۇ كېسەل ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا كۆپ كۆرۈلىدۇ. قارا تەمرەتكىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن 1980 ـ يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ناھىيىدىكى قارا تەمرەتكە كېسىلى بىلەن ئاغرىغانلارغا 15 مىڭ كىلوگرام بۇغداي تەقسىپ بەردى، بىمارلار شىپاخانىنىڭ ئىسپاتى بىلەن ئۆزى تۇرۇشلۇق گۇڭشې، مەيداندىكى ئاشلىق پونكىتلىرىغا بېرىپ كۆممىقوناققا بۇغداي تېگىشتى. ھەر بىر ئادەمگە 15 كىلوگرامدىن بۇغداي بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلاندى. كېسەل بولغان ئادەم 341 بولۇپ، 1979 ـ يىلدىكى 842 دىن 501گە چۈشتى. 1983 ـ يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە قارا تەمرەتكە كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 51 بولۇپ، 1976ـ يىلدىكى 1626 دىن %96.4 تۆۋەنلىدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1976 — 1983 ـ يىلغىچە بولغان قارا تەمرەتكە كېسىلى ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 6

ئورۇن / يىللار	گۈلباغ	توي بولدى	قىزىل بايراق	يېڭىمەھەللە	قايلۇر	تارىم	خۇگۆيى	بازار	1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	پەرسىللىك چارۋا فېرمىسى	جەمئىي
1976	119	446	415	466	180							1626
1977	54	66	138	540	120					5		923

2342				17	187	1	510	554	260	491	322	1978
942	4			9	120		178	333	151	87	60	1979
443			1	2	10	2	48	300	25	52	3	1980
326				7	12		12	144	52	87	12	1981
150					19		7	95	4	22	3	1982
51				1			7	10	7	26		1983

3 § . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

شايار ناھىيىسىدە ئاساسلىقى تارقىلىشچان زۇكام، جىگەر ياللۇغى، تولغاق، تۇبېركولىيوز، قىزىل، كۆكيۆتەل، تارقىلىشچان مېڭە ياللۇغى، سكارلاتىنا، كۆيدۈرگە قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە باش تەمرەتكىسى، قارا تەمرەتكە قاتارلىق دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان كېسەللەرمۇ بار.

1. سىل كېسىلى (تۇبېركولىيوز)

ياش - ئۆسمۈرلەر بۇ خىل كېسەلگە كۆپرەك گىرىپتار بولىدۇ. ئوتتۇرا ياش، ياشانغانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ. 1979 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى بىر قىسىم ئورۇنلاردا تۇبېركولىيوز كېسىلىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. 15 ياشتىن كىچىك بالىلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، ئۇلارغا كالمېت - گۆيرىن ۋاكسىنىسى ئەملىدى. 1985 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدا تۇبېركولىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى سەپلەندى. 1988 - يىلى مۇسبىي بەلگىملىك تۇبېركولىيوز كېسىلى بىلەن ئاغرىغان 45 ئادەم بايقالدى، 9 ئاي داۋالاش ئارقىلىق 1989 - يىل 5 - ئايغا قەدەر 43 ئادەم داۋالاپ ساقايتىلدى، ساقىيىش نىسبىتى %95.5 كە يەتتى.

2. جىگەر ياللۇغى

1981 - يىلى ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا جىگەر ياللۇغى تارقىلىپ، بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان ئادەم 3948 گە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى بۇ كېسەل يۈز بېرىپ تۇردى. 1993 - يىلى جىگەر ياللۇغى بىلەن ئاغرىغان 54 ئادەم تەكشۈرۈپ تېپىلدى.

3. تولغاق

شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە باكتېرىيىلىك تولغاق كۆپ تارقىلىدۇ، تومۇز ئىسسىق ياز مەزگىلىدە باكتېرىيىلىك تولغاق ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە تولغاق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 4279 غا يەتتى. 1980 - يىلى باكتېرىيىلىك تولغاق يامراپ، 9267 ئادەم ئاغرىدى؛ 1993 - يىلى 13 ئادەم تولغاق بولدى.

4. كېزىك

1978 - يىلى كېزىك بولغانلار 2117 گە يېتىپ، تارىختا بۇ كېسەل ئەڭ كۆپ كۆرۈلگەن بىر يىل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات

پايدۇرۇلدى. 1981 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە بولغان 10 يىل جەريانىدا ناھىيە بويىچە كېزىك باكتېرىيىسى ئەلتۈكۈش يوقىتىلدى. 1993 ـ يىلى بىر ئادەم بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىدى.

5. قىزىل

50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى قىزىل شايار ناھىيىسىدىكى بالىلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان تارقىلىشچان كېسەللەرنىڭ بىرى ئىدى. 1978 ـ يىلى 620 بالىغا، 1983 ـ يىلى 392 بالىغا قىزىل چىقتى. 1993 ـ يىلى 2 بالىغا قىزىل چىقتى.

قىزىلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشتا ئاساسەن قىزىلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشقا ئائىت سەھىيە بىلىملىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، كېسەللەر بالدۇر بايقىلىپ، ۋاقتىدا ئايرىپ داۋالاندى. ھەر يىلى 8 ئايلىقتىن چوڭ بوۋاق، بالىلارغا قىزىل ۋاكسىنىسى بىرنەچچە قېتىم ئەملەندى، شۇنىڭدىن كېيىن قىزىلنىڭ قوزغىلىشى ۋە تارقىلىشى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى.

6. خولېرا

1988 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى خولېرا تىرناقسىمان باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۇنجى ئۈتكۈر يۇقۇملۇق كېسەل بايقالدى. 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىگىچە كېسەل بولغانلار 51 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باكتېرىيىنى ئېلىپ يۈرگۈچى 5، ئۆلگەنلەر 3.

ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى يۇقۇملۇق كېسەل بايقالغان رايون ۋە بارلىق بازارلارنى تاقاش، تۈرلۈك خادىملارنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىشىنى قاتتىق كونترول قىلىش، ناھىيە تەۋەسىدىن باشقا جايلارغا بارىدىغانلار سەھىيە تارماقلىرى تارقاتقان ساغلاملىق ئۇقتۇرۇشنامىسى ئېلىپ يۈرۈشى، ناھىيىگە كىرىپ چىقىدىغان شوپۇر ـ يولۇچىلارنى كارانتىن قىلىش، قاتناش لىنىيىلىرىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللەردىن مۇداپىئەلىنىش تارماقلىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئاشخانىلارنى تاقاش، خام، سوغۇق يېمەكلىكلەرنى سېتىشقا رۇخسەت قىلماسلىق قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ناھىيە بويىچە 194 ئورۇندا چازا قۇرۇلدى، 251 قاراۋۇل قويۇلدى، 5 ئائىلىلىك بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسىدىن 4308 ى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى شىنجاڭ بويىچە تۇنجى خولېرا كېسىلى بىلەن ئاغرىغان يەنە بىر ئادەم بايقالدى. ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى كۈچلۈك بولغاچقا كېسەل بولۇش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى، 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە 6 كېسەل بايقالدى، بىرى ئۆلدى. بۇ تارقاق تىپتىكى كېسەللىك ھېسابلىنىدۇ.

7. كۆيدۈرگە

1984 ـ يىلى كۆيدۈرگە كېسىلى تارقىلىپ، ناھىيە بويىچە 88 ئادەم بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى.

IV باب

ئاممىۋى تازىلىق

1 § . يېمەكلىك تازىلىقى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە يېمەكلىك تازىلىقىنى ناھىيىلىك سەھىيە

بۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇراتتى. 1981 ـ يىلدىن كېيىن بۇ خىزمەت سەھىيە ـ يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1984 ـ يىلى ناھىيە بويىچە «يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» ئەستايىدىل ئىجرا قىلىندى. 1986 ـ يىلى يېمەكلىك تازىلىقى تەكشۈرۈلدى.

1986 ـ يىلى يېمەكلىك تازىلىقىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 7

نامى	سوغۇق ئىچىملىك تۈرى					ئىچىملىك تۈرى		تەم تەڭشگۈچ		لەڭپۇڭ	چوشقا گۆشى كونسېرۋاسى	قاچا يۇيۇش سۇيۇقلۇقى	دېزىنفېكسىيە قىلىنغان ئىچىملىك سۇ	جەمئىي
	ماروژنى	مېۋە تەملىك مۇز چوكىسى	سۈتلۈك مۇز چوكىسى	مۇز قايماق	سۇ	شاپان	گازلىق سۇ	ئاچچىقسۇ	جياڭيۇ					
ئۇسخا سانى	6	5	10	3	2	37	8	6	4	6	3	14	4	108
لاياقەتلىكى		2	2			37	2	3			2			48
لاياقەتسىز	6	3	8	3	2		6	3	4	6	1			42
لاياقەتلىك نىسبىتى	0	40%	20%	0	0	100%	25%	50%	0	0	66.67%			44.45%

1987 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى، سودا ـ سانائەت ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتىدىكى 19 ئادەمدىن تەشكىللەنگەن يېمەكلىك تازىلىقىنى نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى ئورۇنلىرى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى بىلەن يېمەكلىك تازىلىقى توختامى ئىمزالىدى، 2 گۇۋاھنامە (تازىلىق ئىجازەتنامىسى ۋە سالامەتلىك تەكشۈرۈش گۇۋاھنامىسى) تارقىتىلدى ھەم يېمەك ـ ئىچمەك ساھەسىدە 7 قېتىم يېمەكلىك تازىلىقى چوڭ تەكشۈرۈلدى، تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان 269 بوتۇلكا، 460.45 يۈەن قىممىتىدىكى شاپان قاتارلىق ئىچىملىك بىر تەرەپ قىلىندى ۋە كۆيدۈرۈۋېتىلدى؛ ئاچچىقسۇ ياسايدىغان 3000 يۈەنلىك خام ئەشيا كۆيدۈرۈۋېتىلدى؛ تەبىئىي مۇز سۈيى (دوغاپ) يايمىسىدىن 4 ى بىكار قىلىندى. 1989 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى ۋە پىششىقلاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 455 كە، كەسپكارى 1272 گە يەتتى. تازىلىق ئىجازەتنامىسىدىن 391 ى تارقىتىلدى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ %85.9 نى ئىگىلىدى، 1254 ئادەمنىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ %98.6 نى ئىگىلىدى؛ 1025 دانە ساغلاملىق گۇۋاھنامىسى تارقىتىلدى، بۇ %80.6 نى ئىگىلىدى. ناھىيە بازىرى ـ يېزىلاردىكى ئاشخانا، چايخانىلاردا چوڭ، ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ۋە دېزىنفېكسىيە (پارلاندۇرۇش) قىلىدىغان ئۈسكۈنىلەر سەپلەندى، قاچا ـ قۇچىلارنىڭ دېزىنفېكسىيە قىلىنىش نىسبىتى %86.7 كە يەتتى. تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان يېمەك ـ ئىچمەك يايمىسى 189 قېتىم جازالاندى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇددەت بەلگىلەپ، تىجارىتى توختىتىلىپ تەرتىپكە سېلىنغىنى 45، جەرىمانە قويۇلغىنى 58، تازىلىق ئىجازەتنامىسى بىكار قىلىنغىنى 29، ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىنى 8، 49 قېتىم 6289.21 يۈەنلىك 2550 ئۇسخا سۈپىتى ئۆزگەرگەن يېمەكلىك ۋە ئىچىملىك كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

§ 2 . ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىگە ناھايىتى ئېتىبار بېرىپ كەلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى تۈزۈپ، مۇھىتنى پاكىزلاش، 4 زىيانداش (چاشقان، چىۋىن، پاشا، قۇشقاچ) نى كەلگ كۆلەمدە يوقىتىش پائالىيىتىنى يولغا قويدى، قۇدۇق كولاپ سۇنى پاكىزلىدى، ئاممىۋى ھاجەتخانا سالدى، گەندە - سۈيىدۈكلەرنى كۆمدى، ئەخلەتلەرنى تازىلىدى، يېمەكلىك تازىلىقىنى پائال تەكشۈرۈپ، تازىلىق نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتتى.

ناھىيە بازىرىدىكى گەندە، قىغ، ئەخلەتلەر توشۇۋېتىلدى، كوچا يوللىرىنىڭ تازىلىقى نازارەت قىلىندى؛ ئىچىملىك سۇ تەكشۈرۈلۈپ، ناھىيە بازىرىنىڭ پاكىزلىقىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

1989 - يىل 3 - ئايدا چاشقان يوقىتىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ 7 ئاي ئىچىدە ناھىيىدە چاشقان بولماسلىق ئۆلچىمىگە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى.

V باب

ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

§ 1 . ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش

1. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش

مىنگو دەۋرىدە ھامىلدار ئاياللار بوشانغاندا تۇغۇت ئانىسى ئۆيدە تۇغدۇراتتى، بوۋاق ۋە ئانىنىڭ تۇغۇتتا ئۆلۈپ كېتىش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى ئىدى. سەھىيە - تىببىي داۋالاش شارائىتىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبىدىن كۆپ ئاياللاردىن تۇغۇتتىن كېيىن كۆپ قان چىقىپ كېتەتتى ياكى چىللە قىزىتمىسى بولۇپ قالاتتى، بوۋاقلار يۇلۇن قاتما كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كېتەتتى.

1954 - يىلى يېڭىچە تۇغۇت قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى. تۇغۇت قوبۇل قىلىش پونكىتى قۇرۇلۇپ، بىر تۇغۇت بۆلۈمى، بىر ئاكوشېر سەپلەندى. 1955 - يىلى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىمىدىن 99 ى تەربىيىلەندى ھەم 7 يېزىدا تىببىي داۋالاش - تۇغۇت قوبۇل قىلىش بۆلۈمىدىن 20 سى، تىببىي داۋالاش بۆلۈمىدىن 21 ى قۇرۇلدى. 1956 - يىلى يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلغان بوۋاق 1636، نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى تازىلىقى تەكشۈرۈلگەن ئايال 381، تۇغۇتتىن ئىلگىرى 3 قېتىم تەكشۈرتكەنلەر 592، تۇغۇتتىن كېيىن تەكشۈرتكەنلەر 569.

1980 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى ئاكوشېرلارغا تۇغدۇرۇش بولىقى سەپلەپ بېرىلدى. شۇ يىلى 2078 بوۋاق تۇغۇلدى. يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلغىنى 1125 بولۇپ، تۇغۇلغان بوۋاق ئومۇمىي سانىنىڭ 54.1% نى ئىگىلىدى. 1985 - يىلدىن كېيىن تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان ۋە ھەمكارلىشىپ

داۋالىنىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن، يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش تەسىرگە ئۇچرىدى. 1989 - يىلى يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلغان بوۋاق 3052 گە يېتىپ، يېڭىچە تۇغدۇرۇش نىسبىتى %94.54 بولدى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى ئەسلىدىكى ئاكوشېرلار ئاساسىدا 103 ئادەمنى تەربىيىلىدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئانا - باللار ساقلىقىنى ساقلاش مەخسۇس كادىرى 15 كە، ئاكوشېر 88 گە يەتتى.

2. ئاياللار كېسەللىكلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش

ئاياللار كېسەللىكلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى 1978 - يىلى باشلاندى، نىكاھلانغان ئاياللار ئىچىدە بالىياتقۇسى چىقىپ قېلىش ۋە سۈيدۈك ئاقمىسى (قىسقارتىلىپ ئاياللاردىكى 2 كېسەللىك دېيىلىدۇ) كېسىلى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلۈپ، بالىياتقۇسى چىقىپ قالغان 3398 ئادەم بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە I دەرىجىلىكى 1136، II دەرىجىلىكى 1498، III دەرىجىلىكى 764. باشقا ئاياللار كېسەللىكى (سۈيدۈك ئاقمىسى، بالىياتقۇ بوينى شەلۋەرەش، جىنسىي يول ياللۇغى) گە گىرىپتار بولغانلار 3110 بولۇپ، ئەمەلىي تەكشۈرۈلگەن ئادەمنىڭ %16.18 نى ئىگىلىدى.

1983 - يىلى ئاياللاردىكى 2 كېسەللىك ئومۇمىيۈزلۈك داۋالاندى. ناھىيە بويىچە نىكاھلانغان، تۇغۇت يېشىدىكى ئايال 20 مىڭ 461، ئەمەلىي تەكشۈرۈلگەن ئايال 3457، بالىياتقۇسى چىقىپ قالغانلار 662، بۇنىڭ ئىچىدە I دەرىجىلىكى 206، II دەرىجىلىكى 233، III دەرىجىلىكى 223. داۋالانغانلار 359 بولۇپ، كېسەل ئاياللارنىڭ %54 نى تەشكىل قىلىدۇ. بالىياتقۇ بوينى شەلۋەرەپ قالغان 16 كېسەلگە SD پاراشوكى بىلەن مۇرەككەپ رېتسىپلىق بۆيا تابلېتكىسى ئىشلىتىلىپ 15 ى ساقايدى.

1989 - يىلى ناھىيە بويىچە تۇغۇت يېشىدىكى ئايال (18 — 45 ياشقىچە) 23 مىڭ 694، ھامىلىدار ئايال 3564. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە ئاياللاردا بۇ 2 خىل كېسەللىكنىڭ بىرسىمۇ بايقالمىدى، دېمەك ناھىيە بويىچە ئاياللاردا بولىدىغان 2 خىل كېسەللىك تۈپتىن يوقىتىلدى.

1993 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك ئانا - باللار يۇقۇمدىن ساقلىنىش - ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىنىڭ ئانا - باللار بۆلۈمچىسى نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى بەدەن تەكشۈرتۈشنى قانات يايدۇردى، نىكاھلىنىشقا تىزىملاتقانلىكى ئوغۇل - قىز تەكشۈرتۈپ، ساغلاملىق ئىسپاتى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن نىكاھلىنىشقا تىزىملىتىلدى. يىل ئاخىرىغا قەدەر نىكاھلىنىشقا ئىلتىماس قىلغان 123 جۈپ ئوغۇل - قىز ساغلاملىق تەكشۈرۈشىدە لاياقەتلىك بولدى.

§ 2 . باللار ساقلىقىنى ساقلاش

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىپ، بوۋاقلارنىڭ قاتما كېسىلى بولۇش نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەندى ۋە يۇقۇملۇق كېسەللەرنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى. باللارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلۇپ، باللارنىڭ كېسەل بولۇش ۋە ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى.

1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە نورما ئاشلىق ئۆلچىمى تۆۋەن بولۇپ، يېزىلاردا كۆپ بالا ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. 1962 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك سەھىيە تارماقلىرى تىببىي خادىملارنى يېزىلارغا بېرىپ كېسەل داۋالاشقا ئۇيۇشتۇردى، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر ئوزۇقلۇق شارائىتىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىدى، بۇنىڭ بىلەن باللاردىكى ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسىلى خېلى ياخشىلاندى.

1986 ـ يىلدىن باشلاپ ئانا ـ بالىلار بۆلۈمچىسى بالىلارنىڭ سالامەتلىكىنى يەسلىگە كىرىشتىن بۇرۇن يىلدا بىر قېتىم تەكشۈردى، بوي ئېگىزلىكى، ئېغىرلىقى، كۆكرەك ئايلانمىسى، باش ئايلانمىسى، بىلەك ئايلانمىسى، زوقىزىيىپ ئولتۇرغاندىكى ئېگىزلىكى قاتارلىقلار ئاساسلىق تەكشۈرۈلدى. يىللىق تەكشۈرتكەنلەر 100 دىن 150 كىچە بولدى.

1989 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بالىلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارى تەكشۈرۈلدى، 93 بالا تەكشۈرۈلۈپ ھەممىسى لاياقەتلىك بولدى.

1993 ـ يىلغا قەدەر 150 بالىنىڭ يەسلىگە كىرىشتىن بۇرۇن سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى.

VI باب

دورا باشقۇرۇش

1986 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارە تىببىي دورا شىركىتى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى شايار ناھىيىسىدىكى تىببىي دورا بازىرىنى نازارەت قىلىش، باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

1989 ـ يىلى دورا سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، سېتىۋېلىنغان دورىلارنى تەكشۈرۈشكە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل قىلىندى. دورىلارنىڭ تەستىق نومۇرى، ئىشلەپچىقىرىش تەستىق نومۇرى ۋە ماركىسىنى باشقۇرۇش، ساختا، ناچار دورىلارنىڭ ئامبارغا كىرىشىدىن قاتتىق ساقلىنىش كۈچەيتىلدى. 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى «دورا باشقۇرۇش قانۇنى» گە ئاساسەن، 1981 ـ يىلدىن ئىلگىرى زاۋۇتتىن چىققان 24 خىل تابلېتكا دورا (جۇڭگو تىبابىتى — غەرب تىبابىتى دورىسى)، 14 خىل تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى، 15 خىل سۇيۇق دورا ۋە ئوسكۇلەر تەكشۈرۈپ تېپىلدى، ئومۇمىي قىممىتى 13 مىڭ 609.44 يۈەنلىك لاياقەتسىز دورا، ئوسكۇلەر كۆيدۈرۈۋېتىلدى. ئامباردا ساقلىنىپ قالغان قىممىتى 20 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق كونا دورا كۆيدۈرۈۋېتىلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 3478.76 يۈەن قىممىتىدىكى 22 خىل جۇڭگو تىبابىتى ـ غەرب تىبابىتى تابلېتكا دورىسى، 2972.09 يۈەن قىممىتىدىكى 14 خىل ئوكۇل دورىسى، سۇيۇق دورا، 2109.25 يۈەن قىممىتىدىكى 31 خىل جۇڭگو تىبابىتى ئۇسسۇلۇك دورىسى بولۇپ، ئومۇمىي قىممىتى 8641.10 يۈەنلىك ۋاقتى ئۆتكەن، ئۈنۈمسىز يوقاتقان دورىلار كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

1990 ـ يىلى ئۈنۈملۈك دورىلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ، ئۈنۈملۈك ۋاقتى بار دورىلارغا ۋۇتسكا ئېسىلىپ، دورا نامى، ئۆلچىمى، مىقدارى، زاۋۇتتىن چىققان ۋاقتى، ئۈنۈمدىن قالىدىغان ۋاقتى قاتارلىقلار خاتىرىلەندى، بۇ ئارقىلىق ئۈنۈملۈك ۋاقتى بار دورىلارنىڭ ئېنىقلىقى ئاشۇرۇلدى.

1991 ـ يىلى «دورا بازىرىنى ئېنىقلاش ـ تەرتىپكە سېلىش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، سەھىيە، باھا، دورا تارماقلىرى بىرلىشىپ ناھىيىنىڭ دورا بازىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى. خۇسۇسىي شىپاخانىلار رويخەتكە ئېلىندى. تىجارەت كىنىشكىسى يوق تىجارەتچىلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، باھانى ئۆز ئالدىغا ئۆستۈرۈۋېلىش، قانۇنسىز ساختا، ناچار دورىلارنى ياساپ سېتىش مەسىلىلىرى ئەھۋالىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ بىرتەرەپ قىلىندى.

یگرمنجی قسم

مەدەنیەت، تەنتەرنیە

يىگىرمىنچى قىسىم

مەدەنىيەت، تەنتەربىيە

شايار — كۆسەن مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى، بولۇپمۇ سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى زامانىدا پارلاق تارىخ ياراتقان، شۇڭا ئۇ قەدىمدىن ھازىرغىچە جۇڭگونىڭمۇ، چەت ئەللەرنىڭمۇ دىققىتىنى تارتىپ كەلمەكتە.
شايار — شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۆزئارا ئالاقە تۈگۈنى بولغان يىپەك يولىدىكى بېسىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان مۇھىم جاي، شۇڭا بۇ يەردە شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر تەركىبلىرى ئۆزئارا قوشۇلۇپ كەتكەن.

شايار خەلقى قەدىمدىن ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر خەلق، ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممە ئادەم ناخشا ئېيتالايدۇ، ئۇسسۇل ئوينىيالايدۇ، ھەرقانداق پەسىل، ھەرقانداق ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلىرىدىلا بولىدىكەن، ئۇ يەردىن ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلىغىلى، ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. 1934 - يىل 12 - ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا سەنئەت ئۆمىكى، ئويۇن قويۇش ئەترىتى تەشكىل قىلىندى، ئۇلار ناخشا - ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى جەم قىلىپ سەييارە ئويۇن قويدى. دراما ئوينىدى. 1937 - يىلدىن كېيىن ناھىيىدە مىڭ كىشىلىك بىر تىياتىرخانا سېلىندى، بۇ تىياتىرخانىدا ئۇيغۇرچە درامىلاردىن «جۇدۇندىن كېيىنكى قۇياش»، مىللىي ئەنئەنىۋى مۇھەببەت درامىلىرىدىن «تاھىر - زۆھرە» قاتارلىق دراملار ئوينالدى، كۆرۈرمەنلەر ھەر مەيداندا نەچچە يۈزگە ھەتتا مىڭغا يېتەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا، سەنئەت ئۆمىكى ۋە ئويۇن قويۇش ئەترەتلىرى مىللىي روھنى ئۇرغىتىدىغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىنى قوزغىتىدىغان، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ياپون قاراقچىلىرىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشقا چاقىرىق قىلىدىغان «شاڭخەي كېچىسى» گە ئوخشاش نۇرغۇن ناخشا - ئۇسسۇل ۋە درامىلارنى تەييارلاپ ئوينىدى، بۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىئانە توپلاش - ھەربىي ئاشلىق جۇغلاشنىڭ مەنىۋى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولدى. شۇنداقلا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبە قازىنىشىدىكى كاپالەتلەردىن بىرى بولدى.

شايار ناخشا - ئۇسسۇللىرى ھەم خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى بېيىتتى، ھەم خەلقنىڭ پەزىلىتىنى تاۋلىدى. ئۇ خەلقچىللىق مەزمۇنىغا ئىنتايىن باي بولۇپ، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان تۇرمۇشنى مەدھىيىلەپ، خەلقنى ئىتتىپاقلىشىشقا، يۇقىرى ئۆرلەشكە ئىلھاملاندۇرۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، باتۇرلارچە ئالغا ئىلگىرىلەشكە چاقىرىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ئازادلىققا ئېرىشىپ قەد كۆتۈردى، ئۇلار ئۇلۇغ جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ۋە كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق ھۆكۈمىتىنى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتىن ئىبارەت توغرا سىياسەت ۋە ھەرىكەتلەرنىڭ خەلققە ئېلىپ كەلگەن بەخت - سائادەتلىرىنى چىن كۆڭلىدىن مەدھىيىلىدى. 1966 - يىلدىن كېيىنكى 10 يىلدا ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ۋە سىياسىي بېسىم تۈپەيلىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، شۇنداقتىمۇ ئەنئەنىۋى ئويۇنلار، ئامما ياقتۇرىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرى

ۋە ناخشا - ئۇسسۇللار يەنىلا ئويۇنلىنىپ تۇردى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كىشىلەر ئىدىيەدە يەنە بىر قېتىم ئازاد بولدى، ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى ئەسلىگە كەلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ھەم جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىدا سۈپەت جەھەتتىن سەكرەش، سان جەھەتتىن ئۆرلەش بارلىققا كەلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىختىساسلىق مەدەنىيەت، تەنتەربىيە خادىملىرىنى پائال تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى، شەھەر - يېزا ئاممىۋى مەدەنىيەت تورىنى بەرپا قىلدى، مەدەنىيەت، تەنتەربىيە مۇئەسسەسەلىرىنى قۇردى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلىپ، ئىقتىساد راۋاجلاندى، جەمئىيەت مۇقىم بولدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىشلىرى «كونىلىرىدىن يېڭىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە راۋاجلاندى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرى - كېيىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى، ناھىيىلىك كۇتۇپخانا، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى، ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى، ناھىيىلىك تىياتىرخانا، ناھىيىلىك كىنوخانا، ناھىيىلىك كىنو شىركىتى، يېزىلىق كىنوخانا، كىنو قويۇش ئەترىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، كەنت مەدەنىيەت ئۆيى قاتارلىق جايلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولغان مەدەنىيەت تور - نۇقتىلىرى قۇرۇپ چىقىلدى. 1992 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ناھىيە دەرىجىلىك سەنئەت ئۆمەكلىرى كۆرىكىدە، شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى بىر كوللېكتىپ مۇكاپاتقا، 6 يەككە تۈر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1993 - يىل 5 - ئايدا شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەجمۇئەسىنىڭ شايار تومى (خەلق قوشاقلىرى، خەلق چۆچەكلىرى، خەلق ماقال - تەمسىللىرى) نەشر قىلدۇرۇلۇپ تارقىتىلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك ياختا - چىگە شىركىتى ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى تەشكىللەندى. رادىئو، تېلېۋىزىيە يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى، كىچىكلىكتىن زورايدى، ناھىيىدە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، يېزىلاردا رادىئو كۈچەيتىش ئۆزەكلىرى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان يېزا رادىئو تورى ئاساسىي جەھەتتىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. تەنتەربىيە ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، توپ، شاھمات، چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، ئارغامچا تارتىشىش، يېنىك ئاتلېتىكا قاتارلىق ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى شەھەر، يېزا، ئىدارە - ئورگان، مەكتەپلەردە ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيىدە ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە تەنھەرىكەت كوماندا - گۇرۇپپىلىرى تەشكىللەندى. ناھىيىدە يەنە بەزى ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلارمۇ مەيدانغا كېلىپ، ئەدەبىي ژۇرنال — «يىپەك يولى» دا تارىخىي ھېكايە «سۇلىغا قايتىش» قا ئوخشاش خېلى تەسىرگە ئىگە بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدۇردى.

I باب

مەدەنىيەت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارمىقىدا مىللىي

مەدەنىيەت - مائارىپ يۇرتى تەسىس قىلىندى.

مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) 1951 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1967 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، كېيىن بۇ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى؛ 1987 - يىلى يەنە مەدەنىيەت ئىدارىسى قۇرۇلدى؛ 1989 - يىلى تەنتەربىيە كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى؛ 1990 - يىلى يەنە مەدەنىيەت ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى؛ 1993 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدا 3 كادىر ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىدارە باشلىقى بىر.

مەدەنىيەت يۇرتى 1951 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا كىتابخانا تەسىس قىلىندى، بىر شتات بېرىلدى. 1954 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇلدى. ئۇنىڭ بىر ئۆمەك باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 15 كەسپىي ئارتىس - خىزمەتچىسى بار ئىدى، خىراجەتنى ئۆزى ھەل قىلاتتى. يىگى كۆلۈپ يۇتكەندىن كېيىن مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن سەنئەت ئۆمىكى ئۇنىڭغا كۆچۈپ كىردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئاخىرىدا، مەدەنىيەت يۇرتى، رادىئو ئۆزىلى، كىنوخانا، شىنخۇا كىتابخانىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ شايار ناھىيىلىك مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1970 - يىلى مەدەنىيەت پونكىتىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مەدەنىيەت يۇرتى ھەر يىلى 1 — 2 قېتىم گۈزەل سەنئەت، ھۆسنخەت، فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈپ تۇردى. مەدەنىيەت يۇرتىغا ئېلېكترونلۇق ئويۇنچۇق ماشىنىسى، سىنقويغۇ، بىليارد، تىكتاك توپ، شاھمات، تانسىخانا، مۇزىكىلىق چايخانا قاتارلىق مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسىلىرى سەپلەندى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا 12 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە باشلىق بىر، خادىم 7.

كۇتۇپخانا شايار ناھىيىلىك كۇتۇپخانا بىناسى 1985 - يىل 10 - ئايدا سېلىندى، بىنا خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كۆلىمى 1021 كۋادرات مېتىر، ئۇنىڭدا بىر خەنزۇچە كىتاب ئامبىرى، بىر ئۇيغۇرچە كىتاب ئامبىرى، بىر قىرائەتخانا بار. شايار كۇتۇپخانىسى باشتا مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ قىرائەتخانىسى ۋە كىتاب ئۆيى بولۇپ، 14 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلاندى، 1986 - يىلى يىڭى كۇتۇپخانا يۆتكەندىن كېيىنمۇ مەدەنىيەت يۇرتىدىن ئايرىلمىدى، كۇتۇپخانا باشلىقلىقىنى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە ئۆتىدى. مەمۇرىي باشقۇرۇش، كەسپىي پائالىيەت ۋە خىراجەت چىقىمى قاتارلىقلار مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، ئۇنىڭدا 4 نەپەر كىتاب باشقۇرغۇچى ئىشلىدى.

سەنئەت ئۆمىكى شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) قۇرۇلدى، ئۇنىڭ بىرقانچە ئەزاسى بولۇپ، ئۆمەك باشلىقلىقىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى ھاۋۇل ئەرشىدىن قوشۇمچە ئۆتىدى.

1954 - يىلى سەنئەت ئۆمىكى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغان مەزگىلدە، سەنئەت ئۆمىكى تارقىتىۋېتىلىپ، ئارتىس - خىزمەتچى خادىملار يېزىغا ئەمگەككە چۈشۈرۈۋېتىلدى. 1980 - يىلى سەنئەت ئۆمىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 25 شتات بېرىلدى. 1992 - يىلى سەنئەت ئۆمىكىدە 22 ئارتىس - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆمەك باشلىقى بىر، مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى بىر. سەنئەت ئۆمىكى قارىمىقىدا ئۇسسۇل گۇرۇپپىسى، مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ناخشىلىق مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ئوپېرا گۇرۇپپىسى، رېژىسسورلۇق گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 5 گۇرۇپپا تەسىس

قىلىندى. ياڭراتقۇ ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش، 517 كۇادرات مېتىرلىق رېھىتىس زالى، «شەرق شامىلى» ماركىلىق بىر ئاپتوموبىل قاتارلىقلار سەپلەپ بېرىلدى.

كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتى 1970 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1980 ـ يىلى بۇ پونكىت شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى، 10 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، پۈتۈن ناھىيىنىڭ كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش خىزمىتىنى باشقۇردى. 1985 ـ يىلى كىنو فىلىم تارقىتىش كىرىمى 120 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، شايار ناھىيىسىنىڭ كىنو فىلىم تارقىتىش كىرىمى ئەڭ ياخشى بولغان تارىخىي سەۋىيىنى ياراتتى. 1992 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتىدە 10 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دىرېكتور بىر، بۇ شىركەتنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى يىلدىن يىلغا ياخشىلىنىپ باردى.

شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ 1980 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئويۇن قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 1

يىللار	سىرتقى ناھىيە، شەھەرلەردە سەييارە قويۇلغان ئويۇن (مەيدان ـ قېتىم)	كۆرۈرمەنلەر سانى	ناھىيە بازىرى ۋە يېزا ـ كەنتلەردە قويۇلغان ئويۇن (مەيدان ـ قېتىم)	كۆرۈرمەنلەر سانى	جەمئىي سان	مەيدان ـ قېتىم
1980	22	20000	30	29000	49000	52
1981	28	30000	40	38000	68000	68
1982	32	45000	45	58000	103000	77
1983	29	40000	38	50000	90000	67
1984	27	35000	37	45000	80000	64
1985	20	30000	35	40000	70000	55
1986	22	20000	29	30000	50000	51
1987	25	20000	57	35000	55000	82
1988	27	29000	65	40000	69000	92
1989	25	30000	79	55000	85000	104
1990	45	55000	47	50000	105000	92
1991	59	65000	57	45000	110000	116
1992	65	76000	60	55000	131000	125
1993	79	85000	51	61000	146000	130

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى 1992 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ شتاتى ۋە كەسپىي خادىمى يوق ئىدى، مەدەنىيەت يۇرتىدىن بىر كادىر بۇ خىزمەتنى قوشۇمچە تۇتتى.

يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتلىرى 1989 - يىلدىن بۇيان 7 يېزا، بىر فېرمىدا يېزا دەرىجىلىك مەدەنىيەت پونكىتىدىن 8 ى قۇرۇلدى. 1992 - يىلى قايلور يېزىسى 60 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن 30 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم ئېلىپ، قايلور يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىنى كېڭەيتىپ، قايلور يېزىلىق مەدەنىيەت مەركىزىنى قۇردى، شۇ يىلى كەنت دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئۆيىدىن 40 ى قۇرۇلدى. تارىم يېزىسىنىڭ 7 كەنتىدە مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلدى.

يېزا، بازار مەدەنىيەت پونكىتلىرى ۋە كەنت مەدەنىيەت ئۆيلىرى قىرائەتخانا تەسىس قىلدى. ئۇلار ئىشچى-خىزمەتچىلەر، دېھقانلارنى ھەمىشە توپ، شاھمات مۇسابىقىلىرىگە ئۇيۇشتۇرۇپ، يېزا مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى جانلاندۇردى، بەزى مەدەنىيەت پونكىتلىرى يەنە سىنتوبىغۇ ۋە تېلېۋىزور سەپلەپ، يېزا - بازارلارنىڭ مەدەنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى.

يېزا رادىئو كۈچەيتىش پونكىتلىرى 1962 - يىلى تويبولدى گۇڭشېسىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى گۇڭشې دەرىجىلىك رادىئو كۈچەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1984 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېزا دەرىجىلىك رادىئو كۈچەيتىش پونكىتىدىن 7 سى بار بولدى، رادىئو ئۈسكۈنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 1.4 كىلوۋاتتىن كۆچىيىپ 6.75 كىلوۋاتقا يەتتى.

يېزا كىنو قويۇش ئەترەتلىرى 1970 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكى 1 -، 2 - كىنو قويۇش ئەترەتلىرى گۈلباغ، قايلور گۇڭشېلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى يېڭىمەھەللە، تويبولدى ۋە قىزىلبايراق گۇڭشېلىرى گۇڭشې باشقۇرۇشىدىكى كىنو قويۇش ئەترەتلىرىنى قۇردى. 1970 — 1975 - يىللىرىچە تارىم گۇڭشېسى، 1 -، 2 - فېرما، يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى، نۇرباغ گۇڭشېسى كىنو قويۇش ئەترىتى قۇردى، 1980 - يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بىر كىنو قويۇش ئەترىتى قۇردى. 1982 - يىلى يېڭىمەھەللە، تويبولدى گۇڭشېلىرى بازارلىق كىنوخانا سالدى.

يۇقىرىقى ئاپپاراتلاردىن باشقا يەنە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى رادىئو ئۆزىكى، تېلېۋىزىيە سىن فىلىملىرىنى ئۆلاپ كۆرسىتىش ئىستانسىسى، شىنخۇا كىتابخانىسى (سىستېما بويىچە باشقۇرۇلدى) ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئارخىپخانا بار ئىدى.

II باب

ئاممىۋى مەدەنىيەت

§ 1. مەشرەپ

مەشرەپ — كۆمەن ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەتى ئاساسىدا يېتىلگەن، ئۆزگىچە بەدىئىي شەكىلگە ئىگە ئاممىۋى ناخشا - ئۇسسۇل. ئۇنىڭدا ئادەتتە چالغۇلارنى چېلىشقىمۇ، مۇرەككەپ چالغۇلارنى چېلىشقىمۇ بولىدۇ، سورۇن چوڭ بولسىمۇ، كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ. ئايۋان - سارايدىمۇ، ھويلا - قورۇدىمۇ، كەڭرى مەيداندىمۇ ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا، ئەمگەك ئارىلىقىدىكى ئارام

ۋاقىتلىرىدا، توي - تۆكۈن، ھېيت - بايراملاردا، مۇراسىم ياكى كاتتا مېھماندارچىلىقلاردا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ناخشا - ئۇسسۇل شەكلى بىلەن خۇشاللىنارلىق ۋە تەنتەنە شادلىقى نامايان قىلىنىدۇ. مەشرەپنىڭ مېلودىيىسى ياڭراق، قىزغىن، قايناق بولىدۇ، ئۇسسۇلى جۇشقۇن، تېتىك، گۈزەل، رېتىملىق، تېز، تەڭكەش بولىدۇ، مەشرەپتە يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇلمۇ ئوينىلىدۇ، ئەر - ئايال جۈپ بولۇپمۇ ئوينايدۇ، ھەممەيلەن تەڭ ئۇسسۇلغىمۇ چۈشىدۇ. مەشرەپ ئەھلىنىڭ ھەممىسى ئامما بولۇپ، 70 ياشلىق بوۋاي - مومايلارمۇ، نەچچە ياشلىق كىچىك بالىلارمۇ قالماي ئىشتىراك قىلىدۇ، مەشرەپتە ئالاھىدە گىرىم قىلىپ ياسىنىشنىڭمۇ، سەھنە كىيىملىرى ۋە سەھنە جابدۇقلىرى ئىشلىتىشنىڭمۇ ھاجىتى بولمايدۇ.

دەسلەپتە سازەندە مۇقەددىمىنى ئورۇندايدۇ، بۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ بىرەيلەن يالغۇز ناخشا ئېيتىدۇ ياكى سازەندە ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئېيتىدۇ. كۆپىنچە ساتار، تەمبۇر بىلەن مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسىگە چېلىنىدۇ، بۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇلۇپ خەلق ناخشىسى ئېيتىلىدۇ. مۇقەددىمە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن سورۇن ئاقساقلى مەشرەپ ئۆتكۈزۈشتىكى مەخسەتنى قىسقىچە ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەمبۇر، دۇتار، ساتار ۋە ئۇلارغا تەڭكەش بولىدىغان چوڭ - كىچىك داپ، تاش، قوشۇق قاتارلىق چالغۇلار بىلەن شوخ، جۇشقۇن سەنەمگە چېلىنىدۇ. بۇ چاغدا سورۇننى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئامما مەيدانغا چۈشۈپ، داپقا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل باشلايدۇ. مۇزىكا گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىدۇ، رېتىم گاھ تېزلىشىپ، گاھ ئاستىلايدۇ. ئۇسسۇلچىلار مۇزىكىغا ئەگىشىپ گاھ تېز، گاھ ئاستا ئوينايدۇ ھەم ئۇسسۇل ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. مۇزىكا ئادەتتە تەزىدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن سەنەم، سەلىقە، چۈشۈرگە تەرتىپى بويىچە بارىدۇ. ئۇسسۇلچىلار غۇلاچ تاشلاپ، يەلكىلىرىنى ئوينىتىپ، بەللىرىنى تولغاپ، قوللىرىنى چۆرۈپ، پۇتلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ ۋە ئالدى - كەينىگە ئېلىپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. . . ئۇسسۇل ھالىتى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ۋە مەزمۇت، گۈزەل بولىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەر ناخشا ئېيتمايدۇ، ئەرلەر بەلگىلىك سۈر بىلەن كۈلۈمسىرەپ ياكى قىزىقچىلىق قىلىپ ئوينىسا، خوتۇن - قىزلار نازاكەت بىلەن كۈلۈمسىرەپ، قاش - كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، يېقىملىق ھېسسىيات بىلەن ئوينايدۇ، ھەممەيلەن ئۆز ئۇسسۇللىرىدا شاد - خۇراملىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەشرەپتە ئەر - ئايال، قېرى - ياش دېمەي، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى يات دەپ ئايرىماي، ھەممەيلەن بىر - بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتسا بولىدۇ، ئۇسسۇلغا تارتقۇچى ئۇسسۇلغا تارتىلغۇچىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئېگىلىپ تازىم قىلىدۇ، ئۇسسۇلغا تارتىلغۇچى خالىسىمۇ، خالىمىسىمۇ، سالام بېرىپ جاۋاب قايتۇرىدۇ، توي قىلمىغان قىز - يىگىتلەر بىر - بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتقاندا، يۇقىرىقىدەك سالامدىن باشقا يەنە قارشى تەرەپكە بىر دەستە (ياكى بىر تال) گۈل تۇتىدۇ، گۈلنى يىگىت ئالغان بولسا، ئۇ گۈلنى قولىدا تۇتۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ، قىز ئالغان بولسا، ئۇ گۈلنى ياكى قولىدا تۇتۇپ، ياكى چېچىغا قىستۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. 2 ئادەم بىللە ئۇسسۇل ئوينىغاندا، بىر بولسا، بىر - بىرىگە قارىشىپ، تاشلىشىپ ئوينايدۇ، بىر بولسا، بىلەكلىرىنى جۈپ كەلتۈرۈپ گىرەلەشتۈرۈپ، چۆگىلەپ ئوينايدۇ. بىر مەشرەپ سورۇنىدا نۇرغۇن جۈپلەر ئويناش، يالغۇز - يالغۇز ئويناش شەكىللىرى بىلەن ھەممەيلەن ئويناپ تەڭ تەنتەنە قىلىشىدۇ. نەغمىچىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ توختىماي ناخشا ئېيتىدۇ، ناخشا ئارىلىقىدا تاماشىبىنلار «ۋاي - ۋاي. . . قايناڭ» دەپ مەدەت سادالىرىنى ياڭرىتىدۇ، بۇنداق ئەھۋال مۇزىكا - ناخشا رېتىمى تېزلەشكەندە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

مەشرەپ كەيپىياتىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، توي مەشرىپى، ھېيت - بايرام مەشرىپى، ئوغلاق تارتىش مەشرىپى، دېھقانچىلىق ئالدىراش مەزگىلىدىكى مەشرەپ، دېھقانچىلىق بوش مەزگىلىدىكى مەشرەپ قاتارلىق بىرقانچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. دېھقانچىلىق ئالدىراش مەزگىلىدىكى مەشرەپ ئاددىي ۋە كىچىكرەك كۆلەمدە بولۇپ، ئەمگەك بىلەن دەم ئېلىشنى بىرلەشتۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئۇ، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە، كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتىنى تەڭشەش رولىنى ئوينايدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ بوش مەزگىلىدە، ياكى ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈنلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپنىڭ كۆلىمى چوڭراق، دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ،

مەشرەپنىڭ تەنتەنىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا شۇ يەردىكى داڭلىق سازەندە ۋە ئۇسسۇلچىلار تەكلىپ قىلىنىدۇ.

70 - يىللاردا خوتەن، ئاۋات ناھىيىلىرىدىن بەزى كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈپ كېلىشى بىلەن، شايار ناھىيىسىنىڭ گۈلباغ، توپبولدى يېزىلىرىنىڭ بەزى كەنتلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ يەنە دولان مەشرىپىنىڭ تۈسىنى ئالدى.

§2 . قوشاق

شايار ناھىيىسىدىكى قوشاقلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەمگەك ئەمەلىيىتىنىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. قوشاق ئەنئەنىۋى قوشاق ۋە يېڭىچە قوشاق دەپ چوڭ 2 قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئەنئەنىۋى قوشاقلاردىمۇ، يېڭىچە قوشاقلاردىمۇ مۇھەببەت قوشاقلىرى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئەنئەنىۋى مۇھەببەت قوشاقلىرى خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەت فېئوداللىق ئەدەپ - قائىدىلەرنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ، مۇھەببەت ئەركىنلىكىگە ۋە نىكاھ ئازادلىقىغا تەشنا بولغانلىقىنىڭ ئىنكاسى.

شايار قوشاقلىرىدىكى مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ ھېسسىياتى ناھايىتى قويۇق، ژانىرى لاتاپەتلىك، تېكىستى ئاددىي ھەم ئۇدۇل بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھېسسىي دۇنياسىنى ۋە ئىستىبتىلىك پىسخىكىسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. «مودەنخان»، «گۈللەيلى»، «ئايزىخان»، «ماۋاگۈل» قاتارلىقلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام، ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق پائالىيەتلەردىكى مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ، ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلار ھەم تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىگە دائىر قوشاقلارمۇ شايارنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بۆلىقى. ئۇلار تۈرىگە قاراپ «توي قوشاقلىرى»، «باھار قوشاقلىرى»، «دۇئا - تىلاۋەت قوشاقلىرى»، «مەرسىيە» ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىدار بولغان «تارىم باھارى»، «يىپەك ياغلىق»، «ئەللەي قوشىقى»، «تېرىم قوشىقى»، «ئورما قوشىقى»، «خامان قوشىقى»، «ھارۋا قوشىقى» دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئاددىي، چىن بولۇپ، قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە.

1949 - يىلدىن كېيىن خەلق ئازادلىققا ئېرىشتى، يېڭىچە قوشاقلار گويا بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاقتەك كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كەلدى، بۇ خىلدىكى قوشاقلار مەردانە، قىزغىن، قايناق كېلىدۇ، «مول ھوسۇل قوشىقى»، «سالام بېيجىڭ» دېگەنلەر شۇ جۈملىدىن بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ يۈرەك ساداسىنى ۋە يۇرت - ماكانىنى قىزغىن سۆيىدىغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

شايار قوشاقلىرى مۇزىكىغا سېلىنىدۇ، بىرنەچچە قوشاق بىر مۇزىكىغا ياكى بىر قوشاق بىرنەچچە مۇزىكىغا سېلىنىپ، ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇلارنى ئېتىز - ئېرىق بويلىرىدا، ئورمان ئارىسى، چۆل - دەشتلەر، كوچا - مەھەللىلەردە قېرى - ياش، ئەر - ئايال ھەممەيلەن ئېيتىشىدۇ. 1990 - يىلى توپلاپ رەتلىنىپ، 1993 - يىل 5 - ئايدا نەشر قىلدۇرۇلۇپ تارقىتىلغان قوشاقلار توپلىمىغا ھەر خىلدىكى قوشاقتىن 1782 كۇپلېت كىرگۈزۈلدى. ئۇلاردىن بىرنەچچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

ئۆتمۈشتە ئېزىلگەن بىز،
زالىملارنىڭ قولىدا.
ئازاد بولدۇق ئەمدى بىز،
كومپارتىيە نۇرىدا.

كومپارتىيە دەۋرىدە،
ھەممە مىللەت باراۋەر.
بىللە ئىشلەپ كۈلىمىز،
قازىنىپ ئۇتۇق - زەپەر.

2

ئاسماندا مېنىڭ ئايىم،
گۈزەل شايار مېنىڭ جايىم.
ئاڭلاڭلار خالايىقلار،
راھەتتە ئۆتەر جانىم.

بەكمۇ ئىللىق - يېقىملىق،
يۇرتىمىزنىڭ ھاۋاسى.
ئىچجان - ئوغۇل قىزلارنىڭ،
ياڭرار ناخشا ساداسى.

توي بولدى-يا، توي بولدى،
يۇرتىمىزدا توي بولدى.
ئىسلاھاتنىڭ نۇرىدا،
ھەممە كىشى باي بولدى.

3

بىكار پارالڭ كۆپ بولسا،
ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ.
ئوڭدا ياتسالڭ ئەجىرسىز،
ئاغارلىرىڭ توشمايدۇ.

4

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز،
گەرچە ئەۋلىيا بولساڭ.
ئۆزۈڭنى بارچىدىن كەم تۇت،
سۇلايمان پادشاھ بولساڭ.

5

زىبادۇر ئۆزى،
شايارنىڭ قىزى.
چاچلىرى سۇمبۇل،
قۇندۇزدۇر كۆزى.

قاشلىرى قەلەم،
بويلىرى غۇنچە.
لەۋلىرى ياقۇت،
چىشلىرى ئۈنچە.

6

گۈلدەستە تىزىپ قويدۇم،
رەڭمۇرەڭ چېچەكلەردىن.
يار ساڭا تۇتارمەن دەپ،
سېغىنغان يۈرەكلەردىن.

تېرەك باشىدا كاككۇك،
تىنماي خۇشال سايرايدۇ.
يارىم سېنى كۆرگەندە،
دىلىم شۇنچە يايرايدۇ.

ئىشىك ئالدى باغ، يارىم،
باغنىڭ ئىچى گۈل، يارىم.
چىدىمايدىكەن يۈرەك،
ئانچە ـ مۇنچە كەل يارىم.

ئالما شېخى ـ گۈل شېخى،
سۇنسا سۇنار ـ قايرىلماس.
چىن يۈرەكتىن سۆيگەن يار،
تا ئۆلگىچە ئايرىلماس.

قىزىلگۈلنىڭ شېخىنى،
شامال قانداق قايرىغاي.
شېرىن سۆزلۈك يارىمدىن،
دۈشمەن قانداق ئايرىغاي.

7

چىراغنى چىراغ دەڭلار،
كۆيگەننى پىراق دەڭلار.
ۋاپا قىلمىغان يارنى،
كۆڭۈلدىن يىراق دەڭلار.

بېغىڭدىكى ئالمىڭنى،
ئۈزمىسەم بولار ئىكەن.
سېنىڭدەك ۋاپاسىزنى،
سۆيمىسەم بولار ئىكەن.

ئۇسسۇل ئوينىغان سەتەڭنىڭ،
پىستان قويغان كەشى بار.
كۆيمەن دېگەن بىلەن،
كەينىدە ئون بەشى بار.

8

خەنزۇ كەشنى خەي دەيدۇ،
كۆك چامغۇرنى سەي دەيدۇ.
شاڭخەيلىكتىن يار تۇتسام،
بۈگۈن ئاخشام لەي دەيدۇ.

لەغمىنىڭنى يېمەيمەن،
سامساق بىلەن لازاڭ يوق.
مەن مەھەللەڭگە بارمايمەن،
باشلايدىغان پاڭزاڭ يوق.

3 § . خەلق ماقال - تەمسىللىرى

خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئۇيغۇر تىلىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شاياردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىدە ماقال - تەمسىللەرنى كۆپ ئىشلىتىپ، سۆزنىڭ مەنىسىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ پەلسەپىۋىلىكى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش داۋامىدىكى گەپ - سۆز - پاراڭلاردا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ؛ ماقال - تەمسىللەر ياكى ئويغىتىش - جانلاندۇرۇش، ياكى ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش ۋە ياكى سۆز مەنىسىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ، ئوخشىتىش بەك جايىدا، مەنە يېڭىچە، ئىپادىلەش جانلىق، توغرا بولىدۇ، ماقال - تەمسىللەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، بىر گەپ بىلەن كۆپ تەرەپنى ئىپادىلەش، قىسقا گەپ بىلەن چوڭقۇر مەنىنى ئىپادىلەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ، 1990-يىلى توپلىنىپ، 1993-يىلى نەشردىن چىقىرىلغان «شايار خەلق ماقال - تەمسىللىرى» گە 1510 ماقال-تەمسىل كىرگۈزۈلدى. تۆۋەندە ئۇلاردىن مىسال ئېلىپ ئۆتىمىز:

ماقال - تەمسىل

1. تۈمۈرچىلىك يەل بىلەن ئوخشار،
پادىشاھلىق ئەل بىلەن (ئوخشار).
2. ئەر كۆرىكى ساقال،
ماقالە كۆرىكى ماقال.
3. ئەرنى ئەر قىلغانمۇ خوتۇن، يەر قىلغانمۇ خوتۇن.
4. چاپمايدىغان ئات يوق،
چىشلىمەيدىغان ئىت (يوق).
5. ئادەمنىڭ سىياقىغا قارىماي، قەلبىگە قارا،
سۆلىتىگە قارىماي، قابىلىيىتىگە قارا.
6. قېلىن تېرىدىن سۇ ئۆتمەس،
يۈزى قېلىنغا گەپ (ئۆتمەس).

7. ئاچچىق ئەقىلنى كېسەر،
سەۋر ئاچچىقنى يېڭەر.
8. باشتا كىرگەن ئاش يەر،
كېيىن قالغان مۇشت (يەر).
9. ئۆكۈزنى سويۇپ يېسەڭ يېگىنىكى، ئۆرۈزقلۇقنى بەۋەتمە.
10. سۇنىڭ بېشى لاي بولسا، ئايىغىمۇ لاي بولۇر،
ئامبال نەپسى بالا بولسا، يايلار ئاچكۆز كېلۇر.
11. ئوغرىنىڭ يۈزى يېرىم قارا،
گۇمانخورنىڭ يۈزى پۈتۈن قارا.
12. چېچى بارنى تاز دېسەڭ، كۈلەر،
چېچى يوقنى تاز دېسەڭ، ئۆلەر.
13. گۆشنى چايناپ يە، گەپنى ئويلاپ دە.
14. ياخشىغا ياندىش، ياماندىن نېرى قاچ.
15. كىشىنى رەنجىتمەك ئاسان، رەنجىگەن كۆڭۈلنى ئالماق تەس.
16. دانا ئىشتا ئوچاقتىكى ئوتقا باقار،
نادان ئىشتا قازاندىكى ئاشقا (باقار).
17. ئىشچان كىشى ئالىدۇ قاپلاپ ئاش،
ھورۇن كىشى قالىدۇ چايناپ تاش.
18. پۇت يۈگرىكى ئاشقا، ئېغىز يۈگرىكى باشقا.

§ 4 . خەلق چۆچەكلىرى

شايار خەلق چۆچەكلىرى ئۇزاقتىن بۇيان تارقىلىپ كەلدى، ئۇنى ساۋاتى بارلارمۇ، ساۋاتى يوقلارمۇ ئېيتىدۇ. ئايرىم بىلىمدارلار ئېيتىدىغان چۆچەكلەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتىمۇ، بەدىئىي ئالاھىدىلىكىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇلاردا قىزىقتۇرۇش بىلەن قائىدە سۆزلەش بىرلىشىپ كەتكەن، بىلىم بىلەن ئەخلاق بىرلىككە كەلگەن بولىدۇ. 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى خادىملىرىنى ئاما ئارىسىغا ئەۋەتىپ، خەلق چۆچەكلىرىنى كەڭ دائىرىدە توپلاپ ۋە رەتلەپ، 1993 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى (ئۇيغۇرچە)، بۇ كىتابقا رىۋايەت ۋە شەخسلەر، ھايۋانات، جىن ـ شاياتۇن قاتارلىقلارغا دائىر چۆچەكلەردىن 50 پارچىسى كىرگۈزۈلدى، دانىشمەن شەخسلەرگە دائىر چۆچەكلەر، نادان شەخسلەرگە دائىر چۆچەكلەر، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارغا دائىر چۆچەكلەر، مۇھەببەت چۆچەكلىرى، يېزا ـ بازار ناملىرىغا دائىر چۆچەكلەر قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلدى. ئاشنا ئويناش ـ جىنسىي تۇرمۇش مەزمۇنىدىكى بىر قىسىم چۆچەكلەر كىرگۈزۈلمىدى. جىنسىي بىلىم تەربىيىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇلارنىمۇ كىرگۈزۈش زۆرۈر ئىدى، بۇ «چۆچەكلەر توپلىمى» دىكى بىر كەمچىلىك بولۇپ قالدى.

تۆۋەندە بىرنەچچە چۆچەك بېرىپ ئۆتىمىز:

بەڭگى بىلەن سوپى

تارىم دەريا بويىدا تام دېگەن بىر كەنت بار ئىكەن، تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئەگرى - بۈگرى سوزۇلغان، كەينى قېلىن توغراقلىققا تۇتىشىدىغان، ئالدى ئۆركەشلىك تارىم دەرياسىغا قارايدىغان بۇ كەنتتە ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ يەر تېرىپ، پادا بېقىپ، ئوۋ ئوۋلاپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان نەچچە 10 ئائىلىلىك ئادەم ياشايدىكەن.

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا كەنتتە 2 ئادەم ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ بىرى ئېگىز بويلۇق، قاڭشارلىق، ساقاللىق كىشى بولۇپ، ئېتى سوپى ئىكەن؛ يەنە بىرى، پاكار، ۋىجىك، پاناق، زەپىرەڭ چىراي ئادەم بولۇپ، ئېتى كېپەك ئىكەن. ئۇلار تام قوشنا ئولتۇرىدىكەن، كېپەك نەشە چېكىپلا يۈرىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى بەڭگى دەپ ئاتايدىكەن.

بەڭگى ناھايىتىمۇ ھورۇن، لايغەزەل ئادەم ئىكەن. ئۇ ئەتىياز كۈنلىرى قوتۇر ئېشىكىنى مىنىپ، لالما ئىتىنى يېتىلەپ، تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ، خوراز سوقۇشتۇرۇپ، ئىت تالاشتۇرۇپ ئوينايدىكەن؛ ياز كۈنلىرى دەرەخ تۈۋىدە قۇشلارنىڭ سايرىشىنى ئاڭلاپ، سايداپ ياتىدىكەن؛ كۈز كۈنلىرى قوغۇن - تاۋۇزلار پىشىپ، مېۋىلەر مەي باغلىغاندا، خەقنىڭ قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋىلىرىنى ئوغرىلاپ يەيدىكەن، نەدە قورسىقى تويسا، شۇ يەردە ئۇخلايدىكەن؛ قىش كېلىپ يەر - جاھان توڭلاپ، دەريادا مۇز قاتقاندا ئۆيىگە كىرىۋېلىپ، ئوچاق تۈۋىدە ئوت كوچىلاپ، توڭگۇلۇپ ياتىدىكەن. يىل بويى ھېچ ئىش قىلمايدىكەن، بىراق نەشىدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلمايدىكەن.

خوتۇنىنىڭ سەۋر - تاقىتى قالماپتۇ-دە، كېپەككە: «سەن كۈنبويى نەشە چېكىشتىن بۆلەك ئىش قىلمايسەن، مانا ئەمدى ئۈستى - بېشىمىزدا ياختىلىق كىيىم، تاغىرىمىزدا ئاش قالمىدى. بۇ جاننى قانداق باقىمىز؟ سېنى ۋە بالىمىزنى مەن بېقىپ كەلدىم، ئەمدى ھېرىپ ھالىمدىن كېتىپ كېسەلچان بولۇپ، ئۆزەمنىمۇ باقالماس بولۇپ قالدىم. سەنمۇ سوپىغا ئوخشاش ئوغۇل بالىدەك ئىش قىلىپ، ئائىلىمىزنى باقساڭ بولمامدۇ؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ.

سوپى بەك ئىشچان ئادەم ئىكەن، ئەتىيازدا يەر تېرىپ، يازدا پەرۋىش قىلىپ، نەچچە مو يېرىنى خۇددى قىز بالىنىڭ چېچىدەك رەتلەپ، تۈجۈپىلەپ باشقۇرىدىكەن. زىرائىتى ئوخشاپ، قوناقلىرى بىلەكتەك، بۇغدايلىرى غېرىچتەك باش ئالىدىكەن. ئۇ يەنە بىر قورۇ مال باقىدىكەن، ئەتىيازدا بىر توپ تۆل ئالسا، ياز كۈنلىرى چېلەك - چېلەكلەپ سۈت سېغىۋالىدىكەن. قىش كۈنلىرى توغراقلىققا كىرىپ ياۋا چوشقا، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل ئوۋلايدىكەن. يىل بويى تىنىم تاپماي ئىشلىگەچكە، ئائىلىسىنىڭ يەيدىغىنى، ئىچىدىغىنى مول ئىكەن، كۈنلىرىنى بەھۇزۇر، توق ئۆتكۈزىدىكەن. خوتۇنىنىڭ تىل - قاغىشلىرىغا چىدىمىغان بەڭگى سوپىغا ئوخشاش ئىش قىلماقچى بوپتۇ-يۇ، يەنە ئۇنىڭ جاپاسىدىن قورقۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن چىلىمىنى ئېلىپ توغراقلىققا كىرىپ كېتىپتۇ.

بەڭگى مېڭىپ - مېڭىپ ھېرىپتۇ-دە، بىر قېرى توغراق تۈۋىدە يېتىپتۇ. ئۈستى - ئۈستىلەپ يوپۇرماق چۈشۈپ، لۆمشۈپ كەتكەن يۇمشاق يەر ئۇنىڭغا بەكمۇ راھەت بىلىنىپتۇ. بەڭگى غاڭزىسىغا نەشە ساپتۇ-دە، پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىپ چېكىشكە باشلاپتۇ. دەل شۇ چاغدا بىر ئالۋاستى شۇ يەردىن ئۆتۈپ قاپتۇ-دە، بىر ئادەمنى كۆرۈپتۇ ۋە پاھ، راسا بىر تويۇنۇۋالىدىغان بولدۇم-دە، دەپ ئويلاپتۇ. يېقىنلاپ بېرىپ قاراپ، بەڭگىنىڭ ئاغزىدىن ئوت، بۇرنىدىن ئىس چىقىپ تۇرغانلىقىنى، ئاغزىدا ئۇزۇن بىر تال چىشى بارلىقىنى كۆرۈپ، قورقۇپ كېتىپ، «بۇ ئەبلەخ مەندىن يامان ئوخشايدۇ، قاچمىسام بولمىغۇدەك» دېگەن ئويغا كەپتۇ. ئالۋاستى ئالاقزادىلىك ئىچىدە بەدەر قېچىپ كېتىۋېتىپ بىر كۆتەككە پۇتلىشىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. بەڭگى

ئۇچقاندەك يېرىپ ئۇنى ئۇتۇۋېلىپ: «مەن ئېچىرقاپ كەتتىم، خوتۇنۇم بىلەن بالىمىز ئېچىرقاپ كەتتى، شۇ تاپتا ئالۋاستىدىن بىرنى تۇتۇپ يەي دەپ تۇراتتىم، دېگەندەك سەن ئۆزەڭ كېلىپ قالدىڭ» دەپتۇ. قاتتىق قورقۇپ كەتكەن ئالۋاستى: «بەگگى غوجام، ساڭا بىر قاپ ئالتۇن بېرەي، مېنى قويۇۋەتكىن» دەپ يالۋۇرۇپتۇ. بەگگى ئالۋاستىنى قويۇپ بېرىپ، بىر قاپ ئالتۇننى يۈدۈپ ئۆيىگە قايتىپتۇ.

بىر قاپ ئالتۇنغا ئېرىشكەن بەگگى بېيىپ كېتىپتۇ. باشقا مايىنى ياراتماي قويماقنى سېرىق مايدا پىشۇرۇپ يەيدىغان، قوزا گۆشىنى يۇمشاق ئەمەسكەن دەيدىغان بوپتۇ. ئۇچرىغانلارغا: «سىلەر مېنى بەگگى دەپ كۆزگە ئىلمايتتىڭلار، ئادەم قاتارىدا كۆرمەيتتىڭلار، مەن ئىش قىلماي، نەشە چېكىپلا يۈرۈپمۇ، بىر قاپ ئالتۇنغا ئېرىشتىم. سىلەرچۇ؟ كۈن بويى توپا - چاڭ ئىچىدە، ئاپتاپتا تەرلەپ - پىشىپ ئىشلەپ ھالىڭلاردىن كېتىسىلەر، يىل بويى ئىشلەپ نەچچە تال ئالتۇن تاپالايسىلەر؟ سۇپىدەك زېرەك، قابىل ئادەمنىڭمۇ بىرەر ئالتۇن تاپالىغىنىنى كۆرىمىچۇ» دەپ ماختىنىدىغان بوپتۇ.

سۇپىنىڭ خوتۇنى بەگگى راست ئېيتىدۇ دەپ قاراپ، ئېرىنى بەگگىنى تېپىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئالتۇن تېپىپ كېلىشكە ئۈندەپتۇ. سۇپى بارغىلى ئۇنىماپتۇ، خوتۇنى توختىماي كوتۇلداۋېرىپتۇ. سۇپى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماپتۇ. خوتۇنى ئاقىۋەت قىلالماي ئۆزى بارماقچى بوپتۇ. سۇپىنىڭ خوتۇنى بەگگىنى كۆرۈپ: «كېپەك ئاكا» دەپ چاقىرىپتۇ. بەگگى: «مەن كېپەك ئەمەس، مەن دېگەن بەگگى، ئىلگىرى مېنى بەگگى دېمەڭلار دەپ يالۋۇراتتىم، ئۇ چاغدا مەن دۆت ئىكەنمەن، بىلمەپتىكەنمەن، سىلەردەك نادان، بىلىمسىز، پەمسىز ئادەملەرگە ئوخشاش «بەگگى دېگەننى ھاقارەتلىك گەپ دەپ بىلىپتىكەنمەن. ئەمدى بىلدىم، بەگگى دېگەن شەۋكەتلىك، ئابرويلۇق، سالاھىيەتلىك، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئاتاق ئىكەن، ھەتتا ئالۋاستىمۇ مەندىن قورقىدىكەن. مېنى كېپەك دېمەي، بەگگى دەۋەرگىن» دەپ ئاچچىقلاپ كېتىپتۇ. سۇپىنىڭ خوتۇنى يېنىش - يېنىشلاپ: «شۇنداق، شۇنداق، بەگگى غوجام، سىز ئەڭ ياخشى بەگگى ، مەھەللىمىزدە سىز بەگگى بولغاچقا، شاپتۇل، ئۆرۈك، نەشپۈت، چىلانلارغا قۇرۇت چۈشمەيدۇ، تارىمدا سىز بەگگى بولغاچقا، دەريا سۈيى ھەرقانچە كۆپەيسىمۇ ئېتىزلىرىمىزنى بېسىپ كەتمەيدۇ، بەگگى ئاللا ئەۋەتكەن بەخت ياراتقۇچى. . .» دەپ ماختاپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ بەگگىنىڭ كۆڭلى يايراپ كېتىپتۇ ۋە «نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى، تېز دەڭ، خۇمارىم تۇتۇپ كېتىۋاتىدۇ» دەپتۇ. سۇپىنىڭ خوتۇنى: «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ياخشى ئەمەسمۇ، بىز دېگەن تام قوشنا، سىز باي بولغاندىكىن بىزمۇ ئازراق شاپائىتىنى كۆرەيلى، شۇنچە جىق ئالتۇنلۇق بولۇپ قالدىڭىز، بىر ئامال قىلىپ سۇپىغىمۇ ئازراق تېپىپ بېرىڭ، 8 — 10 تال بولسىمۇ بولىدۇ، سىز مەرت، ۋىجدانلىق ئادەم، ماقۇل دەڭا» دەپتۇ.

بەگگى: «بوپتۇ، ئەتە سۇپى بىلەن توغراقلىققا بارايلى، ئالۋاستىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن سۇپىغا بىر قاپ ئالتۇن ئېلىپ بېرەي» دەپتۇ.

بىر قاپ ئالتۇننى قولدىن چىقىرىپ قويغان ئالۋاستى ئۆڭكۈرگە قايتىپ كەلگەندە، قېرى ئالۋاستى قاتتىق ئاچچىقلىنىپ كېتىپتۇ، ھېلىقى ئالۋاستى توغراقلىقتا «ئاغزىدىن ئوت چىچىپ، بۇرنىدىن ئىس چىقىرىپ تۇرىدىغان ئادەم» گە ئۇچرىغان ئەھۋالنى قېرى ئالۋاستىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. قېرى ئالۋاستى بىلەن باشقا ئالۋاستىلار ئاڭلاپ: ئۇ دېگەن ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئەڭ رەزگى، ئەڭ يارىماس بەگگى، دەپ قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ ۋە توغراقلىققا بېرىپ بەگگىنى تۇتۇش قارارىغا كەپتۇ.

بەگگى سۇپىنى باشلاپ غادايغىنىچە توغراقلىققا قاراپ مېڭىپتۇ. سۇپىنىڭ بېرىشقا رەغدى تارتمىسا، خوتۇنى كەينىدىن ئىتتىرىپ مېڭىپتۇ، ئۇچەيلەن ماڭا - ماڭا، ھېلىقى قېرى توغراق تۈۋىگە كەپتۇ، توغراق تۈۋىدە ئالۋاستى ساقلاپ تۇرغانىكەن. سۇپى بىلەن خوتۇنى بەتبەشىرە، ياۋۇز تەلەت ئالۋاستىنى كۆرۈپ بەدەر قېچىپتۇ. بەگگى كۆڭلىدە: «توخۇ يۈرەكلەر، كارامىتىمنى كۆرۈڭلار» دەپ، ئالۋاستىغا ئېتىلىپتۇ. بۇ قېتىم ئىش ئالدىنقى قېتىمدىكىدەك بولماپتۇ، ئالۋاستى بەگگىنى قامالاپتۇ-دە، يالماپ - يالماپ يەۋېتىپتۇ.

توگگۇز گۆشىنىڭ باھاسى ئۆستى

بىر كۈنى نەسىردىن ئەپەندى كوچىلىرىنى ھېچ ئىش قىلماي يەپ - ئىچىش، ئوخلاش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان، ھورۇن قوشنىسى تۆنىيازنى ئاچچىقىدا «توڭگۇز» دەپ تىللاپتۇ. تۆنىياز قازىغا ئەرز قىلىپتۇ. قازى نەسىردىن ئەپەندىنى چاقىرتىپ سوراق قىلىپتۇ.

— نەسىردىن، تۆنىيازنى «توڭگۇز» دەپ تىللىغىنىڭ راستمۇ؟ - دەپ سوراپتۇ قازى.

— راست، - دەپتۇ نەسىردىن،-ئۇنى توڭگۇز دەپ تىللىدىم.

— توڭگۇز دېگەن ئىسلام دىنىدا ئەڭ چوڭ مەكرۇھ، ھايۋان، بىر مۇسۇلماننى توڭگۇز دەپ تىللىغان ئىكەنسەن، سېنى جازالىماي بولمايدۇ. ساڭا 300 تەڭگە جەرىمانە قويۇلىدۇ. - دەپتۇ قازى.

— توغرا ئەمەس، قازى ئاخۇنۇم، - دەپتۇ نەسىردىن، - مەن ئۆتكەن قېتىمدا ئۇنى توڭگۇز دەپ تىللىغاندا، 150 تەڭگە جەرىمانە قويغان ئىدىلە. 2 ئاي بولا - بولماي 300 تەڭگىگە ئۆسكىنى نېمىسى؟

— نەسىردىن ئەپەندى، بىلەمسەن، ھازىر توڭگۇز گۆشىنىڭ باھاسى 2 ئاينىڭ ئالدىدىكىدىن بىر ھەسسە ئۆستى، - دەپتۇ قازى.

بېخىل ھەققىدە لەتىپە

نەسىردىن ئەپەندىنىڭ تولىمۇ بېخىل بىر ئاغىنىسى بار ئىكەن، خەقلەر ئۇنى پۇل مەستانىسى دەيدىكەن. بىر كۈنى پۇل مەستانىسى نەسىردىن ئەپەندى بىلەن بىللە ئويۇنغىلى چىقىپتۇ. ئۇلار يولدا بىر يالغۇز ئاياغ كۆۋرۈككە دۇچ كەپتۇ. ئەپەندى بېخىلنىڭ كەينىدە كېلىۋاتقانىكەن، بېخىل كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ سۇغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. قىرغاقتىكىلەر «قولۇڭنى بەر، تارتىپ چىقىرىۋالايلى» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. قولىنى پۇلاڭلىتىپ جان تالىشىۋاتقان بېخىل قىرغاقتىكىلەرنىڭ قولۇڭنى بەر دەپ ۋارقىراۋاتقىنىنى ئاڭلاپ دەرھال قولىنى يىغىۋېلىپ، بېشى بىلەن شۇڭغىغىلى تۇرۇپتۇ. ئەپەندى ئالدىراش يېتىپ كېلىپ: «تېز ئاله، قولۇمنى بېرەي، قىرغاققا چىقىۋال» دەپ ۋارقىراپتۇ. بېخىل ئەپەندىنىڭ قولىغا ئېسىلىپ قىرغاققا چىقىۋاپتۇ. قىرغاقتىكىلەر: «ئەجەپ بىز تارتىۋالايلى دېسەك، قولىنى سۇنمىدى؛ سىز تارتىۋالاي دېسىڭىز، قولىنى سۇندىغۇ؟» دەپ ھەيران بولۇشۇپتۇ. ئەپەندى ئىزاھ بېرىپ: «ئادەمنى ئۇزاق ئارىلاشقاندا چۈشەنگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ مىجەزىنى مەن بىلىمەن. ئۇ قولۇڭنى بەر دېسەڭلار، ئۆلسىمۇ بەرمەيدۇ؛ مانا مەن قولۇمنى سۇنۇپ بېرىۋىدىم، قاراڭلا ئۇنىڭ چاققانلىقىغا، كاپلا قىلىپ قولۇمنى چىڭ تۇتۇۋالدى» دەپتۇ.

III باب

خەلق ھۈنەر - سەنئىتى

§ 1 . ئويمىچىلىق

بۈگۈنكى كۈندىكى يەرلىك ئاممىنىڭ ئويمىچىلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىرى پۈتۈنلەي ئىسلام مەدەنىيىتى

تىپىغا ئەۋە بولۇپ، تىپىك دىنىي ئالاھىدىلىك بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىك يۇغۇرۇلغان نەقىشلەردىن ئىبارەت، بۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويما بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، مەسچىتلەر ۋە يۇقىرالارنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىنىڭ لىم، تۈۋرۈك، سەرقەلەم، دېرىزە، تەكچىلىرىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. يەنە يۇقىرالارنىڭ ئۆيلىرىدىكى ئىشكاپ، ئۈستەل، ساندۇقلاردىمۇ ياغاچ ئويما بولىدۇ. بۇلارنىڭ تولىسى قاپارتما نەقىشكە كىرىدۇ، بۇ نەقىشلەر مول مەزمۇنلۇق ۋە ياڭزىمۇ ياڭزا بولۇپ، گۈل - گىياھلارنىڭ، ئاسماندىكى بۇلۇتلارنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن بولىدۇ (ھايۋانات ۋە ئادەمنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەنلىرى ھەرگىز بولمايدۇ). يۇقىرالار ئىشلىتىدىغان پەتنۇس، مېۋىدانلارنىڭ ياغاچ ئويمىسى تەشمە نەقىشلىك ۋە قاپارتما نەقىشلىك دەپ 2 خىل بولۇپ، ئويۇلۇشى بەكمۇ سىپتا بولىدۇ.

ياغاچ ئويمىدىن باشقا، مىس - تۇمۇر چۆگۈن، مىس - تۇمۇر قاچا - قۇچىلارغىمۇ قاپارتما نەقىش بېسىپ چىقىرىلىدۇ ياكى قويۇپ چىقىرىلىدۇ، بۇ نەقىشلەر ياغاچ ئويما نەقىشلىرىگە ئوخشايدۇ. ئۇيغۇر يىگىتلىرى ئېسىۋالىدىغان پىچاق - قەلەمتىراچلارنىڭ دەستىسىمۇ تولاراق نەقىشلىنىدۇ.

ياغاچ ئويما نەقىشلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، ئۇلارغا خىلمۇخىل بوياق ياكى سىر بېرىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ نەقىشلەرنىڭ رەڭگى ئېنىقلىنىپ، كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدىغان بولىدۇ. پىچاق - قەلەمتىراچ سېپىدىكى تەشمە نەقىشكە كالا سۆڭىكى، كالا مۈڭگۈزى، ياقۇت قاتارلىقلار قويۇلىدۇ. 80 - يىللاردىن بۇيان ئۇلارنىڭ ئورنىغا تۈرلۈك رەڭلەردىكى سۇلياۋ، ئورگانىك ئەينەك ۋە باشقا ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدىغان بولدى. زەرگەرلەرنىڭ ھالقا، ئۈزۈك، بىلەزۈك ياساش ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ تولىسى ئويمىچىلىق ئاساسىدىكى بېسىپ شەكىلگە كىرگۈزۈش ھۈنەر - سەنئىتىگە كىرىدۇ. گۈل ئويۇلغان قاپاق — شايار ناھىيىسىنىڭ بىرخىل خەلق ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇمى. قاپاق ئەسلىدە سۇ، ئاشلىق، ياغ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدىغان نەرسە، كىشىلەر قاپاققا ياڭزىمۇ ياڭزا گۈل - گىياھ، مېۋە، چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىقلارنى چېكىپ بېزەيدۇ، يەنە ئۇزۇن بويۇنلۇق، غەيرىي شەكىللىك قاپاقلارنى نەقىشلەپ تاماشا قىلىشقا قويۇپ قويىدۇ. گۈل چەككەندىن باشقا، يەنە قاپاقلارنى تېخىمۇ چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوخشاشمىغان قىسىملىرىنى تۈرلۈك رەڭلەردە بويايدۇ، يەنە تېخى قاپاقنىڭ ئېغىز قىسمى، ياپقۇچى ۋە تېگىگە كۈمۈش، مىستىن ياسالغان تەشمە نەقىشلەرنى قويۇپ، قاپاقنى تېخىمۇ سەلتەنەتلىك تۈسكە كىرگۈزىدۇ.

2 § . كەشتىچىلىك

شاياردا ئۇيغۇر كەشتىچىلىكىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ئادەتتە قىز - يىگىتلەر، باللار كۆينىكىنىڭ يەڭ، ياقا، كۆكرەك قىسىملىرىغا رەڭلىك مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن جىيەك تۇتىدۇ. ئۇنىڭ گۈل نۇسخىلىرى ئىنچىكە بولۇپ، رەڭگى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئاياللار كۆينىكىنىڭ پەش، كۆكرەك، مۈرە، ياقا قىسىملىرىغا كەشتىلەپ ئىشلەنگەن گۈل ياكى چىلتەكلەرنى تۇتىدۇ. كىيىم - كېچەككە كەشتە تۇتۇلغاندىن باشقا، دېرىزە پەردىسى، ياستۇق قېپى، قولياغلىق، ئېگەر تۇشكى قاتارلىقلارغىمۇ كەشتە تۇتۇلىدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېلېۋىزور، توك شامالدۇرغۇچ، كارىۋات ياپقۇچلىرىنىڭمۇ تولىسى كەشتىلىنىدىغان بولدى. ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەشتىچىلىكنى بىلىدۇ. كەشتىچىلىكنى ئۆگىنىش — خوتۇن- قىزلار ئۈچۈن زۆرۈر دەرس، شەھەردە بولسۇن، يېزىلاردا بولسۇن، قىز باللار ئەقلىگە كىرىشى بىلەنلا ئانىسىنىڭ يېتەكلىشىدە، كەشتىچىلىكنى ئۆگىنىدۇ، شۇڭا كەشتىچىلىك يەرلىك ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشقان ھۈنەر - سەنئەتكە ئايلانغان، ئادەتتە زەدىۋال، داستىخانلارغىمۇ كەشتە ئىشلىنىدۇ. ئىسلام دىنى قائىدىلىرىگە

بىنائەن، تامغا چاپلىنىدىغان ۋە ئېسىلىدىغانلىقى بېزەكلەرنىڭ نەقىشلىرىگىمۇ، كەشتىلىرىگىمۇ تاغ - دەريا، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارنىڭلا سۈرىتى چۈشۈرۈلىدۇ، ئۇچارقۇش، مال - چارۋا، قۇرۇت - قوڭغۇز، بېلىق - پاقىلارنىڭ شەكلى بىردەك چۈشۈرۈلمەيدۇ. كىيىم - كېچەك (جۈملىدىن باش ياغلىقى، قولياغلىق) لارنىڭ كەشتىلىرىگە قويۇلىدىغان تەلەپ تېخىمۇ يۇقىرى بولمايدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇچارقۇش، بېلىق، كېپىنەك دېگەندەكلەرنىڭ شەكلىمۇ چۈشۈرۈلىدىغان بولدى، بىراق بۇنداقلىرى ئازراق.

كەشتە دوپپىغا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. دوپپا — ئۇيغۇرلارنىڭ زۆرۈر كىيىملىرىدىن بىرى، ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن دوپپا تىكەلمەيدىغىنى، ئۇيغۇر ئەرلىرىدىن دوپپا كەيمەيدىغىنى يوق. 1949 - يىلدىن كېيىن ئورگان كادىرلىرى، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ياشلار باشقا ياغزىدىكى باش كىيىملىرىنىمۇ كىيىدىغان بولدى، بىراق دوپپا قېرى - ياش ھەممەيلەن ئۈچۈن يەنىلا زۆرۈر كىيىم.

دوپپىنىڭ بادام دوپپا، گىلەم دوپپا، گۈللۈك دوپپا، مارجان دوپپا دېگەندەك تۈرلىرى بار، ھەممىسىدە كەشتە ئاساس قىلىنغان، كەشتىچىلىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

§ 3 . كىگىزچىلىك

شايارنىڭ خەلق تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان كىگىزلىرى ئاق - قارا قوي يۇڭى بىلەن ئاددىي گۈل نۇسخىلىرى چېقىرىلىپ بېسىپ چىقىرىلىدۇ، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيەتنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، شىمالىي شىنجاڭنىڭ قازاق تەڭلىمات كىگىزى ۋە شىزاڭنىڭ تەڭلىمات كىگىزى كىرگۈزۈلۈپ، چەت سۈلالىسىنىڭ ئاخىرقى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كىگىز بېسىش ئۇسۇلى ياخشىلىنىپ، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تەڭلىمات بارلىققا كەلتۈرۈلدى. شايارنىڭ تەڭلىمات كىگىزى ئاق قوي يۇڭى قىزىل، قىزغۇچ، سېرىق، يېشىل رەڭلەردە بويىلىپ، قارا، ئاق قوي يۇڭى تەگ قىلىنىپ، 3 كاتەك، 7 كاتەكلىك ھالەتتە گېئومېتىرىيلىك شەكىل ياكى گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخلەرنىڭ شەكلى چىقىرىلىپ بېسىپ چىقىرىلىدىغان، رەڭگى ئوچۇق، چىرايلىق تەڭلىماتتۇر. كىگىزنىڭ بىر يۈزى رەخت بىلەن ئەستەرلەنسە، چىقىرىلغان گۈل شەكىللىرىنىڭ چۆرىسى يۇڭ، يىپەك يىپلار بىلەن چۆرىسلىپ، جىيەك تۇتۇلسا، بىرىنچىدىن، سىزىقچىلىرى ئېنىق، گۈللىرى روشەن بولىدۇ، ئىككىنچىدىن، چىداملىق بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھۈنەر-سەنئەت جۈملىسىدىن بېزەك بۇيۇم بولسا، ئىشلىتىلىش نۇقتىسىدىن تۇرمۇشقا يارامىلىق شىرداق كىگىز بولىدۇ.

پالاز — يەرلىك خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىر خىل سېلىنچا، يەرلىك ئاممىنىڭ پالاز توقۇش تارىخى ئۇزۇن، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيانىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، يىپ پالاز ۋە يۇڭ پالاز دەپ 2 خىل بولىدۇ. يىپ پالاز گۈل نۇسخىسى جەھەتتە سەكرىمە ھالەتتىكى رەڭدار يوللۇق، سىيدام يوللۇق، سىيدام گۈللۈك، تولۇق چولڭ گۈللۈك، كىچىك گۈللۈك پالاز دېگەندەك كۆپ خىلغا بۆلۈنىدۇ، يەنە رەڭدار يوللار ئارىسىغا گېئومېتىرىيلىك شەكىل چىقىرىلغانلىرىمۇ بولىدۇ. يۇڭ پالازنىڭ گۈل شەكلى گىلەمنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، گۈللىرىنىڭ رەڭگى ھەرخىل، گۈل شەكلى سىپتا ھەم ئۆزگىرىشچان بولىدۇ، بۇنداق پالازلار كۆپىنچە سېلىنچا، جايناماز، ئېگەر تۇشىكى، ماشىنا تۇشىكى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

خورجۇنمۇ يۇقىرىلارنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىرى، كىشىلەر تۈرلۈك رەڭدار يىپلار بىلەن گېئومېتىرىيلىك شەكىلدىكى، ئىلمەك شەكىلدىكى، قارماق شەكىلدىكى، گۈل - گىياھلار شەكلىدىكى گۈل

نۇسخىلىرىنى چىقىرىپ خۇرجۇن توقۇيدۇ. خۇرجۇننىڭ سىزىقچىلىرى يارشىملىق، رەڭلىرى ماسلاشقان، ئاددىي ھەم كۆركەم بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ياقتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ.

4 §. نەقىش قويۇش

ياغاچ ساندۇق، ئىشكاپلارغا نەقىش ئويۇلغان، رەسىم سىزىلغاندىن باشقا، كۆپ ھاللاردا يەنە نەقىش قويۇلىدۇ. بۇنىڭدا ساندۇق، ئىشكاپلارنىڭ ئىككى ياكى ئۈچ يۈزىگە قىزىل، سېرىق، يېشىل، كۆك، قارا رەڭلەردىكى قەلەي يالىتىلغان قاڭالتىر بىلەن 2 گىرۋەكلىك، 3 گىرۋەكلىك ياكى كۆپ گىرۋەكلىك نۇسخىلار بويىچە نەقىش قويۇپ چىقىلىدۇ، قاڭالتىر تال ـ تال قىلىپ كېسىۋېلىنىپ، لېنزا شەكلىدە كېسىشتۈرۈپ تىزىلىدۇ، بۇرجەكلەرگە گۈل شەكلى ياكى گېئومېتىرىك شەكىل چىقىرىلىدۇ؛ رەڭگارەڭ قاڭالتىر تاللىرى مۇئەييەن قانۇنىيەت بويىچە مىقلىنىپ، تور كاتەكچە، چاسا كاتەكچە، لېنزا شەكلىدىكى، چەمبەر شەكلىدىكى، يېرىم چەمبەر شەكلىدىكى، ئۈچ بۇرجەك شەكلىدىكى، سىممېتىرىك كۆپ بۇرجەك شەكلىدىكى گۈل سىزىقچىلىرى چىقىرىلىدۇ، بۇنداق ساندۇق ۋە ئىشكاپلار نەپىس، چىرايلىق، كۆركەم بولىدۇ.

5 §. ياغاچ قېلىپ بىلەن گۈل بېسىش

ياغاچ قېلىپ بىلەن گۈل بېسىشتا، ئوخشاشمىغان چوڭلۇقتىكى ياغاچ تاختا تەييارلىنىپ، رەندىلىپ سىلىقلانغاندىن كېيىن، ئۈستىگە گۈل سىزىقچىلىرى سىزىلىدۇ، ئاندىن بۇ سىزىقچىلار ئويۇلۇپ قېلىپ ياسىلىدۇ، بۇ قېلىپ ھەرخىل رەڭلەرگە تەككۈزۈلۈپ، ئاندىن تەييارلاپ قويۇلغان رەختكە گۈل بېسىپ چىقىرىلىدۇ.

ياغاچ قېلىپ بىلەن گۈل بېسىلغان رەختلەر بوياش جەھەتتىن ئىككى خىل رەڭلىك ۋە كۆپ خىل رەڭلىك دەپ 2 تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئىككى خىل رەڭدە گۈل بېسىلغان رەخت ئىچىدە ئادەتتە قارا ۋە قىزىل رەڭلەردە گۈل بېسىلغىنى ئەڭ كۆپ بولىدۇ؛ كۆپ خىل رەڭدە گۈل بېسىلغان رەختلەرگە قارا، قىزىل، ساغۇچ، سېرىق، يېشىل، كۆك، كۆكۈش، بىنەپشە رەڭلەر كىرىشتۈرۈپ ئىشلىتىلىپ گۈل بېسىپ چىقىرىلىدۇ. ئۆتمۈشتە دائىم ئىشلىتىلىدىغان بوياقلار ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى، غولى، يوپۇرمىقى ۋە گۈلىدىن ئېلىناتتى، مەسىلەن، ئانار پوستى، ياڭاق پوستى، يۇلغۇن يىلتىزى، رويان، زاراڭزا، تۇخۇمەك گۈلى، ئوسما يوپۇرمىقى ۋە قىسمەن مىنېراللاردىن ئېلىناتتى. ھازىر كۆپىنچە خىمىيۋى بوياقلار ئىشلىتىلىدۇ.

ياغاچ قېلىپ بىلەن گۈل بېسىلغان رەختلەر ئاساسەن 3 خىل بولىدۇ. بىر خىلى زەدۋال قىلىشتا، تامغا ئېسىشتا ئىشلىتىلىدىغان رەختلەر، بۇنداق رەختلەرگە ئايرىم گۈل ئويۇلغان ياغاچ قېلىپ بىلەن ئوخشاشمىغان جايلاشتۇرۇش شەكلى بويىچە خىلمۇخىل گۈل نۇسخىلىرى بېسىپ چىقىرىلغان بولىدۇ، يەنە ئۇ گۈللەرگە ئۇششاق ـ ئۇششاق گۈللەر ۋە يوپۇرماقلار يانداشتۇرۇلغان بولىدۇ، بۇنداق رەختلەرنىڭ تولىسى دىنىي تۈس ئالغان بولۇپ، ئاساسەن مەسچىتكە ئوخشاش ئىمارەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىر خىلى بەلۋاغ، داستىخان، كۆپە، سالغىتكا، دېرىزە پەردىسى، ئىشىك پەردىسى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدىغان رەختلەر، بۇنداق رەختلەرگە ئوخشاشمىغان ئېھتىياج بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم گۈل نۇسخىلىرى ئويۇلغان ياغاچ قېلىپ بىلەن يۇمىلاق، چاسا،

سەككىز بۇرجەكلىك، مېھراب شەكىللىك، لېنزا شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرى ئاساسىي گەۋدە قىلىنىپ بېسىپ چىقىرىلغان، گىرۋەكلىرىگە ئۇنىڭغا ياندىشتۇرۇلۇپ سىممېترىك كەلگەن، تۇتاش گۈل ۋە چۈگۈن نۇسخىلىرى بېسىلغان بولىدۇ. ئۈچىنچى بىر خىلى، جايىنامازغا ئىشلىتىلىدىغان گۈللۈك رەخت، ئۇنىڭ گۈل نۇسخىسى 4 گۇرۇپپا گۈل سىزىقچىلىرىدىن ھاسىل قىلىنغان مېھراب شەكىللىك نۇسخىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ.

IV باب

ئەدەبىيات ـ سەنئەت

§1 . ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما

شايارنىڭ تىياتىرخانىلاردا قويۇلىدىغان ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنىڭ مەنبەسى خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى. بىراق 1934 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى تەشكىللەنمىگەن، كەسپىي ناخشا ـ ئۇسسۇلچىلارمۇ يوق ئىدى. 1934 ـ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما ئورۇندايدىغان ئۆمەك بار بولدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشى ياخشى بولماي، خىراجەتتىن قىسىلىپ قالدى، سەنئەت ئۆمىكىنىڭ كىرىمى چىقىمىنى قاپلىيالماي، ئويۇن قويۇشنى توختىتىپ قويدى، لېكىن خەلقنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، دىرامىغا ھېرىسمەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، يەنە ئانچە ـ مۇنچە ئويۇن قويۇپمۇ تۇردى. 1946 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، سەنئەت ئۆمىكى شۇنىڭ قارمىقىغا ئېلىندى. 1950 ـ يىلى يېڭى ھاكىمىيەت سەنئەت ئۆمىكىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئويۇن قويۇشتا ئەنئەنىۋى نومۇرلاردىن باشقا يېڭى مەزمۇنلارمۇ كۆپەيتىلدى. 1991 ـ يىلى سەنئەت ئۆمىكىدە ئۇسسۇل گۇرۇپپىسى، مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ناخشىلىق مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ئوپېرا گۇرۇپپىسى قاتارلىق گۇرۇپپىلار قۇرۇلدى، 517 كۋادرات مېتىرلىق مەشىق زالى سېلىندى، ئۆمەككە «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوبۇستىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى، سەنئەت ئۆمىكى ھەر يىلى ناھىيە ۋە بازار تىياتىرخانىلىرىدا، شىنجاڭنىڭ ناھىيە، شەھەرلىرىدە 20 — 100 مەيدان ـ قېتىم ئويۇن قويدى، كۆرۈرمەن 580 مىڭ ئادەم ـ قېتىمغا يەتتى، يەنە يېزا ـ قىشلاقلاردا 30 — 100 مەيدان ـ قېتىم ئويۇن قويدى، كۆرۈرمەن 631 مىڭ ئادەم ـ قېتىمغا يەتتى.

1934 ـ يىلدىن كېيىن سەنئەت ئۆمىكى «غېرىپ ـ سەنەم» قاتارلىق 10 نەچچە ئۇيغۇرچە دراما، ئوپېرا تەييارلاپ ئوينىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق دراممىلىرىنى ئوينىغاندىن باشقا، لى جىلۇ كۆچادا تۈزگەن «خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتى» قاتارلىق بىرنەچچە سەھنە ئەسىرىنى تەييارلاپ ئوينىدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ تۈزگەن «جۇدۇندىن كېيىنكى قۇياش» ناملىق دىرامىنى ئوينىدى، بۇ درامىدا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ياپون قاراقچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تىز پۈكمەي كۈرەش قىلىش روھى سۈرەتلەنگەن، مۇشۇ مىللىي كۈلپەتتىن كېيىن جۇڭگو زېمىنىدا تېخىمۇ قىزىل بىر قۇياشنىڭ پارلايدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. يەنە لى جىلۇ قاتارلىقلار تۈزگەن «شاڭخەي كېچىسى» ناملىق درامىدا، ياپونلارنىڭ شاڭخەينى ئىشغال قىلىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق قىلىپ، ئوت قويۇپ، خوتۇن ـ قىزلارنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىپ،

مال - مۈلۈكلىرىمىزنى بۇلاپ - تالىغانلىقى پاش قىلىنىپ، خەلقنىڭ دەس تۇرۇپ مۇداپىئە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشىغا ئىلھام بېرىلگەن. ئابدۇرۇزى تۇزگەن «ئۆگەي ئانا» دراممىسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن، ئۇ قويۇق ئۆرپ - ئادەت تۇسىگە ۋە ئەخلاق - پەزىلەتنى قەدىرلەيدىغان ئىلغار مەزمۇنغا ئىگە. روسىيە سەھنە ئەسىرى «ئارشىن مال ئالال» — تولىمۇ كىنايىلىك ۋە قىزىقارلىق كومېدىيە. مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن «تاھىر-زۆھرە»، «غېرىپ - سەنەم» دراممىلىرىدا خەلقنىڭ بەختىيار مۇھەببەتلىك تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشىگە ھەم فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ ئېلان قىلغانلىقىغا دراما شەكلىدە مەدھىيە ئوقۇلغان.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىدارە - ئورگان ۋە تەشكىلاتلار ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى «قىزىل چىراغ»، «شاجىياباڭ» قاتارلىق ئىنقىلابىي ئۈلگىلىك تىياتىرلارنى ئويناشقا ئۇيۇشتۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن گۇلباغ يېزىسىدىكى خەنزۇ دېھقانلار قىش پەسلىدىكى بوش ۋاقتىتىن پايدىلىنىپ، چىنچياڭ ئەلنەغمىسى تىپىدىكى ئەنئەنىۋى سەھنە ئەسەرلىرىدىن «يالغۇز ئىچىدىكى قۇلۇن»، «ئۈچ تامچە قان»، «جادو ئاستىدىكى رىغبەت» قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، يېزىنىڭ ئۆزىدە ۋە باشقا بازارلاردا بىرنەچچە مەيدان قويدى.

1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، ئاياللار بىرلەشمىسى، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئىدارە - ئورگانلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەشكىللەپ «ئەدەبىيات - سەنئەت كېچىلىكى»نى قەرەلسىز ئۆتكۈزۈپ تۇردى، بۇ كېچىلىكلەردە ئورۇنلار ئۆزلىرى تەييارلىغان كىچىك - كىچىك نومۇرلارنى ئورۇندىدى، ئۇ ئورۇنلار يەنە ئىنقىلابىي ناخشا ئېيتىش كۆرەكلىرىنى كۆپ قېتىم ئۆتكۈزدى، تىياتىرخانا (كۇلۇب) ھەر قېتىمدا ئامما بىلەن لىق تولۇپ تۇردى، كەيپىيات ناھايىتى قىزغىن بولدى.

2 § . ئەدەبىي ئىجادىيەت

1. ئاساسلىق ئىجادىيەتچىلەر

مولла ئەلەم شاھيارى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەسىرى زور شائىر، ئەدىب. ئۇ 1740-يىلى گۇلباغ يېزىسىنىڭ تاللىقئېرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. باللىق يىللىرىدا دىنىي كىتاب ۋە ئەرەبچىنى ئۆگەنگەن؛ ئۇ ناۋائىينىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە چوقۇناتتى شۇنداقلا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى، بۇ ھال ئۇنىڭدا ئەدەبىيات ئاساسىنى تۇرغۇزغانىدى. ئۇ مەكتەپكە 8 يىل كاتىپ بولغان، شۇ مەزگىلدە بەگلەر ئارىسىدىكى پۈت تېپىشىشلارنى ۋە بەگلەرنىڭ خەلققە قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيە، زۇلۇملىرىنى ئېنىق بىلىپ يەتكەن ۋە ئۇلارغا قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتكەن، شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن قويۇق خەلقچىللىق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. كېيىن ئۇ مەكتەپكەدىن ئايرىلىپ، تىرىكچىلىق قىلغان ۋە بوش ۋاقىتلىرىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. مولла ئەلەم شاھيارى ھاياتىدا مول ئىجادىيەتلەرنى ياراتقان، نۇرغۇن لىرىكىلىق شېئىر، مۇھەببەت شېئىرلىرى، مەرسىيە ۋە نەسرلەرنى يازغان، ئۇنىڭ ئەڭ نادىر ئەسەرلىرى قاتارىدا داستاننى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، ئۇنىڭ «گۈل بىلەن بۇلبۇل» ناملىق داستانى 1000 مىسراغا يېتىدۇ، بۇ داستان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ھەم جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەر. بۇ داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: بىر بۇلبۇل باغدا مۇھەببەت تەشنالىقىنى ئىزھار قىلىدۇ، بۇ ئىزھارنى ئاڭلىغان ئالا شامىلى بۇلبۇلغا قىزىلگۈلنىڭ رۇخسارى ۋە پەزىلىتىنى تونۇشتۇرىدۇ، بۇلبۇلنىڭ قەلبىدە سۆيگۈ ئىشتىياقى قوزغىلىپ، ئالا شامىلىدىن ئەلچى بولۇشنى ئۆتۈنىدۇ. ئالا شامىلىنىڭ ئەلچى بولۇشى بىلەن قىزىلگۈل بۇلبۇل بىلەن مۇھەببەت باغلايدىغان بولىدۇ ۋە قوشاق توقۇپ بۇلبۇل بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار

قۇشلار بەس - بەستە سايراپ، گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلىپ تۇرغان بىر باغدا بىر - بىرىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ، قەلبداش بولۇشقا كېلىشىدۇ. ئۇلار قۇچاقلىشىپ سۆيۈشمەكچى بولغان چاغدا، ئېھتىياتسىزلىقتىن قىزىلگۈلنىڭ بىر تال تىكىنى بۇلبۇلنىڭ يۈرىكىگە چىممىدە سانجىلىپ كىرىپ قالىدۇ. بۇلبۇل ئاغرىق ئازابىدا ئۇچۇپ كېتىدۇ. قاتتىق ئازابتا قالغان قىزىلگۈل تەرەپ - تەرەپكە چېچىپ قەلب يارىسىنى ساقايتىدىغان شىپالىق دورا ئىزدەيدۇ. تاڭ شامىلى ھەممە يەردىن بۇلبۇلنى ئىزدەيدۇ، ئاخىرى ئۇنى بىر باغدىن تاپىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا قىزىلگۈلنىڭ ئازابىنى ۋە كۆيۈمىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇلبۇل بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ قىزىلگۈل تەرەپكە قاراپ ئۇچىدۇ. ئۇ يول ئۈستىدە كاككۇك، سوپىسوپىياڭ، شاتۇت، كەپتەر قاتارلىق 8 خىل قۇشقا ئۇچرايدۇ. بۇلبۇل بۇ قۇشلارنىڭ تەكەببۇرلۇقى، ھەسەتخورلۇقىدىن تولىمۇ بىزار بولۇپ، بىر - بىرى بىلەن پۇت تېپىشىپ پېتىشمايدىغان نائىنساپ قۇشلاردىن ۋە بىر - بىرىگە ئورا كولاش قىلمىقلىرى بىلەن تولغان مۇھىتتىن ئايرىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. ئۇ پەقەت تاڭ شامىلىنىڭلا پاك، ھەققانىي، خالىس ۋە غۇبارسىزلىقىنى، ئۆزىنى ئازابتىن قۇتۇلۇش يولىغا باشلايدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىدۇ. تاڭ شامىلى بۇلبۇلنى قىزىلگۈلنىڭ يېنىغا باشلاپ كېلىۋاتقاندا، كۈتۈلمىگەندە بۇلبۇل «مەردجاھان» دېگەن كىشى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ قەپەزگە سولاپ قويۇلىدۇ. ئەركىنلىككە تەشنا، مۇھەببەتكە شەيدا بولغان بۇلبۇل قەپەزدە يېمەي - ئىچمەي ھەسرەت ۋە غەزەپ ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ. موللا ئەلەمنىڭ ئەسىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىنىڭ دەرسلىكلىرىگە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قاتارىدا كىرگۈزۈلدى.

موللا ئېلىۋان ئىمىنھاجى (1835 — 1902) گۇلباغ يېزىسىنىڭ تاللىق كەنتىدىن. 19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ساھەسىدىكى مەشھۇر زات، شائىر. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مەردانە، پاساھەتلىك بولۇپ، كۈچلۈك تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ۋە قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە. ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى «ئەلى دىۋانە» كەڭ تارقالغان ۋە تەسىر قوزغىغان، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ياسىن مىسىر موللاھاجى دىنىي زات، 1932 - يىلى تۇغۇلغان، تويبولدى يېزىسىنىڭ كۆكبويۇن كەنتىدىن، ئەرەبچىنى پىششىق بىلىدۇ، خەنزۇچىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار. ئۆمرىدە شېئىر، سىياسىي مۇلاھىزە ۋە تەرجىمە ئەسىرى بولۇپ 100 پارچىگە يېقىن ئىجادىيىتى بار، 1990 - يىلى ئېلان قىلغان «پارتىيە نۇرىغا مەدھىيە» ناملىق شېئىرى «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ «چولپانلار ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ۋە ئالاھىدە دەرىجىلىك شەرەپ گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشكەن. «تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» دا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان.

لى پېڭخەي خېيلى نامى چىققان، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىنجى ناھىيىسىدىن، 1938 - يىل 5 - ئايدا تۇغۇلغان، 1957 - يىلدىن ئىلگىرى بىرنەچچە پارچە ھېكايە ئېلان قىلدۇرغان، خېنەن خەلق نەشرىياتى ئۇنىڭ «يېزىدىكى چاق» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمىنى نەشر قىلغان. 1980 - يىلدىن كېيىن گېزىت - ژۇرناللاردا نۇرغۇن ھېكايە، ئەدەبىي ئاخبارات، نەسىر، فېليەتون، ئاممىباب ئەدەبىي خەۋەرلەرنى ئېلان قىلدۇرغان. بۇنىڭ ئىچىدە تارىخىي ھېكايە — «سۇلىغا قايتا كېلىش» 1985 - يىلى «يىپەك يولى» ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن، ئۇنىڭ «بۇ تارىخىي داستان ئەمەس، مەدھىيە» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى مۇكاپاتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى راۋان ۋە ئېنىق بولۇپ، ئېستېتىك قىممەتكە ۋە روشەن خەلقچىللىق خاراكتېرىگە ئىگە.

2. ئاساسلىق ئەسەرلەر

شايار ناھىيىسىدىكى قىسمەن ئەدەبىي ئىجادىيەتلەر

جەدۋەل: 20 — 2

ئاپتور	ئەسەر تۈرى	ئەسەر نامى	ئېلان قىلىنغان گېزىت - ژۇرنال ۋە ۋاقىت
لى پېڭفېي	ھېكايە	خىجالەت	«قەشقەر»، 1982 - يىل 3 - سان
		گۈگۈمدا	«تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 4 - سان
		سۇلىغا قايتا كېلىش	«قەشقەر»، 1983 - يىل 2 - سان، 1985 - يىلى «يىپەك يولى» ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن
		زىننەت	«بوستان»، 1984 - يىل 3 - سان
		ئىبادەتخانا	«يىپەك يولى»، 1985 - يىل 3 - سان
		تىپىشماق	«جۇڭگو غەربىي رايون ئەدەبىياتى»، 1987 - يىل 4 - سان
		ئايىمخاننىڭ ئاچچىقى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 3 - سان
		شىياۋگەر كارغا كەلدى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 3 - سان
	ئەدەبىي ئاخبارات	بۇ تارىخىي داستان ئەمەس، مەدھىيە	«تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1984 - يىل 3 - سان، ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن
		بەھۇدە قاتىللىق دېلوسى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات سەنئىتى»، 1985 - يىل 2 - سان
	نەسر	كۇچا كۆلى	«بوستان»، 1989 - يىل 3 - سان
		تارىم ھەققىدە نەسر	«تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1981 - يىل 3 - سان، 5 پارچە
		مۇز چېچەك	«تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 3 - سان، 2 پارچە
		كۈسەن قەدىمىي يولىدىكى شايار	«جۇڭگونىڭ غەربىنى ئېچىش گېزىتى»، 1989 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى
ليۇ زېڭلى	ھېكايە	بوستانلىقتىكى سىز ئامېرى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1985 - يىل 1 - سان
	ھېكايە	ئوتتۇراھال ئوقۇغۇچى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 2 - سان
گۇەن زۇنباۋ	تەرجىمە	ئىككى ھەمشىرە ھېكايە	«جۇڭگو غەربىي رايون ئەدەبىياتى»، 1985 - يىل 8 - سان
يۈ جىخۇا	ئەدەبىي ئاخبارات	ھەققانىيەت قايتا تۇرۇلدۇن	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1985 - يىل 2 - سان
جاڭ يۈنزى	ھېكايە	خەت	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 3 - سان
رۇڭ جۇنخۇا	شېئىر	چۆلدىكى سايە	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1984 - يىل 3 - سان
	شېئىر	تۆتىنچى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى مارشى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1980 - يىل 3 - سان
	نەسر	چېگرا رايوندا باھار شامىلى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 2 - سان
	شېئىر	كۆز تەسىراتى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 3 - سان
	نەسر	ئېلان ئىلھاملىرى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 2 - سان

مەتتۇرسۇن غوپۇر	شېئىر	قەلەمكەش	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 1 - سان
	شېئىر	پاخشى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 2 - سان
	شېئىر	ئالىمان	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1988 - يىل 3 - سان
	شېئىر	ئۆلۈمدىن جاۋاب	«تەڭرىتاغ»، 1989 - يىل 2 - سان
ئۆمەر كېرىم	شېئىر	باتۇر ئىشچى	«شىنجاڭ گېزىتى»، 1984 - يىل 6 - ئاي
	شېئىر	گۈل، بوۋاي، گىتتار ئاۋازى	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1985 - يىل 3 - ئاي
	شېئىر	رۇبائى	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1985 - يىل 6 - ئاي
	شېئىر	دېھقانلىڭ شادلىقى	«ئاقسۇ پەن - تېخنىكا گېزىتى»، 1985 - يىل 9 - ئاي
	شېئىر	ئىنتىزار	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 4 - ئاي
	شېئىر	قەلبىمدە سەتلا	«تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1989 - يىل 4 - سان
ئابۇمەر رېشىت	شېئىر	ئەتىرگۈل بەرگى	«قەشقەر ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 4 - سان
	شېئىر	تەكلىماكان، بۇلاق، شائىر، تەڭرىتاغ	«قەشقەر ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 5 - سان
	شېئىر	قويۇۋەت	«يېڭى قاشتېشى ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1989 - يىل 3 - سان
	شېئىر	ئانا	«قەشقەر گېزىتى»، 1989 - يىل 12 - ئاي
	شېئىر	خەيرخوش، قەشقەر	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىل 7- ئاي
	شېئىر	مۇخەممەس	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1992 - يىل 9 - ئاي
بارات زايىت	شېئىر	گۈزەل ئاقسۇ	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 2 - سان
	نەسىر	ئىجادىيەت ۋە تۇرمۇش	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىل
	شېئىر	رۇبائى	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىل
	سەھنە ئەسىرى	گۈزەل ئەخلاق	قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ سەھنە ئەسىرى باھالىشىدا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن
	شېئىر	ۋارىس	«قەشقەر ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1984 - يىل 3 - سان
	ھېكايە	تۇمۇر تاۋاق	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1985 - يىل 6 - ئاي
	شېئىر	يېڭى يىل	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1987 - يىل 4 - ئاي

3 § . رەسساملىق، خەتتاتلىق، فوتوسۇرەتچىلىك

كۇسەن رەسساملىقى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە قەدىمدىن ھازىرغىچە مەشھۇر بولۇپ كەلدى؛ كۇسەن مەدەنىيىتى تارالغان رايونغا جايلاشقان شاياردا رەسساملىق سەنئىتى ئۇزاقتىن داۋام قىلىپ كەلدى. ئىسلام دىنى كىرىپ ئاساسىي دىنغا ئايلانغاندىن كېيىن، رەسساملىقنىڭ ساددا مۇجمەل تەسۋىرىي ئۇسلۇبىغا غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقىنىڭ چۈشىنىشلىك، راۋان شەكلى قوشۇلدى. 1949 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە، شاياردىكى

مۇتلەق كۆپ سانلىق خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا ياكى ئۇلار ساۋاتسىز بولغاچقا، رەسساملىقمۇ، خەتتاتلىقمۇ ئىنتايىن ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام زاتلارنىڭ ۋە دىندارلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى؛ بۇ ئەھۋال ئالاھەزەل 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلدى. بۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىدىكى ئادەتكە بىنائەن، رەسساملىق ۋە ھۆسنخەت ئەسەرلىرى قەغەز يۈزىدىن ئورۇن ئېلىپ تامغا چاپلىنىدىغان ئەھۋال كەمدىن كەم ئىدى، كۆپىنچە مەسچىت ۋە يۇقىرىلار ئىمارەتلىرىنىڭ لىم، تۈۋرۈك، پىشايۋان، دېرىزىلىرىدە كۆزگە چېلىقاتتى. گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخ، جانىۋار - جانىۋارلارنىڭ رەسىمى سىزىلىپ، ئۇلارغا مۇئەييەن گېئومېتىرىك شەكىل، مېھراب شەكلى يانداشتۇرۇلاتتى، بۇنداق رەسىملەر جىسمىنىڭ پۈتۈن يۈزىگە (ياكى بىر قىسمىغا، چۆرىسىگە) سىزىلاتتى. بۇ رەسىملەر رەڭدار، ئوچۇق، كۆركەم، سەلتەنەتلىك كۆرۈنەتتى. مەسچىتلەردىكى رەسىملەر يۇقىرىقىدەك ئېنىق رەڭدار سىزىلغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك بولۇشىغا تولىراق ئەھمىيەت بېرىلەتتى، جانىۋار - جانىۋارلارنىڭ ئوبرازى ھەرگىز سىزىلمايتتى. 1934 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تىياتىر ئۆمىكى قۇرۇلدى، بۇ ئۆمەك گۈزەل سەنئەت ھۈنەرۋەنلىرىنى قوبۇل قىلىپ سەھنە دېكوراتسىيىلىرىنى سىزىشقا سالدى. غوپۇر روزى ئاشۇ ھۈنەرۋەرلەرنىڭ ئالدى ئىدى. 1960- يىلدىن كېيىن مەكتەپلەردە رەسساملىق دەرسى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلدىن كېيىن سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، رەسساملىق ۋە خەتتاتلىق بېزەكچىلىك سەنئىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، تۈرلۈك بەدىئىي رەسىملەر ۋە ھۆسنخەت ئەسەرلىرى ئىدارە - ئورگان ئىمارەتلىرىگە ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگە كىرىپ كەلدى.

1984 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قەرەل - قەرەلىدە رەسىم، ھۆسنخەت، فوتوسۈرەت كۆرگەزمىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇردى، قەرەللىك كۆرگەزمىدىن باشقا، «1 - ئىيۇن»، «1 - ئۆكتەبىر» كۈنلىرىدە ۋە باشقا چوڭ - چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە قەرەلسىز كۆرگەزمە ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى، 1993 - يىلغا قەدەر چوڭراق كۆلەمدىكى كۆرگەزمىدىن 3 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، كۆرگەزمىگە قويۇلغان ئەسەر 685 پارچە، بۇنىڭ ئىچىدە رەسىم 331 پارچە، ھۆسنخەت 176 پارچە، فوتو سۈرەت 158 پارچە.

ھۆسنخەت ۋە رەسىملەر

گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدە ئاتا - بالا — ما يۈنگۇ، ماگۇيلىنلەرنىڭ سۇ بوياق، ماي بوياق رەسىملىرى، مەنزىرە رەسىملىرى، ساۋ يۈڭجۇن، ۋاڭ خۇڭمىنلارنىڭ بېزەك رەسىملىرى، لى فېيلۇڭنىڭ گۈل - گىياھ، جان - جانىۋارلار رەسىملىرىنى خەلق ياقتۇرىدۇ ھەم ئۇلار 80 - يىللاردىن بۇيان زال - سارايلارغا ئېسىش ئۈچۈن سىزىلغان ئاساسلىق رەسىملەر ھېسابلىنىدۇ.

ھۆسنخەت ئەسەرلىرى ئۇيغۇرچە ھۆسنخەت، خەنزۇچە ھۆسنخەت دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇرچە ھۆسنخەتلەر ئىچىدە غوپۇر روزىنىڭ ھۆسنخېتى راۋان، ئېزىز مەھەممەتنىڭ ھۆسنخېتى چىرايلىق ۋە كۆركەم، ھىدايىتۇللانىڭ ھۆسنخېتى ئۆلچەملىك ۋە رەتلىك كېلىدۇ. خەنزۇچە ھۆسنخەتلەر ئىچىدە دىڭ رۇڭلۇڭنىڭ ھۆسنخېتى كۈچ - قۇۋۋەت تۇيغۇسى بېرىپ تۇرىدۇ، جۇ ۋېينۇڭنىڭ ھۆسنخېتى نەپىس ۋە ئېنىق كېلىدۇ، جۇ ۋۇچاڭنىڭ ھۆسنخېتى قەيسەرلىك تۇيغۇسى بېرىپ تۇرىدۇ. ۋاڭ زىيۇ لىشۇ شەكلىدە يېزىشقا ئۇستا، ۋاڭ خۇڭمىن، ياڭ لىنلارنىڭ ھۆسنخەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بار.

1982 - يىلى شايار ناھىيىسىدە فوتو سۈرەتچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى. شۇ رۇنشياڭ جەمئىيەت باشلىقى، ۋۇ جۇن باش كاتىپ بولدى. 35 ئەزادىن تەركىب تاپتى. بۇ جەمئىيەت ئۆز ئەزالىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ناھىيىدە

ئۆتكۈزۈلگەن رەسىم ـ ھۆسنخەت ـ فوتو سۈرەت كۆرگەزمىلىرىگە قاتناشتۇرغاندىن سىرت، ناھىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتىگە ماسلىشىش يۈزىسىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى»، «كۆسەن مەدەنىيىتى»، «سانائەت قۇرۇلۇشى» دېگەن ناملاردا فوتو سۈرەت كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ رەسىم، فوتو سۈرەت ئەسەرلىرىنىڭ مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلۇش ۋە مۇكاپاتلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 3

	ئاپتورنىڭ ئىسىم- فامىلىسى	ئەسەر نامى (تۈرى)	مۇسابىقىگە قاتناشقان ۋاقىت	مۇسابىقە نامى	مۇكاپاتلىنىش ئەھۋالى
رەسىم	ما يۈنگو	نېلۇپەر كۆلچىكى (جۇڭگوچە رەسىم)	18.8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات
	ما گۈيلىن	غەربىي شىمالدىكى جياڭنەن (جۇڭگوچە رەسىم)	5.1990	مەملىكەتلىك ئۆسمۈرلەر ـ بالىلار ھۆسنخەت، رەسىم كۆرگەزمىسى	مۇنەۋۋەر مۇكاپات
	ما گۈيلىن	مەنزىرە (جۇڭگوچە رەسىم)	18.8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	3 ـ دەرىجىلىك
	ساۋ يۈگجۈن	ئامانەت قويۇش ئېلانى (تەشۋىقات رەسىمى)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	
	ۋاڭ خۇڭمىن	خوجايىن (سۇ بوياق رەسىم)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	
	چى شۇفېي	گۈل ۋە بۇلبۇل (سۇ بوياق رەسىم)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	
	ما گۈيخۇاڭ	مەنزىرە (سۇ بوياق رەسىم)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	3 ـ دەرىجىلىك

شايار ناھىيىسىدە 1985 — 1989 ـ يىللىغىچە ئۆتكۈزۈلگەن رەسىم، ھۆسنخەت، فوتو سۈرەت كۆرگەزمىلىرى

جەدۋەل: 20 — 4

	تۈر / يىل	1985	1987	1989
	مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلغان ئەسەرلەر	271 پارچە	233 پارچە	179 پارچە
ئۇنىڭ ئىچىدە	رەسىم	204 پارچە	104 پارچە	23 پارچە
	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	6 كىشى	4 كىشى	1 كىشى
	2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	5 كىشى	2 كىشى	2 كىشى
	3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	5 كىشى	2 كىشى	1 كىشى
	ھۆسنخەت	37 پارچە	65 پارچە	77 پارچە
	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	3 كىشى	1 كىشى	1 كىشى

	2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	4 كىشى	2 كىشى	1 كىشى
	3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات		1 كىشى	1 كىشى
	فوتو سۈرەت	30 پارچە	64 پارچە	54 پارچە
	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	1 كىشى	1 كىشى	1 كىشى
	2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	2 كىشى	2 كىشى	1 كىشى
	3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات		5 كىشى	1 كىشى

V باب

رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو

§1 . رادىئو

1952 ـ يىلى رادىئو قوبۇللاش پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت باتارېيە بىلەن ئىشلەيدىغان 5 لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ بىلەن ھەر كۈنى ئەتىگەندە ۋە كەچتە شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئاڭلاتقان تېلېگراف خەۋەرلىرىنى، مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەرنى قوبۇل قىلىپ كۆچۈرۈۋالدى. شۇ يىلى «رادىئو خەۋەرلىرى» گېزىتچىسىدىن نەچچە 10 سانىنى شاپىگرافتا بېسىپ چىقاردى. 1958 ـ يىلى رادىئو ئۇزېلى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى. 1960ـ يىلى ناھىيىلىك رادىئو قوبۇللاش پونكىتى كېڭەيتىلىپ رادىئو ئۇزېلى قۇرۇلدى، رادىئو ئۇزېلى «مېيدو» ماركىلىق 150 ۋاتلىق ئاڭلىتىش ئۈسكۈنىسىدىن بىرنى قۇراشتۇرۇپ، سىرتقا رەسمىي ئاڭلىتىش بەردى. ئەتىگەندە، چۈشتە ۋە كەچتە مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ ئاڭلاتتى. 1962 ـ يىل 5 ـ ئايدا تويبولدى گۈڭشېيىدا رادىئو كۈچەيتىش پونكىتى تەسىس قىلىندى، 1966 ـ يىلغا كەلگەندە سىملىق رادىئو ئۈسكۈنىسىنىڭ قۇۋۋىتى 0.68 كىلوۋاتقا يەتتى، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كاناي 1500 دىن ئاشتى. تېلېفون سىمى ئارقىلىق ئاڭلىتىش ئېلىپ بېرىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئادەم ۋە مالىيە كۈچى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ سىملىق رادىئو يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى يىراق مۇساپىلىك قوبۇللاش ئاپپاراتى، ئاۋاز كۈچەيتىش ئاپپاراتى، كونترول سۇپىسى، توشۇغۇچى دولقۇن ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەرنى كىرگۈزۈپ، چىقىرىش قۇۋۋىتىنى 1.4 كىلوۋاتقا يەتكۈزدى، ئاڭلىتىشنى يەتكۈزۈشتە تېلېفون سىمى ئىشلىتىلمەي مەخسۇس رادىئو سىمى تارتىلدى. 1976 ـ يىلغا كەلگەندە ئاڭلىتىش لىنىيىسى 450 كىلومېتىرغا، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كاناي 12 مىڭ 500 گە، رادىئو يەتكۈزۈش نىسبىتى %87 كە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان رادىئو تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن رادىئو سىم يولى ئۇزاقتىن رېمونت قىلىنمىغاچقا كونىراپ كەتتى. ئائىلە رادىئو كانايلىرىمۇ يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1987 ـ يىلدىن

كېيىن خادىملار ئازايدى، خىراجەت قىسقىلىشىپ كەتتى، ئەسلىدىكى ئۈسكۈنىلەرنى رېمونت قىلىشقا مادار يەتمىدى، يېڭى ئۈسكۈنە سېتىۋېلىشقا مەبلەغ چىقارغىلى بولمىدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بازىرى رايونىدا رادىئو كانىيىدىن ئاران 8 ى، يېزا - كەنتلەردە چوڭ كانايدىن 74 ى، كىچىك كانايدىن 750 ى قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە رادىئو كانايلىرىنىڭ ئائىلىلەرگە ئورنىتىلىش نىسبىتى ۋە رادىئو يەتكۈزۈش نىسبىتى 50% كىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى.

1960 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى ئۆزى پروگرامما ئىشلەپ، ئەتىگەندە، چۈشتە، كەچتە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە 3 قېتىم جەمئىي 5 سائەتتىن ئاڭلىتىش بەردى. 1966 - يىلدىن كېيىن ئاڭلىتىش ۋاقتىنى 5 سائەتتىن ئاشۇردى. 1982 - يىلدىن كېيىن بىر ئۇيغۇر دىكتور، بىر خەنزۇ دىكتور، بىر ئۇيغۇر مۇخبىر سەپلىدى، ئۆزى ئىشلىگەن پروگراممىدىن ئۇيغۇرچە 2 پارچىسى ۋىلايەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 3 پارچىسى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 6 پارچىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، خەنزۇچە بىر پارچىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

§ 2 . تېلېۋىزىيە

1984 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرسىتىشنى رەسمىي باشلىدى ھەمدە رادىئو ئۇزېلى رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1987 - يىلى تېلېۋىزىيە سىن فىلىملىرىنى ئۇلاپ كۆرسىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىستانسا 300 ۋاتلىق تېلېۋىزىيە تارقىتىش ئاپپاراتىدىن بىرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋە 86 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تۆمۈر جازىلىق تارقىتىش مۇنارى تىكلەپ، مەركەز ۋە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىنىڭ پروگراممىلىرىنى 11 قانالدا كۆرسەتتى، تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش رادىئوسى 50 كىلومېتىر بولدى. شۇ يىلى يەر ئۈستى قوبۇللاش پونكىتى قۇرۇلۇپ، تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى ھەر كۈنى كەچتە 3 سائەتتىن كۆرسىتىلدى، يەكشەنبە كۈنلىرى چۈشتە 3 سائەت قوشۇپ كۆرسىتىلدى. 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە قانال كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1989 - يىلدىن باشلاپ شايار خەۋەرلىرى تۈزۈلۈپ، پۈتۈن ناھىيىگە كۆرسىتىلىشكە ۋە ئېلان نومۇرلىرى بېرىلىشكە باشلىدى. 1990 - يىلدىن كېيىن تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئۆزى تۈزگەن خەۋەرلەر ۋە چوڭ ئىشلار «ھەپتىلىك مۇھىم خەۋەرلەر» قىلىپ تۈزۈلۈپ، ھەر شەنبە كۈنى چۈشتىن كېيىن كۆرسىتىلدى (ناھىيە ئىچىدىكى مۇھىم چوڭ ئىشلار، تاسادىپىي ۋەقەلەر ئۆز ۋاقتىدا كۆرسىتىلدى) . 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 300 ۋاتلىق تارقىتىش ئاپپاراتى سېتىۋېلىندى، بۇ ئاپپارات بىلەن مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 2 - ئىستانسىنىڭ پروگراممىلىرى كۈندۈزى 7 سائەت ئۇلاپ كۆرسىتىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەھەر - يېزا ئاھالىلىرى تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۈنبويى كۆرەلەيدىغان بولدى.

1992 - يىلى يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئۈسكۈنە - ئەسۋابلىرى سېتىۋېلىنىپ، ناھىيە بازىرى رايونىغا يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە سىمى تەدرىجىي تارتىلدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۇل مۇئامىلە، سودا-سانائەت سىستېمىلىرى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ناھىيىلىك پارتكوم قاتارلىق ئورۇنلار يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرەلەيدىغان بولدى.

§ 3 . كىنو

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى كۇچادا تۇرۇشقا بىر كىنو قويۇش ئەترىتى

لەۋەتتى، بۇ ئەترەت كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىدە سەييارە كىنو قويدى. كىنو قويۇش ئەترىتىگە بىر ئات ھارۋىسى سەپلەپ بېرىلگەنىدى، ئۇلار ھارۋىنى ئۆزى ھەيدەپ كىنو ئاپپاراتى، فىلىم ۋە ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ ناھىيىمۇ ناھىيە كىنو قويدى. ئۇ چاغدا قول گېنېراتورى بىلەن تولىراق ئاۋازسىز كىنو فىلىم قويۇلاتتى ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «چاپايېف»، «لېنىن ئۆكتەبىردە» دېگەنگە ئوخشاش رۇسچە فىلىملىرى قويۇلاتتى، كىنو قويۇش چاستوتىسى سېكۇنتىغا 16 گېرتس ئىدى.

1956 - يىلى مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ «63» كىنو قويۇش ئەترىتى شايار ناھىيىسىنىڭ بازار - يېزىلىرىدا «تاغ ئارىسىدىكى كارۋان»، «سۈيگاڭدا قىزىلبايراق» دېگەن فىلىملەرنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فىلىملىرىنى قويۇپ تۆردى. 1958 - يىلى «63» كىنو قويۇش ئەترىتى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلىپ، نامى شايار ناھىيىلىك كىنو قويۇش 1 - ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن كىنو ئاپپاراتىدىن بىرى (16 مىللىمېتىرلىق) سەپلەپ بېرىلدى.

1964 - يىلى شايار ناھىيىلىك 2 - كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا «چاڭجياڭ 54 تىپلىق» «16 مىللىمېتىرلىق» ئۈسكۈنىدىن بىر يۈرۈش سەپلەپ بېرىلدى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك 1 - كىنو قويۇش ئەترىتى توپبولدى گۇڭشېسىنىڭ باشقۇرۇشىغا، 2 - كىنو قويۇش ئەترىتى قايلور گۇڭشېسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1970 — 1975 - يىلغىچە يېڭىمەھەللە، توپبولدى، قىزىلبايراق گۇڭشېلىرى، 1 -، 2- فېرما قاتارلىق 8 گۇڭشې - فېرمىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كىنو قويۇش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. ئەترەت خادىملىرى دائىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، دېھقان - چارۋىچىلار ئاممىسىنىڭ ئىشتىن سىرتقى مەدەنىي تۇرمۇشى ئۈچۈن پائال خىزمەت قىلدى.

كىنو فىلىم تارقىتىش 1970 - يىلى شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، 1980 - يىلى بۇ پونكىت ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ۋە يەككە كىنو قويۇش ئورنى جەمئىي 25 كە، كىنو قويۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم 75 كە يەتتى. كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتى يىللاردىن بۇيان كىنو قويۇش ئورۇنلىرىنى كىنو فىلىملىرى بىلەن ۋاقتىدا تەمىنلەپ كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، كىنو فىلىملىرىنىڭ تولىسى قويۇشتىن چەكلەندى. «قىزىل چىراغ»، «شاجىيابالڭ» غا ئوخشاش «ئىنقىلابىي ئۈلگىلىك تىياتىر» فىلىملىرى كىنوخانا ۋە ئەترەتلەردە كەينى - كەينىدىن قويۇلدى. 60 - يىللاردا تولىراق دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئادەتتىكى رەڭسىز فىلىملەر تارقىتىلدى ۋە قويۇلدى، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا رەڭلىك كەڭ ئېكرانلىق فىلىم ياكى ياپما ئەنلىك فىلىملەر كۆپرەك تارقىتىلدى ۋە قويۇلدى، بەزىدە شياڭگاڭ، چاۋشىيەن، ھىندىستان فىلىملىرى ۋە ياۋروپا، ئامېرىكا قىتئەسى ئەللىرى فىلىملىرىمۇ تارقىتىلدى ۋە قويۇلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تېلېۋىزىيىنىڭ ئومۇملىشىشى ۋە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا ئاممىنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتىمۇ كۆپ خىللاشتى، كىنوخانا ۋە كىنو قويۇش ئەترەتلىرىدە كىنو كۆرۈش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى. 1986 - يىلى ناھىيە بويىچە 25 كىنو قويۇش ئورنى قويغان كىنولارنىڭ كۆرۈرمىنى جەمئىي 3 مىليون 822 مىڭ 338 ئادەم - قېتىم بولدى. 1988 - يىلى ئازىيىپ 965 مىڭ 826 گە چۈشۈپ قالدى.

1966 - يىلى سىغىمى 4000 كىشىلىكتىن ئاشىدىغان شايار ناھىيىلىك تۇنجى كىنوخانا — خەلق كىنوخانىسى (ئۈستى ئوچۇق) سېلىندى، ئۇنىڭغا 35 مىللىمېتىرلىق «چاڭجياڭ 54 تىپلىق» كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش، 6 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەپ بېرىلدى. 1958 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدە 600 دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغىدىغان كۇلۇب سېلىندى، كېيىن شەھەر قۇرۇلۇشى ئېھتىياجى بىلەن 1981 - يىلى چېقىۋېتىلدى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى 1500 ئورۇنلۇق ياشلار كىنوخانىسى (ئۈستى

ئوچۇق) سالدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 13 بولۇپ، «550 ب تىپلىق» 3 كىلوۋاتلىق كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسى سەپلەندى.

1984 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك تىياتىرخانا سېلىندى، بۇ 1225 ئورۇنلۇق بولۇپ، ناھىيە بويىچە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ، ئۈسكۈنىلىرى بىرقەدەر ياخشى تىياتىرخانا ئىدى، ئۇنىڭغا «تەنلىڭ» ماركىلىق 2 كىلوۋاتلىق كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش سەپلەندى. 1992 ـ يىل 3 ـ ئايدا خەلق كىنوخانىسى بىلەن تىياتىرخانا قوشۇۋېتىلدى. 1982 ـ يىلى تويبولدى، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىدا ئۈستى ئوچۇق كىنوخانا سېلىندى. 1993 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 5 كىنوخانا بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈستى يېپىق كىنوخانا بىر، ئۈستى ئوچۇق كىنوخانا 4، جەمئىي ئورۇن 7900 دىن ئارتۇق.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1975 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان كىنو قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 5

يىل	كىنو قويۇلغان مەيدان سانى		كۆرۈرمەن (ئادەم ـ قېتىم)	
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە يېزىدا	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە يېزىدىكىلەر
1975	2210	1060	1991151	991151
1976	2350	1650	1210510	100000
1977	2650	1701	1701501	1001501
1978	3101	1401	1902011	1000060
1979	3109	2509	2110151	1991000
1980	3989	2999	2709771	1989599
1981	4882	2481	2481674	1600000
1982	5510	4050	2860723	1101250
1983	5511	4511	2584740	1211311
1984	6218	4989	2859923	1601210
1985	6435	4573	5573165	2173215
1986	8173	5101	3822338	1915303
1987	6315	2815	1752733	852337
1988	6274	2896	965826	436257
1989	6498	3389	1923909	932109
1990	6997	4799	1734223	981934
1991	7496	6259	1033588	816864
1992	2201	1279	638948	553381
1993	3010	2800	310192	130551

VI باب

كۈتۈپخانا ۋە ئارخىپچىلىق

§ 1 . كۈتۈپخانا

1 . كۈتۈپخانا

1934 - يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇشى بىلەنلا قارىمىقىدا بىر قىرائەتخانا تەسىس قىلىپ، نەچچە 10 نۇسخا كىتاب (ئۇيغۇرچە) ۋە ئاز مىقداردا گېزىت - ژۇرنال يىغدى، 1937 - يىلغا كەلگەندە يىغىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب مىڭ پارچىدىن ئاشتى، بىراق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خارابلىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا قىرائەتخانا مەۋجۇتلۇقتىن قالدى، كىتابلارمۇ بىر - بىرلەپ يوقىلىپ كەتتى. 1951 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈم مىنگو دەۋرىدىكى «مىللىي مەدەنىيەت - مائارىپ يۇرتى» نى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساسىدا مەدەنىيەت يۇرتىنى قۇردى شۇنىڭ بىلەن تەڭ كۈتۈپخانا قۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى، بىراق كىتاب بەك ئاز ئىدى. بىرنەچچە يىل توختىماي سېتىۋېلىش، يىغىش ئارقىلىق، 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ساقلانغان كىتاب 4000 پارچىغا، بىر يىلدا قىرائەتخانىغا كىرىپ كىتاب ئوقۇغانلار سانى 2000 ئادەم - قېتىمغا، كىتاب ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇغانلار 1860 ئادەم - قېتىمغا يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن كىتابلارنىڭ تولىسى كۆيدۈرۈۋېتىلدى ۋە يوقىلىپ كەتتى، بىر قىسىم كىتاب پېچەتلەپ قويۇلدى، كۈتۈپخانا خىزمىتى شۇنىڭ بىلەن توختىدى. 1976 - يىلى مەدەنىيەت يۇرتى خىزمىتىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ، كۈتۈپخانا خىزمىتىمۇ ئەسلىگە كەلدى، ئىلگىرى پېچەتلەپ ساقلانغان كىتابلار ئاساسىدا، يوقالغان كىتابلارنى يىغىش، ئورگانلاردىن كىتاب ئىئانە ئېلىش ھەمدە كىتاب سېتىۋېلىش نەتىجىسىدە، ساقلانغان كىتاب سانى يىلمۇيىل كۆپەيدى. 1986 - يىلى كۈتۈپخانا بىلەن مەدەنىيەت يۇرتى يېڭى بىناغا كۆچۈپ كىردى، ئۇيغۇرچە كىتاب قىرائەتخانىسى ۋە خەنزۇچە كىتاب قىرائەتخانىسى ئايرىم - ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ساقلانغان كىتاب 14 مىڭ 812 پارچىغا (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە كىتاب 5689 پارچە، خەنزۇچە كىتاب 9123 پارچە)، ژۇرنال 71 خىل، 842 نۇسخىغا، گېزىت 19 خىل، 19 پارچىغا يەتتى. يىللىق كىتاب ئوقۇغانلار 2440 ئادەم - قېتىم، كىتاب ئارىيەت ئالغانلار 4290 ئادەم - قېتىم بولدى.

2 . كىتاب تارقىتىش

1953 - يىلىدىن ئىلگىرى شاياردا كىتابخانا يوق ئىدى، ئامما سىرتتىن كىتاب سېتىۋېلىپ كېلىپ ئوقۇيتتى؛ مەكتەپلەر دەرسلىك كىتابلارنى كۇچا كىتابخانىسىدىن سېتىۋالاتتى، سانى بەك ئاز ئىدى. 1953- يىلى كۇچا شىنخۇا كىتابخانىسى شاياردا ۋاكالىتەن كىتاب سېتىش دۇكىنى قۇردى، 1956 - يىلى شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ كىتاب تارقىتىش خىزمىتىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇشقا باشلىدى. شىنخۇا كىتابخانىسى تەشكىلىي جەھەتتە بىرنەچچە قېتىملىق تەكرارلىنىشنى باشتىن كەچۈردى. 1953 — 1956 - يىلغىچە «كۇچا — شايار — توقسۇ مەركىزىي كىتابخانىسى» نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى؛ 1956 —

1962 ـ يىلغىچە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى؛ 1962 — 1973 ـ يىلغىچە يەرلىك ھۆكۈمەتتىن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كىتابخانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ 1973 — 1978 ـ يىلغىچە يەنە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلدى؛ 1979 ـ يىلدىن كېيىن كەسپىي ۋە مالىيە ھوقۇقى يەنە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كىتابخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغان بولدى. كىتابخانا ئورنىنى ئالساق، 1953 ـ يىلنىڭ بېشىدا كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنغان بىر قەۋەتلىك ئۆيدە تىجارەت قىلدى، 1987 ـ يىلىغا كەلگەندە، 732 كۋادرات مېتىرلىق خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك تىجارەت ئىشخانىسى سېلىندى، خەلق يولى بىلەن شىكەرئۆستەڭ كوچىسى ئۇتاشقان يەردىكى ئۆستەڭنىڭ شىمالىي بويىدىكى ئەسلى ئورنىدىن ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىي بويىدىكى سابىق مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ 2 قەۋەتلىك بىناسىغا كۆچۈپ كىرىپ تىجارەت قىلدى ۋە ئىش بېجىردى.

ناھىيە بويىچە بىردىنبىر كىتاب تارقىتىش ئورنى بولغان شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ ناھىيىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىغا كاپالەتلىك قىلغاندىن باشقا يەنە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تۈرلۈك كىتابلارنى سېتىۋېلىپ تۆردى ھەمدە يېزا (گۇڭشې) لاردىكى تەمىنات ـ سودا دۇكانلىرىدا ۋاكالىتەن سېتىش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئاممىغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، كىتابلارنىڭ تۈرى ئاز بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن سىياسىي ئەسەرلەر ۋە ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى سېتىلغاچقا، ئومۇمىي تارقىتىش مىقدارى يەنىلا ناھايىتى كۆپ بولدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن تۈزۈلمىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، تەمىنات ـ سودا دۇكانلىرىدا ۋاكالىتەن كىتاب سېتىش توختىدى، شۇنداقتىمۇ ناھىيە ۋە بازارلاردا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ نۇرغۇن ۋاكالىتەن سېتىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى، بۇلار بازار كۈنلىرى يايما ئېچىپ كىتاب ساتتى. 1985 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تىجارەت سوممىسى 130 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 ـ يىلدىن كېيىن كىتابخانىدا ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلدى، «ئۈچ دەرىجە بويىچە زاكاز قىلىش، ئومۇمىي سومما بويىچە تەخمىنەن ھېسابلاش» چارىسى قوللىنىلىپ، پىلان بويىچە كىتاب تارقىتىلدى. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تارقىتىش مىقدارى 636 مىڭ 300 پارچە، تىجارەت سوممىسى 576 مىڭ يۈەن بولدى. ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە كىتاب سېتىۋېلىش مىقدارى 3.8 پارچە، 3.4 يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە كىتاب 153 مىڭ پارچە)، يارىتىلغان پايدا 18 مىڭ يۈەن بولدى.

شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ يىللاردىكى كىتاب تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 6

يىل	جەمئىي سېتىلغان كىتاب (تۈمەن پارچە)	جەمئىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	كىشى بېشىغا سېتىۋېلىنغان كىتاب (پارچە)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سومما (يۈەن)	يىل	جەمئىي سېتىلغان كىتاب (تۈمەن پارچە)	جەمئىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	كىشى بېشىغا سېتىۋېلىنغان كىتاب (پارچە)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سومما (يۈەن)
1962	5	1.2	0.6	0.15	1978	10.1	3.6	0.7	0.27
1963	6	1.5	0.7	0.17	1979	12.1	5.1	0.9	0.37
1964	6.2	1.7	0.7	0.2	1980	13.4	5.8	0.96	0.4
1965	6.7	1.9	0.7	0.2	1981	14.5	6.1	1	0.4
1966	10.3	4.31	1.1	0.44	1982	17.6	7.3	1.2	0.49

1967	11.7	3,42	1,2	0,35	1983	29.4	9.34	2	0,64
1968	13.4	5,59	1,3	0.55	1984	42	10.6	2,9	0.7
1969	11,5	3.49	1,1	0.33	1985	35.6	13.7	2.4	0.93
1970	11	3.66	1	0.32	1986	18,6	16.7	1.3	1.1
1971	7.6	1.82	0.7	0.16	1987	17,8	16,1	1.2	1.1
1972	7.1	1.03	0.6	0.09	1988	31.1	14,2	2	0,92
1973	7.3	1,25	0.6	0.1	1989	43.6	21.4	2,8	1.4
1974	9.6	2,05	0.8	0.2	1990	24.7	23,1	1.5	1.4
1975	11.2	3.4	0.9	0.27	1991	22,5	29.2	1.4	1.8
1976	9.4	2.2	0.7	0.17	1992	23.63	34.5	1.4	2
1977	9.8	2.7	0.7	0.2	1993	63,63	57.6	3.8	3.4

2 § . ئارخىپچىلىق

1959 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئارخىپخانا قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى، ئارخىپخانا 1950 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى چۈشۈرگەن ھۆججەت، بۇيرۇقلارنى، ئورگان، تەشكىلاتلارنىڭ دوكلات، يوليورۇق سوراش دوكلاتلىرى قاتارلىقلارنى يىغىپ رەتلىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭدا 2 كادىر ئىشلىدى، ئۇنىڭ بىرى مۇئاۋىن باشلىقلىقنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى. مىنگو دەۋرىدىكى خەت - چەك، ھۆججەت، ئالاقە - دوكلات، يۇقىرىدىن چۈشكەن ئەمىر - پەرمان، ھەق - تەلەپ ماجىرالىرىنى بىرتەرەپ قىلىش قارارى قاتارلىقلار ۋاقىتىنچە ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىدە ساقلاندى ۋە تۈرگە ئايرىپ رەتلەندى. يىل ئاخىرىغىچە جەمئىي 616 جىلد ئارخىپ رەتلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپ 81 جىلد. 1965 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئارخىپى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئارخىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك ئارخىپخانىغا ئۆتكۈزۈلدى، يەنە 170 جىلد ئارخىپ رەتلەندى. 1983 - يىلى ئارخىپخانىنىڭ نامى ئارخىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 1987 - يىل 7 - ئايدا يەنە ئارخىپ ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئارخىپخانا ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئارخىپخانىدا ساقلانغان ئارخىپ 5052 جىلدقا، جەمئىي 15 توپلامغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆججەت - ئالاقە ئارخىپى 4888 جىلد. ھۆججەت - ئالاقە ئارخىپى ئىچىدە مەڭگۈلۈك ئارخىپ 1555 جىلد، ئۇزاق مۇددەتلىك ئارخىپ 2525 جىلد، قەرەللىك ئارخىپ 808 جىلد، باشقا ئارخىپ 196 نۇسخا. قازا قىلغان كادىرلارنىڭ ئارخىپى 22 قاپ. فوتو سۈرەت ئارخىپى 12 نۇسخا جەمئىي 505 پارچە. پەن - تېخنىكا ئارخىپى 9 تۈر بولۇپ، 39 ئورۇندا ساقلاندى. ساقلانغان ھەرخىل ماتېرىيال 12 مىڭ 84 نۇسخا. ئارخىپخانا قۇرۇلغاندىن بۇيان ساھە ۋە ئورگانلارنى تارىخىي ھۆججەت - خاتىرىلەر بىلەن تەمىنلەپ، ناھىيىنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى. ئارخىپ كۆرۈشكە كەلگەنلەردىن 1991 - يىلى 146 ئادەم - قېتىم، 1992 - يىلى 16 ئادەم - قېتىم، 1993 - يىلى 457 ئادەم - قېتىم، جەمئىي 619 ئادەم - قېتىم كۈتۈۋالدى؛ جەمئىي 2418 جىلد - قېتىم ئارخىپ بىلەن تەمىنلىدى.

VII باب

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسارئەتىقە

1 § . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

كۇسەن قەدىمىي دۆلەت تەۋەسىگە جايلاشقان، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شايار‌دا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشى تەبىئىي. خىلمۇخىل تارىخىي سەۋەبلەردىن ئۇلارنىڭ تولىسى ئوبدان ساقلانماي يوقىلىپ كەتتى. 1928 - يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شايارغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن يەر خېتى، ئاشلىق ھۆججىتى، گۇرۇۋچ ھۆججىتى، پۇل، تارشا پۈتۈكلەرنى تاپتى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) يانتاق قەدىمىي شەھىرىدىن «چۆن شياڭجۈن» دېگەن قەدىمىي مۆھۈردىن بىرى قېزىۋېلىندى، ھۆججەتلەردە تونۇشتۇرۇلىشىچە، بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىكەن؛ مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) ئامبال لۇ شاۋزۇمۇ يانتاق قەدىمىي شەھىرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمىي كوزىدىن بىرنى تېپىۋالغان. 1958 - يىلى ئۈچقات قەدىمىي شەھىرىدىن (بۇگۈنكى توقسۇغا تەۋە) «خەن سۇلالىسىگە بېيئەت قىلغان ئاقساقال» دېگەن قەدىمىي مۆھۈردىن بىرى قېزىۋېلىندى، 1980 - يىلى يانتاق قەدىمىي شەھىرىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنگۈەن يىللىرى بىلەن ۋۇجۇ يىللىرى ئارلىقىغا مەنسۇپ قەدىمىي فارفور كۆپتىن 2 سى قېزىۋېلىندى، 1988 - يىلى كىچىك يانتاق شەھىرىدىن 3 قۇلاقلىق رەڭلىك فارفور لوڭقىدىن بىرى قېزىۋېلىندى.

شايار ناھىيىسىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

جەدۋەل: 20 — 7

مەدەنىيەت يادىكارلىقىنىڭ نامى	قېزىۋېلىنغان جاي	قېزىۋېلىنغان ۋاقىت	ئىزاھ	ساقلىنىۋاتقان جاي
قوۋۇرغىسىمان سىزىقلىق ھىلھىلە پارچىسى	توققۇزسىباش قەدىمىي شەھىرى	1928	توقۇلما، خەن دەۋرىگە مەنسۇپ	
سۇۋارنابىل بوزيەر ئۆزلەشتۈرگەندە ئالغان گۇرۇۋچىنىڭ ھۆججىتى	توققۇزسىباش قەدىمىي شەھىرى	1928	يېزىق، خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە بوزيەر ئۆزلەشتۈرگەندە ئېلىنغان ئاشلىقنىڭ ھۆججىتى، ئۇزۇنلۇقى 25.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر	
لى سىڭدانىڭ ئۆتنە ئاشلىق ھۆججىتىنىڭ قالدۇقى	توققۇزسىباش قەدىمىي شەھىرى	1928	يېزىق، ئۆتنە ئېلىش ھۆججىتى، ئۇزۇنلۇقى 27.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17 سانتىمېتىر. مەزمۇنى: تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 15 - يىلى (780 - يىلى) لى سىڭدا سەيسىگىيدىن بىر دادەن 7 كۈرە بازغى بۇغداي، بىر دادەن 6 كۈرە چۈجگۈن قوناق ئۆتنە ئالدى، 4 - ئاينىڭ 12. كۈنى ئۆتنە ئالدى، مۆھلەت: 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە قايتۇرىدۇ	

شاياردىكى ئاسارئەتىقىلەرنى كۆرسىتىش خەرىتىسى

ماسشتاب 930000 : 1

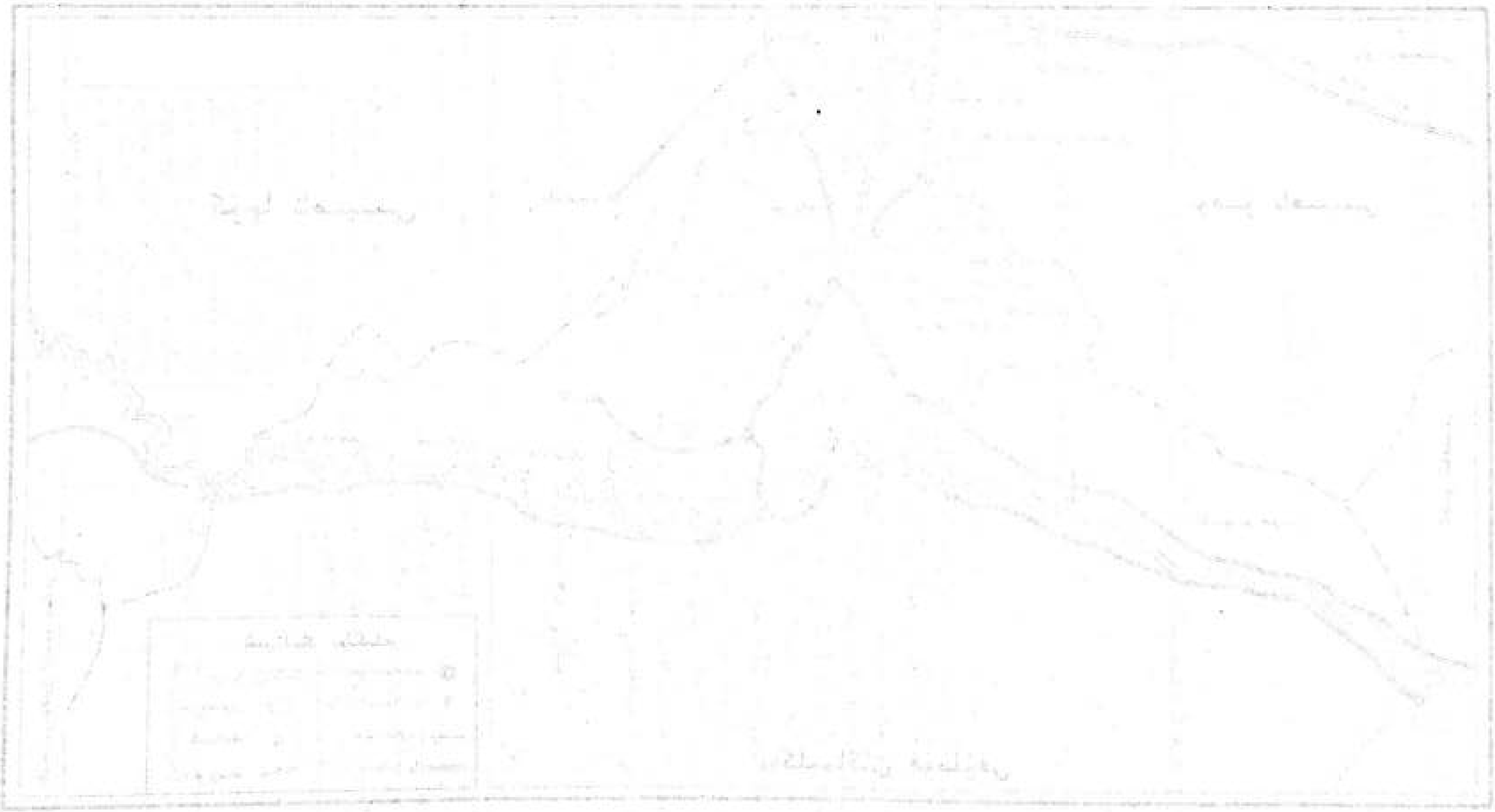

بىرۇن تۆفىلاڭ سانغۇن ئىمزاسىدىكى ھۆججەت	تۇڭگۇزباش قەدىمىي شەھىرى	1928	بېزىق، ئادەم سېتىش خېتى	
جىجىلاڭ تۇڭباۋ پۇلى	قالماقشەھەر	1928	قەدىمىي پۇل، يۈەن سۇلالىسى خۇبىزۇلاڭ خانى زامانى (1341 — 1370 - يىلغىچە) دىكى پۇل	
پاشىلاڭ پۇلى	قالماقشەھەر	1928	قەدىمىي پۇل	
خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ئاقساقال	يانتاقشەھەر	1958	قەدىمىي مۆھۈر	ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى
جۇن شياڭجۈن	يانتاقشەھەر	1919	قەدىمىي مۆھۈر، تاڭ زامانىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ مۆھۈرى	
فارفور كۈپ	يانتاقشەھەر	1980	قەدىمىي فارفور بۇيۇم، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن يىللىرىدىكى ھاراق قاچىسى، ئېگىزلىكى 162 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 42 سانتىمېتىر، ئايلانمىسى 350 سانتىمېتىر، ئاستىدا بىر سانتىمېتىر كېلىدىغان سۇ چىقىش تۆشۈكى بار	ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى
3 قۇلاقلىق رەڭلىك فارفور لوڭقا	يانتاقشەھەر	1988	قەدىمىي فارفور بۇيۇم، 3 قۇلاقلىق، يېشىل سىر بىلەن گۈل چېكىلگەن، تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقى	ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى

§ 2 . قەدىمىي خارابىلىكلەر

قەدىمىي يىپەك يولىدىكى مۇھىم جاي بولغان شايار زېمىنىدا نۇرغۇن قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ۋە ئاسار ئەتىقىلەر بار. بۇلاردىن بىرقەدەر مەشھۇرلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. بۇۋى ھەجەر ئانام قەدىمىي قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق شايار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 57.8 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، تارىم يېزىسىدا، جەنۇبتا تارىم دەرياسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 500 مېتىر كېلىدۇ. ئەتراپىنىڭ يەر شەكلى تۆپتۈز بولۇپ، قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغان. ئاساسىي قەبرە ياغاچ رىشاتكا ۋە كېسەك تام بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئۈستى لەمپىلىك، ئىگىلىگەن يېرى تەخمىنەن بىر مو كېلىدۇ؛ ئەتراپىتىكى توپا دۆۋىلىرىدە نۇرغۇن كىچىك قەبرىلەر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 10 مو كېلىدۇ. غەربىي شىمالدىكى توغراقلىقتا تەخمىنەن 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان چوڭ كەپە بار، شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە مەسچىت ۋە شەيخلەرنىڭ تۇرالغۇسى بار، مەسچىت ئاددىي بولۇپ، 50 كۋادرات مېتىرچە كېلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئاساسىي قەبرە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس ئانىسى دېيىلىدىغان بىر قەدىمىي ئۇيغۇر ئايالىنىڭ قەبرىسى ئىكەن، بىراق بۇ ھەقتە يازما خاتىرە تېپىلمىدى. نەزىر - چىراغ مەزگىللىرىدە تەرەپ - تەرەپتىن، نەچچە يۈز چاقىرىم ھەتتا مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىن مۇرىتلار تاۋابقا كېلىپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ئادەم ئاياغ باسمايدىغان بۇ توغراقلىقتا قەدىمكىلەرگە بولغان سۆيگۈناتلىق ۋە سىرلىق سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى قالدۇرۇپ كېتىدۇ.

2. خەنزۇ ئۆستەڭى

شايار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئۆزۈندەريا ۋە شىمالىي تارىم يېزىسىنىڭ قىيپاش غەربىدىكى قاقاسلىقتا جايلاشقان. ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ ئۆستەڭ 20 نەچچە كىلومېتىر بولۇپ، ئۇنى جىياڭ جى غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قورۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تۇرغان ئەسكەرلەر بوزيەر ئاچقاندا چاپقان، بۇ ئۆستەڭ كاردىن چىقىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئىزناسىنى پەرق ئېتىش تەس.

3. تاشدۆڭ قەدىمىي شەھىرى

بۇ ناھىيە بازىرىنىڭ 25.7 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا بولۇپ، توقسۇ — شايار تاشيولىنىڭ 300 مېتىر غەربىگە، يېڭىمەھەللە يېزىسىغا جايلاشقان، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمىي شەھەر. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە، بۇ قەدىمىي شەھەر تۈزلىنىپ ئېتىزغا ئايلاندۇرۇلدى. ئۇ پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەچكە، ئېگىزرەك چىقىپ تۇرغان تېرىلغۇ يەرلەردىلا ئۇنىڭ ئىزناسى قېلىپ قالغان. بۇ يەر ئېگىز بولۇپ، كولىسا تاش چىقىدۇ، شۇڭا تاشدۆڭ دەپ ئاتالغان.

4. توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرى

بۇ قەدىمىي شەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 34.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ قۇم بارخانلىرى بىلەن شور زەيلەك تۇتاشقان قاقاسلىقتا جايلاشقان. يېقىن ئەتراپتا ئادەم يوق، شەھەر چاسا شەكىلدە بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە قاتىدىلىك ياسالغان پوتەي ۋە كۆنگۈرىلەر بار، جەنۇبىي ۋە شىمالىي قوۋۇقلىرىنىڭ يېنىدا سىممېترىك كەلگەن كۆنگۈرىلەر بولۇپ، ئۇلارنى ئوقيا ئاتىدىغان ئۆيلەرنىڭ خارابىسى دەپ گۇمان قىلىشقا بولىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ ئۇلى توپا بىلەن خاڭداپ چىقىلغان، سېپىل كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، كەڭلىكى 3 — 4 مېتىرچە كېلىدۇ، بوران يالاپ كەتكەنلىكتىن شەھەر سېپىلىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 3 مېتىردىن ئارتۇقراق كېلىدۇ، شەرقىي شىمال تەرەپتىكى شەھەر سېپىلى ھېلىمۇ 6 مېتىردىن ئاشىدۇ. شەھەرنىڭ ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 220 مېتىر بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 63 مو كېلىدۇ. شەھەر تەۋەسىدە بىنام ئېچىلىپ بېدە تېرىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئېگىز-پەس ھالىتىگە قاراپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئىزى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىي قوۋۇقى سىرتىنىڭ 30 مېتىر شەرقىدە 2 مودىن ئارتۇقراق كېلىدىغان بىر دۆڭچە بار، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆيلەرنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. بۈگۈنكى كۈندە شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قەدىمىي شەھەر سېپىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئۆتىدىغان بىر زەيلەك بار، ئۇنىڭ ئېقىم مىقدارى 3 كۇب مېتىر ـ سېكۇنت بولۇپ، سۇيى سۈزۈك، ئاچچىق، ئېقىشى تېز. شەھەرنىڭ شەرق، جەنۇب تەرەپلىرىدە ئېگىز ـ پەس قۇم دۆۋىلىرى بار، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر گىرەلىشىپ كەتكەن. غەرب، شىمال تەرەپلىرىنىڭ يەر شەكلى بىرقەدەر تۈز بولۇپ، يانتاق ۋە ئاق تىكەنلەر قويۇق ئۆسىدۇ. پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى «تارىم ئويمانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» دېگەن كىتابىدا «توڭگۇسباش» نى «توڭغۇسلارنىڭ كاتتىبېشى تۇرغان شەھەر» دەپ ئىزاھلىغان. ئۇ 1928 ـ يىلى بۇ يەردىن خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە مەنسۇپ قوۋۇرغىسىمان سىزىقلىق ھىلھەلە پارچىسى ۋە سۇۋارنابىل بوزيەر ئۆزلەشتۈرگەندە ئالغان كۈرۈچنىڭ ھۆججىتى قاتارلىق نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى تاپقان.

5. بۆتباش قەدىمىي شەھىرى

بۇ قەدىمىي شەھەر شايار بازىرىنىڭ 60 كىلومېتىر غەربىگە، توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ تەخمىنەن

5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، قوۋۇقى شىمالغا قاراپ ئېچىلىدۇ، سېپىل ئۇلى ھېلىمۇ بار، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 مېتىر، ئايلانمىسى تەخمىنەن 250 مېتىر بولۇپ، كىچىك شەھەر ھېسابلىنىدۇ. دەلىللەشلەرگە قارىغاندا، بۇ توققۇزساش قەدىمىي شەھىرىنىڭ ھەمراھ شەھىرى ئىكەن.

6. توپاشەھەر

شايار ناھىيىسى يېڭىمەھەللە يېزىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ 3 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان كىچىك شەھەر بولۇپ، ئايلانمىسى تەخمىنەن 234 مېتىر كېلىدۇ. سېپىلى ۋەيران بولغان، پەقەت ئۇلىلا قالغان.

7. ئەگرىمەھەللە يانتاقشەھىرى

ناھىيە بازىرىنىڭ 21.7 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا، يېڭىمەھەللە يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. قەدىمىي شەھەرنىڭ ئەتراپى ئېتىزلىق بولۇپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ۋە ئېتىز ئارىسىدىكى يوللار كىرەلىشىپ كەتكەن، قەدىمىي شەھەر ئەتراپىدىكى كەنت ـ مەھەللىلەرنىڭ يول بويلىرىدا دەل ـ دەرەخلەر باراخسان ئۆسكەن، ئۆيلەر بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان، قەدىمىي شەھەرنىڭ ئىچكى شەھەر سېپىلىنىڭ قالدۇقى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، ئايلانمىسى 530 مېتىر، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 3 مېتىر كېلىدۇ. ئىچكى شەھەر قىسمى ھازىر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئېتىز قىلىنغاچقا، ئىزناسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرۈشىچە: ئەسلىدە «تاشقى شەھەر 3410 مېتىر، ئىچكى شەھەر 530 مېتىر بولۇپ، ئارىلىقىدا ئوتتۇرا شەھەر بار، شەھەر ئىچىدە ئېگىز ـ پەس توپا دۆڭلىرى بار» ئىكەن. بۇنى «ۋېينامە» دىكى «تافو بۇتخانىسى» نىڭ خارابىسى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. 1980 ـ يىلى يەرلىك ئۇيغۇر ئاھما ئۇ يەردىن ئېگىزلىكى 1.68 مېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 0.42 مېتىر، ئۈستى تەرىپىنىڭ ئايلانمىسى 3.5 مېتىر كېلىدىغان 2 دانە فارفور كۈپ قېزىۋالدى، ئۇنىڭغا «شۆشىلىڭ قوشۇنى، كۆك قوشۇن» دېگەن خەتلەر يېزىلغان، ھازىر ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

8. بوستانتوغراق قەدىمىي شەھىرى

ناھىيە بازىرىنىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا، تارىم يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان، جەنۇبىدا تارىم دەرياسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3.5 كىلومېتىر، غەربتە پامان سۇ ئامبىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 2 كىلومېتىر كېلىدىغان توغراقلىق ئىچىدە، بۇ قەدىمىي شەھەر ئەتراپىدا قەدىمىي دەرەخلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، يەر شەكلى تۈز. قەدىمىي شەھەرنىڭ غەربىدە جەنۇبتىن شىمالغا كەتكەن بىر تەبىئىي ئېرىق بار. قەدىمىي شەھەر ۋەيران بولغاچقا، ئادەم ئاياغ باسمايدۇ، شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە سېپىل قالدۇقىلا قالغان، جەنۇبىي سېپىل 570 مېتىرچە، شەرقىي سېپىل 30 مېتىرچە كېلىدۇ، ئىچكى شەھەرنىڭ 50 مېتىر سىرتىدا بىر ھالقىسىمان سېپىل بار، ئۇنى تاشقى سېپىل خارابىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

9. بۇتباش شەھىرى

ناھىيە بازىرىنىڭ 36.8 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. ئۇ توققۇزساش قەدىمىي شەھىرىنىڭ 5.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر ئېگىزلىكى 2 مېتىرچە كېلىدىغان، چاسا شەكىللىك كونا سېپىل ساقلىنىپ قالغان. قەدىمىي شەھەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 250 مېتىرچە، كەڭلىكى 150 مېتىرچە كېلىدۇ، ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ خارابىلىك — توققۇزساش قەدىمىي شەھىرىدىكى بوزيەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەر تۇرغان شەھەر بولۇپ، توققۇزساش شەھىرى بىلەن تەڭ گۈللىنىپ، تەڭ خاراب بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىر بۇ يەر قاقاسلىشىپ كەتتى، ئەتراپىدا قۇم دۆۋىلىرى ۋە زەيلىك بار.

10. يورۇقشەھەر

يانتاقشەھەرنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شىمالىدا، ئۆ كۆل ساھىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇمىلاق شەكىلدە، سېپىلى ۋەيران بولغان، ھازىر ئۇلى ساقلىنىپ قالغان، ئېگىزلىكى 0.7 مېتىرچە كېلىدۇ، گىلدىن سوقۇلغان، ئايلانمىسى تەخمىنەن 250 مېتىر كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا كۆڭگۈرە بولۇپ، قىيسىيىپ كەتكەن، شەھەردىن يېرىم چاقىرىم شەرقتە يەنە بىر كۆڭگۈرە بار، ئۇنىڭ ئەتراپى چاسا سېپىل ئۇلى بىلەن ئورالغان، ئايلانمىسى تەخمىنەن 90 مېتىر، كاھىش، چويۈن پارچىلىرى، گىل فارفور پارچىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى بۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، كەيىۈەن پۇلىدىن بىرنى، ئۇجۇ پۇلىدىن بىرنى تېپىۋالغان، بۇ شەھەر ئەسلىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەھەر بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ بۇ يەردە ئاھالىلار پائالىيەت قىلىپ تۇرغان.

VIII باب

تەنتەربىيە

شايار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىشقا ئوخشاش ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى بىرقەدەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە؛ ھەر بىر ئەنئەنىۋى ھېيت - ئايەم كۈنلىرىدە، دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئالدىراش بولمىغان پەسىللەردە، ياكى بازار كۈنلىرىدە چېلىشىش، ئات بەيگىسىگە ئوخشاش مۇسابىقە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ كەلدى. 50 - يىللاردا ناھىيە بويىچە چېلىشىش ماھىرلىرىدىن تاش روزى، قادىر ھامۇت قاتارلىقلارنىڭ شايار، توقسۇ، كۇچا ناھىيىلىرىنىڭ تەنھەرىكەت ساھەسىدە بەلگىلىك نامى بار ئىدى.

مىنگو دەۋرىدە ناھىيىدە ھەر 3 يىلدا بىر قېتىم باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى، مۇسابىقە تۈرلىرى يۈگۈرۈش (100 مېتىر، 500 مېتىر، 1000 مېتىر)، چېلىشىش، ۋالېبول قاتارلىق تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

1949 - يىلدىن كېيىن مەكتەپلەردە «ئىككى دەرس»، «ئىككى گىمناستىكا»، «ئىككى پائالىيەت» قاتارلىق تەنتەربىيە دەرسى ۋە دەرستىن سىرتقى پائالىيەت تۈزۈمى پەيدىنپەي تۇرغۇزۇلدى، تەنتەربىيە مەيدانى ياسىلىپ، ۋاسكېتبول گارى، ۋالېبول سېتكىسى، يالاڭ تۆرنىك، قوش تۆرنىك قاتارلىق تەنھەرىكەت ئەسۋابلىرى سەپلەندى.

1950 — 1960 - يىلغىچە ناھىيە بازىرىنىڭ ئورگان كادىرلىرى، ئىشچىلىرى ئارىسىدا ۋاسكېتبول، ۋالېبول پائالىيىتى ناھايىتى قىزىپ كەتتى. ھەر ھەپتىنىڭ ئاخىرى ۋە ھېيت - بايرام كۈنلىرى ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى. ناھىيە كوماندىلىرى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىلىرىدە كۆپ قېتىم چېمپىيون ۋە 2 - بولدى. 1956 - يىلدىن كېيىن مەكتەپلەردە «مەدەنىيەت، ئەمگەك بىلەن ۋەتەننى قوغداش بويىچە تەنتەربىيىدە چېنىقىش تۈزۈمى» ئىزچىل ئىجرا قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن مەكتەپ تەنتەربىيە دەرسىدە «دۆلەتلىك تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۆلچىمى» ئىزچىل

ئىجرا قىلىندى.

1976 ـ يىلدىن كېيىن تەنتەربىيە خىزمىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىلدى، ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، مەخسۇس تەنتەربىيە كادىرى سەپلەندى، بۇ ئاپپارات تەنتەربىيە ئاساسىي خىزمىتىنى تۇتۇشقا باشلىدى. ئاممىۋى تەنتەربىيە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئاساسىدا، ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە خىزمىتى كۈچەيتىلدى، تەنتەربىيە خىراجىتى كۆپەيتىلدى، تەنتەربىيە مۇئەسسەسىلىرى پاسالدى. ئاممىۋى تەنتەربىيە، مەكتەپ تەنتەربىيىسى كونىلىرىن ئەسلىگە كەلدى ۋە قانات يايدى، تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ تېخنىكىلىق سەۋىيىسى يەنىمۇ ئۆستى.

70 ـ يىللاردا ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئالدىغا چىراغلىق توپ مەيدانى ياسالدى، 1993 ـ يىلى ئۈنىۋېرسال تەنتەربىيە سارىيىدىن بىرى سېلىندى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 2037.5 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 3000 كۆرۈرمەن سىغىدۇ.

§ 1 . ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە

چېلىشىش مىللىيچە چېلىشىشنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئاممىسى ئۇنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ناھىيىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىنىڭ ھەممىسىدە چېلىشىش پائالىيىتى بولۇپ تۇرىدۇ، ھەر ھېيت ـ بايرام، بازار كۈنلىرى ۋە ئەمگەكتىن بوشىغان كۈنلەردە، قىران دېھقان ـ چارۋىچىلار كەڭ كەتكەن قۇملۇق ساھىلىغا يىغىلىشىدۇ، مۇسابىقىلەشكۈچىلەر بىلەكلىرىنى تۈرۈپ، بېلىگە بەلۋاغ باغلاپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن مەيدانغا چۈشىدۇ. مۇسابىقە باشلانغاندا ھەر ئىككەيلەن بىر ـ بىرىنىڭ بەلۋېغىنى ياكى بېلىنى چىڭ تۇتۇپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئېلىشىدۇ. بۇ چېلىشىش جۇڭگو تەنتەربىيە مەيدانلىرى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن چېلىشىش شەكلىگىمۇ، رۇداۋچە چېلىشىش شەكلىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى بولىدۇ. بۇ مۇسابىقىگە مۇقىم رېپېر قويۇلمايدۇ، يىقىلىپ ئىككى مۈرىسى يەرگە تەگكىنى يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ. 1956 ـ يىلدىن كېيىن مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئاپپاراتى چوڭ مەيدان، تەنتەربىيە مەيدانىغا ئوخشاش كەڭرى سورۇنغا قۇم تۆكۈپ، چېلىشىش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇردى، بۇنىڭدا تەجرىبىلىكلەردىن بىرەيلەن ئۆز ئىختىيارى بىلەن رېپېر بولاتتى، كۆرۈرمەن نەچچە يۈزگە يېتەتتى.

ئات بەيگىسى بۇ — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت تۈرى، ئۇيغۇر دېھقان ـ چارۋىچىلار ئەڭ ياقتۇرىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ بىرى. ھەر كۈز، قىش پەسىللىرىدە ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلىدۇ، يېزا ـ قىشلاقلاردىن كەلگەن بەيگە ماھىرلىرى بەيگە مەيدانىدا ھازىر بولۇپ، قامچىلىرىنى ئوينىتىپ ئاتلىرىنى چاپتۇرىدۇ، كۆرۈرمەنلەر قىقان ـ سۈرەن سېلىپ دالدۇغا كۆتۈرىدۇ، مەيدان قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمىدۇ. ئادەتتە بەيگە مەيدانى ئۈچۈن بىر شەكلى بىرقەدەر تۈز كەلگەن قاقاس ئوتلاق تاللىناتتى، بەيگىنى يەرلىك تۆرىلەر تەشكىللەيتتى، ئاۋام بىر ـ بىرىگە ئۇقتۇرۇشاتتى. 50 ـ يىللاردىن كېيىن بەيگىنى تەنتەربىيە كومىتېتى ۋە ئالاقىدار ئورگانلار قىشنىڭ بوش كۈنلىرىدە تەشكىللەپ، ئاممىغا ئۇقتۇرۇش قىلىدىغان بولدى، كۆرۈرمەن ھەر قېتىمدا نەچچە يۈزگە ياكى مىڭغا يېتەتتى. ئۇتۇپ چىققۇچى بىلەن ئاتقا مۇكاپات بېرىلمەيتتى.

ئوغلاق تارتىشىش دېھقان ـ چارۋىچىلار ئەمگەكتىن بوشىغان كۈنلەر ۋە ھېيت ـ بايرام كۈنلىرىدە ئوغلاق تارتىشىش پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ. رىياسەتچى ئاۋۋال بېشى كېسىلگەن بىر ئوغلاقنى مەيدانغا تاشلايدۇ، ھەممە ئوغلاق تارتىشىشنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلايدۇ، چەۋەندازلار 5 تىن بولۇپ 2 ئەترەتكە بۆلۈنىدۇ. 2 ئەترەتتىكىلەر ئوغلاقنى چۆرىدەپ ئۇنى تالىشىدۇ، ئېلىۋالغان كىشى، ئۆز ئەترىتىدىكى باشقا بىرسىگە سۇنۇپ بېرىدۇ، قارشى ئەترەتتىكىلەر ئۇنى توسىدۇ ياكى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ، ئوغلاقنى ئېلىۋالغۇچى ئۇيان سوقۇپ،

بويان شۇڭغۇپ، ئاخىرى ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن غەلىبە رايونىغا ئەكىلىپ تاشلايدۇ، قايسى ئەترەت ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن غەلىبە رايونىغا تاشلىسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ.

خوراز سوقۇشتۇرۇش بۇ — كىچىك تىپتىكى ئەلئارا مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيىتى، سوقۇشتۇرۇشقا يەرلىك سوقۇشقاق خورازلار تاللىنىدۇ، كىشىلەر بىردىن خوراز ئېلىپ كېلىشىدۇ، قاشالانغان مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەن خورازلار ئۆزئارا سوقۇشىدۇ، ئەتراپتىكى ئامما مەدەت بېرىشىدۇ. ئىلگىرى كىشىلەر خوراز سوقۇشتۇرۇشنى شەرت قىلىپ قىمار ئوينايتتى. خورىزى يېڭىلىپ قالغان كىشى ئۇتتۇرغان ھېسابلىنىپ، دوغا تىكىلگەن پۇلنى ئۇتقۇچىغا بېرەتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن خوراز سوقۇشتۇرۇش شەرتىگە قىمار ئوينايدىغان ئىش قالمىدى؛ ئاممىنى يېتەكلەش ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خوراز سوقۇشتۇرۇشنى تولىراق ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى ۋە تەنتەربىيە كومىتېتى ئۇيۇشتۇرىدىغان بولدى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى پۈتۈپ 10 - ئايدا دافدۇغىلىق خوراز سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ پائالىيەت 5 كۈن داۋام قىلدى، كۆرۈرمەن 10 مىڭ ئادەم - قېتىمغا يەتتى.

ئىت تالاشتۇرۇش بۇ — بىرقەدەر قەدىمىي ئەلئارا مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيىتى. مۇسابىقە ئۈچۈن كەڭرى مەيدان تاللىنىدۇ، ئىت تالاشتۇرغۇچىلار ئىتنى يېتىلەپ مەيدانغا ئېلىپ كىرىدۇ. ئىت ئىگىلىرى ئاۋۋال كېڭىشىپ، تالاشتۇرۇشقا ماقۇل بولۇشقاندىن كېيىن، ئىتلىرىنى تالىشىشقا قويۇۋېتىدۇ، ئىتلار بولۇشىغا قاۋاپ بىر - بىرى بىلەن يۇمىداقلىشىپ چىشلىشىدۇ. ئىتلارنىڭ ئىگىلىرى ئىتلىرىغا «ئالە - باسە» دەپ مەدەت بېرىشىدۇ، تاماشىبىنلارمۇ قىقاس - سۈرەن سېلىپ مەدەت بېرىشىدۇ، ئاخىرىدا قۇيرۇقنى قىسىپ قاچقان ئىت يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ. خوراز سوقۇشتۇرۇشقا ئوخشاش، ئۆتمۈشتە ئىت تالاشتۇرۇشمۇ قىمارنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى، پۇلنى دوغا تىكىدىغان ئەھۋالمۇ، ماددىي نەرسىنى دوغا تىكىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. 50 - يىللاردىن كېيىن ئىت تالاشتۇرۇش بىكار قىلىندى، بىراق خەلق ئارىسىدا قىشنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كۆڭۈل ئېچىش يۈزىسىدىن ئىت تالاشتۇرىدىغان (يەڭ ئىچىدە قىمار ئوينايدىغان) ئىش بولۇپ تۇردى، كېيىن ئاممىنى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا يېتەكلەش ئۈچۈن، ئىت تالاشتۇرۇشنى تەنتەربىيە كومىتېتى ئۇيۇشتۇرىدىغان بولدى.

§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە

ۋاسكېتبول، ۋالىبول مىنگو دەۋرىدە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ بىر ۋالىبول كوماندىسى بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋاسكېتبول، ۋالىبول پائالىيىتى ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى. 1973 — 1978 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە ئورگان كادىر - ئىشچىلىرى ۋە مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنىڭ ۋاسكېتبول - ۋالىبول تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 6 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى. بۇنىڭغا 80 نەچچە كوماندا، 700 دىن ئارتۇق ۋاسكېتبول - ۋالىبول تەنھەرىكەتچىسى قاتناشتى. 1989 - يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى ۋىلايەتتىكى 8 ناھىيە، بىر شەھەردىكى ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول كوماندىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ شاياردا مۇسابىقە ئۆتكۈزدى. مۇسابىقىگە 9 كوماندا، 98 تەنھەرىكەتچى قاتناشتى، بۇ مۇسابىقىدە شايار كوماندىسى 1 - بولدى.

ئارغامچا تارتىشىش 1975 — 1985 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا ناھىيىدە كۆلىمى بىرقەدەر

چولاق بولغان ئارغامچا تارتىشىش پائالىيىتىدىن 3 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، بۇلارغا ئورگان كادىرلىرى، زاۋۇت، كان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بولۇپ 465 كىشى قاتناشتى.

ئۈزۈنغا يۈگۈرۈش 1984 ـ يىلدىن بۇيان 3 قېتىم ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇزۇنغا يۈگۈرۈشكە كادىرلار، ئىشچىلار، دېھقانلار، ئوقۇغۇچىلار ۋە دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان كادىرلار بولۇپ جەمئىي 679 كىشى قاتناشتى. مۇسابىقە مۇساپىسى ئەڭ قىسقا بولغاندا 3 كىلومېتىر، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 5 كىلومېتىر بولدى.

گىمناستىكا 1956 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە ـ ئورگانلار، كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كادىرلىرى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ۋە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا ئىش ئارىلىقىدا ۋە دەرس ئارىلىقىدا گىمناستىكا ئويناش پائالىيىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇ گىمناستىكا بىكار قىلىۋېتىلدى. 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت ئورگىنى ئەتىگەنلىك رادىئو گىمناستىكىسى ئويناشنى باشلامچى بولۇپ ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى، سۇ ـ ئېلېكتىر ئىدارىسى قاتارلىق ئورگانلار ئەتىگەنلىك گىمناستىكىنى كېيىنى ـ كەينىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى.

شاھمات شاھمات جۇڭگوچە شاھمات ۋە خەلقئاراچە شاھمات دەپ ئايرىلىدۇ، ئۇنى كەڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئامىمىسى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ھەر يىلى بىرنەچچە قېتىم مۇسابىقە پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. 1988 — 1989 ـ يىللىرى 2 نۆۋەت شاھمات مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنىڭ بىر نۆۋىتىگە ناھىيىنىڭ تەنتەربىيە تارمىقى قاتناشتى، ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۈستىگە ئالدى، مۇسابىقە شايار ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈلدى. 1991 — 1993 ـ يىلغىچە كۇچا، توقسۇ، ئاقسۇ شاھماتچىلىرى قاتناشقان شاھمات دوستلۇق مۇسابىقىسى 3 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 340 كىشى قاتناشتى.

§ 3 . مەكتەپ تەنتەربىيىسى

1 . تەنتەربىيە دەرسى

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بازار ـ يېزىلاردىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە دەرسى تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇتۇش پىلانىغا ئاساسەن، سەكرەش، تىزىلىش، گىمناستىكا، يۈگۈرۈش، سەكرەش قاتارلىق تەنتەربىيە تۈرلىرى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى. مەۋسۇم ئاخىرىدا ئوقۇغۇچىلاردىن ئىمتىھان ئېلىنىپ، ئىمتىھان نەتىجىسى ئۇلارنىڭ نەتىجە ئارخىپىغا كىرگۈزۈلدى. 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە دەرسىدە «ئەمگەك بىلەن ۋەتەننى قوغداش بويىچە تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۆلچىمى» گە ئاساسەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى ۋە ئىمتىھان ئېلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەنتەربىيە دەرسى ئوقۇتۇشى ئورنىغا ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. 1979 ـ يىلدىن كېيىن ئوقۇتۇش تەرتىپىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتۇشىمۇ بەيدىنبەي مۇنتىزىملاشتى. دۆلەتنىڭ «ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتۇش پروگراممىسى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، تەنتەربىيە دەرسى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبارغا ئېرىشىپ، ئاساسىي دەرس قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەنتەربىيە دەرسى نەتىجىسى ئۇلارنىڭ يۇقىرى سىنىپقا چىقىش ياكى سىنىپ قېلىش ئۆلچىمىنىڭ بىرى قىلىندى.

2 . تەنتەربىيە پائالىيىتى

ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇتۇش پىلانىغا ئاساسەن يېنىك ئاتلېتىكا، توپ تۈرلىرى، گىمناستىكا قاتارلىق تۈرلەر بويىچە مەشىقنى يولغا قويدى. ئۇنىڭغا تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرى يېتەكچىلىك قىلدى. ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ تۇردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مەكتەپلەردە تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توختاپ قالدى. 1982 ـ يىلى ئەسلىگە كەلدى. شۇ يىلى ناھىيەدە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنىڭغا 19 مەكتەپتىن 285 ئوغۇل تەنھەرىكەتچى، 228 قىز تەنھەرىكەتچى قاتناشتى. مەكتەپلەر يەنە ئوخشاشمىغان پەسىللەردە ئارغامچا تارتىشىش، سەكرەش، ۋاسكېتبول، ۋالىبول، پۇتبول قاتارلىق يەككە تۈرلەر بويىچە مۇسابىقە ئۇيۇشتۇرۇپ تۇردى.

§ 4 . مەشىق، مۇسابىقە

1 . مەشىق

1974 — 1993 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپى ھەرخىل تۈردىكى تەنتەربىيە مەشىقى كۇرسىدىن 65 قارار ئاچتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋاسكېتبول كۇرسى 10 قارار بولۇپ، 150 كىشى قاتناشتى، ۋالىبول كۇرسى 19 قارار بولۇپ، 266 كىشى قاتناشتى؛ يېنىك ئاتلېتىكا كۇرسى 13 قارار بولۇپ، 325 كىشى قاتناشتى؛ تىكتاك توپ كۇرسى 6 قارار بولۇپ، 54 كىشى قاتناشتى؛ ئۆسمۈرلەر پۇتبول كۇرسى 8 قارار بولۇپ، 136 ئۆسمۈر قاتناشتى؛ چېلىشىش كۇرسى 9 قارار بولۇپ، 108 كىشى قاتناشتى؛ مۇشۇ مەزگىلدە ياش، ئۆسمۈر تەنھەرىكەتچىدىن جەمئىي 1039 ى مەشىققە قاتناشتى. ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تەنتەربىيە تارمىقىغا ھەرخىل تەنھەرىكەتچىدىن 36 سى يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتىدا 5 مەخسۇس خادىم ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، ترېنېر 3، باشقا خادىم بىر. ناھىيەدە ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپىدىن بىرى ئېچىلدى، ئۇنىڭدا ۋاسكېتبول، ۋالىبول، تىكتاك توپ، يېنىك ئاتلېتىكا سىنىپى قاتارلىق 6 سىنىپ بولدى، ئىشتىن سىرتقى تەنھەرىكەتچى 100، ئىشتىن سىرتقى ترېنېر 4، 2 ـ دەرىجىلىك رېپىر 2، 3 ـ دەرىجىلىك رېپىر بىر. تەنھەرىكەت نەتىجىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئوتتۇراھال ۋە يۇقىرى سەۋىيەدە بولۇپ، ئەرلەر ۋاسكېتبولى ۋە ئەرلەر ۋالىبولىنىڭ نەتىجىسى بىرقەدەر گەۋدىلىك.

2 . مۇسابىقە

1950 ـ يىلدىن كېيىن ئاممىۋى تەنتەربىيە ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش ئاساسىدا، ئىلگىرى ـ ئاخىر ۋاسكېتبول، ۋالىبول، پۇتبول، تىكتاك توپ، يېنىك ئاتلېتىكا، چېلىشىش، شاھمات قاتارلىق 10 نەچچە تەنتەربىيە تۈرى بويىچە كوماندا تەشكىل قىلىنىپ، شايار ناھىيىسىگە ۋاكالىتەن ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىغا قاتناشتۇرۇلدى. 1970 ـ يىلدىن 1993 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىسى ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا 16 تۈردە چېمپىيون بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەرلەر ۋاسكېتبولىدا 4 قېتىم، ئەرلەر ۋالىبولىدا 6 قېتىم، ئۆسمۈرلەر پۇتبولىدا بىر قېتىم، چېلىشىشتا 2 قېتىم، ئۆسمۈرلەر تىكتاك توپىدا 2 قېتىم، شاھماتتا بىر قېتىم چېمپىيون بولدى.

شايار ناھىيىسىدە 1973 — 1994 ـ يىلغىچە ئۆتكۈزۈلگەن ناھىيە دەرىجىلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى

جەدۋەل: 20 — 8

مۇسابىقە تۈرى	ۋاقتى	ئورنى	كوماندا سانى	تەنھەرىكەتچى		
				ئەر	ئايال	جەمئىي
ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1973.10	ناھىيە مەيدانى	12	60	30	90
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەرلەر ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1974.5	ناھىيە مەيدانى	6	72		72
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەر - ئايال ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1974.10	ناھىيە مەيدانى	11	80	30	110
دېھقانلار چېلىشىش مۇسابىقىسى	1974.10	ناھىيە مەيدانى	6	66		66
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاياللار ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1975.3	ناھىيە مەيدانى	6		60	60
ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1975.3	ناھىيە مەيدانى	7		140	140
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1975.5	ناھىيە مەيدانى	13	142		142
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1975.5	ناھىيە مەيدانى	12	200	100	300
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېلىشىش مۇسابىقىسى	1975.10	ناھىيە مەيدانى	6	66		66
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1975.10	ناھىيە مەيدانى	19	154	50	204
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1976.5	ناھىيە مەيدانى	9	60	30	90
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالېبول مۇسابىقىسى	1976.10	ناھىيە مەيدانى	11	143		143
دېھقان، چارۋىچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1976.10	ناھىيە مەيدانى	5	55		55
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1977.5	ناھىيە مەيدانى	13	110	30	140
دېھقان - چارۋىچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1977.10	ناھىيە مەيدانى	6	66		66
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالېبول مۇسابىقىسى	1978.10	ناھىيە مەيدانى	12	110	40	150
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1979.5	ناھىيە مەيدانى	8	50	30	80
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالېبول مۇسابىقىسى	1979.10	ناھىيە مەيدانى	12	156		156

ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1980.3	ناھىيە مەيدانى	5		50	50
ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1980.3	ناھىيە مەيدانى	7		175	175
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1980.10	ناھىيە مەيدانى	11	98	30	128
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1981.5	ناھىيە مەيدانى	9	50	40	90
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1981.10	ناھىيە مەيدانى	8	60	36	96
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1982.5	ناھىيە مەيدانى	19	285	228	513
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1982.10	ناھىيە مەيدانى	13	98	40	138
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ شەھەر ئايلىنىپ يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى	1982.10	ناھىيە مەيدانى	5	125	85	210
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1983.5	ناھىيە مەيدانى	8	50	30	80
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1983.10	ناھىيە مەيدانى	9	72	48	120
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1984.5	مەيدان	8	50	30	80
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1984.10	مەيدان	6	66		66
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1984.10	مەيدان	8	60	36	96
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1985.2	چىمەنباغ	8	88		88
ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1985.3	مەيدان	11		200	200
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1985.5	مەيدان	6	60		60
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1985.10	مەيدان	6	60		60
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1986.2	چىمەنباغ	4	44		44
دېھقان، چارۋىچىلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1986.10	مەيدان	6	66		66
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1987.5	مەيدان	9	50	40	90
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېلىشىش ۋالىبول مۇسابىقىسى	1987.10	مەيدان	12	132	132	
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1988.2	چىمەنباغ	6	66		66

ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1988.2	مەدەنىيەت يۇرتى		50		50
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1988.10	مەيدان	9	60	48	108
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1989.2	چىمەنباغ	6	66		66
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1989.2	مەدەنىيەت يۇرتى		60		60
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1989.4	مەيدان	23	180	165	345
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1989.10	مەيدان	9	60	48	108
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1990.5	مەيدان	8	50	30	80
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1990.5	مەيدان	19	200	125	325
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېلىشىش، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1990.10	مەيدان	11	126		126
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلەرنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1991.2	مەدەنىيەت يۇرتى		75		75
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1991.5	مەيدان	20	175	152	327
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1991.10	مەيدان	11	84	60	144
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1992.2	مەدەنىيەت يۇرتى		50		50
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1993.2	مەدەنىيەت يۇرتى		60		60
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1994.2	مەدەنىيەت يۇرتى		45		45
ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1994.5	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	23	230	200	430

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

شايار ئەزەلدىن كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي ئىدى، بۇ يەردە كۆسەن يەرلىك مىللىتىدىن باشقا، يەنە هون، تۈرك، جۇرجان، چاڭ، خەنزۇ، تېلې، تىبەت، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ياشىغان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆسەنلىكلەر، خەنزۇلار، هونلار، چاڭلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇرجان، تىبەت، تۈرك قاتارلىق مىللەتلەر شايارغا كەلدى. 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ سەردارى پانتېكىن ئەتىشدا ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىدى. 10ـ ئەسىردە قاراخانىيلار خاندانلىقى روناق تېپىپ، ئاهالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، 13 — 14 ـ ئەسىرلەردە ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىردى، جىن ۋە يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، موڭغۇللار غەربىي يۇرتقا هۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇ چاغدا مىللەتلەر ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم يۇغۇرۇلۇش بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا، گۇاڭشۇ يىللىرىدا ئەنجانلىقلار تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، بۇ چاغدا بىر قىسىم ئەنجانلىق شايارنى بېسىپ ياتتى، زۇ زوڭتاڭ ياقۇپبەگنى تىنچىتقاندىن كېيىن ئۇلار شايار دىن تەدرىجىي چېكىنىپ كەتتى.

1990 ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە، ناھىيە نوپۇسى ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ %87.56نى، خەنزۇلارنىڭ %11.44نى، خۇيزۇلارنىڭ %0.74نى ئىگىلەيدىغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇلاردىن باشقا شايار دايەنە دۇڭشياڭ، جۇاڭزۇ، موڭغۇل، رۇس، قازاق، قىرغىز، مانجۇ، مياۋزۇ، باۋئەن، زاڭزۇ، شىبە، بۇيى، تاتار، ئۆزبېك، چاۋشيەنزۇ، تۇزۇ، تۇجيا، بەيزۇ، شۈيزۇ، يۇغۇر قاتارلىق 20 مىللەتنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى.

14 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى شايار غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەركىزىي رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. شامان دىنى، نېستورى دىنى، مازوراك (ئاتەشپەرەستلىك) دىنى، تويىن دىنى، خىرىستىئان دىنى قاتارلىق دىنلار شايارغا كىردى، بىراق تارقالغان ۋاقتى قىسقا، تەسىرى ئاجىز بولدى. 14 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى شاياردا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان دىن بولغاندىن كېيىن، باشقا دىنلار چەتكە قېقىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى دىنلار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. شاياردا ئۇيغۇرلاردىن باشقا، خۇيزۇ، دۇڭشياڭ، باۋئەن، قازاق، قىرغىز، تاتار، ئۆزبېكلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

I باب

مىللەت

§1. يەرلىكلەر

شاياردا قەدىمدىن ئىنسانلار ياشاپ كەلگەن، قەدىمدە شايار، كۇچا، توقسۇدا ياشىغانلار بىردەك كۆسەنلىكلەر

دېيىلەتتى. ئۇلار يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلار تارىخىي ھۆججەتلەردە «كۇسەن ئۇرۇقىدىكىلەر» دەپ خاتىرىلەنگەن. خەن سۇلالىسىدىكى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا كەلگەندە شايار بىر شەھەر دۆلىتى ئىدى، بۇ يەردە ۋېي سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغا قەدەر بەگلىك تۈزۈم يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا «ھەيدال»، «توڭگۇس»قا ئوخشاش ئۇرۇق شەكلىدىكى قەۋملەر ياشايتتى.

يەرلىكلەر ئىچىدە كۇسەنلىكلەردىن باشقا يەنە ئەتراپتىن كېلىپ قوشۇلغان «بۇگۇرلار»، «دولانلىقلار»، «يەركەنلىكلەر» دېگەندەك قەۋملەرمۇ بار ئىدى.

شايارغا بۇرۇن كەلگەن خەنزۇلار (لەشكىرىي قوشۇن بىلەن، سودا ئىشى بىلەن، ياكى ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتكە ئەۋەتىشى بىلەن كەلگەنلەر) يەرلىكلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. تاڭ سۇلالىسى زامانىدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار شايارغا كىرگەندىن كېيىن يەرلىكلەر ئۇلارغا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن.

§ 2 . ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇر مىللىتى — دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمىي مىللەتلىرىنىڭ بىرى، ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇرۇق، قەبىلىنىڭ ئەۋلادى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنزۇڭ يىللىرىدا ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ قول ئاستىدا بولغان ۋە «ئۆتۈكەن ـ سۈيگۈن تۇپىلىكى»نى تىنچىتىشقا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەن، يېڭى قاغانى تاڭ سۇلالىسى تەيىنلىگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باۋيىڭ 2 ـ يىلى (763 ـ يىلى) ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كىرزىس ئەۋج ئېلىپ، سىنىپىي زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، ئۇدا ئۇرۇش بولدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە قار ـ شۇۋرغانلىق جۇدۇن ۋە ۋابا ئاپىتى يۈز بېرىپ، نۇرغۇن چارۋا قىرىلىپ كەتتى، ئىچكى نىزالار ئەۋج ئېلىۋېرىپ، خاندانلىق ھالاك بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچېڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى سەردار پانتېكىننىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي قۇملۇقتىن غەربكە كۆچۈپ، بىر مەھەل ئايلىنىپ يۈرگەندىن كېيىن ئەنشىدە تۇرۇپ قالدى، شاياردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار كۆپەيدى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار قاراقىتان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى ۋە چارۋىچىلىق ـ تېرىقچىلىق قىلىشتىن تېرىقچىلىق ـ چارۋىچىلىق قىلىشقا ئۆتتى، ئىشلەپچىقىرىشى راۋاج تېپىپ، بازارلار پەيدا بولۇپ، قول سانائىتى گۈللىنىپ، ئىقتىساد ئاۋاتلاشتى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىيلار خاندانلىقى باش كۆتۈردى، قەشقەردە «تاۋغاچ خانلىقى» (جۇڭگو خانلىقى) قۇرۇلۇپ، خانلىقتىكىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قىتانلار قۇرغان قاراقىتان خاندانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ھالاك قىلىندى. كۇچادىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇللارغا بويسۇندى. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا كۇچا، شاياردىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى.

شايار كۇچاغا ئوخشاش، يۈەن سۇلالىسىدىن تارتىپ ئىلگىرى ـ ئاخىر چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقى، جۇڭغار خانلىقىغا قارىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 ـ يىلى (1859 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تىنچىتتى. گۇاڭشۈ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) شايار ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، شۇ چاغدا ناھىيىدە ئۇيغۇردىن 7600 ئائىلە، 33 مىڭ 600 نوپۇس بار ئىدى. مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) ناھىيىدە 7742 ئائىلە، 34 مىڭ 28 نوپۇس بار بولدى. 1949 ـ يىلى ئۇيغۇر ئائىلىسى 14 مىڭ 700گە، نوپۇسى 65 مىڭغا يەتتى.

1. نىكاھ

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تۈزۈمى — بىر ئەر ـ بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم، ئۇيغۇرلاردا ئۈچىنچى ئەۋلادقىچە بولغان قانداش تۇغقانلار ئارا نىكاھلىنىشقا يول قويۇلمايدۇ. ئىلگىرى بىر ئەر كۆپ خوتۇن ئالىدىغان، بالدۇر نىكاھلىنىدىغان ۋە نىكاھقا چات كىرىۋالىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى نىكاھ قانۇنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، نىكاھقا چات كىرىۋالىدىغان، ئۈچ ئەۋلاد قانداش تۇغقانلار ئارا نىكاھلىنىدىغان، بالدۇر نىكاھلىنىدىغان ئەھۋاللار تەدرىجىي ئازايدى، ھازىر ئومۇمەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان مىللەتتىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىش تەشەببۇس قىلىنمايدۇ.

نىكاھ ئىشىدا ئادەتتە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ مەقسەتنى مەلۇم قىلىدۇ، قىز تەرەپ ماقۇللۇق بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئەلچى يىگىت تەرەپتىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ، توي تەلىپىنى قويىدۇ، مۇشۇ سورۇندا تويلۇق بېكىتىلىدۇ. ھەم توي كۈنى بەلگىلىنىدۇ.

توي مۇراسىمى قىز تەرەپتە ئۆتكۈزۈلىدۇ. يىگىت تەرەپ تويغا كېرەكلىك گۆش، گۈرۈچ، ماي، كۆكتات قاتارلىقلارنى ۋە ئېلىنغان تويلۇق، سوۋغاتلارنى تويدىن 1 ـ 2 كۈن ئاۋۋال قىز تەرەپكە ئاپىرىپ بېرىدۇ. توي مۇراسىمىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئادەتتە 3 كۈن داۋاملىشىدۇ. 1 ـ كۈنى ئەتىگەندە قىزنىڭ ئائىلىسىدە نىكاھ ئوقۇلىدۇ. توي مۇراسىمى كەڭ يەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ، مۇراسىمنى ئابرويلۇق ئاقساقاللاردىن بىرى باشقۇرىدۇ. ھەر بىر مېھمانغا بىر كىشىلىكتىن تاماق (1 ـ 2 نان ئۈستىگە پولو، گۆش، مانتا بېسىلىپ) تارتىلىدۇ، مېھمان يەپ بولالمىغىنىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ، چۈشتىن كېيىن يىگىت تۇغقان ـ دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، ناغرا ـ سۇناي ساداسى ئىچىدە قىز كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ، بۇ چاغدا قىزنىڭ دوستلىرى ئىشىكنى تاقىۋېلىپ يىگىتتىن سوۋغا تەلەپ قىلىدۇ، يىگىت تەرەپ ئۇلارغا قولياغلىق، باشياغلىق، پايپاق دېگەندەك سوۋغىلارنى بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئىشىك ئېچىلىپ، ئۆيگە باشلىنىدۇ ۋە مېھمان قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا يىگىت تەرەپ قىزنى كىگىز ياكى گىلەمگە سېلىپ ھارۋا ياكى ماشىنىغا چىقىرىدۇ، قىز ئۆيىدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئاتا ـ ئانىسى دۇئا بېرىدۇ. قىزنىڭ باشقا تۇغقانلىرىمۇ بەخت تىلەپ دۇئا قىلىدۇ. قىز يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلۈپ بارغاندا، يىگىت تەرەپتىكى ئاياللار دەرۋازىنى تاقاپ توسۇۋالىدۇ ۋە قىزدىن «ئۆي ئىشلىرىنى بىلەمسىز؟» دەپ سورايدۇ. قىز «بىلىمەن» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن دەرۋازا ئېچىلىپ بېرىلىدۇ، يىگىتلەر قىزنى كىگىز ياكى گىلەمگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ كاڭدا ئولتۇرغۇزىدۇ، قىز قولدىشى قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ، بۇ چاغدا يىگىت قىز قولدىشىغا سوۋغا بېرىدۇ. كەچقۇرۇنلۇقى تويغا كەلگەنلەر مەشرەپ ئوينايدۇ.

2 ـ كۈنى كۈيئوغول ۋە ئۇنىڭ بىراستە تۇغقانلىرى كېلىن بىلەن بىللە قىز تەرەپ قۇدىنى يوقلاپ بارىدۇ، كۈيئوغول ئىشىك ئالدىدا قېيىنئاتا، قېيىنئانىسىنى 3 قېتىم چاقىرىپ ئاندىن ئۆيگە كىرىدۇ. قېيىنئاتا، قېيىنئانىلار كەلگەنلەرنى مېھمان قىلىدۇ ۋە كۈيئوغول بىلەن ئۇنىڭ قولدىشىغا سوۋغا بېرىدۇ.

3 ـ كۈنى كېلىننىڭ ئۆيدىكىلەر قوينىڭ تۆشى ۋە باشقا ئېسىل يېمەكلىكلەر ھەم قاچا ـ قۇچا، پەشتامىگە ئوخشاش سوۋغىلارنى ئېلىپ كۈيئوغول تەرەپكە بېرىپ قىزنى يوقلايدۇ، قىزنى ئۆينى تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچىللىق بىلەن تۇتۇشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاياللارنىڭ ئورنى تۆۋەن ئىدى، ئەر ئايالىدىن كۆڭلى سوۋۇپ قالسا، ئايالىنىڭ مەيلى بار ـ يوقلۇقىغا قارىماي، 3 قېتىم «تالاق» دېسىلا نىكاھتىن ئاجراشقان ھېسابلىناتتى. نورمال ئاجرىشىش قازىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن بولاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقاندىن كېيىن ئايالنىڭ ھامىلدار بولغان ـ بولمىغانلىقىغا قاراپ بېقىش ئۈچۈن، 3 ئاي ئىچىدە باشقا ئەرگە ياتلىق بولۇشىغا يول قويۇلمايتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاياللارنىڭ ئورنى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، نىكاھتىن ئاجرىشىش ئىشى نىكاھ

قانۇنىدىكى تەرتىپكە ئاساسەن يېزا ـ بازار دەرىجىلىك خەلق ئىشلىرى تارمىقى تەرىپىدىن بېجىرىلىدىغان بولدى. نىكاھ ماجىراسى دېلولىرىغا خەلق سوت مەھكىمىسى كېسىم قىلىدىغان بولدى.

ئاجرىشىش بىردەملىك قان قىزىقلىقتىن كېلىپ چىققان بولسا، ئەمما ئەر بىلەن ئايالنىڭ يەنىلا بىر ـ بىرىگە ئانچە ـ مۇنچە كۆڭلى بولسا يېنىشىۋېلىشقا بولىدۇ.

2. دەپنە

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى مېيىتنى كۆيدۈرۈش يولى بىلەن دەپنە قىلاتتى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىسى بويىچە يەرلىككە قويۇپ دەپنە قىلىدىغان بولدى. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن مېيىت سۇغا ئېلىنىپ، كېپەنلىنىدۇ، ئاندىن جىنازىغا سېلىنىدۇ، نامىزى چۈشۈرۈلۈپ شۇ كۈنى دەپنە قىلىنىدۇ. ئادەتتە يەرلىك تاش يەرلىك ۋە ئىچ يەرلىك دەپ ئايرىلىدۇ، مېيىت بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە (غەربكە) قارىتىلىپ، ئىچ يەرلىككە قويۇلىدۇ، (شايارنىڭ بېرى قۇمساڭ بولۇپ، ئىچ يەرلىك ئوڭايلا گۈمۈرۈلۈپ چۈشىدىغان بولغاچقا، ئىچ يەرلىك ئېلىنماي بىۋاستە تاش يەرلىككە قويۇلىدىغان ئەھۋال بار) ، مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن ئاخۇنۇم قىرائەت قىلىدۇ، دەپنە قىلىشقا چىققانلار ئۆلگۈچىگە جەننەت تىلەپ قىلغان دۇئايىمىزنى ئېلىپ كەتسۇن دەپ بىر تالدىن چالمىنى مېيىتنىڭ تۇپراق بېشىغا قويۇپ قويۇشىدۇ، ئاخۇنۇم قىرائەتتىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ تۆھپە ـ گۇناھلىرىغا باھا بېرىدۇ. قەرزدارلىق، ھەقدارلىق ئىشلىرىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى ئايرىپ چىقىدۇ، قەرزى بولسا ئۇنى پەرزەنتلىرىنىڭ قايتۇرىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ؛ پەرزەنتى بولمىسا ياكى پەرزەنتىنىڭ قايتۇرۇشقا مادارى بولمىسا، ئادەتتە ھەقدار قەرزنى سۈرۈشتۇرمەيدىغان بولىدۇ. ئادەتتە ئاياللار دەپنە قىلىشقا بارمايدۇ. دەپنىدىن كېيىن تۇپراق بېشىغا كۆكلەپ تۇرغان دەرەخ شېخى قاداپ قويۇلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرى ئۇدا 7 كۈن تۇپراق بېشىنى ساقلاپ قۇرئان ئوقۇيدۇ. 3 نەزىر، 7 نەزىر، قىرقى نەزىر ۋە يىل نەزىر بېرىدۇ. ھەر پەيشەنبە كۈنى ۋە روزى ھېيت، قۇربان ھېيت كۈنلىرى تۇپراق بېشىغا چىقىپ خەتمە قۇرئان قىلىدۇ ۋە تۇپراق بېشىغا كۆكلەپ تۇرغان دەرەخ شېخى قاداپ قويىدۇ. ئومۇمەن قەبرە تېشى ئورنىتىلمايدۇ.

3. كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك تۇرالغۇ ئۆي، قاتناش ئادەتلىرى

1) كىيىم ـ كېچەك

ئەرلەر كىيىم ـ كېچەكلىرى شاياردا ئەرلەر كۆپىنچە ئاق رەڭلىك، ئالدى يېرىم ئوچۇق، پەس ياقىلىق كۆينەك كىيىدۇ، كۆينەكنىڭ ياقىسى كۆكرەك قىسمىغىچە ئېچىلىدۇ، ياقا ۋە يەڭ ئۇچىغا 7 خىل رەڭلىك يىپەك يىپتا جىيەك تۇتۇلىدۇ. چاپىنى رەڭلىك رەختتىن چوڭ ئويما (تونچە) ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ، تۈگمە قادالمايدۇ، ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ، بەلباغ باغلايدۇ. بەلباغ بىر قەدەر ئۇزۇن ھەم كەڭ بولۇپ، ئەرلەر ئۇنىڭغا ئۇششاق ـ چۈششەك نەرسىلەرنى تۈگۈۋالىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئىشتىنى كەڭ، ئېغى تۈز، پۇشقىقى چوڭ بولۇپ ئىشتانباغ ئۆتكۈزىدۇ، پۇتىغا لاتا پايپاق، كىگىز پايپاق كىيىپ، ئۈستىگە خۇرۇم ئۆتۈك، خۇرۇم ئاياغ كىيىدۇ؛ مەسە كىيىدىغانلار كۆپىنچە رېزىنكە كالاچ كىيىدۇ. ئەر دىني زاتلار بېشىغا سەللە ئورايدۇ. بەزىلەر ئىچىگە نەچچە قات ئاق رەخت ئېلىنغان ئۈستى يۇمىلاق، گىرۋىكى تار، كىچىك ھەم ئەپچىل بۆك كىيىدۇ، بۆك يازدا ئاپتاپتىن ساقلايدۇ، قىشتا ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇماق كىيىدۇ. دوپپا 4 پارچە رەختتىن تىكىلىدۇ، قارا ياكى قېنىق يېشىل رەختكە ئاق يىپ (ياكى زەر يىپ) بىلەن كەشتە ئىشلىنىدۇ، كەشتىنىڭ شەكلى ئىنتايىن نەپىس بولىدۇ. ئاخۇنلار ۋە يۇقىرى قاتلام دىني زاتلار بېشىغا «سەرپەش» كىيىدۇ، سەرپەش قارا

رەڭلىك تىۋىت رەخت، چىبەرقۇت ياكى كىمخابتىن تىكىلىپ قۇندۇز تۈلكىگە ئوخشاش ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ. قىشتا قولاقچا، تۇماق كىيىدۇ.

ئاياللار كىيىم - كېچەكلىرى ئاياللار 4 پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئۇزۇن كۆينەك كىيىدۇ، كۆينەك كۆپىنچە يىپەك شايى، تاۋار، ھىلھىلە، تىۋىتلىق رەختلەردىن تىكىلىدۇ، رەڭگى چىرايلىق بولۇپ، ياش - قېرى ھەممەيلەننىڭ كىيىشىگە باب كېلىدۇ. يېڭى ئۇزۇن بولىدۇ، كۆكرەك قىسمىنىڭ ئۈستىگە كۆزلۈكسىمان پۈرۈم چىقىرىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تىزغا كېلىدىغان گۈللۈك كالتا ئىشتان كىيىدۇ، تىزدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن يىپەك پايپاق تارتىدۇ، كۆينەك، ئىشتانغا يانچۇق قويۇلمايدۇ. ئاياللار بېشىغا مارجان دوپپا كىيىدۇ ياكى گاز ياغلىق چىگىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە چوڭ ئاياللار چۈمبەل تارتىدىغان ئەنئەنىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. ھازىر ئاياللار ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە كۆينەكنىڭ ئۈستىگە رەخت ياكى خۇرۇمدىن تىكىلگەن جىلىتكە كىيىدۇ جىلىتكە چوڭ گويا ياقىلىق بولۇپ كالتە ھەم ئەپچىل بولىدۇ. قىش كۈنلىرى ئۇزۇن ياختىلىق چاپان ياكى خۇرۇم پەلتو كىيىدۇ.

1981 - يىلدىن كېيىن ئىقتىسادتا ياخشىلىنىش بولدى، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىمۇ ئازاد بولۇشقا باشلىدى، نەتىجىدە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەنئەنىۋى پاسوندىكى كىيىملەردە يېڭىلىنىش بولدى، كىشىلەر ئۆزىنىڭ قىزىقىشىغا ئاساسەن مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردە تىكىلگەن يېڭى پاسوندىكى كىيىملەرنى كىيىدىغان بولدى؛ بولۇپمۇ غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا پاسوندىكى كىيىملەرنى كىيىدىغانلار كۆپەيدى.

2) يېمەك - ئىچمەك

ئۇيغۇرلار گۈرۈچ، بۇغداي، كۆممىقوناق قاتارلىق ئاساسلىق ئاشلىقلارنى ئىستېمال قىلغاندىن باشقا يەنە كالا، قوي، توخۇ، توشقان، كەپتەر گۆشى ۋە سۈت ئىستېمال قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، چوشقا، ئېشەك، ئىت، كىرپە، مۈشۈك، يىلان قاتارلىقلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ. ھارام ماللىنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ، ھايۋان قېنىنى ئىچمەيدۇ، گۆشخور ۋەھشىي ياۋايى ھايۋان، قۇشلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ. كۆكتاتلاردىن يېسىۋىلەك، ياڭيۇ، سەۋزە، چامغۇر، سۇغپىياز ۋە باش پىياز، سامساق، مۇچ، پېدىگەن، تەرخەمەك قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلىدۇ، سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن سورتلارنى ۋە سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن كۆكتاتلارنى ئاسانلىقچە ئىستېمال قىلمايدۇ. ھەممە ئائىلىلەردە ئاياللار تاماق ئېتىدۇ، ئەرلەر ھەرگىز تاماق ئەتمەيدۇ، ئەرلەر تاماق ئەتسە مازاققا قالىدۇ. بىراق ئاشخانىلاردا ئاشپەزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەرلەر بولۇپ، ئاساسەن نان - سامسا ياقىدۇ ياكى تاماق ئېتىدۇ، مانتا، يۇتازا پىشۇرىدۇ.

نان نان تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ، ناننىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ، ھەمەك نانلارنىڭ دىئامېتىرى بىر مېتىرغا يېتىدۇ، نانغا پىياز، مۇچ، كۈنجۈت قاتارلىق خۇرۇچلار قوشۇلىدۇ. ماي، تۇخۇم قوشۇپ يېقىلغان نان ماي نان دەپ ئاتىلىدۇ.

سامسا سامسىغا گۆش، پىيازلار قىيما قىلىنىدۇ، سامسىنىڭ شەكلى تۆت چاسا كېلىدۇ، ئېلىپىس شەكىللىك سامسىنىڭ سىرتىغا ماي سۈۋالسا پەرمۇدە دېيىلىدۇ.

كاۋاپ كاۋاپ قوي گۆشى توغرىلىپ، تۆمۈر زىختا ئۆتكۈزۈلىدۇ، تۇز سۈيىگە چىلىنىپ، تۇخۇم، پۇمەنزە بوتقىسى سۈۋالغاندىن كېيىن ئوتتا قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ، قاقلاش جەريانىدا ئۇۋاق مۇچ، زىرە سېپىلىدۇ، بېلىق كاۋىپى پىشۇرۇشتا، بېلىقنىڭ دۈمبە قىسمى يېرىلىپ يۇلغۇن ياغىچى ياكى تۆمۈر زىختا ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن يۇقىرىقى ئۇسۇلدا پىشۇرۇلىدۇ. قوينىڭ ئۆپەي، يۈرەك، جىگەرلىرىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا كاۋاپ قىلىپ يېيىلىدۇ.

تونۇر كاۋاپ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئۇسۇلدا تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ تونۇر كاۋاپ دەپ ئاتىلىدۇ. تونۇر كاۋاپ كاتتا زىياپەتلەردىكى ئېسىل يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ.

ئۈماچ ئۈماچ كۆممىقوناق ئۇنىدىن ئېتىلىدۇ. ئۈماچقا چامغۇر، گۆش، كاۋا قاتارلىق كۆكتاتلار ۋە

تۇز سېلىنىدۇ.

لەغمەن، ئۈگرە، سۈيۇقئاش بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلىنىدىغان ئاساسلىق تاماقلاردۇر، ئۇلارغىمۇ كۆكتات، گۆش ئىشلىتىلىدۇ.

پولو گۆش ۋە سەۋزە، قەلەمچىسىنى ياغدا قورۇپ، سۇ قۇيۇپ قاينىتىپ، گۈرۈچ سېلىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. ئادەتتە ماي بىلەن گۈرۈچنىڭ نىسبىتى 1:10 بولىدۇ. ئەگەر پولو ئۈستىگە گۆشلۈك سەي سېلىنسا «بەتتە پولو» ئالىي تاماق سۈپىتىدە ۋە مېھمان كۈتۈش تامىقى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قوغۇن پوشكىلى قوغۇن ئېتىنى قاينىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ، نېپىز يېيىلغان خېمىر قازاندا قاقلاپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن شورپىغا سېلىپ قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بۇ تاماقنىڭ تەمى تاتلىق بولۇپ، ئىسسىقنى ياندۇرۇش رولىغا ئىگە. ئۇن تامىقىدىن يەنە چۆچۈرە بار.

ئۆپكە ـ ھېسىپ ئۆپكە ئۇن سۈيى ۋە سۇ مېيىنى ئۆپكىگە قۇيۇش ئارقىلىق، ھېسىپ ئۈچەيگە گۈرۈچ تىقىش ئارقىلىق، ئاندىن ئۇلارنى قىيىپ، يۈرەك قاتارلىق ئىچكى ئەزالار بىلەن بىرگە قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ.

شورپا كالا، قوي گۆشى، بېلىقنى سۇدا قاينىتىش، ئۇنىڭغا تۇز، مۇچ، سامساق، پىياز سېلىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ، ئاق شورپىغا جىاڭيۇ ۋە باشقا تەمخۇرۇچلار سېلىنمايدۇ.

ھالۋا ھالۋا ئۈجمە سۈيىنى قاينىتىپ قويۇلدۇرۇش ئارقىلىق ئۇماچتەك ھالەتكە كەلتۈرۈش يولى بىلەن تەييارلىنىدۇ. بۇنداق ھالۋىنىڭ ئۆپكىنى ياشارتىش، بەلغەمنى بوشىتىش، يۆتەلنى پەسەيتىش رولى بار.

ياغدا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىكلەردىن گۆش نان، پوشكال، ساڭزا، ماخار قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدا ساڭزا ھېيت ـ بايراملاردا كەم بولماس يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ.

كۆمەچ خېمىرنى ئالدىن قىزدۇرۇۋېلىنغان كۆمەچدانغا سېلىپ ئاندىن كۆمەچداننىڭ ئاغزىنى يېپىپ ئوتتا قاقلاپ پىشۇرۇلغان نان كۆمەچ دېيىلىدۇ، گۆش، سەۋزە، كاۋا قاتارلىقلارمۇ سېلىنىدۇ.

نارىن قوي گۆشى قاينىتىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، پىياز قىيمىسى بىلەن قوشۇپ شورپىغا سېلىنىدۇ، يېيىلغان خېمىر ئۈگرە قىلىپ كېسىلىپ سۇدا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ، شورپىغا قويۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. نارىن ئەسلىدە قىرغىزلارنىڭ تامىقى ئىدى، ھازىر شايارلىقلارمۇ يېيىلىدۇ، كۆپىنچە كاتتا مېھماندارچىلىقلاردا يېيىلىدۇ.

ئىچىملىك مۇسۇلمانلار دىنىي ئەقىدىلەرگە ئاساسەن ھاراقنى مەنئى قىلىدۇ. 80 ـ يىللاردىن كېيىن تەڭتۇشلەر ۋە دوستلار ئارا ھاراق ئىچىلىدىغان بولۇپ قالدى. ئەگەر سورۇندا مويسىپىتلار، دىنىي زاتلار بولسا ياكى چوڭ زىياپەت سورۇنى بولسا ھاراق ئىچىلمەيدۇ، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى ۋە توي ـ تۆكۈنلەردىمۇ ھاراق ئىچىلمەيدۇ. شاياردا ئۈزۈمنى يەرلىك ئۇسۇلدا ئېچىتىش ئارقىلىق «مۇسەللەس» قاينىتىلىدۇ. مۇسەللەس تاتلىق بولۇپ، كۆپ ئىچسە مەست قىلىدۇ. شاياردا باشقا ئىچىملىكلەردىن قارا چاي، سۈت چاي، سۈت، قېتىق قاتارلىقلار ئىستېمال قىلىنىدۇ.

1980 ـ يىلدىن كېيىن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى كۈنسايىن ياخشىلاندى، شۇنىڭغا يارىشا يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ ياخشىلاندى، ئىلگىرى بىر خىللا «گويۇرۇ سەي» قورۇلىدىغان بولسا، ھازىر قورۇمىلار ياخشىلىنىپ، تۈرى كۆپەيدى.

3) تۇرالغۇ ئۆي

ئۇيغۇرلار كۆپىنچە ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويلاپ ئۆي سالىدۇ، كوچىلارنىڭ چېگرىسى ئانچە ئېنىق بولمايدۇ. ئۆينىڭ ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ تىكىدۇ، باغ قىلىدۇ ۋە قوغۇن تېرىيدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەر كېسەك بىلەن تەكشى قوپۇرۇلۇپ ئالدىغا پېشايۋان چىقىرىلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىگە كالىڭ ياسىلىپ ئۇنىڭغا كىگىز سېلىنىدۇ، كاڭنىڭ بىر چېتىگە ئىشكاپ قويۇلۇپ ئورۇن كۆرپىلەر ئىشكاپ ئۈستىگە يىغىلىدۇ. كاڭنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تامغا

كۆپىنچە تام ئوچاق چىقىرىلىپ مورىسى ئۆدۈل ئۆگزىگە چىقىرىلىدۇ. (بۇنداق ئوچاق 60 - يىللاردىن باشلاپ تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى، ھازىر چەت، يىراق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدىلا قالدى). يازدا كىشىلەر كۆپىنچە پېشايۋان ياكى ئۈزۈم بارىگىنىڭ ئاستىغا كارۋات قۇرۇپ سەگىدەيدۇ ياكى ئۇخلايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كىشىلەر خىش - ياغاچ ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرىدىغان، ئۆينىڭ لىم، خەلىرىگە نەقىش چىقىرىدىغان، ئىشىك - دېرىزىلىرىنى مۇسۇلمانلار ئۇسلۇبىدا نەقىشلەيدىغان، ئۆي ئىچىگە يېڭى جاھاز تىزىدىغان بولدى.

4) قاتناش

ئۇيغۇرلار ئىلگىرى سەپەر قىلغاندا ياكى ئەمگەككە چىققاندا كۆپىنچە ئېشەكلىك، ئاتلىق ياكى ھارۋىلىق باراتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن ۋېلسىپىت، موتسىكلىت تەدرىجىي ھالدا ئۇلاغنىڭ ئورنىنى ئالدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە ئىشلىتىلگەن ياريار ھارۋىلار ھازىر قالمىدى. دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىللار ھازىر تېخى ئاز. كىچىك 4 چاقلىق تراكتور ھازىر دېھقانچىلىقتا ۋە ترانسپورتتا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق قورال بولۇپ قالدى.

4. ئۆرپ - ئادەت

ئۇيغۇرلار ئەدەپ - قائىدىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، يولدا ئۇچرىشىپ قالسا سالاملىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوڭ قولىنى (ئاياللار ئىككى قولىنى) كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. بالىلار، كىچىكلەر ئاياللار ھۆرمىتىنى ئىپادىلەپ ئاۋۋال سالام بېرىدۇ. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ. ئۇيغۇرلار چوڭلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ، يول ئۈستىدە ياكى ماشىنىغا چىقىشتا چوڭلارغا يول بېرىدۇ. گەپ- سۆزدىمۇ ئاۋۋال چوڭلارغا يول بېرىدۇ. چوڭلار بار يەردە تاماكا چەكمەيدۇ، ھاراق ئىچمەيدۇ، ۋاقىرىمايدۇ، قالايمىقان ئويناشمايدۇ. كىشىلەر گەپلىشىپ ئولتۇرغان سورۇندا يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ دىققەت بىلەن ئاڭلايدۇ، تۈكۈرمەيدۇ ۋە مىشقىرمايدۇ، قەتئىي ئوسۇرمايدۇ. ئەسنىگەندە، چۈشكۈرگەندە ئاغزىنى قولى بىلەن دالدا قىلىدۇ. بىللە سەپەرگە چىققاندا ئىگەر - توقۇمنى كىچىكلەر تەييارلايدۇ، چوڭلارنى ئات (ئېشەك) قا يۆلەپ مىندۈرۈپ قويغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆزى مىنىدۇ، ئارام ئالغاندا كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئېتىنى باقىدۇ، تاماق يېگەندە چوڭلارغا ئاۋۋال ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە ساھىبخان مېھماننى تۆرگە باشلايدۇ ۋە ئاستىغا كۆرپە سالىدۇ. داستىخان راسلاپ چاي ۋە باشقا يېمەكلىكلەر بىلەن كۈتىدۇ. تاماق يېيىشتە ئالدى بىلەن مېھمانغا تاماق سۇنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغاندا ياكى ئۇلار بىلەن بىرەر ئىش ھەققىدە سۆزلەشكەندە، ساھىبخانغا بېقىش كېرەك، ئۇنداق قىلمىغاندا ئەدەبسىزلىك دەپ قارىلىدۇ. تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن چوڭلار باشلامچى بولۇپ دۇئا قىلىدۇ.

ئاياللار تۇغۇتى يېقىنلاشقاندا ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ يەڭگىيدۇ. بالا تۇغۇلغان ھامان يۇيۇندۇرۇلۇپ شۇ كۈنى ئات قويۇلىدۇ؛ ئات قويغاندا ئاخۇنۇم يوق بولسا، بالا 3 كۈنلۈك بولغاندا ئاخۇنۇم ئات قويۇپ بېرىدۇ، بۇ چاغدا گۈرۈچ ياكى ئۇن تامىقى چاينىلىپ بالىنىڭ ئاغزىغا ئازراق سېلىپ قويۇلىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ 40 كۈن ئىچىدە (ھەر تەرەپ ئەكىلىۋېلىشتىن بۇرۇن) تۇغقانلار ۋە دوست يارەنلەر چاقىرىلىپ بۆشۈك توي ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن كېيىن ھەر تەرەپ خوتۇن - بالىسىنى ئۆز ئۆيىگە ئەكىلىۋالىدۇ. ئوغۇل بالا 7 ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ، خەتنە قىلىش دىنىي قائىدە بويىچە تەرتىپلىك بولىدۇ، ئاخۇن قىرائەت قىلىپ، بالىغا بەخت، ئامان - ئېسەنلىك تىلەيدۇ. سۈننەت توي نىكاھ تويىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان بىر خىل توي مۇراسىمى بولۇپ، تويغا دوستلار ۋە تۇغقانلار چاقىرىلىدۇ، دوستلار ۋە تۇغقانلارمۇ خاتىرە سۈپىتىدە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا نامراتلارنى يۆلەپ، يوقسۇللارغا ياردەم بېرىدىغان ياخشى پەزىلەت بار، ئۇلار دىۋانىلەرنى پەس كۆرمەيدۇ، بەلكى ئۇلارغا ئەدەبلىك مۇئامىلە قىلىپ سەدىقە بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تاماقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جەزمەن قولىنى يۇيىدۇ، (قول يۇغاندا جەزمەن 3 قېتىم سۇ ئېلىپ يۇيىدۇ)، ئۇينىڭ ئەتراپىغا، ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويىغا، قەبرىستانلىقتا، مەسچىتتىكە، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ تۈۋىگە، كۆل بويىغا چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلىشقا، توكۇرۇشكە، يۇندا تۆكۈشكە قەتئىي يول قويۇلمايدۇ.

ئۇيغۇرلار يېمەكلىك ئۈستىدىن ئاتلاشنى بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ يېمەكلىك (مەسىلەن ئاشلىق) ئۈستىدىن ئاتلىشىنى يامان كۆرىدۇ. چۈشكەن چاچنى كۆيدۈرمەيدۇ. ئاممىۋى سورۇنلاردا كالتا ئىشتان، ئاسما مايكا بىلەن يۈرۈشنى يامان كۆرىدۇ. ئاياللار تۇغقاندا، بالىغا قىزىل چىققاندا ئائىلە ئەزالىرىدىن باشقىلارنىڭ ئۆيگە ئۈسسۈپ كىرىشىنى ياقتۇرمايدۇ، ئاگاھلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشىك بېشىغا قىزىل رەخت ئېسىپ قويىدۇ. ئاشقان تاماق، سەيلەرنى تۆكمەي مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىدۇ؛ ئەگەر ھويلار ـ ئارام، يول ياقىلىرىدا چېچىلىپ قالغان ئاشلىق، نان پارچىسى قاتارلىقلارنى كۆرسە، دەسسىلىپ كەتمىسۇن، قۇچقاچلار يەۋالسۇن دەپ، تېرىۋېلىپ تام بېشىغا دەرەخ ئاچىسىغا پاكى باشقا ئېگىزرەك جايغا ئېلىپ قويىدۇ.

ئۆي سالغاندا تۇغقانلار، ئەتراپتىكى قوشنىلار كۆچىنىڭ يېتىشىچە ياردەملىشىدۇ، ئۆي پۈتۈپ كۆچىدىغان چاغدا، ئۆي ئىگىسى زىياپەت قىلىپ تەبرىكلەيدۇ، ئاخۇنۇم ئامان ـ ئېسەنلىك تىلەپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار قىشتا تۇنجى قار ياغقاندا ئۆز ئارا تەبرىكلىشىدۇ؛ مەدەنىيەتلىك كىشىلەر قۇتلۇق ـ تەبرىك سۆزلىرىنى يېزىپ، ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە قارلىق تاشلايدۇ. قارلىق تاشلىغۇچى تۇتۇلۇپ قالسا، ئاغىنىسىنى مېھمان قىلىدۇ، تۇتۇلمىسا، ئۇنى ئاغىنىسى مېھمان قىلىدۇ. بۇ بىر قىزىقارلىق ئويۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ بوۋاقلىرى بۆشۈكتە ياتىدۇ.

5. ئەنئەنىۋى بايراملار

1) نورۇز بايرىمى

نورۇز بايرىمى قىش پەسلى بىلەن ئەتىياز پەسلى ئالمىشىدىغان ۋاقىت (يەنى ھەر يىلى مىلادىيە 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) قا توغرا كېلىدۇ. «نورۇز» يېڭىلىنىش دېگەن مەنىدە. نورۇز بايرىمىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، خوراز سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

2) روزى ھېيت

ھىجرىيە 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى روزى ھېيت بولىدۇ. ھىجرىيە ئېيىنىڭ ئالدىدىكى بىر ئاي رامزان ئېيى بولۇپ، بىر ئاي روزى تۇتۇلىدۇ، كۈندۈزى قازان ئېسىلمايدۇ، كۈن پاتقاندىن كېيىن تاماق يېيىلىدۇ، بۇ «ئېپتار» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر ئاي رامزان ۋاقتى توشقاندا تەبرىكلەپ ھېيت ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ كۈنى ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىپ، مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. بىر- بىرىنى مۇبارەكلىشىدۇ.

3) قۇربان ھېيت

روزى ھېيت ئۆتۈپ 70 ـ كۈنى يەنى ھىجرىيە 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قۇربان ھېيت بولىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ كۈنى پاكىز يۇيۇنۇپ، چىرايلىق كىيىنىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، قوي، كالا ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلىدۇ، ئۆز ئارا ھېيتلىشىپ بىر ـ بىرىدىن ھال سورايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللاتائالا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ساداقىتىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا چۈشىدە ئوغلى ئىسمائىلنى قەتلى قىلىشنى ۋەھى قىلغان، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرىدىغان چاغدا ئاللا ئىسمائىلنىڭ ئورنىدا قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئاسماندىن قوي (كۆك قوچقار) چۈشۈرۈپ بەرگەن. قەدىمكى ئەرەبلەر مۇشۇ رىۋايەتلەرگە ئاساسەن ھەر يىلى قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىپ تۇرغان. ئىسلام دىنى بۇ ئادەتكە ۋارىسلىق قىلىپ مۇشۇ ھېيتنى بەلگىلىگەن.

4) مىراج ئايىمى

مىراج ئايىمى ھىجرىيە 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. مىراج ئايىمى شاياردا ياغلىق قاپاق كۆيدۈرۈش بايرىمى دەپ ئاتىلىدۇ؛ شۇ كۈنى كېچىدە، بالىلا ياغلىق قاپاق كۆيدۈرىدۇ. كەنت ـ كەنتلەردە ياغلىق قاپاق كۆيدۈرۈپ، كېچىچە تاڭ سۈزۈلگەنگە قەدەر تەنتەنە قىلىپ ئوينىشىدۇ. 1949 ـ يىلدىن كېيىن بۇ ئايەم سۇسلىشىپ قالدى.

5) مەۋلىد بايرىمى

بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش بايرىمى بولۇپ، 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى بولىدۇ. بۇ كۈنى مۇسۇلمانلار مەسچىت ياكى ئائىلىلەردە جەم بولۇپ، قىرائەت قىلىدۇ. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام شەرىپىگە قەسىدە ئوقۇيدۇ، ئاخۇنۇمنىڭ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىدىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايىتىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيدۇ. 1949 ـ يىلدىن كېيىن بۇ بايرام سۇسلىشىپ قالدى.

§ 3. خەنزۇلار

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جېڭجىيې شاياردا لەشكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچقۇزغان، شۇ دەۋردىن قالغان «خەنزۇ ئۆستەڭ»نىڭ ئىزى ھازىرمۇ بار. لۇڭگۇاڭ كوسەندە تۇرۇپ كۈچ توپلاپ بىر تەرەپتىن قول ئاستىدىكىلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ئوزۇق ـ تۈلۈك غەملەپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، كېيىنكى لياڭ سۇلالىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرگەن. تارىختىكى سۇلالە ۋە دەۋرلەرنىڭ ھەممىسىدە شاياردا خەنزۇ ئەمەلدارلار، لەشكەرلەرنىڭ تۇرغانلىقىغا ئائىت يازما خاتىرىلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سودا بىلەن چىقىپ تۇرۇپ قالغان، قەھەتچىلىك يىللىرى مۇساپىر بولۇپ كېلىپ قالغان، ھۆكۈمەت تۇتۇش بۇيرۇقى چىقارغاندا پاناھلىنىش ئۈچۈن قېچىپ كەلگەن خەنزۇلارمۇ بار بولۇپ، بۇنداقلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈشكە ئىمكان بولمىدى. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى شاياردا ئەۋج ئالغاندىن تارتىپ 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا قەدەر خەنزۇلارنىڭ سانى تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى.

1949 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىسىدىكى خەنزۇلار 20 ئائىلىگە، ئومۇمىي نوپۇسى 50 كە يەتمەيتتى. 1964 ـ يىلى خەنزۇلار 5252گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %6.03نى ئىگىلىدى؛ 1982 ـ يىلى 19 مىڭ 34كە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %13نى ئىگىلىدۇ؛ 1990 ـ يىلى 18 مىڭ 919 غا يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.44نى ئىگىلىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان شايارغا كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى تۆۋەندىكىچە: (1) ھاكىمىيەت يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، يۇقىرى يۆتكىگەن سىياسىي خىزمەت كادىرلىرى؛ بۇ بىر بۆلۈك خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كادىر، ئىشچى بولۇپ، ناھىيە بازىرىدا باشىدى. (2) 1959 — 1962 ـ يىللىرى شايارغا كەلگەن ئاقىنلار ۋە تۆمۈريول تارماقلىرىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچىلار. 1959 ـ يىلدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكى قىيىنچىلىقتا ئۇچرىغاندا لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى قۇرۇلۇشىدا ئىش توختاپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن 1423 كىشى تارىم، تويپولدى يېزىلىرىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ئۆزلۈكىدىن شىنجاڭغا كەلگەن نۇرغۇن خەنزۇلار شايارغا كەلدى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، نۇرباغ، قايلور، 1 ـ، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا خەنزۇ كەنتلىرى، مەيدان، ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە شايارغا كەلگەن خەنزۇ 5000 دىن ئاشتى. ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن، گەنسۇدىن كەلگەنلەر بىر قەدەر كۆپ. (3)

مەملىكىتىمىزدىكى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەن كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى ھەر يىلى شايارغا تەقسىملىنىپ تۇردى، ئۇلار كۆپرەك سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ساھەسىدە تېخنىكىلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. (4) 1966 ـ يىلى نەنجىڭدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلاردىن 403 كىشى شايارغا كېلىپ يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. 1984 ـ يىلدىن كېيىن بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى قىسمەن خەنزۇلار كۆچۈپ كەتتى. (5) 1980 ـ يىلدىن كېيىن ئىگىلىك جانلاندى، شۇڭا سودا قىلىدىغان ۋە ئىشلەمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. ئەمما ئۇلار ناھايىتى تۇراقسىز بولۇپ بەزىلىرى نوپۇسنى يۆتكەپ كەلدى، بەزىلىرى ۋاقىتلىق نوپۇس بېجىردى، كۆپ قىسمى ئەتىيازدا كېلىپ قىشتا كېتىپ تۇرغاچقا ئادەم سانىنى ستاتىستىكىلاش مۇمكىن بولمىدى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلار تەدرىجىي كۆپەيدى. (6) 60 ـ يىللاردا شايارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار تۇغقان 1 ـ، 2 ـ ئەۋلاد كىشىلەر. (7) 1964 ـ يىلدىن كېيىن ج خ نازارىتى ناھىيە تەۋەسىدە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى قۇردى، قىسمەن ئۆلكە، شەھەرلەردىكى خەنزۇ جىنايەتچىلەر بۇ يەرگە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ كېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئالدىدا جازا مۇددىتى توشقاندا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى.

§ 4 . خۇيزۇلار

شاياردىكى خۇيزۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بەي يەنخۇ تەرىپىدىن زورلاپ ئېلىپ كېلىنگەن شەنشى ـ گەنسۇ ـ نىڭشىيالىق خۇيزۇلار، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا بەي يەنخۇنىڭ ئادەملىرى تۇرپان، ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىغا كېلىپ، ئاندىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان. 1959 — 1962 ـ يىللىرى شەنشى ـ گەنسۇ ـ نىڭشىيالاردا تۇرمۇش قىيىنلاشقاندا يەنە بىر تۈركۈم خۇيزۇلار شايارغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇلار تويبولدى يېزىسىدىكى 3 ـ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 2 ـ ئەترىتى، 1 ـ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 5 ـ ئەترىتى، جەنۇبىي تارىم 2 ـ چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە مەركەزلىك ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بەزىلىرى باشقا كەنتلەرگە تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك شېۋىسى ۋە خۇيزۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنى ساقلاپ قالدى. ئۇلارنىڭ نوپۇس ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1964 ـ يىلى (2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش) دىكى خۇيزۇلار 626 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %72.0تىنى ئىگىلىدى؛

1982 ـ يىلى (3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش) دىكى خۇيزۇلار 1127 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %77.0نى ئىگىلىدى؛

1990 ـ يىلى (4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش) دىكى خۇيزۇلار 1230 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %74.0تىنى ئىگىلىدى.

خۇيزۇلار توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ، بۇ جەھەتتىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئوخشىمايدىغان يېرى تۆۋەندىكىچە: (1) توي ـ تۆكۈن، قىز ـ يىگىت مۇھەببەتلەشكەندىن كېيىن ئۆز ئاتا ـ ئانىلىرىغا مەلۇم قىلىدۇ، يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، چاقماق قەنت، چاي، قوي گۆشى (ياكى ياڭاق، چىلان) كەسمە چۆپ قاتارلىق تۆت خىل نەرسىنى تەييارلاپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. (بۇ ئېغىز ئېچىش سوۋغىسى دەپ ئاتىلىدۇ) ئەگەر قىز تەرەپ سوۋغىنى بىر ھەپتىگىچە قايتۇرۇۋەتمىسە توي ئىشىغا قوشۇلغان بولىدۇ. ئەلچى

قىز تەرەپنىڭ تويلۇق تەلىپىنى يىگىت تەرەپكە يەتكۈزىدۇ. يىگىت تەرەپ تويلۇقنى تەييارلاپ قىز تەرەپكە تاپشۇرغاندىن كېيىن چاي ئىچۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. توي كۈنى يىگىت بىلەن قىز ھەر ئىككىسى ئۆز ئۆيىدە تويىنىڭ تەييارلىقى بىلەن بەنت بولىدۇ، نىكاھ يىگىت تەرەپنىڭ ئۆيىدە ئوقۇلىدۇ. قىز يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن، چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن قىز ـ يىگىتنى مۇبارەكلىگەندىن سىرت، يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى مۇبارەكلەيدۇ ھەمدە يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يۈزىنى بوياپ، جۇۋىنى تەتۈر كىيگۈزۈپ ئويۇن چىقىرىدۇ. (2) دەپنە مۇراسىمى، خۇيزۇلارنىڭ دەپنە ـ مۇراسىمى ئۇيغۇرلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئېرى ئاياللىنى دەپنە قىلىشقا بارمايدۇ. ھامىلدار ئاياللار ئۆزىنى دەپنە مۇراسىمىدىن چەتكە ئالىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئازراق ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەرلارنىڭ ئەرلىرى كۆپىنچە ئاق شاپاق دوپپا، پاكى سوكنودىن تىكىلگەن شلەپە كىيىدۇ؛ ياشانغان خۇيزۇ ئاياللىرى ئىلگىرى كۆپىنچە بېشىغا ياغلىق چىگەتتى. ھازىر كۆپىنچە ئاق بۆك ۋە قارا تاۋار بۆك كىيىدۇ. قولىغا بىلەيزۈك قۇلىقىغا ھالقا سالىدۇ. خۇيزۇلار ئىسلام قائىدىسىگە بىنائەن ھارام بولۇپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى ھەمدە چوشقا، ئىت، ئېشەك، قېچىر، ئات گۆشىنى يېمەيدۇ. ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار يەيدىغان يېمەكلىكلەردىن باشقا يەنە فىنتالڭ، پوشكال، ساڭزا قاتارىق يېمەكلىكلەرنى ياخشى كۆرىدۇ. قېنىق دەملەنگەن چاي ۋە ئەتكەن چاي ئىچىشكە ئامراق.

II باب

دىن

§ 1 . ئىسلام دىنى

ئىسلام دىنىنىڭ شايارغا كونكرېت تارقالغان ۋاقتىنى ئېنىق تەكشۈرۈش قىيىن. 14 ـ ئەسىردە بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان.

ئىسلام دىنىدىكىلەر بىردىنبىر ئاللا (خۇدا) غا ئېتىقاد قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نى ئويغانتقۇچى مۇقەددەس كىلاسسىك دەپ بىلىدۇ، دۇنيادىكى جىمى مەۋجۇداتلارنى ئاللا ياراتقان، ئادەمنىڭ شان ـ شۆھرىتى پايدا ـ زىيىنى، ھايات ـ ماماتىنى ۋە بالا ـ قازاغا ئۇچرىشىنى ھەم بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشىنى ئاللا ئالدىنئالا بەلگىلىگەن، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن روھى قايتىپ كېلىدۇ، قىلغان ياخشىلىق ـ يامانلىقلىرىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ.

1. كەسپىي دىنىي زاتلارنىڭ نامى ۋە ۋەزىپىسى

قازى ـ قۇزات: ئالىي دىنىي ئاقساقال.

قازى كالان: رايون خاراكتېرلىك دىنىي ئاقساقال ئۆز تەۋەسىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدۇ.

ئەلەم: دىنىي قارارلارنى ئىجرا قىلغۇچى.
مۇپتى: مەدرىس باشقۇرغۇچى.
قوزات: مەسچىتنىڭ باش غوجىدارى، مەسچىت ئىشلىرىغا ھۆكۈم قىلغۇچى.
قازى: مۇرىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەق ـ تەلەپ ماجىرالىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچى.
ئىمام: ناماز باشلامچىسى.
مەزىن: نامازغا ئەزان ئېيتقۇچى، مېيىت يۇيغۇچى.
خاتىپ: باشلامچى بولۇپ ئايەت ئوقۇغۇچى، ئۆ قۇربان ھېيت، روزى ھېيت ۋە جۈمە كۈنلىرى قىرائەت باشلاپ بېرىدۇ.
موللا: مۇددەررىس

1949 ـ يىلدىن كېيىن پەقەت ئىمام، مەزىن، خاتىپ ۋە موللا دېگەنناملارلا ساقلاپ قېلىندى. قازىدىن يۇقىرى (قازىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) لىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئاخۇنۇم دەپ ئاتالدى. 1953 ـ يىلى شايار ناھىيىسى بويىچە 270 ئاخۇن بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بويىچە مەلۇم ئورنى ۋە ئابرويى بار ئاخۇنلاردىن ئىمىن داموللا (كونا چىمەن كەنتىدىن)، قارى ئەلەم (گۈلباغ كەنتىدىن)، شېرىپ داموللا (بازاردىن)، سالى ھاجى (ياڭئېرىق كەنتىدىن)، مىجىت ئىدىرىس (يېڭىمەھەللىدىن)، قاتارلىق بەش كىشى بار ئىدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە دىنىي كەسپىي خادىم 1318 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاخۇن 53. ئىمام 393، مەزىن 426، موللا 446.

2. دىنىي پائالىيەتلەر

ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى دىنىي قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىپ، قىرائەت قىلىش، ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە ـ زاكات (دىنىي باج) بېرىش، ھەج ـ تاۋاب قىلىشقا ئوخشاش دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ئىچىدە قىرائەت قىلىش، ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش جەزمەن قاتنىشىشقا تېگىشلىك زۆرۈر پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ.

5 ۋاخ (ئاز بولغاندا 3 ۋاخ) ناماز ئوقۇلىدۇ. ھەر كۈنى ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى «جۈمە نامىزى» ئوقۇلىدۇ. جۈمە نامىزى جەزمەن مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. ئادەتتىكى كۈنلۈك ناماز ئوقۇيدىغان ئورۇن چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ئاياللار نامازنى ئۆز ئۆيىدە ئوقۇيدۇ. نامازدىن ئىلگىرى چوقۇم تاھارەت ئېلىنىدۇ.

3. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى

1) مەسچىت

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە 272 مەسچىت بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت ھازىرقى خەلق يولى تۆت كوچا ئېغىزىدىكى خەلق بانكىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى. بۇ مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 8600 كۋادرات مېتىر كېلەتتى. 1993 ـ يىلى شاياردىكى مەسچىت 426گە يەتتى.

1953 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 300 دىن ئارتۇق مەسچىت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 8 چوڭ مەسچىتنىڭ ھەر بىرىگە 3000 ~ 4000 غىچە ئادەم سىغاتتى. ئۇلار ناھىيە بازىرىدىكى ئاق مەسچىت، كونا چىمەن مەسچىتى، گۈلباغ مەسچىتى، ئاقئېرىق مەسچىتى، تويبولدى مەسچىتى، مازا غوجام مەسچىتى، ئاچدۆڭ مەسچىتى، ياڭئېرىق مەسچىتى، بۇلاردىن ئاق مەسچىت بىلەن مازار غوجام مەسچىتى، تويبولدى مەسچىتى 100 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

1992 ـ يىلى شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق مەسچىتلەرنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 1 بىرلىكى: كۋادرات مېتىر

مەسچىت نامى	يەر كۆلىمى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	جايلاشقان ئورنى	سېلىنغان ۋاقتى
بازار باغ خانىقاسى	2000	360	بازار 2 ـ ئاھالىلەر رايونى	1980 ـ يىلى
تىرەك كوچىسى خانىقاسى		170		جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن
قايلور ئىگەرچى خانىقاسى	837	780		1984 ـ يىلى
دانايماڭسۇر خانىقاسى	3150	96	گۈلباغ يېزىسى چولاق گۈلباغ 1. كەنتى	1978 ـ يىلى
سۇلتان سالمانپاق خانىقاسى	1200	750	توپبولدى يېزىسى يېڭىئىگەرچى كەنتى	1982 ـ يىلى
سادىئەلى خانىقاسى	3000	800	توپبولدى يېزىسى ئاللىقبۇلۇڭ كەنتى	1982 ـ يىلى
چىمەن خانىقاسى		132	توپبولدى يېزىسى كونا چىمەن كەنتى	1950 ـ يىلى
مازار غوجام خانىقاسى	5000	3000	قىزىلبايراق يېزىسى بازار كەنتى	1980 ـ يىلى
يېڭىمەھەللە خانىقاسى	530	530	يېڭىمەھەللە يېزىسى ئاقمەسچىت كەنتى	1982 ـ يىلى
قايلۇر خانىقاسى	1470	1320	قايلور يېزىسى	1981 ـ يىلى
نۇرباغ پەيشەنبە بازار خانىقاسى	750	150	نۇرباغ يېزىسى پەيشەنبە بازار كەنتى	1980 ـ يىلى
ھەجىئاتام خانىقاسى		80	تارىم يېزىسى قىلىيەت كەنتى	جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن

1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىسىدىكى مەسچىتلەرنىڭ سانى ۋە دىنىي كەسپىي خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 2

يېزا، بازار، مەيدان	مەسچىت سانى	يەر كۆلىمى (مو)	خاتىپ سانى	ئىمام سانى	مەزىن سانى	موللا سانى
شايار بازىرى	17	44.9	8	9	17	24
گۈلباغ يېزىسى	45	118.9	4	41	45	49
توپبولدى يېزىسى	72	190	8	64	72	73
قىزىلبايراق يېزىسى	69	182.2	8	61	69	69
يېڭىمەھەللە يېزىسى	110	290.4	13	97	110	110
قايلور يېزىسى	68	179.5	6	62	68	73

نۇرباغ يېزىسى	28	73.9	3	25	28	30
تارىم يېزىسى	11	29	2	9	11	12
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	2	4.6		2	2	2
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	3	7.9	1	1	1	3
نەسىللىك چارۋا فېرمىسى	1	2.64				1
جەمئىي	426	1124.8	53	372	426	446

2) مازار

ئەل - يۇرت ئىچىدە يۇرت ئىززەت - ئابروي ۋە ئورنى بار ئۇيغۇرلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار دەپنە قىلىنغان جاي مازار دەپ ئاتىلىدۇ. شايار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار تەبىئىي ئاپەت، بالا - قازاغا يولۇققاندا، كېسەلگە گىرىپتار بولغاندا، بىرەر ئىشقا ئۇچراپ گاڭگىراپ قالغاندا، كۆپىنچە مازارغا بېرىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ بەخت ۋە ئاسانلىق تىلەيدۇ. شاياردىكى ئەڭ داڭلىق مازار ھەجئاتام مازىرى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ بىر مۇقەددەس ئاتىنىڭ مەقبەرىسى ئىمىش. قىزىلبايراق يېزىسىدىكى مازار ئەڭ چوڭ مازار ھېسابلىنىدۇ. چوڭراق مازارلاردىن سۇلتان سىيىت ئاتام مازىرى، سەۋزىر ئاتام مازىرى، شېھىتلار مازىرى، داۋۇزدۆڭ مازىرى، شېھىتدۆڭ مازىرى، مازار دۆڭ، قارا ئاتام مازىرى، شادئەل مازىرى قاتارلىقلار بار.

4. مەدرىس

شايار ناھىيىسىدە مەدرىسلەرنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى بىر قەدەر كىچىك. مىنگو يىللىرىدا ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىكى «خەلق» يولىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى مالىيە ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا بىر قەدەر چوڭ مەدرىسە بار ئىدى. مۇسۇلمان ياش - ئۆسمۈرلەر مەدرىستە تالىپ بولۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي مەدرىسەلەردە داۋاملىق ئوقۇيتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن 44 مەدرىسە ساقلاپ قېلىندى. بۇ چاغدا 1541 تالىپ، 42 موللا (مۇدەررىس) بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە مازار غوجامدا 10 مەددىرىسە بولۇپ، ئۇلاردا 427 تالىپ، 12 موللا بار ئىدى. 1989 —1990 - يىلغىچە قانۇنسىز مەدرىس ئاچىدىغان ئەھۋال كۆرۈلدى. تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن 27 مەدرىس ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. نەتىجىدە 550 ياش - ئۆسمۈر پەننىي مەكتەپلەرگە قايتىپ نورمال تەربىيە ئالدى. ئەمما قانۇنسىز مەدرىس ئاچىدىغان ئەھۋال تېخى تولۇق تۈگىمىدى.

2 §. بۇددا دىنى ۋە باشقا دىنلار

1. بۇددا دىنى

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە خوتەن قاتارلىق جايلاردا تارقىلىشقا باشلىدى. كېيىنچە تەدرىجىي شەرققە قاراپ كېڭەيدى. كۇسەن ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق شايار بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان رايون بولۇپ قالدى؛ يېڭى مەھەللە يېزىسىدىكى يانتاق شەھەر قەدىمىي شەھىرى قەدىمدا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى كۆپ جاي ئىدى. راھىبلار ھەممىلا يەردە كۆزگە چېلىقاتتى. «جىننامە. يات قەۋملەر قىسمى» دېگەن كىتابتا «... بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى ئۈچ قات، بۇ يەردە 1000غا يېقىن بۇددا ئىبادەتخانىسى بار» دېيىلگەن.

شايارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن بۇددا دىنى خارابلاشتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي ئىسلام دىنى ئالدى. 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى قىسمەن خەنزۇ ئاھالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، بىراق ئىبادەتخانا، بۇتخانا ۋە راھىب يوق ئىدى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن بۇددا دىنى تەلتۆكۈس يوقالدى.

2. شامان دىنى، نېستورى دىنى، مازوراك دىنى، تويىن دىنى

بۇ دىنلار شاياردا ئىسلام دىنى تېخى ئەۋج ئالمىغان 13 ـ 14 ـ ئەسىرلەردىن ئىلگىرى بۇددا دىنى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئىسلام دىنى ئەۋج ئالغاندىن كېيىن ھەممىسى يوقالدى.

3. خىرىستىئان دىنى

خىرىستىئان دىنىنىڭ شاياردا ئاساسى يوق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە جۇڭخۇا مىنگو يىللىرىدا شايارغا تىجارەتكە كەلگەن ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى ئارىسىدا خىرىستىئان دىنى مۇرتلىرى بار ئىدى. 1992ـ يىلدىن كېيىن قىسمەن خەنزۇلار خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا 157 خىرىستىئان مۇرتى بار بولدى.

3 § . دىنىي ئىشلار ۋە ئۇنى باشقۇرۇش

1. دىن باشقۇرۇش ئورگىنى

شايار ناھىيىسىدە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا شايار ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدىكى مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى مەسئۇل. مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى 1986 ـ يىلى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دىن ئىشلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىۋاسىتە باشقۇردى. 1991 ـ يىلى مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىشخانىسىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى قىلىندى. ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى پارتىيىنىڭ بىرلىكسەپ دىنىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش، دىنىي زاتلارغا چېتىلىدىغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈش، دىنىي زاتلارغا تۇرمۇش ياردەم پۇلى تارقىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. 1986ـ يىلى ھەر قايسى مەسچىتلەردە مىللەت ـ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى، ھەر قايسى يېزىلاردا مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھەممىدە مەخسۇس كادىر قويۇلدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئۆز رايونىدىكى مىللەت ـ دىن ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

1989 ـ يىل 6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. جەمئىيەت 28 ئەزادىن تەركىب تاپتى، شۇ چاغدا جەمئىيەتنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا رەخمىتۇللا ھىدايەت ھاجى جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىقىغا، ئەرشىدىن ھاشىم، ياسىن داموللا مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا سايلاندى.

2. ھەج ـ تاۋاب قىلىشقا تەشكىللەش

ھەج ـ تاۋاب قىلىش ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ ئۆمۈرلۈك ئارزۇسى. 1979 ـ يىلى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، 1982 ـ يىلى تۇنجى تۈركۈمدە شاياردىن 2 كىشى ئۆز خىراجىتى بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلدى. 1985 ـ يىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ياسىن

مىسىر دامولللا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە ئۈركۈم مۇسۇلمان ھەج - تاۋاپ قىلىپ كەلدى. ھەج - تاۋابقا بارىدىغانلار ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى جەمئىيىتى (دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ) گە بېرىپ جەدۋەل تولدۇردى، بىرلىكسەپ بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى تەكشۈرۈپ قول قويغاندىن كېيىن ۋىلايەتنىڭ قايتا تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايوننىڭ تەستىقلىشىغا يوللاندى، ئاپتونوم رايون تەستىقلىغاندىن كېيىن پاسپورت ۋە ئالاقىدار گۇۋاھنامىلار بېجىرىلدى. ئالاقىدار تارماقلار تەكشۈرۈپ تەستىقلاش رەسمىيەتلىرىنى ئىمكانقەدەر ئاددىيلاشتۇردى ھەمدە چەت ئەلگە چىقىشتىن ئىلگىرى ئالاقىدار سىياسەتلەرنى چۈشەندۈرۈش ۋە سالامەتلىك تەكشۈرۈش قاتارلىق زۆرۈر خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدىن 207 كىشى ھەج قىلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ئۆز خىراجىتى بىلەن باردى.

شايار ناھىيىسىدىن ھەج - تاۋاپ قىلغىلى بارغان قىسمەن كىشىلەر

جەدۋەل: 21 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	ئادرېسى	ھەج - تاۋاپ قىلغان ۋاقتى
زىبەر مىلىكھاجى	ئەر	توپبولدى يېزىسى	1985 - يىلى
توختىنىياز ھاجى	ئەر	توپبولدى يېزىسى	1985 - يىلى
رەھمىتۇللا ھاجى	ئەر	توپبولدى يېزىسى	1986 - يىلى
قېسىم ھاجى	ئەر	توپبولدى يېزىسى	1986 - يىلى
مىجىت پەخىردىن ھاجى	ئەر	توپبولدى يېزىسى	1994 - يىلى
قاسىم ھاجى	ئەر	قايلۇر يېزىسى	1986 - يىلى
ئىمىن رۇستەمھاجى	ئەر	قايلۇر يېزىسى	1987 - يىلى
رەھمەت ھاجى	ئەر	قايلۇر يېزىسى	1989 - يىلى
مويدىن ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	
مەخمۇت ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	1985 - يىلى
مۇھەممەت سايىم ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	1987 - يىلى
نامان ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	1991 - يىلى
مەمەت مۇمىن ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1985 - يىلى
ئابدۇزايىت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1985 - يىلى
مەمەت سەمەت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1986 - يىلى
مەمەت دىيار ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئىمىن ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئابدۇسادىق ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى

موللا هاشۇت هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
موسايوف هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
مىلىك مەخسۇم هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
مىجىت هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئوسمان هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
مەمەت مۇمىن هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
رىشىت هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئىمىر هاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1988 - يىلى
بايىز هاجى	ئەر	قىزىلبايراق يېزىسى	1986 - يىلى
ياسىن هاجى	ئەر	قىزىلبايراق يېزىسى	1985 - يىلى
ھىمىت هاجى	ئەر	نۇرباغ يېزىسى	1985 - يىلى
مەمەت نىياز هاجى	ئەر	نۇرباغ يېزىسى	1987 - يىلى
ئەمەر هاجى	ئەر	شايار بازىرى	1984 - يىلى
مەمەت هاجى	ئەر	شايار بازىرى	1985 - يىلى
مىجىت هاجى	ئەر	شايار بازىرى	1985 - يىلى
روزى هاجى	ئەر	شايار بازىرى	1985 - يىلى
ئەلى شاكىر هاجى	ئەر	شايار بازىرى	1988 - يىلى
ئابدۇللا ئەسمەتۇللا هاجى	ئەر	شايار بازىرى	1993 - يىلى

3. دىنىي سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

1) ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش

1979 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ باشلامچىلىقىدا تارىختىكى ھەرىكەتلەر داۋامىدا «سول» چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە، مىللىي سىياسەتكە خىلاپلىق قىلىنغان ئىشلار تەدرىجىي تۈزىتىلدى. 1987 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھەق، يالغان، خاتا دېلودىن 17سى ئاقلاندى. 4820 يۈەن ئىقتىسادىي تۆلەم تۆلەندى، 10 ئېغىز ئۆي قايتۇرۇلدى، 4955.8 يۈەن تۇرمۇش پۇلى، 950 يۈەن دەپنە خىراجىتى تولۇقلاپ تارقىتىلدى.

2) دىنىي زاتلارنىڭ تۇرمۇش ياردەم پۇلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن دىنىي زاتلارنىڭ ياردەم پۇلى توختىتىۋېتىلگەنىدى. 1972۔ يىلى تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1972 - يىلدىن كېيىن تۇرمۇش ياردەم پۇلىنىڭ تارقىتىلىش سوممىسى ۋە دائىرىسى كېڭەيتىلدى. 1972 - يىلى 53 كىشىگە تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلدى، 1983 - يىلى 67 كىشىگە، 1988 - يىلى 80 كىشىگە تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلدى، ئەڭ كۆپ ئالىدىغانلارغا 230 يۈەن، ئەڭ ئاز ئالىدىغانلارغا 95 يۈەن بېرىلدى.

3) دىنىي زاتلارنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا تەشكىللەش

1956 - يىلدىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دىنىي زاتلارنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن باشقا مەزگىللەردە، ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنلىرىغا دىنىي زاتلار قاتناشتۇرۇلدى. ياسىن مىسىر داموللا ئاپتونوم رايونلۇق 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك 7 ـ، 8 ـ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. رەھمىتۇللا ھىدايەت ئىلگىرى ناھىيىلىك 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان. ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ئىچىدە 19 دىنىي زات بولۇپ، بۇلار ئەزا ئومۇمىي سانىنىڭ %24نى ئىگىلىدى.

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

خەلق تۇرمۇشى

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

خەلق تۇرمۇشى

I باب

بازار خەلق تۇرمۇشى

شايار ناھىيە بازىرى 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى يېزىلاردىكى كىچىك بازارلارغا ئوخشاش كوچىلىرى توپا يول، ئۆيلىرى ساماندىن لاي بىلەن سۇۋالغانىدى، كوچا بويىدىكى دۇكانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇرما ئۆيلەر ئىدى. ھاكىم لى گۇەنجۇنىڭ 1939 ـ يىلدىكى خېتىدە مۇنداق بايانلار بار: «مۇسۇلمانلار كەنتىدە بازار كۈنى قوي ـ كالىلارنىڭ مەرەشلىرى جاھاننى بىر ئالىدۇ، بازار ئىككىنچى تاڭلاق ئۇرۇلغىچە داۋاملىشىدۇ».

50 ـ يىللاردا مۇنداق بىر قوشاق تارقالغان:

بار دۇر پەقەت بىرلا كوچا يىلان باغرى سوزۇلغان،

جىمى جاھان لاي ـ پاتقاقلىق ئەۋرەز ـ يۇندا ئازگىلى.

ياتماس كوچا بويىدىكى ئەشۇ نەچچە لامپۇچكا،

ھەممە يەرگە ئاڭلىنىدۇ ئۈچ كانايىنىڭ ئاۋازى.

دېمەك بۇ چاغدا خەلق تۇرمۇشىدا يېمەك ـ ئىچمەك، تۇرالغۇ، كىيىم ـ كېچەك شارائىتى يەنىلا تۆۋەن ئىدى. بازار ئاھالىسى ناھايىتى ئاز ئىدى، ھۆكۈمەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن باشقا، سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 100 ئائىلىلىككە يەتمەيتتى؛ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بۇ ئائىلىلەرنىڭ يەنە بىر قىسمىلىرى قوشۇمچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، تۇرمۇشى ئىنتايىن جاپالىق ئۆتەتتى.

ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ كىرىمىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. مىنگو يىللىرىدا چارلاش ساقچىلىرىنىڭ ئايلىق مائاشى ئۈچۈن ئاران 300 جىڭ بۇغداي بېرىلەتتى. باشقا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ مائاشى تېخىمۇ تۆۋەن ئىدى، شۇڭا ئۇلار پارا ئالاتتى ھەمدە ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى شۇلۇۋالاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا، گەرچە خەلقنىڭ كىرىمى ناھايىتى تۆۋەن بولسىمۇ، باھا يەنىلا خېلى مۇقىم بولدى؛ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، باھا بىر كۈندە نەچچە قېتىم ئۆرلەپ تۇردى؛ ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى بىلەن سودىگەرلەر تېخىمۇ قىيىنچىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. 1949 ـ يىلدىن كېيىنلا خەلق تەدرىجىي قورساق توق، كىيىم پۈتۈن بولۇش جەھەتتە كاپالەتكە ئېرىشتى، تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ كۆنسايىن ئۆستى.

§ 1 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر كىرىمى

مىنگونىڭ 24 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە (1935 - يىلدىن 1944 - يىلغىچە)، شىڭ شىسەي مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقانچىلىقىنى تىنچىتتى، بۇنىڭ بىلەن سىياسىي ۋەزىيەت ۋاقىتلىق مۇقىملاشتى. ئادەتتىكى دۆلەت خىزمەتچىلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى 20 يۈەندىن 40 يۈەنگىچە بولدى، ئۇ ۋاقىتلاردا بىر جىڭ بۇغداي 0.13 يۈەن ئىدى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى قەدىر ئەھۋال ئۆتەتتى. قىرى، ئاجىز، كېسەل، مېيىپ، يار - يۆلەكسىز كىشىلەر ھۆكۈمەتتىن 15 كىلوگرام «ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئاشلىقى» ئالاتتى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىن كېيىن، ھۆكۈمەت چىرىكلىشىپ كەتتى، جەمئىيەت قالايمىقانلاشتى، باھا تېز ئۆرلەپ كەتتى، پۇل پاخاللاشتى، مائاش ئالىدىغانلار قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1949 - يىلىدىن كېيىن ھۆكۈمەت خىزمەتچىلەرگە قارىتا تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ 1952 - يىلدىن كېيىن مائاش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئىش نومۇرى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، 1954 - يىلدىن كېيىن دەرىجىلىك مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيىدىكى كادىرلار دۆلەتتىن 18 — 30 دەرىجىگىچە مائاش ئالدى. ئەڭ تۆۋەن مائاش (30 - دەرىجە) ھەر ئايدا 26.40 يۈەن بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن مائاش كۆپ قېتىم تەڭشەلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى تەدرىجىي ئۆستى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 502 يۈەنگە يەتتى. 70 - يىللاردا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى ئازراق ئۆستى. 80 - يىللاردا ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مائاش خېلى زور دەرىجىدە تەڭشەلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ 1978 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 22 — 1 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مائاشى	بۇنىڭ ئىچىدە مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مائاشى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مائاشى
1978	539.55	632.51	357.47
1979	539.78	605.55	176.60
1980	564.21	787.71	432.62
1981	574.15	779.98	432.62
1982	661.53	697.43	504.96
1983	742.09	785.21	676.18
1984	815.53	846.75	724.14
1985	948.03	987.43	603.86
1986	1164.92	1258.04	702.83

1987	1255.41	1353.36	1001.76
1988	1559.94		1183.71
1989	1652.11		1170
1990	1883.62		1366.78
1991	2122.30		1319.72
1992	2545.38		1487.39
1993	2728.82*		

ئىزاھ: * بەلگىسى قويۇلغىنى ئۇزاق مەزگىللىك خىزمەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ئوتتۇرىچە مائاش.

2 § . ئىستېمال سەۋىيىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، بازار خەلقى ھەرخىل ماتادىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كۆپ كىيەتتى، ھۆكۈمەت خادىملىرىمۇ ياماق سېلىنغان كىيىم - كېچەكلەرنى كىيەتتى. ئوزۇقلىنىشتا ئادەتتە تاماقلار بىلەن قورساق تويسىلا بولاتتى، بىر كۈندە ئۈچ ۋاق تاماقنى تولۇق يېيەلىگەن ئائىلىلەر باي ئائىلە ھېسابلىناتتى. تۇرالغۇ شارائىتى تېخىمۇ ئاددىي ئىدى؛ 1952 - يىلى بازار نوپۇسى 3986 بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردە، ئاز بىر قىسمى (تەخمىنەن %20 — %30) ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردە ئولتۇراتتى، ئۇ ۋاقىتتا ئۆيلەرنىڭ ئېگىزلىكى 2.2 مېتىرغىمۇ يەتمەيتتى، دېرىزىسى يوق، ئۆگزىسىدە پەقەت بىرلا تۈڭلۈك بولۇپ، ئۆي ئىچى بەك قاراڭغۇ ئىدى. سەپەرگە ئېشەك، ئات بىلەن چىققانلار بەختلىك سانىلاتتى. 1950 - يىلى ناھىيە ئاھالىسىنىڭ تاۋار سېتىش سوممىسى 3 مىليون 850 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئوتتۇرىچە 50 يۈەنلىك نەرسە سېتىۋېلىندى. بازار بويىچە پەقەت 2 لا باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى.

1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئىقتىساد مەملىكەت بويىچە زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتكەن ۋەزىيەتتە، ناھىيە خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1962 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى، ئائىلىلەردە تەدرىجىي ۋېلىسىپىت، قول سائىتى، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، رادىئو قوبۇللىغۇچ بار بولدى. 1967 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بىر ئىزدا توختاپ قېلىش ۋە سەل - پەل تۆۋەنلەش ھالىتىدە تۇردى. 1980 - يىلدىن كېيىن ئىستېمال سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. خەلق چىرايلىق كىيىنىدىغان، ياخشى ئوزۇقلىنىدىغان بولدى، بازار ئاھالىلىرى يىلىغا ئىستېمال قىلىدىغان گۆش مىقدارى 50 كىلوگرامدىن ئاشتى، %70 تىن ئارتۇق ئائىلىدە تېلېۋىزور، رادىئولۇق ئۈنئالغۇ، توك شامالدۇرغۇچ، كىرئالغۇ، %10 تىن ئارتۇق ئائىلىدە فوتو سۈرەت ئاپپاراتى، سىنئالغۇ، توڭلاتقۇ بار بولدى. %98 تىن ئارتۇق چوڭلار ۋېلىسىپىت مىنىدىغان بولدى. 90 - يىللاردىن كېيىن نۇرغۇن ئائىلىلەردە دۇخوپكا، توك كورا، توك قازان، توك دەزمال، توك شامالدۇرغۇچ، ھاۋا تەڭشىگۈچ، مۇنچا ھەم ئائىلىدە يۇيۇنۇش مۇئەسسەسەلىرى بار بولدى. 1993 - يىلى ھەر 100 ئادەمگە 3.1 موتسىكلىت توغرا كەلدى، ئوتتۇرىچە تۇرالغۇ كۆلىمى 10.2 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، %70 تىن ئارتۇق

ئۆي خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە %30 — %40 ئۆي پىتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدى. يېمەكلىكلەر سۈپەتلىك، ئوزۇقلۇق تەركىبى يۇقىرى بولۇشقا قاراپ ئۆزگەردى، كىيىم-كېچەك جەھەتتە ئوتتۇرا، ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا قاراپ قەدەم تاشلاندى، يېرىك ئوزۇقلىنىش، ئاددىي كىيىنىش ئەھۋالى ئازايدى.

II باب

دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى

1 § . چىڭ سۇلالىسى، مىنگو دەۋرلىرىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەرلىك بەگلەر بىلەن دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر بىر ـ بىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى شۇلۇۋالاتتى، ھۆكۈمەت بەگلەرگە ئاقچا، ئوزۇقلۇق بېرى بەرگەندىن باشقا يەنە ئۇلارغا دەرىجىسىگە قاراپ يانچى (دېھقان قۇل) لارنى بېرەتتى. لېكىن ئاچكۆز بەگلەر يەرلەرنى ئىگىلىۋالاتتى، باشقىلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى تارتىۋالاتتى، دېھقانلارنى قۇل قىلاتتى، دېمەك ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كەتكەندى. مىرابلار سۇ مەنبەسىنى ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، خەلقنى شۇلۇۋالاتتى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتەتتى. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى چارلاشقا چىققاندا، ئۇرۇمچىگە خىزمىتىدىن دوكلات بېرىشكە بارىدىغان چاغدا، مەنسىپى ئۆسۈپ يۆتكەلگەندە، تۇغقان يوقلىغاندا ناھىيە بازىرىدىن ئۆتسىلا ئۇلار كۈتۈۋېلىناتتى ۋە ئۇزىتىپ قويۇلاتتى، ئۇلار كۈتۈۋېلىنغاندىن باشقا، يەنە ئۇلارغا نەرسە ـ كېرەك سوۋغا قىلىناتتى، شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ قان ـ تەرى شورۇلاتتى، تېخىمۇ رەزىل بولغىنى شۇكى، باشقىلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى بۇلاپ كېلىنىپ، ئەمەلدارلارغا «ھەمراھ» قىلىناتتى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ھايۋانلارنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ يەتمەيتتى.

مىنگو يىللىرىدا دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ زۇلۇمغا ئۇچراش ئەھۋالى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن ئانچە پەرقلەنمىدى، دىنىي باجلار ئىچىدىكى ئۆشرە ـ زاكات ئېلىنىغان ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى، چارۋىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى ئىگىلىدى؛ ئۆشرە ـ زاكات ئارقىلىق سودىگەر ۋە باشقا خەلق ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە شۇلۇۋېلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاناپ (يەر بېجى)، سامان پۇلى (سامان بېجى)، خىراج (ئەبجەش باج)، تارىك (مىراس بېجى)، ھەربىي تەمىنات بېجى، كەپسەن (قوشۇمچە باج)، ساقچى ھەققى، قان بېجى، نوپۇس بېجى قاتارلىقلار بولۇپ 40 خىلدىن ئاشاتتى. يەر ئېرىيدىغان، چارۋا باقىدىغان دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئالغان ھوسۇلىنىڭ %80 ى باج ـ سېلىقىقا كېتەتتى. ئورتاقچى ئائىلىلەر ھەر يىلى ئالغان ھوسۇلنىڭ %50 — %60 ىنى باجغا تاپشۇرغاندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم باج پۇلى ۋە ھاشار پۇلى تاپشۇراتتى. يىللىقچىلار يىلىغا ئەڭ كۆپ بولغاندا ئىش ھەققى ئۈچۈن 7 تاغار ئاشلىق (87.5 كىلوگرام)، پادىچى بالىلار بىر يىلدا پەقەت بىر تاغار (12.5 كىلوگرام) ئاشلىق ئالاتتى.

ئەينى چاغدا دېھقان، چارۋىچىلار ماتادىن كىيىم كىيەتتى، كىيگەن كىيىمىدە بەدىنى يېپىلىسىلا بولاتتى،

قىشتا قوي يۇڭىدىن ئېتىلگەن پىيما كىيىدىغانلارمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. 12 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يالىڭاچ يۈرەتتى. %80 تىن ئارتۇق دېھقان، چارۋىچى ئەر - ئاياللار يالاڭئاياغ يۈرەتتى؛ ئايرىم ھاللىقراق كىشىلەر بىر پار خۇرۇم ئۆتۈكنى ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈن ۋە تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدىلا كىيەتتى. دېھقان، چارۋىچىلار يەنە ئۆستەڭ چېپىش، يول ياساش، يومبىچىلىك، مىراب، يېزا، كەنتلەردىكى ھوقۇقدارلارنىڭ ھاشارلىرىنى ئۈستىگە ئالاتتى. بولۇپمۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھاشار - سېلىقى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. مىنگو دەۋرىدە مىللىي ھۆكۈمەت ئالغان بىر بېجى ۋە سېتىۋالغان ھەربىي ئاشلىق يۈتۈنلەي ئادەم كۈچى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە توشۇلاتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) شاياردىن بىر قېتىمدا 11 مىڭدىن ئارتۇق ئېشەك بىلەن بۈگۈرگە ئاشلىق يۆتكىگەن. سەپەر جاپالىق ھەم ئۇزۇن بولغانلىقتىن، دېھقانلار ناھايىتى جاپا تارتقان. بىر قىسىم دېھقانلار ئاشلىق قەرز بولۇپ قېلىپ، يۇرتىغا قايتالماي، سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەن.

§2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى

1950 - يىل 3 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشنى مۇھىم مەسئۇلىيەت دەپ بىلىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تەرەققىياتقا ئېرىشتۈردى. 1958 - يىلنىڭ بېشىدا باھا مۇقىم، ئاشلىق يېتەرلىك بولدى، بازار جانلاندى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يۈكى يېنىكلىدى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىكى نىسبىتى ئېشىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى خېلى زور دەرىجىدە ئۆستى.

1958 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، كەڭ كۆلەمدە پولات تاۋلاش، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، چوڭ قازاننىڭ تامىقىنى يېيىش، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىنىپ، كۆپلىگەن ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ ئىسراپ قىلىندى، نەتىجىدە يېزا ئىقتىسادى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1962 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى تەڭشەلدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىقتىسادى ياخشىلىنىشقا باشلىدى؛ ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي قۇرۇلۇشى كۈنسايىن ئەسلىگە كېلىپ خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆستى. 1966 - يىلنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى باشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى يەنە بىر قېتىم تۆۋەنلىدى. 1977 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە بولغان ئەسلىگە كېلىش مەزگىلىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ جاراھەتلىرى ساقايتىلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى خېلى ياخشىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ياخشىلىنىش ئانچە زور بولمىدى. 1982 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىلمىي ئۇسۇلدا تەڭشەلدى ھەمدە ئاساسىي قۇرۇلۇش زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. مەسىلەن: شورنى تىزگىنلەش ئۈچۈن زەيكەش چېپىلدى، سۇ ئىنشائاتى ياسالدى، سۇغىرىش سىستېما قۇرۇلۇشى قىلىندى ۋە تۇپراق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات پىلانى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى. 1986 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىيات بارلىققا كەلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ ئۆستى.

كىيىم - كېچەك 50 - يىللاردا ئادەتتىكى دېھقان، چارۋىچىلار پاختا رەخت، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم كىيەتتى. 60 - يىللارغا كەلگەندە بىر قەدەر ياخشى رەخت «چىبەرقۇت» بولۇپ قالدى؛ لېكىن بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ كىيىم پۈتۈن، قورساق توق بولۇش مەسىلىسى كاپالەتكە ئىگە بولمىدى، ماتادىن تىكىلگەن كىيىم ۋە ياماق كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىدىغانلار ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىدىكى ئائىلىلەرنىڭ %30 — %40 ىنى ئىگىلەيتتى. بىر ئائىلىدە 2 — 3 ئادەم بىر پاختىلىق چاپاننى ئورتاق كىيىپ قىشنى ئۆتكۈزەتتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، دىكا، تېرىلېن قاتارلىق خىمىيىۋى تالالىق توقۇلمىلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە سوكنا قاتارلىق يۇڭ توقۇلمىلار، پاختا ئارىلاش توقۇلمىلار، يىپەك بۇيۇملار ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. 1990 - يىلدىن كېيىن ياماق سېلىنغان كىيىم - كېچەكلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدىغان بولدى. دېھقان، چارۋىچىلار يېڭى كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىشكە يۈزلىنىش قىلدى.

يېمەك - ئىچمەك 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە ئاشلىق 194.74 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 150 كىلوگرامغىمۇ يەتمەيتتى. دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئاشلىقى 1954 - يىلى 301.5 كىلوگرام، 1955 - يىلى 313 كىلوگرام بولدى. 1950 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى يېتەرلىك بولدى، قىسمەن نامرات ئائىلىلەرنىڭ سېرىقتال مەزگىلدە ئاشلىق قىيىنچىلىقى بولسا ھۆكۈمەت قۇتقۇزدى. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئۆلچەم بويىچە يېرىك ئاشلىق تەقسىم قىلدى. قۇرامىغا يەتكەن ئەمگەك كۈچىگە ئەڭ كۆپ بولغاندا يىلىغا 200 كىلوگرام (بۇنىڭ بىرسى بۇغداي، بىرسى كۆممىقوناق)، 10 ياشلىق باشلىلارغا يىلىغا 90 كىلوگرامدىن ئاشلىق تەقسىملەندى. بەزى يىللىرى ناھايىتى تۆۋەن بولدى، مەسىلەن: 1959 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە ھەربىر ئادەمنىڭ كۈنىگە يەيدىغان ئاشلىقى 300 گرامغىمۇ يەتمىگەچكە، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات، شېكەر ئاشلىق ئورنىدا ئىشلىتىلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن خەلق تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. بۇنىڭ بىلەن نورمىسىز تەمىنلەش تەدرىجىي ئىشقا ئاشتى. 1980 - يىلدىن كېيىن كۆممىقوناق دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشىنى تەڭشەيدىغان تۈرگە ئايلاندى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ گۆش ئىستېمال مىقدارى ئىلگىرىكى ئېيىغا ئوتتۇرىچە 0.3 — 0.5 كىلوگرامدىن ئېيىغا 1.5 — 3 كىلوگرامغا يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆكتات، سۈت يېغى مىقدارىمۇ زور دەرىجىدە ئاشتى.

تۇرالغۇ ئۆي 1950 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا بىرمۇ خىش - كاھىشلىق ئۆي يوق ئىدى، ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئۆي كۆلىمى 3.2 كۋادرات مېترغىمۇ يەتمەيتتى. 1990 - يىلدىن كېيىن زور بىر تۈركۈم دېھقان، چارۋىچىلار خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سالدى، بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلار يەنە سېمونت، پولات ماتېرىيال، فارفورۇل قاتارلىق بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى ئىشلىتىپ، يورۇق، ئازادە يېڭى ئۆيلەرنى سالدى. 1992 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىچە قۇرۇلۇش كۆلىمى 12.4 كۋادرات مېترغا يەتكەن.

سەپەرگە چىقىش 1949 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقان، چارۋىچىلار سىرتقا چىققاندا ياكى پىيادە ماڭاتتى، ياكى ئات - ئېشەك مىنەتتى، 1960 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ۋېلسىپىت مىنىدىغان بولدى. 1966 - يىلدىن كېيىن ۋېلسىپىت خېلى ئومۇملاشتى. 1980 - يىلدىن كېيىن دېھقان، چارۋىچىلار موتسىكلىت مىنىشكە باشلىدى. 1989 - يىلى تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىدە موتسىكلىتى بار ئائىلە يېزىدىكى ئومۇمىي ئائىلىنىڭ %83 ىنى ئىگىلىدى. 1990 - يىلدىن ئېتىبارەن يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغا ئاپتوبۇس قاتناشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى «دېھقانلار ئېشەك مىنىپ بازارغا ماڭار، يېمەكلىك نېنىنى قوينىغا سالار» دېگەن قوشاققا خاتىمە بېرىلدى.

كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، تۇرالغۇ ئۆي، سەپەر جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەردىن باشقا، 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا تېلېۋىزور، توڭلاتقۇ، رادىئولۇق ئۈنئالغۇ، توك شامالدۇرغۇچ قاتارلىق ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى يېزىلارغا كىرىشكە باشلىدى؛ 90 ـ يىللاردا خېلى ئومۇملاشتى. 1990 ـ يىلى ھەر بىر مەمۇرىي كەنتتە مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتتا ياشلار ئۆيى، قىرائەتخانا، ئويۇن ئۆيى، مەجلىسخانا تەسىس قىلىندى، ئايرىم كەنتلەردە كىنوخانا ۋە سەھنىلىك ئويۇن قويۇش زالى سېلىندى، يېزا دەرىجىلىك ئورۇنلاردا يەنە مەدەنىيەت كۆڭۈل ئېچىش مەركىزى قۇرۇلدى. قايلور يېزىسى، تويبولدى يېزىسىنىڭ قاراقۇم كەنتى، تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتى قاتارلىق ئورۇنلار مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيە ئاھالىسىنىڭ ئىستېمال ئەھۋالى

جەدۋەل: 22 — 2

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن، يۈەن

يىللار	سېتىش مىقدارى	ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنغىنى	يىللار	سېتىش مىقدارى	ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنغىنى	يىللار	سېتىش مىقدارى	ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنغىنى
1950	38.5	5.94	1965	536.86	58.70	1980	1528.1	109.33
1951	43.4	6.48	1966	707.52	72.75	1981	1601.14	113.03
1952	172.85	25.34	1967	674.23	68.25	1982	1644.3	111.04
1953	273.13	39.01	1968	671.51	65.70	1983	1680.3	114.81
1954	376.22	52.20	1969	853.01	81.80	1984	1572.7	107.04
1955	381.5	52.12	1970	807.33	70.40	1985	1699.1	115.69
1956	358.6	48.33	1971	714.83	64.14	1986	2413.1	163.52
1957	397.52	52.64	1972	778.98	64.78	1987	2610	173.39
1958	411.37	53.49	1973	652	56.17	1988	3508	226.75
1959	428.68	55.61	1974	873.5	72.75	1989	3191	202.26
1960	533.18	71.53	1975	700.7	56.14	1990	3451	210.79
1961	282.33	33.74	1976	1110	86.24	1991	3683	222.76
1962	410.19	49.64	1977	1004.16	72.85	1992	4527	270.72
1963	359	43.13	1978	1161.13	85.79	1993	4931	291.25
1964	406.54	46.24	1979	1219	88.25			

ئىزاھ: 1. باھا شۇ يىلدىكى ئەمەلىي سومما بولۇپ، ئۆزگەرمەس باھا ئەمەس، سېلىشتۇرغاندا باھا ئامىلى نەزەرگە ئېلىنىدى.

2. جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش خاراكتېرىدىكى ئىستېمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سىڭگەن بولۇپ، ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

50 - يىللاردا دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئومۇمىي خەلق «سىنىپىي دوستلۇق تەربىيىسى» ، ياش - ئۆسمۈرلەر ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى تەربىيىسى، دۆڭ سۈنرۈي، خۇاڭ جىگۇاڭ، چيۇ شاۋيۈن، لو شېڭجياۋ قاتارلىق قەھرىمانلاردىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1963- يىلدىن كېيىن «لېي فېڭدىن ئۆگىنىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، ئورگان، مەكتەپ، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا لېي فېڭنىڭ ئىلغار ئىش - ئىزلىرىدىن ئۆگىنىش ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، رەسىم كۆرگەزمىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى، ياخشى ئادەم بولۇش، ياخشى ئىش قىلىشنى تالىشىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، ياشلار، ئوقۇغۇچىلار قاتناشقان نۇتۇق سۆزلەش يىغىنلىرى ئېچىلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاڭجېنى توغرىسىدىكى قارار» ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇ خىزمەتكە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتتى. ناھىيە بويىچە پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى تەربىيىسى؛ ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق، سوتسىيالىستىك تەربىيە؛ ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتى تەربىيىسى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش؛ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەربىيىسى؛ قانۇنچىلىق تەربىيىسىنى بوشاشماي ئېلىپ باردى. ئورۇنلار مۇشۇ ئاساستا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن» ، «مەدەنىي ئورۇن» ، «مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى» ، «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىسى» ، «ئون ياخشى ئۈلگە» بەرپا قىلىش خىزمىتى بويىچە سېلىشتۇرۇپ باھالاش پائالىيىتىنى كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇردى.

ئۇزاق مەزگىللىك تۈرلۈك تەربىيە ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى جەريانىدا، ھەر مىللەت كادىر، ئاممىسىنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى ئېڭى ئۈزلۈكسىز ئۆستى، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىش ئېتىقادى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى، سوتسىيالىستىك ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ئېڭى ئۈزلۈكسىز كۈچەيدى، نەتىجىدە بىر تۈركۈم مەدەنىيەتلىك، غايىلىك، ئەخلاقلىق، ئىنتىزامچان يېڭى كىشىلەر ساغلام ئۆسۈپ يېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى.

I باب

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى

1§ . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى

1982 - يىلى تۇنجى قېتىم «شايار ناھىيىلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى» ئېچىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان ئىلغار شەخس ۋە ئىلغار كوللېكتىپلار تەقدىرلىنىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ تەرەققىياتى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1983 - يىل 5 - ئاي ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىنى ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش تارقاتتى ھەمدە 5000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى. يىغىندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدىكى كونكرېت تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، يىغىندا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىنىڭ مەزمۇنى بېكىتىلدى. 1987 - يىل 7 - ئايدا 2- قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، قايلۇر، تويبولدى، قىزىلبايراق، گۈلباغ، نۇرباغ قاتارلىق 39 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 102 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى. 1988- يىل 4 - ئايدىن 1989 - يىل 4 - ئايغىچە ناھىيىلىك پارتكوم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى تېخىمۇ ياخشى ئېلىپ بېرىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن، نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش توغرىسىدا كەينى - كەينىدىن ئۇقتۇرۇش تارقاتتى. 1990 - يىل 5 - ئايدا 3 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 140 ئىلغار كوللېكتىپ، 117 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ ئورگان، مەكتەپ ۋە يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتىپ، ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئۆگىنىش ئەھۋالىنى ئارىلاپ تەكشۈردى.

1990 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىش خىزمىتى قاتتىق تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى. 86 ئورۇنغا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى، بۇ ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئورۇننىڭ 94.5% نى ئىگىلەيدۇ (389 ئىلغار كوللېكتىپ، 732 ئىلغار شەخس مەيدانغا كەلدى) . «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان، ئورگان، مەكتەپلەر 49 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بىرلەشمە دوستلۇق يىغىنى، 198 قېتىم سۆھبەت يىغىنى، 272 قېتىم بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنى ئۆتكۈزدى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە مەدەنىيەت ئىدارىسى، مائارىپ ئىدارىسى بىرلىكتە «ماركسىزملىق مىللەت قارىشى» ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى دېگەن تېمىلاردا زېھىن سىناش مۇسابىقە پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ قېتىمقى پائالىيەتكە 65 ئورگان ۋە مەكتەپتىن 1156 ئادەم قاتناشتى. ھەل قىلغۇچ مۇسابىقىگە قاتناشقانلاردىن 6 كىشى 1 - دەرىجىلىك

مۇكاپاتقا، 12 كىشى 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 36 كىشى 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 40 كىشى ئىلھاملاندۇرۇش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

§ 2. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىش ـ ئىزلار

قايلور يېزىسى «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى خەنزۇ، خۇيزۇ، زاڭزۇ، جۇاڭزۇ، ئۇيغۇر، باۋئەن قاتارلىق كۆپ مىللەتتىن تەركىب تاپقان دېھقانچىلىق مەيدانى. مەيدان باشلىقى ما كېۋۇ (باۋئەن) مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنى ئەڭ مۇھىم ئىش قاتارىدا چىڭ تۇتتى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدا ھەر مىللەت خەلقى بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېزا ئىقتىساد قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. بىرنەچچە يىللىق تىرىشىش ئارقىلىق، خەلق تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. 1989 ـ يىلى ئوتتۇرىچە كىرىم 1983 ـ يىلدىكى 76 يۈەندىن 969 يۈەنگە يېتىپ، نامراتلىق قالپىقى چۆرۈپ تاشلاندى، «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى بېيىدى.

لېكىن ئۇلار ئەتراپىدىكى نامرات كەنت ئاھالىلىرىنى ئۇنتۇپ قالماي، ئورتاق بېيىش يولىدا مېڭىشتا چىڭ تۇردى. دېھقانچىلىق مەيدانىغا يېقىن يېڭىيەر كەنتى (مىللىي كەنت) دىكى ئاھالىلەرنىڭ توك سىمى تارتىپ ئېلېكتر چىراغ يېقىش ئارزۇسى بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن بۇ ئىش ۋۇجۇتقا چىقمايدۇ. ما كېۋۇ بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، تېخنىكا بىلىدىغان 10 نەچچە دېھقاننى باشلاپ بېرىپ، 7 كۈن ئىشلەپ، 6000 مېتىر توك سىمى تارتىپ، ھەممە ئائىلىگە ئېلېكتر چىرىغى ئورنىتىپ بېرىدۇ. 1987 ـ يىلدىن بۇيان، دېھقانچىلىق مەيدانى تېخنىكا ئۇقىدىغان 15 دېھقاننى يېڭىيەر كەنتىگە 140 ئادەم (قېتىم) دىن ئارتۇق ھەقسىز ئىش قىلىپ بېرىشكە ئەۋەتىپ، ئۇلارغا 2 كۆۋرۈك سېلىشىپ بەردى. 4000 مېتىر ئۆستەڭ چېپىشىپ بەردى، 3000 يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ ياردەم بەردى.

مەيدان شتابىنىڭ خادىمى ۋاڭ شيۈمېي 10 نەچچە يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، ھەق بىلەن ھېسابلاشماي، ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ كېسىلىنى قىزغىنلىق بىلەن داۋالاپ، ئوكۇل ئۇرۇپ، دورىنى ئۆيىگىچە ئاپىرىپ بېرىپ، قوشنا كەنتتىكى ئاممىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى؛ قوشنا كەنتنىڭ پولات تۈگمەنى بۇزۇلۇپ قالغاندا، دېھقانچىلىق مەيدانى ۋاقتىدا تېخنىكا خادىمى ئەۋەتىپ رېمونت قىلىپ بەردى، بىر يىلدا 3 — 4 قېتىم رېمونت قىلىپ بېرىپ، بىر تىيىنمۇ ئالمىدى. . . يېڭىيەر كەنتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى ھوشۇر مۇھەممەت مۇنداق دەيدۇ: «بىز ئويلىمىغان ئىشلارنى دېھقانچىلىق مەيدانى ئويلىدى، بىز قىلالمىغان ئىشلارنى دېھقانچىلىق مەيدانى بىزگە قىلىپ بەردى، بىز دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى دېھقانلار بىلەن قېرىنداشتەك ئۆتىمىز».

1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى ئېزىز خەنزۇ دېھقانلار ئالدىرىغانغا ئالدىرىدى، ئويلىغاننى ئويلىدى؛ ھەر يىلى ئەتىيازدىكى سىلىكمۇ پەسلىدە سۇ ناھايىتى ئاز قالىدۇ، مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە ئۇ سۇنى ئالدى بىلەن خەنزۇ ئەترەتنىڭ يەر سۇغىرىشى ئۈچۈن بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋەزىپىسىنى ۋاقتىدا تاماملىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەنزۇ ئەترەتنىڭ ئۆستەڭ چېپىشتا مەبلىغى يېتىشمىگەندە مىللىي ئەترەتتىكى دېھقانلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن 7000 يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئۆستەڭ چېپىشىغا ياردەم بەردى. قايلور يېزىسى قىزىلتام كەنتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى ھوشۇر مۇھەممەت ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي پەيتىدە، خەنزۇ ئەترەتنىڭ سېيالكىسى بولماسلىق

تۈپەيلىدىن تېرىلغۇ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتەي دېگەندە ئۆزىنىڭ سېيالكىسىنى مەردلىك بىلەن خەنزۇ ئەترەتنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىپ، خەنزۇ ئەترەتنىڭ يېرىنى ۋاقتىدا تېرىۋېلىشىغا ياردەم بەردى. ئۇ يەنە باغۋەنچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، خەنزۇ دېھقانلارغا 150 يۈەن قىممىتىدىكى 15 تۈپ ئۆرۈك كۆچىتىنى ھەقسىز ياردەم قىلدى. ئۇ دائىم خەنزۇ دېھقانلارنىڭ قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەردى. خەنزۇ دېھقانلارنىڭ ئۆيىدە قىيىنچىلىق بولسا، ئۇ ھەمىشە ئوتۇن، ئاشلىق، گۆش ئاپىرىپ بېرىپ، خەنزۇ دېھقانلارنىڭ قەلبىنى ئىللىتتى، خەنزۇ دېھقانلار ئۇنى: «باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان ياخشى شۇجى» دەپ ماختاشتى.

ئۇيغۇر، خەنزۇ دېھقانلار ئۆزئارا ياردەملىشىپ بىرلىكتە ياشاش جەريانىدا چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتتى. 1961 - يىلى قىشتا گەنسۇدىن سەرگەردان بولۇپ كەلگەن ۋاڭ شىنجۇڭنىڭ ئائىلىسىدىكى 5 جاننىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىنچىلىق ئىچىدە قالىدۇ، ھاۋا تۇتۇق، شىمال شامىلى ھوشقۇيتۇپ تۇرغان بىر كۈنى گۇگۇم ۋاقتىدا ئۇ 6 ياشلىق سىڭلىسىنى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى چۆللۈككە تاشلاپ قويىدۇ، بۇ چاغدا تويبولدى گۇڭشېسى يېڭىچىمەن 2 - ئەترىتىدىكى دېھقان ھېمىت ئاباس ئوغلى قاسىم بىلەن ئوتۇن ئېلىپ كېلىۋېتىپ مۇشۇ يەردىن ئۆتكەندە بوش يىغا ئاۋازىنى ئاڭلايدۇ ۋە ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان قىزنى ئۇچرىتىپ قېلىپ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ. ھېمىت ۋە ئايالىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ بېقىشى بىلەن قىزنىڭ سالامەتلىكى تېز ئەسلىگە كېلىدۇ. ھېمىت «شۇيلىڭ» قىزچاقنىڭ ئېيتىپ بەرگەن يىپ ئۇچىغا ئاساسەن، 3 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 1 - ئەترىتىدىكى ۋاڭ شىنجۇڭنى تېز تېپىپ، ئۇنىڭغا سىڭلىسىنى ئېلىپ كېتىشنى ئېيتىدۇ. لېكىن بۇ دەل ئاچارچىلىق يىللىرى بولغاچقا، ۋاڭ شىنجۇڭ ھېمىتتىن سىڭلىسىنى بېقىۋېلىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئاقكۆڭۈل ھېمىت ئۆز رىسقىنى تېجەش بەدىلىگە «شۇيلىڭ» نى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا «تۇنساخان» دەپ ئىسىم قويىدۇ. 1980 - يىلى ۋاڭ شىنجۇڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشى بىرئاز ياخشىلىنىدۇ، ئۇ سىڭىللىرى بىلەن «شۇيلىڭ» نى قايتۇرۇپ كېلىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ھېمىتمۇ قېرىنداشلارنىڭ ئۆزئارا جەم بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ، لېكىن ئاللىقاچان 26 ياشقا كىرىپ قالغان «شۇيلىڭ» (تۇنساخان) خەنزۇ ئاكىسىنىڭ ئۆيىگە كېتىشكە ئۇنىمايدۇ ۋە ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان «ئاتا - ئانىسى» دىن مەڭگۈ ئايرىلماي، ئۇلارغا جاۋاب قايتۇرماقچى بولىدۇ. ھېمىت بىلەن ۋاڭ شىنجۇڭ تونۇشقاندىن بۇيان، ۋاڭ شىنجۇڭ ھېمىتنى چوڭ كۆرۈپ ئاكا دەيدۇ، ھېمىتمۇ ۋاڭ شىنجۇڭنى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك كۆرىدۇ، ھېيت - بايراملاردا ئۆزئارا مۇبارەكلىشىپ، پەتلىشىپ تۇرىدۇ. تۇنساخان بويىغا يېتىپ، يېزا دوختۇرخانىسىدا ئىشلەيدۇ ھەمدە بىر ئۇيغۇر يىگىت بىلەن توي قىلىپ، بىر قىز پەرزەنت كۆرىدۇ. ھېمىتنىڭ ئوغلى قاسىم ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن ھېمىت ۋە خوتۇنى تۇنساخان بىلەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئاتا - ئانا قىزىنى ئالقىنىدىكى گۆھەردەك كۆرىدۇ. قىزمۇ ئاتا - ئانىسىغا ۋاپادارلىقىنى يەتكۈزۈپ، يات ئىككى مىللەتنىڭ بەختلىك ۋە ئىناق ئائىلىسىنى بەرپا قىلىدۇ.

تويبولدى يېزا «7 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى دېھقان يې شېڭجۈن 1983 - يىلى بىر ئۇيغۇر قىزنى بېقىۋالىدۇ. بۇ قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى خوتەنلىك بولۇپ، تۇرمۇش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن شايارغا كەلگەن. قىزنىڭ ئانىسى كېسەلچان بولغانلىقى ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ بالىسى كۆپ ئىدى. شۇڭا ئۇلار قىزنى يې شېڭجۈنگە بېرىۋېتىدۇ. يې شېڭجۈنمۇ بۇ ئۇيغۇر قېرىندىشىغا بىرئاز پۇل - پۇچەك ۋە نەرسە - كېرەك بېرىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىغا قايتىشىغا ياردەم بېرىدۇ. 1993 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 4 - يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان بۇ قىزنىڭ نەتىجىسى ئەلا، مىجەزى شوخ بولغاچقا، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە، ئائىلىدە ئاتا - ئانىسىنىڭ غەمخورلۇقىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئىككى مىللەتنىڭ بەختلىك ئائىلىسىنى بەرپا قىلىدۇ.

II باب

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش

1983 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكوم «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ناھىيە، نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىش توغرىسىدا قارار» چىقاردى ۋە «شايار ناھىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ ئۈچ يىللىق ئومۇمىي پىلانى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ئورۇنلارنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۆلچىمى» نى تۈزۈپ چىقتى.

1990 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە شايار ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانىدا داغدۇغىلىق يىغىن ئېچىپ، شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ شايار ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى 2 ـ نەمۇنە ناھىيە بولۇپ قالدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى شى گېڭ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قېيۇم باھاۋۇدۇن، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى، شياۋجاڭ روزى ھوشۇر ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرىدىن شىي فۇيىڭ، قاھار ئەمەت، سۇن جىڭيۇەن، كاڭ كېجيەن، ۋاڭ فايۇەنلەر يىغىنغا قاتناشتى، يىغىندا «شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش توغرىسىدا قارار»، شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بېرىش يىغىنىنىڭ تەشەببۇسنامىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەبرىك خېتى ئوقۇپ ئۆتۈلدى. ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى، ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى تارماق ئەترىتى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە 4 ـ شىسى، ۋىلايەتتىكى ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ تەبرىك خەتلىرى ئوقۇپ ئۆتۈلدى ھەمدە شايار ناھىيىسىگە لەۋھە، تاختىسى تەقدىم قىلىندى.

قوشۇمچە 1: شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش توغرىسىدا قارار

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1982 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تۈنجى قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلغاندىن بۇيان، شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىدىن ئىبارەت بۇ نىشاننى ئاساس قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى باشتىن ـ ئاخىر بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ھەر مىللەت كادىر، ئامما ئارىسىدا ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى، مىللەتلەر

ئىتتىپاقلىق تەربىيىسىنى قىلچىمۇ بوشاشتۇرماي ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ئورۇن ۋە ئىلغار شەخسلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈش پائالىيىتىنى پۇختا قانات يايدۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق، ھەرقايسى مىللەت خەلقى بىر بىرىدىن ئايرىلالماسلىق ئىدىيىسىنى كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر سىڭدۈردى؛ ھەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا ئىشىنىدىغان بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىدىغان، بىر - بىرىنى قوللايدىغان، بىر - بىرىدىن ئۆگىنىدىغان، بىر - بىرىنى كەچۈرىدىغان ۋە «ھەممە ئادەمدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىسى بولۇش، ھەممە ئادەم مىللىي سىياسەتنى بىلىش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى سۆزلەش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئائىت ياخشى ئىش قىلىش» تەك ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ئورۇن ۋە ئىلغار شەخسلەر ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كەلدى. 7 يىلدا 3 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى؛ 211 ئىلغار كوللېكتىپ، 398 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى، بىرقانچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى 56 نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىندى، بۇ بازار، يېزىلاردىكى ئورۇنلارنىڭ 70.88% نى ئىگىلەيدۇ.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ كۈچەيتىلىشى ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ۋە تۈرلۈك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى تۇنجى قېتىم 100 مىليون يۈەنلىك ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، 103 مىليون 71 مىڭ 400 يۈەنگە يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 38% ئاشتى؛ ئېلىنغان ئاشلىق 67 مىليون 44 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 30.1% ئاشتى؛ ئوتتۇرىچە كىرىم 494.30 يۈەنگە يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 2.4 ھەسسە ئاشتى. ناھىيىدىكى 1259 نامرات ئائىلىنىڭ 951 ى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. يىللىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى 74.93% كە يەتتى، بازار - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندى، «ئىككى مائارىپ» ۋە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لاياقەتلىك بولدى. ناھىيە 1988 - يىلى ۋىلايەت بويىچە چاشقان يوقىتىشتىكى ئىلغار ناھىيە، 1989 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولدى. «ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» پائالىيىتىدە ياخشى نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈپ، 2 قېتىم ۋىلايەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى. ئىقتىساد ۋە باشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيە ئىجتىمائىي، سىياسىي جەھەتتە مۇقىم بولدى، ھەر مىللەت خەلقى خاتىرجەم، خۇشال - خۇرام تۇرمۇش كەچۈردى.

ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە مۇنداق دەپ قارىدى، شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش پائالىيىتىدىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە بولۇشنىڭ شەرتلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرلىغان. شايار ناھىيىسىگە ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش قارار قىلىندى. شايار ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار، ھەر مىللەت كادىر، ئاممىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن شان - شەرەپنى قەدىرلەپ، غەيرەت ئۈستىگە غەيرەت قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مۇقىملىق خىزمىتىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولۇشتەك ياخشى ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە يېڭى تۆھپىلەرنى قوشۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەتلەرنى، ھەر مىللەت كادىر، ئاممىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە

نامىيە بەرپا قىلىش جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىنى ئۈزلۈك قىلىپ، يولداش ۋاڭ ئېنماۋنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش توغرىسىدىكى 10 تۈرلۈك تەلىپىنى تىرىشىپ ئىزچىللاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەشكە، مۇقىملىقنى مەركەز قىلىپ، ھەر مىللەت كادىر ۋە ئاممىسىغا تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ماركسىزم - لېنىنىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش تەشۋىقات تەربىيىسىنى ئىزچىل، كەڭ، چوڭقۇر، بايرىقى روشەن ھالدا تەشۋىق قىلىپ، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى ۋە دىن قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، مىللەت مەسىلىسى ۋە دىن مەسىلىسىنى ماركسىزم - لېنىنىزملىق، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئاساس قىلىنغان مەيدان، نۇقتىئىنەزەر، ئۇسۇل ئارقىلىق كۆزىتىپ، ئانالىز قىلىپ ۋە بىرتەرەپ قىلىپ، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياستىنى نەمۇنە بولۇپ ئىزچىللاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئاڭلىق قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە بولۇشنى ئالىشىپ، يولداش جياڭ زېمىننىڭ يېقىندا شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە ئوتتۇرىغا قويغان «ھەر مىللەت خەلقى قەلبداش، نەپەسداش، تەقدىرداش بولۇپ، ئورتاق جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش» تەلىپى بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ياخشى ۋەزىيىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مۇقىم، ئىناق سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەپ، مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، تۈزەش، تەرتىپكە سېلىش، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ۋىلايىتىمىز مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدى.

ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە
1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

قوشۇمچە 2: تەشەببۇسنامە

نامىيىدىكى ھەر مىللەت ئىشچىلار، دېھقان، چارۋىچىلار، كادىرلار، زىيالىيلار، نامىيىدە تۇرۇشلۇق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىدىكى كوماندىر، جەڭچى يولداشلار:

شايار نامىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىيات بويىچە نەمۇنە نامىيە دەپ نام بېرىش يىغىنى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى نامىيىمىزدە داغدۇغىلىق ئېچىلدى. بىز نامىيىدىكى ئورۇنلارنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەر ۋەكىلى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، ھاياجان ئىلكىدە، نامىيىدىكى 160 مىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسى ۋە ئۈمىدىنى ئېلىپ، شەرەپ بىلەن يىغىنغا قاتناشتۇق. بۇ قېتىمقى يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ۋە يېتەكچىلىكىدە، ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېچىلدى، بىز چوڭقۇر تەربىيىگە ۋە ئىنتايىن چوڭ مەدەتكە ئىگە بولدۇق. بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ روھىنى ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرۈپ، نامىيىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ياخشى ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملەيمىز ۋە تەرەققىي قىلدۇرىمىز. بىز شۇنى تەشەببۇس قىلىمىزكى:

1. باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە بەرگەن بىر يۈرۈش يوليورۇقلىرى ۋە ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياستىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ۋەتەننىڭ

بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشنىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ شەرەپلىك بۇرچى ئىكەنلىكىنى، جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈش، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇشىمىز؛ ئىتتىپاقلىقتا چىڭ تۇرۇپ، بىرلىكنى قوغداپ، قالايمىقانچىلىققا، بۆلگۈنچىلىككە بايرىقىمىز روشەن ھالدا قارشى تۇرۇشىمىز؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈپ، ناھىيىمىزنىڭ مۇقىم، ئىناق سىياسىي ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملىشىمىز ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

2. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىنىي سىياسىتىنى ئەمەلىيلىك بىلەن ئىجرا قىلىپ، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»نى پائال تەشۋىق قىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىمىز. ھەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا تىل يېزىق ئۆگىنىپ، بىر بىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ھېسسىياتىغا زىيان يەتكۈزىدىغان سۆزلەرنى، مىللىي سىياسەتكە خىلاپ ئىشلارنى قىلمايمىز. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئاممىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىپ، چەت ئەلدىكى دىنىي دۈشمەن كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشىدىن ھوشيار بولۇپ ۋە ئۇلارنى توسۇپ، دىندىن پايدىلىنىپ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى، ئەدلىيە، مائارىپ، نىكاھ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى قەتئىي توسىمىز.

3. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتە، تۈزەش، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئېچىۋېتىش ئېڭى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش نۇقتىئىنەزەرىنى تۇرغۇزىمىز. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدىغان بارلىق كونا نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئۆزگەرتىپ، قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، كونا ئەنئەنىلەرگە ئېسىلىۋالىدىغان ئىدىيە ۋە ئادەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنى بىر بىرىدىن ئۆگىنىدىغان، ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرۇپ، كەمچىلىكلەرنى تولۇقلاپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا تەرەققىيات ئۈستىدە ئىزدىنىمىز. ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرىمىز. ئىقتىسادنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ناھىيىمىزنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش قەدىمىنى تېزلىتىمىز.

4. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىنى كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرىمىز. يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ كونكرېت تەلىپى بويىچە، تەربىيە ئېيى پائالىيىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، تەربىيە ئېيى پائالىيىتىنى پۇختا، تېخىمۇ ياخشى ئىشلەيمىز.

ئىشىنىمىزكى، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپالىق ئەجرى ۋە كۆڭۈل قويۇپ ئاسرىشى بىلەن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى گۈللىرى تېخىمۇ پورەكلەپ ئېچىلىدۇ، بىز تېخىمۇ ياخشى ئىتتىپاقلىشىپ، ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يېڭى سەھىپىسىنى يېزىپ چىقايلى.

شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە
ئەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش يىغىنىغا قاتناشقان ۋەكىللەر
1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

قوشۇمچە 3: ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەبرىك خېتى

شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش يىغىنىغا:

ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە داغدۇغىلىق يىغىن ئېچىپ، شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىپتۇ، بۇ شايار ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت كادىر، ئاممىسى ئۈچۈن غايەت زور شەرەپ. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يىغىننى قىزغىن تەبرىكلەيدۇ، شايار ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت كادىر، ئاممىغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ ۋە سەمىمىي سالام يوللايدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنى ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ ئىش سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى كەڭ، چوڭقۇر ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ باردى؛ تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە مىقياسىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە ئىلغار ئورۇن ۋە ئىلغار شەخسلەرنى بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. بىرنەچچە يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى ۋەزىيىتى ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ، «ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى كۈنسېرى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدا زور بىر تۈركۈم ئىلغار كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر مەيدانغا كەلدى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى شايار ناھىيىسىگە سىياسىي مۇقىملىق ئېلىپ كېلىپ، ئىقتىساد ۋە تۈرلۈك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 100 مىليون يۈەنلىك ئۆتكەلدىن ئۆتتى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 494 يۈەنگە يېتىپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، يىللىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى %22.2 كە يەتتى، بازار - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاندى. بۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا ناھىيىدىكى ھەر مىللەت كادىر، ئاممىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ، ئورتاق تىرىشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئىنتايىن مۇھىم يوليورۇقلارنى بەردى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتى توغرىسىدا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. سىلەرنىڭ باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ يوليورۇقىنى چوڭقۇر ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقى قەلبداش، نەپەسداش، تەقدىرداش بولۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى خىزمىتىنى ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىتىشىڭلارنى، مۇقىملىق مەركەز قىلىنغان تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئۈزلۈكسىز ياخشى ئىشلەپ، مۇقىملىققا دائىر تەدبىرلەرنى چىڭ تۇتۇپ ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشىنى ھەقىقىي ياخشى ئىشلىشىڭلارنى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە باشقا تۈرلۈك ئىشلارنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ئۈچۈن تېخىمۇ زور تۆھپە قوشۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

يىغىننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا تىلەكداشمىز!

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى
1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

III باب

ئىلغارلاردىن ئۈگىنىش

1963 ـ يىلدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۈگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

لېي فېڭدىن ئۈگىنىش پائالىيىتى ئاساسلىقى ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا قانات يايدۇرۇلدى. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كەڭ ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ، ھەر يىلى 3 ـ ئايدا لېي فېڭنى تەشۋىق قىلىش، لېي فېڭدىن ئۈگىنىش دولقۇنىنى قوزغىدى.

1985 ـ يىلى ناھىيىدىكى ياش ـ ئۆسمۈرلەر ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق لېي فېڭدىن ئۈگىنىپ 4 مىليون 200 مىڭ تۈپ خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلدى. 1987 ـ يىلى لېي فېڭدىن ئۈگىنىش گۇرۇپپىسى 32 كىشىلىك ۋەزىپە ئىجرا قىلغۇچى قوشۇن تەشكىللەپ، ئاساسلىق يول ئېغىزلىرىدا قاتناش تەرتىپىنى ساقلىدى. ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئىتتىپاق ياچېيكىسى مائارىپقا ياردەم بېرىش گۇرۇپپىسىدىن 68 نى تەشكىللەپ، ئازغان 82 ياش ـ ئۆسمۈرگە سىياسىي ـ ئىدىيۋى تەربىيە خىزمىتى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى. لېي فېڭدىن ئۈگىنىش پائالىيىتى جەريانىدا، ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۈگىنىش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپتىن 39 ى، ئىلغار شەخستىن 104 ى باھالاپ چىقىلدى.

1990 ـ يىلدىن 1991 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى «ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۈگىنىش، سوتسىيالىستىك دەۋر روھىنى جارى قىلدۇرۇش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى، مائارىپ ئىدارىسى بىرلىكتە، 3000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنى لېي فېڭدىن، لەي نىڭدىن ئۈگىنىش پائالىيىتىنى تېخىمۇ كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. خالىسانە مۇلازىمەت ئۇقتىسىدىن 91 نى تەسىس قىلىپ، 36 مۇلازىمەت تورىنى يولغا قويۇپ، 2120 ئادەم (قېتىم) نىڭ چېچىنى ھەقسىز ياساپ قويدى، 4910 ۋېلسىپىتنى، 276 ئائىلە ئېلېكتر سايمىنىنى رېمونت قىلدى، 1982 ئادەم (قېتىم) نىڭ كېسىلىنى كۆردى، 6521 ئادەم (قېتىم) گە قانۇن، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى، تېببىي داۋالاش قاتارلىقلاردىن مەسلىھەت بەردى، 8500 ئادەم (قېتىم) نى چاي بىلەن تەمىنلىدى. بازار كۈنى ئاممىنىڭ 5817 ۋېلسىپىت، موتسىكلىتىنى ھەقسىز بېقىپ بەردى. ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىكى ياشانغانلار، يېتىم، تۇل كىشىلەرگە 1000 قېتىمدىن ئارتۇق تازىلىق قىلىپ بەردى، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىپ ئەكىلىپ بەردى، ئۇلارغا تاماق ئېتىپ، سۇ توشۇپ بەردى، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يۇيۇپ بەردى.

1993 ـ يىلى لېي فېڭدىن، لەي نىڭدىن ئۈگىنىپ ياخشى ئىش قىلىش دولقۇنىدا ئورگان، مەكتەپلەردىكى ياش ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرى بەس ـ بەس بىلەن كوچىلارغا چىقىپ، ھەقسىز مۇلازىمەت قىلدى. خالىسانە مۇلازىمەتكە 4642 ئادەم قاتناشتى، ئۇلار 904 ياخشى ئىش قىلدى.

IV باب

«بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى

1983 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» ۋە «ئومۇمىي خەلق ئەدەبلىك بولۇش ئېيى، پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەبلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش، تەرتىپلىك بولۇش، پاكىزە بولۇش؛ تىلى گۈزەل، ھەرىكىتى گۈزەل، قەلبى گۈزەل، مۇھىتى گۈزەل بولۇش؛ ۋەتەننى، كوممۇنىستىك پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش پائالىيىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قانات يايدۇرۇلدى. بولۇپمۇ 1987 - يىلدىن كېيىن بۇ پائالىيەت ھەرقايسى ئورۇن رەھبەرلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە ھەرمىللەت كادىر، ئاممىنىڭ پائال قاتنىشىشى بىلەن «پاسكىنىچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ناچارلىق» نى تۈزەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان مۇسابىقە پائالىيىتى سۈپىتىدە كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇپ، شەھەر-بازار قىياپىتى ئۆزگەرتىلدى.

§ 1 . «پاسكىنىچىلىق» نى تۈزەش

ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىپ، ئورۇنلاردىن ئۆي ئىچى - سىرتىنىڭ ۋە ئائىلىلەر ئولتۇراق رايونى ھويلا - ئاراملىرىنىڭ تازىلىقىنى ياخشى قىلىش تەلەپ قىلىندى، مۇقىم ئەخلەت مەيدانى، ئەخلەت كۆلچىكى ياسالدى. ئەخلەتنى كەلسە - كەلمەس تۆككەنلەرگە جەرىمانە قويۇلدى ھەمدە شەھەر-بازارلاردا بىر قىسىم ھاجەتخانىلار سېلىندى. ئاممىۋى چاشقان يوقىتىش پائالىيىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ، چاشقاننىڭ زىيىنى ئۆدا 5 يىل كونترول قىلىندى. يېمەكلىك تازىلىقىنى باشقۇرۇش خىزمىتى كۈچەيتىلدى، ناھىيە بويىچە يېمەكلىك تازىلىقى نازارەتچىسىدىن 13 ى بار بولدى. 11 قارار يېمەك - ئىچمەك كەسپكارى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، تازىلىق ئىجازەتنامىسى، ساغلاملىق كىنىشكىسى يوق، يېمەك - ئىچمەك كەسپكارلىرىنىڭ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇلمىدى، قاچا - قۇچىلىرى دېزىنفېكسىيە ئۆلچىمىگە يەتمىگەنلەرنىڭ تىجارىتى توختىتىلىپ، چەكلىك مۇددەت ئىچىدە تەرتىپكە سېلىندى. مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، شەھەر - بازار مۇھىتى پاكىزلاشتۇرۇلدى، كۆكەرتىلدى ۋە گۈزەللەشتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زاۋۇت، كان، كارخانىلارنىڭ «داشقال، كېرەكسىز گاز، يۇندا» دىن ئىبارەت ئۈچ كېرەكسىز بىلەن بۇلغىنىشىنى قاتتىق كونترول قىلىش تەلەپ قىلىندى.

2 § . «قالايمىقانچىلىق» نى تۈزەش

قاتناش تەرتىپى تەرتىپكە سېلىنىپ، قاتناش باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، ناھىيە بازىرى رايونىدىكى ئاساسلىق كوچىلاردا ئۇلاغ هارۋىلىرىنىڭ مېڭىشى چەكلەندى. ۋېلىسىپىت قويۇش ئورنى تەسىس قىلىندى، كىنو - تىياتىرخانىلارنىڭ تەرتىپى تەرتىپكە سېلىنىپ، ھەممە ئادەم مەدەنىي تاماشىبىن بولۇش تەشەببۇس قىلىندى. دۇكان ۋە كوچىلارنىڭ تەرتىپى تەرتىپكە سېلىنىپ، مەدەنىي تىجارەت قىلىش، خېرىدارلارغا ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ئۆزئارا ھۆرمەتلەش، ئۆزئارا ياردەم بېرىشتەك ئىجتىمائىي يېڭى كەيپىيات تەشەببۇس قىلىندى. ئورۇنلار قانۇنچىلىق تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، ھەر تەرەپلىمە تۈزەش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ئىچكى قىسمىدىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى قاتلامىمۇ قاتلام ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئىشپىيونلۇقتىن، ئوغرىلىقتىن، ئوتتىن، ئاپەتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاساس قىلىنغان «تۆتتىن مۇداپىئە كۆرۈش» تۈزۈمى شۇنىڭدەك «ئۆز ئورنىنى، ئۆز ئادەملىرىنى ياخشى باشقۇرۇش، ئۆز ئىشىنى ياخشى قىلىش» تىن ئىبارەت بىخەتەر باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۇرغۇزدى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش-ئۆسمۈرلەرگە قارىتا «تۆتنى ھۆددىگە ئېلىش» (ئىدارىلەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى، ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنى، مەھەللىلەر ئاھالىلەرنى ھۆددىگە ئېلىش) خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى.

1992 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت كادىر، ئاممىغا ئاممىۋى ئەخلاقنى، ئاممىۋى تەرتىپنى قوغداش، قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش بويىچە تەشۋىقات، تەربىيىنى كۈچەيتتى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى 14 ماددىلىق «شايار ناھىيىسىنىڭ بازارلىرىدىكى ‹پاسكىنچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ناچارلىق› نى تۈزەش بويىچە مۇكاپاتلاش چارىسى (لايىھە)» نى تۈزۈپ چىقتى، بۇ چارىنى ناھىيىلىك جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەرتەرەپلىمە تۈزەش ئىشخانىسى نازارەت قىلىپ بولغا قويدى. كوچىلاردىكى ئاممىۋى مۇئەسسەسەلەرنى بۇزغان، ئوغۇرلىغان، ئاممىۋى تەرتىپنى قالايمىقان قىلغانلارغا بىردەك جەرىمانە قويۇلدى، چارىگە خىلاپلىق قىلغانلارنى مەلۇم قىلغۇچىلارغا جەرىمانىنىڭ %50 ى مۇكاپات بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «شايار ناھىيىسىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش بويىچە پىداكارلىق فوندىنى يولغا قويۇش چارىسى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ ئاممىۋى ئامانلىق بويىچە بىرلەشمە مۇداپىئە كۆرۈشنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى» تۈزۈپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىغاندىن كېيىن، يېزا (بازار)، مەيدان رەھبەرلىرىگە تاپشۇرۇلدى، ئۇلار ناھىيە رەھبەرلىرى بىلەن «جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش مەسئۇلىيەتنامىسى» ئىمزالىدى.

3 § . «ناچارلىق» نى تۈزەش

پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا «پاك - دىيانەتلىك بولۇش - تۆھپە قوشۇش، ئاممىنىڭ چاكىرى بولۇش» نىشان قىلىنغان رەھبەرلىك مۇلازىمەت ئىدىيىسى تۇرغۇزۇلدى. ئىش - خىزمەت ئىستىلىنى ياخشىلاش، ئىش بېجىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، ئۆزىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىن؛ كادىرلارنى

ئەخلاق، ئىقتىدار، ئىشقا چىقىش، نەتىجىدىن ئىبارەت 4 جەھەتتىن باھالاش، تۈرلۈك باشقۇرۇش تۈزۈمى، خىزمەت تۈزۈمى، پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى نازارەتچىلىك تۈزۈمى ۋە دېموكراتىك باھالاش تۈزۈمىنى تەدرىجىي تۈرغۇزۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن باشلىنىپ، ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

كۆزنەك مۇلازىمەت كەسپىدە، كەسىپ ئەخلاقىنى قېلىپلاشتۇرۇش تەربىيىسى كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، كەسىپ جەھەتتە غايە تىكلەش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىپ، كەسىپ ئەخلاقىغا رىئايە قىلىش، كەسپىي ماھارەتنى ئۆستۈرۈش، ، كەسىپ ئىنتىزامىنى كۈچەيتىش، قائىدە - تۈزۈم تۇرغۇزۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش مۇكاپاتلاش، دەرىجە ئۆستۈرۈش، ئىلغارلارنى باھالاش قاتارلىقلار بىلەن چىتىلدى. مائارىپ، مەمۇرىيەت، ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ شان - شەرەپ تۇيغۇسى ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچەيتىلىپ، كۆزنەك كەسپلەرنىڭ مۇلازىمەت سۈپىتى ئۆستۈرۈلدى.

1982 - يىلى 1 - قېتىملىق مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتىدە، قاتلامىۇ قاتلام سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلدى. سەپەرۋەرلىك يىغىنىغا قاتناشقان ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ، «ھەممە ئائىلىدە ھاجەتخانا بولۇش، ھەممە ئەترەتتە باسما قۇدۇق بولۇش، ھەممە ئادەم ئەدەبلىك بولۇش، ھەر بىر ئادەم ئىتتىپاقلىققا ئەھمىيەت بېرىش، ھەممە كەنتتە كۆچەت تىكىش، ھەممە ئائىلە چوڭ تازىلىق قىلىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. بىر ئايدا ناھىيە بويىچە 4985 باسما قۇدۇق قېزىلدى، بۇ قۇدۇقلاردىن 31 مىڭ 560 ئادەم نەپ ئالدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە يېزىلاردا «ھەممە ئائىلىدە ھاجەتخانا بولۇش، ھەممە ئەترەتتە باسما قۇدۇق بولۇش» نىشانى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە 2 - نومۇرلۇق كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ناھىيىدىكى يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرى 17 قېتىم چوڭ - كىچىك يىغىن ئېچىپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەشۋىقات ماتېرىيالىدىن 743 پارچە، دورىدىن 50 مىڭ 324 دانە تارقاتتى. 6 يېزىنىڭ ئىچىملىك سۈيى دېزېنفېكسىيە قىلىنىپ، ئىچىملىك سۇ شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، خەلقنىڭ جىسمانىي ساپاسى ئاشۇرۇلۇپ، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىشى ئازايتىلدى.

V باب

ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش

1987 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم «ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» بويىچە مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، «پۈتۈن پارتىيە ھەرىكەتكە كېلىپ، ئومۇمىي خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىش» چاقىرىقىنى چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئورۇنلار پائال ھەرىكەتكە كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى «ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» (ئەلا مۇلازىمەت، ئەلا تەرتىپ، ئەلا مۇھىت، لېي فېڭدىن، ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش» پائالىيىتى مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قاتارىدا چىڭ تۇتۇلۇپ، پىلانلىق ئىش قىلىش،

ئورۇنلاشتۇرۇش، تەكشۈرۈش، سېلىشتۇرۇپ باھالاش، خۇلاسىلەش، نام بېرىپ تەقدىرلەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

§ 1 . ئەلا مۇلازىمەت

1987 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئەلا مۇلازىمەت قىلىش پائالىيىتىنىڭ مۇنداق ئىككى مۇھىم نۇقتىسى بار: بىرىنچى، ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئاساسىي قاتلام ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، ئامما ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، كادىرلاردىن پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ فاڭجېن، قانۇن، پەرمانلىرى، سىياسەتلىرىنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىجرا قىلىش، خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرۇش تەلەپ قىلىندى. پىكىر ساندۇقى تەسىس قىلىنىپ، سۆيلەش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، ئامما قىزغىن كۈتۈۋېلىنىپ، خىزمەت ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى. «بوسۇغىسى ئېگىز، تەلەتى سۇرۇن، ئىش بېجىرىش قىيىن» بولۇشتەك يامان ئىستىلى ئۆزگىرىشكە يۈزلەندى. باج ئىدارىسى باج يىغىشتا مەدەنىي بولۇش، كىشىلەرگە ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىش، باج ئارقىلىق كىشىلەرنى باسماسلىق، باج ئارقىلىق ئۆز نەپسىگە چوغ تارتماسلىق، قانۇن بويىچە ئىش بېجىرىش، نىسبەت بويىچە باج ئېلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ئىككىنچى، مەدەنىي تىجارەت قىلىش، خېرىدارلارغا ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. 1989 - يىلى توقۇمىچىلىق، تۈرلۈك ماللار شىركەتلىرى كۆرۈش ئاچتى، خېرىدارلارنى قىزغىن كۈتۈش توغرىسىدا 10 ماددا، پۇكەي ئىنتىزامىدا 10 غا يول قويماسلىق قاتارلىق تۈزۈملەر تۈزۈلدى ھەمدە تىجارەتچىلەر بەلگە تاقاپ ئىش ئورنىغا چىقىش يولغا قويۇلدى، تىجارەت ۋاقتى ئۇزارتىلدى ۋە تەڭشەلدى، ئادىل تارازا، ئادىل مېتىر شۇنىڭدەك مىقدارنى ئۆلچەش ئەسۋابى تەسىس قىلىش قاتارلىق مۇلازىمەت تۈرلىرى يولغا قويۇلدى.

ناھىيە سىستېما بويىچە پارتىيە ئەزالىرىغا پارتىيىگە دائىر ئاساسىي بىلىم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، «ئۈچ يىغىن، بىر دەرس» تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈردى، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئاڭلىقلىقىنى ئاشۇردى. پارتىيە ئىستىلىنىڭ ياخشىلىنىشى ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ياخشىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى، ناھىيىلىك ج خ تارماقلىرى ئاساسلىق تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن ئامانلىقنى ساقلاش بويىچە ئۆلچەمگە يېتىش مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالىدى، مەسئۇلىيەت دائىرىسىگە ئاساسەن، مەسئۇلىيەتنامە مەزمۇنى بويىچە ئىشنى ياخشى قىلغانلارنى يىل ئاخىرىدا مۇكاپاتلىدى، ياخشى قىلالمىغانلارنى جازالىدى. شۇنىڭ بىللە قاتناش تەرتىپىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، «بازار كۈنى» تەشۋىقات ماشىنىسى چىقىرىپ كوچىلاردا قاتناش باشقۇرۇش بەلگىلىمىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، قاتناش ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى. ياختا - چىگە شىركىتى ياختا سېتىۋېلىش مەزگىلىدە، مەخسۇس نازارەتچى قويۇپ، دېھقانلارنى شۇلۇۋېلىش ھادىسىلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى، چايخانا، ياللار ئۆيى، تاغار ياماش ئۆيى تەسىس قىلىپ، ياختىكارلارغا قولايلىق يارىتىپ بەردى.

1992 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان كەسىپ ئەخلاق تەربىيىسى كۈچەيتىلدى، «يېڭىچە كەسىپ ئەخلاقى تىكلەش»، «ئون ياخشى ئۈلگە» نى باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار «ئون ياخشى ئۈلگە» دىن 161 نى باھالاپ چىقىپ تەقدىرلىدى. كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى ئۆستۈرۈلۈپ، كەسىپتىكى ناتوغرا ئىستىللار ئۈنۈملۈك تۈزىتىلدى.

2 § . ئەلا تەرتىپ

1987 - يىلى ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار ئورۇن مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، يوقلىما تۈزۈمى، مۇكاپاتلاش، جازالاش تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقتى، قانۇنىي ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى، ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىگە ۋە ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، بىخەتەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈردى. ناھىيە بويىچە جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 1986 - يىلدىكىدىن %20.2 تۆۋەنلىدى. دېلو پاش قىلىش نىسبىتى %77.9 كە يەتتى، مۇھىم، چوڭ دېلولار %25، ئامانلىق قوغداشقا دائىر دېلو %50 تۆۋەنلىدى. قاتناش، بازار تەرتىپى تەرتىپكە سېلىندى، ئاساسلىق كوچىلاردا پىيادىلەر بىلەن ماشىنا يولى ئايرىلىپ، ھەممىسى ئۆز يولىدا ماڭىدىغان بولدى، يېزا ئىگىلىك سودا بازىرىدىكى يايمىلار تۈرلەر بويىچە ئايرىلدى، بازارلاردا ئىلگىرىكىدەك ئادەم، ھارۋىلار ئارىلاش ماڭىدىغان، قالايمىقان يايما يېيىۋالىدىغان ھادىسىلەر ئۈنۈملۈك ئۆزگەرتىلدى.

1989 - يىلى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتى كۈچەيتىلىپ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى تەرتىپكە سېلىندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ناھىيە بويىچە ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتىدىن 135 نى قۇردى، ئامانلىق ساقلىغۇچىدىن 386 نى قويدى، ئامانلىق ساقلاش مەسئۇلىيەتنامىسىدىن 285 نى ئىمزالىدى، ج خ ئورگانلىرىغا ھەمكارلىشىپ 17 دېلونى پاش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بازارنى مەركەز قىلغان ئوغرىلىققا ۋە ئېقىپ يۈرگەن جىنايەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە مەركەزلىك زەربە بېرىپ، 75 دېلونى پاش قىلدى، 46 جىنايەتچى ئۇنسۇرنى تۇتتى، بۇ ئارقىلىق 37 مىڭ 598.86 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇردى. 1989 - يىلى ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا بېيجىڭدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋە 1990 - يىل 4 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ جەريانىدا مۇقىملىق ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ دېگەن فاڭجېن قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، سىياسىي، ئىدىيە، ھەرىكەت جەھەتتە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىلەن بولغان يۈكسەك بىردەكلىك ساقلىنىپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە بايراق روشەن ھالدا قارشى تۇرۇلدى. ئۆز ئورنىدىكى مۇقىمسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىق ئامىللىرى تۈگىتىلىپ، ناھىيىنىڭ تىنچ، ئىتتىپاق سىياسىي ۋەزىيىتى قوغدالدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە «ئاساسىي قانۇن»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» قاتارلىق 12 خىل قانۇن بىلىملىرىنى ئۆگىنىش تاماملاندى، ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى %98.3 بولدى. ناھىيە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتنىڭ «1 - بەش يىللىق» قانۇنىي ئومۇملاشتۇرۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۆمىكىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لاياقەتنامە ئالدى ھەمدە مەملىكەت بويىچە قانۇنىي ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى شايار ناھىيىسىگە قانۇنىي ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ لوزۇنكىسى ۋە شەرەپ گۇۋاھنامىسى بەردى.

1991 — 1992 - يىللىرى كۆچمە نوپۇس ۋە بازارلاردىكى ئالاھىدە كەسىپلەر، ئاممىۋى سورۇنلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، بولۇپمۇ ناھىيىدىكى مېھمانخانا، دەڭ - ساراي، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ئېنىقلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە دىنىي زاتلارغا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتى كۈچەيتىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ياخشىلىنىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇلۇپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئىلگىرى سۈرۈلدى. «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» خىزمىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلۇپ،

«ئالتە زىيانداش» ئۈزۈل - كېسىل تازىلىنىپ، مەنىۋى بۇلغىنىش ئۈنۈملۈك كونترول قىلىنىپ، ئىجتىمائىي كەيپىيات ساپلاشتۇرۇلۇپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق قوغدالدى.

1993 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە» لەرنى باھالاش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق، سوتسىيالىزملىق ئىدىيىسى ۋە قانۇنىي ئېڭى كۈچەيتىلدى، يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتى ۋە جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلاندى. ناھىيە بويىچە «چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش، پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش» ۋە «2 - بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش» خىزمىتى داۋاملىق، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى.

§ 3 . ئەلا مۇھىت

1987 — 1988 - يىللىرى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى مەنىۋى مەدەنىيلىك ئىشخانىسى ئوتتۇرىغا قويغان 15 ماددىلىق «شايار ناھىيىسىنىڭ ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش» توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، بازار مۇھىتىنى ساپلاشتۇرۇش، يېشىللاشتۇرۇش، گۈزەللەشتۈرۈش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، «خەلق» يولى 36 مېتىر قىلىپ كېڭەيتىلدى، يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1015 مېتىرغا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق كوچىسىدا ئادەم بىلەن ئاپتوموبىل ئايرىم يول يۈرىدىغان قىلىنىپ، قاتناشنىڭ بىخەتەر، راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى، قاتناش ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئۈنۈملۈك ئالدى ئېلىندى. بازارلىق ھۆكۈمەت 4 ئاھالىلەر كومىتېتىنى مەبلەغ توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئىگەرچى كوچىسى بىلەن ئاھالىلەر رايونىدىكى 2908 مېتىر كېلىدىغان 6 كىچىك كوچىغا ئاسفالت ياتقۇزدى. بازاردىكى 63 ئورۇن 8754 كۋادرات مېتىر يەردە گۈل، ئوت - چۆپ ئۆستۈردى، 42 ئورۇن مۇستەھكەم گۈللۈكتىن 98 نى، ئادەتتىكى گۈللۈكتىن 55 نى ياسىدى.

1989 — 1990 - يىللىرى «خەلقنىڭ شەھىرىنى خەلق قۇرىدۇ» دېگەن پرىنسىپ بويىچە، ھەر تەرەپلىمە مەبلەغ توپلاش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 475 مېتىر بازار ئايلانما يولى ياسالدى. شايار ناھىيىسى بازار خەلقىنىڭ ئىچىملىك سۇ شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، كۆلىمى 2000 كۇب مېتىر سۇ ئىشلەپچىقىرىدىغان سۇ مۇنارىدىن بىرنى ياساپ، بازار ئاھالىسىنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان سۇ ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇردى. يېڭىدىن ئورمان بەلۋېغى ئېچىپ 2000 تۈپ مەنزىرە دەرىخى تىكتى، بىر قىسىم كوچىلاردىكى ئورمان بەلۋېغىغا تولۇقلاپ كۆچەت تىكتى. 1000 مېتىردىن ئارتۇق گۈللۈك رېشاتكىسى ياسىدى، يول چىرىغى، ئەخلەت ساندۇقى ئورناتتى، باسما قۇدۇق قېزىپ، كوچا مەركىزىدىكى گۈللۈك ۋە كوچىلارنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى 7290 كۋادرات مېتىر يەردە گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈپ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈردى. بازاردىكى كوچىلارنى بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىپ تازىلاش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى ۋە سۇ چېچىش ماشىنىسىدىن بىرنى سەپلەپ، كوچىلارغا ھەركۈنى چۈشتىن بۇرۇن بىر قېتىم، چۈشتىن كېيىن بىر قېتىم سۇ چاچتى. بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيە بازىرىنىڭ ئىلگىرىكىدەك «بوران چىقسا ھەممە يەر توپىغا كۆمۈلۈپ كېتىدىغان، يامغۇر ياغسا كوچىلار پاتقاق بولۇپ كېتىدىغان، بازار كۈنى ئادەم، ھارۋىلار كوچىنى بىر ئالىدىغان، يول مېڭىش قىيىن بولىدىغان» كونا قىياپىتى ئۆزگەردى.

كېسەلنى تۈگىتىش، چاشقان يوقىتىش ئاساس قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كەڭ ئېلىپ

بېرىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت غەيرىي A، غەيرىي B تىپلىق جىگەر ياللۇغىنىڭ تارقىلىشى ۋە 2. نومۇرلۇق كېسەللىكنىڭ تارقىلىشىدىن مۇداپىئەلىنىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، بۆلەكلەر بويىچە يېغىن ئېچىپ، دورا تارقىتىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى، بۇنىڭ بىلەن پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش خىزمىتى كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى، ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

VI باب

مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قىمار ئويناشنى، شەھۋانىيلىقنى چەكلەش» بۇيرۇقىنى چۈشۈردى، بۇنىڭ بىلەن ئەمۇال ئىزچىل ياخشى بولۇپ كەلدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە يەنە نومۇسنى سېتىش، يوشۇرۇنچە شەھۋانىيلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، قىمار ئويناش، زەھەر (نەشە) چېكىش، زەھەر ۋە «سېرىق» كىتاب ـ ژۇرناللارنى سېتىش، «سېرىق» سىنئالغۇ فىلىملىرىنى قويۇش ھادىسىلىرى يۈز بەردى، بەزى جايلاردا لۈكچەك، ئوغرى ـ قاراقچىلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، جەمئىيەت تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، بەزى ياش ـ ئۆسمۈرلەر ئۇلارنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىدى، بەزىلەر ھەتتا جىنايەت ئۆتكۈزۈش يولىغا ماڭدى.

1990 ـ يىل 12 ـ ئايدا مەملىكەت بويىچە «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» خىزمىتى يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، 1991 ـ يىل 7 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى «مەدەنىيەت بازارلىرىنى ئېنىقلاش ـ تەرتىپكە سېلىش» سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتلىك «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەزالىرى تەشۋىقات بۆلۈمى، سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتى، ج خ ئىدارىسى، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مەدەنىيەت ئىدارىسى، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، ئاياللار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن تەشكىللەندى، بۇ گۇرۇپپا ناھىيىنىڭ بازار، يېزا ـ مەيدانلىرى، يېزىلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قانۇنسىز سىنئالغۇ لېنتىسىدىن 41 قاپنى مۇسادىرە قىلدى، چەكلەنگەن كىتابتىن 88 نى، سىنئالغۇ لېنتىسىدىن 169 قاپنى يىغىۋالدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئالاقىدار بەلگىلىمە» نى مەخسۇس تارقاتتى.

1993 ـ يىل 11 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە يەنە «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش»، «قانۇنسىز قىلمىشلارغا زەربە بېرىش» پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، سىياسىي كېڭەش، تەشۋىقات بۆلۈمى، ج خ ئىدارىسى، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، مەدەنىيەت ئىدارىسى، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى. 3 ئاپتوموبىل ئاجرىتىپ، 17 خادىمدىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى كىتابخانا، كىتاب ـ ژۇرنال، باسما زاۋۇتى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، سىنئالغۇ قويۇش

ئۆقتىلىرىنى تەكشۈردى. تەكشۈرۈشتە بىرىنچىدىن، كىنىشكىسىنىڭ بار - يوقلۇقى، قانۇن بويىچە تىجارەت قىلغان - قىلمىغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، مال كىرگۈزۈش يوللىرىنىڭ بەلگىلىمىگە ئۇيغۇن بولغان - بولمىغانلىقى؛ ئۈچىنچىدىن، شەھۋانىي ۋە ئېغىر سىياسىي مەسىلە بار قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرى ۋە سىنئالغۇ بۇيۇملىرىنىڭ بار - يوقلۇقى؛ تۆتىنچىدىن، بەلگىلىمىگە خىلاپ ھالدا قانۇنسىز كىتاب - ژۇرناللارنى باسقان - باسمىغانلىقى؛ بەشىنچىدىن، «ئۈچتە ھەمراھ بولۇش» ھادىسىلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى تەكشۈرۈلدى.

تەكشۈرۈش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: 326 قاپ سىنئالغۇ لېنتىسى تەكشۈرۈپ تېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قويۇش ئىجازەتنامىسى بارلار 86 قاپ، قويۇش ئىجازەتنامىسى يوق، شەھۋانىي ۋە سىياسىي مەسىلە بار سىنئالغۇ لېنتىسى 236 قاپ. 5 قاپ سېرىق مەزمۇندىكى سىنئالغۇ لېنتىسىنى قويغان ئورۇن تەكشۈرۈپ تېپىلىپ، تىجارەتنى توختىتىپ تەرتىپكە سېلىشقا بۇيرۇلدى، 4500 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى. چەكلەنگەن كىتابتىن 2 سى تەكشۈرۈپ تېپىلدى. تەكشۈرۈلگەن ئورۇنلار قايتىدىن تىزىملاندى، گۇۋاھنامىسى يوقلار تولۇقلاپ رەسمىيەت بېجىردى ھەمدە مەسئۇل تارماق بىلەن مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالىدى.

VII باب

مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى

ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىپىزملىق، سوتسىيالىستىك روھنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدا سوتسىيالىزملىق ئىدىيە - ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈلدى. 1993 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ «ناھىيە بويىچە مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى قۇرۇپ، كەسىپ ئەخلاقى تەربىيىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا دوكلات» نى تەستىقلاپ تارقاتتى، «شايار ناھىيىلىك مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى كومىتېتى» قۇردى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى، مەنىۋى مەدەنىيلىك ئىشخانىسى پارتىيە مەكتىپىدە بىر ھەپتىلىك «مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك تايانچ تەربىيىلەش كۇرسى» (بىر مىللىي، بىر خەنزۇ سىنىپ) ئاچتى، كۇرسقا 206 كۇرسانت قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ كۇرسانت 68، مىللىي كۇرسانت 138. «سوتسىيالىستىك ئىدىيە - ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش» دېگەن كىتاب دەرسلىك قىلىندى. ئۆگىنىش ئارقىلىق كۇرسانتلارنىڭ «مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى» قۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇشى ئۆستى. «سوتسىيالىستىك ئىدىيە - ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش» نى ئومۇملاشتۇرۇش پۇقرالارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئىتتىپاقلىق - دوستلۇق روھىنى جارى قىلدۇرۇش، جەمئىيەتنىڭ ياخشى تەرتىپىنى ساقلاش، يېڭى ئىستىل تىكلەشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپىنىڭ تايانچلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئورۇنلار كەينى - كەينىدىن مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى «مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى» ۋىۋىسكىسىنى ئېسىپ، ئالاقىدار ئۆگىنىش تۈزۈملىرىنى تۇرغۇزۇپ، ئۈچنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

(دەرس ئۆتىدىغان خادىملارنى تەمىلىيلەشتۈرۈش، ئۆگىنىش ۋاقتىنى تەمىلىيلەشتۈرۈش، ئۆگىنىش مەزمۇنىنى تەمىلىيلەشتۈرۈش) نى ئىشقا ئاشۇردى. 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن باشلاپ ھەرقايسى مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن دەرس باشلىدى. مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپىنىڭ ئومۇملىشىشى ۋە «مەدەنىي شايارلىقلاردىن بولۇش» پائالىيىتىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىي ناھىيە بەرپا قىلىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى.

VIII باب

ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە

1 § . ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئۆلچىمى

1991 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت ئاقسۇ شەھىرىدە «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنى باھالاش» نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى، يىغىندىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم [1991] 41 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتنى تارقىتىپ، پۈتۈن ناھىيىگە «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنى بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى ھەمدە ئۇقتۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرى» نىڭ ئۆلچىمىنى تارقاتتى.

1. كوللېكتىپنى قىزغىن سۆيۈش: سىياسەتنى ئىجرا قىلىپ، مەسئۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە ئېلىش، پارتىيىنى سۆيۈش، دۆلەتنى سۆيۈش، كۈچ تەرەپكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىش، پىلانغا بويسۇنۇش، ۋەزىپىنى ئورۇنداش.

2. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى: ئومۇمىيلىقنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ئۆرپ ـ ئادەتكە ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش ۋە ئۆگىنىش، باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئورتاق ئالغا بېسىش.

3. ھالال ئەمگەك بىلەن بېيىش: جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك يارىتىش، تىرىشىپ ئەمگەك قىلىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، ئۆلچەمگە يېتىش ـ ھالاللىقنى بەرپا قىلىش، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش.

4. مەدەنىيەت ئۆگىنىپ، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش: ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، مەدەنىيەت ئۆگىنىش، قۇرئان ئوقۇشنى رەت قىلىش، پەرزەنتلىرىنى ھەر تەرەپتىن تەربىيىلەش، ئىئانە توپلاپ مائارىپقا ياردەم بېرىش، ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش.

5. ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش: توي ئۆتكۈزۈشنى يىغىنچاق ئۆتكۈزۈش، نەزىر ـ چىراغنى ئاددىي ئۆتكۈزۈش، يېڭى ئىستىلنى تەشەببۇس قىلىش، خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش، ھېچقانداق ئادەم قىمار ئوينىماسلىق. «ئالتە زىياندداش» نى تۈگىتىش.

6. ئىرىشچانلىق بىلەن ئائىلە باشقۇرۇش: ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئائىلىدە ئىناق ئۆتۈش، ئەر ـ ئايال باراۋەر بولۇش، ئىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەش ـ تېجەشلىك بولۇش، دوستلارنى ھۆرمەتلەش، قوشنا ـ قولۇملار بىلەن ئىناق ئۆتۈش.

7. باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش: لېي فېڭدىن ئۆگىنىپ ياخشى ئىش قىلىش،

باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش، ئەمەلىي ئىشلەش، ئورتاق بېيىش.

8. ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش: قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتا لاياقەتلىك بولۇش، ھەممە ئادەم ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش، باشلامچىلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلىش، ئائىلىدە جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر بولماسلىق، يېزا قائىدىسىنى ئىجرا قىلىش، توختامغا ئەمەل قىلىش.

9. پىلانلىق تۇغۇت: كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش،ساپالىق تەربىيىلەش، تەدبىر قوللىنىپ تۇغۇتنى ئۈنۈملۈك چەكلەش، سىياسەتكە خىلاپلىق قىلغانلارغا يۈلتۈز ۋۇۋىسىنى ئاسماسلىق.

10. مۇھىت تازىلىقى: ھويلا - ئارامىلار پاكىز بولۇش، گۈل - گىياھ، ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈش، ئورمان بەرپا قىلىش، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈش، تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش، ئائىلە ئەزالىرى ساغلام بولۇش.

2 § . مەدەنىي ئائىلىلەرنى باھالاش پائالىيىتى

ناھىيىلىك پارتكوم 10 يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىسى بەرپا قىلىش بويىچە باھالاش پائالىيىتىنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئەستايىدىل، ياخشى تۇتۇشنى تەلەپ قىلدى.

1991 - يىلى تارىم يېزىسى بەشتوغراق كەنتى تۇنجى قېتىم 10 يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىسىنى بەرپا قىلىش بويىچە باھالاش پائالىيىتىنى ئۇقتىدا سىناق قىلدى. بۇ كەنتتىكى دائىملىق دېھقان ئائىلىسى 160 بولۇپ، تۇنجى قېتىمدا 10 يۇلتۇزلۇق ئائىلىدىن 4 ى، 9 يۇلتۇزلۇق ئائىلىدىن 20 سى، 8 يۇلتۇزلۇق ئائىلىدىن 36 سى، 7 يۇلتۇزلۇق ئائىلىدىن 44 ى، 6 يۇلتۇزلۇق ئائىلىدىن 25 ى، 5 يۇلتۇزلۇق ئائىلىدىن 9 ى باھالاپ چىقىلدى. كەنت بويىچە 138 ئائىلە باھالاپ چىقىلىپ، ۋۇۋىسكا ئېسىلدى، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ %2 .86 نى ئىگىلىدى؛ 15 پارتىيە ئەزاسى ئائىلىسى باھالىنىپ ۋۇۋىسكا ئېسىلدى، بۇ ئومۇمىي پارتىيە ئەزاسىنىڭ %2 .88 نى ئىگىلىدى. باھالاش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، كەنت بويىچە 3 تۈرلۈك قالدۇرۇقتىن 159 مىڭ 856 يۈەن يىغىلىپ، بىرمۇ قەرزدار ئائىلە قالماسلىقتەك ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى 110 ئائىلىنى باھالاپ ۋۇۋىسكا ئاستى، بۇ مەيداندىكى دېھقان ئائىلىسىنىڭ %78 نى ئىگىلىدى. ئۇقتىدا سىناق قىلىنغاندىن كېيىن 1992 — 1993 - يىللىرى سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە» لەرنى باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، 7 يېزا، بىر بازار، 4 مەيداندىكى 25 مىڭ 665 دېھقان ئائىلىسى باھالاش پائالىيىتىگە قاتناشتى، 10 يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلىدىن 5885 ى، 9 يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلىدىن 5332 سى، 8 يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلىدىن 6933 ى باھالاپ چىقىلدى.

ئەمەلىيەت دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە» لەرنى باھالاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئامما ھەر تەرەپلىمە سوتسىيالىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۈنۈملۈك يولى ئىكەنلىكىنى، دېھقان، چارۋىچىلارنى ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەيدىغان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي ئېڭى، ئەخلاق - مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىنى ياخشىلاپ ۋە يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىدىيە بىلەن يېزىدىن ئىبارەت بازىنى ئىگىلەپ، سوتسىيالىستىك يېڭى كەنت قۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر تەدبىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

شەخسلەر

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

شەخسلەر

شايار ناھىيىسى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى ھەم قەدىمكى كۇسەن دۆلىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى شۇنداقلا ئىختىساسلىقلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن جاي. تارىختا جىبىڭ جىيې، لى چۇڭ، بەن چاۋ، رىبىن شاڭ، دۇەن شى، لىياڭ جىن قاتارلىقلار بۇ يەردە بوز يەر ئاچقۇزغان، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان ياكى قوشۇن تۇرغۇزۇپ، زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، تارىختا ئىز قالدۇرغان. بۇددا دىنى ئۇستازى، تەرجىمان كوماراجىۋا كۇسەندە تۇغۇلغان ھەم يۇرتىدا مەرىپەت تەربىيىسى ئالغان؛ تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك سانغۇنى قوشۇغان كۇسەندە تۇغۇلغان، ئۇ چىگرىدىكى جەڭلەردە تۆھپە يارىتىپلا قالماي، بەلكى ئۆچلۈك سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، دۆلەتكە ئۆزىنى بېغىشلىغان. نۇرغۇن ئاتاقلىق بۇددا دىنى ئالىملىرى، ئەل - نەغمە ئۇستىلىرى، مەشھۇر كاسىپلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ۋە ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى زاتلارنىڭ ھەممىسىنىڭ شايار بىلەن مۇناسىۋىتى بار. ئۇلار مۇشۇ جايدا تۇغۇلغان ياكى ئۆزىنى مۇشۇ جايغا بېغىشلىغان، ياكى تۆھپە يارىتىپ ئىگىلىك تىكلەپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى، شايارنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇرغان.

ئۇزاق يىللار داۋامىدا شاياردىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەن بىلەن خۇددى قان بىلەن گۆشتەك، بېلىق بىلەن سۇدەك چەمبەرچاس باغلىنىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە ئىززەت - ئابرۇيىنى قوغداش يولىدا مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بىلەن بوشاشماي كۆرەش قىلىپ، تىللاردا داستان بولغىدەك نام - نىشانلارنى قالدۇردى. شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كۇچا بىلەن بىر مەمۇرىي رايون بولغاچقا، تەزكىرىدە بۇ جەھەتتىكى ئىشلار كۆپ بايان قىلىنمىدى. بۇ قىسىمدا چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1758 - يىلى) دىن بۇيان ئۆتكەن شەخسلەر خاتىرىلەندى، ئۆز يۇرتلۇق ياكى ياقا يۇرتلۇق، پۇقرا ياكى ئەمەلدار دەپ ئايرىماي، ئومۇمەن مۇشۇ زېمىندا زۆر تۆھپە ياراتقان، ئالاھىدە ئۇتۇق قازانغانلارنىڭ، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە زور تەسىر قالدۇرغانلارنىڭ تەرجىمىھالى تۇرغۇزۇلدى، كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن، يامان نام قالدۇرغان شەخسلەرنىڭمۇ تەرجىمىھالى بېرىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۆپ خەنزۇلار شايارغا كەلدى. ئۇلار شاياردىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە كونا دۇنيانى پاچاقلاپ، يېڭى ماكان قۇرۇش، ھەر مىللەت خەلقىنى بەختىيار تۇرمۇشقا ئىگە قىلىش ۋە تىنچ ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاش يولىدا قان - تەر ئاققۇزۇپلا قالماي بەلكى مۇشۇ ئىشلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا تەزكىرىدىن ئورۇن بېرىلدى. ئومۇمەن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ھەر خىل قەھرىمان شەخسلەر، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى شايارلىق خادىملار ۋە كاندىدات ئالىي ئۇنۋانلىق شايارلىق خادىملار، يۇرتى ۋە ئۇرۇغ- تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىپ، ۋەتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ، ۋەتەننىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان، شۇنىڭ بىلەن شايار خەلقىگە شان - شەرەپ كەلتۈرگەن خادىملار شەخسلەر جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلدى.

I باب

شەخسلەر تەرجىمىھالى

موللا ئەلەم شەھيارى (1740 — 1814)

ھازىرقى گۈلباغ يېزىسىنىڭ تاللىقئېرىق كەنتىدىن. موللا ئۇنىڭ ئىسمى، ئەلەم دىنىي مەنسىپى، شەھيارى ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرىنىڭ نامى.

موللا ئەلەم ئادەتتىكى دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىنلا ناھايىتى ئەقىللىق ئىدى، ئۇ بالىلىق چېغىدا مەدرىستە ئوقۇپ، ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان ۋە بىر قەدەر يۇقىرى ئىسلام دىنى مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئىگە بولغان. ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى، ئىسلام دىنى ئايەتلىرىنى ۋە باشقا كلاسسىكلارنى پىششىق بىلەتتى، ناۋايىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە چوقۇناتتى. ياشلىق دەۋرىدە ئەرەبچە، ئۇيغۇرچىنى ئىگىلەپ، كېيىن ئەدىب بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس سالغانىدى.

ئۇ ياش ۋاقتىدا مىڭ بېگىگە كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن، شۇ چاغدا ئۇ فېئودال بەگلەر، جاساقلار، ئەمەلدارلار ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئالدامچىلىق، بىر بىرىگە ئورا كولاش ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئېزىش-ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش قىلمىشلىرىنى ئىنتايىن چۈشىنىپ يەتكەنىدى، ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا، كەيىپ ساپاغا بېرىلىپ چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكىگە قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئۇ 8 يىل ئىشلىگەندىن كېيىن كاتىپلىقتىن ئىستېپا بېرىپ، مەھەللىسىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلغان ۋە شۇ داۋامدا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

تەخمىنەن 1770 - يىلدىن 1780 - يىلغىچە يازغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانى ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرىدۇر. ئۇ بۇ داستانىدا گۈل بىلەن بۇلبۇلنى ئادەمگە تەمسىل قىلىپ ئۇزىنىڭ گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان تەلپۈنۈشىنى داستان شەكلىدە بايان قىلىپ، ئىشق - مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىشىنى ۋە زامانغا قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى نامايان قىلغان. مەزكۇر داستان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى بۇ داستاننى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەرسلىكىگە كىرگۈزدى، بۇ داستان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە مۇھىم رول ئويناپ كەلدى.

ئۇنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن لىرىك شېئىرلىرى ۋە مەرسىيەلىرى بار، ئۇ 18 - ئەسىردىكى خېلى تەسىرى بار شائىر ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ 1814 - يىلى كېسەل بىلەن شاياردىكى تۇرالغۇسىدا ئالەمدىن ئۆتتى، ھازىرقى تويبولدى يېزىسىدىكى يېڭىباغ مازىرىغا دەپنە قىلىندى.

گاھاپ ھاجى شايار ناھىيىسىنىڭ ئاقشەھەر سايلىق كەنتىدىن (مەزكۇر كەنت 1953 - يىلى كۇچا ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن)، ئۇ تەخمىنەن 1870 — 1878 - يىل ئارىلىقىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ كۇچانىڭ خانىقاتام ئەتراپىدا كەڭ تېرىلغۇ يېرى، شورداش، دۆڭقوتان، تاللىققوتان ئەتراپلىرىدا يايلىقى ۋە مال - چارۋىلىرى بولۇپ ئائىلىسى باي ئائىلە ھېسابلىناتتى. ئۇ سېمىز، دوغىلاق ياۋۇز تەلەت ئادەم ئىدى،

گەرچە ھاجى دەپ ئاتالسىمۇ ھېچقانداق دىنىي مەنسىپى ۋە مەلۇماتى يوق ئىدى، ئۇ ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يامۇلدا دورغا بولغان. كىشىلەر ئۇنى «گاھاپ ئاقساقال» دەپ ئاتىشاتتى؛ كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مىراب بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىن شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1934 ـ يىلى خۇيزۇ ما جۇڭيىڭ قىسمىدىكى ما خۇسەن بىلەن خوجانىياز قىسمىدىكى مامۇت بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى چىقتى، شۇ چاغدا مامۇت بىلەن ئاستىرىتتىن ئالاقىلىشىپ، ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈردى. 1936 ـ يىلى خۇيزۇلار قوشۇنى 3 ـ لۇيىنىڭ لۇيجاڭى شيەن فۇخەي بىر قوشۇننى باشلاپ خوتەندىن چىقىپ يول ئارقىلىق ئۇدۇل شايارغا كىرىپ، يات دىندىكى مىللەتلەرنى قىرغىن قىلدى. 9 ـ ئايدا گاھاپ ھاجى يىگىمەھەللە، مازار غوجام ۋە توقسۇنىڭ ئىچىبىرىق، پەيشەنبەبازار ئەتراپىدىكى ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنى يىغىپ، ئات سېتىۋېلىپ، مەبلەغ تەييارلاپ، 300 نەچچە كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، يەرلىك مىلتىق، ئوۋ مىلتىقى، قارا مىلتىق قاتارلىق 30 نەچچە مىلتىقنى يىغىپ، ئۆزى تۇەنجاڭ بولۇپ مامۇتقا ئەگەشتى. 11 ـ ئايدا شېڭ شىسەي مامۇت، ما خۇسەنلەرنى قورشاپ يوقاتتى، ئۇلارنىڭ قوشۇنى تەشقەر، خوتەنگە قېچىپ كەتتى. گاھاپ ھاجىنىڭ ئاتالمىش قوشۇنىمۇ شېڭ شىسەي قوشۇنىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپلا پاتپاراق بولۇپ كەتتى، گاھاپ ھاجىمۇ تۇتۇلدى.

گاھاپ ئۈرۈمچىگە يالاپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئەسكەر ـ ساقچىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا تەرەپ ـ تەرەپتە سەييارە نۇتۇق سۆزلەپ، شېڭ شىسەينىڭ «ئۇلۇغ تۆھپە ـ پەزىلەت»لىرىنى، «بۈيۈك»لىكىنى ماختاپ، خۇشامەت سۆزلىرى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ كۆڭلىنى ئالدى، شېڭ شىسەي نازارەت ئاستىدىكى گاھاپنىڭ تەشۋىقاتىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشتا پايدىلاندى. بىر يىلدىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتى بىر ئاز مۇقىملىشىپ، گاھاپنىڭ پايدىسى قالمىغاچقا، يۇرتىغا قايتۇرۇلدى. 1938 ـ يىلى يازنىڭ بىر جۈمە كۈنى گاھاپ مەسچىتتە دۇئا قىلىپ خۇدادىن ئامانلىق تىلەۋاتقاندا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇخېلىل تۇيۇقسىز بىر قانچە ئەسكەر ـ ساقچىنى باشلاپ كىرىپ ئۇنى قولغا ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ ئۈرۈمچىگە سوراق قىلىش ئۈچۈن يالاپ ئېلىپ مېڭىلغاندا يول ئۈستىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

گاھاپ ھاجى 1938 ـ يىلغىچە 40 يىلغا يېقىن شايادىكى ھەربىي، ساقچى ۋە ھاكىمىيەت ساھەلىرىدە ئەمەلىي كۈچى بار شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ كۇچا، شايار، توقسۇ، بايلاردا خېلى تەسىرى بار ئىدى. ئۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە ھاياتىغا ئالاقىدار مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى، بىراق خەلققە بەخت ـ سائادەت يارىتىشنى ئويلىماي، زومىگەرلىك قىلىپ، ئادەم توپلاپ ئىچكى ئۇرۇش قىلدى، بۆلگۈنچىلىك قىلدى، مىللىي قىرغىنچىلىققا قاتناشتى، ئۆمرىدە ياخشى ئىش قىلماي، سېسىق نام قالدۇرۇپ ئۆلدى.

ئابدۇللا يۈسۈپ كورلىلىق، تەخمىنەن 1890 ـ يىلى تۇغۇلغان، روسىيىدىكى ئوتتۇرا ئاسيا ئونىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1939 ـ يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى شايارغا ئەۋەتكەن. 2 ـ يىلى ئۇ شايارغا مۇئاۋىن ھاكىم بولغان. ئۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن مەزگىل دەل شېڭ شىسەي ئىنقىلاب تونىغا ئورۇنىۋېلىپ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى يولغا قويغان ۋاقىت ئىدى، ئۇ ھاكىم لى گۈەنجۇ، يۈسۈپ، شەمشىدىنلەرگە ھەمكارلىشىپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، مائارىپنى يولغا قويۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش داۋامىدا خېلى نەتىجە ياراتتى. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كەمسىتىش مەنىسىدىكى يەر ناملىرىدىن «چاتاق»نى «گۈلباغ»قا، «پەس»نى «نۇرباغ»قا، «بوران»»نى خوتەنگە ئۆزگەرتتى ھەمدە ئۆزى نازارەتچى بولۇپ ئۆگەن دەرياسىدىكى نۇرباغ كۆۋرۈكىنى سالدۇردى. ئەينى چاغدا ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانلارغا سالغان سېلىقى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى، ئۇ سېلىقنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كېمەيتتى، نامرات دېھقان، چارۋىچىلار ھەقىقەتەن تۆلىيەلمىسە، ئۇ سېلىقنى ئامال بار باي ئائىلىلەردىن ياكى يەر ئىگىسى، چارۋىدارلاردىن ئېلىپ، يوقسۇللارنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى. ئۇ ئورگان ـ تەشكىلات خادىملىرىنى ۋە ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلاپ، قىلىنغان كىرىمنى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە

تەقسىم قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرەتتى.

ھاكىم شەمشىدىن شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ئابدۇخېلىلنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئابدۇللا يۈسۈپ بىر نەچچە ئاي مۇۋەققەت ھاكىم بولدى. 1945 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى. 5 يىلدىن كۆپرەك ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ئۇ شايار خەلقىگە بەخت - سائادەت يارىتىدىغان نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ، خېلى ياخشى ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

ئىمىن داموللا 1893 - يىلى دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، تىرىشچان بولۇپ، شايار ۋە كۇچا مەدرىسلىرىدە 25 يىل ئوقۇپ، ئۇيغۇر، ئەرەب تىللىرىنى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى خېلى چوڭقۇر ئىگىلىدى. 32 يېشىدا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسكە ئوقۇشقا كىردى. 6 يىلدىن كېيىن مەدرىسنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ، شايار ناھىيىسى بويىچە دىنىي ساھەدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن مەشھۇر دىنىي يولباشچى بولۇپ قالدى.

ئۇ 1931 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شايارغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەسچىتتە ئىمام بولدى ۋە دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ يامان ئىشلاردىن يىرگىنىدىغان، خەلق ئۈچۈن دادىللىق بىلەن ھەق سۆز قىلىدىغان، جەمئىيەتتىكى بەزى رەزىللىك ۋە ئادالەتسىزلىكنى ئۆچ كۆرىدىغان، راستچىل، ئادىل كىشى بولغاچقا، ئامما ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ 1936 - يىلدىن 1944 - يىلغىچە قوشۇمچە ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى. يېزا باشلىقى، باۋجاڭ ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ يۇقىرىلارنى بوزەك قىلىش، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق قىلىش قىلمىشلىرىنى دائىم تەنقىد قىلاتتى. 1946 - يىلى ئامما بىردەك ئۇنى ھاكىملىققا سايلىدى، ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چىرىكلىكىنى چوڭقۇر بىلەتتى. ئەگەر ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرسا، ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ مېھرىبانلىق، باراۋەرلىك ئەقىدىسىگە خىلاپ ئىش قىلىپ، خەلقنىڭ ھىمايىسىدىن ئايرىلىپ قالاتتى؛ ئەگەر ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ دىيانىتىدە چىڭ تۇرۇپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قارشىلاشسا، بۇنىڭغا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت يول قويمايتتى. شۇڭا ئۇ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشنى قەتئىي خالىمىدى. 12 - ئايدا ئۇ شايار ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. 1947 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلقنى ئۆزىگە قارىتىش ۋە بىخوتلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇنى ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسلىق سالاھىيىتى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىنى سايلاشقا قاتنىشىدىغان ۋەكىل بولۇشقا تەكلىپ قىلدى ھەمدە ئۇنى شايار ناھىيىسىنىڭ باش داموللىسى، خەلىپە ئاخۇنۇم دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇددەت دىنىي تەبلىغلىرىدە ھەمىشە: «ھەر مىللەت بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، بىر بىرىگە تۇرتكە بولۇشى، نامراتلارنى يۆلەپ ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشى، پاكلىقنى ساقلىشى كېرەك، ئاممىنى بوزەك قىلىدىغان، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك بولمايدىغان ئالدامچىلىق قىلمىشلىرىدا بولماسلىق كېرەك» دەپ تەشۋىق قىلاتتى. ھەربىيلەر، ساقچىلار ژاندارمىلار، ئىشپىيونلارنىڭ ۋە كونا ھاكىمىيەتتىكى ئاساسىي قاتلام خادىملارنىڭ زوراۋانلىق، ئاچكۆزلۈك قىلمىشلىرىنى توغرىدىن توغرا ئېچىپ تاشلايتتى. 1948 - يىلى يېزا باشلىقى ئىمىن ئارمىيىگە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىش داۋامىدا 50 كۈمۈش دوللارنى خىيانەت قىلغاندا، ئۇ دەلىل - ئىسپاتنى قولغا چۈشۈرۈپ، بۇ پۇلنى دېھقانلارغا قايتۇرغۇزغاندى.

1950 - يىلدىن كېيىن ئۇ دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا ياردەم بېرىپ، پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە پائال ماسلاشتى. 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىدە بەزى ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار ئاممىنى كوپېراتسىيىدىن چىقىپ كېتىشكە قۇتراتتى، ئۇ جۈمە نامىزىدا مۇسۇلمان ئاممىغا سىياسەتنى تەشۋىق قىلىپ، قائىدە سۆزلەپ، ۋەقەنى تىزلا بېسىقتۇردى. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شايار ناھىيىلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىلى، يەر

ئىلاھاتى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى شايار ناھىيىلىك 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتلىرىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلاندى.

ئۇ 1967 ـ يىلى 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

شېرىپ ئىمىن دىنىي ئائىلىدىن كېلىپ چىققان. 1904 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسى، دادىسى مۇپتى بولغان. ئۇ تۆت يېشىدا مەدرىسكە كىرىپ ئوقۇغان، 12 يېشىدا كۇچادىكى دىنىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن، 6 يىلدىن كېيىن يەنە قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرىپ، 14 يىل بىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ ئىسلام دىنى ئايەتلىرىگە پىششىق، دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك ئادەم ئىدى.

1933 ـ يىلى ئۇنىڭ دادىسى ئىمىن خوجىنىياز قوشۇنىغا كىردى. شۇ چاغدا ما جۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا توپىلاڭ كۆتۈردى، تۆمۈر ئېلى كۇچانى قالايمىقان قىلدى، ھادى ئاباس (ھادى ئەلەم) توقسۇدا ئىسيان كۆتۈردى؛ شايار گەرچە ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ ئەمما ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار يەنىلا ئىناق يېقىن ئۆتتى. بىراق خوجىنىياز بىلەن ما جۇڭيىڭ بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى چىقماقچى بولدى، ئىمىن يەنە شېڭ شىسەينىڭ دۈشمىنى بولۇپ قالدى. 1936 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بۇيرۇققا بىنائەن ئىمىننى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. شېرىپ دادىسى قولغا ئېلىنىپ ئۆيدە باش بولىدىغان ئادەم بولمىغاچقا قەشقەردىن شايارغا قايتىپ كېلىپ، چوڭ مەسچىتتە دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلدى.

شېرىپ ئىمىننىڭ دىنىي بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاچقا ئۇ خەلپە ئاخۇنۇم، ئەلەم ۋە مۇدەررىس دەپ ئاتالدى. 1936 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە چوڭ مەسچىتتىكى مەدرىسكە رىياسەتچىلىك قىلدى. يىل بويى 130 ئەتراپىدىكى ياش مۇخلىسقا دەرس بەردى ھەمدە قوشۇمچە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا ۋە خەلق باشلانغۇچ مەكتىپىگە دىنىي ئوقۇتقۇچى بولدى. ئۇنىڭ شايار ناھىيىسىنىڭ دىنىي ساھەسىدە خېلى زور تەسىرى بار ئىدى. بىراق ئۇنىڭ ئىدىيىسى كونا بولۇپ، كاللىسىدا دىنىي ھوقۇقچىلىق ئىدىيىسى ۋە تار يەرلىك مىللەتچىلىك ئىدىيىسى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانىدى. ئۇ 1972 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

نىزامىدىن قاسىموف كۇچا كونا شەھەر كۆكچى مەھەللە كەنتىدىن، 1882 ـ يىلى ئەتراپىدا تۇغۇلغان. روسىيىگە چىقىپ ئوقۇپ، كوممۇنىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، غايىلىك ئادەم. ئۇ 1937 ـ يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى، 2 ـ يىلى يازدا ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇخېلىل تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئاقسۇغا يالاپ ئېلىپ بېرىلدى. 1939 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاقسۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى (باشقارمىسى) نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاسىم (سوۋېت ئىتتىپاقلىق)، رىگاۋارىلوف (سوۋېت ئىتتىپاقلىق سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ دىرېكتورى) شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۆلۈم باشلىقى ئۆمەرجانغا يوليورۇق بېرىپ ئۇنى قاتتىق قىيناپ تۈرمىدە ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

نىزامىدىن بەستىلىك، ئېغىر ـ بېسىق، كەم سۆز كىشى ئىدى، خىزمەتتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ئۆزى يالغۇز كوچا ئارىلايتتى، ئەتراپقا ئۆتكۈر كۆزى بىلەن نەزەر سالاتتى، جىق گەپ قىلمايتتى، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ھېيىقاتتى. شۇ چاغدا ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى شېڭ شىسەينىڭ مۇددىئاسىغا بىنائەن ھاكىمنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلاتتى ۋە ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايتتى؛ ئەمما نىزامىدىن ھېچنېمىنى بىلمەسكە سالاتتى ۋە «ساقچى ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارمىقىدىكى ئورگان، ھەممە ئىشتا ھاكىمنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىشى كېرەك» دەپ قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرەتتى، دائىم ئاشكارا سورۇنلاردا ۋە يىغىلىشلاردا ئابدۇخېلىلنىڭ

خىزمەت ئەھۋالىنى سوراشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر ئىشى جايىدا، ئەتراپلىق بولماي قالسا، يۈز خاتىرە قىلماي تەنبىھ بېرەتتى، شۇ ئارقىلىق شېڭ شىسەي بىلەن قارشىلىشاتتى. نىزامىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان بولغاچقا، شېڭ شىسەي بۇرۇنلا ئۇنى ئىچكى جەھەتتە نازارەت قىلىدىغان، پايدىلىنىدىغان، ئەڭ ئاخىرىدا ئۆچۈرۈۋېتىدىغان شەخسلەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتكەنىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ شېڭ شىسەينىڭ غالچىلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرۇشىغا قايىل بولماي، ئۇلارنى دائىم سۆكەتتى، ئۇ شۇ سەۋەبتىن ئۆلتۈرۈلگەن.

ئابدۇخېلىل تۇرپان شەھىرىدىن، ئۇ 1936 - يىلدىن 1939 - يىل 7 - ئايغىچە شاپار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان، ئۇ شۇ چاغدا 50 ياش ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ شېڭ شىسەي تەربىيىلىگەن ئىشپىيون بولۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە سادىق ئىدى، ئۇ ئۆچىغا چىققان رەزىل، ۋەھشىي، زەھەرخەندە ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ پايلاقچىلىرى يېزا - بازارلارغا، بولۇپمۇ مائارىپ ساھەسى، مەدەنىيەت ساھەسى ۋە ھاكىمىيەت تارماقلىرىغا تارقالغان. ئۇ شېڭ شىسەيگە قارشى گەپ - سۆزلەرنى ۋە ئاخباراتلارنى تىڭ - تىڭلىغان ھامان، ئۇنىڭ راست - يالغانلىقىنى سوراشتۇرمەيلا ئالاقىدار كىشىلەرنى دەرھال قولغا ئېلىپ سوراق قىلاتتى. ئۇنىڭ سوراق قىلىش ئۇسۇلى ئىنتايىن قەبىھ بولۇپ، كۆپ ھاللاردا قاتتىق ئۇرۇپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن ئىشپىيون، خائىن، ئاسىي دېگەندەك جىنايى ناملارنى ئارتىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرەتتى. ئاما ئۇنى ۋەھشىي ھايۋان قاتارىدا كۆرەتتى. يوللاردا ئۇچرىشىپ قالسا ئەگىپ ئۆتۈپ كېتەتتى، كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئالدىدا روبىرو تۇرالمايتتى ۋە ئۇدۇل قارىيالمايتتى، ھېچكىممۇ ئۇنىڭغا قاراپ گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتتى. دەسلەپتە ھاكىم نىزامىدىن ئۇنىڭغا تەنبىھ بېرىشكە جۈرئەت قىلالىغانىدى، 1938 - يىلى يازدا ھاكىم نىزامىدىن قولغا ئېلىنىپ ئاقسۇ ساقچى باشقارمىسىدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئابدۇخېلىلنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ تېپىسىگە پاتماي قالغان. ئۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ھاكىم نىزامىدىندىن باشقا يەنە ھاكىم شەمشىدىن قاتارلىق 60قا يېقىن ئادەمنى قولغا ئالغان ۋە ئۆلتۈرگەن. ئۇ ئادەملەرنى تۇتۇپ قاتتىق ئۇرۇپ، قىستاپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن ئۇلارنى يالاپ ئاپىرىشنى باھانە قىلىپ ياكى يول ئۈستىدە تىرىك كۆمۈۋېتكەن، ياكى تاش تېگىپ قۇدۇققا تاشلاپ خۇپىيانە ئۆلتۈرۈۋەتكەن. سوچىلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئانايەت مىرابنى ئۇ تۇتۇپ تۈرمىگە تاشلىغاندا ئۇنىڭ ئاكىسى مەخسۇت قازى ھاجىم ئابدۇخېلىلدىن سەۋەبىنى سورىسا، ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

1939 - يىلدىن كېيىن ئۇ ۋەزىپە بىلەن قەشقەرگە يۆتكەلگەن، شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇ ۋەزىپىسىدىن بوشىنىپ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭغا خەلقنىڭ غەزىپى كۈچلۈك بولغاچقا، 1947 - يىل 5 - ئايدا تۇرپاندا دېھقانلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

ئابدۇخېلىل ئۆلتۈرگەن بىر قىسىم كىشىلەر

جەدۋەل: 24 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	كەسپى	مىللىتى
ئابدۇۋەلى ئاخۇن	سودىگەر	ئۇيغۇر
باتۇر ئاخۇن	سودىگەر	ئۆزبېك
ئابلا دۈبەگى	دېھقان، رايون باشلىقى	ئۇيغۇر
ئىمىنقارى	سودىگەر	ئۇيغۇر
ئىبراھىم ھاجى	سودىگەر	ئۇيغۇر
جامالقارى	تىككۈچى	ئۇيغۇر

تۆمۈر رازاق	ئوقۇتقۇچى	ئۇيغۇر
ئەخمەت ياقۇپ	مەكتەپ مۇدىرى	ئۇيغۇر
ئابدۇۋايىت زاھىر	ئوقۇتقۇچى	ئۇيغۇر
نىزامىدىن	ھاكىم	ئۇيغۇر
شەمشىدىن	ھاكىم	ئۇيغۇر
مەخسۇت غازى ھاجى	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ئاتايەت مىراب ھاجى	مىراب	ئۇيغۇر
ئاتايەت دۇبىگى	رايون باشلىقى، بۆلۈم باشلىقى	ئۇيغۇر
مىجىت قارى	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ھاجى ئەلەم	دىنىي زات	ئۇيغۇر
سامساق	ج خ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى	ئۇيغۇر
رشىت مەخسۇم	مۇپەتتىش	ئۇيغۇر
ئابلەت ئەلەم ئاخۇن	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ئىمىن مۇپتى	دىنىي زات	ئۇيغۇر
مامۇت	خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى	ئۇيغۇر
بەشىربەگ	بۆلۈم ئەزاسى	ئۇيغۇر
مۇمىن	بۆلۈم ئەزاسى	ئۇيغۇر
رەھمىتۇللا	تەرجىمان	ئۇيغۇر
يۈسۈپ	رايون باشلىقى	ئۇيغۇر
كاماپ ھاجى	ئەسكىرىي ساقچى	ئۇيغۇر

لى گۇەنجۇ ئۈرۈمچى شەھىرىدىن، 1934 ـ يىلدىن ئىلگىرى شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. 1936 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلغىچە ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىدا مۇدىر كاتىپ بولغان. ئۇ كوممۇنىزىم، ئىدىيىسى تەربىيىسى ئالغان ياشلارنىڭ بىرى ھەم لىن جىلۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. ئۇ 1939 ـ يىلنىڭ بېشىدا بۇيرۇق بىلەن شايار ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھاكىم ۋاڭ تېچىڭ ما خۇسەن، مامۇتلارنىڭ مىللىي قىرغىنچىلىقىدا خەنزۇلارغا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىش ئۈچۈن بىر دەك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن ھەمدە ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر بولغان. كېيىن ئۇ ئۆزۈش بىر ئاز پەسەيگەندە ھايلا ـ شايلا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغان، شىڭ شىسەي ئوسال ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئورنىغا لى گۇەنجۇنى تەيىنلىگەن. لى گۇەنجۇ ياش، قابىل (21 يېشىدا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن) بولۇپ، ئەلەمگىمۇ قەلەمگىمۇ ماھىر، ئۇستا خەتتات ئىدى، ھۆججەت، ئالاقىلەرنى ئۆزى يازاتتى. شۇ چاغدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يامۇلى ۋەيران بولۇپ، بازارلار كاساتلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇ شىڭ شىسەيگە بىۋاستە: «. . . ئىشخانىلار ۋەيرانە ئىكەن، تاملار قىيسىيىپ كېتىپ ياغاچ بىلەن تىرەپ قويۇلۇپتۇ، . . . بازاردا قويلار مەرىشىپ، كالىلار مۆرىشىپ تۇن كېچىگىچە توختىمايدىكەن. . . » دەپ خەت يېزىپ، ئەينى ئەھۋالنى يوشۇرماي مەلۇم قىلغان. ئۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ھامان ئۆگەن دەرياسىغا ئۇرباغ كۆۋرۈكى سېلىشقا تۇتۇش قىلغان، بۇنىڭ ئۈچۈن ياغاچ ۋە مەبلەغ توپلاپ، خەلق ئىشچىلىرىنى يىغىپ، كۆۋرۈكنى ئۆزى لايىھىلىگەن. بۇ كۆۋرۈك 4 ئەگىملىك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كۆۋرۈكنىڭ ھەر بىر بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 مېتىر كېلىدۇ، بۇ كۆۋرۈك ئۆگەن دەرياسىدىكى تارىختىن بۇياقى تۇنجى چوڭ كۆۋرۈك ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە ناھىيىلىك كۆلۈبنى سالدۇرغان (ئورنى ھازىرقى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئورنىدا)، قۇرۇلۇش كۆلىمى 300 نەچچە كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، بۇ كۆلۈب ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنى قىلىنغان، يەنە تىياتىرخانا

ۋە ئاممىۋى يىغىلىش سورۇنى بولغان، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ناھىيە بازىرىدىكى ئەڭ چوڭ ئىمارەت ھېسابلىناتتى.

لى گۇەنجۇ پەقەت 9 ئايلا (3 - ئايدىن 11 - ئايغىچە) ۋەزىپە ئۆتىگەن، شىنىڭ شىسەي ئۇنى «باي ناھىيىسىگە يۆتكەپ ۋەزىپىگە قويۇلىدۇ» دېگەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ نەگە كەتكەنلىكى نامەلۇم. ئۇ يولغا چىققاندا شاياردىكى ھەر ساھە زاتلىرىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ كۆز يېشى قىلىپ ئۇزىتىپ قويغان.

ئىمىن ئىدرىس (1916.6.8 — 1992.9.7) مازار غوجام (ھازىرقى نامى قىزىلبايراق) يېزىسىنىڭ تاللىققوتان كەنتىدىن، ئۇيغۇر، ئائىلىسى نامرات بولۇپ، 4 مو تېرىلغۇ يېرى، 4 ئېغىز كېسەك ئۆيى بار ئىدى، ئەمما جان سانى كۆپ (2 ئاكىسى، 2 ئاچىسى، 2 سىڭلىسى بار) ئىدى. ئائىلىسى دائىم باشقىلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ جان باقاتتى. ئىمىن ئىدرىس بالىلىق چېغىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇزۇن ئۆتمەي كەنت باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇغان؛ 1940 - يىلدىن 1943- يىلغىچە ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان، 1944 - يىل 3 - ئايدىن 1947 - يىل 6 - ئايغىچە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تاللىققوتان، ئۇرباغ، قايلور، يېڭىئېرىق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان؛ 1947- يىل 6 - ئايدىن 1950 - يىل 5 - ئايغىچە ئائىلىسىدە دېھقانچىلىق، قوشۇمچە موزدوزلۇق قىلغان. 1950- يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خىزمەتكە قاتناشقان، 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە تاللىققوتان يېزىسىغا مۇئاۋىن يېزا باشلىقى بولغان؛ 9 - ئايدىن 1953 - يىل 8 - ئايغىچە 3 - رايون دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى بولغان، كېيىن 3 - رايوننىڭ باشلىقى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان؛ 1957 - يىل 2- ئايدىن 1984 - يىل 8 - ئايغىچە مۇئاۋىن ھاكىم، ھاكىم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

ئىمىن ئىدرىس 1952 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كومپارتىيىگە كىرگەن، ئۇ 34 يىللىق ئىنقىلابىي خىزمەت داۋامىدا 27 يىل ھاكىم بولغان بولۇپ، شايار ناھىيىسىدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ۋەزىپىدە ئولتۇرغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ھاكىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بىر قەدەر تۆۋەن بولسىمۇ، پارتىيە ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلىپ، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىنى قەتئىي ئىجرا قىلىپ كەلگەن، ئۇ 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئىسيانچىلار تەرىپىدىن تارتىپ چىقىرىلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھاجەتخانىسىنى ۋە قورو - ئىشخانىلىرىنى تازىلاشقا سېلىنغان، گۈڭشې - گۈڭشېلاردا تەنقىد - كۈرەش قىلىنغان، كېيىن ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدا ئەمگەككە سېلىنغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن ئاقلىنىپ، خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئىمىن ئىدرىس پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلمىدى. تۇرمۇشتا ئاددىي - ساددا بولۇپ، پارتىيىنىڭ جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئامما ئارىسىدا خېلى يۇقىرى ئابروي قازانغانىدى، ئۇ 10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا كۈرەشكە تارتىلغان بولسىمۇ يەنىلا كوممۇنىستىك پارتىيىگە بولغان ساداقىتىنى ساقلىدى.

ھېمىت ھاشىم (1928.5.5 — 1978.4.6) 1928 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شايار ناھىيە گۈلباغ يېزا سىبىرىق سۆگەت كەنتىدە تۇغۇلغان. 1936 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپتە ۋە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇ تۇغما ئەقىللىق بولۇپ، ئۆگىنىش نەتىجىسى ئەلا ئىدى. 1940 - يىلى ئاقسۇ ئاددىي پېداگوگىكا مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن، 1943 - يىلى مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پېداگوگىكا مەكتىپىدە بىلىم ئاشۇرغان. 1947 - يىلى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان، نەۋرە ئاكىسى توختى ھاشىم روسىيىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. شۇ مەزگىلدە توختى ھاشىم گومىنداڭ دائىرىلىرى تەرىپىدىن «سوۋېتپەرەس» دەپ قارىلىپ، قولغا ئېلىنىپ

تۈرمىگە تاشلانغان. ھېمىت ھاشىم ئاكىسىغا چېتىلىپ قېلىپ، ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئۈرۈمچىگە كېلىپ 1950 ـ يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1950 ـ يىل 2 ـ ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىدا ئىشلىگەن؛ 1953 ـ يىلى شىنجاڭ مالىيە ـ ئىقتىساد ئىنستىتۇتىغا ئۆگىنىشكە بارغان، 2 ـ يىلى ئوقۇشتىن قايتىپ شايار ناھىيىلىك بانكىغا مۇئاۋىن باشلىق بولغان. 1955 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك بانكىغا مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ يۆتكەلگەن. 1960 ـ يىل 3 ـ ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1965 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئاقسۇ قىزىلبايراق دۆلەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشلىقى بولغان؛ 1972 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئاقسۇ سۇگەتتېرىق ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان؛ 1976ـ يىل 10 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك خەلق بانكىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1978 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 6ـ كۈنى ئۈرۈمچىدە، يىغىنغا قاتنىشىۋاتقان مەزگىلدە، تۇيۇقسىز يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ 50 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ خەنزۇچىگىمۇ ۋە ئۇيغۇرچىغىمۇ ناھايىتى ئۇستا ئىدى، خەنزۇچە رۇسچە يېزىقلارنى پىششىق بىلەتتى، ئۇ خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەڭ بالدۇر يېتىشكەن بىر تۈركۈم كادىرلار ئىچىدىكى زىيالىي، پارتىيە ئەزاسى ئىدى، ئۇ ئۆمۈر بويى تىرىشىپ ئۆگەندى، ئوچۇق ـ يورۇق بولدى؛ ئۇ ئادەمىيلىك قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ، ئۆزىگە تەلەپچان بولدى، بالىلىرىنى ياخشى تەربىيىلىدى. 1962 ـ يىلى تويبولدى يېزىسىدىكى مەلۇم بىر دېھقان ئۇنىڭغا بىر ھارۋا ئوتۇن ئەكىلىپ بەرگەندە، ئۇ بازار باھاسى بويىچە ئۇ دېھقانغا 15 يۈەن بەرگەن ھەم ئۇنىڭدىن ھۆججەت ئېلىپ ساقلاپ قويغان. 1960 ـ يىلى ئۇنىڭ 3 ياشلىق ئوغلى كوچىدىن 5 يۈەن تېپىۋالغان، بالىسى ئۆيگە كەلگەندە، ئۇ بۇ ئىشنى بىلىپ بالىسىنى پۇل تېپىۋالغان جايغا ئاپىرىپ توپتوغرا 5 سائەت ساقلاپ تۇرۇپ، پۇل يۈتتۈرۈپ قويغۇچىغا پۇلنى قايتۇرۇپ بەرگەن.

1969 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ماللىمانچىلىق ۋە ئومۇمىيۈزلۈك «ھوقۇق تارتىۋېلىش» شامىلىدىن كېيىن، ئۇ نازارەت ئاستىدا ئەمگەككە سېلىنغان، شۇنداقتىمۇ بوشاشماستىن ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار ئاممىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى كۈرەش قىلغان. قىزىلبايراق دۆلەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانى يېڭى قۇرۇلغاندا، ئۇ مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، 250 مو ئەنجۈرلۈك باغ بەرپا قىلغان. ئۇ مۇشكۇل ئەھۋالدا ھەممە ھاقارەت ۋە كەمسىتىشلەرگە قارىماي ئېغىر يۈكنى ئۈستىگە ئېلىپ، دېھقانچىلىق مەيدانىنى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە قىلغان، شۇ چاغدا ئۆزىگە ئۆچ بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم ئىسيانچىلار ئۇنى كۆپ قېتىم قاتتىق ئۇرغان.

ئۈرۈمچى ـ قەشقەر تاشيولى بىلەن سۇگەتتېرىق ئورمانچىلىق مەيدانى ئوتتۇرىسىدا يولنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئۆستەڭ بار ئىدى. باش باھار ۋە كەچ كۈزدە يولدىن ئۆتكۈچىلەر سۇنى كېچىپ ئۆتەتتى، يولدىن ئۆتۈش تولىمۇ قولايسىز ئىدى، ئۇ ئاممىنى باشلاپ كۆۋرۈك سېلىپ يولنى راۋانلاشتۇرغان. خەلق ئۇنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مەزكۇر كۆۋرۈككە «ھېمىت ھاشىم كۆۋرۈكى» دەپ نام بەردى.

ئۇنىڭ ئىجتىھات بىلەن خىزمەت قىلىش ئىستىلى، خەلق ئىشلىرىغا چەكسىز سادىق بولۇش روھى، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە بولغان تەۋرەنمەس ئېتىقادى ۋە ياۋۇز كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش روھى كەڭ خەنزۇ، ئۇيغۇر ئاممىسىنى قايىل قىلدى. 1988 ـ يىل 4 ـ ئايدا قىزىلبايراق دۆلەتلىك «ھېمىت ھاشىم ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقى» نى خاتىرىلەش يىغىنى ئاچتى؛ ئۇنىڭ نامىنى يادلاپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن كېيىن سېلىنغان بىر ئىمارەتكە ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن نام بەردى.

ئەخمەت ۋەلى (1925.6 — 1993.8)

شايار ناھىيىسى گۈلباغ يېزىسىنىڭ ئاقتېرىق كەنتىدىن، ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بالىلىق چېغىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە 6 يىل ئوقۇغاندىن كېيىن دادىسى بىلەن دېھقانچىلىق قىلغان. 1952 ـ يىل 6 ـ ئايدا خىزمەتكە قاتناشقان، 2 ـ يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرگەن. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تويبولدى رايونلۇق

پارتكومىنىڭ كادىرى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك قاتناش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. 1957 - يىل 2 - ئايدا 2 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلانغان. 2 - يىلى 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق «1 - ئاۋغۇست» پولات - تۆمۈر زاۋۇتىغا يۆتكىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كادىرلار بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، زاۋۇت پارتكومى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، پولات پروكاتلاش شۆبە زاۋۇتىغا ئەمگەككە چۈشۈرۈلگەن، كېيىن ئىشچى - خىزمەتچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ مەسئۇلى بولغان. 1971 - يىلدىن كېيىن زاۋۇت ئىنقىلابىي كومىتېتى سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇئاۋىن زاۋۇت مۇدىرى، مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، پولات - تۆمۈر شىركىتى پارتكومى تەشكىلات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1987 - يىل 9 - ئايدا پېنسىيىگە چىققان، 1993 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۈرەك كېسىلى بىلەن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ كۆكسى - قارنى ۋە نەزەر دائىرىسى كەڭ ئادەم بولۇپ، خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئىناق ئۆتكەنىدى. ئۇ پارتىيىۋىلىكى مۇستەھكەم، سەممىمىي، سادىق ئىدى، ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى يوشۇرمايتتى، ناچار خاھىش ۋە خاتا پىكىر ئېقىمىنى توسۇشقا، ئۆزىنىڭ كەمچىلىك ۋە سەۋەنلىكىنى تۈزىتىشكە جۈرئەت قىلالايتتى، ئۇ خىزمەت ھاياتىدا كومپارتىيە ئەزاسىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا، ئادىل، خالىس بولۇشتەك پەزىلىتىنى نامايان قىلدى.

ۋېن يۇتاڭ (1990.2.24 — 1920.1.30)

1920 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئائىلىسى ناھايىتى نامرات ئىدى، شۇڭا ئاتا - ئانىسى ئامالسىزلىقتىن ئۇنى سەنشى ئۆلكىسى شىنشيەن ناھىيىسى لەنسۈن يېزىسى خېشتو كەنتىدىكى ليەن فامىلىلىك ئائىلىگە سېتىۋەتكەن.

ليەن ئائىلىسىمۇ نامرات ئائىلە ئىدى، بىراق ئۇلار ئائىلىسىگە بىر ئوغۇلنىڭ قوشۇلغانلىقىدىن خۇش بولۇپ، ئۇنىڭغا شى يۈەن (خۇشاللىق) دەپ ئىسىم قويغان. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ باققان دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەن؛ كېيىن باققان ئانىسى قايتا ياتلىق بولۇپ، شى يۈەننى تاغىسى باققان. تاغىسىمۇ ناھايىتى نامرات بولۇپ، تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن تىلەمچىلىك قىلغان؛ شى يۈەن بالىلىق چېغىدا يومبېشچىكلارنىڭ قوي، چوشقىلىرىنى بېقىپ، ئۇزۇن يىل بالا ئىشچى بولغان. 1937 - يىل 7 - ئايدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئومۇميۈزلۈك پارتلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى 8 - ئارمىيىگە قاتناشقان. 359 - لۈينىڭ 717 - تۇەنىدە تاكى ئارمىيە 1949 - يىلى شىنجاڭغا كىرگەنگە قەدەر جەڭچى، بەنجاڭ، پەيجاڭ، مۇئاۋىن ليەنجاڭ، مۇئاۋىن يىڭجاڭ بولغان.

ئۇ ئارمىيىگە قاتناشقاندا كومپارتىيە بىلەن گومىنداڭ ئىتتىپاقلىشىپ تۇرۇۋاتاتتى. ھەممە يەرنى ئاق تېررورلۇق قاپلىغانىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە شىنشيەن ناھىيىسى 8 - ئارمىيىنىڭ تايانچ بازىسى ئەمەس ئىدى. قىسىم باشلىقى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شى يۈەننىڭ باققان ئاپىسىغا زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىسمىنى ۋېن يۇتاڭغا ئۆزگەرتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر ئۆمۈر مۇشۇ ئاتنى ئىشلەتكەن.

ئۇ ئارمىيىگە قاتناشقاندىن كېيىن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ 1 - سېپىگە ئاتلىنىپ، تارىختا «غەربكە يۈرۈش قىلىدىغان كىچىك ئۇزۇن سەپەر» دەپ ئاتالغان ئۇرۇشقا قاتناشقان. 1938 - يىلى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋۇجەي ناھىيىسىدە جەڭ قىلىپ پىداكارلىق كۆرسەتكەن، شۇ يىلى قىسىمنىڭ چېكىنىشىنى ھىمايە قىلىۋاتقاندا، سول پۇتى زەخىملىنىپ، سۆڭىكى سۇنۇپ، «3 - ئا» دەرىجىلىك مېيىپ بولۇپ قالغان. 1946 - يىل 7 - ئايدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ شىمالغا قايتىشتا كېسىلى ئېغىرلىشىپ، تېۋىپ دۆلەڭ باۋزۇنىڭ ئۆيىدە داۋالانغان. 9 - ئايدا ئۇ 8 - ئارمىيىنىڭ خەنچېڭگە ھۇجۇم قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال قىسىمغا قايتىپ كېلىپ جەڭگە قاتناشقان؛ شۇ چاغدا ئۇنىڭ كېسىلى تېخى ياخشىلانمىغان، سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلمىگەنىدى.

ۋېن يۈتاڭ قىسمغا كىرىشتىن ئىلگىرى ساۋاتسىز ئىدى، ئۇ ئارمىيىدە ۋە يەرلىك خىزمەت ئىشلىگەندە يوشاشماستىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولغان. 1951 ـ يىلدىن 1955 ـ يىل 4 ـ ئايغىچە كۇچا ناھىيىسىدە دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىپ، خىزمەت ئەترىتىنىڭ يېتەكچىسى، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، 1 ـ رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. ئۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە تىرىشچان ۋە ئىقتىسادچىل بولۇپ، پارتىيىنىڭ ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلغان، ئۆزىنى پاك تۇتقان.

1955 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1973 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇۋەققەت 1 ـ شۇجىسى بولغان؛ 1973 ـ يىلدىن 1979 ـ يىلغىچە كۇچا ناھىيىلىك خىمىيۋى ئوغۇت زاۋۇتىنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە پارتكوم شۇجىسى بولغان؛ 1979 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان. شۇ يىلى دەم ئېلىشقا چىققان، ئۇ شايار ناھىيىسىدە 24 يىل ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەر بولۇپ ئىشلىگەن.

ۋېن يۈتاڭ ئۆمۈر بويى جاپاغا چىداپ، ئىخلاس بىلەن تىرىشىپ ئىشلىگەن، نام ـ مەنپەئەت، پايدا ـ زىيان بىلەن ھېسابلاشمىغان، تۇرمۇشتا ئاددىي ـ ساددا ياشىغان، باشقىلارغا ئىللىق مۇئامىلىدە بولۇپ، چىقىشىپ ئۆتكەن، شۇڭا ئۇ شايار ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى غەمگۇزار رەھبەر ئىدى. ئۇ 20 نەچچە يىل جاپالىق ئىشلەش داۋامىدا، سىرتتا ئالاھىدە بولۇۋالمىدى، ئۆيدە ھەشەمەتكە بېرىلمىدى، ئۆچىسىنى ياپقۇدەك كىيىم، قورسىقى تويغۇدەك تاماق بولسىلا، شۇنىڭدىن قانائەت تاپتى، دائىم ئۆزىنى ئاددىي بىر ئەسكەر قاتارىدا كۆرۈپ، پاك ـ دىيانەتلىكنىڭ ئۈلگىسى بولدى. خوتۇن، بالا چاقىلىرىنى قاتتىق باشقۇردى، ئۇلارنى تىرىشچان بولۇشقا ئۈندىدى، ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشتا ئۈلگە بولدى. ئۇ 1990 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆمۈر بويى «ئەلنىڭ غېمىنى يېيىشتە ئالدىدا، ئەلنىڭ راھىتىنى كۆرۈشتە كەينىدە تۇر» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزگە ئەمەل قىلىپ، ئۆزىنى پاك تۇتۇپ بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى.

ئۇ ھايات چېغىدا خېلى بۇرۇنلا دىئابىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بولسىمۇ، كۆڭۈل قويۇپ داۋالانمىغان، شۇنىڭ بىلەن سول پۇتى كاردىن چىققان، قان ـ تومۇر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغان، شۇنداقتىمۇ سەل قارىغان. 1986 ـ يىل 8 ـ ئايدا كېسىلىنىڭ ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكى بايقالغاندىمۇ ناھىيە مالىيىسىدىكى قىيىنچىلىقنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇزۇن ـ كېسەل داۋالانمىغان.

ۋېن يۈتاڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە پارتىيىنىڭ سىياسىتى تۇراقسىز بولغاچقا، سولچىل ئىدىيىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇردى. ئۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، بىر تەرەپلىمىلىككە بېرىلمىدى، كۆڭلىدىكىنى دېيىشكە جۈرئەت قىلالىدى. 1958 — 1959 ـ يىللىرى مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەدەپ كەتكەندە، ئۇ «ئىدىيىسى ئوڭچىل» دېگەن باھاغا قېلىشتىن قورقماي، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلات مىقدارىنى ئەينەن ياكى ئەمەلىيەتكە يېقىنلاشتۇرۇپ مەلۇم قىلدى، 3 يىللىق پەۋقۇلئاددە مەزگىلدە ناھىيىدە ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن بولسىمۇ، بىرمۇ ئادەم ئاچلىقتىن ئۆلمىدى. كېيىن كىشىلەر: ۋېن يۈتاڭ بىر ئۆمۈر مۇئاۋىن شۇجى، مۇۋەققەت شۇجى بولدى ـ يۇ، ھەرگىزمۇ ئۆسۈشنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ قويمىدى، دەپ تەرىپلەشتى.

جاڭ جۇاڭ (1928 — 1981) سەنشى ئۆلكىسى ۋېنشۇي ناھىيىسىنىڭ ساڭسۇن كەنتىدىن، ئۇ كىچىكىدىنلا دادىسىدىن ئايرىلغان، ئاپىسى تۇل قېلىپ 3 ئوغلىنى باققان. ئائىلىسى نامرات بولغاچقا، ئۇ بالىلىق چېغىدا قوشنىلىرىنىڭ پادىلىرىنى بېقىپ جان باققان. 1945 ـ يىلى چوڭ ئاكىسى

ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، شۇ كەتكەنچە ئىز دېرىكى بولمىغان. 2 - ئاكىسى ھازىرغا قەدەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1947 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ۋېنشۈيگە كىرگەندە، جاڭ جۇاڭ ئارمىيىگە قاتناشقان، شۇ يىلى 12 - ئايدا پارتىيىگە كىرگەن. ئۇ 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەنى 2 - جۈن 4 - شى 11 - تۇەننىڭ توپچىلار لىيەنىدە جەڭچى، بەنجاڭ، لىيەنجاڭ بولغان. غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم يارىلانغان؛ ئوڭ قولىقى كاردىن چىقىپ، 3 - دەرىجىلىك مېيىپ بولۇپ قالغان. بىر قېتىم 3 - دەرىجىلىك تۆھپە ياراتقان. 1952 - يىل 3 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ پەرلىك كۇرسىدا 6 ئاي ئوقۇغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ باي ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان، شۇ يىلى 6 - ئايدا توقسۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1960 - يىل 2 - ئايدا ئاقسۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان، شۇ يىلى 4 - ئايدا ئاقسۇ توقۇمىچىلىق زاۋۇتىغا تەييارلىق كۆرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان، 6 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان. 1970 - يىل 11 - ئايدا كەلپىن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان. 1972 - يىل 11 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان، 1981 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سەھەر سائەت 6 دە ئۇشتۇمتۇت يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

جاڭ جۇاڭ شايار ناھىيىسىگە ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن دەسلەپكى مەزگىل دەل «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى بولغاچقا، ھۆكۈمەت ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت تارماقلىرىنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇ ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى ئايىماي، سولچىل ئەسەبىي ئۇنسۇرلار بىلەن ئېلىشىپ، قاماپ قويۇلغان، كۈرەش قىلىنغان كادىرلارنى تەدرىجىي ئازاد قىلىپ، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانلارنىڭ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ھۆكۈمەت ئىشىدا ئادىل، پاك شەخسىي غەرەزدىن خالىي، ياخشىلارنى ئىشقا قويۇشتا ماھىر، كەسكىن بولغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشلىرىدا پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشىپ ئىشلىگەن. ئۇ ئېغىر كېسەلگە گىرىپتا بولغان بولسىمۇ، ئۇزۇن مەزگىل دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، تۆۋەندىكىلەر بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولۇپ، شايار خەلقىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

جاۋ جىنشەن (1928 — 1987) يەنە بىر ئىسمى جاۋ ۋېنپىڭ، 1928 - يىل 9 - ئايدا خېبېي ئۆلكىسى شۈيشۈي ناھىيىسىنىڭ دالۇڭ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئاتا - بوۋىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئائىلىسى نامرات، تىرىلغۇ يېرى ئاز ئىدى. ئۇ 1944 - يىل 7 - ئايدا (16 ياش ۋاقتىدا) ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، كەنت خەلق ئەسكەرلىرى كىچىك ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان؛ شۇ يىلى 11 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1946 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقاندىن تارتىپ 1955 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭغا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، شۈيشۈي ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، خېبېي 5 - شۆبە رايونى ئارقا سەپ - تەمىنات بۆلۈمى، شىمالىي جۇڭگو بيۇروسى پارتىيە مەكتىپى، جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىي ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن ۋە ئوقۇغان. 1955 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كېلىپ، توقسۇ ناھىيىسىدە 17 يىل ئىشلىگەن، ئۇ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ كادىرى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تاشقىرىق، ئىچكىرىق گۇڭشېسى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، شۇجىسى بولغان. 1972 - يىل 10 - ئايدىن 1984 - يىل 8-

ئايغىچە شايار ناھىيىسىگە يۆتكىلىپ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان؛ كېيىن يەنە توقسۇغا يۆتكىلىپ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1987 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېسەل بىلەن توقسۇدا 59 يېشىدا ۋاپات بولغان.

جاۋ جىنشەن قېشى قويۇق، كۆزى چوڭ، بويى ئېگىز، كەمتەر ۋە چىقىشقاق، تۇرمۇشتا ئاددىي - سادda، باشقىلارغا سەمىمىي مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم ئىدى. 1972 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مالىمانچىلىقى بولۇۋاتاتتى، ئەلەم كۆرۈش ۋە تەرەپبازلىق ئەۋج ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پالەچ ھالغا چۈشۈپ، ئىقتىساد چېكىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ خەتەرلىك پەيتتە ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىپ، بالايىئاپەتكە ئۇچراۋاتقان كادىرلارنى قوغداپ، ئىسيانچىلار بىلەن تىركىشىپ ۋە كۈرەش قىلىپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى تىنچلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ 12 يىل بوشاشماي ئىشلەپ، شايار خەلقىنىڭ قەلبىدە ياخشى ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

لى دېخۇا (1932.1 — 1990.8) لەنجۇ شەھىرى چىلىخې رايونى شىگوبۇەن يېزىسىنىڭ گۇلۇبو كەنتىدىن. ئائىلىسى نامرات بولغاچقا باشقىلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان، 1949 - يىل 5 - ئايدا 17 يېشىدا گومىنداڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان. 2 ئايدىن كېيىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە كىرىپ، ئارمىيە بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭغا كىرگەن. 1950- يىل 8 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرگەن، 1953 - يىل 6 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1952 - يىلى قىسىمدىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، شايارغا بېرىپ خىزمەت ئىشلەشكە كەلگەندىن بۇيانقى 38 يىل ئىچىدە، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ كادىرى، 1 - رايون پارتكومىنىڭ كادىرى، تويبولدى گۇڭشې پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، شۇجىسى، گۈلباغ گۇڭشېسىنىڭ شۇجىسى، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك كومىتېتىنىڭ مۇدىرى (قوشۇمچە دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان.

لى دېخۇا بىر ئۆمۈر جاپاغا چىداپ ئاددىي - ساددا ياشاش ئىستىلىنى ساقلاپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، يۈرۈش - تۇرۇشتا ئاددىي بولدى، ئۇ ھەر مىللەت ئاممىسى ئۇيلىغاننى ئويلاپ، قىلماقچى بولغان ئىشنى قىلدى، شۇڭا ئۇ ئۇيغۇرلار ئاممىسى بىلەن قويۇق دوستلۇق ئورناتقانىدى. ئۇ ئۆگىنىشكە خۇشتار ھەم ماھىر ئىدى، خەنزۇ كادىرلار ئارىسىدىكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئىگىلىگەنلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇراتتى. ئۇ 1964 - يىلى سولچىل ئىدىيىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ قارىلاندى، شۇنداق بولسىمۇ قەلبىدە پارتىيىنىڭ مىزاننى چىڭ ساقلاپ، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، كۆكسى - قارنىنى كەڭ تۇتۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا، 1979 - يىل 7 - ئايدا ئاقلانغانغا قەدەر قان - تەر ئاققۇزدى، ئومۇمەن ئاشۇ 15 يىلدا ھاردىم - تالدىم دېمەي ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك پەزىلىتىنى نامايان قىلدى.

ئۇزۇن مەزگىللىك ھارغىنلىق ئۇنىڭغا نۇرغۇن كېسەللەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ بىرەر قېتىممۇ دوختۇرخانىغا بېرىپ تەكشۈرتۈپ باقمىدى، ئۇ 2 - سەپكە چېكىنگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئىزچىل پىداكارلىق

بىلەن ئىشلىدى، ئۇ 1990 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى سەبداشلىرىنى باشلاپ چېگرا لىنىيىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش بىلەن بولۇۋاتقاندا تۇيۇقسىز كېسەللىك قوزغىلىپ، ئەتىسى 59 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

1990 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇ دەپنە قىلىنغاندا، ھەممە يەر قايغۇغا چۆمدى. ئۇنىڭ نامىنى بىلىدىغان، يەزىلىتىدىن زوقلانغان، شاپائىتىدىن تەسىرلەنگەنلىكى كىشىلەر، تونىسۇن - تونىمىسۇن، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ ماتەم تۇتتى. نەچچە 10 چاقىرىم يىراقتىكى دېھقان - چارۋىچىلار، ئۈسمۈر بالىلاردىن تارتىپ 90 ياشلىق بوۋاي - مامايلارغىچە كېلىپ، ئۇنىڭغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۈردى.

II باب

شەخسلەر جەدۋىلى

باشقا جايلاردا ئىشلەۋاتقان ناھىيە دەرىجىلىك (كاندىدات ئالىي دەرىجىلىك) تىن يۇقىرى شايارلىق خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 24 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	تۇغۇلغان ۋاقتى	تۇغۇلغان جايى	ئالاقىلىشىش ئادرېسى	مەلۇماتى	ۋەزىپىسى	ئۇنۋانى	ئىزاھ
قاسىم ھېمىت	1939.12	توپبولدى يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى	ئالىي تېخنىكوم	باش كاتىپ		
قاھار ئەھمەت	1933	قايلور يېزىسى	ۋىلايەتلىك خەلق قورۇلتىيى خىزمەت كومىتېتى	ئالىي تېخنىكوم	مۇدىر		
قاسىم توختى	1943.9	گۈلباغ يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە نازارىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن نازىر	مەسئۇل بوغالتىر	
توختى ھاشىموف	1918.10	گۈلباغ يېزىسى	شىنجاڭ مالىيە ئىقتىساد ئىنستىتۇتى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن مۇدىر		پېنسىيىگە چىققان
روزى خېلىل	1937.12	نۇرباغ يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق تۇزچىلىق شىركىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	شۇجى	ئالىي ئىقتىسادچى	
مىراۋۇش	1933.6	نۇرباغ يېزىسى	1 - ئاۋغۇست، يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى	ئالىي تېخنىكوم	فاكۇلتېت مۇئاۋىن مۇدىرى	دوتسېنت	پېنسىيىگە چىققان

ھېسېت تۆمۈر	1951.8	قاپلور يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى	ئالىي مەكتەپ		كاندىدات تەتقىقاتچى	
سۇلتان دۆلەت	1946	نۇرباغ يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پېشقەدەم كادىرلار باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
مەھەممەت ھاپىز	1945	قىزىلبايراق يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سودا - سانائەت باشقارمىسى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	پارتگورۇپپا شۇجىسى		
ئېزىز قەيۇم	1956	قاپلور يېزىسى	ئونسۇ ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى	ئالىي تېخنىكوم	ھاكىم		
ئابلا ھېكىم	1945	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
روزى تاش	1945	توپبولدى يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
راخمان قاسىم	1932	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاقسۇ ناھىيەسى	ئالىي مەكتەپ	ھاكىم		پېنسىيەگە چىققان
كامال راخمان	1941	شاپار بازىرى	كۇچا ناھىيەلىك پارتكوم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن شۇجى		
مەخمۇت ساجىت	1946	توپبولدى يېزىسى	ئۆگەن دەريا باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
ئابلا مۇسايوف	1946	گۈلباغ يېزىسى	توقسۇ ناھىيەلىك تەپتىش مەھكىمىسى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	باش تەپتىش		
مەھەممەت قاسىم	1947.9	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ئىقتىساد كومىتېتى ئىشخانىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇدىر	ئىنژېنېر	
مەخمۇت ئەخمەت	1946.6	نۇرباغ يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پېشقەدەم كادىرلار باشقارمىسى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
قۇربان ئەبەيدۇللا	1939.12	توپبولدى يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى	ئالىي تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		

ساۋۇت رشىت	1942.6	گۇلباغ يېزىسى	جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك	رازۋېدچىك	
ئوسمان مۇسىن	1950.8	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئەمگەك - كادىرلار نازارىتى تەشۋىقات باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	باشقارما باشلىقى		
ئەخمەتجان ئۆمەر	1959.12	شايار بازىرى	شىنجاڭ مانائەت ئىنستىتۇتى بىناكارلىق فاكۇلتېتى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن مۇدىر		
توختى نۇر	1934.9	شايار بازىرى	ئەدلىيە نازارىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تەرجىمان	كاندىدات ئالىي تەرجىمان	
مەھەممەت شېرىپ	1952.11	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاپتونوم رايونلۇق ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى سودا باشقارمىسى	ئالىي تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى	مەسئۇل ئىقتىسادىي تەپتىش	
قاسىم قەيۇم	1959.11	قىزىلبايراق يېزىسى	مالىيە نازارىتى كادىرلار باشقارمىسى	ئالىي تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
قۇربان خۇدابەردى	1924.11	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئۈرۈمچى تۆمۈريول ئىدارىسى	ئالىي تېخنىكوم	ئوچاستكا باشلىقى		پېنسىيىگە چىققان

دۆلەتنىڭ ھەر قايسى مىنىستىرلىك - كومىتېتلىرىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن ئىلغار - نەمۇنىچى شەخسلەر

جەدۋەل: 24 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	خىزمەت ئورنى	ۋەزىپىسى	مۇكاپاتلانغان ۋاقتى ۋە نامى
مىنىسەم نۇردۇن	ئايال	ئۇيغۇر	4 - باشلانغۇچ مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1993 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت مائارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى
مەخمۇت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت مائارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلىكى جۇڭگو مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى

جۇ خۇيلەن	ئايال	خەنزۇ	2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	مەكتەپ مۇدىرى	1989 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت مائارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى
قۇربان نەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	مائارىپ ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1989 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت مائارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى
مەھەممەت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	نۇرباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت	يېزا باشلىقى	1993 - يىل 5 - ئايدا دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ۋاڭ يۈيىڭ	ئايال	خەنزۇ	شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى		1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
گايىت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	مال دوختۇرلۇق پونكىتى	مەسئۇل مال دوختۇر	1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، دۆلەت پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ياڭ يەنرۇڭ	ئايال	خەنزۇ	شايار بازارلىق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى		1989 - يىل 2 - ئايدا دۆلەت دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر تەكشۈرگۈچى بولۇپ باھالاندى
كامىل كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	يېزا ئىگىلىك پەن- تېخنىكا پونكىتى		1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
جاڭ شىجۇن	ئەر	خەنزۇ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1989 - يىلى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ مەملىكەت بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مول ھوسۇلى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ئاۋۇت تالىپ	ئەر	ئۇيغۇر	مال دوختۇرلۇق پونكىتى	مەسئۇل مال دوختۇرى	1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، دۆلەت پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ئاسىنەم جاپپار	ئايال	ئۇيغۇر	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى	مۇئاۋىن مۇدىر	1989 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، مەملىكەتلىك تۇغۇت - تۇغۇت چەكلەشنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت بويىچە مۇنەۋۋەر تەكشۈرۈش يېتەكچىسى دەپ نام بەردى

سى جيەنجۈن	ئايال	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى	مۇئاۋىن مۇدىر دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى	1989 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، مەملىكەتلىك تۇغۇت - تۇغۇت چەكلەشنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت بويىچە مۇنەۋۋەر تەكشۈرۈش يېتەكچىسى دەپ نام بەردى
شيا چيۆبەي	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
جۇ ۋېينۇڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى، سىياسىي كېڭەش شىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1983 - يىلى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشنى ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشتۇرغان ئىلغار شەخس دەپ، 1992 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
شۈي شىجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1991 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى جۇڭگو نامرات رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىيات مۇلازىمەت مەركىزى ۋە مەملىكەتلىك نامرات رايونلار يېزا ئىگىلىك يېڭى تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش ھەمكارلىق تورى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ليۇ لىگۇڭ	ئەر	خەنزۇ	ئورمانچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 — 1992 - يىللىرى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى
ياڭ جۈنجىڭ	ئايال	خەنزۇ	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى		1989 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، مەملىكەتلىك تۇغۇت - تۇغۇت چەكلەشنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى مۇنەۋۋەر تەكشۈرۈش يېتەكچىسى دەپ نام بەردى
ياسىن يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى		1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

گاۋ چىڭچياڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	پونكىت باشلىقى	1992 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
زورىخان ئىسلام	ئايال	ئۇيغۇر	قىزىلبايراق يېزا مازا كەنت ئاھالىسى	دېھقان	1958 - يىلى گوۋۇيۈەن مەملىكەت بويىچە «8 - مارت قىزىلبايراقدارى» دەپ نام بەردى
توختەم	ئايال	ئۇيغۇر	مۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى	بۆلۈمچە باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ياسىن كامال	ئەر	ئۇيغۇر	يېڭىمەھەللە يېزىلىق ھۆكۈمەت		1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
لو جۈيەن	ئەر	خەنزۇ	قوراللىق بۆلۈم	سىياسىي كومىسسار	1986 - يىلى لەنجۇ ھەربىي رايونى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالاندى، 3 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، 1993 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى زاپاس خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

ئاپتونوم رايون (نازارەت، ئىدارىلەر) نىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن ئىلغار نەمۇنىچى شەخسلەر

جەدۋەل: 24 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	خىزمەت ئورنى	ۋەزىپىسى	مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ۋاقتى ۋە مۇكاپات نامى
جاڭ لياڭجىي	ئەر	خەنزۇ	شايار ناھىيىلىك پارتكوم	ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى	1991 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئىشلىرى خىزمەتچىسى دەپ؛ 1993 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئىشلىرى خىزمەتچىسى دەپ؛ 1993 - يىل 10- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى مۇنەۋۋەر خىزمەتچى دەپ نام بەردى

مەھەممەت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	نۇرباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت	يېزا باشلىقى	1992 - يىل 10 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ستاتىستىكا سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ؛ 1994 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسپىي ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك 3 - كەسپىي ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
تاش ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	قايلۇر يېزىسى	يېزىلىق پارتكوم شۇجىسى	1993 - يىل 10- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى مۇنەۋۋەر خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ھېمىت رېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك پارتكوم	ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى	«قاتتىق زەربە بېرىش» خىزمىتى داۋامىدا ئاكتىپ ئىشلەپ، دادىل كۈرەش قىلغانلىقتىن، 1985 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرەپ گۇۋاھنامىسى بېرىلدى
لى پېڭخەي	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى	مۇدىر	1990 - يىل 7- ئايدا «شايار پەن - تېخنىكىسى» كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نەشرى ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكا ئاخباراتى نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1988 - يىلى لى پېڭخەي تەتقىق قىلىشقا قاتناشقان شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلان مودېلى ھەققىدىكى تەتقىقات دوكلاتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ۋاڭ يۈيىڭ	ئايال	خەنزۇ	ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى		1990 - يىل 10 - ئايدا 4 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلغار خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشتى
دۇ گوچىڭ	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى	مۇئاۋىن مۇدىر	1991 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پارتىيە تارىخى خىزمەت كومىتېتى ئاپتونوم رايون بويىچە پارتىيە تارىخى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

سېيىت مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك پارتكوم	ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى	1983 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق كادىرى دەپ نام بەردى
پەرھات يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	2 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى	1990 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى، تەنتەربىيە كومىتېتى، سەھىيە نازارىتى ئاپتونوم رايون بويىچە مەكتەپ تەنتەربىيىسى خىزمىتى ۋە سەھىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
مۆمىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	1 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى	1987 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى، مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، تىل-يېزىق كومىتېتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
رۇقىيە ئىبراھىم	ئايال	ئۇيغۇر	1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1994 ـ يىل 3 ـ ئايدا شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان 2 ـ نۆۋەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپ بىئولوگىيە ئىلمىي تەتقىقات يىغىنىدا 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
ھېبىت ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1985 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خادىمى دەپ نام بەردى
كامىل كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	ئاگرونوم	1984 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك ـ كادىرلار نازارىتى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خادىمى دەپ نام بەردى
نىساخان راشى	ئايال	ئۇيغۇر	مىللىي باللار باغچىسى	باغچا باشلىقى	1990 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى، مائارىپ فوندى جەمئىيىتى، مېيىپلار بىرلەشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە باللار مائارىپىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
مەھەممەت كېۋىر	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى	كادىر	1992 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش سىستېمىسىدىكى ئىلغار ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى

گۇەن ۋېيىي	ئەر	خەنزۇ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش پونكىتى	كادىر	1987 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۆتكۈزگەن «يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكىسىنى باشقۇرۇش نەتىجىلىرى مۇھاكىمە يىغىنى»دا 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
نىزام	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى		1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ياڭ يۇلاڭ	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى	ئىقتىسادىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1988 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ۋاڭ يىلاڭ	ئەر	خۇيزۇ	ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	1992 - يىل 2 - ئايدا ئەدلىيە نازارىتى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
لىۋ شېڭچىن	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون بويىچە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
يۈي جېنسەي	ئەر	خەنزۇ	چارۋىچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 - يىل 9 - ئايدا چارۋىچىلىق نازارىتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە ھايۋانلاردىكى يۇقۇملۇق تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە 1986 - يىللىق مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
نىياز توقا	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى	مۇئاۋىن مۇدىر دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى	1986 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
لۇ جىنباۋ	ئەر	خەنزۇ	ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1986 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى

لەي خۇيسەن	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى		1989 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا قانۇن تۈزۈمىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ باھالىدى
راخمان خالىق	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1994 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسپىي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 3 - كەسپىي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ باھالىدى
ئەخمەتجان مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئىدارىسى	1994 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسپىي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 3 - كەسپىي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ باھالىدى
جۇ شىنلى	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئىدارىسى	1994 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسپىي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 3 - كەسپىي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
گۇەن يۈشيەن	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق كومىتېتى	مۇدىر	1991 - يىلى 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى ئاپتونوم رايون بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىدە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
شيا چيۈيەي	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئاپتونوم بويىچە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
جۇ ۋېيىنۋاڭ	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى، سىياسىي كېڭەش شىناڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1990 - يىلى 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزىلاردا پەن-تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
سەي يى	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى	مۇدىر	1985 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 - يىللىق مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ھەسەن يۇسۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك ئەرزىيەت ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئىلغار ئەرزىيەت خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى

شۆي شىجۈاڭ	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك خەلق ئىشلار ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1989 - يىلى 5 - ئايدا خەلق ئىشلار نازارىتى ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق ئىشلار سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ، 1992 - يىلى 12 - ئايدا ئىشانە تويلاپ مېيىپلارغا ياردەم بېرىش پائالىيىتىدە، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى
دىلشات ھېمىت	ئەر	ئۇيغۇر	تەپتىش مەھكىمىسى	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1990 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 1989 - يىلى شىنجاڭ بويىچە تەپتىش سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
سۇلايمان شاكىر	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابىتى دوختۇرخانىسى	مەسئۇل ۋىراچ	1986 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى 1986 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
سۈن چىيۈاڭ	ئەر	خەنزۇ	سودا - سانائەت ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	1990 - يىلى 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تاشقىنىدىن مۇداپىئە كۆرۈش باش قوماندانلىق شتابى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش - كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ياسىن ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	سودا - سانائەت ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	1990 - يىلى 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى سودا - سانائەت سىستېمىسى بويىچە مۇنەۋۋەر خىزمەتچى دەپ نام بەردى
مەھەممەت ئاۋۇل	ئەر	ئۇيغۇر	مائارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1994 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مۇنەۋۋەر ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاكتىپى دەپ، 1990 - يىلى 8- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
تۇراپ نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	مائارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىلى 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى، كادىرلار نازارىتى، مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
مەھەممەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	مائارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىلى 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى، كادىرلار نازارىتى، مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى

ئېزىز ھامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	مائارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1992 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايون بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
كېۋىر راشىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	مائارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1991 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، مائارىپ كومىتې-تى، كادىرلار نازارىتى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
نۇرانەم مامۇت	ئايال	ئۇيغۇر		ئوقۇتقۇچى	1993 - يىل 9 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، مائارىپ كومىتېتى، مائارىپ فوندى جەمئىيىتى، مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
ھېمىت كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	3 - ئوتتۇرا مەك-تەپ	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىل 3 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، مائارىپ كومىتېتى، مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
ھۆرىم مىجىت	ئايال	ئۇيغۇر	گۈلباغ يېزا	ئوقۇتقۇچى	1985 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مۇنەۋۋەر باغۋەن دەپ نام بەردى
سۈن شىيىلى	ئايال	خەنزۇ	3 - باشلانغۇچ مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1993 - يىل 9 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، مائارىپ كومىتېتى، مائارىپ فوندى جەمئىيىتى، مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
مەخمۇت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر		ئوقۇتقۇچى	1986 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى، مائارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مۇنەۋۋەر مائارىپ خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ھېمىت سەيپى	ئەر	ئۇيغۇر			1992 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىئانە توپلاپ مېيىپلارغا ياردەم بېرىش پائالىيىتىدىكى ئاكتىپ دەپ نام بەردى

گاۋ چىڭچياڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	پونكىت باشلىقى	1985 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى شىنجاڭنى ئېچىش - گۈللەندۈرۈشتىكى ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچى دەپ نام بەردى؛ 1991 - يىلى 9 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 1- دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى؛ 1992 - يىلى 9 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتى پاۋا ئوت - چۆپلەرنى تەكشۈرۈش ۋە ئۇنى تۈگىتىشتىكى ئىلغار شەخس دەپ؛ 1992 - يىلى ئۇسۇملۇكلەرنى كارانتىن قىلىش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى؛ 1991 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
قەيۇم ساۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	توپبولدى يېزىلىق ھۆكۈمەت	قوراللىق بۆلۈم كادىرى	1985 - يىلى 12 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوماندانلىق شتابى بىلەن سىياسىي بۆلۈمى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئىلغار خەلق قوراللىق بۆلۈم كادىرى دەپ نام بەردى
ليۇ سىلاڭ	ئەر	خەنزۇ	مالىيە ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارقاتقان مۇنەۋۋەر مالىيە، بوغالتىر خىزمەتچىلىرى بويىچە 2- دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
ياسىن مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	مەملىكەت بويىچە تۆتىنچى قېتىم 3 - كەسىپنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى
ياسىن قەيۇم	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	مەملىكەت بويىچە تۆتىنچى قېتىم 3 - كەسىپنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى
ئەلى مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	مەملىكەت بويىچە تۆتىنچى قېتىم 3 - كەسىپنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى
ليۇ گوشياڭ	ئەر	خەنزۇ	ئۆچنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى	مۇدىر	1993 - يىلى 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى باھا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى «ئۆچنى تەكشۈرۈش» خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ھەسەن ئوسمان	ئەر	ئۇيغۇر	بازارلىق ھۆكۈمەت	پارتكوم شۇجىسى	1992 - يىلى 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ھەربىي رايونى زاپاس خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

ھەمراخان ياقۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	بازارلىق ھۆكۈمەت	ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى	1985 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداشتىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
مەھەممەت قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	توقبۇلدى يېزىلىق ھۆكۈمەت	يېزا باشلىقى	1992 - يىلى دېھقانچىلىق نازارىتى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ئەخمەت مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	پەن - تېخنىكا خادىمى	1995 - يىل 2 - ئايدا سەھىيە نازارىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
خۇاڭ يۈچى	ئەر	خەنزۇ	قايلور يېزىسى	ئاپتونوم رايون تۆۋەنگە چۈشۈرگەن پەن - تېخنىكا كادىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
لى لىيى	ئەر	خەنزۇ	قايلور يېزىسى	ئاپتونوم رايون تۆۋەنگە چۈشۈرگەن پەن - تېخنىكا كادىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
چېن زىجېي	ئەر	خەنزۇ	قايلور يېزىسى	ئاپتونوم رايون تۆۋەنگە چۈشۈرگەن پەن - تېخنىكا كادىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2- دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
كۇاڭ رېنشەن	ئەر	خەنزۇ	ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	زاۋۇت باشلىقى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
جاڭ دېجۈن	ئەر	خەنزۇ	دوختۇرخانا	دوختۇرخانا باشلىقى	1983 - يىلى سەھىيە نازارىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ۋېي شېن	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	بۆلۈم ئەزاسى	1984 - يىلى خەلق ئىشلىرى نازارىتى، كادىرلار نازارىتى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
راخمان گايىت	ئەر	ئۇيغۇر			1984 - يىلى خەلق ئىشلىرى نازارىتى، كادىرلار نازارىتى پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
سادەتخان قەيۇم	ئايال	ئۇيغۇر	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	مۇئاۋىن باشلىق	1985 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يېزىلاردا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
لۇ زوگۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىقتىساد كومىتېتى	مۇدىر	1986 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايوننىڭ تېخنىكا ئىقتىسادىنى باھالاش نەتىجىلىرى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 1988 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى

لى گېڭشېڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	باشلىق	1988 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايوننىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
گو جىڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	پەن ـ تېخنىكا خادىمى	1988 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايوننىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ئاتاۋۇللا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	4 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1992 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى ئىلغار ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
قۇربان تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئوقۇتقۇچى	1992 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
راخمان ساۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	سودا ـ سانائەت ئىدارىسى	كادىر	1994 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سودا. سانائەت ئىدارىسى سىستېمىسىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ئوسمان پازىل	ئەر	ئۇيغۇر	باج ئىدارىسى	كادىر	1986 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
لىۇ جۈن	ئەر	خەنزۇ	باج ئىدارىسى	بۆلۈمچە باشلىقى	1986 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
جاڭ داۋخې	ئەر	خەنزۇ	سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1991 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سۇچىلىق سىستېمىسى تەرىپىدىن 7 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بېرىلدى
سىدىق تۇمۇر	ئەر	ئۇيغۇر	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى	مۇدىر	1993 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى
زاھىر تۇمۇر	ئەر	ئۇيغۇر	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى		1993 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى
غوپۇر تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى	فابرىكا باشلىقى	1990 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئەمگەك نەمۇنچىسى دەپ نام بەردى
لى شاۋمىڭ	ئەر	خەنزۇ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	كاتىپ	1986 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا باھالاندى

جۇ زوپېڭ	ئەر	خەنزۇ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا باھالاندى
نۇرسايىم	ئەر	ئۇيغۇر	سودا - سانائەت ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سودا، سانائەت سىستېمىسى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى
لو جۇيەن	ئەر	خەنزۇ	قوراللىق بۆلۈم	سىياسىي كومىسسار	1992 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى

ئىزاھ: بۇ جەدۋەلدىكىلەر يىغىلغان ماتېرىياللارنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە تىزىلدى

شايار ناھىيىسىدىكى دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار

جەدۋەل: 24 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	تۇغۇلغان ۋاقتى	خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ئورنى	يۇرتى
جاڭ مىڭگۇاڭ	ئەر	1916.2	1935	1981	ناھىيىلىك پارتكوم	گۇيجۇ
ۋاڭ جوڭشيەن	ئەر	1930.7	1949.7	1991.1	ناھىيىلىك پارتكوم	سىچۈەن
خۇا ليي	ئەر	1927.9	1949.6	1987.10	ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى	جېجياڭ
شېن كېجاڭ	ئەر	1932.9	1949.9	1993.4	ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى	تيەنجىن
ياڭ رۇڭشەن	ئەر	1930.12	1949.5	1991.8	ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش	شەنشى
ۋاڭ دا	ئەر	1930.12	1949.1	1991.1	باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى	خېبېي
زېن شىڭتاڭ	ئەر	1921.1	1948.3	1981.12	ئورگان پارتكومى	ئەنخۇي
ما پېيشيەن	ئەر	1931.12	1949.8	1991.8	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت	گەنسۇ
ليۇ شيۇچۈەن	ئەر	1932	1946.5	1992.3	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت	خېبېي
ليۇ خەنجاڭ	ئەر	1926.8	1949.6	1981.12	سودا - سانائەت ئىدارىسى	سىچۈەن
چېن خې	ئەر	1924.5	1949.7	1986.11	سودا - سانائەت ئىدارىسى	گەنسۇ
جياڭ چىڭخەي	ئەر	1927.11	1949.1	1982.10	سودا - سانائەت ئىدارىسى	شەنشى
ھەسەنشاھ	ئەر	1925	1945.7	1983.3	يېڭىمەھەللە يېزىسى	يېڭىمەھەللە يېزىسى
ياڭ ماۋسەي	ئەر	1922	1949.9	1984.1	ئورمانچىلىق پونكىتى	جىمسار
نيۇ زىيۇن	ئەر	1926.11	1947.2	1982.8	ھۆكۈمەت مېھمانخانىسى	شەندۇڭ
جاڭ شىڭخۇەن	ئەر	1932.2	1947.10	1992.1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سەنشى
چىڭ جياڭ	ئەر	1926.9	1948.3	1982.10	مەدەنىيەت يۇرتى	سىچۈەن

زو شىڭشەن	ئەر	1925.9	1945.6	1984.1	ناھىيىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى	شەندۇڭ
يەن سىخەي	ئەر	1926.5	1947.4	1984.1	نېفىت شىركىتى	گەنسۇ
لى چىڭشۇ	ئەر	1926.4	1948.5	1984.1	نېفىت شىركىتى	سەنشى
ياڭ گوجى	ئەر	1930.5	1948.2	1982.12	دورا شىركىتى	لياۋنىڭ
لى سىڭچۈەن	ئەر	1926.1	1948.10	1987.2	دورا شىركىتى	سىچۈەن
لى يى	ئەر	1922.6	1947.1	1982.10	توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى	خېيلۇڭجياڭ
مو خۇەيرۇڭ	ئەر	1931.2	1949.6	1985.12	توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى	سىچۈەن
جياڭ رېنتاڭ	ئەر	1927.10	1947.3	1985.7	تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	شەنشى
ناڭ شۇرۇن	ئەر	1917.2	1949.5	1982.12	تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	شەندۇڭ
نى چۈەن	ئەر	1928.1	1948.4	1981.9	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سىچۈەن
ياڭ يۈجى	ئايال	1935.12	1949.2	1986.1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	شەندۇڭ
ما سۈنشياۋ	ئەر	1927	1947	1985.3	ئاشلىق سودا شىركىتى	سەنشى
ۋاڭ چۈەندې	ئەر	1928	1949.7	1985.9	تۈرلۈك ماللار شىركىتى	گەنسۇ
جۇ گو	ئەر	1922	1947.12	1985.8	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	خۇنەن
لى ماۋرۇڭ	ئەر	1922	1949.9	1980	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	ئەنخۇي
ما ۋېنچىڭ	ئەر	1932.6	1949.9	1984.1	بازارلىق ھۆكۈمەت	شىنجاڭ
بى شىنخې	ئەر	1933.6	1949.8	1993.5	ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى	ئەنخۇي
غىلاجىدىن سابىر	ئەر	1928	9.1944	1.1986	سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى	شايار
جاۋ گۇيەن	ئەر	1930.9	1949.8	1989.12	ئورمانچىلىق مەيدانى	گەنسۇ
جاڭ چېيۇ	ئەر	1932.9	1949.2	1982.9	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	شەندۇڭ
ۋاڭ شۈيجاڭ	ئەر	1931.2	1949.7	1982.10	2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى تىجارەت ئورنى	جېجياڭ
رېن فېڭمىڭ	ئەر	1926.4	1947.3	1982.4	رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى	خېنەن
ۋۇ شېڭرۇڭ	ئەر	1928.7	1949.7	1982.4	رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى	گەنسۇ
سۇي باۋچۈەن	ئەر	1928.6	1946.10	1982.8	يېمەكلىك شىركىتى	خېيلۇڭجياڭ
ۋاڭ جىڭۋېن	ئەر	1919	1949	1980	يېمەكلىك شىركىتى	سىچۈەن
گۇ جۇڭفۇ	ئەر	1921.8	1948.8	1981.2	كىنو شىركىتى	سىچۈەن
چېي ماۋ	ئەر	1929	1949.8	1982.3 -	كىنو شىركىتى	گەنسۇ
سۇن شۇەنسەن	ئەر	1923.10	1949.9	1981.2	يېمەكلىك زاۋۇتى	خېنەن
لى چىڭتەي	ئەر	1924.7	1948.8	1982.10	توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى	خېنەن
ياڭ تيەنشۇن	ئەر	1923.5	1946.11	1982.4	شىنخۇا كىتابخانىسى	خېنەن
سۇن جاۋچىڭ	ئەر	1931.10	1948.10	1992.5	باج ئىدارىسى	شەندۇڭ

ۋۇ جيەنگۇاڭ	ئەر	1927.8	1948.5	1984.6	باج ئىدارىسى	شەندۇڭ
يۇڭ ۋېنبىڭ	ئەر	1928.6	1949.8	1984.2	باج ئىدارىسى	گەنسۇ
جاۋ شىڭبى	ئەر	1926	1949.5	1983.12	يول ئاسراش ئەترىتى	خۇنەن
گو گوچىڭ	ئەر	1928.2	1943.10		پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى	شەندۇڭ
مەمەت روزى	ئەر	1920	1945.7	1982.2	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى	شايار
روزىيوف	ئەر	1929	1945	1986	جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى	شايار
تەن شاڭيى	ئەر	1922	1949.9	1980	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	گۇيجۇ
دىڭ شاۋيۇ	ئەر	1921	1948.4	1982.4	يېمەك - ئىچمەك شىركىتى	سىچۇەن
لو جىيۇن	ئەر	1924.8	1948.3	1981.12	يېمەك - ئىچمەك شىركىتى	خېنەن
مياڭ شيەنشىڭ	ئەر	1920	1947.1	1981.12	2 - يېمەك سانائەت ئىدارىسى	شەندۇڭ
ۋاڭ شىڭياۋ	ئەر	1925	1945.7	1986.4	قورغان پارتكومى	خېنەن
مىجىت تۇردى	ئەر	1924.4	1945.4	1983.6	ئاشلىق ئىدارىسى	شايار
جو ۋەنشىڭ	ئەر	1928.5	1948.7	1983.12	ئاشلىق ئىدارىسى	خېنەن

شايار ناھىيىسىدىكى ئالىي ئۇنۋانى بار خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 24 — 6

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	ئۇنۋانى
جەمىلەم ئىسمايىل	ئايال	ئۇيغۇر	قەشقەر	1947	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېمىت كېرەم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار	1940.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قابىكەن ساقى	ئەر	قازاق	سانجى	1943.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جۇ خۇيلەن	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ سۇجو	1941.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سۇ جىڭلۇڭ	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭ شەھىرى	1944.3	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ماۋ يۇڭشى	ئەر	خەنزۇ	خېنەن يۈەنياڭ	1935	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
شياۋ گۇەنرېن	ئەر	خەنزۇ		1942	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
كامىل كېرەم	ئەر	ئۇيغۇر		1959	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاۋ بى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	1924	ئالىي ئىنژېنېر
جاڭ دېجۇەن	ئەر	خەنزۇ	شاڭخەي	1938	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
لى جۇڭشيۇ	ئەر	خەنزۇ	لياۋنىڭ	1933.11	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
جياڭ شۇلىن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	1944.9	كاندىدات مۇدىر ۋراچ

شايار ناھىيەسىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 24 — 7

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	ئۇنۋانى
رابىيەم نۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1947.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنساناش	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم تۇرسۇن	ئايال	ئۇيغۇر	1956	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
باۋۇدۇن نەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1953.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم يۇسۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	1952.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇراخان ئاۋۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رىھانەم ئەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1952.2	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھاۋانەم روزى	ئايال	ئۇيغۇر	1959.12	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىزىز ھامۇل	ئايال	ئۇيغۇر	1946	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قەمەر ئايۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رەخمىتۇللا يۇسۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	1954.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گو شېڭبو	ئەر	خەنزۇ	1940.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئاۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت سايىت	ئەر	ئۇيغۇر	1949.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زۇلپىيە مەھەممەت	ئايال	ئۇيغۇر	1953	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
كايىت سايىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياقۇپ ئۆمەر	ئەر	ئۇيغۇر	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەمەت ئەخمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زاھىر نۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەمدۇل سەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇسا راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	1943	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبراھىم ئەخمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەرىمنىسا سايىت	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەمەت مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1957.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	1953.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قاسىم مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1949.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىمىن روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1943.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇردى ئابدۇرېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

پاتەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى ساماساق	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سادىق سىدىق	ئەر	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مامۇت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
بى رۇيپى	ئەر	خەنزۇ	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خەلچەم تۇرسۇن	ئايال	ئۇيغۇر		باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم مەھەممەت	ئايال	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەريەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم ئابدۇرېھىم	ئايال	ئۇيغۇر	1954.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇرخان ئابلا	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوغۇلەم كېرىم	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تاش كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مېلىكەم نۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان دايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1944	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقنىياز ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	1938.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلا ئەيسا	ئەر	ئۇيغۇر	1947.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەزىمەت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1944.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رېھىم تۆمۈر	ئەر	ئۇيغۇر	1944.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىسلام مەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1947.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوبۇلەم سېلىم	ئەر	ئۇيغۇر	1951.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زىننەت ئايۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	1944.3	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبادەت ئىمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1952.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختىنىياز سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1955.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۆمىن زايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1954	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇراپ نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1941.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم ئامان	ئايال	ئۇيغۇر	1940.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1941.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

جىلىل نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1948.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقنىياز ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1947.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياقۇپ قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	1950.3	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەنسا زايىم	ئايال	ئۇيغۇر	1949.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رابىيە نۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1947.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خەيرىگۈل ئىمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1955.12	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
شەمشىدىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1956.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەھەت قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	1948.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشە يۈنۈس	ئايال	ئۇيغۇر	1955.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئاۋۇل	ئەر	ئۇيغۇر	1940.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇراپ توقا	ئەر	ئۇيغۇر	1943.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قاسىم ھاشىم	ئەر	ئۇيغۇر	1946.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1943.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1938	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەسەن ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1939.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گۈلبەھەم سادىق	ئايال	ئۇيغۇر	1939.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۆمۈر ئىمىر	ئەر	ئۇيغۇر	1928	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قايىم ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	1930	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ساۋۇت ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	1932	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قۇربان لەتى	ئەر	ئۇيغۇر	1935	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاتايات ئەبەيدۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1934	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنساخان	ئايال	ئۇيغۇر	1946	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زورەم يۈسۈپ	ئايال	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھاۋاخان ھېمىت	ئايال	ئۇيغۇر	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى سايىت	ئەر	ئۇيغۇر	1955	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت ئەھەت	ئەر	ئۇيغۇر	1955	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايىنسا تاش	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئامىنە ئۆمەر	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نۇرنىسا سەمى	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زىيادەم سايىم	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەبىبەم يۈسۈپ	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوغلەم مۆمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1953	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

ياسىن مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1958.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاشا كېرەم	ئايال	ئۇيغۇر	1947.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رابىيە ئابلا	ئايال	ئۇيغۇر	1948.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېپىزەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1949.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نۇرىنەم مامۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1952.12	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
بۈۋىخان ھېپىز	ئايال	ئۇيغۇر	1945.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم ئىمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1943.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لۇتپۇللا ئابلا	ئايال	ئۇيغۇر	1956.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاڭ چىڭجىن	ئايال	خەنزۇ	1943.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ژاڭ يىڭجاڭ	ئەر	خەنزۇ	1941.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياۋ جىۋىن	ئەر	خەنزۇ	1955.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جىن لىڭ	ئەر	خەنزۇ	1945.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لى رۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاتاۋۇللا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەنسا مامۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مىنەسەم نۇردۇن	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھىمىت ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	1945.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوسمان ئىبراھىم	ئەر	ئۇيغۇر	1967	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھىمىت رىشىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950.3	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت سىدىق	ئەر	ئۇيغۇر	1938.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خىلىل ئەھەت	ئەر	ئۇيغۇر	1950.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇرتوقا	ئەر	ئۇيغۇر	1949	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مىنەسەم مەھەم	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقىلەم ئەزىمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
غوپۇر ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۆنىياز مەھەم	ئەر	ئۇيغۇر	1960	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەسەن ئابىت	ئەر	ئۇيغۇر	1946	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
يەن جىجىن	ئەر	خەنزۇ	1938	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جۇڭ يىڭجى	ئايال	خەنزۇ	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ليۇ فۇخەي	ئايال	خەنزۇ	1955.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
يى جىڭجىي	ئەر	خەنزۇ	1955	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

رىشىت زاھىر	ئەر	ئۇيغۇر	1946.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھىمىت ساقى	ئەر	ئۇيغۇر	1954.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت مۆيتۆل	ئەر	ئۇيغۇر	1945.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1950.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قۇربان تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	1946.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەڭنىسا رازاق	ئايال	ئۇيغۇر	1945.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1955.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھاۋاخان سايىم	ئايال	ئۇيغۇر	1948.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەخمۇت تالىم	ئەر	ئۇيغۇر	1942.2	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەخمۇت ئېقىل	ئەر	ئۇيغۇر	1943.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەم ئاسىل	ئايال	ئۇيغۇر	1949.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھامۇت زىرىپ	ئەر	ئۇيغۇر	1938.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقنىياز مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	1943.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھۆسەن مەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىمىن نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەم مەنسۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1949.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھىنىيەم راخمان	ئايال	ئۇيغۇر	1951.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇردى تۇمۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇر ئاۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1954	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇسا نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1936	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ساۋۇت كېرەم	ئەر	ئۇيغۇر	1956	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1949	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبراھىم ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەپ سادىق	ئايال	ئۇيغۇر	1949	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۆكەررەم قادىر	ئايال	ئۇيغۇر	1944	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رەيھانەم نۇرى	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلا ئەھەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قاھار خالىق	ئەر	ئۇيغۇر	1961.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	1962.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم مەخمۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1968.6	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېيىت ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1951.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەريەم قادىر	ئايال	ئۇيغۇر	1961	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

ياسىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1962.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رېقىپ ھېمىت	ئەر	ئۇيغۇر	1963.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۆمىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1951	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت ھېمىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زۆلپىيەم كامال	ئايال	ئۇيغۇر	1960.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئامان قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	1960.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سۈن يەنجۈن	ئايال	خەنزۇ	1963.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاڭ جيۈشياڭ	ئەر	خەنزۇ	1954.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاڭ شاۋدۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1962.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ۋېن سىجې	ئايال	خەنزۇ	1944.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاڭ گېنرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1938.10	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لۇ ۋېنجيەن	ئەر	خەنزۇ	1959.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاققارى ئابدۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1954	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم روزى	ئايال	ئۇيغۇر	1949	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	1954	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تاھىر زاھىر	ئەر	ئۇيغۇر	1946	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز مەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1958.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەممەتجان توختى	ئەر	ئۇيغۇر	1963.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قەمبەرنىسا نەجمىدىن	ئايال	ئۇيغۇر	1951.4	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1938.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىسلام موسا	ئەر	ئۇيغۇر	1938.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت باقى	ئەر	ئۇيغۇر	1946.8	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت ئېزىز	ئەر	ئۇيغۇر	1944.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز ساتتار	ئەر	ئۇيغۇر	1950.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياقۇپ يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1940.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇر مەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1946.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گۈلنار	ئايال	ئۇيغۇر	1946.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
بۈسارەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1947.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رازاق ئەلقەم	ئەر	ئۇيغۇر	1951.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەمەت ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1956.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئامىنەم خىزىر	ئايال	ئۇيغۇر	1957.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1956.1	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
شۈي شۈنخۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	1945.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

دۇلاڭ شىجىن	ئەر	خەنزۇ	1956.8	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سۇلاڭ نەيجى	ئەر	خەنزۇ	1946	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ژاڭ شۇفېن	ئەر	خەنزۇ	1936.8	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ژاڭ شىخۇا	ئەر	خەنزۇ	1947.10	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابدۇكېرىم ھاشىم	ئەر	ئۇيغۇر	1943	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
كېرىم ئېزىز	ئەر	ئۇيغۇر	1945	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىمىن تۆمۈر	ئەر	ئۇيغۇر	1958	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1952	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سابىت سوپى	ئەر	ئۇيغۇر	1950.3	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نۇرمەن مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1949.6	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلا سۇپۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1951	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نەمەت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1938	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گۈلەم تاش	ئايال	ئۇيغۇر	1948	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەمەت سەيدۇل	ئەر	ئۇيغۇر	1958	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خۇدىيۇم كېرەم	ئەر	ئۇيغۇر	1939	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبراھىم ھېزىتۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1954	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1949	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم ئۆمەر	ئايال	ئۇيغۇر	1946	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەپ جامال	ئەر	ئۇيغۇر	1949	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز توراپ	ئەر	ئۇيغۇر	1959	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھامۇت مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1952	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قۇربان زاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1952	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاڭ يۈنزى	ئەر	خەنزۇ	1949.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رابىيە تۆمۈر	ئايال	ئۇيغۇر	1940.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئايدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1936	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رىشىت ئەنەيتۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1943	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنىياز تاش	ئەر	ئۇيغۇر	1947.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەسەن ئەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1930	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت تۆمۈر	ئەر	ئۇيغۇر	1943	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جۇ زوپىڭ	ئەر	خەنزۇ	1947	ئىنژېنېر
خۇ شىجيەن	ئەر	خەنزۇ	1944	ئىنژېنېر
جۇ بىگياۋ	ئەر	خەنزۇ	1933	ئىنژېنېر

جاڭ كېجۇ	ئەر	خەنزۇ	1955	ئىنژېنېر
مەھەممەت ئاۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1953	ئىنژېنېر
خۇ پېيجۇ	ئەر	خەنزۇ	1946	ئىنژېنېر
كۇاڭ رېنشەن	ئەر	خەنزۇ	1946	ئىنژېنېر
دېي دېخۇا	ئەر	خەنزۇ	1937	ئىنژېنېر
مېڭ شى	ئەر	خەنزۇ	1930	ئىنژېنېر
سۇڭ جىجۈن	ئايال	خەنزۇ	1949	مەسئۇل ۋراچ
خاۋ يۇفېن	ئايال	خەنزۇ	1948	مەسئۇل ۋراچ
چېن چاڭزې	ئەر	خەنزۇ	1959	مەسئۇل ۋراچ
ما يەن	ئايال	خەنزۇ	1947	مەسئۇل ۋراچ
ۋاڭ يەنخۇەي	ئەر	خەنزۇ	1952	مەسئۇل ۋراچ
لى گۈيىڭ	ئايال	خەنزۇ	1958	مەسئۇل ۋراچ
بەكرى نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل ۋراچ
مەھەممەت رېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل ۋراچ
ئاپىسا مەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1945	مەسئۇل ۋراچ
مۇنەۋۋەر قۇربان	ئايال	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل ۋراچ
ئېزىز ئەيسا	ئەر	ئۇيغۇر	1943	مەسئۇل ۋراچ
ما جىنرۇڭ	ئايال	خەنزۇ	1955	مەسئۇل ۋراچ
لى چيۇيۈن	ئايال	خەنزۇ	1946	مەسئۇل ۋراچ
زورەم سەمى	ئايال	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل ۋراچ
مۇسا قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	1957	مەسئۇل ۋراچ
زورەم مىلىك	ئايال	ئۇيغۇر	1955	مەسئۇل ۋراچ
جياڭ تىڭگاڭ	ئەر	خەنزۇ	1934	مەسئۇل ۋراچ
ۋاڭ جىسەي	ئايال	خەنزۇ	1932	مەسئۇل ۋراچ
نىزام سىيتنىۋالدى	ئەر	ئۇيغۇر	1947	مەسئۇل ۋراچ
ئابلا مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	مەسئۇل ۋراچ
ئوسمان بارات	ئەر	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل ۋراچ
ئابلىمىت ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1940	مەسئۇل ۋراچ
پاتەم موسا	ئايال	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل ۋراچ
ۋاڭ ۋېيدىڭ	ئەر	خەنزۇ	1940	مەسئۇل ئىقتىسادچى
چېن ۋېنشەن	ئەر	خەنزۇ	1935	مەسئۇل ئىقتىسادچى
ئەخمەت مەنسۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1949	مەسئۇل ئىقتىسادچى

ليۇ شىڭيۈ	ئەر	خەنزۇ	1954	مەسئۇل ئىقتىسادچى
جۇ رېنجيەن	ئەر	خەنزۇ	1952	مەسئۇل ئىقتىسادچى
ۋېي ۋېنجيې	ئەر	خەنزۇ	1934	مەسئۇل ئىقتىسادچى
شاۋانەم روزى	ئایال	ئۇيغۇر	1954	مەسئۇل سېسترا
نۇسرەت كېرەم	ئایال	ئۇيغۇر	1946	مەسئۇل سېسترا
ۋېي باڭۇۋ	ئەر	خەنزۇ	1944	مەسئۇل تېخنىك
قادىر سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل بۇغالتىر
جاۋ جىجياڭ	ئەر	خەنزۇ	1949.10	مەسئۇل بۇغالتىر
جاڭ شۇمىن	ئایال	خەنزۇ	1954	مەسئۇل بۇغالتىر
ۋاڭ جاۋرۇي	ئەر	خۇيزۇ	1935	مەسئۇل بۇغالتىر
ئەنۋەر ماموت	ئەر	ئۇيغۇر	1961.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەخموت سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1956.11	تەرجىمان
مۇھەممەت مەخموت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	تەرجىمان
ۋۇ لەنفاڭ	ئایال	خەنزۇ	1942	مەسئۇل پراۋىزور
ھېكىم ئىدرىس	ئەر	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل پراۋىزور
جاڭ شىڭخۇەن	ئەر	خەنزۇ	1935	مەسئۇل پراۋىزور
لى پېڭخەي	ئەر	خەنزۇ	1938.5	مۇھەررىر
غوپۇر روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1945	رېژىسسور
ۋۇ جاۋجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1954	مەسئۇل ۋراچ
سۇلايمان شاكىر	ئەر	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل ۋراچ
شېن دۇڭفاڭ	ئایال	خەنزۇ	1956	مەسئۇل ۋراچ
گاۋ شۇژياڭ	ئەر	خەنزۇ	1956	3 ـ دەرىجىلىك ئادۋوكات
شۇ شيۇيې	ئایال	خەنزۇ	1953	مەسئۇل سېسترا
نۇرمان رەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1945	مەسئۇل سېسترا
تۇراقىز	ئایال	ئۇيغۇر	1947	مەسئۇل سېسترا
مايمۇنەم ئۆمەر	ئایال	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل سېسترا
ئامىنە قادىر	ئایال	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل سېسترا
خاتەم غازى	ئایال	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل سېسترا
لياۋ يۈۋۇ	ئەر	خەنزۇ	1939	ئاگرونوم
كەنجى روزى	ئەر	قىرغىز	1939	ئاگرونوم
چېن يۇخۇ	ئەر	خەنزۇ	1941.7	ئاگرونوم
لى گېڭشىڭ	ئەر	خەنزۇ	1962.7	ئاگرونوم

گاۋ چىڭچيالىڭ	ئەر	خەنزۇ	1948	ئاگرونوم
مەخمۇت مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1953	ئاگرونوم
ۋۇ زوڭزىلىڭ	ئەر	خەنزۇ	1927	ئاگرونوم
سەمەت ھامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1929	ئاگرونوم
سادەتخان قەيۇم	ئايال	ئۇيغۇر	1949	ئاگرونوم
ۋېي شىبىن	ئەر	خەنزۇ	1939.2	ئاگرونوم
شۇي گوباۋ	ئەر	خەنزۇ	1942.6	ئاگرونوم
ئىمىن ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1940.3	ئاگرونوم
ما يۇنخۇ	ئەر	خەنزۇ	1933	مەسئۇل باشقۇرغۇچى
شۇي كەيشى	ئەر	خەنزۇ	1941	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئابلا نەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1936	مەسئۇل مال دوختۇرى
كابىت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	1938.5	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئايىشاخان	ئايال	ئۇيغۇر	1945.8	مەسئۇل مال دوختۇرى
قەيۇم ئەرشىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1920	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئۆمەرقاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	1938	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئۆمەر پازىل	ئەر	ئۇيغۇر	1948	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
روزى سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1941	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
لىيۇ شۇجۇ	ئەر	خەنزۇ	1940.6	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
ئاۋۇت تالىپ	ئەر	ئۇيغۇر	1940.4	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
ئابدۇل ساۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1943.8	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى

ئىزاھ: شەخسلەر جەدۋىلىگە كىرمەي قالغانلار بولۇشى مۇمكىن، تۈزگۈچىلەر كەڭ دائىرىدە ماتېرىيال توپلىغان، كۆپ قېتىم ئىلان چىقارغان بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن سەۋەبلەردىن يەنىلا بەزى ماتېرىياللار تولۇق بولماي قالدى، ئەپۇ قىلارسىلەر.

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

قوشۇمچە

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

قوشۇمچە

ساقلانغان كونا تەزكىرىلەر

1. «شايار ناھىيىسىنىڭ چېگرا تەزكىرىسى» (كۆچۈرۈلمە)

لى جىننىيەن

ناھىيە چېگرىسى غەربىي شىمالدىن باشلىنىپ، تاغ باغرىدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقى ئارقىلىق دايۇلتۇز ـ شويۇلتۇز ئۆستىڭىنىڭ ئاغزىغىچە سوزۇلغان (ئۆگەن دەرياسى مىڭئۆيدىن باشلىنىپ شەرق، غەربتىكى ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدىن ئېقىپ تاغ ئاغزىدىكى 1 ـ ئۆستەڭ، يەنى دايۇلتۇز ـ شويۇلتۇز ئۆستىڭى مۇشۇ ئىككى تاغدىن باشلانغان. ئۆستەڭ بويلاپ كېلىپ غەربىي جەنۇبقا بۆرۈلىدۇ، ئۆستەڭ بىلەن دەريا ئۆتاشقان يەردە كۆچا بىلەن شايارنىڭ چېگرىسى ئايرىلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ غەربىي شىمال قىرغىقى شايارغا، شەرقىي جەنۇب قىرغىقى كۆچاغا تەۋە). چېگرا ئۆستەڭنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تاغئېرىق مەھەللىسىنىڭ شىمالىغا بارىدۇ، ئاندىن ئۆستەڭدىن جەنۇبقا ئۆتىدۇ (تاغئېرىق تاغقا يېقىن بولغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان، ئۇ دايۇلتۇزدىكى 10 مەھەللىنىڭ بىرى، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۆتمۈشتە كېچىكنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا چېگرا تاختىسى بار ئىكەن، ھازىر يوق)، جەنۇبتا دايۇلتۇز ئۆستىڭى بىلەن شويۇلتۇز ئۆستىڭىنىڭ ئارىلىقىغا بارىدۇ (چېگرىنىڭ غەربىدىكى دايۇلتۇزنىڭ مەھەللىلىرى شايارغا، چېگرىنىڭ شەرقىدىكى شويۇلتۇزنىڭ مەھەللىلىرى كۆچاغا تەۋە). چېگرا شەرقىي جەنۇبقا بۆرۈلۈپ، شويۇلتۇزدىن ئۆتۈپ، ئۆستەڭنىڭ شەرقىدە ئاچادۆڭ مەھەللىسىنى ئوراپ تۇرىدۇ، شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپلىرى يايسىمان شەكىلدە (ئاچادۆڭ مەھەللىسىمۇ دايۇلتۇزدىكى مەھەللىلەرنىڭ بىرى. مەھەللە ئۆستەڭنىڭ شەرقىدە بولۇپ، مەھەللىنىڭ شىمالى كۆچانىڭ قاراقۇم مەھەللىسىگە يېقىن).

چېگرا يەنە غەربكە بۆرۈلۈپ شويۇلتۇزدىن ئۆتۈپ، ئۆستەڭنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدە ئىككى ئۆستەڭنىڭ ئارىلىقىغا كىرىدۇ (چېگرىنىڭ غەرب تەرىپى ئۆستەڭ، خوجاتورۇس مەھەللىسى ئۆستەڭنىڭ غەربىدە بولۇپ، شايارغا تەۋە؛ چېگرىنىڭ شەرقى شويۇلتۇز ئۆستىڭى، ئۆستەڭنىڭ شەرقى قاراقۇم مەھەللىسى بولۇپ، كۆچاغا تەۋە).

چېگرا شەرقى جەنۇبقا بۆرۈلۈپ، توقسۇدىكى مەھەللىلەرنى ئوراپ، يېڭىدىن ياسالغان شايار خوتەن يولىغا بارىدۇ (بۇ يول بىلەن دايۇلتۇزدىكى مەھەللىلەردىن شايار بازىرىغا بارغىلى بولىدۇ، يولنىڭ كېسىشكەن يېرى يانتۇ كىرست شەكلىدە؛ چېگرا كىرست مەركىزىدىن ئۆتىدۇ، كۆچادىن كەلگەن يول يېڭى شايار يولى بىلەن

ئۆتىشىدۇ. يول تەزكىرىسىگە قارالسۇن).

يۇقىرىدىكىسى 1 ـ بۆلەك

چىگرا شەرقىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلىدۇ (شايار ناھىيىسىنىڭ تىگىن مەھەللىسىگە بارىدۇ، چېگرىنىڭ غەربى كۇچا، چېگرىنىڭ شەرقى شايار. كۇچانىڭ توقسۇ مەھەللىسى چېگرىنىڭ غەربىدە. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە، كۇچا ناھىيە بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا ئۆگەن دەرياسى بار، دەريادىن ئۆتۈپ 30 چاقىرىم ماڭسا توقسۇ مەھەللىسىگە بارغىلى بولىدۇ. كۇچا ئەڭ ئاۋات رايون دەپ كۆرسىتىلگەن). كونا ئارخىپ: «مىنگونىڭ 7 ـ يىلى ئۆلكىلىك پارلامېنتنىڭ ئەزاسى شى گۈي مۇنداق تەكلىپ بەرگەن: كۇچا ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى يېزىلاردا، توقسۇ مەھەللىسىنىڭ جەنۇبىدا يەر كۆپ ۋە مۇنبەت، كەنت پۇقرالىرى يول يېغىش قىلىپ، ئۆگەن دەرياسىدىن سۇ باشلاش ئۈچۈن ئۆستەڭ چاپقان، ئۆستەڭنى توقسۇ مەھەللىسىدىن ئۆتكەندە تارماققا ئايرىپ، يېڭىئاۋات مەھەللىسىنى سۇغىرىدىغان بولغان. ئۆستەڭ پۈتكەندە ئۇنى شايارلىقلار ئىگىلىۋالغان، ئۇ يەر ھازىرمۇ قاقاس ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. خادىم ئەۋەتىپ ئايرىپ بېرىلسە، ئۆلكە باشلىقى بۇ ئىككى ناھىيىنىڭ ئامبىلىنى ئۆلچەشكە بۇيرۇغان». يەنە 4 ـ ئايدا ئۆلكە باشلىقى ياڭ زېڭشىن: «ئەگەر بۇ يەر كۇچاغا تەۋە بولسا، كۇچاغا ئاشلىق تاپشۇرسۇن؛ ئەگەر شايارغا تەۋە بولسا، بۇ يەردىكى كۇچالىقلار شايارغا ئاشلىق تاپشۇرسۇن، جەزمەن شۇنداق قىلسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈرگەن.

چىگرا شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئۆگەن دەرياسىدىن ئۆتىدۇ، ئۆگەن دەرياسى شىمال تەرەپتىن چىگرا ئىچىگە ئېقىپ كىرىدۇ (دەريا، ئېرىق ـ ئۆستەڭ تەزكىرىسىگە قارالسۇن)، شايار ناھىيىسىنىڭ تىگىن مەھەللىسى چېگرىغا ئەڭ يېقىن، چىگرا غەرب، شىمال، شەرق تەرەپلەرنى ئوراپ تۇرىدۇ. چىگرا مەھەللىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ پايىس مەھەللىسىگە بارىدۇ، ئاندىن دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئۆتىدۇ.

چىگرا شەرققە سوزۇلۇپ، ساي دەرياسىنى پاسىل قىلىدۇ. دەريانىڭ جەنۇبى شايارغا، شىمالى كۇچاغا تەۋە. بۇژتا كەنتى، تاللىققوتان كەنتى، بورقاي كەنتى، قىزىلسار كەنتى، مازار كەنتى چېگرىنىڭ جەنۇبىدا. مۇشۇ تەرتىپ بويىچە غەربتىن شەرققە سوزۇلگەن يەرلەر شايارغا تەۋە، ئۈچ ھويلا كەنتى كۇچاغا تەۋە (ئەسلىدىكى چىگرا ئايرىش خەرىتىسىگە قارالسۇن)، چېگرىنىڭ شىمالىدىكى قاراسار كەنتى، توخلا كەنتى، ياندۇرما كەنتى، چاڭگا كەنتى كۇچاغا تەۋە، غەربتىن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە شەرققە سوزۇلگەن.

چىگرا شەرققە سوزۇلۇپ، لەڭگەر كەنتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ، چىگرا بىلەن كەنتنىڭ شىمالىي ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق 20 چاقىرىم كېلىدۇ، «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» گە قارالسۇن (لەڭگەر كەنتىنىڭ شىمالىدا چىگرا تاختىسى بولۇپ، توپا دۆڭگە ئورنىتىلغان، لەڭگەر كەنتىنىڭ شىمالىغا 20 چاقىرىممۇ كەلمەيدۇ. چېگرىنىڭ شىمالىدىكى قوشام كۇچاغا تەۋە، كۇچا — شايار چوڭ يولى قوشامنى كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ — كۇچادىن شايارغا بارىدىغان چوڭ يول).

يۇقىرىدىكىسى 3 ـ بۆلەك

چىگرا ساي دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىنى بويلاپ مېڭىپ، سايئېرىق كەنتىدىن ئۆتىدۇ ۋە كەنتنى ئوراپ سەل شىمال تەرەپتە ئەگىلىپ ياي شەكلىگە كىرىدۇ (سايئېرىق كەنتى چېگرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، شايارغا تەۋە؛ بوستان كەنتى، خانقاتام كەنتى چېگرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كۇچاغا تەۋە).

چېگرىنىڭ شەرقىدە كەنت يوق، بۇ يەر ئوتلاق، سايئېرىق كەنتىنىڭ 10 نەچچە چاقىرىم شەرقىدە 2 دانە چىگرا تاختىسى بار، بۇنى گەن رېن ئورناتقان، لەڭگەر كەنتىدىكى چىگرا تاختىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرق تەرەپتىمۇ چىگرا تاختىسى بار، بۇنىمۇ گەن رېن ئورناتقان، سايئېرىق كەنتىنىڭ شەرقىدىكى چىگرا تاختىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 90 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاڭلىشىمچە تىلماچ تېمۇر كاتتا ئارتۇقلانغانمىش.

يۇقىرىدىكىسى 4 ـ بۆلەك

كونا ئارخىپ: «شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى گەن رېن سايبېرىق كەنتىنىڭ يۇقراسى شايىپ قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنقى يىلى كۆچاغا تەۋە تويبولدى كەنت يۇقراسى ئىمىن قاتارلىقلار ئۆستەڭدىن قىلغان ئەرزىنى قوبۇل قىلغان. سايبېرىق كەنتى ساي دەرياسىنى چېگرا قىلىدۇ. گۇاڭشۈنىڭ 29 ـ يىلى بۇ ئىككى ناھىيە ئايرىلغاندا، شاياردىكى يۇقىرىدا ساي دەرياسىغىچە تۆۋەندە مازار كەنتىدىكى كونا ئۆستەڭگىچە بولغان جايلار تا بۈگۈنگىچە ساي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىنى چېگرا قىلىپ قوشنا بولۇپ كەلگەن. خانىقاتام كەنتىدىكى ئىسلام قاتارلىقلار ھۆكۈمەت بېكىتكەن چېگرىدىن ئۆتۈپ، ئاشلىق زىرائەتى تېرىيدىغان 10 نەچچە ئائىلىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان. سۇيۇرغاللىق بېگى چېگرىنى ئۆلچەپ سۈرۈشتە قىلغان، دادخاھ كۆچالىقلارنى سوراق قىلغان، خەرىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، بۇنى ئايماق مەھكىمىسى تارقاتمىغانلىقى-مەلۇم بولغان. كۆچا ئايمىقىغا مەلۇم قىلغاندا، يى رېن مۇنداق دېگەن: ئالدىنقى ئايدا مەلۇم قىلغۇچىدىن جۇ پاششاپ بەگ سوراپ كۆرۈپ، كۆچا ـ شايارنىڭ يەر خەرىتىسىنى تاپشۇرغانىدى، بۇنى تەپسىلىي كۆرسەم، ئايماق مەھكىمىسىدىكى يەر خەرىتىسىگە ئۇيغۇن كەلمىدى، شۇڭا، بۇ ئىككى جايدىكىلەرنى چاقىرىپ كېلىپ سوراپ كۆردۈم، مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئىككى تەرەپتىكى كونا چېگرا تاختىسى ھازىر يوقاپ كېتىپتۇ. ئويلاپ كۆرسەم، بۇ ئىككى يەردىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بۇ يەرگە كېلىپ چېگرىنى قايتا ئۆلچەپ كۆرمىسە، بۇ جېدەلنى بېسىقتۇرغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. سۇيۇرغاللىق بېگى ئۆزى كېلىپ مۇددەت بەلگىلەپ بىرتەرەپ قىلسا بولارمىكىن» (ئىلاۋە: بۇ دېلونىڭ قانداق بىرتەرەپ قىلىنغانلىقى نامەلۇم، ماتېرىيالدا دېيىلگەن كونا خەرىتە، يەنى ناھىيىگە ئايرىغان چاغدىكى كونا خەرىتە ھازىر ئايماق مەھكىمىسىدە بار)، كۆچانىڭ چېگرىسىغا ئائىت خەرىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، بۇرۇنقى خەرىتە بىلەن ئوخشاش چىقمىدى، بۇنىڭ ئوخشاشمىغان جايلىرىنى تەپسىلىي بىلىپ كېتەلمىسەكمۇ، لېكىن كۆچا چېگرا خەرىتىسىنىڭ ئۆزگەرتىلگەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، شايارنىڭ كونا خەرىتىسىنى كۆچا تارقاتقان، شايارنىڭ ئۇنى ئۆزگەرتىشى مۇمكىن ئەمەس، خەرىتىدىكى خەتلەرنى كۆچادىكى مىرزا ئۆزى يازغان. خەرىتىدىكى سېرىق سىزىق ئۆزگەرتىلمىگەن. قارىغاندا، كۆچا كېيىن تارقاتقان خەرىتىسىنى ئۆزگەرتكەندەك قىلىدۇ. بۇ دېلونىڭ قانداق بىرتەرەپ قىلىنغانلىقى نامەلۇم، ئېھتىمال دېلودىكى دەلىل ـ ئىسپاتلار كەم بولۇشى مۇمكىن. ئائىلىشىمچە، ساي دەرياسىدىكى چېگرا تاختىسىنى گەن رېن ئورناتقان، بۇنى شايارلىقلار بىلىدۇ، يەنىلا ئەسلىدىكى چېگرىنى ئاساس قىلىش كېرەك، بۇرۇنقى چېگرا ئايرىش خەرىتىسىنى كۆچالىقلار خالىغانچە ئۆزگەرتسە بولمايدۇ.

مىنگونىڭ 3 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ئەي رېن سايبېرىق كەنتىدىكى شايىپ يەھيا قاتارلىقلار مەلۇم قىلغان چېگرىدىن ئاتلاپ بوزيەر ئېچىش دېلوسىدا مۇنداق دېيىلگەن: شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى كۆچا خانىقاتام كەنتىدىكى باقى باينىڭ ئوغلى غازى چېگرىدىن ئاتلاپ بوزيەر ئاچقان. كۆچا، شاياردىكى يەرلىك ئەمەلدارلار بىرلىكتە ئۆلچەپ، كونا دەريا قېشىنى چېگرا قىلغان. ئىككى تەرەپ توختام تۈزگەن. كۆچالىقلار دەريانىڭ جەنۇبىغا ئۆتمەيدىغان، شايارلىقلار دەريانىڭ شىمالىغا ئۆتمەيدىغان بولغان. كۆچالىق ماۋ بېگىم يۇقرالار ھۆكۈمەت ئايرىغان چېگرا ئىچىدە بوزيەر ئاچسۇن دەپ ئۆستەڭدىن سۇ ئايرىش ئۈچۈن ئېرىق چاپتۇرغان. كۆچانىڭ جەنۇبىدىكى يېزىنىڭ خانىقاتام كەنتىدىكى غازى مىراب شايىپ قاتارلىقلارنى يېنىغا تارتقان. ئالدىنقى قېتىمدا شادى ئۆستەڭدىن ئەرز قىلغان. كۆچا بېگى مو لىي، شايار ئامبىلى گەن رېن بىرلىكتە ئۆلچەپ، دوتەينىڭ تەستىقلىشىغا مەلۇم قىلغان، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: ئالدىنقى يىلى كۆچا ـ شايارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىغاندا كونا دەريا قېشى چېگرا قىلىنغان بولغاچقا، ئەمدى جېدەل ـ ماجىرا قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. شائېيۇ شىچىڭ شادى قاتارلىقلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ بوزيەر ئاچقانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. شادىنىڭ ئەۋلادلىرى بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلىپ، دەريانىڭ جەنۇبىغا ئۆتمىسۇن. شادى پۈتۈن كەنتكە مەسئۇل بولسۇن. مىنگونىڭ 3 ـ يىلى 10 ـ ئاي.

مىنگونىڭ 3 - يىلى 11 - ئايدا كۇچا ما ئامبىلىنىڭ مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: كۇچا تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىدا بوزيەر ئاچقان مىراب بەگ باقى بايىز قاتارلىقلار سۇنى ئايرىش ئىشىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ، شادى قاتارلىقلارنىڭ بوزيەر ئېچىشى توپەيلىدىن ئىلگىرى يى بېگىم بوزيەر ئېچىپ سۇ ئىشلەتكەن، يەنە ماۋ بېگىم بوزيەر ئاچقان بولسىمۇ لېكىن تارماق ئۆستەڭ چاپقۇزمىغان. شادى قاتارلىقلار ئۆستەڭگە سۇ باشلىغاندا، سايئېرىق كەنتىدىكى دېھقانلار ئۇنىمىغان، يەنە پاختەكلىك كەنتىدىكىلەر زەي سۇنى قويۇپ بېرىپ، ئۆستەڭنى زەي سۇغا باستۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ تەكشۈرۈشنى ئىلتىماس قىلغان. شۇ چاغدا كۇچا بىلەن شايارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىش دېلوسىدا، ئۆستەڭ شايار ناھىيىسىگە تەۋە يەرگە چېپىلغاندەك قىلاتتى، تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بۇ يەردە بوزيەر كۆپ بولۇپ، كۇچادا بۇرۇن ئېچىلغان يەرگە يېقىن ئىكەن. چېگرا ئايرىش خەرىتىسى بويىچە تەكشۈرگەندە، بوزيەر كۇچاغا تەۋە ئىكەن. ھازىر تارماق ئۆستەڭدە سۇ راۋان ئېقىۋېتىپتۇ، كېيىنكى يىلدا ئۇ يەرلەرنى تېرىغىلى بولىدىكەن، ناۋادا ئۆستەڭ توسۇۋېلىنسا، يەرلەر تاشلىنىپ قېلىپ، زايە بولۇپ كېتىدۇ. ناھىيەڭلار ئادىل ئادەم بەلگىلەپ، ناھىيىمىزنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن بىللە يەرلەرنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ چىقسا ئىكەن. يەر ھەقىقەتەن شايارغا تەۋە بولۇپ چىقسا، ئېچىلغان بوزيەر ئېكىن يەرگە ئايلانغاندىن كېيىن ناھىيەڭلار روپەخەتكە ئېلىپ، غەللە-پاراق ئالسا بولىدۇ. مىنگونىڭ 4 - يىلى 2 - ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى مۇنداق جاۋاب خەت يازغان: سۇنى ئايرىش ئىشىدا ناھىيەڭلار مەكتۇپ ئەۋەتىپتۇ. مەكتۇپتە كۇچاغا تەۋە ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىدىكى يېڭىدىن بوزيەر ئېچىش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش تەكلىپ قىلىنغان، شۇڭا، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلساق، يەنە بۇ خەتتە، كۇچالىقلار بوزيەردە تۇرۇۋېتىپتۇ، بۇ يەر شايارغا تەۋەدەك قىلىدۇ دېگەن سۆزلەرمۇ بار ئىكەن. خەتتىكى گەپ بويىچە ئىككى تەرەپ كېلىشىپ ئۆلچەيدىغان چاغدا، بۇ ناھىيىنىڭ سايئېرىق كەنتىدىكى ئابدۇرېھىم قاتارلىق 30 ئادەم مۇنداق دېگەن: بۇ ئەمەلدار يەرلىرىمىزنى ئىگىلىۋالغان ئىشنى ئۆز مەيلىچە بىرتەرەپ قىلىپتۇ، كەنتىنىڭ ئايىقىدىكى ئوتلاقتا بۇ كەنتىنىڭ ئاھالىسى بار، شۈەنتۇڭ 2 - يىلى كۇچالىق باقى قاتارلىقلارنىڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى ھەققىدە ئەرز قىلىنغان. كۇچا، شايارەدىكى ئەمەلدارلار بىرلىكتە ئۆلچەپ، كۇچا بىلەن شايارنىڭ ئىلگىرى ئايرىلغان چېگرىسىنى ئاساس قىلغان، كونا خەرىتىدە يەنىلا كونا دەريا قېشى چېگرا قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئاخىرلاشقان. شۈەنتۇڭ 3 - يىلى ناھىيە ھاكىمى ۋاڭ چېن ئادەم ئەۋەتىپ چېگرىنى ئايرىغان، ھەرقايسىسىنىڭ ئالغان يەر خېتى ئەنگە ئېلىنغان. بۇلتۇر يازدا، كۇچالىق غازى مىراب بەلگىلىمىگە قەستەن خىلاپلىق قىلىپ، يەنە ئادەم باشلاپ كېلىپ چېگرىدىن ئۆتۈپ بوزيەر ئاچقان، بۇنى پۇقرالار مەلۇم قىلغاندا، شى چېڭنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. غازى مىرابنىڭ بۇ ئىشى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىپ، يەرنى ئەمدى ئىگىلىمەيدىغان بولغان. قاسىم قاتارلىقلار ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىنىڭ شاڭيۇسى ئابدۇراخماننى باشلاپ بېرىپ، ئالدىنقى قېتىم تالاشقان بوزيەرنى بىر - بىرلەپ ئۆلچىگەن. قاسىم قاتارلىقلار پۇقرالارنىڭ بۇ يەردىن باشقا مال باقىدىغان يېرى يوق، ناۋادا بۇ يەرنى كۇچالىقلار ئىگىلىۋالسا، پۇقرالار جان باقالمايدۇ، دەپ قاراپ، بۇنى توسىماقچى بولغان، لېكىن چاتاق چىقىشتىن ئەنسىرەپ، ئامالسىزلىقتىن بۇ دېلونى ناھىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىگە بولۇپ بىرتەرەپ قىلىشىنى ئىلتىماس قىلغان. مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ بۇ مەكتۇپنى يازدۇق، ناھىيىمىزدىكىلەر بىلەن بىللە ئۆلچەپ بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ناھىيەڭلار مۇۋاپىق ئادەم ئەۋەتسەڭلار، ئەگەر بۇ يەر ناھىيىمىز پۇقرالىرىنىڭ باقىدىغان جايى بولۇپ چىقسا، خالىغانچە ئۆزگەرتىلمىسە، ئەگەر ئىلگىرى ھەقىقەتەن ھېچقانداق توسقۇنلۇق بولمىغان بولسا، بۇ يەرگە كەلگەنلەر مىلىنى بېقىۋەرسە، ناھىيىمىز روپەخەتكە ئېلىپ قويۇپ غەللە - پاراق ئالسا بولىدۇ، يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا قاراپ ئىش كۆرەيلى. مىنگونىڭ 4 - يىلى 3 - ئايدا ئەي رېن كۇچا ناھىيىسىنىڭ ھىمات ئامبىلى جىڭ يۈ بىلەن بىرلىكتە 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۆلچىگەن (ئانچە مۇھىم بولمىغاچقا كىرگۈزۈلمىدى).

مىنگونىڭ 4 - يىلى 5 - ئايدا ئەي رېن كۇچادىكى ما ئامبالغا مۇنداق مەكتۇپ يازغان: كۇچا ناھىيىسىنىڭ

ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىدىكى پۇقرالار بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ سايئېرىق كەنتىدىكى پۇقرالار ئارىسىدا چېگرا تالاش ـ تارتىش يۈز بەردى، ئالدىنقى ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ناھىيىمىزدىكىلەر كۇچا ناھىيىسىنىڭ ھىمات ئامبىلى چېڭ يۈ بىلەن بىللە كۇچا، شايار چېگرىلىنىدىغان ساي دەرياسىنى ئۆلچەپ كۆردى. شۈەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى كۇچا، شايارنىڭ ئەمەلدارلىرى بىرلىكتە چېگرا تاختىسى ئورناتقاندى. ناھىيىمىزنىڭ خەرىتىسىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، ئەسلىدە ئايرىلغان چېگرا سىزىقى ھەمدە رويخەتكە ئېلىنغان يەر نامى بىلەن چېگرا تاختىسى ئوخشاش چىقتى. يەنە گۇاڭشۈنىڭ 10 ـ يىلى سايئېرىق كەنتىدىكى پۇقرالار ئالغان ئوتلاق خېتىنى تەكشۈردۇق، شىمالدىكى ساي دەرياسى چېگرا قىلىنغان يەرگە بېرىپ نەق مەيداندا تەكشۈرۈپ بۇرۇنقىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئىسپاتلىدۇق، بۇنى چىڭ جانابلىرىمۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. بۇلتۇر يازدا ناھىيەڭلاردىن ئەقىل غازى قاتارلىقلار چېگرىدىن ئۆتۈپ ئېرىق چاپتى. ناھىيىمىزنىڭ سايئېرىق كەنتىدىكى پۇقرالار ناھىيىگە ئەرز قىلىپ كەلدى، پېقىر شى چېڭنى ئەقىل غازى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتى، كۇچالىقلار دەريانىڭ شىمالىغا، شايارلىقلار دەريانىڭ جەنۇبىغا ئۆتمىسە، ئەسلىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ھەرقايسى تەرەپ ئۆز چېگرىسى ئىچىدە تۇرسا بولىدۇ. بۇ ۋەقەنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھازىرقى تالاشقان يەرنى كۆرۈپ باقساق بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ شايارنىڭ تەۋەسىدە ئىكەنلىكىدە شەك يوق. پەقەت كۇچالىقلار 2300 چامدام ئېرىق چېپىپ ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپتۇ، بۇ ئەجىرمۇ بىكارغا كەتمىسە بولىدۇ، يەرنىمۇ تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ھالبۇكى پۇقرالىرىمىز ئاۋۋال يەر خېتىنى ئالغانىكەن، بۇ يەرنى تالىشىشى مۇقەررەر، مەن بىر ئامبال ئىكەنمەن ۋەزىپەمگە سادىق بولۇپ، زېمىننى چىڭ تۇتمىسام بولمايدۇ. مال ـ چارۋىلارنىڭ ئۆلۈشىگە زامىن بولسامۇ بولمايدۇ، زىخمۇ، كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان يولنى تۇتۇش راستلا تەس كېلىۋاتىدۇ. بىرلا ئامال شۇكى، پۇقرالىرىمىزغا يەنىلا كەڭ قورساق بولۇشنى ئېيتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ناھىيەڭلار مەلۇم قىلغان بوزيەرلەرنىڭ چېگرىسىنى ئايرىپ، ئىككى تەرەپ توختام تۈزۈپ، ئەمدى تالاش ـ تارتىش قىلماسلىق، لازىملىق ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئوت ـ چۆپنى ناھىيىمىز رويخەتكە ئېلىپ تاپشۇرىدۇ، بۇنداق قىلىش ھۆكۈمەتكىمۇ، پۇقراغىمۇ پايدىلىق. ئامبال جانابلىرىغا ئۇشبۇ مەكتۇپنى يازدىم، كۆرۈپ بېقىپ ئىش كۆرەرلا. كۇچا ئامبىلى ما جانابلىرىغا ئېھتىرام.

مىنگونىڭ 6 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى كۇچا ئامبىلى چېننىڭ مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن شايار ئامبىلى لۇغا يوللىغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن: كۇچانىڭ ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىنىڭ پەيلۇ كەنتىدىكى قۇربان ھاجى، نايىپ روزى، گايىت قاتارلىقلار سوخۇنى ئىگىلىۋالغانلىق ئىشىنى تىلغا ئالغان. شادى قاتارلىقلارنىڭ قارادۆڭ، تىرەك (سوخۇ)، ساتما (كەپە، يەنى ئوتلاق ئىچىدە)، پۇخۇي (ئوتلاق نامى) دېگەن يەردە بىر پارچە ئوتلىقى بار ئىكەن، قولىدا مال بېقىش ئىجازەتنامىسى بار ئىكەن. ھەر يىلى كۇچاغا ئاشلىق، تۇياق بېجى تاپشۇرغانىكەن. ئۆتكەن يىلى كۇچادىن ئايرىلىپ چىققان شايارنىڭ سايئېرىق كەنتىدىكى ناسىر ئاۋۇت، ئابدۇرېھىم قاتارلىقلار شادى قاتارلىقلارنىڭ ئورمىلىقىنى ئىگىلىۋاپتۇ، شادى ئۇلاردىن قايتۇرۇۋالماقچى بولغاندا، سايئېرىق كەنتىدىكىلەر قوشۇلماپتۇ، شۇڭا، بۇنىڭغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ بىرتەرەپ قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. مەسلىھەتكە ئاساسەن، ناھىيە ئامبىلىدىن ناسىر قاتارلىقلارنىڭ بۇ ئىشنى ئېنىقلاپ بىرتەرەپ قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ، دېگەندەك، بۇ ئىش بېجىرىلىپتۇ. 6 ـ ئايدا شايار دادخاھى لۇ تاڭ مۇنداق دەپتۇ: كۇچالىق قۇربان ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئەرزىگە كەلسەك، دەۋاگەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، تالاشقان يەر ھەقىقەتەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىكەن، ئۇلارنىڭ غەللە ـ پاراق يەر بېجى تاپشۇرغان خەتلىرىنىمۇ تەكشۈردۇق، ئۇلار ئوتلاق ھەققىدىكى دوكۇمېنتلارمۇ ئەمەسكەن، بۇ يەر پەيلۇنىڭ خانىقاتام قاتارلىق كەنتلىرىگە جايلاشقانىكەن، بۇنىڭدىن ئوتلاقنىڭ تامامەن شايار چېگرىسىدا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. قۇربان ھاجىنىڭ خالىغانچە بۇ يەرنى تالىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ. بۇ دېلونى ئاخىرلاشتۇرۇشتا ھوقۇق بويىچە تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئۇلارنى كەچۈرمەسلىك ئۈچۈن چالا قويماي ئېنىقلاپ چىقىپ ئاندىن ھۆكۈم قىلىش كېرەك (6 ـ

ئاينىڭ 8 ـ كۈنى).

مىنگونىڭ 7 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، ئۈلكە باشلىقى ياڭ زېڭشىننىڭ پەرمانى: كۇچانىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسى ۋە شەرقىي يېزىسىدىكى قۇربان ھاجى قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، 16 نەپەر يۇقىرا شايارلىق ناسىر قاتارلىقلار ئۈستىدىن ئوتلاقنى مەجبۇرىي ئىگىلىۋالدى، يۇقىرالارنى مال باققىلى قويمىدى دەپ ئەرز قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ كۇچا بىلەن شايارغا باشقىدىن خادىم ئەۋەتىپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرۈپ، چېگرىنى ئادىل ئايرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. ئىلگىرى شايار ناھىيىسىنى ئايرىغاندا، لىي بېگىم شايارغا كېلىپ، ئۈستەڭ بىلەن خانىقاتام ئارىلىقىنى كۆزدىن كەچۈرگەن. قوشتېرەكتىن مايماققىچە بارغانىكەن. توغراقتا چېگرىنى بېكىتىپ چېگرا تاختىسى ئورنىتىپ ئەنگە ئالغان بۇ يەر پەقەت كۇچاغا تەۋە بولۇپ، ئىككى ناھىيىنىڭ تۇتاشقان جايىدا ئىكەن، بۇ يەردە يۇقىرالارنىڭ ئېرىق ـ ئۈستەڭلىرى، ئۆيلىرى، مال بېقىشتا ئالغان ئىجارەتنامىلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئوتلاقلىرىمۇ ئەنگە ئېلىنغانىكەن. چېگرا ئايرىلغاندىن بۇيان، يۇقىرالار باج ـ سېلىقنى تولۇق تاپشۇرغان، شايار ناھىيىسىدىكى ناسىر قاتارلىقلار بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلماي، ئوتلاقنى ئۆز مەيلىچە ئىگىلىۋېلىپ، يۇقىرالارنىڭ چارۋا ـ ماللىرىنى قوغلىۋېتىپ قانۇنسىزلىق قىلغان. يەنە ماۋ بېگىم بۇ يەردە بوزيەر ئاچقان. زىرائەت تېرىغاندا شايارلىقلار چارۋىلىرىنى قويۇپ بېرىپ، زىرائەت، ئېرىق ـ ئۈستەڭلەرنى زىيانغا ئۇچراتقان. يۇقىرالار كۇچا ناھىيىسىگە بېرىپ ئەرز قىلغان. لېكىن كۇچانىڭ ئەمەلدارلىرى بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىغان. شۇڭا، ئۇلار ياڭ جاڭجۈننىڭ ئاتىدارچىلىق قىلىپ بىرتەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. پەرمانغا ئاساسەن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى چېن بىلەن بىللە، بۇرۇنقى چېگرىنى ئۆلچەپ ئادىل ھۆكۈم قىلىپ، نەتىجىسىنى مەلۇم قىلسۇن. ئالاھىدە پەرمان چۈشۈرۈلدى.

مىنگونىڭ 7 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، شايار ئامبىلى لۇ 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۈلكە باشلىقىنىڭ پەرمانى توغرىلىق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كۇچا ئامبىلى چېنغا مەكتۇپ يازغان (ئېيتىلىشىچە، بۇ ئىككىسى تەڭ تاپشۇرۇپ ئالغان) مەكتۇپتا شۇنداق دېيىلگەنىكى، مىنگونىڭ 6 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيەڭلار يوللىغان مەكتۇپتا، ناھىيىمىزنىڭ ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسى پەيلو كەنتىدىكى قۇربان ھاجى ئوتلاقنى ئىگىلىۋېلىش دېلوسىنى مەلۇم قىلدى دېيىلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە مەسلىھەت بولغان. ئىككى تەرەپكە چاقىرىق قەغىزى ئەۋەتىلگەن ھەمدە ئىجارەتنامىلەر ئالدۇرۇپ كېلىنگەن. 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سوت ئېچىلغان، دەۋاگەرنىڭ ئېيتىشىچە، تالاشقان يەر ساي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىكەن، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئىجارەتنامە ۋە يەر خېتى تەكشۈرۈلگەن. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، بۇ يولسىز جېدەل قىلغانلىق بولۇپ چىققان. كۇچا بىلەن شايارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىغاندا، دەريانىڭ جەنۇبى شايارغا، شىمالى كۇچاغا تەۋە بولغان. بۇنىڭ تەبىئىي پاسىل ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. سابىق ئەمەلدارلار چېگرىنى نەچچە قېتىم ئۆلچەپ چېگرا تاختىسى ئورناتقان، بۇ بىر پولاتتەك پاكىت. بۇنى ئەمدى ئاغدۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلمايدۇ. شۇ چاغدا قۇربان ھاجى قاتارلىقلار ئىلگىرىكى بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلسۇن، ھەرقايسى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى چېگرىسىنى ساقلىسۇن، يەنى ھەر ئىككى تەرەپ بەلگىلىمىگە بويسۇنسۇن دەپ ھۆكۈم قىلىنغان. ئىلگىرىكى ئىشلار قانداق بېجىرىلگەن بولسا، بۇنىڭغا ھەر ئىككى تەرەپ رىئايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەگەر قايتا ئۆلچەشكە توغرا كەلسە، ۋاقىت بەلگىلەپ يولىيورۇق بېرەلا، مۇبارەك قەدەملىرىنى كۈتىمىز.

مىنگونىڭ 7 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى كۇچا ئامبىلىنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلىشىچە، پارلامېنتنىڭ يولىيورۇقىدا مۇنداق دېيىلگەن: يۇقىرىقى جەنۇب يېزىسىنىڭ كۆكۈش كەنتىدىكى بايىز قاتارلىقلار شايار ھاكىمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ بېرىشىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، چېگرىدىكى يەرنىڭ كۇچا ياكى شايارغا تەۋە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىلگىرى كىم مال باققان بولسا، دەرھال تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى مەلۇم قىلسۇن، چېگرىنىڭ ئەگرى، تۈز يەرلىرى ئايرىلىپ، مۇددەت بەلگىلەپ ئۆلچەپ چىقىلسۇن. بۇنىڭغا شايار جاۋاب بەرمەپتۇ، ما ئەزا شاياردىكى ساۋۇرەك ئوتلىقىدا مال بېقىپ كېلىۋاتقان بايىز قاتارلىقلارغا خەت ئەۋەتىپ،

ھەر ئائىلىگە 100 مودىن يەر گورۇپلاشتۇرۇلسۇن، ھەرقايسىسى ئۆز دائىرىسىدە مال باقسۇن دېيىلدى. بۇنىڭ چېگرا ئىشلىرى بىلەن ئالاقىسى بولمىسىمۇ، لېكىن كۆچەلىقلار بۇرۇن مال باققان يەر شايارلىقلارنىڭ مال بېقىشىغا ئۆزگەرتىلىپتۇ. بۇ ئىش توغرا بولماپتۇ. چېگرىنىڭ شەرقىدىن جەنۇبقا بۇرۇلسا، شاياردىكى ساۋۇرەك دەرياسىغا ئۆتكىلى بولىدۇ (چېگرىنىڭ شەرقى كۆچانىڭ، غەربى شايارنىڭ يېرى) . . .

2. «شايار ناھىيىسىنىڭ جۇغراپىيە تەزكىرىسى»

لى جىننيەن

1 - رايون (7 كەنت)

ئارقا ئېرىق ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە سوخۇ، غەربتە چاتاق كەنتى، جەنۇبتا سوخۇ، شىمالدا ئۆگەن دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق ھەم قىزىل، ئازراق شورى بار. راۋايەتكە ئەڭ ياخشى ئوتلاقتا يېقىن (ئائىلە سانى جەھەتتە نوپۇس تەزكىرىسىگە، يەر مو سانى جەھەتتە مالىيە، باج - سېلىق تەزكىرىسىگە قارالسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ بويىچە بولىدۇ) . بۇ يەردىكىلەر چەنتۇ تىلىدا ئارقا تەرىپىدە ئېرىق بار دېگەنلىك.

يېڭىئاۋات كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە پەس كەنتى، غەربتە ئۆگەن دەرياسى، جەنۇبتا دەريا، شىمالدا لىكەلڭ كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ، يەرلىرى قۇمساڭ.

غالدىر كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 9 چاقىرىم كېلىدۇ، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە قىزماتا كەنتىگە، غەربتە تېرەك كەنتىگە، جەنۇبتا چوڭ سېرماق كەنتىگە، شىمالدا چاتاق كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى قۇم - شورسىز. غالدىر دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمىكىن، تەپىڭ يىللىرىدا يېڭىئاۋات كەنتى بىلەن بىر ئىدى. تۇپرىقى ئاق، يەرلىرى ياخشى، ئۆستەڭ دەريانىڭ ئاياغ تەرىپىدە، سۈيى قىس بولغاندا سايباغ بىلەن بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ.

پەيزاۋات (قازاق) كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كونا چىمەن ئۆستىڭىگە، غەربتە كەلكۈن ئاقتۇرۇش دەرياسىغا، جەنۇبتا كونا چىمەن كەنتىگە، شىمالدا يېڭىباغ كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، ئازراق قۇمساڭ، شورسىز. يېقىندا بوران بىلەن يەر تالىشىپ يۇقىرىغا ئەرز قىلغان. سۇ بوران كەنتىدىن ئېقىپ كەلگەچكە، بوران كەنتى سۇنى ئايرىۋالماقچى بولغاندا، پەيزاۋاتلىقلار ئۇنىمىغان، پەيزاۋات كەنتى ئاشلىق بېرەيلى دېسە، بوران كەنتىدىكىلەر ئۇنىمىغان، پەيزاۋات كەنتىدىكىلەر باشقا بىر ئۆستەڭ چاپسۇن، بوران كەنتىنىڭ ئۆستىڭىدىن سۇ ئىچمىسۇن دەپ ھۆكۈم چىقىرىلغان.

يېڭىباغ كەنتى (ئۈچ كەنتنىڭ ئارىلاشما ئىسمى) ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 15 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 11 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە قىزماتا كەنتىگە، غەربتە بوران كەنتىگە، جەنۇبتا پەيزاۋات كەنتىگە، شىمالدا بوران

كەنتكە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، شورسىز، 2 ـ رايوندىكى تېرەك كەنتى، قىزماتا كەنتى بىلەن بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ. ئېچىقتىن كەتمەننىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ سۇ تەقسىم قىلىنىدۇ.

پەس كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە يېڭى سايئېرىق كەنتىگە، غەربتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا ئۆگەن دەرياسىغا، شىمالدا بورقاي، بۆزتا، لېكەك كەنتلىرىگە تۇتىشىدۇ. يېرى قۇم، شور يوق، كەنتنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا مازار بار، كەنتكە 160 چاقىرىم كېلىدۇ. قاپاق كۆيدۈرۈلىدۇ، ئەر ـ ئاياللار بۇ يەرگە يىغىلىپ قوي سويۇپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ.

چولق كەنتتىن سوخۇغا 150 — 160 چاقىرىم كېلىدۇ. يېقىن ئەتراپىنىڭ تۇپرىقى ئاق، سوخۇدا ئوتۇن كۆپ، كۆچالىق ئوتۇنچىلار بۇ يول ئارقىلىق لېكەك كەنتىگە كېلىدۇ (بۇ يەردە شور كۆپ، ھەر يىلى ئەتىيازدا 20 — 30 ئادەم شور يىغىپ، سۇدا قاينىتىپ سۈزىدۇ. شور مەشۇتتەك چىقسا ئەلا ياخشى ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەمچىلەرنىڭ ھەر بىرىگە كۈنىگە 25 تىيىن ھەق بېرىلىدۇ).

لېكەك كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 40 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە پەس كەنتىگە، غەربتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا پەس كەنتىگە، شىمالدا پوپاڭغا تۇتىشىدۇ. يېرى شورلۇق، لېكەك دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمىكىن تالاڭ، بۇ يەردە شال كۆپ تېرىلىدۇ.

2 ـ رايون (4 كەنت قوشۇمچە 2 مەھەللە)

چاتاق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 2 چاقىرىم كېلىدۇ، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كۆلداش، غەربتە سايباغ كەنتىگە، جەنۇبتا چولق سېرىماق كەنتىگە، شىمالدا سايباغ كەنتىگىچە تۇتىشىدۇ. قۇم، شور يوق، شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە كەڭ ئوتلاق بار، تارىم دەرياسىنىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم نېرىسىدا قوي ئەڭ كۆپ، ياۋا تۆگە، ياۋا توڭگۇزلار ئۇچراپ تۇرىدۇ. خەلقنىڭ تولىسى ئۆۋچىلىق قىلىدۇ.

ناھىيە بازىرىدىكىلەرنىڭ ئېرز ـ شىكايەت قىلىشىچە، ئىلگىرىكى يىللاردا بۇ يەرگە نەچچە ئون قولاق كەستى لۈكچەكلەر توپلىشىپ ھەر بازار كۈنى جېدەل چىقىرىپ سوقۇشىدىكەن.

قىزماتا كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 15 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە غالدىر كەنتىگە، غەربتە يېڭىباغ كەنتىگە، جەنۇبتا تېرەك كەنتىگە، شىمالدا غالدىر كەنتىگە تۇتىشىدۇ. مەھەللە بىلەن سېرىماق مەھەللىسى ئۆستەڭ ئايرىپ يەر سۇغىرىدۇ، تۇپرىقى ئاق، شور يوق.

تېرەك كەنتى (مەھەللە) ناھىيە بازىرىنىڭ 10 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە چولق سېرىماق كەنتىگە، غەربتە يېڭىباغ كەنتىگە، جەنۇبتا سېغىزلىق كەنتىگە، شىمالدا يېڭىباغ كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، شور يوق، مەھەللە بىلەن قىزماتا كەنتى، يېڭىباغ كەنتى بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ، ئېچىقتىن سۇ ئايرىدۇ. بۇ يەردە نامراتلار كۆپ، ھەر يىلى كۈزدە يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى ۋاقتىدا تاپشۇرالماي قىش پەسلىگىچە سۆرەيدۇ. ئادەملىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تىلەمچىلىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ كىيىملىرى جۇل ـ جۇل، دات-پەرياد ئېيتىپ جاھاننى بېشىغا كىيىدۇ.

چولق سېرىماق كەنتى (مەھەللە) ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 40 چاقىرىم كېلىدۇ، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 13 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كونا كۆلداشقا،

غەربتە سېغىزلىق كەنتىگە، جەنۇبتا سېرىماق كەنتىگە، شىمالدا چاتاق كەنتىگە تۇتىشىدۇ.

كىچىك سېرىماق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 7 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم (شەرقتە چوڭ سېرىماق كەنتىگە، غەربتە چىمەن ئۆستەڭگە، جەنۇبتا سېغىزلىق كەنتىگە تۇتىشىدۇ).

سېرىماق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 چاقىرىم، شەرقتە قاراقۇمغا، غەربتە سېغىزلىق كەنتىگە، جەنۇبتا چاتاق ئوتلىقىغا تۇتىشىدۇ. يېرى ياخشى، تۇپرىقى ئاق، ئۆستەڭ ناھىيە بازىرىدىن ئۆتىدۇ، چۈشۈرگە بۇزۇلۇپ كېتىپ قالسا، كوچا - كويلارنى سۇ بېسىپ كېتىدۇ.

3 - رايون (7 كەنت)

قايلور كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 25 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۆكبويۇن كەنتىگە، جەنۇبتا ئىگەرچى كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. قۇم، شور يوق، تۇپرىقى سېرىق، ئۆستەڭنىڭ ئاياغ تەرىپى ئازراق شورلۇق.

ئىگەرچى كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 20 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 15 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە بوران كەنتىگە، غەربتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، جەنۇبتا ئاقدۆڭگە، شىمالدا قايلور كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، شور يوق، قايلور بىلەن ئاقدۆڭ بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ.

ئاقدۆڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 25 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 7 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە بوران كەنتىگە، غەربتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، جەنۇبتا پەيزاۋاتقا، شىمالدا ئىگەرچى كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، قۇم، شور يوق، ئاڭلىشىمچە، ئىلگىرىكى يىللاردا، بۇ يەردە ھاكىمبەگنىڭ تەمىنات يېرى بار ئىكەن، ئۇ پۇقرالارنى ھاشارغا سالمايدىكەن، كۈزدە ھوسۇلنى تەڭ ئۈلىشىدىكەن، قالغان بەگلەرنىڭ تەمىنات يېرى ھەرقايسى كەنتلەرگە تارقالغانىكەن، مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە يەر مو سانى كېمەيتىلىپ بارىدىكەن.

كونا چىمەن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 70 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە يېڭى چىمەن كەنتىگە، غەربتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، جەنۇبتا تارىم دەرياسىغا، شىمالدا پەيزاۋات كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، قۇم، شور يوق، تارىم دەرياسىغا يېقىن، سۈيى قىرغاقتا چىقمايدۇ، ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئېقىمىدا. كۆپ ھاللاردا سۇغا ئېرىشەلمەي قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىدۇ، ئۆستەڭدىن نۆۋەت بىلەن سۇ تەقسىم قىلىنغاندىن باشلاپ يېرىنى سۇغىرىدىغان بولغان.

يېڭى چىمەن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 75 چاقىرىم جەنۇبىدا. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 17 چاقىرىم، كەڭلىكى 7 چاقىرىم دەپ كۆرسىتىلگەن. شەرقتە كىچىك سېرىماق كەنتىگە، غەربتە كونا چىمەن كەنتىگە، جەنۇبتا تارىم دەرياسىغا، شىمالدا تېرەك كەنتىگە تۇتىشىدۇ، كونا چىمەن بىلەن بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ، ئېچىقتىن سۇ تەقسىم قىلىنىدۇ.

سايباغ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 3 چاقىرىم شەرقىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 15 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان، شەرقتە چاتاق كەنتىگە، غەربتە بوران كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭىباغ كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ، يېرى شور، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىغا ئەڭ يېقىن كەنت ھېسابلىنىدۇ. يازدا تۈرلۈك ھوسۇللار يىغىلىدۇ، سايباغ دورغا ئەۋەتىپ مەسئۇل قىلىدۇ.

بوران كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 3 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 23 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە سايباغ كەنتىگە، غەربتە ئىگەرچى كەنتىگە، جەنۇبتا شىلۇڭبىلاق كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، ئازراق شورلۇق، دەرياغا 4 — 5 چاقىرىم كەلگەچكە، بەزى چاغلاردا سۇ ئاپتى يۈز بېرىدۇ.

4 - رايون (8 كەنت)

يېڭىمەھەللە كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم غەربىدە. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 17 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، غەربتە كۆچالىق ھاپىزنىڭ تېمىغا، جەنۇبتا ئاچادۆڭ كەنتىگە، شىمالدا كىچىك قارلىغاچ كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، قۇم، شور يوق، ئاڭلىشىمچە ئەنجان بېرىنىڭ پىرىمى ئابدۇللاغا تەۋە بولغان، پىرىمى كۆكبويۇن كەنتىگە سېتىپ بېرىلگەن.

يانتاقشەھەر كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 75 چاقىرىم غەربىدە. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 23 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. غەربىي جەنۇب تەرىپى ھېچيەرگە تۇتاشمايدۇ. شەرقتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان كۆلگە، غەرب، جەنۇب، شىمال تەرەپلەردە چۆلگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، قۇم بار. مەلۇم بولۇشىچە كونا شەھەر ئىزى ھازىرمۇ بار ئىكەن. كۆپ ھاللاردا قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىقىپ قالىدۇ، لۇ رىن بىر ساپال كوزا تېپىۋالغان، ھازىر ساقلىنىۋېتىپتۇ.

ئاتائاتاق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان، شەرقتە ياقا بۇلاق كەنتىگە، غەربتە مىرزا ساراڭ كەنتىگە، جەنۇبتا كۆكبويۇن كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. يەرلىرى ئوتتۇراھال، تۇزلەڭ.

كۆكبويۇن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە قايلور كەنتىگە، غەربتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، جەنۇبتا قايلور كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ، يەرلىرى ئويمات، شورلۇق، بۇرۇنقى نامى ئۇيغۇرلار قورغانى ئىدى. بۇ يەر شورلۇق بولۇپ، ئامبال لۇ رىن ئۆستەڭ چاپقۇزغان. يانتاقشەھەر ئۆستەڭ سۈيى بىلەن يەر سۇغىرىدۇ، يەرلىرى زەي، سۇلىرىمۇ زەي سۇغا ئايلانغان. نەچچە يىللىق مېۋىلىك دەرەخلەر قۇرۇپ كەتكەن، يەرلىرى مۇنبەتسىز بولۇپ كەتكەن. ئىلگىرى چوڭ قۇم دۆۋىلىرى بار ئىكەن. يۇقىرىقى تەرىپى تۇزلەڭ، تۆۋەنكى تەرىپە كۆل بار، مازار بار. كونا جۇڭگودا 1 - ئايدا ئاقسۇ، كۆچالىقلار بۇ يەرگە يىغىلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىكەن، سودىگەرلەرمۇ بىللە كېلىدىكەن، مىنگونىڭ 8 - يىلى كۆچادا ۋەقە يۈز بەرگەچكە، بۇ يەرگە كېلىپ يىغىلىش مەنئى قىلىنغان.

ئادەتتە ئۇيغۇر قورغىنىدا ئىچكى ئۆلكىدىن كەلگەن 3 ئائىلىلىك خۇيزۇ ئولتۇراقلاشقان.

قارلىغاچ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، غەربتە ئاچادۆڭگە، جەنۇبتا كۆل كەنتىگە، شىمالدا يېڭىمەھەللە كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى شور.

مىرزا ساراڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 19 چاقىرىم، كەڭلىكى 9 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە ئاتائاتاق كەنتىگە، غەربتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، جەنۇبتا كۆكبويۇن كەنتىگە، شىمالدا ئاتائاتاق كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى ئوتتۇراھال.

كۆل كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم غەربىدە، ئۇزۇنلۇقى 25 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم. شەرقتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، غەربتە ئاچادۆڭ كەنتىگە، جەنۇبتا كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، شىمالدا قارلىغاچ كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى شور.

ئاچادۆڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم غەربىدە، ئۇزۇنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم، شەرقتە چۆڭ قارلىغاچ كەنتىگە، غەربتە كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، جەنۇبتىمۇ كەلكۈن ئاققۇزىدىغان دەرياغا، شىمالدا يېڭىمەھەللە كەنتىگە تۇتىشىدۇ. يەرلىرى ياخشى، تۇپرىقى سېرىق، پاختا، ئۈزۈك، شاپتۇل چىقىدۇ.

5 ـ رايون (12 كەنت، شىمالدىكى يېزىلارنى بويلاپ ماڭغاندا، شەرق غەرب تەرىپى ئۇزۇن، جەنۇب شىمال تەرىپى قىسقا)

مازار كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 24 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم، شەرقتە سايئېرىق كەنتىگە، غەربتە لەڭگەر كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭى سايئېرىق كەنتىگە، شىمالدا كۇچاغا تۇتىشىدۇ. يېرى ئوتتۇراھال، تۇزلەڭ، تۇپرىقى ئاق، ئاياغ تەرەپتە مۇنبەت تۇپراق كۆپ، كەنتكە يېقىن يەرلىرىدە شور بار.

بۇرۇنقى يىللاردا مازار دەپ ئاتالغان، روزا تۇتۇشتىن بىر ئاي ئىلگىرى ئەر ـ ئاياللار يىغىلىپ قاپاق كۆيدۈرىدىكەن. يېقىندا بۇ ئىش مەنئى قىلىنغان.

بۇرۇنقى يىللاردا ئۇستەڭ ئۆتىدىغان يەرنى كۇچا قومتۇرا كەنتى سېتىۋېلىپ ئۇستەڭ چاپقاندىن كېيىن، كۇچالىقلار تۈگمەن چۆرگەن، شۇنىڭ بىلەن كەنتتىكىلەر ئەرز قىلغان. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن 3 خادىم بىرلىشىپ تەكشۈرۈپ، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن چۆرگەن تۈگمەننى چۇۋۇپ تاشلىغان. مىنگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ياسالغان تۈگمەننى ساقلاپ قالغان. يەنە كېلىپ كۇچالىق 9 ئائىلە سۇنى بۇرۇنقىدەك تەقسىم قىلىشۋالغان. بۇ 9 ئائىلە ياكى باشقا ئائىلە سۇغا ئېرىشكەندىن كېيىن، مازارنىڭ سۈيى ئازىيىپ كەتكەچكە، يەنە ئەرز قىلغان. كۇچالىقلار: مازار كەنتى يېڭىدىن بەك كۆپ بوزيەر ئېچىۋالدى دېگەن. مىنگونىڭ 9 ـ يىلى يەر ئېنىقلاشتا، 800 مو يەر ئارتۇق چىققان. مازار كەنتى ئامالسىزلىقتىن زەي سۇ بىلەن يەر سۇغارغان، شۇنىڭ بىلەن يېرى ئوسال‌لىشىپ كەتكەن.

لەڭگەر كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ دەل شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم، شەرق ۋە شىمالدا مازار كەنتىگە، غەربتە قىزىلسار كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭى سايئېرىق كەنتىگە تۇتىشىدۇ. يېرى مۇنبەت، قۇم، شور يوق، يولۇچىلارنىڭ سۇ ئىچىشىگە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بۇرۇنقى يىللاردا چۆلدە ئۇستەڭ چېپىلغاچقا، مۇشۇ ئىسىم قويۇلغان. يولۋاس ئاپتىمۇ يۈز بەرگەن. 100 يىلدىن بۇيان ئۆتەڭلەر قۇرۇلۇپ، يول راۋانلاشقان. بۇ يەردىكى ئادەملەر ئاقسۇنىڭ قاراتال كەنتىدىن كۆچۈپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 6 ـ يىلى جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتەرگەندە، سانغۇنلار بىرمۇنچە ئادەمنى كۇچاغا يالاپ ئاپىرىپ قىرىپ تاشلىغان، مۇسۇلمانلار يېگىننىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ كەنت ئەمىيا بولغان.

چوڭ سايئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 110 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 23 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم، شەرقتە كىچىك سايئېرىق كەنتىگە، غەربتە يېڭى سايئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا سوخۇغا، شىمالدا كۇچاغا تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت.

كىچىك سايئېرىق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 9 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 چاقىرىم، شەرقتە سوخۇغا،

غەربتە چولاق سايئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا سوخۇغا، شىمالدا كۇچا تەۋەسىدىكى ساي دەرياسىغا تۇتىشىدۇ.

يېڭى سايئېرىق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىم، كەڭلىكى 15 چاقىرىم، بۇ يەردە 650 ئائىلە مىڭغا يېقىن 8 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئۇستەڭ چېپىلغان، كەڭلىكى ئۆلچەنمىگەن. يەرلىرى ئوتتۇراھال تۈزلەڭ، شەرقتە سايئېرىق كەنتىگە، غەرب، جەنۇبتا پەس كەنتىگە، شىمالدا مازار كەنتىگە تۇتىشىدۇ.

بۇژتا كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ دەل شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 75 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 18 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم، شەرقتە بورقاي كەنتىگە، غەربتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا پوپاڭ كەنتىگە، شىمالدا كۇچا تەۋەسىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى ئوتتۇراھال تۈزلەڭ.

بورقاي، تاللىققوتان كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ دەل شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 70 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 16 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. شەرقتە قىزىلسار كەنتىگە، غەربتە بۇژتا كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭى سايئېرىق كەنتى غول ئۆستەڭگە تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت، قۇم، شورلۇق.

قىزىلسار كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ دەل شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 11 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم. شەرقتە لەڭگەر كەنتىگە، غەربتە بورقاي كەنتىگە، جەنۇبتا تاللىققوتان كەنتىگە، شىمالدا كۇچا تەۋەسىگە تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت.

ياڭئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۇچا تەۋەسىدىكى توقسۇغا، جەنۇبتا قارلىغاچ كەنتىگە، شىمالدا كەڭسۇۋات كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت.

كەڭسۇۋات كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۇچا تەۋەسىدىكى ئىچئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا ياڭئېرىق كەنتىگە، شىمالدا پەس كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى ئوتتۇراھال.

تىگىن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 110 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 15 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم، شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا پەس كەنتىگە، غەرب، شىمالدا كۇچا تەۋەسىدىكى ئىچئېرىق كەنتىگە تۇتىشىدۇ.

پايىس كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 100 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 7 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۇچا تەۋەسىدىكى ئىچئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا كەڭسۇۋات كەنتىگە، شىمالدا تىگىن كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى ئوتتۇراھال.

6 - رايون (11 كەنت غەربىي شىمالىنى ئەڭ چېتىدە)

بەگلىكئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم.

سۆتىگەن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 160 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 19 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. جاھاڭ يىللىرىدا ئابدۇل بەگنىڭ بوۋىسى (ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن) خوجا بۇ يەردە بوزيەر ئاچقاندا، بىر قىسمىنى بەگكە، بىر قىسمىنى سودىگەرگە بەرگەن.

خوجا تۇرۇس كەنتى (يەنى خوجا تۇرا كەنتى) ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 22 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم، تۇرۇس دېگەن سۆز مۇنار دېگەن سۆز بولۇپ، خوجا ياساتقان مۇنار دېگەن گەپ.

توغراقئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، كەڭلىكى 5 كىلومېتىر.

ئۇچقات كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 يېرىم چاقىرىم.

كىچىك ئاچادۆڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم.

تاغئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم.

توپاشەھەر كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 175 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم، بۇ يەرنىڭ شەرقى، غەربىدە 2 مازار بار، جىياچىلىق يىللىرىدا بەگ ئولتۇراقلىشىپ شەھەرنى قوغدىغان. كېيىن شەھەردىكى ۋەخىپلەرنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغاچقا جازالانغان.

چوڭ ئاچادۆڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم.

قۇمئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 19 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم.

چىلان كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇزۇنلۇقى 17 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم.

3. «شايار ناھىيىسىنىڭ قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت تەزكىرىسى» (كۆچۈرۈلمە)

لى جىننيەن

مەستۇرە

قائىدە - يوسۇنغا ئەمەل قىلىدىغان ئاياللار مەستۇرە دېيىلىدۇ. ئۇلار كۆن بويى يۈزىگە چۈمبەل تارتىپ روپاش بولۇپ يۈرىدۇ، باشقا ئەرلەرگە گەپ - سۆز قىلمايدۇ، ئۆيىگە كىرگەندە يۈزىنى ئېچىۋېتىدۇ. ئائىلىدە مەستۇرە ئاياللار بولسا، ئۇلارنى ئاتا - ئانىلىرىمۇ ھۆرمەتلەپ مېھمان قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ.

تەڭگە

چەنتۇلار (ئۇيغۇرلار) سەر، مىسقال دېيىشنى بىلمەي، پۇلنى مانچە تەڭگە دەيدۇ. شاياردا 25 تىيىن يارماق بىر تەڭگە، خوتەندە 50 تىيىن بىر تەڭگە بولىدۇ. تەڭگىگە يەتمەيدىغانلار پۇل دېيىلىدۇ. بىر مىس يارماق بىر پۇل دېيىلىدۇ.

ئۈجمە يېيىش

باش يازدا ئۈجمە پىشقاندا كىشىلەر ئۈجمە يەپ، تاماق يېمەيدۇ، ئائىلىسىدىكىلەر ئۈجمە دەرىخى ئاستىغا

كېلىپ ئۈجمە يەيدۇ، سۇ ئىچىدۇ، نان يەيدۇ؛ قوغۇننى پىشقاندا، قوغۇننى پىچىپ ناننى قوغۇنغا چىلاپ يەيدۇ، بۇنداق قىلىشقا ئادەتلەنمىگەنلەر قوغۇننى قوشۇق بىلەن ئويۇپ يەيدۇ.

قۇلاق كەستى لۈكچەكلەر

شايارلىقلار ھەرقانچە ئەرز قىلغان بىلەنمۇ، بۇ لۈكچەكلەر قىلىدىغىنىنى قىلىپ يۈرۈۋەرگەن. ھاي ناھىيىسىنىڭ بېگىدىن ئاڭلىشىمچە، شايارنىڭ ھاكىمبېگى كۇچادىكى مەسلىھەتچى ئامبالغا بۇ قۇلاقكەستى لۈكچەكلەر ئۈستىدىن ئەرز قىلغان. بۇلار سوراق قىلىنىپ، بىرمۇنچە لۈكچەكلەرنىڭ پۇتىغا كىشەن سېلىنىپ، كۇچادىن شايارغا پىيادە ئېلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا ئەسكىلىك قىلىدىغان ئادىتىنى ئۆزگەرتمىگەن. چاتاق كەنتىدە قۇلاقكەستى لۈكچەكلەر گۇرۇھى بار ئىكەن. ھەر قېتىم يېڭى ئەمەلدار كېلىدىغان چاغدا، پۇقرالار نەچچە ئون چاقىرىم يول يۈرۈپ ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەرز قىلىدىكەن، لېكىن ئەرزنى سوراش ئۈچۈن كەنتكە بارغاندا، ئۇلار قورقۇپ ئەرز قىلمىدۇق دېيىدىكەن. سابىق ئامبال لۇ رېن شايارغا كېلىش سەپىرىدە 100 پارچە ئەرز تاپشۇرۇپ ئالغان. ئۇ: «پالانى ئادەم پالانى كۈنى، پالانى كەنتكە كېلىپ سوراق كۆتسۇن» دەپ ئېلان چىقارغان. شۇ قەرەلگە كەلگەندە بىرمۇ ئادەم كەلمىگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۇتۇپ كېلىنىپ ئۈستەڭ چېپىشقا سېلىنغان، بۇ ئۈستەڭ ئادالەت ئۈستىڭى دەپ ئاتالغان، ھازىرغىچە «ئادالەت ئۈستىڭى» دەپ ئاتالماقتا.

ئوغرىنىڭ سۆزى

تاللىققوتان كەنتىدە ئالىم ئىسىملىك بىر قېرى ئوغرى بار ئىكەن. ئۇ باشقىلارغا: «مەن 8 يېشىمدا ئوغرىلىق قىلىشقا باشلىغان، بۇ يىل 50 ياشقا كىردىم. مەيلى قەيەردىن بولسۇن، شايارغا كەلگەن ئوغرى ئاۋۋال مەن بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن ئوغرىلىق قىلىشى شەرت» دېگەن. بۇ ئوغرى تاياقتىن، پېيىن، قۇلىقى كېسىلىشتىن قورقمايدىكەن، مېنى ئېتىۋەتسىمۇ ئوغرىلىق قىلىشتىن قول ئۈزمەيمەن دەيدىكەن. بۇ ئوغرى ئار - نومۇس دېگەننى بىلمەي، ئۆزىچە كۆرەڭلەپ يۈرىدىكەن.

4. 1966 - يىلدىكى «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسىنىڭ كۆپىيىسى» (تاللانما)

شايار بۇرۇنمۇ شايار دەپ ئاتالغان. شايار دېگەن نام گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (مىلادىيە 1902 - يىلى) شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا بېكىتىلگەن. شايارنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تارىخى قىسقىراق بولۇپ، ھازىرغىچە 64 يىل بولدى، لېكىن شايار دېگەن يەرنىڭ تارىخىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەلسەك، ئۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

شىنجاڭ (قەدىمكى غەربىي يۇرت) نىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلغىچە) دەۋرىدە جاڭ چەن غەربىي يۇرتقا كەلگەن چاغدا باشلانغان. شۇ چاغدا شىنجاڭدا 36 بەگلىك بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر چوڭ بەگلىك كۇسەن (يەنى ھازىرقى كۇچا ئەترابى) دەپ ئاتىلاتتى. شايار كۇسەن بەگلىكىگە قارايدىغان يۇرت ئىدى. «خەننامە» دىكى كۇسەن تەزكىرىسىدىن قارىغاندا: «كۇسەن بەگلىكى. . . جەنۇبتا نىيە بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا چەرچەن بىلەن، غەربىي جەنۇبتا خوتەن ۋىلايىتىدىكى چىرا بىلەن، شىمالدا ئۇسۇن بىلەن، غەربتە قۇم بىلەن

تۇتىشاتتى» ، بۇنىڭدىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۇسەنگە تەۋە يەر پۈتۈن تارىمنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى، ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى بىلەن كورلا ۋىلايىتى ئوتتۇرىسىدىكى چەرچەنگىچە يېتىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ھازىرقى شايار كۇچانىڭ جەنۇبىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى چېتىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، شايارنىڭ ئەينى زاماندا كۇسەنگە تەۋە ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

شۇ چاغدىكى شايارنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تارىخنامىدا خاتىرىلەنمىگەچكە، ئېنىقلاشقا ئامال بولمىدى. لېكىن ئازادلىقتىن كېيىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە بايقالغان ئاسار ئەتىقىلەردىن بۇ ھەقتە ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ. 1953 ـ يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت ئىدارىسى شىنجاڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شايار، توقسۇ، كۇچادا تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىنى بويلاپ نۇرغۇن كوناشەھەر ئىزلىرىنى بايقىدى، بۇ كوناشەھەرلەر شايار، توقسۇدا ئەڭ كۆپ، بۇنىڭدىن، شۇ چاغدا كۇسەن بەگلىكىدىكى ئادەملەرنىڭ پائالىيەت مەركىزى ھازىرقى كۇچادا بولماستىن بەلكى شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىدە ئىكەنلىكىنى، بەلكى نۇرغۇن خارابىلەرنىڭ ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىن چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى تاللىقنۇر گۇڭشېسىدىكى ئۈچقات ئىچىدىكى كونا قەلئەنىڭ تاشقى ئايلانمىسى 10 چاقىرىمغا يېتىدىكەن، بۇنىڭدىن بۇ يەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

شايارنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىگە كەلسەك، بۇ يەر كۇسەن بەگلىكىگە تەۋە بولغاچقا، ھەممە ئىشنى كۇسەن بېكىتەتتى. كۇسەن بەگلىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلدىن باشلاپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ «غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى» گە تەۋە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن شاياردىن «لى چۇڭنىڭ تامغىسى» قېزىۋېلىندى (بۇ تامغا ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ مۇزېيىدا) . لى چۇڭ شۇ چاغدىكى قورۇقچىبەگنىڭ بىرى ئىدى. مىلادىيە 14 ـ يىلى غەربىي يۇرتتا يېغىلىق بولغاندا، لى چۇڭ قوشۇن توپلاپ كۇسەننى قوغدىغان، كېيىن كۇسەندە ئۆلگەن، بۇنىڭدىن لى چۇڭنىڭ قەدىمكى شايار رايونىغا يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يەنە شاياردىن «خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان ئاقساقال» نىڭ تامغىسى قېزىۋېلىندى. بۇ، خەن سۇلالىسى شۇ چاغدا يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا تارقىتىپ بەرگەن تامغا ئىدى.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (581 — 907 ـ يىلغىچە) دە شايار يەنىلا كۇسەنگە قارايدى. مىلادىيە 646ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى كۇسەنگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، كۇسەن تۇتۇقبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، 9 ئايماقنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭدا شايار شايەن ئايمىقى دېيىلگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. تەشكىلىي تۈزۈلمە تەزكىرىسى» دە «شايار قەدىمكى زاماندا شايار مۇسۇلمانلار كەنتى ئىدى. . تاڭ سۇلالىسىدا تۈركەشلەرنىڭ شايەن ئايمىقى بولغان» دېيىلگەن. كونكرېت قاراش تارىخنامىدا خاتىرىلەنمىگەچكە، ئېنىقلاشقا ئامال بولمىدى.

بەش دەۋردىكى سۇڭ سۇلالىسى زامانى (907 — 960 ـ يىلغىچە) دا شايار يەنىلا كۇسەن بەگلىكىگە قارايدى.

يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (960 — 1644 ـ يىلغىچە) دا شايار «بېشبالىق» قا تەۋە يەر ئىدى (بېشبالىق يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭدىكى مەمۇرىي ئۆلكە ئىدى) .

چىڭ سۇلالىسى (1644 — 1912 ـ يىلغىچە) دىن باشلاپ، شايار تارىخنامىدا پەيدا بولدى: شايارنىڭ مۇشۇ خېلى ئۇزۇن ۋاقىتتىكى تارىخىي ئۆزگىرىشى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بولدى:

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن تارتىپ چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، شىنجاڭ مالىمانچىلىق ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى بۇ مالىمانچىلىقنى بىرتەرەپ قىلىشقا يېتىشىپ بولالمىدى. شۇ چاغدا جۇڭغار خانلىقى شىنجاڭنى تىزگىنلەپ تۇردى. شايارمۇ شىنجاڭدىكى باشقا جايلارغا ئوخشاش، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى لەشكەر ئەۋەتىپ جۇڭغارىيە خانلىقىنى بويسۇندۇردى، ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كاتتىبېشى مۇھەممەدنىڭ 2 ئوغلى — چوڭ خوجا بۇرھانىددىن بىلەن كىچىك خوجا خوجاجاھاننى يۆلەپ تۇرغۇزدى، بىراق كىچىك خوجا خوجاجاھاننىڭ قارا نىيىتى قوزغىلىپ، مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇنىڭغا شاياردىكى بەگلەرمۇ ئاۋاز قوشتى.

چيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى لەشكەر ئەۋەتىپ كۇچا، شايار قاتارلىق جايلاردىكى خوجاجاھان توپىلىڭىغا ئاۋاز قوشقانلارنى تىنچىتتى ھەمدە كۇچاغا خان ئامبىلىدىن بىرنى قويدى، ئامبال شايارنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى. شۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، شاياردا شىنجاڭدىكى باشقا جايلارغا ئوخشاش، بەگلىك تۈزۈمى ئورناتتى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى مەنسەپ تەزكىرىسىدە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغدا شايار رايونىدا تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىل بەگ ھۆكۈمران بولغان: 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ بىر؛ 4 ـ دەرىجىلىك ئىشبېگى (ھاكىمبەگكە ياردەملىشىدىغان بەگ) بىر؛ 5 ـ دەرىجىلىك خەزىنە بېگى (يەر، غەللە ـ پاراق باشقۇرىدىغان) بىر؛ 5 ـ دەرىجىلىك سودا بېگى (مەخسۇس باج ـ ئالۋاڭ يىغىدىغان) بىر؛ 6 ـ دەرىجىلىك قازى بەگ (مەخسۇس جىنايى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان) بىر؛ 7 ـ دەرىجىلىك مىراب بەگ (ئېرىق ـ ئۆستەڭ باشقۇرىدىغان) بىر؛ 7 ـ دەرىجىلىك مىڭبېگى (مىڭبېشى) بىر؛ 7 ـ دەرىجىلىك دوگانبەگ (ئەلچىلەرنى تەمىنلەيدىغان) بىر، بۇنىڭدىن سىرت، يەنە مىس باشقۇرىدىغان بىر بەگ قويۇلدى.

گۇاڭشۇنىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا، كۇچادا بىۋاسىتە قاراشلىق ئۇتاتقۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، شايار شۇنىڭغا قارايدىغان بولدى. گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) شايار رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شايارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى فېئوداللىق خاراكتېردە ئىدى، ئىجتىمائىي ـ سىنىپىي زىددىيەت ناھايىتى ئۆتكۈر ئىدى. ئەمگەكچى خەلق بەگلەرنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلۇمى ئاستىدا ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ياشىدى. بەگلەر ئىمتىيازلىق قاتلام بولۇپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرى، ئورتاقچىلىرى، ھوقۇقى بار ئىدى، ئۇلار خەلق ئۈستىدە خالىغانچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە «كونا تۈزۈم بويىچە 3 ـ دەرىجىلىك بەگكە 200 پاتمان ئۇرۇق (بىر پاتمان 530 جىڭ) بېرىلىپ، 100 ئورتاقچى يەر تېرىيتتى؛ 4- دەرىجىلىك بەگكە 50 ئورتاقچى يەر تېرىيتتى. 7 ـ دەرىجىلىك بەگكە 8 ئورتاقچى، ئەڭ ئاز بولغاندا 5 ئورتاقچى يەر تېرىيتتى»، بۇنىڭدىن چوڭ ـ كىچىك بەگلەرنىڭ شايار خەلقىنىڭ شىللىسىنى بېسىپ تۇرغان چوڭ تاغ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مىلادىيە 1882 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، گەرچە بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسمى يوق جىسمى بار بولۇپ كەلدى. چوڭ ـ كىچىك بەگلەر بىر دومىلاپلا يېڭى ئەمەلدار، پومېشچىك، باي دېھقان بولۇپ، خەلقنى بۇرۇنقىدەكلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمى كۈنسايىن ئېغىرلاشتى.

دەھشەتلىك سىنىپىي زۇلۇم ئاستىدا، شايار رايونىنىڭ ئىقتىسادى ئۇزاققىچە قالاق ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغدا شايار رايونىدا «6111 ئائىلە، 25 مىڭ 442 نوپۇس بار ئىكەن»، 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، شۇ چاغدىكى نوپۇس ھازىرقى نوپۇسنىڭ تۆتتىن بىرىدىن سەل كۆپرەك بولغان. بۇنىڭدىن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاستا بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن كۆچۈرۈلمە

«كۇسەن ئاستانىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان»

خۇاڭ ۋېنبى

كۇسەن قەدىمكى دەۋردە تارىم ئويمانلىقىدىكى بەگلىكلەر ئارىسىدىكى چوڭ بەگلىك بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە قىلىشىدىكى شىمالىي يول لىنىيىسىگە جايلاشقان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇم، گۇنمۇ، لوپنۇر بەگلىكلىرىنىڭ بىرى ئۇنىڭغا قوشۇلغان. سۇيۇرغاللىق يەر كۇچانى مەركەز قىلغان، بۇگۇر، شايار، توقسۇ، باي، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇ چاغدا كۇچا غەربىي يۇرتتىكى 5 چوڭ بەگلىكنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

1

«خەننامە» دا دېيىلگەن كۇسەن مىللىتى «ئاساسەن يەرلىك مىللەت» بولۇپ، ھازىر ئارخېئولوگىيە جەھەتتە بۇنىڭغا مۇناسىپ ئىسپاتقا ئېرىشتۇق. بىز كۇچادىكى قارادۆڭدە، كېيىنكى دەۋردىكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئاستىدا بېسىلىپ قالغان يېڭى تاش قورال دەۋرگە مەنسۇپ مەدەنىيەت ئىزلىرىنى بايقىدۇق. بۇ، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا كۇسەن خەلقىنىڭ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ھەمدە، ئاددىي قول سانائىتىگە ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە باغلىغان چاغدا، كۇسەن تەرەققىي قىلىپ شەھەر دۆلىتى بولۇپ قالغانىدى، نوپۇسى 80 مىڭدىن كۆپرەككە، ئەسكىرى 20 مىڭدىن كۆپرەككە يېتەتتى. ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ تەرەققىياتىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، مېتال تاۋلىيالايدىغان بولغانىدى، تۆمۈر ئەسۋابلىرى غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلاتتى، كۇسەن بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسى ۋۇدى زامانىسىدا باشلاندى، لېكىن بىۋاسىتە بېرىپ-كېلىش يەنىلا شۈەندى زامانىسىدىكى كۇسەن جاڭ بىڭ خاندانلىقى ۋاقتىدا باشلاندى[①]. شۈەندىنىڭ تۇنجى يىلى ئۇسۇن مەلىكىسى كۇسەندىن ئۆتكەندە، كۇسەن خانى جاڭ بىڭ ئۇنى ئېلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن نىكاھلانماقچى بولدى، خەن سۇلالىسىمۇ ئۇنى خان جەمەتىنىڭ مەلىكىلىرىدەك ئەتىۋارلاپ، مەلىكە دەپ نام بەردى. يۈەن كاڭ 1 - يىلى مەلىكە بىلەن جاڭ بىڭ ئوردىغا كەلگەندە، شۈەندىنىڭ مېھرى - شەپقىتىگە ئېرىشىپ، جىق ئىنئام ئالدى. جاڭ بىڭ بۇنىڭدىن قەۋەت خۇش بولۇپ خەن سۇلالىسىغا يېقىنلاشتى. جاڭ بىڭ دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن: «خەن سۇلالىسىنىڭ كىيىم - كېچەك تۈزۈمىنى، ئوردا باشقۇرۇشىنى، ئەتراپتا ياساۋۇل تۇرغۇزۇشىنى، كىرىپ چىققاندا بىر - بىرىگە سالام بېرىشىنى، قوڭغۇراق چېلىشىنى، مۇراسىملىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم» دېگەنىدى. بۇنىڭدىن جاڭ بىڭنىڭ خەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. جاڭ بىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چېڭدې تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى خەن

---

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسىنىڭ 2 - قىسمى» لوپنۇر.

سۇلالىسىنىڭ نەۋرىسى دەپ يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە مۇناسىۋەت ئۈزۈلمىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، گۇاڭ ۋۇ «جاھاننى ئەمدىلا تىنچىتتىم، يىراق چېگرا سىرتىدىكى ئىشلار تېخى تۇرۇپتۇ» دېگەنىدى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ بىر - بىرىنى توسۇۋېلىشتى. كېيىن غەربىي يۇرتنىڭ ئىشىدا بىرمەھەل ئىلگىرىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن جاڭ دى يەنىلا چېكىنىپ ئۆز دۆلىتىنى قوغداپ «يات ئەلنىڭ ئىشىنى دەپ جۇڭگونى ھالسىزلاندۇرۇشنى خالىمىغان» ئىدى. خېدى خان يۇڭيۈەن يىللىرىدا ھۇنلارنىڭ ئىللەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆۋرغۇلغا لەشكەر تارتىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ چېكىندۈردى، بەن چاۋ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتنى يەنە بىر قېتىم تىنچىتتى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر يەنە بىر قېتىم خەن سۇلالىسىغا بېقىنىت قىلدى. بۇ چاغدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەنگە كۆچۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن كۇسەن غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى سىياسىي مەركەز بولۇپ قالدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۆپ چاتاق چىققانلىقتىن، غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالدى، لېكىن بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى تۈپەيلىدىن، راھىبلار بۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرغاچقا، باردى - كەلدى قىلىش ئۈزۈلمىدى. سۈي سۇلالىسىدىن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىرلىككە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا كۈچ ئاجرىتىش مۇمكىن بولدى. بۇ چاغدا تۈركلەر شىمالدا، تۇبۇتلەر (تىبەتلەر) جەنۇبتا ئىدى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپلا قالماستىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكمۇ ئۇلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، جېنگۇەن 14 - يىلى (640 - يىلى) ئىدىقۇتنى يوقاتتى، شيەنچىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر تاڭ سۇلالىسىغا قارام بولدى. ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەندە قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا 4 قورغان قارىدى، 16 مەھكىمە 72 ئايماقنىڭ يېرى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، سىياسىي تەسىرى غەربتە پېرسىيىگە يېتىپ باردى، 2 خەن سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشىنى باشقىلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، خەن، تاڭ سۇلالىلىرى كۇسەننى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتا تايانچ پونكىت قىلدى، بۇ كۇسەننىڭ غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغانلىقىدىن، يەرلىرىنىڭ مۇنبەتلىكىدىن، مەھسۇلاتلىرىنىڭ موللۇقىدىن، يەنە كېلىپ جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقە قىلىشىدىكى كارىدور بولغانلىقىدىن بولغان. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەپ، قاتناش ئالاقىسىنى قوغداش ئۈچۈن، كۇسەننى تايانچ پونكىت قىلمىسا بولمايتتى. 10 - ئەسىردىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مالىمانچىلىق يۈز بەرگەچكە، غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا يېتىشەلمىدى. تىبەتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۈرۈش قىلدى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچتى، قىتانلار، موڭغۇللار كەينى - كەينىدىن تېگىش قىلدى، 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، جۇڭغارلار تىنچىتىلىپ، شىنجاڭ ۋەتەننىڭ چوڭ ئائىلىسىگە قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ سىياسىي مەركىزى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، ئۈرۈمچىگە يۆتكەلدى. كۇچانىڭ سىياسىي جەھەتتىكى مۇھىملىقىنى بۇرۇنقى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

كۇسەن تارىختا مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە ئىدى، كۇسەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان كۇسەن ئاستانىسى مەسىلىسى كۇسەن تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كۈنتەرتىپكە قويۇلدى.

2

كۇسەن ئاستانىسى ھەققىدە «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «كۇسەن خانى يەنچېڭدا تۇرغان» دېيىلگەن. لېكىن ئۇنىڭ ئورنى چۈشەندۈرۈلمىگەن. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «كۇسەن

خاننىڭ ئاستانىسى يەنچېڭ ئاق تاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا» دېيىلگەن. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» يوقىلىپ كەتكەندە، كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن كۆچۈرگەن، لېكىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا يېزىلغان. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا: «كونا يەنچېڭ» دېيىلگەن. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» نى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدا ئۆتكەن لى داۋيۈەن يازغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدا «كونا» دېگەنلىك، شۇ چاغدا يەنچېڭ ئاستانا ئەمەس دېگەنلىك ئىدى. ئۇنداقتا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچېڭ قەيەردە؟ خەن سۇلالىسىدىن كېيىن كۆسەننىڭ ئاستانىسى قەيەرگە كۆچكەن؟ تۆۋەندە بۇ مەسىلە توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزىمىز:

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» نىڭ 2 - جىلد «دەريا قىسمى» دا: «كۆسەن دەرياسىنىڭ ئىككى مەنبەسى بار، غەربتىكى مەنبەسى شىمالىي چوڭ تاغنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ. . . سۇ جەنۇبقا ئېقىپ قىزىلقۇم تېغىدىن ئۆتىدۇ، ئاندىن تاغدىن چىقىپ شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ، بىر تارمىقى سولغا بۆرۈلىدۇ. شەرقىي جەنۇب تارمىقى يەنە ئۈچكە ئايرىلىدۇ. ئوڭ تەرەپتىكى ئىككى تارمىقى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ شىمالدىكى دەرياغا قۇيۇلىدۇ. شەرقتىكى سۇ كۆسەننىڭ شەرقىي شىمالىدىن چىقىپ، قىزىلقۇم ئارقىلىق جەنۇبقا ئاقىدۇ، ئوڭ تەرەپتىكى تارمىقى غەربىي جەنۇبتىن چىقىپ كۆسەن شەھىرىگە كونا يەنچېڭغا كىرىدۇ. . . سۇ يەنە شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ ئوڭ تەرەپتە غەربىي تارماق دەريا سۈيى بىلەن قوشۇلىدۇ، ئىككىنچى مەنبەسى، غەربىي دەريا ئارقىلىق شەرققە ئېقىپ كۆسەن شەھىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبتا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. . . » دېيىلگەن.

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، كۆسەن شەھىرىنى كونا يەنچېڭ دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچېڭ دەپ چۈشەندۇق. بۇنىڭ ئورنى شەرقتىكى دەريا سۈيىنىڭ ئوڭغا بۆرۈلگەن يېرىدە ھازىرقى كۇچادىكى پىلاڭ كوناشەھىرىدە يەنى خارابىسىدە. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا بايان قىلىنغان شەرقىي، غەربىي دەريا سۈيىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن، ئۆزىمىزنىڭ نەق مەيداندا تەكشۈرۈشىمىزگە بىرلەشتۈرۈپ تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرىمىز: كۇچادا ھازىر 2 چوڭ دەريا بار. غەربتىكىسى مۇزارت دەرياسى، ئۇ خانتەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ، شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ قىزىل مىڭئۆيدىن ئۆتۈپ قىزىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. قىزىل دەرياسى كۇچانىڭ شىمالىدىكى چوڭ تاغدىن باشلىنىدۇ، جەنۇبتا قىزىلتاغنىڭ غەربىگە ئېقىپ كېلىپ مۇزارت دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. چۆل تاغ ئېغىزىدىن چىقىپ قۇمتۇراغا يېتىپ بارغان سۇ ئۆگەن دەرياسى بولۇپ ئۈچكە ئايرىلىدۇ. بىر تارمىقى سولغا بۆرۈلۈپ، شەرقىي جەنۇبتىن كۇچا شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا ئېقىپ بېرىپ ئۆگەن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. لېكىن ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئۆزى شەرقىي جەنۇبقا ئاقىدۇ، بىر تارمىقى جەنۇبتا شايارنىڭ غەربىگە قاراپ ئېقىپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى شەرققە بۆرۈلۈپ شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا ئاقىدۇ، شەرقتە يۇگۇردىكى سوخۇغا ئېقىپ بارىدۇ. مۇزارت دەرياسىنىڭ «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى غەربىي مەنبەسى دېگەنلىك غەربىي دەريا دېگەنلىكتۇر. تاغ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن ئۆگەن دەرياسى يەنى «دەريا تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى غەربىي دەريا سولغا بۆرۈلىدۇ. بىراق ھازىرقى ئۆگەن دەرياسى توقسۇدا، غەربىي تارماق دەريانىڭ كونا قىنى جەنۇبتىراق، ئۇ ئۆگەن دەرياسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا شەرققە يۆزلەنگەن بولۇپ، يۇگۇرگە بارغاندا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بىراق كۇچا شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا ئېقىپ بېرىپ «دەريا تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا ئېيتىلغاندەك، كۇچا شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا بارغاندا پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىدۇ. دەريا بويلىرىدا قەدىمكى شەھەر ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ، غەربىي دەريانىڭ سول قىسمىنىڭ شىمالىدىكى كۆسەن شەھىرىگە بارىدۇ. بۇ، ھازىرقى كۇچانىڭ شەرقىي ئەتراپىدىكى پىلاڭ كونا شەھىرىدۇر. («تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» 24 — 27 - بەت ۋە قوشۇمچە خەرىتە — 5 تىن پايدىلىنىلدى). كۇچانىڭ شەرقىدىكىسى تۇڭچاڭ دەرياسى بولۇپ، كۇچانىڭ شىمالىي تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئۇ جەنۇبتا قىزىلتاغنىڭ شەرقىگە قاراپ ئېقىپ، چۆلتاغ ئېغىزىدىن چىقىپ، سۇ بېشىغا يېتىپ كېلىپ ئۈچ تارماققا ئايرىلىپ جەنۇبقا ئاقىدۇ. بىرى، سۇباش سېيى،

بۇ شەرقتە بولۇپ، ئاقىدىغان سۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، بۇ سۇ بىلەن سۇباش ۋە ئەتراپتىكى ئېتىزلار سۇغىرىلىدۇ، دېمەك بۇ يەردە سۇ كۆپ ئەمەس. يەنە بىرى، ئوچاساي، جەنۇب ۋە غەربتىن كۆچا شەھىرىنىڭ شەرقىي ئەتراپىغا ئېقىپ بېرىپ، كۇسەن شەھىرى ئارقىلىق جەنۇبتىكى چىنسايغا ئېقىپ كىرىدۇ. چىنسايدىن ئوچاساينىڭ غەربىگە قاراپ ئېقىپ، كۆچا بازىرىغا كىرىپ، جەنۇبقا ئېقىپ، ئوچاساي تارمىقى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئوچاساي دەرياسىنىڭ سۈيى ئانچە چوڭ ئەمەس، جەنۇبتىن ئاققان سۇ قۇملۇق كەتتىدىكى ئېتىزلارنى سۇغىرىش بىلەنلا تۈگەيدۇ، دېمەك، كۇسەن قەدىمىي شەھىرىگە كىرگەن دەريا قىنى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنىدۇر. چىنساينىڭ ئېقىمى ئۇزۇنراق بولۇپ، چىنساينى يېڭى دەريا، ئوچاساينى كونا دەريامىكىن دەپ گۇمان قىلىشقا بولىدۇ. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا قەدىمكى ئىزلار ناھايىتى كۆپ. يېسۇ باش دەرياسى ھازىر قۇرۇق دەريا بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى چاغلاردا ئېقىمى خېلى چوڭ ئىدى، ئوتتۇرا ئېقىندىكى دەريا قىنىنىڭ كەڭلىكى مىڭ مېترغا يېتەتتى. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا بايان قىلىنغاندەك، شەرقىي دەريانىڭ باش ئېقىمى يېسۇباش دەرياسىدۇر. ئوچا دەرياسىمۇ شەرقىي دەريا تارمىقىنىڭ ئوڭغا ئاققان قىسمىدۇر. شۇڭا، ئوچا دەرياسى ئۆتكەن قەدىمىي شەھەرمۇ، «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى كۇسەن شەھىرىمۇ كونا يەنچېڭ شەھىرى» دۇر. ھازىرقى قارادۆڭ دەل ئوچا دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. ئوچا دەرياسى شەھەرنىڭ شىمالىدىن كىرىپ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىدىن چىقىدۇ، لېكىن ناتاي دۆڭى، پىلان تۇراسى ئوچا دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا تارالغان. شەرقىي دەريانىڭ ئوڭ تارمىقى ئېقىپ ئۆتكەن ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پىلاڭ كونا شەھىرىنىڭ يەنى «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى كۇسەن شەھىرىنىڭ «خەتنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنغان كۇسەن ئاستانىسى يەنچېڭ شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ.

تۆۋەندە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇسەن ئاستانىسىنى بايان قىلىمىز. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «كۇسەن چۈيجى دەپمۇ ئاتالغان، خاقانى بەي ئۇرۇقىدىن، يىلولۇ شەھىرىدە تۇراتتى، شىمالىي ئاقتاغقا يانداش ئىدى، دائىم ئوت كۆرۈنەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دە①، كۇسەن «خاقانى يەنچېڭ شەھىرىدە تۇراتتى، ئۇ ھازىرقى يىلولۇ شەھىرى دېيىلىدۇ، ئاستانە ئاقتاغنىڭ جەنۇبىغا 200 چاقىرىم كېلەتتى» دېيىلگەن؛ يەنە: «ھازىرقى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەن شەھىرىدە» دېيىلگەن. «قانۇنلار قامۇسى» نى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دۇيۇ 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يازغان، غەربىي يۇرتقا ئائىت بىرنەچچە ماددا دۇخۇەننىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» نى ئاساس قىلغان، دۇخۇەن ئەلچى گاۋشەنجى بىلەن بىللە غەربىي يۇرتقا كەلگەن، ئۇ ھەممىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەچكە، دېگەنلىرى يالغان ئەمەس. شۇڭا، يەنچېڭ شەھىرى ھازىرقى يىلولۇ شەھىرى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۇسەن شاھى تۇرغان جاي، يەنى خەن دەۋرىدىكى يەنچېڭ شەھىرىدۇر. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، كۇسەن شاھى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچېڭ شەھىرىنىڭ خارابىسىنى يېڭىۋاشتىن ياساپ، نامىنى ھازىرقى يىلولۇ شەھىرىگە ئۆزگەرتكەن، بۇنىڭغا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن مۇناسىپ ئىسپات تاپتۇق. 1958 - يىلى بىز كۆچانىڭ شەرقىي ئەتراپىدىكى پىلاڭ كونا شەھىرى قارادۆڭ خارابىسىنى بىر قېتىم سىناپ قازدۇق. قارادۆڭ مەدەنىيەت قاتلىمى روشەن ھالدا بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى دەپ 2 دەۋرگە ئايرىلىدۇ، دەسلەپكى مەدەنىيەت قاتلىمى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قالدۇقى بولۇپ، مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللىرى تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگىچە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، قېزىۋېلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە سۆڭەك قوراللار ۋە رەڭلىك ساپال پارچىلىرى، يىرىك قۇمدىن ياسالغان قىزىل ساپال كوزا بار. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئازراق مىس بۇيۇملارمۇ بار. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ساپال كوزا ئاستىدىكى كۆلرەڭ توپا قاتلىمىدىن

① «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» 191 - جىلد

خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بىر دانە 5 جۇلۇق پۇل بايقالدى[①]. بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرقى چېكىنى مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى خەن سۇلالىسىغىچە سۈرۈش مۇمكىن. دەسلەپكى مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ ئۈستىدىكى كېيىنكى مەدەنىيەت قاتلىمى بولۇپ، بۇ قاتلامدىن گۈرۈپپىلاشقان قىزىل ساپال كوزا ۋە يەرگە ياتقۇزۇلىدىغان سىزىقلىق گۈللۈك خىش، كۆك سىزىقلىق خىش، كانايسىمان كاھىش قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. بولۇپمۇ خىشنىڭ سىزىق شەكلى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭئەن داسىڭ ئوردىسى لىنگدې قەسرىدىن قېزىۋېلىنغان يەرگە ياتقۇزۇلىدىغان خىش بىلەن ئوخشاش ئىكەن[②]. يەنە جيەنجۇڭ پۇلى، جۇگزى پۇلى، دالى يامبۇسى ۋە كەييۈەن تۇڭباۋ پۇلى قاتارلىقلار قېزىپ چىقىلدى. بۇنىڭدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئىزلارنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ (قارادۆڭنى قېزىش خىزمىتىنىڭ جەريانى ۋە قېزىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى توغرىسىدا «شىنجاڭغا دائىر ئارخېئولوگىيىلىك دوكلات» نىڭ ئاخىرقى سانىغا قاراڭ). بىز گەرچە كەڭ دائىرىدە قازالمىغان بولساقمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خارابىلەرنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خارابىلەر ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى يىپ ئۇچى ئاھايىتى ئېنىق بولدى. شەھەرنىڭ كۆلىمىدىن قارىغاندا، «يېڭى تاڭنامە» دە، شەھەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى تىلغا ئېلىنمىغان. «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى» دا چوڭ شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 17 — 18 چاقىرىم» دېيىلگەن. گەرچە يىلولۇ شەھىرى كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاستانە دېيىلگەن. لېكىن «يېڭى تاڭنامە» دە «شاھ يىلولۇ شەھىرىدە تۇراتتى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن چوڭ شەھەرنى يىلولۇ شەھىرى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ھازىر، پىلاڭ قەدىمىي شەھەر ئىزىنى تەق مەيداندا تەكشۈرسەك، شەھەر ئايلانمىسى 7 كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن. بۇنى «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان چاقىرىمغا سۇندۇرساق، بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى» دا ئېيتىلغان كۆلەمدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ، پىلاڭ كونا شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچىڭ شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىلولۇ شەھىرى ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ تونۇپ يەتتۇق.

3

ئەمدى خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۇسەن ئاستانىسىنىڭ ئورنى توغرىسىدا يەنە توختىلىپ ئۆتىمىز. «ۋېينامە» دە: يەنچىڭ ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «جۇنامە» ، «سۇينامە» دە خاتىرىلەنگىنى «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگىنى بىلەن ئوخشاش، «قانۇنلار قامۇسى» دا، ئاستانە ئاقتاغنىڭ 200 چاقىرىم جەنۇبىدا دېيىلگەن. ھازىرقى پىلاڭ كوناشەھىرىنىڭ ئىزى كۈچا ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، شىمالدا چۆل تاغ بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 چاقىرىم كېلىدۇ، بۇ «ۋېينامە» دا خاتىرىلەنگەن بىلەن ئوخشايدۇ. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن يەنچىڭ باشقا بىرجاي بولۇشى مۇمكىن دەپ گۇمان قىلىمەن. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا «كونا يەنچىڭ» دېيىلگەن، چۈنكى، كۇسەن ۋېي سۇلالىسى زامانىدا خەن سۇلالىسىدىكى يەنچىڭنى ئاستانە قىلمىغان، شۇڭا «كونا» دېيىلگەن. كۇسەننىڭ يېڭى ئاستانىسى جەزمەن ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا، تارىخنامە ئاپتورلىرى يېڭى بىلەن كونىنى ئايرىماي كۆپ ھاللاردا يېڭى يەرگە كونا يەرنىڭ نامىنى ئىشلەتكەن. شىنجاڭدا بۇنداق مىسال كۆپ. مەسىلەن، پىشامشاننىڭ ئاستانىسى مىرەنگە كۆچكەن، لېكىن «خەننامە» دا، يەنىلا ئۇنىڭ ئاستانىسى مىرەن قەلئەسى دېيىلگەن، مىرەن كىرورانىدىكى كوناشەھەردە، كىنگىتتىكى ئارغىد شەھىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش.

---

① مەن «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش» دېگەن ماقالەمدە (《ئارخېئولوگىيە》 ژۇرنىلىنىڭ 1959 - يىل 2 - سانىغا بېسىلغان، 3 - رەسىم، 2) قارادۆڭدىن قېزىۋېلىنغان 5 جۇلۇق پۇلنى لياۋجۇدى زامانىسىدىكى جۇرجېنلار پۇلى دەپ خاتا تونۇپ قاپتىكەنمەن، ھازىر يېڭىۋاشتىن باھالاش ئارقىلىق، ئۇنىڭ كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ پۇل ئىكەنلىكى بېكىتىلدى.

② جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەندىكى داسىڭ ئوردىسى»، خەرىتىلىكنىڭ تەشرى، 54 -، 1، 3. ئىلىم - پەن نەشرىياتى، 1959 - يىل.

«جىننامە. يات قەۋملەر تەزكىرىسى» دە، «كۆسەن بەگلىكىدە شەھەر بار، شەھەر سېپىلى ئۈچقات، شەھەردە مىڭچە بۇتخانا بار» دېيىلگەن. «سۈينامە» دە: «ئاستانە ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا، ئاستانىنىڭ ئايلانمىسى 6 چاقىرىم، نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. شەھەرنىڭ كۆلىمى خەن سۇلالىسىدىكى يەنچېڭ بىلەن ئوخشىمايدۇ. دېمەك بۇمۇ ئاستانىنىڭ باشقا يەردە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، بىز كۇچا، شايار، توقسۇ تەۋەسىدىكى كوناشەھەر ئىزلىرىدىن ئۈچقات سېپىلى بارلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئورنى ئوخشاشلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك، يېڭى ئاستانىنىڭ ئورنىنى بېكىتمەك تەس ئەمەس. بىرى، توقسۇ ناھىيىسىدىكى ئۈچقات، ئۇ توقسۇنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ 18 كىلومېتىر قىيپاش جەنۇبىدا، سېپىلى ئۈچقات بولۇپ، ئاللىبۇرۇن بۇزۇلغان، كېيىن جەنۇب تەرەپتە توپىنى خاگداپ قوپۇرۇلغان سېپىلنىڭ ئىزى بار. بۇنىڭ ئېگىزلىكى 5 مېتىر، قېلىنلىقى 5 مېتىر كېلىدىكەن. شەھەر پۈتۈنلەي شورلاشقان بولۇپ، قالدۇق نەرسىلەر بەك ئاز ئىكەن، بۇ قېتىم بىرپارچە رەڭلىك ساپال پارچىسىنى ۋە ناھايىتى ئاز قىزىل كوزا پارچىسىنى تاپتۇق. توقسۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چوڭ ساپال كوزىدىن بىرنى ساقلاپ قويۇپتۇ، ئېيتىلىشىچە، ئۇ شەھەردىن قېزىۋېلىنغانىكەن. گۇمانىمچە، بۇ نەرسىلەر 5 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى نەرسىلەر بولۇشى مۇمكىن. مەن «تارىم ئويمانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» نى يازغان چاغدا، بۇ شەھەرنىڭ «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى قاقاس شەھەر ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغانىدىم ھەمدە قۇمتۇرا «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى جاۋ گۇل دەپ ھۆكۈم قىلغانىدىم. بۇ قېتىم يەنە قايتا تەكشۈرۈپ تونجى قېتىملىق ھۆكۈمنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى كوناشەھەر توقسۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ 18 كىلومېتىر قىيپاش جەنۇبىدا، قۇمتۇرا توقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا. بۇ، كوناشەھەردىن قۇمتۇرا تاغ ئاغزىغىچە بولغان ئارىلىق 33 كىلومېتىر دېگەن گەپ، دېمەك، ئورۇن توغرا كەلمەيدۇ، ئارىلىقىمۇ ئوخشاش ئەمەس. شۈەنزاڭ شەرقتىن چىقىپ غەربتە كۆسەنگە كەلگەن. ئالدى بىلەن خۇاڭچېڭدىن ئۆتۈپ ئاندىن چوڭ شەھەر ئاستانىغا كەلگەن، ھازىر بىز كۇچا پىلاگدىكى كونا شەھەر كۆسەننىڭ ئاستانىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈردۇق، ئۇنداقتا خۇاڭچېڭ غەربتە بولماسلىقى كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچقاتنىڭ غەربىدە كۆسەننىڭ ئاستانىسى بولغۇدەك چوڭ شەھەر يوق، شۇڭا بىزنىڭچە، ئۈچقات خۇاڭچېڭ ئەمەس. بەزىلەر ئۈچقاتنى كۆسەننىڭ ئاستانىسى دەيدۇ، مېنىڭچە، ئەگەر ئۈچقات تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كونا ئاستانە بولىدىغان بولسا، ئۇ «ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا بولۇشى كېرەك، ئەمەلىيەتتە 33 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئورنى قىيپاش غەربتە، دېمەك ئورنىمۇ، ئارىلىقىمۇ توغرا كەلمەيدۇ. ئەگەر ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاستانە بولسا، «يېڭى تاڭنامە» دە دېيىلگەن «شىمالدا ئاقتاغقا ياندىش» دېگەن گەپكە توغرا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەردىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئىزلارنى، قالدۇق نەرسىلەرنى تاپقىلى بولمايدۇ. دېمەك، ئۈچقات كۆسەن بەگلىكىدىكى بىرقانچە چوڭ شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، قالماقچىن بىلەن ئوخشاش، سېپىلى ئۈچقات بولسىمۇ، ئاستانە ئەمەس. يەنە بىر شەھەر — شايار ناھىيىسىنىڭ يېڭىمەھەللە كەنتىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى ياتتاقچىن چوڭ شەھىرى. بۇ شەھەرنىڭ ئۈچقات سېپىلى بار ئىكەن. مەن 1928 ـ يىلى تەكشۈرگەن چاغدا، سېپىل ئاللىبۇرۇن بۇزۇلغانىكەن. ھازىر ئۇنىڭ ئۇلى قاپتۇ، سېپىل توپىنى خاگداپ قوپۇرۇلغان. قالدۇقىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدىكەن، شىمال تەرەپتە سېپىلنىڭ ئازراق ئىزى بار ئىكەن. شەھەرنىڭ تاشقى ئايلانمىسى 3351 مېتىر، ئىچكى ئايلانمىسى 510 مېتىر كېلىدىكەن، شەھەر ئىچىدە، ئېگىز- پەس توپا دۆۋىلىرى بار ئىكەن، مېنىڭچە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن ھاسىل بولغان توپا دۆۋىسى بولۇشى مۇمكىن. شەھەرنىڭ ئىچى بىلەن سىرتى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر شەھەر بار ئىكەن، شىمال تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئىزى ئېنىق ئەمەس. شەھەر ئىچىدە قۇم دۆۋىلىنىپ كېتىپتۇ، يەر شورلىشىپ شورتاڭلىققا ئايلىنىپتۇ. ھېچقانداق قالدۇق نەرسە كۆرۈنمەپتۇ، ھەتتا ساپال پارچىسىمۇ تېپىلمىدى. يەرلىك ئادەملەر: «بۇ، دازى شەھىرى، شەھەرنىڭ بىنا بولغىنىغا 2000 يىلدىن ئاشتى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام

دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن بۇ شەھەر بار ئىدى» دەيدۇ. بۇ گەپنىڭ ئاساسى بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ ياسىلىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇ 3 — 5 ـ ئەسىرلەردە ياسالغان بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، يەنچېڭ ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا ئىكەن، ھازىر بۇ شەھەر شايارنىڭ 30 كىلومېتىر شىمالىدا، شايار بىلەن كۇچادىكى ئاقتاغنىڭ ئارىلىقى 110 كىلومېتىر، شايارغىچە بولغان چاقىرىم سانىنى ئېلىۋەتكەندە، بۇ شەھەر بىلەن ئاقتاغنىڭ ئارىلىقى 90 كىلومېتىر (160 چاقىرىم) بولۇپ، «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن يەنچېڭنىڭ چاقىرىم سانىغا ئاساسەن ماس كېلىدۇ. يەنە «ۋېينامە» دە، بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى ئۇچقات، شەھەردە بۇتخانىدىن 1000 ى بار، دېيىلگەن. شەھەردىكى بەزى ئېگىز يەرلەر شۇ چاغدىكى بۇد مۇنارى بار رايون بولۇشى مۇمكىن. «سۈينامە» دە، ئاستانىنىڭ ئايلانمىسى 6 چاقىرىم كېلىدۇ، دېيىلگەن. ھازىر بۇ شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 3 كىلومېتىر كېلىدىكەن، دائىرىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش چىقتى. شۇڭا، «جىننامە»، «ۋېينامە»، «جۇنامە»، «سۈينامە» دە، كۇسەن ئاستانىسى مۇشۇ شەھەر بولۇشى مۇمكىن دېيىلگەن. «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن چوڭ شەھەر، روشەنكى، بۇ ئەمەس. ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يېڭى ئاستانە، «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگىنى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى كونا ئاستانە بولۇشى مۇمكىن. ئاستانە بۇيەرگە قاچان كۆچكەن؟ يەنە قاچان كۇچاغا قايتا كۆچكەن؟ دېگەنگە كەلسەك، بىزدە ھازىر بىۋاسىتە ئىسپات يوق. لېكىن، «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا دېيىلگەن كونا يەنچېڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە كۇچا ئاستانىسى ئەمەس ئىدى؛ «جىننامە» دە، بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى ئۇچقات دېيىلگەن، جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاستانە بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن؛ لېكىن پىلاڭ كونا شەھىرىدە ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن كېيىنكى قالدۇق نەرسىلەر يوق، دېمەك، ئاستانە ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە باشقا يەرگە كۆچكەن. تەكشۈرسەك، توقسۇ، شايارنىڭ غەربىدە قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن: چۆلتاغنىڭ جەنۇبىدىن شايار ئەتراپىدىكى ئۆگەن دەرياسى بويلىرىغىچە، چوڭ ـ كىچىك قەدىمىي شەھەر ۋە خارابىدىن نەچچە ئونى بار ئىكەن، يەنە قېزىۋېلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋرلەرنىڭ نەرسىلىرى بار. دېمەك، بۇ يەر ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن كېيىن كۇسەن بەگلىكىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان بولۇشى مۇمكىن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ، بۇلار كىچىك شەھەرلەر بولۇپ، ئىزناسى ئوبدان تۇرۇپتۇ. مەسىلەن، توڭگۇسباش بۇنىڭ بىر مىسالى؛ بىراق چوڭ شەھەرلەر، مەسىلەن، ئۇچقات، يانتاقچىن شەھەرلىرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قالدۇق نەرسىلەرنى تاپقىلى بولمايدۇ، سېپىل تۇپىدىن قوپۇرۇلغاچقا ئىزى قالمىغان. روشەنكى، بۇ شەھەرلەر تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى شەھەرلەر، دېمەك، كۇسەن ئاستانىسى ئېھتىمال سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا بۇ كۇچاغا كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنچېڭ كۇسەن ئاستانىسى بولغاندىن تارتىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پىلولۇ شەھىرى كۇسەن ئاستانىسى بولغانغا قەدەر ئارىلىقتا بىرنەچچە قېتىم ئۆزگىرىش بولغان، بۇنىڭغا ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسىدىن ئىسپات تاپالايمىز. 2 خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا كېلىدىغان جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول دەپ ئىككى يول بار ئىدى، جەنۇبىي يول «پىشامشان يېنىدىكى جەنۇبىي تاغنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، دەريا بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ ساكارائۇلغا باراتتى». يەنى ھازىرقى چاقىلىق، چەرچەندىن خوتەن ئارقىلىق ساكارائۇلغا باراتتى؛ شىمالىي يول «قاڭقىل ئالدىنقى ئوردا يېنىدىكى شىمالىي تاغدىن باشلىنىپ دەريا بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ سۇلىغا باراتتى»، يەنى ھازىرقى تۇرپاندىن كىنگىت، كۇچا ئارقىلىق قەشقەرگە باراتتى. دېمەك، شۇ چاغدا خوتەن جەنۇبىي يولنىڭ مەركىزىگە، كۇچا شىمالىي يولنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، كۇسەن يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇسۇنلار بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى تۈگۈن ئىدى. مەسىلەن: چاڭ خۇي ئۇسۇندىن قايتىشىدا، ئۇسۇن مەلىكىسى چاڭئەندىن ئۇسۇنغا

قايتىشىدا كۆسەندىن ئۆتكەن. ھازىرقى كۇچادىكى پىلاڭ كوناشەھىرى دەل مۇشۇ يولدا ئىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرايول ئېچىلغان. بۇ جۇڭنىڭ «ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» نى ئاساسلانغاندا، «ئوتتۇرايول» قاشقوۋۇقنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربىي شىمالغا يۈرۈلۈپ لۇڭدۈيدىن ئۆتۈپ، قەدىمكى كىروورانغا، غەربكە يۈرۈلۈپ كۆسەنگە بارىدۇ، قەدىمكى كىرووران بۈگۈنكى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى «كىروورانىنىڭ قەدىمكى ئىزى» بولۇپ، بۇ يەردىن كۆسەنگە بېرىشتا، جەزمەن تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ، ئاندىن ئۆگەن دەرياسىنى بويلاپ يۈرۈلۈپ كۆسەنگە بېرىش كېرەك. يانتاقچىن چولاڭ شەھىرى دەل مۇشۇ يول ئۈستىدە ئىدى. ئوتتۇرايول مۇشۇ يەردە شىمالىي يول بىلەن بىرلىشىپ يەنىلا تارىم دەرياسى، قەشقەر دەرياسىنى بويلاپ سۇلىغا بارىدۇ. بۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى يېقىن يول ئىدى. كېيىنكى خەن دەۋرىدە بەن يۇڭ ئېيتقان «غەربتىكى كىنگىت، كۆسەن يولى» دېگەن مۇشۇ. شۇ چاغدا كۆسەن بىلەن سۇلى، ئۇدۇننىڭ ئالاقىسى قويۇق ئىدى، جىنشى فاشيەن ھەزرەتلىرى ھىندىستانغا نوم ئالغىلى ماڭغاندا «ۋۇيىدىن غەربىي جەنۇبقا يۈرۈلۈپ، ئۇدۇنغا بارغان». ئۇ كۆسەندىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا، شىمالىي يول قايتا ئېچىلغان، جېنگۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىدىقۇت ئىچكى ئۆلكىگە بەيئەت قىلغان، غەربىي رايونغا بارىدىغانلار ئۇيغۇرغولغا يۈرۈلۈپ، ئىدىقۇت، كىنگىت ئارقىلىق كۆسەنگە كەلگەن، بۇ يول شۈەنزاڭ ماڭغان يول ئىدى. شۈەنزاڭ ئۆتكەن خۇاڭچېڭنىڭ شىمالىي تاغ بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 چاقىرىملا كېلىدىغانلىقىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدا كۆسەن ئاستانىسى جەزمەن كۇچاغا قايتا كۆچكەن. شۇ چاغدا، كۆسەن شىمالدا تۈركلەر بىلەن قوشنا ئىدى، شەرقتە كىنگىتكە تۇتىشاتتى، كۇچا قايتىدىن شىمالىي يولنىڭ مەركىزىگە توغرا كېلىپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقىسى كۆپەيگەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇچاغا يۆتكەلگەن، شۇنىڭ بىلەن كۆسەن ئاستانىسى يەنى پىلاڭ كونا شەھىرىمۇ تەدرىجىي ھالدا يەنە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى بولۇپ قالغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، سىياسىي مەركەز شىمالغا كۆچتى، بۇ چاغدا كۇچا مەركەزلىك ئورنىدىن مەھرۇم بولدى.

يۇقىرىدىكى بايانىمىز كۆسەن ئاستانىسى مەسىلىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشىمىزدىنلا ئىبارەت. كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ ماتېرىيالغا ئىگە بولغاندا، بۇنى ئاخىرقى قېتىم تۈزىتىپ چىقىمىز ياكى تولۇقلايمىز.

(«مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1962 - يىلدىكى 7 -، 8 - سانىدىن).

2) كۆسەن ئاستانىسى ھازىر قەيەردە؟

شاڭ ۋاڭ

غەربىي شىمالنى ئېچىش سىگنالى ياڭرىغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىر تال گىياسىمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى، ئۇنىڭ بايلىقى، ھازىرقى ھالىتى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە يېڭى تونۇش ھاسىل قىلدى؛ ئۇنىڭ كېلەچىكى ئۈستىدىمۇ كىشىلەر قەلبىدە يېڭى پىلان قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئۆتكەن كۈنلىرىگىمۇ ھازىرقى كىشىلەر ناھايىتى قىزىقىدىغان بولدى، تارىختىكى شان - شەرەپ، خورلۇق، گۈللىنىش، خارابلىشىش ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتكە ئالاقىدار ئىدى، ئەلۋەتتە، ھالبۇكى ئۇ بۈگۈنكى تەرەققىياتقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆسەننى تەتقىق قىلىش ئالاھىدە مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى، ئۇ جۇڭگو ۋە چەت ئەلدىكى نۇرغۇن ئالىملارنىڭ چاچلىرىنى ئاقارتتـــى ۋە

چۈشۈرۈۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرى جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن ئالىملارنىڭ قەلبىگە تەسەللى بەردى، بۇ ئالىملار ئىچىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقان بىرمۇنچە ئالىملارمۇ بار.

«كۇسەن» — غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ئارىسىدىكى چوڭ بەگلىك بولۇپ، ئۇ بىلگىبەگ جاڭ چەن كەلگەندىن كېيىن، يىپەك يولىدىكى مۇھىم شەھەر بەگلىكى بولۇپ قالدى، قەدىمدىن ھازىرغىچە دۇنيادىكى كىشىلەر پىششىق بىلىدىغان ۋە دىققەت قىلىدىغان جايغا ئايلاندى. ئۇنىڭ زېمىنى بىرخىل ھالەتتە تۇرماي، بەلكى گۆللىنىش، خارابىلىشىش ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالى، ئۆگەن دەرياسىنىڭ تىندۇرما تۈزلەڭلىكى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان كۇچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسى ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «. . . جەنۇبتا نىيە بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا چەرچەن بىلەن، غەربىي جەنۇبتا يۇمى (ھازىرقى كېرىيە ناھىيىسى) بىلەن، شىمالدا ئۇسۇن بىلەن، غەربتە قۇم بىلەن تۇتىشىدۇ. . .» دەپ خاتىرىلەنگەن. مانا بۇ ئۇنىڭ ئىسپاتى، 2000 — 3000 يىلدىن بۇيان، كۇسەندە ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىش بولدى. كۇسەننىڭ ئاستانىسى قەيەردە؟ كۆچكەنمۇ - يوق؟ بۈگۈنكى كۈندە ئۆگەن دەرياسى ۋادىسىدا سان - ساناقسىز قەدىمىي شەھەر - قەلئە خارابىلىرى بار، بىرمۇنچە خارابىلەرنىڭ قالدۇق پارچە - پۇرچىلىرىلا قالغان، ياكى ئانچە - مۇنچە ئىزلىرىلا قالغان، بەزىلىرى بولسا يىللارنىڭ ئۆتۈشى ۋە ھۆججەت - خاتىرىلەرنىڭ يوقىلىپ كېتىشى بىلەن سىرلىق تۇيا - چاڭ ئاستىدا قېلىپ كىشىلەر ئېنىق پەرق ئېتەلمەيدىغان ھالغا كىرىپ قالغان، بۇ ماقالىدا يۇزەكى قاراشلىرىمنى بايان قىلىپ، ئەھۋال بىلگۈچىلەردىن، ئاقىللاردىن تەلىم ئالماقچىمەن.

ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جايدىن ئادەتتىكى ناھىيە بازىرىغىچە

كۇسەن مەدەنىيىتىنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. كۇسەن خەنۇۋدى زامانىسىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان. شۇەندىنىڭ دىجىي 1 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 69 - يىلى) ئۇسۇن كۈنبېگى كۈنشۈمو ۋە ئۇنىڭ خەنزۇ مەلىكە شيې يۇدىن تۇغۇلغان چوڭ قىزى دى شى پايتەختتە مۇزىكا ئۆگىنىپ قايتىش سەپىرىدە كۇسەنگە كەلگەندە، كۇسەن شاھى جاڭ بىڭ مەلىكىنى مەجبۇرىي ئېلىپ قېلىپ توي قىلىش تەلىپىنى قويغان، خەن، ئۇسۇن دۆلەتلىرى قوشۇلغاندىن كېيىن توي قىلغان، يۈەنكاڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 64 - يىلى) جاڭ بىڭ خانغا سالام بېرىش ئۈچۈن دى شى بىلەن چەڭئەنگە بارغان، خەن شۈەندى بەك خۇرسەن بولۇپ، «ھارۋا، ئاتلىقلار تۇغ دۇمبىقى، نەچچە ئون غەزەلچى» ھەدىيە قىلغان («خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى») ھەمدە دى شىنى خان جەمەتىدىكى مەلىكىلەر قاتارىدا كۆرۈپ، نۇرغۇن سوۋغات ھەدىيە قىلغان، شۇنىڭدىن باشلاپ «كۇسەن خەن سۇلالىسىغا يېقىنلىشىپ، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغان، خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىجرا قىلغان» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش) خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈنسېرى قويۇقلاشتۇرغان. تيەنفېڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 16 - يىلى) ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى سۇلالىسى ئۆۋۈپ سانغۇنى ۋاڭ جۈن، ياساۋۇل چېرىكچىبەگ گو چىن، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى لى چۇڭنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. كىنگىت خانى ھۇنلارنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن، شەھەرنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئالداپ تەسلىم قىلغان، ۋاڭ جۈن قولغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن، گو چىن چېكىنگەن. لى چۇڭ سەركەردە، سەرۋازلارنى يىغىپ كۇسەننى قوغداپ ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ئاخىرى كۇسەندە ئۆلگەن. «لى چۇڭ تامغىسى» 1959 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى ئۈچقات قەدىمىي شەھىرىدىن قېزىۋېلىندى. شەرقىي خەن سۇلالىسىدىكى بەن چاۋ، لياڭ چىن، دۇەن شى، جاۋ بۇ قاتارلىق ئەلچىلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كۇسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدە تۇرغان (خەن ۋاڭنىڭ «كېيىنكى خەننامە» ؛ «بەن چاۋ تەزكىرىسى» ، «لياڭ چىن تەزكىرىسى» . . . قاتارلىقلارغا قارالسۇن) . بۇنىڭدىن، خەن سۇلالىسى خېدى خانىنىڭ يۇڭيۈەن 1 - يىلى

(89 - يىلى) دىن كېيىن، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەندە قۇرۇلغاندىن كېيىن، كۇسەننىڭ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ سىياسىي مەركىزى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئالاقىسى گاھ ئۈزۈلۈپ، گاھ داۋام قىلىپ تۇردى. لېكىن سودا كارۋانلىرى بولسۇن، ياكى دىن تارقىتىدىغان راھىبلار بولسۇن، ھامان كۇسەندە توختاپ، ئۇنى قونالغۇ قىلىپ تۇردى. سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كۇسەن يەنە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ قالدى. شيەنچىڭ 2 - يىلى (57 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۇسەندە قۇردى. ئۇنىڭغا 4 قورغان، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن 16 مەھكىمە، 72 ئايماق قارايدىغان بولدى، سىياسىي تەسىرى غەربتە پېرسىيىگە يېتىپ باردى. 10 - ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يەنە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. تىبەتلەر (تۇبۇتلەر) يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۈرۈش قىلدى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچتى، قىتان، موڭغۇللار ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن كۇسەننىڭ ئالاقىسى يەنە ئۈزۈلۈپ قالدى، لېكىن كۇسەن يەنىلا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر، «بېشبالىق» نىڭ مەركىزىي شەھىرى، شىنجاڭنىڭ سىياسىي مەركىزى بولدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، بۇ سىياسىي مەركەز ئاندىن ئىلى، ئۈرۈمچىگە يۆتكەلدى. كۇسەن ئەسلىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزىدىن ئادەتتىكى ناھىيە، ئايماققا چۈشۈپ قالدى. بۇ دەرۋەقە ئاسماندىن يەرگە چۈشكەندەكلا ئىش، ھازىرقىنى بۇرۇنقى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ ئەلۋەتتە. مىلادىيە 89 - يىلدىن 1755 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتقانغا قەدەر ھېسابلىغاندا، ئۇ 1666 يىل شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى، مەدەنىيەت تۈگۈنى بولۇشتەك گۈللەنگەن تارىخقا ئىگە.

كۇسەن ئاستانىسى ھەققىدە بىرنەچچە خىل قاراش

كۇسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق باسقۇچىدىن ئولتۇراقلىشىش باسقۇچىغا كىرىپ، كىچىك شەھەر بەگلىكىدىن بىپەك يولىدىكى كاتتا بەگلىككە ئايلىنىپ، شىنجاڭ تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، بۇنىڭدىن كۇسەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئاستانىنىڭ تۇتقان ئورنىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ھالبۇكى، تارىختا كۇسەن ئاستانىسىنىڭ كونكرېت ئورنى ۋە ئاستانە بولغان يىللىرى ئۈستىدە كېڭەش بولۇپ كەلدى. تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، مۇنداق 3 خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ: 1. كۇسەننىڭ ئاستانىسى «يەنچېڭ» يەنى ھازىرقى پىلاڭ (قارادۆڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەدىمىي شەھىرى. 2. كۇسەن ئاستانىسىنىڭ 2 خەن ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئورنى پىلاڭ. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاستانىسى «يىلولۇ» شەھىرى، يەنى ھازىرقى شايار ناھىيىسىدىكى يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى. 3. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۇسەن ئاستانىسى داۋانقۇم شەھىرى (يەنى ھازىرقى توقسۇ ناھىيىسىنىڭ داۋانقۇم ئەتراپى).

كۇسەننىڭ ئاستانىسى پىلاڭ دېگەن گەپ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى «كۇسەن خانى يەنچېڭدا تۇرغان» دېگەننى ئاساس قىلغان. «يەنچېڭ» قەيەردە؟ بۇ «خەننامە» دە تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدا ئۆتكەن لى داۋيۈەننىڭ «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا: «كۇسەن دەرياسىنىڭ 2 مەنبەسى بار. غەربتىكى مەنبەسى شىمالىي چوڭ تاغنىڭ جەنۇبىدا. . . دەريا سۈيى جەنۇبقا ئېقىپ قىزىل قۇمتاغدىن ئۆتىدۇ، يەنە تاغدىن چىقىپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، بىر تارمىقى سولغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، شەرقىي جەنۇبقا ئاققان سۇ يەنە ئۈچكە ئايرىلىدۇ. ئوڭ تەرەپتىكى ئىككى تارمىقى شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ شىمالىي دەرياغا قۇيۇلىدۇ. . .» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ شۇ چاغدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئېقىش يۆنىلىشى

ئىدى، «شىمالىي دەريا» دېگىنى ھازىرقى تارىم دەرياسىدۇر. يەنە: «شەرقىي دەريا سۈيى كۆسەننىڭ شەرقىي شىمالىدىن چىقىدۇ، قىزىلقۇم دۆۋىلىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا ئاقىدۇ، ئۇنىڭ بىر تارمىقى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، غەربىي جەنۇبتىن چىقىپ كۆسەنگە يەنى كونا يەنچېڭغا كىرىدۇ...بۇ يەردە دېيىلگەن «شەرقىي دەريا» — ھازىرقى كۇچا دەرياسى (ياكى تۇڭچاڭ دەرياسى). «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى تەپسىلىي خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، پىلاڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «يەنچېڭ» ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

«يېڭى تاڭنامە» دىكى غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدە: «...كۆسەن چۇتىس دەپ ئاتىلاتتى، خان بەي ئۇرۇقىدىن ئىدى. يىلولۇ شەھىرىدە تۇراتتى، شىمال تەرىپى ئاقتاغقا ياندىش ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دە: «...خان يەڭچېڭدا تۇراتتى، ھازىرقى ئىسمى يىلولۇ شەھىرى بولۇپ، ئاقتاغنىڭ جەنۇبىغا 200 چاقىرىم كېلىدۇ. ھازىرقى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۆسەننىڭ مۇشۇ شەھىرىدە ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە: «...چوڭ شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 17 — 18 چاقىرىم...» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، پىلاڭ قەدىمىي شەھىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇرۇنقى چاغلىرىدىكى كۆسەن ئاستانىسى يىلولۇ شەھىرى، بۇرۇنقى چاغدىكى «يەنچېڭ».

بۇنىڭدىن باشقا، يېقىنقى زامان ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى قاتارلىق پروفېسسورلارنىڭ قېزىشىغا ئاساسەن، قەدىمىي پىلاڭ شەھىرىنى خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۆسەن ئاستانىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا شەرقىي دەريا تىلغا ئېلىنغان چاغدا دېيىلگەن «كونا يەنچېڭ» دىكى «كونا» دېگەن سۆزگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلغاندا، بۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچېڭ بولۇشى مۇمكىن، كونا يەنچېڭ بولغانىكەن، جەزمەن يېڭى يەنچېڭ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. «ۋېينامە» دا: «يەنچېڭ ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا» دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە» بىلەن «سۈينامە» دە خاتىرىلەنگىنى «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگىنى بىلەن ئوخشاش چىقتى. پەقەت «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دە: «...ئاقتاغنىڭ 200 چاقىرىم جەنۇبىدا...» دەپ خاتىرىلەنگەن.

پىلاڭ قەدىمىي شەھىرى بىلەن ئاقتاغ (ھازىرقى چۆلتاغ) نىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىر كەلمەيدۇ. ئەگەر «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دىكى خاتىرىدە سەۋەنلىك بار دېيىلسە، يېڭى يەنچېڭ — يىلولۇ شەھىرى ئاقتاغنىڭ 85 كىلومېتىر جەنۇبىدا بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، «جىننامە. يات قەۋملەر تەزكىرىسى» دە: كۆسەننىڭ سېپىلى بار، سېپىلى ئۈچقات، ئوتتۇرىدا مىڭچە بۇتخانا بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. «سۈينامە» دا: «ئاستانە ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا، ئاستانىنىڭ ئايلانمىسى 6 چاقىرىم كېلىدۇ، نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن، بۇنىڭدىن خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن (ياكى شېەنچىڭ يىللىرىدىن ئىلگىرى) يىللىرىغىچە بولغان ئازكەم 400 يىل جەريانىدا، كۆسەن ئاستانىسى ھازىرقى پىلاڭدا بولماستىن، بەلكى باشقا يەردە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. گەرچە ئاستانىنىڭ نامى ئوخشاش بولسىمۇ ياكى «يەنچېڭ» ياكى «يىلولۇ» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ تارىخىدا ئورنى كۆچۈرۈلۈپ، نامى ئۆزگەرتىلمىگەن ئەھۋال ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: قەدىمكى ئۈرۈمچاي بىلەن بۈگۈنكى بۈگۈر، قەدىمكى پىشامشان بىلەن بۈگۈنكى پىچان بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

تۆرلۈك قەدىمكى ئەسەرلەر تەسىلگەن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۆسەننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، كۆلىمى قاتارلىق ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، كۆسەن ئاستانىسى شايار ناھىيە يېڭىمەھەللە يېزىسىدىكى ياتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى بولۇشى كېرەك. ياتاقشەھەرنىڭ تاشقى ئايلانمىسى 3300 مېتىر بولۇپ، ھازىر خارابىغا ئايلىنىپ تۈزلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئىزلار بار. پروفېسسور

خۇاڭ ۋېنبى 1928 ـ يىلى نەق مەيداندا تەكشۈرگەندىن كېيىن مۇشۇنداق ھۆكۈم قىلغان. بۇنىڭ ئاساسى: بىرىنچى، ئۇرنى تارىخىي ئەسەرلەردىكى بىلەن ئوخشاش چىققان. يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، تۆز ئارىلىقى 20 كىلومېتىر (خۇاڭ ۋېنبى 60 چاقىرىم دېگەن خاتالىقنى تۈزەتكەن). شايار ناھىيىسى بىلەن چۆلتاغ (ئاقتاغ) نىڭ تۆز ئارىلىقى 100 كىلومېتىر ئەتراپىدا (خۇاڭ ۋېنبى 220 كىلومېتىر دېگەن خاتالىقنى تۈزەتكەن) بولۇپ، ئۇ دەل «ۋېينامە» دە: «. . . ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا» دەپ خاتىرىلەنگىنىگە ماس كېلىدۇ. ئىككىنچى، كۆلىمى تارىخىي مۆجىجەتلەردە خاتىرىلەنگىنىگە ماس كېلىدۇ. يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى ئۆچقات، تاشقى ئايلانمىسى 3300 مېتىر بولۇپ، «جىننامە»، «ۋېينامە»، «سۇينامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن «شەھەر ئايلانمىسى ئالتە چاقىرىم كېلىدۇ» دېگەنگە ماس كېلىدۇ؛ «شەھەر ئوتتۇرىسىدا مىڭچە بۇتخانا بار» دېگەنگە كەلسەك، خۇاڭ ۋېنبى شەھەر ئوتتۇرىسى بىلەن سىرتىنىڭ ئارىلىقىدىكى «نۇرغۇن قۇم دۆۋىلىرى» ۋە «ئېگىز ـ پەس توپا دۆۋىلىرى» گە قاراپ: بۇ، مۇنار- بۇتخانىلار بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم قىلغان.

قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى گەرچە ئازادلىقتىن كېيىنكى بىرنەچچە قېتىملىق ئېتىز ـ ئېرىقلارنى رەتلەشتە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خارابىلەرنىڭ ئىزلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئىچكى سېپىلنىڭ چاسا شەكلى، سېپىل قالدۇقلىرى ھازىرمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ سېپىللار توپا بىلەن خادىلىپ ياسالغان، سېپىل ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھازىر ساقلىنىپ قالغان قالدۇق سېپىلنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 3.5 مېتىر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر توپا دۆڭ بار، بۇنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ. ھازىر بىر دېھقان بۇ دۆڭ ئۈستىگە ئۆي سېلىۋاپتۇ.

ئالىم ۋۇ بەيلۇن: «ئەتراپتىن مىس تامغا، خەت ئويۇلغان ياغاچ تاختا قېزىۋېلىندى» دەپ خاتىرىلىگەن. («مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى پايدىلىنىش ماتېرىيالى» 1954 ـ يىل 10 ـ سان). چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى شايارنىڭ ئامبىلى لى جىننيەن يازغان «چېگرا تەزكىرىسى» نىڭ «يانتاقشەھەر كەنتى» دېگەن ماددىسىدا: «كونا شەھەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ بار، ھەمىشە قەدىمكى نەرسىلەر كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ، لۇ رېن تاپقان بىر دانە قەدىمىي كوزا ھازىرمۇ بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. 1980 ـ يىلى ئاما بۇ شەھەردىن ئېگىزلىكى 1.68 مېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 0.42 مېتىر، ئايلانمىسى 3.5 مېتىر، ئۈستىدە «شۆلەنجۇن» دېگەن خەت بار 2 دانە كۈپنى قېزىۋالغان. بۇ كۈپ ھازىر ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كونكرېت گۈللەنگەن، خارابلاشقان ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنى 2 خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇرۇنقى نەچچە يۈز يىللىق كۇسەن ئاستانىسى — يەنچاڭ (پاكى يىلولۇ شەھىرى) دەپ گۇمان قىلىشقا بولىدۇ.

داۋانقۇم شەھىرى بىر مەھەل كۇسەننىڭ ئاستانىسى بولغان دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇنى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئانچە ـ مۇنچە كۆرۈپ قالىمىز. بىراق ئۇنىڭ ئاساسى توفرىسىدا بايان يوق، داۋانقۇم شەھىرى بىر مەھەل تارىختا مەشھۇر بازار ئىدى، بۇ بەن چاۋ، لياڭ جىڭ قاتارلىق تارىخىي شەخسلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك، لېكىن ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئىزىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاستانە بولۇش مۇمكىنچىلىكى يوق.

يىپەك يولىدىكى جەنۇبىي يول بىلەن شىمالىي يولنى جۇڭگو، چەت ئەل ئالىملىرى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ باشلانغان يىللىرى، لىنىيىسى توفرىسىدىكى چۈشەنچە ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قوزغىلىش بولۇپ، ھەممە يەرنى ئۇرۇش ئوتى قاپلىدى، بۇنىڭ بىلەن فېئوداللىق بۆلۈنمە ئاساسىدىكى نۇرغۇن كىچىك .باندانلىق شەكىللەندى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ۋاقىتلىق قىسمەن بىرلىككە كېلىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى ھىماتى ئاستىغا ئېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ مالىمانچىلىق يۈز بەردى، بۇ چاغدىكى بىر ـ بىرىگە قارىتىلغان

جازا يۈرۈشلىرى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى تىنچلىق، ئەمىنلىك يادروسىدىن مەھرۇم قىلدى، مۇشۇ ۋەجىدىن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئارىسىدىمۇ بىر - بىرىگە جازا يۈرۈشى قىلىدىغان ۋەزىيەت كۆرۈلدى. بۇ چاغدا كروران باش كۆتۈردى، تۈركلەر گۈللەندى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ تولىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئايرىلىپ كروران، تۈركلەرگە بېقىندى، كىنگىت خانى ئارجۇنا كوشىپنا قاتارلىقلار بۇنىڭ مىسالى. شۇڭا، ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، يىپەك يولىدا يەنە ئوتتۇرا يول ئېچىلدى، مانا بۇ ئوتتۇرا يول ئېچىلىشىنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشى.

شىمالىي يىپەك يولى تۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ، كىنگىت ئارقىلىق كۇچادىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بارىدۇ. . . يول بويى قۇملۇق، چۆل - جەزىرە. بۇ يولنىڭ ئېچىلغىنىغا غەربىي خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ نەچچە يۈز يىل بولغان بولسىمۇ، بىراق بەك جاپالىق ئىدى. ئوتتۇرا يول «قاشقوۋۇقنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلۇپ، قۇمتاغدىن ئۆتۈپ، قەدىمكى كرورانغا بېرىپ، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ كۇسەنگە بارىدۇ». يۈجۈەننىڭ «ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» دىكى بۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ يولنىڭ قاشقوۋۇقنىڭ غەربىدىن چىققاندىن كېيىن، دۇڭخۇاڭدىن ئۆتۈپ، ئاندىن چۆل - جەزىرىلەر، يارداڭلاردىن ئۆتۈپ، لوپنۇر كۆلىگە بارغاندىن كېيىن، تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ، كۇچاغا بارغاندا شىمالىي يول بىلەن قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇ يول شىمالىي يولغا قارىغاندا يېقىنراق بولۇپ، سۇ شىمالىي يولدىكىدىن كۆپ، مانا بۇ، ئوتتۇرا يول ئېچىشتىكى تەبىئىي شارائىت.

دەل تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان يانتاقشەھەر شىمالىي يول بىلەن ئوتتۇرا يولنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسى بولۇشى كېرەك.

ئۆگەن دەرياسىنىڭ تىنما تۈزلەڭلىكىدىكى گۈللەنگەن مەركەز قەيەردە؟

ئۆگەن دەرياسى تەڭرىتاغدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، تارىم دەرياسى قۇملۇق ئىچىدە غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. قۇملۇقتا سۇ بولىدىكەن ھاياتلىقمۇ بولىدۇ. ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا ئاقىدىغان بۇ 2 دەريا قۇملۇقتا كەڭ كەتكەن بوستانلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ كۇسەن قەدىمىي بەگلىكىنى ھاياتلىققا، گۈللىنىشكە ئىگە قىلغان گۆھەر زېمىن. ئۇنىڭ ئاساسىي يەر كۆلىمى 55 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە بوستانلىق كۆلىمى 15 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر ئىدى، شۇ چاغدا ئاھالىسى 100 مىڭغىمۇ يەتمەيدىغان، يېرى كەڭ، ئادىمى شالاڭ، ياۋا ئوت - چۆپ بېسىپ كەتكەن بۇ كەڭ زېمىندا، نەدىمۇ بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، گىرەلىشىپ كەتكەن جاي بولسۇن؟ نەدىمۇ ئاشلىقى مول، بىرقەدەر باياشات ماكان بولسۇن؟ نەدىمۇ بازارلىرى ئاۋاتلاشقان، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي تۈگۈن بولسۇن؟ بۇمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان مەسىلە.

كۇسەن خەلقى ئەزەلدىن سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇ چاغدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ سىرغىم مىقدارىنى ئانچە بىلمىگەندىمۇ، بىراق ئۇنىڭ يىل بويى ئېقىپ تۇرىدىغانلىقىنى، شىمالىي دەرياغا (تارىم دەرياسىغا) قوشۇلىدىغانلىقىنى، ھازىرقى كۇچا دەرياسى (شۇ چاغدا تۇڭچاڭ دەرياسى دەپ ئاتالغان) نىڭمۇ شىمالىي دەرياغا قۇيۇلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇرۇن يۇقىرى ئېقىندا يەر ناھايىتى ئاز ئېچىلغان، ھاياتلىق تولىراق تۆۋەن ئېقىندىكى سۇ ئاستا ئاقىدىغان، يەر سۇغىرىشقا ئەپلىك بولغان دېھقانچىلىق رايونلىرىغا، ئوت - چۆپى مول، سۈيى ئەلۋەك چارۋىچىلىق رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن.

يېقىنقى يىللاردا ئۆگەن دەرياسى، كۇچا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇپرىقىنى ئۆلچەش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، سۇغىرىش قاتلىمى تۆۋەن ئېقىمىنىڭكىدىن تۆۋەن ئىكەن، چىرىندى تۇپراق يۇقىرى ئېقىمىنىڭكىدىن يۇقىرى ئىكەن. بۇھالمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋالنى تولۇقلايدۇ.

دېمەك، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغاق لىنىيىسىدە، قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ۋە قەلئە ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ، قەدىمىي قەبرىلەر بىر - بىرلەپ كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ تارىخىي ئىزلاردىن ئەينى زاماندا گۆللەنگەن رايونلارنىڭ دەل بۈگۈنكى تارىم دەرياسى توغرىسىغا ئېقىپ ئۆتىدىغان چۆلدىكى توغراقلىق ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ (چۈنكى تارىم دەرياسى تارىختا شىمالغا قاراپ 200 نەچچە كىلومېتىر ئاققان). بۇلار ھازىرقى كۆچادىكى سوخۇ قويچىلىق فېرمىسى، خانىقاتام، شاياردىكى تارىم يېزىسى، قىزىلبايراق يېزىسى، گۈلباغ يېزىسى، يېڭىمەھەللە يېزىسىنى، توقسۇدىكى ئۈچقات يېزىسى، دايۇلتۇز يېزىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھالبۇكى، گۆللەنگەن رايوننىڭ مەركىزىي بەلۋېغى كۆچا بىلەن توقسۇدا ئەمەس، بەلكى ھازىرقى شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە بولغان. شايار ئىچىدە بولسا ياڭتاقشەھەر تېخىمۇ مەركەز بولغان. ياڭتاقشەھەر شۇنىڭ ئۈچۈن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە كۇسەننىڭ قەدىمىي ئاستانىسى ۋە يېڭى يولىدىكى ئوتتۇرايول بىلەن شىمالىي يولنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسى بولغانكى، يۇقىرىدىكى سەۋەبتىن سىرت، ئەينى زاماندا ئۇ يەنىلا ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئاساسى ئېقىنى ئۆتكەن جاي ئىدى، بۇ تارىخنامىدە خاتىرىلەنگەن، بۈنىڭدىن باشقا بۈگۈنكى كۆندىكى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى ۋە سازلىقلارمۇ بۇنىڭغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئۆگەن دەرياسى جىلغىدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن ئېلىپ كەلگەن لاي، قۇملار ئۇزۇن مۇددەتكىچە تىنىپ، بىر مۇئەييەن دەريا شەكىللەنگەن، ئۇنىڭ تارماق ئېقىنى، ئۆستەڭلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، تۈپتۈز يەردىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان تېپىك يەر شەكلىنى پەيدا قىلغان. ئېگىز يېرىگە ئېتىز ۋە ئۆي - ئىمارەت بەرپا قىلىنغان، ئۇلار بىر - بىرىگە قوشنا يەرلەر بولۇپ قالغان. پەس يېرى زەيلىككە ئايلىنىپ قالغان. بۇ يەردىكى شورتاڭلىقنىڭ بەزى يەرلىرىدە گىياھ ئۈنمەيدۇ، بەزى يەرلىرىنى شورغا چىدامىلىق ياۋا ئوت - چۆپ قاپلاپ كەتكەن، دېمەك، پايانسىز بىر قاقاس چۆل مەنزىرىسى ھاسىل بولغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ناۋادا مۇئەييەن دەريادىن يار ئېلىپ كەتسە، شۇ چاغدىكى شارائىتتا ئۇنى تىزگىنلىۋالغىلى بولمايتتى. دە يەر شەكلى ئۆزگىرىپ كېتەتتى. ئادەملەرنىڭ سۇنى قوغلىشىپ ياشىشى — شۇ چاغدىكى ئادەملەرنىڭ دائىم كۆچۈپ تۇرۇشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۆتمۈشتىكى نۇرغۇن ئاۋات كەنت، بازارلار تاشلىنىپ دەشت. دالاغا ئايلىنىپ قالغان، نۇرغۇن ئوردا، ساراي، ئىمارەتلەر، كەنتلەر ئادەم ئاياغ باسمايدىغان خارابىلىككە ئايلانغان. بۇ خارابىلەر مىڭلىغان يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ ۋە بوران ئىچىدە قاغجىراپ كەلدى. ھازىر ئېگىز. پەس قۇم بارخانلىرىغا تولغان چۆل - جەزىرىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان توڭگۇزباش قەدىمىي شەھىرى بۇنىڭ مىسالى. ئۇنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى ئېنىقكى، يارغول قەدىمىي شەھەرلىرىنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ.

ياڭتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرىنىڭ تاشلىۋېتىلىشى ئومۇمەن مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ، دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ تاشلىۋېتىلگەنلىكىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى نۇرغۇن قەدىمىي قەلئەلەرنىڭمۇ تاشلىنىپ چۆل - باياۋاندا قالغانلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى.

يۇقىرىدىكى تۇرلۇك ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، ياڭتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى ھەقىقەتەن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە كۇسەننىڭ ئاستانىسى بولغان. شەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلمىسىغا قاراپ يەنە شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان «قەدىمىي چولڭ شەھەر — توغراق ئورمانلىقىدىكى «توغراق بوستان قەدىمىي شەھىرى» ئاشۇ دەۋرلەردىكى شەھەرلەردۇر.

(«شىنجاڭ يەر ناملىرى خەۋەرلىرى» 1985 - يىل)

ئاخىرقى سۆز

ئەجىرنىڭ تېگى ئالتۇن. خادىملار بىرنەچچە نۆۋەت ئالماشقان ئەھۋالدا، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 10 يىللىق ئەجىردىن كېيىن «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» دۇنياغا كەلدى. ئادەت بويىچە بۇ تەزكىرىنى بىر «ئاخىرقى سۆز» بىلەن تۈگەللەشكە، يەنە بەزى ئىشلارنى مۇشۇ «ئاخىرقى سۆز» دە خاتىرىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى 1984 ـ يىلى قۇرۇلدى، ئەمەلىيەتتە 1986 ـ يىلى ئىش باشلىدى. خادىملارنى سەپلەش، خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىش قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، «ناھىيە تەزكىرىسى» نى تۈزۈش سۈرئىتى ئاستا بولدى. شۇنداقتىمۇ بۇ باسقۇچتا يەنىلا نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1993 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ «ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تەشكىلات تارىخى ماتېرىيالى» يېزىلىپ نەشر قىلىندى ۋە «جۇغراپىيە»، «ئاشلىق» قاتارلىق 15 قىسمىنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى پۈتتۈرۈلدى، تەخمىنەن 100 مىڭ خەتتىن ئاشىدۇ، تېخىمۇ مۇھىمى ماتېرىيال توپلاش ۋە تەكشۈرۈش ئارقىلىق تەچچە مىليون خەتلىك «ماتېرىيال كارتىسى» خاتىرىلەندى. بۈگۈنكى «ناھىيە تەزكىرىسى» نىڭ قولدىن چىقىرىلىپ باسمىغا بېرىلىشى ئالدىنقى قاراردا ئىشلىگەن كەسىپداشلارنىڭ جاپالىق ئەجرىدىن، بولۇپمۇ خۇا لىي، ۋاڭ جۇڭشەن ، دۇ گوچىڭ، جاڭ گۈيشىڭ، شۈي گوباۋ قاتارلىق يولداشلارنىڭ قەلەم تەۋرىتىپ، ئالاھىدە تۆھپە قوشقانلىقىدىن بولدى.

1993 ـ يىل 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى يېڭىۋاشتىن تەشكىللەندى، كېيىنكىلەر ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ تىرىشىپ كۈرەش قىلدى. ئىشخانىدىكى شتاتلىق خادىم لى پېڭخەي، شاۋ يەن، ۋاڭ يۈپىڭلاردىن باشقا، يەنە دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم كادىرلاردىن يولداش ما پېيشەن بىلەن چېن خې تەكلىپ قىلىندى ۋە يولداش جاڭ يۈنزى ئارىيەت ئېلىنىپ يېزىقچىلىققا قاتناشتۇرۇلدى، 8 ـ ئايدا تەھرىر ھەيئىتىنىڭ مۇزاكىرىسى ئارقىلىق «مۇندەرىجە» ماقۇللىنىپ ۋىلايەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇلدى، خادىملار تەشكىللىنىپ يەنە بىر قېتىم ماتېرىيال توپلانغان ۋە تەكشۈرۈپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، 12 ـ ئايدا رەسمىي يېزىشقا تۇتۇش قىلىندى.

بۇ قېتىمقى تەزكىرە تۈزۈشكە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئەھمىيەت بېرىپ ۋە غەمخورلۇق قىلىپ، ئادەم ۋە مالىيە كۈچىگە كاپالەتلىك قىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش جاڭ لياڭجيې ئۆزى بىۋاسىتە سورۇشتە قىلىپ تۆردى ھەمدە «ناھىيە تەزكىرىسى تۈزۈش خىزمىتى يىغىنى» غا بىرنەچچە قېتىم قاتنىشىپ، تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇردى. تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى (تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) يولداش ياڭ لەنپىڭ يىغىننى ئۆزى بىۋاسىتە ئۇيۇشتۇردى ۋە كونكرېت ئىشلارغا قاتناشتى؛ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يولداش يۈ شيۇچىڭ ناھىيىمىزگە يۆتكىلىپ كېلىشى بىلەنلا بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتتى. ھاكىم توختى بەكرى تەزكىرىنىڭ باش تۈزگۈچىسى بولۇپ، خىزمەتنىڭ جەريانىنى دائىم سورۇشتە قىلىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدىكى قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ بەردى.

تەھرىر ھەيئىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، پۈتۈن تەزكىرە قىسىملارغا ئايرىپ چىقىلغاندىن كېيىن، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەسئۇل بولۇپ يېزىشىغا تاپشۇرۇلدى. تارماقلار ماتېرىيال توپلاپ، دەسلەپكى ئورىگىنالنى يېزىپ چىققاندىن كېيىن ئىشخانىنىڭ تۈزىتىشىگە ۋە يېزىشىغا تاپشۇردى. يولداش لى پېڭخەي باش مۇھەررىر بولدى. ئەمەلىي يېزىش جەريانىدا، يولداش لى پېڭخەي «تەشكىلىي تۈزۈلۈش»، «جۇغراپىيە»،

«سودا» ، «ئىگىلىك باشقۇرۇش» ، «خەلق ئىشلىرى» ، «مىللەت، دىن» ، «شەخسلەر» ، «خەلق» ، «مالىيە، پۇل مۇئامىلە» ، «مەدەنىيەت» قاتارلىق 10 قىسمىنى يازدى. يەنە يولداش ۋاڭ يۈيىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ «چوڭ ئىشلار» ، «پەن ـ تېخنىكا» قىسمىنى يازدى؛ ما پېيشەن بىلەن ھەمكارلىشىپ «يېزا ئىگىلىكى» ، «ھاكىمىيەت» ، «ئەدلىيە» ، «مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى» قىسمىنى يازدى؛ شياۋ يەن بىلەن ھەمكارلىشىپ «سانائەت» ، «ھەربىي ئىشلار» ، «تىببىي دورىگەرلىك، سەھىيە» ، «قوشۇمچە» قىسمىنى يازدى؛ يولداش ما پېيشەن «پارتىيە ـ گۇرۇھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار» قىسمىنى يازدى، يەنە ۋاڭ يۈيىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ «ئەمگەك، كادىرلار» قىسمىنى يازدى؛ يولداش جاڭ يۈنزى «مائارىپ» ، «شەھەر قۇرۇلۇشى» قىسمىنى يازدى؛ يولداش ۋاڭ يۈيىڭ «نوپۇس» قىسمىنى يازدى؛ يەنە شياۋ يەن، لى پېڭخەي بىلەن ھەمكارلىشىپ «قاتناش، پوچتا ـ تېلېگراف» قىسمىنى يازدى؛ شياۋ يەن قىسمەن ماقالىلەرنى ماشىنكىدا ئۇرۇپ چىقتى ۋە يولداش ۋاڭ يۈيىڭ بىلەن بىللە ماتېرىياللارنى يېيىش، كوررېكتورلۇق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. پېشقەدەم يولداش چېن خې ماتېرىيال توپلاش جەريانىدا جاپا ـ مۇشەققەتتىن قورقماي، يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىكى يولداش خەن خۇي جۇغراپىيە قىسمىنى تۈزەتتى ۋە گېئولوگىيە قىسمىنى تولۇقلىدى.

1995 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مەخسۇس ئەزاسى، ئالىي مۇھەررىر يولداش جوڭ شىڭچى، ناھىيە، ۋىلايەت تەزكىرىسى يېتەكچىلىك ئىشخانىسىدىن يولداش خەن خۇي، ۋىلايەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى جياڭ زۇڭتاڭ ۋە جاۋ يەنچيۇ، كۇچا ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى پېي شاۋزىڭ، ئاقسۇ شەھەرلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىن يولداش ليۇ سۇگېبو، توقسۇ ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى يولداش پېڭ چىشەن، ئونسۇ ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش بى يۈخې ناھىيىمىزگە كېلىپ «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى باھالاش يىغىنىغا قاتناشتى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ سابىق ئەزاسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ فايۈەن، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ باش كاتىپى شياۋ گۇاڭلارمۇ تەكلىپكە بىنائەن يىغىنغا قاتناشتى. شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت، خەلق قۇرۇلتىيى، سياسىي كېڭەشنىڭ ھازىرقى رەھبەرلىرى، دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان قىسمەن پېشقەدەم رەھبەرلەر، پېشقەدەم يولداشلار، تارىخ ـ تەزكىرە خىزمىتىگە قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەن ھەر ساھەدىكى يولداشلار بولۇپ جەمئىي 50 نەچچە كىشى يىغىنغا قاتنىشىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى. كۆپچىلىكنىڭ پىكرى رەتلىنىپ يىغىنچاقلانغاندىن كېيىن، لى پېڭخەي، ۋاڭ يۈيىڭ، لى جاۋپىڭلار تەزكىرىنى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تۈزەتتى، تولۇقلىدى ۋە باب، پاراگرافلارنى تەڭشىدى، 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تەزكىرە ئورىگىنالى قولدىن چىقتى.

تەزكىرىدىكى سۈرەتلەرنى (رەڭلىك سۈرەتلەرمۇ) كۆپ يىللاردىن بۇيانقى توپلاشنىڭ نەتىجىسى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى، يەر ناملىرى ئىشخانىسى تارتتى، قالغانلىرىنى ئالاقىدار تارماقلاردىكى يولداشلار تەقدىم قىلدى. تارتىلغىنىغا ئۇزاق بولغان قىسمەن سۈرەتلەرنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى تېپىش مۇمكىن بولمىدى. توقسۇ ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى يولداش پېڭ چىشەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداش چېن يۈنخۇا تارتقان سۈرەتلەردىن باشقا سۈرەتلەرنى تارتقان يولداشلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئېنىق يېزىشقا ئامال بولمىدى، بۇ يولداشلاردىن ئەپۇ سورايمىز.

بۇ كىتابتىكى خەرىتىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى يولداش شې تيەنباۋ لايىھىلەپ سىزدى، يەنە جاڭ داۋخې، چېن شۈۋۋلارمۇ لايىھىلەپ سىزىشقا قاتناشتى.

بۇ كىتابنى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ تاپشۇرۇۋېلىشىغا، بېكىتىشىگە سۇنۇش

جەريانىدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىكى ئالىي مۇھەررىر يولداش جۇڭ شىڭچىنىڭ يېتەكلىشى ۋە بېكىتىشىگە، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداش چېن يۈنخۇانىڭ ياردىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتۇق، بولۇپمۇ پارتىيىمىزنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى سىياسىي ئەربابلىرىدىن بىرى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بەنگۇڭتىڭىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باش كاتىپى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مۇھاجىرلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ھۆرمەتكە سازاۋەر يولداش گاۋ دېڭباڭ بۇ كىتابقا بېغىشلىما يېزىپ بەردى. مەملىكەت بويىچە ئاتاقلىق ئالىم، قىزىل راۋاقتىكى چۈش تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى، خەتتات فېڭ چىيۇڭ كىتاب نامىنى يېزىپ بەردى، ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ تۇنجى شۇجىسى لى دۇيۈەن كىرىش سۆز يېزىپ بەردى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمىز.

ھەممە ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھىيە تەزكىرىسىنى ئىستېداتلىق كىشىلەرسىز يېزىپ چىققىلى بولمايدۇ، تۈزگۈچى خادىملار بۇنىڭ ئۈچۈن سەمىمىي تىرىشچانلىق كۆرسەتتى، ھەر ساھەدىكى زاتلار، كەسىپداشلار، پېشقەدەملەردىن تەلىم ئالدى. قابىلىيىتىمىزنىڭ ئاجىزلىقى، بىلىمىمىزنىڭ كەملىكىدىن، تەزكىرىنى تازا كۆڭۈلدىكىدەك يېزىپ چىقالمىدۇق. تولۇق بولمىغان ۋە كەتكۈزۈپ قويغان جايلار ئاز ئەمەس، ھەر ساھەدىكى ئىرادىلىك زاتلارنىڭ كۆيۈنۈش روھىدا تۈزۈپ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

تۈزگۈچىدىن
1995 - يىل 9 - ئاي

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى 1 - قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن خادىملار: ليۇ جۈن، ليۇ لىگۇاڭ، ۋېي خۇڭبىڭ، ماۋ زۇڭخۇي، سۈن شۆۋۇ، جاڭ داۋخې، دېڭ شۇلىن، ليۇ گۇاڭجى، ئۆمەر ئىمىن، تۇراپ مۇتايىم، ۋەن جىڭەن، زەي جېنشۇ، لى بېنيۇ، كۇاڭ نەنشەن، مياۋ زېيرۇڭ، سۈي گەنلى، دىڭ باۋلىن، ليۇ لىجۇڭ، نيۇ خۇڭبىڭ، جۇ چۈنياڭ، خەن يوجېي، جاڭ شۆجۈەن، شۆ رۇنشېڭ، يې فۇچياڭ، چېن شۆۋۇ، جۇ يەن، ما يىيشەن، مېڭ تيېشەن، خۇا لىي، لۇ جىڭ، تاڭ جيۈپىڭ، چېن جۈي، ۋېي يۇخۇڭ، جاڭ ۋېنفەن، ياۋ جىجياڭ، يۇ زىلۇڭ، جاڭ خۇي، ياڭ ماۋيى، چې يۇڭ، شۈي پىڭ، زو جۈيەن، جاڭ يۇنزى، ۋۇ جۈن، لى پېڭخەي، گو چىڭ، ۋاڭ يۇپىڭ، شاۋ يەن، دۇ گوچىڭ، جياڭ شۇلىن، لى جاۋپىڭ، ليۇ جۈن، شۈي پىڭ، گۇەن يۇڭبىن، ۋېي جيەنگو، ۋاڭ چىڭ، ساۋ مىڭۆۋ، ئۆمەر، ياسىن، رەھىم، ھەسەن يۈسۈپ، ۋاڭ زېيۇ، شۈي گوباۋ، ۋاڭ مۇڭشەن .

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 1995 - يىل 9 - ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغانىدى، ئۇيغۇرچىسى 2004 - يىل 6 - ئايدا نەشردىن چىقىپ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى، بۇ شايار ناھىيىسىنىڭ سىياسىي مەدەنىيلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى زور خۇشاللىنارلىق ئىش.

شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن مەزكۇر تەزكىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى 2003 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باشلانغانىدى. كىتابنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسى مەسئۇل بولدى. شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەزكۇر كىتابنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىراجىتىگە كاپالەتلىك قىلىشى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىدىكى مۇھەررىرلەرنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن بۇ تەزكىرە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر ئابدۇرۇپ ئېلى، مەسئۇل مۇھەررىرلىكنى بېلىقىز مۇھەممەت ئۈستىگە ئالدى.

ئادەم ئىسمى، يەر - جاي ناملىرىنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدىن ئەنۋەر ماموت بەزى قىسىملارنىڭ بەت نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ ئوقۇدى.

بىز «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن ھەم مەدەتكار بولغان ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە، تەرجىمە - تەھرىرلىك، نەشر قىلىش خىزمىتى ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن مۇھەررىرلەرگە، تەرجىمانلارغا ۋە بۇ خىزمەتنى قوللىغان ئالاقىدار خادىملارغا چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

تەرجىمە - تەھرىرلىك ئىشىدا مەلۇم سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇمكىن، كۆپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى

2004 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر: ئابدۇرۇپ ئېلى

مەسئۇل مۇھەررىر: بىلقىز مۇھەممەت

تەھرىر - تەرجىمىگە قاتناشقۇچىلار: (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابدۇرېھىم ياقۇپ، ئابدۇسەمەت تۇردى، ئاسىيە خوجا، ئەخمەت روزى توغرۇل، ئەخمەت ئىمىن ھاجى جۇبەيرى، باتۇر ئابدۇللا، بىلقىز مۇھەممەت، پولات ھىمىت، تۇرسۇنئاي دۆلەتى، جەمىلە ئابلا، خالىدە قادىر، دىلمۇرات مۇسا، سابىر ئەلى، كېرەم يۈسۈپ، مەردان ئەخمەت، مەرھابا شاۋۇدۇن، مەتتىمىن ھاشىم، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى، ئىسلام ھۆسەيىن، ياقۇپ سالىھ.

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى: دىلمۇرات مۇسا

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مۇرادىل ئابىت

كوررېكتورلار: جەمىلە ئابلا
بىلقىز مۇھەممەت
مەرھابا شاۋۇدۇن
خالىدە قادىر

《沙雅县志》维吾尔文版编译人员

主　　审：阿不都肉甫·艾力

责任编辑：比丽克孜·穆罕默德

编译人员：(姓氏以维吾文字母为序)

阿不都热依木·亚库甫、阿不都赛买提·吐尔地、阿斯亚·霍加、艾合买提·肉孜·托格如力、艾合买提·依明·阿吉·莉拜日、巴吐尔·阿不都拉、比丽克孜·穆罕默德、甫拉提·依米提、吐尔逊阿依·多莱提、加米拉·阿不拉、哈丽达·哈的尔、迪木拉提·木莎、沙比尔·艾力、克力木·玉素甫、买尔旦·艾合买提、玛尔哈巴·夏吾东、买买提明·阿西木、努尔穆罕穆德·多莱提、斯拉木·玉赛音、牙库甫·莎力

验　　收：迪木拉提·木沙

封面设计：穆拉丁·阿比提

校　　对：加米拉·阿不拉、比丽克孜·穆罕默德、玛尔哈巴·夏吾东

哈丽达·哈的尔

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1995 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1995 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى
本书根据新疆人民出版社 1995 年 9 月第一版 1995 年第一次印刷版本翻译出版

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى
«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى»
شايار ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى №348)
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
2004 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2004 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
فورماتى: 1092 × 787 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 64 قىستۇرما ۋارىقى: 11
تىراژى: 1000 ـ 1
ISBN7—228—08949—9
باھاسى: 160.00 يۈەن، چەت ئەلگە سېتىلىش باھاسى: 80 دوللار